This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS

ÅRSSKRIFT

1926

Band 1

UPPSALA
A.-B. LUNDEQUISTSKA BOKHANDELN
1926

Digitized by Google

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
267151

Digitized by Google

TEOLOGI

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [no. 1]
TEOLOGI. 1.

SCHLEIERMACHERS RELIGIONSBEGREPP

FÖRUTSÄTTNINGAR OCH KONSEKVENSER

I

AV

HJALMAR LINDROTH

UPPSALA
A.-B. LUNDEQUISTSKA BOKHANDELN

Digitized by Google

UPPSALA 1926
APPELBERGS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

Digitized by Google

AS
284
1168a
1926
no.1-7

FÖRORD.

Då till detta arbetes titel Schleiermachers religionsbegrepp fogats underrubriken förutsättningar och konsekvenser har härmed avsetts att giva en första bestämning av undersökningens huvudföremål. Förutsättningarna bestå till stor del av ett djupt och vitt gående filosofiskt tänkande hos Schl., som satt sin prägel på hans inre utvecklingsgång, konsekvenserna äro av omfattande teologisk art. Först sedan religionsbegreppets förbindelselinjer både åt filosofiskt och teologiskt gebit i sina huvuddrag utretts, kan full klarhet angående detta begrepps egen innebörd ernås. Med denna klarhet är ock nyckeln given till förståelsen av Schl:s teologiska och enkannerligen dogmatiska åskådning, som på olika sätt inverkat på det senaste århundradets trostänkande. Den överväldigande rika litteratur beträffande Schl:s religionsbegrepp, som under senaste tid framkommit, är tecken till att man allmänt insett detta begrepps centrala ställning i Schl:s teologiska åskådning. Den brokiga provkartan på olika tolkningsförsök vittnar icke mindre om att full klarhet ännu ej kan sägas vara vunnen.

Ursprungligen hade det varit min avsikt att på en gång framlägga undersökningen av *både* huru Schl:s egenartade religionsbegrepp djupast rinner upp *och* huru det blir brukbart i ett teologiskt detaljarbete. Av praktiska skäl har jag bringats att f. t. stanna huvudsakligen vid undersökningens första del, som ju är av grundläggande art och därmed vetenskapligt mest betydelsefull. Under gynnsamma yttre förhållanden hoppas jag att inom en ej alltför avlägsen framtid kunna lägga den andra delen till den första.

Vid framläggandet av detta arbete är det mig en kär plikt att frambära mitt vördsamma och varma tack till mina lärare, representanterna för den systematiska teologien inom Upsala Teologiska Fakultet, Professorn Teol. D:r N. J. Göransson och

Digitized by Google

Professorn Teol. D:r A. Runestam; den förre har från början inriktat min blick på uppgiften och följt mig under arbetets gång med verksamt intresse, den senare har vid skilda tillfällen bistått mig med råd och anvisningar. Professorn Teol. och Fil. D:r Edgar Reuterskiöld har med sin rika vänskap omfattat även mig och med uppmuntran och verksam hjälp stött mig, för vilket allt jag står i största tacksamhetsskuld. Inför representanterna för den historiska teologien inom Upsala Teologiska Fakultet stannar jag i tacksamhet och vördnad för deras öppna, orädda krav på historisk kritik, besinning och förståelse, varav även systematikern har att lära. Slutligen är det mig ett behov att till Professorn Fil. och Jur. D:r Axel Hägerström frambära ett vördsamt och varmt tack icke blott för den väckande undervisning, som jag såsom en bland många under flera år fått åtnjuta, utan speciellt för det intresse, som han visat mig under arbetet med denna avhandling; han har underkastat sig mödan att taga del av densamma i manuskript. Till tjänstemännen vid Upsala Universitetsbibliotek står jag i största förbindelse för alltid visad beredvillighet. Min landsman Fil. kand. Ivar Hylander har genom värdefull hjälp med korrekturläsningen givit nytt bevis på gammal vänskap, för vilket jag varmt tackar.

Danmarks prästgård pr Upsala den 17 augusti 1926.

Hjalmar Lindroth.

Digitized by Google

Innehållsförteckning.

	Sid.
Källor och litteratur	VII—XIII
Förkortningar	XIV
Första avdelningen: Ungdomstidens religionsuppfattning och förutsättningarna för en följande religionsåskådning (intill 1796)	1—144
Inledning	1—23
Kap. I. Herrnhutismens betydelse positivt och negativt för Schleiermachers religionsåskådning	24—37
Kap. II. Schleiermachers kritik av samtidens förnuftstro	38—63
§ 1. Den wolffianska upplysningen	38—52
§ 2. Kants praktiska postulat	52—63
Kap. III. Utbildning av Schleiermachers åskådning under försök att lösa den kantska dualismen	64—81
§ 1. Naturnödvändighet och transcendental frihet	64—74
§ 2. Erscheinung och Ding an sich	74—81
Kap. IV. Utbildning av Schleiermachers åskådning under försök att bestämma och kritiskt bedöma Kants Ding an sich och Spinozas substans	82—93
Kap. V. Huvudstadierna i utvecklingen av Schleiermachers etiska åskådning före 1796	94—115
§ 1. Övervägande rationellt bestämt ethos	94—98
§ 2. Emotionella element vid sidan av de rationella i Schleiermachers livssyn	98—105
§ 3. Början till syntes av det rationella och det emotionella i Schleiermachers livsåskådning	105—115
Kap. VI. Schleiermachers uppfattning om religionen enligt hans ungdomspredikningar 1790—96	116—129
Kap. VII. Sammanfattande återblick	130—144
Andra avdelningen: Den intuitiva epokens religionsuppfattning och förutsättningarna för dogmatikens begrundning som historisk vetenskap (1796—1802)	145—277
Kap. I. De principiella förutsättningarna för Schleiermachers omkring sekelskiftet framlagda egenartade religionsuppfattning	147—165
§ 1. Det absoluta såsom immanent och transcendent	147—151
§ 2. Die Menschheit såsom den det rena förnuftet (rationalismen) ersättande nya principen	151—165

Digitized by Google

Sid.

Kap. II. Monologens etiska huvudbegrepp såsom uttryck för Schleiermachers nyvunna antropologiska princip... 166—179
§ 1. Die Menschheit och die Freiheit ..... 166—170
§ 2. Die Individualität ..... 170—173
§ 3. Die Menschheit såsom die ewige Gemeinschaft der Geister ..... 173—175
§ 4. Das innere Leben såsom det etiska livets utgestaltning i Selbstbilden och Selbstanschauung ... 175—179
Kap. III. Uppfattningen av det absoluta såsom immanent, transcendent och immanent-transcendent ..... 180—186
Kap. IV. Det etiska självåskådandet och det absoluta såsom immanent enligt Monologen (1800)..... 187—192
Kap. V. Det religiösa självåskådandet och det absoluta såsom transcendent. En konstruktion ..... 193—200
Kap. VI. Skådandet av universum och det absoluta såsom immanent-transcendent enligt Reden (1799) ..... 201—231
§ 1. Religionens negativa ställning till metafysik och moral ..... 201—206
§ 2. Die Menschheit och uppfattningen av det absoluta såsom immanent-transcendent..... 206—210
§ 3. Religionen såsom Anschauung, Gefühl och förmedveten enhet av Anschauung och Gefühl..... 210—225
§ 4. Religionens transcendentalism såsom betygad i dess positiva förhållande till metafysik och moral 225—229
§ 5. Det absoluta såsom subjekt och objekt ..... 230—231
Kap. VII. Religionen och religionerna..... 232—240
Kap. VIII. Schleiermachers religionsuppfattning enligt hans predikningar 1796—1802 ..... 241—258
Kap. IX. Religionen och dogmatikens begrundning som historisk vetenskap. — Religion och dogm ..... 259—272
Kap. X. Sammanfattande återblick ..... 273—277

Digitized by Google

Källor och litteratur.

Allgemeine Literatur Zeitung vom Jahre 1789 I—III, 1789.

Athenæum — Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel I—III, 1798—1800.

Aulén, G.: Den allmänneliga kristna tron, 1923.

———: En modern stridsskrift mot Schleiermacher, Svensk Teologisk Kvartalskrift 1. årg. 4. hft., 1925.

Aus Schellings Leben — In Briefen I—II, hrsg. v. G. L. Plitt, 1869—1870.

Bauer, J.: Ungedruckte Predigten Schleiermachers aus den Jahren 1820—1828. Mit Einleitungen und mit einem Anhang ungedruckter Briefe von Schleiermacher und Henriette Herz, 1909.

———: Neue Briefe Schleiermachers aus der Jugendzeit, Niesky 1784 und 1785, Zeitschrift für Kirchengeschichte 31. Bd. 4. Hft., 1910.

Bender, W.: Schleiermachers Theologie mit ihren philosophischen Grundlagen I—II, 1876—1878.

Braasch, E. F.: Comparative Darstellung des Religionsbegriffes in den verschiedenen Auflagen der Schleiermacher'schen "Reden", 1883.

Brunner, E.: Die Mystik und das Wort. Der Gegensatz zwischen moderner Religionsauffassung und christlichem Glauben dargestellt an der Theologie Schleiermachers, 1924.

Buddensieg, R.: Blair, Realencyklopedie für protestantische Theologie und Kirche 3. Bd., 3. Aufl., 1897.

Carstensen, G.: Individualitetstanken hos Schleiermacher, 1924.

Cullberg, J.: Den religionsfilosofiska apriorifrågan. Några randanmärkningar till det senaste svenska lösningsförsöket, Kristendomen och vår tid 17. årg., 1922.

Dilthey, W.: Leben Schleiermachers I, 1870.

———: Denkmale der inneren Entwicklung Schleiermachers, erläutert durch kritische Untersuchungen. (Bilaga till W. Dilthey: Leben Schleiermachers I, 1870.)

———: Schleiermacher, Allgemeine Deutsche Biographie 31. Bd., 1890.

———: Leben Schleiermachers I, 2. Aufl. hrsg. v. H. Mulert, 1922.

Dunkmann, D.: Der Religionsbegriff Schleiermachers in seiner Abhängigkeit von Kant, Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 151. Bd., 1913.

Dunkmann, K.: Die Nachwirkungen der theologischen Prinzipienlehre Schleiermachers, Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 19. Jg. 2. Hft., 1915.

Digitized by Google

Dunkmann, K.: Die theologische Prinzipienlehre Schleiermachers, Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 20. Jg. 2. Hft., 1916.
Eberhard, J. A.: Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden I—II, 1772—1778 (I[3] 1788).
——: Vorbereitung zur natürlichen Theologie, 1781.
——: Sittenlehre der Vernunft, verb. Aufl., 1786.
——: Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens, neue verb. Aufl., 1786.
——: Neue vermischte Schriften, 1788.
——: Kurzer Abriss der Metaphysik, mit Rücksicht auf den gegenwärtigen Zustand der Philosophie, 1794.
Eck, S.: Ueber die Herkunft des Individualitätsgedankens bei Schleiermacher, 1908.
——: Schleiermacher, Die Religion in Geschichte und Gegenwart 5. Bd., 1913.
Elstner, J.—Klingner, E.: Briefe Friedrich Schleiermachers an August Wilhelm Schlegel, Euphorion, Zeitschrift für Literaturgeschichte 21. Bd., 1914.
Fichte, J. G.: Die Bestimmung des Menschen (1800), ed. F. Medicus: J. G. Fichtes Werke — Auswahl in VI Bänden 3. Bd., 1910.
Fuchs, E.: Schleiermachers Religionsbegriff und religiöse Stellung zur Zeit der ersten Ausgabe der Reden I—II, 1900—1901.
——: Wandlungen in Schleiermachers Denken zwischen der ersten und zweiten Ausgabe der Reden, Theologische Studien und Kritiken 76. Jg., 1903.
——: Vom Werden dreier Denker Fichte—Schelling—Schleiermacher, 1904.
Göransson, N. J.: Evangelisk dogmatik I—II, 1914—1916.
Haym, R.: Gesammelte Aufsätze, 1903.
——: Die romantische Schule, 4. Aufl. besorgt v. O. Walzel, 1920.
Hering, H.: Samuel Ernst Timotheus Stubenrauch und sein Neffe Friedrich Schleiermacher, Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 23. Bd. 3.—4. Hft., 1919.
Huber, E.: Die Entwicklung des Religionsbegriffs bei Schleiermacher, Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche 7. Bd. 3. Hft., 1901.
Hägerström, A.: Kants Ethik im Verhältnis zu seinen erkenntnistheoretischen Grundgedanken systematisch dargestellt, 1902.
Jacobi, F. H.: Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn, 1785, 2. Aufl., 1789.
Jonas, L.—Dilthey, W.: Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—IV, 1858—1863.
——: Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—II, 2. Aufl., 1860.
Kant, I.: Kritik der reinen Vernunft, hrsg. v. K. Kehrbach, Reclam 2. Aufl. (= Kr. d. r. V.).
——: Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, hrsg. v. K. Schulz, Reclam (= Proleg.).

Digitized by Google

KANT, I.: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, hrsg. v. Th. Fritzsch, Reclam.
——: Kritik der praktischen Vernunft, hrsg. v. K. Kehrbach, Reclam (= Kr. d. pr. V.).
——: Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll (1790), ed. Kants Gesammelte Schriften I:8, hrsg. v. der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1912.
——: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht (1798), ed. Kants Gesammelte Schriften I:7, hrsg. v. der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1907.
KATTENBUSCH, F.: Von Schleiermacher zu Ritschl — Zur Orientierung über die Dogmatik des 19. Jahrhunderts, 1892.
——: Från Schleiermacher till Ritschl — Orienterande framställning av dogmatikens nuvarande ställning. Från tyskan av F. Fehr, 1892.
KIRN, O.: Schleiermacher, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche 17. Bd., 3. Aufl., 1906.
LASCH, G.: Schleiermachers Religionsbegriff in seiner Entwicklung von der ersten Auflage der Reden bis zur zweiten Auflage der Glaubenslehre, 1900.
LUNGWITZ, K.: Die Religionsphilosophie Johann August Eberhards, 1910.
LÜTGERT, W.: Die Religion des deutschen Idealismus und ihr Ende I—II, Beiträge zur Förderung christlicher Theologie, 2. Reihe 6. u. 8. Bd., 1923.
MEYER, E. R.: Schleiermachers und C. G. von Brinkmanns Gang durch die Brüdergemeine, 1905.
MULERT, H.: Die Entstehung der Monologen. (Inledning till 2. uppl. av Schieles krit. edition av Monologen, 1914.)
NYGREN, A.: Den metafysiska filosofiens betydelse för religionsvetenskapen — En metodisk studie, Bibelforskaren 35. årg., 1918.
——: Det religionsfilosofiska grundproblemet, Bibelforskaren 36. och 38. årg., 1919, 1921.
——: Religiöst apriori — Dess filosofiska förutsättningar och teologiska konsekvenser, 1921.
——: Den religionsfilosofiska apriorifrågan — Genmäle, Kristendomen och vår tid 17. årg., 1922.
——: Är evighetskategorien en religiös kategori? Kristendomen och vår tid 17. årg., 1922.
——: Dogmatikens vetenskapliga grundläggning med särskild hänsyn till den Kant—Schleiermacherska problemställningen, 1922.
——: Till frågan om den transcendentala metodens användbarhet inom religionsfilosofien, Bibelforskaren 40. årg., 1923.
——: Religionen såsom "Anschauung des Universums" hos Schleiermacher, Studier tillägnade Magnus Pfannenstill, 1923.
Philosophisches Magazin I—IV, hrsg. v. J. A. Eberhard, 1788—1792.
Philosophisches Archiv I—II, hrsg. v. J. A. Eberhard, 1792—1795.
RICHTER, A.: Eberhard, Allgemeine Deutsche Biographie 5. Bd., 1877.

Digitized by Google

Ritschl, A.: Schleiermachers Reden über die Religion, 1874.
Ritschl, O.: Studien zur Geschichte der Protestantischen Theologie im 19. Jahrhundert, Zeitschrift für Theologie und Kirche 5. Jg., 1895.
Schiele, F. M.: Die Entstehung der Monologen. (Inledning till Schieles krit. edition av Monologen, 1902.)
Schlegel, Fr.: Lucinde — Ein Roman, 1799.
——: Friedrich Schlegels Briefe an seinen Bruder August Wilhelm, hrsg. v. O. F. Walzel, 1890.
Schleiermacher, Fr.: Sämmtliche Werke. Erste Abtheilung — Zur Theologie: 1.—8., 11.—13. Bd.; Zweite Abtheilung — Predigten: 1.—10. Bd.; Dritte Abtheilung — Zur Philosophie: 1.—9. Bd.; bei G. Reimer, 1835—1884.
——: Werke, Auswahl in vier Bänden, hrsg. v. O. Braun u. J. Bauer, 1910—1913.
——: Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—IV, hrsg. v. L. Jonas u. W. Dilthey, 1858—1863.
——: Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—II, 2. Aufl., 1860.
——: Neue Briefe Schleiermachers aus der Jugendzeit, Niesky 1784 und 1785, hrsg. v. J. Bauer, Zeitschrift für Kirchengeschichte 31. Bd. 4. Hft., 1910.
——: Curriculum, hrsg. v. E. R. Meyer: Schleiermachers und C. G. von Brinkmanns Gang durch die Brüdergemeine, 1905.
——: Die Wasserfahrt, hrsg. v. E. R. Meyer: o. a. a.
——: Aelteste Arbeiten; Ueber das höchste Gut (1789); Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92); Ueber den Werth des Lebens (1792—93); Ueber den historischen Unterricht (1793); Ueber Spinoza und Jacobi (1793—94); Studien zum Naturrecht (1796); Antileibniz (1797?); Ethische Rhapsodien, Schleiermacher's Antheil an den Fragmenten des Athenäum (1796—98); Wissenschaftliche Tagebücher (1796 ff.); under dessa rubriker sammanfattade ungdomsskrifter återgivna helt, delvis eller i referat av W. Dilthey i Denkmale der inneren Entwicklung Schleiermachers, erläutert durch kritische Untersuchungen, bilaga till W. Dilthey: Leben Schleiermachers I, 1870.
——: Über den Wert des Lebens (1792—93), hrsg. v. H. Mulert, bilaga till Monologen, krit. Ausgabe v. F. M. Schiele, 2. Aufl., 1914.
——: Kurze Darstellung des Spinozistischen Systems (1793—94), Sämmtliche Werke, Dritte Abth. 4, 1. Bd., 1839.
——: Selbstbiographie (1794), Niedners Zeitschrift für die historische Theologie 21. Bd., 1851 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I, 1858).
——: Predigten. Erste Sammlung. Aus Schleiermachers Candidatenjahren (bis 1794), Sämmtliche Werke, Zweite Abth. 7. Bd., 1836.
——: Predigten. Zweite Sammlung. Vom Amtsantritt in Landsberg a. d. W. bis zum Amtsantritt im Charité — Hause zu Berlin (1794—96), Sämmtliche Werke, Zweite Abth. 7. Bd., 1836.

Digitized by Google

Schleiermacher, Fr.: Briefe Friedrich Schleiermachers an August Wilhelm Schlegel, hrsg. v. J. Elstner u. E. Klingner, Euphorion, Zeitschrift für Literaturgeschichte 21. Bd., 1914.
——: Fragmente, Athenæum I: 2, 1788 (jfr Denkmale der innern Entwicklung Schleiermachers, bilaga till W. Dilthey: Leben Schleiermachers I, 1870).
——: Über die Religion — Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern, 1799, hrsg. v. R. Otto, 1920.
——: Briefe bei Gelegenheit der politisch theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter, 1799 (jfr Sämmtliche Werke, Erste Abth. 5. Bd., 1846).
——: Anthropologie v. Immanuel Kant — Königsberg 98., Athenæum II: 2, 1799 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).
——: Versuch einer Theorie des geselligen Betragens (1799), Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks 1799 (jfr Werke, Auswahl in vier Bänden II, 1913).
——: Die Gerechtigkeit ist die unentbehrliche Grundlage des allgemeinen Wohlergehens, Predigten von protestantischen Gottesgelehrten — Siebente Sammlung, 1799 (jfr Sämmtliche Werke, Zweite Abth. 4. Bd., 1844).
——: Monologen — Eine Neujahrsgabe, 1800, krit. Ausgabe v. F. M. Schiele, 1902.
——: Monologen — Eine Neujahrsgabe, 1800, krit. Ausgabe v. F. M. Schiele, 2. Aufl. v. H. Mulert, 1914.
——: Lucinde — Ein Roman von Friedrich Schlegel, Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks 2. Bd., 1800 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).
——: Ueber das Anständige — Zwei Gespräche, Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863.
——: Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde, 1800 (jfr Sämmtliche Werke, Dritte Abth. 1. Bd., 1846).
——: Garve's letzte noch von ihm selbst herausgegebene Schriften, Athenæum III: 1, 1800 (jfr Sämmtliche Werke, Dritte Abth. 1. Bd., 1846).
——: Engels Philosoph für die Welt, Athenæum III: 2, 1800 (jfr Sämmtliche Werke, Dritte Abth. 1. Bd., 1846).
——: Fichtes Bestimmung des Menschen, Athenæum III: 2, 1800 (jfr Sämmtliche Werke, Dritte Abth. 1. Bd., 1846).
——: Macbeth — Ein Trauerspiel von Shakespeare, Erlanger Literaturzeitung 2. Bd., 1801 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).
——: Charakteristiken und Kritiken von A. W. und F. Schlegel, Erlanger Literaturzeitung 2. Bd., 1801 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).
——: G. L. Lichtenbergs vermischte Schriften, Erlanger Literaturzeitung 2. Bd., 1801 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).

Digitized by Google

SCHLEIERMACHER, FR.: Herr Lorenz Stark — Ein Charaktergemälde von J. J. Engel 1801, Erlanger Literaturzeitung 2. Bd., 1801 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).

——: Predigten 1801, Sämmtliche Werke, Zweite Abth. 1. Bd., 1843.

——: De Platonis Phædro. Inclutæ societatis Jenensis auctoritate scripsit Astius accessit epistola Eichstadii. Jena 1801, Erlanger Literaturzeitung 1. Bd., 1802 (jfr Aus Schleiermachers Leben — In Briefen IV, 1863).[1]

——: Ungedruckte Predigten Schleiermachers aus den Jahren 1820—1828. — Mit Einleitungen und mit einem Anhang ungedruckter Briefe von Schleiermacher und Henriette Herz, hrsg. v. J. Bauer, 1909.

——: Schleiermachers Glaubenslehre, krit. Ausgabe v. C. Stange, Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus 9. Hft., 1910.

SCHÜRER, E.: Schleiermachers Religionsbegriff und die philosophischen Voraussetzungen desselben, 1868.

SIGWART, CHR.: Schleiermachers psychologische Voraussetzungen, insbesondere die Begriffe des Gefühls und der Individualität, Jahrbücher für deutsche Theologie, 1857.

SPINOZA: Ethica ordine geometrico demonstrata, Opera quæ supersunt omnia I, ed. C. H. Bruder, MDCCCXLIII.

STRAUSS, D. F.: Charakteristiken und Kritiken, 1839.

SÜSKIND, H.: Der Einfluss Schellings auf die Entwicklung von Schleiermachers System, 1909.

——: Das religiöse Apriori bei Schleiermacher — Kritische Bemerkungen zu G. Wehrung: Die philosophisch-theologische Methode Schleiermachers — Eine Einführung in die Kurze Darstellung und in die Glaubenslehre, 1911, Religion und Geisteskultur 8. Jg., 1914.

SÖDERBLOM, N.: Naturlig religion och religionshistoria, 1914.

TEGEN, E.: Är en transscendental deduktion av religionen möjlig? Bibelforskaren 39. o. 40. årg., 1922—1923.

UEBERWEG, FR.: Grundriss der Geschichte der Philosophie IV, neu bearb. u. hrsg. v. K. Oesterreich, 11. Aufl., 1916, 12. Aufl., 1923.

[1] Förteckningen över Schl:s skrifter alltifrån brevsamlingen Aus Schleiermachers Leben — In Briefen, som innehålla brev från hans tidigaste år, till och med recensionen av Ast's De Platonis Phædro i Erlanger Literaturzeitung 1802 giver läsaren en föreställning om mångsidigheten och omfattningen av Schl:s litterära produktion t. o. m. år 1802, varav givetvis blott en del befinnes vara av direkt betydelse för klarläggandet av hans religionsuppfattning. Vid bruket av källorna är forskaren hänvisad till olika utgivares editioner från skilda tider stundom med mycket olikartade stavnings- och interpunkteringssätt. Den inkonsekvens i ortografiskt hänseende, som förekommer i här föreliggande arbete vid citaten ur Schl:s. skrifter, har i nämnda förhållande sin grund.

Digitized by Google

Wehrung, G.: Der geschichtsphilosophische Standpunkt Schleiermachers zur Zeit seiner Freundschaft mit den Romantikern, 1907.
——: Die philosophisch-theologische Methode Schleiermachers — Eine Einführung in die Kurze Darstellung und in die Glaubenslehre, 1911.
——: Zum Streit um Schleiermacher, Religion und Geisteskultur 8. Jg., 1914.
——: Die Dialektik Schleiermachers, 1920.
——: Das religiöse Ich — Zur Frage nach dem subjektiven Ursprung der Religion, Zeitschrift für systematische Theologie 1. Jg. 1. Hft., 1923.
——: Vom Irrationalen, Zeitschrift für systematische Theologie 1. Jg. 3. Hft., 1923.
——: Die Haupttypen theologischen Denkens in der neueren Theologie, Zeitschrift für systematische Theologie 2. Jg. 1. Hft., 1924.
Wendland, J.: Neuere Literatur über Schleiermacher, Theologische Rundschau 17. Jg., 1914.
——: Die religiöse Entwicklung Schleiermachers, 1915.
Windelband, W.: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, 6. Aufl., 1912.
Wobbermin, G.: Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode I—II, 1913, 1921.
Zeller, E.: Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz, 1873.

Digitized by Google

Förkortningar.

I. Tidskrifter och samlingsverk.

AdB = Allgemeine deutsche Biographie.
ALZ = Allgemeine Literatur Zeitung.
Athen. = Athenæum.
BF = Bibelforskaren.
BFchrTh = Beiträge zur Förderung christlicher Theologie.
Euphor. = Euphorion, Zeitschrift für Literaturgeschichte.
JdTh = Jahrbücher für deutsche Theologie.
KoVT = Kristendomen och vår tid.
PhM = Philosophisches Magazin.
PRE = Realencyklopedie für protestantische Theologie und Kirche.
PrJb = Preussische Jahrbücher.
RGG = Die Religion in Geschichte und Gegenwart.
RuG = Religion und Geisteskultur.
StGThK = Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche.
SvTK = Svensk Teologisk Kvartalskrift.
ThR = Theologische Rundschau.
ZKG = Zeitschrift für Kirchengeschichte.
ZPhilos = Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik.
ZsystTh = Zeitschrift für systematische Theologie.
ZThuK = Zeitschrift für Theologie und Kirche.

II. Skrifter av Schleiermacher.

A. W. = Werke, Auswahl in vier Bänden.
Br. I, II, III, IV = Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—IV, 1858—1863.
Br. I^2, II^2 = Aus Schleiermachers Leben — In Briefen I—II, 2. Aufl., 1860.
Denkm. = Denkmale der inneren Entwicklung Schleiermachers.
Gll. = Glaubenslehre (Der christliche Glaube).
Gll.^{1} = första upplagan av Glaubenslehre; Gll.^{2} = andra upplagan.
K. D. = Kurze Darstellung des theologischen Studiums.
K. D.^{1} = första upplagan av Kurze Darstellung; K. D.^{2} = andra upplagan.
Kr. d. bish. S. = Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre.
M. = Monologen.
M.^{1} = första upplagan av Monologen; M.^{2} = andra upplagan etc.
N. Br. = Neue Briefe Schleiermachers aus der Jugendzeit (hrsg. v. J. Bauer, Zeitschrift für Kirchengeschichte 31. Bd., 1910).
R. = Reden.
R.^{1} = första upplagan av Reden; R.^{2} = andra upplagan etc.
S. a. Lücke (1) = Ueber seine Glaubenslehre an Herrn Dr. Lücke — Erstes Sendschreiben.
S. a. Lücke (2) = Ueber seine Glaubenslehre an Herrn Dr. Lücke — Zweites Sendschreiben.
S. B. = Selbstbiographie (1794).
S. W. = Sämmtliche Werke.
S. W. I: 1 = Sämmtliche Werke. Erste Abth. 1. Bd.
S. W. II: 1 = Sämmtliche Werke. Zweite Abth. 1. Bd.
S. W. III: 1 = Sämmtliche Werke Dritte Abth. 1. Bd. etc.

Digitized by Google

FÖRSTA AVDELNINGEN

Ungdomstidens religionsuppfattning och förutsättningarna för en följande religionsåskådning

(Intill 1796)

Digitized by Google

Digitized by Google

Inledning.

Det gives två varandra motsatta metoder att söka uppfatta det absoluta. Den ena, som först spåras inom indiskt tänkande, är den immanenta. Utgångspunkten är här subjektiv: förnuftet, det rena tänkandet identiskt med det rena varandet, det rena självmedvetandet, jaget. På västerländsk mark återfinnes denna metod i den dogmatiska rationalismen intill Kant och efter Kant i transcendentalfilosofien med skilda nyanser av detta tänkande både på filosofiskt och teologiskt gebit. Den andra metoden, som är karaktäristisk för ett specifikt västerländskt tänkande, är den transcendenta. Den tar sin utgångspunkt i det objektiva i egentlig mening, det mot subjektet stående, det i sig: Gud måste göra sig känd, uppenbara sig, träda i förbindelse med det religiösa subjektet. Båda metoderna ha sina vanskligheter. Den första, som rör sig inom förnuftet, det rena tänkandet, leder såsom ett rent tänkande, som intet tänker, konsekvent utförd över till nihilism. Den andra, som ställer det absoluta såsom objekt i motsats mot subjektet, hotar att göra Gudsuppfattningen till ett objektsmedvetande eller en kunskap jämsides med kunskapen om andra objekt och därmed relativisera, d. ä. upphäva det absoluta. Givetvis har det funnits försök att undgå båda dessa faror. Schl:s religionsbegrepp är just ett sådant försök. Det innebär nämligen, sedan det nått färdig gestalt, ett försök att fatta det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Det står såsom sådant i centrum av hans filosofisk-teologiska, enkannerligen hans teologiskt dogmatiska åskådning. Såsom ett sådant i hans teologiskt dogmatiska åskådning centralt begrepp upptas det ock här till behandling.

Den här upptagna undersökningen av Schl:s religionsbegrepp skall icke nöja sig med att såsom flertalet liknande undersökningar stanna vid hans teologiska och filosofiska huvudarbeten med utgångspunkt i Reden 1799. Jag vill söka följa Schl:s

Digitized by Google

religionsåskådning i dess olika faser genom ungdomstiden intill 1796 såsom en betydelsefull förutsättningarnas och förberedelsens tid, den intuitiva epoken 1796—1802, då hans ande slog ut i blom, den kritiska epoken 1802—1806 och den systematiska perioden 1806—1834, då han mognat till vetenskaplig produktion, därvid anläggande såsom yttre ram för undersökningen en periodindelning, som ej blott biografiskt utan även med hänsyn till Schl:s filosofiska och teologiska utvecklingsgång är motiverad.[1] Jag har därvid beträffande Schl:s religionsåskådning att först och främst tillse, i vad mån varje tidsperiod kan stå som ett avgränsat helt för sig; vidare och å andra sidan har jag att uppvisa, huruvida en kontinuerlig utveckling kan sägas fortlöpa genom dem alla och i vad mån en tidigare åskådning förutsätter och förklarar en senare.

Schl:s ställning inom protestantisk teologi motiverar i och för sig till fullo, att hans religionsåskådning så långt möjligt utredes i hela dess utvecklingsgång. Särskilt har ungdomsperiodens åskådning inom Schl.-litteraturen ringa beaktats, vadan en undersökning av denna fyller en påtaglig brist.

Arten av Schl:s filosofiska och teologiska tänkande är nu vidare sådan, att en genetisk framställning av hans religionsåskådning icke blott låter motivera sig, utan rent av visar sig nödvändig. Om Fichte, med vilken Schl. sammanträffat efter dennes ankomst till Berlin i juli 1799, yttrar han: "Er hat mich nicht sehr afficirt". Grunden härtill angives sålunda: "Philosophie und Leben sind bei ihm — wie er es auch als Theorie aufstellt — ganz getrennt".[2] Härmed har Schl. om sig själv indirekt bekänt, huru nära han sammanställde tänkandet, även det filosofiska, med livet. Sådana i hans åskådning viktiga tankar som die Menschheit och die Individualität, hans ungdomstids betydelsefulla upptäckter, har han ock funnit i följd av inträdandet i nya, egenartade och rika livsförhållanden.

Beträffande arten av Schl:s tänkande är nu vidare att framhålla hans åskådnings syntetiska karaktär. Han arbetar både på filosofiskt och teologiskt gebit samman de till synes mest mot-

[1] Jfr Dilthey: Schleiermacher, i AdB 31. Bd., s. 422 ff. och Ueberweg: Grundriss der Geschichte der Philos. IV., 11. Aufl. 1916, s. 107; 12. Aufl. 1923, s. 119.

[2] Br. IV, s. 53.

Digitized by Google

satta element och står öppen för de mest skilda inflytelser utan att därmed förlora något av sin originalitet. Säkerligen har denna hans åskådnings karaktär av "både-och" sin grund i hans personlighets rika anläggning. Han står såsom sådan med i raden av historiens samlande genier och skulle med en kanske djärv bild kunna betecknas som en den nyare protestantismens Origenes. Det är naturligt, att varje specialundersökning, som metodiskt är tvingad att anlägga *en* synpunkt och analytiskt förfara därefter, löper fara att icke komma till rätta med en helhetsåskådning, där en rikedom på synpunkter är medbestämmande och för åskådningen väsentlig. Jag håller nu före, att en genetisk framställning i görligaste mån är ägnad att neutralisera en sådan fara.

Med tanke på rikedomen i Schl:s vetenskapliga anläggning yttrar J. Wendland[1]: "Wenn Schl. selbst jede Individualität für ein Unendliches, mit Begriffen nie zu Erschöpfendes erklärt hat, so ist seine eigene Persönlichkeit so gross, dass jedenfalls noch viele Arbeit an ihn gewandt werden wird, ohne dass diese Arbeit zum Abschluss kommen wird. Oft wird eine Seite Schl:s scharf und richtig erfasst, und doch wird das Gesamtbild verzeichnet, denn Schl:s Persönlichkeit vereinigt, ebenso wie seine wissenschaftliche Arbeit verschiedene, oft gegensätzlich auseinanderstrebende Tendenzen". Dessa ord med utgångspunkt från Schl.-litteraturens läge 1914 giva vid handen, att mycket arbete måste sägas återstå i fråga om utforskningen av Schl. och att Schl.-forskningen, som efter år 1900 ingått i en sannskyldig renässans, som är "mindestens so umfassend wie die Kant-Renaissance, die vor 5 Jahrzehnten begonnen hat", ingalunda nått något enhetligt resultat. Huru föga man kommit till klarhet och enighet beträffande t. o. m. den principiella frågan om *metoden* i Schl:s tänkande, framhåller Dunkmann sålunda: "Wie nun dieser allgemeine Religionsbegriff gewonnen wird, welche Methode Schleiermacher dazu anwendet, ob die psychologische oder die spekulative oder die transzendentale, das ist eine Streitfrage der modernen Schleiermacherforschung".[2] Det decennium, som förgått, sedan Schl.-forskningen så karaktäriserades, kan ej sägas hava

[1] Neuere Literatur über Schleiermacher, ThR 1914, s. 135.

[2] Die Nachwirkungen der theol. Prinzipienlehre Schleiermachers, BFchrTh 19. Jg. 2. Hft. 1915, s. 18 f.

Digitized by Google

åstadkommit någon förändring.[1] Ännu står åsikt skarpt mot åsikt t. o. m. i princip- och elementarfrågorna. Schl.-forskningens nuvarande läge motiverar sålunda förnyat arbete på utforskandet av den principiella punkten i Schl:s åskådning, hans religionsuppfattning. Men då den hittillsvarande bristande samstämmigheten i resultatet av utforskandet av Schl:s religionsbegrepp i första hand måste sägas hava sin grund däri, att de skilda forskarna närmat sig Schl:s teologiska och filosofiska huvudarbeten, vanligtvis med utgångspunkt i R. eller M.[2], utan att tillräckligt känna *förutsättningarna*, vadan varje immanent tolkningsförsök av resp. huvudarbeten lätt fått ett drag av godtycke över sig, åsyftar jag just med anläggandet av den genetiska framställningen att så långt möjligt komma till klarhet med dessa förutsättningar för Schl:s religionsåskådning. Detta är ock vägen till fastställandet av *metoden* i hans bestämning av religionen. Här föreliggande arbetes första del om ungdomstidens åskådning intill 1796 har såsom sin första uppgift att uppvisa, huruvida någon viss metod märkbart börjat utkristallisera sig i Schl:s tänkande. En andra uppgift blir att fastställa, huru religionen av Schl. före 1796 kommit att bestämmas. En tredje uppgift är att konstatera konsekvenserna av ungdomstidens religionsåskådning; m. a. o. dess återverkan på uppfattningen av enskilda kyrkligt-dogmatiska utsagor. Det skall visa sig, att den förstnämnda uppgiften, som har att klarlägga förutsättningarna och fastställa metoden i Schl:s tänkande, är till en början den mest omfattande och krävande och upptager väsentliga partier icke blott av detta arbetes första avdelning, som behandlar tiden intill 1796, utan även dess andra, som behandlar den intuitiva epoken till 1802.

Såsom frågan om metoden i Schl:s tänkande vid begynnelsen av en framställning av hans religionsåskådning är den ojämförligt viktigaste, så kan den rikhaltiga Schl.-litteraturen skär-

---

[1] Jfr G. Wehrung: Die Haupttypen theologischen Denkens in der neueren Theologie, ZsystTh 2. Jg. 1. Hft. 1924, s. 76: "Über seine (Schl.) methodologischen Prinzipien ist bis zum heutigen Tage keine Einhelligkeit erzielt. Das liegt zum Teil gewiss an dem Schwebecharakter seines Verfahrens, es ist doch von einem Versäumnis der theologischen Forschung zu reden".

[2] Det vetenskapliga problemet, huruvida prioritet skall givas åt R. eller M., skall senare belysas.

Digitized by Google

skådas alltefter den metod, den psykologiska, den spekulativa, den transcendentala, som resp. forskare i första hand funnit hos Schl. En översikt av och kritisk inblick i väsentliga partier av hithörande litteratur skall förhjälpa oss att inledningsvis in concreto skönja de viktigaste problem på dagordningen, som beröra förutsättningarna för Schl:s religionsåskådning och därmed metoden i hans tänkande.

Enligt den psykologiska metoden skall Schl:s första uppgift ha varit att uppvisa religionen såsom ett psykologiskt givet medvetande. Här träda sådana bestämningar av religionen, som direkt referera till yttringar av det mänskliga själslivet, i förgrunden: religionen framför allt såsom *känsla*. Icke sällan lägges en modern trikotomisk indelning av det mänskliga själslivet till grund för tolkningen av Schl:s religionsåskådning. Man hänvisar till, huru religionen bestämmes i R[1]: "So behauptet sie (die Religion) ihr eigenes Gebiet und ihren eigenen Charakter nur dadurch, dass sie aus dem der Spekulation sowohl als aus dem der Praxis gänzlich herausgeht, und indem sie sich neben beide hinstellt, wird erst das gemeinschaftliche Feld vollkommen ausgefüllt und die menschliche Natur von dieser Seite vollendet" (s. 52), eller i Gll[2]: "Die Frömmigkeit . . . . ist rein für sich betrachtet weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Bestimmtheit des Gefühls" (§ 3). Religionen intar sålunda en självständig plats vid sidan av övriga två psykiska huvudområden: Wissen och Thun. Den är såsom dessa ett empiriskt datum. Det väsentliga i Schl:s metod skulle sålunda vara, att han på religionen lägger ett empiriskt-psykologiskt betraktelsesätt.

Denna synpunkt har inom Schl.-forskningen flitigt framhållits. Redan före utgivandet av Schl:s föreläsningar i psykologi (S. W. III: 6) av L. George 1862 söker Sigwart utifrån psykologiska utgångspunkter hos Schl. bereda väg in i hans åskådning.[1] W. Bender, som i sitt arbete Schleiermachers Theologie mit ihren philos. Grundlagen I—II (1876—1878) avsett att giva en "Gesammtdarstellung der Weltanschauung Schleiermachers"[2], tar sin utgångspunkt i Schl:s filosofiska ståndpunkt,

[1] Schleiermachers psychol. Voraussetzungen, insbes. die Begriffe des Gefühls u. der Individualität, JdTh 2. Jg. 1857, s. 830 ff.

[2] A. a. I, s. III.

Digitized by Google

främst i Dial., som i sin tur återföres på psykologiska rötter.[1] Naturligt är, att han med en sådan grundsyn på Schl. måste hävda, att R:s uppgift var "der Religion eine 'eigene Provinz im Gemüthe' des Menschen zu erobern", och att Schl:s styrka låg i handhavandet av "die psychologische Analyse des religiösen Lebensprocesses".[2] Även Braasch[3] finner det psykologiska betraktelsesättet i första hand företrätt hos Schl.: "ihr (die Religion) *Organ* ist weder das Wollen noch das (discursive) Denken"; "er (Schl.) verfolgt die Religion bis zu dem Punkt ihres *Entstehens*".[4] Lasch, som behandlat Schleiermachers Religionsbegriff in seiner Entwicklung (1900), finner huru Schl:s teologiska huvudarbete, Gll., ej når vad det eftersträvat utan faller tillbaka på den psykologiska metoden: "So schrumpft die anfangs so vielversprechende Untersuchung zusammen zu einer Analyse der religiösen Erfahrung" (s. 31).

Dessa stickprov ur litteraturen må vara tillfyllest för att visa, huru långt den psykologiska metoden[5] egentligen når. Den uppvisar religionen som ett faktum inom själslivet, en upplevelse, konstaterar dess psykologiska självständighet, bestämmer dess psykologiska art, samlar intresset kring frågorna om religionens organ och uppkomst. Så visst som religionen *är* ett psykologiskt givet medvetande, så kan detta betraktelsesätt ej ha varit Schl. främmande. Men fråga är, om han nöjt sig att stanna härvid. Man måste med Nygren instämma däri, att det är "svårt att inse, på vad grund man skulle tillmäta erövringen av ett eget psykologiskt gebit åt religionen en så epokgörande betydelse. Att religionen vilar på ett särskilt psykologiskt grund-

[1] Jfr Dunkmann: Die theol. Prinzipienlehre Schleiermachers, BFchrTh 20. Jg. 2. Hft. 1916, s. 127.

[2] Bender: a. a. I, s. 157 f.

[3] Comparative Darstellung des Religionsbegriffes in den verschiedenen Auflagen der Schleiermacher'schen Reden, 1883.

[4] A. a., s. 54, s. 57. Kurs. av mig.

[5] Denna tolkning av Schl., att han anlagt företrädesvis eller enbart en psykologisk metod, har inom den s. k. dialektiska teologien blivit utgångspunkt för en fullständigt nedgörande kritik av den schleiermacherska teologien. E. Brunner: Die Mystik und das Wort, Tübingen 1924, finner i metodologiskt hänseende hos Schl. intet annat än psykologism. Klart är, att ett nedgörande av denna metod måste gå före upprättandet av den dialektiska teologiens eget trosbegrepp, som står i motsättning till allt vad upplevelse heter. Jfr G. Auléns anmälan av nämnda arbete i SvTK 1. årg. 4. hft. 1925, s. 380 ff.

Digitized by Google

lag, erkännes ju av alla, även av dem, som bestrida dess värde. Villfarelsen såväl som sanningen förlöper ju i psykologiska former. Enligt denna uppfattning skulle alltså Schleiermachers epokgörande betydelse bestå däri, att han erövrar en position, som ingen ens tänkt på att bestrida honom".[1] Den psykologiska metoden måste kompletteras. Det har man inom Schl.-litteraturen tidigt insett. Då den empiriskt-psykologiska metoden ej visat sig vara till fyllest, har det legat nära till hands att tillgripa dess motsats: den spekulativa.

Den spekulativa metoden tar sin utgångspunkt i förnuftet. Det absoluta, som icke är empiriskt, är däremot givet i och med förnuftet och gripes till sitt väsen endast av spekulationen såsom uttrycket för någon slags över-empirisk förmåga. Enligt denna metod skall religionen hos Schl. utgöra spekulationens fulländning. Det absoluta upphämtas ur förnuftets, det rena självmedvetandets djup och kommer att metafysiskt bestämmas. Från det religiösa subjektets sida kommer religionen att bestämmas icke psykologiskt, utan metapsykologiskt. Talrika äro företrädarna för en spekulativ och metafysisk tolkning av Schl:s religionsåskådning.

Bland Schl:s samtida saknades icke sådana. Kort efter utgivandet av R. 1799 blev han av Sach bedömd som spinozist och panteist.[2] Det hjälpte icke, att Schl. hävdade sig vara "so wenig als jemand ein Spinozist" och avvisade varje metafysik, panteism såväl som teism[3], då hans syfte var "in dem gegenwärtigen Sturm philosophischer Meinungen die Unabhängigkeit der Religion von jeder Metaphysik recht darzustellen und zu begründen".[4] Universum hos Schl. tycktes alltför tydligt återgå på Spinozas substans, Schl:s Anschauung des Universums på Spinozas cognitio dei intuitiva. Fattandet av Schl:s religionsåskådning såsom panteism har inom litteraturen ständigt återkommit[5], vare sig man satt denna i direkt förbindelse med Spinoza eller icke.

---

[1] Religiöst apriori, 1921, s. 220.

[2] Br. III, s. 276.

[3] Br. III, s. 283.

[4] Br. III, s. 284.

[5] Jfr t. ex. Schürer: Schleiermachers Religionsbegriff und die philos. Voraussetzungen desselben, 1868, passim; A. Ritschl: Schleiermachers Reden

Digitized by Google

Spinoza tedde sig givetvis för mången av Schl:s samtida som en naturlig brygga mellan denne och Schelling. Schl:s Anschauung des Universums tolkades av mången såsom identisk med den intellektuella åskådningen hos Schelling. Schl:s religionsåskådning skulle i enlighet härmed vara ett led i den spekulativa efterkantska transcendentalfilosofien. Att hos sina av Schelling påverkade läsare undgå faran att bli tolkad i schellingiansk anda skulle ock enligt Fuchs[1] ha varit motivet till att Schl. ändrade R[1]:s Anschauung till Gefühl i R[2]. Denna Fuchs' åsikt innebär dock icke, att han fritar Schl. från en spekulativ metod. Tvärtom ställer han R:s båda första upplagor i närmaste samband med den efterkantska transcendentalfilosofien hos Fichte och Schelling: "Die erste Ausgabe der Reden bietet eine Auseinandersetzung Schleiermachers mit der Wissenschaftslehre, die zweite Ausgabe eine solche mit der Identitätslehre Schellings".[2] Särskilt intressant är Fuchs' hypotes om tillkomsten av R[1]: "Die Reden stammen aus dem Jahr des Atheismusstreits 1799. So will er (Schl.) also Fichte gegen seine Gegner verteidigen".[3] "Der Sturm der philosopischen Meinungen"[4] skall icke vara något annat än "der Atheismusstreit 1798—99".[5] Schl:s nära samhörighet med Fichte utredes av Fuchs närmare i ett senare arbete[6]: "Er (Schl.) steht Fichte zu nah, um ihn nicht gegen seine Gegner zu

über die Religion, 1874, som anlägger en ästetiskt-panteiserande tolkning; W. Bender: o. a. a., som i detta stycke synes vara påverkad av A. Ritschl; O. Ritschl: Studien zur Gesch. der prot. Theol. im 19. Jahrh., ZThuK 5. Jg. 1895, vari hävdas, "dass die Reden absichtlich einen fremden Standpunkt einnehmen, nämlich den der gebildeten Verächter der Religion . . . So construirte er auf Grund des von ihm vorausgesetzten Kunstsinns der Verächter eine Weltanschauung, die jene zu einer bestimmten Religion ausprägen sollten . . . Jene aestetische Zukunftsreligion setzt allerdings eine pantheistische Weltanschauung voraus" (s. 491); F. Kattenbusch: Von Schleiermacher zu Ritschl. Zur Orientierung über die Dogmatik des 19. Jahrh:s, 1892, finner ock, att Redens religionsbegrepp är av ästetisk art och att "den världsåskådning, ur vilken Schleiermacher här konstruerar religionen, är den panteistiska" (a. a. i svensk översättning av F. Fehr, Stockholm 1892, s. 15).

[1] Wandlungen in Schleiermachers Denken zwischen der ersten und zweiten Ausgabe der Reden, ThStK 76. Jg. 1. Hft. 1903, s. 93.

[2] A. a., s. 84.

[3] Schleiermachers Religionsbegriff und religiöse Stellung zur Zeit der ersten Ausgabe der Reden (1799—1806) II, 1901, s. 49.

[4] Jfr Br. III, s. 284. [5] Fuchs: a. a., s. 76.

[6] Vom Werden dreier Denker Fichte-Schelling-Schleierm., 1904.

Digitized by Google

verteidigen".[1] "Diese (Reden) sind also eine Schrift aus dem Atheismusstreit und das erklärt zum guten Teil, warum sie so allgemein Beachtung fanden." "Mit kühnem Freimut stellt sich das Büchlein auf die Seite Fichtes."[2] Denna ställning till Fichte bibehåller Schl. i grunden även i R^2. Visserligen har under inflytelse av Steffens-Schelling naturuppfattningen[3] fått större utrymme i R^2, men det absoluta, universum, är dock enligt Fuchs alltfort för Schl. *Geist* i överensstämmelse med Fichtes subjektiva idealism.[4] Schl:s utgångspunkt skall sålunda vara lika med transcendentalfilosofiens subjektivism.

Fuchs är ej den förste eller ende, som ställer Schl:s religionsåskådning i innerligaste samband med Fichte och transcendentalfilosofien. Här har Fuchs en betydande föregångare i Rudolf Haym: Die romantische Schule, 1870.[5] Haym, som ger en översiktlig framställning av Schl:s ungdomsutveckling, uppvisar, huru dels Kant, dels Spinoza utövat inflytande på Schl.[6] I R. framträder dock icke kantianismen ren utan i dess fichteanska utformning.[7] Den idealistisk-subjektivistiska grundsynen hos Fichte blir bestämmande. Det spinozistiska inflytandet visar sig i R. sålunda, att det är Spinoza, som lärt Schl. "den höheren Realismus".[8] Det reala, das An-sich, det absoluta, hade Spinoza givit uttryck åt genom sitt substansbegrepp. Men "der Spinozistische Begriff der Substans" har hos Schl. befriats "von allem dogmatischen und objektiven Charakter".[9] Den fichteanska idealistisk-subjektivistiska grundsynen gör sig sålunda gällande, att "Spinoza . . . wird von ihm (Schl.) ins Subjektive übersetzt".[10] Haym menar, att universum hos Schl., som motsvarar Spinozas substans, icke är att fatta objektivt, utan subjektivt. Här är beträffande Hayms tolkning av Schl. att uppmärksamma, att med denna förändrade bestämning av universum har Schl. likväl i grunden ej nått utöver den metafysiska ståndpunkt, Spinoza intog. Haym måste ock med följande ord sägas erkänna, att Schl:s metod är den spekulativa: "Wie das 'Universum' auf die

[1] A. a., s. IX. [2] A. a., s. 286.

[3] Wandlungen in Schl:s Denken zwischen der ersten und zweiten Ausgabe der Reden, ThStK 76. Jg. 1. Hft. 1903, s. 85.

[4] A. a., s. 94.

[5] Jag citerar efter 4. Aufl. Berlin 1920.

[6] A. a., s. 466 ff. [7] A. a., s. 480.

[8] A. a., s. 481. [9] A. a., s. 483. [10] A. a., s. 481.

Digitized by Google

Spinozistische Substans, so weist 'die Anschauung des Universums' unverkennbar auf die von Spinoza geforderte Cognitio Dei intuitiva hin".[1] Universum hos Schl. har blivit ett metafysiskt begrepp: den absoluta anden; die Anschauung des Universums uttrycket för en överempirisk förmåga: den intellektuella åskådningen, som ur sin aktivitet framskapar såväl form som innehåll.

Utom den nämnde Fuchs har Haym haft en betydande efterföljare i G. Wehrung, som riktigt insett, att den ovan skisserade, Schl. tillerkända spekulativa metoden inrymmer "die Grundlage einer neuen Metaphysik".[2] I likhet med Haym låter Wehrung Schl. i utgångspunkten vara beroende av Kant. Wehrung sätter nämligen Schl:s metod i samband med "die Weise Kants" och hävdar, att det för Schl. gällt att uppvisa religionens "Apriorität", d. v. s. religionen "als notwendig", vilket i sin tur skall innebära, "dass sie (die Relig.) also 'aus dem Innern jeder besseren Seele notwendig von selbst entspringe'".[3] Angående Wehrungs uppfattning av förhållandet mellan Kant och Schl. må emellertid framhållas, att Wehrung är fången i den traditionella uppfattningen av den kantska filosofiens epokgörande betydelse, som skulle bestå däri, "dass hier der Primat mit Bewusstsein und genauer Begründung von der theoretischen Vernunft auf die praktische übertragen worden sei".[4] Då nu de spekulativa ideerna, som från det teoretiska förnuftets gebit undanröjts, åter på det praktiska förnuftets område fått hemortsrätt såsom praktiska postulat, betyder denna övergång från

[1] A. a., s. 483.

[2] Die geschichtsphilos. Standpunkt Schleiermachers zur Zeit seiner Freundschaft mit den Romantikern, 1907, s. 139.

[3] A. a., s. 55, not 1. Wehrung är här mån om att avvisa påståendet, att Schl. anlagt enbart en psykologisk metod. Han hänvisar till Schl:s eget underkännande av denna metods användbarhet: "'Jene stolzen Insulaner' haben von Religion darum keine Ahnung, weil 'ihre Weisheit nur auf eine jämmerliche Empirie gerichtet' ist (R. 16). Nach seinem Urteil hat sich die Psychologie 'durch Unmässigkeit erschöpft und fast ehrlos gemacht' (R. 156 f.), und darum erscheint ihm auch an Schlegels Lucinde die 'Persiflage des psychologischen Unwesens' besonders lobenswert (Br. IV, 539). Unter diesen Umständen kann man unserem Romantiker kein grösseres Unrecht antun, als wenn man in seinen 'Reden' eine psychologische Analyse des religiösen Prozesses überhaupt nur sucht."

[4] A. a., s. 64.

Digitized by Google

teoretiskt till praktiskt förnuft egentligen grundandet av en ny metafysik. Wehrung menar nu, att endast begynnelsen till denna övergång skett hos Kant.[1] Han hade ej förmått slutföra densamma utan till sist låtit det praktiska förnuftet åter böja sig under det teoretiskas suveränitet.[2] Schl:s betydelse ligger nu enligt Wehrung däri, att han fullföljt vad Kant endast påbörjat; Schl. har slutfört övergången från teoretiskt till praktiskt förnuft.[3] Dock icke så, att han skilt det teoretiska från det praktiska, utan förnuftet framträder hos Schl. såsom "einheitliches Tatsystem". Därmed gör sig "die Autonomie und Spontaneität der Vernunft" gällande. "Die Fesseln, die sie bisher in unerträglicher Passivität festgehalten haben, sind zerbrochen. Sie selbst tritt als schöpferische Kraft hervor, unablässig tätig immer Neues aus ihrem reichen Schosse hervorgehen lassend."[4] Men detta förnuft är *anden*, "das zum Absoluten gesteigerte Ich". Vem känner icke här igen det fichteska jaget? Kants betydelse för Schl. ligger enligt Wehrung sålunda däri, att Kant endast givit impulsen, som Schl. sedan självständigt i likhet med Fichte utfört på spekulativt vis till grundandet av en ny metafysik.[5]

Gent emot Dilthey antar ock Wehrung, att Schl. utgått "von einem transzendentalen Ich" skilt från "das sinnliche Ich".[6] Detta är "das zum Absoluten gesteigerte Ich Fichtes".[7] Det absoluta jaget, andlighetens, subjektivitetens princip, skall för Schl. i likhet med Fichte vara det enda verkliga: "Von Wirklichkeit im vollen Sinne des Wortes ist nach Schleiermacher doch nur da zu reden, wo etwas Bleibendes, Dauerndes vorliegt, wo sich selbständiges, geistiges Leben durchgesetzt und in ursprünglicher Weise kundgetan hat".[8] Denna subjektiva idealism är ock utgångspunkten för Schl:s bestämning av religionen: "Der echte Schleiermacher errichtet das Gebäude der Religion — der wahren Religion — auf der festen Basis der geistigen Bildung ... der echte Schleiermacher hebt auch in dieser seiner ersten Schrift (R.) aus dem psychologischen Getriebe eine wahre und

[1] Ibid. [2] A. a., s. 67.
[3] A. a., s. 70. [4] A. a., s. 71.
[5] Jfr a. a., s. 139.
[6] A. a., s. 42. Jfr Dilthey: Leben Schleiermachers I, s. 340.
[7] A. a., s. 70. [8] A. a., s. 42. Jfr s. 130.

Digitized by Google

selbständige, nicht an das sinnliche gefesselte Geistigkeit heraus".[1] Så bestämmes ock åskådningen av universum såsom "eine echtgeistige Funktion"[2] och "das Universum ist jedenfalls als Geisteswelt und nicht anders zu verstehen".[3] Universum, som utgör "das Rückgrat der Reden"[4] är enligt Wehrung ontologiskt-metafysiskt bestämt såsom den *andliga* världen. Religionen har blivit något över-empiriskt, "eine echtgeistige Funktion". M. med dess drag av aldrig vilande aktivitet måste enligt Wehrung ha företräde framför R. med dess mera statiska prägel. M. skall ligga mera rätlinigt utefter Schl:s inre utvecklingsgång.[5] Ur M. låter R. sig tyda. Dock höra båda till "die gleiche geistige Sphäre".[6] Klart är att Wehrung med denna uppfattning måste hos Schl. finna en helt annan metod än den av Bender, O. Ritschl, Bleek och Otto konstaterade "psychologische Analyse des religiösen Prozesses".[7] Att Wehrung kommer att lägga huvudvikten på bestämningen av universum såsom en andevärld har sin grund däri, att han låter Schl. taga sin utgångspunkt i transcendentalfilosofiens subjektivism: utgår man från jaget, det rena självmedvetandet, det rena tänkandet, som i grunden intet tänker, så kan ju, för så vitt man inkonsekvent ändock fordrar ett innehåll, detta icke vara annat än jaget, subjektiviteten, andligheten, eftersom jaget aldrig kommer utom sig självt.

Den hittills behandlade inaugural-dissertationen av Wehrung förhjälper till förståendet av hans fyra år senare utkomna arbete Die philosophisch-theologische Methode Schleiermachers — Eine Einführung in die Kurze Darstellung und in die Glaubenslehre, 1911, som av Süskind betecknats såsom "eines der schwierigsten Bücher in der ganzen Schleiermacher-Literatur".[8] Starkt har Wehrung även här betonat inflytandet på Schl. från Kant. Redan vid början av behandlingen av K. D. fastslår Wehrung: "Bereits die erste wichtige prinzipielle Auskunft zeigt den Begründer der neueren Theologie als ausgesprochener Kan-

[1] A. a., s. 53.

[2] A. a., s. 57. [3] A. a., s. 58. Jfr s. 130.

[4] Ibid.

[5] Wehrung: a. a., s. 37. Av samma uppfattning skall även W. Gass och Chr. Sigwart ha varit (se not 2). Jfr Fuchs' ovan skisserade hypotes, att R:s tillkomst haft en yttre anledning.

[6] Wehrung: a. a., s. 37. [7] A. a., s. 55, not. 1.

[8] Das religiöse Apriori bei Schleiermacher, RuG VIII, 1914, s. 38.

Digitized by Google

tianer!"[1] K. D. jämte inledningen till Gll. betecknas som "die erste und typische Realisation der theologisch-transcendentalen Denkweise".[2] Beträffande religionen gäller det att nå fram till "das Apriori der Religion". Vid undersökningen av "das Wesen der Frömmigkeit oder das religiöse Apriori" med utgångspunkt från Gll.[2] § 4 visar det sig emellertid, att Schl. enligt Wehrung ej är ren kantian utan kantian i fichteansk utformning. Utgångspunkten är även här "das zum Absoluten gesteigerte Ich Fichtes", ehuru "vom Himmel auf die Erde herabgeholt". "Offenkundig fusst der Theologe (Schl.) auf der gleichen Voraussetzung wie der Philosoph (Fichte)."[3] Därför gäller om Schl., "dass er von derselben methodischen Grundtendenz beseelt ist wie dieser (Fichte), darin nicht weniger ein treuer Kantianer".[4] Utgångspunkten hos Schl. bestämmes av Wehrung sålunda även här såsom den transcendentalfilosofiska: förnuftet, jaget, självmedvetandet har att gå in i sig självt och därur på spekulativt vis upphämta det absoluta.

Medan Schl. i inledningen till Gll. skall använda sig av den nyss nämnda metoden, finner Wehrung i dogmatikens senare del helt och hållet en empirisk-psykologisk, som härleder alla trossatser ur den kristnes erfarenhet och bestämmer trosläran som en del av den historiska teologien. Inom Gll. i dess helhet råder alltså en avgjord "Zwiespältigkeit".

En annan "Zwiespältigkeit" hos Schl. framstår för Wehrung vid jämförelse mellan metoden i R.[1] och Gll.: "Die transcendentale Denkweise zwar herrscht in dem Werk der Jugend (R.[1]), so auch in dem Werk des Alters (Gll.)".[5] Dock gäller: "Dem naturalistischen und formalistischen Transcendentalismus der Glaubenslehre tritt mithin in den unvergänglichen, ewig jungen Reden ein teleologischer und substantialistischer Transcendentalismus zur Seite".[6] Uppdagandet härav anser Wehrung vara sin undersöknings huvudresultat: "Meine Untersuchung gipfelt in dem Satz, dass den Reden und der Glaubenslehre zwar beiden die transzendentale Fragestellung und Aufgabe gemeinsam sei,

[1] Die philos.-theol. Methode, s. 3. [2] A. a., s. 1.

[3] A. a., s. 43.

[4] A. a., s. 44. G. Wehrung: Die Dialektik Schleiermachers, 1920, anlägger i grunden samma utgångspunkt.

[5] Die philos.-theol. Methode, s. 109. [6] A. a., s. 111.

Digitized by Google

dass sie aber innerhalb dieser Übereinstimmung im transzendentalen Lösungsversuch bedeutsam von einander abwichen". Det "transcendentala" är i båda den absoluta anden. I R.[1] framträder detta såsom "eine hochgeschichtliche Wirklichkeit . . . eine teleologisch bestimmte substantielle Grösse", den andliga världen; i Gll. såsom "eine untergeschichtliche Abstraktion, ein (logisch) vorgeschichtliches Verhältnis . . . die gleichmässige Grundlage alles menschlichen Lebens, eine naturalistisch geartete formale Grösse", det nakna självmedvetandet.[1]

Den ovannämnda tvedräkten inom Gll. i metodologiskt hänseende upptar Wehrung till förnyad behandling i Die Haupttypen theologischen Denkens in der neueren Theologie, ZsystTh 2. Jg. 1. Hft. 1924, s. 75 ff. Visserligen har K. D. beträffande "die historische und philosophische (prinzipielle) Theologie" hävdat, "dass beide 'nur mit und durcheinander' zur Vollkommenheit gedeihen können" (K. D.[2] § 254). Visserligen hävdar Gll. på samma sätt

[1] Wehrung: Zum Streit um Schleiermacher, RuG. VIII. 1914, s. 328 f. Det är tydligen metoden "in den unvergänglichen, ewig jungen Reden", såsom Wehrung fattat den, som varit utgångspunkt för Wehrung i hans självständiga undersökning av Das religiöse Ich, ZsystTh 1. Jg. 1. Hft. 1923, s. 6 ff. Här är fråga om "die Voraussetzungen religiösen Lebens" (s. 26). "Was ist das in uns . . . was einem Göttlichen entgegendrängt? . . . Ist da nur eine Leere, die warten muss, bis sie in unausdenkbare Weise gefüllt wird?" Det religiösa subjektet ren passivitet? "Unsere grossen Denker auf der Höhe des deutschen Geistesleben sind freilich anderer Ansicht gewesen. Für sie war das natürliche Ich gerade nicht das wahre; dahinter erhebt sich erst das wahre Ich, sei es das wissenschaftliche, sei es das moralische. Kant hat ja endgültig die Bahn gebrochen . . . Und auch die Religion erscheint als Lebensäusserung der lauteren Menschenvernunft" (s. 8). Men förnuftet är aktivitet: "auf dem Schaffen der religiösen Vernunft gründete alle, auch die letzte Gottesgewissheit" (s. 9). Det religiösa jagets aktivitet framträder i "die Sehnsucht" (s. 10), som innebär "ein herbes Nein . . . eine merkwürdige Depotenzierung dessen, was sonst hoch in Ehren steht" (fenomenvärlden) (s. 13). "In dem Nein ist ein neues Ja wirksam . . . das Ja unserer wahren Zukunft." Härav framgår, att "wir zu einer tieferen Wesensordnung gehören" (s. 14). För det religiösa jaget har "die Erscheinung" blivit "Schein" (s. 11). Det religiösa urmotivet är "aus Schein zum Wesen" (s. 15). "Das Wesenshafte ist nicht von dieser Welt, es ist jenseitig . . . das, was sich nach wesenshaftem Leben in uns streckt . . . ist selbst ein Jenseitiges in uns" (s. 15). De religiösa urmotiven äro "metapsychologische Motive" (s. 11). Teologien kallas i enlighet därmed på annat ställe (ZsystTh 2. Jg. 1. Hft. 1924, s. 145) "nicht religionspsychologische sondern pneumatologische Forschung". — Vem känner icke här igen Wehrungs tolkning av Schl. i Inaug. Dissert., som ovan behandlats?

Digitized by Google

"Gleichgewicht des Geschichtlichen und Spekulativen" (Gll.[2] § 2: 2) (s. 77). Men "mit den Gleichgewicht ist es nur Schein, das Wechselverhältnis wird nicht gewahrt" (s. 78 f.). Den hävdade relationen mellan historiskt och spekulativt innebär "zunächst, dass das Eigentümliche einer Religion nur erkannt wird durch kritische Beziehung auf das übergeordnete Allgemeine, sodann aber: dass dieses Allgemeine nicht etwa in der lebendigen Hinwendung zu dem Eigentümlichen, aus seiner Tiefe, sondern eben losgelöst davon 'rein wissenschaftlich', d. h. im Rahmen einer höheren spekulativen Disziplin ermittelt wird" (s. 78). Den spekulativa metoden i Gll., av Wehrung bestämd transcendental, innebär intet annat än en logisk deduktion från ett såsom absolut hävdat högsta allmänt, självmedvetandet ("die gleichmässige Grundlage alles menschlichen Lebens"): "Es liegt auf der Hand, dass wir es mit einer irgendwie aprioristischen Betrachtungsweise zu tun haben, die ihren Urheber in einer gewissen Verwandtschaft mit der Philosophie jener Tage zeigt. Kraft reiner Wissenschaft aus einem letzten Begriff des Selbstbewusstseins an das Gegebene heran — das ist die Losung" (s. 81). Det spekulativa får helt herraväldet över det empiriska. Religionen blir intet annat än "höchste Äusserung des rein menschlichen Bewusstseins, d. h. der Vernunft" (s. 82). Visserligen rör sig Gll. mellan två poler: det spekulativa (aprioriska) och det historiska. "Aber mit dem apriorischen Faktor ist bereits der eigentliche Sachgehalt der Religion gegeben."[1] Men vartill då det historiska? Vartill Kristus? "Was ist also Christus? Er ist die hypostasierte religiöse Vernunft."[2] Ehuru Wehrung giver det spekulativa hos Schl. en så dominerande betydelse, måste han dock erkänna: "Gewiss spielt die fromme Erfahrung in dem Lehrgebäude unseres Meisters eine nicht zu verkennende Rolle" (Die Haupttypen theol. Denkens etc., s. 84). Schl. har själv i S. a. Lücke (2) uppvisat detta: "Keiner hätte dann verkennen können, dass die Darstellung des eigentümlich christlichen Bewusstseins wahrhaft und wirklich der eigentliche Zweck des Buches sei" (S. W. I: 2, s. 602). "Das fromme Bewusstsein bildet den Ausgang", erkänner ock Wehrung men tillägger: "ein eigenes richtungsweisendes Prinzip wohnt ihm nicht inne" (s. 85).

[1] G. Wehrung: Vom Irrationalen, ZsystTh 1. Jg. 3. Hft. 1923, s. 492.
[2] A. a., s. 493.

Digitized by Google

Målet ligger i det spekulativa: "Es (das Ziel) ist das Allgemeine-Religiöse, der Reingehalt aller Religion" (Ibid.). På frågan: huru är kristlig teologi från en sådan dubbel utgångspunkt möjlig? svarar Wehrung: "christliche Theologie ist nichts anderes als das 'Gegeneinanderhalten' des lebendig Christlichen und jedes allgemeinen . . . die Hinüberdeutung des einen auf das andere" (s. 85).

Den riktning inom Schl.-litteraturen, som representeras av Haym-Fuchs-Wehrung, låter Schl. sålunda i sista hand taga sin utgångspunkt i transcendentalfilosofien och i Kant, så till vida som en sida i dennes åskådning, apperceptionens rena syntetiska enhet, bildar transcendentalfilosofiens närmaste förutsättning. Så visst som transcendentalfilosofien nu är lika med den gamla dogmatiska rationalismen i ny dräkt, så skulle Schl:s religionsuppfattning såsom tagande sin utgångspunkt däri i grunden innebära upprättandet av en ny metafysik. Hos Kant finnes emellertid jämte den högsta subjektiva förutsättningen: det rena tänkandet, det rena självmedvetandet, apperceptionens rena syntetiska enhet, en högsta objektiv förutsättning: das Ding an sich, som av den efterkantska transcendentalfilosofien förkastades. Inom Schl.-litteraturen finnes en riktning, som sätter Schl:s religionsuppfattning i beroende av denna sida av den kantska åskådningen, därmed låtande Schl:s utgångspunkt träda i motsats mot den samtida transcendentalfilosofien. Medan Schl.-litteraturens ena stora namn, Haym, i sitt grundläggande arbete Die romantische Schule (1870) betonat Schl:s beroende av transcendentalfilosofiens utgångspunkt, har Schl.-forskningens andre store mästare, Dilthey, i Leben Schleiermachers I av samma år (1870) framhållit betydelsen av Kants lära om das Ding an sich för utbildningen av Schl:s religionsuppfattning.[1]

Dilthey hävdar, att begreppen das Ding an sich och das Noumenon hos Kant äro kritiskt berättigade, det första i enlighet

[1] Inom forskningen har man icke alltid haft vaken blick för huru tolkningen av Schl. kan följa och faktiskt har följt nämnda två olika linjer. Icke ens R. Haym själv ger i sin anmälan av Diltheys Schl.-biografi i PrJb XXVI (återgiven i Hayms Gesammelte Aufsätze, 1903, s. 355 ff.) klart till känna sin från Diltheys differenta uppfattning. Jfr G. Wehrung: Der geschichtsphilos. Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 138 not 1. Wehrung håller för troligt, att Haym i Diltheys framställning läst in sin egen uppfattning.

Digitized by Google

med Kants påstående: "man kann das Reale der Anschauung gar nicht a priori erdenken", det senare, för så vitt das Ding an sich tänkes vara givet i en icke-sinnlig, intellektuell åskådning. Das Ding an sich är sålunda inom kriticismen ett nödvändigt, das Noumenon ett problematiskt begrepp, hävdar Dilthey och uppvisar också, hurusom Kant känner en viss relation mellan das Ding an sich och die Erscheinung: "Dass die Erscheinungen so und nicht anders erscheinen und gedacht werden, davon ist doch die Eine Bedingung das Ding an sich".[1] Medan Kant dock på denna punkt ängsligt rör sig med försiktiga distinktioner, har Schl. enligt Dilthey frimodigt dragit ut och fullföljt den inom kriticismen liggande tankegången åt två håll: 1) Das Ding an sich har hos Schl. blivit das Sein, vartill tänkandet står i relation: "mein Denken bezieht sich auf ein Sein". 2) Das Noumenon har befriats från sin problematiska karaktär, ty "innerhalb dieses Seins ist mir mein eignes Innere auf eine ganz andere Weise gegeben als die Aussenwelt, unmittelbar sagt Schleiermacher . . . hier drängen sich nicht Sinnesenergien und nach dem Satz vom Grunde gebildete Schlüsse zwischen die Erscheinung und ihre erklärende Bedingung".[2]

D. Dunkmann går ännu längre i hävdandet av Schl:s beroende av Kant på denna punkt. Beträffande utbildandet av Schl:s religionsbegrepp kommer det enligt Dunkmann icke så mycket an på det formella beroendet av Kant, "sondern (hier ist es) vielmehr das Materialprinzip der transcendentalen Ästhetik, die den Religionsbegriff beherrscht".[3] Sedan Dunkmann uppvisat, att en hel del bestämningar av religionen såväl i R. som Gll. äro att anse blott såsom "Hilfskonstruktionen", fastslår han, att först "der abschliessende § 5" (Gll.[2], jfr Gll.[1] § 10) giver "die ersehnte Auskunft". "In diesem Kapitel nämlich tritt die Tendenz hervor, das schlechthinige Abhängigkeitsgefühl in unmittelbare Verbindung mit dem gegensätzlichen sinnlichen Selbstbewusstsein zu bringen."[4] Här ha vi, menar Dunkmann, den enda

[1] Leben Schleiermachers I, s. 106 f.

[2] A. a., s. 107 f.

[3] Der Religionsbegriff Schleiermachers in seiner Abhängigkeit von Kant, ZPhilos. 151. Bd. 1913, s. 97.

[4] A. a., s. 89. Jfr Gll.[1] § 10: 4.: "In jeder Erfahrung ist nachzuweisen und auch, da unser ganzes Leben ein ununterbrochenes Zusammensein mit an-

Digitized by Google

säkra utgångspunkten, och denna är sålunda "die Tatsache, dass unser Selbstbewusstsein niemals reines 'Selbst'bewusstsein ist, sondern stets und apriori an den sinnlichen Gegensatz gebunden".[1] Kommen till denna punkt, fortsätter Dunkmann: "nun ist auch mit einem Schlage die Erkenntnis gewonnen, die wir suchten, die geschichtliche Ableitung der ganzen Theorie. Kein anderer als der grosse Königsberger blickt uns hier an, als Vater dieser Religionstheorie". Till Schl:s ovannämnda bestämningar uppvisar Dunkmann en parallell hos Kant "in seinen Allgemeinen Anmerkungen zur transzendentalen Ästhetik", där Kant går att framställa rummet och tiden såsom åskådningsformer, rummet såsom en yttre, tiden såsom en inre. "Bei der inneren Anschauung nun 'beruht alle Schwierigkeit darauf, wie ein Subjekt sich selbst innerlich anschauen könne; allein diese Schwierigkeit ist jeder Theorie gemein'. Die Anschauung ist jedenfalls nie 'blosse Selbsttätigkeit' oder 'intellektuell'. 'Das Bewusstsein seiner selbst (Apperzeption) ist die einfache Vorstellung des Ich und wenn dadurch allein alles Mannigfaltige im Subjekt selbsttätig gegeben wäre, so würde die innere Anschauung intellektuell sein. 'Nun aber schauen wir uns nur so an, wie wir selbst innerlich affiziert werden — nämlich durch die 'Sinnlichkeit'. In diesem Sinn unterscheiden wir Menschen uns auch von einem gedachten 'Urwesen', dem wir die intellektuelle Anschauung etwa zuerkennen könnten, obwohl wir davon keine Vorstellung haben. Solche intellektuelle Anschauung 'scheint keinem seinem Dasein sowohl wie seiner Anschauung nach abhängigen Wesen zuzukommen'."[2] I denna sats, som bildar den transcendentala ästetikens slutpunkt hos Kant, finner Dunkmann Schl:s hela religionsfilosofi liggande in nuce. "Wir sind im innersten Selbstbewusstsein 'abhängige' Wesen."[3] Men icke blott i ästetiken utan även i Kants analytik skall finnas en motsvarighet till Schl:s religionsfilosofi.[4]

derem Endlichen ist, von selbst einzusehen, dass wir keinen Augenblick sein können ohne ein sinnliches Gefühl, dieses also der beständige Gehalt unseres Selbstbewusstseins ist, welches zwar in entschiedenen Augenblicken des Erkennens und des Handelns sehr zurücktreten, aber doch niemals Null werden kann, weil sonst der Zusammenhang unseres Daseins für uns selbst unwiederbringlich zerstört wäre".

[1] A. a., s. 94. [2] Ibid.
[3] A. a., s. 95. [4] A. a., s. 98.

Digitized by Google

"Dort sollte die Sinnlichkeit, ohne die wir kein Selbstbewusstsein haben, die schlechthinige Abhängigkeit motivieren; hier soll es die Kausalität."[1] Dunkmanns slutresultat blir ock i enlighet härmed: "die doppelte Parallele zu Kants Vernunftkritik ist von äusserstem Interesse nicht nur, sondern auch von zwingender Beweiskraft für die These, dass Schleiermachers Religionsbegriff vollständig auf der Basis der Vernunftkritik aufgebaut ist".[2] Så står ock Schl. för Dunkmann såsom "der getreueste Schüler des grossen Kritikers".[3]

Inom Schl.-litteraturen stå sålunda två riktningar mot varandra. Båda överensstämma däri, att de låta Schl. i sista hand taga sin utgångspunkt hos Kant.[4] Den ena riktningen låter

[1] A. a., s. 101. [2] Ibid. [3] A. a., s. 97.

[4] Inom svensk teologi finnes ett tredje försök att komma till rätta med Schl:s religionsuppfattning under hänsynstagande till hans beroende av Kant. Nygren har i ett flertal arbeten, främst Religiöst apriori, 1921, och Dogmatikens vetenskapliga begrundning med särskild hänsyn till den Kant-Schleiermacherska problemställningen, 1922, dels på ett nytt och originellt sätt bestämt transcendentalismens innebörd hos Kant, dels behandlat Schl:s tillämpning därav i och för religionens bestämning. Vad den kantska åskådningen beträffar, vill Nygren förkasta såväl den gamla subjektiva som den gamla objektiva utgångspunkten. I en rad sällsynt klara och målmedvetet utförda undersökningar: Den metafysiska filosofiens betydelse för religionsvetenskapen, BF 35. årg. 1918, Det religionsfilosofiska grundproblemet, BF 36. och 38. årg. 1919 och 1921, Religiöst apriori, 1921 o. s. v. har han sökt giva en allmän filosofisk motivering för denna sin uppfattning. Han vill överhuvud befria kunskapsteorien från den gamla relationen mellan kunskapssubjekt och -objekt. Han menar, att den gamla subjektiva utgångspunkten leder över till psykologism och den objektiva till metafysik. (Jfr huru Nygrens ståndpunkt karaktäriseras av J. Cullberg: Den religionsfilosofiska apriorifrågan, KoVT 1922, s. 5, såsom "ett intressant försök att konsekvent genomföra Kants transcendentala kriticism inom religionsfilosofien med undvikande av alla metafysiska och psykologistiska sidoblickar". Riktigheten av denna karaktäristik bejakas av Nygren själv, KoVT 1922, s. 62. Huru den kritiska kunskapsteorien är vitt skild från den subjektivistiskt-psykologiska, framhålles av Nygren i skilda sammanhang, jfr t. ex. KoVT 1922, s. 229.) Nygren finner i stället såsom huvudintention i den kantska åskådningen ett logiskt objektivitets- eller giltighetsbegrepp, som innebär, "vad som måste gälla för att överhuvud något skall gälla" (Religiöst apriori, s. 208). Nygren vill sålunda i likhet med en gång transcendentalfilosofien befria den kantska filosofien från das Ding an sich, men i motsats mot transcendentalfilosofien vill han hävda, att den kantska filosofien till sin huvudintention icke har den subjektivistiska utgångspunkten. Med sitt logiska objektivitets- eller giltighetsbegrepp torde Nygren emellertid — i likhet med en gång transcendentalfilosoferna — snarare *bygga vidare* med utgångspunkt i vissa

Digitized by Google

utgångspunkten vara subjektiv: det rena tänkandet, det rena självmedvetandet, apperceptionens rena syntetiska enhet; den andra låter utgångspunkten vara objektiv i egentlig mening: das Ding an sich.

Av den här företagna översikten av de främsta huvudriktningarna inom Schl.-litteraturen framgår, att man inom forskningen i allmänhet är ense om, att Schl. står i beroende av Kant[1],

---

intentioner i den kantska åskådningen än tolka denna såsom den historiskt föreligger. E. Tegen har gent emot Nygren framhållit, att den transcendentala frågeställningen hos Kant icke bortser från utan är betingad av motsatsen mellan subjekt och objekt (Är en transcendental deduktion av religionen möjlig? BF 1922, s. 311). Spänningen mellan subjekt och objekt genomgår hela Kr. d. r. V.: "Frågan är icke blott en logistisk giltighetsfråga utan en fråga om huru kunskap om objekt är möjlig. Och därvid har objektets begrepp hos Kant ännu ej fått en konsekvent medvetandesimmanent tolkning" (Ibid.). Nygren har ock med anledning av Tegens kritik erkänt, "att det hos Kant alltid är fråga om ett visst slag av giltighet och att speciellt den kunskapsteoretiska frågan är en fråga om hur kunskap om objekt är möjlig" (Till frågan om den transcendentala metodens användbarhet inom religionsfilosofien, BF 1923, s. 285; här tycks Nygren märkbart modifierat sin tidigare uppfattning; jfr Det religionsfilos. grundproblemet, BF 36. årg. 1919, s. 305 f.). Men han räddar sig själv med att förklara, att han i sitt arbete Religiöst apriori ej åsyftat "att giva en historisk framställning av Kants åskådning — 'vad Kant själv tänkt om saken'". Han hade haft ett systematiskt intresse: att bygga vidare på vissa intentioner hos Kant. Detta Nygrens eget medgivande beträffande hans Kanttolkning ställer ock hans behandling av Schl:s religionsuppfattning, som sättes i samband med transcendentalismen hos Kant (i Religiöst apriori och framför allt i Dogmatikens vetenskapliga begrundning med särskild hänsyn till den Kant-Schleiermacherska problemställningen), in i dess rätta ljus. Han uttager och renodlar en viss sida i den schleiermacherska åskådningen i ett *systematiskt* intresse, vartill Nygren såsom originalfilosof har all rätt. Men hans intresse gäller icke i första hand Schl:s religionsuppfattning, såsom den *historiskt* föreligger.

[1] Beroendet av Kant påpekades redan av Dav. Friedr. Strauss, som kallade Schl. "der Kant der protestantischen Theologie" och framhöll, att liksom Kant på filosofiskt gebit undanröjde gammal metafysik, dogmatism och empirism, så Schl. teologisk skolastik, supranaturalism och rationalism (Charakteristiken und Kritiken, 1839, s. 205). Dilthey, som likaledes kallar Schl. en "Kant der Theologie" (Art. Schleiermacher, AdB 31. Bd., s. 453) hävdar, att hans Gll. är att inom teologien jämställa med Kants Kr. d. r. V. (Leben Schl:s, s. 92). På olika sätt har man sökt bestämma det metodologiska beroendet av Kant. Huber finner, att Schl:s metod är att så bestämma, "dass man das apriori und das aposteriori, das spekulative und empirische Verfahren verbinden muss" (Die Entwicklung des Religionsbegriffs bei Schl., StGThK 7. Bd. 3. Hft. 1901, s. 15). På liknande sätt Wendland: "Seine (Schl.) eigene Methode besteht in

Digitized by Google

även om meningarna gå vitt isär beträffande frågan, vari detta beroende består. Frågan är synnerligen komplicerad först och främst med hänsyn till den kantska filosofiens janusansikte. Se här några exempel på denna filosofis dubbelkaraktär. Innebär den transcendentala frågeställningen hos Kant frågan om huru kunskap om objekt är möjlig, så löser han denna fråga genom hänvisning till den ursprungliga och transcendentala syntes, som sker i apperceptionens enhet. Eller m. a. o. tar han sin utgångspunkt i das Ding an sich, objektet såsom ett transcendent, ett absolut, ett i sig, så hamnar han dock till sist i medvetandesimmanensen, det rena självmedvetandet, det rena tänkandet, däri i princip icke skiljande sig från föregående dogmatisk rationalism. Detta förhållande har Jacobi, Kants samtidige skarpsinnige kritiker, uttryckt med de bekanta orden, att man utan das Ding an sich ej kan komma in i den kantska filosofien och med detsamma ej stanna kvar där. Vidare: förmenas Kant genom sin kunskapskritik ha kullkastat det ontologiska beviset och där-

---

einem Gegeneinanderhalten des Spekulativen, von obersten Ideen aus konstruierten Wissens und eines von der Empirie ausgehenden philosophisch-historischen Erfassens des Individuellen, Konkreten" (ThR 1914, s. 133). Süskind menar, att Schl. medvetet och avsiktligt till en metod sammanfört "die wissenschaftliche Theologie" och "die kirchliche Theologie". "Diese Methode ist nichts anderes als der Kantische Transzendentalismus, die Methode des religiösen Apriori" (RuG 8. Jg. 1914, s. 41 f.). Dunkmann erkänner ock Schl:s beroende av Kant i metodologiskt hänseende: "Die Abhängigkeit zeigt sich in der Unbestimmtheit und in dem Schwanken zwischen einer bald rein empirisch vorgehenden, bald mehr intuitiv verfahrenden Methode" (Der Religionsbegriff Schleiermachers in seiner Abhängigkeit von Kant, ZPhilos. 151. Bd. 1913, s. 97). Wobbermin sätter ock på sitt vis Schl. i beroende av Kant under hävdandet av ett samgående av spekulativ och empirisk metod. Den rena empirismen avvisas, menar Wobbermin, och så visar det sig, att "der erste Ansatz der Methodologie Schleiermachers ist also am kritischen Denken Kants, er ist an Kants Kritizismus orientiert" (Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode I, 1913, s. 229). Dock även den rena apriorismen avböjes: "das Eigentümliche der christlichen Kirche könne auch nicht 'rein wissenschaftlich begriffen oder abgeleitet' werden" (a. a., s. 232). I stället "bedarf es eines Ineinandergreifens des Spekulativen und des Empirischen. Volle Durchdringung beider als Identität des Spekulativen und des Empirischen ist aber für den Menschen nicht möglich. Es bleibt nur die Aufgabe einer 'begleitenden Beziehung des einen auf das andere'. Dies begleitende Beziehen vom Spekulativen und Empirischen aufeinander ist für Schleiermacher 'wissenschaftliche Kritik'" (a. a., s. 235).

Digitized by Google

med givit grundstöten åt all metafysik, så innebär hans filosofis rationella art på samma gång förutsättningen för upprättandet av en ny metafysik i den efterföljande transcendentalfilosofien. Vidare: visar die Erscheinung å ena sidan med nödvändighet hän mot das Ding an sich såsom något transcendent, emedan die Erscheinung saknar all betydelse utan något "was erscheint", så råder å andra sidan en oöverkomlig dualism mellan die Erscheinung och das Ding an sich, vadan kunskapens icke blott form utan även innehåll bestämmes som något subjektivt. Denna den kantska filosofiens dubbelkaraktär möjliggör in abstracto, att då Schl. sättes i beroende av Kant, hans utgångspunkt kan bli *antingen* sökandet av det absoluta på den subjektiva och immanenta vägen i apperceptionen, det rena självmedvetandet, det rena tänkandet *eller* på den transcendenta, objektiva vägen i das Ding an sich. Åtnöjer man sig icke med att i Schl:s religionsbegrepp se blott en psykologisk beskrivning av religionen såsom ett själsligt faktum[1], så återstår, för så vitt man vill ge en framställning av Schl:s religionsuppfattning, sådan den historiskt föreligger, såsom närmaste möjlighet att pröva någon av nyssnämnda två vägar: den immanenta och den transcendenta, vilka båda finnas företrädda inom Schl.-litteraturen. Båda vägarna hava såsom vi sett sina faror. Den immanenta vägen, som rör sig inom förnuftet, det rena tänkandet, det rena självmedvetandet, leder såsom ett rent tänkande, som intet tänker, nödvändigt över till nihilism. För det rena tänkandet är intet givet och därmed intet absolut. Den transcendenta vägen leder likaledes till ett upphävande av det absoluta, ty därigenom att

[1] Antagandet, att Schl. i sin religionsbestämning anlagt företrädesvis eller enbart en psykologisk metod, får icke förväxlas med att hans religionsåskådning, vad den nu må innebära, göres till föremål för en psykologisk undersökning. I detta senare fall kan Schl:s religionsbegrepp mycket väl vara av empiriskt-psykologisk, spekulativ, metafysisk eller transcendental art eller tilläventyrs innefatta allt detta på samma gång, och den religionspsykologiska undersökningen har därvid att klarlägga, "huru verket och åskådningen växer fram ur mannen och livet" och huru de till äventyrs heterogena elementen bringas till enhet i en brinnande själ, som i en ständig glöd får det olikartade att smälta samman. Detta är just uppgiften för den religionspsykologiska undersökning, som G. Carstensen framlagt i Individualitetstanken hos Schleiermacher, 1924. Att denna undersökning utgår från ett visst ensidigt fattande av Schl:s principiella utgångspunkt, har jag på annat ställe haft tillfälle framhålla (SvTK 2. årg. 2. hft. 1926, s. 178 ff.).

Digitized by Google

uppfattningen av det absoluta göres till en uppfattning av ett mot subjektet stående objekt neddrages det absoluta till ett objekt jämsides med andra objekt, d. ä. relativiseras. Den föreliggande undersökningen skall göra till sin uppgift att visa, huru Schl. söker undgå båda dessa faror genom att undvika att ensidigt vandra någon av de nämnda vägarna. Han söker nämligen, då hans religionsuppfattning föreligger definitivt färdig, att till ett sammanföra de två vägarna och därmed bereda en ny och framkomlig väg till uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Om han därvid lyckats, är en senare fråga.

Innan han emellertid nått fram till sitt eget religionsbegrepp såsom innebärande uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent, har han att kämpa en lång och seg strid med den kvardröjande rationalismen hos Kant. Schl:s ungdomstid erbjuder betydelsefulla scener ur denna strid. Här är det icke blott två ensamma atleter, som kämpa på tänkandets skådebana, här är det två tidevarv, som leverera en drabbning. Här kämpar rationalismen, som genom århundraden behärskat såväl filosofiskt som teologiskt tänkande, en principiell strid med en ny åskådning, som vill bryta sig fram. Vi ha nu att taga huvuddragen av denna strid närmare i betraktande.

Digitized by Google

KAP. I.

Herrnhutismens betydelse positivt och negativt för Schleiermachers religionsåskådning.

Långt sedan Schl. i det yttre lämnat den herrnhutiska kretsen, kallar han sig "ein Herrnhuter", ehuru "von einer höhern Ordnung".[1] Härmed har han själv angivit, att han, i själ och hjärta en herrnhutare, dock avlägsnat sig från herrnhutismen. Denna har haft betydelse för honom både positivt och negativt.

Dess *positiva* betydelse har han mot slutet av sitt liv vid erinran om sin tid i brödrakretsen givit så till känna: "Ja, was hätte aus mir werden, wohin hätte es mit mir kommen können, wenn nicht die Gemeinde gewesen wäre".[2] Han står hela livet igenom i tacksamhetsskuld till herrnhutismen, ty här mötte han religionen, som blev honom, såsom han säger, "der mütterliche Leib, in dessen heiligem Dunkel mein junges Leben genährt wurde".[3] Och här mötte han — det är det första — religionen såsom positiv. Detta är av utomordentlig betydelse med hänsyn till den tid, i vilken Schl. levde, då förnuftsreligionen, den filosofiska religionen, stod på dagordningen. Medan denna, som tidigast spåras inom indiskt tänkande och återkommer i skilda nyanser inom västerländsk dogmatisk rationalism och med Schl. samtida transcendentalfilosofi, djupast innebär ett bortdöende från den naturliga, av konkret liv fyllda existensen och själens återgång i den rena tanken, det rena varat, det rena

[1] Br. I, s. 309.

[2] Enligt Gelzer (Prot. Monatsbl. 1855). Cit. efter Meyer: Schleiermachers und C. G. von Brinkmanns Gang durch die Brüdergemeine, 1905, s. 58. Enligt Kosack (Schleiermachers Jugendleben) skall Schl. en gång ha yttrat: "Wäre ich nicht in der Brüdergemeine erzogen, ich wäre der depravierteste Mensch geworden". Cit. efter Meyer: a. a., s. 58.

[3] R.[1], s. 14.

Digitized by Google

jaget, utgör den positiva religionen intet sådant bortdöende utan är såsom bejakande och berikande det naturliga livets krafter en naturlig religiositet.[1] Då Schl. senare gör sig till talesman för religionen, är det just denna naturliga religiositet, han har i tankarna.[2] — Inom den från Zinzendorf utgångna fromhetsriktningen mötte Schl. — det är det andra — en religion, som till sin mest esoteriska sida var ett rikt och innerligt känsloliv ("Herzensreligion").[3] Därmed sammanhänger nära den herrnhutiska fromhetens karaktär av upplevelse och erfarenhet och därmed diesseitsinställning. Zinzendorf var mån om att framhålla religionen såsom upplevelse av saligheten i detta livet gent emot varje fromhet, som var inriktad på ett jenseits efter döden.[4] I nära samband därmed står att stor vikt lades vid den fromma gemenskapen. "Den osynliga kyrkan" skulle där bliva synlig.[5] — I herrnhutismen mötte Schl. — det är det tredje — så till vida ett centralt uttryck för kristen religion, som Kristi person, på en gång fattad historiskt och personligt närvarande, sattes i det religiösa livets centrum ("Heilandsreligion"). Den gammalprotestantiska dogmatikens system vilade på hävdandet av Kristi gudom och hans ställföreträdande död. Inom herrnhutisk fromhet upplöstes de stela dogmatiska begreppen till upplevd åskådning av Kristi sår och lidanden. Personligt levande fromhet trädde i motsats mot stelnade trosföreställningar. Därav följde hos Zinzendorf en relativ frihet i

[1] Jfr Schl:s omdöme jan. 1800 om Fichtes filosofi och därmed filosofiska religiositet: "Fichte — der nun auch nicht mehr hier ist — habe ich freilich kennen gelernt: er hat mich aber nicht sehr afficirt. Philosophie und Leben sind bei ihm — wie er es auch als Theorie aufstellt — ganz getrennt, seine natürliche Denkart hat nichts Ausserordentliches, und so fehlt ihm, so lange er sich auf dem gemeinen Standpunkt befindet Alles was ihn für mich zu einem interessanten Gegenstand machen könnte. Ehe er kam, hatte ich die Idee, über seine Philosophie mit ihm zu reden, und ihm meine Meinung zu eröffnen, dass es mir mit seiner Art, den gemeinen Standpunkt von philosophischen zu sondern, nicht recht zu gehen scheine" (Br. IV, s. 53).

[2] Den naturliga religiositeten är icke att förväxla med "naturlig religion", som är en ofta använd beteckning för förnuftsreligionen eller den filosofiska religionen, som jag här satt som den naturliga religiositetens motsats.

[3] Jfr Dilthey-Mulert: Leben Schleiermachers I, 2. Aufl. 1922, s. 35 och Meyer: a. a., s. 58.

[4] Jfr Dilthey-Mulert: a. a., s. 35.

[5] Jfr Dilthey-Mulert: a. a., s. 37.

Digitized by Google

förhållande till dogm, bekännelse och bibelauktoritet.[1] Klart är, att då inom brödraförsamlingen upplevelsens omedelbarhet upphörde och känslolivet svalnade, vägen tillbaka till ortodox formulering av trosinnehållet låg nära till hands. Denna ortodoxa formulering räknar den med herrnhutismen förtrogne Meyer[2] till dess exoteriska sida. Allt under det Schl. såsom en äkta broder ständigt bevarade den esoteriska sidan, bröt han, en "herrnhutare av högre ordning", med den exoteriska.

Därför kom herrnhutismen att även *negativt* få betydelse för Schl., och denna ligger då däri, att brytningen med vissa sidor inom denna fromhetsriktning, sådan den historiskt förelåg, ock är att anse som en grundläggande gärning för hans högre liv. Reaktionen mot den allt större vikt, som inom brödraförsamlingen kom att läggas vid fromhetens exoteriska sida: trosinnehållets ortodoxa formulering, åstadkom den slutliga brytningen. Dessförinnan hade Schl. reagerat mot vissa inre motsägelser i denna fromhetstyp: religionen var positiv och skulle såsom sådan ge den fromme en inre herreställning i förhållande till värld och öde samt bejaka och berika livets krafter, men inom brödraförsamlingen rådde världsflykt och isolering, misstänksamhet och fiendskap gent emot kulturlivet, misstro mot människans naturliga anläggning och krav på tvång och hämning av andelivet, som tränger till fri utveckling. I företalet till R.[3] uppvisar Schl., att avkastandet av det herrnhutiska oket positivt innebar uppnående av den "Harmonie mit der Welt", varåt R. vill giva uttryck. Och M. hävdar "die Freiheit durch die That" (M.[1], s. 36) såsom grunden för allt högre mänskligt liv. I den frihetshandling, varigenom han lämnade brödrakretsen, ser han det avgörande momentet i sitt liv: "Im schönen Genuss der jugendlichen Freiheit hab ich die grosse That vollbracht, hinwegzuwerfen die falsche Maske, das lange mühsame Werk der frevelnden Erziehung" (M.[1], s. 108).

I enlighet med Schl:s egen syn på herrnhutismen har jag att i detta kapitel närmare redogöra för, vad han av den herrnhutiska fromhetsriktningen positivt tillägnat sig såsom något för den kommande idéutvecklingen bestående, ävensom vad brytningen med herrnhutismen haft att innebära. Källorna för fram-

[1] Jfr Dilthey-Mulert: a. a., s. 37. [2] A. a., s. 58.

Digitized by Google

ställningen äro dels hans egna brev från den herrnhutiska tiden, hans curriculum, avfattat 1785 vid hans avgång från pedagogiet i Niesky, den poetiserande skildringen "die Wasserfahrt" (1786) och hans 1794 avfattade självbiografi (S. B.), dels uppgifter i brev från personer, som stodo Schl. nära under hans herrnhutiska tid, dels slutligen upplysningar i Diarien der Brüdergemeinen, Nachrichten aus der Brüdergemeine, Protokolle etc. i Archiv der Brüdergemeine in Herrnhut.[1]

I herrnhutismen möter Schl. enligt egna utsagor en fromhetsriktning, som lägger särskild tonvikt vid ett rikt känslo- och fantasiliv. Schl:s lärare i Barby, Cunow, berättar i Nachrichten aus der Brüdergemeine 1824 om ett metodiskt uppövande av de ungas fantasi.[2] Genom det herrnhutiska inflytandet lägges, så berättar Schl. själv i S. B., "der Grund zu einer Herrschaft der Phantasie in Sachen der Religion, die mich bei etwas weniger Kaltblütigkeit wahrscheinlich zu einem Schwärmer gemacht haben würde".[3] Han berättar ock, att fadern fört honom till den herrnhutiska kretsen för att hos honom rädda den väckta religiösa känslan "gegen die vereinigte Macht der Welt und des skeptischen Verstandes, die er nicht in mir verkannte".[4] Känsla och fantasi bli från början för honom något för det religiösa konstitutivt, och därmed får religionen karaktär av omedelbar upplevelse och erfarenhet.

Jämte den känslomässiga sidan gjorde sig tidigt hos den unge Schl. den kritiskt-reflekterande känd. Den teckning, han i S. B. (Br. I., s. 3 ff.) ger av sina första år, är bilden av en brådmogen, eftertänksam, kritisk, äregirig och inbunden parvel, som genom det faktum, att han ej återfinner en motsvarighet till de egna frågorna och tvivlen hos sina jämnåriga, bringas till ensamhet och isolering. I herrnhutismen möter han för första gången religionen såsom bragt till aktualitet både i det individuella och på gemenskap anlagda själslivet. Med denna nya erfarenhet följer omedelbart ett brytande av den ovannämnda isoleringen

[1] Breven finnas utgivna i Br. I och III samt i ZKG 31. Jg., s. 587 ff. (cit. N. Br.); S. B. i Br. I; curriculum och die Wasserfahrt hos Meyer: a. a., s. 147 f., resp. 213 f. Uppgifter ur Diarien, Protokolle etc. har jag hämtat ur Meyer: a. a.

[2] Meyer: a. a., s. 20. [3] Br. I, s. 7.

[4] Br. I, s. 334.

Digitized by Google

och möjligheten till ett rikt och innerligt gemenskapsliv, först i familjekretsen, sedan i vän- och kamratkretsen. I föräldrahemmet, där förut en rätt typisk upplysningstidens religiositet synes ha härskat[1], tycktes det herrnhutiska inflytandet ha verkat ett berikat gemenskapsliv.[2] Överflyttad till pedagogiet i Niesky och seminariet i Barby får han i vän- och kamratkretsen ersättning för familjen. I brödrakretsen, dess kultiska och borgerliga ordning möter han uttrycket för ett rikt gemenskapsliv. Gemenskapsmotivet blir för Schl. från början omedelbart knutet till den religiösa upplevelsen.

Det för herrnhutisk fromhet utmärkande gemenskapslivet samlade sig kring ett absolut: der Heiland. En känslorik oavbruten kärlekens gemenskap med den himmelske Frälsaren var målet. Under pedagogietiden i Niesky (1783—85), som är mättad av religiös stämning, lever ock Schl. enligt bevarade källor såsom "en äkta broder" i herrnhutisk Heilandsreligion.

Det finns egentligen intet, som kan störa honom i hans ungdoms förnöjda ro, skriver han, "sondern nur, wenn ich sehe, ich liebe den Heiland nicht genug, ich bin Ihm nicht ganz zur Ehre, und wenn der tägliche Umgang mit Ihm nicht ungestört und ununterbrochen fortgeht. Aber so oft man zu Ihm kommt als ein Sünder, der bloss aus seiner Gnade selig ist, so oft man sich einen Gnadenblick von Ihm ausbittet, so geht man nie leer von Ihm, Er wird nie untreu, so oft wir es auch werden; — aber doch je ungestörter, desto besser, je einförmiger, desto ruhiger,

[1] Schl:s fader, Feldprediger, predikade före mottagandet av det herrnhutiska inflytandet mest moral och hans teologiska åskådning var bestämd av en upplysningstidens ackommodationsteologi. Jfr Meyer: a. a., s. 4. Arten av moderns religiositet framgår av vad hon sannolikt år 1776 skriver till sin broder, Halle-professorn Stubenrauch: "Ich kann es nicht begreifen, wie so viele Eltern so wenig wahre Liebe zu ihren Kindern haben können, da wir doch nichts in diesem Leben besitzen, worauf wir uns noch jenseits des Grabes können Rechnung machen als die Tugend und unsre Kinder. Und welche süsse Beruhigung muss es auf unserm Sterbebett sein, wenn wir gute Kinder hinterlassen oder schon vorangeschickt haben, von denen wir mit Zuversicht hoffen können, dass wir dereinst mit ihnen versammelt, aus der Hand der Gottheit neue Freuden und ewige Glückseligkeit geniessen werden." Br. I, s. 18.

[2] Jfr Meyer: a. a., s. 3 ff. Den Schleiermacherundersökning, som ur religionspsykologisk synpunkt företagits av Carstensen: o. a. a., har noggrant aktgivit härpå; se sid. 169 f.

Digitized by Google

desto näher am Himmel — am liebsten aber ganz da".[1] Frälsaren, hans kärlek, hans smärtor, sår och lidanden stå alltid i centrum. "Ich weiss gewiss, dass Du (scil. systern Charlotte) mit mir . . . ihm, dem gnädigen und guten Heiland, danken und ihn mit mir bitten wirst seine Gnade besonders in den 14 Tagen bis zum grünen Donnerstag, da ich sein Fleisch und sein Blut im heiligen Abendmahle geniessen werde, von Tag zu Tag grösser und herrlicher werden zu lassen. 'Ich will sie alle zu mir ziehen' hiess es in der gestrigen Losung; das wird er in Gnaden auch an mir erfüllen; er ist auferstanden, zu helfen allen Elenden auf Erden, das giebt mir auch ein Recht an ihn; er ist meine Zuversicht allein, der Gott, für mich am Kreuz erblasst."[2] "Wir sollen uns immer fester an ihn (der Heiland) halten", heter det i ett annat brev[3], "je weniger Kraft wir haben, desto mehr will Er uns schenken; so wir darum bitten; je mehr schlechtes wir bei uns fühlen, desto mehr Gnade dürfen wir holen aus seiner Fülle Gnade um Gnade. Wenn man sich nur immer an Ihn halten kann, wenn man in so einem Umgange mit Ihm steht dass man auf jede Warnung, jeden Wink acht giebt und gleich weiss was Er uns sagen will, wenn uns nichts aus der Gemeinschaft rücken kann, so dass man zum Leichtsinn, zum Stolz, zum Zorn sagen kann, da für hing mein Herr am Kreuz, da wird einem alles leicht. Das muss man sich alle Tage schenken lassen, das ist mein tägliches Gebet, besonders seit dem lezten Abendmahl." Hans brev från Nieskytiden andas idel religiös stämning. Hans curriculum vid avgången från pedagogiet är buret av varmt tack till Frälsaren: "Ad ea autem si respicio, quæ a prima pueritia mecum egit Deus Salvatorque meus dilectissimus, ad eas, quibus ille me duxit, vias, nec verbis nec re umquam satis illum a me laudari nec debitas illi gratias agi posse facile video".[4] Han är en äkta broder i brödrakretsen: "was ich zu empfinden vorgab, war nicht Heuchelei, ich empfand es wirklich".[5]

Denna fromhet är samlad kring ett absolut: Frälsaren. Å ena sidan står Frälsaren, vare sig den himmelske eller den historiske, såsom *transcendent* i förhållande till den fromme. Den

[1] Br. I, s. 30.
[2] Br. I, s. 34.
[3] N. Br., s. 591.
[4] Meyer: a. a., s. 148.
[5] Br. I, s. 56.

Digitized by Google

fromme är i allt beroende av honom; skild från honom är han fången i mörker och kval. Å andra sidan är Frälsaren ett med den frommes religiösa känsla. Det är ej nog med den transcendente Frälsaren, det är ej nog med en objektiv visshet om att han en gång historiskt levat och nu lever såsom den himmelske. Han måste vara ett med den fromme i hans religiösa känsla, han måste tillika vara den *immanente*. Ingen sida i den religiösa upplevelsen får förskjutas, men båda i jämvikt kännetecknа det religiösa livets art. I känslan såsom en omedelbar självuppfattning och fantasien såsom ett objektsmedvetande är Frälsaren given såsom på en gång immanent och transcendent.

Det är givet, att en psykologisk omöjlighet föreligger att hålla det religiösa känsloläget konstant. I och med det att den religiösa känslan tryter, kommer det objektiva medvetandet att utfylla hela det religiösa livet. Frälsaren blir enbart den transcendente. Honom är det möjligt att bevara i en objektiv föreställning. Behovet av dogmatiska formuleringar gör sig känt; Frälsaren är den upphöjde, människan försänkt i naturligt fördärv, som avbrutit sambandet med den himmelske. För att uppnå gemenskap med honom måste människan gå utom sig själv. Gemenskapen uppnås endast genom "übernatürliche Gefühle" och "übernatürliche Gnadenwirkungen". Fromheten får en transcendent inställning och jenseitskaraktär. Även denna vändning av det herrnhutiska fromhetslivet hade Schl. mött. Världsflykt och jenseitsstämning insmyga sig stundom i hans talesätt från denna tid.[1] Han hade under sin tid i Niesky även mött tendenser till ortodox formulering av trosinnehållet: Spangenbergs Idea fidei fratrum förelästes en tid i gudstjänsten.[2]

Denna fromhetens vändning till läromässighet motsvarar icke dess väsen av känsla och omedelbar upplevelse av gemenskapen med den icke blott transcendente utan även immanente Frälsaren. Schl. kunde ej heller länge åtnöja sig med att förgäves jaga efter övernaturliga, ouppnåeliga känslor. Den föreskrivna metoden och det avsiktliga bearbetandet av känslo- och fantasilivet kände han som tvång och onatur. Då genom överflyttningen till seminariet i Barby 1785 de yttre banden något

[1] Br. I, s. 30. N. Br., s. 590 f.

[2] Meyer: a. a., s. 23.

Digitized by Google

lossas, börjar ock en inre frigörelseprocess.[1] Resultatet blir i det yttre utträdandet ur brödrakretsen.

Krisen förlöper enligt S. B. i två akter. Under den första är endast Albertini medagerande, studiet vid seminariet blott en fortsättning av pedagogietidens i första hand språkliga studier. Under den andra bildás genom engelsmannen Okelys anslutning till vänskapsförbundet Schl.-Albertini "das Kleeblatt", som utgör "der philosophische Klub".

Redan under första akten, som till tiden sammanfaller med första terminen i Barby, förmärkas allvarliga symptom till krisen. Schl:s reaktion gör sig först praktiskt gällande. Han reagerar mot det världsflyktiga, kvietistiska klosterlivet i församlingen. Han ser, huru försjunkandet och passiviteten hos systern kan vara till skada, och manar henne till plikttroget kallelsearbete: "Es thut Dir leid, aus Deiner seligen Ruhe herauszukommen, und ich kann Dir nicht ganz Unrecht geben; aber liebe Schwester, Pflicht ist Pflicht und man muss sich immer freuen sie zu thun. Ich denke, wenn Du Dich auch von Morgens um 5 bis Abends um 10 im Hause und Garten herumtummelst, so kannst Du eben so selig sein, eben so sehr des Heilands Nähe fühlen, als in Deiner ruhigen Unthätigkeit (wenn Du mir das Wort erlaubst), die Du in Gnadenfrei genossest."[2] Han börjar likaledes med oförställt verklighetssinne betrakta sitt eget läge med hänsyn till framtidsmöjligheterna och får därunder vaken blick för den herrnhutiska fromhetens bristande förståelse för och uppskattning av kulturlivet. "Lehrer der Wissenschaften" vid någon herrnhutisk läroanstalt kan han ej bli. Han ser det som "ein unerträglicher Cirkel, etwas zu lernen um es Anderen zu lehren, die es wieder nur um des Lehrens willen lernten". Han finner "in der Brüdergemeinde keine recht sich auf das Leben verbreitende, der Mühe lohnende Anwendung der Wissenschaften".[3] Ej heller "Lehrer und Vorsteher der Gemeinde" kan han bli, då han måste säga

[1] Enligt S. B., Br. I, s. 11.

[2] Br. I, s. 30 f. I Br. I liksom i Br. I[2] har det här citerade odaterade brevet fått en sådan plats, att läsaren får den uppfattningen, att det härrör från Schl:s första herrnhutiska tid (1783). Att det med hjälp av biografiska data ur systern Lottes liv är att datera först efter påsk 1786, har Meyer framhållit (a. a., s. 121). Därmed har ett lärorikt dokument från Schl:s Barbytid erhållits.

[3] Br. I, s. 10.

Digitized by Google

sig, att "alles dazu fehle und wahrscheinlich noch lange fehlen werde".[1] Visserligen kan han mot slutet av första terminen med systern känna "Jesu Frieden und Liebe"[2], men han äger dock icke troslivet så fullt, att han helt åt Frälsaren kan överlämna sin framtid. Orsaken till hans troslivs vacklande skildrar han i S. B.: "Wir jagten immer noch vergeblich nach den übernatürlichen Gefühlen und dem, was in der Sprache jener Gesellschaft der Umgang mit Jesu hiess; die gewaltsamen Anstrengungen unserer Phantasie waren unfruchtbar und die freiwilligen Hülfsleistungen derselben zeigten sich immer als Betrug".[3] I Barby vaknar efter ett par fridsamma år i Niesky den gamla kampen, som föranletts "durch die Art, wie die Lehre von dem natürlichen Verderben und den übernatürlichen Gnadenwirkungen in der Brüdergemeinde behandelt und fast in jeden Vortrag verwebt wird".[4] Den första fasen i krisen betyder, att den herrnhutiska tron, som innebar, att gemenskapen med den himmelske Frälsaren såsom uttrycket för det transcendent fattade absoluta nåddes endast genom övernaturliga känslor, för Schl. starkt underminerats. Då den transcendenta vägen står stängd för honom, må det icke vara ägnat att väcka förvåning, att han med iver såsom reaktion mot gjorda erfarenheter söker sig den immanenta. Den i tiden liggande förnuftstron inbjuder ock därtill.

Den andra akten i detta själsdrama, som till tiden sammanfaller med Schl:s andra termin i Barby och som åskådliggör den herrnhutiska trons sammanstörtande, låter i engelsmannen Okley tidens upplysta rationalistiska tänkesätt träda in på skådebanan. Okley är själen i den filosofiska klubben. Enskilda uppsatser av hans hand låta ana, vad den filosofiska debatten gäller; så t. ex. "Wiefern Christentum der Aufklärung geschadet oder genützt", "Über Unsterblichkeit der Seele", "Grund meiner Hoffnung, sc. dass ich für das Jenseits nichts Ärgeres als Vernichtung zu befürchten habe", "Unsterblichkeit und Leben nach dem Tode".[5] Förnuftet upptäckes, "Selbstdenker" blir en äretitel i den filosofiska klubben. Okely uttalar frimodigt sitt hat mot den stockdumma ortodoxien i herrnhutismen.[6] Upplysningens män om-

[1] Ibid. [2] Br. I, s. 31.
[3] Br. I, s. 10. [4] Br. I, s. 7.
[5] Meyer: a. a., s. 199 noten.
[6] Sedan Okely brutit sig ut, uttalar han i brev till Schl. visserligen sin

Digitized by Google

fattas med intresse, förnuftets frihet proklameras. Brev växlas med vänner vid de fria universiteten. Å index uppförda böcker förskaffas på otillåtna vägar.[1] Jenaer Literaturzeitung och Berliner Monatsschrift sätta de unga tänkarna i rapport med tidens tänkande. Med morbrodern Stubenrauch, professor i Halle, som i motsats mot trångheten i brödrakretsen inför den unge systersonen Schl. för tolerансens talan[2], börjar denne brevväxla om Moses Mendelssohn och Jacobi. Möjligen har han redan nu stiftat begynnande bekantskap med Spinoza.[3] Av alla filosofer träder dock Kant mer och mer i förgrunden.[4] Sedan Okely lämnat den herrnhutiska kretsen, tackar han i brev Schl. "für . . . Nachrichten von der Kantischen Recension".[5] Och i ett senare brev skriver Okely om Kant på ett sådant sätt, att det röjer rätt stor förtrogenhet med denne filosof hos de korresponderande.[6]

Dessa inflytelser utifrån, säkerligen ännu av ganska allmän och obestämd art, bli den murbräcka, som kommer Schl:s förut starkt underminerade herrnhutiska tro att sammanstörta. Hade han under den första terminen i Barby kunnat uttala förmodan, att han skulle återföras till sin gamla position, även om det sannolikt skulle dröja länge[7], så hävdar han nu: "Vergeblich versuchte man nun meine Bekehrung durch alle Mittel; ich konnte den Pfad nicht mehr verlassen, den ich einmal betreten hatte".[8]

Resultatet av denna kris uttalar Schl. i klara, otvetydiga ord först i januari 1787 i brev till fadern: "Der Glaube ist ein Regale der Gottheit, schrieben Sie mir. Ach, bester Vater, wenn Sie glauben, dass ohne diesen Glauben keine, wenigstens nicht die Seligkeit in jenem, nicht die Ruhe in diesem Leben ist, als bei demselben, und das glauben Sie ja, o, so bitten Sie Gott, dass er mir ihn schenke, denn für mich ist er jetzt verloren. Ich kann nicht glauben, dass der ewiger, wahrer Gott war, der sich selbst nur den Menschensohn nannte, ich kann nicht glauben,

---

glädje däröver, att man i brödraförsamlingen ej är alltför fientligt stämd mot honom, men tillägger: "Noch erfreulicher war mir Dein Versprechen gegen die stockdumme Orthodoxie anzugehen" (Br. III, s. 12).

[1] Br. I, s. 11. [2] Jfr Br. I, s. 37.

[3] Jfr Br. I, s. 70, där Schl. från Halle kort sedan han lämnat Barby skriver, att han måste "*noch einmal* alle zwischen ihm (Jacobi) und Mendelssohn gewechselte Schriften lesen" (kurs. av mig).

[4] Jfr Br. I, s. 70. [5] Br. III, s. 10.

[6] Br. III, s. 12. [7] Br. I, s. 10. [8] Br. I, s. 11.

Digitized by Google

dass sein Tod eine stellvertretende Versöhnung war, weil er es selbst nie ausdrücklich gesagt hat, und weil ich nicht glauben kann, dass sie nöthig gewesen; denn Gott kann die Menschen, die er offenbar nicht zur Vollkommenkeit, sondern nur zum Streben nach derselben geschaffen hat, unmöglich darum ewig strafen wollen, weil sie nicht vollkommen geworden sind."[1] Den här framställda omöjligheten att tro på Jesu gudom och försoning är en dogmatisk omskrivning för omöjligheten att leva i de övernaturliga nådeverkningarnas och de övernaturliga känslornas fromhetsliv. Fadern är i sitt svar av den 8 febr. helt oförstående, invärtes uppriven. Hans brev har blivit betecknat "ett gripande mänskligt dokument". "Es ist, als ob zwei Zeitalter hier mit einander im Streit lägen und im innersten Heiligtum der Familie, Herz gegen Herz, sich eine Schlacht lieferten."[2] Här är det icke i första hand en ortodox kristendoms försvar mot en anstormande förståndsupplysning, här är det i grunden för den unge Schl:s vidkommande kampen för en äkta religiös upplevelses rätt gent emot en i läromässighet stelnad tro. Resultatet av krisen hos den unge Schl. är *icke* religionens uppgivande. Schl. själv hävdar det inför sin fader: "Warum, bester Vater, sagen Sie ich bete nicht Ihren Gott an, ich wolle fremden Göttern dienen? ist es nicht Ein Gott, der Sie und mich erschaffen hat und den wir beide verehren? warum können wir nicht mehr vor einem Altar niederknien und zu unserem gemeinschaftlichen Vater beten?"[3] Meyer har rätt, då han påstår, att Schl:s bedrövelse, då han "mit zitternder Hand und mit Thränen" (Br. I, s. 46) biktar sig inför fadern, mera är en sorg över att bedröva fadern än över förlusten av den herrnhutiska tron. Han känner sig i förhållande till fadern såsom den starke. Han vill icke inge fadern några förhoppningar om att han skall vända tillbaka: "ich glaube nicht, dass Sie mich jetzt überzeugen werden, denn ich stehe fest darauf".[4] Han har blott en bön: att bli försatt i ett friare läge för att få tillfälle "alles zu prüfen". "Sie sehen, mein Durchkommen in diesem Leben hängt davon ab."[5]

Stå dörrarna till den stora världen och dess pulserande andliga liv i stort sett stängda för Schl. under hans tid i Barby,

[1] Br. I, s. 45.
[2] Gelzer, Prot. Monatsblatt 1855; cit. Meyer: a. a., s. 233 f.
[3] Br. I, s. 56. [4] Br. I, s. 46. [5] Br. I, s. 47.

Digitized by Google

så finns det dock två punkter, där han under denna tid kan gå verkligheten ohämmat till möte: naturen, som öppnar den yttre världen, och gemenskapslivet, livligt känt i Barbytidens rika vänskapskult, som visar vägen in i det inre livets värld. Den poetiserande skildringen "die Wasserfahrt" från hösten 1786, en av de minst skriftligt belagda tidpunkterna i Schl:s liv, varför den nämnda skriften i och för sig har ett särskilt intresse, uppvisar, huru Schl. vid det ohämmade och omedelbara mötet med verkligheten i både den yttre naturen (der Naturgenuss) och den inre (das tiefe Nachdenken), genomströmmas av en äkta religiös stämning.

Die Wasserfahrt är, såsom av namnet framgår, en i poetiska färger framställd skildring av en aftonfärd på Elbe och ett med denna flod sammanhörande mindre vattendrag. Större delen av uppsatsen upptas av hänförda naturskildringar. Vad utformningen beträffar, framhåller Meyer, att "der Rythmus der Sätze, die edle Einfachkeit der Sprache zeigen den gelehrigen Schüler der deutschen Klassiker".[1] Hela skildringen är vidare så nära sammanvävd med religiösa betraktelser, att naturbetraktelsen och den religiösa betraktelsen knappast kunna särskiljas. Vad uppsatsens religiösa inslag beträffar, får man till en början det intrycket, att det hela är uppflyttat från den positiva religionens konkreta plan till ett abstrakt och ästetiserande. Det högsta gudomliga väsendet benämnes på opersonligt sätt såsom "die Vorsehung", "die Gottheit". Framställandet av tack och bön till Gud sker på indirekt och opersonligt vis: "Für das Vergnügen, das ich geniesse, gebührt der Vorsehung Dank, sei es ernster, sei es lächelnder Art".[2] "O Vorsehung, wünschte ich, zähle viele solche Abende zu meinen Tagen hinzu."[3] Huru annorlunda klingar ej här det religiösa språket emot blott två à tre år tidigare, då der Heiland obetingat stod i det religiösa centrum.

Genom "die Wasserfahrt" ljuder dock fulltonigare religiösa anslag än vad som av nämnda jämförelse kan sägas framgå. Allt bär den omedelbara upplevelsens karaktär. Allt mottages obetingat som gåva från die Vorsehung och die Gottheit. Allt är en direkt upplevelse av det absoluta. Först och främst hela skapelsen och naturens skönhet: "Wahres, reines Wonnegefühl

[1] A. a., s. 212. [2] Meyer: a. a., s. 213.
[3] Meyer: a. a., s. 214.

Digitized by Google

durchströmte uns; denn was kann wohl reineres Vergnügen sein, als was uns die Gottheit in ihrer Schöpfung selbst vor die Augen gelegt hat".[1] Ej blott den yttre naturen är given av försynen, utan även den inre, av vilken en sida är gåvan att kunna njuta av naturens skönhet: "Wenn ich an den Schönheiten der Natur mich weide vom hellen Stern bis zum niedrigen verachteten Gräschen, so ist sie (scil. die Vorsehung) es, die diese herrliche Natur bildete und die mir Empfänglichkeit für alle Schönheiten ihrer Schöpfung in die Seele legte".[1] Ej blott det ästetiska sinnet, även förståndets ljus har sitt ursprung från die Vorsehung: "Wenn ich in der Weltweisheit und tiefem Nachdenken über alles um mich her mich vergnüge und über alles forsche, wo meine Kräfte hinlangen, so ist sie es, der Urquell alles Guten, die meine Seele dazu tüchtig machte; sie ist es, die mir das Fünkchen Verstand gab, das nun anfängt durchzubrechen".[1] I det genombrott, vari den unge Schleiermacher är stadd, känner han krafter av gudomligt ursprung i verksamhet. Då der Verstand är något av die Gottheit själv givet, huru skulle då förståndet kunna vara en fiende till tron! Vi se, huru långt han lämnat brödraförsamlingens åskådning bakom sig, medan han ännu till det yttre kvarstod bland bröderna. Nu är det ej en världsflyktig, asketisk fromhet, som talar och som söker det absoluta i något överjordiskt, himmelskt, transcendent hinsides den erfarbara verkligheten, utan just i denna verklighet, den yttre och inre naturen, sökes och finnes det absoluta. Det har blivit något inom-verkligt, inom-världsligt, givet i den yttre världen (naturen) samt i skönhetssinnets och förståndslivets inre värld. Lägges nu härtill, vad den unge Schl. i sin bikt till fadern skrivit om människans sedliga mål: målet är ej någon övermänsklig fullkomlighet[2], omöjlig för människan att nå, målet är "die Menschheit", såsom ock antydes i prosadikten "die Wasserfahrt"[3], så är bilden av Schl:s förändrade sätt att se fullständigad. Den yttre världen såväl som den inre med dess förstånds-, skönhets- och sedliga liv står ej i motsats mot utan är just en uppenbarelse och spegel av det absoluta. Det gäller att börja i

[1] Meyer: a. a., s. 213.

[2] Br. I, s. 45.

[3] Meyer: a. a., s. 214. Meyer förnimmer här de första anslagen till M. (a. a., s. 212).

Digitized by Google

den givna verkligheten och där upptäcka det absoluta (die Gottheit), eljest låter detta sig icke finna. Såsom det absoluta är givet med det naturliga livets betingelser, så kräves inga övernaturliga känslor och övernaturliga nådeverkningar för att träda i omedelbar förbindelse med detsamma, utan denna förbindelse uppenbarar sig i den naturliga känslan, den glädje eller lust, smärta eller vemod, som framträder i naturupplevelsen och det inre livets skilda utgestaltningar. Medan Schl:s brevväxling under senare delen av hans Barbytid huvudsakligen dröjer vid vad han förlorat och blott indirekt antyder, att han för egen del känner sig stark och vunnit en ny fast position, angiver "die Wasserfahrt" direkt det positiva nya, som framgått ur hans herrnhutiska kris: han har ej glidit utanför religionens ram, men han äger en religion, som ej är beroende av övernaturliga känslor, utan giver sig tillkänna i ett högst naturligt känsloliv, en religion, som ej söker sig upp på ett övervärldsligt plan utan som i ett nyvaknande intellektuellt, moraliskt och ästetiskt liv erfar krafter av det gudomliga och sålunda söker sig en immanent väg till det absoluta.

Den här beträdda vägen är dock ej *rent* immanent, utgångspunkten är ingalunda *rent* subjektiv. Det inre livets allra innersta är en reflex av det transcendent gudomliga. Förmågan av intellektuellt, moraliskt och ästetiskt liv är en gåva av försynen, så uttrycker Schl. saken vid denna tid. Den religiösa upplevelsen är till sitt väsen efter krisen enahanda med den Kristusgemenskap, Schl. en tid före krisen såsom en äkta broder upplevde. Det gudomliga är nu som då på en gång *immanent* och *transcendent*. Det är givet både i känsla och föreställning. Schl. har icke trätt ut ur religionens ram. Men han har bevarat religionen såsom positiv, såsom bejakande och berikande det naturliga livets krafter, vilket den herrnhutiska fromheten ej helt förmådde. Han äger alltfort religionen såsom "ett högre medvetande", som ger en inre herreställning i förhållande till värld och öde. Han känner sig med de äkta bröderna alltjämt däri ense, att han bär "det eviga" i sitt bröst. Han är alltfort en "herrnhutare" och en sådan "av högre ordning".

Digitized by Google

KAP. II.

Schleiermachers kritik av samtidens förnuftstro.

§ 1. Den wolffianska upplysningen.

Den dogmatiska rationalismen, som går igen i upplysningstidens förnuftsreligion, har en subjektiv utgångspunkt: förståndet, som i sin självständiga verksamhet är norma veri et falsi. Såsom fullkomligt självständigt i sin verksamhet är ock förståndet fullkomligt slutet inom sig självt och träder icke i relation till ett yttre, ett transcendent. Det absoluta uppfattas här rent immanent. Hade den kris, som förde Schl. bort från herrnhutismen, lärt honom att söka och uppfatta det absoluta såsom rent immanent, då hade intet varit naturligare än att han med glad frimodighet accepterat den förnuftstro, som fanns företrädd vid universitetet i Halle, dit han från Barby ställde sina steg. Hans eftertänksamma kritik och slutliga avståndstagande från den dogmatiska metafysik, som i leibniz-wolffsk stil lärdes vid universitetet, bekräftar emellertid, vad den föregående undersökningen givit vid handen, nämligen att han icke åtnöjde sig med en religion, som innebar en uppfattning av det absoluta såsom blott och bart immanent.

Med krisen i Barby har Schl. ingått i en kritisk period — kritisk i ordets utpräglat negativa bemärkelse — vilken period löper genom hans studentår i Halle och enslingsår i Drossen fram till de rika åren i det dohnaska huset i Schlobitten, då åter känsla och omedelbarhet leva upp under ett rikt gemenskapsliv, som i mycket visar tillbaka till den herrnhutiska tiden och framåt mot den romantiska. I detta kapitel har jag att behandla denna kritiska period för att uppvisa, huru Schl., "aufgeklärter als die ganze Schar der Aufklärer, kritischer als der Verfasser der Vernunftkritik"[1], måste taga avstånd från den

[1] Haym: Die romantische Schule, s. 454.

Digitized by Google

leibniz-wolffska metafysiken och den kantska moraliska förnuftstron, de två stormakter, som behärskade tidens vetenskapliga syn på religionen, innan han kunde grunda sin egen position. Framställningen har dock icke blott ett negativt syfte: att visa, vad som måste bort, den har ock något positivt att säga om Schl:s metod, som han stundom använder mera kritiskt än den store kritikern själv.

Ett allmänt inflytande av ett upplyst tänkesätt hade redan mött Schl. i Barby. Dit hade på mer eller mindre hemliga vägar upplysningstidens ideer letat sig in bland de unga seminaristerna.[1] I morbrodern, professor Stubenrauch, hade Schl. redan under sin herrnhutiska tid mött en värdig och moderat upplysningens representant, som i religiöst hänseende förenade en vidsynt tolerans, som gränsade till dogmlöshet, med en varm religiositet.[2] I Halle och Drossen öppnar denne för Schl. sitt hem och giver honom en faderlig omvårdnad.

Den ojämförligt viktigaste representant för upplysningstidens tänkesätt, som denna tid träder i Schl:s väg, är Eberhard, professor i filosofi i Halle. Han är den siste akademiske företrädaren och vetenskaplige målsmannen för den wolffska skolan.[3] Stående under inflytande tillika av Mendelssohn och engelsk filosofi (empirism), bär han de karaktäristiska dragen för såväl tidens rationalism som upplysningsfilosofi i trängre bemärkelse.[4] Med rationalisterna hävdar han förståndet såsom all högre kunskaps ursprung och norm. Med upplysningsfilosoferna deltar han i arbetet på filosofiens förvandling till praktisk lycksalighetslära, i enlighet varmed människan blir filosofiens egentliga objekt och etiken dess främsta disciplin.

Eberhard blir Schl:s lärare i filosofi i Halle. Schl. deltar i ett wolffiskt kollegium[5], föredrar studiet av "die Geschichte der menschlichen Meinungen" framför varje annat.[6] Han sätter

[1] Br. I, s. 11. Br. III, s. 17 ff.

[2] H. Hering: Samuel Ernst Timotheus Stubenrauch und sein Neffe Friedrich Schleiermacher, BFchrTh 34. Bd. 1919, s. 16 ff. Jfr Dilthey: Leben Schleiermachers I, s. 37 f.

[3] Zeller: Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz, 1873, s. 296.

[4] Lungwitz: Die Religionsphilosophie Johann August Eberhards, 1910, s. 2 f.

[5] Br. III, s. 20.

[6] Hans omdöme i brev av 9 dec. 1789 om det teologiska studiet, som

Digitized by Google

Eberhard som lärare mycket högt och tänker under sin enslingstid i Drossen tillbaka på det filosofiska umgänget med sin forne lärare som höjden av lycka.[1] Givet är, att det genom Eberhard förmedlade wolffianska inflytandet i mycket måste haft positiv betydelse för Schl. Jag skall senare återkomma härtill. Dock synes Schl. aldrig varit någon wolffian i betydelsen av en som accepterar grunddragen av den wolffska metafysiska lärobyggnaden.[2] Hans redan under den herrnhutiska tiden betygade kritiska läggning synes ha förhindrat detta. Framför allt har hans så småningom allt större förtrogenhet med den kantska kunskapskritiken icke tillåtit det. Eberhards i Philosophisches Magazin öppnade strid mot den inbrytande kantska filosofien försätter Schl. i tillfälle att kritiskt gentemot varandra bedöma den gamla och den nya skolan.

Eberhards indelning av metafysiken i ontologi, kosmologi, psykologi och naturlig teologi i hans läroböcker Vorbereitung zur natürlichen Theologi (Halle 1781) och Kurzer Abriss der Metaphysik, mit Rücksicht auf den gegenwärtigen Zustand der Philosophie (Halle 1794) ådagalägger, att han är en trogen lärjunge till Wolff och Baumgarten.[3] En betydande del av hans undersökningar på den rena filosofiens område berör just ådagaläggandet av gudskunskapens rationella art och framställandet av den lämpligaste formen för gudsbevisen. Ursprunget till gudskunskapen är "der Verstand". "Ist es also nicht der Verstand, der den Begriff von Gott in die Seele bringt oder aufnimmt? — unvollständig, dunkel, schwankend, mit dem Sinnlichen vermischt in seinen ersten Versuchen, reiner, vollkommner in seinem Fortgange. Das Daseyn Gottes muss also eines Vernunftbeweises fähig seyn."[4] Alla de rationella gudsbevisen har Eberhard ock upptagit till behandling. Han skiljer på Guds *inre* realitet (möjlighet) och *yttre* (verklighet). Guds verklighet bevisar han dels apriori, dels aposteriori. Det aprioriska, ontologiska beviset upp-

han kallar "eine ekelhafte Bekanntschaft", visar indirekt, att det filosofiska ännu i Drossen var hans käraste. Br. IV, s. 42.

[1] Eberhards styrka såsom akademisk lärare synes mera än i katederföreläsningen ha legat i det personliga umgänget med studenterna. Jfr A. Richter: Eberhard i AdB 5. Bd. 1877, s. 570.

[2] Dilthey: Leben Schleiermachers I, s. 33.

[3] Jfr Lungwitz: a. a., s. 19 f.

[4] Neue Apologie des Sokrates II, 1778, s. 470.

Digitized by Google

tager han i den form, det huvudsakligen fått redan av Cartesius. Aposteriori bevisas Guds existens lämpligen med utgångspunkt från människans psyke såsom ett givet datum. Eberhard behandlar ock det aposterioriska beviset i dess kosmologiska form. Det teleologiska beviset ägnar han livligt intresse, det historiska däremot betydligt mindre.[1] Vid framställningen av de olika bevisen är han beroende av Leibniz och Wolff.[2]

Såsom den siste akademiske företrädaren för den leibniz-wolffska skolan har Eberhard icke blott att så fullständigt som möjligt framställa de nämnda bevisen, utan även att försvara dem mot den anstormande kantska kritiken. Redan i Vorbereitung zur nat. Theologie (1781)[3] hade Eberhard försvarat det ontologiska beviset mot Kants invändning, att detsamma ej räckte till för att ådagalägga det allra fullkomligaste väsendets objektiva realitet. Existensen vidgar icke ett begrepp, utan är endast en absolut position, så hade av Kant hävdats. Hundra verkliga taler innehålla icke mera tankeinnehåll än hundra möjliga (tänkta). Ett tings existens kan därför aldrig härledas ur dess begrepp.[4] Gent emot denna Kants invändning hävdar Eberhard det berättigade i det ontologiska beviset, som ponerar existensen såsom en begreppsbestämning och därmed härleder den objektiva realiteten ur begrepp och omdöme.

Kampen mot den kantska filosofien upptages av Eberhard ånyo och framför allt i en rad uppsatser i Philosophisches Magazin (Halle 1788—92) och Philosophisches Archiv (Halle 1792—95). Kant hade betecknat det kosmologiska beviset såsom obrukbart, därför att det "eigentlich nur der ontologische Beweis aus lauter Begriffen sei, der in dem sog. kosmologischen alle Beweiskraft enthalte".[5] Det kosmologiska beviset hade gått ut på att bevisa, att det nödvändiga väsendet är det allra realaste. Enligt Kant kunde satsen: "ein jedes schlechthinnothwendiges Wesen ist zugleich das allerrealeste Wesen" helt enkelt konverteras i satsen: "ein jedes allerrealeste Wesen ist ein nothwendiges Wesen". Då nu den sista satsen blott är bestämd av begrepp

[1] Vorbereitung zur nat. Theologie, §§ 22—41; jfr Lungwitz: a. a., s. 10 ff.
[2] Lungwitz: a. a., s. 16.
[3] § 22; jfr Lungwitz: a. a., s. 10.
[4] Jfr Kr. d. r. V. (Reclam 2. Aufl.), s. 472 f.
[5] Kr. d. r. V. (Reclam 2. Aufl.), s. 478.

Digitized by Google

apriori, så måste blotta begreppet om det allrarealaste väsendet föra med sig dess absoluta nödvändighet, vilket just hävdades av det ontologiska beviset. Det kosmologiska beviset ginge sålunda tillbaka på det ontologiska och hade alltså redan med detsamma fallit.[1] Eberhard invänder i ett tillägg till prof. Flatts uppsats Etwas über die Kantische Critik des kosmolog. Beweises für das Dasein Gottes mot Kant, att han icke hade någon rätt att konvertera satsen: det absolut nödvändiga väsendet är det allra realaste i satsen: det allrarealaste är det absolut nödvändiga väsendet. Skall en sådan konvertering äga rum, måste huvudbegreppen vara växelbegrepp, d. v. s. hava samma omfång, eller det ena huvudbegreppet måste vara det andras egendomliga attribut. Men detta måste först bevisas.[2] F. ö. hänvisar Eberhard till att "der Satz: das nothwendige Wesen ist wirklich, ist bereits aus der Zufälligkeit der Welt und aus der Causalität bewiesen, und also bedarf er nicht noch eines Beweises aus dem Begriffe des allerrealsten Wesens. Folglich ist der kosmologische Beweis von dem ontologischen ganz unabhängig".[3]

Den här antydda differensen mellan den eberhardska och den kantska uppfattningen i fråga om den rationella teologien har en på djupet liggande grund, som klart kommer till synes i den filosofiska strid, som med början år 1788 fördes mellan å ena sidan Eberhard i Philosophisches Magazin (PhM), å andra sidan Reinhold i Allgemeine Literatur-Zeitung (ALZ), som företräder den kantska ståndpunkten.

Redan i sin anmälan till den 1788 startade filosofiska tidskriften PhM anger dess utgivare Eberhard, att ett dess huvudsyfte skall bli att behandla och kritiskt granska den revolutionerande kantska filosofien.[4] I en i PhM I: 1 ingående uppsats av Eberhard Ueber die Schranken der menschlichen Erkenntniss jämför förf. den leibniziska filosofien med den kantska och finner, att den förra har större förmåga att vederlägga den humeska skepticismen än den senare, ty den är i stånd att rädda den rationella psykologien, kosmologien och teologien, vilket den kantska icke förmår.[5] Härmed torde ock Eberhard ha blottat

[1] Kr. d. r. V. (Reclam 2. Aufl.), s. 479.
[2] PhM II: 1, s. 108 f. [3] PhM II: 1, s. 110.
[4] PhM I: 1, s. 3 ff.
[5] PhM I: 1, s. 29. Jfr ALZ I 1789, s. 77 f.

Digitized by Google

det intresse, som på djupet bestämde hans egna kunskapsundersökningar. I uppsatsen Ueber die logische Wahrheit oder die transcendentale Gültigkeit der menschlichen Erkenntniss[1] fortsätter Eberhard jämförelsen mellan den leibniziska och den kantska filosofien. Kärnpunkten i sin kritik av den kantska filosofien når Eberhard först, då han i PhM I: 3, s. 307 ff. upptar en undersökning Ueber die Unterscheidung der Urtheile in analytische und synthetische. Reinhold finner ock, att Eberhard här principiellt nått "das endliche Resultat" av sin prövning av den kantska kunskapskritiken.[2] Vi hava att närmare fixera det väsentliga av detta resultat, så långt det med hänsyn till oklarheten i Eberhards bestämningar[3] är möjligt, ävensom att aktge på invändningarna mot Eberhard från den kantska sidan.

Innan Eberhard framställer sin egen bestämning av skillnaden mellan analytiska och syntetiska omdömen, går han dels att uppvisa, huru denna indelning av omdömena kommer den kritiska filosofien till godo, dels att ange sin uppfattning om den kantska definitionen av nämnda omdömen.

Kant skall enligt Eberhard ha påstått: "Alle Urtheile der Metaphysik sind analytisch, und darum können sie uns nicht zu der Erkenntnis des höchsten Wesens führen!"[4] Reinhold invänder, att enligt Kants mening äro blott de omdömen i metafysiken, som äro apodiktiskt vissa, analytiska. Kant förnekar ej utan påstår i stället, att metafysiken rör sig med syntetiska omdömen, men han bestrider, att dessa äro *vetenskap*, emedan de icke motsvara de betingelser, som kritiken av den mänskliga kunskapsförmågan fordrar.[5] "Hr. Eberhard stelle uns nun die Wissenschaft übersinnlicher Gegenstände auf, die auch für den *Atheisten*, den dogmatischen *Skeptiker*, und den *Supranaturalisten*, *Wissenschaft* ist", manar Reinhold.[6]

Under hänvisning till Proleg. fattar Eberhard Kants bestäm-

[1] PhM I: 2, s. 150 ff. Jfr ALZ I 1789, s. 715.

[2] ALZ II 1789, s. 577.

[3] I sin skrift mot Eberhard: Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll (1790) klagar Kant över denna oklarhet: "Es ist schlimm mit einem Autor zu thun zu haben, der keine Ordnung kennt, noch schlimmer aber mit dem, der eine Unordnung erkünstelt, um seichte oder falsche Sätze unbemerkt durchschlüpfen zu lassen"; Kants Gesammelte Schriften I: 8, Krit. Ausg. 1912, s. 189.

[4] PhM I: 3, s. 309. [5] ALZ II 1789, s. 579 f. [6] ALZ II 1789, s. 580.

Digitized by Google

ning av analytiska och syntetiska omdömen så: "Die *analytischen* Urtheile, sagt uns Hr. Kant, sind solche, die *bloss erläuternd* sind, und zu dem Inhalt der Erkenntniss nichts hinzuthun; die *syntetischen* hingegen solche, die *erweiternd* sind, und die gegebene Erkenntniss vergrössern".[1] Eberhard har mot denna definition två invändningar. Den är först och främst ej fullt klar.[2] Reinhold svarar: Ger ej Proleg. klart besked, gå då till Kr. d. r. V.![3] — Den kantska definitionen är vidare enligt Eberhard icke ny och för honom originell.[4] Reinhold invänder, att Kant aldrig påstått, att man förut ej känt denna indelning i analytiska och syntetiska omdömen, utan han hade blott hävdat, att "die dogmatischen Philosophen haben diese Eintheilung *vernachlässiget*".[5]

Sedan Eberhard för sig klargjort det otillfredsställande i Kants bestämningar, ställer han för sig uppgiften att noggrannare bestämma skillnaden mellan analytiska och syntetiska omdömen och undersöka, om denna skillnad, rätt förstådd, ej ligger till grund för varje riktig metafysik. "Wenn wir insonderheit glücklich genug wären, diesen letzten Punkt aufs Reine zu bringen: so wäre selbst nach Hr. Kants strengster Foderung die Erkenntniss der Dinge an sich und also auch die Erkenntniss eines höchsten Wesens gerettet".[6] Reinhold anmärker här i förbigående, att Eberhards iver att rädda kunskapen om ett högsta väsen är större, än man väntar i en undersökning av syntetiska omdömen.[7]

Den av Eberhard i utsikt ställda *noggrannare* definitionen av de analytiska omdömena lyder: Medan Kant hävdat, att de analytiska omdömena "sagen im Prädikat nichts als das was im Begriffe des Subjekts schon wirklich, obgleich nicht so klar und mit so deutlichem Bewusstseyn enthalten war", tillägger Eberhard: "das ist bestimmter: deren Prädikat die Sacherklärung des Subjekts oder eines Merkmals dieser Sacherklärung ist".[8] Reinhold framhåller, att Eberhard *icke i enlighet med Kants* åsikt

[1] PhM I: 3, s. 309.
[2] PhM I: 3, s. 310.
[3] ALZ II 1789, s. 580 f.
[4] PhM I: 3, s. 311.
[5] ALZ II 1789, s. 581.
[6] PhM I: 3, s. 311 f.
[7] ALZ II 1789, s. 582.
[8] PhM I: 3, s. 313.

Digitized by Google

utan "*gegen Kants* Meynung das Prädicat des a. U. *Sacherklärung des Subjects* nennt".[1]

De syntetiska omdömena äro enligt Eberhard härmed redan negative bestämda: "Ihre Prädikate enthalten Bestimmungen, die nicht zu dem Wesen und den wesentlichen Stücken des Subjekts gehören".[2] De äro antingen "nothwendige und ewige Wahrheiten" eller "Zeitwahrheiten" och låta sig såsom sådana positive bestämma. Det förra slaget av syntetiska omdömen hava "Attribute zu ihren Prädikaten", det senare "zufällige Beschaffenheiten oder Verhältnisse" ("Modifikationen"). De syntetiska omdömenas predikat hava ju både som attribut och modifikationer logiskt sin grund i subjektet. Härmed anser sig Eberhard beträffande utredandet av de syntetiska omdömenas art ha utfyllt en brist hos Kant. Medan denne uppvisat, att "das gemeinschaftliche Prinzip aller analytischen Urteile ist der Satz des Widerspruchs", hade han blott påstått, att de syntetiska omdömena "bedürfen ein anderes Prinzip als den Satz des Widerspruchs".[3] Eberhard tror sig nu kunna positivt angiva, vad denna princip är. "Nach der bisherigen ausfürlichen Zergliederung der synthetischen Urtheile kann es kein anderes als der *Satz des Grundes* seyn".[4]

Det från kantisk synpunkt överraskande resultatet kommer Eberhard alltså till, att medan predikatet i det analytiska omdömet, som är uppbyggt på identitetslagen, anger en icke blott i begreppet utan även i saken liggande bestämning hos subjektet, anger predikatet i det syntetiska omdömet ett attribut eller en modifikation hos subjektet, vadan principen här utgöres av den tillräckliga grundens lag och syntesen sålunda har icke en saklig utan en logisk grund. Så mycket torde med visshet kunna sägas, att Eberhard icke alls eftersträvar att isärhålla begrepp och realitet, ej heller logisk grund (formalgrund) och realgrund.

Reinhold tager ock upp detta i sin kritik av de eberhardska bestämningarna. Eberhard har gjort sig skyldig till "Verwechslung des *logischen Grundes* mit dem *Real-Grunde*, die Kant durch *seinen* Begriff vom synthetischen Urtheile verhindern wollte", då predikatet i syntetiska omdömen av Eberhard bestämmes

[1] ALZ II 1789, s. 584.
[2] PhM I: 3, s. 315.
[3] Proleg. (Reclam), s. 42. [4] PhM I: 3, s. 316.

Digitized by Google

såsom subjektets attribut eller anges till sin grund inneligga i subjektet. "In wie ferne der Grund eines Prädicates in dem *blossen Begriffe* des Subjectes enthalten ist, in so ferne ist der Grund bloss *logisch*, und das Urtheil auch nur *analytisch*. Wenn das Urtheil im Kantischen Sinne *synthetisch* seyn soll; so muss der Grund des Prädicates nicht im blossen Begriffe des Subjectes, sondern in etwas anderm = X liegen; kein *logischer*, sondern ein *Real-Grund* seyn . . . Der *logische* Grund eines Prädicats verträgt sich sehr wohl mit Identität im Subjecte des Urtheils, während dass der *Realgrund* immer etwas von Subject selbst verschiedenes, ausser demselben gelegenes, seyn muss." Logiken, som blott har att se på kunskapens form, bekymrar sig ej om denna skillnad. Desto mera har metafysiken, som har att göra icke endast "mit blossen Begriffen" utan "mit Gegenständen", att aktge härpå. Det första kännetecknet på syntetiska omdömen i kantisk mening är alltså detta, att grunden till deras predikat icke är i subjektet utan "*ausser dem Subjecte*".[1] Eberhard har förgäves hos Kant sökt principen för de syntetiska omdömena och dock "ist dieses Princip durch die ganze Kr. d. r. V. vom Kap. vom Schematism der Urtheilskraft an ganz unzweideutig angegeben, obgleich nicht in einer besondern Formel aufgestellt. Es heisst: '*Alle synthetischen Urtheile der theoretischen Erkenntniss sind nur durch die Beziehung des gegebenen Begriffes auf eine Anschauung möglich*'.[2] Denn wenn von dem blossen Begriffe zum Gegenstande selbst hinausgegangen werden soll, wie dies bey jedem synthetischen Urtheile geschehen muss, so ist dies nur in so ferne möglich, als der Gegenstand in einer Anschauung vorkommen, angeschaut werden kann. Ist das synthetische Urtheil ein Erfahrungsurtheil, so muss *empirische* Anschauung; ist es aber ein Urtheil *a priori*, so muss *reine* Anschauung zum Grunde gelegt werden, und es kömmt bey der Frage: Was lässt sich synthetisch a priori erkennen? alles auf die Frage an: Was ist unter *Anschauung* zu verstehen, und welche Anschauungen sind uns *a priori* möglich?"[3]

[1] ALZ II 1789, s. 586 ff.

[2] Det här senast citerade är ett utdrag ur en uppsats, skriven av Kant själv och översänd till Reinhold. I dennes framställning ingår ett flertal sådana utdrag.

[3] ALZ II 1789, s. 589 f.

Digitized by Google

Härmed torde det väsentliga av å ena sidan de eberhardska, å andra sidan de kant-reinholdska bestämningarna av de analytiska och de syntetiska omdömena vara angivet, sådana dessa bestämningar kommit att fixeras under den pågående filosofiska striden. Reinhold avslutar sin kritik av Eberhard på denna punkt med en hänvisning till ett befullmäktigande, som han fått av Kant själv: "*Der Vf. d. Kr. d. r. V.*, aus dessen eigenhändigen uns mitgetheilten Aufsätzen wir alle in Klammern eingeschlossene Stellen dieser Recension entlehnt haben, hat uns erlaubt, unter seinem Namen laut und öffentlich zu erklären, *dass er im Eberhardischen Magazin, wie in mehrern anderen Schriften*, in Absicht der *Hauptmomente seines Systems* durchaus nicht verstanden, folglich so gut als völlig missverstanden sey".[1]

Vi hava nu närmast att fixera å ena sidan den eberhardska, å andra sidan den kant-reinholdska ståndpunkten beträffande de analytiska och syntetiska omdömena. Enligt Eberhard ha båda dessa omdömen sin grund i tankelagar, det analytiska omdömet i identitetslagen, det syntetiska i den tillräckliga grundens lag. Härmed är principiellt differensen mellan dem hävd; ty det s. k. syntetiska omdömet är, såsom innebärande blott en logisk och begreppsmässig förbindelse mellan subjekt och predikat, självt analytiskt. Beträffande predikatet i det analytiska omdömet hävdar Eberhard, att detta innebär icke blott en i begreppet utan även i saken liggande bestämning av subjektet. Dessa Eberhards definitioner visa oförtydbart därpå, att *han icke drager någon gräns mellan begrepp och verklighet, utan identifierar dem.* Utifrån en sådan ståndpunkt låter den gamla metafysika lärobyggnaden med dess rationella psykologi, kosmologi och teologi sig väl bevara, vilket förvisso varit det innersta syftet med Eberhards kunskapsundersökningar.

[1] ALZ II 1789, s. 596. Kant själv svarar Eberhard 1790 i sin skrift: Über eine neue Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll. Då jag icke kunnat konstatera, att den filosofiska striden i detta nya skede haft något nytt och avgörande inflytande på utvecklingen av Schl:s åskådning utöver de inflytelser, han redan 1789 mottagit, ingår jag icke närmare vare sig på den nämnda skriften av Kant eller Eberhards svar i PhM III: 2, 1790, s. 148 ff., s. 205 ff. Ej heller har jag anledning att närmare ingå på det i och för sig intressanta meningsutbytet, fört å e. s. av Eberhard i följande delar av PhM och i PhA och å a. s. av ALZ 1790—1796.

Digitized by Google

På den kant-reinholdska sidan erkänner man, att det analytiska omdömet, som vilar på identitetslagen, har en apodiktisk-logisk visshet, men man förnekar detta omdömes karaktär av vetenskap, för såvitt icke dess begrepp står i relation till en åskådning, d. v. s. ett möjligt eller verkligt objekt. För det syntetiska omdömet är utmärkande, att dess predikat har icke en formal grund i subjektet, utan en real grund utanför detsamma. Det är just detta reala, objektiva, utanför subjektet liggande, representerat i åskådningen, som konstituerar omdömets karaktär av vetenskap. Utifrån denna ståndpunkt kommer den metafysiska lärobyggnaden att såsom vetenskap falla.

Medan den eberhardska ståndpunkten dragit in verkligheten i begreppet, det subjektiva, och sålunda gjort densamma immanent, innehåller den kant-reinholdska ståndpunkten kravet på ett utanför subjektet liggande transcendent objekt.

Denna principdebatt mellan Eberhard och Reinhold har Schl. bevisligen tagit del utav och intagit ställning till under åren 1789—90. Innan vi med stöd av brev från denna tid taga kännedom härom, ha vi att söka utröna, vilka förutsättningar han vid denna tid hade att bedöma den filosofiska striden.

Redan innan Schl. lämnade Halle, hade Eberhard begynt utgiva PhM. Från enslingstiden i Drossen, där nämnda filosofiska tidskrift jämte ALZ var främsta ordinarie medel, varigenom Schl. ställdes i kontakt med den vetenskapliga och litterära världen[1], följer denne med spänd uppmärksamhet stridens gång. Den direkta betydelsen hade ju den pågående filosofiska striden för Schl., att han härigenom fick en yttre impuls att ivrigt fortsätta de redan i Barby påbörjade studierna av Kant.[2] Schl:s fader hade med tanke på de filosofiska studierna i Halle redan under sonens första tid vid universitetet rekommenderat studiet av Kant: "Da Du nun bei Eberhard die Metaphysik hörst, so empfehle ich Dir, dabei des Professor Kant Kritik der Vernunft und seine Prolegomena zur Metaphysik für Dich zu studieren und gründlich durchzudenken, damit Du in die unabsehliche Wüste transcendentaler Begriffe nicht ohne einen sicheren Führer Dich wagen mögest". Tydligen såsom svar härpå skriver Schl. i augusti 1787: "Was die Kantische Philosophie betrifft, die Sie mir

[1] Jfr Br. IV, s. 8.
[2] Jfr Br. I, s. 70.

Digitized by Google

zu studiren empfehlen, so habe ich von je her sehr günstige Meinungen von ihr gehabt, eben weil sie die Vernunft von den metaphysischen Wüsten zurück in die Felder, die ihr eigenthümlich gehören, zurückweist. Ich habe deswegen schon in Barby mit ein paar guten Freunden die Prolegomena gelesen, aber freilich nur soviel davon verstanden, als man verstehen kann, ohne die Kritik der reinen Vernunft gelesen zu haben. Ob ich nun gleich, weil ich die Kritik nicht kriegen konnte, nicht im Stande gewesen bin während des Eberhard'schen Collegii die Wolf'sche Philosophie mit der Kantischen zu vergleichen, so soll doch solches in diesen Michaelis-Ferien geschehen."[1] Sannolikt har väl Schl. mot slutet av sin Halletid studerat även Kants Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1785).[2] Schl., som i Halle studerade icke såsom en "praktisk" student efter föreskrivna kurser mot en given examen, utan, såsom han själv uttryckt det, "auf Mord" med enda mål att nå sanningen, möter i Kant en kritisk följeslagare genom "die unabsehliche Wüste metaphysischer Begriffe". Hans brev från enslingstiden i Drossen betyga även, att Kant mer än någon annan filosof alltfort fångar hans intresse. I december 1789 skriver han till fadern: "Ich habe in Drossen einen grossen Theil der Kantischen Schriften wieder durchstudirt".[3] Och i brev till vännen Brinkmann skymta ofta utsagor om Kant[4], där han på ett ställe anbefaller vännen "unter den Schutz der Kantischen Philosophie". Dessa anvisningar jämte hänvisning till att Schl:s filosofiska förstlingsarbeten (Ueber das höchste Gut, Ueber die Freiheit des Menschen, etc.) huvudsakligen behandla Kant, torde utgöra bevis nog, att Schl. i den eberhardska-kantska striden icke blott måste anses genom sin lärare i filosofi Eberhard vara förtrogen med den gamla skolan, utan genom flitigt självstudium även med den nya.

Intressant är att följa den filosofiska striden, sådan den tedde sig från Schl:s synpunkt. Det är med synbarlig begärlighet han uppfångar varje drag i denna strid. Till Brinkmann

[1] Br. I, s. 70.

[2] Jfr Br. IV, s. 5. Här skriver Schl. Grundlinien zur Metaphysik der Sitten; han torde ha menat *Grundlegung* etc.

[3] Br. I, s. 84.

[4] Jfr t. ex. Br. IV, s. 15, 18.

Digitized by Google

skriver Schl. i december 1789: "Die Reinholdsche Recension[1], von der Du mir ehemals schriebst, hab' ich endlich vor ohngefähr 14 Tagen gelesen, und nicht nur gelesen, sondern auch aus verschiednen Ursachen abgeschrieben; es ist viel merkwürdiges drin, das merkwürdigste aber ist dies: die ganze Welt hatte vermuthet, mit einem Mann wie Eberhard wenigstens würde Kant selbst eine Lanze zu brechen sich herablassen, aber was thut er? Er schickt seine Anmerkungen einem seiner Anhänger, und dieser lässt sie Lappenweise wohlbeklammert in seine Recension einrücken. Sonach ist unserm Eberhard sein Urtheil gesprochen; er gehört nicht unter die, welchen die Wahrheit am Herzen liegt, denn denen wollte Kant selbst antworten, sondern zu denen, die ihr altes System und ihre Vorurtheile nicht wollen fallen lassen, und die er laut der Vorrede zur Kritik der practischen Vernunft ihrem Schicksal überlässt."[2] Av dessa ord framgår med all tydlighet, till vilken av de stridande parterna Schl:s sympatier tendera. Visserligen skriver han i samma december månad till fadern, att "das Prüfen und Untersuchen, das geduldige Abhören aller Zeugen und aller Parteien das einzige Mittel sei, endlich zu einem hinlänglichen Gebiet von Gewissheit . . . zu gelangen . . . So sehe ich den Kampfspielen philosophischer und theologischer Athleten ruhig zu, ohne mich für irgend einen zu erklären oder meine Freihet zum Preis einer Wette für irgend einen zu setzen".[3] Men i februari följande år upptar han i brev åter talet om denna filosofiska strid, och enligt vad han här skriver, kan ingen tvekan råda om, att Schl. betygar ett avgjort avståndstagande från den wolff-eberhardska riktningen till förmån för den kantska filosofien. Tydligen har det gällt för Schl. under denna tid, då han fått del av den pågående striden, att bilda sig en egen självständig, opartisk ståndpunkt. I december 1789 kunde han meddela sin fader, att han icke blott genomstuderat Kants skrifter, utan även "Vater Wolf".[4] Vilken hans ståndpunkt blivit, kan han meddela Brinkmann i

[1] Den av Schl. åsyftade recensionen är den ovan utförligt behandlade, ALZ II 1789, s. 577 ff.

[2] Br. IV, s. 40 f. Jfr även vad Schl. i december 1789 skriver till fadern om de "mit wenig Wahrheitsliebe geführten Streitigkeiten über den Kantianismus". Br. I, s. 85.

[3] Br. I, s. 83. [4] Br. I, s. 84.

Digitized by Google

februari 1790. Han upptar i det här åsyftade brevet åter den wolff-eberhardska—kant-reinholdska striden. Om vad han därom skrivit, säger han: "Alles dies muss Dir ziemlich Anti-Kantisch scheinen, und dennoch kann ich Dich aufrichtig versichern, dass ich von Tag zu Tag im Glauben an diese Philosophie zunehme, und zwar desto mehr, je mehr ich sie mit der Leibnizischen vergleiche".[1]

Av dessa i och för sig rätt knapphändiga meddelanden av Schl:s egen hand låter sig mot bakgrunden av den filosofiska principdebatten, sådan den ovan framställts, följande slutsats draga beträffande Schl:s ställning till den dogmatiska metafysiken med dess rationella teologi. I Eberhard hade Schl. mött en företrädare för den gamla dogmatiska rationalismen, för vilken den yttersta principen var det i sin verksamhet självständiga förståndet. På denna princip var det metafysiska systemet uppbyggt. Då Eberhard gent emot Kant försvarade det ontologiska och det därmed sammanhängande kosmologiska beviset, var det principen om det inom sig slutna förståndet såsom norma veri et falsi, han hävdade. Eberhards egna av polemiken mot den kantska kunskapskritiken betingade bestämningar av de analytiska och de syntetiska omdömena ha klart visat, att han icke sätter någon gräns mellan begrepp och verklighet utan indrager realiteten i begreppet och gör denna till något förnuftsimmanent. I ljuset av den kantska kunskapskritiken, som för real kunskap kräver ett transcendent objekt, anar Schl. orimligheten i den dogmatiska rationalismens ståndpunkt, som ensidigt anlägger en subjektiv utgångspunkt. Den metafysik, som därpå uppbygges, ter sig inför hans blick som en öde öken, en tomhet utan realt innehåll. Schl. har sett rätt: tar man sin utgångspunkt i det inom sig slutna förståndet, som icke tänker ett från sig skilt objekt, så har man allena det förstånd, som intet tänker, och hamnar med nödvändighet i den öde tomheten, i nihilismen. Men "von den metaphysischen Wüsten" hade den kantska kunskapskritiken, såsom Schl. mött den, återförvisat "die Vernunft in die Felder, die ihr eigenthümlich gehören". Den kantska kunskapskritiken hade ju hävdat förståndet såsom formgivande, som för real kunskap fordrade ett givet innehåll, åskådningen.

[1] Br. IV, s. 45.

Digitized by Google

Då oss saknas betingelsen att åskåda det absoluta såsom det är absolut, måste från denna sida av den kantska filosofien det ontologiska beviset och därmed den gamla rationella teologien sägas vara bragt på fall. Hade Schl. under sin troskris dagar värjt sig för att söka och uppfatta det absoluta såsom enbart immanent, så kommer vid hans möte med samtidens förnuftsreligion, såsom den fanns filosofiskt-vetenskapligt företrädd av den siste akademiske wolffianen, den kantska kunskapskritiken honom till hjälp och förhindrar honom att gå vilse i den metafysiska ödemarken och tomheten, dit sökandet av det absoluta såsom blott immanent skulle ha lett honom.

Påpekandet av denna den kantska kunskapskritikens betydelse för Schl. må icke fördunkla det faktum, att den kantska filosofien djupast avslöjar sig såsom vilande på en rationell princip. Visserligen hävdar ju Kant, att varje förståndsverksamhet förutsätter något vid själva öppnandet av verksamheten. Visserligen förutsättes åskådningen, men åskådningen förutsätter i sin tur de subjektiva åskådningsformerna rum och tid. Och kunskapens objektivitet vilar i sista hand på apperceptionens enhet. Denna den kantska filosofiens rationella art visar sig kanske tydligast på moralfilosofiens gebit. Densamme Kant, som i sin kunskapskritik obönhörligt kullkastar den dogmatiska metafysiken, låter åter förnuftsideerna komma till användning i den praktiska filosofien såsom praktiska postulat och grundlägger i form av en moralisk tro, d. v. s. ett försanthållande ut från ett moraliskt intresse, egentligen en ny metafysik. Schl:s ivriga studium av Kant under Halletiden och enslingsåren i Drossen tar även sikte på denna sida av Kants åskådning. Framställningen av Schl:s ställning till samtidens förnuftstro har nu att betrakta hans kritik av Kants moraliska förnuftstro.

§ 2. Kants praktiska postulat.

Vid den Kantska kunskapskritikens hand hade Schl. gått att principiellt taga avstånd från den wolffianska upplysningens dogmatiska metafysik. Den wolffska filosofien, såsom den representerades av Eberhard, hade likväl ej varit utan positiv betydelse för Schl.

Eberhard var även i det stycket en typisk upplysningens

Digitized by Google

representant, att han låter det specifikt religiösa träda tillbaka för det moraliska. Hans bedömande av det kyrkliga dogmat, som han framför allt i Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden I—II (1772, 1778)[1] på en aktuell punkt underkastat en ingående kritik, är dikterat av moraliska synpunkter; därför lätt förklarligt, att en sådan som Augustinus blir föremål för skarp kritik.[2] Det har i Schl.-litteraturen ofta påpekats och låter sig ock med stöd av Schl:s ungdomsskrifter uppvisa, att det moraliska intresset hos honom betydligt dominerar över det religiösa under hela hans ungdomsperiod fram till R:s avfattningsår 1799. Onekligen står han härutinnan icke utan intryck från upplysningstidens anda.

Ett mera påtagligt inflytande från denna tids moraliska tänkesätt låter ock uppvisa sig. Eberhard har nämligen givit sådana bestämningar av enskilda etiska begrepp, som synas hava påverkat utbildningen av Schl:s egen etiska åskådning. Eberhard, som anger "der ungehinderte Fortgang zu immer grösserer Vollkommenheit" såsom det sedliga livets mål[3], skiljer skarpt på mänsklig och gudomlig fullkomlighet. Människans mål är icke något över hennes mänsklighet transcendent och ouppnåeligt ideal. I anslutning till Wolff hävdar han, att den mänskliga dygden är blott en *strävan* efter fullkomlighet, då Guds sedliga godhet är naturlig fullkomlighet.[4] Eberhard hade även upptagit till behandling det viktiga etiska spörsmålet om förbindligheten, ävensom hävdat föreställningslivet såsom viljans grund, därmed beredande väg

[1] Av 1. Bd. har jag blott haft tillgång till tredje upplagan 1788 och citerar därefter.

[2] Jfr Neue Apol. des Sokrates I (1788), s. 50 f. Positivt gestaltar sig resultatet av Eberhards kritik så: "Gott kann die tugendhaften Seelen des Heidenthums nicht verwerfen, noch weniger ewig verwerfen" (a. a. I, s. 434). Allt kommer an på människornas sedliga habitus: "Ihr Herz ist gut, das ist genug, wenn ihnen Gott gnädig seyn soll. Denn aus allem Volk, wer ihn fürchtet und recht thut, der ist ihm angenehm" (s. 445).

[3] Sittenlehre der Vernunft, 1786, s. 17 § 15. Jfr Neue vermischte Schriften, 1788, s. 208.

[4] "Selbst das Wort (Tugend) zeigt schon in den mehresten Sprachen ein löbliches Bestreben nach Tüchtigkeit, Muth, Stärke, Ueberlegenheit und Besiegung vieler Schwierigkeiten an. Die wesentliche moralische Güte des allerhöchsten Wesens, die sich in physische Vollkommenheit auflösen lässt, erscheint uns nicht unter der Gestalt eines mühsamen Bestrebens, und also nicht unter der eigentlichen Benennung von Tugend". Neue Apol. des Sokrates I, s. 341.

Digitized by Google

för en etisk determinism.[1] Under inflytande av engelskt tänkande (Shaftesbury) ger Eberhard även utrymme åt "der moralische Sinn", som blir identisk med moralisk känsla[2], utan att dock övergången helt har skett från rationell etik till emotionell, från förnuft till känsla. De nämnda etiska problemen och bestämningarna återfinnas hos Schl. såsom betydelsefulla moment vid utvecklingen av hans egen etiska åskådning. Denna utbildas under kritiskt studium av den kantska etiken. Övervinnandet av Kants på de praktiska postulaten uppbyggda förnuftstro utgör ett led i utvecklingsgången av Schl:s egen åskådning. Såsom den kantska kunskapskritiken förhjälpte Schl. till övervinnandet av den wolffianska upplysningens dogmatiska metafysik, så står Schl. onekligen under inflytande av wolffianska etiska föreställningar, då han går till kritik av den kantska moralfilosofien och enkannerligen de praktiska postulaten om själens odödlighet och Guds existens.[3]

Denna kritik upptogs av Schl. i hans första kända[4] mera

---

[1] I Sittenlehre der Vernunft framhålles: "Was nach den Gesetzen des freyen Willens möglich ist, das ist moralisch möglich, das Gegentheil ist moralisch unmöglich. Dasjenige, dessen Gegentheil moralisch unmöglich ist, das ist moralisch nothwendig. Die moralische Nothwendigkeit zu handeln oder nicht zu handeln ist die Verbindlichkeit oder leidendlich (passive) Verplichtung" (s. 35 § 35). "Es ist ein Grundgesetz des freyen Willens, dass er dasjenige begehrt, was er sich deutlich als gut, und verabscheut, was er sich deutlich als böse vorstellt. Dasjenige also, wodurch der freye Wille zum Begehren oder Verabscheuen bewegt wird, ist die Vorstellung des Guten, oder der Bewegungsgrund, das Motiv" (s. 36 § 36).

[2] Jfr Neue vermischte Schriften, s. 196; Sittenlehre der Vernunft, s. 50 ff. Eberhard finner ett nära sammanhang mellan det moraliska och det ästetiska sinnet. "Das Gute also kann empfunden werden, und dann erscheint es unter der Gestalt des Schönen, sofern der empfindbare Ausdruck von Tüchtigkeit, Ebenmaass und Schicklichkeit seyn wird" (Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens, 1786, s. 93). Dock uppgives icke det sedligas rationella bestämning: "Allein das Gute kann auch gedacht werden; und das geschieht durch das Zergliedern und Hinaufsteigen zu dem einfachsten und allgemeinsten Begriffe desselben" (Ibid.).

[3] Eberhard hade i Philos. Archiv (1792—95) börjat en kritik av Kants moraliska förnuftstro. Möjligt är att han under Schl:s tid i Halle riktat dennes uppmärksamhet på, att här förelåg en angreppspunkt.

[4] I sept. 1787, alltså efter cirka fem månaders vistelse vid universitetet i Halle, skriver Schl. till vännen Brinkmann: "Anbei schicke ich Dir die Religion, damit Du Deinen künftigen Unterthan, si Dis placet, kennen lernst"

Digitized by Google

betydande filosofiska ungdomsarbete: Ueber das höchste Gut, som av Dilthey dateras till universitetstidens sista del (1789).[1]

Ueber das höchste Gut, som velat giva ett historiskt överslag av utvecklingen av det högsta godas begrepp, ägnar största uppmärksamheten åt Kants bestämning av summum bonum och därmed sammanhörande frågor om religionen. Kant hade i Kr. d. pr. V. bestämt dygden såsom "das oberste Gut", men dock icke såsom "das ganze und vollendete Gut", "denn, um das zu sein, wird auch Glückseligkeit dazu erfordert, und zwar nicht bloss in den parteiischen Augen der Person, die sich selbst zum Zwecke macht, sondern selbst im Urtheile einer unparteiischen Vernunft, die jene überhaupt in der Welt als Zweck an sich betrachtet".[2] Alltså summum bonum inrymmer enligt Kant två element: dygd och lycksalighet. I samband med det så bestämda högsta goda går Kant att uppvisa de praktiska postulaten om själens odödlighet och Guds existens.

Angående Schl:s kritik av Kant är till en början två ting att beakta: 1) Schl. går till en *immanent* kritik av Kant: denne hade hävdat förbindelsen av dygd och lycksalighet i det högsta goda såsom ett *förnufts*krav. Schl:s metod blir denna: står sig denna förbindelse inför förnuftet? 2) Schl:s etiska inställning är en annan än den, som betygas av Kants etiska huvudbegrepp. Hos Kant förefanns en inre dualism. Sedelagen hade hävdats såsom absolut förpliktande, ehuru den aldrig vore möjlig att fullkomligt realisera av den mänskliga viljan. Schl. är vid sitt bestämmande av det sedliga målet påverkad av ett wolffianskt tänkesätt. Då fadern skriver såsom representant för ett kristet absolutistiskt moraliskt tänkesätt, svarar Schl.: "Sie schreiben mir, wenn ich auf mich selbst Acht gäbe, würde ich wohl gewahr werden, dass ich mich selbst von meinen Fehlern nicht los machen kann. Ich sehe das tagtäglich, liebster Vater; aber ich glaube auch nicht, dass das Gott verlangt. Er kann nicht wollen, dass wir hier schon ganz fehlerfrei werden sollen, denn das ist nicht

---

(Br. IV, s. 3). Detta syftar tydligen på en uppsats om religionen, som tyvärr gått förlorad. (Jfr Dilthey: Schleiermacher i AdB 31. Bd., s. 424.) Möjligt är att behandlingen av de religiösa frågorna redan här insatts i ett vidare vetenskapligt och filosofiskt sammanhang, vadan detta arbete skulle ha varit hans första filosofiska ungdomsskrift.

[1] Om dateringen jfr Denkm., s. 6. [2] Kr. d. pr. V. (Reclam), s. 133.

Digitized by Google

möglich".[1] Det sedliga målet kan icke vara något annat än det som är möjligt att realisera. Människans mål är icke något över hennes mänsklighet transcendent och oupphinneligt ideal, därom är Schl. med sin lärare Eberhard ense.

Står sig förbindelsen av dygd och lycksalighet i det högsta goda inför förnuftet? Redan Plato hade lärt Schl., hurusom lycksalighetens begrepp förnuftsmässigt vore att utmönstra ur det högsta godas begrepp. "Der ganze Zweck seiner so oft missverstandenen Republik, unstreitig einer der herrlichsten Compositionen des Alterthums, ist zu zeigen, dass es schlechterdings nothwendig sei uns selbst zu regieren und dass dies auf keine andere Weise geschehen könne, als wenn wir unbedingt alle übrigen Theile unsrer Seele dem regierenden Vermögen der Vernunft unterwerfen. Diese höchste Vernunftmässigkeit, unter dem Titel der göttlichen Wahrheit, war der einzige Bestandtheil seines eigentlichen höchsten Guts."[2] Annorlunda förhåller det sig med Aristoteles.[3] "Sittenlehre ist ihm nichts als Glückseligkeitslehre und Glückseligkeit ist sein höchstes Gut." Hans moralsystem är sålunda "völlig empirisch". "An ihm, dem consequentesten der empirischen Moralphilosophen, erscheint die Nichtigkeit dieser Systeme."[4]

Das Sittengesetz hos Kant finner Schl. vara uttryck för ren förnuftsmässighet. "Es ist der Vernunft wesentlich, dass sie überall, wo sie allein handelt, mit Verachtung eines (Partikularen und) Subjektiven in der grössten Allgemeinheit schliesst und beschliesst." Allt som ställes under förnuftets herravälde måste bestå "die Probe der Consequenz". "Dies ist der Charakter des reinen Sittengesetzes, so wie ihn uns Herr Kant aufstellt und wie er hinreichend ist um dem Begriff des höchsten Gutes zum Grunde zu liegen."[5] "Wir bescheiden uns gern, dass wir nicht leicht hierüber (das Sittengesetz) etwas Besseres und auf eine bessere Art würden sagen können als es der Verfasser der Kritik

[1] Br. I, s. 69. [2] Denkm., s. 15.

[3] Såväl Plato som Aristoteles synes Schl. under universitetstiden hava studerat. Jfr Br. III, s. 20 f. Han företog sig att översätta delar av Aristoteles Nikomachiska etik. Denkm., s. 3.

[4] Denkm., s. 16. Huruvida Schl. rätt uppfattat Aristoteles, har i detta sammanhang ingen betydelse. Senare, i Kr. d. bish. S., har han modifierat sin uppfattning. Jfr Denkm., s. 16, not 17.

[5] Denkm., s. 10.

Digitized by Google

der praktischen Vernunft bereits gethan hat."[1] Så långt synes Schl. sålunda vara ense med Kant.

Härifrån kan han med lätthet nå *sitt* begrepp om det högsta goda, som i hans följande etiska åskådning blir ett fundamentalbegrepp. *Det högsta goda* är icke att i förhållande till sedelagen såsom medel fatta såsom *mål*, "das heisst ein Gegenstand des Begehrungsvermögens, um dessentwillen wir auch etwas anderes wollen was eigentlich nicht in demselben enthalten ist". "Es ist ja ein mit Recht angenommener Satz, dass man, um etwas Gutes thun zu können, d. h. um einen Theil des höchsten Gutes wirklich zu machen, niemals etwas thun dürfe was nicht gut ist d. h. was nicht ein Theil des höchsten Gutes ist." Lika litet kan *sedelagen* fattas såsom *medel*, "da es (das Sittengesetz) nichts Anderes enthält als die Form, nach welcher allein das höchste Gut in seinen Theilen zu Stande gebracht werden kann". Vad är då det högsta goda? Svar: "Nichts Anderes als der vollkommene Inbegriff alles dessen, was nach gewissen Regeln in einer gewissen Verfahrungsart, nemlich der ungemischten, rein rationalen, zu erlangen möglich ist. Wir wollen uns vorstellen, dass uns das Sittengesetz als eine algebraische Funktion gegeben sei, so werden wir uns unter dem höchsten Gut nichts Anderes zu denken haben als diejenige krumme Linie, welche Alles ist und Alles in sich enthält, was durch jene Funktion möglich ist."[2] Härmed hava vi första gången (alltså sannolikt från år 1789) påträffat Schl:s egenartade bestämning av det högsta goda, som sedan blir ett fundamentalbegrepp för hela hans etiska åskådning. Att märka är att det högsta goda enligt Schl. innebär ett hävande av dualismen mellan det ideala och det reala i det etiska.

Huru förhåller det sig med det högsta goda hos Kant? blir nästa fråga. Står sig det högsta goda hos honom inför förnuftet? Det kommer an på lycksalighetens begrepp, som av Kant jämte dygden införts i det högsta goda. Lycksalighetens begrepp är icke ett förnuftsbegrepp utan ett erfarenhetsbegrepp. Schl. uppvisar dess empiriska genesis. Det relaterar icke till förnuftet utan till den sinnliga njutningen och är i sig självt motsägelse-

[1] Denkm., s. 9. Jfr huru Schl. i brev 1789 till Brinkmann bestämmer det sedliga såsom "practische Consequenz und Einheit der Maximen". Br. IV, s. 37.

[2] Denkm., s. 9.

Digitized by Google

fullt.[1] Till sin häpnad finner Schl., att Kant infört detta motsägelsefulla erfarenhetsbegrepp i det högsta goda. "Er, der uns zuvor eine Tugend aufstellt, welche es nicht nur verachtete, irgend eine sinnliche Triebfeder zu Hilfe zu nehmen, sondern auch den grössten Abscheu dagegen bewies, nur von so etwas reden zu hören; er, der bis zum Enthusiasmus von ihrer Bewunderung durchdrungen war, zeigt uns neben dieser verehrungswürdigsten und keuschesten aller Lukretien eine Dirne, welche nur niedrige Reize auskramen weiss, ja er geht soweit sie für eine nothwendige Begleiterin und Dienerin der ersten auszugeben."[2] Då lycksaligheten ej är ett rent förnuftsbegrepp, utan ett motsägelsefullt erfarenhetsbegrepp, kan det ej höra till det praktiska förnuftet och sålunda ej ingå i det högsta goda. Lycksaligheten är "für das sinnliche Begehrungsvermögen eben das was das höchste Gut für die reine praktische . . . Vernunft war — nemlich die Totalität ihres Gegenstandes".[3] Härmed faller ock det högsta godas begrepp hos Kant.

Är det icke skada att så kullkasta detta kantska begrepp? Vore icke med detta begrepp om det högsta goda de praktiska postulaten om Gud och odödligheten förbundna, vilket tjänade till "dem ganzen System einen gewissen verhassten Anstrich zu benehmen?" Fordrade icke tiden dessa ideer om Gud och odödligheten och vore det icke farligt "an die Ausmerzung dieser παρεισακτων Hand anzulegen"? Schl. svarar, att han i sanningens intresse har att ta alla konsekvenser, även om han därmed skulle få "einen gewissen üblen philosophischen Ruf".[4]

Men han nöjer sig icke med att endast så underkasta de praktiska postulaten en nedgörande kritik, att han upplöser det högsta goda, vid vilket de voro knutna, eller så, att han uppvisar "die Antinomie der reinen praktischen Vernunft", som blir en följd av "die Kant'sche Verbindung der Tugend und Glückseligkeit zu einem Begriff". Visserligen hade Kant förvisat verkligheten av denna förbindelse "aus unsrer Welt". "Allein sollte sie in jener Welt sich eher als möglich denken lassen? Ich denke nicht. Nimmt man an, dass uns in jedem andren möglichen Zustand die Sinnlichkeit auch ankleben wird, so werden auch die Naturgesetze unsres Begehrungsvermögens immerfort

[1] Denkm., s. 8. [2] Denkm., s. 10 f.
[3] Denkm., s. 15. [4] Denkm., s. 11.

Digitized by Google

von den Geboten der praktischen Vernunft unterschieden bleiben. Nimmt man das Gegentheil an, so ist nicht erweislich dass es uns alsdann noch um so etwas als Glückseligkeit ist zu thun sein werde." [1]

Schl. inser mycket väl, att postulaten kunna upprätthållas utan att fördenskull lycksaligheten sättes såsom en del av det högsta goda. "Denn die Unsterblichkeit leitet auch Herr Kant von dem ab, was wir als das höchste Gut ansehn, er aber blos als die oberste Bedingung, als das vorzüglichere Element desselben betrachtet. Die Unsterblichkeit aber können wir uns nicht als möglich denken, ohne das Dasein Gottes vorauszusetzen. Ja die Art, wie die Unsterblichkeit postulirt wird, setzt auch nach Kant'schen Begriffen schon das Dasein Gottes voraus. Wenn nämlich der unendliche Progressus in der Sittlichkeit die Stelle der völligen Angemessenheit des Willens an das Gesetz der praktischen Vernunft vertreten soll, so kann das nicht auf unser Bewusstsein, als vernünftiger Wesen der Sinnenwelt gehen . . . Diese Stellvertretung kann sich nur auf ein Wesen beziehn, welches die unendliche Reihe als ein Ganzes ansehn kann, ein Wesen, dem die Zeitbestimmung nichts ist, dieses Wesen muss zugleich, weil es vermögend sein soll, über das höchste Gut zu urtheilen, höchst vernünftig sein." [2] Då odödlighetspostulatet sålunda sammanhänger med dygden i det högsta goda och nämnda postulat i sin tur kräver postulatet om Gud, så synas båda postulaten kunna upprätthållas, även om lycksaligheten avlägsnats ur det högsta goda. Men då odödligheten är knuten vid "der unendliche Progressus in der Sittlichkeit" och då "die völlige Angemessenheit des Willens an das Gesetz der praktischen Vernunft" ej är möjlig för människan, så låter sig det högsta goda blott tänka "in einer unendlichen Annäherung", "weil wir Wesen der Sinnenwelt sind". Här återfinna vi såsom i Kr. d. r. V. "eine Kollision der überschwänglichen Ideen unsrer Vernunft mit den einschränkenden Bedingungen der Sinnlichkeit". Men hava icke till skillnad från det teoretiska förnuftets ideer de praktiska postulaten nödvändighet? Och varpå skall denna nödvändighet bero? Svar: "Auf der Forderung das höchste Gut hervorzubringen und wirklich zu

[1] Denkm., s. 13. [2] Denkm., s. 12.

Digitized by Google

machen." Här riktar nu Schl. dråpslaget mot den kantska läran om postulaten även i den renade form, Schl. givit den, då det högsta goda befriats från lycksalighetens begrepp. Den nämnda fordran att realisera det högsta goda är orimlig från vår mänskliga synpunkt. Det högsta goda såsom inbegreppet av allt det, som gives genom sedelagen, "wäre nothwendig in einem Willen, der schlechterdings allein durch das Sittengesetz bestimmt werden müsste, möglich in einem solchen, der ohne Widerspruch auch blos von der praktischen Vernunft bestimmt werden könnte, aber nicht möglich in einem Willen wie der unsrige, der nicht unmittelbar, sondern nur vermittelst subjektiver von dem Sittengesetz abgeleiteter Bewegungsgründe durch dasselbe bestimmt werden kann".[1] "Herr Kant scheint hier im praktischen einen Fehler selbst nicht vermieden zu haben, den er uns im speculativen aufgedeckt hat." Kant har räknat med människan på det praktiska livets område såsom idel praktiskt förnuft och därför gjort det högsta godas begrepp "zu einem constitutiven (Prinzip) als ob es zu erreichen uns nicht nur möglich, sondern auch nothwendig wäre". För människan såsom icke blott delaktig av förnuftigheten utan även bestämd av sinnligheten kan det högsta goda blott vara "ein regulatives Prinzip".[2] "Es mag also unsrenthalben mit den Begriffen von Gott und Unsterblichkeit lieber auf dem Fusse bleiben, wie es vor diesem neuerlichen Versuch, nach allem was in der Dialektik der reinen speculativen Vernunft darüber gesagt war, sein Bewenden hatte."[3]

Resultatet av Schl:s kritik av Kant kan principiellt så bestämmas: Fostrad av kriticismen i Kr. d. r. V. går Schl. på det praktiska förnuftets område tillväga mera kritiskt än den store kritikern själv. Kan kriticismens uppgift på det teoretiska förnuftets gebit angivas såsom undersökningen av huru långt gent emot all metafysik vår kunskapsförmåga sträcker sig, och visade sig därvid, att vår kunskapsförmåga vore bestämd icke blott av förnuftets formgivande verksamhet utan även av ett i åskådningen oss givet innehåll, så måste kriticismens uppgift överförd på det praktiska förnuftets område innebära un-

[1] Denkm., s. 12. [2] Denkm., s. 12 f.
[3] Denkm., s. 13.

Digitized by Google

dersökningen av huru långt vår praktiska förmåga sträcker sig; här är tydligt att det praktiska livet bestämmes icke blott av ett självverksamt förnuft utan även ett givet innehåll och material för verksamheten. Eljest bleve det praktiska livet en *ren* verksamhet, som intet verkar. Människan är enligt Schl. till sin praktiska förmåga icke rent praktiskt förnuft; hon är även bestämd av ett ändamål, ett objekt för verksamheten, hon är bunden vid det sinnliga livets betingelser, det döljer icke Schl. för sig. Kant hade, undanröjande på det praktiska gebitet allt vad till sinnligheten hör (känslan), alltför ensidigt utgått från ett rent praktiskt förnuft och därför i stället för den på det teoretiska området raserade metafysiken kommit att förmedels de praktiska postulaten upprätta en ny metafysik. Schl. kullkastar, fullföljande den ovannämnda intentionen hos kriticismen, denna nya på de praktiska postulaten uppbyggda metafysik. De praktiska ideerna om Gud och odödligheten hava icke ett uns mera av nödvändighet än det teoretiska förnuftets ideer. De utgöra bådadera intet konstitutivt för vårt teoretiska och praktiska liv, hava blott en regulativ uppgift.

Länge nöjde sig Schl. med att låta allt, vad till religionen hör, hava en sådan regulativ uppgift. Religionen blir ett slags projicering av det etiska in i det oändliga. Så länge moralen helt står för honom i centrum, blir religionen endast ett slags komplement.[1] I fråga om denna religionens ställning till moralen är Schl. länge ense med upplysningsfilosofien och Kant. Tanken på en fortskridande etisk fullkomning efter döden jämte den med denna nära sammanhörande gudstanken gör sig stundom gällande. Han skriver från Drossen i juli 1789 till Brinkmann: "Ich glaube, dass was mir nach diesem Tode bevorsteht, die zweckmässigste Vervollkomnung meines Zustandes seyn wird, welche dermalen möglich ist, und wenn ich vermuthe, dass hiezu die Verbindung mit denjenigen Seelen nothwendig ist, in denen ich dadurch eine gewisse innere Aehnlichkeit meiner eignen Existenz gleichsam verdoppelt sehe, und an denen ich mich wie eine schwächere Rebe an einer stärkeren auf die beste und innigste Weise immer höher hinaufranken kann, so glaube ich

[1] I ett följande kapitel skall jag närmare utreda, huru religion vid denna tid är för honom i väsentliga stycken lika med moral.

Digitized by Google

wenigstens nicht zu träumen."[1] Men sådana tankar utgöra intet för hans åskådning konstitutivt. Sedelagen står utan dessa fast.[2] Dessa tankar äro för honom blott regulativa ideer, av intet högre värde än de speculativa ideerna. Han står ock stundom vid gränsen till tvivlet och är nära att kasta dessa ideer över bord.[3]

* * *

Är Schl. under den här behandlade tiden, då han vistas som flitig student i Halle och grubblande ensling i Drossen, ense med andan i den wolffianska upplysningen och den kantska moralismen, att moralen är något religionen överordnat och att den senare blott är att betrakta som ett komplement till den förra — en uppfattning om religionen, som i hans religionsåskådnings utveckling blott är något momentant, så har Schl. redan i princip övervunnit såväl den wolffianska upplysningens dogmatiska metafysik som Kants på de praktiska postulaten uppbyggda nya metafysik på ett sätt, som för hans följande religionsåskådning fick bestående värde både negativt och positivt. Huvudresultatet av Schl:s kritik torde kunna sammanfattas i följande punkter.

Då Schl. i den wolff-eberhardska—kant-reinholdska striden tar parti för den kantska kunskapskritiken, betyder detta, att han insett, att man enbart genom förnuftets ingående i sig självt aldrig kan nå det absoluta. Ty ett förnuft, som är slutet inom sig självt, är ett sådant, som intet tänker, och hamnar i ren nihilism. Härmed har Schl. principiellt brutit med den gamla dogmatiska rationalismen. Av den kantska kunskapskritiken hade han lärt sig, att förnuftet i kritisk självbesinning måste känna sin begränsning som formgivande, som vid själva förståndsverksamhetens öppnande förutsätter ett givet innehåll.

Hos Kant möter Schl. emellertid på det praktiska förnuftets område en på de praktiska postulaten uppbyggd ny metafysik. Genom att här genomföra kriticismens i Kr. d. r. V. ådagalagda metod strängare än Kant själv går Schl. att upplösa de praktiska postulaten och därmed den med dessa sammanhörande moraliska förnuftstron. Schl., som kallat sig en herrnhutare av

[1] Br. IV, s. 11. [2] Denkm., s. 11.
[3] Jfr Br. IV, s. 42, 48.

Digitized by Google

en högre ordning, visar sig, fostrad i den kantska kriticismen, såsom en kritiker av en högre ordning än den store kritikern själv.

Detta *negativa* resultat av Schl:s kritik av Kant har *positivt* sin förutsättning däri, att han börjat utbilda sin egen åskådning, som innebär ett begynnande övervinnande av dualismen hos Kant.

Hos Kant förelåg icke blott en oförenlig motsats i bestämmandet av det högsta goda (dygd och lycksalighet) utan även en dualism mellan *ideal* och *verklighet* i bestämmandet av den sedliga uppgiften: förverkligandet av det sedliga idealet vore på en gång för människan omöjligt och nödvändigt. Här blottar sig svagheten i den ensidigt rationella etiken hos Kant: tages utgångspunkten enbart i förnuftet, så kommer man aldrig utanför detsamma; man stannar i den rena verksamheten, som intet verkar; en verksamhet, som aldrig kan förverkligas. Schl. söker häva denna svårighet genom sitt begrepp om det högsta goda, som innefattar totaliteten av allt förverkligat sedligt gott.

Den här angivna dualismen hos Kant har sin motsvarighet i en dualistisk bestämning av människans praktiska förmåga: Kant utgår från bestämningen av viljan såsom rent praktiskt *förnuft*, mot vilket *sinnligheten* ligger i oförsonlig strid. Schl. har redan i Ueber das höchste Gut påbörjat lösningen av dualismen mellan förnuft och sinnlighet i den praktiska förmågan genom antydningen om en ny bestämning av begreppet: das Begehrungsvermögen.

Denna senare lösning är dock ännu icke slutförd. Den fullföljes i nästa betydelsefulla filosofiska ungdomsarbete av Schl. Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92). Vi hava att övergå härtill för att aktge på, huru Schl:s egen åskådning utbildas under försök att övervinna dualismen hos Kant.

Digitized by Google

KAP. III.

Utbildning av Schleiermachers åskådning under försök att lösa den kantska dualismen.

§ 1. Naturnödvändighet och transcendental frihet.

"Ich bin vor ein paar Tagen, aber auch nur auf eine sehr kurze Zeit in Königsberg gewesen, welche so eben hinreichte, mich mit dem Ort bekannt zu machen und ein paar von den dasigen Gelehrten von Angesicht zu Angesicht zu sehn", berättar Schl. i maj 1791 för sin fader och fortsätter: "Unsern Predigern die Visite zu machen, dazu bin ich noch nicht gekommen, aber ein halb Stündchen habe ich bei Herrn Kant und ein paar andern Professoren zugebracht. Um des halben Stündchens Willen werden Sie es mir leicht verzeihen, dass ich nicht mehr von ihnen sage; denn was kann man in einer so kurzen Zeit anderes sehen, als ob die grossen Männer ihren Kupferstichen und Gypsbüsten ähnlich sind oder nicht, und ob die Beschreibungen, die man von ihnen gehört, und die Vorstellungen, die man sich von ihnen gemacht, zutreffen oder nicht."[1] I dessa Schl:s ord ligger ett personligt vittnesbörd om, att hans intresse för Kant och den kantska filosofien under den betydelsefulla tiden i Schlobitten alltfort var synnerligen livligt. Detsamma betygas av det arbete, som han sysslat med sannolikt från föråret 1791 till hösten 1792[2], Ueber die Freiheit des Menschen,

[1] Br. I, s. 93.

[2] Genom sammanställningar av uttalanden i brev till Catel och Stubenrauch (Br. III, s. 45, 46) kommer Dilthey till nämnda datering (Denkm., s. 20 f.). Nämnda filosofiska avhandling Ueber die Freiheit des Menschen har föregåtts av tre Gespräche über die Freiheit, varpå Schl. arbetat under sin litterärt verksamma tid i Drossen (Br. IV, s. 8, 18 f.), varest han därjämte nedskrivit sina studier över Aristoteles etik och Kritische Briefe, föregångna av Briefe über

Digitized by Google

som vid sin undersökning av frihetens begrepp tar sin utgångspunkt i den kantska frihetsläran.

Om Schl:s ovannämnda besök i Königsberg skriver Stubenrauch till honom i juli 1791: "Ihnen danke ich recht sehr für Ihre Nachrichten von Königsberg. Sie haben wahrlich die Zeit von anderthalb Tagen vortrefflich benutzt und haben nun auch den grossen Kant von Person kennen gelernt; es scheint aber als ob die Achtung für ihn dadurch eben keinen besondern Zuwachs erhalten."[1] Härur kunna vi framläsa ett direkt omdöme av Schl. om den förnämliga bekantskap han haft tillfälle att göra, och även om detta omdöme huvudsakligen är av personlig art, så kan det dock på visst sätt illustrera hans ställning till *filosofen* Kant. En slavisk efterföljare av Kant torde Schl. aldrig ha varit; hans egen kritiska läggning lade hinder i vägen för något sådant. Vi ha ju redan i Schl:s Ueber das höchste Gut (1789) funnit betydande avvikelser från den kantska åskådningen, vilka i princip inneburo, att Schl. förfor mera kritiskt än Kant själv. Om samma positivt-negativa ställning till Kant talar ock Schl:s undersökningar av frihetens problem i Ueber die Freiheit des Menschen.[2]

Schwärmerei und Skepticismus fr. Halle-tiden. Sina Gespräche über die Freiheit kallar han hellre: "über die Natur der moralischen Handlungen" (Br. IV, s. 8). Huvudinnehållet i första dialogen är att visa, "dass man die Willenskraft eben so wie jede andere behandeln müsse" (Br. IV, s. 18 f.). "Das zweite Gespräch wird sich mit einigen praktischen Folgen beschäftigen . . . ob man von Seiten der sinnlichen Triebfedern zur Sittlichkeit verliere, wenn man das dunkle Gefühl von unbestimmbarer Freiheit der Wahl aufgeben müsse, und ob diese Art der Nothwendigkeit unsrer Handlungen zur moralischen Quietismus führe" (Br. IV, s. 19). "Das dritte (scil. Gespräch) wird vornemlich dem Kantischen Begriff von der Freiheit und von der Achtung für's moralische Gesez gewidmet seyn" (Br. IV, s. 19).

[1] Br. III, s. 38 f.

[2] En med frågan om Schl:s förhållande till Kant nära sammanhängande fråga är, om Schl. under den här behandlade epoken av hans ungdomsutveckling mottagit från andra håll avgjorda bestämmande inflytelser. Vi veta, att fadern anbefallt honom läsandet av "Lessings Erziehung des Menschengeschlechts" (Br. I, s. 89); likaså rekommenderar fadern "Müller's philosophische Aufsätze", "Hemsterhuis philosophische Schriften" och "Baco novum organum scientiarum" (Br. I, s. 89), om vilka dock inga vidare underrättelser finnas. Fadern begär i december 1792 sonens uttalande om den samma år utkomna "Kritik aller Offenbarung". "Man hat Herrn Kant für ihren Verfasser gehalten; er hat sich aber davon losgesagt und ich weiss nicht, wen dafür angegeben;

Digitized by Google

I föregående kapitel har jag framhållit, att Schl:s *eget* begrepp om det högsta goda framgått ur hans försök att övervinna dualismen hos Kant i fråga om förverkligandet av den etiska uppgiften, som fattades såsom något för människan på en gång nödvändigt och omöjligt. Hos Kant förefanns vidare dualismen mellan naturnödvändigheten, som genomgår fenomenvärlden, och friheten, som hör den intelligibla världen till. I Ueber die Freiheit des Menschen gör Schl. betydelsefulla ansatser till att lösa denna dualism. Därmed har han egentligen tagit första steget till lösandet av en ännu djupare liggande dualism hos Kant: den mellan fenomenvärld och intelligibel värld, sinnevärld och förnuftsvärld. Den kantska filosofiens djupast sett rationella art — trots kunskapskritiken! — visar sig i det faktum, att den senare världen för Kant representerar väsendet, medan den förra endast är fenomen. Schl:s arbete med lösandet av nämnda dualism hos Kant är ett bevis för hans kamp att frigöra sig från det ensidiga anläggandet av den subjektiva utgångspunkt, som kännetecknar den gamla dogmatiska rationalismen, rationalismen hos Kant och transcendentalfilosofien efter Kant.

Kant, som på det teoretiska området inom fenomenvärlden hävdat naturkausaliteten, antager på det praktiska livets område den moraliska friheten, vilken återföres på den transcendentala.[1] Schl:s i Ueber die Freiheit des Menschen upptagna undersökningar angående naturnödvändighetens och frihetens relation till teoretiskt och praktiskt liv beröra två frågor: 1) Är naturnödvändigheten oförenlig med det praktiska (moraliska) livets betingelser? 2) Är den transcendentala (intelligibla) friheten (= "das Vermögen, eine Reihe von selbst anzufangen") oförenlig med teorin om ett verkligt skeende ("Dinge, die geschehen")? Kan han besvara båda frågorna nekande, så föreligga förutsättningarna för en syntes av naturnödvändighet och frihet i ett nytt begrepp. Svaret på de båda nämnda frågorna hava vi nu att uppleta i Ueber die Freiheit des Menschen.

sie scheint mir aber doch aus seiner Feder geflossen zu sein, so ähnlich sieht sie allem, was er geschrieben hat" (Br. I, s. 109), skriver fadern, med klar blick sålunda för Fichte's dåvarande nära beroende av Kant. Huruvida Schl. redan nu gjort bekantskap med Fichte, kan ej med bestämdhet avgöras. Ännu mot slutet av Schl:s tid i Schlobitten har fadern ej hört hans omdöme över detta Fichte's arbete (Br. I, s. 118).

[1] Jfr Kr. d. pr. V. (Reclam), s. 115, 120.

Digitized by Google

Är naturnödvändigheten oförenlig med det *moraliska* livets betingelser? Så ställer Schl. det första problemet. Determinismen bör undersökas utifrån praktiska, moraliska synpunkter. I den första dialogen av de tre Gespräche über die Freiheit från tiden i Drossen, som förbereda undersökningen i Ueber die Freiheit des Menschen, hade Schl. sökt uppvisa, "dass man die Willenskraft eben so wie jede andere behandeln müsse".[1] Denna teoretiska undersökning av viljefrihetsproblemet uppgives i Ueber die Freiheit des Menschen. Här blir frågan: "Wie muss die Handlungsweise des Begehrungsvermögens beschaffen sein, wenn sie mit Anerkennung einer moralischen Verbindlichkeit bestehen soll?"[2] M. a. o.: vad innebär den moraliska förbindligheten? Är denna oförenlig med naturnödvändigheten?

Schl. finner det egendomligt, att all kritik, som riktats mot "die kritische Philosophie", ej upptagit och vänt sig emot "die Kantische Freiheitstheorie".[3] Sannolikt betraktar man hela frågan om friheten såsom onödig. Och dock handlar man, som om man redan ägde svaret på frågan. Man beslutar något i medvetande om, att verkställandet av beslutet kan bliva ett annat. Man skiljer på "Verstand", som beslutar, och "Begehrungsvermögen", som kan stå emot beslutet.[4] Nu måste man för att få klarhet i, huru beslutet kan verkställas, först veta, "wie die Thätigkeiten des Begehrungsvermögens entstehen und wie sie theils innerlich untereinander theils äusserlich mit den übrigen Vermögen der Seele zusammenhängen".[5] Först därefter kan man uppsätta maximer och förnuftsregler med krav på att de skola efterföljas. Först sedan sålunda det nödvändiga sambandet mellan beslut och verkställighet är uppvisat, kan ock "die moralische Verbindlichkeit" upprätthållas.

Uppgiften blir sålunda först att undersöka "Beschaffenheiten und Gründe der einzelnen Thätigkeiten des Begehrungsvermögens".[6] Sedan Schl. mot Kants bestämning av begärförmågan såsom "das Vermögen durch seine Vorstellungen Ursache von der Wirklichkeit der Gegenstände dieser Vorstellungen zu werden" anmärkt, att om "begehren" skall betyda "durch eine Vorstellung Ursach

[1] Br. IV, s. 18 f.
[2] Denkm., s. 24.
[3] Denkm., s. 21.
[4] Ibid.
[5] Denkm., s. 22.
[6] Ibid.

Digitized by Google

von dem Objekt dieser Vorstellung werden", detta egentligen ej innebär, att jag blott *begärt*, utan även *handlat*. Schl. kan sålunda ej godtaga den kantska bestämningen av "Begehrungsvermögen" utan går att framställa en annan definition.[1] Men först gäller det "zu einem noch höhern Begriff hinaufzusteigen und das ist der Begriff des Triebes". Med *drift* förstår Schl. "die in der Natur des vorstellenden Subjekts gegründete Thätigkeit desselben zur Hervorbringung von Vorstellungen".[2] Den *enskilda* driften är denna förmåga att frambringa föreställningar ur en viss synpunkt begränsad till en viss art.[3] Ur dessa grundläggande definitioner giver sig så ock bestämningen av *begärförmågan*, som är "das Vermögen in irgend einem Theil des Existenz den Trieb im Allgemeinen für ein Objekt des einzelnen Triebes zu bestimmen". Begärförmågan, förbunden med "Verstand" och bärare av "Maximen", blir "Wille". "Wenn ein Wille in Einem Subjekt mit Vernunft verbunden ist, so entsteht praktische Vernunft, welche eine ihrer Natur gemässe Einheit in der Totalität der Maximen hervorzubringen strebt."[4]

Sedan sålunda begärförmågan definierats och satts i samband med Verstand och Vernunft, bestämmes den moraliska *förbindligheten* såsom ett sådant förhållande mellan subjektet och lagen, varigenom lagen är enda norm för subjektets inre värde, av vilken norm förnuftet använder sig vid sitt bedömande. Härvid är att märka, att med moralitetens ideala nödvändighet måste vara förbunden idén om människans möjliga underordning under lagen i enskilda fall.[5] Nu frågas, huru begärförmågan skall vara beskaffad, om denna förbindlighet skall realiseras. Härpå svaras för det första, att begärförmågan skall vara en vilja[6], d. v. s. en sådan begärförmåga, för vilken idén om en maxim kan vara driftens objekt.[7] Denna vilja får för det andra i sig vara varken god eller ond, och slutligen hävdas, att det laggivande förnuftets utsagor måste vara "Objekte eines Triebes", "es gehört dazu ein Gefühl und vermittelst desselben ein Trieb, der sich unmittelbar und allein auf die praktische Vernunft bezieht". "Auf dem Dasein *dieses Triebes* beruht die ganze Möglichkeit der Idee von

[1] Denkm., s. 22.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Denkm., s. 22 f.
[5] Denkm., s. 24.
[6] Denkm., s. 25.
[7] Denkm., s. 23.

Digitized by Google

Verbindlichkeit, denn er ist es allein, wodurch die Vernunft mit dem Begehrungsvermögen zusammenhängt."[1] Denna drift är identisk med "der moralische Sinn" "in den ehemaligen Moralsystemen"[2] och "die Achtung für's moralische Gesetz" hos Kant. Med orätt vill "die neuere praktische Philosophie den bisherigen Systemen absprechen, dass ihr moralischer Sinn kein der Vernunft angehöriger Trieb sei", ty "in diesem moralischen Sinn ist eine empirische Vernunftidee anzuerkennen".[3]

Men uppgiften var icke blott att söka bestämma förbindligheten i allmänhet och beskaffenheten av begärförmågan överhuvud utan av "die einzelnen Thätigkeiten des Begehrungsvermögens" och därmed förbindligheten vid handlingar in concreto. Die einzelne Thätigkeit des Begehrungsvermögens innebär nu åter att vara så fullkomligt bestämd av driften, "dass darauf eine Thätigkeit irgend eines physischen Vermögens gemäss jener Bestimmung des Triebes erfolgen kann".[4] Driften bestämmes nu för ett särskilt objekt med uteslutande av alla övriga. Och härvid frågas: Varpå beror en sådan övervikt av någon viss eller en del av bestämningsgrunderna? En *grund* måste finnas för denna övervikt av vissa bestämningsgrunder vid det träffade valet. Det praktiska intresset fordrar det, ty annars vore de praktiska lagarna ej annat än förnuftsideer, som ej följas av en handling in concreto.[5] Denna grund kan nu sökas dels *utom*, dels *inom* subjektet. Ligger grunden utanför subjektet, blir begärförmågan blott instinkt, som ej hör hemma inom det moraliska området. Därför måste grunden i föreliggande fall sökas inom subjektet, och i enligt därmed hävdas, "dass das Uebergewicht, in welches sich jede Vergleichung der Willkühr endigen muss, um in eine vollständige Handlung des Begehrungsvermögens überzugehen, jedesmal gegründet sein muss in dem Totale der gegenwärtigen Vorstellungen, und in dem Zustand und den Verhältnissen aller Seelenvermögen gegeneinander, welche durch den Gang der Vorstellungen in unsrer Seele hervorgebracht werden"[6], vilket ock enligt Schl. motsvarar de betingelser, som ligga i förbindlighetens begrepp.

[1] Denkm., s. 25. Kurs av mig.

[2] Jfr Eberhard: Neue vermischte Schriften, 1788, s. 185 ff. Sittenlehre der Vernunft, 1786, s. 50 ff.

[3] Denkm., s. 25. [4] Ibid.

[5] Denkm., s. 26. [6] Denkm., s. 27.

Digitized by Google

Härmed har Schl. besvarat frågan: vad innebär den moraliska förbindligheten? Är denna oförenlig med naturnödvändigheten? Han har härvid icke blott besvarat den senare frågan nekande utan funnit, att den moraliska förbindligheten icke låter sig upprätthålla, med mindre samma naturnödvändighet genomgår den praktiska förmågans verksamheter som det teoretiska föreställningslivet. Eljest förefinns ingen säkerhet för beslutets övergång i verkställighet. Till samma deterministiska uppfattning kommer Schl. vid utredningen av det moraliska tillräknandets innebörd[1], de känslor, som stå i relation till tillräknandet[2], straffets rättmätighet[3] etc.

Vi hava nu att kasta en återblick på vad den praktiska determinismen hos Schl. innebär. Schl. tycker sig ha funnit hos förespråkarna för viljans frihet en dualistisk uppfattning om människans praktiska förmåga: man räknar å ena sidan med der Verstand, som beslutar och utan begärförmågan vill verka något i densamma, och å andra sidan das Begehrungsvermögen, som kan stå mot beslutet. Då nu der Verstand ställer maximerna (förnuftsreglerna), vilka av det praktiska förnuftet äro samlade såsom Vernunftideal, få vi å ena sidan det praktiska förnuftet, som autonomt ställer lagen eller förnuftsidealet; å andra sidan hava vi ingen garanti för att lagens krav realiseras av begärförmågan, som enligt frihetens princip kan stå emot beslutet. Men härmed blir den moraliska förbindligheten "die allervollkommenste Chimäre, wenn wir dasjenige nicht können, was wir sollen, und wenn wir nicht wissen, dass wir es können".[4] För att den moraliska förbindligheten skall hava någon mening fordras, att vi skola kunna verkställa, vad vi böra.[5] Men för verkställigheten av det moraliska fordras icke blott det rena praktiska förnuftet utan även aktningen för lagen, som är detsamma som *der moralische Sinn, driften*: "Soll es in jedem Falle möglich sein, das Gebot der Vernunft zu realisiren, so müssen die Aussprüche der gesetzgebenden Vernunft Objekte eines Triebes werden können; es gehört dazu ein Gefühl und vermittelst desselben ein Trieb, der sich unmittelbar und allein auf die praktische Vernunft bezieht und sie gleichsam im Begehrungs-

[1] Denkm., s. 28 ff. [2] Denkm., s. 31.
[3] Denkm., s. 32. [4] Denkm., s. 22.
[5] Jfr härmed Schl:s eget ovan relaterade begrepp om det högsta goda.

Digitized by Google

vermögen repräsentirt".[1] Schl. nöjer sig icke med Kants rent rationella etik utan kräver emotionella moment (drift och känsla). Han menar, att den rationella etiken, som tar sin utgångspunkt i det inom sig slutna förnuftet, icke kommer utanför den rena verksamheten, som intet verkar. Den rationella etiken bortser m. a. o. från den reala sidan, verkställigheten. Men därmed lämnar den ock det viktiga spörsmålet om den moraliska förbindligheten (och därmed sammanhängande frågor) utan tillfredsställande förklaring. Den etiska determinism, som Schl. hävdar, är uttryck för en ny etisk åskådning hos honom, som frågar icke blott efter handlingens *form*, utan även efter dess *innehåll*, icke blott efter *huru* något sker, utan *vad* som verkställes. Denna nya etiska åskådning visar åter i sin tur på att den principiella utgångspunkt, han anlägger, är en annan än den hos den kantska etiken. Schl. anlägger icke ensidigt en subjektiv-immanent utgångspunkt, förnuftet såsom ren verksamhet, han räknar från början även med ett transcendent objekt, ett verkligt innehåll. Detta är för utbildningen av hans religionsåskådning det direkt betydelsefulla i den av honom hävdade praktiska determinismen.

Här bör ytterligare understrykas, vad Schl. upprepade gånger under undersökningen framhåller, nämligen att han vid bestämningen av ovannämnda etiska begrepp rör sig på det *praktiska* livets område, varför den deterministiska åskådningen ej får innebära ett sådant påstående, att ingen vore *orsak* till vad han är eller gör, ty så snart man upptar orsaksbegreppet, är man inne på det *teoretiska* gebitet.

Dock går han i det följande att hävda, att den praktiska undersökningen av frågan om frihet och nödvändighet behöver kompletteras av en teoretisk. Den hittills förda praktiska undersökningen har visat, huru begreppet nödvändigt uppstår. Men "die ganze Frage ist eine Frage darüber, wie etwas geschieht, und diese kann niemals aus Veranlassung der praktischen Ideen allein aufgeworfen werden, denn diese besagen nur, dass etwas geschehen soll".[2]

Härmed äro vi ock framme vid det andra spörsmålet: är den transcendentala friheten oförenlig med teorin om ett verkligt skeende (Dinge, die geschehen)? Schl. besvarar denna fråga, då

[1] Denkm., s. 25. [2] Denkm., s. 40.

Digitized by Google

han går att för sig utreda och ta ställning till Kants lära om den transcendentala friheten. Och vi skola se, att han, i och med det att han bejakar denna lära, därmed ock giver ett nekande svar på den ovan ställda frågan.

I frihetens begrepp har inlagts många olika betydelser, framhåller han, men *en* bestämning hos detsamma träder klart fram: frihet = frånvaro av nödgande.[1] Nu kan det, som nödgar, fattas på två sätt: *dels* såsom det, som "der Zeit nach vorhergegangen ist, wenn der Gegenstand als in der Zeit gegeben gedacht wird", *dels* såsom "etwas dem Begriff nach vorher gedachten, insofern der Gegenstand ausser allen Zeitverhältnissen vorgestellt wird".[2] Medan Kants motståndare påstå, "dass alle Idee von Nothwendigkeit immer nur aus der Wahrnehmung verbundener Erscheinungen entstehe", hävdar Kant, att "die Idee der Nothwendigkeit" har sin grund "im reinen Verstande", varför denna idé blott får sin användning på "Gegenstände der Erkenntnis".[3] M. a. o., medan Kants motståndare bestämma nödvändigheten såsom ett aposterioriskt begrepp, fattar Kant densamma såsom ett apriorisk eller transcendentalt, som sålunda har avseende på tinget självt, objektet. I enlighet därmed är friheten i den ovan angivna bestämningen av "Abwesenheit einer Nöthigung" att tänka endast "in Beziehung auf Dinge, die geschehen". "Allgemeiner lässt sich nichts denken, alls der Fall, da die Freiheit von etwas prädicirt wird, blos insofern es geschieht, ohne alle Rücksicht auf seine eigenthümliche Beschaffenheit und auf seine Verhältnisse; dies ist aber genau was Herr Kant die transcendentale Freiheit nennt."[4] Denna transcendentala frihet bestämmes av Kant icke blott negativt såsom "Abwesenheit einer Nöthigung", utan även positivt såsom "das Vermögen, eine Reihe von selbst anzufangen".[5] Sedan det uppvisats, att "die Reihe anfangen" är att predicera om genusbegreppet frihet och "die Reihe *von selbst* anfangen" om begreppet transcendental frihet, så går Schl. att närmare analysera denna senare bestämning. Skall denna bestämning "die Reihe von selbst anfangen" gälla om den transcendentala friheten, med hänsyn till vilken tingen betraktas utan hänsyn till sina särskilda egenskaper, *blott för så vitt de ske i tiden*, så

[1] Denkm., s. 44. [2] Ibid.
[3] Ibid. [4] Ibid.
[5] Ibid.

Digitized by Google

kunna dessa tänkas blott i sammanhanget av orsak—verkan och ingen annan idé kan användas på dem än kausalitetens.[1] Borttar man sålunda från något av dessa i tids- eller kausalitetssammanhanget satta tingen nödgandet a parte ante, så kan ej något annat nödgande på detta ting tänkas, och detta är den transcendentala friheten. I betydelsen sålunda av "Verneinung der Nöthigung a parte ante" låter sig Kants transcendentala frihetsbegrepp behålla, vilket är detsamma som en *absolut början* i skeendet.[2] Men i denna betydelse kan friheten prediceras omedelbart endast om handlingen och endast medelbart om subjektet för handlingen, såsom skett hos Kant.[3]

Schl. har genom att för sig utreda Kants lära om den transcendentala friheten nekande besvarat den uppställda frågan: är den transcendentala friheten oförenlig med teorin om ett verkligt skeende (Dinge, die geschehen)? Han förnekar den praktiska friheten och hävdar en praktisk determinism. Han hänvisar frågan om den transcendentala friheten till det teoretiska gebitet, godtager denna och hävdar därmed antagandet av en *absolut* början såsom nödvändigt för teorin om det verkliga skeendet. Han hävdar tillika, att frågan om frihet och nödvändighet *i sin helhet* besvaras *både* ur teoretisk *och* praktisk synpunkt. Härmed har Schl. redan i Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92) givit premisserna till lösningen av dualismen mellan naturnödvändighet och transcendental frihet. Lösningen ligger i ett nytt begrepp, som betyder syntesen av naturnödvändighet och frihet och som för hans egen etiska åskådning blir av grundläggande betydelse: spontaneitetens idé, begreppet om det fria framkvällandet, organismens växt. Ty teoretiskt innebär spontaneiteten frihet, en absolut början i skeendet, men praktiskt nödvändighet i skeendets sammanhang, oemotståndlighet vid handlingens utförande.

Det sätt, varpå Schl. söker övervinna dualismen mellan naturnödvändighet och transcendental frihet, innebär, att han redan tagit första steget till övervinnandet av en än djupare liggande dualism hos Kant. Naturnödvändigheten hos Kant hörde till det teoretiska gebitet och gällde fenomenvärlden. Den transcendentala friheten hade fått som uppgift att stödja den praktiska friheten och gällde das Ding an sich. För att rädda friheten

[1] Denkm., s. 45. [2] Ibid. [3] Denkm., s. 45.

Digitized by Google

"bleibt kein Weg übrig, als das Dasein eines Dinges, so fern es in der Zeit bestimmbar ist, folglich auch die Causalität nach dem Gesetze der *Naturnothwendigkeit, bloss der Erscheinung*, die *Freiheit* aber eben *demselben Wesen, als Dinge an sich selbst*, beizulegen".[1] Då Schl. godtager den transcendentala friheten, gör han det icke för att få ett stöd åt den praktiska friheten, ty denna förkastas av honom, utan han inrymmer åt den transcendentala friheten en plats i *teorien* om det verkliga skeendet. Han räknar i det verkliga skeendet icke blott med fenomen i en ändlös naturkausalitet utan med en absolut början, *ett absolut* sålunda, ett ting i sig. Den nya dualism, som han härmed börjat övervinna, är den hos Kant grundläggande mellan Erscheinung och Ding an sich. Vi ha nu att se till, huru han söker lösa denna.

§ 2. Erscheinung och Ding an sich.

Kants lära om das Ding an sich hör väl till det mest omdebatterade i hela hans åskådning. Redan Jacobi hävdade, att man utan das Ding an sich ej kunde komma in i den kantska kriticismen och med detsamma ej stanna kvar där.[2] Das Ding an sich är en på en gång nödvändig och främmande beståndsdel i den kantska filosofien. Ingen läropunkt torde så som denna blotta den på djupet gående dualismen hos Kant. Jag skall nedan söka giva belägg för, att Schl. redan under sin ungdomstid före 1796 upptagit denna lära och arbetat med densamma och att detta arbete i väsentlig mån bidragit till utbildningen av hans egen åskådning. Dessförinnan har jag emellertid att framlägga några huvudpunkter i Kants lära om das Ding an sich, såsom jag fattar dem såsom utgångspunkt för Schl:s tankearbete.[3]

Das Ding an sich är den objektiva motsvarigheten till sinnlighetens receptivitet. Utan antagandet av das Ding an sich vore sinnlighetens innehåll blott av subjektiv art, världen blott

[1] Kr. d. pr. V. (Reclam), s. 115.

[2] Jfr Windelband: Lehrbuch der Geschichte der Philos., 1912, s. 481 f.

[3] Jag har vid Kant-tolkningen företrädesvis gjort bruk av Hägerström: Kants Ethik im Verhältnis zu seinen erkenntnistheoretischen Grundgedanken systematisch dargestellt, 1902.

Digitized by Google

illusion och sinnlig erfarenhet omöjlig. I hävdandet härav skiljer sig Kant från Berkeley's idealism. Kant tillstår, "dass es ausser uns Körper gebe, d. i. Dinge, die obzwar nach dem, was sie an sich selbst sein mögen, uns gänzlich unbekannt, wir durch die Vorstellungen kennen, welche ihr Einfluss auf unsre Sinnlichkeit uns verschafft".[1] Kant skiljer sålunda på tinget i sig och tinget i åskådningen, die Erscheinung. Tinget i sig är nödvändig förutsättning för die Erscheinung. Die Erscheinung är intet utan något, "was erscheint" (Ding an sich). Dock är tinget i sig aldrig föremål för vår kunskap. Emedan sinnligheten är bunden vid de aprioriska subjektiva formerna rum och tid, äro de oss givna objekten ej Dinge an sich utan Erscheinungen, d. v. s. ting i sig i deras relation till subjektets sätt att åskåda (de subjektiva åskådningsformerna).

Tinget i sig har realitet i den sinnliga åskådningen blott såsom fenomen. I sig måste det därför tänkas såsom *icke-sinnligt*, varmed *das Noumenon i negativ bemärkelse* är givet, d. v. s. ett ting, för så vitt det icke är objekt för vår sinnliga åskådning. Men för att det sinnliga tinget skall kunna sättas såsom fenomen, måste möjligheten av ett ting i sig tänkas, som är föremål för en icke-sinnlig, intellektuell åskådning, d. v. s. *das Noumenon i positiv bemärkelse*. Detta begrepp är naturligen blott *problematiskt*, då det blott låter tänka sig, men ej är föremål för *vår* erfarenhet. Dock är det *nödvändigt* såsom ett gränsbegrepp. Ty för att begränsa den sinnliga åskådningen till fenomenen, måste man tänka en icke-sinnlig, intellektuell åskådning såsom möjlig beträffande das Ding an sich. Härmed kommer ock *vårt* förstånd att negativt vidgas: det inskränker sinnligheten genom att bestämma das Ding an sich såsom noumenon.[2]

Detta noumenon, som aldrig kan bli föremål för vår kunskap, därför att *vår* erfarenhet alltid är bestämd av sinnligheten, har Kant dock sökt öppna tillgång till på skilda vägar. För en kunskapsförmåga med intellektuell åskådning, d. v. s. ett förstånd, genom vars tänkande föremålet självt är givet, är kunskap om das Noumenon möjlig; men sådan är ej *vår* kunskapsförmåga; ett sådant förstånd är självt problematiskt. Om denna väg sålunda ej är framkomlig, öppnar icke den rena apperceptionen

[1] Proleg. (Reclam), s. 67.

[2] Kr. d. r. V. (Reclam), s. 235.

Digitized by Google

och den rena verksamheten på det praktiska gebitet väg till das Noumenon? Kant har på det praktiska området förmedels pliktmedvetandet och frihetsläran sökt bereda väg in i den intelligibla världen. Med hänsyn till vad som hos mig är *ren verksamhet* måste jag tillhöra den intelligibla världen, som jag f. ö. icke känner.[1] Jag skulle sålunda på detta sätt i det rena tänkandet ha positiv kunskap om mig själv såsom tillhörig den intelligibla världen. Men här är att märka, att för bestämning av ett *objekt* fordras åskådning och för bestämning av ett *Ding an sich* fordras intellektuell åskådning. Jag kommer sålunda med bestämningen av mig såsom rent tänkande icke till mig såsom objekt i sig utan blott till objektet såsom det existerar för mig såsom *tänkande* detsamma. Detsamma gäller om det rena självmedvetandet: Ich denke.[2] Genom detta tänkande, varigenom jag bestämmer mig själv såsom självverksamt väsen, kommer jag icke till mig själv såsom objekt i sig, utan stannar alltjämt inom mitt eget tänkande av mig själv. Visserligen vet jag genom det rena självmedvetandet mig såsom självverksamt väsen, såsom intelligens, men på grund av brist på åskådning kan jag icke komma till en objektiv kunskap om mig själv.

Dessa korta antydningar av huvuddragen av Kants lära om das Ding an sich och därmed die Erscheinung torde vara nog för att uppvisa den skarpa dualism, som Kant upprätthåller mellan båda. Das Ding an sich giver objektiv bestämdhet åt die Erscheinung. Men detta ting i sig är aldrig av oss känt *i sig* utan blott i dess relation till subjektets sätt att åskåda, såsom Erscheinung, fenomen. Såsom i sig är det icke-sinnligt, ett noumenon i negativ bemärkelse. Positivt är det givet endast för en intellektuell åskådning och såsom sådant problematiskt.

Denna dualism mellan die Erscheinung och das Ding an sich blottar en än djupare liggande dualism hos Kant. Tinget i sig ingår aldrig som objekt i vår kunskap utan blott tinget i åskådningen (tinget i sig i dess relation till subjektets sätt att åskåda, die Erscheinung). Men huru kan tinget i åskådningen representera ett verkligt objekt? Förvandlas icke genom de subjektiva formerna rummets och tidens idealitet tinget till en blott illusion? I Proleg. (Reclam, s. 68 ff.) upptar Kant detta problem.

[1] Grundleg. zur Metaphys. der Sitten (Reclam), s. 91.

[2] Kr. d. r. V. (Reclam), s. 676.

Digitized by Google

Kant finner, att för att tinget i sig i sin relation till subjektets sätt att åskåda eller tinget i åskådningen skall motsvara ett verkligt objekt, fordras konstanta regler, "welche den Zusammenhang der Vorstellungen in einem Begriffe eines Objekts bestimmen". På frågan: varpå bero dessa regler, som bestämma föreställningarnas sammanhang? svarar han i Proleg. (s. 165 f.): reglerna grunda sig på *tidens och rummets aprioritet* och i sista hand sålunda på *medvetandets enhet.* Vore icke tinget i sig i sin relation till subjektets sätt att åskåda eller tinget i åskådningen, som är bestämt av de subjektiva åskådningsformerna, bestämt av medvetandets enhet, så saknade tinget i sig i nämnda relation karaktären av ett verkligt objekt. Men vi ha förut funnit, att das Ding an sich bestämts såsom den objektiva motsvarigheten till sinnlighetens receptivitet. Den sinnliga åskådningen är sålunda enligt Kant å ena sidan bestämd av *das Ding an sich*, å andra sidan av *apperceptionens rena syntetiska enhet.* Kant har ej bragt dessa båda aprioriska förutsättningar till enhet. Utifrån sin i grunden rationalistiska ståndpunkt ger han till sist apperceptionen företräde, vilken allena är i stånd att förskaffa hans tänkande karaktären av slutenhet och enhet, medan das Ding an sich står där såsom en i grunden främmande beståndsdel, som den efterföljande transcendentalfilosofien kastat över bord.

Den hos Kant förefintliga dualismen mellan die Erscheinung och das Ding an sich och den därmed sammanhängande djupare dualismen mellan apperceptionens rena syntetiska enhet och das Ding an sich upptar Schl. till behandling under ungdomsperioden. Visserligen är hans intresse under denna tid i främsta rummet knutet till Kants praktiska filosofi, men Schl. får tillfälle att beröra även ovannämnda teoretiska problem under sina studier av Spinoza, varvid han icke blott söker historiskt-kritiskt fastställa Spinozas grundtankar, utan även principiellt taga ställning till Spinozas system under hänsynstagande främst till den kantska filosofien. Och det skall visa sig, att han hos Spinoza finner ett filosofiskt uttrycksmedel till övervinnandet av den nämnda på djupet gående kantska dualismen. Var Kant av alla de tänkare, som mötte Schl. under dennes ungdomstid, den ojämförligt viktigaste, så torde Spinoza intaga andra rummet. Hade Schl:s filosofiska huvudarbeten t. o. m. år 1792 företrädes-

Digitized by Google

vis sysslat med Kant, så berör hans filosofiska författarskap under de sista åren av hans ungdomstid efter år 1793 till stor del Spinoza.

Det har förut påpekats, huru Schl. ganska tidigt på medelbart sätt kommit i beröring med spinozistiska tankar. Han kunde ju redan i augusti 1787 skriva, att han ännu en gång skulle läsa alla mellan Jacobi och Mendelssohn växlade skrifter[1] och måste sålunda redan då gjort bekantskap med Jacobis Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn, 1785. Sannolikt har han dock först några år senare upptagit ett mera ingående studium av Spinoza.

Spinoza nämnes av Schl. i en "Zettel" till Brinkmann, skriven enligt Dilthey under Schl:s vistelse i Berlin sept. 1793—april 1794.[2] Biljettens huvudsakliga innehåll är: "Die Jacobischen Sachen erfolgen . . . Dass ich sie so lange behalten, wird Dich nicht sehr wundern, wenn ich Dir sage, dass ich dabei förmlich den Spinoza studirt habe".[3] Om dateringen av denna biljett är riktig, framgår härav, att Schl. 1793—94 upptagit ett ingående studium av Spinoza förmedels Jacobi. Ett belägg för sannolikheten härav få vi genom en notis i ett brev från Schl:s fader juli 1794: "Ich wünsche von Dir eine concentrirte Darstellung des platonischen Systems zu lesen: das von Spinoza kenne ich ziemlich aus Jacobi und zweifle, dass jenes so consequent sein wird".[4] Detta yttrande tolkar Dilthey (Denkm., s. 65) så, att det (die Äusserung) "ganz so lautet, als ob sie auf eine Bemerkung des Sohnes über eine von ihm abgefasste consentrirte Darstellung Spinoza's antworte; leider fehlt gerade der Anfang des Briefes, auf den der Vater hier zu antworten scheint". Enligt denna stor sannolikhet innebärande hypotes skulle Schl. 1793—94 ej blott upptagit ett ingående studium av Spinoza utan även avfattat någon "concentrirte Darstellung" av Spinozas system förmedels Jacobi. Nu föreligga tre skrifter av Schl., föranledda av

[1] Br. I, s. 70.

[2] Denkm., s. 65. Den åsyftade biljetten återfinnes Br. IV, s. 49. I en not anger brevsamlingens utgivare (1863), att denna biljett jämte två andra förskriver sig från Schl:s och Brinkmanns samtidiga vistelse i Berlin "vom Frühjahr 1796 bis in die ersten Monate 1798" och att Schl:s första ingående studium av Spinoza först skett under denna tid. Denna uppfattning ändrar Dilthey i Denkm., s. 65 (1870) och menar, att biljetten är skriven 1793—94.

[3] Br. IV, s. 49. [4] Br. I, s. 137.

Digitized by Google

dennes studium av Spinoza, sådan han kände honom genom Jacobis Ueber die Lehre des Spinoza (2. uppl. 1789): 1) Kurze Darstellung des Spinozistischen Systems; 2) Spinozismus; 3) Ueber dasjenige in Jacobis Briefen und Realismus, was den Spinoza nicht betrifft und besonders über seine eigene Philosophie[1], av vilka den första finnes i tryck S. W. III: 4, 1, s. 283 ff., de senare till sitt innehåll refererade Denkm., s. 65 ff. Dessa skrifter, som sålunda behandla den genom Jacobi förmedlade Spinoza, måste alltså vara avfattade före början av Schl:s andra Berlinvistelse från sept. 1796, ty därunder hade han ej behövt nöja sig med en blott medelbar bekantskap med Spinoza.[2] Terminus a quo för avfattandet av nämnda skrifter är sålunda 1793—94, terminus ad quem 1796.

I Kurze Darstellung des Spinozistischen Systems, som enligt tidsbestämningen härovan härrör från sista delen av Schl:s ungdomsperiod, fattar Schl. i överensstämmelse med Jacobi huvudtesen i Spinozas teologi sålunda: "Es muss ein unendliches geben, innerhalb dessen alles endliche ist", vilket negativt uttryckt är lika med: "Es ist unmöglich dass die endlichen Dinge für sich bestehen können".[3] Då Spinoza utgick från problemet "das unbedingte zu dem bedingten zu finden" och det oändliga är lika med det obetingade, det ändliga lika med det betingade, får Spinozas huvudtes även den formuleringen: "Es sei kein anderes unbedingtes möglich, als der ganze Inbegriff des bedingten".[4] Nu är det tydligt, att "das unendliche—das endliche", resp. "das unbedingte—das bedingte" hos Spinoza har sin motsvarighet i de kantska begreppen die Noumena—die Phänomene, så till vida som hos både Kant och Spinoza gäller, "dass Eins das wirkliche und wesentliche das a priori das An sich des andern enthalte".[5] Schl. uppmärksammar dualismen mellan noumen och fenomen hos Kant: "Die Dinge sind an sich anders,

[1] Denkm., s. 64.

[2] Br. III, s. 231 anger, att Schl. under sin andra Berlinvistelse efter 1796 själv hade "den ganzen Spinoza". Tillika fanns tillfälle för honom att av någon i sin dåvarande bekantskapskrets låna Spinoza: Herz och Fichte hade Spinoza. I sept. 1800 översänder Schl. till Fr. Schlegel sin Spinoza, ehuru icke "ganz, denn ich habe ihn nicht ganz; es fehlt alles, was bei seinem Leben erschienen ist". Br. III, s. 232.

[3] S. W. III: 4, 1, s. 287.

[4] S. W. III: 4, 1, s. 294. [5] S. W. III: 4, 1, s. 298.

Digitized by Google

als sie werden, wenn sie durch unser Vorstellungsvermögen und durch unsere Organisation gegangen sind; das ist es, wovon Kant ausgeht".[1] Spinoza hade genom sin huvudtes egentligen övervunnit denna dualism. "Spinoza meint, es sei kein anderes unbedingtes möglich als der ganze Inbegriff des bedingten." Här finner Schl. Spinoza ha företräde framför Kant "oder vielmehr der Kantianismus scheint mir, wenn er sich selbst versteht, auf Spinozas Seite zu sein". Ty ej heller Kant låter det obetingade förklara "den Anfang der endlichen Dinge": "*die Welt der noumena ist gerade auf eben die Art die Ursach der Sinnenwelt, wie Spinozas unendliches Ding die Ursach der endlichen Dinge ist*".[2] Detta är en djärv tolkning av Kant, som egentligen innebär ett upphävande av dualismen mellan noumen och fenomen: noumena (die Verstandeswelt) är på samma sätt orsak till fenomenen (die Sinneswelt) hos Kant, som det oändliga är orsak till det ändliga hos Spinoza. Men det oändliga (det obetingade) var blott såsom inbegreppet av det ändliga (det betingade) orsak till det ändliga, vilket överflyttat på de kantska begreppen betyder, att noumena (die Verstandeswelt) är blott såsom inbegreppet av fenomenen (die Sinneswelt) orsak till dessa, eller m. a. o. inom noumenvärlden är fenomenvärlden av evighet satt, vilket åter innebär, *icke* att ett *kausalitetsförhållande* äger rum mellan noumen och fenomen, ty kausaliteten gäller endast fenomenen, utan att *identitet* råder mellan noumenvärld och fenomenvärld, Ding an sich och Erscheinung, tinget i sig och tinget i åskådningen, det objektiva i egentlig mening och det subjektiva.

Schl. har här nått fram till sin lära om *identiteten av subjekt och objekt*, som för framtiden blir *en av grundpelarna för hela hans åskådning*. Att observera är, att Spinoza varit honom språngbrädet att nå denna punkt. Såvisst som Spinozas filosofi kan betraktas såsom ett uttryck för gammal dogmatisk rationalism, som fattar det absoluta immanent, då ju substansen bestämmes såsom "id quod in se est et *per se concipitur*" (Ethic. pars I, def.), så har Schl:s nyvunna identitetsfilosofiska åskådning samma immanenta utgångspunkt. Han kan ock med denna sin identitetsfilosofi sägas hava trätt in i raden av transcendentalfilosofer. Transcendentalfilosofien såsom liggande i den gamla dogmatiska rationalismens förlängning blir här hos Schl. uppenbar.

[1] S. W. III: 4, 1, s. 298 f. [2] S. W. III: 4, 1, s. 294. Kurs. av mig.

Digitized by Google

Från denna identitetsfilosofiska utgångspunkt är det absoluta icke längre ett ting i sig, ty det objektiva är här intet annat än inbegreppet av det subjektiva. Det absoluta är i stället *identiteten* av subjekt och objekt. Schl., som under ungdomstiden är på väg att vinna enhet i sin åskådning, tyckes sålunda på sådant sätt övervinna den på djupet gående dualismen hos Kant mellan Erscheinung och Ding an sich, resp. apperceptionens rena syntetiska enhet och Ding an sich, att das Ding an sich skjutes åt sidan. Kant gav ju till sist i sitt system företräde åt apperceptionens rena syntetiska enhet och blottade därmed sin filosofis på djupet liggande rationalistiska nerv. I utvecklingen av Schl:s åskådning tyckes en analog företeelse föreligga. Den efterkantska transcendentalfilosofien kastade ju det kantska Ding an sich över bord och knöt an vid den förkantska dogmatiska rationalismens subjektivistiska utgångspunkt. Schl. tyckes i grunden förfara på samma sätt.

Vi fråga oss: Är det så, att das Ding an sich helt bortelimenerats ur hans åskådning? Är det så, att den nämnda identitetsfilosofiska utgångspunkten är den *enda* grundpelaren för hans totalåskådning? Med kännedom om den betydelse, som begreppet om det objektiva i egentlig mening hade i hans kritiska ställningstagande till fundamentala punkter i den kantska etiken, framlagt mest i Ueber die Freiheit des Menschen, måste ett sådant antagande vara ägnat att väcka förvåning. Att han icke offrat das Ding an sich och att den nämnda identitetsfilosofiska utgångspunkten *icke* är hans *enda*, framgår även av hans Spinoza-studier efter 1793 och enkannerligen hans historiskt-kritiska tolkning av Spinozas grundtankar, varvid han på fundamentala punkter rectifierar den jacobiska uttolkningen. Hade Spinoza varit av betydelse för honom, då han överbygger den kantska dualismen mellan Erscheinung och Ding an sich till en identitetsfilosofisk uppfattning, så synes åter det starka intrycket av det kantska Ding an sich hava förhjälpt honom att i motsats mot Jacobi tolka Spinozas substans icke blott såsom något rationellt-immanent, utan såsom något irrationellt-transcendent, såsom ett ting i sig. För att vinna klarhet om den *andra* utgångspunkten för Schl:s totalåskådning hava vi att taga i betraktande hans uppfattning om Kants Ding an sich och Spinozas substans.

Digitized by Google

KAP. IV.

Utbildning av Schleiermachers åskådning under försök att bestämma och kritiskt bedöma Kants Ding an sich och Spinozas substans.

Först och främst hava vi att draga oss till minnes, att Schl. under sin ungdomsperiod ej kände Spinoza direkt genom dennes egna skrifter utan endast förmedels Jacobi, företrädesvis genom dennes Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn, 1785, 2 uppl. 1789. Schl. använde sig av den senare upplagan.[1] Jacobi har i nämnda arbete i fyrtiofyra korta teser givit en sammanfattande framställning av sin uppfattning av Spinozas åskådning, vilka teser äro beledsagade av utdrag ur dennes egna skrifter.[2] Schl. går dels att på betydelsefulla punkter rectifiera Jacobis tolkning av Spinoza, dels att under hänsynstagande främst till Kants lära om das Ding an sich principiellt taga ställning till såväl den spinozistiska som den kantska åskådningen. Här kommer för denna undersöknings del i första hand icke därpå an, huru Spinoza, resp. Kant är att uppfatta, ej heller huruvida Schl. tolkat dem rätt. Det som först och främst intresserar är att se, huru Schl:s egen uppfattning om det absoluta lyser genom hans tolkning och principiella ställningstagande.

Jacobi, som jämte Hamann och Herder brukar räknas till "tros- och känslofilosoferna", ställde som sin uppgift att gå till kritik av upplysningstidens förståndsfilosofi. Såsom den mest utpräglade typ av denna förståndsfilosofi fann Jacobi spinozismen. Förståndsfilosofien tager såsom dogmatisk rationalism sin

[1] Denkm., s. 64. Jag har endast haft tillgång till första upplagan och citerar efter denna.

[2] A. a., s. 118—157.

Digitized by Google

utgångspunkt i det självständiga, självverksamma förnuftet. Detta är fullkomligt visst om sig självt och såsom sådant norma veri et falsi. Men därmed är ock förnuftet fullkomligt skilt från att tänka något transcendent, något av tanken oberoende. Det absoluta är ett med förnuftet självt, det är immanent. Så måste den spinozistiska substansen bestämmas, för så vitt Spinosa skall anses såsom en förståndsfilosofiens representant och enkannerligen dess mest utpräglade typ, såsom Jacobi hävdar.

Schl. måste ge Jacobi rätt däri, att Spinozas lära om substansen har en rationalistisk rot. Han hade ju själv hos Spinoza funnit ett filosofiskt hjälpmedel att övervinna dualismen mellan Erscheinung och Ding an sich hos Kant och hävda identiteten av subjekt och objekt, som ock var uppränningen till det transcendentalfilosofiska inslaget i hans totalåskådning. Därmed hade han ock i grunden upptagit arvet från den förkantska dogmatiska rationalismen, som med sin begreppsrealism ock hävdat identiteten av subjekt och objekt: det rena tänkandet såsom identiskt med det rena varandet. Schl. framhåller också, hurusom Spinoza funnit "ein unendliches, dessen Essenz die blosse Existenz ist".[1] Och Schl. döljer icke för sig, att den begreppsrealistiska tolkningen av Spinoza ligger snubblande nära.[2]

Spinozas filosofi är dock icke *ren* förståndsfilosofi, det hävdar Schl. gent emot Jacobi, och detta hans påstående går hand i hand med beriktigandet av Jacobis tolkning av Spinoza på två betydelsefulla punkter: i fråga om utgångspunkten för Spinozas system och i fråga om läran om attributen.

Jacobi hade i § VI framställt sin uppfattning av Spinozas huvudtes sålunda: "Das Endliche ist also in dem Unendlichen, so dass der Inbegriff aller endlichen Dinge, wie er in jedem Momente die ganze Ewigkeit, vergangenes und zukünftiges, auf gleiche Weise in sich fasst, mit dem unendlichen Dinge selbst, eins und dasselbe ist"[3] och hade i Spinozas hävdande härav sett ett gent emot föregående teologi polemiskt genomförande av "der Satz vom Grunde", som är uttrycket för förståndets obetingade suveränitet. Schl. erkänner Spinozas polemiska utgångspunkt åtminstone "subjektivt"; "subjectiv ist der polemische

[1] S. W. III: 4, 1, s. 291.

[2] S. W. III: 4, 1, s. 287 f.

[3] Ueber die Lehre des Spinoza, s. 121 ff.

Digitized by Google

(Theil) zuerst da gewesen, denn das ist der Gang eines jeden Systems".[1] Men sedan han undersökt utgångspunkten för Spinozas system utifrån två olika synpunkter: "von der gewöhnlichen Lehre über die innern Eigenschaften Gottes" och "von den gewöhnlichen Behauptungen über seine äussern Verhältnisse zu den endlichen Dingen", finner han, att Spinozas huvudtes, som Schl. uppfattar lika som Jacobi, ej kan grundas på det polemiska genomförandet av "der Satz vom Grunde". "Der polemische Theil reicht also nicht völlig hin, um den thetischen zu begründen; es muss noch eine andere leitende Idee in Spinozas Geist vorhanden gewesen sein."[2] Härmed har Schl. åtminstone sagt så mycket som att Spinozas system enligt hans uppfattning ej är ren förståndsfilosofi och att Spinozas substans, det oändliga såsom inbegreppet av det ändliga, ej är något rent rationellt.

Innan Schl. går att närmare utreda Spinozas huvudtes och bestämma innebörden av substansen, upptar han frågan, huruvida icke Spinoza själv på skilda punkter i sin egen framställning gjort sig skyldig till "Verwechselung des logischen Grundes mit dem Realgrund, und daher auch des logischen Wesens mit dem Realwesen"[3] och sålunda avslöjat sig djupast såsom "förståndsfilosof". I Ethic. pars I, prop. XXVIII demonstr., som av Jacobi citerats[4] och som avser att bevisa, att varje ändligt och bestämt ting icke kan bestämmas till sin existens och verksamhet utan en annan orsak, som själv är ändlig och bestämd, och att denna åter icke kan bestämmas utan en annan och så in infinitum, ser Schl. "eine offenbare Verwechselung zwischen Folge und Wirkung, Grund und Ursach".[5] Och Spinozas sats, "dass die Ordnung und der Zusammenhang der Dinge eben der sei, als der Zusammenhang und die Ordnung der Begriffe et v. v.", synes enligt Schl. röja samma förväxling.[6] Schl. upptar dock varje punkt, där han kan misstänka hos Spinoza en förväxling mellan logisk grund och realgrund, logiskt väsen och

[1] S. W. III: 4, 1, s. 285.
[2] S. W. III: 4, 1, s. 286 f.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 287.
[4] Ueber die Lehre des Spinoza, s. 121 f.
[5] S. W. III: 4, 1, s. 288.
[6] Ibid.

Digitized by Google

realväsen, till närmare undersökning och finner: "Alle diese Dinge lassen sich auch anders erklären".[1]

Sedan Schl. hävdat, att Spinozas huvudtes ej vilar på "der Satz vom Grunde" och att ingen anledning i övrigt förefinnes att misstänkliggöra honom som förståndsfilosof, som sammanblandar logiskt väsen med realväsen, logisk grund med realgrund, och sedan Schl. framställt Spinozas huvudtes: "Es muss ein unendliches geben, innerhalb dessen alles endliche ist" såsom grundad "auf die Idee von dem Fluss der endlichen Dinge, deren jedem für sich betrachtet keine Existenz zukommt"[2], uppvisar han, huru i enlighet med denna Spinozas huvudtes och dess principiella innebörd substansen, det absoluta, det oändliga är att fatta. "Das unendliche Wesen kann seinem Wesen nach nicht durch diejenigen Prädicate bestimmt werden, welche das Wesen der einzelnen Dinge ausmachen, sonst käme ihm auch seinem Wesen nach kein eigentliches Sein zu, sondern eine beständige Succession des Werdens." Man kan därför ej utsäga något annat om det oändliga än att det är "das eigentlich existirende". Vidare "ist es, abgesondert von den endlichen Dingen betrachtet, nichts, als das ihnen gemeinschaftliche Sein, das völlig unbestimmte, die reine Materie, wie Jacobi sagt; ich möchte es die unvorstellbare Materie nennen . . . seinem Gehalt nach; seiner Form nach ist es das unbedingte, welches nicht ausserhalb der Reihe, sondern nur in dem ganzen Inbegriff derselben zu finden ist".[3] Den numeriska olikheten gäller blott om de ändliga tingen men ej om det oändliga, "denn wie konnte ein Sein sich in mehrere theilen oder mehrere in eins zusammenfliessen". Följden härav blir "diesem Sein Einheit . . . zu geben". "Ist nun solchergestalt die Einheit des Seins zugegeben: so folgt die Unendlichkeit desselben von selbst."[4] Predicerandet av enhet om det absoluta måste dock tagas med en viss reservation. Vid en ytlig betraktelse kunde man vara förledd att mena, att det absoluta därigenom bestämdes som "ein allgemeines Ding". Schl. framhåller, att Spinoza, långt ifrån att anse Gud som "ein allgemeines Ding", i stället hävdar: "de ejus essentia universalem

[1] Ibid. [2] S. W. III: 4. 1, s. 287.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 290.
[4] S. W. III: 4, 1, s. 291.

Digitized by Google

non possumus formare ideam".[1] Nu är det tydligt, att "das unendliche Ding" kan betraktas utifrån en dubbel aspekt: "bald abgesondert von den endlichen Dingen per se", "bald wieder in der untrennbaren Verbindung mit ihnen". Därav följer, "dass man von ihm sagen kann sowol Es hat keine Vorstellung, als auch Es sind alle Vorstellungen in ihm; sowol Es hat keine Bewegung, als Es ist alle Bewegung in ihm". Ur den senare aspekten blir das unendliche Ding fyllt av konkret innehåll och liv; per se kan det uttryckas blott såsom "das eigentlich existirende", "die blosse Existenz", "die reine Materie", "die unvorstellbare Materie", "das unbedingte". *Substansen*, det oändliga hos Spinoza, befinnes enligt Schl. vara lika med *das Ding an sich* hos Kant. *Per se* äro båda lika obestämbara, lika rationellt oåtkomliga. *I relation till det ändliga*, resp. *die Erscheinungen* gäller om båda, "dass Eins das wirkliche und wesentliche das a priori das An sich des andern enthalte".[2]

Schl. har härmed i fråga om *utgångspunkten* för Spinozas system beriktigat den jacobiska tolkningen, då han gent emot Jacobi hävdat, att Spinozas filosofi icke är ren förståndsfilosofi och att *substansen* per se är icke något rationellt-immanent, utan det rationellt obestämbara och oåtkomliga, det transcendenta, lika med Kants Ding an sich. Schl. korrigerar Jacobis tolkning även i fråga om *medelpunkten* i Spinozas system: läran om *attributen*, och bevisar sig även därvid vara bestämd av det kantska tänkesättet.

Jacobi hade med hänvisning till Ethic. pars I, prop. X. schol. och pars II, prop. VII. hävdat: "Nach Spinoza sind eine unendliche Ausdehnung und ein unendliches Denken Eigenschaften Gottes. Beyde machen zusammen nur Ein unzertrennliches Wesen aus, so dass es gleichgültig ist, unter welcher von diesen beyden Eigenschaften man Gott betrachtet, indem die Ordnung und der Zusammenhang der Begriffe einerley ist, mit der Ordnung und dem Zusammenhange der Dinge, und alles was sich aus der unendlichen Natur Gottes formaliter ergiebt, sich auch objective aus derselben ergeben muss, und vice versa".[3]

Enligt Jacobi hade Spinoza sålunda hävdat vissa attribut hos det högsta väsendet såsom detsamma konstituerande Eigen-

[1] S. W. III: 4, 1, s. 292. Jfr Jacobi: Ueber die Lehre des Spinoza, s. 131, not 4.

[2] S. W. III: 4, 1, s. 298. [3] Ueber die Lehre des Spinoza, s. 132.

Digitized by Google

schaften. Även här lyser Jacobis tolkning av Spinoza såsom förståndsfilosof fram. Schl. går ej med på denna tolkning. Han ställer frågan om de båda attributen så: "Was heisst es, die Substans unter einem gewissen Attribut *betrachten*?" och svarar: "Ich erkläre es mir aber so, in sofern man das unendliche Ding in dem Inbegriff der endlichen Dinge *anschauen* will, ist es gleichviel, ob man die ausgedehnten oder die denkenden Dinge *betrachtet*".[1] Här är att märka, att Schl. fattar de två attributen såsom *olika sätt, varunder man kan betrakta* det oändliga. Attributen äro icke så mycket "Eigenschaften der Gottheit" utan fastmer "Eigenthümlichkeiten des Anschauenden".[2] Detta framgår med ännu större tydlighet, då Schl. går att utreda frågan "von dem Wesen und den Eigenschaften des an sich existirenden" hos Spinoza i jämförelse med den kantska åskådningen härom. "Hier hat nun freilich Spinoza mehr Kenntnisse als er haben sollte", säger Schl., "er würde sie aber nicht gehabt haben, wenn ihm die Idee des kritischen Idealismus gekommen wäre und an dieser scheint er ganz nahe zu sein".[3] Varför bestämde nu Spinoza den absoluta utsträckningen och det absoluta tänkandet såsom det oändliga väsendets attributer? frågar Schl. och svarar: "Will das nicht eben so viel sagen, als Es ist alles für uns verloren, was nicht in Raum angeschaut und in der Zeit empfunden werden kann?"[4] Här finner ock Schl. ett nära samband mellan Spinoza och Kant. "Hätte er (scil. Spinoza) nun hievon den leichten Uebergang genommen zu der Einsicht, dass Raum und Zeit das eigenthümliche unserer Vorstellungsart ausmache: so würde er nicht gesagt haben, Ausdehnung und Denken wären die Attribute, vielweniger die einzigen Attribute des unendlichen. Hierauf beruht die einzige Differenz zwischen ihm und Kant."[5]

Schl. har sålunda beträffande två viktiga punkter i Spinozas system gått att beriktiga Jacobis tolkning, och korrigeringen har i båda fallen gått ut på hävdandet därav, att det absoluta hos Spinoza icke är ett rationellt-immanent, utan ett rationellt oåtkomligt och obestämbart, ett irrationellt-transcendent, ett *ting i*

[1] S. W. III: 4, 1, s. 292. Kurs. av mig.
[2] Denkm., s. 66 f. S. W. III: 4, 1, s. 300.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 300.
[4] Ibid. [5] Ibid.

Digitized by Google

sig. Men det absoluta, som, "abgesondert von den endlichen Dingen per se betrachtet", är "die unvorstellbare Materie", låter sig åter "in der untrennbaren Verbindung mit ihnen (den endlichen Dingen) vorgestellt werden".[1] Det absoluta är "das unbedingte, welches nicht ausserhalb der Reihe, sondern nur in dem ganzen Inbegriff derselben zu finden ist"[2], det är "ein unendliches, innerhalb dessen alles endliche ist".[3] Det ändliga står till det oändliga "in dem Verhältniss der Inhärenz"[4] och är sålunda något för det oändliga nödvändigt och med detsamma av evighet satt. Överflyttat till de kantska begreppen das Ding an sich och die Erscheinung, det objektiva i egentlig mening och det subjektiva betyder detta, att identitet råder mellan det objektiva och det subjektiva. Det absoluta i denna bemärkelse såsom *identiteten* av subjekt och objekt ha vi i ett föregående kapitel mött vid framställningen av Schl:s försök att övervinna den kantska dualismen mellan Erscheinung och Ding an sich. Sedan vi i Schl:s kritik av Jacobis tolkning av Spinoza sett honom urgera fattandet av det absoluta såsom ett *ting i sig*, hava vi sålunda funnit hos honom en *dubbel* bestämning av det absoluta: 1) såsom *identiteten* och 2) såsom *das Ding an sich.* Att denna dubbla bestämning av det absoluta verkligen ingår såsom element i hans egen åskådning, framgår av det sätt, varpå han beträffande två frågor (1. "Ueber die Gründe für und wider eine extramundane Ursach" och 2. "Ueber die Beschaffenheit des der Sinnenwelt zum Grunde liegenden"[5]) går att principiellt bedöma Spinozas uppfattning i jämförelse med Leibniz och Kant. Och härvid skall det visa sig, att han beträffande den första frågan stöder sig på principen om det absoluta såsom identiteten av subjekt och objekt, resp. det oändliga i det ändliga, och beträffande den andra frågan på principen om det absoluta såsom das Ding an sich.

Beträffande den första frågan om grunderna för och emot en extramundan orsak hävdar Schl. gent emot Leibniz kategoriskt: "Hier scheint mir Spinoza in jeder Rükksicht siegreich. Man modificire die Monadologie wie man will, am Ende muss

[1] S. W. III: 4, 1, s. 290.
[2] Ibid.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 287.
[4] S. W. III: 4, 1, s. 291.
[5] S. W. III: 4, 1, s. 293 ff.

Digitized by Google

doch immer die unendliche Monade die endlichen geschaffen haben, also der ärgste Verstoss gegen das Ex nihilo nihil fit... Aber noch mehr, Mit welchem Recht gehört denn die unendliche Monade nicht zur Welt?"[1] Även i jämförelse med Kant ger Schl. beträffande den nämnda frågan företräde åt Spinoza: "Kant lässt es wenigstens zu, sich ein unbedingtes ausser der Reihe zu denken. Spinoza meint, es sei kein anderes unbedingtes möglich, als der ganze Inbegriff des bedingten. Auch hier scheint mir Spinoza siegreich, oder vielmehr der Kantianismus scheint mir, wenn er sich selbst versteht, auf Spinozas Seite zu sein".[2]

Beträffande den andra frågan om beskaffenheten av det oändliga, som ligger till grund för det ändliga, går Schl. i sitt bedömande ut från principen om det absoluta såsom ett rationellt obestämbart, ett ting i sig. Om detta absoluta kan på sin höjd utsägas, att det är *ett* (icke att förväxla med unum eller unicum i betydelsen av "ein allgemeines Ding"), *odelbart* och *oändligt*[3], då det till sitt väsen utgör "*die blosse Existenz*". Gent emot Leibniz, som hävdade "eine unendliche Menge von Einheiten"[4], måste Schl. utifrån sin princip hävda: "Leibniz war weder gemüssigt noch veranlasst, eine Mehrheit des existirenden anzunehmen, ja er ist nicht einmal im Stande, jene Mehrheit auf eine haltbare Weise zu constituiren, und Spinoza würde ihm leicht den Uebergang zu seiner Meinung von der Einheit des unendlichen abtrozen".[5] Utifrån sin princip om det absoluta såsom det rena obestämbara varandet måste Schl. naturligtvis likaledes förkasta Leibniz' påstående: "Das Wesen des existirenden besteht im Denken; Verstand und Wille sind seine Attribute".[6] Spinoza med sin substans såsom ett rationellt obestämbart ting i sig har alltså enligt Schl. företräde framför Leibniz.

Även Kant bedömes av Schl. utifrån den nämnda principen om det absoluta såsom ett ting i sig. Men Kant utgår ju själv från principen: das Ding an sich. Frågan blir därför, om Kant förfarit nog kritiskt-konsekvent. Om det absoluta såsom ett ting i sig kan enligt Schl. på sin höjd utsägas, att det såsom det existerande är ett och oändligt. Men Kant räknar med "eine Mehrheit der noumena" liksom med "eine Mehrheit der phæno-

[1] S. W. III: 4, 1, s. 293. [2] S. W. III: 4, 1, s. 294.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 295. [4] S. W. III: 4, 1, s. 295.
[5] S. W. III: 4, 1, s. 296. [6] S. W. III: 4, 1, s. 297.

Digitized by Google

mena".[1] Redan detta är att predicera för mycket om det absoluta såsom ett ting i sig. Schl. för sin del vill blott godtaga uttrycket: "Das noumenon, Die Welt als noumenon".[2] Även Spinoza har att lära av det konsekvent-kritiskt fattade kantska begreppet das Ding an sich. Försåvitt Spinoza hävdat attributen såsom "Eigenschaften des an sich existirenden", måste Schl. påstå: "Hier hat nun freilich Spinoza mehr Kenntnisse, als er haben sollte, er würde sie aber nicht gehabt haben, wenn ihm die Idee des kritischen Idealismus gekommen wäre und an dieser scheint er ganz nahe zu sein". Hade Spinosa helt mött kriticismen, så hade han "statt Eigenschaften der Gottheit" sagt "Eigenthümlichkeiten des anschauenden".[3] Även bestämningarna enhet och oändlighet om det absoluta måste tagas med största försiktighet. Lika litet som det går att med Leibniz och Kant antaga en mångfald inom det absoluta, "eben so wenig geht es nun aber an, sich weiter zu versteigen und mit Spinoza eine positive Einheit und Unendlichkeit zu behaupten".[4] Såsom varken utsträckning eller tänkande, varken positiv enhet eller mångfald är att predicera om det absoluta, så betecknar det intet annat än "das eigentlich existirende", "das völlig unbestimmte", "das lautere ens". Om det absoluta är sålunda intet positivt att predicera, det är ett rationellt oåtkomligt, ett irrationellt-transcendent, det är ett obekant något, ett ting i sig.

Schl. har en gång om Kant fällt det yttrandet: "Er laviert". Detsamma torde kunna sägas om Schl. själv. Den föregående framställningen av hans principiella ställningstagande till företrädesvis Kants lära om das Ding an sich och Spinozas lära om substansen torde hava visat, huru han själv ligger på kryss mellan olika ståndpunkter. Då han hos den ene påträffar en svag punkt, vet han att i och för avhjälpandet visa över till den andre. Och under detta loverande går han *sin egen kurs* mot sitt eget mål, smidigt undvikande de farliga punkter, han känner. Han bevarar sin egen originalitet, under det han tillägnar sig element av andra tänkares åskådning.

De punkter, han egentligen har att kryssa fram mellan, äro *de två, som komma att bilda utgångspunkt för hela hans följande totalåskådning:* 1) fattandet av det absoluta som *identiteten av*

[1] S. W. III: 4, 1, s. 299. [2] S. W. III: 4, 1. s. 299 f.
[3] S. W. III: 4, 1, s. 300. [4] Ibid.

Digitized by Google

subjekt och objekt, i enlighet varmed det absoluta fattas *immanent*; 2) fattandet av det absoluta såsom *ting i sig*, i enlighet varmed det absoluta fattas *transcendent*.

I själva den kryssande gången eller oscilleringen mellan de två varandra motsatta punkterna komma ju dessa att bilda stationer i en och samma kurs eller bana och sålunda redan vara förenade under en högre enhet. Tydligt är, att den dubbla bestämningen av det absoluta för Schl. icke innebär ett dubbelt absolut, vilket vore en orimlighet, utan att det är ett och detsamma, som än är bestämt immanent, än transcendent. Hela argumenteringen i Kurze Darstellung des Spinoz. Systems visar ytterst därpå, att den dubbla principen om det absoluta föresvävat honom som ett och detsamma. Till fullständigt medveten klarhet om fattandet av det absoluta varken i och för sig som immanent eller i och för sig som transcendent utan såsom på en gång immanent och transcendent har Schl. förvisso icke kommit under sin ungdomstid före 1796, utan därtill kommer han först i och med sitt eget religionsbegrepp, som han första gången framlägger i Reden 1799. Orsaken är lätt förklarlig. Före 1796 ägde han ännu intet uttryck för den subjektiva betingelse, som hos det religiösa subjektet krävdes i och för fattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Han var då ännu alltför mycket subjective bestämd av rationalismen hos Kant. Den religion, han då ännu ägde, var företrädesvis identisk med mer eller mindre rationellt bestämd moral, såsom jag i ett senare kapitel skall uppvisa. För ratio, förnuftet, såsom den självständiga självverksamhetens princip fanns ingen möjlighet att fatta det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Det hjälpte föga, om Schl. denna tid *vid sidan av* förnuftet, som, enligt vad han insåg, i kritisk självbesinning hade att känna sig självt såsom blott formgivande och som därför förutsatte ett givet material för verksamheten, hävdade subjektet såsom tillika mottagande. De två sidorna hos subjektet, den självverksamma (aktiva) och den mottagande (passiva), måste vara sammanarbetade till *ett i en högre enhet*, för att hos det religiösa subjektet betingelsen skulle föreligga för fattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Jag skall genom skildringen av huvudstadierna i utvecklingen av Schl:s etiska åskådning i ett följande kapitel söka uppvisa, huru

Digitized by Google

mot slutet av hans ungdomstid ett sådant sammanarbetande steg för steg kommer till stånd. När denna subjektiva betingelse vid begynnelsen av en ny utvecklingsperiod, den intuitiva 1796—1802, kan sägas föreligga, då förefinnes ock möjligheten för Schl:s egenartade religionsbegrepp såsom innebärande fattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent.

Dock förefinnes redan i Kurze Darstellung des Spinoz. Systems från senare delen av Schl:s ungdomstid en antydan om, huru den nämnda syntesen av fattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent är att tänka. Vi draga oss till minnes, huru Schl. vid tolkningen av Spinozas substans hävdade, att det absoluta kunde bestämmas ut från en dubbel aspekt: dels "abgesondert von den endlichen Dingen per se", dels "in der untrennbaren Verbindung mit ihnen". Från den förra synpunkten står det absoluta där såsom ett okänt något, ett ting i sig, från den senare såsom fyllt av konkret innehåll. Huru båda dessa synpunkter kunna förenas, anger Schl., då han går att principiellt bedöma Spinozas lära om attributen såsom "Eigenschaften der Gottheit". "Der absolute Stoff", säger han här, "ist fähig, die Form eines jeden Vorstellungsvermögens anzunehmen, er besizt bei der vollkommenen unmittelbaren Nichtvorstellbarkeit eine unendliche (mittelbare) Vorstellbarkeit".[1] Detta förhållande kan så angivas: det absoluta står å ena sidan som ett ting i sig, skilt från subjektet, själen; å andra sidan tränger det absoluta in i själen och är självt själens subjektiva föreställningar, blott detta förhållande icke fattas tidligt-psykologiskt. Det absoluta är å ena sidan tinget i sig, å andra sidan är det identiskt med tinget i åskådningen, det subjektiva. Det absoluta är *å ena sidan tinget i sig* och såsom sådant *transcendent, å andra sidan identiteten av subjekt och objekt* och såsom sådant *immanent.* Detta är den redan under ungdomstiden vunna *principiella utgångspunkten för Schl:s totalåskådning.* Då den subjektiva be-

[1] S. W. III: 4, 1, s. 300 f. Man observere, huru Schl. här hänvisar till Jacobi. Det ovan citerade åtföljes omedelbart av följande: "Eben dahin gehört das, was Hemsterhuis und mit ihm Jacobi über die verschiedenen Ansichten der Welt nach der Receptivität der Organe philosophiren; sie sind hier sämmtlich ganz nahe an dem kritischen Idealismus, ohne es zu wissen". Otvivelaktigt har Jacobi icke blott såsom Spinoza-tolkare utan även såsom självständig filosof varit av betydelse för Schl.

Digitized by Google

tingelsen förefinnes för fattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent, är Redens egenartade religionsbegrepp uppnått. Denna uppfattning måste å ena sidan såsom en uppfattning av det absoluta såsom transcendent vara en objektsuppfattning, å andra sidan såsom en uppfattning av det absoluta såsom immanent en objektslös uppfattning, d. v. s. en omedelbar självuppfattning. Om religionen såsom en uppfattning av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent betecknas såsom åskådning, måste denna åskådning innebära en sådan relation till objektet, där detta är något emot subjektet stående utan att ha förlorat förbindelsen med det. Huru ett sådant religionsbegrepps subjektiva betingelse, enheten av subjektets självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, inom Schl:s idéutveckling kommer till stånd, hava vi nu närmast att betrakta med utgångspunkt från hans etiska åskådning under ungdomstiden.

Digitized by Google

KAP. V.

Huvudstadierna i utvecklingen av Schleiermachers etiska åskådning före 1796.

§ 1. Övervägande rationellt bestämt ethos.

Orsaken till att en undersökning av Schl:s etiska åskådning upptages i här föreliggande arbete över hans religionsbegrepp är tvåfaldig: 1) Under sin ungdomsperiod är Schl. i väsentliga stycken därutinnan ense med upplysningstidens anda, att religionen för honom uppgår i moral, ersättes av denna eller utgör blott ett komplement eller bihang till densamma. 2) Utbildningen av Schl:s egenartade religionsåskådning, sådan den föreligger i R., betingas till stor del av resultatet av hans etiska undersökningar. Vi ha i det föregående sett, huru Schl. i Kurze Darstellung des Spinoz. Systems redan nått den principiella utgångspunkten för sin följande totalåskådning, men huru hans egenartade religionsbegrepp såsom innebärande uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent ännu icke kunde nås, därför att han ännu saknade den subjektiva betingelsen därför: enheten av subjektets självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida. Vi ha ock i det föregående sett, huru Schl. är inbegripen i en ständig kamp mot den kantska rationalismen, som såsom yttersta princip hävdar det rena förnuftet. En framställning av huvudstadierna i utvecklingen av Schl:s etiska åskådning under ungdomsperioden skall giva vid handen, huru inom Schl:s etiska totalåskådning sinnlighetens elementer steg för steg vinna i betydenhet vid sidan av det rationella och huru hans etiska åskådning icke förr kan sägas föreligga färdig, än dualismen mellan sinnlighet och förnuft, resp. lycksalighet och plikt är hävd och det begrepp om die Menschheit och det med detsamma korresponderande frihetsbegrepp är

Digitized by Google

nått, där lycksaligheten i dess gamla betydelse av enbart sinnlighet och plikten i dess gamla (kantiska) betydelse av juridiskt bindande norm intet har att skaffa, utan där det sedliga livet betyder organisk växt, fritt framkvällande och är fyllt av känsla av livsstegring och sällhet tillika. Då detta nya etiska begrepp *die Menschheit* (och det därmed nära sammanhörande *die Individualität*) är vunnet, är detta ett bevis för att förnuftets princip har överskridits och den subjektiva betingelsen för R:s religionsbegrepp uppnåtts.

Länge är Schl. behärskad av den kantska bestämningen av sedligheten och hans ethos övervägande rationellt. Vi ha i det föregående sett, huru han i Ueber das höchste Gut gent emot Kants bestämning av det högsta goda såsom dygd och lycksalighet kritiskt anmärkt, att Kant här ej förfarit nog rationellt. Han kan här vända Kant mot Kant själv, då sedelagen, det grundläggande begreppet i den kantska etiken, egentligen innebär blott och bart *ren förnuftsmässighet*. "Es ist der Vernunft wesentlich, dass sie überall, wo sie allein handelt, mit Verachtung eines (Partikularen und) Subjektiven in der grössten Allgemeinheit schliesst und beschliesst." Allt, som ställes under förnuftet, måste bestå "die Probe der Consequenz". "Dies ist der Charakter des reinen Sittengesetzes, so wie ihn uns Herr Kant aufstellt und wie er hinreichend ist um dem Begriff des höchsten Guts zum Grunde zu liegen."[1] "Wir bescheiden uns gern, dass wir nicht leicht hierüber (das Sittengesetz) etwas Besseres und auf eine bessere Art würden sagen können als es der Verfasser der Kritik der praktischen Vernunft bereits gethan hat."[2] Under universitetstidens sista del, tiden för avfattandet av Ueber das höchste Gut (1789), är Schl:s uppfattning sålunda den, att sedligheten är att rationellt bestämma såsom förnuftsmässighet, enhet och konsekvens i handlingssättet. I Drossen är hans uppfattning ännu densamma; han skriver till vännen Brinkmann i Berlin med tanke på det förmodade moraliska fördärv, som råder "in der dasigen grossen Welt": "Diese besteht durchgängig aus den verhärtetsten Egoisten, auf welchen wahre Freundschaft und moraliches Gefühl gar nicht haften kann ... Jeder will den andern gewinnen und bestechen, und da er an sich selbst die

[1] Denkm., s. 10. [2] Denkm., s. 9.

Digitized by Google

Erfahrung gemacht zu haben glaubt, dass der Mensch keine andre reizbare Seite hat als die sinnliche, so zieht ein jeder dem andern so viel als möglich die ganze wahre Menschlichkeit aus... Das Wort Tugend, lieber Selmar, klingt freilich verdächtig genug in dem Munde eines jeden solchen Atomen der grossen Welt; es ist nichts als baarer Eigennuz." Det gäller, att "in seiner sittlichen Praxis nicht zu leiden an einem Ort, wo durch den beständigen Anblick verkehrter Handlungsweisen das Gefühl für *practische Consequenz* und *Einheit der Maximen* nach und nach abgestumpft werden muss".[1] För sedligheten, fattad på förnuftsmässigt sätt och i kantisk anda såsom practische Consequenz och Einheit der Maximen, har Schl. sålunda här präglat uttrycket die Menschlichkeit, ej att förväxla med die Menschheit, som senare blir ett etiskt huvudbegrepp hos honom.

Inflytandet från Kant visar sig icke blott i ett sådant rationellt bestämmande av sedligheten utan även i det moraliska patos, som vid här behandlade tidpunkt behärskar Schl. och för honom stundom kommer att ersätta religionen. I samband med det ovannämnda framställandet av sina farhågor för att vännen Brinkmanns etiska begrepp under storstaden Berlins fördärvliga inflytande skulle förlora något av sin "Allgemeinheit", "Würde" och "Oberherrschaft", fruktar han, att Brinkmann i en del religiösa föreställningar skulle söka en grund och ett stöd för de vacklande sedliga begreppen, och skriver: "Ich fand, dass es sehr traurig wäre, wenn Du blossen Religions-Begriffen ein Amt wieder auftragen wolltest, was bisher wirklich sittliche Begriffe verwaltet haben".[2] Han finner, huru religionen rent av kan vara till skada för moralen. Vid tecknandet av sin egen tids kynne skriver han: "Die Religion und Philosophie unsrer jezigen feinen Welt hat alle die ernsthaften und höheren Bewegungsgründe unwirksam gemacht, welche sonst die moralischen Wahrheiten zwar finster und unangenehm, aber doch nothwendig und wichtig vorstellten".[3] Det är i första hand såsom representerande en strängare moral med något av det mörka och allvarliga hos Kant Schl. känner sig stå i motsats mot sin samtid.[4] Kristendomens rätta art vet han ännu endast att etiskt bestämma: "Ohne

[1] Br. IV, s. 36 f. Kurs. av mig.
[2] Br. IV, sid. 38. [3] Br. IV, s. 9.
[4] Ibid.

Digitized by Google

sie (scil. die Dogmatik såsom en skadlig användning av filosofien på teologien) würde meiner Meinung nach das Christenthum gar nicht das geworden sein, was es ist, es würde vielleicht lauter Nuzen und gar keinen Schaden gestiftet haben; es wäre eine Sammlung von Sittenregeln, für jedermann brauchbar, geblieben".[1]

Det har förut vid framställningen av Schl:s kritik av Kants praktiska postulat framhållits, att Schl. icke kunde erkänna de praktiska postulaten såsom konstitutiva principer; de voro intet för sedligheten konstituerande, sedelagen stod dem förutan fast. Men han ger dem i Ueber das höchste Gut ett visst berättigande såsom regulativa ideer och finner dem oundvikliga: "Diese Ideen (von Gott und Unsterblichkeit) mögen reale oder hypotetische Gewissheit haben, ja sie mögen sogar Wahrheit oder Täuschung sein, so bleiben sie immer für uns Menschen in unsrem dermaligen Zustand ... unvermeidlich".[2] Ja, så länge hans ethos är övervägande rationellt bestämt, ligga väl dessa postulat, främst odödlighetspostulatet, såsom regulativa ideer nära till hands. Han talar ock gärna särskilt om odödligheten. "Ich glaube, dass was mir nach diesem Tode bevorsteht, die zweckmässigste Vervollkommnung meines Zustandes seyn wird" (1789).[3] I Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92) synes han på odödlighetstanken uppbygga en hel livsåskådning: han ser, huru den olika fördelningen av Güter, den olika graden av själskrafternas utbildning och olikheten i moralisk fullkomlighet övertygar oss om, "dass uns noch eine Zeit der gemeinschaftlichen Annäherung an ein gemeinschaftliches Ziel bevorsteht". Ja, han prisar i hänförelse visheten och kärleken hos det väsen, som lär oss, "wie sich unsre eigene Natur von der thierischen Rohigkeit des Kannibalen ... bis zu der göttlichen Tugend eines Christus oder eines Sokrates ausdehnt". Efter döden förestår samma mål för alla, blott olika vägar.[4] Han förlägger sålunda här under inflytelse av ett rationellt bestämt ethos människans bestämmelse till ett liv efter detta. Betecknas denna regulativa idé som religiös, så är det religiösa för Schl. ännu blott en projicering av det etiska in i en oändlig fortvaro. Men denna idé är för hans moraliska åskådning intet konstitu-

[1] Br. IV, s. 29. [2] Denkm., s. 13.
[3] Br. IV, s. 11. [4] Denkm., s. 34 f.

Digitized by Google

tivt; han kan råka i starka tvivelsmål om odödligheten[1] utan att därmed ha gått sin moraliska åskådning förlustig. Dock är det tydligt, att odödlighetstanken stundom gärna vill smyga sig in som komplement till det rent etiska och t. o. m. ännu 1791—92 vara med om att uppbygga en viss helhetssyn över människans bestämmelse i livet. Så måste ock vara förhållandet, så länge Schl:s ethos är övervägande rationellt bestämt. Vi skola se, att odödlighetstanken förlorar denna uppgift att giva en slags "religiös" helhetsförklaring åt människans bestämmelse i livet, så snart andra element, nämligen de emotionella, på allvar gjort sig gällande i Schl:s livssyn vid sidan av de rationella.

§ 2. Emotionella element vid sidan av de rationella i Schleiermachers livssyn.

Ueber die Freiheit des Menschen, som, såsom senast framhållits, mot bakgrunden av ett övervägande rationellt bestämt ethos målat en hel livsåskådning med perspektivet hämtat från odödlighetstanken, är avfattad vid en tid, Schl:s vistelse i det högadliga dohna'ska huset i Schlobitten, då starka emotionella element under intrycket av "ein schönes gemeinschaftliches Dasein" göra sitt inträde i Schl:s livssyn. Dessa emotionella element äro ock klart märkbara i Ueber die Freihet des Menschen. Visserligen har redan Ueber das höchste Gut anslagit sådana toner, som låta ana, att lycksaligheten, ehuru den efter en sträng rationell metod utmönstrats ur det kantska högsta goda, dock icke helt behöver prisgivas; Schl. har redan här på känn, att den nödvändigtvis icke behöver skada moraliteten.[2] Visserligen kan Schl. under sina enslingsår i Drossen, blickande tillbaka på vänkretsen vid akademien i Halle, till vännen Brinkmann skriva och påminna om vänskapens glädje.[3] Men först det sköna gemenskaps- och familjeliv, som mötte honom i det dohna'ska huset i Schlobitten, skulle komma de emotionella elementen att rikare framträda, vilka väl till följd av en stark förnuftsmässighets herravälde till stor del legat tillbakaträngda alltsedan Schl:s herrnhutiska tid. Tiden i Schlobitten ligger ock som ett för-

[1] Jfr Br. IV, s. 42, 48.

[2] Denkm., s. 11. [3] Br. IV, s. 36.

Digitized by Google

bindelseled i Schl:s inre utveckling mellan den herrnhutiska, rikt känslomättade tiden och den intuitiva epoken 1796—1802.

I Schlobitten vistades Schl. från våren 1790 till maj 1793. Det är dessa år i Schl:s ungdomstid, vi nu närmast ha att betrakta för att tillse, huru de emotionella elementen tid efter annan göra sig alltmera gällande i hans livssyn. Här hava vi att tillse, huru hans "Sinn ging auf für schönes gemeinschaftliches Dasein", huru han vandrar vägen till upptäckandet av die Menschheit, huru han lär sig konsten av Anschauung, Selbstanschauung och Anschauung anderer, vilket allt kom att få utomordentlig betydelse för hans åskådning om religionen.

Att "im fremden Hause", hos familjen Dohna, något särskilt nytt mötte Schl., det betygas icke blott senare av Monologen[1], utan därom finns många samtidiga vittnesbörd. I juli 1791, alltså sedan Schl. vistats här drygt ett år, skriver morbrodern Stubenrauch till honom: "Und wahrlich, man möchte Ihnen fast Ihre Lage und Ihren Aufenthalt in Schlobitten beneiden; wenn man Ihre Briefe liest, ist's als ob man in eine andre Welt versetzt würde, was es da für vortreffliche edle Seelen giebt, was für herrliche Unterhaltung, welche erhabene Denkungsart; wenn man das alles mit unsern armseligen Gesellschaften vergleicht, so erscheinen jene als Wesen aus höheren Regionen. Wahrlich Sie sind da im Vorschmack der Freuden des Himmels".[2] Schl. hade ju efter ett kort besök i Berlin närmast kommit från sin morbroder i Drossen, och skarpt tecknar ju ock denne motsatsen mellan Drossen och Schlobitten. Schl. hade sålunda verkligen inträtt i något nytt. Detsamma betygas ock av honom själv vid tiden inemot hans avresa från Schlobitten i maj 1793, då han skriver till sin fader: "Sie können sich leicht denken, wie sehr schwer es mir in vieler Rücksicht wird, Schlobitten zu verlassen. Sie wissen, wie viel glückliche Stunden ich hier gelebt habe, und wie ich die meisten Menschen hier in einem hohen Grade liebe und ehre".[3]

"Das gesellige Leben", som senare kom att få en så stor betydelse i Schl:s åskådning, är det han i Schlobitten i rikt mått lever. Detta nya liv kom att bli honom en verklig skola i hans utveckling. "Es sind alles so gute Menschen, und es ist eine

[1] Se t. ex. M[1], s. 108.

[2] Br. III, s. 39. [3] Br. I, s. 123.

Digitized by Google

so lehrreiche und zugleich so liebe Schule. Mein Herz wird hier ordentlich gepflegt und braucht nicht unter dem Unkraut kalter Gelehrsamkeit zu welken, und meine religiösen Empfindungen sterben nicht unter theologischen Grübeleien."[1] Här i den nya kretsen får sålunda den sida i hans väsen, som stod i motsats mot den rationella, nämligen den emotionella, den omedelbara och intuitiva, riklig näring. Förut vid akademien i Halle och under det ensliga året vid böckerna i Drossen hade väl huvudsakligen den kritiskt-analyserande sidan i Schl:s läggning kommit till sin rätt. Här i Schlobitten har han väl ej så mycken tid att ägna åt det teoretiska studiet.[2] Men han njuter här i stället "das häusliche Leben, zu dem doch der Mensch bestimmt ist und das wärmt meine Gefühle". Han slipper här att "freundlos leben unter kalten zusammengezwungenen Menschen". "Gern geb' ich dafür das wenige, was ich an Kenntnissen vielleicht einbüsse."[3] Men den nya skolan, han inträtt uti, betyder något ännu mycket mera för honom: "Ich *lerne mich und andre kennen*, ich habe Muster der Nachahmung und fühle, dass ich ein besserer Mensch werde".[4] Konsten av Selbstanschauung och Anschauung anderer, som kom att få stor betydelse för hans uppfattning av die religiöse Anschauung, finner och börjar han här odla. Han känner ock, huru han här blir "ein besserer Mensch". Vad han härmed i allmänhet torde mena, låta vi honom själv tolka i ett något tidigare brev: "Ich fühle mich so glücklich vor vielen andern Menschen, ich bin fähig zu empfinden, wie trefflich es ist, unter guten Menschen zu sein und Gutes um sich her zu sehen; ich bin fähig, nicht nur hier, sondern, will's Gott, auch künftig in andern Kreisen nüzlich zu sein und das Wohlbefinden anderer zu vermehren, ich bin fähig selbst innerlich glücklich zu sein, indem mir mein Herz sagt, dass ich das Gute und Edle aufrichtig liebe, dass ich die Wahrheit suche, dass ich mich für die bessere Menschheit interessire und dass ich die schönen trefflichen Gaben zu schätzen weiss, womit der gute Gott auch dieses Erdenleben beschenkt."[5] I dessa ord

[1] Br. I, s. 100.

[2] Jfr Br. III, s. 42, där Schl. skriver till Catel: "Nur den 'und karg zu essen' bitte ich zu Ehre der schlobittischen Tafel nicht von der leiblichen, sondern etwa von der gelehrten geistigen Speise zu verstehen, von der ich in der That hier nicht fett werden werde".

[3] Br. I, s. 100. [4] Br. I, s. 100 f. Kurs. av mig. [5] Br. I, s. 92.

Digitized by Google

talar Schl. om *upplevelser*, som han gjort och som kommo att få den största betydelse för utbildandet av hans senare åskådning, ja, den uppmärksamme läsaren kan här redan höra begynnande anslag till de toner, som klart ljuda i M. "*Ich* bin *fähig selbst* innerlich glücklich zu sein, indem mir *mein Herz* sagt, dass *ich* das Gute und Edle aufrichtig liebe", det är en omskrivning på den moraliska frihet, som betyder ej en underkastelse under ett pliktbud, som står i motsats emot människans sinnliga natur, såsom den sedliga friheten bestämts hos Kant enligt Schl., utan en frihet, som betyder ett sedlighetens *spontana* framkvällande ur människans väsen överhuvud. Detta frihetsbegrepp kom ju i Schl:s senare åskådning att stå i korrelativt förhållande till begreppet Menschheit. Även detta begrepp har han redan nu i Schlobitten funnit enligt det ovan framställda citatet. Men även om M:s grundbegrepp här finnas antydda, får ingalunda den slutsatsen dragas, att Schl. redan nu funnit det fasta förhållandet mellan Freiheit och Menschheit, sådant han senare kom att bestämma det. Vi skola se, huru de tankar, som redan nu i maj 1791 i brev antydningsvis framkastas, följande år både i en predikan och i en särskild filosofisk skrift komma att sysselsätta Schl., utan att ens där ståndpunkten i M. är uppnådd. Hans ungdomstid är ännu blott en förutsättningarnas och förberedelsens tid.

Men förmågan "innerlich glücklich zu sein", som av Schl. framhålles i det ovan citerade uttalandet, består ej blott i medvetandet och känslan utav att det sedliga livet fritt och spontant framkväller ur hans inre, utan även i den allmänt livsbejakande övertygelsen, "dass ich die schönen trefflichen Gaben zu schätzen weiss, womit der gute Gott auch dieses Erdenleben beschenkt". Det är lycksalighetens självständiga värde han härmed bekänner. Det emotionella livet börjar i Schl:s livssyn intaga en självständig plats. Det hämtar icke sitt kriterium utifrån, från något för detsamma väsensfrämmande. Känslan är ett momentets barn och kan icke ryckas ut ur det ögonblick, den tillhör. "Ich habe immer viel von einer wahren und einer falschen Glückseligkeit gehört, aber es ist keine Saite in meiner Seele, die diesem Ton entspricht ... Lust ist nichts als Eindruck und Empfindung, aber eben weil sie eine Empfindung ist, ist sie immer wahr, nie etwas andres, als sie scheint ... Sieh! das Vergnügen

Digitized by Google

ist überall sich selbst gleich; es giebt kein wahres und falsches; es ist immer nur der einfache leichte Eindruck des Augenblicks." [1]

Det var sålunda den omedelbara, intuitiva sidan hos Schl., det emotionella elementet i hans livssyn, som under hans tid i Schlobitten fick riklig näring. Han vet ock, att den "Gemüthsruhe", som ligger i det ovan framhållna "innerlich glücklich zu sein", måste vara given i en omedelbar upplevelse och icke kan utifrån påtryckas någon. "Es ist wohl sehr wahr", skriver han väl någon gång under året 1792 till sin fader, "dass man jedem seine eigene Gemüthsruhe lassen muss und dass, wenn man die Sache bloss an sich betrachtet, niemand sagen kann: meine Art ist die wahre und jede andere ist Einbildung; denn es kommt ja dabei bloss auf das Gefühl und das Bewusstsein eines jeden an. Aber das gehört doch meines Erachtens schon wesentlich dazu, dass die Ruhe, die jeder geniesst, *seine eigene* ist, dass die Empfindungen, wodurch sie hervorgebracht wird, ihm natürlich sind und mit seinen anderen Gesinnungen übereinstimmen." [2] "Die Gemüthsruhe, die Ruhe", som Schl. nu ägde, var verkligen "seine eigene", och "die Empfindungen, wodurch sie hervorgebracht wurde", voro ock "ihm natürlich". Huru olika gestaltade sig icke denna hans sinnesro, given i ett fullt naturligt känsloliv, gent emot hans oroliga och förgäves företagna jagande efter de "övernaturliga känslor", varigenom han en gång i den herrnhutiska kretsen trodde sig skola vinna den ro och frid, som han då icke ägde. Han får nu under sin tid i Schlobitten tillfälle att jämföra sitt läge nu och då i och genom det exempel, som i systern Charlotte ställes inför hans ögon. Hon var ännu kvar i den herrnhutiska kretsen, och brodern hade upprepade gånger haft anledning att tala om systerns ofta nedslagna sinnesstämning ävensom sända henne uppmuntrande maningar till glatt och verksamt livsmod. Någon gång under året 1792 skriver Schl. till sin fader om systern: "Das gute Mädchen hat auch mir in ihrem letzten Briefe sehr starke Versicherungen von ihrer Zufriedenheit gegeben, aber doch in einem solchen Ton, als ob sie wenig Hoffnung hätte, dass ich ihr so recht, wie sie es wünschte, glauben würde; und in der That, es geht mir auch schwer ein". [3]

[1] Denkm., s. 55 f.

[2] Br. I, s. 104 f. [3] Br. I, s. 104.

Digitized by Google

Därefter uppvisar Schl., huru var och ens sinnesro, die Ruhe, måste vara "*seine eigene*" och huru de känslor, som ligga till grund för en sådan ro, måste vara för var och en "natürlich". "Das ist aber", fortsätter han, "nach meinen Vorstellungen bei unsrer lieben Charlotte nicht der Fall; sie muss sich mit Gewalt in diese Empfindungen hineinversetzen und eine solche Spannung hält die Seele nicht lange aus. Die Täuschung — denn eine solche erzwungene Ruhe ist doch gewiss für nichts anderes zu rechnen — zerfliesst und so fürchte ich, dass sie bald wieder mit mancherlei Missmuth zu kämpfen haben wird."[1]

Huru emotionella element starkt gjort sitt inträde i Schl:s åskådning i och genom det gemenskapliga liv, som mötte honom i Schlobitten, det torde av det sagda vara ådagalagt. Nu gäller, att dessa en lång tid intogo en plats i Schl:s livssyn endast *vid sidan av* de rationella. Vi minnas, huru Schl. i Ueber das höchste Gut ur det högsta godas begrepp utbröt lycksaligheten såsom ett erfarenhetsbegrepp och endast lät dygden såsom det rationella ingå i summum bonum. Stubenrauch skriver till Schl. under dennes Schlobittentid: "Ich muss Ihnen gestehen, dass ich, ob ich gleich schon mehr als ein halbes Jahrhundert zurück habe, doch nach Ihren Begriffen noch ein Jüngling bin, indem ich Sittlichkeit und Glückseligkeit nicht so streng von einander zu sondern weiss als Sie".[2] Detta "Sittlichkeit und Glückseligkeit streng sondern" företar sig ock Ueber die Freiheit des Menschen. Med skarpa, nästan paradoxala satser avskär här Schl. allt samband mellan dygd och lycksalighet. Det är icke blott icke så, att man skall förverkliga dygden för att nå lyckan, utan "niemand ist darum glücklicher, weil er tugendhafter sein konnte: niemand darum unglücklicher, weil er lasterhafter sein musste". Dygden är ej lycksalighetens rot, och förresten kommer det ej an på "die Quelle der Glückseligkeit, sondern auf den Grad derselben, denn dieser macht doch eigentlich die Grösse derselben aus".[3] Ja, "bei dem Glück hängt die Grösse desselben nicht vom Grad der Tugend, sondern von andern Beschaffenheiten der Seele ab. Ein kaltes mürrisches Gemüth wird aus dem Bewusstsein der nämlichen Tugend bei Weitem nicht so viel Glück schöpfen, als ein fröhlicher Sinn, der in der erwärmenden Atmosphäre der

[1] Br. I, s. 105. [2] Br. III, s. 54.
[3] Denkm., s. 34.

Digitized by Google

Heiterkeit und Liebe zu wandeln pflegt".[1] Härmed upphäves fullständigt det motiv till dygd, som ligger i föreställningen om en med dygden förenad lycka. Men dygden skall ej framgå ur någon annan drivkraft än "ihre (die Tugend) innere Schönheit".[2] Men det skarpa åtskiljandet av dygd och lycksalighet betyder ej upphävandet av lycksaligheten till dygdens förmån. "Ich bin so wenig bekümmert, die eine zu heben als die andere. Meine Theodicee besteht in einem einzigen Schluss, worin die Weisheit und Güte Gottes den Obersatz und seine Allmacht und Vorsehung den Untersatz abgiebt."[3] Schl. har härmed åt det emotionella hävdat ett eget värde vid sidan av det rationella. Att Schl. härmed tagit ett avgjort steg bort ifrån Kants rationellt etiska åskådning ligger i öppen dag[4], även om det samtidigt måste framhållas, att han i Ueber die Freiheit des Menschen ännu är så rationellt inställd, att han kan låta odödlighetstanken, tanken på en oändlig fortvaro i och för den egna fullkomningen efter sedlighetens krav, vara med om att uppbygga en viss helhetssyn över människans bestämmelse i livet.

Ueber die Freiheit des Menschen är ett fragment; arbetet därmed plötsligen avbrutet. Orsaken därtill är enligt Dilthey[5], att Schl. påbörjat ett nytt arbete: Ueber den Werth des Lebens (1792—93). Här är huvudproblemet just frågan om människans bestämmelse i livet, som även Ueber die Freiheit des Menschen vidrört. Men vägen till lösningen av frågan är en annan, icke den rationella inställningen som i Ueber die Freiheit. Alltsedan Schl. nyårsdagen 1792 hållit en predikan över texten Psalt. 90: 10 och temat Die wahre Schätzung des Lebens, har han sysslat med frågan om människans bestämmelse i livet. Därvid har han sökt giva utrymme åt både dygd och lycksalighet, det rationella och emotionella, dock icke så, att dessa ligga vid sidan av varandra utan så, att en verklig syntes av dem är åstadkommen. I juni 1792 hade Stubenrauch uppmanat Schl. att

---

[1] Denkm., s. 35. [2] Ibid.

[3] Denkm., s. 34.

[4] Huru Schl. från en annan synpunkt vid behandlingen av Kants frihetsteori likaledes hävdar nödvändigheten av det emotionella (känsla och drift), därvid även trädande i motsats mot den kantska åskådningen, har förut framhållits.

[5] Denkm., s. 20.

Digitized by Google

vidare utveckla de tankar, han skisserat i den nämnda nyårspredikan.[1] Denna uppmaning efterkommes av Schl. i födelsedagsmeditationerna Ueber den Werth des Lebens, påbörjade enligt Dilthey[2] den 26 nov. 1792. Dessa två arbeten, Die wahre Schäzung des Lebens och Ueber den Werth des Lebens, äro närmaste föregångare till M. Den *slutliga* lösningen på frågan om människans bestämmelse i livet enligt den anlagda metoden och den *fulla* syntesen av det rationella och det emotionella har icke uppnåtts i de två förstnämnda arbetena utan följer först i M. Men en märklig *begynnelse* till lösningen är i dessa att konstatera.

§ 3. Början till syntes av det rationella och det emotionella i Schleiermachers livsåskådning.

Nyårspredikan Die wahre Schäzung des Lebens, hållen vid 1792 års ingång, är till sin avfattning ungefär samtidig med Ueber die Freiheit des Menschen 1791—92. I mycket synes ståndpunkten här som där vara densamma.

Då det gäller att uppskatta livets värde, anbefaller nyårspredikan såsom första villkor att försätta sig "aus dem blossen Genuss der Gegenwart" och dela sig "auf einige Stunden der Überlegung zwischen der Vergangenheit und Zukunft".[3] Detta är vägen att övervinna ensidighet och "das menschliche Leben so gut als möglich von allen Seiten zu betrachten".[4] Det gäller sålunda att vid bedömandet av livet frigöra sig så mycket som möjligt från den närvarande stundens känslobetoning, som ger en subjektiv och ensidig bild, och därefter se på livet så långt sig göra låter från alla sidor. Detta bedömande av livets värde skall sedan få till uppgift att leda "unsere heutige Empfindung".[5]

Härvid visar sig, att både det emotionella och det rationella, både lycksalighet och dygd måste komma till sin rätt. Liksom Ueber die Freiheit des Menschen hävdar nyårspredikan båda. Frågan om livets värde besvaras genom uppvisandet av huru "die Verfassung, in welche wir auf dieser Erde gesezt sind . . . im Stande sei unsern natürlichen Trieb nach Wohlsein

[1] Br. III, s. 47.
[2] Denkm., s. 47.
[3] S. W. II: 7, s. 135.
[4] S. W. II: 7, s. 137.
[5] S. W. II: 7, s. 145.

Digitized by Google

und Glükk zu befriedigen und uns unserer grossen Bestimmung zu nähern".[1] Med lyckans problem sysselsätter sig predikanten med förkärlek. Och hans första tanke är, när han tänker på livets värde, onekligen att sann glädje och lycksalighet verkligen finnas för oss i tingens ordning och att källan härtill ej blott är vårt eget inre utan även "die Einrichtungen der irdischen Welt", "die Art des geselligen Lebens", ja "die leblose Welt". Att icke se detta, att blott anse "unsern irdischen Wohnplaz als ein Jammerthal, das gar keinen Genuss dem bessern Menschen gewähre . . . das ist doch eine Undankbarkeit, wovor uns Gott bewahren wolle".[2] Samma livsbejakande, världshänvända syn talar här som i Ueber die Freihet.

Men nyårspredikan vet lika väl som den nämnda filosofiska skriften, "dass das Verhältniss des Lebens zu unserm Trieb nach Glükkseligkeit nicht den ganzen Werth desselben ausmache. Vielmehr kommt es bei unserer Schäzung vornämlich darauf an: wiefern die Einrichtung desselben der Erreichung unserer Bestimmung förderlich ist". Även här framträder samma optimistiska, livsbejakande syn: "Da ist es denn gewiss eben so falsch, wenn viele Menschen glauben, dieses Leben sei für den menschlichen Geist ein Zustand der Verbannung, nach dessen Ende er immer schmachte, wo es ihm nicht möglich sei einen Grad der Vollkommenheit zu erlangen. Nein, die Einrichtung dieses Lebens ist voll von Gelegenheiten unsere Kräfte zu äussern und zu üben, zu erhöhen und zu veredeln!"[3] Då författaren till Ueber die Freiheit des Menschen om die Tugend och die Glückseligkeit kunde säga: "Ich bin so wenig bekümmert, die eine zu heben als die andere", så gäller tydligen alldeles detsamma om predikanten i Die wahre Schäzung des Lebens. Och måste ännu i Ueber die Freiheit des Menschen *det rationella* i Schl:s livssyn sägas *överväga*, då han ju utifrån detta kunde ange människans bestämmelse ligga i en oändlig fortvaro med möjlighet till allt större fullkomning i dygd, så kan ock detsamma sägas om nyårspredikan, så till vida som, "wenn man alles zusammennimmt", livet är att fatta icke som "ein Zustand, dessen Zwekk der Genuss der Annehmlichkeiten ist", utan som "ein Uebungsplaz".[4]

[1] S. W. II: 7, s. 138. [2] S. W. II: 7, s. 138 f.
[3] S. W. II: 7, s. 141. [4] S. W. II: 7, s. 144.

Digitized by Google

Men trots den här ådagalagda likheten i åskådningen har dock nyårspredikan tagit ett avgjort steg utöver ståndpunkten i Ueber die Freiheit des Menschen. Bedömde ännu den senare skriften det närvarande livet såsom innebärande *olika* fördelning av yttre Güter, *olika* grad av själskrafternas utbildning och *olikhet* i moralisk fullkomlighet och måste därav följa övertygelsen om "dass uns noch eine Zeit der gemeinschaftlichen Annäherung an ein gemeinschaftliches Ziel bevorsteht"[1], alltså kom Ueber die Freiheit des Menschen genom antagandet av en människornas primitiva olikhet att i och för var och ens uppnående av den slutliga fullkomligheten såsom regulativ idé fordra tanken på en oändlig fortvaro efter döden såsom nödvändig för människans bestämmelse, så skiljer sig i detta stycke nyårspredikan avgjort från den nämnda uppfattningen. Visst klaga människorna över "wie ungleich diese Freuden und Leiden verteilt sind", men predikanten svarar: "Nur die Gestalt der Freuden und Leiden, die uns die verschiedenen Verhältnisse des Lebens gewähren, ist verschieden, aber das Verhältniss derselben findet sich überall als das nämliche".[2] "Eben so ungegründet ist die Beschwerde, dass das Leben gar zu parteiisch die Beförderungen und Hinderungen der Besserung des Menschen austheile".[3] Nyårspredikan hävdar sålunda en människas *lika* andel i såväl lycksalighet som moralisk utrustning redan här i livet; människans bestämmelse kommer sålunda att falla inom *detta* livet och ett *jenseits* kräves icke ens som en regulativ idé för att komma till rätta med livets värde. Det är iögonfallande, huru radikalt nyårspredikan bryter med varje åskådning, som är behärskad av jenseitskaraktär. Inom *detta* livet finnes lyckan och glädjen, och det är otacksamt mot Gud att betrakta "unsern irdischen Wohnplaz nur als ein Jammerthal"[4], och "die Einrichtung *dieses* Lebens ist voll von Gelegenheiten unsere Kräfte zu äussern und zu üben, zu erhöhen und zu veredeln. Oder wie, kann nicht ein jeder in seiner Sphäre nach den Gesezen der Religion und Tugend thätig sein und darin zunehmen?"[5] Visst finns det många människor, som mena, "dieses Leben sei für den mensch-

[1] Denkm., s. 35.
[2] S. W. II: 7, s. 140.
[3] S. W. II: 7, s. 143.
[4] S. W. II: 7, s. 139.
[5] S. W. II: 7, s. 141. Kurs. av mig.

Digitized by Google

lichen Geist ein Zustand der Verbannung, nach dessen Ende er immer schmachte". Men vari har denna klagan sin grund? Jo däri, "dass sie die Schranken der menschlichen Natur nicht übersteigen und eitele Wünsche eines thörichten Herzens nicht erfüllen können . . . Sie möchten Kenntniss und Hülfe haben von fremden Welten, von fremden Geschöpfen Gottes, weil sie meinen, die Weisheit sei auf jedem andern Wege leichter zu erlangen als auf dem, den ihnen die Führung Gottes vorgezeichnet hat. So wollen sie über dieses Leben hinaus; aber haben sie schon alles erreicht, was ihnen in demselben möglich wäre?"[1] Häri ligger en allmän antydan om, vari människans bestämmelse består. Den består icke i något hinsides, den ligger i något som redan nu är, den ligger *inom människans egen natur*. Vi ha i det föregående sett, huru Schl. i Ueber das höchste Gut vid sin kritik av de kantska postulaten gjort bruk av den tanken, att det sedliga målet icke får fattas såsom något, som vore omöjligt för människan att här realisera. Nu se vi, huru denna tanke ingår i Schl:s egen etiska åskådning: det sedliga målet, människans bestämmelse ligger inom hennes natur. Men till hennes natur hör både dygd och lycksalighet, det rationella och det emotionella, förnuft och sinnlighet.

Den bestämning av livets mål och människans bestämmelse, som den här behandlade nyårspredikan givit, kan väl icke sägas hava övervunnit dualismen mellan det rationella och det emotionella. Ett första steg därtill kan väl sägas vara taget, så till vida som målet säges ligga inom människans natur, men dygd och lycksalighet ligga, såsom vi sett, ännu såsom två parallellöpande element vid sidan av varandra, och någon annan enhet av dem synes ännu ej vara nådd än en hänvisning därtill, att det ena ledet, dygden, "vornemlich" kommer i betraktande vid avgörandet av människans bestämmelse och sålunda i rang går före det andra, det emotionella.

Ett steg längre mot lösningen av den nämnda dualismen tager födelsedagsmeditationerna Ueber den Werth des Lebens, vari nyårspredikans tankar upptagas och närmare utföras.

Överensstämmelserna mellan nyårspredikan och födelsedagsmeditationerna äro i långa stycken slående. Det gäller först att

[1] S. W. II: 7, s. 142.

Digitized by Google

vid det rätta bestämmandet av livets värde frigöra sig från all tillfällig känslobetoning. "Meine jetzige Empfindung soll mich wenigstens nicht bestechen, das will ich erzwingen. Verlasst mich, alle ihr theuern Triebfedern meines jetzigen Daseins!" [1] Det närvarande känslobetonade tillståndet leder mig in i en felbedömning av livet, som bör ses om möjligt från alla dess sidor. "Die Gegenwart . . . scheint in diesem Augenblick gar nicht da zu sein und ich theile mich in Vergangenheit und Zukunft; ich bin gleichsam nicht, aber ich war und ich werde sein. Die gierige Empfindung ist heute ohne Ansprüche . . ." [2] So höre ich lauter und wirksamer das Gebot der Vernunft, vorwärts und rückwärts zu sehen." [3] Frigjord från stundens känslobetoning och från faran att döma fel, "muss ich also suchen, was Wahrheit an dem Leben ist". "Mit magischen Banden bin ich an die ernste Wahrheit . . . gefesselt; ohne vorher zu wissen, ob Schönheit oder Hässlichkeit unter ihrem Schleier verborgen sei." "Aber getrost . . . leb' ich schon lange des festen Glaubens . . . dass Wahrheit und Glückseligkeit nur eins sind." [4] Frigjord från stundens känslosvall och inställd på "die allgemeine Idee des Lebens", går Schl. att upptäcka en lyckokänsla, som ej är ett stundens flyktiga barn utan är ett med sanningen och över sig har sanningens beständighet.

Sedan han tillslutit alla felkällor för bedömningen, går han att i raska drag teckna livets bestämmelse. "Ich gehe also nun ganz aus mir selbst heraus; ich bin blos Mensch in diesem Augenblick, um mich zu fragen: was dies Leben dem Menschen überhaupt sein soll und sein kann." [5] Många misstag ha begåtts vid besvarandet av denna fråga: "Die einen gehen von dem aus, was der Mensch ist . . . Andre . . . suchen ihre Bestimmung in den Gesetzen einer höchsten Intelligenz . . . Oder sie bestimmen den Zweck des menschlichen Daseins aus der Idee seiner Dauer." [6] Men *människans* bestämmelse ligger icke i något övermänskligt eller hinsides. Det visste redan nyårspredikan. Människans bestämmelse är att söka *inom hennes*

[1] Denkm., s. 49 f.

[2] Denna sats enligt Mulerts edit. av Ueber den Worth des Lebens, som följer såsom bihang till 2. uppl. av Schieles krit. utgåva av M., 1914, s. 166 ff.

[3] Denkm., s. 47 f. [4] Mulerts edit., s. 171.

[5] Denkm., s. 51. [6] Denkm., s. 51 f.

Digitized by Google

egen natur: "Die Vermögen meiner Seele enthalten meine Bestimmung. Was ist nun in mir? In zwei grosse Zweige theilt sich alles Wirken der Seele; Erkennen, Begehren. Diese beiden also muss das Leben in Thätigkeit erhalten". Men vad är denna verksamhets mål? Ty ett mål måste finnas, som blir livets bestämmelse. Svar: "Erkennen und Begehren soll nicht zwei in mir sein, sondern eins. Vollkommene Uebereinstimmung beider, in dem vollsten Mass, worin beide in mir möglich sind, Einheit beider in Zweck und Gegenstand, das ist Humanität, das ist das schöne Ziel, welches dem menschlichen Wesen gesteckt ist." [1] Detta är livets värde, detta människans bestämmelse. Medan nyårspredikan endast kunde hänvisa till att livets mål vore att söka inom den mänskliga naturen, där dock dygd och lycksalighet, det rationella och emotionella, lågo som parallella element, finner Ueber den Werth des Lebens människans bestämmelse ligga i "die Humanität" såsom enheten av Erkennen och Begehren, där sålunda "der Zwiespalt zwischen erkanntem Pflichtengebot und begehrtem Pflichtenlohn" är hävd. Schl. har nått fram till begreppet die Menschheit och synes därmed ock ha övervunnit dualismen mellan det rationella och det emotionella. "Diese schöne Harmonie", för vilken "Gefühl der Lust und Unlust ist der Probierstein", är "die Bestimmung des Menschen".[2] Schl. har nått fram till sanningen om människans bestämmelse, och denna sanning är icke oförenlig med lyckokänslan utan uppenbaras genom denna. Han har fått bekräftelse på vad han förut anat, att "Wahrheit und Glückseligkeit nur eins sind".

Men övervinnandet av dualismen och den uppnådda syntesen av dygd och lycksalighet, det rationella och det emotionella, blir av kort varaktighet: åter skildras dygden som en främling vid sidan om njutningen[3], åter får lycksaligheten sitt särskilda kapitel skilt från dygden[4], ett tecken på att ännu något fattades, för att den mera anade än verkligt uppdagade syntesen skulle vara nådd. Det är, som om författaren skulle hava känt med sig, att han på något sätt förorenat dygden genom att bringa den så nära lycksaligheten. Hans ord genomdallras av ett verkligt patos: "Mitten unter ihnen (scil. die Arten des Genusses)

[1] Denkm., s. 52 f. [2] Denkm., s. 53.
[3] Ibid. [4] Denkm., s. 54 ff.

Digitized by Google

stehst du, ein Fremdling, ernste Tugend! Du willst nichts mit ihnen gemein haben . . . Ich kann dich nicht mit ihnen vermischen, du Königin meiner Seele, du heiliges Begehren der Vernunftmässigkeit meines ganzen Daseins."[1] Och såsom han åt dygden ger "eine eigne Herrschaft in meiner Seele", så är han frikostig att tilldela lycksaligheten vad densamma tillkommer. "Wie vermag also das Leben meine Sehnsucht nach Glückseligkeit zu stillen?" Empfindung och Genuss äro att finna i "die leblose Welt", "das Gesellige" etc. Den funna syntesen av det rationella och det emotionella var blott en episod, dualismen tyckes åter springa fram i sin ursprungliga skärpa. Vi hava att eftersöka orsaken.

Det rationella, med vilket det emotionella skulle förenas, var i grunden lika med den kantska pliktmoralen, den imperativistiska etiken. Schl. var ännu, som han bekänner i M.[1] (s. 38 f.), en sådan, som "vor der Pflicht sich niederwirft", han riktade då sitt öga uteslutande "auf den Gemeinbesiz der Menschheit" (M.[1], s. 41). Han väntade, att dygden skulle bjuda, befalla. Och utan hjälpbegreppet "Lust an Regeln im Handeln"[1] hade han ej kunnat skönja en förening av dygden, det rationella, och lycksaligheten, det emotionella (die Humanität). Men denna förening var blott skenbar. Ty han måste då ännu erkänna: "Tugend herrscht unumschränkt in meiner Seele, aber nicht allgemein". Han är villig tillstå: "Wenn du (die Tugend) überall sprächst, wenn alles, was in mir geschehen kann, sich auf dich beziehen könnte, so wärst du alles in allem und Glückseligkeit würde nichts mehr für mich sein". Men han måste tillropa dygden: "Warum forderst du nicht jeden Augenblick, sondern giebst mich so oft jenen (die Arten des Genusses) hin?"[2] Han står här vid gränsen att upptäcka den grundbrist i den kantska imperativistiska etiken, som han sedan klart uttalar i Kr. d. bish. S. (1803)[3], nämligen att Kants moralsystem icke äger en fritt skapande princip utan endast rör sig med ett avdömande mellan olika givna maximer; dess frihetsbegrepp uttrycker endast ett förnuftets herravälde över sinnligheten men innebär självt ej ett positivt skapande. Då Schl. tillropar dygden: "Warum forderst du nicht jeden Augenblick?"

[1] Denkm., s. 53.
[2] Denkm., s. 54. [3] S. W. III: 1, s. 97 f.

Digitized by Google

åsyftar han den kantska imperativistiska moralen, vilken i grunden tudelat människan i ett förnuftsväsen och ett sinnligt väsen. Då Schl. icke vill prisgiva den sinnliga sidan (han hade ju funnit lycksaligheten som ett oförytterligt värde), så måste han följaktligen hävda "ein doppeltes Ziel meines Daseins: Tugend —Glückseligkeit". "Also das Leben . . . muss mir unbedingt Stoff geben, glücklich zu sein; es muss mir zugleich Veranlassung geben, sittliche Güte zu üben . . . Das sind die beiden grossen Punkte meiner Untersuchung." Schl. tillägger: "Weiter in den Zusammenhang beider einzudringen, dazu wüsste ich nirgends Data zu finden." [1] Ja, det är tydligt, att han under det omedelbara intrycket av den kantska rationella och imperativistiska moralen icke skulle helt kunna nå fram till det begrepp om die Menschheit, som betyder en fullständig syntes av det rationella och det emotionella. Men betydelsefulla tecken förefinnas redan under ungdomstiden, att Schl. även på denna punkt skall arbeta sig ut ur den kantska åskådningen: han har redan som sagt nått gränsen att upptäcka grundbristen i det kantska frihetsbegreppet och han har, såsom vi av ett föregående kapitel sett, redan i Ueber die Freiheit des Menschen givit premisserna till sitt eget frihetsbegrepp: spontaneiteten, det fria framkvällandet, den organiska växten. Härvid var han angelägen om att giva sinnligheten rum jämte förnuftet eller rättare taga den praktiska förmågan *i dess helhet* såsom innebärande *både* sinnlighet (känsla, drift) *och* förnuft. Då Schl. utan alla inskränkningar kan hävda *die Menschheit* såsom enheten av det rationella och det emotionella, betyder detta, att han funnit *människan* i hennes odelade helhet såsom bestämd *både* av förnuft *och* sinnlighet. Han har då med andra ord funnit enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, som, såsom ovan framhållits, var en nödvändig betingelse för uppfattandet av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent.

Utbildningen av Schl:s livsåskådning, där det emotionella alltmer vinner i betydenhet, innebär ett steg för steg skeende brytande med den kantska rationalismen. Schl. hade i grund och botten uppnått samma resultat som tros- och känslofiloso-

[1] Denkm., s. 54.

Digitized by Google

ferna (Hamann, Herder, Jacobi), vilka mot Kant invänt, att det ej går att söndra förnuftet från sinnligheten och sätta plikten i motsats mot böjelsen, friheten i motsats mot naturen. Kant hade utgått från det rena förnuftet, den rena självständiga verksamheten. Men det rena förnuftet är såsom ett rent tänkande utan ett givet innehåll ett tänkande, som intet tänker, och såsom en ren verksamhet utan ett givet ändamål ett verkande, som intet verkar. Schl. arbetar under sin kamp med livsproblemen sig fram till en ny utgångspunkt: icke det *rena* förnuftet är principen, utan ett förnuft, som är parat med sinnlighet, en aktivitet, som är parad med receptivitet, en formgivande verksamhet, som är hänvisad till ett givet innehåll. Denna nya princip, av Schl. kallad "die Humanität", "die Menschheit", har han under ungdomstiden redan uppdagat. Men han förmår ännu ej att konsekvent fasthålla vid densamma, utan han faller stundom tillbaka på ett kantiskt rationalistiskt tänkesätt. Hans ännu starka beroende därav visar sig i följande hänseende.

Med det uppdagade nya begreppet die Menschheit borde ock individualitetens begrepp vara givet. Ty om människo-varat betyder icke ett rent förnuft, ett rent tänkande, utan ett tänkande, som tänker ett visst givet innehåll, så är detta tänkande därigenom individualiserat och den nämnda mänskligheten något individuellt. På samma sätt om människo-varat betyder icke en ren verksamhet, utan ett verkande med ett visst givet ändamål, så är denna verksamhet därigenom individualiserad och den nämnda mänskligheten något individuellt. För en ståndpunkt åter, som tar sin utgångspunkt i det rena förnuftet, ter sig saken annorlunda. Det rena förnuftet ger icke utrymme åt ett individuellt medvetande, ett individuellt handlande, allt uppgår här i den rena förnuftsverksamhetens form. Schl. hade ock i Kurze Darstellung des Spinoz. Systems hävdat, att individualitet och mångfald endast gälla fenomenen och att man icke borde tala om "eine Mehrheit der noumena" utan endast om "Das noumenon, Die Welt als noumenon".[1] Individualiteten var honom då "nichts anders, als die Cohäsion, die identische Vereinigung der Kräfte einer gewissen Masse an einem Punkte".[2] Denna uppfattning om individualiteten behåller Schl. ungdomstiden ut.

[1] S. W. III: 4, 1, s. 299 f.

[2] S. W. III: 4, 1, s. 299.

Digitized by Google

Därmed är ock uppenbart, att han under denna tid icke trängt till *full* klarhet om innebörden av die Menschheit. Han kämpar ännu i mycket en oavgjord kamp med den kantska rationalismen.

Vi ha i ett föregående kapitel sett, huru Schl. på olika punkter söker slå en brygga över dualismen hos Kant. Utbildningen av hans livsåskådning under ungdomstiden före 1796 pekar mot samma enhetliga mål: enheten av det rationella och det emotionella, förnuft och sinnlighet, människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida. Sedan såsom en motvikt mot den kantska rationalismen det emotionella steg för steg arbetat sig fram till allt större betydenhet hos Schl., tyckes för ett ögonblick det enhetliga målet i die Humanität, die Menschheit, vara nått. Men Schl. förlorar det snart åter ur sikte. Förutsättningarna för dess varaktiga behållande förefunnos ännu icke. Han hör själv ännu till "die Einwohner des Landes der Hinkenden". Det rationella står åter vid sidan av det emotionella. Det emotionella står såsom något tillslutet och oåtkomligt för det rationella. Det är omöjligt att rationellt bestämma livets lycka eller olycka.[1] Det emotionella låter sig på den vägen icke begripa. Från förståndets synpunkt blir här *resignationen* den enda levnadsregeln: "In den Regeln des Verstandes für das Leben ist überall Resignation das herrschende Gebot".[2] Beträffande livets rationella sida blir givetvis levnadsregeln den parenes, varmed den ovan behandlade nyårspredikan slutar: "Lasst uns tapfer sein als die Streiter Gottes, angethan mit allen Waffen, die er uns verliehen. So sehn wir auch hier Mühe und Arbeit voraus, kämpfen und ringen, steigen und fallen. Lasst uns nicht klagen! Es ist die Bestimmung unseres Lebens".[3] Såsom livets mål för Schl. ännu i stort var ett dubbelt, så blir levnadsregeln dubbel. Såsom inom livets rationella sida *moralen* ännu för honom var lika med religion — han jämställer ofta Religion och Tugend (varom mera i ett följande kapitel) — så får väl, då det gäller det rationellt obestämbara emotionella, *resignationen* inför det ödesbestämda karaktären av en religiös känsla.

Schl., som på skilda punkter sökt slå en brygga över dualis-

[1] Denkm., s. 61 f. [2] Denkm., s. 63.
[3] S. W. II: 7, s. 152.

Digitized by Google

men hos Kant, lyckas själv under ungdomstiden trots betydelsefulla ansatser icke att inom sin egen livsåskådning nå full slutenhet och enhet. Orsaken är förvisso den, att den kantska moraliska åskådningen — trots Schl:s kritik av densamma på enskilda fundamentala punkter — ännu alltför mycket behöll sitt grepp över honom. Inflytandet från den kantska etiken med dess stränga anda och mörka allvar är uppenbart i Schl:s ungdomspredikningar före 1796. Vi ha att övergå till framställningen av den religionsuppfattning, som låg bakom och bildade förutsättning för Schl:s religiösa förkunnelse under ungdomstiden.

Digitized by Google

KAP. VI.

Schleiermachers uppfattning om religionen enligt hans ungdomspredikningar 1790—96.

Då Schl:s predikningar från ungdomstiden här underkastas en särskild analys med hänsyn till hans uppfattning om religionens art och väsen, är orsaken dels den att närmare inträngа i hans religionsåskådning denna tid, vilken, såsom föregående kapitel redan låtit oss förstå, i grund och botten betydde en identifikation av religion och moral, dels den att se, vilka konsekvenser en sådan religionsuppfattning närmast hade i fråga om enskilda trosföreställningar, dem han såsom kyrklig predikant hade att frambära.

Schl:s predikoverksamhet börjar under den epok i hans ungdomsutveckling, Schlobitten-tiden, då, såsom vi sett, en hel del positivt nya och för hans idéutveckling avgörande moment börjat märkbart framträda. Han, som under år 1789 synes både kroppsligen och andligen hava varit nere i en depressionstid och som i november samma år yttrar: "Beinahe hätt' ich einmal aus Unmuth den verzweifelten Streich begangen zu predigen" [1], står redan i advent 1790 som en frimodig och gärna hörd predikant.[2]

Att Schl:s första predikningar voro präglade av ofta stor tyngd och saknade populär åskådlighet och enkelhet, därom vittna ej blott många av de bevarade predikningarna själva utan även samtida utsagor om hans predikosätt. Sannolikt var hans första åhörarkrets till större delen av den art, att den ej direkt uppfordrade honom till en populär och enkel förkunnelse. Stubenrauch skriver i december 1791: "Das glaube ich aber immer, dass Sie sich in Ihrer jetzigen Stelle mehr zu einem Cabinets-

[1] Br. IV, s. 35. [2] Br. III, s. 36.

Digitized by Google

prediger bilden".[1] Och fadern skriver till sonen: "Ich empfehle Dir also . . . Deinen Vortrag populärer zu machen"[2]; "der arme Bauer will doch auch erbaut sein und sein Wunsch ist nicht zu verachten".[3] Schl. är själv medveten om sina predikningars tyngd och svårförståelighet: "Bei mir finde ich . . . eine so besondere Unverständlichkeit in den Gedanken", skriver han till sin fader.[4] Han söker ock för sig själv utreda orsaken härtill; sedan han i brev till fadern upptecknat en del ämnen för utan koncept hållna predikningar, skriver han: "Die Themata klingen alle so simpel und leicht und doch haben die Predigten alle . . . etwas eigenes und schweres; ich weiss nicht, kommt es von der Sucht, das Thema zu erschöpfen, wenigstens so einzurichten, dass jeder Einwurf, den ich mir denken kann, explicite oder implicite eine Antwort findet, oder von einer mir selbst verborgenen Begierde, es von einer neuen Seite anzusehn, oder davon, dass ich zu sehr von meinen jedesmaligen Bedürfnissen und den Ideen, die mir dann just auffallend sind, ausgehe".[5] Schl. är i den självbedömning, som ligger i dessa ord, medveten om, att han vid predikoberedelsen gärna anlägger en filosofiskt och teologiskt analyserande och penetrerande metod och att de tankar, han i en predikan framlägger, stå i innerligaste samband med de frågor och problem, varmed han f. t. personligen brottas. Lägga vi härtill, att Schl. nedlade ett energiskt och omsorgsfullt arbete på sina predikningar, så följer ovillkorligen, att dessa måste alltifrån början av hans verksamhet som predikant anses som en synnerligen viktig källa för utforskandet av hans åskådning.[6]

---

[1] Br. III, s. 43. [2] Br. I, s. 117.
[3] Br. I, s. 116. [4] Br. I, s. 114.
[5] Br. I, s. 113.

[6] En svårighet vid användningen av denna källa är, att enda till buds stående edition av hans ungdomspredikningar, S. W. II: 7, befinnes med hänsyn till kronologien vara synnerligen okritisk. Med stöd av uttalande av Schl. i brev 18 nov. 1789: "Beinahe hätt' ich einmal aus Unmuth den verzweifelten Streich begangen zu predigen" (Br. IV, s. 35), sluter jag, att han dittills ej predikat, och med hänsyn till det djupa missmod och de svåra tvivel, vari han bevisligen (jfr Br. IV, s. 42 f.) var försänkt i december 1789 och som delvis sannolikt varade in på vårsidan 1790 (jfr Br. IV, s. 48), finner jag antagligt, att Schl. ej predikat före 1789 års utgång. Men utgivaren av predikningarna S. W. II: 7 anser med stöd av en påteckning på den första predikosamlingen,

Digitized by Google

"Wenn sich ... in seiner (scil. Schl:s) Seele ein Ideal des Predigtamtes ausbildete ... so lag in dieser schlichten Gestalt des märkischen Landpredigers (scil. Stubenrauch) die erste Kraft, an der seine ernste Ueberzeugung von der unermesslichen Bedeutung des Predigtamtes sich gefestigt hatte. Er war einer jener ernsten, besonnenen Rationalisten". Så tecknar Dilthey[1] morbrodern Stubenrauchs betydelse för systersonens utveckling till predikant. Genom de förhållanden, vari Schl. under sin utbildning till och examination för predikoämbetet kom till Hofprediger F. S. G. Sack med dennes av en ädlare upplysningstidens anda med dess moralistiska inslag präglade predikosätt, måste denne Sack självfallet komma att bli av största betydelse för den unge Schl. i hans egen homiletiska verksamhet. Det var ock Sack, som från slutet av år 1794 satte Blair's predikningar i händerna på Schl. och var anledning till att han en tid framåt var sysselsatt med översättning av dessa.[2] Det är tydligt, att

att Schl:s predikoverksamhet börjar 1789. Den i denna samling ingående första predikan över Matth. 11: 3 dateras "Adventszeit 1789". Att denna datering ej kan vara riktig, framgår av ett uttalande i brev från Stubenrauch till Schl. 3 febr. 1791, där det heter: "Die Texte, die Sie gewählt haben, gefallen mir sehr, besonders der am Neujahrstage; am neugierigsten wäre ich wohl Ihr Thema am 3. Adv. über Matth. 11: 3 zu wissen" (Br. III, s. 36 f.). Hade nämnda predikan hållits i advent 1789, såsom S. W. II: 7, s. 4 anger, så hade aldrig Stubenrauch behövt fråga om temat, som då måste vara känt för honom, emedan Schl. i advent 1789 ännu vistades hos Stubenrauch i Drossen. Den åsyftade predikan är sålunda hållen först i advent 1790. — Den Br. III, s. 43 omnämnda "Weihnachtspredigt über den Symeon" (Luk. 2: 25—32) dateras S. W. II: 7, s. 117 "Weihnachten 1792"; enligt Br. III, s. 43 bör den dateras Weihnachten 1790 eller 1791. — Den bekanta nyårspredikan Psalt. 90: 10 dateras S. W. II: 7, s. 135 "am Neujahrstage 1793", vilket ej torde vara riktigt; jfr Denkm., s. 46. — D. 26 juni 1792 skriver Stubenrauch till Schl.: "So eben habe ich Ihre Predigt über Luc. 8: 4 etc. nochmals durchgelesen" (Br. III, s. 47). Nämnda predikan dateras S. W. II: 7, s. 153 "Am Sonntage Sexagesima 1793". — Flera belägg torde icke krävas för att ådagalägga osäkerheten vid dateringen av de i S. W. II: 7 ingående predikningarna. Vid den här företagna analysen har utgångspunkten tagits i de säkert daterade.

[1] Leben Schleiermachers I, s. 37 f.

[2] Br. III, s. 61. Schl:s skicklighet i översättandets konst, som kulminerar i hans epokgörande Plato-översättning, kommer här första gången till synes. Sedan Sack mottagit de första proven på hans översättning av Blair's predikningar, skriver han: "Im allgemeinen kann ich nicht anders als Ihnen meine herzliche Freude über die Richtigkeit und Trefflichkeit Ihrer Uebersetzung bezeugen. Dass sie den Verfasser nicht allein ganz verstanden, sondern sich

Digitized by Google

dessa predikningar måste ha övat ett visst inflytande på översättaren. De bära tydliga spår av upplysningstidens anda: "Des spezifisch christlichen Gehaltes bar und ohne klares Bewusstsein von der eigentümlichen Genesis des christlichen Geistes, aber andererseits auch fern von rationalistischer Verflachung vermeiden die Predigten, auf das persönlich gläubige Verhältnis des Erlösten zum Erlöser einzugehen. Sie geben den Glauben nicht preis, aber drängen ihn in den Hintergrund. In sorgfältigem Anschluss an den Text, der fast in allen Fällen nach moralisierenden Gesichtspunkten gewählt ist, weisen sie insgemein durchsichtige Klarheit der Gedanken, sanfte Wärme des Gefühls, das stets am Masse ruhig besonnener Überlegung gemessen wird, und eine gemütliche, wohlwollende Empfindung auf."[1] Från Stubenrauch, Sack och Blair mötte sålunda Schl. inflytelser av upplysningstidens predikosätt, ehuru väl i en förmildrad och förädlad form. Ej underligt då, att Schl. själv i sina ungdomspredikningar kom att stå som en upplysningstidens representant av ädlare slag och såsom "Aufklärungstheolog". Ty detta är just det allmänna intryck, hans ungdomspredikningar 1790—1796 ge.

Temat i dessa är ej synd och nåd, ej förlåtelse, försoning, frigörelse, frid, frihet och salighet.[2] Visserligen kan man om

---

auch durchaus in seine Manier hineinstudirt, und auch die zarteste Schönheit seiner Diction gefühlt haben, leuchtet überall hervor" (Br. III, s. 62).

[1] R. Buddensieg: Blair, PRE 3. Bd., 3. Aufl. 1897, s. 249.

[2] I en mindre avhandling i brevform från 1790-talet, av J. Bauer påträffad i Schlobitter Archiv och återgiven i Ungedruckte Predigten Schleiermachers, 1909, ger Schl., för så vitt denna osignerade skrift får anses vara av hans hand (för vilket all sannolikhet talar, varom mera i det följande), en principiell utredning av varför ej "Opfer" och "stellvertretende Versöhnung" får anses höra till *trons* gebit (*das Glauben*), utan måste betecknas som "Irrthum oder ein blosses *Meinen*". Till skillnad från das Wissen såsom "ein Führwahrhalten aus objektiven Gründen" är das Glauben "ein Führwahrhalten aus subjektiven Gründen, da ich Existenz oder Eigenschaften eines Gegenstandes ausser mir annehme nicht weil ich sie durch sich selbst oder mittelbar durch andere Objekte erkenne, sondern weil etwas in mir selbst ist oder seyn soll, welches mit jenem in einem nothwendigen Verhältniss steht. Der Gegenstand oder die Idee dieses subjektiven Grundes ist nun das Interesse, auf welchem der Glaube beruht" (s. 100). Das *Glauben* har sin grund i ett intresse hos förnuftet såsom uttryck för den mänskliga naturen in toto eller för en modifikation eller ett tillfälligt tillstånd hos denna mänskliga natur (s. 101). Das *Meinen* har icke sin

Digitized by Google

predikningarne i allmänhet säga, att de ställt för sig uppgiften att hos åhörarna väcka eller — kanske rättare — befordra *det högre livet*. Men detta fattas ej såsom delaktighet i Guds frigörande och fridsskänkande nåd, utan det är *det sedliga livet*. Vad vänta vi av Guds sändebud, Kristus? frågar Schl. sig i sin första kända predikan 1790. Svar: "Zuerst gewiss eine feste Anleitung zur Tugend."[1] Och sannolikt i sin sista predikan från Landsbergs-tiden, alltså från år 1796, är huvudtanken den, "dass Liebe des nächsten das höchste Gebot der Religion ist".[2] Hela denna predikan är f. ö. en utläggning av kristlig moral utifrån de synpunkter på moralens bestämmande, som då voro hans. "Alles was Gott für uns thun kann besteht darin, dass er uns sein Wort hören lässt, dass er durch Belehrung und Unterricht, durch Beispiel und Erfahrung unser Nachdenken über seinen Willen wekkt und leitet und durch mancherlei Umstände unsere Aufmerksamkeit unterhält."[3] *Kristi* betydelse består däri, att han är förebild[4] och lärare.[5] Kristi regel om kärlek till nästan gör anspråk på förnuftighet och allmängiltighet.[6] Själv talar Schl. såsom predikant och *lärare*[7] eller i kraft av sitt "Amt eines Lehrers"[8], "im Namen der Religion und des Gewissens" och för "Tugend und Religion".[9] Han vill icke så mycket väcka som fastmer *befordra* det högre livet hos sina åhörare, vilket redan finnes hos dem. Hans syn på människan och hennes förmåga till det rätta och goda är optimistisk. "Warum scheint es vielen, als ob gute Menschen etwas so seltenes

---

grund i ett sådant förnuftsintresse och är därför "mit dem Bewusstseyn der Unzulänglichkeit der Gründe begleitet" (s. 101). Medan de religiösa ideerna om Gud och odödligheten på visst sätt kunna härledas ur ett sådant förnuftsintresse (s. 102) — vi ha ju av den föregående undersökningen sett, huru Schl. under ungdomstiden trots sin kritik av den kantska postulatsläran på visst sätt gav utrymme åt dessa ideer — ja, medan antagandet av "eine übermenschliche Belehrung" med hänsyn till människans faktiska ofullkomlighet i sedlighet och därmed antagandet av "eine übernatürliche Offenbarung" grunda sig på ett förnuftsintresse (s. 103), har antagandet av "Opfer" och "stellvertretende Versöhnung" ingen sådan grund utan måste betecknas såsom "Irrthum oder ein blosses *Meinen*" (s. 104).

[1] S. W. II: 7, s. 5.
[2] S. W. II: 7, s. 354.
[3] S. W. II: 7, s. 171 f.
[4] S. W. II: 7, s. 6, 9, 238.
[5] S. W. II: 7, s. 184, 187.
[6] S. W. II: 7, s. 360, 363.
[7] S. W. II: 7, s. 214.
[8] S. W. II: 7, s. 216.
[9] S. W. II: 7, s. 129.

Digitized by Google

wären? warum finden sie gute Handlungen so selten? Weil sie sich so selten danach umsehen."[1] Utrustningen till och anledningen att göra det goda är ock i grunden lika för alla.[2] Att denna världen skulle vara en jämmerdal, kan Schl. ej alls förstå. "Viele Menschen sind gewohnt, m. a. Fr., diese Welt mit dem traurigen Namen des Jammerthales zu bezeichnen... Ich weiss nicht, ob die Menschen, welche so denken, je etwas von einem Herrn gehört haben, der die Welt regiert, oder von einem Vater im Himmel, der sich seiner Kinder erbarmt."[3] Såsom en följd av den optimistiska synen på människan, hennes läge, kraft och förmåga att göra det goda, vartill "das Gebot der Religion" syftar, kan ock "alle Fertigkeit im guten, alle Herrschaft der Bewegungsgründe, welche uns die Religion an die Hand giebt", sägas uppkomma "durch Uebung und Gewöhnung".[4] Religionen blir en uppfostrans, övningens och vanans sak.

Av denna allmänna karaktäristik av Schl:s uppfattning om religionens art enligt hans ungdomspredikningar framgår, att religionen för honom i främsta rummet är moral. Vi ha att närmare se till, huru han bestämmer den moral, som han är satt att lära och uppfostra till.

"Ich soll in euren Herzen immer mehr zu erwekken suchen die Liebe zu allem was rechtschaffen und gut ist; ich soll auch fleissig an die heilsamen Gebote unseres Erlösers erinnern", så tecknar Schl. sin uppgift i församlingen i slutet av sin Antrittspredigt zu Landsberg.[5] Och gudstjänstens värde består just däri, att den är "eine Anstalt zur Belehrung"[6] och "zum Guten zu ermuntern".[7] Schl:s verksamhet i sitt "Amt eines Lehrers" består just i att predika "Christum und seine Lehre".

Kristi lära eller "die Religion Jesu"[8] är nu åter den livs-

---

[1] S. W. II: 7, s. 132. Jfr s. 189, 240.

[2] S. W. II: 7, s. 143 f. [3] S. W. II: 7, s. 229 f.

[4] S. W. II: 7, s. 200. [5] S. W. II: 7, s. 215.

[6] S. W. II: 1, s. 169. Detta belägg är hämtat ur den första samling predikningar, som Schl. själv gav ut, av år 1801. I denna samling ingå, såsom han själv i förordet säger, några från hans tid i Landsberg. Vilka dessa äro, är svårt att säga, då predikningarna ej äro daterade. Dock tyckes den 12:e i samlingen, den ovan citerade om "Der Werth des öffentl. Gottesdienstes" enligt Sydow, utgivaren av S. W. II: 7, vara från Schl:s tid i Landsberg. Jfr S. W. II: 7, s. xv f.

[7] S. W. II: 1, s. 174. [8] S. W. II: 7, s. 207.

Digitized by Google

åskådning, som Kristus ägde och bevisade genom ett helt liv[1], genom sitt lidande[2] och sin död.[3] Denna Kristi livsåskådning sammanfattas i kärlekens bud såsom "das höchste Gebot der Religion".[4] Kärlek till nästan är verkligen ett *bud*, ej "persönliche Zuneigung", ty därtill kan man ej *befalla* en annan.[5] Ej heller är den av Kristus påbjudna kärleken en känsla[6] i allmänhet, utan den framgår ur grundsatser.[7] Kärleken är varken "Eigennuz" eller "Gutherzigkeit"; båda dessa äro oförnuftiga.[8] Men innebörden i "die einfachen, klaren Regel Christi" betecknar "eine weit vernünftigere, für alle Fälle gleich anwendbare und des Menschen weit würdigere Handlungsweise".[9] Jesu regel kan sålunda verkligen göra anspråk på förnuftighet och allmängiltighet. "Die Menschheit in einem jeden achten und lieben ... zur Beförderung der Sittlichkeit, zur Befestigung guter Grundsäze, zur Verbreitung nüzlicher Einsichten etc. ... das sind die Hauptzüge einer Nächstenliebe."[10] "Nur auf dies Verlangen nach der wahren geistigen Verbesserung der Menschen bezieht sich dann alles übrige gute, was der Menschenfreund für sie auf seinem Herzen trägt."[11] Den mänsklighet, som Schl. i sina ungdomspredikningar har i tankarna, är människans förnuftiga väsen såsom något sinnligheten motsatt. Den kantska dualismen mellan förnuft och sinnlighet, där sinnligheten endast är något för förnuftet att övervinna, ger han här uttryck åt. "Beim Dienst der Rechtschaffenheit erheben Vernunft und Gewissen ihre Stimme zum Befehle, und diese sind doch eigentlich dazu gemacht und bestimmt den Menschen zu regieren. Im Dienst des Lasters hingegen sind es seine Empfindungen, seine Gelüste, seine Sinnlichkeit, und alle diese sind eigentlich nur zum Gehorchen gemacht. Ist es also nicht etwas weit edleres und schöneres demjenigen zu dienen, was gleichsam von Natur schon ein königliches Wesen hat und zum Herrschen gemacht ist, als demjenigen, was zu ganz niedrigen Endzwekken bestimmt nur immer im Zaum gehalten zu werden verdiente,

---

[1] S. W. II: 7, s. 117.
[2] Ibid.
[3] S. W. II: 7, s. 211 f.
[4] S. W. II: 7, s. 354, 365.
[5] S. W. II: 7, s. 356.
[6] S. W. II: 7, s. 8, 357.
[7] Ibid.
[8] S. W. II: 7, s. 360.
[9] Ibid.
[10] S. W. II: 7, s. 358 f.
[11] S. W. II: 7, s. 125.

Digitized by Google

damit es nicht über seine natürliche Bestimmung hinaussteigt.“ [1] Varje endämonistisk moral, resp. religion är utesluten: “Irdische Glükkseligkeit kann auch überdem nicht der höchste unbedingte Wunsch eines guten Menschen weder für sich noch für andere sein“.[2] Vad förverkligandet av det så positivt och negativt bestämda sedliga idealet beträffar, sättes stor tilltro till den mänskliga förmågan. “Der Beistand Gottes“ ligger i “die in der menschlichen Seele liegenden, durch die Religion belebten, durch Uebung gestärkten Kräfte“.[3]

Denna av Schl. så tecknade Kristi livsåskådning, som han såsom predikant har att förkunna och fostra till, är i sina grunddrag väsentligen lika med Kants moraliska idealism. Man aktgive på, huru kärleken bestämmes icke såsom känsla, icke såsom “persönliche Zuneigung“, men såsom framgående ur grundsatser, vidare, huru Kristi kärleksregler tilläggas epiteten förnuftighet och allmängiltighet och huru människans värde bestämmes ligga i hennes förnuftiga natur såsom något sinnligheten motsatt.

Detta krav på människokärlek, som kommer såsom ett bud, måste dock för att omsättas i handling upptas i “das Gemüth“, som vilar “in der Tiefe der Gesinnung“. “Um zu dieser Gesinnung der Menschenliebe zu gelangen, muss die Erkenntnis dessen, was das wesentliche und wahre Wohl der Menschen betrifft, nicht nur im Kopfe bestehen, sie muss vielmehr in das Herz übergegangen sein.“ [4]

Då Schl. vid bestämmandet av den kristna religionens huvudinnehåll är så influerad av det kantska tänkesättet, som av det sagda framgår, kan man med skäl fråga, huru han i sina predikningar ställer sig till de på visst sätt rationellt berättigade ideerna om Gud och odödligheten. Vi erinra oss, att långt sedan han förkastat odödlighetsidén och gudstanken såsom något för det moraliska livet konstitutivt, han ändock gav dessa tankar ett visst rum i sin åskådning såsom regulativa ideer. Sedan han i sina filosofiskt etiska betraktelser kommit att förlägga människans bestämmelse inom hennes egen natur, upphörde dock dessa

[1] S. W. II: 7, s. 259. Medan Schl. i sina ungefär samtidiga filosofiskt etiska undersökningar strävar att överskrida dualismen mellan det rationella och det emotionella, visar han sig i sina predikningar konservativare.

[2] S. W. II: 7, s. 125. [3] S. W. II: 7, s. 239.

[4] S. W. II: 7, s. 129.

Digitized by Google

att ens som regulativa ideer ha någon betydelse för angivandet av livets värde. Vi skola se, huru Schl. i sina predikningar är konservativare. Här följer honom idén om odödligheten i betydelsen av själens fortvaro efter döden betydligt längre. Han ser ett nödvändigt sammanhang mellan detta och det tillkommande livet. Utövandet av människokärlek är "die beste Schule för die Ewigkeit".[1] I ett av J. Bauer publicerat predikoutkast från en så sen tidpunkt som 1795 framhåller Schl., huru "das Daseyn Gottes", "die Unsterblichkeit der Seele" och det nödvändiga sambandet mellan ett närvarande tillstånd av dygd, resp. last, och en kommande vedergällning med lön, resp. straff, med nödvändighet hör till *tron* såsom utgörande ett försanthållande utifrån ett förnuftsintresse. Genom tre exempel uppvisas, huru nödvändig tron "in Absicht auf Dinge des Verstandes" är. "a) Wir können das Daseyn Gottes nicht unwidersprechlich beweisen. Wollten wir es also nicht glauben, so müssten wir immer in Ungewissheit bleiben und verlören alle tröstlichen Lehren, die daraus herfliessen. b) Auch das Daseyn Gottes vorausgesezt, können wir die Unsterblichkeit der Seele nicht unumstösslich beweisen. Wollten wir also nicht glauben, so blieben wir immer in Ungewissheit und würden α) manchen moralischen Antrieb, β) alle Kräfte gegen den schrecklichen Gedanken von Tod und Zerstörung verlieren. c) Auch beides vorausgesezt können wir den zu erwartenden Zustand von Lohn und Strafe nicht über alle Zweifel hinaus beweisen. Wollten wir also nicht glauben, so würden wir zwar nicht unsere moralischen Verpflichtungen, aber doch manches gute Hülfsmittel in Stunden der Versuchung verlieren."[2] Även övertygelsen, att efter döden samma slutmål är satt för alla, blott olika vägar, längre eller kortare, har han från predikstolen givit uttryck åt. I predikan "Die Gerechtigkeit Gottes" över den text, som handlar om den rike mannen och Lasarus[3], heter det om den rike mannen: "Der Reiche wird uns

[1] S. W. II: 7, s. 365 f.

[2] Ungedruckte Predigten Schleiermachers, 1909, s. 105 f.

[3] S. W. II: 1, s. 93 ff. Denna predikan ingår i den av Schl. själv år 1801 utgivna predikosamlingen. Den *kan* sålunda enligt hans eget förord (sid. 4) stamma från hans predikoverksamhet i Landsberg, men lika väl efter 1796, vilket i så fall bevisade, huru seg odödlighetstanken i ovan angivna bemärkelse är.

Digitized by Google

gar nicht als ein unverbesserlicher Lasterhafter vorgestellt: denn wir finden noch Achtung gegen die Tugend bei ihm, und Theilnahme an dem Wohlergehen Anderer; dies sind Funken des Guten".[1] Dessa gnistor av det goda hade under de betingelser, vari han var införsatt i den andra världen, möjligheter att utveckla sig, så att han omsider skulle nå samma mål som Lasarus.

Men de tvivel, Schl. själv genomgått med avseende på odödlighetstanken, ger han ock uttryck åt i sina predikningar. "Und wenn wir uns nun dem Ende des Lebens nahe fühlen? wenn nun der Zerstörer herannaht? . . . Da beschäftigt die Seele ihre lezten Kräfte mit wechselnden Muthmassungen, sie lässt ihre Einbildungskraft die lezten Farben mischen, um schwankende Bilder der Ewigkeit zu entwerfen, und ermattet sinkt sie dann in den lezten Augenblikken des Lebens doppelt so tief in Ungewissheit zurükk."[2] Här kommer Kristus, läraren, till hjälp.[3] "Wir müssten aus Furcht des Todes und der Vernichtung immerfort Knechte, unglükkliche niedergeschlagene Geschöpfe sein, und das wären wir ohne die Lehre Jesu."[4]

Schl:s uppfattning i hans ungdomspredikningar om religionen har sålunda en stark *moralistisk* färgning i kantisk anda, och till den etisk-religiösa åskådningen sluta sig så naturligt nära gudsidén och odödlighetstanken — även detta i viss överensstämmelse med Kant. Men religionsuppfattningen i Schl:s predikningar har även en mera genuint *religiös* sida. Det finns på djupet något *specifikt religiöst*, som då och då träder fram i mer eller mindre klarhet. Det är dock så, att den unge predikanten känner sig stå i motsats mot sin samtids religiösa förslappning och dess människor, "die nicht wissen, was sie mit der Religion überhaupt anfangen sollen".[5]

Närmast knyter naturligtvis Schl. detta specifikt religiösa till det moraliska livet. Han vet, att människan är sådan, att den kantska rena aktningen för sedelagen eller, såsom Schl. i sina predikningar otaliga gånger uttrycker samma sak, "die Liebe zum guten" ej räcker till att driva människan till det godas förverkligande. Han betygar ock, att även Kristus väl vet, "dass es uns schwer, nur zu schwer ist, bloss von der Liebe zum guten getrieben zu werden, aber eben darum erlaubt er uns

[1] S. W. II: 1, s. 102. [2] S. W. II: 7, s. 9 f.
[3] S. W. II: 7, s. 10. [4] S. W. II: 7, s. 197. [5] S. W. II: 7, s. 4.

Digitized by Google

auch andere Triebfedern zu Hülfe zu nehmen".[1] Den främsta av dessa drivfjädrar är "die Liebe und Dankbarkeit gegen Gott und Jesum". "Diese Liebe und Dankbarkeit gegen Gott und Jesum soll sich mit unserer Liebe zum guten aufs innigste vereinigen ... So soll gleichsam unter dem Schuz dieser kindlichen Liebe und dieses Gehorsams der schwache Keim der Liebe zum guten in uns wachsen und gedeihen, bis durch beide zusammen, durch Gefühl für unsere Pflicht und durch Liebe zu Gott und Jesu nach und nach der vollkommene Mensch Gottes hervorgeht, der zu allen guten Werken geschikkte."[2] Så blir det specifikt religiösa drivfjäder till det moraliska livets förverkligande.[3]

Liksom Schl., fostrad i den kantska etikens stränga anda, utdömer ur det moraliska livet varje eudämonistiskt färgat motiv, så är han ock motståndare till all eudämonistisk religion. Förhållandet mellan människan och Gud får ej vara sådant, att Gud anses för tjänare och verkställare av människans tillfälliga, timliga önskningar. Bittgebet förkastar han väl ej fullständigt, men han varnar för tron, att något sker oss för vår böns skull. Härav får dock ej dragas den slutsatsen, att hans religiösa åskådning är asketisk eller världsförnekande. Han erkänner tvärtom även i sina predikningar den jordiska lyckans och lycksalighetens positiva värde, och han erkänner även detta värde som *religiöst*. Inom den rationellt bestämda dygdens område har lycksaligheten ingen plats. Men då han ändock hävdar ett lycksalighetens positiva värde, torde detta vara ett bevis för att hans åskådning i predikningarna icke är *enbart* rationellt orienterad. Här betonar Schl., både att den jordiska lyckan och glädjen har sitt eget positiva värde och att den är att mottaga såsom gåva av Gud: "Die Freude darf uns lieb und werth sein, wir dürfen sie gern unter uns aufnehmen, wir dürfen ihr auch nachgehn und sie aufsuchen"[4]; och lycksaligheten jämställes med "die schönen Werke Gottes".[5] Det är naturligt, att just i detta sammanhang Schl:s optimistiska försynstro skulle komma till starkt uttryck.

I och med att lyckan och lycksaligheten hävdas såsom ett självständigt värde, är ock *känslans* egenart hävdad. Det speci-

[1] S. W. II: 7, s. 191. [2] S. W. II: 7, s. 191 f.
[3] Jfr S. W. II: 7, s. 200, 210.
[4] S. W. II: 7, s. 233. [5] S. W. II: 7, s. 11.

Digitized by Google

fikt religiösas bestämmande såsom hemmahörande inom känslans område träder i predikningarna år efter år ock alltmera fram. En antydan härom finnes väl redan i Schl:s första predikan.[1] Men fullt klar och tydlig torde denna bestämning vara först senare. I detta avseende erbjuder predikan över "Der Werth des öffentlichen Gottesdienstes" från Landsbergstiden särskilt intresse. Här talas om, huru der Gottesdienst bevisar sitt värde i tre hänseenden: "erstlich in sofern er eine Anstalt zu unserer Belehrung ist, zweitens in sofern er unsere guten Entschlüsse aufs Neue befestiget, drittens in sofern durch ihn *unsere religiösen Gefühle erneuert und gestärkt werden*".[2] De religiösa känslorna komma här att stå *vid sidan av* det såsom religiöst fattade moraliska livet. Och den ställningen torde ock det *specifikt* religiösa i allmänhet ha intagit i Schl:s religionsåskådning denna tid.

Vad nu *enskilda* religiösa känslor beträffar, så är först och främst att märka, att känslan av ånger och bot helt saknas. Förlåtelsens grund sökes i människans egen sedliga strävan: "die Folgsamkeit gegen den Willen des Vaters und der Glaube an den, den er gesandt hat, bewirkt Verzeihung für unsere Fehler".[3] De känslor däremot, vari religionen framträder, äro tacksamhet[4], ödmjukhet[5], glädje[6], Vertrauen och Ergebung.[7]

Härmed hava vi angivit de förnämsta dragen av Schl:s uppfattning av religionens art och väsen, sådan denna ligger bakom hans kyrkliga förkunnelse och verksamhet. Ingen, som läser hans predikningar, kan undgå att erfara, att talaren själv starkt framträder. De tankar och problem, varmed han f. t. brottas, för han med sig upp på predikstolen, och där ger han de svar, som f. t. äro honom möjliga. Fadern manar honom till en populärare förkunnelse, men maningen har han ej efterkommit. Han framlade sin egen ståndpunkt och åskådning och ackommoderade sig icke efter sina åhörare. Därför ha ock *konsekvenserna* av hans i mycket moralistiska uppfattning av religionens art skarpt framträtt beträffande en hel del läropunkter i den positivt kristna åskådningen. Jag har redan haft tillfälle att visa på de viktigaste

[1] Jfr S. W. II: 7, s. 4.
[2] S. W. II: 1, s. 169. Kurs. av mig.
[3] S. W. II: 7, s. 10. [4] S. W. II: 7, s. 172, 212.
[5] S. W. II: 7, s. 175, 239. [6] S. W. II: 7, s. 233.
[7] S. W. II: 7, s. 229 f., 132.

Digitized by Google

konsekvenserna av hans religionsuppfattning denna tid, främst hans bristande förståelse för kristendomens soteriologiska sida (ånger, bot, offer, försoning), som han icke finner motsvara ett förnuftsintresse och därför ej heller kan räkna till tron (das Glauben) utan blott till das Meinen. Därtill må tillfogas ytterligare några exempel. *Bibeln* karaktäriserar han såsom en vishetens bok[1], men den är för honom blott *en* av vishetens källor; för sina predikningar öser han även ur andra. Han är ingen bibelteolog, och hans predikningar äro ej bibelpredikningar. Till varje predikan hör ju en text, men det är ej så, att temat ger sig ur texten, utan det förhåller sig snarare på motsatt vis, att han för ett tema, som redan är färdigt, söker en text. Såsom hans temata ofta äro abstrakt hållna och sakna konkret åskådlighet, så har han ock valt abstrakta textord, hämtade företrädesvis ur det fjärde evangeliet eller breven, mindre ofta historiska texter ur synoptikerna. — *Kristus* är honom den moraliska förebilden eller förebilden i dygd[2] och såsom sådan Guds sändebud[3], läraren[4] i moral, Lehrer der Weisheit[5] eller bringaren av kärlekens bud eller regler. Synnerligen ofta talas det om Kristi lära och dess dygd.[6] Kristus är ej oss andra människor så olik, han "erhob sich nicht so über uns, dass er uns dadurch von sich und seiner Lehre abschrekken könnte".[7] Och "der *Tod Jesu* mehrt und macht unsern Glauben unerschütterlich, schon deswegen, weil er uns zeigt, wie gross in Christo die Ueberzeugung von den heiligen Wahrheiten war, die er mit seinem Tode versiegelte".[8] Kristi *kroppsliga uppståndelse* "ist noch immer für die schwachen, denen die innere Würde der Religion Jesu noch nicht genug ist um vor ihrer Göttlichkeit überzeugt zu sein, der augenscheinlichste Beweis".[9] — Vad nu "*die Dinge der andern Welt*" i allmänhet beträffar, är tvivlet ofta nyttigt och förnuftigt[10], men kan ock vara oförnuftigt[11]; i varje fall är dock nödvändigt här "alle mögliche Vorsicht anzuwenden". — För så vitt tron är ett försanthållande utifrån ett intresse hos förnuftet, som ju bestämts såsom människans naturliga väsen,

[1] S. W. II: 7, s. 199.
[2] S. W. II: 7, s. 6, 238 etc.
[3] S. W. II: 7, s. 7.
[4] S. W. II: 7, s. 9.
[5] S. W. II: 7, s. 184.
[6] S. W. II: 7, s. 190.
[7] S. W. II: 7, s. 184.
[8] S. W. II: 7, s. 211. Kurs. av mig.
[9] S. W. II: 7, s. 219.
[10] S. W. II: 7, s. 220 ff.
[11] S. W. II: 7, s. 225 ff.

Digitized by Google

"bleibe ich bei der Religion der reinen Vernunft stehn . . . aber das geht verloren, dass ich eine derselben (scil. die positiven Religionen) als unmittelbare Offenbarung annehme. Um mich dahin zu bringen, muss ein neues Interesse hinzukommen, ich muss nämlich in meinem Bewusstseyn gelehrt werden, 1. dass ich für mich nicht im Stande sei das Sittengesez richtig zu erkennen, 2. dass ich für mich nicht im Stande sei einen solchen fortgesezten Zustand zu erlangen wie er zur Vermehrung meiner Sittlichkeit gehört".[1] För så vitt detta nya intresse ock är ett förnuftsintresse, har "*die geoffenbarte Religion*" en förnuftig grund. Den uppenbarade religionen är sålunda att fatta såsom på en gång naturlig och övernaturlig, förnuftig och överförnuftig.

Resultatet av den här företagna analysen av Schl:s ungdomspredikningar visar sig med avseende på Schl:s allmänna livsåskådning och därmed sammanhängande uppfattning om religionen vara i grunden en *bekräftelse* på den insikt, vi av det föregående redan vunnit. Även i predikningarna synes Schl:s livssyn ännu vara övervägande rationellt bestämd: hans etiska åskådning är i grunden lika med den kantska imperativistiska moralen och hans uppfattning av religionens väsen är rationalistisk-moralistisk. Med avseende på de *konsekvenser*, en sådan religionsuppfattning haft beträffande de enskilda trosföreställningar, han såsom kyrklig predikant hade att anknyta till, visar sig, att det specifikt soteriologiska inom kristendomen, frågorna om synd och nåd och Kristi plats i en gudomlig nådeshushållning, helt fått vika för rationellt-moralistiska synpunkter, enligt vilka Kristus framför allt blir läraren och den etiska förebilden. — Vid sidan av dessa rationella element hava dock märkbara emotionella gjort sitt inträde även i hans kyrkliga förkunnelse, och första ansatser finnas att bestämma religionen icke blott rationellt såsom moral utan även emotionellt såsom känsla. I allmänhet anges predikantens uppgift ock vara den att påverka och giva riktning åt åhörarnas känsloliv, även om de så uppväckta känslorna mången gång icke räknas som självändamål utan blott som medel i och för det moraliska livets förverkligande, drivfjädrar, "lust till regler i handlandet", vadan det emotionella i religionen underordnas religionen såsom rationell moral.

[1] Bauer: Ungedruckte Predigten Schleiermachers, 1909, s. 103.

Digitized by Google

KAP. VII.

Sammanfattande återblick.

Ungdomstiden i Schl:s utveckling är liksom i varje annans företrädesvis en förutsättningarnas och förberedelsernas tid. Detta har ock den föregående undersökningen av Schl:s ungdomsperiod med hänsyn till hans religionsåskådning givit vid handen. Vi ha i det föregående till stor del bringats att stanna vid sådana faktorer i hans idéutveckling, som ådagalägga, att åskådningen icke är färdig utan i vardande, men vilka ändock peka mot ett gemensamt mål och på ett eller annat sätt stå som *förutsättningar* för den egenartade religionsåskådning, som Schl. första gången framlägger i samlad form i R[1]. Men jämte dessa förutsättningar för hans senare religionsbegrepp hava vi under Schl:s här behandlade ungdomsperiod före 1796 påträffat även direkta utsagor berörande *hans uppfattning om religionen redan under denna tid.* Då vi nu gå att sammanfattande överblicka resultatet av den hittills förda undersökningen, hava vi att se till, *dels* vilken uppfattning Schl. redan under ungdomstiden har om religionens art och väsen, *dels* vilka förutsättningar för ett senare religionsbegrepps utbildning under denna tid framkommit.

Den första föreställning eller uppfattning om religionen, som vi i Schl:s ungdomsutveckling mött, var intet "begrepp" om densamma i ordets egentliga mening. I den herrnhutiska kretsen hade det förunnats honom att oreflekterat och omedelbart leva i religionen såsom i ett livselement. Det omedelbara, innerliga, personliga samlivet med Frälsaren, föreningen med, vilandet i honom, icke stört av tanke eller reflexion, men buret av ett översvinneligt känslosvall, det var religionen. Hela samfundslivet, all andlig gemenskap i brödrakretsen koncentrerade sig kring detta såsom sin medelpunkt. Men detta gemenskapsliv var icke

Digitized by Google

ägnat att skapa uniformitet utan gav utrymme åt en individuell differentiering i den religiösa upplevelsen, där känslan ju var det konstitutiva. Schl. var en gång en äkta broder i brödrakretsen; här lades den första grunden till det kriterium, varefter han sedan avdömde all äkta religion: religionen såsom positiv, religionen knuten vid känslo- och fantasiliv, religionen befruktad av gemenskapsliv och ändock aldrig uniformitet utan oändligen individuellt differentierad och framför allt religionen såsom en sådan upplevelse av det absoluta (Kristus), där detta är på en gång något transcendent och immanent. Då han bryter med herrnhutismen, är det icke från den här beskrivna herrnhutiska fromhetens väsen, han tar avstånd, utan han bryter med en faktiskt inträdd avart, förkonstling, onatur och schablonmässighet, varmed man inom dåvarande herrnhutiska kretsar sökt uppamma och hålla vid makt ett eljest svalnande känsloliv. Han tar avstånd från den vändning till ortodoxi, metodism och trånghet — så skild ifrån ursprunglig herrnhutisk fromhets väsen — som dåvarande fromhetsliv inom herrnhutismen tagit. I intresse att bevara religionens art såsom en uppfattning av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent tar han avstånd från dess förvandling till lära och objektsuppfattning, i vilken det absoluta fattas enbart som ett transcendent. Då vissa grunddogmer, som voro av central betydelse för dåvarande herrnhutisk fromhet, för honom störtat samman, gör han den erfarenheten, att han därmed ej gått förlustig religionen. Han äger ännu känslan kvar i dess ursprungliga kvalitet: naturens yttre värld och gemenskapens inre liv öppna sig för honom, och han fylles av naturglädje och känsla av gemenskap och samhörighet. I stället för jagandet efter övernaturliga, ouppnåeliga känslor strömmar livet naturligt och sunt genom honom. Det är förklarligt, att han såsom reaktion mot herrnhutismens vändning till transcendens i första hand söker sig en immanent väg. I sitt eget inre, det intellektuella, moraliska och ästetiska livet söker och finner han det absoluta. Men hans väg är icke enbart den immanenta. Hans inre liv är en gåva av gudomen, det är en spegel av ett transcendent absolut. Sitt krav på uppfattningen av det absoluta såsom på en gång transcendent och immanent bibehåller han. Han är i sin brytning med herrnhutismen en herrnhutare av en högre ordning.

Digitized by Google

Det var hans eget självverksamma förnuft, som åstadkommit brytningen. Självverksamheten inom honom, förnuftet, hade kommit till genombrott. Detta var en grundläggande gärning för hans högre liv. Det var frihet genom gärning, såsom han själv uttrycker sig, det medförde en förnimmelse av det absoluta. Kampen mellan tro och förnuft, som vållat tvivlets smärta i den trånga och trångsynta brödrakretsen, lägger sig nu till ro i övertygelsen om att förnuftet, som har sitt ursprung från gudomen själv, ej kan stå i motsatsförhållande till tron. Med ett så frigjort religionsbegrepp utan motsatsförhållande till förnuftet kommer Schl. som student i Halle i kontakt med tidens främsta andliga strömningar: den leibniz-wolffska upplysningsfilosofien och Kant. Inför dessa tvenne riktningar skulle hans förnuftstro prövas.

Om Schl., som genom den siste akademiske wolffianen Eberhard i Halle kom i nära kontakt med den wolffska filosofien, någonsin accepterat grunddragen av den wolffska dogmatiska metafysiken, därom hava vi inga direkta utsagor. Att han med den dogmatiska rationalismen skulle hava sökt det absoluta endast i och genom förnuftets ingående i sig självt, är med den kännedom, vi hava om hans föregående, föga troligt. Ett veta vi, och det är, att han tack vare den kantska kriticismen, som med obönhörlig skärpa förvisade förnuftet från den metafysiska ödsligheten och tomheten och hänvisade detsamma till att bearbeta det i åskådningen givna innehållet, snart fann ett vetenskapligt medel att göra upp med och taga avstånd från den wolffska metafysiken. Härmed måste ock Schl:s eget förnuftsbegrepp börja vinna självbesinning: förnuftet kan aldrig vara det *rena* förnuftet, ty såsom sådant upphäver det sig självt och hamnar i nihilism, utan det är alltid hänvisat till ett givet innehåll.

Men i den kantska filosofien var — trots kunskapskritiken! — det rena förnuftet på djupet yttersta princip. Den kantska filosofiens rationella art upptäcker Schl. först på det praktiska gebitet. I stället för den genom kunskapskritiken raserade gamla metafysiken upprättar Kant på det praktiska området en ny. Huruvida Schl. någon gång utan inskränkning accepterat Kants praktiska förnuftstro, är icke känt. Hade vi i behåll den uppsats över religionen, som av Schl. skrivits under första delen av hans universitetstid och som färdig i september 1787 översändes

Digitized by Google

till vännen Brinkmann, så skulle vi där möjligen möta en religionsåskådning, som väsentligen överensstämde med Kants praktiska förnuftstro. Den betydelse, han en följd av år framåt i samband med sitt etiska tänkande tillmäter postulaten, framför allt odödlighetstanken, tyder på, att Kants moraliska förnuftstro gjort djupt åtminstone personligt intryck på honom. Schl:s första *kända* vetenskapligt orienterade utsagor över religionen, nämligen i Ueber das höchste Gut från slutet av universitetstiden, visa dock, att han i väsentlig mån redan då överskridit Kants moraliska förnuftstro, ja, att han, genomförande på det *praktiska* området kriticismens i Kr. d. r. V. ådagalagda metod strängare än Kant själv, principiellt upphävt de praktiska postulaten och därmed den med dessa sammanhörande förnuftstron. Dock dröjer det flera år in på 1790-talet, innan gudstanken och enkannerligen odödlighetsidén upphöra att vara av betydelse för honom vid uppbyggandet av hans egen livsåskådning. I Ueber das höchste Gut (1789) vill han trots den nedgörande kritiken icke helt offra dessa ideer. I Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92) är odödlighetstanken med om att ge förklaring åt livets bestämmelse. Och sedan såväl gudsidén som odödlighetstanken i Ueber den Werth des Lebens (1792—93) från moralfilosofisk synpunkt helt utmönstrats såsom otillräckliga att förklara människans bestämmelse i livet, tillgripas ännu länge båda av Schl. i hans homiletiska förkunnelse. Trots kritiken av Kants postulatslära måste Schl. sålunda flera år in på 1790-talet sägas vara bärare av en viss moralisk förnuftstro, som han förvisso modifierade och utgestaltade efter sitt tänkandes egenart.

Om arten av denna moraliska förnuftstro kunna vi få en uppfattning genom den mindre avhandling i brevform, som av Bauer i Ungedruckte Predigten Schleiermachers (1909) utgivits och betitlats: "Wissen, Glauben und Meinen" (s. 100 ff.). Bauer finner denna brevuppsats, ehuru osignerad, vara av Schl:s hand både av yttre och inre skäl: "*Handschrift* und *Stil* weisen auf *Schleiermacher*, der Inhalt in die *Zeit, wo er sich mit Kant auseinandersetzte*; vgl. Dilthey S. 88—146" (s. 97). Bauer förlägger sålunda denna skrift i allmänhet till ungdomstiden före 1796. Jag anser, att tidpunkten för dess tillkomst är något av de första åren av 1790-talet. Med denna tidsbestämning torde icke några vägande skäl kunna andragas mot Schl:s auktorskap.

Digitized by Google

Ställningen till guds- och odödlighetsideerna är i denna skrift i stort densamma som i Schl:s filosofiska arbeten före Ueber den Werth der Lebens (1792—93), d. v. s. ett accepterande under starka reservationer. Denna skrift, som är avfattad i brevform och som utgör ett led i ett meningsutbyte med sannolikt någon av grevarna Wilhelm eller Alexander Dohna, giver en sammanfattande framställning av skilda med förnuftstron sammanhängande frågor, vilka eljest av Schl. beröres på spridda ställen i hans förut behandlade skrifter, predikningar och brev.

Skribenten anser först och främst såsom självklart och "mit Kant anzunehmen", "dass keine theoretische Idee hinreicht einen Erkenntnissgrund für die Existenz Gottes oder für die Unsterblichkeit der Seele abzugeben" (s. 102). De teoretiska ideerna leda icke utanför "das blosse *Meinen*" (ibid.). De innebära icke ett *vetande*, då, såsom vi sett, detta förutsätter ett i åskådningen givet innehåll, ett transcendent objekt. Vi hava sålunda att vid *religionens* bestämmande "dem *Wissen* völlig entsagen und uns auf das blosse *Glauben* einschränken" (ibid.).

Religionen angives sålunda hemmahöra inom *trons* gebit: "Wir müssen nicht von etwas ausser uns, sondern von etwas in uns, vom praktischen ausgehn" (ibid.). "*Wissen* ist ein Fürwahrhalten aus *objektiven* Gründen" (s. 100). "*Glauben* ist ein Fürwahrhalten aus *subjektiven* Gründen, da ich Existenz oder Eigenschaften eines Gegenstandes ausser mir annehme nicht weil ich sie durch sich selbst oder mittelbar durch andere Objekte *erkenne*, sondern weil etwas in mir selbst *ist* oder seyn *soll* welches mit jenem in einem notwendigen Verhältniss steht" (ibid.). Tron är sålunda ett försanthållande ut från ett visst förnuftets intresse. Nu finns det emellertid "ein noch höheres Fürwahrhalten aus subjektiven Gründen", som relaterar icke till ett yttre objekt utan till "das fürwahrhaltende Subjekt selbst". "Dies ist das *unmittelbare Selbstbewusstseyn* ... Da dieses Selbstbewusstseyn doppelter Art ist, so wird es auch der Grund des Glaubens und also der Glaube selbst seyn. 1. Ich bin mir entweder selbstbewusst meiner *menschlichen Natur* und dessen, was unmittelbar dazu gehört, und ein Glaube, dessen Interesse hierin gegründet ist, ist ein *nothwendiger* Glaube, den ich von jedem Menschen fodern kann; oder 2. ich bin mir bewusst gewisser *Modifikationen* und eines gewissen *Zustandes* der mensch-

Digitized by Google

lichen Natur in meinem *Individuo*, und ein Glaube dessen Interesse sich bloss hierauf bezieht ist auch nur ein *subjektiver* Glaube im engern Sinn des Wortes" (s. 100 f.). Till denna "högre" tro, detta "högre" försanthållande av subjektiva grunder, som relaterar till det försanthållande subjektet självt, det omedelbara självmedvetandet, hör religionen. Nu är frågan den, om religionen utgör "ein *nothwendiger Glaube*", emedan "ich bin mir selbstbewusst meiner *menschlichen Natur*", eller "ein *subjektiver* Glaube", emedan "ich bin mir bewusst gewisser *Modifikationen* und eines gewissen *Zustandes* der menschlichen Natur in meinem *Individuo*".

Hos Kant utgjorde ju de praktiska postulaten en det praktiska förnuftets nödvändiga fordran, och skribenten finner också, huru tron på Guds existens och själens odödlighet hos Kant skall utgöra "ein *nothwendiger* Glaube" (s. 102). Skribenten erkänner ock: "Das Bewusstseyn des Sittengesezes . . . gehört zu dem unmittelbaren Selbstbewusstseyn der menschlichen Natur in uns; eben dazu gehört auch das Bewusstseyn des Strebens nach Glükseligkeit, und aus diesen beiden und der Art von Verbindung welche das Sittengesez für sie fodern soll, deducirt Kant einen Glauben an die Existenz Gottes und die Unsterblichkeit der Seele, welcher eben deswegen ein *nothwendiger* Glaube wäre" (ibid.). Vi hava av det föregående sett, huru Schl. för sin del ock är beredd att hävda både dygd och lycksalighet, både det rationella och det emotionella, men huru han under ungdomstiden icke kan sägas på ett varaktigt sätt hava bringat dessa till enhet, utan huru han ännu giver det rationella företräde. Beträffande den av Kant hävdade förbindelsen av dygd och lycksalighet i det högsta goda och den därpå grundade deduktionen av de praktiska postulaten om Guds existens och själens odödlighet framhåller skribenten i den här refererade brevuppsatsen: "Es wäre hier zu weitläufig Ihnen die Gründe anzuführen welche ich gegen diese Deduktion des Glaubens, welche ihn zu einem nothwendigen macht, zu haben glaube" (s. 102). Vi känna av det föregående dessa grunder. Redan i Ueber das höchste Gut (1789) har Schl. framhållit, att bestämmes sedligheten och därmed det högsta goda såsom inbegreppet av allt förverkligat sedligt gott strängt och konsekvent rationellt, så står sig icke den kantska förbindelsen av dygd och

Digitized by Google

lycksalighet i summum bonum. Därmed är ock utgångspunkten för den kantska deduktionen av tron på Guds existens och själens odödlighet såsom en *nödvändig*, av människans naturliga väsen betingad tro upplöst. I enlighet härmed fortsätter ock skribenten i den här refererade brevuppsatsen: "So viel scheint mir gewiss: wenn diese Deduktion unrichtig ist, so giebt es in der Religion überall keinen solchen *nothwendigen* Glauben, sondern aller Glaube an die religiösen Wahrheiten gehört in die Klasse, welche ich oben den subjektiven Glauben genannt habe" (s. 102).

Religionen är alltså att hänföra till den *subjektiva* tron i ordets trängre bemärkelse, då det intresse, varpå tron vilar, har sin grund — icke i självmedvetandet om min mänskliga natur överhuvud, utan i självmedvetandet om vissa modifikationer eller tillstånd av den mänskliga naturen in meinem Individuo. I mitt individuella, modifierade självmedvetande är jag nu emellertid medveten icke blott om sedelagen såsom uttryck för det praktiska förnuftet utan även om sinnligheten såsom uttryck för begärförmågan. Vi hava sett, huru Schl. i Ueber das höchste Gut även från denna synpunkt kullkastat det kantska odödlighetspostulatet och den detta förutsättande gudsidén. Schl. hade där framhållit, att det högsta goda såsom inbegreppet av allt det, som gives genom sedelagen, "wäre *nothwendig* in einem Willen, der schlechterdings allein durch das Sittengesetz bestimmt werden müsste, *möglich* in einem solchen, der *ohne* Widerspruch auch *blos* von der praktischen Vernunft bestimmt werden könnte, aber *nicht möglich* in einem Willen wie der unsrige, der nicht unmittelbar, sondern nur vermittelst subjektiver von dem Sittengesetz abgeleiteter Bewegungsgründe durch dasselbe bestimmt werden kann". Och han hade i Ueber das höchste Gut ock framhållit, att det högsta goda, strängt och konsekvent rationellt bestämt, sålunda icke kunde vara "ein constitutives Prinzip", "als ob es zu erreichen uns nicht nur möglich sondern auch nothwendig wäre", utan på sin höjd "ein regulatives Prinzip". Därför måste ock de praktiska postulaten såsom en det praktiska förnuftets nödvändiga fordran uppgivas, emedan vi människor faktiskt äro bestämda även av "die einschränkenden Bedingungen der Sinnlichkeit". Schl. har ock på skilda ställen

Digitized by Google

antytt, att gudsidén och odödlighetstanken därför blott få en regulativ uppgift.

Intressant är att se, huru skribenten i den här refererade brevuppsatsen utifrån det individuella, modifierade självmedvetandet, som är bestämt av dualismen mellan förnuft och sinnlighet, anger, huru gudsidén och odödlighetstanken ha sin plats i den *subjektiva* tron i ordets trängre bemärkelse. Såsom orena grunder för nämnda ideers antagande avvisas, "dass es 1. kein Sittengesez geben könne, wenn es nicht einen Gesezgeber ausser uns gäbe, und 2. keine Verbindlichkeit desselben ohne Belohnungen und Strafen" (s. 103). Vi hava i det föregående sett, huru Schl. på helt annan väg, nämligen genom hävdandet av en praktisk determinism, uppvisar den moraliska förbindligheten. Såsom tillräckliga grunder för nämnda ideers antagande anger skribenten följande: "1. Da unsere Triebe immer gegen das Sittengesez angehn und dieses nicht ein Gesez ist, welches in unserm Begehrungsvermögen liegt, sondern nur eins, welches ihm gleichsam aufgedrungen wird, und wir können [so können wir] die Ansprüche der Vernunft auf unser Begehrungsvermögen nicht allezeit klar bei uns rechtfertigen, wenn wir nicht ein Wesen als praktisches Ideal annehmen, durch welches, indem wir darin die *Wirklichkeit* eines durch Vernunft allein praktisch bestimmten Wesens gewahr werden, die Möglichkeit dieser Bestimmung in uns anschaulich gemacht wird" (s. 102). "2. Da unser (ebenfalls individuelles) Bewusstseyn uns zeigt wie *wenig* wir in diesem Leben die Foderungen des Sittengesezes erfüllen, so dass es nach den Vorspiegelungen der Sinnlichkeit nicht einmal der Mühe lohnen würde, es sich aufgegeben zu haben, so sehn wir uns genötigt ein fortgeseztes Daseyn anzunehmen, um unsern praktischen Spielraum zu vermehren" (s. 103). I kampen mellan förnuft och sinnlighet, resp. dygd och lycksalighet, kommer alltså de religiösa ideerna förnuftet, dygden, det rationellt etiska till hjälp, vadan ju dessa ideer visa sig vara grundade i ett förnuftsintresse, som åter är betingat av det individuella, modifierade självmedvetandet. Religionen såsom subjektiv tro får alltså till uppgift att stödja moralen. "Mir scheint aller Grund zum Glauben an die Religion in dem Bedürfniss zu liegen dem bei uns von innen so sehr angefochtnen Sittengesez eine äussere Stüze zu verschaffen" (s. 102).

Digitized by Google

Sålänge Schl. icke blott skiljer på det allmänna självmedvetandet (= självmedvetandet om min mänskliga natur överhuvud) och det individuella (= självmedvetandet om vissa modifikationer av den mänskliga naturen in meinem Individuo) utan även inom det individuella självmedvetandet hävdar en dualism mellan förnuft och sinnlighet (resp. dygd och lycksalighet), är han förvisso nödgad att för att inför det individuella, modifierade självmedvetandet upprätthålla det rationella kravet på sedlighet tillgripa de religiösa ideerna om Guds existens och själens odödlighet. Annorlunda blir förhållandet, då dualismen mellan det rationella och det emotionella, människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, förnuft och sinnlighet, börjar lösas i en högre enhet: die Humanität, die Menschheit. Då har han enligt det ovan sagda självfallet intet behov av de nämnda praktiska ideerna. Till en slutgiltig lösning av den ovannämnda dualismen har han väl under sin ungdomstid före 1796 ej kommit. Men första ansatser till lösningen spåras i den märkliga nyårspredikan Die wahre Schätzung des Lebens (1792) och framför allt i Ueber den Werth des Lebens (1792—93). Schl. kan väl i det sistnämnda arbetet sägas divinatoriskt redan hava hävdat die Humanität, die Menschheit såsom enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, även om han ännu ej förmår att varaktigt behålla den nyvunna positionen. I det nämnda arbetet förkastar han ock med full konsekvens de religiösa ideerna om Gud och odödligheten såsom otillräckliga att förklara människans bestämmelse i livet.

I flera ansatser har Schl. sålunda steg för steg förvisso under ett oerhört tankearbete arbetat sig ut ur och brutit med förnuftstron i dess skilda former alltifrån den wolffianska dogmatiska metafysiken och den kantska postulatsläran till hans egen "subjektiva tro", som även denna vilade på ett förnuftsintresse, vilket visserligen icke betingades av det allmänna självmedvetandet utan av det individuella och modifierade. Den slutliga brytningen med förnuftstron kan väl sägas principiellt föreligga i Ueber den Werth des Lebens (1792—93). Där höras ock de första anslagen till de toner, som senare klart återljuda i Monologen. Där finnas ock de första antydningarna om vad nytt som hos Schl. skulle komma att ersätta en förnuftstro, som i varje form måst övergivas.

Digitized by Google

Så småningom har Schl. sålunda lämnat varje rest av den kantska moraliska förnuftstron. Men detta betyder ej, att Kant upphört att utöva inflytande på hans åskådning om religionens art och väsen. Brytningen med herrnhutismen, som innebar förnuftets genombrott enligt hans egen utsago, har han ock kallat en grundläggande gärning för sitt högre liv. Detta högre liv, regerat sålunda av förnuftet, var närmast ännu det moraliska. Det är det kantska praktiska förnuftet, som länge ohämmat härskar hos honom och bestämmer över hans syn på religionen. Denna blir i väsentliga stycken hela ungdomstiden ut för honom helt enkelt lika med *moral*. Det högre liv, han i sina predikningar har att väcka hos sina åhörare, är i första hand det etiska, och det är den kantska moraliska idealismen, som är kärnan i hans kyrkliga förkunnelse ända till hans ungdomstids slut.

Men mera *specifikt religiösa* inslag börja ock efter hand att vävas in i hans åskådning. Kants rena aktning för sedelagen eller, såsom det vanligen heter i Schl:s mun, kärleken till det goda överhuvud, visar sig ej tillräcklig för att driva människorna till det godas förverkligande. Specifikt religiösa moment komma här moralen till hjälp. Med kärleken till Gud och Kristus inställa sig drivfjädrar, som ha större kraft än moralens rena aktning för sedelagen eller blotta kärlek till det goda överhuvud. Religiöst *emotionella* moment börja inträda i Kants känslofria etik. Och predikanten ser som sin uppgift att hos sina åhörare väcka, underhålla och stärka *känslolivet*. Dock kommer ju det specifikt religiösa här att spela en tjänarinnas roll i förhållande till den allhärskande moralen.

Såsom det emotionella steg för steg vinner i betydenhet vid sidan av det rationella i Schl:s livssyn, så börjar hos honom efter år 1790 den tanken alltmera framträda, att religionen hemmahör inom känslans innerliga liv. Men religionen såsom känsla intager ännu blott en plats vid sidan av religionen som moral; ännu är bestämningen av religionen som moral den ojämförligt förhärskande. Religionen såsom känsla bestämmes på olika sätt: såsom tacksamhet, ödmjukhet, glädje, Vertrauen, Ergebung. Att märka är, att alla bestämningar av känslan, som referera till kristligt soteriologiska föreställningar, såsom känsla av skuld, ånger, bot etc., fullständigt saknas. Försynstron bär

Digitized by Google

den glädjefyllda optimismens prägel i övertygelsen om att lika lycka och glädje är åt alla beskärd. Då den tanken gör sig gällande, att lycka-olycka, d. v. s. hela livets emotionella sida, är något rationellt oåtkomligt och obestämbart, övergår den glada försynstron till resignation inför det ödesbestämda.

Sådana voro grunddragen av Schl:s religionsåskådning före 1796. Två äro kriterierna för honom på all verklig religion: 1) religionen får aldrig vara en uppfattning av det absoluta såsom enbart transcendent, utan detta måste tillika vara något immanent, eljest övergår religionen till att bliva en ren objektsuppfattning, en kunskap, en lära; 2) religionen får ej heller vara en uppfattning av det absoluta såsom enbart immanent, utan detta måste tillika vara något transcendent, ett i sig, eljest är det intet absolut. Båda dessa krav bevarar Schl. genom de olika faserna av sin ungdomsutveckling.

I överensstämmelse med detta dubbla kriterium på all verklig religion har ock Schl. under sin ungdomstid i medveten klarhet gått att filosofiskt bestämma det absoluta. Det har skett under hans studium av och principiella ställningstagande till Kant och Spinoza. Den kantska dualismen mellan Erscheinung och Ding an sich, resp. apperceptionens rena syntetiska enhet och Ding an sich har han överbyggt till en identitetsfilosofisk åskådning. Hos Spinoza fann han det filosofiska uttrycksmedlet att hävda *identiteten* av tinget i sig och tinget i åskådningen, det objektiva i egentlig mening och det subjektiva. Det kantska Ding an sich var i sin tur utan tvivel av betydelse för honom, då han går att för sig klarlägga innebörden av Spinozas substans. Jacobi hade tolkat Spinoza som förståndsfilosof och enkannerligen förståndsfilosofiens mest utpräglade typ, i enlighet varmed substansen komme att fattas immanent. Schl., som ännu icke lärt känna Spinoza genom dennes egna skrifter, är i stånd att beriktiga den jacobiska tolkningen, då han hävdar att Spinozas filosofi icke är ren förståndsfilosofi och att substansen icke blott är att fatta som ett rationellt-immanent, utan såsom ett rationellt oåtkomligt och obestämbart, ett transcendent, lika med Kants *Ding an sich*. Schl. känner sålunda en dubbel bestämning av det absoluta: 1) såsom *identiteten* och 2) såsom *das Ding an sich*. Att denna dubbla bestämning verkligen ingår som element i *hans egen åskådning*, framgår av det sätt, varpå han principiellt

Digitized by Google

bedömer Spinozas uppfattning i jämförelse med Kant och Leibniz. Det absoluta är sålunda för Schl. *å ena sidan* lika med *identiteten* av subjekt och objekt och såsom sådant *immanent, å andra sidan* lika med *tinget i sig* och såsom sådant *transcendent.* Detta är den redan under ungdomstiden vunna *principiella utgångspunkten för Schl:s totaluppfattning.* Detta är ock *första förutsättning* för hans egenartade religionsuppfattning, sådan den föreligger färdig i Reden 1799.

Den andra förutsättningen berör frågan: vilken är den *subjektiva betingelsen* hos bäraren av den religion, som innebär en uppfattning av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent? Det dröjer hela ungdomstiden ut, innan Schl. kommer till full klarhet om denna betingelse hos det religiösa subjektet. Steg för steg har han att arbeta sig ut ur den åskådning, som fattar människans väsen som rent förnuft.

Den herrnhutiska krisen innebar positivt, att förnuftet hos Schl. kommit till genombrott. Då Schl. i och med denna kris reagerat mot religionens förvandling till lära och mot fattandet av det absoluta endast som ett transcendent objekt, låg det väl för honom nära till hands att söka det absoluta genom förnuftets ingående i sig självt. Närmast inför den leibniz-wolffska filosofien och Kant kommer Schl:s eget förnuftsbegrepp att vinna självbesinning.

I och genom den strid, vari Eberhard är inbegripen med den kantska kunskapskritiken, lär sig Schl. snart, att förnuftet har att känna sin egen begränsning: förnuftet är som en formgivande verksamhet hänvisat till ett i åskådningen givet innehåll och kan såsom rent förnuft aldrig giva någon kunskap; ur det rena förnuftet kan alltså aldrig en uppfattning av det absoluta upphämtas. Det rena förnuftet leder såsom ett rent tänkande, som intet tänker, över till nihilism och sin egen självupplösning. Den kantska kunskapskritiken hade uppvisat orimligheten i den gamla dogmatiska metafysikens försök att fatta det absoluta enbart immanent. Schl. uttrycker saken så: den kritiska filosofien förvisar förnuftet från den metafysiska ödemarken och tomheten.

Den förnuftets självbesinning och självbegränsning (varigenom det finner sig hänvisat till ett givet, av detsamma oberoende innehåll), som Schl. lärt av den kantska kunskapskritiken, an-

Digitized by Google

vänder han på det praktiska gebitet i kritik mot Kant själv. Den kantska filosofiens djupast sett rationella art, som såsom yttersta princip sätter det rena förnuftet, upptäcker Schl. först på det praktiska området. Såsom förnuftet på det *teoretiska* gebitet aldrig är *rent förnuft* utan alltid hänvisat till ett givet av detsamma oberoende innehåll, för så vitt det icke såsom ett rent tänkande skall glida ut i nihilism, så får det på det *praktiska* icke heller bestämmas såsom *rent förnuft* — ty i så fall vore det ett verkande, som intet verkar — utan förnuftet är även här hänvisat till ett av detsamma oberoende objekt. Det praktiska förnuftet är aldrig *rent* förnuft, detta är kontentan av Schl:s kritiska anmärkningar mot den kantska etiken.

Schl:s i Ueber das höchste Gut upptagna kritik av Kants lära om summum bonum är just dikterad av intresset att hävda principen om det praktiska förnuftet såsom aldrig utgörande *rent* förnuft. Schl:s angrepp på Kant är här fört i två ansatser. Med utgångspunkt från Kants rationella bestämning av sedligheten såsom ren förnuftsmässighet framhåller Schl., att det innebär "eine Antinomie der reinen praktischen Vernunft" att i det högsta goda inblanda lycksalighetens sinnliga element. Utgår man från en rent rationell bestämning av sedligheten, så har endast dygden plats i det högsta goda. Men — och här är hans andra angrepp mot Kant — är det högsta goda såsom summan av all dygd och såsom inbegreppet av allt det som gives genom sedelagen nödvändigt? Är fordran att realisera det högsta goda nödvändig? Svaret blir: För en absolut förnuftig vilja vore så fallet, men icke för vår mänskliga vilja, som tillika är betingad av sinnligheten.

Samma princip om förnuftet såsom icke rent förnuft tillämpar Schl. i Ueber die Freiheit des Menschen vid sin kritik av Kants lära om den moraliska friheten. Schl. tycker sig hos förespråkarna för viljans frihet hava funnit en dualistisk uppfattning om människans praktiska förmåga: å ena sidan förnuftet, som beslutar, å andra sidan begärförmågan, som kan stå emot beslutet. Men enligt denna förutsättning finnes icke någon garanti för verkställigheten av det beslutade och den moraliska förbindligheten blir en chimär. För att den moraliska förbindligheten skall kunna upprätthållas, måste icke blott det praktiska

Digitized by Google

förnuftet, utan även sinnligheten såsom moralischer Sinn, drift, känsla, vara medbestämmande.

Sedan Schl. så på enskilda punkter inom Kants etiska åskådning gjort sitt krav på sinnlighet jämte förnuft gällande, blir en i hans egen åskådning långt mera ingripande uppgift att giva det sinnliga plats i den egna totala livssynen. Det har förut framhållits, att hans etiska åskådning från början var behärskad av Kants rationella, imperativistiska etik. Men emotionella element göra sig steg för steg alltmera gällande vid sidan av det rationella. Lycksalighet och känsla få ett eget självständigt värde. Livets bestämmelse blir dubbel: dygd och lycksalighet, förnuftets rätt jämte det sinnliga, det rationella vid sidan av det emotionella.

Schl. har en gång redan under sin ungdomstid, nämligen i Ueber den Werth des Lebens (1792—93) divinatoriskt sett, huru dessa två, det rationella och det emotionella, människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida icke hava att ligga vid sidan av varandra utan uppgå i en högre enhet: die *Menschheit*, die *Humanität*. Därmed har han ock i grunden överskridit det rena förnuftets princip och hävdat en gent emot rationalismen ny och egenartad. Det vore emellertid för mycket sagt, att han under ungdomstiden kommit till full och medveten klarhet om denna nya princip. Hans utveckling gick steg för steg mot detta mål, som han väl någon gång aningsvis skönjde men dock ännu icke förmådde klart och varaktigt behålla i sikte.

Hade han redan nu klart och medvetet funnit *die Menschheit* såsom enheten av människans självverksamma och mottagande sida, d. v. s. ett tänkande med ett visst givet innehåll, ett verkande med ett visst givet objekt och ändamål, då hade han ock därmed funnit *die Individualität*. Då hade han icke heller hävdat å ena sidan det *allmänna självmedvetandet* om den mänskliga naturen överhuvud såsom innebärande förnuftighet, å andra sidan det *individuella självmedvetandet* om vissa modifikationer av den mänskliga naturen "in meinem Individuo" såsom bestämd av motsatsen mellan förnuft och sinnlighet och räknat det förra till ett *nödvändigt* och högre självmedvetande såsom relaterande till den mänskliga naturen överhuvud, det senare till ett *subjektivt* och lägre såsom relaterande till vissa av motsatsen mellan förnuft

Digitized by Google

och sinnlighet betingade modifikationer av den mänskliga naturen. Han hade med den nyvunna principen om die Menschheit såsom enheten av människans självverksamma och mottagande sida (förnuft och sinnlighet) i grunden antagit ett sådant självmedvetande, som på samma gång är *nödvändigt* och *individuellt*, det förra emedan det relaterar till den mänskliga naturen överhuvud, det senare emedan det innebär enhet av sinnlighet och förnuft. Med denna princip om enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, die Menschheit, hade han ock funnit den *subjektiva betingelsen för uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanènt och transcendent.*

Nu tillhör den fulla och klara upptäckten av denna nya princip *die Menschheit* och därmed *die Individualität* samt det därmed sammanhängande *självmedvetandet* först den nya period, som i Schl:s utveckling följer efter 1796. Först under denna tid föreligger ock i fullständig klarhet *den subjektiva betingelsen* för Schl:s i Reden 1799 framlagda egenartade begrepp om religionen såsom uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent.

Digitized by Google

ANDRA AVDELNINGEN

Den intuitiva epokens religionsuppfattning och förutsättningarna för dogmatikens begrundning som historisk vetenskap

(1796—1802)

Digitized by Google

Digitized by Google

KAP. I.

De principiella förutsättningarna för Schleiermachers omkring sekelskiftet framlagda egenartade religionsuppfattning.

§ 1. Det absoluta såsom immanent och transcendent.

Redan under ungdomsperioden före 1796 hade Schl. hävdat den dubbla bestämningen av det absoluta, som blev av betydelse för hela hans följande åskådning: 1) det immanent fattade absoluta såsom identiteten av subjekt och objekt och 2) det transcendent fattade absoluta såsom ett ting i sig, ett objekt i egentlig mening. Att han under ungdomstiden icke kunde bringa dessa båda principer samman under en syntetisk helhetssyn, hade sin grund däri, att han trots sin kamp mot den rena rationalismen, såsom denna mötte honom företrädesvis hos Kant, dock ännu ej helt frigjort sig från densamma. Han hade visserligen framhållit, att det aldrig rent framträdande förnuftet alltid är parat med sinnlighet, aktiviteten parad med receptivitet, den formgivande verksamheten alltid hänvisad till ett givet innehåll, men han hade ej bringat dem samman under en högre enhet. Han hade visserligen hävdat, att människan till sin *modifikation* vore betingad icke blott av förnuftet utan även av sinnligheten och att hennes individuella självmedvetande vore bestämt av motsatsen mellan dessa, men då han för sig skulle fastställa människans *väsen* (hennes *natur överhuvud*), fann han detta i förnuftet och kunde ännu icke klart inse, att människans väsen vore enheten av hennes självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida. Han hade mera anat denna högre enhet såsom ett etiskt slutmål (die Menschheit) än medvetet hävdat den såsom en allomfattande, det rena förnuftet ersättande ny princip.

I detta kapitel, där jag har att teckna de principiella förutsättningarna för Schl:s religionsåskådning under den viktiga

Digitized by Google

epok, då hans huvudarbeten M.[1] och R.[1] se dagen, har jag *först* att uppvisa, att han *under denna tid bevarar* den ovannämnda immanenta och transcendenta uppfattningen av det absoluta såsom resp. identitet av subjekt och objekt och ting i sig. *För det andra* skall jag söka ådagalägga, att det rena förnuftet nu *klart och medvetet ersatts* av en ny princip, som kommer att bilda närmaste subjektiva betingelse för uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent.

Med hävdandet av det absoluta på immanent vis såsom identiteten av subjekt och objekt hade Schl. i realiteten trätt in i transcendentalfilosofernas rad, vilka troget bevarat arvet från den förkantska dogmatiska rationalismen. De starka rationalistiska tendenserna i den kantska filosofien har jag vid upprepade tillfällen haft anledning framhålla. Det rena förnuftet visade sig till sist både på teoretisk mark (apperceptionens rena syntetiska enhet) och praktisk såsom principen för den kantska åskådningen. Såsom den mest konsekvente fullföljaren av den kantska filosofien brukar därför Fichte betraktas. I den fichteska transcendentalfilosofien träder det kantska rationalistiska arvet ohöljt fram. Av intresse är att se Schl:s ställningstagande till Fichte[1] vid tiden omkring sekelskiftet.

Genom bröderna A. W. och Fr. Schlegel hade Schl. denna tid införts i en livlig litterär verksamhet och tagit en icke ringa del i Athenäum. Schl. skulle även bli självskriven medarbetare i den nya tidskrift, som av bröderna Schlegel planerades efter Athenäums upphörande och som enligt förslag av A. W. Schlegel skulle kallas "Kritische Jahrbücher der deutschen Literatur".[2] A. W. Schlegel sökte även förvärva Fichte. Schelling var honom därvid behjälplig. Schlegel skriver därom till Schl.: "Er (Schelling) hat nach allen möglichen liebreichen Vorstellungen F. (Fichte) den Vorschlag gethan, mit mir gemeinschaftlich das Redactorat zu übernehmen, nämlich er wäre Red. für die Wissenschaft, ich für die Kunst. F:s Celebrität würde uns allerdings

[1] En fullt klar principiell ställning till Schelling intar Schl. först 1804; jfr H. Süskind: Der Einfluss Schellings auf die Entwicklung von Schleiermachers System, 1909, s. 93. Först under den utvecklingsperiod, som börjar med 1802, synes inflytandet från Schelling ha varit av märkbarare betydelse för Schl.; jfr Süskind: a. a., s. 99 ff.

[2] Br. III, s. 183.

Digitized by Google

sehr zu Statten kommen, auch seine Mitwirkung . . . Geht F. dies nicht ein, so haben wir wenigstens das Möglichste versucht um eine Coalition zu Stande zu bringen und vielleicht fällt uns F. in der Folge noch zu, wenn er sieht, dass sich die besten Köpfe in ganz Deutschland unter unser Panier versammeln. Tritt er hingegen gleich ein, so überlässt ihm Schell . . . für die Zukunft das Fach der Transcendentalphilosophie. Auch Naturrecht und Moral (näml. speculative) wäre eigentlich F:s Sache." [1] Huru Schl. upptar dessa A. W. Schlegels planer på Fichtes engagerande, framgår av en del uttalanden i brev från hösten 1800. Fr. Schlegel skriver till Schl.: "Ich schicke hier einen halben Brief von Wilhelm, woraus Du siehst dass die schlechten Einflüsse auch den Jahrbüchern drohen. Diese finde ich darin, dass wenn nun einmal der Fehler gemacht werden sollte Fichten die Mitredaction anzubieten, dies durch Wilhelm selbst nicht durch Schelling geschehen musste. Er hätte es aber überhaupt nicht thun sollen, ohne die Mitglieder der ersten Ordnung zu fragen; ich sage als solches ein bestimmtes Nein, und habe ihm solches schon geschrieben." [2] Den 20 sept. 1800 svarar Schl. tydligen Fr. Schlegel: "Dass Du das Anerbieten des Mitredactorats an Fichte auch für einen Fehler hältst, freut mich sehr, indess wäre es wol nicht gut Wilhelm jezt durch ein förmliches Votum sizen zu lassen. Was mir aber noch sonderbarer vorkommt, ist eine Stelle aus Wilhelms Brief an mich, wo er mir schreibt, Schelling wolle auf den Fall dass Fichte beitrete ihm das *Fach der Transcendentalphilosophie abtreten*; als ob Schelling es gepachtet gehabt hätte. Ich denke ich will mir mein Recht daran nicht nehmen lassen und Du auch; sonst wäre es um die freie Ansicht der Philosophie auf einmal gethan." [3] Samma dag skriver Schl. till A. W. Schlegel: "Ist Fichte Redakteur für die Wissenschaft . . . und ist ihm gar das ganze Fach der Transcendentalphilosophie nebst Naturrecht und spek. Moral übertragen, so wird er hier sein ganzes systematisches Wesen regiren lassen wollen." [4]

Av denna redogörelse för Schl:s ställning till tanken på Fichtes engagerande i den av bröderna Schlegel planerade nya tidskriften är först och främst att uppmärksamma, att Schl. icke

[1] Br. III, s. 224. [2] Br. III, s. 232.
[3] Br. III, s. 232 f.
[4] Euphorion 21. Bd., 1914, s. 757.

Digitized by Google

vill frånhända sig "das Fach der Transcendentalphilosophie". Han hade redan före 1796 nått den transcendentalfilosofiska principen om identitet av subjekt och objekt, som han tydligen vunnit under ett självständigt studium av Kant och Spinoza. Denna transcendentalfilosofiska ståndpunkt hävdar han för sin del sålunda ännu 1800. Vid sekelskiftet, den ungefärliga tidpunkten för tillkomsten av R.[1] och M.[1], bevarar han alltså alltfort den immanenta uppfattningen av det absoluta såsom identitet av subjekt och objekt. Så långt synes hans åskådning vara i överensstämmelse med den fichteska.

Men såsom Schl. vunnit sin identitetslära genom självständigt arbete och i varje fall icke under beroende av Fichte, så kan han enligt det ovan relaterade icke nöja sig med blotta tanken, att behandlingen av de filosofiska principfrågorna skulle helt överlåtas åt Fichte. Hans vetenskapliga samvete förbjöd något sådant. Schl:s filosofiska åskådning är icke identisk med den fichteska. Vari den första och grundläggande avvikelsen består, är icke svårt att avgöra. Visserligen hävdar Schl. det absoluta på immanent vis fattat som identiteten av subjekt och objekt, men detta betyder icke, att han som Fichte tagit sin utgångspunkt uteslutande i det rena förnuftet och helt förkastat das Ding an sich, utan Schl. hävdar ock det absoluta på transcendent vis fattat som ett ting i sig, ett objekt i egentlig mening. Det framgår av följande: Medan den fichteska ståndpunkten såsom ett konsekvent uttryck för den rena rationalismen tager sin utgångspunkt i det *rena* självmedvetandet, för vilket allt objektsmedvetande ter sig som en brist på verklighet, som fenomen, därför att objektsmedvetandet innebär en inskränkning av det rena självmedvetandet, det enda verkliga, så kan icke Schl. bejaka en sådan ståndpunkt, som så radikalt söndrar det filosofiska betraktelsesättet från det vanliga, populära. Schl. anger detta i det omdöme, han fäller om Fichte efter dennes Berlinvistelse under senare halvåret 1799. Han skriver d. 4 jan. 1800: "Fichte . . . habe ich freilich kennen gelernt: er hat mich aber nicht sehr afficirt. Philosophie und Leben sind bei ihm — wie er es auch als Theorie aufstellt — ganz getrennt, seine *natürliche Denkart* hat nichts Ausserordentliches, und so fehlt ihm, so lange er sich auf dem *gemeinen Standpunct* befindet, Alles was ihn

Digitized by Google

für mich zu einem interessanten Gegenstand machen könnte."[1] Schl. kan icke anse, att objektsmedvetandet innebär en inskränkning av självmedvetandet och därför måste representera en brist på verklighet. Samtidigt som han fäller ovannämnda omdöme om Fichte, hävdar han för sin egen del: "Die wirkliche Welt will ich mir doch auch warlich nicht nehmen lassen".[2] Man beakte ock, vad han i R.[1] (s. 54) har att säga om "der vollendete und gerundete Idealismus", varmed han tvivelsutan i främsta rummet åsyftar den fichteska filosofien: "Er wird das Universum vernichten, indem er es zu bilden scheint, er wird es herabwürdigen zu einer blossen Allegorie, zu einem nichtigen Schattenbilde unserer eignen Beschränktheit". Schl. är fullt medveten om att en åskådning, som bottnar i ren rationalism och som hävdar det absoluta såsom rent självmedvetande, hamnar i nihilism. Den kräver såsom komplement "einen höheren Realislismus". Härmed torde vara ådagalagt, att Schl. vid sekelskiftet allt fort hävdar, att det absoluta icke blott är att immanent fatta såsom identitet av subjekt och objekt utan även transcendent såsom ting i sig, objekt i egentlig mening. Motsatsen är lika ursprunglig som identiteten. Med hävdandet härav har Schl. överskridit transcendentalfilosofien hos Fichte. Hans åskådning är alltfort betingad av fattandet av *det absoluta såsom både immanent och transcendent.*

§ 2. Die Menschheit såsom den det rena förnuftet (rationalismen) ersättande nya principen.

Det *rena* förnuftet, det *rena* tänkandet eller självmedvetandet är aldrig i stånd att fatta det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Schl. hade under sin ungdomsperiod med all makt sökt övervinna den rationalistiska utgångspunkten och fatta en principiellt ny position, men han hade ej mer än delvis lyckats. Jag skall här söka uppvisa, icke blott huru han efter 1796 verkligen kan sägas hava övervunnit rationalismen, utan även huru han nu positivt hävdar en principiellt ny utgångspunkt, som betyder en verklig syntes av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida. Först härmed

[1] Br. IV, s. 53.
[2] Br. IV, s. 55.

Digitized by Google

är rationalismen principiellt övervunnen och det rena förnuftet ersatt av die Menschheit, som, fattad i full klarhet, i sig innebär die Individualität.

Vid framställningen av huru Schl. uppnår denna nya position skall jag gå så tillväga, att jag *för det första* uppvisar, huru människans mottagande sida (receptiviteten, sinnligheten) intar en sådan plats i Schl:s åskådning, att dess innehåll icke kan sägas representera etiskt ett ovärde och kunskapsteoretiskt en brist på verklighet eller ett fenomen utan utgör ett datum, vartill förnuftet nu en gång för alla är hänvisat. *För det andra* skall jag visa, huru det förnuft, som i kritisk självbesinning insett sig såsom en formgivande verksamhet vara hänvisat till ett givet innehåll, hos Schl. ändrat karaktär i jämförelse med rationalismens rena förnuftsprincip. *För det tredje* skall jag söka uppvisa, att den omtalade enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida (förnuft—sinnlighet) nu verkligen av Schl. klart och medvetet hävdats.

1. Wehrung menar, att Schl. vid tiden omkring sekelskiftet är att anse "als ein Gesinnungsverwandter Fichtes — unbeschadet aller Abweichungen von ihm" och "als treuer Verfechter eines etischen Idealismus".[1] Det dualistiskt bestämda ethos, som enligt Die wahre Schäzung des Lebens och Ueber den Werth des Lebens från förra hälften av 1790-talet var betingat å ena sidan av förnuftet, å andra sidan av sinnligheten, skulle inemot sekelskiftet följaktligen ha nått enhetlighet på sådant sätt, att förnuftet såsom andens princip helt tagit ledningen och sinnlighetens värld degraderats till ett ovärde och till en overklig skenvärld. Då denna åsikt företrädes av ett flertal forskare jämte Wehrung och då den fått bestämma tolkningen av Schl:s religionsåskådning i M. och R., måste först och främst den frågan avgöras, huruvida det sinnliga hos Schl. verkligen kommit att hänföras till det virtuella och etiskt följaktligen representera ett ovärde.

Schl:s kraftiga hävdande av sinnlighetens rätt i Lucindebreven synes jäva ett sådant påstående. Det är egentligen endast under förutsättning av att Schl. omkring sekelskiftet hävdar en ren etisk idealism, som hans Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde (1800) te sig såsom det svårlösta problem, man

[1] Der geschichtsphilosophische Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 130.

Digitized by Google

stundom inom forskningen gjort dem till. Haym[1] och Dilthey[2] mena, att Schl:s kraftiga försvar av Lucinde vore motiverat av rent personliga omständigheter, d. v. s. såväl Fr. Schlegels och Dorothea Veits betryckta ställning som Schl:s eget förhållande till Eleonore Grunow, och endast härav att förklara. W. Lütgert[3] håller före, att Schl. undertryckt sin egen mening. J. Wendland[4] anser, att Schl. väl ej hade mer än en viss förståelse för vad saken gällde.

I sin anmälan av Lucinde i Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks 2. Bd., 1800, s. 37 ff.[5] framhåller Schl., att slutpartierna Sehnsucht und Ruhe och Tändeleien der Phantasie utgöra "Darstellungen des Ganzen, des höchsten stillen Genusses der Liebe und der durch sie vermittelten frohesten und freiesten Ansicht des Lebens. Wer von hier aus nicht alles übrige versteht und mit dem Dichter eins wird, für den ist der Geist des Werkes gewiss verloren".[6] Lucinde skall sålunda enligt Schl. alltigenom vara en framställning av kärlekens art och väsen, och Schlegel låter honom i brev upprepade gånger förstå, att han fattat honom rätt.[7] Det mest iögonfallande i denna roman är det djärva sätt, varpå förf. proklamerar sinnlighetens rätt i kärleken. Det var väl det starka framhävandet av sinnligheten, som kom att hos en skara fördomsfulla läsare framkalla en storm av ovilja. Lika påfallande är det orädda sätt, varpå Schl. tar sinnligheten i försvar. Han tillägnar Lucinde-breven åt dessa fördomsfulla: "Euch allein verdanken wir es, dass es in dieser ewigen Fortschreitung etwas stillstehendes und bleibendes giebt . . . Ihr habt in Absicht der Liebe eine Constitution zu vertheidigen, an der Jahrhunderte gearbeitet haben, die die reifste Frucht ist von dem schönen Bunde der Barbarei und der Verkünstelung."[8] I Eduard har han tydligen en representant för dessa trångsynta: "Sie sagen, die Liebe als Fülle der

[1] Die romantische Schule, 4. Aufl. 1920, s. 584 ff.

[2] Leben Schleiermachers I, 1870, s. 494 ff.

[3] Die Religion des deutschen Idealismus und ihr Ende I, 2. Aufl. 1923, s. 263.

[4] Die religiöse Entwicklung Schl:s, 1915, s. 119.

[5] Återgiven i Br. IV, s. 537 ff. Jag citerar därefter.

[6] Br. IV, s. 539.

[7] Jfr Br. III, s. 163, 173.

[8] S. W. III: 1, s. 427 f.

Digitized by Google

Lebenskraft, als Blüthe der Sinnlichkeit, sei bei den alten etwas göttliches gewesen, bei uns sei sie ein Skandal; ist sie es aber wol aus einem andern Grunde, als weil wir sie immer dem intellektuellen mystischen Bestandtheil der Liebe, der das höchste Product der modernen Kultur ist, entgegensezen?“ [1] Sinnligheten har samma berättigande som någonsin det förnuftiga: “Es ist sehr einseitig, wenn man nur das verdammen will, wenn der Zustand des Denkens oder der Ruhe überhaupt durch einen Reiz auf die Sinnlichkeit und das Begehren unterbrochen wird: der Zustand des Genusses und der herrschenden Sinnlichkeit hat auch sein heiliges und fordert gleiche Achtung, und es muss ebenfalls schaamlos sein ihn gewaltsam zu unterbrechen“. [2] Det är att beklaga, “dass man aus der Sinnlichkeit nichts zu machen weiss, als ein nothwendiges Uebel“. [3] Beläggen för, huru sinnlighetens rätt tillvaratages, skulle ur Lucinde-breven kunna mångfaldigas.

Huru äro dessa Schl:s omdömen att tolka? Är det blott förställning, då han säger sig hava blivit “bis ins innerste von ihr (die Lucinde) getroffen und durchdrungen“? [4] Har han gjort våld på sin egen åskådning eller tilltvingat sig en viss förståelse för en främmande mening, som i grund och botten icke var hans egen? Är motivet till hans välvilliga omdöme om Lucinde icke en överensstämmelse i åskådning utan personliga hänsyn såväl till två betryckta vänner som till en hans egen kärleksförbindelse? Med den kännedom, vi äga om den allt större betydenhet, människans mottagande sida tillvunnit sig i Schl:s egen åskådning under hans ungdomstid, behöver det ingalunda förvåna utan är det i stället i överensstämmelse med vad vi ha rätt att vänta, att Schl. så hävdar sinnlighetens rätt, som vi se det i hans Lucinde-brev. Då vi därtill enligt Schl:s egen utsago veta, att han lade största vikt vid överensstämmelse mellan liv och åskådning, behöva ingalunda en del omdömen, möjligen i mycket framkallade av hänsyn till Fr. Schlegels och madame Veits läge ävensom till ett hans eget livsförhållande, vara ett falskt uttryck för den åskådning, som just var hans egen. Låta vi slutligen Lucinde-breven vara vad de äro utan att med förutfattade meningar söka utläsa något annat än vad där faktiskt

[1] S. W. III: 1, s. 481. [2] S. W. III: 1, s. 458.
[3] S. W. III: 1, s. 430. [4] S. W. III: 1, s. 429.

Digitized by Google

står, så följer, att Schl. omkring sekelskiftet i kärleken, ett livsförhållande, som i hans ethos intar en synnerligen betydande plats (varom mera sedan), är *mån om att hävda sinnlighetens rätt* mot all förkonstling, som ger sig ut för att vara sann moral.

Ett ethos, som ger sinnligheten denna plats, torde med svårighet kunna betecknas som ren etisk idealism. Då Wehrung bestämmer Schl:s åskådning, såsom ovan relaterats, menar han sig hava ett stöd i Schl:s eget ställningstagande till Fichte i recensionen över dennes Die Bestimmung des Menschen, 1800 (Athenäum III: 2, 1800, s. 281 ff.). Dilthey har i sin Schl.-biografi såsom första differens mellan Fichtes och Schl:s åskådning framhållit, att Fichte i Die Bestimmung des Menschen polemiserat mot naturnödvändighetens system, där det oändliga uppfattades blott såsom natur, och i denna sin polemik stött sig på "der falsche Schein, an dem der Mensch am festesten hängt, Interesse an der Persönlichkeit als endlichem Wesen, das Bedürfniss von Zurechnung, Verdienst und Schuld an seinem Werden und seinem einzelnen Handeln in der Welt". Detta praktiska sken vore enligt Schl. att upphäva, vadan Fichtes polemik mot naturnödvändighetens system (realismen) förlorade sin udd.[1] Wehrung framhåller häremot, att Dilthey tolkat Schl:s recension av Fichtes Bestimmung des Menschen felaktigt: tvärtemot Diltheys uppfattning skulle Schl. giva det största erkännande åt den etiska idealismen, då just denna "*auch* jenen praktischen Schein aufhebt, an dem der Mensch am festesten hängt".[2] Medan Dilthey sålunda i Schl. skulle se "einen Fortsetzer des Spinozismus" och företrädare för naturnödvändighet och realism, ser Wehrung i Schl. "ein Gesinnungsverwandter Fichtes" och "ein treuer Verfechter eines ethischen Idealismus".[3]

Huru är denna meningsskiljaktlighet att avgöra? Några notiser om tillkomsten av den nämnda recensionen av Schl. torde vara oss till någon hjälp vid tolkningen därav. Medan Schl. i juni 1800 sysslar härmed, skriver han till A. W. Schlegel: "Ich will . . . den Fichte zum wenigstens noch ein Vierzehn Tage in einem feinen Herzen erwägen — es ist eigentlich ein verdamm-

[1] Leben Schleiermachers I, 1870, s. 346.

[2] Der geschichtsphilosophische Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 130, not. 1.

[3] Ibid.

Digitized by Google

tes Stück Arbeit, in so fern ich gern Alles sagen möchte was ich darüber auf dem Herzen habe ohne meinen aufrichtigen Respekt gegen Fichte auch nur äusserlich im geringsten zu verlezen".[1] Den 4 juli skriver Schl. till madame Herz: "Triumph! In diesem Augenblicke ist der Fichte fertig — aber auch ganz fertig: durchgesehen, corrigirt, paginirt — und das heillose Buch, das ich nicht genug verfluchen kann, schon an seinen alten Ort gestellt. Gott wird mich bewahren, fürs erste wieder hineinzusehen".[2] Att "ein Gesinnungsverwandter Fichtes" och "ein treuer Verfechter" av hans etiska idealism med sådana ord skulle skilja sig från sitt arbete, är väl föga troligt. Schl. har tydligen mycket att andraga mot Fichte men vill icke göra detta på ett för den nya filosofiska skolans ledare förklenande sätt. Detta ock orsaken till den form, han givit sin recension: "Ich habe den doppelten Willen meine Meinung zu sagen, und doch Niemanden zu veranlassen Fichte etwas von seinem gebührenden Respekt zu entziehn nicht anders zu vereinigen gewusst als indem ich meine Meinung in den Mantel der christlichen Ironie einhüllte, und Manches mehr durch Combinationen andeutete als mit klaren Worten sagte".[3] Vid tolkningen av recensionen har man sålunda att noggrant aktge på dess egenartade form.

Schl. har försmädligt nog klätt sin recension i samma monodia-monolog som Fichtes eget arbete. Sedan Schl. inledningsvis antytt, att Fichte här alltför tidigt gjort ett försök att populärisera sin filosofi, anger första monologen recensentens försök att komma till rätta med Fichtes Bestimmung: "Ich habe durch eigne Arbeit und Nachdenken die Denkart, um die es zu thun ist, in mir entwikkelt".[4] Då hade han kommit till "Zweifel und Bedenklichkeiten" redan inför "die Ueberschrift". "Wie kann doch einer, der an Freiheit und Selbstständigkeit glaubt, oder auch nur glauben will, nach einer *Bestimmung* des Menschen fragen? und was kann diese Frage noch bedeuten, nachdem die andere vorangegangen ist: was bin ich?" [5] Och han hade funnit, huru varken "die realistische Speculation", som utgick "von der äusseren Natur

[1] Euphorion 21. Bd., 1914, s. 744.
[2] Br. III, s. 195.
[3] Euphorion 21. Bd., 1914, s. 750.
[4] Athen. III: 2, s. 290. [5] Athen. III: 2, s. 286 f.

Digitized by Google

und ihrem Zusammenhange", eller "der Idealismus" vore i stånd att förklara "die Bestimmung des Menschen".

I dialogen, recensionens mellanparti, kommer han till klarhet, att han vid studiet anlagt felaktig metod och sålunda hamnat i motsägelser: han måste göra sig "zu dem Ich des Buches", d. v. s. till en läsare, såsom Fichte vill ha honom såsom varken filosofisk dilettant eller fackman. Det ger nyckeln till förståendet av det hela: "Ein solches Ich, welches gewohnt gewesen ist, Sich selbst aus Einem Standpunkt mit den Dingen anzusehn, . . . musste allerdings nach der Bestimmung des Menschen fragen".[1] Detta jag måste förskräckas "vor jenem System der allgemeinen Naturnothwendigkeit". Orsaken är denna: "Weil seine Liebe dabei verloren gehen musste, sein Interesse an sich selbst, an seiner Persönlichkeit als endlichem Wesen", kort och gott därför att naturnödvändigheten upphäver "jenen praktischen Schein, an dem der Mensch am festesten hängt".[2] Sedan recensenten satt sig in i detta jags tänkesätt och sett, huru det beklätts med "der Geist der wahren Philosophie", varigenom "ein solches Ich auf den theoretischen Idealismus, ja bei seinen anfangs noch ziemlich unbestimmten moralischen Gefühlen auch auf den praktischen hatte kommen können"[3], är det i den sista monologen honom icke svårt "die Philosophie recht lieben, die auch denjenigen, der es am wenigsten will, auf diese Höhe zu führen weiss, und auch jenen praktischen Schein aufhebt, an dem der Mensch am festesten hängt".[4]

Det är på denna sats Wehrung bygger sin uppfattning om den nära överensstämmelsen mellan Fichtes och Schl:s åskådning. Han ser icke, att det är med full ironi Schl. gör detta medgivande. Han hade ju icke "durch eigne Arbeit und Nachdenken" kommit dit, utan han hade som en medgörlig läsare av den art, som Fichte själv ville, liksom utifrån, med tillhjälp av det högst ironiskt fattade "der Geist der wahren Philosophie" nått denna punkt. Wehrung har vidare i sin iver att låta den rena etiska idealismen, varav Schl. skulle vara en anhängare, upphäva det föraktliga praktiska skenet påstått, att naturnödvändighetens system (realismen) just skulle hävda detta sken, men han känner icke Fichtes Bestimmung eller Schl:s recension till-

[1] Athen. III: 2, s. 290. [2] Athen. III: 2, s. 293 f.
[3] Athen. III: 2, s. 292. [4] Athen. III: 2, s. 293.

Digitized by Google

räckligt noga för att veta, att Fichte i sin polemik mot naturnödvändighetens system just begagnar sig av detta falska praktiska sken.[1] Skall nu det falska praktiska skenet upprätthållas, så måste naturnödvändighetens system falla, och vice versa. Schl. är angelägen om att låta det falska praktiska skenet falla, däri har Wehrung rätt. Nu har Schl. ironiskt medgivit, att den etiska idealismen hos Fichte "auch jenen praktischen Schein aufhebt, an dem der Mensch am festesten hängt". Hade Schl. kunnat böja sig för det oändliga förnuftsmålet, enligt vilket "es gebe nur Ein Rechtes für jeden Fall, es müsse das Handeln in Allen dasselbe sein"[2], hade han med Fichte kunnat antaga "ein Gesetz, eine schlechthin ohne Ausnahme geltende Regel, nach welcher der pflichtmässige Wille Folgen haben muss"[3], då hade han ock kunnat ansluta sig till den fichteska idealismen. Men nu bekänner Schl. i M.[1] av samma år som den här behandlade recensionen: "Eitler Tand ists immer und leeres Beginnen, im Reich der Freiheit Regeln geben".[4] Därför, när Schl. för egen del vill upphäva det falska praktiska skenet, måste han göra detta med hänvisning till naturnödvändighetens system, realismen. Han hade redan i Ueber die Freiheit des Menschen (1791—92) hävdat en inre etisk nödvändighet. Med denna inre nödvändighet harmonierar just upphävandet av det falska praktiska skenet: "Es giebt überall nicht Verdienst und Schuld im einzelnen, sondern nur daran, dass man ist was man ist". Man jämföre härmed M.[1], s. 104: "Immer mehr zu werden was ich bin, das ist mein einziger Wille; jede Handlung ist eine besondere Entwiklung dieses Einen Willens; so gewiss ich immer handeln kann, kann ich auch immer auf diese Weise handeln, nichts kommt in die Reihe meiner Thaten, es sei denn so bestimmt".

Schl:s recension av Fichtes Die Bestimmung des Menschen kan sålunda icke, såsom Wehrung hävdar, tagas till belägg för att Schl. vid tiden omkring sekelskiftet principiellt bejakat Fichtes etiska idealism, vadan principen för Schl:s åskådning vore uteslutande det rena förnuftet. Nu åberopar Wehrung[5] för sin

---

[1] Fichte: Die Bestimmung des Menschen (1800), ed. Fritz Medicus: J. G. Fichtes Werke (Auswahl in VI Bänden), 3. Bd., 1910, s. 285 ff.

[2] M.[1], s. 38.

[3] Die Bestimmung des Menschen, s. 390 f. [4] M.[1], s. 35.

[5] Der geschichtsphilosophische Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 130.

Digitized by Google

mening icke blott den nämnda recensionen utan naturligtvis även M., som av honom såsom av ett flertal forskare tolkas utifrån en etisk idealism. Då jag utifrån den grundprincip för Schl:s åskådning, som jag förmenar mig ha funnit, framdeles skall söka giva en utredning av M:s etiska huvudbegrepp, vill jag här icke föregripa min egen undersökning. Här vill jag blott framhålla det enda faktum, att tolkningen av M. ensidigt utifrån en etisk idealism åtminstone icke är i överensstämmelse med Schl:s egen syn på saken vid tiden för M:s utgivande. Han skriver den 4 jan. 1800 till Brinkmann med tanke på sina M. och befarar, "dass ich gänzlich werde missverstanden werden, weil weder der Idealismus, noch die wirkliche Welt, die ich mir doch auch warlich nicht nehmen lassen will, ausdrücklich und förmlich deducirt worden sind".[1] Här hava vi i första hand att uppmärksamma, att han ej vill avhända sig *die wirkliche Welt.* Hans farhågor, att detta skulle ske och att han skulle bli "gänzlich missverstanden", ha ock besannat sig.[2]

2. Lucinde-breven, som med orädd frimodighet proklamerat sinnlighetens rätt i kärleken, äro dock måna om att framhålla, att kärleken *icke blott* har en sinnlig sida. Angående Wieland och "seine erotischen Sachen" hävdar Schl.: "Dagegen habe ich nichts, dass man von der Beschaffenheit eines Kunstwerks einen Schluss auf die moralischen Ansichten und Ideen des Künstlers mache, und eben deshalb habe ich immer den Wieland für eine unedle Natur gehalten, weit mehr als etwa den Crebillon, oder wen Sie sonst von dieser Art nennen wollen. Diese Leute ignoriren den geistigen Bestandtheil der Liebe gänzlich, sie geht bei ihnen immer nur von der Schönheit oder vielmehr von dem Reiz der Gestalt aus, sie mahlen immer nur die Sinnlichkeit und sind dabei ganz unbefangen."[3] Häremot är Schl. mån om att hävda, att till det sinnliga måste komma det andliga och att "das sinnliche durch seine innige Verwebung in das geistige ganz neue Eigenschaften erhält".[4] Hans uppskattning av Schle-

[1] Br. IV, s. 55.

[2] Jag hänvisar ytterligare till, huru Schl. gång efter annan tar avstånd från att bli betraktad som fichtean; se Br. IV, s. 74, 75. Se vidare hans omdöme över subjektivitetens filosofi R.[1], s. 54.

[3] S. W. III: 1, s. 479.

[4] S. W. III: 1, s. 446.

Digitized by Google

gels Lucinde har däri sin grund: "Hier hast Du die Liebe ganz und aus einem Stück, das geistigste und das sinnlichste nicht nur in demselben Werk und denselben Personen neben einander, sondern in jeder Aeusserung und in jedem Zuge aufs innigste verbunden".[1] Förnuftet är ett i kärleken lika väsentligt element som sinnligheten.

Förnuftets betydelse har hos Schl. emellertid undergått en väsentlig förändring. Hela ungdomstiden ut var Schl. behärskad av Kants praktiska förnuft, som kom honom att bestämma sedligheten såsom enhet och konsekvens i handlingssättet. Men han hade då redan på känn, att detta förnuft var alltför overksamt i betydelsen av att det *intet* verkar. Det avdömde blott efter en allmän regel mellan faktiskt inträdande maximer, men det var självt icke positivt skapande. Omkring sekelskiftet talar Schl. ock om "ratio ignava Kantii".[2] Huru det rent praktiska förnuftet i grunden intet uträttar, tecknar Schl. i följande fragment ur samlingen Vermischte Gedanken und Einfälle: "Nach Kant besteht die ganze Tugendprocedur darin, dass man sich in eine permanente Jury constituirt, und immerfort über die Maximen, die sich präsentiren, Gericht hält, oder noch besser wie ein Turniergericht, wo die Ritter ihre Wappenprobe ablegen müssen. Kommt ein Turnierfähiger, so wird er in die Schranken gelassen und in die Trompete gestossen gar weidlich. Kommt aber keiner — ja die Turnierrichter können keinen machen."[3] Själv har han i samma fragmentsamling, påbörjad efter 1796, låtit sitt krav på ett positivt skapande förnuft komma till uttryck. Det finnes inom dygden "zwei Sinnesarten", framhåller Schl.: "1) Die genialische. Diese will überall + setzen, und setzt also nicht nur — sondern auch 0 entgegen. 2. Die Correcte. Diese will nur — nicht setzen, und ist also auch schon mit 0 zufrieden. Jene gebrauchen die Tugend als constitutive Idee, diese nur als regulative. Jene stehen auf dem transcendentalen praktischen Standpunkt; sie wollen ihr Ich machen, und sie sind immer Freiheitsgläubige. Diese stehen auf dem empirischen Standpunkt; sie wollen ihr Ich nur darstellen nach Massgabe der empirischen Verhältnisse; weil sie weiter nichts zu können glauben, so sind sie entweder Fatalisten, oder die Freiheit ist ihnen ein Mysterium. Unter die letztere

[1] S. W. III: 1, s. 431. [2] S. W. I: 5, s. 9.
[3] Denkm., s. 93.

Digitized by Google

Gattung scheint beinahe Kant zu gehören, oder er sinkt wenigstens bisweilen so tief, wenigstens hat er nur ein Gesetz für die Correctheit gegeben." Men "das praktisch empirische Lebensinteresse", som är utmärkande för "die correcte Sinnesart", "gehört gar nicht zur Tugend". Schl. måste ge företräde åt "die genialische Sinnesart" såsom allena stående "auf dem transcendentalen praktischen Standpunkt".[1]

Det är givetvis å ena sidan denna kritiska ställning till ratio ignava Kantii, å andra sidan kravet på ett positivt skapande förnuft, som utgöra förutsättningarna för Schl:s redan år 1797[2] planerade "Kritik aller Moral", som sysselsatt honom tid efter annan de följande åren[3], delvis i Monologen (1800) fått ett första positivt uttryck och slutligen föreligger färdig i det skarpsinniga arbetet: Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre (1803).[4]

Schl:s nya uppfattning av förnuftet innebär hävdandet av ett förnuft, som i motsats mot det kantska icke är blott formellt avdömande utan har med det människan naturligt givna en positivt skapande uppgift: dess frihet är icke en negativ frihet, d. v. s. herravälde över sinnligheten, utan en positiv frihet, ett skapande och organiserande. Sannolikt har Schl. redan före sekelskiftet såsom en positiv motsvarighet till sin planerade "Kritik aller Moral" haft tanke på utarbetandet av en etik, som skulle utgöra en allomfattande kulturteori, varvid Fr. Schlegel troligen övat visst inflytande på honom. Denne skriver nämligen 1798 till Schl.: "Ich glaube Deine Kritik der Moral . . . bedarf gewiss einer Construction und Constitution der ganzen vollen Menschheit und Moralität im Gegensatz der isolirten Philosophie".[5] Schl. antyder ock få år därefter, att kultur- eller förnuftsvetenskapen, "die speculative Geistlehre", vore lika med "die Moral in meinem Sinne".[6]

[1] Denkm., s. 91.

[2] Friedrich Schlegel skriver i okt. 1797 till brodern Wilhelm, att Schl. överraskat honom med "eine wirklich *grosse* Skizze über die *Immoralität aller Moral*". Friedrich Schlegels Briefe an seinen Bruder August Wilhelm, ed. O. Walzel, 1890, s. 301.

[3] Jfr Br. III, s. 97; IV, s. 59; III, s. 175, 202, 208; Euphorion 21. Bd., 1914, s. 764. Br. I, s. 292.

[4] Jfr Dilthey: Schleiermacher i AdB 31. Bd., 1890, s. 426.

[5] Br. III, s. 79.

[6] Denkm., s. 131.

Digitized by Google

3. Är Schl:s etik i motsats mot den kantska moralfilosofien på väg att bli en allomfattande kulturteori och står hans förnuft — till skillnad från det kantska praktiska förnuftet — icke i motsats mot det människan naturligt givna, så skola vi nu se till, hurusom hos Schl. människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida icke blott trivas jämsides med varandra, utan huru de båda äro förenade i ett högre.

Vid den tid, omkring sekelskiftet, då Schl. nått fram till en egen filosofisk grundåskådning och då han fått rykte om sig som originalfilosof — Schelling skriver 1801: "Ich ehre jetzt den Verfasser (scil. der Reden) als einen Geist, den man nur auf der ganz gleichen Linie mit den ersten Original-Philosophen betrachten kann" [1] — är han medveten om att han helt tagit avstånd från Kant. Den enda från denna tid bevarade skrift av Schl., vari han behandlar Kant, nämligen den i Athenaeum 1799 ingående recensionen av Kants Anthropologie (1798), har tycke av en slutlig uppgörelse med den kantska filosofien, för så vitt denna djupast vilade på det rena förnuftets princip. Hans lösgörande från Kant har skett, såsom vi sett, steg för steg. Medan Kant endast inom kunskapskritiken bevarade kravet på både sinnlighetens innehåll och förnuftets formgivande verksamhet men på det praktiska området ställde sinnligheten i motsats mot förnuftet såsom något för detsamma att undertrycka och övervinna, så upprätthöll Schl. även på det praktiska gebitet sinnlighetens rätt tillika med förnuftets. Medan det praktiska förnuftet hos Kant förblev det passivt avdömande och efter en given abstrakt regel uniformerande, vadan det såsom saknande ett givet innehåll aldrig kunde bli positivt verksamt, har det hos Schl. fyllts med livfull aktivitet och positiv handlingskraft. Vi skola se, huru Schl. i den nämnda recensionen av Kants Anthropologie tager ännu ett steg bort från Kant, närmare bestämt från den dualism, som genomgick den kantska filosofien, och huru bakom denna kritik av Kant står en nyvunnen enhetlighet i Schl:s egen grundsyn.

Kants Anthropologie är en förträfflig skrift, säger Schl. ironiskt, "nicht als Anthropologie sondern als Negation aller Anthropologie, als Behauptung und Beweis zugleich, dass so etwas

[1] Aus Schellings Leben—In Briefen I, 1869, s. 345.

Digitized by Google

nach der von Kant aufgestellten Idee durch ihn und bei seiner Denkungsart gar nicht möglich ist".[1] Kant hade i föregående framhållit, att en systematiskt avfattad lära "von der Kentniss des Menschen" kunde vara en sådan "entweder in *physiologischer* oder *pragmatischer* Hinsicht". I förra hänseendet gäller det ett klarläggande av "was die *Natur* aus dem Menschen mache", i senare fallet "was *er* als freihandelndes Wesen aus sich selber mache".[2] "Der in Kants Denkart gegründete und hier ganz eigentlich aufgestellte Gegensatz zwischen physiologischer und pragmatischer Anthropologie macht nemlich beide unmöglich", hävdar Schl. "Es liegen dieser Eintheilung allerdings zwei richtige Gegensätze zum Grunde, der: alle Willkühr im Menschen ist Natur, und der: alle Natur im Menschen ist Willkühr; aber Anthropologie soll eben die Vereinigung beider seyn, und kann nicht anders als durch sie existiren; physiologische und pragmatische ist Eins und dasselbe, nur in verschiedener Richtung."[3] Men "Kant will von dem ersteren hinwegsehen, weil bekanntlich das Ich bei ihm keine Natur hat".[4] Den kantska framställningen går ut på "einen Widerspruch anschaulich zu machen".[5] Gent emot den i "Kants Denkart" grundade motsatsen mellan fysiologisk och pragmatisk antropologi hävdar sålunda Schl. "die Vereinigung beider".

Det fanns en tid, då även Schl. fattade människans *väsen* så, att *naturen* där icke hade någon plats. Till sin *modifikation* bestämdes visserligen människan såsom betingad av *motsatsen* mellan sinnlighet och förnuft men till sitt *väsen* blott såsom *förnuft*. Den principiella kritik, Schl. i sin recension underkastar Kants Anthropologie, och det fullständiga avståndstagande från den kantska rationalismen, han med fullt vetenskapliga anspråk här hävdar, tyder därpå, att han själv kommit att intaga en avgjort ny position. Hade jaget enligt Kant ingen *natur* utan blott *förnuft*, så innebär Schl:s kritik positivt, att han hos jaget hävdar *båda*. Skiljer Kant på pragmatisk och fysiologisk antropologi, av vilka endast den första antages, medan den sista för-

[1] Athen. II: 2, s. 301.

[2] Anthropologie in pragmatischer Hinsicht; Kants Gesammelte Schriften I: 7, Krit. Ausg. 1907, s. 119.

[3] Athen. II: 2, s. 302. [4] Ibid.

[5] Athen. II: 2, s. 303.

Digitized by Google

kastas, så innebär Schl:s kritik positivt, att han för egen del hävdar *båda*. Och han hävdar "die *Vereinigung* beider". Härmed har Schl. indirekt utsagt, att hans egen antropologi vid tiden för den ovannämnda recensionens avfattande (1799) vilar på principen: enhet av ande och natur, förnuft och sinnlighet, människans självverksamma och mottagande, aktiva och passiva sida. Denna enhetliga syn på människan hade inom utvecklingen av Schl:s egen åskådning, såsom vi av det föregående sett, länge förberetts och föresvävat honom som ett etiskt ideal, som dock snart åter förflyktigats under intrycket av en kantisk rationalistisk moral. Med den kantska filosofien, för så vitt denna djupast vilade på det rena förnuftets princip, synes han i nämnda recension definitivt ha brutit. *Die Menschheit* såsom enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida måste han nu sägas klart och medvetet hava hävdat *såsom en allomfattande, det rena förnuftet (rationalismen) ersättande ny princip.*

Det är utifrån denna nyvunna antropologiska princip, som Schl. i sina Lucinde-brev betraktar en så central mänsklig livsyttring som kärleken. Han har med frimodighet hävdat sinnlighetens rätt i kärleken, han har framhållit, att även anden, förnuftet måste vara med. Men att framställa kärleken såsom enbart sinnlig vore icke etiskt och såsom enbart förnuftig ofullständigt. "Es lässt sich hier eins vom andern nicht trennen; im sinnlichsten siehst Du zugleich klar das geistige, welches durch seine lebendige Gegenwart beurkundet, dass jenes wirklich ist wofür es sich ausgiebt, nämlich ein würdiges und wesentliches Element der Liebe; und eben so siehst Du durch den reinsten Ausdrukk der geistigsten Stimmung und des erhabensten Gefühls hindurch das Herz höher schlagen, das Blut sich lebhafter bewegen, und das süsse Feuer der Lust gedämpfter und milder durch alle Organe ein- und ausströmen. Kurz, so eins ist hier alles, dass es ein Frevel ist . . . die Bestandtheile der Liebe nur abgesondert zu nennen."[1] "Der Gott muss in den liebenden sein." "Nichts göttliches kann ohne Entweihung in seine Elemente von Geist und Fleisch, Willkühr und Natur zerlegt werden."[2]

[1] S. W. III: 1, s. 431. [2] S. W. III: 1, s. 447.

Digitized by Google

Den nya antropologiska principen möjliggör för Schl. icke blott att på ett nytt sätt bestämma enskilda mänskliga livsföreteelser (såsom kärleken) utan även att i sina Monologen ge det första utkastet till en gent emot all dualistisk moral ny och egenartad monistiskt etisk totalåskådning. Sedan vi i och för belysning av den nämnda antropologiska-principen tagit några huvuddrag av denna nya etiska åskådning i betraktande, närma vi oss framställningen av huru samma princip sätter Schl. i stånd att på ett nytt och egenartat sätt i Reden bestämma religionen såsom uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent.

Digitized by Google

KAP. II.

Monologens etiska huvudbegrepp såsom uttryck för Schleiermachers nyvunna antropologiska princip.

§ 1. Die Menschheit och die Freiheit.

Avsikten med att M:s etiska huvudbegrepp upptagas till behandling i här föreliggande undersökning av Schl:s religionsuppfattning är att visa, att M:s monistiskt etiska åskådning ytterst går tillbaka på den av Schl. nyvunna principen om enheten av människans självverksamma och mottagande sida (förnuft och sinnlighet). Härmed vinner denna för Schl:s egenartade religionsåskådning utomordentligt viktiga princip nödvändig belysning. De grundläggande begreppen die Menschheit och die Freiheit böra först behandlas.

Die Menschheit och die Freiheit äro växelbegrepp i M., varav jag f. n. endast har att följa första upplagans framställning. Jag väljer die Menschheit såsom utgångspunkt, därför att detta begrepp på det påtagligaste sätt upprätthåller förbindelselinjerna både bakåt och framåt i utvecklingen av Schl:s etiska åskådning: detta begrepp visar nämligen dels *tillbaka* mot Schl:s försök att i Die wahre Schäzung des Lebens (1792) och Ueber den Werth des Lebens (1792—93) komma till rätta med livets mål och mening, som där sökes icke i något transcendent och utommänskligt utan i människans egen natur, dels *framåt* mot det med die Menschheit nära sammanhörande individualitetens begrepp, som i M.[1] nått sin fulla utbildning och alltsedan förblir ett huvudbegrepp i Schl:s ethos. Die Menschheit lämpar sig som utgångspunkt vidare därför, att detta begrepp jämte växelbegreppet die Freiheit bäst tjänar till att ådagalägga, att Schl:s etiska åskådning ytterst går tillbaka på enheten av sinnlighet och förnuft, vadan även individualitetens begrepp visar sig så-

Digitized by Google

som konstituerat av denna enhet. Slutligen är die Menschheit lämpligaste utgångspunkt, därför att detta begrepp i vidaste bemärkelse betecknar det etiska målet och bäst gör M:s sätt att framställa det sedligas förverkligande i Selbstanschauung och Selbstbilden förståeligt.

Redan i Ueber den Werth des Lebens (1792—93) hade Schl. nått fram till die Humanität, die Menschheit, som bestämdes såsom enheten av sinnlighet och förnuft, det emotionella och det rationella, begärd pliktlön och känt pliktbud (Begehren-Erkennen). Att förverkliga denna enhet var livets mål. Men detta enhetliga mål var för honom då ej möjligt att upprätthålla annat än genom hjälpbegreppet lust till regler i handlandet. Ty det rationella, das erkannte Pflichtengebot, var intet annat än den kantska plikten, som stod i motsats mot sinnligheten. I M. anger han i skilda sammanhang, huru han länge var en anhängare av den kantska etiken. Han var en sådan, som "vor der Pflicht sich niederwirft" [1], han kände då samvetet såsom "ein Zuchtmeister".[2] Han kände ingen annan moral än den imperativistiska. Och pliktbudet, förnuftsbudet, hade till enda innehåll "Allgemeinheit und Consequenz der Maximen": "Lange genügte es auch mir nur die Vernunft gefunden zu haben, und die Gleichheit des Einen Daseins als das Einzige und Höchste anbetend, glaubte ich es gebe nur Ein Rechtes für jeden Fall, es müsse das Handeln in Allen dasselbe sein".[3] Med detta förnuft kunde sinnligheten naturligen ej bringas till enhet. Det var ett förnuft, som i grunden måste ligga i oförsonlig strid med sinnligheten. Den enhet, som vunnits mellan sinnlighet och förnuft, var en för tidigt vunnen, en konstlad, som måste sammanhållas med det konstlade hjälpbegreppet "Lust an Regeln im Handeln". Han kunde då icke sägas äga "ununterbrochen das Bewusstsein der ganzen Menschheit".[4] Den gamla dualismen mellan förnuft och sinnlighet, dygd och lycksalighet, hotade i varje ögonblick att springa fram. Schl. erkände ock i Ueber den Werth des Lebens, att dygden hos honom visserligen härskade "unumschränkt" men icke "allgemein". Ty i vissa stunder gjorde sig lycksalighetsbegäret gällande, allt under det dygden teg. Denna dualism kunde endast därigenom hävas, att den imperativistiskt

[1] M.[1], s. 38 f. [2] M.[1], s. 33.
[3] M.[1], s. 38. [4] M.[1], s. 36. Jfr Denkm., s. 53 f.

Digitized by Google

bestämda sedligheten och dess negativa frihetsbegrepp förvandlades till en sådan frihet, som betyder icke förnuftets kuvande av och herravälde över sinnligheten, icke förnuftets motsats mot sinnligheten utan förnuftets samgående med densamma till positivt skapande, fritt framkvällande, organisk växt, *hela* människans meddelaktighet, *hela* personlighetens handlande. Utifrån ett sådant förnuft, som i motsats mot ratio ignava Kantii är livfullt och positivt verksamt och icke har sinnligheten till sin motsats utan med denna har en positiv uppgift, är hela M:s etiska åskådning att tolka. Detta förnuft är den positiva frihet, som korresponderar mot die Menschheit, die *ganze* Menschheit, som icke till någon sida avkortats.

Länge låg detta frihetsbegrepp förberett i Schl:s idéutveckling. Brytningen med den herrnhutiska riktningen har han städse betecknat som den grundläggande gärningen för sitt högre liv. Denna gärning åter framgick därur, att "die Vernunft" bemäktigat sig hans väsen och "Freiheit und Selbstbewusstsein" tagit sin boning i honom.[1] Medvetandet om detta förnuft, denna frihet, var åter icke en följd av spekulation och ideers spel, det var en sanning ur levande liv, det var en upplevelse av "Freiheit durch die That".[2] "Von innen kam die hohe Offenbarung durch keine Tugendlehren und kein System der Weisen hervorgebracht."[3] — I Ueber die Freiheit des Menschen hade Schl. redan givit de första premisserna till detta frihetsbegrepp, i det högadliga dohnaska huset mötte han mera än vad han i Ueber den Werth des Lebens kunnat ge uttryck åt: "Im fremden Hause ging der Sinn mir auf für schönes gemeinschaftliches Dasein, ich sah wie Freiheit erst veredelt und recht gestaltet die zarten Geheimnisse der Menschheit, die dem Ungeweihten immer dunkel bleiben, der sie nur als Bande der Natur verehrt".[4] Intet mindre än den *positiva friheten*, som icke blott betyder band på naturen, sinnligheten, har han här upptäckt.

Detta visar sig först i en ny principiell ställning till den kantska etiken. "Eitler Tand ists immer und leeres Beginnen, im Reich der Freiheit Regeln geben."[5] Honom tillfredsställer

[1] M.[1], s. 107 f.
[2] M.[1], s. 36.
[3] M.[1], s. 35.
[4] M.[1], s. 108.
[5] M.[1], s. 35.

Digitized by Google

icke längre "Gesez und Pflicht, gleichförmig Handeln und Gerechtigkeit".[1] "Was sie Gewissen nennen, kenne ich nicht mehr; es straft mich kein Gefühl, es braucht mich keines zu mahnen."[2] Plikten är ej längre bjudande, befallande. Det måste den vara, så länge motsats råder mellan förnuft och sinnlighet. Men denna motsats är nu övervunnen i begreppet die Menschheit. "In stiller Ruhe, in wechselloser Einfalt führ ich ununterbrochen das Bewusstsein der ganzen Menschheit in mir."[3] "Dieses Bewusstsein der Menschheit" är "das Gewissen" i den nya betydelsen.[4] Den kantska imperativistiska, juridiska moralen har övervunnits. Sedligheten har blivit organisk växt. Sedelagen är att bestämma icke i analogi med en juridiskt bindande lag utan med naturlagen. Friheten är icke lika med band på sinnligheten, naturen, utan organisk växt, fritt framkvällande. Denna frihet är given med den första gärning, som ligger till grund för människovarat: "Ein einziger freier Entschluss gehört dazu ein Mensch zu sein: wer den einmal gefasst, wirds immer bleiben; wer aufhört es zu sein, ists nie gewesen".[5] Det är tydligt, att denna frihet, som innebär organisk växt, fritt framkvällande, från en annan sida sett kan betraktas som nödvändighet: "Leb ich doch im Bewusstsein meiner ganzen Natur. Immer mehr zu werden was ich bin, das ist mein einziger Wille; jede Handlung ist eine besondere Entwiklung dieses Einen Willens; so gewiss ich immer handeln kann, kann ich auch immer auf diese Weise handeln, nichts kommt in die Reihe meiner Thaten, es sei denn so bestimmt".[6] Jag skall senare framhålla, huru den ovan ådagalagda friheten ej betyder tygellöshet, frihet från varje band, utan huru den är bestämd dels av determinationen till individualitet, dels av "die fremde Freiheit", dels av "die Mysterien der Natur".

Denna nya etiska åskådning, vars grundläggande begrepp, die Menschheit, die Freiheit, sålunda visar sig innebära enhet av förnuft och sinnlighet, måste givetvis intaga en förändrad ställning icke blott till bestämningen av sedligheten på imperativistiskt vis såsom bjudande lag utan även till dess bestämning såsom "Würdigkeit der Glückseligkeit". I ett ethos, som utgår

[1] M.[1], s. 54. [2] M.[1], s. 36.
[3] Ibid. [4] M.[1], s. 33.
[5] M.[1], s. 35. [6] M.[1], s. 104.

Digitized by Google

från "das Bewusstsein der *ganzen* Menschheit", kan icke *en* sida därav, sinnligheten, lycksalighetsdriften, tjäna till att förklara livets bestämmelse. Innan ännu helhetssynen på människan vunnits, hade i Die wahre Schäzung des Lebens och Ueber den Werth des Lebens lycksaligheten varit den ena delen av livets dubbla mål. Annorlunda nu i M.[1], som bäres av "das Bewusstsein der ganzen Menschheit". Schl. erkänner här, att det är honom "gleichviel ob Schmerz ob Freude folge. Es zeigen beide das innere Leben an, und inneres Leben ist des Geistes Werk und freie That".[1] Förut (i Die wahre Schäzung och Ueber den Werth) hade lyckan och olyckan satts i beroende av *yttre* förhållanden. Nu förläggas fröjd och smärta till *det inre livet* och äro blott tecken till dettas art. Schl. vet beträffande "Leid und Freude und was sonst die Welt als Wohl und Wehe bezeichnet", att "jedes auf eigene Weise . . . meines Wesens Verhältnisse mir offenbart".[2]

Enligt M.[1] såsom en samling *etiska* självbetraktelser skådas människans väsen i första hand från förnuftets synpunkt. Detta förnuft betecknas ock såsom der Geist. M., särskilt dess första kapitel, präglas av en jublande hyllning till detta förnuft, denne ande, denna mänsklighet, denna frihet. "Ja, du bist überall das erste, heilige Freiheit."[3] "So bist du Freiheit mir in allem das ursprüngliche, das erste und innerste."[4]

§ 2. Die Individualität.

Med begreppet die Menschheit, som innebär positiv frihet, har Schl. i princip bestämt den etiska uppgiften. Det sedliga livet är mänskligt liv och frihet, som betyder icke ett förnuftets herravälde över sinnligheten utan förnuftets samgående med sinnligheten till positivt skapande, fritt framkvällande, organisk växt. Denna mänsklighet såsom enheten av sinnlighet och förnuft betyder nu icke "die allgemeine Menschheit", "der Gemeinbesiz der Menschheit"[5] och såsom sådan ett abstrakt och uniformt etiskt ideal. Det nyvunna begreppet om mänskligheten betyder icke en människans idé eller genusbegrepp, varav alla

[1] M.[1], s. 20 f.
[2] M.[1], s. 110
[3] M.[1], s. 17.
[4] M.[1], s. 19.
[5] M.[1], s. 41.

Digitized by Google

enskilda människor äro lika exemplar. Såsom ett blott förnuftsväsen vore hon så att bestämma. Men nu tillkommer sinnligheten med sitt mångskiftande och differentierade innehåll. Die Menschheit såsom innebärande enheten av människans självverksamma och mottagande sida, enheten av sinnlighet och förnuft inrymmer i sig individualitetens begrepp. Med begreppet die Menschheit i M.[1] har Schl. även hävdat individualitetens begrepp. Det ena är i grunden givet med det andra. Ty mänskligheten, friheten, är icke en ren aktivitet utan en verksamhet med ett givet, konkret innehåll. Schl. säger ock i M.: "Es ist ein anderes und höheres Ziel mir aufgegangen, als jenes (scil. die Menschheit) erreicht war".[1] Detta andra mål är individualiteten. "Es beruhigte mich nicht das Gefühl der Freiheit allein", han sökte "etwas Höheres Sittliches" (die Individualität).[2]

De första ansatserna till individualitetsprincipens utgestaltning torde, såsom av Eck[3] framhållits, ha legat redan i Schl:s bekantskap med det rika liv av individuellt utgestaltad fromhet, som en gång mötte honom i brödrakretsen. Han är ock tid efter annan på jakt efter en rätt uppfattning av individualitetens innebörd. I Spinozismus från början av 1790-talet betygar han, att individualitetsprincipen var "der feste kritische Punkt der *theoretischen* Philosophie", men han visste då ännu, "dass ich meinen Anker nirgends werfen konnte". Studiet av Spinoza och dennes princip omnis determinatio est negatio hade väl till en början lett honom bort från en rätt uppfattning om individualiteten. Han fann då ännu däri intet annat än "die Cohäsion, die identische Vereinigung der Kräfte einer gewissen Masse an einem Punkte". Individualiteten hörde då ännu med blott till det fenomenellas och relativas skenvärld. Och det skulle icke heller vara på det teoretiska gebitet, han skulle komma till rätta med individualiteten. Hans väg därtill är icke metafysisk-ontologisk utan antropologisk-etisk. Så länge han dock behärskades av den kantska etiken, var det honom icke möjligt att nå fullständig klarhet. "Lange genügte es auch mir nur die Vernunft gefunden

[1] M.[1], s. 37. [2] M.[1], s. 39. [3] Ueber die Herkunft des Individualitätsgedankens bei Schleiermacher, 1908, s. 26 ff. Jfr Eck: Schleiermacher i RGG 5. Bd., 1913, s. 305 och Mulert: Die Entstehung der Monologen, som utgör inledning till 2. uppl. av Schieles krit. edition av M., 1914, s. XXII.

Digitized by Google

zu haben, und die Gleichheit des Einen Daseins als das Einzige und Höchste anbetend, glaubte ich es gebe nur Ein Rechtes für jeden Fall, es müsse das Handeln in Allen dasselbe sein, und nur weil Jedem seine eigene Lage, sein eigner Ort gegeben sei, unterscheide sich einer von Andern. Nur in der Mannigfaltigkeit der äussern Thaten offenbare sich verschieden die Menschheit; der Mensch, der Einzelne sei nicht ein eigenthümlich gebildet Wesen, sondern nur ein Element und überall derselbe."[1] Ett *fördjupat* studium av Spinoza och Plato, som han bevisligen omkring sekelskiftet upptagit, har förvisso varit honom till hjälp att övervinna ovannämnda ensidigt rationalistiska uppfattning av individualiteten. I Kr. d. bish. S. (1803) uppvisar han senare, huru både Plato och Spinoza hävdat, hurusom varje enskilt väsen skulle framställa det oändliga på sitt särskilda vis.[2] Sedan Schl. övervunnit den kantska etiken och nått sin egenartade etiska åskådning, uppbyggd på begreppen die Menschheit och den positiva friheten såsom enheten av sinnlighet och förnuft, voro alla betingelser givna att nå fram till individualiteten. Detta begrepp torde lika litet som det därmed nära sammanhörande begreppet die Menschheit hava varit en produkt av spekulation utan en sanning, hämtad ur levande liv. Individualitetsprincipen har väl uppgått för Schl. såsom en personlig erfarenhet i Berlintidens romantiska vänskapsförbindelser, såsom den sedan genom Schl. fått tjäna till att vetenskapligt legitimera romantikens kulturideal. Redan så tidigt som i augusti 1797 föreligger belägg för huru det individuella uppgått för Schl. såsom något ensartat och oersättligt; han skriver: "Es ist doch im Menschen nicht so, wie in der Welt, wo jede Stelle besetzt wird, die sich erledigt. Wenn uns jemand stirbt, bleibt immer eine leere Stelle. Es fehlen uns Mittheilungen und Empfindungen, die so nicht wieder erregt werden, eine Saite unseres Wesens hat ihren Resonanzboden verloren."[3] Därför måste han ock i M.[1] förkasta

[1] M.[1], s. 38. [2] S. W. III: 1, s. 66 f.

[3] Br. I, s. 150 f. Man jämföre därmed Denkm., s. 89 f.: "Im Menschen ist es nicht wie in der Gesellschaft. In dieser wird jede erledigte Stelle sogleich wieder besetzt und die Organe der Gesellschaft bemerken die Verschiedenheit, welche daraus entsteht, nur selten. Dem Menschen stirbt mit jedem, der ihm abstirbt, ein Theil seines Wesens ab. Jede Aeusserung eines Menschen ist ein Akkord, für den der Grundton fehlt, wenn derjenige nicht mehr da ist, der ihm hervorlockt."

Digitized by Google

den bestämning av individualiteten, som han själv givit i Kurze Darstellung des Spinoz. Systems: "Es genügte mir nicht, die Menschheit in ungebildeten rohen Massen anzuschaun, welche innerlich sich völlig gleich, nur äusserlich durch Reibung und Berührung vorübergehende flüchtige Phänomene bilden".[2] Och individualiteten såsom i förhållande till die Menschheit och die Freiheit "etwas Höheres Sittliches" anges i M.[1] sålunda: "Jeder Mensch soll auf eigne Art die Menschheit darstellen, in einer eignen Mischung ihrer Elemente, damit auf jede Weise sie sich offenbare, und wirklich werde in der Fülle der Unendlichkeit Alles was aus ihrem Schoosse hervorgehen kann".[2]

Die Menschheit såsom positiv frihet kunde, såsom ovan framhållits, från en annan sida betecknas såsom nödvändighet. Detta inre samband mellan frihet och nödvändighet i det etiska livet blir än tydligare, då individualitetens begrepp gör sig gällande: "Wo ist die Grenze meiner Kraft? . . . Unmöglichkeit liegt mir nur in der Beschränkung meiner Natur durch meiner Freiheit erste That, nur was ich aufgegeben als ich bestimmte wer ich werden wollte, das nur kann ich nicht . . . Wem diese Beschränkung als fremde Gewalt erscheint, diese, die seines Daseins, seiner Freiheit, seines Willens Bedingung und Wesen ist, der ist mir wunderbar verwirrt."[3] Denna determination till individualitet är ej en *yttre*, främmande nödvändighet, den är en *inre*, den är given i och med "meiner Freiheit erste That". Determinationen är icke för Schl. såsom för Spinoza en negation utan en absolut position. Individualiteten är framgången ur en handling, som är frihet och nödvändighet tillika.

§ 3. Die Menschheit såsom die ewige Gemeinschaft der Geister.

Innan Schl. hade nått individualitetsprincipen i ovan angivna bemärkelse och medan individualiteten ännu var honom "die Cohäsion, die identische Vereinigung der Kräfte einer gewissen Masse an einem Punkte", var det enligt honom oegentligt att tala om nuomena, han ville endast veta av "Das noume-

[1] M.[1], s. 39. [2] M.[1], s. 40.
[3] M.[1], s. 103.

Digitized by Google

non, Die Welt als noumenon".[1] Annorlunda blir det, då individualitetsprincipen är funnen. Då måste det ock givas plats för icke blott "Das noumenon" utan även "Die noumena". Han vet ock i M.[1] att bestämma die Menschheit såsom "die ewige Gemeinschaft der Geister", "das unendliche All der Geister".[2]

Är icke med denna mänsklighet ett nytt begrepp die Menschheit hävdat? Visar det sig icke här, att M. rör sig med två skilda begrepp: die Menschheit såsom positiv frihet och såsom samfund?

Vi ha närmast att ta dessa två begrepp i närmare skärskådande. Vi ha sett, huru die Menschheit såsom växelbegrepp till die Freiheit gått tillbaka på det redan i Ueber den Werth des Lebens funna begreppet die Humanität och huru detta begrepp innebär människovarandet såsom frihet, förnuft, ande. Denna mänsklighet gör sig förnimbar i frihetsmedvetandet (frihetskänslan). Men denna mänsklighet, frihet, var aldrig lika med ren aktivitet, rent förnuft, ty den rena verksamheten är den, som intet verkar, och hamnar därför i passivitet och frihetens död. Förnuftet är alltid hänvisat till sinnligheten och har med denna en positiv uppgift. Mänskligheten såsom frihet är sålunda en enhet av förnuft och sinnlighet. Detta ligger i humanitas. Die Menschheit som die ewige Gemeinschaft der Geister är åter ett kollektivt begrepp: icke humanitas utan genus hominum, omnes homines. Denna mänsklighet är det fullständiga systemet av andar. Det förra begreppet om mänskligheten är immanent: jag kommer till uppfattning om mänskligheten såsom frihet endast genom en omedelbar självuppfattning. I det senare begreppet kommer mänskligheten att framstå som en objektiv verklighet, såsom ett transcendent. Men båda begreppen die Menschheit förutsätta varandra. Mänskligheten såsom positiv frihet är alltid hänvisad till ett givet föremål; dit hör "die Welt", "die ewige Gemeinschaft der Geister". Och mänskligheten såsom det fullständiga systemet av andar förutsätter varje till full mänsklighet, till individualitet kommen ande. Båda begreppen gå sålunda ytterst tillbaka på enheten av förnuft och sinnlighet, även det senare, som såsom ett fullständigt system skall utgöra en fullkomlig enhet av ande och natur. Endast för den religiösa

[1] S. W. III: 4, 1, s. 299. [2] M.[1], s. 17.

Digitized by Google

blicken, som är i stånd att till en helhetssyn sammanhålla det immanenta och transcendenta, ter sig de två begreppen die Menschheit som olika sidor av en och samma sak. I det att den enskilde utbildar sin egen mänsklighet till allt större individualitet, bildar han ock "die Welt", mänskligheten såsom "die ewige Gemeinschaft der Geister". Denna speglar sig i hans inre, och i sin egen mänsklighet ser han mänsklighetens system.

Båda de etiska begreppen äro sålunda nödvändiga för Schl:s etiska åskådning och båda äro bevis för att denna ytterst vilar på principen: enheten av människans självverksamma och mottagande sida.

Såsom die Menschheit såsom frihet från en annan sida sett kunde betecknas såsom nödvändighet och såsom i determinationen till individualitet låg en inre nödvändighet, som var given med "der Freiheit erste That", varigenom individualiteten konstituerades, så innebär ock det frihetsliv, som tager sig gestalt i die ewige Gemeinschaft der Geister, en inre nödvändighet, som betyder den individuella frihetens av gemenskapen betingade gräns. "Es stösst die Freiheit an der Freiheit sich, und was geschieht, trägt der Beschränkung und Gemeinschaft Zeichen." [1] Schl. hade själv prövat på denna frihetens gräns i ett eget betydelsefullt livsförhållande: "Hier steh ich an der Grenze meiner Willkühr durch fremde Freiheit".[2] Gemenskapen är å ena sidan frihetens gräns, å andra sidan åter de individuella frihetssfärernas harmoniska utjämnande, "die hohe Harmonie der Freiheit".[3] Att den yttre naturen, "die Mysterien der Natur", i än högre grad än gemenskapen skulle vara en gräns och en skranka för den individuella friheten, är självfallet.[4] Men varje gräns och skranka för friheten bortfaller i grund och botten i och med inträdet i *det inre livet.* Där och endast där utgestaltar sig det etiska livet såsom frihetens liv, såsom förnufts- och andeliv.

§ 4. Das innere Leben såsom det etiska livets utgestaltning i Selbstbilden och Selbstanschauung.

Utgångspunkten för det sedliga livets bestämning är die Menschheit. Den sedliga uppgiften, det etiska målet faller heller

[1] M.[1], s. 17. [2] M.[1], s. 116.
[3] M.[1], s. 17. [4] M.[1], s. 116.

Digitized by Google

icke utanför die Menschheit utan ligger inom det inre livet. Detta betyder ingalunda en trång isolering: "So leb ich in stiller Verborgenheit doch auf dem grossen thatenreichen Schauplaz der Welt".[1] Die Welt är die Menschheit såsom die ewige Gemeinschaft der Geister. "Was Welt zu nennen ich würdige, ist nur die ewige Gemeinschaft der Geister."[2] Till denna värld hör jaget med sitt inre liv, denna värld "helfe ich in der heiligen Gemeinschaft mit Allen erschaffen".[3] Mitt handlande skall gå ut därpå "die Menschheit in mir zu bestimmen, in irgend einer endlichen Gestalt und festen Zügen sie darzustellen, und so selbst werdend Welt zugleich zu bilden"; "bin ich nur in mir selbst bestimmter und eigener geworden, so hab ich durch mein Werden auch Welt gebildet".[4] Den etiska verksamheten innebär alltså i första hand *Selbstbilden, eigene Bildung.* I och genom detta självbildande bildar jag ock die Welt.[5]

Utbildandet av den egna individualiteten är sålunda högsta etiska mål. Detta bildande är givetvis i första hand uttryck för förnuftets, aktivitetens princip. Men självbildandet förutsätter även gemenskapen: "Ich muss hinaus in mancherlei Gemeinschaft mit den andern Geistern zu schauen, was es für Menschheit giebt, und was davon mir fremde bleibt, was mein eigen werden kann".[6] "Wer sich zu einem bestimmten Wesen bilden will, dem muss der Sinn geöfnet sein für Alles was er nicht ist."[7] Självbildandet, i första hand uttryck för frihetens liv, människans självverksamhet, innebär sålunda samtidigt gemenskap, mottagande, passivitet. Självbildandet såsom det etiska livets utgestaltning visar sig sålunda innebära enhet av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida.

---

[1] M.[1], s. 122. [2] M.[1], s. 17.

[3] M.[1], s. 18. [4] M.[1], s. 21.

[5] Jfr vad Schl. skriver till madame Herz om det moraliska livet såsom helt liggande inom det inre livet: "Eigentlich giebt es doch keinen grösseren Gegenstand des Wirkens, als das Gemüth, ja überhaupt keinen andern, wirken Sie etwa da nicht? O Sie fruchtbare, Sie vielwirkende, eine wahre Ceres sind Sie für die innere Natur und legen einen so grossen Accent in die Thätigkeit der Aussenwelt . . . Sehen Sie nur, was Sie gethan haben und noch thun und thun werden, und gestehen Sie, dass dieses Thun und Bilden unendlich mehr ist, als Alles, was der Mensch über das grosse Chaos, welches er sich zurecht machen soll, gewinnen kann" (Br. I, s. 195 f.).

[6] M.[1], s. 47. [7] M.[1], s. 50.

Digitized by Google

Självbildandet är den form av etisk verksamhet, som enligt Schl:s eget erkännande passar för hans läggning. Av den organiserande eller bildande verksamheten känner han i M.[1] in abstracto även det konstnärliga skapandet, som gent emot självbildandets större receptivitet innebär en högre grad av produktivitet: "Zu sehr ists zweierlei die Menschheit in sich zu einer entschiedenen Gestalt zu bilden und in mannigfachem Handeln sie darzustellen, oder sie kunstreiche Werke verfertigend äusserlich so abzubilden, dass jeder erbliken muss, was einer zeigen wollte".[1] Av dessa verksamheter är den första hans: "Wie könnte mirs zweifelhaft erscheinen, welchen von beiden ich gewählt? so ganz entschieden vermied ich das zu suchen, was den Künstler macht, so sehnsuchtsvoll ergriff ich Alles, was der eigenen Bildung frommt".[2] Han erkänner ock i R., att han icke tillräckligt äger konstsinnet: "Das ist meine schärfste Beschränkung, es ist die Lücke, die ich tief fühle in meinem Wesen".[3] Men därför att självbildandet är hans väg, är ock gemenskapen desto mera av behovet påkallad: "Drum darf ich auch nicht, wie der Künstler, einsam bilden; es troknen mir in der Einsamkeit die Säfte des Gemüths, es stoket der Gedanken Lauf . . . Drum mag ich alles gern in Gemeinschaft treiben: beim innern Denken, beim Anschaun, beim Aneignen des Fremden bedarf ich irgend eines geliebten Wesens Gegenwart, dass gleich an die innere That sich reihe die Mittheilung, und durch die süsse und leichte Gabe der Freundschaft ich mich leicht abfinde mit der Welt."[4] Självbildandet, som sålunda kommer till stånd i gemenskapen, innebär enhet av "Geben" och "Empfangen", "Liebe" och "Sinn", självverksamhet och mottagande. "Die höchste Bedingung der eigenen Vollendung im bestimmten Kreise ist allgemeiner Sinn. Und dieser, wie könnt er wol bestehen ohne Liebe?"[5] "Vereint fühl ich in mir die beiden höchsten Bedingungen der Sittlichkeit! Ich habe Sinn und Liebe zu eigen mir gemacht, und immer höher steigen beide noch, zum sichern Zeugniss, dass frisch und gesund das Leben sei, und dass noch fester die eigne Bildung werde."[6] Så betyder självbildandet ett ständigt fortgående i organiserande verksamhet,

[1] M.[1], s. 44. [2] M.[1], s. 45.
[3] R.[1], s. 167. [4] M.[1], s. 47 ff.
[5] M.[1], s. 51. [6] M.[1], s. 52.

Digitized by Google

som sålunda steg för steg visar sig innebära enhet av människans självverksamma och mottagande sida, ande och natur.

Den etiska verksamheten är emellertid icke blott "darstellend", organiserande, varigenom det gäller att utbilda och framställa den egna mänskligheten (själv en organism av förnuft och sinnlighet, ande och natur) i allt högre individuell och egenartad gestalt, utan den etiska verksamheten är även en sådan, varigenom den egna mänskligheten blir medveten om sig själv. Denna sistnämnda verksamhet har senare av Schl. blivit benämnd symboliserande (vorstellend) gent emot den förra såsom organiserande (darstellend). Såsom M.[1] känner den bildande, organiserande verksamheten, så känner den även den symboliserande, även om namnet ännu ej är givet. Denna senare verksamhet är kort och gott "die Selbstanschauung", "die hohe Selbstbetrachtung" [1], "die Menschheit in sich zu betrachten".[2] "Ein wahrhaft menschlich Handeln erzeugt das klare Bewusstsein der Menschheit in mir, und dies Bewusstsein lässt kein anderes als der Menschheit würdiges Handeln zu."[3] Dessa två verksamheter, den bildande, organiserande, och den åskådande, symboliserande, förutsätta varandra inbördes. "Auch hier im Gebiet der höchsten Sittlichkeit regiert dieselbe genaue Verbindung zwischen Thun und Schauen." [4] Även den symboliserande verksamheten går såsom själv en verksamhet med ett visst givet innehåll och såsom förutsättande den organiserande ytterst tillbaka på enheten av människans självverksamma och mottagande sida.

Schl. har genom hävdandet av dessa två verksamheter i M.[1] lagt första grunden till det följande rikt utformade etiska systemet, som i grunden utgör en allmän kulturteori, som försöker förklara det mänskliga andelivets olika individuella utgestaltningar. M.[1] upptar till behandling skilda etiska "Güter", förverkligade såväl av den organiserande som den symboliserande verksamheten: stat, fri sällskaplighet[5], vänskap, familj, äktenskap, språk

---

[1] M.[1], s. 24. [2] M.[1], s. 34.
[3] Ibid. [4] M.[1], s. 50.

[5] I en särskild uppsats Versuch einer Theorie des geselligen Betragens, av Schl. skriven 1799 och av H. Nohl nyligen upptäckt och utgiven i A. W. II, s. 3 ff., har Schl. givit en särskild framställning av den fria sällskapligheten. Även här betygas, att utgångspunkten för honom är den ovan angivna nyvunna antropologiska principen.

Digitized by Google

etc. Om någon fullständig systematisering är i M.[1] naturligtvis icke tal. Denna skrift är icke framställningen av ett slutfört etiskt system utan fastmer det första betydelsefulla utkastet, begynnelsen till en ny egenartad etisk åskådning. Med tanke på M.[1] skriver Schl. i mars 1800 till Brinkmann: "Ich bitte Dich dabei nicht so wol auf das zu sehen, was darin steht, als vielmehr auf das blanc de l'ouvrage, auf die Voraussezungen, von denen dabei ausgegangen wird, und die ich, so Gott will, in ein Paar Jahren in einer Kritik der Moral und in einer Moral selbst auf andere Weise und schulgerecht darzulegen denke".[1]

* * *

Den här företagna undersökningen av M:s etiska huvudbegrepp har i första hand icke avsett att fastställa och utreda dessa, vilket strängt taget icke skulle höra till en undersökning av Schl:s religionsbegrepp, utan avsikten har varit att komma åt "das blanc de l'ouvrage", "die Voraussezungen" till dessa begrepp. Resultatet av undersökningen har då visat sig vara, att förutsättningen för hela M:s monistiskt etiska åskådning från utgångspunkten i die Menschheit såsom positiv frihet till det sedliga livets utgestaltande i Selbstbilden och Selbstanschauung är enheten av människans självverksamma och mottagande (aktiva och passiva) sida, förnuft och sinnlighet. Vi ha nu att övergå till framställningen av, huru den nyvunna antropologiska principen blir brukbar för Schl. vid fastställandet av religionens art och väsen.

[1] Br. IV, s. 59.

Digitized by Google

KAP. III.

Uppfattningen av det absoluta såsom immanent, transcendent och immanent-transcendent.

Vi ha sett, huru Schl. under ungdomstiden hävdat uppfattningen av det absoluta såsom både immanent och transcendent men huru han då icke var i stånd att sammanhålla båda till en helhetssyn. I bägge hänseendena hade han egentligen haft en föregångare i Kant, kring vilken hans ungdomstids tankearbete i första rummet rört sig. Kant hade ju hävdat, att kunskapen får sin objektiva bestämdhet å ena sidan genom tinget i sig, å andra genom medvetandets enhet. Konsekvensen härav är i grunden, att "die Einheit des Bewusstseins" och "das Ding an sich" äro "wesensidentisch".[1] Denna konsekvens har Kant själv dock icke dragit, och hans tänkandes djupast sett rationella art gör det väl ock omöjligt för honom att fatta det absoluta såsom på en gång transcendent och immanent. Det transcendenta, tinget i sig, måste väl, såsom Jacobi framhöll, till sist utmönstras ur hans system. Den nya, det rena förnuftet ersättande antropologiska principen, som Schl. vid tiden omkring sekelskiftet visat sig hävda, vill sätta honom i stånd att överbygga denna högsta dualism hos Kant och fatta det absoluta såsom på en gång transcendent och immanent. Till de två gängse uppfattningarna av det absoluta såsom immanent och såsom transcendent kommer nu en tredje: det absoluta såsom immanent-transcendent.

Den nya principen die Menschheit såsom enheten av människans självverksamma och mottagande sida hade Schl. nått på *etisk* väg. Det etiska livet är en utgestaltning av det *inre* livet. Länge hade han haft sina blickar riktade mot det inre, det omedelbara och intuitiva livets värld. Nyårsdagen 1792 inbjuder

[1] Jfr A. Hägerström: Kants Ethik im Verhältnis zu seinen erkenntnistheoretischen Grundgedanken systematisch dargestellt, 1902, s. 128.

Digitized by Google

han i den bekanta nyårspredikan sina åhörare till "einige Stunden der Ueberlegung".[1] Det betyder ett *ingående i sig själv*. Ueber den Werth des Lebens, som vidare utför tankarna i denna predikan, börjar med *Betrachtungen*: "Wie süss ist mir die ungestörte Einsamkeit, worin ich mich diesen Betrachtungen überlassen kann!"[2] Dessa betraktelser ha som sin medelpunkt det egna jaget. M. börjar med *die Reflexion*. Det är det yttre, som skall reflekteras i det inre, det är "das innere Leben"[3], varpå det kommer an, "die Selbstanschauung", "die hohe Selbstbetrachtung".[4] "Drum hebt auch weit über das Endliche . . . die Selbstanschauung mich hinaus."[5] "Selbstanschauung und Anschauung des Universums sind Wechselbegriffe; darum ist jede Reflexion unendlich."[6] Vägen in i den inre världen, in i det inre livet, är ock vägen till det absoluta. Där är det närvarande, där reflekterar det sig. Denna väg kan icke den vanliga filosofien beträda. "Es ist die Beschränktheit der Philosophie beides (Selbstanschauung-Anschauung des Universums) zu trennen. Ihr Leben ist todt ohne Reflexion, und ihre Philosophie ist ein lebloses Gemälde."[7] Det inre livets värld står öppen för Schl.; den är religionens värld. Därför kan han ock säga: "Meine Religion ist so durch und durch Herzreligion, dass ich für keine andere Raum habe".[8] Kärlekens och vänskapens innerliga liv bidrog till att befordra det inre livet. Den romantiska vänskapskulten, som även Schl. hängivit sig åt, får stor betydelse. Icke blott die Selbstanschauung, även die Anschauung anderer ledde in i religionens värld. Från Potsdam skriver han i mars 1799 under avfattandet av sina R.[1] till madame Herz: "Im Ernst aber merke ich, dass hier nach und nach Alles schlechter wird und wenn die folgenden Reden nicht gar erbärmlich werden sollen, so muss ich schon aus Religion um der Religion willen nach Berlin kommen — aus Religion, denn wahrlich, ich will das Universum in Ihnen schauen".[9] Åtskilliga äro beläggen för, huru det vänskapliga livet fattas såsom religiöst.[10] Beträffande kär-

[1] S. W. II: 7, s. 135.
[2] Denkm., s. 48.
[3] M.[1], s. 21.
[4] M.[1], s. 24.
[5] M.[1], s. 23 f.
[6] Denkm., s. 118.
[7] Ibid.
[8] Br. I, s. 208.
[9] Br. I, s. 207.
[10] Jfr Br. I, s. 201 f., 286.

Digitized by Google

lekens liv bestämmer han "wer liebt" såsom "wer überall im Endlichen das Unendliche findet".[1] Kärleken hör "unter diejenigen Erscheinungen des Gemüths, welche von den Wenigsten ihrem innern Wesen nach begriffen werden".[2] Schlegel hade just i sin Lucinde velat åskådliggöra kärlekens liv till dess inre sida; framställningen bär ock religiös prägel, menar Schl.: "Religiös, weil sie (die Liebe) überall auf dem Standpunkt gezeigt wird, von dem sie über das Leben hinaus in das Unendliche sieht".[3] Han hade ock riktigt valt romanens form, ty "schon die so gewöhnliche Vergleichung des Romantischen mit dem Dramatischen führt darauf, dass Jenes eine so viel möglich vollendete Anschauung des inneren Menschen geben soll".[4] Själv hade Schl. ock varit betänkt på att skriva "einen Roman": "Meine religiösen Ideen über Liebe, Ehe und Freundschaft liessen sich nicht anders mittheilen".[5] Men han uppger planen, han saknade den konstnärliga begåvningen: "Wo ist mir die Kunst?"[6]

Olika utgestaltningar av det mänskliga livet öppna sålunda väg till uppfattningen av det absoluta. Det är givet i mänsklighetslivets allra innersta. I det omedelbara självmedvetandet om min mänsklighet är uppfattningen av det absoluta medsatt.

Denna tanke var i och för sig icke Schl. alldeles obekant under ungdomsperioden. Han hade då satt tron såsom ett försanthållande utifrån subjektiva grunder i relation till det mänskliga självmedvetandet. Men mänskligheten till sitt *väsen* var honom då lika med *förnuftet*, till sin *modifikation* eller till sitt tillfälliga tillstånd var samma mänsklighet bestämd av *motsatsen* mellan förnuft och sinnlighet. Huru annorlunda ter sig icke saken nu, sedan han nått sin nya, det rena förnuftet ersättande antropologiska princip. Nu är människan till sitt väsen icke blott och bart förnuft. Det är att märka, att både nyårspredikan 1792 och Ueber den Werth des Lebens, som tydligt bebåda upptäckten av den nya antropologiska principen, vilja bortse från stundens tillfälliga tillstånd och söka *väsendet* hos människan: "Ich bin blos Mensch in diesem Augenblick, um mich zu

[1] Denkm., s. 95. [2] Br. IV, s. 537.
[3] Br. IV, s. 540. [4] Br. IV, s. 538.
[5] Br. I, s. 241. Jfr S. W. III: 1, s. 484, 502.
[6] S. W. III: 1, s. 502.

Digitized by Google

fragen: was dies Leben *dem Menschen überhaupt* sein soll und sein kann". [1] Människans *väsen* sökes och detta bestämmes, då den nya antropologiska principen är funnen, såsom enheten av människans självverksamma och mottagande sida, förnuft och sinnlighet. Till sin *modifikation*, till sitt tillfälliga tillstånd kan den enskilda människan vara bestämd övervägande av den ena eller den andra sidan; hon kan i ett givet moment vara övervägande självverksam eller övervägande mottagande. Förnuftet, självverksamheten, som ju är det etiska livets princip, kan hos den ena taga så överhand, att hon förlorar kontakt med den givna verkligheten, irrar som fantast "um leere Ideale herum" och vandrar "tatenlos" genom världen. Den mottagande, sinnliga sidan kan hos den andra bli så förhärskande, att hon sjunker ned i ett simpelt liv "in dem ewigen Wechsel zwischen Begierde und Genuss" och därunder blir alltmera ofri och förslavad.[2] Till sin *modifikation* är den *enskilda människan*, *individen*, faktiskt bestämd övervägande av den ena eller av den andra sidan. Till sitt *väsen* utgöres *mänskligheten*, *individualiteten*, av den harmoniska enheten av de två sidorna, den självverksamma och mottagande, förnuft och sinnlighet.

Då i det modifierade självmedvetandet om min mänsklighet endera av sidorna, den självverksamma, resp. den mottagande, överväger, är att märka, att den andra aldrig är nedbringad till ren nullitet. I självmedvetandet om mig såsom övervägande förnuft är jag självmedveten om min mänsklighet såsom frihet; dock icke *ren* verksamhet, *ren* frihet, ty en sådan är ett verkande, som intet verkar, och sålunda frihetens död. Verksamheten är alltid bestämd av ett visst objekt, och därmed är i frihetskänslan känslan av beroende medsatt. På samma sätt beträffande det modifierade självmedvetandet om min mänsklighet såsom övervägande mottagande och receptiv. Här är jag bestämd av ett mot mig stående objekt, och dock är jag icke självmedveten om mig såsom *rent* beroende. I beroendekänslan är frihetskänslan medsatt. Tinget, som bestämmer mig, är alltid tilllika objekt för min verksamhet; och även om jag avstår att verka därpå, ligger i detta avstående ett frihetsmedvetande. Det modifierade självmedvetandets båda grenar visa sålunda över till

[1] Denkm., s. 51. Kurs. av mig.

[2] Jfr R.[1], s. 8 f.

Digitized by Google

självmedvetandet om den mänskliga naturen överhuvud, mänskligheten till sitt väsen, som konstitueras av den harmoniska enheten av människans självverksamma och mottagande sida, förnuft och sinnlighet.

I självmedvetandet om min mänsklighet är uppfattningen av det absoluta medsatt. Detta gäller på visst sätt både om självmedvetandet om en viss modifikation av mänskligheten och om självmedvetandet om mänskligheten till sitt väsen. I självmedvetandet om min mänsklighet såsom övervägande självverksamhet (det etiska livet med självbildande och konstnärligt skapande) framträder det absoluta i frihetskänslan. Det är ett med die Menschheit såsom Freiheit. Det absoluta är här fattat immanent. Men samma mänsklighetsliv hade en övervägande mottagande sida, som betygar, att det är hänvisat till ett från detsamma skilt och mot detsamma stående objekt. Det absoluta framträder här i känslan av beroende. Det är ett mot subjektet stående objekt, ett ting i sig. Det är här fattat transcendent. — Vore det så, att självmedvetandet om min mänsklighet innebure en *ren* frihetskänsla eller en *ren* beroendekänsla, så vore ock i detta självmedvetande uppfattningen av det absoluta såsom blott och bart immanent eller såsom blott och bart transcendent medsatt. Men nu ha vi sett, huru frihetskänslan alltid tillika innebär beroendekänsla och beroendekänslan frihetskänsla. M. a. o. självmedvetandet om en viss modifikation av mänskligheten visar alltid över till mänsklighetens väsen, som är konstituerad av enheten av självverksamhet och mottagande. Detta betyder med avseende på den i självmedvetandet satta uppfattningen av det absoluta: uppfattningen av det absoluta såsom immanent och såsom transcendent visar alltid över till uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent, d. ä. immanent-transcendent.

Med hänsyn till självmedvetandet om mänskligheten till sin modifikation och till sitt väsen komma vi sålunda till följande indelning av uppfattningen av det absoluta:

1) I självmedvetandet om mänskligheten såsom övervägande självverksamhet, där uppfattningen av det absoluta är given i frihetskänslan, är detta fattat *immanent*.

2) I självmedvetandet om mänskligheten såsom övervägande mottagande, där uppfattningen av det absoluta är given i beroendekänslan, är detta fattat *transcendent*.

Digitized by Google

3) I självmedvetandet om mänskligheten till sitt väsen såsom den harmoniska enheten av människans självverksamma och mottagande sida är det absoluta fattat *immanent-transcendent.*

Denna indelning sätter oss i stånd att med hänsyn till Schl:s religionsåskådning ange den systematiska orten för Schl:s under den intuitiva epoken båda ojämförligt viktigaste arbeten M.[1] och R.[1] i förhållande till varandra.

Mänsklighetslivet såsom aktivt, såsom frihetsliv, är det etiska. Grunddragen av detta har Schl. tecknat i M.[1] såsom en samling etiska självbekännelser. Betraktandet av mänsklighetslivet från denna sida är det *etiska* självåskådandet. Detta leder i den omedelbara frihetskänslan till uppfattningen av det absoluta såsom *immanent.* Dock är att uppmärksamma, att enligt Schl:s eget uttalande denna uppfattning icke är att anse som i sträng mening religiös. I företalet till M.[3] anger han, "dass hier die Selbstbetrachtung sich rein ethisch gestaltet, und das im engeren Sinne Religiöse nirgend hervortritt".

Vi fråga: Var i Schl:s litterära produktion har det nyss antydda, i trängre mening *religiösa* fått sitt uttryck? Vad skulle det i trängre mening religiösa självåskådandet innebära? Schl. anger i nyss nämnda företal, att det varit hans avsikt "durch eine ähnliche Reihe religiöser Selbstgespräche dieses Büchlein (= M.) zu ergänzen". Planen hade dock 1821 ej kommit till utförande och blev aldrig verkställd. Få vi antaga, att M. såsom en samling etiska självbekännelser med en mycket personlig färgning ur Schl:s privata liv vill vara en framställning icke i första hand av den mänskliga naturen överhuvud utan av en viss modifikation av denna mänsklighet, så borde ju den planerade parallellen till M. såsom en samling i trängre bemärkelse religiösa självbekännelser likaledes taga sin utgångspunkt icke i den mänskliga naturen överhuvud utan i en viss modifikation av denna mänsklighet. Tog M. såsom en samling etiska betraktelser sin utgångspunkt i frihetskänslan, så finnes ju för den planerade parallellen till M. såsom en framställning av en viss modifikation av mänskligheten ingen annan utgångspunkt än beroendekänslan. Är detta resonemang riktigt, så skulle, såsom det *etiska* självåskådandet i M. innebar en uppfattning av det absoluta såsom i första hand *immanent,* det i trängre bemärkelse *religiösa* självåskådandet i den planerade parallellen till M. inne-

Digitized by Google

bära en uppfattning av det absoluta såsom i första hand *transcendent.*

Men R.? Är icke denna skrift ett slags parallell till M.? Schl. själv ser icke saken så. Utgångspunkten tages här vid bestämmandet av religionens väsen icke i en viss modifikation av den mänskliga naturen, icke i en viss sida av densamma, utan i den mänskliga naturen överhuvud, i människans väsen såsom en odelad enhet av självverksamhet och mottagande, förnuft och sinnlighet. R:s *skådande av universum* avser därför att vara uppfattningen av det absoluta såsom *immanent-transcendent.*

Härmed har jag sökt angiva den systematiska orten med hänsyn till Schl:s religionsåskådning för hans under den intuitiva epoken båda ojämförligt viktigaste arbeten, R.[1] och M.[1], som bli av grundläggande betydelse för hans följande vetenskapliga arbete. Den historiska osäkerheten beträffande vad den aldrig till stånd komna parallellen till M. faktiskt skulle hava innehållit berör icke det systematiska förhållandet mellan M. och R. Förutsatt att det ovan gjorda antagandet beträffande den blott planerade men aldrig avfattade skriften är riktig, skulle jag vilja skematiskt angiva förhållandet mellan R., M. och den aldrig till stånd komna parallellen till M. på följande sätt:

1) M., framställande det *etiska självåskådandet* med uppfattningen av det absoluta såsom immanent.

2) Den aldrig till stånd komna parallellen till M., framställande det i trängre bemärkelse *religiösa självåskådandet* med uppfattningen av det absoluta såsom transcendent.

3) R., framställande *skådandet av universum* med uppfattningen av det absoluta såsom immanent-transcendent.

Härmed har jag ock tecknat gången av undersökningen i de tre här närmast följande kapitlen.

Digitized by Google

KAP. IV.

Det etiska självåskådandet och det absoluta såsom immanent enligt Monologen (1800).

Till en början måste två ting beaktas: 1) M. är till sin huvudintention framställningen av det etiska självåskådandet. Det etiska livets utgångspunkt är förnuftet, die Menschheit såsom positiv frihet. Självåskådandet är ett förnuftets handlande, varigenom detta kommer till medvetande om sig självt. Det sker i frihetskänslan. Däri är uppfattningen av det absoluta såsom immanent medsatt. 2) Men den positiva friheten har befunnits vara aldrig lika med *ren* frihet, ty detta innebure ett verkande, som intet verkar, d. ä. frihetens död, utan friheten förutsätter alltid ett givet objekt. Die Menschheit såsom positiv frihet går alltid tillbaka på enheten av självverksamhet och mottagande. Därav följer, att med frihetskänslan är alltid känslan av beroende förbunden. Såsom det etiska livets utgångspunkt, die Menschheit såsom Freiheit, så har ock det etiska livets slutpunkt, die Menschheit såsom Individualität, visat sig vara konstituerat av enheten av människans självverksamma och mottagande sida. Både det etiska frihets- och individualitetsmedvetandet kan sålunda icke stanna vid fattandet av det absoluta såsom immanent utan visar alltid över till fattandet av detsamma såsom tillika transcendent. Med beaktande härav har det etiska självåskådandet en plats i Schl:s religionsåskådning.

Brytningen med herrnhutismen, som Schl. betecknat som den grundläggande gärningen för sitt högre liv, innebär enligt M.[1] (s. 107), att "die Vernunft" bemäktigat sig hans väsen. I det frambrytande nya liv, som då ledde honom bort från den herrnhutiska kretsen, kände han krafter av gudomligt ursprung

Digitized by Google

i verksamhet.[1] Förnuftet var honom då redan en uppenbarelse av det gudomliga, absoluta. Förnuftet, ofta benämnt der Geist, är den etiska principen i M.[1]. Detta förnuft, denne ande, är die Menschheit såsom positiv frihet. Även M.[1] känner detta förnuft som en uppenbarelse av det absoluta. Detta är utgångspunkten för fattandet av det absoluta utifrån det etiska självåskådandet i M. I självmedvetandet om min mänsklighet såsom förnuft, ande, frihet är uppfattningen av det absoluta medsatt. "Selbstanschauung und Anschauung des Universums sind Wechselbegriffe; darum ist jede Reflexion unendlich."[2] Reflexionen, det inre livet, det inre skådandet leder till det oändliga. "Drum hebt auch weit über das Endliche . . . die Selbstanschauung mich hinaus."[3]

Detta självåskådande, som uppenbarar det inre livet och ådagalägger det inre handlandet, var länge, såsom vi av det föregående sett, förberett hos Schl. Nyårspredikan 1792, som lade största vikt vid vad som försiggår i själen (det inre handlandet) gent emot den yttre prestationen, manade till "Ueberlegung".[4] Ueber den Werth des Lebens började med "Betrachtungen".[5] M.[1] börjar med "die Reflexion": det yttre skall blott vara en reflex av det inre, allt kommer an på "die Selbstanschauung", "die hohe Selbstbetrachtung"[6], "das innere Leben".[7] Det inre skådandet, självbetraktelsen utföres metodiskt mycket noggrant i M.[1]. Det gäller att i ett visst moment genomskära tidsföljden och nå en punkt utom tiden. Denna punkt står i relation till såväl det oändliga (eviga) som till det i tiden givna, det ändliga: "Der Punkt, der eine Linie durchschneidet, ist nicht ein Theil von ihr: er bezieht sich auf das Unendliche eben so eigentlich und unmittelbar, als auf sie".[8] Livet är "nur eine flüchtige Harmonie, aus der Berührung des Vergänglichen und des Ewigen entsprungen", men självåskådandet, genomskärandet av tidsföljden, leder till upptäckten av "der Mensch, ein bleibendes Werk, der Anschauung ein unvergänglicher Gegenstand".[9] "Auf mich

---

[1] Jfr Die Wasserfahrt, återgiven av Meyer: Schleiermachers und C. G. von Brinkmanns Gang durch die Brüdergemeine, 1905, s. 213 f.

[2] Denkm., s. 118.

[3] M.[1], s. 23 f.

[4] S. W. II: 7, s. 135.

[5] Denkm., s. 48.

[6] M.[1], s. 24.

[7] M.[1], s. 21.

[8] M.[1], s. 8.

[9] M.[1], s. 14.

Digitized by Google

selbst muss mein Auge gekehrt sein, um jeden Moment nicht nur verstreichen zu lassen als einen Theil der Zeit, sondern als Element der Ewigkeit ihn heraus zu greifen." [1] När jag så betraktar mitt inre handlande, som är mitt sanna väsen, "fühle ich mich auf dem heiligen Boden der Freiheit".[2] Med hänsyn till tidsföljden känner jag mig här "fern von allen unwürdigen Schranken" [3], jag hör icke till "die Sklaven" [4], böjer mig ej "dem Szepter der Nothwendigkeit", suckar ej "unter dem Fluch der Zeit".[5] Men i detta tidsräckan genomskärande moment träder jag i förbindelse med det eviga, oändliga: "Du sollst . . . deiner unmittelbaren Beziehungen mit dem Ewigen und Unendlichen dich bewusst werden".[6] Därmed blir momentet "erhabene Andeutung der Gottheit in mir, schöne Einladung zu einem unsterblichen Dasein ausserhalb des Gebietes der Zeit, und frei von ihren harten Gesezen".[7] Denna gudom i mig är förnuftet, der Geist, "das erste und das einzige" [8], die Freiheit, "das ursprüngliche, das erste und innerste".[9] "Wenn ich in mich zurückgeh, um dich (die Freiheit) anzuschaun, so ist mein Blik auch ausgewandert aus dem Gebiet der Zeit, und frei von der Nothwendigkeit Schranken; es weichet jedes drükende Gefühl der Sklaverei, es wird der Geist sein schöpferisches Wesen inne, das Licht der Gottheit geht mir auf." [10]

Anden, förnuftet, är den skapande principen. "Der Geist ist das erste und das einzige." Naturen är blott organ och symbol för der Geist, "sein schönstes Werk, sein selbstgeschaffener Spiegel". Anden har fått mänskligheten stora kropp att "beherrschen" och "sich durch ihn (den Leib) verkünden", d. v. s. såsom föremål för organiserande och symboliserande verksamhet.[11] Även "die ewige Gemeinschaft der Geister", "das unendliche All der Geister" [12], är en skapelse av anden. Ja, rum och tid äro även förnuftets skapelser: "So oft ich aber ins innere Selbst den Blik zurükwende, bin ich zugleich im Reich der Ewigkeit; ich schaue des Geistes Handeln an, das keine Welt verwandeln, und keine Zeit zerstören kann, das selbst erst Welt und Zeit

[1] M.[1], s. 15. [2] M.[1], s. 14.
[3] M.[1], s. 14 f. [4] M.[1], s. 12.
[5] M.[1], s. 14. [6] M.[1], s. 8.
[7] Ibid. [8] M.[1], s. 15.
[9] M.[1], s. 19. [10] Ibid.
[11] M.[1], s. 15 f. [12] M.[1], s. 17.

Digitized by Google

erschaft".[1] Anden, förnuftet, frihetens, produktivitetens princip, är M[1]:s huvudord, därför att synpunkten här är *etisk*. Det oändliga, det absoluta, som i andens självåskådande uppenbaras, ligger icke "jenseit der zeitlichen Welt", skådandet följer icke i en annan tid "nach dem Tode". Självåskådandet innebär att genomskära tidsföljden och nå den punkt, som, i och för sig varken tidlig eller evig, kan sättas i relation både till det eviga, oändliga och det ändliga, tidliga. I denna punkt mötas det oändliga och det ändliga, i denna punkt realiserar sig självåskådandet såsom ett skådande av det oändliga i det ändliga. I och genom detta betraktelsesätt skiljer sig Schl. från dem, som representera en populär uppfattning: "Jenseit der zeitlichen Welt liegt ihnen ja die Gottheit, und die Gottheit anzuschaun und zu loben haben sie den Menschen nach dem Tode auf ewig befreit von den Schranken der Zeit: aber es schwebt schon jezt der Geist über der zeitlichen Welt, und ihn anzuschaun ist Ewigkeit und unsterblicher Gesänge himmlischer Genuss. Beginne darum schon jezt dein ewiges Leben in steter Selbstbetrachtung . . . weine, wenn du dahin treibst im Strome der Zeit, ohne den Himmel in dir zu tragen."[2]

För det etiska självåskådandet kommer förnuftet, anden att uppenbara det eviga, oändliga. Det etiska självåskådandet har härvid tagit sikte på det moraliska livets *utgångspunkt*, ty anden är i detta fall fattad såsom den positiva frihetens, aktivitetens, princip, som måste vara apriori given för den etiska verksamheten. Men det etiska självåskådandet kan även stanna inför det etiska livets *slutpunkt*: det förverkligade goda, "das Gut", även detta, såsom vi sett, från tidigare år ett etiskt huvudbegrepp hos Schl. I sin högsta fullkomning är detta förverkligade goda individualiteten: "Jeder Mensch soll auf eigne Art die Menschheit darstellen, in einer eignen Mischung ihrer Elemente".[3] Den eget och individuellt utbildade känner sig såsom "ein Werk der Gottheit, das einer besondern Gestalt und Bildung sich zu erfreuen hat".[4] Det låter tänka sig, att någon, "von der reichsten Welt umgeben, in sich nichts mehr zu handeln hätte". En sådan hade nått fullkomligheten. Men "ein ganz vollendetes Wesen ist ein Gott, es könnte die Last des Lebens nicht ertragen, und hat nicht in der Welt der Menschheit Raum".[5] Det

[1] M.[1], s. 25. [2] M.[1], s. 29 f. [3] M.[1], s. 40. [4] Ibid. [5] M.[1], s. 128 f.

Digitized by Google

etiska slutmålet, fullkomlighet i individualitet, är det absoluta. I detta hänseende ligger ett visst berättigande i den populära gudstanken: "Der Gedanke, mit dem sie die Gottheit zu denken meinen, welche sie nimmer erreichen, hat doch für dich die Wahrheit einer schönen Allegorie auf das was der Mensch sein soll".[1]

Varje form av gemenskapsliv har att mer och mer utbildas i individualitet och därmed bli en uppenbarelse av det absoluta. Das Selbstbilden förutsätter, såsom vi sett, Gemeinschaft: "Ich mag gern alles in Gemeinschaft treiben".[2] Gemenskapen innebär "Geben und Empfangen", "Liebe und Sinn", "die beiden höchsten Bedingungen der Sittlichkeit".[3] "Wo ich Anlage merke zur Eigenthümlichkeit, weil Sinn und Liebe die hohen Bürgen da sind, da ist auch für mich ein Gegenstand der Liebe."[4] "Liebenswürdig ist wer liebt, d. h. wer überall im Endlichen das Unendliche findet."[5] Äktenskapet skall skapa en ny egenartad organism av man och kvinna: "Es bindet süsse Liebe Mann und Frau . . . Wie eigne Wesen aus ihrer Liebe Schooss hervorgehn, so soll aus ihrer Naturen Harmonie ein neuer gemeinschaftlicher Wille sich erzeugen."[6] "Eine Familie", heter det i R.[1] (s. 229 f.), "kann das gebildetste Element und das treueste Bild des Universums sein." Vänskapen fattas såsom "Annäherung zur Individualität in's Unendliche".[7] I väninnan madame Herz hade Schl. inför sig "ein eigen gebildetes Wesen". Han skådar ock hos henne "das Universum".[8] Varje form av gemenskapsliv, äktenskap, kärlek, vänskap, kan utbildas till allt större fullkomlighet i individualitet och blir därmed symbolen för det oändliga. Såsom det är möjligt, att den enskilde når fullkomlighet i självbildandet och därmed blir "ein ganz vollendetes Wesen", "ein Gott", som ej mer kan bära livets börda och ej mer har plats bland människor, så låter ock tänka sig, att en given form av gemenskapsliv kan nå hel fullkomlighet i individuell utbildning. Men att nå ett sådant mål är att nå det absoluta. "Wo ist das schöne Ideal vollkommener Vereinigung? die Freundschaft, die gleich vollendet auf beiden Seiten ist? Nur

[1] M.[1], s. 28. [2] M.[1], s. 48.
[3] M.[1], s. 51 f. [4] M.[1], s. 62.
[5] Denkm., s. 95. [6] M.[1], s. 81.
[7] Denkm., s. 107. [8] Br. I, s. 207.

Digitized by Google

wenn in gleichem Maasse Beiden Sinn und Liebe fast über alles Maass hinaus gewachsen sind. Dann aber sind mit der Liebe zugleich auch sie vollendet, und es schlägt die Stunde . . . der Unendlichkeit sich wieder zu geben, und in ihren Schooss zurükzukehren aus der Welt." [1]

Individualitet är enligt M.[1] det sedliga livets mål. Fullkomlighet i individualitet är högsta etiska mål. Detta är ock lika med det absoluta, det oändliga. I allt individuellt utgestaltat låter sig det oändliga skåda. Med tanke härpå skriver Schl.: "Das principium individui ist das Mystischste im Gebiet der Philosophie". Med hänsyn till att individualitetsprincipen behärskar hela M[1]:s framställning, kan Schl. kort efter arbetets utgivande skriva: "Wo sich Alles so unmittelbar daran (das principium individui) anknüpft, hat das Ganze allerdings ein mystisches Ansehen bekommen müssen".[2] Den religiösa betraktelsen omsluter ock, såsom vi sett, den etiska i M.[1]. Det etiska självåskådandet leder både såsom frihets- och individualitetsmedvetande över till skådandet av det absoluta, det oändliga i det ändliga. Det oändliga uppfattas här immanent. Men den immanenta betraktelsen ger blott halva sanningen. Ett blott immanent fattat absolut är intet absolut. Det absoluta i egentlig mening är ett transcendent, ett i sig. Dit når icke den rent etiska självbetraktelsen. Detta är huvudresultatet av den i detta kapitel företagna undersökningen.

Jämte det *etiska* självåskådandet måste det finnas ett sådant, som tar sin utgångspunkt i mänsklighetslivets mottagande sida. Detta har ovan benämnts det *religiösa* självåskådandet. Vi hava nu att se, vad detta närmare har att innebära.

[1] M.[1], s. 66. [2] Br. IV, s. 59.

Digitized by Google

KAP. V.

Det religiösa självåskådandet och det absoluta såsom transcendent. En konstruktion.

I företalet till M.[3] framhåller Schl., att "die Selbstbetrachtung" i M. är "rein etisch" och att "das im engeren Sinne Religiöse darin nirgend hervortritt". Såsom parallell till detta etiska självåskådande måste det finnas ett sådant, där det i trängre bemärkelse religiösa framträder. Såsom det etiska visade sig leda till en sådan uppfattning av det absoluta, vari detta gjorde sig förnimbart i *frihets-* och *individualitetsmedvetande*, så måste det i trängre bemärkelse religiösa självåskådandet innebära en sådan uppfattning av det absoluta, där detta uppenbarar sig i *känsla av beroende*. I ovannämnda företal till M.[3] framhåller Schl., att han varit betänkt på att i ett särskilt arbete framställa detta religiösa självåskådande. Denna plan kom aldrig till utförande. Dock finnas här och var spridda notiser beträffande innebörden av detta självåskådande. Med tillhjälp av dessa dristar jag mig att framkonstruera huvuddragen av det religiösa självåskådandet och uppfattningen av det absoluta såsom transcendent, ehuru Schl. själv aldrig givit en sammanhängande framställning därav. Att denna konstruktion måste bliva högst fragmentarisk, ligger i sakens natur. Detta må emellertid icke förhindra försöket, som skall visa sig vara av ett viktigt systematiskt intresse för utredandet av Schl:s religionsåskådning i dess helhet. Den föreliggande uppgiften må därför icke anses som historisk: att framkonstruera ett aldrig till stånd kommet arbete, utan som systematisk: att uppvisa, att det religiösa självåskådandet med uppfattningen av det absoluta som transcendent i likhet med det etiska självåskådandet med uppfattningen av det absoluta som immanent visar över till uppfattningen av det absoluta som immanent-transcendent.

Digitized by Google

Wehrung[1] har riktigt uppmärksammat "eine innere Duplicität" hos Schl.: vid sidan av den utifrån det etiska självåskådandet i M. utgående uppfattningen om religionen, i enlighet varmed det absoluta fattas som förnuft, Geist, frihet, finner Wehrung i R. en religionsbestämning, som fattar det absoluta naturartat och medför frihetens och individualitetens död. Utifrån sin åsikt om Schl:s grundåskådning såsom idealism, väsensbefryndad med den fichteska, kan Wehrung icke på annat sätt komma till rätta med denna senare religionsbestämning än avpolletera den såsom något för Schl:s egentliga åskådning främmande och beroende på tillfälliga yttre inflytelser. Medan Wehrung finner Schl. i grundåskådningen såsom "ein Gesinnungsverwandter Fichtes", anser han, att den sistnämnda naturartade religionsbestämningen är att tillskriva inflytelser från Schelling. Jag har haft tillfälle visa, att Schl. utbildat sin grundåskådning fullt självständigt under försök att steg för steg arbeta sig ut ur den kantska rationalismen. Gent emot det dualistiska draget mellan sinnlighet och förnuft, som ofta gjorde sig gällande hos Kant, hävdar Schl. enheten av människans självverksamma och mottagande sida. Självåskådandet tager sin utgångspunkt i det ena eller det andra ledet, vadan det absoluta kommer att skådas än såsom ande och ge sig tillkänna i frihetsmedvetande, än såsom natur och ge sig tillkänna i känsla av beroende. Med denna grundsyn kunna vi enkelt och naturligt utan att göra våld på Schl:s framställning och stryka vissa delar, som faktiskt ingå däri, komma till rätta med sådana partier, som för Wehrung i grunden äro oförklarliga.

R. är till sin uppgift och konstform helt skild från M. Medan M. är en rent etisk självbetraktelse och utgör en samling självbekännelser, är R:s huvuduppgift att *meddela religion genom att framställa religionens väsen*, den oändliga religionen. Därför är ock konstformen den retoriska: "Alle Mitteilung der Religion kann nicht anders als rhetorisch sein" (R.[1], s. 49). Då sålunda religionens väsen, den oändliga religionen, är R:s huvudföremål, har det individuellt gestaltade religiösa livet icke i första hand intresse. Det religiösa självåskådandet är sålunda här icke huvuduppgift. Dock är talaren under framställningens gång här och

[1] Der geschichtsphilos. Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 47 ff.

Digitized by Google

var manad att dels vända blicken in i sig själv såsom religiöst subjekt, dels uppfordra sina åhörare till självbetraktelse. Så ofta den religiösa självbetraktelsen kommer till stånd, visar det sig, att det absoluta gör sig förnimbart i känsla av nödgande och beroende.

Varför står talaren egentligen där inför sina åhörare och talar i religionens sak? Svar: "Ich bin von einer innern und unwiderstehlichen Notwendigkeit, die mich göttlich beherrscht, gedrungen zu reden".[1] "Dass ich rede, rührt nicht her aus einem vernünftigen Entschlusse . . . es ist die innere unwiderstehliche Notwendigkeit meiner Natur, es ist ein göttlicher Beruf, es ist das, was meine Stelle im Universum bestimmt und mich zu dem Wesen macht, welches ich bin."[2] Det är så, att "der Religiöse, von seiner Natur gedrungen, notwendig spricht".[3] Så måste talaren "von ihr (die Religion) durchdrungen endlich reden und ein Zeugnis von ihr ablegen".[4] Det är något av det profetiska måste, en överväldigande realitets tvång, som bringar talaren att ta till orda. Detta är givetvis det närmast till hands liggande uttrycket för det absolutas uppenbarelse i och genom det religiösa självskådandet. Medan det absoluta i det etiska självskådandet framträdde i känslan av ohämmad frihet, framträder det här i känslan av ett absolut nödgande, ett måste, ett tvång.

Frihetsmedvetandet var förbundet med medvetandet om aktivitet, självverksamhet, självbildande. I det religiösa självskådandet däremot är känslan av nödgandet, tvånget, förbunden med medvetande om egen passivitet, gripenhet: den fromme "ist seiner Gefühle als unmittelbarer Einwirkungen des Universums bewusst".[5] Men icke blott *innehållet* i det etiska och det religiösa självskådandet är olika, så att det ena innebär medvetande om frihet, självverksamhet, det andra om beroende, passivitet, utan det etiska självskådandet är *i och för sig* såsom växelbegrepp till självbildandet ett uttryck för frihet och aktivitet, medan det religiösa självskådandet *i och för sig* är "müssige Beschauung".[6] Schl. kunde i M.[1] uppfordra till självbetraktelse, såsom han kunde bjuda till självbildande. Men det religiösa

[1] R.[1], s. 3. [2] R.[1], s. 5.
[3] R.[1], s. 178. [4] R.[1], s. 15.
[5] R.[1], s. 120. [6] R.[1], s. 69.

Digitized by Google

självskådandet kan man ej uppfordra till, detta tager sig ingen, det blir en givet, såsom man överhuvud icke bildar sig till religion.[1] "Das Universum bildet sich selbst seine Betrachter und Bewunderer."[2]

Den etiska principen i M.[1] var förnuftet, anden, die Menschheit såsom positiv frihet och produktivitet. Det etiska självåskådandet, varigenom förnuftet kom till medvetande om sig självt, innebar samtidigt en förnuftets uppenbarelse av det absoluta, ett skådande av det gudomliga i det mänskliga, det oändliga i det ändliga. Die Menschheit såsom frihet och produktivitet var uttryck för det absoluta. Men die Menschheit var intet abstractum, mänskligheten framträdde alltid i konkret och individuell gestalt. Individualiteten blev på samma sätt som die Menschheit uttryck för det absoluta, icke blott såsom förverkligat sedligt Gut utan även såsom organ för fortgående etisk verksamhet. Genom att i det etiska självåskådandet så skåda die Menschheit och die Individualität trädde jag in icke blott i frihetens värld och andarnas rike utan även i evighetens värld, höjd över tidssammanhanget och dess hårda nödvändighet. Då det religiösa självåskådandet uppenbarar det absoluta icke såsom frihet och ande utan såsom nödvändighet och natur, måste givetvis här både die Menschheit och die Individualität få en helt annan ställning. Den etiskt kvalitativa synpunkten på mänskligheten och individualiteten ersättes av en kvantitativt bestämd. Mänskligheten är ur denna synpunkt icke ett evigt uttryck för det absoluta. Schl. är medveten, att die Menschheit "unmöglich selbst das Universum sein kann".[3] Die Menschheit är icke längre ett organ i en ändlös etisk verksamhet utan ett stadium i rörelsen mot det oändliga. "Sie ist nur ein Mittelglied zwischen dem Einzelnen und dem Einen, eine Ruheplatz auf dem Wege zum Unendlichen, und es müsste noch ein höherer Charakter gefunden werden im Menschen, als seine Menschheit um ihn und seine Erscheinung unmittelbar aufs Universum zu beziehen."[4] "Nun aber habe ich Euch deutlich genug gesagt, dass die Menschheit nicht mein alles ist, dass meine Religion nach einem Universum strebt, wovon sie mit allem, was ihr angehört, nur ein unendlich kleiner Teil, nur eine einzelne vergängliche Form

[1] Jfr R.[1], s. 134 ff.
[2] R.[1], s. 143.
[3] R.[1], s. 104.
[4] R.[1], s. 105.

Digitized by Google

ist.“ [1] Det gäller “über die Menschheit hinaus zu kommen“.[2] Men detta överskridande av mänskligheten betyder ock överskridandet av individualiteten. “Strebt danach, schon hier Eure Individualität zu vernichten und im Einen und Allen zu leben.“[3] “Erinnert Euch, wie in ihr (die Religion) alles darauf hinstrebt, dass die scharf abgeschnittenen Umrisse unsrer Persönlichkeit sich erweitern und sich allmählich verlieren sollen ins Unendliche.“ [4] Med detta mänsklighetens övervinnande och individualitetens utplånande sammanhänger ock en ny föreställning om odödligheten och det eviga livet. Enligt det etiska självåskådandet betydde det eviga livet genombrytandet av tidsskrankan, ingåendet i frihetens rike över den tidliga världen, inträdandet i individualitetens värld, andarnas samfund. Enligt det religiösa självåskådandet är Gottähnlichkeit och odödlighet “das geräuschlose Verschwinden seines ganzen Daseins im Unermesslichen“ [5] och “mitten in der Endlichkeit eins werden mit dem Unendlichen“.[6] “Aus sich selbst herausgehend, über sich selbst triumphierend, sind sie auf dem Wege zur wahren Unsterblichkeit und Ewigkeit.“ [7]

Med detta religiösa självåskådande, så motsatt det etiska, sammanhänger nära trossatsernas utbildande och die Geselligkeit i religionen. Trossatserna äro intet annat än sådana begrepp, “wenn die Religion einmal Begriffe haben soll“, som beteckna “auf die eigentümlichste Art das Bewusstsein eines Menschen von seiner Religion“.[8] Schl. har såsom ett bihang till R[1]:s andra tal om den oändliga religionens väsen givit en kortfattad framställning av de till religionen hörande begrepp och trossatser, som äro “die ersten und wesentlichsten“[9], och det visar sig, att de alla äro uttryck för å ena sidan det absoluta såsom högsta nödvändighet, å andra sidan det religiösa subjektet såsom passivt medel. Ett *under* är varje händelse i det naturliga kausalförloppet, där det absoluta såsom högsta nödvändighet framträder för det religiösa subjektet. “Wunder ist nur der religiöse Name für Begebenheit, jede, auch die allernatürlichste . . . Mir ist alles

[1] R.[1], s. 125. [2] R.[1], s. 131.
[3] R.[1], s. 132. [4] R.[1], s. 131.
[5] R.[1], s. 52. [6] R.[1], s. 133.
[7] R.[1], s. 234. [8] R.[1], s. 119 f.
[9] R.[1], s. 119.

Digitized by Google

Wunder . . . Je religiöser Ihr wäret, desto mehr Wunder würdet Ihr überall sehen."[1] — *Offenbarung* är "jede ursprüngliche und neue Anschauung des Universums".[1] Men en sådan åskådning är en beröring av universum, ett universums handlande på det religiösa subjektet. — Den religiösa *inspirationen* (die Eingebung) "ist nur der religiöse Name für Freiheit . . . Jedes Wiedergeben einer religiösen Anschauung, jeder Ausdruck eines religiösen Gefühls, der sich wirklich mitteilt, so dass auf andre die Anschauung des Universums übergeht, war auf Eingebung geschehen; denn es war ein Handeln des Universums durch den einen auf die andern".[2] På det specifikt religiösa gebitet har friheten således ingen plats, i inspirationens ögonblick är det religiösa subjektet blott verktyg, medel. — *Die Weissagung* är ej heller uttryck för subjektets godtycke eller frihet utan går tillbaka på ett nödvändigt sammanhang: "Jedes Antizipieren der andern Hälfte einer religiösen Begebenheit, wenn die eine gegeben ist, ist eine Weissagung".[3] — *Die Gnadenwirkungen* äro uttryck för samma aktivitet hos universum och passivitet hos det religiösa subjektet. "Alle religiösen Gefühle . . . sind durchs Universum unmittelbar gewirkt."[4] — Dessa religiösa begrepp eller lärosatser äro kännetecknade av tre ting: 1) De framgå ur det religiösa självåskådandet. 2) De äro uttryck för det specifikt religiösa, så till vida som det religiösa subjektets passivitet, gripenhet, beroendet av en högre nödvändighet här kommer till uttryck. 3) De hava karaktären av religiös allmängiltighet: "Sie sind um so wichtiger deswegen, weil sie nicht nur etwas bezeichnen, was allgemein sein darf in der Religion, sondern gerade dasjenige, was allgemein sein muss in ihr". Ty den, som icke sett några under i världen, icke varit bärare av några uppenbarelser, icke talat i helig inspiration och varit medveten om sina känslor såsom nådeverkningar, "unmittelbare Einwirkungen des Universums", den har ingen religion.[5]

Det religiösa självåskådandet leder icke blott till utbildandet av de första och fundamentala lärosatserna utan framtvingar även das Gesellige i religionen. Det är ett behov hos människan, att "je heftiger ihn (der Mensch) etwas bewegt, je inniger es sein Wesen durchdringt, desto stärker wirkt auch der Trieb,

[1] R.[1], s. 118. [2] R.[1], s. 119.
[3] Ibid. [4] Ibid. [5] R.[1], s. 120.

Digitized by Google

die Kraft desselben auch ausser sich an andern anzuschauen, um sich vor sich selbst zu legitimieren, dass ihm nichts als Menschliches begegnet sei . . . Der eigentlichste Gegenstand aber für dieses Verlangen ist unstreitig dasjenige, wobei der Mensch sich ursprünglich als leidend fühlt, Anschauungen und Gefühle; da drängt es ihn, zu wissen, ob es keine fremde und unwürdige Gewalt sei, der er weichen muss." [1] Självåskådandet leder sålunda till självmeddelelse. "Wie sollte er gerade die Einwirkungen des Universums für sich behalten, die ihm als das Grösste und Unwiderstehlichste erscheinen? . . . Sein erstes Bestreben ist es vielmehr, wenn eine religiöse Ansicht ihm klar geworden ist oder ein frommes Gefühl seine Seele durchdringt, auf den Gegenstand auch andre hinzuweisen und die Schwingungen seines Gemüts womöglich auf sie fortzupflanzen." [2] Behovet att meddela mötes av ett behov att taga emot. "Wenn also, von seiner Natur gedrungen, der Religiöse notwendig spricht, so ist es eben diese Natur, die ihm auch Hörer verschafft." [3] Detta givande och mottagande är geselliges Leben. Därmed har det religiösa samfundet, kyrkan, kommit till stånd. Och denna kyrka är till sitt väsen *en*. Varför? Svar: "Damit jeder anschauen und sich mitteilen lassen könnte die Religion des andern, die er nicht als seine eigne anschauen kann und die also als gänzlich von ihr verschieden gedacht wurde". [4]

* * *

Det religiösa självåskådandet har här beskrivits såsom parallell och motsättning till det etiska. Det torde därför lämpa sig att vid en sammanfattande återblick ange huvudpunkterna av det etiska självåskådandet jämsides med huvuddragen av det religiösa.

Såväl det *etiska* som det *religiösa självåskådandet* innebär på visst sätt en uppfattning av det absoluta.

I det etiska självåskådandet gör sig det absoluta förnimbart i die Menschheit såsom positiv frihet, i aktiviteten, produktiviteten och die Individualität icke blott såsom förverkligat sedligt "Gut" utan även som organ för i det oändliga fortgående etisk verksamhet. Inträdandet i frihetens värld och andarnas rike är odödlighet och evigt liv. Det absoluta är här fattat immanent.

[1] R.[1], s. 177 f. [2] R.[1], s. 178. [3] Ibid. [4] R.[1], s. 239.

Digitized by Google

I det religiösa självåskådandet gör sig det absoluta förnimbart i känslan av beroende. Det religiösa subjektet känner sig gripet av en överväldigande verklighet och är självt blott passivt verktyg och medel i en högre nödvändighets hand. Det absoluta är här fattat transcendent.

Om nu förutsättningen för det etiska självåskådandet vore det *rena* förnuftet och detta åskådande sålunda vore en sådan förnuftets verksamhet, varigenom detta skulle komma till medvetande om sig självt såsom *rent* immanent, så hamnade ju för det första detta åskådande, som jämte den rena verksamhetens form intet innehåll hade att åskåda, i den rena nihilismen och nådde för det andra aldrig fram till det absoluta, emedan detta såsom ett i sig aldrig kan vara blott och bart ett immanent. Om nu det religiösa självåskådandet såsom förutsättning hade endast den *rena* receptiviteten och det absoluta här uppfattades *blott* som ett transcendent, så bleve denna uppfattning en objektsuppfattning och vore såsom sådan för det första ett vetande, vadan dess karaktär av religion upphörde, och kunde för det andra icke vara ett vetande om det absoluta, emedan det absoluta gjorts till objekt jämsides med andra objekt och därmed relativiserats, d. ä. upphävts.

Dessa båda faror, som med hänsyn till uppfattningen av det absoluta hota det etiska, resp. det religiösa självåskådandet, undgår Schl. genom sin nyvunna antropologiska princip, enligt vilken människans självverksamma och mottagande sida ingått en harmonisk enhet. Det har ock visat sig, att frihetskänslan alltid är förbunden med känsla av beroende och beroendekänslan med frihetskänsla. Det etiska självåskådandet, som utgår ifrån mänsklighetslivets självverksamma sida, innebär sålunda icke blott en immanent uppfattning av det absoluta utan visar över till det absoluta såsom transcendent; det religiösa självåskådandet, som tar sin utgångspunkt i receptiviteten, innebär sålunda icke blott en transcendent uppfattning av det absoluta utan visar över till det absoluta såsom immanent. D. v. s. båda visa i sista hand över till uppfattningen av det absoluta såsom immanent-transcendent, vilken uppfattning gör anspråk på att dels hava det absoluta såsom innehåll, dels äga den religiösa upplevelsens omedelbarhet.

Digitized by Google

KAP. VI.

Skådandet av universum och det absoluta såsom immanent-transcendent enligt Reden (1799).

§ 1. Religionens negativa ställning till metafysik och moral.

Skall religionen bestämmas som uppfattningen av det absoluta som immanent-transcendent, så måste först varje sådan åsikt undanröjas, som i religionen ser uppfattningen av det absoluta såsom blott immanent eller blott transcendent. Från det *etiska* livets synpunkt ligger det nära till hands att i frihetskänslan söka det absoluta såsom immanent. Uppfattningen av det absoluta som transcendent har i grunden gjort detta till objekt för en kunskap och bevisar sig därigenom vara ett vetande om det absoluta eller *metafysik*. Då religionens väsen skall bestämmas, är den första uppgiften sålunda att avgränsa densamma från varje slag av metafysik och moral.

Schl:s ungdomsutveckling har steg för steg lärt honom, huru religionen i grunden står indifferent i förhållande till guds- och odödlighetsideerna och dessas användning som stöd för upprätthållande av sedlighetens krav. I det föregående har jag haft tillfälle att uppvisa, huru Schl. mycket tidigt genom den påkostande kris, varigenom han reagerade mot den herrnhutiska fromhetens vändning till läromässighet, gjort den erfarenheten, att hans egen religion ej var bunden vid en viss gudsföreställning. Hans gudstro i en viss utpräglad herrnhutisk mening hade lidit skeppsbrott, men därmed hade han icke gått religionen förlustig: "Sie (die Religion) half mir, als ich anfing den väterlichen Glauben zu sichten".[1] Han ägde förbindelsen kvar med det absoluta, även om han icke längre vandrade traditionellt upp-

[1] R.[1], s. 15.

Digitized by Google

trampade vägar och följde sedan gammalt tillrättalagda trosföreställningar. Stundom återkom väl gudsidén i ny form, framför allt såsom högsta avslutning på Kants moraliska system, vars allvarliga anda genomträngde Schl. Och särskilt fick odödlighetstanken största betydelse och tillfredsställde behovet av det sedliga strävandets projicering in i en ändlös framtid. Sedan han principiellt brutit mot den kantska postulatsläran, behöll han dock en tid den moraliska förnuftstron i form av en "subjektiv" tro. Men den dag kom, då gudsidén och odödlighetstanken icke i någon form förmådde ge tillräcklig förklaring åt livets mening. I Ueber den Werth des Lebens avvisade han varje metafysisk förklaring av livets mål och värde utifrån ideerna om ett högsta väsende och själens odödlighet och fann detta mål vara något människan i och med hennes mänsklighet omedelbart givet. Men därmed trädde Schl. icke ut ur religionens liv, han levde däri ostört såsom i ett livselement alltifrån sin första tid. Han ger denna sin erfarenhet tillkänna i R.[1]: "Religion war der mütterliche Leib, in dessen heiligem Dunkel mein junges Leben genährt wurde . . . sie blieb mir, als Gott und Unsterblichkeit dem zweifelnden Auge verschwanden".[1] Med hänsyn till sin egen religiösa erfarenhet kan han sålunda vid slutet av R[1]:s andra tal försvara sitt förfaringssätt, att han sökt utreda religionens väsen utan att tillgripa gudsidén och odödlighetstanken såsom förklaringsgrunder, ja, nästan utan att ens vidröra dem. "Es scheint mir . . . als ob Ihr dennoch der Meinung wäret, es könne vom Wesen der Religion nicht gründlich geredet worden sein, wo von der Unsterblichkeit gar nichts und von der Gottheit so gut als nichts gesagt worden ist. Erinnert Euch doch, ich bitte Euch, wie ich mich vom Anfang an dagegen erklärt habe, dass dies nicht die Angel und Hauptstücke der Religion seien."[2] Han hävdar, "dass eine Religion ohne Gott besser sein kann, als eine andre mit Gott".[3] Och vad die Unsterblichkeit beträffar, vill han ej fördölja, "wie die meisten Menschen sie nehmen, und ihre Sehnsucht danach ist ganz irreligiös, dem Geist der Religion gar zuwider".[4] R.[1] betecknar sålunda slutpunkten i en av Schl. länge intagen

[1] R.[1], s. 14 f. [2] R.[1], s. 123.
[3] R.[1], s. 126. [4] R.[1], s. 130 f.

Digitized by Google

kritisk inställning till samtidens förblandning av religion med metafysik eller moraliskt betingad förnuftstro.

Schl. framhåller i R.[1], att det metafysiska betraktelsesättet segt fasthålles och ofta förblandas med religion: hans åhörare äro vana att söka det eviga väsendet "jenseits der Welt".[1] "Die Furcht vor einem ewigen Wesen und das Rechnen auf eine andere Welt, das, meint Ihr, seien die Angel aller Religion."[2] Men "wer einen Unterschied macht zwischen dieser und jener Welt, betört sich selbst; alle wenigstens, welche Religion haben, glauben nur an eine".[3] "Über dem Sein des Gottes vor der Welt und ausser der Welt grübeln, mag in der Metaphysik gut und nötig sein", men "in der Religion wird auch das nur leere Mythologie".[4] Ja, "es ist eine Täuschung, das Unendliche grade ausserhalb des Endlichen, das Entgegengesetzte ausserhalb dessen zu suchen, dem es entgegengesetzt wird".[5]

Lika litet får religionen sammanblandas med moral eller rätt. "Besorget nur nicht, dass ich am Ende doch noch zu jenen gemeinen Mitteln meine Zuflucht nehmen möchte, Euch vorzustellen, wie notwendig sie (die Religion) sei, um Recht und Ordnung in der Welt zu erhalten . . . oder wie sie eine treue Freundin und eine heilsame Stütze der Sittlichkeit sei."[6] Såsom rätt och stat, grundade på tvång, ej ha något med moralen att skaffa, så må än mindre rättsordningen sammanföras med religionen.[7] Likaså äro moral och religion att skarpt åtskilja.[8]

Även om religionen har samma föremål som metafysiken och moralen, nämligen "das Universum und das Verhältnis des Menschen zu ihm"[9], så måste religionen "diesen Stoff ganz anders behandeln, ein anderes Verhältnis der Menschen zu demselben ausdrücken oder bearbeiten, eine andere Verfahrungsart oder ein anderes Ziel haben".[10] Metafysiken går att lära känna universums natur och väsen och deducera det verkligas nödvändighet[11]; moralen utvecklar ur människans förhållande till

---

[1] R.[1], s. 2. [2] R.[1], s. 22.
[3] R.[1], s. 34. [4] R.[1], s. 58.
[5] R.[1], s. 145 f. [6] R.[1], s. 31.
[7] R.[1], s. 33 f.
[8] R.[1], s. 34, 63, 68 f., 107 f., 219, 222.
[9] R.[1], s. 41. [10] R.[1], s. 42.
[11] Ibid.

Digitized by Google

universum ett system av sederegler[1]; men intetdera är religionens uppgift.

Om religionen ej är att identifiera med metafysik eller moral var för sig, är den då en förbindelse av dessa? Schl:s åhörare hade själva funnit "die übelzusammengenähten Bruchstücken von Metaphysik und Moral, die man vernünftiges Christentum nennt" orimliga och förnuftsvidriga.[2] En sådan sammansatt storhet visar sig ock sakna enhetlig princip. Fyra möjligheter låta tänka sig. Först kan man i religionen söka principen[3], metafysiken och moralen bli då blott underordnade delar därav och sakna sålunda självständighet. Men enligt antagandet var religionen sammansatt av metafysik och moral, vilka sålunda icke kunna sakna självständighet. Alltså är det orimligt att söka principen i religionen. För det andra kan man söka principen i metafysiken[4], för det tredje i moralen.[5] Men i båda fallen kommer den andra parten (resp. moralen och metafysiken) att ingå som del uti den första och förlora sin självständighet. Men enligt antagandet var religionen sammansatt av båda, vilka var för sig sålunda måste äga självständighet. Alltså är det orimligt att söka principen i någondera av metafysik och moral. Den fjärde möjligheten, som innebär, att principen sökes i en parallellism mellan det teoretiska och praktiska och att religionen just innebär iakttagandet och framställandet av detta, gör religionen egentligen till "eine höchste Philosophie" och anger mera än en dess negativa avgränsning i förhållande till metafysik och moral, varför utredningen härav tills vidare må anstå.

Summan av det här framställda är, att religionen ej får sammanblandas med metafysik, moral eller en sammansatt storhet av båda. Men vad är då religionen till skillnad från dem?

Metafysiken är för det första inställd på ett jenseits, enär den söker det absoluta bortom och över världen, och för det andra ett försök att i en objektiv kunskap fatta universums natur och väsen. Religionen är aldrig en objektiv kunskap om det absoluta. Religionen är upplevelse och omedelbar erfarenhet, det lärde Schl. redan i den herrnhutiska kretsen. "Anschauen will sie (die Religion) das Universum, in seinen eigenen

[1] R.[1], s. 43. [2] R.[1], s. 25.
[3] R.[1], s. 45. [4] Ibid.
[5] Ibid.

Digitized by Google

Darstellungen und Handlungen will sie es andächtig belauschen, von seinen unmittelbaren Einflüssen will sie sich in kindlicher Passivität ergreifen und erfüllen lassen."[1] Och denna omedelbara upplevelse är icke en övernaturlig och övervärldslig. Redan i den herrnhutiska krisen reagerade Schl. mot den religion, som kläder sig i övernaturliga känslor. Religionen är ett skådande av det oändliga i det ändliga. "Alle Begebenheiten in der Welt als Handlungen eines Gottes vorstellen, das ist Religion."[2]

Den moral, Schl. åsyftar, då han skarpt avgränsar religionen därifrån, är den kant-fichteska. Denna har han i tankarna, då han anger, att die Moral utvecklar "ein System von Pflichten, sie gebietet und untersagt Handlungen mit unumschränkter Gewalt", ty detta gäller just om den imperativistiska etiken. Dess princip är det praktiska förnuftet, som föreskriver en abstrakt lag, vars enda innehåll är enhet och konsekvens i handlingssättet. Denna etik åstadkommer "die einförmige Wiederholung eines höchsten Ideals"[3] och åstundar endast "die Menschheit überall aus einem Stück zu haben, welches immer wiederkehrt".[4] Denna moral har från början kluvit människan och satt sinnligheten i oförsonlig strid mot förnuftet. Den känner ock blott en negativ frihet: förnuftets herravälde över sinnligheten. Med en sådan moral har religionen intet gemensamt. Men den hör på det närmaste samman med en ny moral, där frihet icke betyder förnuftets herravälde över och undertryckande av sinnligheten, andens kvävande av naturen, utan förnuftets och sinnlighetens samgående till positiv frihet, spontant framkvällande, organisk växt, andens förening med naturen till organ för i det oändliga fortgående etisk verksamhet. Schl. ger ock denna religionens etiska betydelse tillkänna i R.[1]: "Sie (die Religion) leitete mich ins tätige Leben".[5] Härmed är redan sagt, att religionen icke med den imperativistiska moralen kan klyva människan utan tager henne i hennes odelade helhet. Detta vet Schl. ock om die Religion i R.[1]: "Sie hat mich gelehrt, mich selbst mit meinen Tugenden und Fehlern in meinem ungeteilten Dasein heilig zu halten".[6]

Den odelade, harmoniska enheten av människans självverk-

[1] R.[1], s. 50. [2] R.[1], s. 57.
[3] R.[1], s. 92. [4] R.[1], s. 113.
[5] R.[1], s. 15. [6] Ibid.

Digitized by Google

samma och mottagande sida (förnuft och sinnlighet), var den nya antropologiska princip, varmed Schl. i grunden övervunnit den rena rationalismen. Denna vill ock sätta honom i stånd att gent emot varje immanent eller transcendent uppfattning av det absoluta, gent emot varje metafysisk eller moralistisk religionsbestämning klarlägga religionens väsen som uppfattningen av det absoluta som immanent-transcendent.

§ 2. Die Menschheit och uppfattningen av det absoluta såsom immanent-transcendent.

Sedan Schl. i andra talet givit en framställning av religionens väsen, kan han blickande tillbaka hävda, att däri icke finnes något "was Eurer und der höchsten menschlichen Bildung unwürdig wäre".[1] Fastmer hör religionen till "die Anlage der Menschheit"[2], ja, är "der Keim der besseren Menschheit".[3] "Der Mensch wird mit der religiösen Anlage geboren"[4], och Schl:s eget liv har fötts och närts av religion.[5] Då han tagit till orda i religionens sak, kan han betyga: "Als Mensch rede ich zu Euch von den heiligen Mysterien der Menschheit".[6] Han vill vara "Mittler zwischen dem eingeschränkten Menschen und der unendlichen Menschheit"[7] och hos sina åhörare uppväcka "jene höhere Grundkraft der Menschheit".[8] En sådan medlare hör till "das Priestertum der Menschheit".[9] "Alles Menschliche ist heilig, denn alles ist göttlich."[10]

Såsom uttryck för högsta mänskligt liv hör religionen till det inre livet. Religionen "will im Menschen . . . das Unendliche sehen, dessen Abdruck, dessen Darstellung".[11] "Im innern Leben bildet sich das Universum ab, und nur durch das innre wird erst das äussre verständlich."[12] "Wer also ein religiöser Mensch ist, der ist gewiss in sich gekehrt mit seinem Sinn, in der Anschauung seiner selbst begriffen."[13] Ty "zu-

---

[1] R.[1], s. 122. [2] R.[1], s. 20.
[3] R.[1], s. 12. [4] R.[1], s. 144.
[5] R.[1], s. 14 f. [6] R.[1], s. 5.
[7] R.[1], s. 10. [8] R.[1], s. 11.
[9] R.[1], s. 12. [10] R.[1], s. 234.
[11] R.[1], s. 51. [12] R.[1], s. 87 f.
[13] R.[1], s. 157.

Digitized by Google

rückgetrieben auf sich selbst und sich findend als den Grundriss und Schlüssel des Ganzen", vet den fromme, "dass es nicht nötig sei, sich selbst zu verlassen, sondern dass der Geist genug habe an sich, um auch alles dessen, was ihm das Äussere geben könnte, inne zu werden".[1] Ty sedan der Mensch lärt känna sig "nicht nur als Geschöpf sondern als Schöpfer zugleich", "hält er das Auge seines Geistes standhaft in sich gekehrt, dort das Universum zu suchen. Eingerissen ist die ängstliche Scheidewand; alles ausser ihm ist nur ein andres in ihm, alles ist der Widerschein seines Geistes, so wie sein Geist der Abdruck von allem ist".[2] R.[1] anbefaller sålunda samma väg som M.[1]:s die Reflexion: "Auch die äussere Welt, mit ihren ewigsten Gesezen wie mit ihren flüchtigsten Erscheinungen, strahlt in tausend zarten und erhabenen Allegorien, wie ein magischer Spiegel, das Höchste und Innerste unsers Wesens auf uns zurük".[3] Vägen till religionen är ingåendet i det ursprungligt mänskliga, i "das erste Bewusstsein des Menschen"[4], i det inre livets värld. "Nur Euch also kann ich zu mir rufen . . . die Ihr den beschwerlichen Weg in das Innere des menschlichen Wesens nicht scheuet, um den Grund seines Tuns und Denkens zu finden."[5] I det inre mänskliga livet avbildar sig universum, där är det att finna. Men vad är nu detta inre liv till sitt väsen, vad är *das menschliche Wesen*, vartill det gäller att tränga? Och vad är *universum*, som där avspeglar sig?

I det första talet har Schl. ett parti (R.[1], s. 5 ff.) om de två grundkrafterna, som genomgå allt liv och som uppenbara sig såsom Aneignen och Abstossen, Genuss och Tätigkeit, receptivitet och aktivitet. Inför detta parti har man stundom inom Schl.-litteraturen stått frågande. Wehrung[6] får det icke att passa in i sin grundsyn på Schl. och stryker det ut ur Schl:s åskådning. Men Schl. själv har icke strukit det ur senare upplagor av R. utan avser tydligen något med detsamma. I grund och botten åsyftar han med denna naturfilosofiskt färgade teckning intet annat än att ådagalägga, vad som ligger i mänskligheten. Det är nämligen så, att de två grundkrafterna skola komma till full enhet inom mänskligheten. Men de två

[1] R.[1], s. 159. [2] R.[1], s. 171 f. [3] M.[1], s. 5.
[4] R.[1], s. 75. [5] R.[1], s. 20.
[6] Der geschichtsphilos. Standpunkt Schleiermachers, 1907, s. 50 f.

Digitized by Google

grundkrafterna äro intet annat än människans mottagande och självverksamma sida, sinnlighetens och förnuftets princip. Och enheten av dessa är die Menschheit. Denna mänsklighet är såsom enheten av förnuftets formgivande verksamhet och sinnlighetens innehåll icke ett medvetande, ett tänkande eller handlande överhuvud utan alltid ett tänkande med ett visst givet innehåll och en viss målbestämd verksamhet. Den är ett konkret, individuellt medvetande, ett jag, ett självmedvetande, som självt är *identitet* av subjekt och objekt. Såsom sådan är denna mänsklighet det absoluta, och såsom givet i ett omedelbart självmedvetande är detta absoluta *immanent.*

Men detta medvetande såsom varande icke ett rent medvetande utan enheten av förnuft och sinnlighet utgör icke blott ett omedelbart självmedvetande, en ren subjekt-objektivitet, utan alltid tillika ett medvetande om ett från subjektet skilt objekt, ett *ting i sig.* I och med mänsklighetsmedvetandet, det konkreta, individuella självmedvetandet, är uppfattningen av det absoluta given icke blott såsom immanent (omedelbart självmedvetande, subjekt-objektivitet, identitet) utan även såsom *transcendent* (Ding an sich). I självmedvetandet om mänskligheten väsen såsom enheten av människans självverksamma och mottagande sida är uppfattningen av det absoluta såsom på en gång *immanent* och *transcendent* medsatt.

Den dubbelhet i bestämningen av det absoluta, som Schl. känt alltifrån sin ungdomstid och som i den religiösa upplevelsen skall sammanhållas, ger han ock uttryck åt i R.[1]. Den uppmärksamme läsaren torde icke undgå att förmärka, huru här det absolutas begrepp glider mellan två poler: det är å ena sidan det av konkret liv fyllda, det kvalitativa, die unendliche Menschheit[1], der hohe Weltgeist[2], det för vilket det enskilda är Element des Ganzen[3], det oändliga i det ändliga och individuella, det som hatar die armselige Einförmigkeit[4] och självt kläder sig i Mannigfaltigkeit och Individualität[5], det inom vars gränser "eigen gebildet werden" och "unendlich sein" äro identiska[6], å andra sidan en abstrakt enhet, ett kvantum, inför vilka

[1] R.[1], s. 10.
[2] R.[1], s. 103, 108.
[3] R.[1], s. 153.
[4] R.[1], s. 53.
[5] Ibid.
[6] Ibid.

Digitized by Google

Menschheit och Individualität utplånas[1]; det är å ena sidan det högst subjektiva, ett medvetande, en ande, å andra sidan det objektiva i egentlig mening, det mot subjektet stående och från detsamma absolut skilda.

I båda fallen är det absoluta en absolut enhet, men i det ena fallet är denna enhet en subjektiv, ett medvetande, en ande, i andra fallet ligger enheten i objektet, tinget. Å ena sidan bestämmes enheten på ett flertal ställen såsom subjektet omedelbart given. "Diese Begriffe, wodurch Euch die Natur erst im eigentlichen Sinne Anschauung der Welt wird, habt Ihr sie aus der Natur? Stammen sie nicht ursprünglich aus dem Innern des Gemüts her und sind erst von da auf jenes gedeutet."[2] Die Anschauungen måste man "erzeugen"[3], religionen måste "von innen hervorgehen".[4] Fantasien är det enhetsbildande: "Ihr werdet es wissen, dass Eure Phantasie es ist, welche für Euch die Welt erschafft".[5] Å andra sidan bestämmes denna enhet, das Universum, das Unendliche, såsom något det religiösa subjektet motsatt och från detsamma skilt. Den religiösa åskådningen innebär "ein Handeln des Universums auf uns", "das Universum ist in einer ununterbrochenen Tätigkeit und offenbart sich uns jeden Augenblick".[6] "Das Universum bildet sich selbst seine Betrachter und Bewunderer."[7] Die Menschheit är "das grösste Kunstwerk . . . welches das Universum unmittelbar bildet".[8] Enheten är sålunda här icke verkad av subjektet, den kommer utifrån, från objektet, tinget.

Vi spåra sålunda här i det absolutas begrepp i R.[1] i modifierad gestalt de kantska begreppen: das Ding an sich och medvetandets enhet, vilka var för sig hos Kant gjorts till transcendental förutsättning för kunskapens objektivitet. En nära till hands liggande konsekvens vore, såsom förut uppvisats, att das Ding an sich och medvetandets enhet, representerande tvenne sidor av en och samma sak, gjordes identiska, en slutsats, som Kant själv icke dragit. Dessa högsta förutsättningar för kunskapens objektivitet bilda den högsta dualismen hos Kant. Denna

[1] R.[1], s. 52, 104 f., 125, 131 f., 133, 234.
[2] R.[1], s. 87. [3] R.[1], s. 76.
[4] R.[1], s. 77. [5] R.[1], s. 129.
[6] R.[1], s. 56. [7] R.[1], s. 143.
[8] R.[1], s. 173.

Digitized by Google

söker Schl. lösa, och han gör det med sitt religionsbegrepp "Anschauen des Universums", som är "die allgemeinste und höchste Formel der Religion".[1] Ty religionen såsom Anschauen des Universums skall på samma gång, i en och samma akt, ge uttryck åt den absoluta enheten såsom *subjektiv, i medvetandet liggande, immanent,* och *objektiv, i tinget given, transcendent.* Religionen skall just vara den syntetiska sammanhållningen av denna medvetandets dubbelhet. Religion äro alla de Gefühle, "bei denen das Universum der eine, und auf irgend eine Art Euer eignes Ich der andre von den Punkten ist, zwischen denen das Gemüt schwebt".[2]

Härmed hava vi nått till kärnan av Schl:s religionsbegrepp. *Die Anschauung* upptages i R.[1] såsom närmaste mest ändamålsenliga uttryck. Åskådningen får därvid naturligen ej betyda en objektsuppfattning. Det gäller att bevara åskådningens karaktär av en sådan relation till objektet, där detta är något mot subjektet stående utan att ha förlorat förbindelsen med det. Åskådningen skall med andra ord beteckna en medvetandets identitetsfunktion mellan den självverksamma och mottagande sidan hos människan. Under arbetet härmed kommer Schl. till ytterligare två väsentliga bestämningar av religionen: religionen såsom *Gefühl* och såsom *förmedveten enhet av Anschauung och Gefühl.* Vi skola se, huru hans religionsbegrepp kräver alla dessa.

§ 3. Religionen såsom Anschauung, Gefühl och förmedveten enhet av Anschauung och Gefühl.

Kring religionens bestämning såsom Anschauen eller Anschauung des Universums, Gefühl des Unendlichen, Anschauung und Gefühl samlar sig intresset. "Anschauen des Universums, ich bitte, befreundet Euch mit diesem Begriff, er ist der Angel meiner ganzen Rede, er ist die allgemeinste und höchste Formel der Religion."[3] "Endlich, um das allgemeine Bild der Religion zu vollenden, erinnert Euch, dass jede Anschauung ihrer Natur nach mit einem Gefühl verbunden ist."[4] Därför är religionen

[1] R.[1], s. 55. [2] R.[1], s. 111.
[3] R.[1], s. 55. [4] R.[1], s. 66.

Digitized by Google

ej blott Anschauung utan Anschauung und Gefühl. Men nu är att märka, huru Schl. ej blott glider mellan bestämningen av religionen såsom Anschauung och såsom Gefühl utan eftersträvar en ny bestämning: "Vergönnt mir, einen Augenblick darüber zu trauern, dass ich von beiden nicht anders als getrennt reden kann; der feinste Geist der Religion geht dadurch verloren für meine Rede".[1] Religionen ligger, heter det nu efter denna nya bestämning, i det första hemlighetsfulla ögonblick, "ehe noch Anschauung und Gefühl sich trennen, wo der Sinn und sein Gegenstand gleichsam ineinander geflossen und eins geworden sind, ehe noch beide an ihren ursprünglichen Platz zurückkehren".[2] Vi ha i enlighet härmed att undersöka, vad religionen såsom Anschauung och såsom Gefühl innebär, ävensom betingelsen för glidningen mellan dels Anschauung och Gefühl inbördes, dels Anschauung-Gefühl å ena sidan och den förmedvetna enheten av Anschauung och Gefühl å den andra.

Den första frågan gäller sålunda: Vad är Anschauung? Det skall visa sig, huru denna icke låter sig besvara utan en andra: Huru äro Anschauung och Gefühl förbundna?

Då Schl. skall bestämma religionen såsom Anschauung des Universums, griper han stundom tillbaka på den empiriska åskådningen, som kan tjäna att belysa den religiösa. "Alles Anschauen gehet aus von einem Einfluss des Angeschaueten auf den Anschauenden, von einem ursprünglichen und unabhängigen Handeln des ersteren, welches dann von dem letzteren seiner Natur gemäss aufgenommen, zusammengefasst und begriffen wird. Wenn die Ausflüsse des Lichtes nicht . . . Euer Organ berührten, wenn die kleinsten Teile der Körper die Spitzen Eurer Finger nicht mechanisch oder chemisch affizierten . . . so würdet Ihr nichts anschauen und nichts wahrnehmen, und was Ihr also anschaut und wahrnehmt, ist nicht die Natur der Dinge, sondern ihr Handeln auf Euch."[3] Den empiriska åskådningen betyder sålunda en objektets verksamhet på subjektet, varvid objektet sålunda är satt emot subjektet. Men härmed är ej relationen mellan subjekt och objekt i åskådningen fullständigt angiven. Åskådningen innebär ock en subjektets aktivitet. Människan finner vid tillräckligt djup självkännedom sig själv "nicht nur als Geschöpf sondern als Schöpfer zugleich".[4] Subjektet

[1] R.[1], s. 71 f. [2] R.[1], s. 73. [3] R.[1], s. 55 f. [4] R.[1], s. 171.

Digitized by Google

bildar åskådningen av det handlande, som utgår från objektet. Åskådningen, som sålunda även är subjektivt bestämd, är nära förbunden med en känsla: "Erinnert Euch, dass jede Anschauung ihrer Natur nach mit einem Gefühl verbunden ist. Eure Organe vermitteln den Zusammenhang zwischen dem Gegenstande und Euch; derselbe Einfluss des letztern, der Euch sein Dasein offenbart, muss sie auf mancherlei Weise erregen, und in Eurem innern Bewusstsein eine Veränderung hervorbringen".[1] Detta är känsla, Gefühl. Denna beskrivning av känslan innebär i grunden en dubbel bestämning av denna. Å ena sidan betyder Gefühl sålunda ett utifrån objektet härflytande "Erregen" av subjektet. Känslans förhållande till åskådningen blir i enlighet härmed, såsom Fuchs[2] framhåller, detta att känslan är "Ursache der Anschauung". Å andra sidan betyder Gefühl ett "Erregt-sein", "eine Veränderung in Eurem innern Bewusstsein", ett subjektets tillstånd alltså. Åskådning och känsla bli därför för Schl. nära nog sammanfallande, då åskådningen betyder icke blott en objektets aktivitet utan även en subjektets och då känslan betyder ej blott ett subjektets "Erregt-sein" utan även ett objektets "Erregen". Schl. hävdar ock därför: "Anschauung ohne Gefühl ist nichts . . . Gefühl ohne Anschauung ist auch nichts: beide sind nur dann und deswegen etwas, wenn und weil sie ursprünglich eins und ungetrennt sind".[3] Därför återför ock Schl. till sist dem båda till "jener erste geheimnisvolle Augenblick, der bei jeder sinnlichen Wahrnehmung vorkommt, ehe noch Anschauung und Gefühl sich trennen, wo der Sinn und sein Gegenstand gleichsam ineinander geflossen und eins geworden sind".[4] Betyder Anschauung till skillnad från Gefühl "das Bewusstsein von einer Erregung des Ich", så betyda båda såsom "eins und ungetrennt" egentligen "die unmittelbare Wahrnehmung"[5], d. v. s. en sådan uppfattning av objektet, där detta är något mot subjektet stående utan att vara skilt från detsamma. Men för så vitt tyngdpunkten skjutes över till objektets andel i såväl Anschauung som Gefühl, finnes hos båda tillika tendensen att glida över till en objektsuppfattning.

[1] R.[1], s. 66.
[2] Schleiermachers Religionsbegriff I, 1900, s. 9.
[3] R.[1], s. 73. [4] Ibid.
[5] R.[1], s. 58.

Digitized by Google

Det skulle vidare med stöd av belägg ur R.[1] och M.[1] kunna uppvisas, huru även die Selbstanschauung och die Anschauung anderer dels innebära en växelverkan mellan subjektets och objektets aktivitet, dels äro förbundna med känslor (känsla av frihet och känsla av samhörighet och gemenskap), vadan Anschauung och Gefühl även här tendera att sammanfalla.[1]

Av den här företagna analysen av den empiriska åskådningen, varmed die Selbstanschauung och die Anschauung anderer i formellt hänseende komma att sammanfalla, framgår sålunda först och främst, att *Anschauung* betyder en sådan relation till objektet, där detta är något emot subjektet stående utan att dock vara skilt från detsamma. Vidare har det visat sig, att Anschauung är nära förbunden med Gefühl och relationen mellan dem innebär, dels att Anschauung är förutsättning till Gefühl, dels att Gefühl är förutsättning till Anschauung, vilket innebär att Anschauung och Gefühl tendera att sammanfalla. Under sådana förhållanden skulle icke blott Anschauung utan även *Gefühl* innebära en sådan relation till objektet, där detta är något emot subjektet stående utan att ändock vara skilt från detsamma. Men i den mån objektet i denna relation tenderar att överväga, förefinnes möjlighet både för *Anschauung* och *Gefühl* att glida över till en *objektsuppfattning*. Vi hava att tillgodogöra oss dessa insikter vid den förestående analysen av religionens bestämning såsom Anschauung och Gefühl.

"Anschauen des Universums, ich bitte, befreundet Euch mit diesem Begriff, er ist der Angel meiner ganzen Rede, er ist die allgemeinste und höchste Formel der Religion . . . woraus sich ihr Wesen und ihre Grenzen aufs genaueste bestimmen lassen."[2] Den religiösa åskådningen innebär i likhet med åskådningens övriga arter först och främst aktivitet ut från det åskådade: "Alles Anschauen gehet aus von einem Einfluss des Angeschaueten auf den Anschauenden . . . So die Religion; das Universum ist in einer ununterbrochenen Tätigkeit und offenbart sich uns jeden Augenblick. Jede Form, die es hervorbringt, jedes Wesen, dem es nach der Fülle des Lebens ein abgesondertes Dasein gibt, jede Begebenheit, die es aus seinem reichen,

[1] Jfr Fuchs: Schleiermachers Religionsbegriff I, 1900, s. 10 ff., 16 ff.

[2] R.[1], s. 55.

Digitized by Google

immer fruchtbaren Schosse herausschüttet, ist ein Handeln desselben auf uns."[1] Denna aktivitet utifrån objektet i åskådningen kan även belysas genom framhållandet av subjektets passivitet: "sich in kindlicher Passivität ergreifen und erfüllen lassen".[2] Å andra sidan betyda icke dessa handlingar av universum ett vetande om dess natur och väsen. Den religiösa åskådningen av det oändliga i det ändliga förutsätter icke blott aktivitet ut från universums sida utan även från det religiösa subjektets. Såsom den empiriska åskådningen ej blott kommer till stånd genom tingens handlande utan även har en subjektiv betingelse, så gäller ock detsamma om den religiösa åskådningen. De religiösa åskådningarna måste man "erzeugen"[3]; om religionen gäller: "Von innen muss sie hervorgehen", "aus der Fülle des innern Lebens".[4] Det är das Gemüth hos människan, som träder i verksamhet vid den religiösa åskådningen: "Darum ist es auch das Gemüt eigentlich, worauf die Religion hinsieht und woher sie Anschauungen der Welt nimmt; im innern Leben bildet sich das Universum ab, und nur durch das innre wird erst das äussre verständlich".[5] Denna subjektiva enhetsbildande kraft benämnes ock fantasi: "Ihr werdet wissen, dass Phantasie das Höchste und Ursprünglichste ist im Menschen . . . Ihr werdet wissen, dass Eure Phantasie es ist, welche für Euch die Welt erschafft".[6] — Den religiösa åskådningen innebär sålunda i enlighet härmed å ena sidan objektets aktivitet, varigenom detta, universum, kommer att stå emot subjektet; å andra sidan är den religiösa åskådningen en produkt av det religiösa subjektet, die Phantasie, das Gemüt, då objektet i åskådningen sålunda icke är skilt från subjektet. Alltså ådagalägger sig *den religiösa åskådningen* liksom övriga former av åskådning vara en sådan relation till ett objekt, där detta är något emot subjektet stående utan att dock hava förlorat förbindelsen med detsamma, utan att vara skilt från detsamma.

De religiösa åskådningarna äro i likhet med övriga former av åskådning förknippade med känslor. Dessa äro "innig . . . mit jenen Anschauungen verbunden", och om dem gäller ock, att "sie notwendig auch aus ihnen herfliessen und nur aus ihnen

[1] R.[1], s. 55 f. [2] R.[1], s. 50.
[3] R.[1], s. 76. [4] R.[1], s. 77.
[5] R.[1], s. 87 f. [6] R.[1], s. 129.

Digitized by Google

erklärt werden können".[1] Relationen mellan den religiösa åskådningen och känslan är analog med relationen mellan den empiriska åskådningen och den därmed förbundna känslan: "Erinnert Euch, dass jede Anschauung ihrer Natur nach mit einem Gefühl verbunden ist. Eure Organe vermitteln den Zusammenhang zwischen dem Gegenstande und Euch; derselbe Einfluss des letztern, der Euch sein Dasein offenbart, muss sie auf mancherlei Weise erregen, und in Eurem innern Bewusstsein eine Veränderung hervorbringen".[2] Detta är Gefühl. Så även vid religionen: "Dieselben Handlungen des Universums, durch welche es sich Euch im Endlichen offenbart, bringen es auch in ein neues Verhältnis zu Eurem Gemüt und Eurem Zustand; indem Ihr es anschaut, müsst Ihr notwendig von mancherlei Gefühlen ergriffen werden. Nur dass in der Religion ein anderes und festeres Verhältnis zwischen der Anschauung und dem Gefühl stattfindet, und nie jene so sehr überwiegt, dass dieses beinahe verlöscht wird".[3] Å ena sidan betecknas känslorna dels såsom Begleiterscheinungen till die Anschauungen, båda sålunda kauserade av universum, dels åter såsom härflytande ur åskådningarna: "Sie herfliessen notwendig auch aus ihnen" (scil. Anschauungen).[4] Å andra sidan bestämmes känslan såsom förutsättning för åskådningen. Man hamnar i armselige Einförmigkeit i stället för i religiös åskådning, om man saknar "das Grundgefühl der unendlichen und lebendigen Natur".[5] "Das Gefühl des Unendlichen", "die Begierde . . . das Unendliche anzuschauen"[6], "die Richtung des Gemüts auf das Ewige"[7] förutsättes för den religiösa åskådningen. Denna bestämning av känslans relation till den religiösa åskådningen, varigenom känslan kommer att bliva dels Begleiterscheinung till åskådningen, dels förutsättning för denna, dels förutsatt av denna, kommer ock vid bestämningen av religionen att medföra, att religionen än bestämmes såsom känsla, än såsom åskådning och känsla, än såsom den förmedvetna enheten av åskådning och känsla, där åskådning och känsla ännu ej gått i sär. Denna känslans nära relation till åskådningen innebär vis á vis

[1] R.[1], s. 108. [2] R.[1], s. 66.
[3] R.[1], s. 67.
[4] R.[1], s. 108. Jfr huru "im Christentum . . . die ursprüngliche Anschauung . . . den Charakter seiner Gefühle bestimme". R.[1], s. 299.
[5] R.[1], s. 53. [6] R.[1], s. 54. [7] R.[1], s. 31.

Digitized by Google

känslans karaktär, att känslan icke blott är en upplevelse av ett subjektivt tillstånd utan även innebär en relation till universum, från universums sida "ein neues Verhältnis zu Eurem Gemüt und Eurem Zustand" [1], och sålunda med åskådningen kan dela karaktären av att vara en sådan relation till objektet, där detta är något emot subjektet stående utan att dock hava förlorat förbindelsen med det. Men för så vitt objektet i denna relation överväger, kan även känslan i likhet med åskådningen tendera att glida över till en objektsuppfattning.

Analysen av känslans relation till åskådningen har sålunda givit vid handen, hurusom känslan stundom bestämmes såsom ursprunglig och åskådningen betingande, stundom betraktas såsom en yttring vid sidan av åskådningen. Härav framgår att icke blott åskådningen, "der Angel meiner ganzen Rede", "die allgemeinste und höchste Formel der Religion", utan även känslan kan vara en primär bestämning av religionen. Religionen är sålunda icke blott "Anschauen des Universums", utan även "Gefühl des Unendlichen".[2] Känslan som ett religionens karaktäristikum angives så, att "das Universum ist der eine, und auf irgend eine Art Euer eignes Ich der andre von den Punkten, zwischen denen das Gemüt schwebt".[3] Och känslan har även att till skillnad från åskådningen ange en speciell sida i den religiösa upplevelsen: medan åskådningen anger "das Eigentümliche Eurer individuellen Religion", "so bestimmt die Stärke dieser Gefühle den Grad der Religiosität".[4] Känslan som en jämte åskådningen självständig bestämning av religionen framgår ock av Schl:s beskrivning av enskilda religiösa känslor in concreto.[5]

Då känslan liksom åskådningen utgör en primär bestämning av religionen, är det tydligt, att religionen kan bestämmas icke blott såsom åskådning eller känsla var för sig utan även såsom "Anschauung *und* Gefühl".[6] Vi hava ock vid analysen av relationen mellan Anschauung och Gefühl sett, huru dessa tendera att smälta samman. Och egentligen utgör icke Anschauung och Gefühl var för sig så mycket religionens egentliga bestämning som enheten av dessa: "Vergönnt mir, einen Augenblick darüber

[1] R.[1], s. 67. [2] R.[1], s. 54, 65.
[3] R.[1], s. 111. [4] R.[1], s. 68.
[5] R.[1], s. 108 ff. [6] R.[1], s. 50. Kurs. av mig.

Digitized by Google

zu trauern, dass ich von beiden nicht anders als getrennt reden kann; der feinste Geist der Religion geht dadurch verloren für meine Rede".[1] Med dessa ord övergår Schl. att utreda, hurusom den religiösa upplevelsen egentligen ligger i det förmedvetna moment, där åskådning och känsla äro absolut förenade och egentligen icke ännu finnas såsom åskådning och känsla: "Jener erste geheimnisvolle Augenblick, der bei jeder sinnlichen Wahrnehmung vorkommt, ehe noch Anschauung und Gefühl sich trennen, wo der Sinn und sein Gegenstand gleichsam ineinander geflossen und eins geworden sind".[2] Så ock vid religionen. "Ich liege am Busen der unendlichen Welt: ich bin in diesem Augenblick ihre Seele . . . Sie ist in diesem Augenblicke mein Leib . . . Die geringste Erschütterung, und es verweht die heilige Umarmung, und nun erst steht die Anschauung vor mir als eine abgesonderte Gestalt . . . und nun erst arbeitet sich das Gefühl aus dem Innern empor . . . Dieser Moment ist die höchste Blüte der Religion . . . Es ist die Geburtsstunde alles Lebendigen in der Religion."[3] Här kommer Schl. till en alldeles ny bestämning av religionen; den är nu egentligen varken Anschauung eller Gefühl, utan den absoluta förmedvetna enheten av Anschauung och Gefühl. Varför dock dessa få tjäna såsom bestämningar av den religiösa upplevelsen, har sin grund i följande faktum: "Nur die Anschauungen und Gefühle kann ich Euch vergegenwärtigen, die sich aus solchen Momenten entwickeln".[4] Endast under förutsättning att "sie (Anschauung och Gefühl) aus solchen Augenblicken in Euch entstanden und ursprünglich eins und ungetrennt gewesen sind", äro dessa att fasthålla såsom religion. Eljest äro Anschauung och Gefühl ej religion, "es sind nur untergeschobene Kinder, Erzeugnisse anderer Seelen, die Ihr im heimlichen Gefühl der eigenen Schwäche adoptiert habt".[5]

Följande väsentliga bestämningar av den religiösa upplevelsen har sålunda Schl. kommit till: religionen såsom *Anschauung* des Universums, religionen såsom *Gefühl* des Unendlichen, religionen såsom Anschauung *und* Gefühl samt religionen såsom egentligen varken Anschauung eller Gefühl, utan den absoluta förmedvetna *enheten* av Anschauung och Gefühl. Egentligen

[1] R.[1], s. 71 f.
[2] R.[1], s. 73. [3] R.[1], s. 74 f.
[4] R.[1], s. 75. [5] Ibid.

Digitized by Google

äro dessa bestämningar icke att fatta såsom varandra motsatta och upphävande, utan Schl:s religionsåskådning innebär en *glidning* mellan dem. Vi hava nu att gå till en utredning av huru härmed förhåller sig.

Anschauen des Universums har av Schl. bestämts som "die allgemeinste und höchste Formel der Religion". Den religiösa åskådningen betyder såsom övriga former av åskådning en sådan relation till ett objekt, där detta är något mot subjektet stående utan att hava förlorat förbindelsen med detsamma. En sådan form för den religiösa upplevelsen är ock den enda möjliga med hänsyn till denna upplevelses innehåll, enheten, sådan denna av Schl. blivit bestämd. Vi hava ovan sett, huru den absoluta enheten med hänsyn till det religiösa subjektet bestämts å ena sidan såsom något i och med subjektet givet och icke skilt från detsamma, å andra sidan såsom något av subjektet oberoende, på detsamma verkande, alltså mot detsamma stående och från detsamma skilt. Den form för den religiösa upplevelsen, som motsvarar denna dubbelhet i bestämningen av religionens innehåll, den absoluta enheten, är just die Anschauung.

Vi hava ock sett, huru das *Gefühl*, långt ifrån att enbart betyda en subjektiv tillståndsupplevelse, tenderat att glida över till och sammanfalla med die Anschauung. Därmed har ock das Gefühl i likhet med die Anschauung kommit att få betydelsen av en sådan relation till objektet, där detta är något mot subjektet stående utan att på samma gång ha förlorat förbindelsen med det. Och såsom sådan kan ock das Gefühl i likhet med die Anschauung tjäna till att vara den form för den religiösa upplevelsen, som motsvarar religionens innehåll.

Glidningen mellan religionens bestämning såsom Anschauung och såsom Gefühl kan därmed sägas på visst sätt vara motiverad. Ävenså bestämningen av religionen såsom Anschauung *och* Gefühl. Och dock finnes en annan än mera internt liggande orsak till den skönjbara tendensen hos Schl. att låta religionens bestämning *övergå från* Anschauung till Gefühl. Denna tendens är väl ännu i R.[1] ej så påfallande men desto mera uppenbar i de senare upplagorna, där i R.[3] Anschauung helt utgått ur religionens definition och Gefühl är dominerande. Vi ha nu att

Digitized by Google

tillse, vad som kunnat föranleda Schl. att icke åtnöja sig med die Anschauung såsom religionens väsentliga bestämning utan tillika kräva das Gefühl och varför das Gefühl tenderar att skjuta undan och ersätta die Anschauung.

Die Anschauung är hos Schl. att skilja från das Erkennen, från kunskapen om tingens natur. "Was Ihr also anschaut und wahrnehmt, ist nicht die Natur der Dinge, sondern ihr Handeln auf Euch."[1] Åskådningen ha vi funnit vara den relation till ett föremål, vari detta står emot subjektet utan att därmed ha förlorat förbindelsen med detsamma. Objektet är i åskådningen på samma gång i och utom subjektet. Åskådningen är en *upplevelse* av objektet, innebär alltså ej enbart objektsmedvetande utan har en subjektiv färgning. I den objektiva kunskapen, i vetandet i speciell bemärkelse är objektet något emot subjektet stående, uppfattas såsom oberoende av detta, skilt från detta. I åskådningen åter såsom den relation till objektet, där detta är något mot subjektet stående utan att på samma gång ha förlorat förbindelsen med det, är det åskådade i viss mån *ett* med den åskådande. Denna åskådningens olikhet gent emot das Erkennen eller vetandet i speciell bemärkelse gör det möjligt för Schl. att definiera religionen såsom åskådning. Religionen är nu närmare bestämt en åskådning av universum, av det absoluta, d. v. s. åskådningen av det absoluta är icke en objektsuppfattning (Schl. hade ju alltifrån sin herrnhutiska kris reagerat mot religionens förvandling till en kunskap, en lära), utan i åskådningen av det absoluta, universum, är detta givet i en upplevelse, där det absoluta såsom det skådade på samma gång är ett med den skådande. Det absoluta är på samma gång skilt och icke skilt från subjektet. Det ligger i åskådningen av universum. Åskådningen kan ej deduceras ur en annan åskådning, ty detta skulle betyda, att det åskådade skildes från den åskådande. Men i åskådningen är allt omedelbart, "alles ist in ihr (die Anschauung) unmittelbar und für sich wahr". — Men det är nu tydligt, att den bestämning av åskådningen (såsom den relation till objektet, vari detta är något mot subjektet stående utan att på samma gång ha förlorat förbindelsen med det), som möjliggör för åskådningen att vara en religionens bestämning, dock på samma gång innebär

[1] R.[1], s. 56.

Digitized by Google

en vansklighet beträffande den religiösa upplevelsens omedelbarhet. Ty den religiösa åskådningen är ju den relation till objektet, där detta icke blott icke är skilt från subjektet *utan även är tänkt såsom stående emot detsamma.* Det ligger sålunda i bestämningen av åskådningen ett moment, som hotar att beröva den dess karaktär av omedelbarhet och neddraga densamma till en objektsuppfattning. Detta kommer märkbart tillsynes, då Schl. går att beskriva de religiösa åskådningarna in concreto. Huru går det månne här med den religiösa åskådningens omedelbarhet och subjektivitet? Naturens lagenlighet såväl som avvikelserna från de fastställda naturlagarna, mänskligheten som totalitet såväl som de skönjbara luckorna i densamma, die Geschichte etc., allt detta utgör föremål, varigenom åskådningen av universum in concreto skall lysa fram. Huru är det månne med denna åskådnings *omedelbarhet*? Har icke nu åskådningen av universum såsom förmedlad exempelvis av den objektiva åskådningen av naturens lagenlighet själv blivit en åskådning av ett från subjektet skilt objekt, blivit kort och gott en objektsuppfattning? Tydligt är, att det i längden blir svårt för Schl. att bevara åskådningens karaktär av att vara den relation till ett föremål, vari detta står emot den åskådande utan att helt ha förlorat förbindelsen med honom, utan att ha upphört att vara ett med honom. Men denna åskådningens karaktär var ju nödvändig för att kunna bestämma religionen såsom åskådning av universum. I den mån sålunda åskådningen förlorade sin karaktär av att vara en sådan omedelbar upplevelse av universum, där detta på samma gång är inom och utom subjektet, måste ock åskådningen uppgivas som en religionen väsentlig bestämning. Detta har nu icke direkt skett i R.[1], men på ett begynnande sätt har åskådningen redan här börjat överskridas på två vägar. Först och främst bestämmes ju religionen här icke enbart såsom åskådning av universum, utan såsom Anschauung *und Gefühl* des Universums. I den mån åskådningen nu verkligen hotar att glida över till en objektsuppfattning, kommer nu känslan såsom uttryck för större omedelbarhet att stå som motvikt och hindra, att religionen kommer att bestämmas som en kunskapsakt. För det andra förekommer ju ock i R.[1] en ny bestämning av religionen och den religiösa upplevelsen; denna upplevelse ligger — heter det — egentligen ej

Digitized by Google

vare sig i den religiösa åskådningen eller känslan utan i det moment, som går före åskådningens och känslans framträdande och där åskådning och känsla ännu ligga absolut förenade. Vi se uppenbarligen, huru med denna nya bestämning, varigenom åskådningen förbundits med känslan till en absolut enhet, faran för att åskådningen skulle glida över till en objektsuppfattning undanröjts. — Att åskådningen verkligen är stadd på väg att träda ut ur religionens definition, därför att den innesluter ett moment, som hotar att neddraga religionen till en ren objektsuppfattning, det bekräftas nu ytterligare därav, att i R.[3] die Anschauung helt utgått och ersatts med die Betrachtung. Vidare är att märka, att Anschauung i R.[3] övergått till att vara lika med en objektsuppfattning, vilket kan bevisas av ett påstående som detta: "Wahre Wissenschaft ist vollendete Anschauung; wahre Praxis ist selbsterzeugte Bildung und Kunst; wahre Religion ist Sinn und Geschmakk für das Unendliche".[1] Det vetenskapliga livet, den objektiva kunskapen, das Erkennen, bestämmes här ock såsom "jene beschaulichen (Momente), worin die Dinge ihr Dasein in Euch hervorbringen als Anschauung".[2]

För att undvika att genom bestämningen av religionen såsom Anschauung neddraga densamma till en objektsuppfattning eller kunskapsakt oscillerar Schl. mellan olika bestämningar. Mest i ögonfallande är hans övergång från bestämningen av religionen såsom åskådning till hans bestämning av religionen såsom åskådning *och känsla* eller blott såsom *känsla*. Känslan såsom uttryck för större omedelbarhet skall komma åskådningen till hjälp och bevara religionens karaktär av omedelbarhet. Vi ha nu att tillse, om Schl. med denna bestämning lyckats bättre i att framställa religionens väsen såsom en omedelbar upplevelse av universum såsom den absoluta enheten, utan att denna upplevelse neddrages till att bliva en objektiv kunskap om det absoluta.

Kan religionens innehåll (den absoluta enheten) vara omedelbart givet i *känslan*? Kan det upplevas i känslan, utan att upplevelsen från sin omedelbarhet drages ned till att bliva en objektsuppfattning? För besvarandet av denna fråga hava vi att närmare se till, huru känslan bestämmes i R.[1]. Här heter

[1] S. W. I: 1, s. 188.
[2] S. W. I: 1, s. 195

Digitized by Google

det: "Dieselben Handlungen des Universums, durch welche es sich Euch im Endlichen offenbart, bringen es auch in ein neues Verhältnis zu Eurem Gemüt und Eurem Zustand; indem Ihr es anschaut, müsst Ihr notwendig von mancherlei Gefühlen ergriffen werden".[1] Känslan såsom en inre gripenhet, såsom ett Erregt-sein, såsom en förändring i det egna subjektiva tillståndet skall sålunda först och främst vara en omedelbar självuppfattning med ett visst innehåll, en konkret självupplevelse, vari innehållet ej på något sätt har karaktären av att vara ett objekt, som står *emot* subjektet. Men enligt ovan anförda utredning av den religiösa känslan betyder denna ej blott en inre gripenhet, ett Erregt-sein, utan även ett tillstånd, vari universum kommer "in ein neues Verhältnis zu Eurem Gemüt". Ehuru känslan sålunda ursprungligen och först och främst är en konkret självuppfattning, där det uppfattande och det uppfattade äro identiska, så synes dock lika mycken vikt läggas uppå, att universum på något sätt är ställt i relation till subjektet och sålunda såsom föremål givet i känslan. Att först och främst med känslan åsyftas en inre upplevelse av ett subjektivt tillstånd, en uppfattning, där det uppfattande är ett med det uppfattade, det torde vara tydligt. Så till vida skulle känslan fylla religionens krav på omedelbarhet. Men då Schl. går att ge en konkret beskrivning av den religiösa upplevelsen, så låter han icke blott åskådningen, som såsom religiös skulle vara en sådan relation till ett objekt, vari detta står emot den åskådande utan att ha förlorat förbindelsen med honom, tendera till att glida över till en objektsuppfattning, där objektet är något mot subjektet stående, utan han bestämmer ock de konkreta religiösa känslorna, Ehrfurcht, Demut, Liebe etc., såsom betingade av och stående i relation till objektsåskådningar.[2] Men en sådan bestämning och en sådan användning av den religiösa känslan är otänkbar, för så vitt ej det antagandet är postulerat, att känslan ej blott är det omedelbara självmedvetandet utan på samma gång ett medvetande om universum såsom något emot subjektet stående. Tydligt är, att denna dubbelhet i känslans karaktär — känslan *å ena sidan* såsom en inre gripenhet, en förändring i det egna subjektiva tillståndet, en omedelbar självupplevelse, vari innehållet ej på något

[1] R.[1], s. 67. [2] R.[1], s. 108 ff.

Digitized by Google

sätt har karaktären av att vara ett objekt, som står emot subjektet, subjekt-objektivitet, *å andra sidan* såsom ett tillstånd, vari universum kommer "in ein neues Verhältnis zu Eurem Gemüt" och vari sålunda detta är något emot subjektet stående — står i samband med den uppvisade dubbelheten i bestämningen av den absoluta enheten.

Liksom den religiösa åskådningen, som bestämdes såsom en sådan relation till ett objekt, där detta är något mot subjektet stående utan att ha förlorat förbindelsen med det, stundom hos Schl. tenderade till att neddragas till en objektsuppfattning, varigenom religionen äventyrades att bli en objektiv kunskap om det absoluta (metafysik) i stället för en omedelbar upplevelse av detsamma, så gick det i grunden på samma sätt med den religiösa känslan, som kallades till åskådningens bistånd: även känslan, som mer än åskådningen hade karaktär av omedelbarhet, hade en inneboende tendens att övergå till en objektsuppfattning. För att ändock bevara religionens omedelbarhet griper Schl. över på en tredje bestämning av religionen. Denna tredje bestämning, varigenom omedelbarheten mera skall tillgodoses, kan naturligtvis ej vara religionen såsom åskådning + känsla. Ty då ej åskådningen för sig tagen, ej heller känslan för sig tagen visar sig helt motsvara religionens krav på omedelbarhet, så kan naturligtvis denna omedelbarhet ej tillgodoses genom åskådning + känsla. Den tredje bestämningen av religionen, varigenom dess omedelbarhet mera skall tillgodoses, är egentligen ett gående utöver åskådningen och känslan till det för- eller utommedvetna moment, som går före åskådningen och känslan. "Ehe ich Euch in das Einzelne dieser Anschauungen und Gefühle hineinführe, welches allerdings mein nächstes Geschäft an Euch sein muss, so vergönnt mir zuvor, einen Augenblick darüber zu trauern, dass ich von beiden nicht anders als getrennt reden kann; der feinste Geist der Religion geht dadurch verloren für meine Rede."[1] Med dessa ord går Schl. att utreda, hurusom religionen egentligen ligger i det förmedvetna moment, där åskådning och känsla äro absolut förenade och egentligen icke ännu finnas såsom åskådning och känsla. Först här finner han religionen i dess ursprungligaste uttryck. "Jener erste geheimnis-

[1] R.[1], s. 71 f.

Digitized by Google

volle Augenblick ... ehe noch Anschauung und Gefühl sich trennen, wo der Sinn und sein Gegenstand gleichsam ineinander geflossen und eins geworden sind“ [1] är ägnat att uttrycka religionens omedelbarhet. Här är verkligen i en och samma akt uttryck givet åt den absoluta enheten såsom på en gång subjektiv, i medvetandet liggande, och objektiv, i tinget given: “Ich liege am Busen der unendlichen Welt: ich bin in diesem Augenblick ihre Seele; denn ich fühle alle ihre Kräfte und ihr unendliches Leben wie mein eigenes; sie ist in diesem Augenblicke mein Leib, denn ich durchdringe ihre Muskeln und ihre Glieder wie meine eigenen, und ihre innersten Nerven bewegen sich nach meinem Sinn und meiner Ahndung wie die meinigen“. “Dieser Moment ist die höchste Blüte der Religion“.[2]

Schl:s religionsbegrepp innebär sålunda en *glidning* mellan religionens bestämning såsom Anschauung, Gefühl och förmedveten enhet av Anschauung och Gefühl.[3] Varje bestämning

[1] R.[1], s. 73. [2] R.[1], s. 74 f.

[3] A. Nygren har i en liten tänkvärd skrift Religionen såsom “Anschauung des Universums“ hos Schleiermacher, ingående i Studier tillägnade Magnus Pfannenstill den 10 januari 1923, upptagit flera av de i denna paragraf behandlade frågorna. Med tillfredsställelse konstaterar jag en långt gående överensstämmelse med den av mig framlagda uppfattningen. Så bestämmer Nygren religionen hos Schl. såsom “en mottagande inställning, vilket ingalunda behöver betyda fullständig passivitet“ (s. 132), vilket efter mitt språkbruk tydligen är detsamma som: enhet av människans mottagande och självverksamma sida. Nygren finner åskådningen vara närmaste mest ändamålsenliga uttryck hos Schl., då den representerar identiteten av människolivets övriga sidor (s. 135). Då emellertid åskådningen inrymmer en benägenhet att göra religionen till ett vetande och neddraga den till metafysik, sker övergången från åskådning till känsla (s. 137). Känslan är liksom åskådningen uttryck för medvetandets identitetsfunktion och så till vida för religionen mera ändamålsenlig, som känslan ger uttryck åt större omedelbarhet (s. 137 f.). Däremot upptar Nygren icke till utredning, huru en viss fara föreligger för att även känslan glider över till en objektsuppfattning och huru därav Schl:s bestämning av religionen såsom förmedveten enhet av åskådning och känsla är betingad. — Nygren visar på ett par outredda frågor beträffande Schl:s religionsuppfattning. Universums begrepp är ännu ouppklarat (s. 136). Själv anger Nygren det absoluta hos Schl. blott såsom identiteten (s. 135). Med framhållandet av den dubbla utgångspunkten hos Schl.: fattandet av det absoluta både såsom identiteten och tinget i sig har jag velat lämna ett bidrag till utredandet av universums begrepp hos Schl. — Förhållandet mellan Anschauung och Gefühl anges av Nygren såsom ett ännu ouppklarat problem (s. 138). Till lösningen därav har jag i denna paragraf velat bidraga.

Digitized by Google

åsyftar i första hand att vara ett uttryck för en sådan relation till den absoluta enheten, där denna är något mot subjektet stående utan att vara skilt från detsamma, d. v. s. är något på en gång objektivt och subjektivt. I den mån den första, resp. den andra, bestämningen visar sig icke hålla måttet utan hotar att förvandla religionen till en ren objektsuppfattning, tages tillflykt till den andra, resp. den tredje. Djupast innebär denna glidning ett försök att sammanhålla den förut åtskilda dubbelheten i bestämningen av den absoluta enheten såsom å ena sidan subjektiv, i medvetandet liggande, å andra sidan objektiv, i tinget given, som hade sin motsvarighet i de översta kantska transcendentala förutsättningarna medvetandets enhet och das Ding an sich. I den mån det lyckats Schl. att med sitt religionsbegrepp övervinna denna högsta dualism, har detta ock enligt förutsättningarna högsta *transcendental* innebörd.

§ 4. Religionens transcendentalism såsom betygad i dess positiva förhållande till metafysik och moral.

Den nämnda transcendentala bestämningen av religionen, som av Schl. djupast åsyftats, innebär hävdandet av dess nödvändighet *dels* i och för sig, *dels* i förhållande till det mänskliga andelivets övriga gebit: vetande och handlande.

Att religionen *i och för sig* såsom den omedelbara upplevelsen av den allt betingande absoluta enheten själv äger nödvändighet, är i sig klart. Schl:s religionsbegrepp stannar sålunda icke vid en psykologisk bestämning, även om utgångspunkten alltid tages i den religiösa erfarenheten.

Hävdandet av religionens nödvändighet i och för sig har på visst sätt förberetts genom den förut behandlade religionens negativa ställning till metafysik och moral. Denna religionens avgränsning har det positiva intresset att uppvisa religionen såsom "etwas Eigenes"[1], dess nödvändighet *jämte* de båda andra "als das notwendige und unentbehrliche Dritte zu jenen beiden".[2] Först med religionens tillkomst "wird das gemeinschaftliche Feld vollkommen ausgefüllt und die menschliche Natur von dieser

[1] R.[1], s. 47. [2] R.[1], s. 52.

Digitized by Google

Seite vollendet".[1] Religionen har i förhållande till metafysik och moral "eine andere Verfahrungsart".[2] Den har ej att såsom metafysiken bestämma universum efter dess natur och väsen[3], ej heller att såsom moralen verka därpå.[4] Metafysiken "geht aus von der endlichen Natur des Menschen" och bestämmer ut från det ändligas synpunkt såsom motsatt det oändliga, "was das Universum für ihn sein kann und wie er es notwendig erblicken muss".[5] Moralen "geht vom Bewusstsein der Freiheit aus"[6], som står i motsats mot naturnödvändighet och determinism. Religionen tar ej sin utgångspunkt i *motsatsen* mellan det ändliga — det oändliga, resp. frihet — natur. Religionen "will im Menschen nicht weniger als in allen andern Einzelnen und Endlichen das Unendliche sehen".[7] "Die Religion atmet da, wo die Freiheit selbst schon wieder Natur geworden ist."[8] Religionen känner inga motsatser, ty den lever i den absoluta enheten. Den har ett annat betraktelsesätt än metafysik och moral.

Denna avgränsning av religionen betyder icke blott hävdandet av en religionens nödvändighet jämte de båda övriga. Redan då Schl. är i färd med att negativt bestämma religionen[9], giver han en antydan om att religionen såsom "eine höchste Philosophie, in der sich diese beiden Gattungen vereinigen"[10], betecknar en nödvändighet icke blott jämte utan *för* metafysik och moral. I enlighet härmed talar han om religionen såsom *grund* för det mänskliga andelivets olika sidor. Han kallar sina åhörare vid början av sina tal att medfölja "in das Innere des menschlichen Wesens ... um den *Grund* seines Tuns und Denkens zu finden".[11] Han framhåller i de inledande partierna, att den förestående undersökningen av religionen innebär, att "der Begriff und das Gefühl, das Gesetz und die Tat bis zu ihrer gemeinschaftlichen Quelle sollen verfolgt, und das wirkliche als ewig und im Wesen der Menschheit notwendig gegründet soll dargestellt werden".[12] Samme Schl., som fann, huru Platos och Spinozas filosofi ytterst vilade på ett religiöst underlag, måste

---

[1] R.[1], s. 52. [2] R.[1], s. 42.
[3] R.[1], s. 50. [4] Ibid.
[5] R.[1], s. 51. [6] Ibid.
[7] Ibid. [8] Ibid.
[9] R.[1], s. 42 ff. [10] R.[1], s. 46.
[11] R.[1], s. 20. [12] R.[1], s. 19.

Digitized by Google

givetvis hävda, att religionen visserligen ej förefinnes i de olika filosofiska systemen men däremot "in den Elementen eben dieser Systeme".[1] Och han, som benämner religionen "eine höchste Philosophie"[2], varpå det teoretiska och praktiska går tillbaka, kan ock beteckna en ståndpunkt helt utan religion såsom ock "ohne Wissenschaft, ohne Sitten, ohne Kunst, ohne Liebe, ohne Geist".[3] Denna religionens nödvändighet gäller icke blott andelivet i allmänhet, utan speciellt metafysik och moral. "Spekulation und Praxis haben zu wollen ohne Religion, ist verwegener Übermut."[4] "Praxis ist Kunst, Spekulation ist Wissenschaft, Religion ist Sinn und Geschmack fürs Unendliche. Ohne diese, wie kann sich die erste über den gemeinen Kreis abenteuerlicher und hergebrachter Formen erheben? wie kann die andere etwas Besseres werden als ein steifes und mageres Skelett?"[5] Religionen visar sig sålunda som en nödvändig betingelse för metafysik och moral. I detta positiva förhållande till dem betygar sig religionens transcendentalism.

Religionen skall förläna ett levande underlag åt spekulation och praxis. Efter förekomsten eller avsaknaden av ett sådant underlag har Schl. i skilda sammanhang vid tiden omkring sekelskiftet bedömt olika tänkare, å ena sidan exempelvis Plato och Spinoza, som han uppskattar, å andra sidan t. ex. Leibniz, Garve, Engel, mot vilka han är föga erkännsam. Den spekulation, han i R.[1] är polemiskt inställd mot, är tvivelsutan den samtida transcendentalfilosofien, enkannerligen den fichteska idealismen, som förnedrar universum "zu einer blossen Allegorie, zu einem nichtigen Schattenbilde unserer eignen Beschränktheit".[6] Här saknar han det levande religiösa underlaget: "Warum hat Euch die Spekulation so lange statt eines Systems Blendwerke und statt der Gedanken Worte gegeben? . . . Weil es an Religion gebrach, weil das Gefühl des Unendlichen sie nicht beseelte . . . Vom Anschauen muss alles ausgehen".[7] Ty religionen låter ana "einen höheren Realismus", som blir "dem vollendeten und gerundeten Idealismus" "das Gegengewicht".[8] Den moral, som han i R.[1] är kritiskt stämd emot, är utan tvivel den kant-

[1] R.[1], s. 27.
[2] R.[1], s. 46.
[3] R.[1], s. 152.
[4] R.[1], s. 52.
[5] R.[1], s. 53.
[6] R.[1], s. 54.
[7] R.[1], s. 53 f.
[8] R.[1], s. 54.

Digitized by Google

fichteska imperativistiska moralen. "Warum vergisst über alles Wirken nach aussen und aufs Universum hin Eure Praxis am Ende eigentlich immer, den Menschen selbst zu bilden? weil Ihr ihn dem Universum entgegengesetzt und ihn nicht als einen Teil desselben und als etwas Heiliges aus der Hand der Religion empfangt. Wie kommt sie zu der armseligen Einförmigkeit, die nur ein einziges Ideal kennt und dieses überall unterlegt? weil es Euch an dem Grundgefühl der unendlichen und lebendigen Natur fehlt, deren Symbol Mannigfaltigkeit und Individualität ist."[1] Utan religion kommer man aldrig till rätta med det etiska huvudbegreppet individualitet: "Das principium individui ist das Mystischste im Gebiet der Philosophie".[2] "Die Praxis der verständigen Leute", som anlägger metoden "zerstückeln und anatomieren" och "im Einzelnen . . . verstehen", är just vägen "sich in gerader Richtung vom Universum zu entfernen".[3] Den moral åter, som skall innebära icke framställandet av ett enformigt ideal utan Selbstbilden till individualitet, måste bottna i religion. "Alles Endliche besteht nur durch die Bestimmung seiner Grenzen, die aus dem Unendlichen gleichsam herausgeschnitten werden müssen. Nur so kann es innerhalb dieser Grenzen selbst unendlich sein und eigen gebildet werden, und sonst verliert Ihr alles in der Gleichförmigkeit eines allgemeinen Begriffs."[4] Schl. finner, huru den kant-fichteska etiken i grunden saknar detta religiösa underlag. Den etik, som har det, kommer med lätthet till rätta med individualiteten såsom ett etiskt huvudbegrepp. I M.[1] intar individualiteten den ställningen. Dess etiska åskådning bottnar ock djupast i religion.

Religionen skall så bilda transcendental förutsättning för metafysik och moral, vetande och handlande, och genomtränga dem. Dessa vila i sista hand på religionen såsom "eine höchste Philosophie". Denna bestämning av det inbördes förhållandet mellan religionen å ena sidan och de båda andra det mänskliga andelivets huvudgebit å den andra överensstämmer med det utkast till vetenskapernas systematisering, som han givit omkring sekelskiftet: "Physik und Ethik sind die beiden Wissenschaften, welche von der Elementarphilosophie ausgehen".[5] Den etik, som

[1] R.[1], s. 53.
[2] Br. IV, s. 59.
[3] R.[1], s. 153.
[4] R.[1], s. 53.
[5] Denkm., s. 134.

Digitized by Google

han härvid åsyftar, är utan tvivel den, han givit första utkast till i M.[1], "die Moral in meinem Sinne"[1], som inrymmer elementen till "eine speculative Geistlehre"[2], till en allmän kulturteori. "Der höhere Realismus" behöver icke fattas den spekulation, som ytterst vilar på religion.[3]

---

[1] Denkm., s. 131.

[2] Ibid.

[3] Schl:s långt gående överensstämmelse med Jacobi i fråga om kritiken av Kant och försöket att övervinna det rena förnuftets princip och därmed utgångspunkten för hela hans religionsbestämning är uppenbar. Dock skiljer han sig från Jacobi speciellt i fråga om religionens förhållande till det mänskliga andelivets övriga gebit. Om detta sitt positivt-negativa förhållande till Jacobi är han själv klart medveten. Han säger, att han hyser "eben so viel Ernst als Achtung" för Jacobi, "ohnerachtet ich sein ευφονον ψευδος und alle seine falschen Tendenzen auf den Grund zu kennen glaube" (Euphor. 21. Bd., 1914, s. 755). Å ena sidan är han angelägen att betona, huru nära han i grunden står Jacobi och hur högt han uppskattar honom (jfr Br. IV, s. 74 f., 61). Hegel hade betecknat Schl. såsom stående Jacobi nära och varande en högre potens av honom (jfr Dilthey: Leben Schl:s I, 1870, s. 329 f.). Schl. själv synes icke förneka, att starka förbindelselinjer förefinnas mellan honom och Jacobi (Br. IV, s. 80). Huru han uppfattar Jacobis grundsyn, anger han vid tiden omkring sekelskiftet på följande sätt: "Was er aber eigentlich will, scheint mir zu sein: Spielraum und Freiheit für seinen subjectiven Mysticismus" (Br. IV, s. 73). Trots denna överensstämmelse i grundsynen förefinnas å andra sidan betydande avvikelser: "Ich bin nemlich der Meinung, dass nicht Alles in seinen Vorstellungen ganz klar ist, namentlich das Verhältnis desjenigen, was er eigentlich will, zur Philosophie". Jacobi hade enligt Schl. kommit att hävda "einen Streit zwischen der Philosophie und der Mystik". Grunden är denna: "Der scheinbare Streit der neueren Popular-Philosophie gegen den Mysticismus hat ihm die falsche Meinung beigebracht, als ob es in der That einen Streit zwischen der Philosophie und der Mystik geben könne". Han sammanblandar die Mystik och die Philosophie enligt Schl:s mening och tror sig från sin mystiska utgångspunkt vara i stånd att polemisera mot överhuvud all filosofi: "Er polemisirt . . . weil er postulirt, seine Mystik solle sich aus irgend einer Philosophie deduciren lassen". Schl. å sin sida är mån om att icke sammanblanda religion och filosofi; han hävdar, "dass Philosophie und Mystik gänzlich auseinander liegen, und dass der ganze Schein ihres Zusammenhanges nur daher kommt, weil sie sich in der Tangente berühren". Insåge Jacobi detta, "so würde er aufhören gegen die Philosophie unnüz zu polemisiren, und anfangen sein schönes Wesen auf eine positivere und innigere Art zu enthüllen als bisher". En strid förekommer så mycket mindre, som "im Gegentheil jede Philosophie denjenigen, der soweit sehen kann und soweit gehen will, auf eine Mystik führt" (Br. IV, s. 73).

Digitized by Google

§ 5. Det absoluta såsom subjekt och objekt.

Skall religionen bevara sin ovan beskrivna transcendentala innebörd och ej nedsjunka till någon slags teoretiskt eller praktiskt funtad metafysik, får det absoluta varken bestämmas som blott subjekt eller blott objekt.

Alltsedan Haym givit uppslaget och Wehrung fullföljt det, ha ett flertal efterföljare hävdat den uppfattningen, att kärnan i Schl:s religionsåskådning skulle ligga däri, att det absoluta vore att fatta såsom subjekt, såsom ande, en andevärld eller ett system av andar. Personlighetsfilosofien med djupast en religiös nerv skulle här hava sin upprinnelse.

Den metod, man anlagt för att komma fram till denna tolkning, är i allmänhet denna: Efter en hastig tillbakablick över Schl:s ungdomsutveckling, där man konstaterar ett starkt etiskt intresse, väljer man M.[1] som orienteringspunkt, varifrån åskådningen i sin helhet tolkas; då M:s utgångspunkt är subjektiv och immanent, kommer det absoluta givetvis icke att fattas annorlunda än som subjekt.

Mot denna uppfattning har jag i det föregående hävdat, att det absoluta hos Schl. är att bestämma både immanent och transcendent, både såsom subjekt och objekt. Hans religionsåskådning är ett försök att sammanhålla denna dubbelsyn. Därav är oscilleringen i bestämningen av religionen såsom åskådning, känsla och förmedveten enhet av åskådning och känsla betingad.

Om man nu utgår från bestämningen av det absoluta såsom identitet av subjekt och objekt, så skulle man mot uppfattningen av detta absoluta såsom en *andlig* verklighet kunna invända: Huru kan det absoluta vara en andlig verklighet, då verkligheten är enhet av ande och natur? Den *objektiva* bestämningen av det absoluta synes sålunda överväga.

Mot denna *objektiva* betraktelse kan nu åter invändas, att den nämnda enheten av ande och natur är given i självmedvetandet, känslan, och då denna känsla är ett inre, ett andligt, synes den objektiva betraktelsen gå tillbaka på och vila i den subjektiva, vadan det absoluta såsom ett självmedvetande är *subjektivt*, en *ande*.

Häremot kan från objektiv synpunkt nu åter hävdas, att självmedvetandet eller känslan, som är det absoluta, är en

Digitized by Google

objektiv verklighet, vadan det absoluta självt ådagalägger sig som *objekt*.

En liknande argumentering kan givetvis upptagas från växelvis den subjektiva och den objektiva synpunkten, om utgångspunkten tages i bestämningen av det absoluta som objekt.

Denna dialektik torde vara tillräcklig för att visa, att den immanenta och den transcendenta betraktelsen ligga så i varandra, att det absoluta icke annorlunda är att bestämma än såsom på en gång subjekt och objekt, på en gång immanent och transcendent. Det absoluta, som ingår i den religiösa upplevelsen, är därför att fatta varken såsom subjekt eller objekt, varken såsom ande (personlighet) eller natur (värld). Schl. betygar ock detta själv i ett brev, som han skrivit icke långt efter utgivandet av R.[1] och vari han anger sin huvudintention med denna skrift. Han avvisar varje metafysik, panteism såväl som teism (Br. III, s. 283), och framhåller, att hans syfte varit "in dem gegenwärtigen Sturm philosophischer Meinungen die Unabhängigkeit der Religion von jeder Metaphysik recht darzustellen und zu begründen" (Br. III, s. 284).

Digitized by Google

KAP. VII.

Religionen och religionerna.

Religionen eller religionens väsen, som Schl. i andra talet av R. sökt framställa och som jag i föregående kapitel sökt tolka utifrån de viktigaste föreliggande förutsättningarna, är icke lika med en enskild konkret religion, ej heller ett på induktionens väg vunnet genusbegrepp om religionen, en viss "allmänreligion", utan härmed har Schl. sökt framställa det religiösa apriori, som går före och ligger till grund för alla enskilda konkreta religioner, det specifikt religiösa i varje verklig religion; Schl. benämner det stundom kort och gott "die Religion"[1] eller "die wahre Religion"[2], "die unendliche Religion"[3], "die ewige und unendliche Religion".[4]

Till religionens väsen hör ock mångfalden av religioner: "So habe ich die Mehrheit der Religionen vorausgesetzt, und eben so finde ich sie im Wesen der Religion gegründet"[5]; "die Religion ist ihrem Begriff und ihrem Wesen nach . . . ein Unendliches und Unermessliches; sie muss also ein Prinzip, sich zu individualisieren, in sich haben".[6] Mångfalden av religioner följer av religionens bestämning såsom åskådning och känsla. Åskådningen och känslan kunna icke på kvantitativt sätt subsumeras under ett högre, varunder de blott äro delar. Alla religiösa åskådningar, resp. känslor, stå självständigt för sig, låta sig ej deducera ur andra eller systematisera: "Anschauung ist und bleibt immer etwas Einzelnes, Abgesondertes, die unmittelbare Wahrnehmung, weiter nichts; sie zu verbinden und in ein Ganzes zusammenzustellen, ist schon wieder nicht das Geschäft des Sinnes, sondern des abstrakten Denkens. So die Religion;

[1] R.[1], s. 238. [2] R.[1], s. 245.
[3] R.[1], s. 248. [4] R.[1], s. 247.
[5] R.[1], s. 240. [6] R.[1], s. 241.

Digitized by Google

bei den unmittelbaren Erfahrungen vom Dasein und Handeln des Universums, bei den einzelnen Anschauungen und Gefühlen bleibt sie stehen; jede derselben ist ein für sich bestehendes Werk ohne Zusammenhang mit andern oder Abhängigkeit von ihnen; von Ableitung und Anknüpfung weiss sie nichts ... alles ist in ihr unmittelbar und für sich wahr. — Ein System von Anschauungen, könnt Ihr Euch selbst etwas Wunderlicheres denken?"[1] Åskådningen och känslan är något kvalitativt, något engång-varande och individuellt. I bestämningen åskådning och känsla har religionen sålunda "ein Prinzip, sich zu individualisieren" och att framträda i oändlig mångfald.

Å ena sidan hava vi sålunda religionen såsom en, den oändliga religionen (det religiösa apriori), å andra sidan den oändliga mångfalden av enskilda konkreta religioner. Förhållandet mellan dessa angives av Schl. på två sätt: *För det första* bestämmas de enskilda konkreta religionerna såsom den oändliga religionens förverkligande, såsom *realiserandet* av det religiösa apriori: "Wollt Ihr von der Religion nicht nur im allgemeinen einen Begriff haben ... wollt Ihr sie auch in ihrer *Wirklichkeit* und in ihren Erscheinungen verstehen ... so müsst Ihr den eitlen und vergeblichen Wunsch, dass es nur eine geben möchte, aufgeben".[2] De enskilda konkreta religionerna bestämmas ock så, att "das Unendliche eine unvollkommene und beschränkte Hülle annimmt und in das Gebiet der Zeit und der allgemeinen Einwirkung endlicher Dinge, um sich von ihr beherrschen zu lassen, herabsteigt".[3] Det religiösa apriori genomgår alltid de förverkligade religionerna, och det gäller att upptäcka detta: "Ich will Euch gleichsam zu dem Gott, der Fleisch geworden ist, hinführen; ich will Euch die Religion zeigen, wie sie sich ihrer Unendlichkeit entäussert hat und in oft dürftiger Gestalt unter den Menschen erschienen ist; in den Religionen sollt Ihr die Religion entdecken, in dem, was irdisch und verunreinigt vor Euch steht, die einzelnen Züge derselben himmlischen Schönheit aufsuchen, deren Gestalt ich nachzubilden versucht habe".[4] Och "diese bestimmten Gestalten, unter denen die unendliche Religion sich im Endlichen darstellt" äro "die positiven Religionen".[5] — *För*

[1] R.[1], s. 58 f. [2] R.[1], s. 242. Kurs. av mig.
[3] R.[1], s. 246. [4] R.[1], s. 237 f.
[5] R.[1], s. 248.

Digitized by Google

det andra betecknas de enskilda konkreta religionerna såsom resultatet av universums *verksamhet*, "als ein ins Unendliche fortgehendes Werk des Weltgeistes"; de framgå "aus dem ewig reichen Schoss des Universums".[1] "Das göttliche Leben ist wie ein zartes Gewächs, dessen Blüten sich noch in der umschlossenen Knospe befruchten, und die heiligen Anschauungen und Gefühle, die Ihr trocknen und aufbewahren könnt, sind die schönen Kelche und Kronen, die sich bald nach jener verborgenen Handlung öffnen aber auch bald wieder abfallen. Es treiben aber immer wieder neue aus der Fülle des innern Lebens."[2] "Das Universum bildet sich selbst seine Betrachter und Bewunderer."[3] Enligt detta betraktelsesätt tänkes universum självt vara handlande. Varje enskild religion blir såsom resultatet av detta handlande en organism, något individuellt, "ein Individuum der Religion" (R.[1], s. 259, 265). Från synpunkten *dels* av att universum härvid är i verksamhet, *dels* av att skådandet av universum alltid i någon konkret gestalt måste ingå i varje enskild religion, blir det här angivna förhållandet mellan den oändliga religionen och mångfalden av konkreta religioner egentligen en universums symboliserande verksamhet, varigenom detta i mångfalden av konkreta religioner kommer till medvetande om sig självt.

Med ovan angivna bestämningar av förhållandet mellan den ena, oändliga religionen (det religiösa apriori) och den oändliga mångfalden av konkreta, positiva religioner har Schl. tydligen åsyftat följande: 1) Religion*en* framträder såsom förverkligad aldrig annat än i en viss positiv religion. 2) Därigenom att den oändliga religionen såsom förverkligad ingått i ändligheten, får religionen såsom positiv alltid över sig något av ofullkomlighet och inskränkning. Dock gäller att i varje positiv religion trots ofullkomlighet och brist se religionens väsen, den oändliga religionen. 3) På grund därav att den enskilda, konkreta, positiva religionen är realiserandet av den oändliga religionen, det religiösa apriori, äger den i sitt positiva, historiska framträdande nödvändighet. Härmed har Schl. hävdat all verklig religion såsom på en gång positiv och nödvändig.

Den närmaste konsekvensen härav blir förkastandet av den *naturliga* religionen. Medan man under den naturliga teologiens

[1] R.[1], s. 242. [2] R.[1], s. 77. [3] R.[1], s. 143.

Digitized by Google

stolta epok, som sammanfaller med upplysningstiden, hävdade: "All sann religion är naturlig religion eller förnuftstro", betyder Schl:s inträngande i fromhetens väsen en religiös kritik av förnuftstron, som blev ojämförligt verksammare än varje blott negativ kritik, förd av Hume o. a.[1] Denna Schl:s kritik, som positivt utgår från att all verklig religion är positiv, innebär: Det finns ingen naturlig religion. Bitande och skarpt har han första gången uttalat denna sin kritik i R[1]:s femte tal.

Schl. har så mycket mera anledning att upptaga frågan om den naturliga religionen, som denna i motsats mot den positiva är väl tåld av hans åhörare. "Positive Religionen ... sind unter diesem Namen schon lange das Objekt eines ganz vorzüglichen Hasses gewesen; dagegen Ihr ... etwas anderes, das man die natürliche Religion nennt, immer leichter geduldet und sogar mit Achtung davon gesprochen habt."[2] Schl. för sin del protesterar mot detta företräde: "Die sogenannte natürliche Religion ist gewöhnlich so abgeschliffen und hat so philosophische und moralische Manieren, dass sie wenig von dem eigentümlichen Charakter der Religion durchschimmern lässt; sie weiss so artig zu leben, sich einzuschränken und sich zu fügen, dass sie überall wohl gelitten ist: dagegen jede positive Religion gar starke Züge und eine sehr markierte Physiognomie hat, so dass sie bei jeder Bewegung, welche sie macht, und bei jedem Blick, den man auf sie wirft, unfehlbar an das erinnert, was sie eigentlich ist".[3] Den naturliga religionens väsen däremot "besteht ganz eigentlich in der Negation alles Positiven und Charakteristischen in der Religion".[4] "Darum ist sie (die natürliche Religion) auch das würdige Produkt des Zeitalters, dessen Steckenpferd eine erbärmliche Allgemeinheit und eine leere Nüchternheit war, die mehr als irgend etwas in allen Dingen der wahren Bildung entgegenarbeitet."[5] Den beprisade naturliga religionen förmår ej framskapa några skarpt utpräglade religiösa personligheter: "Zeigt mir doch unter ihren Bekennern auch eine so grosse Mannigfaltigkeit stark gezeichneter Charaktere!"[6] Orsaken är denna: "Die Religion spielt doch in ihrem Gemüt eine gar zu dürftige

[1] Jfr N. Söderblom: Naturlig religion och religionshistoria, 1914, s. 7, 46 ff.
[2] R.[1], s. 242 f. [3] R.[1], s. 243 f.
[4] R.[1], s. 277. [5] Ibid.
[6] R.[1], s. 272.

Digitized by Google

Rolle. Es ist, als ob sie gar keinen eignen Puls, kein eignes System von Gefässen, keine eigne Zirkulation und also auch keine eigne Temperatur und keine assimilierende Kraft für sich hätte, und keinen Charakter".[1] Den naturliga religionen och dess bekännare äro präglade av samma obestämda allmänhet: "Das Wenige, was ihre magere und dünne Religion enthält, steht für sich in unbestimmter Vieldeutigkeit da: sie haben eine Vorsehung überhaupt, eine göttliche Erziehung überhaupt", eller ock lägga de vikt vid det som faller "ausserhalb der Religion" och är för religionen "etwas Fremdes", nämligen "dass die Sittlichkeit ja nicht gehindert werde, und dass der Trieb nach Glückseligkeit einige Nahrung erhalte".[2] Den naturliga religionen är sålunda "keine bestimmte Form, keine eigne individuelle Darstellung der Religion, und die, welche nur sie bekennen, haben keinen bestimmten Wohnsitz in ihrem Reich sondern sind Fremdlinge, deren Heimat, wenn sie eine haben, woran ich zweifle, anderswo liegen muss. Sie kommt mir vor wie die Masse, welche zwischen den Weltsystemen dünn und zerstreut schweben soll, hier von dem einen, dort von dem andern ein wenig angezogen, aber von keinem stark genug, um in seinen Wirbel fortgerissen zu werden".[3] Denna obestämdhet och allmänhet, som vilar över den naturliga religionen, betyder egentligen, att den icke existerar såsom verklig religion: "Erinnert Euch, was die Dichter von einem Zustande der Seelen vor der Geburt reden: wenn sich eine solche gewaltsam wehren wollte, in die Welt zu kommen, weil sie eben nicht Dieser und Jener sein möchte sondern ein Mensch überhaupt; diese Polemik gegen das Leben ist die Polemik der natürlichen Religion gegen die positiven, und dies ist der permanente Zustand ihrer Bekenner".[4] Den religiösa individualiteten utbildas endast i anslutning till en viss positiv religionsform: "So wie kein Mensch als Individuum zur Existens kommen kann, ohne zugleich durch denselben Aktus auch in eine Welt, in eine bestimmte Ordnung der Dinge und unter einzelne Gegenstände versetzt zu werden, so kann auch ein religiöser Mensch zu seiner Individualität nicht gelangen, er wohne denn durch dieselbe Handlung sich auch ein in irgend eine bestimmte Form der

[1] R.[1], s. 272 f. [2] R.[1], s. 275.
[3] R.[1], s. 275 f. [4] R.[1], s. 278 f.

Digitized by Google

Religion".[1] Av den naturliga religionens allmänhet och obestämdhet följer, att den icke känner någon historia. Den naturliga religionen är ju i grund och botten en för alla tider lika och ensartad förnuftstro. Denna religion vet intet om ett historiskt framträdande, den har ingen uppkomst i historien utan är given i och med förnuftet. Men den, som nått religiös individualitet i anslutning till en positiv religion, "kann den Geburtstag seines geistigen Lebens angeben und eine Wundergeschichte erzählen vom Ursprung seiner Religion, die als eine unmittelbare Einwirkung der Gottheit und als eine Regung ihres Geistes erscheint".[2] Den enskildes religiösa livs födelsestund är honom alltid helig[3]; huru mycket mera då en generationer och individer omfattande positiv religions ursprungstid. De fromma återgå alltid till denna. "Religiöse Menschen sind durchaus historisch."[4]

Gent emot den bleka, allmänna, obestämda och ohistoriska naturliga religionen avgränsar Schl. den positiva, som såsom starkt utpräglad till "ein Individuum der Religion" ensam kan göra anspråk på att vara en verklig religion. Men vari består nu den positiva religionens särart och individualitet? Förut har framhållits, hurusom mångfalden av positiva religioner beror på religionens eget väsen, den oändliga religionen. "Warum habe ich angenommen, dass die Religion nicht anders als in einer unendlichen Menge durchaus bestimmter Formen vollständig gegeben werden kann? Nur aus Gründen, welche, als ich vom Wesen der Religion sprach, entwickelt worden sind. Weil nämlich jede Anschauung des Unendlichen völlig für sich besteht, von keiner andern abhängig ist und auch keine andere notwendig zur Folge hat; weil ihrer unendlich viele sind ... so kann die ganze Religion unmöglich anders existieren, als wenn alle diese verschiedenen Ansichten jeder Anschauung, die auf solche Art entstehen können, wirklich gegeben werden, und dies ist nicht anders möglich als in einer unendlichen Menge verschiedener Formen."[5] Nu framkomma två frågor: 1) "Wodurch werden nun diese Individuen bestimmt, und wodurch unterscheiden sie sich von einander?" 2) "Was ist das Gemeinschaftliche in ihren Bestandteilen?"[6] Ty den positiva religionen måste såsom något särartat vara skild

[1] R.[1], s. 271. [2] R.[1], s. 268.
[3] R.[1], s. 282. [4] Ibid.
[5] R.[1], s. 249. [6] R.[1], s. 250.

Digitized by Google

från andra positiva religioner och på samma gång vara något inom sig slutet och enhetligt.

Den religiösa individualiseringsprincipen måste på en gång tillfredsställa båda dessa krav. Denna kan därför icke ligga i en kvantitativ olikhet i religiöst stoff[1], ty även om härigenom den ena religionen komme att skiljas från den andra, så kunde icke varje religion för sig härigenom konstitueras såsom ett inom sig slutet helt, emedan det religiösa stoffet, enskilda åskådningar och känslor, ej kunna sammansmältas till en enhet. "Zum Wesen der Religion haben wir es gerechnet, dass es keinen bestimmten inneren Zusammenhang zwischen den verschiedenen Anschauungen und Gefühlen vom Universum gibt, dass jedes einzelne für sich besteht."[2] Individualiseringsprincipen måste alltid bevara den kvalitativa synpunkten: "Ein Individuum der Religion, wie wir es suchen, kann nicht anders zustande gebracht werden als dadurch, dass irgend eine einzelne Anschauung des Universums aus freier Willkühr ... zum Zentralpunkt der ganzen Religion gemacht und alles darin auf sie bezogen wird. Dadurch kommt auf einmal ein bestimmter Geist und ein gemeinschaftlicher Charakter in das Ganze; alles wird fixiert, was vorher vieldeutig und unbestimmt war ... alle einzelnen Elemente erscheinen nun von einer gleichnamigen Seite, von der, welche jenem Mittelpunkt zugekehrt ist, und alle Gefühle erhalten eben dadurch einen gemeinschaftlichen Ton."[3] "Jede solche Gestaltung der Religion, wo in Beziehung auf eine Zentralanschauung alles gesehen und gefühlt wird ... ist eine eigene positive Religion."[4] I denna vinner "die Religion in allen ihren Teilen eine bestimmte Gestalt".

Den religiösa individualiseringsprincipen innebär icke, att de möjliga positiva religionerna äro inskränkta till de faktiskt intill närvarande tidpunkt realiserade. "Habe ich denn von zwei oder drei bestimmten Gestalten geredet und gesagt, dass sie die einzigen bleiben sollen? Unzählige sollen sich ja entwickeln von allen Punkten aus."[5] "Ihr seht, dass diese vorhandenen Formen keinen Menschen durch ihr früheres Dasein hindern, sich eine Religion seiner eigenen Natur und seinem Sinn gemäss auszubilden."[6] Och även om den enskilde utbildar sitt fromhetsliv i

[1] Ibid. [2] R.[1], s. 252.
[3] R.[1], s. 259 f. [4] R.[1], s. 260.
[5] R.[1], s. 261. [6] R.[1], s. 262.

Digitized by Google

anslutning till en förhandenvarande positiv religion, så sker detta alltid på ett för honom egenartat sätt, vadan religionen här förverkligas såsom positiv i så att säga högre potens.[1] Den enskildes subjektiva religiositet är sålunda högsta potens av den positivt förverkligade religionen.[2]

Förhållandet mellan den positiva religionen och dess "Zentralanschauung" anges så: "Die Grundanschauung jeder positiven Religion an sich ist ewig, weil sie ein ergänzender Teil des unendlichen Ganzen ist, in dem alles ewig sein muss: aber sie selbst und ihre ganze Bildung ist vergänglich", för så vitt som tidliga betingelser här göra sig gällande.[3] En viss positiv religions "Grundanschauung" är evig, ty den är intet annat än "irgend eine Anschauung des Unendlichen im Endlichen".[4] Varje Grundanschauung är sålunda identisk med religionens väsen, den oändliga religionen (det religiösa apriori), som är i sig nödvändig. På en given Grundanschauung vilar åter en viss positiv religion och "alles einzelne" däri.[5] En viss positiv religion skall nämligen ur en given Grundanschauung såväl avgränsas till sin egenart från varje annan positiv religion som inom sig vinna slutenhet och enhet. Alltså är varje enskild positiv religion och "alles einzelne" däri i sista hand grundad på den oändliga religionen och vinner därmed nödvändighet.

Härmed föreligger ock i princip möjligheten att visa, huru alla tänkbara positiva former av religion hava sin grund i religionens väsen. Schl. inlåter sig i R.[1] emellertid icke på något försök i den vägen. Han har hävdat den förverkligade religionen såsom på en gång positiv-historisk och nödvändig. Då han skall exemplifiera, huru den oändliga religionen förverkligas, nöjer han sig med den religionsform, som är i högsta mening historisk, nämligen kristendomen.[6] Den är i högsta mening historisk därigenom, att dess Grundanschauung är ett med Kristi historiska framträdande såsom medlare.[7] Den är i högsta mening historisk även därutinnan, att "das Christentum in seiner eigentlichsten

[1] R.[1], s. 263 f. [2] R.[1], s. 265 ff.
[3] R.[1], s. 307. [4] R.[1], s. 284.
[5] R.[1], s. 282.
[6] Vad han i R.[1], s. 286 f. säger om judendomen, tillmäter han själv ingen betydelse.
[7] R.[1], s. 301.

Digitized by Google

Grundanschauung am meisten und liebsten das Universum in der Religion und ihrer Geschichte anschaut, dass es die Religion selbst als Stoff für die Religion verarbeitet und so gleichsam eine höhere Potenz derselben ist" (R.[1], s. 293). Den är i högsta mening historisk även så, att dess Grundanschauung utgår från det historiskt-dramatiska motsatsförhållandet mellan det oändliga och det ändliga och den därav betingade frälsningshistorien, som innebär det oändligas strävan att med sig åter förena det ändliga, ty "die ursprüngliche Anschauung des Christentums ... ist keine andere als die des allgemeinen Entgegenstrebens alles Endlichen gegen die Einheit des Ganzen, und der Art, wie die Gottheit dieses Entgegenstreben behandelt, wie sie die Feindschaft gegen sich vermittelt, und der grösser werdenden Entfernung Grenzen setzt durch einzelne Punkte über das Ganze ausgestreut, welche zugleich Endliches und Unendliches, zugleich Menschliches und Göttliches sind" (s. 291). Denna Grundanschauung kommer att bestämma "die Gestalt alles religiösen Stoffs im Christentum und seine ganze Form" (sid. 291). Varje enskild trosutsaga måste därav genomlysas (s. 292 f.), kristendomens polemiska karaktär kommer därav att bestämmas (s. 294 ff.), ävensåsom "der herrschende Ton aller seiner religiösen Gefühle, diese heilige Wehmut" (s. 299), som präglade Kristus själv (s. 300).

Man har sagt, att Schl. i R. icke blott försvarat religionen utan i grund och botten kristendomen, sådan han fattade den. Och däri har man rätt. Ty Schl. kunde utifrån sin tydligt uttalade princip, att all religion är positiv, naturligen ej göra sig till förespråkare för någon allmän religion. Den positiva religion, vari han sett religionens väsen förverkligat, var kristendomen. Så visst som den kristna tron låter den transcendenta och den immanenta betraktelsen på en gång komma till sin rätt, har Schl. onekligen fått denna grundläggande synpunkt på det specifikt religiösa från den positiva religion, han själv tillhörde, eller kristendomen. Denna var honom den högsta form, vari den oändliga religionen tagit positiv gestalt. Kristendomen var honom "die Religion der Religionen".

Digitized by Google

KAP. VIII.

Schleiermachers religionsuppfattning enligt hans predikningar 1796—1802.

Syftet med att Schleiermachers predikningar från epoken 1796—1802 här upptagas till behandling med hänsyn till den däri ådagalagda uppfattningen om religionen är att erhålla svar på två frågor: 1. Har Schl:s egenartade, främst i R.[1] ådagalagda religionsuppfattning vid tiden omkring sekelskiftet nått den stadga och det djup, att den direkt omsatts i hans kyrkliga förkunnelse? 2. I den händelse denna fråga besvaras jakande, vilka *konsekvenser* har detta fått med avseende på framställningen av fundamentala trosutsagor?[1]

För att få svar på dessa frågor står oss närmast den av Schl. själv år 1801 utgivna predikosamlingen till buds. Jag har vid behandlingen av Schl:s homiletiska kvarlåtenskap från tiden före 1796 haft tillfälle påpeka, att hans ungdomspredikningar äro en källa av stor vikt i och för klarläggandet av hans åskådning. Detta gäller i än högre grad om nyssnämnda prediko-

[1] Med framställningen av de teologiska *konsekvenserna* av Schl:s religionsuppfattning, som upptar detta och nästföljande kapitel, avser jag djupast att utifrån Schl:s egen ståndpunkt lämna ett *sakligt bedömande* av hans religionsåskådning. Denna metod för bedömandet är enligt min mening den lämpligaste i en monografisk framställning sådan som den här föreliggande. Att påkalla som värdenorm någon teologisk åskådning från en annan tid med helt andra förutsättningar och konstatera, att Schl:s åskådning ej är i överensstämmelse därmed, innebär i grunden en oegentlighet, som icke kommer den av en viss tidsmiljö och vissa givna förutsättningar bestämde *Schleiermacher* vid. Om däremot konsekvenserna av hans religionsuppfattning med avseende på framställningen av fundamentala kristna trosutsagor objektivt uppvisas, får den teologiske läsaren tillfälle konstatera, huruvida här förefinnes motsvarighet till hans egen syn på kristendomens väsen eller icke, och därefter för sin egen del godtaga eller förkasta.

Digitized by Google

samling av 1801. De däri ingående predikningarna hava förvisso mera intresse beträffande arten av hans trosåskådning än beträffande hans predikosätt. Ty de äro i likhet med övriga av Schl. själv utgivna predikningar, såsom J. Bauer[1] framhåller, i första hand att anse såsom "*literarische* Predigten . . . *Buchreden*, die den Charakter der lebendigen Rede zum Teil verloren haben und sich religiös-moralischen Abhandlungen nähern".

Vi erinra oss, huru Schl. i sina ungdomspredikningar från tiden före 1796 satt såsom sitt mål att hos sina åhörare väcka eller kanske fastmer stegra "det högre livet". Det högre liv, som han därvid främst hade i tankarna, var det moraliska. En moralisk skärpa i kantisk anda gick genom hans predikningar. Ja, icke blott tonen, det etiska allvaret, visade på inflytelser från Kant, utan även sedlighetens rationella bestämning såsom enhet och konsekvens i handlingssättet pekade tydligt på Kant, även om här och var en emotionell uppmjukning bebådade en ny etisk livssyn. Kristus framställdes såsom det föredömliga exemplet på ett sådant högre liv och såsom läraren i den därför nödvändiga sanna visheten. Vid första bekantskap med predikosamlingen av 1801 synes det, som om Schl. där intoge i stort samma ståndpunkt. J. Wendland[2] ger ock en sammanfattande framställning av ungdomspredikningarna och predikosamlingen 1801, såsom hörde de i grunden till ett och samma utvecklingsskede.

De senare predikningarna tyckas i likhet med de förra också sätta som sin främsta uppgift att väcka och befordra "det högre livet". Den kristocentricitet, som framträder under senare skeden av Schl:s liv, kommer ännu icke till synes. Det högre livet är icke någon kristusgemenskap utan synbarligen kort och gott det etiska. Fromheten betecknas såsom "Gehorsam gegen das göttliche Gesez"[3], resp. "die göttlichen Geseze".[4] Uppgiften är att förverkliga "die Grundsäze der Tugend und der Religion".[5] Såsom predikant uppträder Schl. "im Namen der Religion und des Gewissens".[6] Religionen uppfordrar till sedlighet och "erzeugt ein sehr tiefes Gefühl von unsern Pflichten".[7] Religionen

[1] Ungedruckte Predigten Schleiermachers, 1909, s. 2.
[2] Die religiöse Entwicklung Schleiermachers, 1915, s. 63 ff.
[3] S. W. II: 1, s. 18. [4] S. W. II: 1, s. 51.
[5] S. W. II: 1, s. 40; jfr s. 140, 149.
[6] S. W. II: 1, s. 63. [7] S. W. II: 1, s. 78.

Digitized by Google

giver "Vorschriften"[1], den kan befalla: "Seid gerecht! die Religion gebietet es".[2] Religionen är icke blott "Herr, Herr sagen" utan ett görande av Guds vilja.[3]

Det etiska liv, som sålunda här sammanställes och identifieras med fromheten, bär ett strängt allvar i kantisk anda. Schl. uppfordrar sina åhörare "nichts zu dulden, und nichts zu vertragen, wodurch offenbar das Gute und die Vollkommenheit, deren Beförderung unser höchster Beruf ist, gehindert und zurükkgehalten wird".[4] Han hävdar, att den upplysta andens alla företräden äro intet "ohne einen wahrhaft guten Willen, ohne eine ächt sittliche Gesinnung, ohne die feste und immer thätige Richtung aller Kräfte auf das selbsterkannte Gute".[5] Men icke blott det stränga moraliska allvaret är i kantisk anda utan även sedlighetens synbara rationella bestämning tyder på inflytelser från Kant. Den högsta rättfärdigheten (hos Gud) innebär likhet, enhet och konsekvens i handlingssättet: "Was bleibt uns also für die Gerechtigkeit Gottes übrig? Dasselbe was wir auch unter Menschen von einem Herrn, einem Oberen, einem Gesezgeber gegen seine Untergebenen als Gerechtigkeit fordern: dass er sie nemlich Alle nach einerlei Grundsäzen behandle . . . In dieser Gleichheit des Betragens nun besteht auch die göttliche Gerechtigkeit".[6] Beträffande oss människor gäller: "Unsere Gerechtigkeit soll mehr und mehr werden, wie die Seinige ist".[7]

I enlighet med den kantska etikens rationella art utmönstrar ock Schl. stundom mera konsekvent än Kant själv varje lycksalighetsbegär. "Niedrige Sinnlichkeit"[8] ställes icke blott mot rationell dygd, utan det hävdas ock, att livets värde ej är att bedöma efter lycka — olycka.[9] All eudämonism utmönstras.[10] "Das Gute wird nur durch dasjenige gefördert, was um des Guten willen geschieht."[11] Samvetets anspråk upprätthålles.[12] På dygden kommer det an. Fromheten är med denna att sammanställa

[1] S. W. II: 1, s. 138. [2] S. W. II: 4, s. 12.
[3] J. Bauer: Ungedruckte Predigten Schleiermachers, 1909, s. 84, 94 f.
[4] S. W. II: 1, s. 147. [5] S. W. II: 1, s. 51.
[6] S. W. II: 1, s. 95. [7] S. W. II: 1, s. 75.
[8] S. W. II: 1, s. 54, 73.
[9] S. W. II: 1, s. 98.
[10] S. W. II: 1, s. 95, 159, 163.
[11] S. W. II: 1, s. 159.
[12] S. W. II: 1, s. 87, 140, 172.

Digitized by Google

eller identifiera: "Tugend und Religion".[1] Målet är sålunda "eine reine und vernünftige Religion".[2]

Liksom i ungdomspredikningarna framställes i predikosamlingen 1801 religionen stundom såsom den sanna visheten och Kristus såsom vishetslärare och etiskt föredöme. "Die Kraft der Frömmigkeit und der wahren Weisheit"[3] inger människan förmåga att ännu i döden intaga en upphöjd ställning. Härvid hänvisas till den döende Jesu exempel.[4] "Die Weisheit, welche die Religion Jesu uns lehrt, ist der Klugheit dieser Welt, der doch die meisten Menschen nachstreben, so ganz entgegengesezt, dass nur Wenige daran Geschmakk finden können."[5] "Die Lehre des Erlösers"[6], "die Belehrungen der Religion"[7], "die Lehren des Christenthums"[8] få för den fromme alltid normativ betydelse.

Så långt tyckes ståndpunkten i predikosamlingen 1801 vara i huvudsak identisk med ungdomspredikningarnas syn på religionen. Men vid ett djupare inträngande i de i samlingen 1801 ingående predikningarna förmärkes snart, att Schl:s grundåskådning undergått en djup och väsentlig förändring. Den etiska åskådning, han i sina predikningar 1801 givit uttryck åt, är trots det relaterade en annan än den kantska rationella, negativa och imperativistiska moralen.

Det är för predikanten icke längre endast enheten och konsekvensen i handlingssättet, d. v. s. handlandets form, som ger en handling etiskt värde. Det etiska är icke endast rationellt att bestämma. Den kantska etiken, som tagit sin utgångspunkt i det rena praktiska förnuftet, hade lagt huvudvikten vid förnuftets verksamhet såsom sådan och kommit att sakna ett innehåll, ett ändamål. Schl. är mån om att tillgodose handlandets reala bestämdhet. "Thätigkeit allein, wie angestrengt und ausdauernd sie auch sein mag, giebt dem Menschen keinen bestimmten Werth; dieser hängt lediglich davon ab, worauf denn eigentlich seine Thätigkeit gerichtet gewesen ist."[9] Den kantska etiken hade i sin rena rationalitet kommit att vara negativ i förhållande

[1] S. W. II: 1, s. 140, 149.
[2] S. W. II: 1, s. 151.
[3] S. W. II: 1, s. 47.
[4] S. W. II: 1, s. 37 ff.
[5] S. W. II: 1, s. 124.
[6] S. W. II: 1, s. 79, 126.
[7] S. W. II: 1, s. 108.
[8] S. W. II: 1, s. 124.
[9] S. W. II: 1, s. 54.

Digitized by Google

till sinnligheten, och känslan såsom sinnlighetens högsta uttryck hade kommit att radikalt utmönstras. Analysen av Schl:s ungdomspredikningar före 1796 har visat, att starka emotionella element redan då trätt in i Schl:s etiska åskådning. Att denna tendens skulle fortfara i predikningarna 1801, är helt naturligt. Här hävdas icke blott känslornas rätt med all bestämdhet[1], utan det kräves ock, att "die Vernunft mit dem Gefühl eins ist".[2] Medan den kantska etiken delade människan i ett förnuftigt väsen och ett sinnligt och satte det senare endast såsom något för förnuftet att undertrycka och övervinna, så kräver Schl. i sina predikningar, att "der ganze Mensch mit allen seinen Kräften thätig ist".[3] Den i det föregående framhållna tanken på mänskligheten såsom enhet av självverksamhet och mottagande kommer även i predikningarna till synes. Ja, så nära tänker sig Schl. aktivitet-receptivitet förbundna med varandra, att t. o. m. njutandet anses fordra aktivitet.[4] Så länge Schl. anslöt sig till den kantska etiken, trodde han, "es gebe nur Ein Rechtes für jeden Fall, es müsse das Handeln in Allen dasselbe sein".[5] Detta är ju ock det konsekventa uttrycket för en rationalistisk etik, som blir imperativistisk och uppställer ett allom bjudande bud. Med uppdagandet av individualitetens betydelse måste även här inträda en förändrad etisk syn. Individualiteten såsom något ensartat och oersättligt giver han ock uttryck åt i sina predikningar 1801.[6] Såsom livets rikedom består i den oändliga skiftningen i individualitet, där den ena aldrig är en kopia av den andra, så framträder ock det sedligt goda på ett individuellt oändligt mångskiftande sätt: "Jeder soll einsehen lernen, wie verschieden sich das menschliche Leben bilden und behandeln lässt, und auf wie mannigfaltige Weise nach der verschiedenen Gemüthsart der Menschen das Rechte und Gute gefasst werden kann".[7] Därav följer, att "bei aller Uebereinstimmung in den Grundsäzen eines wohlgeordneten und Gott gefälligen Lebens und in der Erkenntniss der wichtigsten und heilsamsten Wahrheiten kann dennoch eine sehr weitgehende Verschiedenheit der Meinungen und der Entwürfe und Handlungsweisen Statt finden".[8] Ja, i grunden är

[1] S. W. II: 1, s. 28, 84.
[2] S. W. II: 1, s. 84.
[3] Ibid.
[4] S. W. II: 1, s. 112.
[5] M.[1], s. 38.
[6] S. W. II: 1, s. 46.
[7] S. W. II: 1, s. 82.
[8] S. W. II: 1, s. 144.

Digitized by Google

varje människa "ein eigenthümliches Wesen, welches ein eignes Gesez und Urbild seiner Handlungen in sich selbst trage".[1]

Är den etiska åskådning, som Schl. i predikosamlingen 1801 företräder, i väsentliga stycken en annan än den, han gav uttryck åt i ungdomspredikningarna och vilken i princip var bestämd av Kants rationella, imperativistiska etik, så gäller om predikningarna 1801, att Schl. här långt mindre än förut låter religionen vara kort och gott lika med moral. Vi minnas, huru Schl. före 1796 kommit till insikt om känslan såsom ett självständigt värde, huru han stundom låtit känslan träda in såsom drivfjäder till det moraliska handlandet och huru han här och var antytt, att religionen hör hemma inom känslans innerliga liv. Denna redan före 1796 föreliggande tendens att giva känslan allt större betydenhet är i växande och framträder än klarare i 1801 års predikningar. Därmed sammanhänger ock strävan att avskilja religionen såsom något särartat från det moraliska livet.

Till de förut angivna bestämningarna av religionen, vilka hålla gränsen flytande mellan religiöst och moraliskt liv eller rent av komma att identifiera religionen med det etiska, har 1801 års predikosamling en rad av bestämningar, som hänföra religionen till känslans värld eller till "das beschauliche Leben". "Ruhe und Gleichmüthigkeit" äro de känslor, som utmärka den fromme.[2] Religionen är stämning[3] men icke en flyktig sinnesrörelse[4] utan en över hela livet utbredd helig musik. "Fromm sein" anges vara kort och gott lika med "beten"[5], men bönen åter beskrives såsom olika känslor och stämningar.[6] Några känslor hos den döende Kristus göras till föremål för en hel predikans betraktelse.[7] "Empfindungen und Gesinnungen" benämnas religion[8], och religionen såsom hörande till känslans innerliga liv blir "eine Religion des Herzens".[9] En av gudstjänstens huvuduppgifter anges ock vara "Belebung und Erhöhung unserer religiösen Gefühle".[10]

Nära sammanhörande med bestämningen av religionen såsom känsla är dess bestämning såsom "beschauliches Leben". Icke

[1] S. W. II: 1, s. 83.
[2] S. W. II: 1, s. 12, 44.
[3] S. W. II: 1, s. 13.
[4] S. W. II: 1, s. 141.
[5] S. W. II: 1, s. 24.
[6] S. W. II: 1, s. 36.
[7] S. W. II: 1, s. 37 ff.
[8] S. W. II: 1, s. 164 f.
[9] S. W. II: 1, s. 169.
[10] S. W. II: 1, s. 177 f.

Digitized by Google

det rastlösa handlandet men det stilla eftertänkandet, det meditativa livet leder till religion: "Es giebt eine göttliche Musse, die mehr werth ist als alle Arbeit".[1] Viktigaste förutsättning för religion är "ein zur Betrachtung und zum Nachdenken aufgelegtes Gemüth".[2] Utifrån denna synpunkt bestämmes fromheten såsom "Gedanke an Gott": "Der Gedanke an Gott begleitet den Frommen überall hin, nicht der blosse Gedanke, er sieht und empfindet überall das ewige Wesen".[3] Egenartad blir ock "die Ansicht der Welt, die einem auf Gott gerichteten Herzen natürlich ist".[4]

Utmärkande för predikosamlingen 1801 i jämförelse med ungdomspredikningarna är, att Kristus icke blott såsom i dessa fattas såsom lärare och moralisk förebild utan göres till innehåll i ett begynnande kristuspatos.[5] Schl:s senare predikningar äro burna av en sannskyldig kristocentricitet. Detta gäller för ingen del ännu om predikningarna i samlingen 1801, men det begynnande kristuspatos, som där stundom ljuder, låter mycket väl ana en starkare kristusbetoning under ett följande utvecklingsskede.

Analysen av predikosamlingen 1801 har, så långt den hittills förts, givit vid handen, att religionen å ena sidan här såsom i ungdomspredikningarna fått sådana bestämningar, som göra den identisk med moraliskt liv, å andra sidan bestämd såsom känsla och "beschauliches Leben", varigenom den såsom något egenartat kommer att särskiljas från det etiska. M. a. o.: uppfattningen om religionen i predikosamlingen 1801 pekar dels tillbaka på ungdomspredikningarnas ståndpunkt, där etiskt och religiöst liv betecknas såsom väsentligen identiska, dels direkt på den i R.[1] intagna ståndpunkten, där det religiösa skarpt skiljes från det etiska. En förbindelselänk mellan den gamla och den nya ståndpunkten måste förefinnas, och det måste för utredningen av Schl:s religionsåskådning vara av intresse att utröna, vad som är det förbindande och huru den ena åskådningen omärkligt gått över i den andra.

I predikan med temat "Die Gemeinschaft des Menschen mit Gott", vilken enligt Wendland[6] av alla i samlingen 1801

[1] S. W. II: 1, s. 164. [2] Ibid. [3] S. W. II: 1, s. 152.
[4] S. W. II: 1, s. 13. [5] S. W. II: 1, s. 39 ff.
[6] Die religiöse Entwicklung Schleiermachers, 1915, s. 96.

Digitized by Google

ingående predikningar är den, som till hela sin åskådning står R.[1] närmast, bestämmes "der Fromme" såsom "derjenige, welcher den Herrn gefunden hat".[1] "Den Herrn gefunden haben" anges nu först och främst vara "seinen Willen gefunden haben, den Willen, der uns ein Gebot ist, und den wir ausführen sollen".[2] Sammanfaller här icke religionen i grunden med moraliskt liv? Schl. låter själv sina åhörare göra denna invändning: "Wie, werdet Ihr sagen, den Willen Gottes, den wir ausführen sollen, gefunden haben, das heisst den Herrn finden? das wäre das Wesen der Gottseligkeit? das wäre die Gemeinschaft des Menschen mit Gott? Verkündigt uns diesen nicht unser Gewissen, und redet das nicht zu allen Menschen ohne Unterschied? Und wie steht es dann mit dem Unterschiede zwischen dem Frommen und dem Rechtschaffenen?"[3] Schl. besvarar denna fråga icke genom att mot varandra ställa det etiska och det religiösa livet utan genom att uppdraga "einen Unterschied zwischen dem Rechtschaffenen, der ein Frommer ist, und dem, der es nicht ist". Den åsyftade skillnaden beror därpå, "ob wir unser Gewissen auch als die Stimme Gottes ansehen und behandeln, oder nur als die Stimme unserer menschlichen Einsicht. Wer nur das leztere thut, der sucht es, wie Alles, was zu den natürlichen Anlagen des Verstandes gehört, unter gewisse Regeln zu bringen, und auf diese Weise auszubilden und vollkommen zu machen; das Gewissen mit seinen Aussprüchen wird der Gegenstand einer eignen Wissenschaft. Diese theilt dem Menschen seine Pflichten ein in vollkommene und unvollkommene, in höhere und niedere, in allgemeine und besondere, in Pflichten gegen die Gesellschaft und gegen den Einzelnen, gegen sich und gegen Andere. Hie eine Regel dort eine Regel, hie ein Gebot dort ein Gebot, so wird auf diesem Wege das menschliche Handeln zerstükkelt. Daraus entsteht eine Fertigkeit im Allgemeinen vortreflich über Alles zu reden, was hierhin gehört: aber wenn es zum Handeln kommt, so übertäuben nicht selten die Gedanken und die Worte das richtige und ursprüngliche Gefühl; so entsteht nicht selten ein Streit zwischen jenen Pflichten, dass die eine dieses, die andere das Gegentheil fordert, und das Gewissen ist verwirrt durch dasjenige, wodurch es aufgehellt und gesichert

[1] S. W. II: 1, s. 153. [2] S. W. II: 1, s. 155.
[3] S. W. II: 1, s. 156.

Digitized by Google

werden sollte ... Sehet dagegen auf den, welcher sein Gewissen durchaus als die Stimme Gottes behandelt! Anstatt es hin und her zu handhaben, wird er es heilig halten; anstatt es klügelnd zu meistern, wird er es andächtig befragen; anstatt es zu zerlegen, wird er es nur beobachten und üben; auf das Aehnliche in seinen Aussprüchen, auf das Innere, worauf sie sich beziehn, wird er merken, und weil dies Suchen und Finden seine beständige Beschäftigung ist, wird er sich ein leises und vielumfassendes Gefühl erwerben ... Diese Sicherheit des Gefühls, diese Schnelligkeit des Entschlusses, welche handelt ohne zu zaudern, und von sich weiset ohne langes Bedenken, ohne durch Reue und Bedauern zu büssen; diese Gewissheit auch ohne langes Vorherwissen und Sinnen das Rechte zu treffen, die eine ununterbrochene Ruhe des Gemüthes erhält, das ist es, was wir an der Rechtschaffenheit des Frommen bewundern."[1]

Av denna beskrivning av relationen mellan det etiska och det religiösa livet framgår, att det etiska icke rätt och slätt sammanfaller med det religiösa, men att det kan uppbäras av religion. I ungdomspredikningarna kom alltför lätt likhetstecken att sättas mellan det etiska och det religiösa livet. I predikningarna 1801 kommer med betonande av religionen såsom känsla och "beschauliches Leben" det specifikt religiösa att bestämmas såsom "das ewige Wesen überall sehen und empfinden". Detta "überall" kan ock innefatta det etiska livet. Det etiska liv, där det sedliga kravet uppfattas och kännes icke blott "als die Stimme unserer menschlichen Einsicht" (immanent) utan "auch als die Stimme Gottes" (transcendent), d. ä. som ett gudomligt bud, inför vilket den enskilde böjer sig i obetingad vördnad, är tillika religiöst. Så är bryggan slagen mellan den tidigare ståndpunkten, där det etiska rätt och slätt fattas såsom religiöst, och den senare, där det religiösa innebär "das ewige Wesen überall sehen und empfinden".

Nu är att märka, att Schl. i den nämnda predikan "Die Gemeinschaft des Menschen mit Gott", där han såsom kristen predikant har att teckna den *kristna fromhetens* väsen, såsom första kännemärke på denna fromhet framdrager det etiskt klingande: "den Herrn gefunden haben" = "seinen Willen gefunden haben, den Willen, der uns ein Gebot ist, und den wir aus-

[1] S. W. II: 1, s. 156 f.

Digitized by Google

führen sollen". Såsom fromheten överhuvud är lika med "das ewige Wesen überall sehen und empfinden", så gäller i första hand om den kristna fromheten, att den finner "das ewige Wesen" inom det etiska livet och uppfattar det etiska kravet såsom ett gudomligt bud. Denna den kristna religionens nära relation till det etiska livet hade Schl. i ungdomspredikningarna givit uttryck åt på sådant sätt, att religion och moral då för honom voro i grunden ett och lika med "det högre liv", som bestämdes av Kants moraliska idealism. Ståndpunkten har omkring sekelskiftet såtillvida förändrats, som Schl. icke längre accepterar grunddragen i den kantska etiken och som likhetstecken icke rätt och slätt kan sättas mellan religion och moral, då ju Schl. hävdar "einen Unterschied zwischen dem Rechtschaffenen, der ein Frommer ist, und dem, der es nicht ist", men är beträffande den kristna fromheten såtillvida alltfort densamma, som här "das ewige Wesen" först och främst är att söka inom det etiska livet, det moraliska kravet. Detta hävdande av den kristna religionens nära relation till det etiska livet visar sålunda å ena sidan i viss mån tillbaka till ungdomspredikningarnas av den kantska moraliska idealismen behärskade ståndpunkt, å andra sidan framåt mot Schl:s bestämning av kristendomen såsom "eine der *teleologischen* Richtung der Frömmigkeit angehörige monotheistische Glaubensweise" (Gll² § 11, jfr § 9: 1). I detta hävdande av det etiska livets nära samhörighet med det religiösa har Schl. tvivelsutan bevarat såväl reformationens som evangeliets arv. Härvid är att märka, att det kantska inflytandet varit Schl. behjälpligt att icke tappa bort det etiska, även om hans uppfattning av sedlighetens art med tiden betydligt avvek från den kantska etiken. Visar sig det kantska inflytandet hava varit av betydenhet inom senare protestantisk teologi (Ritschl, Herrmann), så får icke förglömmas, att det först och främst haft betydelse för den nyare protestantiska teologiens grundläggare vid dennes bestämning av kristendomens väsen.

Predikosamlingen 1801 är av största intresse, därför att den tydligt visar, huru den tidigare religionsuppfattningen, som låter religionen, "det högre livet", vara kort och gott lika med moral, övergår i den i R.[1] tydligt företrädda åskådningen, enligt vilken religionen är lika med "das ewige Wesen überall sehen und empfinden". Såsom vi av det föregående sett, förekomma i

Digitized by Google

nämnda predikosamling talrika bestämningar och uttrycksätt, vilka tydligt peka tillbaka på den tidigare uppfattningen och vilka komma läsaren att undra, om icke Schl. i sina predikningar stannat i ett skede, som han i R.[1] visat sig hava lämnat. Men vad R.[1] icke lämnar upplysning om, nämligen huru från den äldre uppfattningen den i R.[1] intagna nya ståndpunkten kommit att nås, det ger oss predikosamlingen 1801 besked om, då den framhåller, att den kristnes gemenskap med Gud eller den kristna religionens väsen i första hand består däri, att den kristne i det etiska kravet "sieht und empfindet das ewige Wesen".

Detta tema ("das ewige Wesen überall sehen und empfinden") upptages och behandlas i predikningarna 1801 på skilda sätt. Den gamla frågan om den lika eller olika fördelningen av glädjeämnen och sorger, resp. tillfällen till moraliskt liv, som första gången upptogs i nyårspredikan 1792, vidare utfördes i Ueber den Werth des Lebens (1792—93) och återkom i M.[1], behandlas även i predikosamlingen 1801 och får egentligen först här en slutlig religiös lösning. I den sjunde predikan upptager Schl. frågan "von der göttlichen Gerechtigkeit" och prövar denna dels med hänsyn till "die grösste Ungleichheit in Absicht auf äusseres Glükk und Wohlstand, welche so oft den Menschen auf dem Schauplaz dieser Welt jene Eigenschaft des Höchsten verhüllt", dels med hänsyn till "die Vertheilung der nöthigen Hülfsmittel und Anleitungen zur Besserung", som här i världen tyckes vara så olika.[1] Med avseende på den första av de förmenta olikheterna hävdar Schl. såsom sitt slutomdöme: "Alles ist gleich unter der Sonne".[2] Summan av glädje och sorg, medgång och motgång är trots all skenbar olikhet för alla lika. Detsamma gäller om den skenbara olikheten i tillfällen till dygdigt liv för olika människor: "Wir haben nicht nur Alle als Christen die Schrift, und das darin enthaltene Wort Gottes, sondern auch Alle als Menschen die Stimme der Vernunft und die Rathschläge eigner und fremder Erfahrung. Der Antheil, den wir hieran haben, macht uns in der That Alle gleich".[3] Den fromme ser bakom all skenbar yttre olikhet "die göttliche Gerechtigkeit", han har förmåga att i alla yttre till synes växlande förhållanden "se" och "känna" "das ewige Wesen".

[1] S. W. II: 1, s. 97. [2] S. W. II: 1, s. 100. [3] S. W. II: 1, s. 105.

Digitized by Google

"Die Stimmung, welche nichts Neues unter der Sonne findet", är — heter det i en annan predikan — "ganz im Geiste der Religion".[1] "Der Gedanke, dass nichts Neues unter der Sonne geschieht, ist der natürlichste Ausdrukk der Art, wie die Welt dem Auge desjenigen erscheint, welcher überall in derselben den Herrn sucht. Eine aufmerksame Betrachtung dessen, was in jedem Augenblikke geschieht, wird uns zeigen, dass entweder Alles oder Nichts neu ist sowohl über als unter der Sonne."[2] För den ena betraktelsen "ist jedes Einzelne etwas Neues ... So stellt sich die Welt demjenigen dar, der seine Aufmerksamkeit auf die äussern Erscheinungen richtet ... Für ihn geschieht nichts wieder ... Aber ganz das Entgegengesezte erfährt derjenige, der in der Welt den Höchsten finden, bewundern und anbeten will".[3] En sådan får icke "auf das Aeussere, sondern auf das Innere der Begebenheiten sehen, sowohl in der körperlichen als in der geistigen Welt; und wenn jenes immer ein anderes ist, so ist dieses immer dasselbe".[4] "So drükkt der Unveränderliche sich deutlich ab in allen seinen Werken!"[5] Man jämföre därmed R.[1], s. 57: "Alle Begebenheiten in der Welt als Handlungen eines Gottes vorstellen, das ist Religion". Den fromme är i stånd att överallt "se" och "känna" "das ewige Wesen". För honom finnes ingen skillnad mellan stort och smått: "Ist also Euere Betrachtung auf Ihn (der Herr) hingewendet: so werdet Ihr in der kleinsten Begebenheit dieselbe Allmacht, in jeder tugendhaften Handlung, in jeder frommen Regung des Gemüthes denselben Geist Gottes erblikken wie in der ausgezeichnetsten That".[6]

För den fromme är den Evige närvarande icke blott i alla det yttre — kroppsliga såväl som det inre — andliga livets till synes växlande företeelser och förhållanden, utan varje ögonblick, varje nu är för den fromme fyllt av evigheten och därför heligt: "Uns soll jeder Augenblikk und jede Handlung heilig sein".[7] Därför känner den fromme icke bekymret för framtiden: han fullgör i varje ögonblick, vad Gud väntar av honom, och överlämnar framtiden åt Gud, vetande att allt sker efter Guds vilja. Detta

[1] S. W. II: 1, s. 13.
[2] Ibid.
[3] S. W. II: 1, s. 14.
[4] Ibid.
[5] S. W. II: 1, s. 15.
[6] S. W. II: 1, s. 16.
[7] S. W. II: 1, s. 129.

Digitized by Google

inger honom en obeskrivlig trygghet och ro. Den omedelbara religiösa upplevelsen tager sig uttryck i en skön och upphöjd *försynstro*. Till denna återgår Schl. oupphörligen i sina predikningar. Den utgör jämte pliktkravet huvudtemat. Den bär icke hoppets famlande och ovissa prägel, den bär icke främlingskapets och pilgrimens drag och sträcker sig icke mot ett framtida, ett bättre. Den är icke "ein auf die Zukunft gerichteter Glaube", den är "ein Schauen dessen, was bereits da ist".[1] Denna försynstro är enligt predikningarna 1801 den kristna fromhetens uttryck för den religiösa grundsynen: det oändliga i det ändliga, det eviga i det tidliga, det oföränderliga i det växlande och föränderliga, väsendet i skenet. Skönt och tvivelsutan i Hans anda, som sade: "Gören eder alltså icke bekymmer för morgondagen" (Mt. 6: 34), har Schl. i sina predikningar tecknat den kristna försynstron. Hans i R.[1] ådagalagda syn på religionens väsen satte honom i stånd därtill.

De *soteriologiska* tankarna i kristendomen, som röra sig kring synd och nåd, ånger och bot, rättfärdiggörelse, förlåtelse och försoning, efterlysa vi däremot i predikningarna 1801 liksom i ungdomspredikningarna förgäves. *Kristi* gestalt intar i predikningarna i det stora hela en mycket undanskymd plats. Några gånger hänvisas till hans "lära" eller exempel, stundom ljuder ett djupare kristuspatos. Se där i stort allt, som utsäges om Kristus. Den i R.[1] uttalade tanken om Kristi betydelse såsom medlare upptages märkvärdigt nog icke alls i predikningarna. Wendland har rätt, då han säger: "Man sieht deutlich, wie zwei Schichten seiner Ueberzeugung gewissermassen über einander liegen, die rationalistische Ueberzeugung von Jesus, dem Lehrer und Vorbilde der Tugend, und die tiefere Würdigung Jesu als des Trägers der Idee der Vermittlung zwischen dem Endlichen und Unendlichen".[2]

För övrigt visar predikosamlingen 1801 vid ett djupare inträngande överraskande samstämmighet med R.[1] i fråga om religionsuppfattningen. Den i samlingen ingående elfte predikan om "människans gemenskap med Gud", ett homiletiskt uttryckssätt för "religionens väsen" enligt Wendland[3], utgör i stora drag parallell till R.[1].

[1] S. W. II: 1, s. 159.

[2] Die religiöse Entwicklung Schleiermachers, 1915, s. 98. [3] A. a., s. 96.

Digitized by Google

Först angives i den nämnda predikan religionens *negativa* avgränsning (jfr senare delen av R[1]:s första tal och förra delen av andra talet). För det första är religionen ej lika med moraliskt liv: "Die hohe Würde der Frömmigkeit" har ej sin grund i "die unwandelbare Rechtschaffenheit des Frommen". "Die Religion bedarf keines falschen Ruhmes."[1] För det andra är religionen icke en känsla av lycka, ro och "Gleichmüthigkeit" "bei allen Vorkommenheiten des Lebens"[2], för det tredje ej heller "die freundliche Liebe, die der Fromme allen seinen vernünftigen Mitgeschöpfen entgegenträgt", för det fjärde icke "dieses Alles vereinigt".[3] Religionen är vidare icke ett vetande "über die Natur und die Eigenschaften des göttlichen Wesens". "An den troknen und kalten Untersuchungen des Verstandes nimmt euer Herz keinen Antheil."[4] Ej heller är religionen lika med att hava funnit Guds "Gunst", varigenom Gud komme att göras till medel för egna jordiska önskningar: "Eine solche Gottheit... wäre nicht ein unendliches Wesen, in welchem und durch welches der Mensch lebt, wirkt und ist, sondern eine geheime und wunderliche Kraft, die in ihm und durch ihn lebte und auf die er selbst wirkte".[5]

Sedan så religionen åt olika håll negativt avgränsats, går Schl. att *positivt* bestämma densamma (jfr senare delen av andra talet i R.[1]). Den är kort och gott "tanken på Gud". "Der Gedanke an Gott begleitet den Frommen überall hin, nicht der blosse Gedanke, er sieht und empfindet überall das ewige Wesen."[6] Religionen är sålunda både "skådande" och "känsla". Den genomtränger och ger särprägel åt varje den frommes enskilda livsgärning. "Seine Treue und Redlichkeit hat eine ganz eigenthümliche Gestalt . . . Seine Ruhe wird nicht einmal durch Hofnung oder durch das Bedürfniss zu hoffen gestört... Seine Liebe bedarf keiner Aufforderung, keiner Befestigung; denn sie ist der natürliche Wiederschein von der ihm immer gegenwärtigen Liebe Gottes".[7]

Fromheten är nu "*überall* das ewige Wesen sehen und empfinden". Först och främst inom det sedliga livet. Den fromme

---

[1] S. W. II: 1, s. 151.
[2] S. W. II: 1, s. 151.
[3] S. W. II: 1, s. 152.
[4] S. W. II: 1, s. 154.
[5] S. W. II: 1, s. 155.
[6] S. W. II: 1, s. 152.
[7] Ibid.

Digitized by Google

ser och behandlar "sein Gewissen durchaus als die Stimme Gottes". I hans eget sedliga medvetande är gudsmedvetandet medsatt. Det absoluta i sedlighetens krav är icke blott immanent utan även transcendent. Detta förlänar hans rättskänsla "Sicherheit" och hans beslut "Schnelligkeit".[1] — "Den Herrn finden heisst zweitens seine Rathschlüsse verstehen." Icke så, att den fromme vet, vad som i varje enskilt fall skall inträffa. Men han vet och känner, att Gud står bakom och verkar allt i alla, och detta är grunden till hans optimistiska tro, "dass der Glaube die Welt besiegen, dass die Guten das Böse aus dem Wege räumen, dass Wahrheit und Gerechtigkeit sich ausbreiten würden auf Erden". "Die Zuversicht, dass es besser wird, verlässt ihn nie."[2] Denna den kristnes optimism är ett uttryck för den religiösa grundkänsla, som i R.[1] (s. 59) tecknas så: "Alle Begebenheiten in der Welt als Handlungen eines Gottes vorstellen, das ist Religion, es drückt ihre Beziehung auf ein unendliches Ganzes aus". Den kristnes tro kan aldrig nedslås av erfarenheten av ondska och olycka på en isolerad punkt: "Nie beurtheilt er das Ganze nach dem Blikk, der ihm jezt eben über irgend einen einzelnen Theil vergönnt ist: denn er weiss, dass der Herr nicht hie oder da, sondern nur überall zu finden ist".[3] — "Den Herrn gefunden haben" är slutligen att hava funnit "das Reich Gottes", gemenskapen till det goda, ty "das Gute ... muss zu einer innigen Gemeinschaft vereinigt sein". Här behandlar Schl. "das Gesellige in der Religion" (jfr fjärde talet i R.[1]). "Andere, die vielleicht auch das Gute lieben, mögen klagen, dass sie allein stehen in der Welt ... Häufig sind diese Klagen, aber in das Herz des Frommen kommen sie nicht."[4] Ty den kristne är "Bürger des göttlichen Reiches", han står med i en andens gemenskap, varav följer: "Jede Wahrheit, welche zu Tage gefördert wird, findet Gemüther, in denen sie gedeiht; jede weise Rede wirkt zugleich als Lehre und findet ihre Schüler; jede gute That, welche ausgeübt wird, gereicht zugleich als Beispiel irgend einem zum Segen; jede Aeusserung des göttlichen Geistes wird von irgend Jemand verstanden und benuzt". Detta är "die Gemeinschaft des Geistes": "Diese gefunden haben, das

[1] S. W. II: 1, s. 155 ff. [2] S. W. II: 1, s. 157 f.
[3] S. W. II: 1, s. 158. [4] S. W. II: 1, s. 159.

Digitized by Google

heisst Christum gefunden haben, der sie gestiftet hat, das heisst den Geist Gottes gefunden haben, der sie unterhält und beseelt".[1]

Även vägen till religion framställes av Schl. i den här behandlade predikan (jfr R[1]:s tredje tal "Über die Bildung zur Religion"). Två förutsättningar uppställas för att nå fram till religionen: 1. "ein reines Herz", d. v. s. icke en viss moralisk fullkomlighet utan "die Aenderung des Sinnes", "die rechte aufrichtige Lust und Liebe zum Guten"[2], och 2. "ein zur Betrachtung und zum Nachdenken aufgelegtes Gemüth", som leder till det inre livets värld.[3] För ett sinne med dessa förutsättningar gör sig Gud på olika sätt känd. "Suchet die Werke und die Wege des Herrn auf ... Betrachtet die Einrichtung der Welt, welche das Werk seiner Hände ist." "Erkenntniss Gottes" kan man hämta ur naturens värld. Men denna är blott "ein Theil seiner Veranstaltungen mit den Menschen". I *mänskligheten* gör sig den Evige först och främst känd. "Der Mensch ist der Tempel, in welchem Gott am würdigsten angebetet und am sichersten aufgesucht wird."[4] "Der Mensch ist das Bild, welches ihm (der Schöpfer) gleicht."[5] Man jämföre härmed R.[1], s. 234: "Alles Menschliche ist heilig, denn alles ist göttlich".

Överensstämmelsen mellan å ena sidan R.[1], å andra sidan den här behandlade homiletiska parallellen till R.[1] visar sig sålunda slående under beaktande av att Schl. i R.[1] är inställd på att framställa *religionens* väsen, i den nämnda predikan den *kristna* religionens väsensart. Så visst som kristendomen såsom en positiv religion för Schl. var ett uttryck för den oändliga religionen, det religiösa apriori, så låter sig i kristendomen religionens väsen skönja. Den framställning, Schl. i nämnda predikan ger av kristendomens väsen, utgör ock en bekräftelse på vad vi i det föregående främst med utgångspunkt i R.[1] funnit vara religionens väsen. Vägen in i det inre livets värld är vägen till religion. Religionen är dock att skilja från andelivets övriga gebit: vetande och handlande (metafysik och moral). I mänskligheten, människo-varat, gör sig den Evige känd. I självmedvetandet om min mänsklighet är uppfattningen av det absoluta medsatt; detta självmedvetande är "skådan-

[1] S. W. II: 1, s. 160. [2] S. W. II: 1, s. 162 f.
[3] S. W. II: 1, s. 164. [4] S. W. II: 1, s. 161.
[5] S. W. II: 1, s. 180. Jfr S. W. II: 4, s. 12, 14.

Digitized by Google

det" eller "känslan" ("sehen" och "empfinden" på predikans språk). Detta "skådande", denna "känsla" är en uppfattning av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent: det absoluta i sedlighetens krav, som den kristne predikanten först tar fasta på, förnimmes icke blott "als die Stimme unserer menschlichen Einsicht" (immanent) utan "auch als die Stimme Gottes" (transcendent). Oscilleringen mellan det absoluta som immanent och som transcendent, som vi funno i R.[1], är tydlig även i predikosamlingen 1801. En analys ur denna synpunkt giver ock detta vid handen.

Stundom framställes den Evige i en sådan transcendent upphöjdhet, att han får karaktären av Deus absconditus. Han är "der Unerforschliche"[1], "der Verborgene"[2], "der unbekannte Gott"[3], "der Unbekannte"[4], den oändligt fjärran varande.[5] Han är den transcendente så, att det blott är hans "Ebenbild", som "sich in uns offenbaret".[6] Han är den oföränderlige, som döljer sig bakom det yttres växlande företeelser[7], han är "das innere Wesen" bakom "die Oberfläche".[8] Inför hans vishet och rättfärdighet höves oss ödmjukhet, ty vi veta icke, vad som är rätt och gott.[9]

Så tyckes klyftan vara fullständig mellan Gud, den transcendent upphöjde, och människan, mellan det oändliga och det ändliga. Men i ett nu är denna klyfta överbyggd. Råder motsats mellan den Evige och tingens växlande företeelser, mellan det inre väsendet och det yttre skenet, så förmår det fromma ögat att se och känna "die Welt als Werk Gottes"[10], se det eviga i det växlande, väsendet i skenet, tinget i sig i tinget i åskådningen, det oändliga i det ändliga. För den fromme, som ser så djupt, finnas ingen växling och föränderlighet, "intet nytt under solen".[11] Detta gäller "sowohl in der körperlichen als in der geistigen Welt"[12], framför allt inom andelivets värld. Där är det eviga, oföränderliga, oändliga immanent. Sann vänskap uppenbarar det eviga väsendet, ty "die Veränderlichkeit

[1] S. W. II: 1, s. 31. [2] S. W. II: 1, s. 67.
[3] S. W. II: 1, s. 153. [4] S. W. II: 1, s. 162.
[5] S. W. II: 1, s. 154. [6] S. W. II: 1, s. 36.
[7] S. W. II: 1, s. 14. [8] S. W. II: 1, s. 22.
[9] S. W. II: 1, s. 70. [10] S. W. II: 1, s. 14.
[11] S. W. II: 1, s. 13. [12] S. W. II: 1, s. 14.

Digitized by Google

des menschlichen Herzens ... erstrekkt sich nicht bis in diejenige Tiefe, worin wahre Freundschaft ihre Wurzeln schlägt".[1] Sann kärlek uppenbarar det eviga väsendet, ty hos den fromme är kärleken "der natürliche Wiederschein von der ihm immer gegenwärtigen Liebe Gottes".[2] Det etiska kravet uppenbarar det eviga väsendet. "Den Herrn gefunden haben heisst ... seinen Willen gefunden haben, den Willen, der uns ein Gebot ist, und den wir ausführen sollen. Das ist die Seite, von welcher der Herr nicht fern ist von einem Jeglichen unter uns. 'Das Gebot — so führt ihn Moses redend ein — das ich Dir heute gebiete, ist Dir nicht verborgen noch zu ferne ... Denn es ist das Wort jezt nahe bei Dir in Deinem Munde und in Deinem Herzen, dass Du es thust'."[3] Mänskligheten, människo-varat, uppenbarar det eviga väsendet. Ty "der Mensch ist der Tempel, in welchem Gott am würdigsten angebetet und am sichersten aufgesucht wird; in diesem offenbaren sich seine Eigenschaften, in diesem verherrlicht sich seine Grösse, in diesem sind alle Wunder seiner Macht und seiner Liebe aufgestellt".[4] Men samma människa, som i sitt självmedvetande bär gudomen i sitt eget bröst, kastar sig i ödmjukhet ned inför den allsvåldige, upphöjde, transcendente. Ty mänskligheten, människo-varat, betyder icke blott den ursprungliga aktivitet, den överflödande kraft, som ligger i "das innere Leben, die Macht des Willens und des Selbstbewusstseins",[5] utan även ett oändligt behov, mottagande, receptivitet. I denna sin dubbelkaraktär öppnar ock människo-varat åt två håll vägen till det absoluta, nämligen det absoluta såsom immanent och såsom transcendent. Men i självmedvetandet om samma mänsklighet sammanhålles det immanent och transcendent fattade absoluta till ett i det på en gång objektiva och objektslösa skådandet, i den känsla, som på samma gång betyder ett objektsmedvetande och ett omedelbart självmedvetande. Detta sammanhållande är religionen.

[1] S. W. II: 1, s. 46.
[2] S. W. II: 1, s. 152.
[3] S. W. II: 1, s. 155 f.
[4] S. W. II: 1, s. 161.
[5] S. W. II: 1, s. 119.

Digitized by Google

KAP. IX.

Religionen och dogmatikens begrundning som historisk vetenskap. — Religion och dogm.

I Gll.[2] § 19 (Gll.[1] § 1) och K. D.[2] §§ 85, 97 hänför Schl. trosläran till den historiska teologien. Före slutet av den period av hans åskådnings utveckling (1796—1802), som vi här behandla, har han icke uttryckligen givit någon principiell bestämning av dogmatiken såsom vetenskap. Då jag ändock här upptager frågan om religionen och dogmatikens begrundning såsom historisk vetenskap, avser detta att belysa hans religionsuppfattning både i och för sig och såsom förutsättning för hans bestämning av troslärans art. Hans religionsuppfattning klarlägges nämligen icke blott genom kännedomen om de viktigaste förutsättningarna för densamma och genom angivandet av dess väsentliga bestämningar utan fullständigt först genom framställandet av dess viktigaste konsekvenser. Visar sig Schl:s religionsuppfattning inverka på en så central teologisk fråga som troslärans principiella bestämning, så har härmed givits ett bidrag till kännedom om denna religionsuppfattning själv. Vis à vis trosläran är det av intresse att se, att alla förutsättningar vid sekelskiftet föreligga för dess bestämmande såsom historisk vetenskap, vilket är ett tecken på att Schl:s teologiska åskådning vid denna tid är i princip färdigbildad.

Enligt M:s etiska självåskådande uppfattas det absoluta i frihetskänslan. Såsom vi av det föregående sett, har utgångspunkten här tagits i förnuftet, självverksamhetens princip. Ofta har man inom forskningen menat, att M:s religionsuppfattning är utgångspunkten för Schl:s religionsåskådning i dess helhet. Tydligt är, att en sådan religionsuppfattning, enligt vilken det absoluta uppfattas i frihetskänslan, har sin motsvarighet hos Kant. Visserligen är frihetsbegreppet hos Kant ett annat än

Digitized by Google

hos Schl., men beträffande den här föreliggande frågan spelar detta ingen roll. Kant kände möjligheten att genom den moraliska kunskapen få kunskap om det absoluta. Den moraliska kunskapen är kunskapen om sedelagens giltighet. Sedelagen är grundad på förnuftet, oberoende av sinnligheten. Viljan är fullkomligt ren vilja endast genom att vara självständig gent emot sinnligheten och bestämd uteslutande av det rena förnuftet. Denna sats går utöver all erfarenhet. Varifrån har den då sin giltighet? Jo, genom pliktkänslan. Pliktkänslan är intet annat än förnuftet i oss såsom bestämmande vår vilja. Här har alltså det rena förnuftet kunskap om sin egen kraft att bestämma viljan i samma moment, som den bestämmer den. Så är på ett visst sätt kunskap om det absoluta möjlig. Den form av kunskap om det absoluta, som vi genom den nämnda kunskapen om sedelagen ha, är dock — det må beaktas — ej en kunskap om det absoluta i egentlig mening eller Gud utan blott en kunskap om friheten. Kant kunde icke genom denna praktiska kunskap nå fram till det absoluta i egentlig mening, det i sig, Gud. Denna kunskap gick icke utöver sig själv till något transsubjektivt, något transcendent. Synpunkten var från början immanent, och det var ingen möjlighet att komma utanför det immanenta. — Det är tydligt, att samma oförmåga vilar över uppfattningen av det absoluta i frihetskänslan hos Schl. enligt M:s etiska självåskådande. Visserligen innebär hos Schl. friheten icke förnuftets självständighet gent emot sinnligheten utan förnuftets organiserande av det naturligt givna, andens organiserande av naturen. Men tages utgångspunkten i förnuftet, anden, die Menschheit såsom Freiheit, så är dock synpunkten från början immanent, och det är aldrig möjligt att nå fram till det mot subjektet stående, det transsubjektiva och transcendenta, det i sig, det absoluta i egentlig mening eller Gud. Det är förvånansvärt, att en rad av forskare icke insett detta utan envisas att påtrycka Schl:s hela religionsåskådning en sådan ensidigt immanent synpunkt. Hade Schl:s religionsåskådning uteslutande den nämnda immanenta utgångspunkten, då följde ock såsom en nödvändig konsekvens, att för honom die Menschheit, människo-varat eller individualiteten eller personligheten vore det absoluta eller Gud. Men nu framhåller han, såsom vi sett, uttryckligen, att die Menschheit ej är honom das Universum, han fordrar ett gående utöver die Menschheit

Digitized by Google

för att nå det absoluta, han känner tillika en individualitetens och personlighetens död och uppgående i universum. Själv har han ock i företalet till M.[3] uttryckligen sagt, att självåskådandet i M. är "rein ethisch" och att "das im engeren Sinne Religiöse darin nirgend hervortritt". Uppfattningen av det absoluta i frihetskänslan är ej en uppfattning av det absoluta i egentlig mening, det i sig eller Gud.

Lika litet som Schl:s utgångspunkt är ensidigt immanent, är den ensidigt transcendent. Han var fostrad i den kantska kriticismen, som uppbygger kunskapen på förståndets formella begrepp och åskådningens i rum och tid givna innehåll. Icke blott kunskapens form utan även dess innehåll är något inom subjektet liggande, enär det i rum och tid givna är våra föreställningar, emedan rum och tid äro åskådningsformer. Kunskapen stannar inom medvetandets egen värld och når aldrig tinget såsom det av det individuella subjektets medvetande oberoende. Allt vad vi åskåda får något av tid och rum över sig. Oss saknas betingelserna att fatta något verkligt, såsom det absoluta är verkligt, oberoende av våra subjektiva åskådningsformer. Därför är *kunskap* om det absoluta såsom det i sig omöjlig. Schl. hade lärt sig inse detta. Hans religiösa skådande, som är ett skådande av universum, är skarpt att skilja från all metafysik, som gör kunskapen om det absoluta till kunskap om objekt i egentlig mening, kunskap om ett i förhållande till subjektet transcendent objekt i sig. Då vi sakna betingelserna att i en objektiv kunskap fatta det absoluta såsom det i sig, oberoende av våra subjektiva åskådningsformer, måste metafysiken, för så vitt den icke skall stanna vid att vara "ein mageres Skelett" eller en tom ordlek, söka den högre realism, som religionen låter ana, framhåller Schl. Men religionen utgör ingen blott objektiv kunskap om det absoluta såsom ett i sig oberoende av subjektet. Han är mån om att gent emot varje ensidigt transcendent synpunkt göra den immanenta gällande. Vi ha sett, huru han gång efter annan, reagerande mot det ensidigt transcendenta betraktelsesättet, kastats tillbaka på det immanenta. I det inre livets värld avspeglar sig det absoluta. Vägen in i människan, in i subjektet leder till det absoluta.

Och dock är detta icke mer än halva sanningen. Hade såsom en reaktion mot det transcendenta betraktelsesättet den

Digitized by Google

immanenta synpunkten helt tillfredsställt honom, då hade han ju kunnat vandra den intellektuella åskådningens väg till det absoluta. Kant hade ju anvisat denna som en abstrakt möjlighet, och med Schl. samtida filosofer vandrade den. I den intellektuella åskådningen skall ju tänkandet självt fungera som åskådning om något, om vilket vi kunna utsäga verklighet. Mången av Schl:s samtida menade förvisso, att denna ledde till det absoluta såsom något i sig. Då Schl. likväl icke vandrar denna väg, torde det bero därpå, att han var klarseende nog att inse, att denna icke leder ut ur immanensen till det absoluta såsom transcendent. Ty såvida åskådningen är intellektuell, är den ock såsom tanken inom sig sluten. Schl. kan icke stanna inom medvetandesimmanensen. Han kräver ock en transcendent verklighet.

Schl. nöjer sig sålunda icke med en ensidig immanens, ej heller med en ensidig transcendens. Från en ensidig transcendens drives han över till immanensen, från en ensidig immanens till transcendensen. Detta kan nu intet annat betyda, än att han kräver ett samgående av immanens och transcendens. Hans religionsbestämning i R.[1], skådandet av universum, visade sig ock vara uttryck just härför. Ty skådandet betyder just en sådan relation till universum, där detta är något mot subjektet stående utan att på samma gång ha förlorat förbindelsen med det. I religionen, detta skådande, är universum sålunda på samma gång något transcendent och immanent. Vi ha vid utredningen av hans religionsbegrepp sett, huru han är mån om att bevara denna åskådningens karaktär. Den största föreliggande faran vore, att det religiösa skådandet glede över till en ren objektsuppfattning, vadan religionen bleve lika med metafysik. Schl. söker genom olika bestämningar undgå denna fara och bevara det religiösa skådandets säregna art. Detta skådande av universum, där det är på en gång transcendent och immanent, är det specifikt religiösa, den oändliga religionen, det religiösa apriori, som går före och ligger till grund för varje enskild religiös upplevelse. Såsom förverkligat framträder det alltid i en konkret positiv religion och genomlyser och behärskar såsom dess speciella Zentralanschauung eller Grundanschauung allt enskilt däri och förlänar den enskilda religionens speciella känsloton en viss färg. Den oändliga religionen framträder såsom förverkligad

Digitized by Google

alltid endast i den oändliga mångfalden av positiva religioner, ja, i varje enskild from människas potenserat positiva religiositet. Den oändliga religionen äger i sig en i oändlighet gående princip till individualisering.

Religionen, som sålunda i sig icke är att förblanda med en objektsuppfattning eller ett vetande i speciell bemärkelse, kan nu åter själv göras till *föremål* för vetande eller kunskap. Detta sker i och med det att den fromme kommer till medvetande om sin religion, och detta åter sker genom det religiösa självåskådandet. Men huru skall man veta, att detta självåskådande är religiöst? Vi ha sett, huru Schl. i M.[1] givit uttryck åt ett självåskådande, vari det absoluta i viss bemärkelse kom att uppfattas. I frihetskänslan gjorde sig det absoluta förnimbart. Varför är icke detta självåskådande religiöst utan har av Schl. själv benämnts såsom etiskt? Vad konstituerar självåskådandet såsom religiöst, vilket i sin tur möjliggör, att den fromme kommer till medvetande om sin religion? Svar: det religiösa i specifik bemärkelse innebär ett samgående av den transcendenta och den immanenta betraktelsen. Det etiska självåskådandet, enligt vilket det absoluta uppfattas enbart i frihetskänslan, når icke fram till religionen i specifik bemärkelse, då utgångspunkten här är immanent och medvetandet om friheten icke är ett medvetande om det absoluta i egentlig mening eller Gud. För att självåskådandet skall vara religiöst, måste det uppfattade absoluta vara på en gång immanent och transcendent. I känslan av frihet kommer jag icke utanför medvetandesimmanensen. Känslan av nödvändighet och beroende vill däremot tillgodose det religiösa kravet på både immanens och transcendens. I denna känsla såsom *känsla* uppfattas det absoluta nämligen såsom immanent, och i känslan såsom känsla av *nödvändighet* och *beroende* är det absoluta tillika transcendent. Då den fromme i det religiösa självåskådandet skall komma till medvetande om sin religion, är det sålunda i enlighet med religionens eget krav, att han stannar icke inför frihetskänslan utan känslan av nödvändighet och beroende. Det var sålunda en följdriktig utveckling av religionsbegreppets egen innebörd, då Schl. senare kom att bestämma religionens väsen såsom känsla av absolut beroende.

Det religiösa självåskådandet är lika med den frommes medvetande om sin religion. Denna religion är emellertid icke lika

Digitized by Google

med den oändliga religionen eller en religion överhuvud utan alltid en viss konkret, historisk, positiv religion. Såsom den oändliga religionen framträder såsom förverkligad endast i den positiva, historiska religionen, ja, egentligen i varje from människas potenserat positiva religiositet, så innebär den frommes självåskådande medvetandet om hans religion såsom något positivt och historiskt individuellt. Framställningen av hans religion eller trosliv är alltid historisk-descriptiv. Då Schl. senare hänför trosläran till den *historiska* teologien, föreligga förutsättningarna härför redan omkring sekelskiftet i hans uppfattning av den förverkligade religionens art och väsen.

Den positiva religionen är nu "ein Individuum der Religion". Såsom något individuellt måste den dels avgränsa sig gent emot andra positiva religioner, dels inom sig själv vinna slutenhet och samstämmighet i alla sina elementer. Individualiseringsprincipen måste på en gång tillfredsställa båda dessa krav. Den kan därför icke, såsom vi sett, bestå i hävdandet av en kvantitativ olikhet i religiöst stoff, ty även om genom en sådan kvantitativ olikhet av enskilda religiösa åskådningar och känslor den ena religionen skulle kunna tänkas avgränsas gent emot den andra, så kan icke genom en sådan princip den enskilda religionen vinna slutenhet inom sig själv och samstämmighet i sina olika elementer, emedan enskilda religiösa åskådningar och känslor, som äro något för sig bestående och ensartat, icke kunna på kvantitativt sätt sammansmältas till en enhet. Individualiseringsprincipen måste bestå däri, att en enda åskådning av universum "aus freier Willkür" göres till "Zentralanschauung der ganzen Religion". Denna religionens "Grundanschauung" skall sedan genomlysa, behärska och bestämma allt speciellt, till densamma skall allt relateras. Den är sålunda ett organiskt centrum, som bestämmer organismen i dess helhet och varje enskild detalj däri. Den positiva religionen är själv såsom "ein Individuum der Religion" ett system med sin givna systematiska princip. Det religiösa självåskådandet, varigenom den fromme vill komma till medvetande om sin religion i dess helhet, måste sålunda komma till medvetande om denna religiösa "Grundanschauung" eller "Zentralanschauung". Den descriptiva framställningen av den positiva religionen eller den enskildes trosliv har i "die Grundanschauung" en systematisk princip, som måste bestämma alla enskildheter. Tros-

Digitized by Google

lärans *systematiska* karaktär förändrar alltså icke dess historiska art.

Troslärans karaktär av en *historisk-descriptiv* framställning står sålunda både vad innehåll och form beträffar i överensstämmelse med Schl:s uppfattning om religionens art och väsen omkring sekelskiftet. Men huru är det med dess *vetenskaplighet*? Är denna inskränkt till den descriptiva framställningen av ett historiskt-positivt givet fromhetsliv? Blir troslären sålunda i grunden identisk med religiös fenomenologi?[1] Har den endast att räkna med ett psykologiskt bestämbart fromhetsliv såsom ett givet faktum och så inskränka sin vetenskaplighet till den formella och systematiska framställningen därav? Ingen skulle visserligen med denna bestämning kunna bestrida troslären dess vetenskaplighet. Dess innehåll är något psykologiskt givet, dess form är descriptionen efter en systematisk princip, som den hämtat från sitt föremål självt. Men betyder icke detta efter Schl:s förutsättningar praktiskt taget troslärans upplösning i en oöverskådlig mängd framställningar av en oändlig mängd individers subjektiva trosliv, där varje framställning såsom descriptionen av ett en gång faktiskt givet psykologiskt bestämbart tillstånd hade samma anspråk på vetenskaplighet som varje annan, men ingen höjde sig över att vara beskrivningen av ett psykiskt tillstånd, som i dag är och i morgon är dömt att försvinna. Ty Schl. har ju hävdat, att den oändliga religionen, det religiösa apriori, realiserar eller individualiserar sig i en oändlig mängd av positiva religioner, ja, i en oändligt skiftande mängd av enskilda frommas potenserat positiva religiositet. För att här komma till en i sista hand positivt-historisk framställning av troslivet har man icke blott att gå till den generationer och individer omfattande positiva religionen utan i grunden till den enskilda individens mest subjektiva fromhetsliv. Indrages icke troslären genom hävdandet av enbart denna dess historiskt-descriptiva art i den ändlösa successionen av varandra avlösande psykologiskt bestämbara tillstånd och går med sitt oändligt växlande objekt praktiskt taget sin egen upplösning till möte? Får tros-

[1] Den förebråelse mot Schl., som ligger i bejakandet av denna fråga, är icke ovanlig, såsom framhålles av N. J. Göransson: Evangelisk dogmatik I, 1914, s. 36: "Den ensidighet man förebrått Schleiermacher består däri, att hans metod leder till subjektivism, eller, om icke det, så dock därtill att dogmatiken blir identisk med religiös fenomenologi".

Digitized by Google

läran härigenom ett värde utöver en den enskilde frommes tillfälliga och subjektiva religiösa självbekännelse?

Tydligt är, att Schl:s religionsuppfattning innehåller förutsättningar för möjligheten att bestämma troslärans vetenskaplighet såsom innebärande mera än en sådan nämnd religiös fenomenologi. Vid behandlingen i R.[1] (s. 115 ff.) av de religiösa begrepp (Wunder, Offenbarung, Eingebung etc.), som utgöra omedelbart uttryck för den frommes medvetande om sin religion, hävdar han, att dessa begrepp beteckna icke blott "was allgemein sein darf in der Religion, sondern gerade dasjenige, was allgemein sein muss in ihr" (s. 120). Dessa uttryck för den frommes medvetande om sin religion eller dessa trossatser hava sålunda över sig religiös allmängiltighet och nödvändighet. Den fromme kommer alltså genom det religiösa självåskådandet till medvetande om något i sin fromhet, som går utöver hans tillfälliga, subjektiva psykiska tillstånd. Han kommer till medvetande om någonting, som har allmängiltighet och nödvändighet och därmed objektivitet, visserligen icke en objektivitet i vanlig teoretisk och empiriskt vetenskaplig mening, där föremålet är mig givet och av mig oberoende, utan en allmängiltighet, nödvändighet och objektivitet, som benämnes till skillnad från all annan religiös. Vari denna består, skall senare framhållas.

Att den historiskt-descriptiva framställningen av den positiva religionen, resp. den enskilde frommes trosliv, eller troslären enligt intentionen i Schl:s religionsuppfattning icke så får bestämmas, att den uppgår och förlorar sig i religiös fenomenologi, det framgår även av det sätt, varpå han anger förhållandet mellan den enskilda positiva religionen och den oändliga religionen eller det religiösa apriori. Den oändliga religionen, det religiösa apriori, realiserar eller individualiserar sig i den positiva religionen. Individualiseringsprincipen är ett enskilt skådande av universum, som gjorts till Grundanschauung eller Zentralanschauung, som behärskar och bestämmer den individuella religionen i dess helhet och varje detalj däri. Den positiva religionen är ett ändligt och tidligt uttryck för den oändliga. Genom die Grundanschauung eller die Zentralanschauung är den oändliga religionen närvarande i den ändliga, positiva. Den positiva religionen är ändlig och förgänglig, men den oändliga religionen och die Grundanschauung eller die Zentralanschauung

Digitized by Google

med den är evig (R.[1], s. 307). Die Grundanschauung i den positiva religionen och i alla dess enskildheter är det oändliga i det ändliga, det eviga i det tidliga och förgängliga. Den oändliga religionen och die Grundanschauung såsom dess omedelbara uttryck är i sig nödvändig. Die Grundanschauung i den positiva religionen förlänar såsom det oändliga i det ändliga nödvändighet åt den positiva religionen. Detta är den positiva religionens nödvändighet; dess nödvändighet är icke blott ett av tidsföljden betingat kausalitetssammanhang: "Ihre (die Religion) Notwendigkeit ist eine weit höhere und ewige, und jedes Anfangen in ihr ist ursprünglich" (R.[1], s. 287). Den positiva religionen är såsom realisering eller individualisering av den oändliga religionen nödvändig. Den historiskt-descriptiva framställningen av den positiva religionen eller trosläran stannar sålunda icke vid att vara blott en religiös fenomenologi. Dess vetenskaplighet innebär något mera än den descriptiva framställningen av ett psykologiskt bestämbart datum.

Den positiva religionen har nödvändighet såsom realiseringen av den oändliga religionen eller det religiösa apriori, som av Schl. i R.[1] bestämts på skilda sätt: skådandet av universum, känsla för det oändliga, den förmedvetna enheten av Anschauung och Gefühl. I religionen uppfattas det absoluta såsom på en gång transcendent och immanent. Detta karaktäriserar det specifikt religiösa. Därmed skiljer sig religionen för det första från den objektiva kunskapen om det absoluta, som visserligen söker fatta detta såsom ett transcendent, ett i sig, men egentligen är omöjlig, då vi sakna betingelserna för en sådan kunskap, enär vår objektskunskap är bunden vid rum och tid och därmed vid det relativa. För det andra skiljer sig religionen med den angivna bestämningen från en sådan uppfattning av det absoluta, som söker detta inom det mänskliga förnuftet och gör det absoluta till något immanent men därför ock aldrig når det absoluta i egentlig mening såsom ett i sig, ett transcendent. Religionen är en omedelbar uppfattning av det absoluta, Anschauung des Universums, Gefühl des Unendlichen. Detta skiljer den religiösa uppfattningen av det absoluta från varje annan uppfattning. Såsom en uppfattning av det absoluta är religionen dock ett vetande, ehuru icke ett vetande i gängse mening såsom vetandet om ett från subjektet skilt objekt, utan ett vetande, där

Digitized by Google

objektet, det absoluta, är på en gång transcendent och immanent. Så är religionen *ett högsta vetande.* Schl. benämner ock religionen "eine höchste Philosophie". Detta högsta vetande, som är strängt att skilja från kunskapen om objekt i egentlig mening, är förutsättning och ligger till grund för allt annat vetande. Det är icke blott en formell förutsättning därför utan bestämmer sakligt all spekulation och moral, som vill göra anspråk på giltighet. Utan denna förutsättning i religionen såsom det högsta vetandet om det absoluta, det oändliga, blir moralen "armselige Einförmigkeit" och spekulationen "ein leeres Spiel mit Formeln".

Den positiva religionen är nu denna oändliga religion (det religiösa apriori) realiserad i individuell gestalt. Såsom den oändliga religionen är ett vetande i högsta bemärkelse, en omedelbar uppfattning av det absoluta, vilket vetande är skilt från kunskapen om objekt och det rena självmedvetandet, så utgör den positiva religionen även detta högsta vetande, ehuru i individuell, konkret gestalt. Det religiösa självåskådandet, varigenom den fromme kommer till medvetande om sin religion, måste sålunda innebära uppfattningen om detta högsta vetande i konkret, positiv gestalt. Trosläran, som enligt det föregående utgör beskrivningen av den positiva religionen, betyder sålunda den descriptiva framställningen av det i det religiösa självåskådandet betygade högsta vetandet, realiserat i konkret, positiv gestalt. Såsom detta högsta vetande om det absoluta har den positiva religionen nödvändighet. Den descriptiva framställningen av detta högsta vetande eller trosläran får såsom beskrivningen av ett högsta vetande över sig en vetenskaplighet, som går utöver den religiösa fenomenologien, som blott framställer psykologiskt bestämbara data. Genom sitt objekt, det högsta vetandet, får trosläran över sig karaktären av en högsta vetenskaplighet, som icke är att förblanda med vetenskaplighet i gängse mening, som innebär objektskunskap. A andra sidan är icke trosläran själv detta högsta vetande utan blott den descriptiva framställningen därav och förblir alltid historisk. På sådant sätt ligger i Schl:s religionsuppfattning förutsättningarna för trosläranas begrundning såsom historisk vetenskap, historisk såsom den descriptiva framställningen av den i det religiösa självåskådandet betygade positiva religionen, och dock icke uttömmande sin vetenskaplighet i att vara en religiös fenomenologi utan genom

Digitized by Google

sitt objekt, det högsta vetandet, ägande *en vetenskaplighet, som är den högsta.*

Såsom trosläran till sin *historiskt-descriptiva* art hämtade både sitt innehåll och sin systematiska form från den positiva religionen såsom en organism, "ein Individuum der Religion", så kommer den såsom innebärande *högsta vetenskaplighet* att bestämmas både till innehåll och systematisk form av vad som kallats religionens väsen, det specifikt religiösa (det religiösa apriori). Religionen såsom ett högsta vetande är en sådan uppfattning av det absoluta, där detta är på en gång transcendent och immanent. Detta "på en gång" bestämmer en uppfattning av det absoluta såsom religiös. Därför kan det i religionen icke vara fråga om ett vetande om det absolutas väsen och natur och Guds egenskaper i sig, d. v. s. ett vetande om det absoluta såsom något enbart transcendent. Detta hör icke till religionen; Schl. kallar det metafysik. Därför är det i överensstämmelse med Schl:s religionsuppfattning, då han vid angivandet av de i det religiösa självskådandet betygade grundläggande religiösa begreppen (R.[1], s. 115 ff.) icke upptager begreppet om det absoluta väsendet eller Gud i sig. Ty begreppet om Gud i sig är transcendent, men "über dem Sein dieses Gottes vor der Welt und ausser der Welt grübeln, mag in der Metaphysik gut und nötig sein, in der Religion wird auch das nur leere Mythologie" (R.[1], s. 58). Begreppet om det oändliga i sig är icke en religiös utsaga men väl det oändliga i det ändliga, där den transcendenta och den immanenta synpunkten på en gång kommer till sin rätt. Att trosläran beaktar detta i religionen själv liggande krav, konstituerar dess väsen och skiljer den från varje annan vetenskap. Det kan därför sättas i samband med religionsbegreppets egen innebörd, att Schl. i sin Gll. icke gav en isolerad och sluten framställning av trosutsagorna om Gud[1], ty ett sådant förfaringssätt kunde inbjuda till den uppfattningen, att här är fråga om en *objektiv kunskap* om Gud, vilket det i trosläran alls icke är.

Den oändliga religionen, det religiösa apriori (det specifikt religiösa) bestämmer icke blott troslärans innehåll utan även dess systematiska form. Ty den Grund- eller Zentralanschauung, som

[1] N. J. Göransson påpekar detta egenartade framställningssätt hos Schl. (jfr Evangelisk dogmatik I, 1914, s. 186). G. Aulén ser i denna Schl:s metod en brist, som bör avhjälpas (jfr Den allmänneliga kristna tron, 1923, s. 115).

Digitized by Google

utgör den positiva religionens organiska centrum, kring vilket allt systematiskt grupperar sig och till vilket allt enskilt ytterst relaterar, är intet annat än den oändliga religionen i förverkligad gestalt. Det var sålunda i överensstämmelse med religionsbegreppets egen innebörd, då Schl. lät sin trosläras första och andra huvuddel om resp. det allmänna gudsmedvetandet och det genom förlossningen genom Kristus förverkligade kristna gudsmedvetandet inbördes betinga varandra. Såsom den positiva religionens Grund- eller Zentralanschauung visar över till den oändliga religionen såsom sin nödvändiga förutsättning och såsom denna åter pekar tillbaka på den positiva religionens Grund- eller Zentralanschauung såsom förverkligandet av det religiösa apriori, så förutsätter det genom förlossningen genom Kristus förverkligade gudsmedvetandet det allmänna och detta åter såsom realiserat det förra: "In der Wirklichkeit des christlichen Lebens ist also beides immer in einander; kein allgemeines Gottesbewusstsein, ohne dass eine Beziehung auf Christum mitgesezt sei, aber auch kein Verhältniss zum Erlöser, welches nicht auf das allgemeine Gottesbewusstsein bezogen würde" (Gll.[2] § 62: 3).

Under beaktande av att trosläran äger både historisk-deskriptiv art och högsta vetenskaplighet, varigenom den kommer att både representera en verklighet och bli normerande, gäller om det däri betygade trosmedvetandet, att detta varken får bestämmas som enbart ett psykologiskt medvetande eller enbart ett medvetande överhuvud, ett transcendentalt. Medvetenhetsteologien, som tar sin utgångspunkt i det religiösa medvetandet som psykologiskt, förvandlar trosläran till religiös fenomenologi men har svårt att upprätthålla dess vetenskaplighet. Det ensidiga framhållandet av troslärans transcendentala innebörd kommer till korta med troslivets verklighetshalt. Schl. ville förvisso här lika litet som annorstädes helt övergiva "der gemeine Standpunkt". Men han nöjde sig icke heller med att bli kvarstående där. Han krävde jämte den psykologiska betraktelsen en transcendental. Hans tänkandes egenart torde här såsom överallt annorstädes innebära en samsyn av motsatser. Detta betyder med avseende på den enskilde frommes trosliv, att detta å ena sidan är buret av ett psykologiskt medvetande, å andra sidan går utöver det psykologiska medvetandets tillfällighet och subjektivitet till en objektivitet, som har sin grund i die Grund- eller Zentral-

Digitized by Google

anschauung såsom uttryck för den oändliga religionen. Även detta förhållande är förvisso i överensstämmelse med hans uppfattning om religionens väsen.

Då den kristna troslärans art såsom historisk vetenskap i Gll. uppvisas, sker detta i tre ansatser: 1) *Kristen* bevisar sig trosläran vara därigenom, att allt i densamma relaterar till den Grund- eller Zentralanschauung, som konstituerar kristendomens väsen. 2) *Historisk* visar sig trosläran vara därigenom, att dess föremål, den kristna religionen, är en historisk-positiv realisering av den oändliga religionen. 3) *Vetenskap* (i högsta bemärkelse) bevisar sig trosläran vara därigenom, att kristendomens Zentralanschauung är realiseringen av den oändliga religionen (det religiösa apriori), som i sig själv äger nödvändighet. — Detta uppvisas av Schl. överskådligt i inledningen till Gll. med tillhjälp av lånesatser ur apologetiken (Gll.[2] § 11—14), religionsfilosofien (§ 7—10) och etiken (§ 3—6), varje disciplin i en för Schl. egenartad betydelse: apologetiken = framställningen av kristendomens egenartade väsen; religionsfilosofien = framställningen av den oändliga religionens historiskt positiva realisering och individuella differentiering; etiken = framställningen av principen för förnuftets eller andens organisering av naturen och därmed principen för allt andligt, allt inre liv, som djupast sluter i sig det religiösa. Genom dessa tre discipliner når dogmatiken i stigande följd anknytning till det högsta vetandet och legitimerar därunder sin på samma gång historiska och vetenskapliga art.[1]

Det är av intresse att se, att förutsättningarna för denna dogmatikens vetenskapliga begrundning med hjälp av lånesatser ur etiken, religionsfilosofien och apologetiken i sak finnas redan i R.[1], även om namnen på de olika disciplinerna ej där uttryckligen angivits. Då i R.[1] religionens väsen och därmed dess transcendentala nödvändighet uppvisas utifrån det i det *inre* livet betygade mänsklighetsmedvetandet, är detta en motsvarighet till troslärans lånesatser ur etiken, varur bestämningen av religionens

[1] Under energiskt framhävande av troslärans transcendentala halt — kanske till något förfång för dess samtidigt historiska art — har A. Nygren givit en framställning av denna troslärans vetenskapliga legitimering hos Schl. i sitt arbete Dogmatikens vetenskapliga grundläggning med särskild hänsyn till den Kant-Schleiermacherska problemställningen, 1922.

Digitized by Google

väsen hämtas. Då i R.[1] den oändliga religionen uppvisas såsom förverkligad endast i de positiva religionerna, är detta en motsvarighet till troslärans lånesatser ur religionsfilosofien. Då slutligen i R.[1] kristendomens speciella Zentralanschauung angives och dess väsen bestämmes såsom den historiska religionen par préférence, därför att denna såsom ingen annan låter det inre livet (det etiska, historiska) komma till sin rätt, är detta en motsvarighet till troslärans lånesatser ur apologetiken. Genom det i R.[1] betydelsefulla begreppet om *medlaren* såsom bäraren av den till full harmonisk enhet av människans självverksamma och mottagande sida komna mänskligheten, vari gudsmedvetandet är omedelbart medsatt, kommer Kristi medlareskap, som i kristendomens Zentralanschauung utgör en integrerande del och i trosläran givetvis blir av dominerande betydelse, in i ett djupt liggande perspektiv.

Så kan Schl:s ståndpunkt omkring sekelskiftet vara med om att belysa hans senare åskådning, varigenom han lagt grunden till en ny tids dogmatiska tänkande. Så vinner religionsbegreppet självt nödig belysning, då det visar sig vara nyckeln till förståelsen av såväl troslärans konstitution i dess helhet såsom historisk vetenskap som enskilda detaljer däri. Att vidare i detalj utföra jämförelsen mellan den tidigare och den senare ståndpunkten, förbjudes därav, att Schl. på det tidigare stadiet, omkring 1800, ännu ej efterlämnat tillräckligt teologiskt-dogmatiskt material.

Digitized by Google

KAP. X.

Sammanfattande återblick.

Schl:s religionsbegrepp, sådant det tecknats i Reden 1799, är resultatet av en länge fortgående kamp mot rationalismen, det rena förnuftets princip. Visserligen hade under ungdomstiden före 1796 betydelsefulla förutsättningar för den nya och egenartade religionsuppfattningen framkommit, dels *negativt* i det att Schl. brutit med förnuftstron i dess olika former, dels *positivt* i det att det absoluta kommit att bestämmas både såsom immanent och transcendent. Men så länge den kantska etiken och därmed dess rationalistiska princip behöll sitt grepp över honom, var det honom icke möjligt att bringa den dubbla uppfattningen av det absoluta tillsamman till en helhetssyn. Först när det efter 1796 med full klarhet gått upp för honom, att människan till sitt *väsen* icke är *enbart* förnuft, utan att människans väsen, mänskligheten, är den harmoniska enheten av hennes självverksamma och mottagande sida (förnuft och sinnlighet), förefinnes möjligheten att fatta det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Därmed är ock Redens religionsbegrepp vunnet.

Är nu uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent medsatt i medvetandet om mänskligheten såsom den harmoniska enheten av självverksamhet och mottagande, då måste detta medvetande självt utgöra en funktion, som innebär enhet av aktivitet-passivitet. Schl. kallar denna funktion till en början die Anschauung. Åskådningen är därvid icke att förväxla med en objektsuppfattning, utan den skall såsom en religiös funktion ge uttryck åt den på samma gång immanenta och transcendenta uppfattningen, m. a. o. åskådningen skall betyda en sådan relation till universum, där detta är något mot subjektet stående utan att ha förlorat förbindelsen med det. I den mån åskådningen själv har en inneboende

Digitized by Google

tendens att glida över till en objektsuppfattning, söker Schl. genom att upptaga das Gefühl såsom uttryck för den religiösa funktionen bevara religionens innerlighetskaraktär. Då det går på samma sätt med känslan, bestämmes religionen såsom den förmedvetna enheten av åskådning och känsla. All vikt ligger uppå att bevara identitetsfunktionen av självverksamhet och mottagande i dess renhet, och fördenskull glider Schl. i sin religionsbestämning mellan de tre: åskådning, känsla och förmedveten enhet av åskådning och känsla.

Sedan denna nyvunna specifikt religiösa ståndpunkt en gång är intagen, är det ingen svårighet att göra upp med varje falsk religionsbestämning, som i religionen ser enbart en transcendent uppfattning av det absoluta (varigenom religionen förblandas med metafysik) eller i och genom frihetskänslan och pliktkravet enbart en immanent uppfattning av det absoluta (varigenom religionen förblandas med moral). Genom sin specifika karaktär är religionen skarpt att avskilja från såväl metafysik som moral. Men detta avgränsande betyder ej, att varje samband är brutet. Alla tre hava på sitt sätt det absoluta till sitt föremål. Medan religionen såsom den på samma gång immanenta och transcendenta uppfattningen av det absoluta i sig själv har nödvändighet, betyder den religionslösa metafysiken "ein mageres Skelett", en tomhet utan innehåll, och den religionslösa moralen "ein leeres Spiel mit Formeln", en det etiska livets självupplösning och död. Religionen är icke blott nödvändig *jämte* de båda andra för att utfylla andelivets gebit utan även *för* dem. Religionen är transcendental förutsättning för metafysik och moral.

Religionen, som intar denna betydande ställning i det mänskliga andelivets organisation, är icke någon viss enskild religion eller någon allmänreligion utan den oändliga religionen, det religiösa apriori, det specifikt religiösa i allt, som kan rubriceras under religion. Denna oändliga religion framträder såsom verklig aldrig annat än i den positiva historiska religionen. Den har i sig en i det oändliga gående inneboende tendens till individualisering. Den positiva religionen är "ein Individuum der Religion". Den är en organism, som bildats kring en viss åskådning av universum, en viss Grund- eller Zentralanschauung, som är ett omedelbart uttryck för den oändliga religionen. I och genom denna Zentralanschauung är den oändliga religionen närvarande

Digitized by Google

i den positiva, historiska och ändliga. Denna Zentralanschauung i den positiva religionen är det oändliga i det ändliga, och härigenom vinner den positiva religionen den nödvändighet, som den oändliga äger. Så har den förverkligade religionen uppvisats vara på en gång nödvändig och positiv. Den bär icke den naturliga eller förnufts-religionens bleka och livlösa drag, utan den är *positiv*, blodfull och levande.

Schl:s plats i tänkandets historia är sådan, att hans nyvunna egenartade religionsbegrepp haft betydelse både på filosofiskt och teologiskt gebit.

Framställandet av vilken *filosofisk* betydelse den nya synen på religionen tilläventyrs haft faller utom ramen för här föreliggande undersökning. Då i det föregående hänsyn tagits till en del filosofiska frågor, har detta skett av nödtvång för att nå fram till Schl:s nya religionsuppfattning. Blott en filosofisk konsekvens av det nya religionsbegreppet må här påpekas. Vi draga oss till minnes, att den dubbla bestämningen av det absoluta hos Schl. i viss mån hade sin motsvarighet i de högsta transcendentala förutsättningarna hos Kant: apperceptionens rena syntetiska enhet och das Ding an sich. Båda hade ju var på sitt vis gjorts till grund för kunskapens objektivitet och borde ju såsom representerande olika sidor av en och samma sak hävdas såsom identiska, en slutsats, som Kant själv uttryckligen icke dragit. Denna högsta dualism hos Kant söker nu Schl. lösa genom sitt religionsbegrepp såsom innebärande uppfattningen av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent. Här må å ena sidan uppmärksammas, att denna lösning av Schl. ej sker på filosofisk väg. En uppfattning av det absoluta såsom på en gång immanent och transcendent är för det filosofiska tänkandet en motsägelse och en orimlighet. Ett skådande av universum, som innebär en sådan relation till detsamma, där detta är något mot subjektet stående utan att ha förlorat förbindelsen med det, är en subjektivt bestämd objektsuppfattning, ett känslotänkande, som filosofen måste befria sig ifrån. Å andra sidan må beaktas, att Schl. icke åsyftat att lämna en filosofisk utredning. Det är fråga om något från all spekulation såväl som från all moral skilt, det är fråga om religion: "Religion kann nur durch sich selbst verstanden werden" (R.[1], s. 286).

I denna sats torde den närmast till hands liggande konse-

Digitized by Google

kvensen av Schl:s nyvunna religionsbegrepp för religionsvetenskapen eller *teologien* vara uttalad. Schl. återger genom sitt religionsbegrepp åt religionen dess självständiga och autonoma ställning. Religionen är icke bara ett appendix till spekulation och moral. Den intar en självständig plats inom det mänskliga andelivet. Redan hävdandet härav måste verka sporrande på religionens speciella vetenskap, teologien. Men än mer: religionen intar en central plats i det mänskliga andelivets organisation, den representerar identitetsfunktionen mellan det mänskliga livets övriga sidor på sådant sätt, att utan detta centrum, utan detta enande band det mänskliga andelivet spränges sönder och andelivets övriga sidor, spekulation och moral, upplösa sig i tom ordlek och meningslöst formelspel. Religionen blir nödvändig förutsättning för spekulation och moral och representerar själv det högsta vetandet. Den vetenskap, som har att behandla religionen, d. ä. teologien, återfår härigenom icke blott en autonom och självständig ställning utan bekläds med en vetenskaplighet, som är den högsta. Och då religionen framträder såsom förverkligad endast i den positiva, historiska religionen, är vetenskapen om religionen i första hand av historisk art. Schl. har genom sitt religionsbegrepp givit de principiella förutsättningarna för troslärans bestämning som historisk vetenskap.

Konsekvenserna av dessa förutsättningar har han under den här behandlade perioden (före 1802) ej uttryckligen dragit, liksom han ännu relativt sparsamt efterlämnat teologiskt material, som kan sättas i direkt samband med hans nyvunna religionsbegrepp. Hans predikningar från denna tid, jämförda med hans ungdomspredikningar, ge dock tydligt belägg för att hans principiella syn på religionens och kristendomens väsen är en annan än ungdomstidens alltför lätt gjorda identifikation av religion och moral. Och på samma gång framgår av denna jämförelse, huru hans åskådning fortgår i kontinuerlig utveckling: hävdandet av kristendomens etiska halt sker alltfort i predikningarna från den senare tidpunkten, ett tecken till att, då Schl. en gång skulle komma att principiellt bestämma kristendomens väsen, han måste hänföra densamma till den teleologiska religionstypen. Vad som ännu i predikningarna före 1802 ej kommer klart till synes, är angivandet av kristendomens art av frälsningsreligion. Jämte pliktkravet är försynstron predikningarnas flitigast använda tema,

Digitized by Google

men de soteriologiska tankarna efterlysas förgäves, och Kristus intar överhuvud en mycket undanskymd plats. Predikningarna visa sig i detta hänseende representera ett tidigare skede i utvecklingen av Schl:s åskådning än de ungefär samtidiga Reden. Den plats, som medlaren såsom bäraren av den fulla och hela mänskligheten, vari gudsmedvetandet är omedelbart medsatt, där får, tjänar till att sätta Kristi medlareskap och förlossaregärning, som senare kommer att bli av central betydelse i Schl:s trosåskådning, in i ett djupt liggande perspektiv.

Innan Schl. i rikare mått förmår göra allt detta teologiskt fruktbart, måste han i kritisk självbesinning söka vinna stadga i sin nyvunna position. Detta sker under den kritiska epoken av hans åskådnings utveckling (1802—1806). Först därefter träder han in i sin på vetenskaplig-teologisk produktion rikaste tid, den systematiska perioden (1806—1834). Den andra delen av detta arbete har att fullfölja undersökningen av hans religionsåskådnings utgestaltning under dessa två perioder, sedan den första och härmed avslutade delen sökt spåra denna åskådnings djupaste upprinnelse och första källsprång.

Digitized by Google

Digitized by Google

Rättelser.

S.	10,	r.	14	nedifr.	st. Die geschichtsphilos., läs Der geschichtsphilos.
„	12,	„	9	„	„ ausgesprochener, läs ausgesprochenen.
„	15,	„	2	uppifr.	„ mit den, läs mit dem.
„	32,	„	14, 15	nedifr.	„ Okley, läs Okely.
„	83,	„	6	uppifr.	„ Spinosa, läs Spinoza.
„	109,	„	4	nedifr.	„ Worth, läs Werth.

Digitized by Google

Digitized by Google

JURIDIK

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [no. 2]
JURIDIK 1.

TIDELAGSBROTTET

EN STRAFFRÄTTS-HISTORISK STUDIE

AV

JAN ERIC ALMQUIST

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Digitized by Google

Det är en gammal erkänd sanning, att rättens historia ej kan skrivas enbart på grundval av lagtext och förordningar. Rättslivet är nämligen som bekant aldrig stillastående, utan bryter sig lätt nya banor oberoende av lagbuden, såvida dessa icke tillräckligt hastigt bringas i överensstämmelse med samhällsnyttans fordringar. Den bild, rättshistorikern erhåller av rättslivet genom ett studium av olika författningar, måste därför nästan alltid bliva skev. På sin höjd kan han konstatera, att rätten på en viss tidpunkt efter all sannolikhet gestaltat sig på ett särskilt sätt. Värdet av en dylik ögonblicksbild är dock ganska problematiskt, då det gäller att skildra utvecklingen av olika rättsinstitut under en längre följd av år. Vid behandlingen av vår äldsta rätt blir denna metod visserligen ofta nödvändig med hänsyn till den kända bristen på urkundsmaterial, men i den mån undersökningen förlägges till nyare tid, börja källorna att flöda allt rikligare.

Vad särskilt den svenska straffrättens historia beträffar, är denna ännu i väsentliga delar ett obearbetat fält för forskningen.[1] En allmän översikt finnes emellertid att tillgå i professor WINROTHS rättshistoriska föreläsningar i straffrätt, vilka 1889 utkommit genom trycket. Betraktat såsom ett första försök äga dessa föreläsningar obestridligen sina förtjänster, men samtidigt måste konstateras, att arbetet numera icke håller måttet inför

[1] Bland det fåtal specialundersökningar inom den svenska straffrättshistorien, vilka hittills sett dagen, må här nämnas C. G. E. BJÖRLING: Om bötesstraffet i den svenska medeltidsrätten (1893); K. OLIVECRONA: Om dödsstraffet (1868, andra uppl. 1891); W. SJÖGREN: Bidrag till en undersökning af kontraktsbrotten enligt Sveriges medeltidslagar (1896); N. STJERNBERG: Om straff och strafftillämpning i Europa före upplysningstidehvarfvet (1907); K. G. WESTMAN: Om delaktighet i dråp enligt de svenska landskapslagarna (1902); S. WIESELGREN: Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar (1895).

Digitized by Google

den moderna forskningens krav. En av anledningarne härtill är, att dess författare icke tagit vederbörlig hänsyn till rättspraxis, utan huvudsakligen nöjt sig med att angiva de olika rättsbudens föreskrifter. Denna i och för sig föga tilltalande metod är emellertid särskilt förkastlig, då det gäller straffrättens historia. Ifrågavarande rättsdisciplin har nämligen under större delen av sin tillvaro varit behärskad av den s. k. *avskräckningsteorien*, vilken hade till syfte att med strängast möjliga straffhotelser söka avhålla eller avskräcka allmänheten från brott. Denna teori hade bl. a. till följd, att straffbud från äldre mera barbariska tider bibehöllos osedvanligt länge i lagstiftningen, endast och allenast emedan vederbörande voro övertygade om, att ett ersättande av dessa sedan gammalt välkända straff med mildare sådana nödvändigt måste medföra en ökning av brottsligheten. Huvudsaken var emellertid, att det stränga straffhotet kvarstod i lagen och sålunda principiellt tillämpades vid underrätterna. Att straffet sedermera så godt som alltid mildrades i högre instans och sålunda sällan eller aldrig kom att verkställas, betydde för den härskande samtida uppfattningen vida mindre. Endast i undantagsfall lyckades oppositionen mot detta system göra sig hörd, såsom då 1643 års lagkommission klagade över tendensen att söka göra underrätternas domar illusoriska »och till idel apespel».[1]

Denna tendens var emellertid ingalunda, såsom man vore benägen att tro, ett utmärkande drag endast för landslagens tidevarv. Även sedan 1734 års lag trädt i kraft, påträffas nämligen ofta samma fenomen, vilket delvis förklaras av den omständigheten, att hovrätterna under 1700-talet erhållit uttrycklig leuterationsrätt, d. v. s. rätt att nedsätta och mildra straffen, efter som skäligt kunde prövas. Att de höga straffsatserna i trots härav vanligen länge bibehöllos i lagen, är däremot en direkt följd av avskräckningsteoriens principer.[2] Vad leuterationsrätten angår, har den säkerligen tillämpats i avsevärd omfattning, särskilt då det gällt grövre brott. Detta framgår del-

[1] C. J. WAHLBERG: Åtgärder till lagförbättring (1878), s. 47.

[2] Vid sidan av avskräckningsprincipen fanns dock även ett religiöst moment, som i hög grad verkat hämmande på utvecklingen. Den nedärvda vördnaden för »Guds lag» har nämligen bevisligen i många fall hindrat vederbörande från att mildra sådana straff, som ansågos äga ett stöd i Moseböckernas föreskrifter.

Digitized by Google

vis av ett riksrådsbetänkande[1] vid 1778 års riksdag, i vilket omtalas, att flera i Missgärningsbalken förekommande dödsstraff »aldrig gått i verkställighet», emedan de »städse av överdomstolarne blivit leutererade».

Med hänsyn till ovannämnda följder av avskräckningsteoriens tillämpning är det uppenbart, att den av professor WINROTH använda metoden att endast återgiva de olika lagarnes straffbud lätt bibringar läsaren den ofta oriktiga föreställningen, att dessa även bokstavligen tillämpats och verkställts åtminstone under större delen av respektive lagars giltighetstid. I den följande framställningen har jag därför bl. a. tagit till uppgift att med begagnande av tillgängligt källmaterial i detalj söka uppvisa den bristande överensstämmelsen mellan äldre strafflag och rättspraxis rörande ett visst brott[2], i syfte att därmed klargöra det oundgängliga behovet av specialundersökningar, innan ett nytt översiktligt arbete över straffrättens historia kan tänkas komma till stånd.

Begreppet *tidelag* (eller rättare tydelag. Jfr det i svenska dialekter ännu förekommande uttrycket »ty sig» till någon = hålla sig till någon) betyder som bekant en människas otuktsförhållande till djur. Ett dylikt förhållande var i äldsta tid icke

[1] I hithörande del avtryckt hos OLIVECRONA: Om dödsstraffet (1891), s. 41.

[2] Tyvärr har en av huvudkällorna för vår kunskap om tidelagsbrottet under 1600-talet och förra hälften av 1700-talet, nämligen Svea hovrätts kriminella resolutionsböcker, till större delen gått förlorad vid 1802 års brand. (Se härom E. MALMSTEN: Anteckningar om Svea hovrätts arkiv. Meddelanden från svenska riksarkivet 1914 [Ny följd I: 33—35], s. 117, 127 och 135, vilken författare dock felaktigt förmodat, att ifrågavarande serie tagit sin början först med år 1624.) Denna förlust ersättes dock i viss mån — om man bortser från det mera svåröverskådliga materialet i hovrättens skrivelser till landshövdingarne — dels av en i hovrättens arkiv befintlig prejudikatssamling, som under 1620-talet började uppläggas av A. BERGIUS under beteckningen »Promptuarium exemplorum in rebus criminalibus», dels av ett utav M. BECCHIUS-PALMCRANTZ utarbetat sammandrag av innehållet i nämnda resolutionsböcker för tiden 1618—85, vilket arbete sedermera möjligen av annan person kompletterats till och med 1691 (vol. 7, RA), dels slutligen av de hovrättsresolutioner från 1700-talets början, som finnas anförda i P. ABRAHAMSSONS och I. ARNELLS bekanta kommentarer till landslagen (1726) resp. stadslagen (1730), ävensom i J. A. FLINTBERGS

Digitized by Google

belagt med straff och betraktades därför heller icke såsom något brott. Detta är förklaringen till att den äldsta götarätten, vilken återfinnes i östgötarnes lagbok[1], icke nämner något om tidelag. Redan i den äldre Västgötalagen framträdde emellertid en i viss mån förändrad uppfattning till frågan. Tidelag var visserligen fortfarande icke föremål för några straffbestämmelser, men själva handlingen betecknades av lagen uttryckligen såsom »styggelseord».[2] Det är under sådana omständigheter troligt, att den förändrade uppfattningen i Västgötalagen stått i samband med ett direkt kyrkligt inflytande. Kyrkan hade ju satt såsom en av sina främsta uppgifter att höja det sedliga tillståndet hos barbarfolken. Det blir alltså nödvändigt att till en början företaga en undersökning av den kyrkliga rättens ställning till detta spörsmål.

Första gången den kristna kyrkan fann nödigt att taga ståndpunkt till frågan om tidelags bestraffande synes hava varit under senare hälften av 700-talet. I en förordning, utfärdad av Karl den store den 23 mars 789, ålades nämligen under hänvisning till ett föregående konciliibeslut i Ancyra biskopar och presbyterer att på alla sätt genom påläggande av stränga penitenser söka hindra och tillintetgöra denna avskyvärda synd.[3] Samma synpunkter gå igen i en skrivelse från påven Alexander III till ärkebiskopen i Uppsala och hans lydbiskopar av den 9 september 1171 eller 1172.[4] Påven visade sig däri smärtsamt berörd av underrättelsen, att svåra synder, såsom barnamord och tidelag, grasserade bland svenskarne, och sedan han utförligt

Lagfarenhets-Bibliothek, D. 5 (1803). Enstaka resolutioner från 1700-talet återfinnas dessutom någon gång i privata avskriftssamlingar. Se t. ex. Nordinska saml. (UB), N:o 1296, fol. 94.

[1] Jfr Å. HOLMBÄCK: Ätten och arvet (1919), s. 53.

[2] VgL I, Retl. B. 5 kap., 3 §: »Jag såg, att du tillfredsställde din lusta med ko eller sto, det är styggelseord, tre gånger sexton örtugars böter. Det skall man utsöka gentemot smädaren. Han kan icke neka.» (Jfr N. BECKMAN: Äldre västgötalagen, 1924, s. 56.)

[3] G. H. PERTZ: Monumenta Germaniæ Historica, Tom I (1835), s. 61: »In concilio Acironense inventum est in eos, qui cum quadrupedibus vel masculis contra naturam peccant, dura et districta penitentia. Quapropter episcopi et presbiteri, quibus judicium penitentiæ injunctum est, conentur omnimodis hoc malum a consuetudine prohibere vel abscidere.»

[4] Diplomatarium suecanum, D. 1, s. 83. — Ang. dateringen, se O. S. RYDBERG: Sveriges traktater, D. 1, s. 85 noten.

Digitized by Google

belyst det avskyvärda i dessa synder genom citat från kyrkofäder och konciliibeslut, bestämde han, att bl. a. tidelag (cum jumentis coeuntes) skulle beläggas med en särskilt hård botgörelse. De, som gjort sig skyldiga till detta brott, skulle sålunda, såvida de icke vore alltför ålderstigna, sjuka eller obemedlade, vallfärda till Rom, på det att de i sitt anletes svett under den mödosamma vandringen skulle kunna undkomma den Högstes vrede och vinna hans barmhärtighet. Detta för vårt ämne synnerligen viktiga påvebrev bildar bl. a. utgångspunkten för det kyrkorättsliga straffanspråket gentemot tidelagare i Sverige. Första gången någon verkan av detta brev kommer till synes i den inhemska lagstiftningen är i äldre Västgötalagen, Giftermålsbalken kap. 8, där det om lägersmål inom förbudna led, barnamord och mord å släkting heter, att dylika brott skulle »skriftas ur landet med brev till påven i Rom», hos vilken de brottslige skulle hämta brev och föra det tillbaka till biskopen, för att denne skulle se, vilken nåd de fått hos påven. Denna »nåd» bestod säkerligen i ett eller annat slag av botgöring. Om den brottslige begick »skriftebrott» eller m. a. o. underlät att fullgöra de av påven honom ålagda botövningarne, fick han böta tre marker till biskopen.[1] Det egendomliga, som genast faller i ögonen, är emellertid, att trots påvebrevets föreskrifter i detta hänseende tidelag icke finnes omnämnt bland de i nyssnämnda lagrum uppräknade brotten, liksom ej heller på något motsvarande ställe i lagen. Detta kan bero på, att lagtexten på ifrågavarande punkt varit ofullständig — straffbestämmelsen för den, som beskyllde annan för tidelag, pekar i viss mån i denna riktning — men troligare är, att västgötarne ännu så länge kraftigt reagerat mot kyrkans försök att stämpla tidelag såsom brott. Kyrkan brukade ju vanligen till en början gå till väga med den största varsamhet, då det gällde att införa rättsliga nyheter. Huru som helst fann biskop Brynolf i Skara det lämpligt att år 1281 stadga ett särskilt straff för den, som »syndade mot naturen»[2], nämligen nio markers böter till biskopen. Denna stadga är i hithörande avseende att betrakta såsom en förmedlande länk mellan den äldre och den yngre Västgötalagen. I den senare har nämligen kyrkan äntligen lyckats i sitt uppsåt

[1] Jfr BECKMAN, a. a., s. 49.

[2] Denna beteckning inrymmer även tidelagsbrottet.

Digitized by Google

att införliva bestämmelserna om tidelag i ovannämnda påvebrev med den inhemska lagstiftningen. I Urbotamål kap. 3 uppräknas sålunda bl. a. tidelag[1] med sto eller nöt såsom en vederstygglig gärning (firnarværk) och tillika »bannsmål»[2], och den brottslige ålades därvid uttryckligen att »skrifta till Rom» och böta trenne gånger nio marker. Att märka är, att de i äldre Västgötalagen, Giftermålsbalken kap. 8, nämnda arterna av styggelseverk i den yngre lagen uppdelats på så sätt, att barnamord och mord å släkting fått kvarstå i Giftermålsbalken, under det att lägersmål i förbudna led sammanförts med tidelag i Urbotamål.[3]

Medan götarättens stadganden om tidelag helt behärskades av det kyrkorättsliga straffanspråket, var förhållandet delvis ett annat i svearätten. Anledningen härtill är måhända, att svealagarne avspegla ett något yngre rättstillstånd. Att likväl även i Svealand det kyrkliga inflytandet varit avgörande vid bestämmandet av straff för tidelag, framgår bl. a. av det betydelsefulla förhållandet, att samtliga föreskrifter härom i svearätten återfinnas i kyrkobalkarne. Det är nämligen känt, att i dessa balkar föreligger en reception av främmande rätt av så stora mått, att den kan betraktas såsom den mest betydande, vilken den svenska rättshistorien känner.[4] Men trots detta kommo svealagarnes bestämmelser om tidelag att i olikhet mot götarätten utgöra en sammanslagning av världsliga och andliga synpunkter. Kyrkan ville som nämnt ogärna införa några nya principer, om den därigenom icke kunde undgå att stöta den rådande rättsuppfattningen. Istället sökte kyrkans män att på övertygelsens väg vinna den världsliga makten för sina idéer. Vid tiden för avfattandet av svealagarne i deras nu tillgängliga form hade också kyrkan lyckats i sin strävan att övertyga de världsliga repre-

[1] Själva benämningen användes dock icke.

[2] Med *bannsmål* menades sådana brott, som in casu medfört eller kunnat medföra det större eller mindre bannet. För dylika brott erlade den skyldige alltid särskilda böter till biskopen antingen för att undvika bannlysning eller för att lösa sig därifrån. Bannlysningsförfarandet var i detta fall närmast ett medel för kyrkan att indirekt framtvinga betalning av det i lagen bestämda bötesbeloppet. (W. SJÖGREN: De fornsvenska kyrkobalkarna, Tidskrift for Retsvidenskab 1904, s. 152 och 164.)

[3] Jfr f. ö. VgL II, KB 52.

[4] SJÖGREN, a. a., s. 125.

Digitized by Google

sentanterna om nödvändigheten att belägga tidelagsbrottet med strängast möjliga straff. Såsom förebilder kunde kyrkan hänvisa såväl till Mose lag som till kanonisk rätt, enligt vilka tidelag betraktades såsom dödssynd. Svårare var det att bestämma, vem som skulle uppträda såsom aktor i dylika mål. I den mån osedliga handlingar utgjorde förbrytelser i den äldre germanska rätten, bestraffades de nämligen enbart såsom kränkningar av enskild rätt, med anledning av den skymf och vanheder, som därvid tillfogats en familj eller släkt.[1] Men vid tidelagsbrott förelåg icke någon dylik kränkning av familjerätten, varför behörig målsägare i målet saknades. För att lösa denna konflikt blev det nödvändigt att tillskapa en fiktiv målsäganderätt på sådant sätt, att djurets ägare tillades befogenhet att under vissa förutsättningar taga den brottsliges liv. Ett särskilt viktigt moment var även spörsmålet, hur man skulle förfara med ifrågavarande djur. Mose lag[2] stadgade nämligen, att djuret skulle dräpas. Anledningen till denna bestämmelse, som säkerligen från början varit av rent religiös innebörd, blev emellertid under medeltiden föremål för kyrkofädernas funderingar. AUGUSTINUS fastslog slutligen lärosatsen, vilken sedermera upptogs i kanonisk rätt, att djurets dräpande ej berodde på att någon culpos handling förelegat från dess sida, utan på det förhållandet att minnet av handlingen på detta sätt bäst utplånades.[3] Denna princip kom av naturliga skäl att recipieras även i svensk rätt.[4]

Det äldsta stadgandet i svearätten om tidelag återfinnes

---

[1] A. O. WINROTH: Rättshistoriska föreläsningar i straffrätt (1889), s. 281.

[2] Tredje Mosebok kap. 20, v. 15—16. Jfr samma bok kap. 18, v. 23 samt andra Mosebok kap. 22, v. 19 och femte Mosebok kap. 27, v. 21. Lagen skiljer här mellan de fall, då man och kvinna göra sig skyldiga till tidelag.

[3] Jfr Decreti secunda pars, causa XV, q. 1, c. III—IV: »Non propter culpam, sed propter memoriam facti pecus occiditur, ad quod mulier accedit». Samma synpunkt återfinnes även i påven Alexander III:s ovannämnda skrivelse till Sverige 1171 el. 1172.

[4] I en uppsats i Naumanns] tidskrift 1877, s. 234 ff., benämnd »Besynnerliga brottmålsprocesser, små kulturbilder från medeltiden», har G. BROOMÉ felaktigt gjort gällande, att bestämmelsen om djurets dödande vid tidelag skulle hava gemensamt ursprung med de särskilt i Frankrike under medeltiden ofta förekommande s. k. djurprocesserna. Jfr härom f. ö. K. VON AMIRA: Thierstrafen und Thierprocesse (1891), s. 11—13.

Digitized by Google

otvivelaktigt i Dalalagen (Kristnubalken 10). »Nu kan man hava tidelag med något kreatur», heter det där, »och hävdar det som kvinna, då skall man, såvida den skyldige bliver tagen å bar gärning, gräva ned honom i jorden levande och kreaturet, som han syndade med, bredvid honom. Det skall målsäganden göra, som kreaturet äger.» Före döden hade dock den skyldige rätt att erhålla avlösning för sin synd (inni þær script sina). Var han emellertid ej överbevisad om sitt brott, fick han tillåtelse att värja sig med vittnen och tolvmannaed. Om bevisningen därvid utföll till den anklagades förmån, var han fri, men i motsatt fall måste han böta dels 12 marker, som treskiftes fördelades mellan konung, biskop och »alla män», dels ock nio marker till biskopen ensam, emedan brottet räknades till bannsmålen. Dessutom ägde biskopen ålägga honom lämplig botgöring.

I Upplandslagen (Kyrkobalken 15: 8) återfinnas delvis samma bestämmelser, men de äro här närmare utvecklade och förete i stort sett ett modernare utseende. Det omtalas sålunda, att målsäganden, då han tagit en tidelagare på bar gärning, skulle låta fängsla denne och som fånge föra honom till tinget. En tolvmannanämnd fick i detta sammanhang i uppdrag att utreda sanningen i målet. Uttalade sig nämnden till förmån för den anklagade, måste målsäganden böta 40 marker, emedan han bundit och fängslat en oskyldig. Men om nämnden istället fällde tidelagaren, överlämnades det i målsägandens fria skön, huruvida han ville unna den brottslige livet eller själv verkställa det ordinarie straffet, vilket liksom i Dalalagen bestod i att tidelagaren jämte kreaturet begrovs levande. I förra fallet måste den brottslige under alla omständigheter böta sex marker, som treskiftes fördelades mellan biskopen, målsäganden och konungen. Om däremot den anklagade ej tagits på bar gärning av målsäganden, utan endast tillvitats ifrågavarande brott på grund av hörsägen, borde målsäganden infinna sig å tinget med tvenne vittnen i saken. Den anklagade ägde därvid värja sig med adertonmannaed. Utföll emellertid bevisningen till den anklagades nackdel, fick han böta sex marker på sätt ovan nämnts, och dessutom skulle biskopen liksom i Dalalagen fastställa lämplig botgöring åt honom med hänsyn till hans brott. I svårare fall måste emellertid, enligt vad som framgår av Upp-

Digitized by Google

landslagen, avlösning sökas i Rom.[1] »Nu har någon utomlands blivit dömd till botgöring», heter det nämligen vidare i lagen, »begäre han då brev av biskopen och erbjude avgift för brevet, vilken är två öre.» Ville biskopen i detta fall ej låta honom få brevet inom natt och år, skulle denne böta 40 marker till treskiftes mellan konung, målsäganden och »alla män». Men om å andra sidan botgöraren ej inom samma tid ville erlägga den bestämda avgiften för brevet, ehuru biskopen erbjudit honom detsamma, skulle han å sin sida böta 40 marker, och i detta mål var biskopen rätt målsägande.

Västmannalagens ifrågavarande bestämmelser (Kristnobalken 23) äro av mindre intresse, då de så godt som ordagrant ehuru delvis i förkortad form äro direkt hämtade från Upplandslagens nyss anförda stadganden.[2] Ett annat utseende erbjuda föreskrifterna i Södermannalagen (Kyrkobalken 15: 1), vilken i hithörande avseende intager den ojämförligt modernaste ståndpunkten bland landskapslagarne. Tidelagsbrottet har här genom kyrkligt inflytande fått en helt annan karaktär. Det var i gudomlighetens namn, som kyrkan framställde sitt anspråk på sedlighet, och förbrytelser däremot uppfattades därför av densamma närmast såsom religionsbrott. Härav följde emellertid, att dylika brott även i Sverige småningom upphörde att betraktas såsom förbrytelser mot enskild rätt, och denna utveckling understöddes på det kraftigaste av kyrkan, som alltmer började motsätta sig det tidigare tillämpade förfarandet att låta sedlighetsmålen avgöras genom förlikning med en mer eller mindre fiktiv målsägare.[3] I Södermannalagen hava dessa kanoniska rättsnormer äntligen vunnit fotfäste, såvidt angår ifrågavarande institut. Någon privat målsägare omtalas icke, och lika litet kunde brottet alternativt försonas genom böter. Tidelagaren skulle alltså, vare sig han blivit tagen på bar gärning eller på annat sätt övertygad om brottet, genom offentlig myndighets försorg jämte

[1] Jfr SJÖGREN, a. a., s. 148.

[2] En mindre skiljaktlighet bör måhända här anmärkas. Medan i Upplandslagen en person, som efter hörsägen anklagats för tidelag, ägde värja sig med aderton mans ed, anser Västmannalagen tolvmannaed vara tillräckligt. — Stycket om den i Rom dömde botgöraren har vidare helt utelämnats i den senare lagen.

[3] Jfr WINROTH, a. a., s. 287.

Digitized by Google

kreaturet levande nedgrävas i jorden eller brännas. »Ej måge de liv njuta», heter det i lagen.

Betrakta vi svealagarnes samtliga hithörande bestämmelser ur straffsynpunkt, faller genast i ögonen det synnerligen svåra straff, som ådömdes tidelagare. Såväl i Mose lag som i kanonisk rätt talades endast om dödsstraff, och det är därför att förmoda, att skärpningen i straffet till levande begravning tillkommit på initiativ av de inhemska lagstiftarne, särskilt som detta kvalificerade dödsstraff för tidelag synes hava varit en egendomlighet för svensk rätt.[1] Att straffet till en början verkställdes av målsägaren innebär däremot intet märkligt under en tid, då straffprocessen endast utgjorde ett surrogat för självhämnden. Då de samhälleliga organen vid brott alltmera inskränkte rätten att själv utöva hämnd, föll det sig nämligen för dåtida uppfattning helt naturligt att medgiva den förorättade, som överraskat brottslingen i uppenbar svår gärning och fört honom fängslad inför tinget, att efter domen omedelbart taga dennes liv, allra helst som domen ursprungligen i dessa fall lydt å fredlöshet.[2] Svårare är att förstå, att målsägaren kunde hava något personligt intresse att väcka talan mot en tidelagare. Förklaringen härtill måste givetvis ligga i samtidens religiösa uppfattning, vilken genom inflytande från kyrkan bibragts den tron, att avkomma kunde alstras genom förbindelser mellan människor och djur.[3] Den som icke beivrade tidelag, blev dessutom delaktig i själva brottet och åsamkade sig härigenom gudomens vrede. Emellertid synes av Upplandslagens bestämmelser, att denna religiösa uppfattning icke så starkt trängt igenom hos befolkningen. Tvärtom hade det tydligen ofta

[1] I övriga länders lagstiftningar om tidelag talas antingen i anslutning till Mose lag endast om enkelt dödsstraff (se t. ex. Aelfreds lagar, före 901, kap. 31: »And se þe hæme mid nêtene, swelte he deâde», tryckta hos R. SCHMID: Die Gesetze der Angelsachsen, 1858, s. 62) eller om kastrering och landsförvisning (såsom t. ex. i västgotisk och norsk rätt. Se härom närmare W. E. WILDA: Strafrecht der Germanen (1842), s. 858—59).

[2] Jfr WINROTH, a. a., s. 19.

[3] Denna vantro synes i äldsta tid hava varit en gemensam företeelse hos medelhavsfolken. I de grekiska hjältesagorna omtalas ofta, att kvinnor födde vidunder, som voro till hälften djur och till hälften människor. Se härom S. J. BOËTHIUS: Historisk läsning I, Forntiden (1902), s. 135. Jfr dessutom J. A. FLINTBERG: Lagfarenhets-Bibliothek, D. 5, s. 184—85.

Digitized by Google

förekommit, att målsägaren istället velat »unna» den brottslige livet. Lagstiftaren måste därför träda emellan och lagfästa även detta fall genom alternativa föreskrifter om böter. I och med att samhället småningom övertog målsägarens funktion vid tidelag, bortföll denna valfrihet i fråga om straffet av sig självt. Södermannalagen, där samhället i fråga om tidelag redan övertagit straffanspråket, införde emellertid samtidigt ett annat alternativ, nämligen levande begravnings ersättande med bålet. Initiativet härtill har förmodligen tagits av kyrkan, som av gammalt ägde en viss förkärlek för detta dödsstraff.

I landskapslagarnes kyrkobalkar hade som nämnts den kyrkliga lagstiftningen i stort sett smidigt sökt anpassa sig efter den världsliga rättsuppfattningen. Då kyrkans makt med tiden alltmera växte, började emellertid de hierarkiska myndigheterna att avkasta masken. Genom nya föreskrifter, fastställda å stifts- och generalsynoder, avlägsnade sig sålunda den kyrkliga lagstiftningen alltmer från den inhemska rätten för att istället helt ansluta sig till kanonisk rättsåskådning. Hierarkien gjorde slutligen anspråk på full lagstiftningsrätt i andliga mål, till vilka bl. a. även religions- resp. sedlighetsbrotten ansågos höra. Detta ledde emellertid till ett motsatsförhållande mellan de världsliga och kyrkliga intressenas målsmän, vilket småningom ledde till öppen brytning vid midten av 1300-talet. Det är bekant, att vid landslagens utarbetande kyrkans representanter nedlade en offentlig protest mot varje försök att minska dess friheter, vilket i sin tur hade till följd, att den nya lagen kom att sakna kyrkobalk.[1] Denna sistnämnda omständighet var ej utan betydelse för tidelagsinstitutet, ty Magnus Erikssons landslag innehöll på grund härav inga som helst stadganden angående detta brott. Istället tillämpades allt fortfarande kyrkobalkarne i respektive landskapslagar. Vid sidan härav stodo de nya bestämmelserna i provinsial- och stiftsstatuterna, enligt vilka kyrkan utövade sin rättskipning så godt som oberoende av den världsliga makten. De för varje stift gällande kyrkostraffen sammanfördes åtminstone sedan 1330-talet under den gemensamma rubriken »De pœnitentiis manifestis». En undersökning av dessa kompilationer[2] ger vid

[1] Se härom närmare K. G. WESTMAN: De svenska rättskällornas historia (1912), s. 41.

[2] En del av dessa finnes tryckt såsom bilagor till J. GUMMERUS'

Digitized by Google

handen, att tidelagsbrottet allt fortfarande var föremål för kyrkligt straff. Ett dylikt brott kunde sålunda försonas genom en längre tids fastor och vakor eller genom ett vallfärdande till Rom. Detta förefaller en smula egendomligt, då man betänker, att tidelag samtidigt i den världsliga lagstiftningen straffades med döden. Intet hindrade alltså, att en tidelagare, som genom den ådömda botgöringen vunnit försoning med kyrkan, därefter ställdes till svars för samma brott inför världslig domstol. Riktigheten härav belyses genom en 1439 ingången överenskommelse mellan de världsliga och andliga rådsherrarne. Under den uttryckliga förutsättningen att straffet för ett brott fanns angivet »i lagboken», vilket ostridigt var förhållandet med mord och dråp samt »tidelag med fä», medgåvo de andliga stormännen, att »världsvåld» ägde beivra detsamma efter lagen »både före skrift och efter». Dock skulle även dylika brottslingar åtnjuta kyrkofrid »i den stad, där kyrkofrid är».[1]

I brist på rättsfall är det synnerligen vanskligt att avgöra, under vilka former tidelagsbrottet behandlats av den världsliga rättskipningen efter tiden för rikslagsstiftningens genomförande. Bestämmelserna härom i de olika kyrkobalkarne — med undantag av Södermannalagens — voro nämligen av alltför primitiv beskaffenhet för att bokstavligen kunna tillämpas. Det är sålunda föga troligt, att djurets ägare bibehållits såsom målsägare i Uppland så sent som under exempelvis 1400-talets början. Istället måste man antaga, att de modernare principer, som redan under landskapslagarnes tid kommit till uttryck i Södermannalagens kyrkobalk, småningom blivit gällande över hela riket. Ett kriterium på riktigheten av denna hypotes lämnar innehållet i Högmålisbalken kap. 14, i Kristoffers landslag av år 1442, vars bestämmelser synas vara direkt hämtade från Södermannalagen. »Vilken man sådant djävulskap händer, att han haver tidelag med fä eller andra oskäliga djur», heter det i förstnämnda lag, »och varder han tagen å färsk gärning eller tillbunden med skäliga vittnen och häradsnämnd, då äger häradshövdingen döma honom till att nedgrävas levande i jord med

avhandling: Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters, I (1900).

[1] 1439 års överenskommelse är tryckt hos J. HADORPH: Gambla stadgar (1687), s. 45.

Digitized by Google

samma djur eller brännas i eld. Ej må de å jorden leva.» Landslagen meddelade emellertid därjämte ett tillägg för det fall, att den brottslige ej tagits å bar gärning, men ändock anklagades för tidelag. Häradsnämnden hade då att utreda sanningen i målet, liksom då det var fråga om annat högmålsbrott. Fann nämnden honom skyldig, skulle han slås i järn men behålla livet, och biskopen ägde sedermera fastställa lämpligt kyrkostraff. Med hänsyn till det ovan sagda är det att förmoda, att nyssnämnda stadgande i Kristoffers landslag i stort sett innehåller sammanfattningen av den rättspraxis, som i olika delar av landet varit gällande åtminstone vid tiden för lagens tillkomst. Detta bestyrkes i viss mån av det enda rättsfall om tidelag, som jag funnit från medeltiden. En kortfattad anteckning i Stockholms stads tänkebok den 4 augusti 1477 ger nämligen vid handen, att en viss Magnus Olsson från Finland samma dag inför rådsdomstolen erkänt, huru han haft »tydelag» med en ko; »ty dömdes han till elden. Pie memoriæ». Det är därvid mindre sannolikt, att domen ifråga grundats på bestämmelserna i Kristoffers landslag, ty denna nya lagrevision kom i stort sett ej att användas i praxis förrän in emot 1500-talets midt.[1] Ännu 1528 synas f. ö. konung och råd hava utgått ifrån, att Upplandslagens kyrkobalk vore att tillämpa i fråga om tidelag. I den s. k. Västerås stadga av samma år[2] föreskrevs nämligen i p. 15, att den, som övade otukt med oskäliga kreatur, men toges till nåder, ägde att försona sig med konungen, men däremot icke med biskopen. Även för det fall, att någon tillvitade en annan samma brott, skulle ev. böter erläggas till konung, men icke till biskop. Att det här just var fråga om Upplandslagens kyrkobalk sammanhängde med det förhållandet, att denna på sedvanerättslig väg småningom undanträngt de övriga kyrkobalkarne.[3] Viktigare i detta sammanhang är emellertid, att statsmaktens representanter tydligen helt ignorerat motsvarande bestämmelser i Kristoffers landslag. Däremot synes Kungl.

[1] Se härom K. G. WESTMAN: De svenska rättskällornas historia, s. 43, samt J. E. ALMQUIST: Den s. k. mellersta lagens bestämmelser om istadarätt (1924), s. 4 ff.

[2] Tryckt hos J. SCHMEDEMAN: Justitieverket (1706), s. 5.

[3] Se härom närmare K. G. WESTMAN: De svenska rättskällornas historia, s. 45.

Digitized by Google

Maj:t i ett den 1 maj 1563 utfärdat patent[1] hava utgått ifrån, att landslagen varit gällande på ifrågavarande punkt, ty tidelag uppräknas där såsom hörande till högmålsbrotten, och det framhålles tillika, att en dylik synd ej finge försonas med penningar, »alldenstund människan plägar mångahanda plågor påkomma för dessa synders skull, både med pestilentia, hunger, dyr tid och annan vedermöda, så att ofta händer, (att) ett helt konungarike för en människas överträdelse måste umgälla och lida straff; vill fördenskull vara av nöden att förekomma Guds vrede, att sådana uppenbara illgärningsmän icke måtte förskonas».

I Kristoffers landslag hade stadgats, att tidelagaren, såvida han benådades till livet, skulle bl. a. undergå kyrkostraff, som fastställdes av biskopen. Om denna s. k. »uppenbara skrift» funnos nya bestämmelser i 1571 års kyrkoordning[2], vilka principiellt skilde sig från de under medeltiden använda. Särskilt betonades, att kyrkoplikten ej liksom under den katolska tiden åsyftade att åstadkomma försoning med Gud, utan att det endast var fråga om »en timlig kyrkonäpst eller bot», genom vilken syndaren förlikte sig med församlingen, »på det han själv och andra skola därav hava en vårdnagla». Förutsättningarne för undergåendet av uppenbar skrift voro, att syndaren »klarligen och fullkomligen» erkände sin »last», vidare att han ångrade sig, lovade bättring samt begärde avlösning av prästen, och slutligen att han på förhand förpliktade sig att verkställa den botgöring, som han med hänsyn till synden lämpligen borde åläggas. Vad särskilt tidelag beträffar, föreskrev kyrkoordningen, att vederbörande borde fastställa en botgöring, »som haver med sig någon stor nesa», såsom exempelvis att viss tid stå naken vid kyrkdörren eller »vara järnslagen». Att dessa projekt till botövning vid tidelag även accepterats av de kyrkliga myndigheterna, framgår bl. a. av biskop Johannes Rudbeckius' kyrkostadgar för Västerås stift, vilka i hithörande delar fastställts å ett prästmöte i Västerås 1620.[3] Platsen vid kyrkdörren utbyttes småningom mot den s. k. pliktbänken, vilken bänk eller pall skulle finnas »bak i

[1] Tryckt hos SCHMEDEMAN, s. 48.

[2] Tryckt bl. a. i Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, afd. 1, utg. af kongl. riks-archivet (1872).

[3] Biskop J. Rudbeckius' kyrkiostadgar för Västerås stift, utg. av H. LUNDSTRÖM (1900), s. 11 och 13.

Digitized by Google

kyrkan eller vapenhuset och så byggd, att syndaren av församlingen väl synas kan».[1]

Kristoffers landslag hade vid den rättsliga behandlingen av tidelag skilt mellan två olika fall, nämligen å ena sidan då brottet var uppenbart, erkänt eller fullt bevisat genom laga vittnesmål, och å andra sidan då brottslingen tillvitades en dylik gärning, men själv bestred densamma. I förra fallet blev straffet så godt som alltid döden. Att märka är dock, att det kvalificerade dödsstraffet under tidernas lopp i någon mån mildrats. Till en början hade sannolikt levande begravningen under 1500-talet i de flesta fall ersatts med bålet[2], delvis måhända under inflytande av Karl V:s »peinliche Gerichtsordnung», mest känd under namnet Constitutio criminalis Carolina».[3] Nästa steg blev att döma tidelagaren till halshuggning, varvid lagens uttryckliga fordran, att den brottslige alternativt skulle brännas, formellt upprätthölls, genom att kroppen efter döden överlämnades åt elden. Denna straffreduktion stod i samband med det förhållandet, att dödsdomarne alltmer började underställas konungens prövning. Redan i regementsordningen för Västergötland 1540, liksom i Gustaf I:s gårdsrätt 1544, förekomma stadganden härom, men såsom allmän princip genomfördes denna reform först genom Karl IX:s patent den 3 mars 1609, vari uttryckligen bestämdes, att domar i alla högmålssaker skulle bliva föremål för underställning.[4] Underrätterna voro emellertid fortfarande skyldiga att döma stricte efter lagens bokstav, »utan tvivel», säger 1643 års lagkommission på tal härom, »att därigenom skulle skräckelse vara på landet ifrån synden, emedan de hörde sådant gå livet an och nåden stå hos högsta överheten».[5] Man

[1] Jfr LAURELII och EMPORAGRII förslag till kyrkolag 1659.

[2] Anmärkningsvärt är dock, att det Rosengrenska lagförslaget, Högmålabalken kap. 14 (Se Lagförslag i Carl den niondes tid, utg. 1864 av kongl. riks-archivet, s. 485) alternativt bibehåller levande begravning såsom straff för tidelag.

[3] Jfr Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karl's V, utg. av J. KOHLER och W. SCHEEL (1900), art. 116. Se även Die Bambergische Halsgerichtsordnung eller Constitutio criminalis Bambergensis, utg. av samma författare (1902), art. 141.

[4] Tryckt hos SCHMEDEMAN, s. 129. — Annorlunda J. KREÜGER: Den svenska kriminalprocessens utveckling (1884) s. 158 och 161.

[5] C. J. WAHLBERG: Åtgärder för lagförbättring (1878), s. 47.

Digitized by Google

tänkte sig alltså, att om blott underdomaren stricte ådömde de stränga dödsstraffen, skulle lagens straffhot ändå verka avskräckande, men konungens benådningsrätt däremot förhindra, att ett alltför strängt straff drabbade förbrytaren.[1] En undersökning av häradsrätternas domböcker vid tiden omkring 1600 ger också vid handen, att landslagens bestämmelser bokstavligen tillämpats vid underrätterna. Enligt Oppunda häradsrätts dombok den 3 mars 1608 dömdes sålunda exempelvis en tidelagare att »i eld brännas efter 14 kap. Högmålabalken, utan han njuter konungens nåd».[2] Och enligt Sunnerbo häradsrätts dombok 1611 blev en person för tidelag t. o. m. dömd »kvick i jord», ehuru tingsmenigheten bönföll, att han »måtte komma till yxen», d. v. s. avrättas genom halshuggning.[3]

Genom 1614 års rättegångsordinantia (p. 16) överflyttades underställningsinstitutet från Kungl. Maj:t till hovrätten. Samtidigt bestämdes emellertid (p. 17), att i vissa livssaker, bl. a. tidelag, skulle verkställighet av straffet äga rum utan underställning. Detta motiverades därmed, att det var olämpligt, att straffet för dylika missgärningar, »som ingalunda utan Guds synnerliga förtörnelse och de enfaldigas förargelse benådas kunde», skulle fördröjas »några år eller eljest en lång tid» endast för att sedermera fastställas av högre instans.[4] Följden härav synes hava blivit, att underrätterna stundom på eget bevåg ansett sig

[1] OLIVECRONA, a. a., s. 17.

[2] KREÜGER, a. a., s. 173.

[3] G. O. HYLTÉN-CAVALLIUS: Wärend och Wirdarne, D. 2 (1868), s. 407. — Sannolikt är ett i BECCHII prejudikatsamling (fol. 22) infört, odaterat kungligt »svar uppå de högmålssaker, som uti Finland och Västra härad skedda äro» att hänföra till ungefär denna tid. Det heter nämligen däri: »Joen Månsson i Hultsjö i Sandsjö socken, som haver haft tidelag med ett sto, skall stå sitt straff; dock för förböners skull haver Hans Kungl. Maj:t efterlåtit, att han må avrättas med yxen».

[4] 1614 års rättegångsordinantia är tryckt hos SCHMEDEMAN, s. 133 ff. Jfr Kungl. Maj:ts svar uppå hovrättens skrivelse om justitiens administrerande därsammastädes 1616 $^{17}/_{11}$ (tryckt hos densamme, s. 165). Av BECCHII utdrag ur Svea hovrätts kriminella resolutionsböcker för 1600-talet (vol. 7, RA) framgår, att hovrätten vid upprepade tillfällen mellan åren 1618—41 med stöd av ordinantian vägrat att taga befattning med underställda tidelagsbrott, utan omedelbart remitterat dylika mål till respektive ståthållare eller landshövdingar i och för exekution. Var saken av tvivelaktig natur, hände det dock understundom, att hovrätten även under denna period meddelade resolution i tidelagsmål.

Digitized by Google

böra föranstalta om lindring i det legala dödsstraffet. Åtminstone förekom det vid Ydre häradsrätts sammanträde den 15 september 1625, att en tidelagare dömdes till elden med det uttryckliga tillägget, att han dessförinnan skulle avrättas med yxa.[1] Iakttagelsen bestyrkes i viss mån av det förhållandet, att 1643 års lagkommission ville lagfästa straffet för tidelag på enahanda sätt.[2] Vad underställningsförbudet beträffar, ansåg kommissionen, att detsamma principiellt borde bibehållas för tidelagsbrott, om saken vore klar och uppenbar. Förelåg däremot i dylika mål tvekan eller jäv, »så att den brottslige icke efter bekännelse utan av andra skäl fällder är», borde emellertid »icke strax med straffet fortfaras», utan saken först hänskjutas till hovrättens »vidare förklaring».[3] Ehuru lagkommissionens förslag aldrig kom att officiellt bekräftas av statsmakten, är det intet tvivel om att icke projektets nyss anförda delar givit uppslag till den förändring i rättskipningen, som med avseende å tidelagsbrottet kom till synes under loppet av år 1644. Från och med detta år började nämligen landshövdingarne i sådan utsträckning insända underrätternas domar i tidelagsmål till hovrätten, att det väl kan sägas, att rättegångsordinantians underställningsförbud i förevarande hänseende praktiskt taget blivit försatt ur kraft. Något avvisande från hovrättens sida förekom ej heller numera, utan i varje hithörande mål, vare sig detta avdömts på grundval av den anklagades bekännelse eller icke, meddelade överrätten en utförlig resolution rörande förfarandet vid straffets undergående. Den närmaste anledningen till att underställningen ånyo kom till användning vid tidelagsmål, synes hava varit bristen på tillämpliga legala föreskrifter i ämnet. Då underrätterna principiellt voro skyldiga att döma stricte efter lagen, och då denna för uppenbart tidelag endast upptog ett straffmedel, som i det allmänna föreställningssättet redan spelat ut sin roll, blev det på längden nödvändigt att använda sig av den leuterationrätt, som hovrätten faktiskt utövade.[4] Härtill kom,

[1] L. F. RÅÅF: Beskrifning öfver Ydre härad, D. 3, (1861), s. 170.

[2] WAHLBERG, a. a., s. 153.

[3] WAHLBERG, a. a., s. 145.

[4] I själva verket hade hovrätten under 1600-talet endast arbitreringsrätt, d. v. s. rätt att fastställa straff, då lagen i ett visst fall saknade närmare föreskrifter. I kungliga brevet 1684 $^{14}/_{11}$ till Svea hovrätt (SCHMEDEMAN, s. 876) säges sålunda uttryckligen, att arbitrering ej fick äga rum, då

Digitized by Google

att i praxis uppdykt en mängd fall, som lagen ej förutsett, och för vilka således hovrättens arbitreringsrätt måste tagas i bruk.

Vad först angår straffet för uppenbart tidelag, tillämpade hovrätten från och med 1644 samma princip, som året förut kommit till uttryck i lagkommissionens förslag. Tidelagaren skulle sålunda först avrättas med yxa, innan hans kropp överlämnades åt bålet.[1] Något lagfästande av denna princip ägde däremot icke rum före 1736, om man bortser från innehållet i tvenne specialförfattningar, nämligen 1683 års krigsartiklar och 1685 års sjöartiklar.[2] ABRAHAMSSON (s. 740) nämner visserligen vid sidan av dessa författningar jämväl kungliga rådens resolution den 17 december 1710, men denna, som återfinnes i justitierevisionens registratur (RA), innebär i själva verket endast ett tillämpande av 1685 års sjöartiklar. I hovrättspraxis brukade dessutom en dödsdömd tidelagare förskonas från elden under vissa förutsättningar, såsom då den brottslige visat tydliga tecken till ånger, eller då gärningen bevisligen försiggått för åtskilliga år sedan och sedermera icke förnyats.[3] I dessa fall begravdes istället kroppen på avrättningsplatsen. Detsamma var

lag och förordningar voro klara, utan skulle hovrätten istället i tvivelaktiga fall inhämta Kungl. Maj:ts förklaring över lagens »rätta förstånd». Även i kungliga breven 1674 $^{4}/_{4}$ (SCHMEDEMAN, s. 656) och 1699 $^{29}/_{3}$ (SCHMEDEMAN s. 1543) förbjudes hovrätten att leuterera. Av samtliga brev framgår emellertid, att hovrätten dittills ej i nämnvärd grad ställt sig dessa föreskrifter till efterrättelse. En och annan gång har det dock förekommit, att hovrätten under ifrågavarande period i tvivelaktiga fall inhämtat Kungl. Maj:ts förklaring i tidelagsmål. Se härom t. ex. Svea hovrätts referentbok (RA) fol. 73 (1647) och fol. 132 (1654). Svea hovrätts referentböcker i kriminella mål från 1600-talet äro dock numera i behåll endast för åren 1636—6[illegible] (i MALMSTENS ovan omnämnda anteckningar över hovrättens arkiv återfinnes denna serie under benämningen Protokoll inför Kungl. Maj:t). BECCHIUS (Vol. 7, RA, fol. 106) anför emellertid dessutom även ett tredje fall rörande tidelag, nämligen Kungl. Maj:ts resolution 1677 $^{19}/_{11}$, vilken B. uppgiver sig hava hämtat från en numera förkommen referentbok (fol. 66.

[1] Åtminstone för det fall, att tidelagaren befunnits sakna nödig kristendomskunskap, brukade hovrätten därjämte resolvera, att han, innan exekutionen av straffet ägde rum, skulle av prästerskapet »i sin kristendom väl undervisas och tröstas, på det han således efter detta timliga straffe saligen dö måtte». Se härom t. ex. Svea hovrätts krim. resolutionsbok 1695 (RA), fol. 136.

[2] Tryckta hos SCHMEDEMAN, s. 802 ff., resp. 895 ff.

[3] Se härom olika exempel hos BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 16 och 3[illegible]

Digitized by Google

förhållandet med tidelagare, som, innan fällande dom hunnit avkunnas, avledo i fängelset. Härom stadgas i ett kungligt brev den 3 augusti 1698[1], att de skulle »genom bödeln utur fängelset uttagas och i galgbacken eller moras nedergrävas».

Sett från nutida synpunkt borde det hava varit skäligen likgiltigt, om den döda kroppen efter avrättningen överlämnades åt elden eller icke, allra helst som den döde i varje fall ej ansågs kunna begravas »i vigd jord».[2] Att allmänheten under 1600-talet ej betraktade saken på samma sätt, framgår med önskvärd tydlighet av ett kungligt brev till undersåtarne i Memmings härad i Östergötland från Karl XI:s regering, vilket brev utan närmare datering avskrivits och införts i BECCHII prejudikatsamling.[3] Häradsborna hade enligt detta brev genom sina utskickade anhållit hos konungen, att en tidelagare, som inom häradet blivit dömd till bålet, måtte förskonas från detta straff, för vilken händelse de hade erbjudit sig att betala en viss penningsumma såsom lösen. Konungen, som tydligen närmare undersökt förhållandet, sade sig emellertid hava förnummit, att häradsbornas begäran ej varit dikterad av någon ömsinthet för den brottslige, utan istället hade sin grund i »en ond och gammal papistisk vantro och sedvana». I »fordom tid» hade man nämligen trott sig veta, att om en tidelagare blivit bränd å bål och röken från detta drev ut över åkrar och ängar, så skulle detta förorsaka missväxt och hårda år en lång tid framåt. En dylik vantro fann emellertid konungen strida mot »Guds klara och saliggörande ord». Tvärtom var syndens bestraffande en Gudi behaglig gärning. Det vore därför bättre, att kroppen på jorden lede sitt straff »allom till varnagel och exempel, än (att) själen skulle bliva förtappad och komma i helvetet utan någon återvändo».[4] Till följd härav resolverade konungen, att

[1] Tryckt hos SCHMEDEMAN, s. 1518.

[2] Jfr Kungl. brev till Svea hovrätt 1692 $^{13}/_{5}$ (i avskrift hos BECCHIUS, Vol. 7, RA, fol. 16).

[3] BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 21.

[4] Samma uppfattning träder till mötes i åtskilliga rättegångshandlingar från 1600-talet. Som exempel må här anföras den varning, vilken rådhusrättens ordförande i Uppsala 1693 riktade till båtsmannen Anders Larsson, som anklagats för tidelag, men som mot sitt nekande ej kunde överbevisas härom: Hade Anders gjort sig skyldig till tidelag, skulle »Guds vrede och eviga förbannelse» hänga över honom, därest han ej bekände och ångrade

Digitized by Google

straffet för tidelagaren på vederbörligt sätt skulle gå i verkställighet, »så framt Vi icke vele draga uppå Oss Guds vrede och samka uppå Oss stora landsplågor, som Gud plägar straffa både land och folk med, när sådana missgärningar varda förskonade». Den senare motiveringen är av intresse, emedan den fullkomligt överenstämmer med innehållet i Erik XIV:s ovan anförda patent av den 1 maj 1563. Den primitiva uppfattningen om straffet såsom ett medel i överhetens hand till att avvärja Guds vrede från det egna landet hade sålunda på högsta ort ej undergått någon förändring sedan nämnda tid. Under hela 1600-talet åberopades f. ö. ofta i praxis Mose lag uttryckligen såsom ett legalt stöd vid utmätandet av straff för tidelagsbrott.[1]

Enligt Kristoffers landslag skulle djuret, med vilket tidelag ägt rum, dela samma öde som den brottslige.[2] I den mån straffet nedsattes för den sistnämnde, uppstod ett behov att även reglera avlivningssättet för ifrågavarande djur. 1643 års lagkommission föreslog i detta sammanhang, att djuret skulle avlivas och tillsammans med tidelagaren brännas »å båle». Detta förslag accepterades så till vida, att det redan nästföljande år vid ett tillfälle praktiserades av hovrätten. 1665 års lagkommission ansåg för sin del, att ehuru tidelagaren efter halshuggningen borde brännas, djuret likväl efter avlivandet skulle nedgrävas i jorden. Denna metod hade då redan länge varit brukad i praxis.[3] Förfarandet ifråga förtydligades ytterligare bl. a.

denna sin synd. Om han avled innan brottet blivit bekänt, gjorde han »illa mot sin själ, som djävulen komme till rovs». Å ena sidan hade han att räkna med »ett ont samvete, förtvivlan och på sistone en evig död», å andra sidan fick han visserligen undergå »en smä(de)lig död», men en dylik borde han akta för intet, »eftersom på en sen bekännelse och rätt ånger» kunde »efter detta timliga livets ända följa en evig glädje och fröjd hos Gud». (Uppsala stads dombok (UL), 1693 $^{23}/_{8}$.)

[1] Se t. ex. Uppsala stads dombok (UL) 1669 $^{31}/_{7}$ samt Svea hovrätts krim.res. 1689 $^{29}/_{11}$ (BECCHIUS, Vol. 7, RA, fol. 8).

[2] De djur, som i detta sammanhang vanligen omnämnas i rättegångshandlingarne, äro får, get, hund, svin, sto och ko (tjur).

[3] Se BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 5—6. Jfr Svea hovrätts krim.res. 1658 $^{27}/_{10}$ (i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA). Pigan Brita Björnsdotter hade enligt detta rättsfall begått tidelag med en »fåhund, en dag tre gånger och något efter på en annan dag nio gånger». Pigan dömdes till halshuggning och att å båle brännas, men hunden skulle dödas å avrättningsplatsen samt nedgrävas därstädes.

Digitized by Google

genom Svea hovrätts resolutioner den 19 januari och den 14 juni 1700[1], enligt vilka djuret skulle framföras till avrättningsplatsen och där dödas av skarprättaren samt omedelbart nedgrävas i jorden. Detta moment ansågs f. ö. vara av sådan betydelse, att myndigheterna med stränga straff sökte beivra de försök, som gjordes från ägarnes sida att på egen hand skaffa djuren ur vägen. En kvinna, vid namn Margareta Persdotter, som, ehuru hennes son för henne bekänt, att han begått tidelag med en ko, dock låtit slakta kon och jämte sitt husfolk förtärt densamma, dömdes sålunda i anledning av kungliga brevet till Svea hovrätt den 12 juni 1703 för denna förseelse till åtta dagars fängelse vid vatten och bröd.[2] Grunden till förseelsen kan möjligen delvis förklaras såsom innebärande ett obehörigt ingrepp i de ämbetsgöromål, som tillkommo skarprättaren, och för vilka denne ägde att uppbära särskilt arvode.[3] Voro djuren i något fall flera, ledde detta icke till någon ändring i förfarandet, såvida tidelagaren blott kunde utpeka de djur, med vilka han bedrivit gärningen.[4] I motsatt fall ansågs, att exekution av djuren icke finge äga rum.[5] Blev tidelagaren av någon anled-

[1] Anförda av ABRAHAMSSON, s. 740.

[2] J. A. FLINTBERG: Lagfarenhets-Bibliothek, D. 5, sid. 184.

[3] S. WIESELGREN, a. a., s. 279 ff., meddelar några taxor för rikets skarprättare från 1720-talet. Av dessa framgår bl. a., att dödandet av de djur, med vilka tidelag blivet begånget, taxerades olika allt efter arten av ifrågavarande djur. För dödandet av en ko erhöll sålunda skarprättaren 2 daler, för ett sto 2 ½ daler och för en sugga 3 daler s. m. Skarprättaren Magnus Mejer i Stockholm erhöll emellertid år 1723, då han avrättade tidelagaren bryggardrängen Anders Andersson jämte fyra kreatur hela 20 daler s. m., »4 daler för vart liv». In emot 1700-talets midt höjdes taxan högst väsentligt.

[4] Denna princip ledde stundom till en fullständig mass-slakt å kreatur. Såsom exempel må angivas följande rättsfall. Trosspojken Tomas Tomasson hade frivilligt tillstått, att han en viss söndag bedrivit tidelag med en ko, samt att han allt sedan sitt tionde år med femton kor och sju ston »förövat slik djävulskap». Enligt Svea hovrätts resolution 1689 $^{10}/_{12}$ skulle samtliga kreaturen, »med vilka han bolat», utföras å avrättningsplatsen och där dödas samt nedgrävas. — En 20-årig dräng vid namn Jan Persson hade vidare under tre år haft tidelag med ej mindre än 29 olika kreatur, »såsom kor, ston och ett svin». Även i detta fall resolverade hovrätten 1689 $^{29}/_{11}$, att ifrågavarande djur, »som behållna äro», skulle på enahanda sätt dödas och nedgrävas. (BECCHIUS, Vol. 7, RA, fol. 8).

[5] Svea hovrätts krim.res. 1701 $^{13}/_{11}$. (ABRAHAMSSON, s. 740.)

Digitized by Google

ning (t. ex. minderårighet) icke straffad med döden, kunde djuret av naturliga skäl ej utföras till avrättningsplatsen, utan ihjälslogs under sådana omständigheter av skarprättaren och grävdes ned i skogen.[1] Svårare var det att avgöra, hur det skulle förfaras med djuret för det fall, att brottet aldrig kommit till utförande, emedan tidelagaren ej hunnit fullborda sitt uppsåt. Genom kungliga rådens resolution den 7 december 1713[2] avgjordes spörsmålet på så sätt, att djuret i fråga skulle till undvikande av vidare förargelse föras avsides och där ihjälskjutas. Men om en för tidelag anklagad person endast blivit misstänkt för att hava bedrivit gärningen med ett visst djur, förelåg det enligt Svea hovrätts resolution den 18 oktober 1727[3] ingen orsak att »till ägarens avsaknad» skaffa djuret ur vägen, helst som något bevisligt tidelag i detta fall aldrig ägt rum. Slutligen föreskrevs genom kungligt reskript den 25 november 1730[4], att om djuret behövde avlivas och tillhörde annan person än tidelagaren, skulle ersättning för detsamma utgå ur den brottsliges egendom.

Ett visst intresse tilldrager sig frågan, hur erkännandet i tidelagsmål under landslagens tid skulle vara beskaffat för att medföra laga verkan. Svaret på detta spörsmål återfinnes i vissa hovrättsresolutioner. Enligt dessa skulle erkännandet av ett tidelagsbrott anses såsom fullt bevis, under förutsättning att den anklagade frivilligt och otvunget avgivit en klar och tydlig bekännelse i saken inför rätta. En dylik bevisning var emellertid ej tillräcklig för ådömande av dödsstraff, utan härtill fordrades även sannolika skäl för erkännandets objektiva trovärdighet, vilket förhållande särskilt inskärptes genom Svea hovrätts kriminella resolutioner den 23 april 1702 och den 24 september

---

[1] Svea hovrätts krim.res. 1690 (BECCHIUS, Vol. 7, RA, fol. 112); Svea hovrätts krim.res. 1700 $^{30}/_{6}$, 1702 $^{21}/_{10}$ och 1702 $^{25}/_{4}$. (ABRAHAMSSON, s. 740.)

[2] Justitierevisionens registratur (RA). Jfr ABRAHAMSSON, s. 740.

[3] ARNELL, s. 749.

[4] Anfört hos D. NEHRMAN: Inledning til then swenska jurisprudentiam criminalem (1756) s. 437. — Samma princip hade emellertid långt tidigare tillämpats i praxis. Se härom t. ex. Uppsala stads dombok (UL) 1669 $^{26}/_{11}$ samt Svea hovrätts krim.res. 1721 $^{31}/_{8}$ (den senare anförd hos FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 183).

Digitized by Google

1703.[1] Om den anklagade inför rätta återkallade den bekännelse, som han antingen utom rätten[2] eller förut inför rätten avgivit, medförde detta åtminstone från och med 1700-talets början, att den tidigare bevisningen förlorade sin verkan.[3] Därmed följde dock icke utan vidare, att den anklagade blev straffri, ty emedan han bekänt en sak, »som av ingen sanning befinnes», pålades han stundom ett extra ordinarie straff, vilket hovrätten in casu ägde att bestämma.[4] Det ansågs emellertid ej tillräckligt, att den anklagade erkänt själva gärningen, utan han måste också redogöra för de närmare omständigheterna vid brottets begående. Om han underlät det sistnämnda, hyste myndigheterna inga betänkligheter mot att använda tortyr såsom ett sista påtrycksmedel. Detta framgår bl. a. av Svea hovrätts skrivelse till Kungl. Maj:t den 1 april 1724. Häri meddelades, att, enligt vad hovrätten inhämtat, en person vid namn Erik Thyresson vid Snäfringe häradsrätts sammanträde »med ett kort ja» bekänt sig vara skyldig till anklagelsen för tidelag, men att han icke kunnat förmås att redogöra för de närmare omständigheterna, varför varken tings- eller hovrätten bleve i stånd att avdöma målet. Häradshövdingen hade i anledningen härav hemställt till hovrätten, om ej tingsrätten kunde tillåtas, därest Thyresson vid nästa rannsakning skulle visa sig lika hårdnackad och ej vilja svara, att låta honom straffas med några par spö.

---

[1] ABRAHAMSSON, s. 739. — Se dessförinnan Svea hovrätts krim. resolutionsbok 1695 (RA), fol. 268, samt Svea hovrätts krim.res. 1651 (BECCHIUS, Vol. 7, RA, fol. 17). Enligt det senare rättsfallet hade en 70-årig kvinna, vid namn Barbro, bekänt, att hon haft tidelag med en tjur vid 14 års ålder, men då bekännelsens överensstämmelse med verkligheten syntes hovrätten tvivelaktig, lämnades hon under Guds dom och ålades endast »uppenbar kyrkoplikt». — Under senare hälften av 1600-talet var det synnerligen vanligt, att ålderstigna personer självmant infunno sig vid underrätterna och bekände sig hava begått tidelag i sin ungdom.

[2] Erkännande utom rätta betraktades stundom såsom halft bevis. Jfr E. CARLQUIST: Studier i den äldre svenska bevisrättens utveckling (1918), s. 203.

[3] Under 1600-talet var denna princip ej klart utformad. Så resolverade Svea hovrätt 1669 $^{13}/_{11}$ (res. är omnämnd i Uppsala stads dombok, UL, s. å. $^{22}/_{11}$), att en viss person, som efter tre månader återtagit en inför rätten gjord bekännelse om tidelag, ändå skulle avrättas och brännas.

[4] Svea hovrätts krim.res. 1702 $^{15}/_{3}$ och $^{2}/_{10}$ samt 1712 $^{8}/_{5}$. (ABRAHAMSSON, s. 739—40.)

Digitized by Google

Hovrätten ansåg för sin del, att prästerskapet först borde »med bearbetande av Guds ord» söka förmå honom att redogöra för de nödiga omständigheterna, men om detta misslyckades, borde tingsrätten få tillstånd »att låta spänna handklovar på honom samt honom på väggen upphänga, och, där det ej något uträttade, att han då finge några par spö och han således erfara, det uppå hans motsträvighet följde ett verkligt straff, som någon ändring hos honom förorsaka torde». Även Kungl. Maj:t avvek ej i princip från underinstansernas ståndpunkt. I kungliga brevet till hovrätten den 22 april 1724 heter det nämligen, att »ehuruväl k. förordningar och domarereglerna icke medgiva eller tillåta, att någon skall plågas och pinas till bekännande av någon angiven missgärning», så vore det likväl annorlunda beskaffat med denne delinkvent, som redan bekänt gärningen, vadan Kungl. Maj:t fann skäligt alldeles gilla hovrättens betänkande i ärendet med nådig vilja och befallning, att häradshövdingen ej skulle skrida till tortyr, innan han märkt allt hopp vara ute att själv eller genom prästerskapet kunna med fången härutinnan något uträtta.[1]

Det andra fallet, som behandlades i Kristoffers landslag, var såsom nämnts, att en person anklagats för tidelag, ehuru han icke tagits på bar gärning. Övriga förutsättningar voro, att personen i fråga förnekade handlingen, och att några laga vittnen ej stodo att uppbringa. Under sådana omständigheter kunde straffet aldrig bliva döden, men om domstolen ändå fällde honom, skulle han enligt lagen »järnslås» och därefter undergå kyrkostraff. Åtminstone under 1600-talet kombinerades järnslagningen i regel med viss tids fästningsarbete, vanligen ett halvt eller helt år.[2] Den bevisning, som i detta sammanhang förebragtes, var i allmänhet endast av indicienatur, men blev vanligen fällande, om angivaren tillika styrkte sin anklagelse med ed eller upprepade den i samband med Herrens nattvard, varigenom han ansågs sätta sin själ i pant rörande riktigheten av sitt påstående.[3] Ofta befunnos dock indicierna ej vara tillräck-

[1] S. WIESELGREN, a. a., s. 194.

[2] Jfr det Rosengrenska lagförslaget, Högmålabalken kap. 14: »... då skola de järnslås och under *annat världsligt straff* bliva straffade och ej liv mista».

[3] BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 43. Jfr fol. 44–47.

Digitized by Google

liga för att medföra fällande dom, varför saken lämnades åt framtiden, tills den kunde uppenbar varda, och under sådana omständigheter hände det stundom, att angivaren jämlikt 20 kap. Tingmålabalken måste böta 40 mark för falsk anklagelse.[1]

I landslagen omtalas icke, huruvida försök till tidelag skulle bliva föremål för straff. Detta spörsmål upptogs ej heller av 1643 och 1665 årens lagkommissioner till besvarande. I hovrättspraxis straffades emellertid försöket, om detta var bevisligt genom eget erkännande, vanligen med ett halvt eller helt års halsjärn och sedan uppenbar kyrkoskrift.[2] Om omständigheterna voro försvårande, t. ex. om försök förekommit å sabbat[3], kunde straffet lämpas därefter exempelvis genom tillägg av hudstrykning, fängelse eller straffarbete under högst ett år.[4]

Ett annat hithörande spörsmål, som lagen ävenledes förbigår med tystnad, var, huruvida minderårig eller avvita person kunde straffas för tidelag eller försök därtill. Enligt hovrättspraxis ansågs minderårig under tolv år av fysiska skäl ej kunna begå tidelag, men om han själv erkände brottet, straffades han med risslitande vid kyrk- eller tingsstugudörren, sedan djuret på anfört sätt avlivats.[4] Var tidelagaren mellan tolv och femton år, brukade han, åtminstone om omständigheterna voro försvårande, dömas till döden och bålet.[4] Försök av övermage synes

[1] Se t. ex. Svea hovrätts krim.res. 1629 (i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA).

[2] Se t. ex. Svea hovrätts krim.res. 1626 (i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA).

[3] Se härom Svea hovrätts krim.res. 1709 $^{7}/_{8}$ (ARNELL, s. 749). En person, som två gånger, nämligen på Långfredagen och annandag Påsk haft uppsåt att begå tidelag med ett sto, men blivit därifrån hindrad, dömdes först för att han »på ovannämnda stora högtidsdagar med ett sådant ogudaktigt och vederstyggligt förehavande umgåtts» i anledning av Kungl. Maj:ts stadga om sabbatsbrott av den 17 oktober 1687, §§ 3 och 4, att plikta fyra gånger 40 mark s. m. eller i dess ställe med 14 dagars fängelse vid vatten och bröd samt sedan uppenbar kyrkoplikt undergå, och därefter i följd av 14 kap. Högmålabalken att slås i järn och arbeta ett halvt år vid Kungl. Maj:ts slott. — Om den anklagade ej övertygats om att försöket skett å sabbat, kunde 1687 års förordning ej tillämpas. Se härom Svea hovrätts krim.res. 1723 $^{10}/_{5}$ (avskrift i Nordinska saml., UB, N:o 1296, fol. 94).

[4] BECCHIUS, Vol. 7, (RA), fol. 103—110. Jfr Svea hovrätts krim.res. 1631 (i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA).

Digitized by Google

ordinarie hava straffats med risslitande och uppenbar kyrkoskrift, stundom dock att gå med halsjärn under ett år.[1] Avvita person åter, som själv bekänt försök till gärningen, plägade, om sannolika skäl förelågo, dömas till hudstrykning och stundom även till uppenbar skrift, såframt han, som det heter i en hovrättsresolution 1664, »någon kunskap om sina salighetsmedel haver».[2] Hade han däremot överbevisats om själva gärningen, lämnades saken i regel under Guds dom.[3]

1686 års lagkommissions förslag till föreskrifter om tidelag utgjorde liksom på så många andra punkter endast en kodifikation av gällande hovrättspraxis.[4] Endast i ett avseende, nämligen vid fastställandet av straff för avvita person, som bevisligen bedrivit tidelag, blev hovrättens praxis föremål för olika meningar inom kommissionen. Under december månad 1695 framhölls nämligen å ena sidan, att en hel- eller halvgalen persons handlingar måste anses såsom culposa, varför sagda person borde undslippa livsstraff, men å andra sidan genmäldes med skärpa, att en avvita icke kunde anses vara oskyldigare än ett oskäligt djur, som dock legaliter måste dö vid tidelag.[5] För-

[1] BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 117. Jfr Svea hovrätts krim.res. 1620 i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA).

[2] BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 134. Jfr fol. 140.

[3] BECCHIUS, Vol. 7 (RA), fol. 135—37. Jfr Svea hovrätts krim.res. 1657 [illegible] (i hovrättens Promptuarium exemplorum, RA).

[4] Detta är så mycket mindre förvånansvärt, som lagkommissionen haft tillgängligt BECCHII ovan ofta citerade sammandrag av Svea hovrätts kriminella resolutioner rörande ifrågavarande mål. BECCHIUS, som blev lagkommissionens förste sekreterare, hade redan 1685 på grund av kungligt uppdrag systematiskt genomgått samtliga kriminella mål i Svea hovrätts arkiv samt inordnat de olika prejudikaten under skilda brottstypsrubriker. Ett exemplar av detta viktiga arbete, som efter Becchii död (1703) återfanns bland hans efterlämnade papper, inlöstes av regeringen 1705 [illegible] förmodligen närmast för att användas i samband med det fortgående lagstiftningsarbetet. Se härom Lagkommissionens protokoll 1704 [illegible] och 1706 [illegible] (W. SJÖGREN; Förarbetena, D. 2, s. 227 och 279). Det är detta exemplar, som numera finnes i riksarkivet, inbundet i 13 band in folio (ett är förkommet). Samlingen har efter 1685 högst väsentligt kompletterats med bl. a. avskrifter av hithörande kungliga brev från slutet av 1600-talet. Detta framgår bl. a. därav, att dessa tillägg äro skrivna med annan stil än samlingen i dess helhet och ofta på särskilda ark, som sedermera inhäftats å lämpliga ställen. Jfr J. A. POSSE: Bidrag till svenska lagstiftningens historia (1850), s. 268—69.

[5] W. SJÖGREN: Förarbetena till Sveriges rikes lag, D. 2 (1901), s. 53.

Digitized by Google

modligen på grund av denna oenighet kom spörsmålet ej att upptagas i det av kommissionen följande år (1696) utarbetade förslaget till högmåla- och edsöresbalk, kap. 26.[1] Detta blev av följande lydelse:

»§ 1. Vilken människa som av satan och sin onda begärelse så långt låter förföra sig, att han köttslig beblandelse haver med något oskäligt kreatur, och varder antingen tagen å färsk gärning eller lagligen därtill övertygad, den skall halshuggas och i båle brännas samt djuret tillika dödas och nedgrävas.

§ 2. Nekar någon till gärningen, men tillstår likvisst uppsåtet därtill, densamma skall, om annat honom icke överbevisas kan, arbeta i järn ett helt eller halvt års tid och sedan stå uppenbar kyrkoplikt.»

Förslaget undergick därefter flera mindre förändringar och intogs slutligen i 1734 års lag, 10 kap. Missgärningsbalken, med följande lydelse:

»1 §. Var som haver tidelag med fä eller andra oskäliga djur, den skall halshuggas och i båle brännas; varde ock samma djur tillika dödat och bränt.[2]

2 §. Nu kan någon ej bindas till själva gärningen, men finnes hava fullt uppsåt och varit beredd en sådan styggelse att fullborda;[3] då skall han arbeta i halsjärn halvt år eller mera efter sakens omständigheter.»

[1] W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 4 (1902), s. 396.

[2] Förändringen med avseende å djurets avlivande tillkom genom lagkommissionens beslut den 17 november 1699 på yrkande av bl. a. Åbo hovrätt samt landshövdingarne i Åbo och Västerbottens län. (W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 2, s. 159—60.)

[3] Detta tillägg beslöt lagkommissionen 1716 ⁹/₁₂ under följande motivering: »Ty här är mer än simplex conatus, därför bör ock vara exasperatio poenæ». W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 3 (1901), s. 251. — Häradshövding J. von Scheffer hade f. ö. långt tidigare velat ändra 1696 års ovan anförda förslag på så sätt, att vid ordet *uppsåt* skulle tillfogas en förklaring, att gärningen även måste hava varit påbörjad. Med anledning härav hade emellertid lagkommissionen vid sammanträde den 17 november 1699 utlåtit sig på följande sätt: »Är nog att införa om uppsåtet, som här står: nekar gärningen och tillstår uppsåtet; måste ju förstås mer varit än tankarne allena, medan det praesupponerar mer, när gärningen nekas». (W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 2, s. 160.)

Digitized by Google

NEHRMAN, som några årtionden efter lagens tillkomst kommenterat bl. a. nyss anförda paragrafer[1], framhåller, att vad som i 1 § sägs om djurets dödande och brännande icke vore att anse såsom ett eventuellt straff för djurets delaktighet i ogärningen, utan hade denna bestämmelse tillkommit endast och allenast för »att därmed förekomma vidare förargelse hos dem, som så framdeles se djuret och påminna sig denna synd». Beträffande 2 § borde enligt samme författare straffet för uppsåt inträda, först sedan det visats, att den anklagade »ej av eget bevåg, utan av ogörligheten eller andra hinder avstått ifrån en så grov synd».[2]

Även på några andra ställen i 1734 års lag omtalades tidelagsbrottet. Innehållet i det förut omnämnda kungliga brevet av den 3 augusti 1698 angående tidelagare, som avledo i fängelse, hade sålunda införts i Straffbalken 2 kap., 1 §.[3] En legal nyhet betecknade däremot stadgandet i Rättegångsbalken 25 kap., 5 §, enligt vilket mål, som rörde tidelag, skulle, innan domen gick i fullbordan, underställas hovrättens prövning. Detta sammanhängde med att hovrätten numera uttryckligen erhållit leuterationsrätt i dylika mål. För övrigt kan i detta sammanhang nämnas, att domaren vid tidelag jämlikt Rättegångsbalken 17 kap., 32 §, ej borde döma till värjemålsed, utan istället, om bevisningen ej var fullt bindande och den anklagade nekade till gärningen, lämna saken till framtiden, då den kunde bliva uppenbar.

---

[1] D. NEHRMAN: Inledning til then swenska jurisprudentiam criminalem (1756), s. 15 och 437.

[2] Under 1600-talet hade däremot domstolarne icke dragit någon skarp gräns mellan uppsåt i egentlig mening och försök. Även den brottsliga viljan ansågs sålunda i tidelagsmål böra beläggas med straff, för såvidt den blivit manifesterad genom eget erkännande. Detta förfaringssätt innebar sannolikt en kompromiss mellan germansk och kanonisk rätt, enligt vilken senare själva tanken å brott var, även innan den framträdt i någon som helst handling, lika straffbar som brottet självt. (Jfr WINROTH, a. a., s. 56.) Så långt har emellertid den svenska rätten aldrig sträckt sig, och under 1700-talets förra hälft kom f. ö. densamma att alltmer avlägsna sig från sin kanoniska förebild. Jfr ovan, s. 29, not 3.

[3] Såsom alternativ gravplats till galgbacken anvisar dock Straffbalken istället för moras någon plats »avsides i skogen».

Digitized by Google

Redan under senare hälften av 1600-talet befanns, att »den vederstyggliga tidelagssynden» alltmer gripit omkring sig i trots av den höga straffsatsen. Dessförinnan hade tidelagsbrottet förhållandevis mera sällan åtalats vid domstolarne.[1] Den ökade förekomsten av tidelagsmål under århundradets senare hälft måste av allt att döma sättas i samband med det fenomen, som i svensk historia går under namn av det stora trolldomsraseriet, och som just inträffade under denna period. Betecknande för samhörigheten med denna andliga farsot är bl. a., att även tidelagssynden allmänt karakteriserades såsom »djävulskap». Själva straffproceduren för trolldom och tidelag hade också vissa beröringspunkter, som särskilt voro ägnade att påverka folkfantasien. Allt eftersom avrättningar av tidelagare blevo vanligare och brottet sålunda mera bekant, tilltog den allmänna upphetsningen i styrka. Det gick slutligen så långt, att en dräng endast behövde göra besök i ladugården på någon mera ovanlig tid, för att han skulle bliva misstänkt för att bedriva tidelag med kreaturen. Myndigheterna, som i god tro handlade efter avskräckningsteoriens principer, gjorde heller ingenting för att lugna sinnena, utan bidrogo snarare till att förstärka oron genom att på allt sätt göra straffproceduren till ett allmänt samtalsämne. Följderna av detta system läto ej heller vänta på sig. Personer, som aldrig förut hört talas om ifrågavarande brott, blevo nämligen härigenom ofta förledda att omsätta sin nyför-

[1] Betecknande är, att de tvenne nyligen i tryck utgivna häradsrättsdomböckerna från förra hälften av 1600-talet (Ölme härads dombok 1629—50, utg. 1921—24 av A. E. LÖF; Vendels sockens dombok 1615—45, utg. 1925 av N. EDLING) sakna t. o. m. varje antydan om förekomsten av ifrågavarande brott. — K. W. HERDIN, som systematiskt genomgått Uppsala stads bevarade domböcker från 1600-talet, meddelar till yttermera visso i ett snart utkommande arbete om »Uppsala på 1600-talet», att han första gången påträffat tidelagsbrottet i 1647 års dombok. Under senare hälften av århundradet förekomma emellertid enligt samme författare ej mindre än fem olika tidelagsmål vid Uppsala rådhusrätt, vilket antal proportionsvis ej är ringa särskilt med hänsyn till förhållandet, att ifrågavarande brott huvudsakligen tillhörde landsbygden. — Jag begagnar här tillfället att erkänna den tacksamhetsskuld, vari jag står till vice häradshövdingen Herdin, för att han dels godhetsfullt låtit mig taga del av ovannämnda arbete i manuskript, dels givit mig anvisning på flera hithörande rättsfall ur Uppsala rådhusrätts arkiv.

Digitized by Google

värvade kunskap i handling. Under sådana omständigheter var det mindre underligt, att antalet tidelagsmål vid domstolarne för varje år ökades med oroväckande hastighet.

Svea hovrätt fann det slutligen vara av nöden att underrätta Kungl. Maj:t om förhållandet. Samtidigt meddelade emellertid hovrätten, »att de vanartige, som sådan djävulskap bedrivit», mestadels varit vallpojkar, »som sällan eller aldrig kommit i kyrkan och Guds hus, och ej heller om sin salighet något varit undervista». I anledning härav förordnade Kungl. Maj:t den 17 november 1686 i skrivelse[1] dels till biskoparne, att de skulle tillhålla prästerna i varje stift att undervisa vallhjonen i deras kristendom, dels till landshövdingarne, att de skulle söka förmå allmogen att så mycket som möjligt använda kvinnfolk istället för pojkar till vallgång. Genom 1686 års förordning fästes även lagkommissionens uppmärksamhet vid förhållandet. I 1692 års förslag till byggningabalk intogs också ett stadgande härom[2], men under juni månad 1693 blev frågan föremål för förnyad diskussion, vilken ledde till att stadgandet ej kom att införas i det följande förslaget 1694. Lagkommissionen hade nämligen vid detta tillfälle funnit, att det ej vore orimligt att tillåta karlar vallgång, »särdeles som man ock vet, att kvinnor funna äro, som begått tidelag».[3]

Kungl. Maj:t fortsatte emellertid på den inslagna vägen och förordnade vidare den 9 december 1693, att prästerskapet över hela landet skulle varna sina församlingar för den svåra tidelagssynden.[4] Den 12 december 1710 inskärptes ånyo föreskrifterna i 1686 års förordning, vilken borde »allt som oftast» uppläsas vid alla häradsting till allmogens varning.[5] Vederbörande myndigheter hade nämligen erfarit, att allmogen icke efterlevt

[1] Tryckt hos SCHMEDEMAN, s. 1074.

[2] Detta förslag till stadgande var av följande lydelse (BB 21: 4): »Till vallhjon skall man söka kvinnor och, där de havas kunna, ej män eller gossar bruka vid böter». (W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 4, s. 288.)

[3] W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 1 (1900), s. 459.

[4] NEHRMAN, a. a., s. 437—38.

[5] Justitierevisionens brev till Svea hovrätt 1710 $^{7}/_{12}$, vilket publicerades genom hovrättens skr. till häradshövdingarne s. å. $^{12}/_{12}$ (årstrycket). Påbudet förnyades av hovrätten 1728 $^{13}/_{3}$ (ARNELL, s. 748), varvid dock uppläsningen av 1686 års förordning inskränktes till de häradsting, som höllos näst före den tid, då vallgången begyntes.

Digitized by Google

förordningens föreskrifter, utan fortsatt med att använda vallpojkar, »vilka», som det heter i hovrättens skrivelse härom, »när de med tidelag bliva beträdda, föregiva sig ej hava förstått samma missgärning vara någon synd». Lagkommissionen förmåddes även att i dess nästa förslag till byggningabalk 1713 ånyo intaga ett utdrag av 1686 års förordning.[1] De publicerade föreskrifterna synas emellertid icke haft åsyftad verkan. Konsistorium i Härnösand ingick därför till regeringen med en begäran, att Kungl. Maj:t måtte förnya bestämmelserna om att inga andra än kvinnfolk finge såvidt möjligt användas i valltjänst men med det tillägget, att de även skulle kunna läsa i bok. Under sådana omständigheter kunde nämligen vallhjonen åläggas att lära sig vissa läxor av deras kristendomsstycken, vilka de var tredje söndag skulle redovisa för vederbörande församlingspräst, på det att »de måge kunna fästa sina tankar uppå det, som gudeligt är, och således genom Guds nåd ifrån varjehanda slemma synder avhåldne varda». Detta förslag fann Kungl. Maj:t synnerligen beaktansvärt och förmodade den 20 november 1723 i nåder, att »prästerskapet efter deras ämbete och skyldighet allt detta, med mera, noga lära iakttaga och efterkomma, som länder till ungdomens och deras åhörares kristliga undervisning och anförande».[2] Men ingenting hjälpte. Några år senare gingo myndigheterna t. o. m. så långt, att de utsatte bötesstraff för de husbönder, som utan nödtvång läto pojkar brukas till vallgång. Enligt Svea hovrätts universal den 10 november 1729[3] skulle sålunda dylika husbönder såsom »förbudsbrytare» plikta 40 mark s. m. Denna straffbestämmelse upprepades i flera kungl. brev[4] och infördes slutligen i 1734 års lag, 11 kap., 2 §, Byggningabalken, där det heter: »Till vallgång skola kvinnfolk brukas, där det ske kan, och ej gossar, vid tio dalers bot».[5] Detta stadgande kvarstår ännu i lagen den dag, som idag är, och har ofta vållat förundran hos personer, som varit okunniga om dess historiska förutsättningar.

[1] W. SJÖGREN: Förarbetena, D. 5 (1903), s. 207.

[2] S. WILSKMAN: Swea rikes ecclesiastiqve werk (1781), s. 694.

[3] Årstrycket.

[4] Se t. ex. Kungl. brev 1733 4/10, omnämnt hos WILSKMAN, a. a., s. 1261.

[5] En daler = fyra mark.

Digitized by Google

Ännu 1769 ålades landshövdingarne tillhålla vederbörande att lagligen åtala dem, som emot föreskriften i denna paragraf nyttjade pojkar till vallgång, vartill istället kvinnfolk eller gift manbart folk borde brukas.[1]

Vid midten av 1700-talet började emellertid vederbörande myndigheter äntligen få klart för sig, att alla varningar mot tidelag, hur välmenta de än syntes vara, verkade raka motsatsen mot vad de åsyftade. Denna nya ståndpunkt återfinnes även hos NEHRMAN[2], som i sina föreläsningar under 1750-talet med rätta framhöll, att »människans onda böjelser varda lätteligen retade till alla möjliga avvägar ifrån dygd och ärbarhet, *när de få därom kunskap*». Erfarenheten från andra riken hade också enligt samme författare givit vid handen, att oförsiktiga undersökningar om vederstyggliga förut nästan obekanta gärningar föranledt till att desamma tagit överhanden. Att dessa reflektioner ej voro gripna ur luften framgår bl. a. av den s. k. Tabellkommissionens handlingar, enligt vilka tidelagsbrotten just under 1750-talet voro stadda i rask tillväxt, varom mera nedan.

Myndigheternas nya uppfattning i frågan tog sig flerfaldiga uttryck. Den 12 juli 1750 meddelade Kungl. Maj:t i brev till samtliga hovrätter, att Kungl. Maj:t »vid övervägandet om medel och utvägar till hämmandet av den vederstyggliga tidelagssynden» funnit det leda »till ungdomens och enfaldigt folks förargelse», att dylika personer fingo vara närvarande vid häradsrättens rannsakningar härom och »såväl av missgärningsmännen som vittnens berättelser inhämta kunskap om de vid sådan styggelses bedrivande förelupna omständigheter». Härigenom »och då de få höra det, som dem tillförene varit obekant», kunde nämligen »syndig lusta» hos dem lätt uppväckas. I anledning härav hade Kungl. Maj:t ansett nödigt förordna, att underdomaren, när något mål företogs, som anginge tidelag, icke borde tillåta andra än dem, som hörde till rätten, att därvid vara tillstädes jämte åklagaren och den anklagade med undantag endast av de personer, som nödvändigt måste höras för upplysning i målet. Även själva domen borde avsägas inom

[1] Kungl. brev 1769 $^{10}/_{11}$, anfört hos WILSKMAN, a. a., s. 1261.
[2] A. a. (1756), s. 438.

Digitized by Google

lyckta dörrar[1] och protokollet över rannsakningen ofördröjligen insändas till hovrätten, som snarast möjligt hade att avgöra saken. I det fall, att den brottslige dömdes till döden, skulle domen icke heller efter vanligheten uppläsas på avrättningsplatsen, för att de däruti anförda omständigheterna icke måtte bliva kända för allmänheten. Istället borde häradsfogden eller den, som hade inseende över exekutionen, lämna ett kort meddelande, för vad gärning den brottslige komme att avlivas.[2]

Samma princip återfinnes vidare i kungliga brevet till samtliga hovrätter den 27 juni 1765. Frågan gällde här, huruvida kyrkoplikt skulle ådömas tidelagare, som i anseende till synnerliga skäl och omständigheter fingo behålla livet. I de tidigare förslagen till missgärningsbalk hade 1686 års lagkommission bibehållit landslagens bestämmelse om kyrkoplikt, men 1731 hade densamma fått utgå och hade ej heller införts i den slutliga lagredaktionen. Anledningen härtill var säkerligen endast, att vederbörande ansett kyrkostraffen icke böra regleras i den allmänna lagen.[3] Förhållandet hade emellertid i detta fall medfört en viss osäkerhet i tillämpningen så till vida, att en del hovrätter vid tidelag tillstyrkt uppenbar kyrkoplikt, medan en del underlåtit att nämna något därom i sina domar. Kungl. Maj:t upptog nu spörsmålet till behandling i ovannämnda skrivelse den 27 juni 1765, vari förordnades, att uti brott, som anginge tidelag, kyrkoplikt hädanefter ej borde äga rum, varför domstolarne ej heller i detta fall skulle döma till dylikt straff. Detta beslut motiverades därmed, att själva missgärningen till namn, beskaffenhet och förlopp i möjligaste måtto borde vara

[1] Jfr Kungl. brev 1726 $^{21}/_{10}$ och 1735 $^{19}/_{11}$, anförda hos FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 181. — De i dessa brev omtalade brottslingarne hade visserligen bedrivit otukt med djur, men själva gärningen var dock av sådan beskaffenhet, att den »ej egentligen kunde anses för tidelag». Brevens innehåll är dock av intresse, emedan det visar den begynnande reaktionen mot avskräckningsteoriens principer.

[2] Kungl. brevet 1750 $^{12}/_{7}$ är tryckt hos J. H. BACKMAN: Ny lagsamling, H. 3 (1839), s. 70. Innehållet i detta brev publicerades dock redan i årstrycket genom Svea hovrätts skr. 1750 $^{2}/_{8}$.

[3] Jfr BACKMAN, a. a., H. 3, s. 1. — Redan i det Rosengrenska lagförslaget vid början av 1600-talet hade f. ö. landslagens stadgande om ifrågavarande kyrkostraff utelämnats. Ej heller hade 1643 och 1665 årens lagkommissioner nämnt något om detsamma.

Digitized by Google

hemlig, för att icke göra något skadligt intryck på allmänheten. Detta ändamål kunde emellertid ej vinnas, om brottet i en hel församlings närvaro skulle erkännas och avbedjas samt syndaren därefter avlösas. Ej heller ansåg Kungl. Maj:t kyrkoplikten nödvändig ur den synpunkten, att missgärningen därigenom behövde försonas och den allmänt givna förargelsen utplånas, och detta så mycket mindre som den brottslige efter utståndet kroppsstraff i allmänhet dömdes till fästningsarbete eller fängelse på längre eller kortare tid och dessutom alltid för sin övriga livstid skildes från den ort, där missgärningen blivit förövad.[1]

Att likväl myndigheterna i fråga om tidelag ej ännu kunnat helt lösgöra sig från föreställningen om avskräckningsprincipens nödvändighet, framgår bl. a. av kungliga brevet den 28 maj 1752. Svea hovrätt hade i detta samband framställt en förfrågan, huruvida de, som haft uppsåt att bedriva tidelag, borde utan avseende vid den dyrbara fångskjutsen dömas att vid någotdera av de i landsorterna belägna fästningsverken verkställa det arbete, vartill en sådan brottsling lagligen gjort sig skyldig, eller om han kunde på sätt, som dittills stundom praktiserats, förvandla samma arbete till någon däremot svarande kroppsplikt. Kungl. Maj:t fann emellertid i sitt svar det vara angeläget, att den brottslige, »sedan denna vederstyggliga tidelagssynden mer än förr tilltagit», skulle undergå »sådant straff, som förorsakar fasa och varning hos andra». Detta ändamål borde snarare vinnas, om den, som haft uppsåt till tidelag, avsändes att arbeta i halsjärn, än om han istället avstraffades med spö, allra helst såvida halsjärnet påsattes den brottslige uti allmänhetens närvaro, innan han avsändes från orten. F. ö. ansåg Kungl. Maj:t, att det gjorde större intryck och uppväckte mer räddhåga hos menigheten, ifall missgärningsmannen hade lång väg att färdas till fästningsarbetet, än om han skulle kvarstanna i orten och endast erhålla tio eller femton par spö, varför man vid sådana tillfällen icke borde fästa något avseende vid den olägenhet och kostnad, som den dryga fångskjutsen kunde medföra.[2] Även under den följande tiden fortsatte myn-

[1] Kungl. brevet 1765 $^{27}/_{6}$ är tryckt hos BACKMAN, a. a., H. 3, s. 70—71. — Innehållet i detta brev fastställdes ånyo genom 1807 års kungl. förklaring, 43 p., 1 mom.

[2] Kungl. brevet 1752 $^{28}/_{5}$ är tryckt hos BACKMAN, a. a., H. 3, s. 71. — S. WIESELGREN, a. a., s. 150, säger på tal om fångskjutsen under ifråga-

Digitized by Google

digheterna på den inslagna vägen och dömde den brottslige för försök till tidelag i regel till ett à fyra års fästningsarbete i halsjärn, stundom dock kombinerat med spöslitning, varjämte han vid vite av fem à sex par spö förbjöds att någonsin efter straffets avtjänande förfoga sig till eller vistas å den ort, där gärningen blivit begången. Vad djuret beträffar, skulle det i detta fall ej dödas, utan endast av ägaren bortskaffas från orten.[1]

Bestämmelserna om tidelag i 1734 års lag bibehöllos formellt ända till 1864 års strafflag trädde i kraft, såvida man bortser från det förhållandet, att brännandet av den döda kroppen avskaffades genom en kunglig förordning av den 10 juni 1841.[2] En undersökning av Tabellkommissionens handlingar[3] utvisar också, att åtskilliga avrättningar på grund av tidelag verkställts under perioden 1751—78. Då dessa handlingar sannolikt äro ofullständiga, är det desto mer anmärkningsvärt, att det sammanlagda antalet avrättade tidelagare under denna 28-årsperiod uppgår till ej mindre än 151 personer, tillhörande olika åldrar.[4] Betraktar man den nedan, s. 44, avtryckta Tabell I, befinnes emellertid, att medeltalet hastigt avtagit från minst nio varje år under de första sju åren 1751—57 till minst två under

varande tid: »Lätt inses, vilken fruktansvärd tortyr det innebar att på detta sätt fjättrad på skakande åkdon under dagar och veckor föras genom landet; huden avskavdes, sår uppstodo, kroppen sammantrycktes under järnbeklädnadens tyngd och ur stånd att röra sig eller ömsa kläder måste fången jämväl hemfalla åt den största osnygghet . . .; överallt måste han bliva föremål för folkets häpnande uppmärksamhet».

[1] Se t. ex. Kungl. brev 1764 $^{31}/_{10}$, 1770 $^{23}/_{5}$, 1775 $^{17}/_{2}$, 1785 $^{18}/_{10}$ och 1789 $^{21}/_{12}$ (anförda hos FLINTBERG, a. a., s. 188—89). Jfr Högsta domstolens protokoll (RA) 1795 $^{10}/_{8}$.

[2] Jfr BACKMAN, a. a., supplement 1846, s. 206.

[3] Tryckta hos OLIVECRONA, a. a., s. 110—153.

[4] Från år 1775 är exempelvis antecknat, att tvenne 18-åriga och en 20-årig yngling avrättades för tidelag. År 1756 halshöggs och brändes en tidelagare mellan 85—90 år, 1769 likaledes en gubbe mellan 75—80 år, och i 1760 års tabell finnes slutligen nämnt, att »en tidelagare, 80 år gammal från Jönköpings län, dött under vägen, då han fördes från tinget till Jönköpings slott». Att brottslingarne i detta fall ofta voro komna till hög ålder, kan åtminstone delvis förklaras därigenom, att vederbörande på sistone för att lätta sina samveten bekänt långt tidigare av dem bedrivna tidelag. Jfr Kungl. brev till Svea hovrätt 1764 $^{31}/_{10}$ (anfört hos FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 188).

Digitized by Google

de sista sju åren 1772—78. Detta betyder dock sannolikt endast, att överdomstolarne under periodens fortgång alltmer begagnat sig av leuterationsrätten, varigenom de av underrätterna ådömda dödsstraffen ersatts med lindrigare straffmedel.[1] I ett av lagutskottet vid 1778 års riksdag avgivet betänkande uttalades också, att det syntes ledamöterna fåfängt att kunna genom dödsstraff »hämma en synd, som har sin upprinnelse av en medfödd kroppens retelse och otyglade begär». Lagstiftaren hade visserligen velat undanröja en tidelagare såsom »styggelig» för alla människor, men samma ändamål kunde enligt utskottets mening vinnas, om brottslingen i fråga sattes i fängsligt förvar, varvid dock »hans obändiga lustar samt till så omänsklig vällust benägna kropp» borde tyglas och späkas »genom spöslitande och livstidsfängelse».[2]

Lagutskottets ovan anförda betänkande var närmast föranledt av Gustaf III:s försök vid 1778 års riksdag att upphäva dödsstraffet för en mängd olika brott, bl. a. för tidelag. Genom ständernas — framför allt prästernas — motstånd kunde reformen endast i förhållandevis ringa utsträckning genomföras, och tidelagsbrottet fick sålunda behålla den i 1734 års lag stadgade straffsatsen. Emellertid synes Gustaf III:s reformförsök ej hava varit utan betydelse jämväl för ifrågavarande brott. På något annat sätt torde man nämligen ej kunna förklara det egendomliga förhållandet, att dödsstraff efter 1778 icke vidare kom att verkställas för tidelag.[3] Den 1 november s. å. bestämde Gustaf III till yttermera visso, att hovrätterna hädanefter ej finge låta någon dödsdom gå i verkställighet, innan densamma blivit konungen underställd och erhållit hans nådiga bifall.[4]

[1] OLIVECRONA, a. a., s. 156. — En granskning av fånglistorna från ifrågavarande period ger också vid handen, att åtskilliga dödsdomar på grund av tidelag måste hava blivit upphävda och mildrade av överrätterna. Se S. WIESELGREN, a. a., s. 208—09.

[2] Lagutskottets betänkande är i hithörande delar avtryckt hos OLIVECRONA, a. a., s. 156.

[3] FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 185, anser, att dödstraff för tidelag ej verkställts sedan början av 1770-talet och åberopar till stöd härför kungliga brevet till Svea hovrätt 1772 $^{30}/_{7}$. Denna uppfattning vederlägges emellertid klart och tydligt av Tabellkommissionens handlingar. Jfr nedan, s. 44. Bil. I.

[4] Kungl. brev till samtliga hov- och överrätter 1778 $^{1}/_{11}$ (tryckt hos BACKMAN, a. a., H. 4, s. 247). Jfr 1807 års kungl. förklaring, p. 29.

Digitized by Google

Denna bestämmelse blev av utomordentlig betydelse för utvecklingen, då den kungliga kontrollen över dödsdomarne först därigenom kunde bliva verkligt effektiv. Visserligen dömde underrätterna och stundom även hovrätterna[1] allt fortfarande jämlikt 10: 1 Missgärningsbalken uppenbara tidelagare till halshuggning — dylika domar förekommo i första instans ännu 1862[2] — men vid underställningen mildrade Kungl. Maj:t »av gunst och nåd» alltid straffet[3] till i regel spöslitande, 15 à 40 par, samt fästningsarbete ifrån två till tio år,[4] varjämte den brottslige vid vite av sex à tio par spö förbjöds att efter utstått straff vistas å den ort, där gärningen blivit förövad.[5] OLIVECRONA meddelar vidare i sin avhandling Om dödsstraffet (s. 156), att rikets domstolar en lång följd av år före den stora straffreformen 1864 för att undvika att döma till döden vanligen brukat anse bevisningen i tidelagsmål endast styrka försök men icke det fullbordade brottet, och detta även om gärningsmannen fullständigt erkänt förhållandet.[6] Möjligen har lagkommit-

[1] Genom Kungl. cirkulär till samtliga hov- och överrätter 1829 $^{8}/_{9}$ upphörde överdomstolarnes leuterationsrätt i tidelagsmål.

[2] Se Justitiestatsministerns ämbetsberättelse nämnda år.

[3] M. CALONIUS ansåg — att döma av de anteckningar efter hans föreläsningar i Åbo 1785—86 över Jurisprudentiam criminalem, som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek (B. 178 c) — att straffet för tidelag i praxis brukade leutereras med hänsyn till följande omständigheter, nämligen 1:o delinkventens ringa ålder; 2:o hans bristande kristendomskunskap; 3:o om flera år förlupit mellan den tid, då gärningen begicks och brottet åtalades eller självmant bekändes av den skyldige. Jfr f. ö. M. CALONII Svenska arbeten, utg. av A. I. Arwidsson, D. 1, s. 247—49 och 448—49; D. 2, s. 251—52 och 431—32; D. 3, s. 8—9.

[4] Gällde det kvinna, brukade hon i stället dömas till viss tids tukthusarbete. Se t. ex. Kungl. brev 1792 $^{24}/_{4}$ (anfört hos FLINTBERG, a. a., s. 180), enligt vilket pigan Brita Andersdotter, 43 år gammal, som blivit förvunnen att hava haft beblandelse med en tjur, av gunst och nåd förskonades från dödsstraffet; och skulle hon istället till tukthuset i Stockholm i tysthet försändas och där i sex år till arbete hållas samt vid vite av sex par ris förbjudas att sedermera någonsin vistas å den ort, där brottet blivit begånget.

[5] Se t. ex. Justitierevisionens registratur (RA) 1780 $^{14}/_{4}$, 1782 $^{9}/_{12}$, 1788 $^{18}/_{4}$ samt 1790 $^{8}/_{3}$; ävensom Högsta domstolens protokoll (RA) 1791 $^{17}/_{10}$, 1794 $^{7}/_{1}$, 1795 $^{12}/_{1}$ och $^{13}/_{7}$, 1797 $^{14}/_{8}$ samt 1798 $^{23}/_{4}$ och $^{16}/_{7}$. Jfr FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 185.

[6] Sannolikt hava domstolarne därvid stödt sig på stadgandet i RB 17: 36 och i anslutning härtill ansett, att en för tidelag anklagad person

Digitized by Google

téns ståndpunkt till frågan ej varit utan inflytande på samtidens uppfattning rörande straffsatsen för sedlighetsbrott. I sitt förslag till allmän kriminallag 1832 säger nämligen kommittén på tal härom: »Då nu straffbarhet av dessa gärningar (sedlighetsbrott i allmänhet) ej må av borgerliga lagstiftningen dömas endast efter graden av deras osedlighet, utan efter den skadliga inflytelse de i jämförelse med andra brott äga på samhällets väl, har ock kommittén funnit nedsättning av de i lagen stadgade straff å ifrågavarande brott böra äga rum».[1]

I den mån straffet i praktiken väsentligen lindrades för tidelag, avtog också antalet personer, som sakfälldes för dylikt brott eller försök därtill. Betraktar man den nedan (s. 44) avtryckta Tabell II, finner man, att medeltalet hastigt nedgått från minst elva under de första nio åren 1830—38 till minst fem under motsvarande period 1856—64. Straffminskningen har dock säkerligen endast utgjort en av de faktorer, som bidragit till detta förhållandevis goda resultat. Vid sidan härav måste man nämligen också räkna med den stigande folkbildningen, ävensom med verkningarne av vissa andra hithörande sociala reformer, som genomfördes vid denna tid.

Vad kreaturen beträffar, tillämpades lagens bestämmelser om deras avlivande ännu vid midten av 1700-talet efter ordalydelsen. Detta framgår bl. a. av kungliga brevet till Svea hovrätt den 8 februari 1754, varigenom en skarprättare erhöll förhöjt arvode utöver taxan för det ovanliga besvär han haft att döda 20 kreatur, med vilka en bonde begått tidelag.[2] Under 1780-talet började emellertid vederbörande finna denna »juridiska lyx» — för att använda FLINTBERGS uttryck — vara alltför kostsam för ägaren, särskilt med tanke på att den brottslige ofta saknade tillgångar och sålunda sällan var i stånd att giva full-

icke kunde fällas på egen bekännelse, såvida icke omständigheter förefunnos, som voro ägnade att styrka densamma. Denna ståndpunkt har åtminstone tidigare intagits av högsta domstolen. Om vittnen åberopades, som kunde intyga, att de sett personen i fråga företaga gärningen, bortförklarades detta med att dessa otvivelaktigt vore att betrakta såsom angivare eller ryktesspridare och sålunda jämlikt RB 17: 7 ej kunde höras såsom vittnen i målet.

[1] Lagkommitténs förslag till allmän kriminallag (1832), Motiver, s. 68.

[2] Jfr Kungl. brev 1758 $^{2}/_{3}$ (anfört hos FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 184).

Digitized by Google

god ersättning för kreaturen.[1] Kungl. Maj:t nöjde sig därför med att låta skarprättaren döda ett av djuren, med vilka tidelag förövats, under det att ägaren fick draga försorg om att låta skaffa de övriga från orten.[2] Under 1790-talet tog Kungl. Maj:t slutligen steget fullt ut. Såsom regel ansågs det numera vara onödigt att överlämna det »till gärningen oskyldiga kreaturet» i skarprättarens händer. I stället ålades ägaren att utan särskild ersättning av den brottsliges medel till undvikande av vidare förargelse bortskaffa djuret från orten.[3]

Genom 1864 års strafflag (18: 10) avskaffades äntligen hotet om dödsstraff för tidelag och ersattes med straffarbete i högst två år.[4] Samtidigt borttogs ur lagen straffbestämmelsen för försök till samma brott.[5] Lagstiftaren har visserligen härigenom brutit med den ålderdomliga på mosaisk rätt ytterst vilande grundsatsen, att tidelag måste bestraffas med döden för att avvärja Guds vrede och hämnd, men har istället återfallit på den s. k. *demoralisationsprincipen,* som närmast har till syfte ett »bevarande av sedernas helgd».[6] I praxis har efter strafflagens

[1] Göta hovrätt föreslog med anledning härav i skrivelse till Kungl. Maj:t 1798 $^{28}/_{3}$ att ersättning till djurets ägare vid tidelag borde alternativt utgå av allmänna medel, för det fall att gärningsmannen saknade nödiga tillgångar. Samma åsikt förfäktas 1803 av FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 186.

[2] Se t. ex. Justitierevisionens protokoll (RA) 1787 $^{22}/_{10}$ och 1788 $^{1}/_{4}$. Jfr FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 186.

[3] Se t. ex. Justitierevisionens registratur (RA) 1790 $^{18}/_{1}$ och $^{8}/_{3}$, ävensom Högsta domstolens protokoll (RA) 1791 $^{17}/_{10}$, 1794 $^{7}/_{1}$, 1795 $^{12}/_{1}$ och 1797 $^{14}/_{8}$. Jfr FLINTBERG, a. a., D. 5, s. 186. — Annorlunda Justitierevisionens registratur (RA) 1795 $^{23}/_{1}$.

[4] Benämningen »tidelag» avskaffades samtidigt ur lagen. I stället talas om den person, som övar »otukt med djur». Att lagstiftaren med detta uttryckssätt ej åsyftat att införa något nytt begrepp, är emellertid fullt tydligt. Den gamla benämningen återfinnes f. ö. ännu i sakregistret till WESTRINGS lagedition (1926) med hänvisning till ifrågavarande lagrum.

[5] R. CARLÉN: Kommentar öfver strafflagen (1866), s. 323, ansåg emellertid, att gärningen var fullbordad, även om endast könsdelarne kommit i beröring med varandra. Denna ståndpunkt innebär emellertid en alltför vidlyftig tolkning. I detta fall kan på sin höjd försök sägas föreligga. N. STJERNBERG säger också i sin kommentar till Strafflagen, kap. 17—18 (1922) på tal härom: »Uttrycket öva otukt med djur innefattar här ett krav på att det föreligger en beröring med djurets kropp, som innebär en akt av direkt tillfredsställande av könsdriften hos den handlande själv». Samma uppfattning återfinnes även i M. CALONII Svenska arbeten, D. 1, s. 448.

[6] Lagkommitténs förslag till allmän kriminallag (1832), Motiver, s. 69.

Digitized by Google

genomförande ivern att bekämpa tidelagsbrottet såsom sådant märkbart avtagit. Även om själva gärningen stundom förekommer i vissa landsorter, är det numera sällan, som den åtalas inför rätta[1], och om så sker, tillämpas i allmänhet minsta möjliga straff, eventuellt förknippat med villkorlig dom.

Den minskade ivern att bekämpa tidelagsbrottet, vilken redan tagit sig ett uttryck i praxis, har sannolikt ett visst samband med den kritik, som i senare tid från olika håll inom teorien riktats mot demoralisationsprincipen. Man har sålunda gjort gällande, att bl. a. tidelag ej borde bestraffas, emedan handlingen vore beroende på sjukliga föreställningar hos individen[2], och att han därför såsom abnorm hellre borde ställas under läkarvård. I den utländska strafflagstiftningen har man också i allmänhet — särskilt i de romanska länderna — sökt draga konsekvenserna av denna nya lära. I flera av de germanska ländernas strafflagar finnes emellertid straffbudet för tidelag kvar, och detta gäller egendomligt nog även den så sent som 1902 antagna norska strafflagen, som f. ö. intager en mycket modern ståndpunkt. Dock är det att märka, att norsk rätt samtidigt inskränkt ifrågavarande straffbuds betydelse genom stadgandet, att åtal blott får äga rum, såvida det påkallas »av allmänna hänsyn».[3]

Vad svensk rätt angår, synas de patologiska skälen icke vara ägnade att rubba den hittills härskande demoralisationsprincipen beträffande tidelag. En undersökning av hithörande rättsfall ger tvärtom vid handen, att motiven till ifrågavarande brott i regel endast varit bristande självtukt. Härav följer dock icke, att demoralisationsprincipen för framtiden bör upprätthållas på ifrågavarande punkt. Tidelag är nämligen i själva

---

[1] Jfr Justitieombudsmannens ämbetsberättelse 1912, s. 318. — Den officiella rättsstatistiken lämnar för ifrågavarande period föga ledning, då tidelagsbrottet därstädes sammanförts med övriga otuktsbrott i SL 18: 10.

[2] Jfr t. ex. CHR. GEILL: Sædelighedsforbrydere (Nordisk Tidskrift for Strafferet 1921), s. 53, samt MITTERMAIER: Verbrechung und Vergehen wider die Sittlichkeit (1906), s. 147—57 jämte där anförd litteratur.

[3] 1902 års norska strafflag, § 213: »... med Fængsel indtil 1 Aar. Med samme Straf ansees den, som har utugtig Omgjængelse med Dyr, eller som medvirker dertil. Paatale finder alene sted, naar det paakræves af almene Hensyn». Jfr f. ö. STJERNBERG, a. a., s. 49.

Digitized by Google

verket endast en art av masturbation[1], vilken last som bekant i svensk rätt icke är att beteckna såsom brott i och för sig. En helt annan sak är, att tidelag, om gärningen bedrivits på sådant sätt, att den sårat tukt och sedlighet och härigenom vållat allmän förargelse, fortfarande bör kunna straffas enligt gällande bestämmelser i Strafflagen 18 kap., 13 §. Vare sig man antager den ena eller andra förklaringsgrunden, kommer man alltså till samma slutresultat, nämligen att tidelag såsom sådant de lege ferenda ej bör beläggas med straff. Den kurva, som utvecklingen i vårt land beskrivit under loppet av sju århundraden och som jag i den nu avslutade undersökningen sökt belysa, har således i detta fall endast ledt tillbaka till utgångspunkten. Liksom hos våra hedniska förfäder, de gamla germanerna, kommer tidelagaren måhända under den närmaste framtiden att bliva befriad från myndigheternas straffande verksamhet.

[1] Detta framhålles även av F. WACHENFELD: Homosexualität und Strafgesetz (1901), s. 40—42.

Digitized by Google

Tabell I[1] *Bilaga.*

utvisande antalet personer, som blivit dömda till döden för tidelag samt därefter blivit halshuggna och å bål brända under åren 1751—1778.

Åren	Avrättade	Åren	Avrättade	Åren	Avrättade	Åren	Avrättade
1751	6	1758	5	1765	3	1772	1
1752	9	1759	7	1766	9	1773	4
1753	13	1760	2	1767	7	1774	5
1754	11	1761	2	1768	7	1775	3
1755	11	1762	12	1769	4	1776	1
1756	11	1763	6	1770	1	1777	—
1757	7	1764	2	1771	1	1778	1
Summa	68		36		32		15

Tabell II[2]

utvisande antalet personer, som vid rikets underrätter blivit sakfällda för tidelag eller försök därtill under åren 1830—1864.

Åren	Sakfällda	Åren	Sakfällda	Åren	Sakfällda	Åren	Sakfällda
1830	12	1839	8	1948	8	1857	4
1831	11	1840	7	1849	5	1858	8
1832	15	1841	10	1850	5	1859	3
1833	10	1842	10	1851	5	1860	9
1834	12	1843	11	1852	8	1861	4
1835	14	1844	5	1853	5	1862	7
1836	13	1845	8	1854	8	1863	6
1837	11	1846	7	1855	6	1864	10
1838	6	1847	6	1856	2	—	—
Summa	104		72		52		51

[1] Uppgifterna i denna tabell äro hämtade från Tabellkommissionens handlingar, vilka i hithörande delar finnas avtryckta hos K. OLIVECRONA: Om dödsstraffet (1891). Även själva tabellen är förut tryckt hos densamme.

[2] Uppgifterna i denna tabell äro hämtade från Justitiestatsministerns tryckta årliga ämbetsberättelser 1830—64.

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [110.3]
JURIDIK 2.

STUDIER I ÄLDRE SJÖRÄTT

TILLIKA ETT BIDRAG TILL GROTIUSJUBILEET

AV

ÅKE HOLMBÄCK

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Digitized by Google

I.

Om källorna till 1667 års sjölag.

För tolkningen av och översikten över den gällande handelsrätten torde i allmänhet den historiska utvecklingen spela blott ringa roll. För sjörättens del måste man emellertid göra ett undantag. I inledningskapitlet till den 1828 offentliggjorda första delen av sin Collection de lois maritimes gör PARDESSUS ett uttalande, som sedermera under långa tider blev bestämmande för synen på de sjörättsliga förhållandena. I några ord söker han ange de drag, som prägla sjörätten; han säger därvid bland annat, att sjörätten »orörlig mitt ibland omstörtningarna i samhällena efter trettio sekler kommit till oss sådan man ser den, då sjöfarten först skapade beröring mellan folken».[1] Nu, efter snart hundra år, erkänner man naturligen allmänt den överdrift, yttrandet innebär. Den moderna sjörätten är icke densamma som för sekler tillbaka, och ännu mindre torde detta bliva fallet med den sjörätt, som kommer att träda till mötes, sedan den nuvarande brytningsperioden i sjörättens historia förflutit. Men å andra sidan kan man ej förneka den »esprit traditionaliste» — för att tala med RIPERT[2] — som sjörätten äger. I de särskilda staternas sjölagar stå ännu kvar institut, som för länge sedan upphört att spela större roll; jag behöver blott nämna partrederi och bodmeri. Varje mera djupgående undersökning av även fullt moderna sjörättsliga institut måste gå tillbaka till det rika sjörättsliga materialet från äldre tid — ända till den romerska rätten, consolato del mare, »les rôles d'Oléron», Amsterdams sjörätt, Visby sjörätt och le Guidon de la mer.

[1] PARDESSUS, Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle, del I, sid. 2.

[2] RIPERT, Droit maritime, 2:a uppl., Paris 1922—1923, I, sid. 71. Se beträffande de meningsbrytningar, som skett, BONNECASE, Le particularisme du droit commercial maritime, Bordeaux 1921, sid. 5 ff.

Digitized by Google

Den svenska sjörätten bildar i fråga om beroendet av sina källor icke något undantag från sjörätten i övrigt. Den, som vill studera den svenska sjörätten sådan den tagit sig uttryck i 1891 års sjölag, drives ofta tillbaka till sjölagen av år 1864 och stundom även till 1667 års sjölag. Varifrån sistnämnda sjölag hämtat sina regler torde väl numera vara av blott historisk betydelse, men på grund av två omständigheter är denna betydelse desto större. Då den 24 juli 1665 förslaget till sjölag var före i rådet, yttrade rikskansleren Magnus Gabriel de la Gardie, att ännu ingen nation hade en så fullkomlig lag i saker beträffande seglationen som förslaget[1], och den sjölag, som sedermera utfärdades, torde till en början varit den främsta i Europa. 1667 års sjölag torde vidare vara den första förordning med större giltighetsområde, i vilken en av den moderna sjörättens viktigaste läror, nämligen abandonsystemet, träder till mötes.[2] Båda dessa omständigheter ha kommit mig att tro, att frågan om källorna till 1667 års sjölag är värd en undersökning.

Den allmänna gången av det lagstiftningsarbete, vilket ledde till 1667 års sjölag, har skildrats av POSSE i hans Bidrag till svenska lagstiftningens historia.[3] Först uppgjordes, efter särskild föreskrift i ett kungligt brev av den 7 november 1663 till kommerskollegium[4] samt på grund av ett kommerskollegii brev av den 23 december samma år[5], ett förslag till sjölag av Henrik de Moucheron, en holländare, som 1650 trätt i svensk tjänst och kallas än hovråd och än kommerseråd.[6] Därefter tillsattes genom

[1] Bergenhielms rådsprotokoll, *riksarkivet*.

[2] Se REHME, Die geschichtliche Entwickelung der Haftung des Reeders, Stuttgart 1891, sid. 114. Jfr DESJARDINS, Traité de droit commercial maritime, del II, Paris 1880, sid. 70. Då DESJARDINS hänför sig till den svenska stadslagen, åsyftar han i själva verket 1667 års sjölag. DESJARDINS misstag i detta hänseende har inverkat på framställningen hos PRODROMIDÈS, Des restrictions légales à la responsabilité des propriétaires de navires, Paris 1919, sid. 167.

[3] Sid. 176—182. För den närmast följande framställningen har jag gått igenom det material, POSSE angivit, samt dessutom kommerskollegii i *riksarkivet* förvarade registratur från den 7 november 1663 till den 3 december 1664.

[4] Riksregistraturet, *riksarkivet*.

[5] Kommerskollegii registratur, *riksarkivet*.

[6] Biografiska underrättelser om de Moucheron hos J. AX. ALMQUIST, Kommerskollegium, sid. 572. — Bredvid de Moucheron nämnes i kungl. brevet den 7 november 1663 även appellationsrådet Waydenheim, och kommerskollegii brev av den 23 december 1663 riktas till dem båda. Av kungl. brevet den 3 december

Digitized by Google

kungligt brev av den 3 december 1664[1] en kommission för att granska förslaget; i kommissionen bekläddes ordförandeskapet av presidenten i Svea hovrätt Seved Bååt och bland kommissionens 17 övriga ledamöter märktes de Moucheron och Stiernhöök. Ett yttrande den 3 juni 1665 av de la Gardie i rådet[2] visar, att kommissionens förslag då förelåg färdigt; de la Gardie kritiserade nämligen förslagets form, som han ansåg böra undergå förändring, men framhöll, att det, som avfattats, dock nu borde underskrivas. Den 24 juli 1665[3] företedde de la Gardie i rådet »sjörätten» renskriven och fördelad i balkar. Man ansåg fortfarande, att formen borde överses, men i fråga om innehållet gillades förslaget; till bevis därpå försågs det med underskrift av Hedvig Eleonora och de fem höga riksämbetsmännen.[4] På grundval av 1665 års förslag utarbetades därefter ett kortare, mera i lagstil hållet förslag, vilket under datum den 12 juni 1667 utfärdades som Sveriges rikes sjölag.

Källorna till 1667 års sjölag framgå delvis redan genom lagens inledningsord. I dessa säger Kungl. Maj:t sig hava »både våra gamle Visby och andre folks, som med handel och vandel till sjöss mest umgå, stadgade sjörätter noga låtit igenomsöka och av dem med flit utleta allt det, som i dessa målom vårt rike tarveligt vara kunde ....». Mera utförliga uppgifter erhåller man genom ett annat förhållande. Man ser i allmänhet vid första ögonkastet, från vilka regler i 1665 års förslag[5] stadgandena i 1667 års sjölag äro hämtade. 1665 års förslag innehåller 237 artiklar. Ovanför texten till 228 av dessa artiklar finnas uppgifter, varifrån innehållet i vederbörande artikel har tagits; reglerna i de övriga 9 artiklarna äro mestadels av straffrättslig natur och därför ur sjörättslig synpunkt av mindre värde. Stundom hänvisa dessa uppgifter till pandekterna

1664 är emellertid tydligt, att det blev de Moucheron, som utarbetade sjölagsförslaget.

[1] Riksregistraturet, *riksarkivet*.

[2] Gustavssons rådsprotokoll, *riksarkivet*.

[3] Bergenhielms rådsprotokoll, *riksarkivet*.

[4] Själva resolutionen, med vilken underskriften å förslaget bör jämföras, lyder: »Sjörätten skulle då underskrivas och vara den prima instantia, efter personer därtill allaredo förordnade vore. — — —» Ordet sjörätten förekommer i detta yttrande — såsom f. ö. är fallet även på andra ställen i protokollen — i en dubbelbetydelse; dels syftar det på sjölagsförslaget och dels på den nya sjödomstol, som man nyss inrättat. Om denna se Posse, a. a. ibidem.

[5] Detta förslag finnes i *riksarkivet* dels i original och försett med underskrifter och dels i en avskrift, som tillhört borgmästaren i Stockholm Erik Rosenholm.

Digitized by Google

eller till codex. Då ser man genast, vilket källställe varje särskild uppgift vill utmärka. Oftast syfta åter uppgifterna på andra källor. Dessa äro emellertid utmärkta blott med initialbokstäver, ibland följda av en tidsbestämmelse eller av några ord, och för att tolka uppgifterna måste man därför gå tillbaka till den äldre eller samtida sjörättsliga litteraturen eller lagstiftningen. Har man lyckats utröna, varå de särskilda förkortningarna i 1665 års förslag syfta, har man tydligen för det ojämförligt övervägande antalet fall även fått kännedom om källorna till själva sjölagen.

I sitt redan anförda arbete säger POSSE[1], att förkortningarna, förutom till pandekterna, hänvisa till bl. a. Visby sjörätt samt holländska och tyska rättskällor. Yttrandet, som torde visa, att även POSSE sökt tolka förkortningarna, är i huvudsak riktigt. Ett studium av förkortningarna visar emellertid, att det, förutom den romerska rätten, blott är Visby sjörätt samt holländsk och hanseatisk rätt, som man begagnat. I kommerskollegii brev den 23 december 1663 anbefalldes de Moucheron att i synnerhet igenomlöpa Visbys, hansestädernas och Amsterdams sjörätter; i själva verket har man tydligen, om den romerska rätten undantages, inskränkt sig till dessa. Man har vänt sig varken till consolato del mare eller till annan sydeuropeisk sjörätt. Ej heller — och detta är mera ägnat att förvåna — har man hänfört sig t. ex. till Fredrik II:s av Danmark sjörätt av år 1561 och icke ens till de bestämmelser, vilka funnos i skipmalabalken av den svenska allmänna stadslagen. Det behöver då knappast angivas, att man icke brukat LOCCENII De jure maritimo et navali libri tres, trots att dess författare var anställd vid Uppsala universitet och trots att boken tryckts i Stockholm 1650.[2] Främst har man rådfrågat den holländska rätten, under vilken jag naturligen inbegriper även de för Nederländerna gällande sjörättsliga förordningar, vilka utfärdats av Karl V och Filip II. Av Visby sjörätt har man använt en holländsk upplaga och i viss utsträckning torde man begagnat den hanseatiska rätten i holländsk översättning. Allt detta antyder, att inom sjölagskommissionen den största rollen spelats av de Moucheron med dennes holländska språkkunskaper och helt visst livliga intresse

[1] Sid. 181 not 7.

[2] Enligt uppgift på det andra titelbladet. Det första titelbladet, som är graverat, har årtalet 1651.

Digitized by Google

för den holländska rätten.[1] Att man även använt den romerska rätten motsäger icke detta förhållande; i Holland hade nämligen den romerska rätten vunnit djupa insteg. I dess helhet utgör 1667 års sjölag med dess brokiga källor ett exempel på, huru inom sjörätten, trots dess konservatism, regler snabbt kunna svinga sig över från land till land — en företeelse, å vilken även 1864 års sjölag med dess tyska och norska härstamning utgör bevis.

De viktigaste av de förkortningar, vilka icke hänvisa till den romerska rätten, äro följande[2]:

[1] Att märka är emellertid, att vid mitten av 1600-talet den holländska handelsrätten överhuvud varit föremål för livligt intresse i Sverige. I sitt arbete Om auktion såsom medel att åvägabringa aftal, II, sid. 67—68, har ALMÉN givit exempel därpå. På grund av närheten i tid till 1667 års sjölag är det av särskilt intresse, att det lyckats för ALMÉN att med »nästan full visshet» — för att citera ALMÉNS egna ord — bevisa, att man hämtat de s. k. upp- och avslagsauktionerna från Holland. Dessa auktioner infördes genom en av ALMÉN påträffad, den 21 september 1668 dagtecknad »Instruction, hvarefter Commissarierna i Bancon skole vid Auctionens förrättande sig hafva att regulera» (ALMÉN a. a. II, sid. 66). Jfr beträffande den holländska handelsrättens inflytande i Sverige under 1600-talet även BRISMAN i Sveriges riksbank 1668—1918, I, sid. 21 ff.

[2] De förkortningar, som hänvisa till den romerska rätten, äro mycket lätta att lösa; stundom äro de emellertid korrumperade. Så skola t. ex. i förkortningen »tot. tit. ff. de nan. camp.», i vilken »tot.» naturligen betyder »totus» och ff. är den gängse beteckningen å digesterna, orden »de nan. camp.» hänvisa till digesttiteln »nautae caupones stabularii ut recepta restituant».

Till tjänst för forskare anför jag här även de förkortningar, vilka icke hänföra sig till den romerska rätten men som jag icke anger i texten. Förkortningen »P. p. 590 nr 3» har jag dock icke kunnat lösa, kanske enär jag icke haft samtliga nederländska »Placcaet»-samlingar till mitt förfogande. Förkortningen i fråga förekommer emellertid blott på ett ställe i sjölagsförslaget samt angiver där källan till en sjörättsligt ganska likgiltig bestämmelse, nämligen till den sedermera i 5 kap. sjöskadebalken av 1667 års sjölag förefintliga regeln, att märke eller vårdtecken skall utsättas, när skeppsvrak eller annat dylikt lämnas under vatten.

De statuter för Hamburg, å vilka tydligen syftas genom förkortningen Stat. Hamb., äro Hamburgs rättsordning av år 1605. Den trycktes redan 1605 i Hamburg samt omtrycktes därefter första gången 1663.

Förkortningen Marg. syftar på en otryckt marginalkommentar, som funnits i den upplaga av 1605 års stadsrätt för Hamburg, vilken sjölagsförslagets författare använt. Ovanför fjärde balken 9 artikeln i sjölagsförslaget hänvisas nämligen till »Stat. Hamb. a marg.», och å de sidor i 1605 års upplaga av Hamburgs stadsrätt, vilkas nummer motsvara de sidor, som i sjölagsförslaget äro föremål för hänvisning i förbindelse med förkortningen Marg., behandlas samma ämnen som på motsvarande ställen av sjölagsförslaget. En framställning rörande de från 1600-talet förefintliga marginalkommentarerna till Hamburgs stadsrätt i Der Stadt Hamburg Gerichts-Ordnung und Statuta, Hamburg 1842, sid. XXII ff.

Digitized by Google

Förkortningen A.K. syftar på 1624 års upplaga av Amsterdams Handtvesten. I detta arbete ingår bl. a. sammelverket »'t Boeck der zeerechten, inhoudende dat hoochste ende oudtste Gotlandtsche waterrecht — — —». Den förordning, till vilken förkortningen A.K. framför allt hänvisar, är Filip II:s »placcaet ende ordonnantie op 't stuck vande toerustinghe van schepen» m. m. av år 1563; denna förordning ingår i »'t Boeck der zeerechten».[1]

Förkortningen S. G. P. 11 mars 1632 avser en förordning av nyssnämnda datum »op de wapeninge ende manninge vande schepen — — —». Förordningen är intagen i Nederlandtsche Placcaet-Boeck, andra delen, Amsterdam 1644, sid. 290 ff.

Förkortningen 1 P. 1632 avser samma förordning.

Förkortningen 2 P. av den 11 mars 1632 avser en i Nederlandtsche Placcaet-Boeck omedelbart efter nyssnämnda förordning intagen instruktion av den 11 mars 1632 »voor de commissarisen in't Vlye, Texel, de Mase, — — —, omme opsicht te hebben op alle de uytvarende ende inkomende schepen».

Förkortningarna S. V. H. P. av den 1 jan. 1634 och H. S. p. 1 jan. 1634 syfta på den »ordonnantie — — — beroerende het stuck vande pilotagie, ende aencleven van dien», vilken är daterad den 1 januari 1634. Förordningen är intagen i Hollandts Placcaet-Boeck, andra delen, Amsterdam 1645, sid. 251.

Förkortningarna W. C. A. och W. C. A. B. syfta på de artiklar angående nederländska västindiska kompaniet, vilka utfärdades den 24 november 1647 och finnas i Groot Placaet-Boeck, första delen, Haag 1658, spalt 625 ff.

I förkortningen S. G. P. van 1 april 1662 är »1662» skrivfel för »1622». Förkortningen syftar på den förordning av den 1 april 1622, genom vilken det förbjöds för nederländare att försäkra gods, »koopmanschappen» och skepp, tillhörande undersåtar till konungen av Spanien och andra fiender till de förenade Nederländerna. Förordningen är intagen i Nederlandtsche Placcaet-Boeck, första delen, Amsterdam 1644, sid. 441—442.

Förkortningen H. S. P. av den 31 oktober 1626 utmärker en förordning med nyssnämnda datum »betreffende de zee-vonden, ofte andere verdronckene goederen». Förordningen finnes i Hollandts Placcaet Boeck, andra delen, sid. 141—143.

Förkortningen H. P. P. av den 31 oktober 1620 avser samma förordning. H. P. P. är felskrivning för H. S. P. och 1620 för 1626.

Beträffande förkortningen K. P. 1579 a 24 har jag att nämna, att Karl V år 1549 utfärdade en förordning »op 't faict der zeevaert, equipagie en toerustinge van schepen — — —». Art. 30 i denna förordning, som finnes i Groot Placaet-Boeck, fjärde delen, Haag 1705, sid. 1219 ff., är tydligen ursprunget till de bestämmelser, vilka finnas i det stadgande i sjölagsförslaget, som är hämtat från den med förkortningen K. P. 1579 a 24 angivna källan. Sannolikt har emellertid sjölagsförslagets text hämtats från en förordning, vilken stöder sig på 30 art. i 1549 års förordning.

[1] När bokstäverna A. K. följas av orden »T. om skeppsfolk och köpmän» eller »T. om skeppsbrott» syftas på andra titeln »van den schippers ende cooplieden» resp. fjärde titeln »van schipbreeckinghe, zeewerpinghe, avarijen» av 1563 års förordning. Den hänvisning till sid. i A. K., vilken saknas ovanför sjölagsförslagets fjärde balk 3 artikel, skulle avse sid. 98 nederst och i hänvisningen »A. K. P. 133 a 3» vid sjölagsförslagets sjätte balk 20 artikeln är siffran 3 skrivfel för 33.

Digitized by Google

Bakom förkortningen W. Z. R. döljer sig Visby sjörätt. Vissa hänvisningar till sidor i W. Z. R. visa, att man använt den text, som finnes i nyssnämnda upplaga av Amsterdams Handtvesten och där ingår i »'t Boeck der zeerechten». Texten i fråga indelas i 72 kapitel samt överensstämmer alltså i detta hänseende med den juris maritimi Visbyensis versio hollandica, som SCHLYTER återgivit i åttonde bandet av Sveriges gamla lagar.

Förkortningen K. K. 1551 hänvisar till Karl V:s sjörättsliga förordning av år 1551, vilken under titeln »placcaet ende ordonnantie op 't stuck vande zeerechten» finnes i 1624 års upplaga av Amsterdams Handtvesten och likaledes ingår i »'t Boeck der zeerechten».

Förkortningen N. A. K. hänför sig till den upplaga av Amsterdams Handtvesten, som utgivits 1662.[1] Sjölagsförslagets författare ha använt denna upplaga framför allt för dess systematiska samling »Willekeuren der stadt Amsterdam».[2]

Förkortningen L. Z. R. syftar på den hanseatiska sjörätt, som antogs i Lübeck 1591. Denna sjörätt finnes i holländsk översättning som en del av »'t Boeck der zeerechten» i 1624 års upplaga av Amsterdams Handtvesten.

Förkortningen L. V. Z. R. syftar på »der Erbarn Hansee-Städte Schiffs-Ordnung und See-Recht» av år 1614. Av denna sjölag har jag sett blott ett tryck, som ligger i tiden före utarbetandet av 1665 års sjölagsförslag, nämligen i bilagan till det 1662 i Frankfurt av JOHANNES MARQUARDUS utgivna arbetet Tractatus politico-juridicus de jure mercatorum et commerciorum.

Förkortningen W. syftar på QUINTYN WEYTSEN, Een tractaet van avarien. Detta arbete finnes bl. a. i 1639 års upplaga av Amsterdams Handtvesten.

Förkortningen H. R. syftar på D. JACOBI COREN (Cooren) in supremo senatu Hollandiae, Zeelandiae, Frisiae, dum viveret assessoris, observationes rerum — — —. De särskilda observationes äro i sjölagsförslaget angivna med bokstaven D., åtföljda av nummer.[3]

---

[1] Enligt det andra titelbladet. Det första titelbladet, som är graverat, bär årtalet 1663.

[2] Vid sjölagsförslagets första balk 11 och 22 artiklarna saknas hänvisningar till sidor i N. A. K.; de siffror, vilka böra införas, äro »252» och »254».

[3] I den upplaga av CORENS arbete, vilken är tryckt i Haag 1642, finnas de ställen, å vilka sjölagsförslaget syftar, å sid. 100 och 188.

Digitized by Google

Förkortningen G. H. R. är den viktigaste förkortning, sjölagsförslaget äger. I ett av de två stadganden i sjölagsförslaget, ovanför vilka förkortningen G. H. R. förekommer, möter nämligen abandonsystemet, och förkortningen visar, att det icke varit de Moucheron, den svenska kommissionen eller de svenska rådsherrarna, som själva skapat de grundsatser, på vilka reglerna om abandonsystemet i 1667 års sjölag vila, utan att abandonsystemet hämtats från den ende[1] författare, vilken tidigare givit uttryck däråt. Författaren är GROTIUS; bokstäverna G.H.R. syfta på GROTII verk Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd.[2]

Reglerna om abandonsystemet i 1667 års sjölag torde bilda det enda påvisade fall, i vilket den store holländarens penna direkt inverkat på den svenska lagstiftningen — i varje fall i den mån denna äger privaträttslig natur. På grund därav återger jag de texter, vilka äro av väsentlig vikt för bedömande av GROTII inflytande på abandonsystemet i 1667 års sjölag, samt ägnar dem några inledande ord.

II.

Grotius och abandonsystemet i 1667 års sjölag.

Må det först tillåtas att för bestämmandet av begreppet abandonsystemet erinra om några allmänt kända sjörättsliga förhållanden.

Abandongrundsatser uppträda inom sjörätten på flera områden. En redare[3], som äger blott del i fartyg, äger genom att överlåta sin del till de övriga redarne befria sig från att deltaga i utgifterna för ny resa, som de övriga redarna beslutat. En försäkringstagare äger under vissa omständigheter till försäkringsgivaren abandonnera vad han försäkrat för att därigenom utfå försäkringssumman utan att kanske hava lidit någon förlust. En ägare av inlastat gods kan under vissa omständigheter genom att abandonnera godset till redaren befria sig från att erlägga frakten.

[1] Se REHME a. a. sid. 114.

[2] Detta är arbetets titel enligt den första upplagan. I de följande upplagorna skiftar stavningen (se t. ex. 1647 års upplaga, vars titel återges i det följande sid. 14 och 19).

[3] I korthetens intresse använder jag ordet redare såsom synonymt med fartygsägare. Jag ingår alltså icke på de spörsmål, som yppa sig, då redaren är en annan person än fartygsägaren.

Digitized by Google

Begreppet abandonsystemet användes emellertid blott, då fråga är om begränsning av redarens ansvar för vissa fordringar, särskilt sådana, som ha sin grund i befälhavarens eller besättningens åtgöranden.

Den romerska rätten kände icke någon dylik begränsning. Den, som t. ex. fått en fordran mot befälhavaren i denna hans egenskap, ägde alltid utan någon inskränkning vända sig mot redaren. Det rättsmedel, som därvid främst stod till buds, var actio exercitoria.[1] I den moderna sjörätten är det åter som bekant en ledande tanke, att redarens ansvar skall vara begränsat. I England gällde den romerska grundsatsen till 1734; då infördes, såsom ett undantag från grundsatsen i fråga, den ännu härskande regeln, att redarens ansvar för vissa sjöfordringar ej överstiger vissa pund sterling pr ton. I Europa för övrigt torde under medeltiden och den nyare tiden redarens ansvar alltid varit begränsat. Två grundsatser, vilkas skarpa särskiljande och utformning är ett verk av det senaste århundradets jurisprudens, tävla emellertid om herraväldet. Båda skilja de redarens förmögenhet i två delar: i hans sjöförmögenhet och hans övriga förmögenhet — i hans »fortune de mer» och hans »fortune de terre». Båda grundsatserna vilja begränsa redarens ansvar för de fordringar, som äro i fråga, till hans fortune de mer; de leda alltså i huvudsak till samma resultat — i vilka hänseenden de praktiskt skilja sig åt, skall jag sedermera beröra. Men de båda grundsatsernas teoretiska grundval är mycket olika. Den ena grundsatsen uppbär det s. k. exekutionssystemet.[2] Enligt detta är fordringsägarens möjlighet att

[1] D. de exercitoria actione. Jfr även övriga sjörättsliga digest- och codextitlar.

[2] I det följande använder jag såsom motsats mot abandonsystemet ordet exekutionssystemet, vilken beteckning uppställts av EHRENBERG, Beschränkte Haftung des Schuldners nach See- und Handelsrecht, Jena 1880, sid. 13, och sedermera följts av ERNBERG: Om bärgning och bärgarelön enligt svensk sjörätt, t. ex. sid. 103. I sitt arbete Rederansvaret har visserligen KLAESTAD såsom beteckning för det system rörande redareansvaret, vilket behärskar den tysk-nordiska sjörätten, infört ordet sjøpantsystemet, men jag kan för min del icke ansluta mig till denna terminologi. Av mindre vikt är därvid, att ordet sjöpanträtt tillhör blott den nordiska men icke den tyska rätten (det möter först i en av MATZEN författad uppsats Om søpanterettigheder, vilken låg till grund för diskussion i ämnet vid det fjärde nordiska juristmötet 1881). Avgörande är åter, att ett sjöpantsystem icke står i motsättning till abandonsystemet. Även enligt den franska sjörätten äga nämligen vissa borgenärer en panträtt (droit de suite) i fartyget; säljes detta, kunna borgenärerna i fråga under vissa förhållanden ändock taga ut sina fordringar i fartyget. Se t. ex. BONNECASE, Traité de droit commercial maritime, Paris 1922, sid. 464 ff.

Digitized by Google

få exekution mot redaren redan från fordringens uppkomst inskränkt till hans fortune de mer. Den andra grundsatsen är kärnan i abandonsystemet. Enligt abandonsystemet är redaren principiellt med allt sitt gods ansvarig för de fordringar, varom är fråga. I slående likhet med reglerna för den romerska actio noxalis — enligt vilka en slav- eller djurägare kunde genom att till den skadelidande överlämna slaven eller djuret befria sig från ansvar för den skada, de förorsakat — gäller emellertid, att redaren kan befria sig från krav mot sin övriga förmögenhet genom att abandonnera sin sjöförmögenhet.

I 1667 års sjölag förekommer abandonsystemet dels i 12 kap. 3 § och dels i 16 kap. skiplegobalken.[1] Dessa båda lagrum måste jag behandla vart för sig.

Det är i förarbetena till *12 kap. 3 § skiplegobalken,* som förkortningen G.H.R. förekommer; det är alltså beträffande detta lagrum, GROTII inflytande bindande kan bevisas. I fråga om den närmare arten av detta inflytande är en hänvisning till texterna själva tillfyllest. Jag återger i det följande dels — efter en av de upplagor av GROTII arbete, vilken försetts med randanmärkningar av SIMON VAN GROENEWEGEN VANDER MADE — GROTII på sextonhundratalets holländska skrivna text[2], dels

[1] Att märka är även, att 5 kap. bodmeribalken stadgar, att den gäldbundne skall betala bodmerilån inom fjorton dagar efter ankomsten till den avtalade orten »eller träde av skepp eller gods, de med bodmeri besvärade voro, om de kvar äro, eller dess avkomst, om de äro sålde, och vare därmed fri och lös från den gäld». Sannolikt har detta stadgande avfattats under inflytande av de grundsatser, vilka bestämt innehållet i 12 kap. 3 § samt 16 kap. skiplegobalken; i 40 art. av Visby sjörätts versio hollandica, från vilken den till grund för stadgandet i sjölagen liggande fjärde balken 5 art. av sjölagsförslaget anger sig härstamma, förekommer nämligen icke den abandongrundsats, som möter i sjölagsförslagets stadgande. På grund av den ringa vikt, 5 kap. bodmeribalken äger vid sidan av de berörda reglerna i skiplegobalken, lämnar jag emellertid i det följande kapitlet å sido.

[2] Se om de särskilda upplagorna av GROTII arbete ROGGE, Hugonis Grotii operum descriptio bibliographica, Haag 1883, sid. 19. Vid utarbetandet av sjölagsförslaget torde man använt en av de av GROENEWEGEN kommenterade upplagorna av GROTII verk och därvid torde paragrafhänvisningarna i sjölagsförslaget avse texten vid motsvarande nummer av de anmärkningar, vilka GROENEWEGEN bifogat GROTII arbete. Av de av GROENEWEGEN kommenterade upplagorna har jag haft tillgång bl. a. till de av 1644 och 1647. Hinder finnes icke för, att man vid sjölagsförslagets utarbetande använt en av dessa upplagor. Att märka är emellertid, att sidhänvisningarna i sjölagsförslaget till källan G.H.R. icke fullt stämma med upplagorna i fråga. Källan G.H.R är i sjölagsförslaget citerad på två ställen, dels

Digitized by Google

en översättning därav[1] och dels texten i sjölagsförslagets andra balk 24 artikeln, ovanför vilken förkortningen G.H.R. förekommer. För att visa den nära överensstämmelsen mellan reglerna i sjölagsförslaget och de stadganden, som finnas i 1667 års sjölag, trycker jag till slut de stadganden, som härröra från sjölagsförslagets andra balk 24 artikeln, d. v. s. utom 12 kap. 3 § även samma kap. 2 § och 14 kap. 4 § skiplegobalken.

Av de två meningar, vilka finnas hos GROTIUS och efterbildats i sjölagsförslaget, ger den första icke uttryck åt abandongrundsatser, men jag medtager den dock för att icke stympa GROTII eller sjölagsförslagets framställning. Att jag då återger även motsvarande stadgande i 1667 års sjölag, följer av sig självt. Det är naturligen i andra meningen andra punkten hos GROTIUS, som själva abandonsystemet kommer till uttryck. Att så verkligen är fallet och att alltså icke punkten återger ett exekutionssystem, framgår av en jämförelse med meningens första punkt. Läsaren torde märka, huru varje mening och punkt hos GROTIUS äger sin nära motsvarighet i sjölagsförslaget; särskilt torde observeras över-

---

genom förkortningen »G.H.R. 193 § 2.3» och dels genom förkortningen »G.H.R. 193 § 23». Man observere, att sifferuppgifterna i dessa två hänvisningar äro fullt desamma, och i själva verket förefaller det, som om den förra uppgiften tillkommit mera på måfå. Till stöd för denna åsikt kan anföras icke blott, att sjölagsförslaget på andra punkter icke är fullt noggrant vid källuppgifterna, utan även, att på förevarande ställe GROTII framställning icke ligger till grund för texten i sjölagsförslaget utan att hänvisningen till GROTIUS använts blott för att stödja ett förslag till lagtext, som hämtats från annat håll. Hänvisningen »G.H.R. 193 § 2.3» finnes vid första balken 33 artikeln i sjölagsförslaget; texten i artikeln är hämtad från art. 26 och 44 i Visby sjölags versio hollandica, till vilka artiklar även hänvisning äger rum. De ställen i GROTIUS, till vilka hänvisning borde skett, om 1644 och 1647 års upplagor använts, äro sid. 199 vid anmärkningen 36 och sid. 200 vid anmärkningen 43. Förkortningen »G.H.R. 193 § 23» hänvisar på GROTII framställning av abandonsystemet, och det är alltså den, som här är av vikt. Om 1644 eller 1647 års upplaga hade använts, borde förkortningen hava lytt »G.H.R. 197 § 25 till 198 § 27», enär den text, å vilken förkortningen syftar, i dessa upplagor träffas å sid. 197—198. Denna oregelmässighet torde emellertid ganska lätt kunna förklaras. Troligen har i de Moucherons koncept stått förkortningen »G.H.R. 197 § 27» (d. v. s. G.H.R. sid. 197 fram till den å följande sida förefintliga anmärkningen 27). Vid den renskrift, som därefter ägde rum innan sjölagsförslaget företeddes i rådet, torde de båda sjuorna uppfattats såsom treor.

[1] De i detta arbete förekommande översättningarna från holländska ha verkställts eller kontrollerats av docenten i tyska språket vid Lunds universitet dr. ERIK ROOTH.

Digitized by Google

ensstämmelsen mellan GROTII andra mening andra punkten och den tredje meningen i sjölagsförslaget samt huru nära sistnämnda mening i sin tur ansluter sig till 12 kap. 3 § skiplegobalken av 1667 års sjölag. Men läsaren torde även observera regeln i 12 kap. 4 § skiplegobalken, vilket lagrum jag även återger. Genom detta stadgande, som saknar motsvarighet i sjölagsförslaget, har man tydligen velat än ytterligare framhäva den grundsats, å vilken de övriga reglerna vilade, samtidigt som man velat förhindra, att reglerna om redarens begränsade ansvar skulle kunna bliva tillämpliga trots att han genom avtal uttryckligen iklätt sig större ansvar. Genom att stadgandet emellertid icke i enlighet med 12 kap. 3 § såsom villkor för att ansvaret skall vara begränsat fordrar, att fartyget direkt avstås, fördunklar stadgandet abandonsystemet, och man får därför av 12 kap. 2, 3 och 4 §§ tillsammans[1] snarast det intrycket, att 1667 års sjölag i själva verket står på exekutionssystemets grundval — ett resultat, som naturligen har sin orsak i att för sjölagens författare skillnaden mellan de båda systemen icke stått tydlig.

Grotius, Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheit, bok III, del (Deel) XX (upplaga av år 1647 sid. 197 vid anmärkning 25 till sid. 198 vid anmärkning 27).

By gebrek van betalinge van Vragt mag den Schipper des Koopmans goet tot voldoening aen hem nemen, voor so veel gelts als voor gelijk goet in de Markt wert gegeven.

Wederom mag een Bevragter volstaen met afstant te doen van't ingeladen goet, sonder dat hy voort in de bedongen Vragt is gehouden; insgelijks mag een Schipper[2] die eenig goet ter noot heeft verkogt volstaen met afstant van het Schip.

Översättning av denna text.

Vid bristande betalning av frakt må skepparen för att ernå likvid beslagtaga köpmannens gods efter ett sådant pris (värde), som liknande gods i marknaden betingar.

En befraktare må åter (anses) ha gjort full prestation genom att avstå från det inlastade godset utan att vidare bliva förpliktad till den avtalade frakten; likaledes må en skeppare, som av nödtvång sålt något av godset, fria sig genom att avstå från skeppet.

[1] Särskilt om man jämför dem med 15 kap. skiplegobalken in fine.

[2] Här och i de närmast följande svenska texterna framstår tydligen skepparen som redarens representant.

Digitized by Google

Sjölagsförslaget andra balken 24 artikeln.

Såsom en skeppare haver rätt att förhålla en köpmans gods och varor, dem han haver överfört, till dess hans frakt bliver betalt; så må han, i fall köpmannen honom intet tillfreds ställer, och skepparen honom ej heller kreditera vill, till sig taga så mycket av innehavande gods, som hans förtjänte frakt kan belöpa för det pris, som då markegången är. Däremot, om en köpman ser, att hans gods, eller det som honom tillskickat och översänt är, vore på resan genom varjehanda händelse, dock utan skepparens, eller skeppsfolkets vållande, således till skada kommit, att han befruktar det intet vara sin frakt värt, må han samma gods till skepparen överdraga och avstå, varandes för frakten fri. I lika måtto skall ock en skeppare, som igenom höga nöden förorsakas att försälja något gods, som hos honom inskeppat är, vara ursäktat, att han så väl, som hans redare vara frie att icke betala samma gods, när han avstår sitt skepp till den samme som det bortsålde godset ägt haver.

1667 års sjölag 12 kapitlet 2, 3, 4 §§ och 14 kap. 4 § skiplegobalken.

12 kap. § 2. Går ej skepp under utan godset allena, dock utan skepparens eller hans folks vållande, kommer på skada, och fraktaren rädes, att samma gods ej mer sin frakt värt är, då må han det, som det är, till skepparen överlåta, och vare så för frakten fri.

12 kap. § 3. Kan ock fraktaren få på skepparen något åtal, där hans gods i nödfall sålt vore, eller annat dylikt och skepparen avstår skeppet till honom, då have ej heller han makt att söka skepparen eller dess redare om mera.

12 kap. § 4. Ty att ej böre fraktare och skeppare vidare till varandra vara förbundna, än den enes gods och den andres skepp räcka, med mindre annat dem emellan uttryckligen vore slutet, eller ock någonderas brott därtill kommer.

14 kap. 4 §. Dock skall ingen skeppare vara skyldig att låta någon avfölja dess inskeppade gods förr än han både för frakt och all annor omkostnad, som godset draga bör, och bevisligen förskjutit är, förnöjd bliver, med mindre han med godo vill; och där köpmannen honom annars ej tillfreds ställer, have då makt att taga av innehavande gods, så mycket som efter markegången på frakten löpa kan, och give så ut det över är.

I förarbetena till *16 kap. skiplegobalken* förekommer icke förkortningen G. H. R.; i stället anger sig sjölagsförslagets andra balk 27 art., varifrån 16 kap. skiplegobalken har hämtats, härröra från l. 1 § 8 D. de exercitoria actione. Vid en granskning visar det sig emellertid, att varken l. 1 § 8 eller digesttiteln i dess hel-

Digitized by Google

het kunnat mera än i begränsad mån ligga till grund för ifrågavarande bestämmelser i sjölagsförslaget, under det att däremot uttalanden av GROTIUS i Inleiding även på denna punkt torde spelat roll. För att visa, i vilken mån inflytande från GROTIUS kan hava gjort sig gällande, måste jag nämna några ord om var och en av de tre meningar, som finnas i sjölagsförslagets andra balk 27 art. Förhållandena åstadkomma, att jag måste behandla meningarna i annan ordning än de förekomma i sjölagsförslaget.

Den tredje och sista meningen bestämmer, att redarne bliva fria från befälhavarens förbindelser genom att avstå från skeppet; det är alltså denna mening, som ger uttryck åt abandonsystemet. Enligt l. 1 §§ 19 och 20 D. de exercitoria actione gällde, att för visst fall den, som ägde potestas över redare, blott med det peculium, redaren erhållit[1], svarade för redarens förbindelser. Sannolikheten för, att man i tredje meningen av sjölagsförslagets andra balk 27 art. möter en ombildning av denna regel, är emellertid mycket liten, sannolikheten för, att sjölagsförslagets författare påverkats från annat håll, däremot stor. Har detta varit förhållandet, torde Inleiding varit källan, ty meningen handlar i varje fall närmast om redarens ansvar för av befälhavaren slutna avtal — ej blott om hans ansvar för befälhavarens brott eller utomobligatoriska försummelser — och i detta hänseende torde före 1667 års sjölag överhuvud taget icke funnits andra på abandonsystemet vilande mera kända uttalanden än av GROTIUS i Inleiding.[2] Något hinder för, att GROTIUS påverkat den mening i sjölagsförslaget, med vilken jag sysslar, utgör naturligen icke det förhållandet, att sjölagsförslaget icke låter redaren bliva fri från ansvar genom att överlämna skeppet, såvida han uttryckligen förbundit sig till större ansvar.

Den första meningen stadgar i huvudsak, att om tvist om befraktningen uppkommer mellan befraktaren å ena, befälhavaren eller någon annan å andra sidan, befälhavarens motpart äger instämma redaren (eller redarna) med eller utan befälhavaren. Denna rättssats står i överensstämmelse särskilt med l. 1 § 7 D. de exercitoria actione, men hinder för att antaga, att den delvis hämtats från l. 1 § 8 D. eod., finnes ej; då ovanför andra balken 27 artikeln skett en hänvisning till detta stadgande i digesterna, torde

[1] Och enligt grundsatserna för den romerska actio tributoria.

[2] Jfr REHME a. a. sid. 114.

Digitized by Google

orsaken även ligga i att analogier finnas mellan l. 1 § 8 och förevarande punkt. Å andra sidan är det emellertid att märka, att även hos GROTIUS i Inleiding strax före den mening, vilken torde legat till grund för tredje meningen i sjölagsförslagets ifrågavarande artikel, finnes en passus, som står i överenssstämmelse med l. 1 §§ 7 och 8. Då i GROTII text redarnes ansvar för befälhavaren angives omfatta dennes försummelser »in't stuk van syn ampt» och då första meningen av sjölagsförslagets här behandlade artikel har uttrycket »i anseende av hans ämbete» är det sannolikt, att GROTIUS inverkat på avfattningen även av denna mening. Såsom skäl häremot kan av lätt insedda skäl icke brukas, att GROTII uttryck »in't stuk van syn ampt» kanske i sin tur är en översättning av regeln i l. 1 § 7 (jfr § 8) D. de exercitoria actione, att redarnes ansvar för befälhavarens handlingar gäller blott sådan sak, »cuius ibi praepositus fuerit, id est si in eam rem praepositus sit». Sannolikheten för, att GROTIUS inverkat på meningen i fråga, kanske i någon mån ökas av ett annat förhållande. L. 1 § 25 (jfr l. 2 och 3) D. de exercitoria actione stadgar, att varje redare svarar för rederiets hela skuld; GROTIUS åter tager omedelbart före det yttrande, som redan berörts, för den holländska rättens del avstånd från denna rättssats. Då sjölagsförslaget stadgar, att samtliga redarne skola stämmas, synes det därför närmare ansluta sig till GROTIUS än till den romerska rätten. Har GROTIUS inverkat på första meningen, ökas naturligen sannolikheten för, att man även i tredje meningen kan spåra GROTII inflytande.

Andra meningen erbjuder i detta sammanhang intresse blott såtillvida, att dess innehåll står i viss strid med den romerska rätten och att därför, trots att artikelns överskrift hänvisar till en romersk källa, den romerska rätten icke torde legat till grund för förevarande mening. Den föreskriver, att samtliga redarne hava rätt att instämma den, som befraktat skeppet eller emot vilken de eljest anse sig hava krav angående fartyget; l. 1 § 18 av nyssnämnda digesttitel stadgar däremot, att redare icke har rätt att rikta direkt krav emot den, med vilken befälhavaren slutit avtal.[1] Om däremot uttalanden av GROTIUS legat till grund för stadgandet i sjölagsförslaget, är ett spörsmål, jag måste hålla öppet.

[1] Jfr dock den däremot stridande rättspraxis, vilken paragrafen själv omtalar.

Digitized by Google

Jag återger nu de texter — i den romerska rätten, hos GROTIUS och i sjölagsförslaget —, vilka äro av vikt för förevarande spörsmål. Till texterna i fråga fogar jag naturligen även 16 kap. skiplegobalken av 1667 års sjölag.

L. 1 §§ 7, 8, 18, 19, 20 och 25 D. de exercitoria actione.[1]

§ 7. Non autem ex omni causa praetor dat in exercitorem actionem, sed eius rei nomine, cuius ibi praepositus fuerit, id est si in eam rem praepositus sit, ut puta si ad onus vehendum locatum sit aut aliquas res emerit utiles naviganti vel si quid reficiendae navis causa contractum vel impensum est vel si quid nautae operarum nomine petent.

§ 8. Quid si mutuam pecuniam sumpserit, an eius rei nomine videatur gestum? et Pegasus existimat, si ad usum eius rei, in quam praepositus est, fuerit mutuatus, dandam actionem, quam sententiam puto veram: quid enim si ad armandam instruendamve navem vel nautas exhibendos mutuatus est?

§ 18. Sed ex contrario exercenti navem adversus eos, qui cum magistro contraxerunt, actio non pollicetur, quia non eodem auxilio indigebat, sed aut ex locato cum magistro, si mercede operam ei exhibet, aut si gratuitam, mandati agere potest. solent plane praefecti propter ministerium annonae, item in provinciis praesides provinciarum extra ordinem eos juvare ex contractu magistrorum.

§ 19. Si is, qui navem exercuerit, in aliena potestate erit eiusque voluntate navem exercuerit, quod cum magistro eius gestum erit, in eum, in cuius potestate is erit qui navem exercuerit, iudicium datur.

§ 20. Licet autem datur actio in eum, cuius in potestate est qui navem exercet, tamen ita demum datur, si voluntate eius exerceat. ideo autem ex voluntate in solidum tenentur qui habent in potestate exercitorem, quia ad summam rem publicam navium exercitio pertinet. at institorum non idem usus est: ea propter in tributum dumtaxat vocantur, qui contraxerunt cum eo, qui in merce peculiari sciente domino negotiatur. sed si sciente dumtaxat, non etiam volente cum magistro contractum sit, utrum quasi in volentem damus actionem in solidum an vero exemplo tributoriae dabimus? in re igitur dubia melius est verbis edicti servire et neque scientiam solam et nudam patris dominive in navibus onerare neque in peculiaribus mercibus voluntatem extendere ad solidi obligationem. et ita videtur et Pomponius significare, si sit in aliena potestate, si quidem voluntate gerat, in solidum eum obligari, si minus, in peculium.

§ 25. Si plures navem exerceant, cum quolibet eorum in solidum agi potest.

[1] Jfr digesttiteln även i övriga delar.

Digitized by Google

***Grotius,* Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheit, bok III, del (Deel) I (upplaga av år 1647 sid. 148 vid anmärkning 38 till samma sida vid anmärkning 44).**

Na de Roomsche regten plagen veel mede-reeders van een schip, ofte andere t' samen koophandel dryvende, elk uyt de daet van hare bewint-hebbers in't geheel aengesproken te werden: maer by ons is sulx niet aengenomen, als den koophandel zijnde schadelijk. Oversulx werden de koopluyden alleen verbonden elk voor haer aendeel in de koop-handel. Reeders van een schip, dat is die de vragt-loon van't schip genieten zijn gehouden aen de bevragters van wegen alle versuym van de Schipper in't stuk van syn ampt; zyn ook gehouden te voldoen alle schulden die den Schipper van bodemerye, kooping van trouw, ofte andersints heeft gemaekt, voor so veel die met hem gehandelt hebbende, zyn geweest buyten quade trouwe. Dog in alle de voorseyde gevallen mogen de reeders volstaen met avstant te doen van haer aendeel in de reedinge.

Översättning av denna text.

Enligt den romerska rätten brukade flera medredare i ett skepp eller andra, som tillsammans drevo köpenskap, tilltalas för sina befälhavares handlingar, var och en för det hela: men hos oss är sådant icke gällande, enär det är skadligt för köpenskapen. Därför bliva köpmännen ansvariga var och en blott för sin andel i handeln. Redare i ett skepp, d. v. s. de, som erhålla frakt från skeppet, stå i ansvar mot befraktarna för alla de försummelser, befälhavaren gör i sitt ämbete; de äro även skyldiga att betala alla skulder, som befälhavaren gjort genom bodmeri, köp på kredit eller på annat sätt, såvida de, som hava slutit avtal med honom, hava varit utan ond tro. I alla de nu sagda fall må emellertid redarne fria sig genom att avstå från sin andel i rederiet.

Sjölagsförslaget andra balken 27 artikeln.

Uppkommer någon träta emellan en skeppare och den honom befraktat haver, en, eller flere, eller emellan skepparen och någon annan, angående befraktningen av ett skepp, eller en del därav, sådant skeendes i anseende av hans ämbete, och där han överställd är, antingen det händer förr än resan begynnes, eller där efter: så må man, om skepparen på den orten är tillstädes, eller ej, frånvarandes, död, eller avdankad, då stämma samtliga redarne med skepparen, eller honom förutan, eller ock hans arvingar däröver, till rätta. Även och i sådant fall, som förb:t är, angående skepparen samtelige redarne skole hava makt att anställa process emot dem, som skeppet hava befraktat,

Digitized by Google

eller emot någon annan, som de förmena sig med skäl hava något, skeppet angående, att tilltala, utan åtskillnad, vilkendera av dem, som är kärande, eller svarande, att stå var annan till rätta, in till dess saken icke allenast dömes, utan ock exekutionen där uppå följer. Allenast, att redarne skole (med mindre de sig annorlunda hava förbundit) vara frie när de cedera och avstå skeppet med dess tillbehör, och intet hava att svara, mycket mindre vara vidare (än) det sig sträcker, som de hava haft under hans administration, exekutionen underkastade, för något, som skepparen bedrivit haver, så framt de icke det specialiter hava sig tillsagt och uppå sig tagit.

1667 års sjölag 16 kap. skiplegobalken.

Allt det en skeppare sluter, gör eller handlar i de ting, som efter hans ämbete honom förtrodde äro eller vara böra, därigenom förbinder han icke allenast sig utan ock sine redare och bägge deras arvingar, så att de i kraft av samma förbindning icke allenast bliva pliktige att svara till all käro, som dem i så måtto möta kan, utan ock få makt och tillstånd att söka dem, som de förmena sig med skäl kunna tilltala, bägge till dess allt lagligen både dömt och utsökt bliver. Dock där redarne vilja avträda skeppet och dess redskap, då äro de fria för vidare åtal, och må man deras övriga egendom icke angripa, med mindre de sig uttryckligen där till förbundit hade. Så skall ej heller någon få söka skepparen och redarne särskilt för en sak i ett mål, utan vare pliktig utföra med den, som man först tilltalat haver, till vilken de andre sig foga, och honom så gott de kunna understödja måge; vad och i saken för enom avdömt är, det bör vara avdömt för allom; och vad omkostnad eller utgift en i dylikt fall gör, det måste alla draga och vedergöra, dock var efter sin andel.

Då GROTIUS med visshet varit källan till det ena och med största sannolikhet även till det andra av de två stadganden i 1667 års sjölag, vilka vila på abandonsystemet, är det ur den svenska rättshistoriens synpunkt av intresse att undersöka, varifrån GROTIUS hämtat abandonsystemet och i vilken utsträckning detta möjligen härrör från honom själv. Till dessa spörsmål övergår därför min framställning.

Digitized by Google

III.

Källorna till de uttalanden av Grotius, som vila på abandonsystemet.

Svaret på frågan, om de uttalanden av GROTIUS, vilka vila på abandonsystemet, äro resultat av hans egen skapande verksamhet eller vila på tidigare rätt, kan icke omedelbart härledas ur Inleiding; GROTIUS anger nämligen icke i detta arbete några källor till de rättsregler, han uppställer. Ett slutgiltigt svar på frågan kan därför givas först efter ingående forskningar i den äldre holländska rätten samt med hänsynstagande till den holländska rättshistoriska litteraturen i dess helhet — något, som i detta sammanhang icke kunnat komma i fråga. En omständighet åstadkommer emellertid, att jag vågar söka giva ett svar av mera preliminär natur.

I GROENEWEGENS anmärkningar till GROTII verk ha vi uppgifter på lagstadganden och juridiska uttalanden i övrigt, vilka stödja GROTII teckning av den holländska rätten. I den mån dessa uttalanden ligga i tiden innan Inleiding kom till, — GROTII arbete avfattades under hans fängelsetid på slottet Loevestein åren 1619—1621[1] och trycktes första gången år 1631; den upplaga, i vilken GROENEWEGENS anmärkningar första gången förekomma, är av år 1644 — giva de tydligen kunskap om källor, vilka GROTIUS sannolikt använt, och GROENEWEGENS juridiska anseende samt den omständigheten, att han levde under den rättsordning, GROTIUS skildrar, gör det sannolikt, att GROENEWEGENS upplysningar äro tämligen fullständiga. Genom att jag kan lägga GROENEWEGENS anmärkningar till grund, äger jag därför visshet att icke göra något större förbiseende i fråga om de stadganden, vilka inverka på rättsuppfattningen i Holland i början av 1600-talet. Till GROENEWEGENS upplysningar skall jag emellertid ytterligare foga de meddelanden om holländska abandonstadganden före 1630-talet, vilka givas av GOUDSMIT i hans Geschiedenis van het nederlandsche zeerecht. Detta arbete,

[1] Se t. ex. HAMILTON VREELAND, Hugo Grotius, the father of the modern science of international law, New York 1917, sid. 128.

Digitized by Google

som härrör från 1882, torde vara det främsta moderna verket över den äldre holländska sjörätten.[1]

I de anmärkningar till texten i Inleiding, vilka hänföra sig till de meningar hos GROTIUS, som behandla abandongrundsatser[2], anger GROENEWEGEN som stöd för GROTII framställning art. 44 av Visby sjörätt, varvid naturligen den holländska versionen förstås, Filip II:s förordning av år 1563 titulus »van den schippers ende cooplieden», varvid 9 art. måste förstås, Antwerpens costumen titulus 54 art. 16 samt CORENS observatio 40. De abandonstadganden före 1630, GOUDSMIT anför, äro de medeltida »keuren», som uppstått i den holländska hansestaden Kampen[3], Karl V:s förordning av år 1551 art. 44[4] samt Amsterdams »keur van 31 Januari 1598»[5], artiklarna 8, 9 och 25. En granskning av de av GROENEWEGEN och GOUDSMIT alltså angivna källorna torde beträffande Visby sjörätt giva vid handen, att i varje fall icke 44 artikeln och efter min uppfattning icke heller sjörätten i dess övriga deler ger regler av betydelse för förevarande spörsmål. Även Kampens keuren, som ge regler för överlämnande av godset för frakten[6], lämnar jag åsido; de torde icke kunna anses vara en del av den holländska under 1600-talet gällande rätt, från vilken GROTIUS utgick. De övriga källorna äro åter av vikt för denna framställning. Vissa behandla abandon av godset eller av fartyget och godset utan att abandonsystemet beröres. I en källa skymtar emellertid även detta.

Abandon av godset behandlas i Karl V:s och Filips II:s förordningar samt i Antwerpens costumen. Samtliga bestämmelserna giva vid handen, att ägaren av godset kan befria sig från att erlägga frakten genom att överlåta godset till fartygets befälhavare eller redare. De båda förordningarna stadga, att förlust genom att godset under resan utan befälhavarens eller besättningens skuld

---

[1] Utmärkta upplysningar om den holländska sjörätten under 1600-talet erhållas även i KOHLERS arbete Niederländisches Handelsrecht in der Blütezeit des Freistaates, Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht, bd. 59 (1907), sid. 243 ff. och 505 ff. Den sjörättsliga framställningen träffas å sid. 535—595. Detta arbete spelar emellertid blott underordnad roll för de frågor, med vilka jag här sysslar.

[2] D. v. s. i 1647 års upplaga noten 44 å sid. 148 och noterna 26 och 27 å sid. 198.

[3] GOUDSMIT a. a. sid. 304.

[4] GOUDSMIT a. a. sid. 224.

[5] GOUDSMIT a. a. sid. 327—328.

[6] GOUDSMIT a. a. sid. 304.

Digitized by Google

minskas eller försämras skall träffa godsets ägare, som alltså trots minskningen i godsets värde skall erlägga frakten; från denna skyldighet äger han emellertid befria sig genom att avstå från godset. Stadgandet i Antwerpens rättsordning åter har kanske utvidgat sistnämnda regel; godsets ägare synes enligt stadgandet i fråga alltid genom att överlämna godset till befälhavaren kunna befria sig från skyldigheten att erlägga frakten. Även i ett annat hänseende är stadgandet, som finnes i den 1582 antagna samlingen av Antwerpens »Rechten ende costumen», av intresse. Åtminstone efter vad jag känner till är det den första nederländska lagregel, som såsom term för överlåtandet av en del av sjöförmögenheten med den verkan, att förre ägaren blir befriad från skyldighet att gälda vissa fordringar, använder uttrycket »abandonneren».[1]

Abandon av fartyget och godset behandlas i Amsterdams keur av 1598.[2] Där stadgas, att då fartyget kvarhålles i ett främmande land, då det tagits av fienden eller icke längre är segeldugligt, fartygets eller godsets ägare kan abandonnera fartyget eller godset till en försäkringsgivare och därigenom utfå försäkringssumman utan att fartyget eller godset definitivt förlorats. Reglerna i fråga äro särskilt i ett hänseende av intresse. Amsterdams keur av 1598 grundar sig uppenbarligen på en 1571 av Filip II utfärdad förordning.[3] I både 1571 och 1598 års regler stadgas skyldighet för fartygets eller godsets ägare att låta viss tid förflyta, innan krav äger rum mot försäkringsgivaren. Efter denna tid kan enligt 1571 års förordning försäkringstagaren direkt uttaga sin rätt, men enligt 1598 års förordning kan han abandonnera vad han försäkrat med den verkan, att han äger utfå försäkringssumman.

[1] Stadgandet finnes i den upplaga, vilken trycktes i Amsterdam 1639, å sid. 75—76 och lyder där på följande sätt:

»Item, so wanneer de Coopmanschap by den Schipper in sijn schip aenveert, soo verargert, quaet oft van soo kleynen prijse is oft wordt, dat den Coopman niet profijtelijck en dunckt deselve t'aenveerden, vermach die t' abandonneren, ende den Schipper laten voor den Vracht-loon, die hem daer mede moet te vreden houden». I översättning lyder regeln: »Item när handelsvaran är att övertaga hos skepparen på hans skepp och är eller blir så försämrad, dålig eller av så litet värde, att köpmannen ej anser det fördelaktigt att övertaga densamma, kan han avstå från den och med fraktavgiften avfärda skepparen, som därmed måste låta sig nöja».

[2] Denna finnes tryckt t. ex. i 1624 års upplaga av Amsterdam Handtvesten (i det föregående sid. 8), sid. 130—134 samt hos PARDESSUS, a. a., IV, sid. 122 ff.

[3] Finnes t. ex. hos PARDESSUS a. a., IV, sid. 103 ff. För dateringen se GOUDSMIT a. a. sid. 256 ff. De artiklar, som här äro av vikt, bära numren 15, 16 och 23.

Digitized by Google

Under tiden mellan 1571 och 1598 har alltså på förevarande område trängt in den tanken, att en abandon bör äga rum, och ordet »abandonneren» användes direkt i 1598 års keur.

Den källa, där själva abandonsystemet lyser fram, är CORENS observatio nr 40. Om GROTIUS vid avfattandet av Inleiding ägt kännedom om innehållet av denna observatio, kan vara tveksamt. Första upplagan av CORENS arbete trycktes år 1633[1] och till CORENS bok har alltså GROTIUS i Inleiding icke kunnat taga hänsyn. Men CORENS observatio blott återger en rättegång, som avslutades genom en dom den 21 december 1629 av Hollands, Zeelands och Frislands höga råd. Om GROTIUS vid avfattandet av de meningar i Inleiding, vilka jag i det föregående citerat, ägt kännedom om denna dom, beror naturligen bland annat på, om meningarna i fråga nedskrivits samtidigt med att Inleiding i dess övriga delar avfattades eller om de tilläventyrs avfattats senare efter slutet av år 1629. Den frågan skall jag icke här söka avgöra. CORENS observatio nr 40 är emellertid, vare sig dess innehåll är källa eller parallell till GROTII framställning, av vikt. Den visar nämligen uppfattningen i den holländska rättspraxis.

Ett fartyg hade i Nordsjön seglat över ett annat. Det förlorade fartygets ägare instämde vissa av ägarne till det andra fartyget med påstående om ersättning för halva skadan. Svarandena genmälde bl. a., att de icke borde vara förpliktade att gälda ersättning till högre belopp än värdet av sina andelar i fartyget. I argumentationen på båda sidor spelade den romerska rätten en betydande roll; man diskuterade, huruvida actio exercitoria och actio noxalis spelade in vid rättsfrågans bedömande. Det är i kärandenas ställningstagande till svarandenas invändningar, som abandonsystemet skymtar; upprepade gånger påstodo kärandena, att svarandena icke ägde befria sig från att ersätta hälften av skadan genom att abandonnera skeppet (»mits abandonnerende 't vorsz Schip»). I domstolens dom träffas åter abandonsystemet icke. Domstolen dömde till svarandenas förmån, men på ett sätt, som visar, att domstolen icke fordrade en formlig abandon av skeppet utan i stället höll före, att redarnes ansvar överhuvudtaget icke varit obegränsat. I god överensstämmelse med en av de principer för ansvarets begränsning, till vilka de moderna strävandena mot

[1] Enligt Catalogus van boeken in Noord-Nederland ... Haag 1911, IV, spalt 45.

Digitized by Google

en unifikation av redareansvaret nått fram[1], dömde det höga rådet, att svarandena skulle ersätta skadan till värdet av skeppet, men ej mera. »Item dat sy» (d. v. s. »de gedaeghdens», svarandena) »mochten volstaen, mits de voorsz schade vergoedende, naer advenant de waerde van't voorsz Schip; sonder in verder gehouden te zijn.» För denna dom torde det höga rådet kunnat åberopa den grundsats, på vilken reglerna i 38 art. (versio hollandica) i Visby sjörätt om fartygsägarens ansvar torde vara byggda. Ett vittnesbörd av GROTIUS i de jure belli ac pacis ger vid handen, att rådet befann sig i överensstämmelse med den äldre holländska praxis. I liber 2 cap. 11 § 13 polemiserar GROTIUS mot den romerska regeln, att redaren oinskränkt häftar för befälhavarens handlingar — han finner regeln i fråga strida mot naturlig billighet och vara skadlig för det allmänna, — samt fortsätter därpå: »Atque adeo apud Hollandos, ubi mercatura pridem maxime viguit, et nunc et olim lex illa romana observata non est: imo contra constitutum, ne exercitoria etiam universi amplius teneantur, quam ad aestimationem navis, et eorum, quae in navi sunt».

Sammanfattas den rättsutveckling, vilken de anförda källställena visa, blir resultatet, att i början av 1600-talet abandongrundsatser voro på frammarsch i den holländska rätten. Man började hålla före, att för vissa sjöfordringar funnes ett personligt ansvar, vilket emellertid kunde avvärjas genom abandon av vederbörande del av sjöförmögenheten. Ordet »abandonneren» kom in i lagbuden, och i praxis användes det även i fall, då det ej brukats av lagen. En jämförelse mellan rättsutvecklingen och GROTII uttalanden ger möjlighet att bestämma GROTII roll i abandonsystemets historia. Tvivelsutan har denna roll icke varit obetydlig; genom den skarpa utformning, GROTIUS givit åt abandonsystemet, och genom att detta erhållit stödet av GROTII auktoritet, torde det fått vida lättare att

[1] Som bekant finnas resultaten av dessa strävanden i det förslag till internationell konvention beträffande begränsning av redaransvaret, vilket antogs vid den i Bryssel den 17 till 26 oktober 1922 hållna sjörättsliga internationella diplomatiska konferensen och därefter i vissa hänseenden ändrades av den underkommission, som sammanträdde i Bryssel den 6 till 10 oktober 1923. I förslaget (vilket är tryckt i Revue de droit maritime comparé del I, 1923, sid. 666 ff., jfr del II, 1923, sid. 49 ff. och del IV, 1923, del 35 ff.) säges, att fartygsägarens (förslaget äger orden le propriétaire d'un navire de mer) ansvar för vissa sjöfordringar är inskränkt till fartygets, fraktens (till 10 % av värdet av fartyget beräknade) och vissa skadeståndsbelopps värde. I dessa regler göras dock, på grund av inverkan från den engelska rätten, vissa modifikationer.

Digitized by Google

vinna insteg än eljest blivit fallet. Men något juridiskt nytt har GROTIUS icke i detta sammanhang skapat. Då GROTIUS i Inleiding gav uttryck åt abandongrundsatser, befann han sig beträffande abandon av godset för frakten tydligen i full överensstämmelse med den samtida nederländska rätten; han blott upprepade regeln i Antwerpens costumen. Beträffande abandon av fartyget ligga åter förhållandena delvis på annat sätt. Då GROTIUS för att redaren skall vara befriad från ansvar för fordringar kräver, att han skall abandonnera fartyget, ger han uttryck åt en juridisk konstruktion, som icke var allmänt erkänd. Att konstruktionen i fråga avvisas av kärandena i det i GORENS observatio 40 refererade målet, visar emellertid, att den faktiskt fanns i det holländska rättslivet. Sannolikt stod denna rättsuppfattning, och därigenom naturligen även GROTIUS, på denna punkt under inflytande av actio noxalis; med säkerhet drog rättsuppfattningen i fråga dessutom analogier från den abandon av inlastat gods, varom talas i Antwerpens costumen. Vare sig detta var fallet eller ej, måste emellertid en sak med skärpa betonas.

GROTIUS önskade tydligen icke i någon mån avvika från den tidigare holländska rätten; det finnes t. ex. ingen anledning att antaga annat än att GROTII uttalanden i de jure belli ac pacis och i Inleiding borde enligt hans egen uppfattning stämma överens och alltså föra till samma mål. För GROTIUS torde den ojämförliga huvudvikten legat på, att redarens ansvar skulle vara begränsat till sjöförmögenheten; om denna begränsning skedde genom ett abandonsystem, genom ett system, enligt vilket redaren svarade personligen men blott till sjöförmögenhetens värde, eller genom ett exekutionssystem, torde för GROTIUS varit ganska likgiltigt. Det är icke ens sannolikt, att skillnaden mellan de olika system för redaransvarets begränsning, som spela så betydande roll i den moderna sjörättsliga litteraturen, stått klarare för honom än för författarne av 1667 års svenska sjölag. Och det torde knappast kunna betvivlas, att förhållandet varit ett annat i fråga om den samtida holländska rättspraxis.

För att skillnaden mellan exekutions- och abandonsystem icke stod klar för GROTIUS eller för den holländska rätt, från vilken han utgick, är emellertid icke sagt, att icke abandonsystemet skulle kunna teckna sig tydligt i ännu äldre rätt. Tidigare än i Holland möter abandonsystemet i Danzig och i Frankrike. För oss är särskilt abandonsystemet i Frankrike av vikt, enär sannolikt den holländska rätten delvis hämtat sina abandongrundsatser från Frank-

Digitized by Google

rike — redan verbet »abandonneren» tyder på inflytande från franskt språkområde. Huru abandonsystemet möter i den äldre franska rätten och i Danzig visar jag emellertid bäst i samband med att jag ställer några drag ur abandonsystemets senare historia i rättshistorisk belysning.

IV.

Några drag ur abandonsystemets senare historia i rättshistorisk belysning.

Med utgångspunkt från den svenska lagstiftningen kom icke abandonsystemet att öva större inflytande i den övriga världen. Med Ludvig XIV:s och Colberts ordonnans av augusti 1681 »touchant la marine» — alltså fjorton år senare än det vunnit burskap i Sveriges sjölag — föres det emellertid in i den franska lagstiftning, som gällde för hela riket. »Les proprietaires de navires» — yttras i ordonnansens andra bok åttonde titel 2 artikel om redares[1] rätt att mot överlämnande av sitt fartyg befria sig från ansvar för kaptenens handlingar — »seront responsables des faits du maistre: mais ils en demeuront déchargez, en abandonnant leur bâtiment et le fret.»[2] VALIN yttrar i förordet till sin första gången 1760 utgivna »Commentaire sur l'ordonnance de la marine du mois d'août 1681», att 1681 års ordonnans är »la plus belles de toutes celles de Louis XIV», och abandonsystemet är i ordonnansen av synnerlig vikt. Genom 1681 års ordonnans blir det världsberömt; det sprider sig till ett flertal andra länder och det gäller ännu både i Frankrike — där det finnes i code de commerce[3] — i ett flertal andra mestadels latinska länder samt i viss utsträckning även i Nordamerikas förenta stater.[4] Det kom till och med in i Tyskland; så fanns det i preussisches allgemeines Landrecht[5]

[1] Att på förevarande ställe i ordonnansen fartygsägare och redare anses vara samma person, se t. ex. DANJON, Traité de droit maritime, II, Paris 1912, sid. 244 ff.

[2] Jfr rörande ordonnansens ställning till befraktares rätt att mot överlämnande av godset bliva fri från frakten, tredje boken, tredje titeln 25 och 26 artiklarna.

[3] Se art. 216; jfr beträffande befraktares rätt att mot överlämnande av godset bliva fri från frakten art. 310.

[4] En relativt ny översikt hos PRODROMIDÈS i Revue de droit maritime comparé del VII, 1924, sid. 37 ff. Upplysningar om staternas ställning till det i det föregående sid. 25 not 1 omförmälda förslaget i samma Revue delarna XI och XII, 1925, sid. 31—32 resp. 557.

[5] Andra delen, åttonde titeln, 1529 §.

Digitized by Google

och det preussiska förslag av år 1857, som låg till grundval för diskussionerna om en tysk handelslagbok, vilar på abandonsystemets grund. Vid de följande förhandlingarna möttes emellertid abandonsystemet av kritik.

Kritiken utgick från österrikiskt håll. Det gjordes gällande bl. a., att abandonsystemet vilade på principiellt oriktig grundval. »Es sei», yttrades det, »— — — überhaupt nicht anzunehmen, dass eine auf das ganze Vermögen der Rheder sich erstreckende Haftbarkeit den Ausgangspunkt des Systems bilden solle; denn wo man durch Verweisung auf bestimmte Exekutionsobjekte sich von der persönlichen Haftbarkeit befreien kann, habe dieselbe in Wirklichkeit überhaupt nicht bestanden. Das Abandonsystem beruhe also eigentlich nur auf einer juristischen Fiktion, die aber unmöglich praktisch durchführbar sei.» Kritiken ledde även till, att den tyska handelslagboken av år 1861 och därigenom den nu gällande tyska handelslagboken av år 1897 i stället ger uttryck åt exekutionssystemet.[1] Till samma grundsats övergick därefter den svenska sjölagen av år 1864 och den bröt alltså de på abandonsystemet vilande stadganden, som i tvåhundra år funnits i den svenska sjörätten. Följderna av den fördunkling av abandonsystemet, vilken ägde rum genom att 12 kap. 4 § skiplegobalken under förarbetena till 1667 års sjölag lades till de regler, som funnos i 1665 års sjölagsförslag, visade sig nu med tydlighet. Trots att under förarbetena till den tyska handelslagboken man så skarpt framhållit skillnaden mellan abandonsystemet och det system, som ersatte detta, och trots att i Tyskland abandonsystemet genom handelslagboken var brutet, synes man under förarbetena till 1864 års sjölag icke ansett den principiella grunden för de nya reglerna vara en annan än för de äldre stadgandena.[2] Att även numera den

[1] För diskussionerna, se Protokolle der Kommission zur Berathung eines allgemeinen deutschen Handelsgesetzbuches, särskilt IV, Würzburg 1860, sid. 1585—1595. Nyss anförda yttrande å sid. 1587.

[2] Så yttras i motiven till 1864 års sjölag, vilka väl såsom själva sjölagen i väsentlig mån torde vara avfattade av professor THEODOR RABENIUS, att man »ansett, att det icke vore rådligt att utsträcka redarnes ansvarighet för befälhavaren utöver vad för närvarande äger rum .... allrahelst som därav ingen olägenhet försports, varföre förslaget i denna punkt .... fullständigt bibehållit nu gällande lagstiftning och blott stadgat några kontroller till att förekomma missbruk av befälhavarens rätt att ingå förbindelser för rederiets räkning» (kungl. propositionen till 1862—63 års riksdag nr 81, sid. 87).

Det torde emellertid böra påpekas, att sjölagens motiv synas beträffande redar-

Digitized by Google

svenska liksom den nordiska rätten i dess helhet står på exekutionssystemets grundval, behöver icke sägas.

Den ändrade uppfattning av abandonsystemet, som nämnda förhållanden visa, träder till mötes även i det franska rättslivet. Den omständigheten saknar därvid naturligen betydelse, att i Frankrike abandonsystemet till stora delar är satt ur kraft genom att redarne i förhållande till lastägarne medelst négligence-clauses fritaga sig från varje ansvarighet för t. ex. vad den franska rätten kallar »barateríe de patron» (fel och försummelser från befälhavarens och även besättningens sida) — klausuler, åt vilka cour de cassation i varje fall till helt nyligen tillerkänt full giltighet och vilkas laglighet erkännas av samtliga de stora franska sjörättsförfattarna i nutiden, LYON-CAEN och RENAULT, DANJON, RIPERT.[1] På denna punkt inverka ju dels ekonomiska intressen, vilka icke i någon mån hava med motsättningen abandonsystem och exekutionssystem att göra, och dels spörsmål om lagbuds tvingande kraft, vilka även sakna beröring med denna motsättning. Men av vikt är den ställning, den franska rättsskipningen och doktrinen intager, då fråga blir om tolkningen av reglerna rörande abandonsystemet i andra hänseenden än om dessa regler hava karaktär av dispositiv eller tvingande rätt.

Jag har redan framhållit den ringa praktiska skillnaden mellan exekutions- och abandonsystemen; där en dylik skillnad existerar, synes man i Frankrike så mycket som möjligt närma abandonsystemets regler till dem, som borde finnas, om exekutionssystemet vore genomfört. Vid ett följdriktigt genomförande av abandonsystemet borde abandon givetvis äga translativ karaktär; borgenärerna borde bliva ägare av vad redaren abandonnerat, borde alltså få fritt förfoga däröver och borde få tillgodogöra sig det överskott över sina fordringar, vilket den egendom, som abandonnerats, lämnat vid en realisation. Ingendera av dessa konsekvenser har den härskande franska doktrinen — i lagskipningsväg synes spörsmålet icke vara avgjort — velat taga. Man anser i stället,

---

ansvarigheten ställa den franska och den tyska rätten överhuvud på en linje; se a. proposition sid. 86.

[1] Om den utsträckning, i vilken négligence-clauses förekomma i det moderna franska rättslivet, se BONNECASE, Le particularisme du droit commercial maritime, sid. 106—108. Om den franska rättsskipningen och doktrinen rörande négligence-clauses se BONNECASE nyss a. a., sid. 90 ff. och 125 ff. samt särskilt samme författares Traité de droit commercial maritime, sid. 498 ff.

Digitized by Google

att genom en abandon blott sker en begränsning av redarens ansvar till att avse endast sjöförmögenheten och att alltså genom en abandon redarens ställning icke i något hänseende kan försämras.[1] Rättsverkningarna av en tillämpning av abandon- och exekutionssystemen bli då desamma; skillnaden i förevarande hänseende blir blott, att vid exekutionssystemet dessa rättsverkningar inträda omedelbart på grund av lagens stadgande men vid abandonsystemet först efter en förklaring från redarens sida, att han önskar abandonnera sin del av sjöförmögenheten. Ett följdriktigt tillämpande av abandonsystemet borde vidare fordra, att vissa handlingar från redarens sida, vilka otvetydigt visa, att han tidigare icke haft för avsikt att abandonnera, betoge honom rätten därtill; så t. ex. borde en redare icke äga att abandonnera sitt fartyg för en under en tidigare resa uppkommen fordran, sedan fartyget sänts på en ny farofylld resa, under vilken det skadats eller gått under. Med uppfattningen, att vissa handlingar från redarens sida betaga honom hans rätt att abandonnera, har man icke brutit, men man har inskränkt dessa handlingar till ett fåtal, och när domstolarna ställt sig på en för redarne ogynnsam ståndpunkt, ha de mötts av protester.[2] Där exekutionssystemet tillämpas, får naturligen redaren i princip företaga vilka åtgärder med sin sjöförmögenhet som helst utan att därigenom råka i utvidgat ansvar; det bör nämligen åligga borgenärerna att ur redarens sjöförmögenhet utsöka sina fordringar, om de önska erhålla betalning för dessa.[3] Genom den nyss angivna uppfattningen i Frankrike har man emellertid tydligen även på denna punkt starkt närmat sig exekutionssystemet.

Har man hunnit så långt, är det ej att förvåna, att även utan

[1] DANJON, a. a., II, sid. 438 ff.; RIPERT, a. a. II, sid. 251 ff. RIPERT har särskilt goda litteraturuppgifter. Om LYON-CAEN och RENAULT, av vilkas Traité de droit commercial jag blott haft tillgång till 2:a upplagan, gäller vad RIPERT yttrar a. a. II, sid. 253 not 4, att de på denna punkt »ne se prononcent pas de façon ferme». Se LYON-CAEN et RENAULT a. a. V, Paris 1894, sid. 152—153.

[2] Se t. ex. LYON-CAEN et RENAULT, a. a. V, sid. 157—158 och DANJON, a. a., II, sid. 403 ff. Observera särskilt DANJONS ställningstagande till det av honom refererade avgörande, som den 30 oktober 1907 träffades i cour de cassation. För RIPERTS ställning se RIPERT a. a. II, sid. 217 ff.

[3] På grund härav framstår det som en avvikelse till borgenärernas förmån från exekutionssystemet, att redaren enligt 774 § av den tyska handelslagboken häftar personligen till fartygets värde mot för honom kända borgenärer från en äldre resa, om han sänder fartyget på en ny resa utan att borgenärernas intresse bjuder det. Motsvarande stadgande finnes ej i svensk rätt.

Digitized by Google

samband med enhetssträvandena inom sjörätten inflytelserika röster ha höjts för att avskaffa abandonsystemet självt. Såsom målsman för denna uppfattning står DANJON. Enligt DANJON är det blott en onödig omväg att fordra av redaren att göra ett val och avgiva en förklaring, att han abandonnerar skeppet, för att han ej i sin personliga förmögenhet skall kunna träffas av borgenärernas krav.[1] För DANJON är abandonsystemet ett »système bâtard»[2]; om exekutionssystemet säger han däremot med särskilt avseende å den tyska och den skandinaviska sjörätten: »Ce système est certainement beaucoup plus simple et plus rationnel que notre système de la faculté d'abandon; . . . Il est à désirer que ce système soit adopté en France; . . .»[3]

På visst håll har kritiken tagit en annan riktning. Man har ansett exekutionssystemet i själva verket gälla även i Frankrike. I argumentationen för denna åsikt har funnits ett starkt historiskt inslag.[4] Exekutionssystemet möter redan i consolato del mare[5] och utformades därefter i det reglemente om konsularprocessen, vilket uppstod i Valentia, år 1343 förlänades åt Majorca och som utövat ett ansenligt inflytande på den franska rätten.[6] Man har hållit före, att orsaken till, att ordonnansens författare på denna punkt avveko från den äldre franska rätten, legat i, att den nordfranska rätten oriktigt uppfattat den grundsats, som tagit sig uttryck i t. ex. consolato del mare och som därefter tillämpats i

---

[1] DANJON a. a. II, sid. 306.

[2] DANJON a. a. II, sid. 351.

[3] DANJON a. a. II, sid. 313. I motsats mot DANJON ställer sig däremot RIPERT avvisande mot det tysk-skandinaviska systemet; RIPERT har i stället och i motsats mot DANJON framträtt såsom en förkämpe för det system, vilket finnes i det av Brysselkonferensen antagna förslaget till konvention (i det föregående sid. 25 not. 1). För RIPERTS ställning se a. a. II, särskilt sid. 186—188.

[4] För den härskande uppfattningen om, huru utvecklingen förflutit (t. ex. hos DANJON a. a. II, sid. 263 ff.), ligger ännu till grund den framställning, som finnes redan hos FRÉMERY, Études de droit commercial, Paris 1833, sid. 179—197.

[5] Se kap. CXLI, CLXXXII och CXCIV jfr kap. XXVII (186, 227, 239 resp. 72) hos PARDESSUS a. a. II, sid. 155—156, 205—206, 223—227 och 77—78.

[6] Se reglementets 34 kap.; PARDESSUS, a. a. V, sid. 389—390. Om reglementet, se PARDESSUS, a. a. V, sid. 324 ff. I ämnet, se även det från 1441 härrörande genuesiska »statut de l'office de Gazarie», kap. 95. (PARDESSUS, a. a. IV, 520).

Att märka är, att RIPERT a. a. II, sid. 170—171 utan angivande av skäl avviker från övriga författare däruti, att han anser såväl consolato del mare som reglementet om konsularprocessen giva uttryck åt abandonsystemet.

Digitized by Google

Medelhavets skeppsfart. Man har fört in i diskussionen ett yttrande å fastighetsrättens område av en av Frankrikes främsta jurister från äldre tid, CHARLES LOYSEAU, i hans 1597 utgivna arbete Traicté du déguerpissement et délaissement par hypothèque. Enligt LOYSEAU berodde det på okunnighet hos den franska rättsskipningens utövare, att en fastighetsägare, vilken icke personligen svarade för ett hypotek, dömdes att antingen betala skulden eller lämna ifrån sig fastigheten för skuldens gäldande. Det riktiga vore, att fastighetsägaren vore tvungen att lämna ifrån sig fastigheten men kunde befria sig från denna skyldighet genom att betala skulden; genom att man i domstolspraxis uttryckt detta förhållande på sätt som nämnts, hade man enligt LOYSEAU »satt plogen framför oxarna» »preposant ce qui est en la simple faculté à ce qui est nuëment en l'obligation».[1] Till samma missuppfattning skulle man enligt de författare, som hävda den angivna sjörättsliga teorien, gjort sig skyldig, då man övergick från exekutions- till abandonsystemet.[2]

Uppfattningen, att i själva verket exekutionssystemet skulle gälla även i Frankrike, har icke slagit igenom; så ställa sig både DANJON och RIPERT, vilka behandla åsikten i fråga, på den andra sidan.[3] I ett hänseende synes emellertid denna åsikt träffa det rätta: i att det är i den historiska utvecklingen, man har att söka orsaken till de svagheter, som onekligen vidlåda abandonsystemet.

---

[1] LOYSEAUS uttalanden finnas i hans Traicté tredje boken fjärde kapitlet; i den upplaga av 1640, som äges av Uppsala universitetsbibliotek (obrutna serier), träffas de å sid. 109—110. LOYSEAU härleder det av honom kritiserade bruket från den kanoniska rätten »comme c'est chose certaine que la plus-part de nos chicaneries, longueurs et procedures vicieuses, ont esté apprises des praticiens de cour d'église». Ett något förkortat citat av LOYSEAUS uttalanden hos VERNEAUX, L'industrie des transports maritimes, II, Paris 1903, sid. 246—248.

[2] Se för nu nämnda uppfattning särskilt DE SÈZE, Étude sur la responsabilité des propriétaires de navires et sur le prêt fait au capitaine en cours de voyage, i Revue pratique de droit français, delarna 48 och 51 (1880 och 1882). Se även REGNAULT, De la responsabilité civile des propriétaires de navires, i Revue critique de législation et de jurisprudence, XXV, 1876, samt VERNEAUX a. a. II, sid 246—47. Tyvärr har icke DE SÈZES uppsats varit mig tillgänglig; Revue pratique de droit français finnes icke i något av de tre stora svenska biblioteken eller i Preussische Staatsbibliothek i Berlin, och ett försök att få låna respektive årgångar från Bibliothèque nationale har strandat. Min framställning av DE SÈZES uppfattning är därför grundad på uppgifter hos DANJON a. a. II, sid. 306 ff. och VERNEAUX a. a. II, 246—247.

[3] DANJON a. a. II, sid. 306 ff., RIPERT a. a. I, sid. 792 ff.

Digitized by Google

Huruvida under denna utveckling ägt rum en missuppfattning av den art, LOYSEAU angivit, vågar jag ej avgöra, men jag vill i stället fästa uppmärksamheten på ett annat drag, vilket jag icke sett behandlat i litteraturen.

Varifrån hämtade författarne av 1681 års ordonnans sina regler om abandonsystemet? Att slutgiltigt besvara denna fråga är icke möjligt; om utarbetandet av 1681 års ordonnans har man nämligen vida mindre kännedom än om utarbetandet av 1667 års svenska sjölag och PARDESSUS, som sökt skildra ordonnansens tillkomst[1], har blott få upplysningar att giva. Kanske har man hämtat stöd för abandonsystemet från Holland; det är nämligen tydligt, att de, som utarbetat ordonnansen, tagit grundlig kännedom om den holländska rätten.[2] Kanske kan man därför delvis spåra GROTII inflytande icke blott i 1667 års sjölag utan även i 1681 års ordonnans. Kanske har man även stått under inflytande av actio noxalis, av den cession de biens, varom Ludvig XIV:s ordonnance du commerce av den 23 mars 1673 gav regler[3], eller av andra stadganden. Säkert torde vara, att man påverkats av den franska bolagsrätt, som uppstått. I n:r 17 av de »articles de la compagnie pour le voyage de la Chine», vilka bära årtalet 1660, stadgas, att delägarne i bolaget skulle, för den händelse så på grund av någon ovanlig och oförutsedd händelse vore behövligt, giva tillskott i proportion till deras tidigare insatser, »si mieux n'aime les dits interessez qui ne se voudront entrer en la dite contribution, abandonner leur fonds auquel cas ils en demeureront

[1] Se PARDESSUS, a.-a. IV, sid. 239 ff. DESJARDINS i sitt arbete Introduction historique à l'étude du droit commercial maritime, Paris 1890, sid. 130—131, stöder sig uteslutande på PARDESSUS.

[2] VALIN (a. a. förordet) berättar, att han i ett privat bibliotek sett en samling sjörättsliga stadganden, bland vilka även voro försäkringsrättsliga regler från Amsterdam och Antwerpen. Denna samling torde enligt VALIN använts vid utarbetandet av ordonnansen. Den holländska juristen VERWER säger i ett av honom utgivet arbete om bodmerier, att i och för den blivande ordonnansen av år 1681 den franske advokaten Legras utsänts till Holland och att VERWER i Rotterdam 1679 hade biträtt Legras vid hans arbeten och 1680 brevledes med Legras i detalj gått igenom vissa artiklar i den blivande ordonnansen. VERWERS arbete finnes i Nederlants See-rechten, avaryen en bodemeryen, — door ADRIAEN VERWER. I andra upplagan, Amsterdam 1716, finnas här åsyftade ställen å sid. 189 och 190.

[3] Se recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789, del XIX, sid. 103.

Digitized by Google

entierement déchargez».[1] Man märke huru nära detta stadgande till sin ordalydelse står andra boken, åttonde titeln 2 artikeln av 1681 års ordonnans, och huru sannolikt det därför är, att 1660 års eller detta närstående stadganden i varje fall språkligt legat till grund för regeln i ordonnansen. Men givetvis har man även tagit intryck av de, som det synes, två enda[2] på abandonsystemet vilande bestämmelser inom sjörätten, vilka utkommit i Frankrike före 1681 års ordonnans. Sannolikheten härför ökas av att det yngre stadgandet utkom så sent som 1672, d. v. s. endast några år före ordonnansen, och att det äldre stadgandet, vilket härrör ända från år 1415, angives som gällande rätt i Frankrikes under 1600-talet mest spridda sjörättsliga källsamling, DE CLEIRACS Us et coustumes de la mer.[3] 1415 års stadgande är den äldsta, på abandonsystemet vilande föreskrift, jag sett anförd i litteraturen; troligen härstammar från stadgandet i fråga den franska rättspraxis, vilken torde inverkat på den holländska rätten.

Man finner de båda stadgandena i föreskrifter rörande handeln i och tillförseln till Paris. Stadgandena gälla därför för transporter på Seine och dess bifloder, men DE CLEIRAC anser tydligen, att det äldre stadgandet, vilket ensamt utkommit, då hans arbete avfattades, gällde även i fråga om Frankrikes sjöar och floder i övrigt.[4] Stadgandena böra anföras i sin helhet.

---

[1] Efter citat hos LEHMANN, Die geschichtliche Entwicklung des Aktienrechts bis zum Code de Commerce, Berlin 1895, sid. 47. För påvisande av detta ställe står jag i tacksamhetsskuld till e. o. hovrättsnotarien KARL OLIVECRONA.

[2] Till grund för uttalandet, att förevarande stadganden torde vara de enda franska på abandonsystemet vilande bestämmelser, som utkommit före 1681 års ordonnans, har jag naturligen icke kunnat lägga egna forskningar. Stöd för påståendet är emellertid, att något annat abandonstadgande från Frankrike icke synes omnämnas i vederbörande franska litteratur, och därvid icke ens i PRODROMIDÈS så sent som 1919 offentliggjorda a. a., vilket till specialbehandling upptager redaransvaret i den franska rätten. — Att märka är, att exekutions- och icke abandonsystemet träffas i 44 art av »édit sur l'amirauté, la juridiction de l'amiral, le guet de la mer, la course maritime» etc., givet i Fontainebleau i februari 1543 (a. recueil del XII, sid. 865) och i art. 71 av »édit sur la jurisdiction de l'amiral, le droit de prise, la pêche du hareng, l'entretien des navires» etc., givet i Paris i mars 1584 (a. recueil del XIV, sid. 580—581).

[3] T. ex. andra upplagan, Bordeaux 1661, sid. 595—596.

[4] *Ibidem.*

Digitized by Google

Art. 695, »réglement général de police pour la juridiction du prévôt des marchands et échevins de Paris, et établissement de plusieurs offices pour la surveillance des ports et marchés de la même ville», utfärdat under Karl VI i februari 1415.

S'aucun voiturier prent de conduire et mener aucunes denrées ou marchandises à voiture par lesdictes rivieres[1], et en faisant ladicte voicture, par fortune de temps, comme de vent qui survient soudainement, ou autrement, le batel se brise, effondre ou perisse, et ledit voicturier ne soit dedens le batel, aiant l'administracion du gouvernail d'icellui, se dedens trois jours après icellui voicturier renonce en la presence dudit marchant à qui seront les denrées et marchandises, ou de son fauteur ou commis à la garde d'icelles, ou en leur absence pardevant justice, à son batel et aux abillemens et apparaux qui y seront, il demourra quitte des denrées et marchandises, et des pertes, dommages et interests qui pour raison de ce seront ensuis; et pourra le marchant à qui seront icelles denrées prendre ledit batel et apparaulx et les appliquer à son proffit; et aussi se ledit voicturier dedens lesdis trois jours ne après, fait lever son batel ou fait prendre ou cueillir aucuns abillemens ou apparaulx pour appliquer à son proffit, il paiera lesdictes pertes, dommaiges et interestz qui seront ensuis, audit marchant à qui sera la marchandise; et ordonnons audit voiturier lesdis trois jours d'avis pour renoncer ou pour prendre sondit batel ou apparaulx, se bon lui semble; et pendant ce la marchandise sera cueillie par auctorité de justice, se mestier est, tant pour l'absence de ceulx à qui la chose pourra touchier, comme autrement, à la conservacion du droit à qui il appartiendra, et aux coustz d'icelle marchandise; mais toutes voyes se ledit voicturier maine ou conduit, son batel en sa personne, en ayant l'administracion et gouvernement du gouvernail d'icellui, comme dit est, il n'y pourra renoncer, et paiera toutes les pertes, dommaiges et interestz dessusdis.[2]

---

[1] D. v. s. Seine och dess bifloder.

[2] A. recueil del VIII, sid. 570—571. — Det har legat helt utom planen för detta arbete att söka fastställa, vilka källorna till det anförda stadgandet kunna hava varit; de resultat, till vilka arbetet kommit, torde nämligen icke kunna påverkas av en dylik undersökning. Att märka är emellertid, att 1415 års reglement général de police utarbetats först efter en ingående undersökning av de äldre stadganden rörande Paris, som funnos; se a. recueil delarna VII, sid. 267 ff., och VIII, sid. 427 ff., och jfr t. ex. framställningen i introduktionsvolymen, sid. 29 ff., till det stora arbetet Histoire générale de Paris.

Digitized by Google

Kap. 2 art. 7 i »édit portant confirmation des priviléges, ordonnances et réglement sur la police de l'Hôtel-de-Ville de Paris, et réglement sur la juridiction des prevôts et échevins», utfärdat i Versailles i december 1672.

Naufrage arrivant par fortune de temps, d'aucun bateau chargé de marchandises, sera le voiturier reçu dans les trois jours à faire abandonnement de son bateau et ustenciles; quoi faisant il ne pourra être plus avant poursuivi pour la perte de la marchandise, qui sera cependant pêchée et tenue en justice, à la conservation et aux frais de qui il appartiendra; et où ledit naufrage seroit arrivé par le fait et faute dudit voiturier, ou qu'il eût disposé à son profit particulier de son dit bateau et ustenciles depuis le naufrage, en ce cas demeurera ledit voiturier déchu du bénéfice, et tenu de toutes pertes dommages et intérêts du marchand.[1]

Må det tillåtas mig att för jämförelsens skull anföra också de stadganden från Danzig, vilka giva uttryck åt abandonsystemet. Även dessa stadganden äro två och de bära årtalen 1455 och 1597. Båda behandla de transporter mellan kajen och fartyget med tillhjälp av smärre farkoster (Bordinge); troligen var nämligen Mottlau icke tillräckligt djup för att tillåta större fartyg att lägga till, utan lastning och lossning torde ägt rum utanför Mottlaus mynning i Weichsel eller Weichsels mynning i Danziger Bucht.[2]

Art. 5 av Danzigs Willkür av år 1455.

Uff die Bordinge zcu sehen welche vor die Munde gebraucht werden.

Wer do Bordinge vor die Munde füren will, dar sal es also bestellen mit seynen Knechten, das do keyn schade van geschee, Geschege do schaden von, den sal her uffrichten, adir den Bording ubirgeben dem Kauffmanne vor den schaden.[3]

---

[1] A. recueil del XIX, sid. 30.

[2] Jfr PARDESSUS a. a., III, sid. 464 anm. 4.

[3] PARDESSUS a. a., III sid. 464. Se för tillkomsten och tolkningen av stadgandet GOLDSCHMIDT, Das receptum nautarum, cauponum, stabulariorum, i Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht, III, 1860, sid. 343—344, och REHME, a. a., sid. 85—86.

Digitized by Google

Art. 17 av Danzigs statut av år 1597.

Wer für den Schaden stehen soll.

Ein jeglicher Bordinges-Schiffer soll sein Schiff in guter Achtung haben, damit des Kauffmanns Gut weder von oben noch unten, Wassers halber, möge beschädigt werden, da aber Schaden geschähe oder sich zutrüge, durch seine oder der Seinen Schuld oder Verwahrlosung, denselben soll der Besitzer des Bordings gut thun, oder den Bording, dem Kauffmann für seinen Schaden übergeben; ingleichen soll ein jeglicher, der Bordinge heuert, einen Mann dem er vertrauet, welcher ihm das Seine vor Diebstahl bewahret, bey sein Gut setzen und verordnen; würde es sich aber zutragen, dass aus andern Zufällen, der Bording oder das Gut möchte beschädiget werden, das wird die Obrigkeit, nach Gelegenheit der Sachen, zu richten haben.[1]

Det drag i abandonsystemets historiska utveckling, å vilket jag önskar fästa uppmärksamheten, framgår av de nu angivna fyra stadgandena. Det består i att abandonsystemet icke såsom exekutionssystemet vuxit upp på havet utan äldst tillämpats å flodfart. Man märker, huru väl abandonsystemet, sådant det framträder i stadgandena, är lämpat att läggas till grund för de rättsförhållanden, som kunna inträda i flodfart. Där äro förhållandena synnerligen enkla; fartygen små och lastägarne ett fåtal. Enligt 1415 års stadgande äger även abandon[2] av fartyget uttryckligen

[1] PARDESSUS a. a. III, sid. 475.

[2] Som en genomläsning av 1415 års föreskrift ger vid handen, begagnas emellertid icke ordet abandon i föreskriften själv. Orden abandon och abandonner möta naturligen redan tidigt i det franska rättsspråket [se Dictionnaire historique de la langue française --- publié par l'Academie française, I (1858), sid. 52, 56, 57, 58, 72, 73, 77] men synas varit relativt litet brukliga inom sjörätten. Jag har i detta hänseende undersökt le Guidon de la mer, som givetvis är den förnämsta franska sjörättsliga urkund, vilken här kan vara av betydelse. Le Guidon de la mer, som författats i Normandie troligen i slutet av det sextonde seklet (PARDESSUS, a. a., II, sid. 372 och 395 not 1), använder ordet »abandonner», då befälhavaren är tvungen att lämna det fartyg, som tagits av sjörövare, och då man måste låta vinden taga seglen; dessutom stadgas, att gods, som kastats i havet under sjönöd men sedermera återfinnes, skall återställas till ägaren »parce que ce n'est pas chose abandonnée». (För vad nu sagts, se PARDESSUS a. a., II, sid. 392, 395 och 399.) Av de fall, då den holländska rätten använt ordet »abandonneren», finnes i le Guidon de la mer bestämmelse rörande abandon till försäkringsgivare av det, som försäkrats, i ändamål att försäkringssumman skall utfås. Då använder emellertid le Guidon de la mer i stället uttrycket »faire delais»; »il est en liberté du marchand char-

Digitized by Google

translativ karaktär; att så även är förhållandet enligt de båda stadgandena från Danzig, torde ej kunna bestridas. Enligt de två franska bestämmelserna skall abandon äga rum inom vissa dagar; i följd därav behöver icke, sedan de bestämda dagarna förflutit utan att abandon ägt rum, i det särskilda fallet avgöras, om fartygets ägare kan anses hava kvar sin rätt att abandonnera. Först när abandonsystemet sedermera skall tillämpas på havsfart[1], där fartygen äro större och lastägarne eller andra, till vilka abandon skulle kunna ske, väsentligen flera, uppstå svårigheter. Då uppstår betänklighet mot att giva abandon translativ karaktär; då kan man ej tvinga fartygsägaren att inom viss kort tidrymd välja mellan om han vill företa abandon eller ansvara för skulderna — då uppstå m. a. o. de problem, med vilka den moderna franska sjörätten kämpar. Den djupaste orsaken till den kritik, som kan riktas mot abandonsystemet, torde därför ligga i att det flyttats över från att reglera rättsförhållandena i flodfart till att gälla för havsfart — alltså att gälla för helt andra förhållanden än för vilka det skapats.

---

geur faire delais à ses asseureurs, c'est-a-dire, quitter et delaisser ses droits - - -» (PARDESSUS a. a. II, sid. 400). Denna terminologi går sedan igen såväl i 1681 års ordonnans (se ordonnansens 3 bok, 6 titeln, 43—53 artiklarna; se dock artikeln 52, varest säges, att försäkringstagarne för visst fall icke kunna »faire l'abandon de leurs effets aux assureurs») som i code de commerce (art. 369 ff.).

[1] För de rättsregler, som nu gälla i Frankrike i fråga om flodfart, se RIPERT a. a. I, sid. 159 ff. I dessa rättsregler finnas icke längre spår av abandonsystemet utan fartygets ägare svarar obegränsat för de fordringar, för vilka enligt den franska sjörätt, som gäller för havsfart, abandon skulle kunna äga rum. Detta obegränsade ansvar står i överensstämmelse med den franska civilrättens i art. 1384 av code civil uttryckta regel, att »les maîtres et les commettants» äro ansvariga »du dommage causé par leurs domestiques et préposés dans les fonctions auxquelles ils les ont employés». Med flodfart är naturligen skeppsfart på insjöar likställd.

I Tyskland däremot gäller även för flodfart och för skeppsfart på insjöar exekutionssystemet; se MITTELSTEIN, Das Binnenschiffahrtsrecht (Handbuch des gesamten Handelsrechts - - - herausgegeben von DR. VICTOR EHRENBERG VII: 1, Leipzig 1918), sid. 39 ff. och 399 ff.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP

OCH

HISTORISKA VETENSKAPER

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [NO. 4]
FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORISKA VETENSKAPER. 1.

STUDIES ON PREHISTORIC CYPRUS

BY

EINAR GJERSTAD

UPPSALA
A.-B. LUNDEQUISTSKA BOKHANDELN

Digitized by Google

A. Börtzells Tryckeriaktiebolag
Stockholm 1926

Digitized by Google

TO THE MEMORY OF MY FATHER

Digitized by Google

Digitized by Google

PREFACE.

A work of this kind cannot possibly be carried out without troubling a lot of people and I am therefore glad to avail myself of this opportunity to acknowledge my gratitude to all those who have helped and supported me.

In Cyprus I was always met with great readiness to facilitate and promote my work. Especially I wish to thank Mr. M. Markides, Keeper of the Cyprus Museum, and Mr. L. Z. Pierides, Swedish Consul in Larnaka. Mr. Markides did not only afford me every chance of studying the rich collection of the Museum and publishing everything needed but also allowed me to make use of his Excavation Reports (MS.). Mr. Pierides facilitated in many ways my doings in Cyprus and it is only thanks to his ἀρχαιοφιλία that I was able to carry out some of my excavations.

Everywhere in the Museums, in the Ashmolean, the British Museum, the Louvre, Altes Museum, Berlin, Museum für Völkerkunde, Leipzig, Museo Archeologico, Firenze, the National Museum in Athens, the Candia Museum, and other local museums in Greece, the Museums in Cairo, Jerusalem and Beirut, the Museum Authorities have shown me the greatest kindness and permitted me to publish whatsoever I needed for my work.

To Prof. Myres, Oxford, I desire to express my great gratitude for his willingness to discuss some of the problems with me and his most generous permission given me to publish the very important notes about burial-customs made by Mr. Dudley Buxton, Oxford, during the excavations at Lapithos in 1913.

To Prof. Ewert Wrangel, Lund, I offer my varmest thanks for his interest in my investigations, which made it possible to me to carry out the excavation of the fortress at Nikolidhes.

To General Conrad Erikson, Stockholm, I am also indebted for his courteousy in discussing with me the technical problems of this fortress.

Digitized by Google

For the suggestion that I should go to Cyprus for archaeological investigation as well as for continual and encouraging interest in my work I tender to Prof. Axel W. Person, Uppsala, my heartiest thanks.

Among the officials of the Kungliga Biblioteket, Stockholm, I wish to thank Dr. H. Lindegren and G. Adde for their ready courtesy.

Fil. Mag. S. Neander Nilsson has assisted me in reading the proofs for which I most heartily thank him.

Mr. Clinton Brooke, Uppsala, has revised the text and also the punctuation.

Last but not least, I express my grateful thanks to my wife for much valuable assistance.

Stockholm, February 1926.

The Author.

Digitized by Google

CONTENTS.

	Introduction	p. 1
I	Topography	p. 3
II	Architecture	p. 19
III	Tombs	p. 48
IV	Pottery	p. 88
V	Miscellaneous	p. 229
VI	Relative chronology	p. 262
VII	Foreign relations	p. 291
VIII	Absolute chronology	p. 330
	Errata	p. 337
	Index	p. 339

Digitized by Google

ABBREVIATIONS.

B. C. H.	= Bulletin de correspondance hellénique.
B. M.	= British Museum.
B. M. C : A.	= British Museum: Catalogue of vases. Vol. I. part 1.
B. M. C : C.	= „ „ „ „ „ „ „ „ 2.
B. M. C : F.	= „ „ Catalogue of fingerrings.
B. M. C : J.	= „ „ „ of jewellery.
B. M. C : S.	= „ „ „ of Egyptian scarabs.
B. S. A.	= Annual of the British school at Athens.
C. M.	= Cyprus museum.
C. M. C.	= Myres — Ohnefalsch-Richter: A catalogue of the Cyprus museum.
E. E. F.	= Egypt Exploration Fund.
E. R. A.	= Egyptian Research Account.
E. E. S.	= Egyptian Exploration Society.
H. C. C.	= Handbook of the Cesnola collection of antiquities from Cyprus.
J. D. A. I.	= Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts.
J. A. I.	= Journal of the Anthropological Institute.
K. B. H.	= Ohnefalsch-Richter: Kypros, Bible and Homer.
L. A. A.	= Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.
M. V. A. G.	= Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft.
P. Z.	= Præhistorische Zeitschrift.
Q. S. P. E. F.	= Palestine Exploration Fund; Quarterly Statement.
V. B. A. G.	= Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft.

Digitized by Google

INTRODUCTION.

The subject of these studies is the prehistory of Cyprus during the Bronze Age.[1] Prehistory deals with the distribution in time and space of prehistoric cultures, together with the causes and effects of this distribution. To fix the chronology of the culture concerned is therefore the one task of the prehistorian, because only in this way is he able to trace the events as they developed; i. e., to attain a geneticial view of them; the other and complementary task being both to define and to describe the area where this culture flourished, and to study its external relations; i. e., to fit it into the general scheme of culture.

These principles give to the work its natural disposition. After a topographical survey of the Bronze Age sites will be given an account of the stationary remains and movable finds, typologically classified. The whole material then being analysed, it is systematically arranged in time and space by stating the relative chronology and the external relations. Finally, so far as the data supplied by the study of these external relations admit, the relative chronology is transformed into one that is absolute.

[1] The only Stone Age remains hitherto found, a neolithic station at the village of Frenaros, are treated separately in Svenska Orientsällskapets Arsbok, 1925, p. 5 sqq.; will also appear in the Antiquaries Journal, London 1926.

Digitized by Google

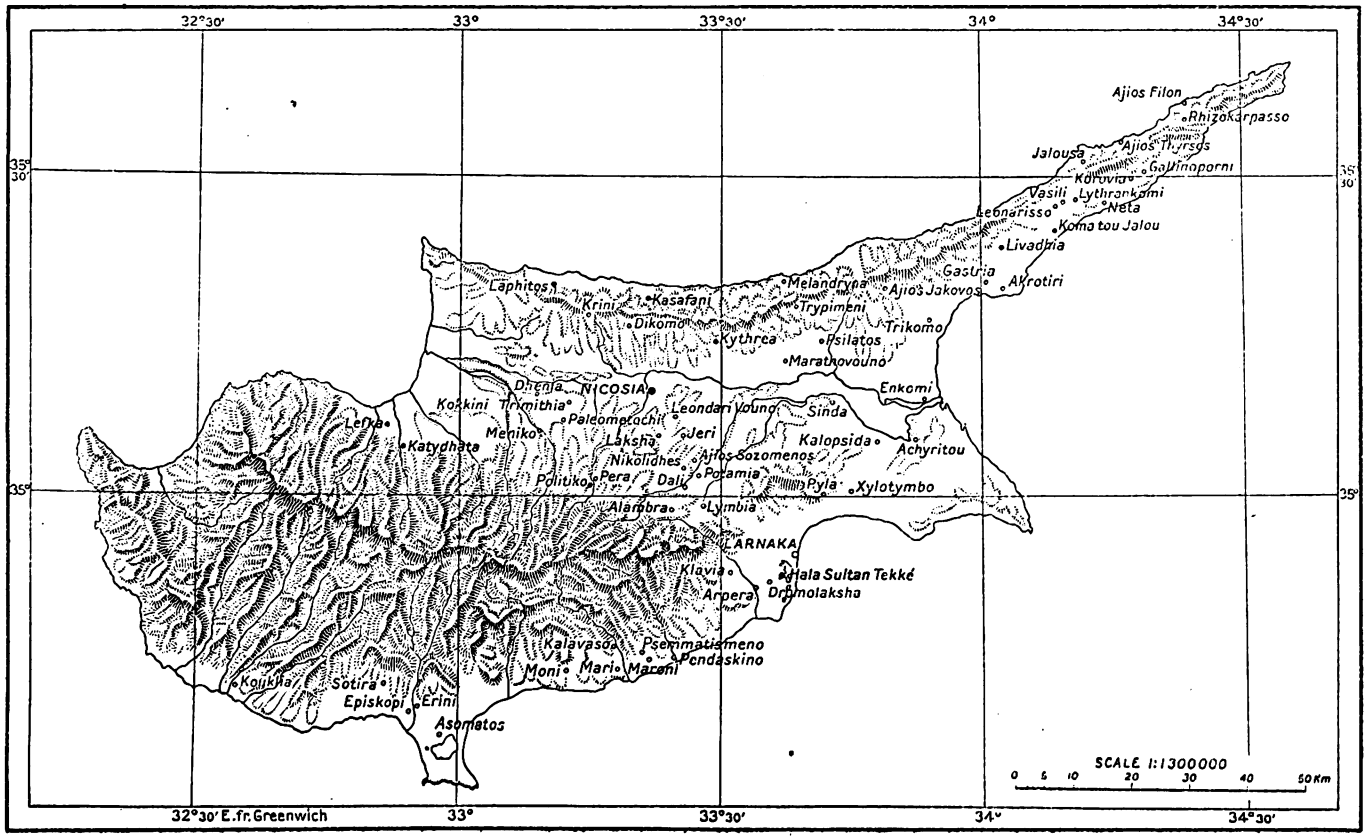
22°30'
33°
33°30'
34°
34°30'
35°30'
35°
Ajios Filon
Rhizokarpasso
Jalousa
Ajios Tirsos
Galinoporni
Korovia
Vasili
Lythrankomi
Neta
Leonarisso
Koma tou Jalou
Livadhia
Gastria
Akrotiri
Ajios Jakovos
Melandryna
Trypimeni
Trikomo
Psilatos
Kythrea
Marathovouno
Laphitos
Krini
Kasafani
Dikomo
Dhenia
NICOSIA
Enkomi
Kokkini Trimithia
Paleometochi
Leondari Young
Sinda
Lefka
Katydhata
Meniko
Laksha
Jeri
Kalopsida
Achyritou
Nikolidhes
Ajios Sozomenos
Politiko
Pera
Dali
Potamia
Pyla
Xylotymbo
Alambra
Lymbia
LARNAKA
Klavia
Hala Sultan Tekké
Arpera
Drymolaksha
Kalavasos
Psemmatismeno
Pendaskino
Moni
Mari
Maroni
Koilkhai
Sotira
Episkopi
Erini
Asomatos
SCALE 1:1300000
0 5 10 20 30 40 50Km
32°30' E.fr.Greenwich

I. TOPOGRAPHY.

Although it is not wise to give the guests of the worst wine at first, this is what must be done. The topography is given first, as it should be, but unfortunately the material is very defective.

On the map of Cyprus in the Catalogue of the Cyprus Museum[1] are marked all the prehistoric sites known at the time the catalogue was compiled — 31 in number. Fimmen,[2] fixing the Bronze Age sites with Mycenaean ware in Cyprus, quotes the map of the Catalogue with the addition of two sites, afterwards known.[3] All these sites, with a few exceptions (Lapithos at the north coast; Katydhata near the west coast; Enkomi, Kalopsida, and Sinda, near the east coast) were confined to two regions — the south coast and the middle of the island. It is evident that this concentrating of the sites to a limited area, while all the other inhabitable part of the island was archaeologically blank, could not but be due to the fact that only a portion of the sites had been discovered. I therefore determined to find, by traveling in the country, as many of the remaining sites as possible at that time. A glance at the map might lead one to think that it would be possible to carry out this enterprise in a comparatively short time. But Cyprus, though small on the map, is rather large if traversed on a mule's back, and it soon became evident that this would take a longer time than I had at my disposal. Finally illness forced me

[1] C. M. C. Pl. I.

[2] Fimmen: Die kretisch-mykenische Kultur, Leipzig und Berlin 1921, p. 96 sq.

[3] In Fimmen's work the fixing of these two sites (Arpera and Aradippou) rests upon two Mycenaean vases now in the Louvre and said to have been found at these places. Arpera is a Bronze Age site. I have no information concerning Aradippou, and I never have visited the place.

Digitized by Google

to leave Cyprus before I had realized my intention. The new places fixed are therefore the result of travels in the central, northern, and eastern parts of the island, including a small excursion around Episkopi, while all the other parts of Cyprus were left unvisited. Owing to the fact that the prehistoric settlements very often are buried below later inhabitations, it is difficult to establish their existence without soundings, while a necropolis, if only one tomb has been opened and rifled by the peasants, at once exposes itself. The present work has been confined mostly to the fixation of the necropoleis; so much the more since a necropolis, as well as a settlement, gives evidence of an ancient inhabitation. What under these circumstances can be given is therefore only a list of the prehistoric sites hitherto known, serving as a basis for further researches, while the conclusions drawn from this material can serve only as preliminary remarks.

Nicosia, Nicosia district. 1 km.[1] south of the town is the locality Ajia Paraskevi, so called after a church bearing that name. Here we have a extensive Bronze Age necropolis, partly on a limestone plateau and partly in the fields below, with tombs from the Early, Middle and Late Bronze Ages. During 1884—85 Ohnefalsch-Richter opened 11 tombs for the Cyprus Museum and 81 for private persons, and in 1894 Prof. Myres opened 14 tombs for the Cyprus Exploration Fund.[2]

Leondari Vouno, Nicosia district. 2 km. south of the village Achlanja (or Ejlenja), close by the Government's model farm Athalassa Chiftlik is a table-topped hill called Leondari Vouno, rising above the plain. It is about 1,5 km. long and at about one third of the distance from its north end it grows somewhat narrower. At that point on the west side are traces of an ancient road. On the south part of the narrowing lies a Bronze Age necropolis. On the northern part are remains of Bronze Age buildings with the foundations partly visible.[3] But it cannot have been a village or a town, as the area is too small and the remains too few. Probably we have to do here with a sort of military station. An ex-

[1] Every distance given in this topographical list was estimated offhand by visiting the sites, and is therefore only approximately correct.

[2] C. M. C. p. 1.

[3] The remains of the Mediaeval Castle, thought by Ohnefalsch-Richter: K. B. H. p. 460 sqq. to be a fortress from about 1000 B. C., are described by Mr. Jeffery in his Historic Monuments of Cyprus, Nicosia 1918, p. 206 sqq.

Digitized by Google

cavation was carried out here in 1888 for the Cyprus Exploration Fund, by Mr. R. James.[1] The excavation, however, was very unsatisfactory, as the publication shows. A control excavation is necessary to ascertain the character of the remains. I found *Red polished ware* in great quantities in the débris, and *Mycenaean ware* is said to have been found here before.[2]

Laksha, Nicosia district. At this village is a Bronze Age necropolis of which two tombs were opened in 1885 by Ohnefalsch-Richter.[3]

Pera, Nicosia district. Near the village at the locality *Kryftides* is a necropolis of which some tombs from the Middle Bronze Age were opened in 1889 by Ohnefalsch-Richter.[4] At the nearby locality Lithargies, on the right side of the Pidias river, are remains of a settlement.[5]

Politiko, Nicosia district. At the locality *Lambertis,* close by the threshing place of the monastery of Aj. Iraklidis, is a Bronze Age necropolis on a hillock, where Ohnefalsch-Richter in 1889 and 1894 opened 50 tombs from the Early and Middle Bronze Ages, with support from the Rudolph Virchow Fund.[6]

Jeri, Nicosia district. 2.5 km. southwest of the village is a locality called *Fenitshes,* where Ohnefalsch-Richter in 1883 opened some tombs belonging to the Middle Bronze Age.[7]

Nikolidhes, Nicosia district, a site 3 km. due north of Dali. A tributary to the river Alikos Potamos runs through a cleft between two hills. To the west of the river on the slope and top of the hill is a necropolis with tombs from the Early to the Late Bronze Age; the earliest tombs being in the fields and on the slope; the most recent on the hill. On the top a wall built of unwrought stones enclosed the cemetery. Ohnefalsch-Richter opened some Late Bronze Age tombs here in 1894 for the Prussian Secretary of State of public instruction.[8]

---

[1] J. H. S. IX, 1888, p. 6 sqq.

[2] Lichtenberg: Beiträge zur ältesten Geschichte Cyperns = M. V. A. G. XI, 1906, p. 51.

[3] C. M. C. p. 7. Cp. Ath. Mitt. XI, 1886, p. 213.

[4] Ohnefalsch-Richter: Tamassos und Idalion, MS. (in the Berlin Museum).

[5] C. M. C. p. 14 and Tamassos und Idalion MS.

[6] Ohnefalsch-Richter: Tamassos und Idalion MS.

[7] C. M. C. p. 10; K. B. H. p. 33, fig. 29, pl. CL, 12—15, CLIII.

[8] Ohnefalsch-Richter: Tamassos und Idalion MS. C. M. C. p. 2.

Digitized by Google

Some hundred metres further to the west, on the top of the same hill, is a settlement from the Early Bronze Age *(Red polished ware,* picked up by me) with house foundations, built of unwrought stones, projecting above the thin earth-layer.

To the east of the river is a settlement, where in 1924 I excavated a small fortress. As the area of the settlement is too small in proportion to the fortifications to have been occupied by a common village, it probably was merely a military station. This gains probability through the fact that also the hill above the settlement to the right of the river is fortified by a defensive wall and surrounding forts. Further excavations are necessary to clear up the fact.

Ajios Sozomenos, Nicosia district. ½ km. north-east of the village is a Bronze Age necropolis on a hillside, with tombs from the Early to the Late Bronze Age. Ohnefalsch-Richter opened some Late Bronze Age tombs here in 1894 for the Prussian Secretary of State of public instruction.[1] Close by the cemetery on the top of a hill projecting towards the river Alikos Potamos is a Bronze Age settlement, where I picked up *Red polished ware.*

Potamia, Nicosia district. 1.5 km. west of the village, just between Dali and Potamia, is a Bronze Age necropolis with tombs from the Middle Bronze Age.[2]

Lymbia, Nicosia district. Near this village a Bronze Age necropolis is reported.[3]

Dali, Nicosia district. Just south of the village, beside the road to Nisou, some tombs from the Late Bronze Age were found by Ohnefalsch-Richter in the large necropolis dating from different periods, which extends entirely around the ancient town Idalion.[4]

Alambra, Nicosia district. Just south-west of the village is a hillside called *Aspraji* with a necropolis from the Early and Middle Bronze Ages extending along the lower part of the slope. Here Ohnefalsch-Richter in 1883 and 1885 opened some of the tombs. Higher up on the slightly sloping hillside is a settlement, where in 1924 I made a sounding, finding strata from Early Cypriote III to Early Cypriote II. On the other side of the hill, on the slope to the east,

[1] Loc. cit.
[2] C. M. C. p. 14; K. B. H. pl. II, 27.
[3] C. M. C. p. 14.
[4] C. M. C. p. 3 sq.

Digitized by Google

is another small settlement, where in the same year I excavated a house from Early Cypriote III. The tombs of this second settlement are cut in the rock to the west of it. Ohnefalsch-Richter opened some of these tombs as well.[1]

Kythrea, Nicosia district. The ancient town extends east of the present village at a site, called *Aj. Dimitrianos.* It has occupied a rather large area; the villages Epicho, Voni, Chrysida forming its southern, and the Potamos tis Viklis its eastern boundery.[2] The ground here is everywhere dotted with rough pottery and roof-tiles. Some stone-grinders were also noticed. It is, of course, impossible to say how much of this area was occupied by the prehistoric town. The pottery on the surface is entirely of a later date. The necropolis is east of the town on the hillside, skirted by the Potamos tis Viklis. At the tombs I picked up sherds from the Early and Middle Bronze Ages: *Red polished, White painted, Black slip, Red-on-black ware.* Late Bronze Age pottery was missing.

At *Kefalovrysi,* north of the village, where the spring watering the district comes out of the rock, Ohnefalsch-Richter[3] found a Late Bronze Age necropolis. Of this, however, I could find no trace, the tombs probably being filled in.[4]

Kokkini Trimithia, Nicosia district. Close west and north-west of the village is a Bronze Age necropolis at the sites called *Archangelos, Petrakoura* and *Spiliarka.* I picked up Middle and Late Bronze age pottery: *Red polished III and IV, Black slip, White slip,* and *Base-ring ware.*

Paleometochi, Nicosia district. The village lies on a hillside, sloping down to the river. This hillside seems to contain a Bronze Age necropolis, since a peasant, while digging for the foundations of a house, came across a tomb from the Bronze Age. The evidence consists of a spear-head of the Late Bronze Age type, which the peasant showed me and claimed to have found in the tomb. This had been filled in and not a single potsherd was to be seen anywhere.

Dhenia, Nicosia district. 1 km. south of the village, on a large and extensive plateau, lies a Bronze Age necropolis at the sites called *Kafkalla, Kaminia,* and *Palea Ekklesia.* Tombs are represented from

[1] C. M. C. p. 2.
[2] C. M. C. p. 5.
[3] C. M. C. p. 5.
[4] Cp. Topographical notes in *Κυπριακά Χρονικά,* 1924, p. 246.

Digitized by Google

the Early to the Late Bronze Age. I picked up the following: *Red polished I—IV*, *Black polished*, *White painted*, *Black slip* and *Basering ware*. The earliest tombs are to the south and the latest to the north.

Meniko, Nicosia district. 2 km. north of the village, to the east of the Akachi river, is a locality called *Mana ton pedhon* with a Late Bronze Age necropolis on a hillside sloping towards the river. I picked up sherds of *Basering*, *White slip*, and *Mycenaean (Late Helladic III) ware* at the edge of some rifled tombs.

Lefka, Nicosia district. At the locality *Aitlik*, east of the village, two tombs from the Early Bronze Age, now in Cyprus Museum, were excavated in 1917 by Mr. M. Markides.[1]

Katydhata, Nicosia district. In a field at the south end of the village in the direction of the village of Linou is a necropolis with tombs from the Early, Middle, and Late Bronze Ages. Some tombs from the Late Bronze Age were excavated as early as 1883 and 1885 by Onefalsch-Richter.[2] 1915 M. Markides excavated tombs from the Early, Middle, and Late Bronze Ages.[3]

Lapithos, Kerynia district. At the plateau of the *Ajia Anastasia church*[4] is a necropolis, where in 1914, 1915, and 1917[5] M. Markides opened three tombs from Late Cypriote III. At the locality *Vrysi tou Barba*, nearer the sea, is another necropolis with tombs from the Early and Middle Bronze Ages, where in 1913 Professor Myres[6], and in 1917 M. Markides, opened a total of 75 tombs.[7]

Dikomo, Kerynia district. Near this village is a Bronze Age necropolis.[8]

Krini, Kerynia district. Near this village is a Bronze Age necropolis.[9]

Kasafani, Kerynia district. 1½ km. east of the vilage is a Bronze Age necropolis on an olive-grown hillside, at a site called *Keranienkomi*. All the pottery I picked up belonged to the Early Bronze Age:

---

[1] Markides: Excavation Report MS. (in the Cyprus Museum).
[2] C. M. C. p. 4; cp. K. B. H. pl. CLXX 11, 16—18.
[3] Markides: Ann. Rep. of the Curator of Antiquities 1916 p. 5 sqq.
[4] Markides: op. cit. 1915 p. 7 sqq.
[5] Markides: Excavation Report MS.
[6] No yet published, cp. p. 73. The finds are in the Cyprus Museum.
[7] Markides: Excavation Report MS.
[8] C. M. C. p. 14.
[9] C. M. C. p. 14.

Digitized by Google

Red polished I—II and *Black polished ware.* On a hillock ½ km. east of this site the necropolis continues. The tombs rifled here also belong to the Early Bronze Age.

Melandryna, Kerynia district. Close north-west of this monastery are some tombs of the Bronze Age, rifled many years ago.[1] At the time of my visit they yielded no sherds.

Marathovouno, Famagusta district. 1½ km. north of the village and ½ km. south of the main road to Lefkoniko is a site called *Ta Parrakia,* or *Ta Petrara* with a Bronze Age necropolis extending in the rocky fields east of the village road to Marathovouno. The tombs of the Bronze Age are mixed with those of later periods.[2] At the already rifled tombs I picked up Middle and Late Bronze Age pottery: *White painted, Black slip, Red-on-black, White slip, Base-ring* and *Mycenaean ware.*

Psilatos, Famagusta district. 1½ km. south-west of the village is a hill called *Mouti;* along its northern side is an extensive necropolis, divided into two parts by a cleft. Its eastern part contains only tombs of later date. Its western part, on the contrary, is occupied by a Bronze Age necropolis, but there are also tombs from the Iron Age. Only five tombs from the Bronze Age have been opened; these belong to the Middle and Late Bronze Ages; the pottery I picked up included: *Red polished III, White painted, Black slip, Red-on-black, White slip* and *Base-ring ware.*

The town-site, extending from the south into the cleft, is marked by rough common ware and stone-grinders.

Trypimeni, Famagusta district. 1½ km. north of the village is a Bronze Age necropolis on a steep hill called *Moutari.* The latest tombs are to the south and the earlier to the north. I picked up *Red polished, White painted, Black slip* and *Base-ring ware.*

Ajios Jakovos, Famagusta district. 1.5 km. east of the village, at the locality *Melia,* is a Bronze Age necropolis, where pottery of *White painted, Black slip* and *Red-on-black ware* were found.

Trikomo, Famagusta district. 2.5 km. east of the village is a wooded hill called *Mersineri,* with a Bronze Age necropolis. I succeeded in finding only two opened tombs, yielding Middle Bronze Age pottery: *Red polished* and *Black slip ware.*

---

[1] Peristianis: *Γενική Ἱστορία τῆς νήσου Κύπρου, ἐν Λευκωσίᾳ,* 1910, p. 902.

[2] Cp. Topographical notes in *Κυπριακά Χρονικά,* 1924, p. 247.

Digitized by Google

Koma tou Jalou, Famagusta district. South-west of the village in the fields towards the sea is a Bronze Age necropolis, where shortly before my arrival the peasants had found a tomb, which, after rifling, they filled in again. In the fields I picked up some *Black slip* pottery.

Leonarisso, Famagusta district. 1½ km. north-west of the village is a large hill called *Peristefani,* with an ancient acropolis.[1] Much rough pottery and cuttings in the rock mark the site. Hogarth found stone-grinders here as well. On the western side of the hill is a Bronze Age necropolis, where I found pottery from the Late Bronze Age: *White slip* and *Base-ring ware.* At the locality *Moutari tou Scrou,* 1,5 km. north of the village, also some *White slip* and *Base-ring* sherds were found.

Vasili, Famagusta district. 2 km. south-east of the village is a Bronze Age site, called *Vikla.* On a steep hill to the west is the necropolis. Here I found *Red polished, White painted, Black slip* and *Red-on-black* pottery.

To the east of the necropolis in the fields below is a town-site, marked by Roman ware and roof-tiles, the quantity of which increases in the direction of a slight elevation of the ground. The Bronze Age settlement might be below this Roman town.

Lythrankomi, Famagusta district. 1 km. north-west of the village on a hillside is a site called *Chalasmata* with a Bronze Age necropolis including many rifled tombs from the Early and Middle Bronze Ages. I picked up *Red polished II—III, White painted, Black slip,* ann *Red-on-black ware.* This latter ware was present in unusally large quantity.

Neta, Famagusta district. 2 km. west of the village is a Bronze Age necropolis, with tombs cut in a plateau of conglomerate rock, near the sea at a site called *Bornja.* Only a few tombs have been opened by the peasants. The necropolis contains also tombs from the Iron Age. Of Bronze Age pottery I picked up representatives from Middle Bronze and Late Bronze Ages: *Red polished III, White painted, Black slip, Red-on-Black* and *White slip ware.*

The town seems to have been situated north of the necropolis.

Korovia, Famagusta district. 3 km. south of the village is a site called *Nitovikla,*[2] with a Bronze Age necropolis on a hill-side facing to the south. A few tombs had been rifled. I picked up Middle and

[1] Cp. Hogardt: Devia Cypria, London 1899, p. 71.
[2] Cp. Hogarth: Devia Cypria p. 78.

Digitized by Google

Late Bronze Age pottery: *White painted, Black slip, Red-on-black, Base-ring* and *Mycenaean (Late Helladic III) ware.* Between the necropolis and the sea is the town-site, where house-walls had been found during excavations made by the peasants. Joining the town is an acropolis on a hillock, surrounded by an enclosing wall of rather large, unwrought stones with an entrance-gate consisting of two huge, well-cut blocks.

Gallinoporni, Famagusta district. On a hillside close south of the village and cut through by the new road up to the village is a Bronze Age necropolis. While cutting the hill for this road the peasants came across two tombs. At one spot, where a large quantity of broken pottery was still imbedded in the rock, I took out Middle Bronze Age pottery: *Black slip ware.*

Rhizokarpasso, Famagusta district. 2 km. south of the village between it and the promontory Melisakros is a site called *Sira* with a Bronze Age necropolis extending along a hillside sloping to the south. In four tombs, recently rifled by the peasants, I picked up Early and Middle Bronze Age pottery: *Red polished, White painted, Black slip* and *Red-on-black ware.*

Ajios Filon, Famagusta district. ½ km. south of the ruined chapel of Ajios Filon is a hillside called *Tshiourka,* sloping to the north. There is a Bronze Age necropolis, but also tombs from the Hellenistic period.[1] From one tomb opened 20 years ago[2] I picked up Middle Bronze Age pottery: *Black slip ware.*

Ajios Thyrsos, Famagusta district. 1 km. north of this monastery and east of the river Postani is a site called *Vikla* with an ancient acropolis on a small hillock, surrounded by an enclosing wall of rather large, rough-hewn stones. At the north side the wall is entirely missing; on the other sides it reaches an average height of about 1.5 m. The necropolis is situated on the hillside east of the acropolis. Here I found Middle and Late Bronze Age pottery: *Red polished, White painted, Base-ring, Syrian Red lustrous* and *Mycenaean (Late Helladic III) ware.*

Jalousa, Famagusta district. At the locality *Kaminia,* close to the village, is a Bronze Age necropolis, where some tombs containing *Red polished* ware were opened 20 years ago.[3]

[1] Cp. Topographical notes in *Κυπριακὰ Χρονικά,* 1924, p. 250.

[2] According to the excavator himself. In his collection he had *White painted, Red polished* and *Black slip* pottery, coming from this tomb.

[3] According to information given by Mr. Peristianis, Kerynia.

Digitized by Google

Livadhia, Famagusta district. Close west of the village, at the locality *Kavos,* is a Bronze Age necropolis with already opened tombs from the Early and Middle Bronze Age. *Red polished, Black slip* and *White painted ware* were observed.

Gastria, Famagusta district. At the locality *Aj. Jannis,* 3 km. south of the village, is a Late Bronze Age necropolis, where *Base-ring, White slip* and *Mycenaean (Late Helladic III) ware* were found.

Akrotiri, Famagusta district. At the localities *Aj. Thora* and *Akrotiri* 3 km. south-east and south of the village of Aj. Theodoros are Late Bronze Age necropoleis with rich tombs. Both at *Aj. Thora* nad *Akrotiri* are ruins of ancient settlements.[1]

The remains at the surface, however, are Roman.

Achyritou, Famagusta district. 2.5 km. south of the village and to the north of the high road to Famagusta is a locality *Gyrma Vrysis* with a Bronze Age necropolis on a small hillock, where I picked up *White painted, Red polished* and *Black slip ware.*

1 km. north of this site and close south of the highroad to Famagusta, at a site called *Bareki,* is another Bronze Age necropolis with tombs from the Early Bronze Age, where I found sherds of *Red polished ware.*

Kalopsida, Famagusta district. 1.5 km. west of the village, just between Kalopsida and Kouklia, is a locality called *Taoudi Chiftlik.* There is a Bronze Age settlement with houses from the Middle Cypriote III period down to the Early Cypriote III period. All round on the hillocks are tombs belonging to the settlement. In 1894 Prof. Myres opened some of the tombs and in 1924 I excavated a small area of the settlement.

Sinda, Famagusta district. Close west of the village on a rocky ground called *Sira-Dash* is a Bronze Age necropolis, which also continues to the north of the village. It belongs to the Middle and Late Bronze Age. Here I picked up sherds of *Red polished, White painted, Base-ring, White slip* and *Mycenaean (Late Helladic III) ware.*

Enkomi, Famagusta district. At the locality *Aj. Jakovos,* 1 km. north-west of the village, on a slope to the west, is a necropolis from the Late Bronze Age. The necropolis is enclosed by a wall of large

[1] Hogarth: Devia Cypria p. 64 sqq.

Digitized by Google

blocks and entered by a passage cut in the rock, where the marks of wheels on the ground and holes for the gate in the sidewalls are still visible. Excavations were carried out here in 1896 for the British Museum,[1] and in 1913 by Prof. Myres for the Cyprus Museum.[2]

Xylotymbo, Famagusta district. A Bronze-Age necropolis is found near this village.[3]

Pyla, Larnaka district. At a locality called *Verghin,* 3.5 km. south-west of Pyla and 1 km. from the sea, between the road from Larnaka to Pyla and that from Larnaka to Xylotymbo, is a Bronze Age necropolis on a hillock, with tombs from the Middle and Late Bronze Ages. *Black slip, White painted, Base-ring, White slip* and *Mycenaean (Late Helladic III) wares* were found by me.[4]

Larnaka, Larnaka district. 3 km. from Larnaka, on the north side of the road to Limassol, is a locality called *Kato Vlachos Chiftlik,* where 40 years ago Gligoris Antoniou[5] opened some tombs from the Early and Middle Bronze Ages.

A little further to the north is another necropolis from the Early and Late Bronze Age at a locality called *Laksha tou Riou,* where in 1894 Prof. Myres opened some tombs.[6]

Hala Sultan Tekké, Larnaka district. Close west of this Turkish monastery at the locality *Vizaja* is a Late Bronze Age necropolis, extending along a hillside which curves in a bow toward the north, around the marshy hollow of the Salt Lake.

Further to the south-west, just between Hala Sultan Tekké and the village Dromolaksha, at the localities *Kremnos, Angathia* and *Vounaropoulos,* the necropolis continues with tombs from the Early to the Late Bronze Age. Excavations were made here in 1897—1898 by H. B. Walters.[7]

Dromolaksha, Larnaka district. 2 km. north of the village, at

[1] See Excavations in Cyprus by A. S. Murray, A. H. Smith, and H. B. Walters, London 1900.

[2] Only rifled tombs were found; contents now in the Cyprus Museum.

[3] Cp. C. M. C. p. 14.

[4] This might be the Late Bronze Age necropolis at Pyla mentioned in C. M. C. p. 11, 14.

[5] Born and living in Larnaka; being attached as epistatis to excavating parties in Egypt, Crete and Anatolia.

[6] J. H. S. XVII, 1897, p. 147 sqq.

[7] C. M. C. p. 188.

Digitized by Google

the locality *Trypes*, is a Bronze Age necropolis with tombs from the Late Bronze Age cut in the rock. Mr. Welch made some diggings at Dromolaksha in 1898, perhaps at this site. The finds are now in the Cyprus Museum.

Arpera, Larnaka district. Close by this chiftlik, to the west of the river, is a necropolis with tombs from the Late Bronze Age on a hillside called *Aj. Andhronikos*, after a ruined chapel to this Saint. Some hundred metres further on is another cemetery, at a site called *Mousfilos*, with tombs from the Early Bronze Age. Both sites were explored in 1914 by M. Markides, who found tombs from the Early and Late Bronze Ages.[1] Between the cemetery at Ajios Andhronikos and the chiftlik-houses is a settlement on the hillside to the north, where in 1924 I found culture-strata from the Early Bronze Age.

Klavia, Larnaka district. 1.5 km. south-east of the village is a Bronze Age necropolis on the hillside west of the *Tremithios* river and close south of the Larnaka-Limassol road. In 1899 Mr. Welch opened some tombs from the Late Bronze Age at Klavia, probably at this site.

Pendaskino, Larnaka district. Near this chiftlik a Bronze Age necropolis is reported.[2]

Maroni, Larnaka district. At the locality *Zaroukas* close by the sea and 2 km. south-east of the village is a necropolis with tombs from the Late Bronze Age, where in 1897 H. B. Walters made excavations for the British Museum.[3]

Psemmatismeno, Larnaka district. Near this village is a settlement on a hillock, and east of it a necropolis from the Early Bronze Age.[4] Ohnefalsch-Richter in 1885 opened two of the tombs.

Mari, Larnaka district. Near this village a necropolis from the Late Bronze Age is found.[5]

Kalavaso, Larnaka district. Near this village a Bronze Age necropolis is reported. In 1897 trial diggings were made here by H. B. Walters, when he found *Red polished ware*.[6]

Moni, Limassol district. A Bronze Age necropolis is reported

[1] Ann. Rep. of the Curator of Antiq. 1915, p. 4 sqq.
[2] C. M. C. p. 14.
[3] C. M. C. p. 11, 14, 187 sq.
[4] C. M. C. p. 11, 14; Dümmler: Ath. Mitt. XI, 1886, p. 214.
[5] C. M. C. p. 9.
[6] C. M. C. p. 14, 187.

Digitized by Google

near this village[1] with a necropolis from the Late Bronze Age extending along its western and northern slopes.

Episkopi, Limassol district. Close east of the village is a hillock called *Bamboula,* where on its western and northern slopes a necropolis of the Late Bronze Age extends. In 1896 H. B. Walters made exavations here for the British Museum.[2]

On the rocky ground towards the sea, to the south of the highroad, the necropolis continues, at this site occupied by tombs from the Early and Middle Bronze Ages.

Asomatos, Limassol district. At the locality *Fasouri* close by the village is a necropolis from the Late Bronze Age with the usual pottery of that period.

Erini, Limassol district. 1 km. north-west of the village on a hillplateau, east of the Kouris river, is a necropolis with tombs from the Early Bronze Age, where I found *Red polished pottery,* and on the northern slope of this hill are tombs from the Late Bronze Age. *Base-ring* and *White slip ware* were observed by me.

Sotira, Limassol district. Just between Sotira and Episkopi is a locality *Linika,* with a settlement from the Early Bronze Age. Foundation-stones and large saddle-querns cover the surface; *Red polished ware* was picked up by me, but also some Hellenistic sherds were found.

At the south-eastern slope are tombs from the Late Bronze Age, where I found the usual pottery of that period and further down an Early Bronze Age necropolis on a slope towards the south formed by amphitheatralically shaped terraces.

Kouklia, Pafos district. Close west of the village is a Bronze Age necropolis, containing, among others, tombs from the Late Bronze Age and especially the Late Cypriote III period. Excavations were carried out here for the Cyprus Exploration Fund by Messr. Gardner, Hogarth, James, and Smith.[3]

The geographical structure of Cyprus is essentially determined by the Highland zones, the Kerynia range along the north coast, the Troodos massive in the south, and the lowlands in the valley between the mountains.

[1] C. M. C. p. 14.
[2] Exc. in Cypr. p. 57; C. M. C. p. 7, 14, 180 sqq.
[3] J. H. S. IX, 1888, p. 160.

Digitized by Google

The summit of Troodos is 1953 m. above the sea. It is a late-vulcanic rock-massive at the core; split up on the north and south into bow-shaped sideranges carved out by erosion; with Tertiary deposits of limestone and gypsum in the outer zones. The Kerynia range is much lower, ist highest point being 1019 m. above the sea. It is a typical range formation with a jagged and beautiful silhouette formed by hard limestone with igneous rock intruding at several points.

The plain between these mountains is properly confined to the alluvial deposits of the river, the small delta of land at Morfou in the west, and the Pidias basin east of Nicosia, the capital. In the other part of the lowlands the sedimentary beds of calcareous sandstone, conglomerates, and other sediments, have been eroded by the floods into a picturesque hillock-land, which gradually merges into the sides of the mountains. In this hillock-land is included the long north-eastern projection of the island — the Karpass peninsula. Here the sharp ridge of the Kerynia range is broken up into a system of plateaus and hillocks, which geologically are a continuation of the sandstone zone forming the southern hillside of the range.[1]

The Highlands are forest-lands, the upper belt chiefly consisting of pinetrees — the Aleppo-pine (Pinus maritima), the Black-pine (Pinus Laricio), cypresses and cedars —, lower down the deciduoos and evergreen trees are found, also clumps of such shrubs as laurels, terebinths, myrtles, oleanders, and tamarisks, forming a park-land down the hillsides and round the hillocks and vineyards.[2] The plain is now practically bare of trees, where no plantings have been made; it constitutes the greater part of the arable land; the soil is fertile, and in the spring, when well watered, it yields rich crops and various bulbous plants; but in the rainless summer, when the rivers are dry, it is brown and barren. These forms of vegetation were not the same in the prehistoric period; as the result of the devastation of the forests the forms have changed considerably. Most changed is the plain. Eratosthenes says that in ancient times the plains were covered by such dense forests that no one could settle there. To get rid of the forests everyone was allowed to devastate them and take possession of the cleared area, as property exempt from taxation.[3]

[1] Oberhummer: Die Insel Cypern, München 1903, p. 133 sqq.
[2] Oberhummer: op. cit. p. 243 sqq.
[3] At Strabon: *Γεωγραφικά*, XIV 6, 5.

Digitized by Google

There is no reason to doubt this. We must consider that, in prehistoric times, instead of a dry plain with vegetation only in the spring, this was a rather marshy forest-land, for the most part uncultivated. The park-land and forests in the Highland zones must have been about the same as now, except that the wooded district was still more dominant than at present.

Such were the general qualifications of Nature for the cultural development of Cyprus in the prehistoric period.

Looking at the distribution of the prehistoric sites on the map, it seems that of these qualifications prehistoric man preferred the hillocks and park-land between the plain and the highland. According to the geographical structure of the island the sites are distributed in distinct groups: one along the north coast, on the northern hillsides of the Kerynia range, with Lapithos in the west, Kasafani in the middle, and Melandryna in the east; a second group on the southern hillsides of the same range, with Krini, Dikomo, Kythrea, Trypimeni, Ajios Jakovos, and Trikomi on the hillsides, and Marathovouno, and Psilatos on the flat land just bordering the plain; a third group joins the first and second at the foot of the Karpass, and includes the numerous settlements in that district, from the sites near the villages Gastria and Ajios Theodoros in the Vallia shrubs, up to Sira and Ajios Filon near the village of Rhizokarpasso. The fourth group is distributed along the hillsides and hillocks north of Troodos, following the eastern and western river systems with the "Idalion group" (from Alambra to Ajios Zozomenos) in the Jalias-valley, the "Tamassos-group" (from Politiko to Ajia Paraskevi at Nicosia) in the Pidias-valley, and the "western group" (Kokkini Trimithia, Paleo Metochi, Meniko and Dhenia) along the western river-system. Katydhata and Lefka, at the foot of the Evrychou and Marathasa valleys, are properly the east-northern off-shoots of the fifth group, extending along the west coast, where Kouklia is the only site hitherto found. The sixth group follows the south coast, occupying the southern hillside of Troodos and the littoral hillocks; extending from Episkopi in the west over the numerous sites in the Larnaka district up to Enkomi on the flat land at the east coast.

As a place of settlement usually the sloping ground of a hillside is chosen, or the flat top of a small plateau, close by a fresh-water supply. Both at Kalopsida and Alambra fresh water for the labourers employed in my excavations was brought from springs two or three

Digitized by Google

minutes distant from the place of excavation, and at Nikolidhes the locality Glyka Vrysi close by the ancient settlement is significant enough. On this island, where fresh water is very scarce, a continuous supply of the same is of the greatest importance, and such places as those just mentioned attracted settlers more than others. By settling on elevated ground the disadvantage of the violent and heavy winter rains was avoided, as the water ran off easily and rapidly, and on the other hand during the summer heat the fresh air and refreshing winds could be enjoyed. At the same time the arable area down in the valleys was spared for agriculture. That also military reasons influenced the settling on the hillocks is very likely, but we still know too little about the defensive system of the settlements to be able to appreciate the intentions in this respect. Further excavations will yield us information on this subject. From the Early Cypriote to the Late Cypriote period there is no change to be observed as to place of settlement. The Late Cypriote settlements are situated in the same geographical *milieu* as the Middle and Early Cypriote, and we may therefore infer that on the whole, in spite of later modifications, there was no serious break in the economic foundations, and that the prehistoric people of Cyprus, during the entire Bronze Age remained the agricultural and pastoral low-landers, which also their cultural remains prove them to be.

Digitized by Google

II. ARCHITECTURE.

From the prehistoric period in Cyprus only tombs have hitherto been excavated and explored, and the places where man lived his daily life have been untouched by the archeologist's spade. This fact is responsible not only for the entire lack of knowledge concerning the type and construction of the prehistoric house, but also for the uncertain and vague chronology, as it has not been possible to build up the chronology on stratifications of the material, above all the potsherds. With the aid of data secured from the small excavations which I carried out in 1924, I therefore intended, by digging in prehistoric settlements, to partially supply both these wants. That under these circumstances the chapter on the architecture becomes mainly an excavation report on the unearthed buildings is a matter of course and needs no justification.

I. EARLY CYPRIOTE.

In Alambra a house from Early Cypriote III was dug out.

The house consists of two rooms with an enclosed court surrounding it on the north-west and south. To the east lies an open place, without enclosing wall.

The rooms are roughly rectangular, but the walls do not meet each other at exactly right angles, the angles varying between 88° and 95°. The rooms join each other in such a way that the short side of the southern room joins the northern room at its eastern end, the rooms thus forming together a ⌐ shaped figure. There is, however, no direct communication between them, each room having its separate entrance from the court.

The walls are built of rather small irregular rubble-stones with still smaller stones as filling in the interstices. Their thickness

Digitized by Google

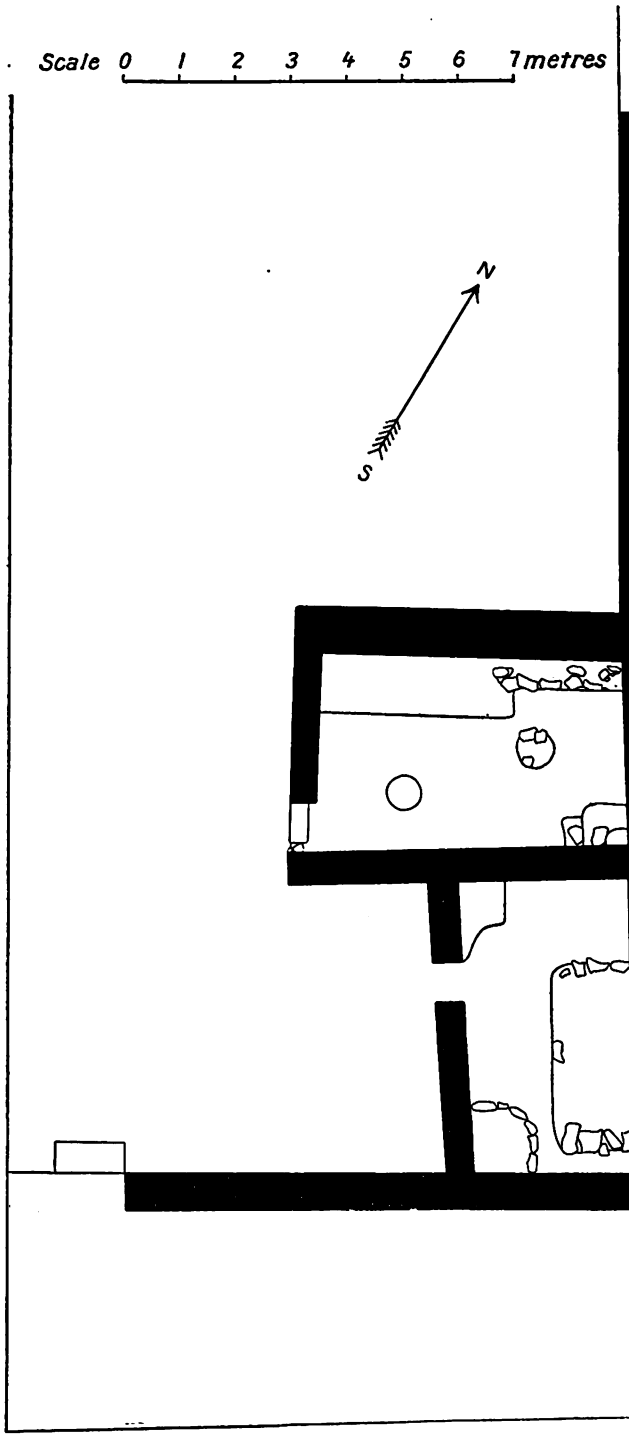

Fig. 1. Plan of the Alambra house.

Digitized by Google

varies: the eastern outer wall is the thickest, 0,85 m.; the northern outer wall has about the same thickness, 0,80 m.; the southern outer wall is 0,65 m., and the other walls 0,60 m. thick. They are built on the rock, which consists of very soft sandstone. Their height also varies, owing to the inclination of the rock, which slopes from east to west. The eastern walls are only 0,30 m. in height, while the western walls are about 0.80 m., but in order to get an even floor-level the rock in the eastern part of the house has been cut down about 0,50 m., so that the eastern wall is 0,80 m. high at the inside, consisting of 0.50 m. of the natural rock-wall and 0.30 m. of the artificial stone wall. The remains of the walls are only foundations; the upper walls, which were made of sun-dried bricks, being now entirely destroyed. All that remains of them is a layer of hard clay, practically destitute of potsherds above the house-floor.[1] The inside of the walls was covered with a cement of lime and fine-grained gravel; also the rock-wall in the eastern part of the house was covered with this cement. No trace of such cement can be found on the outside of the walls, but as only the foundations are left it is of course very possible that the upper brick wall was covered with it, thus being protected against rain and storm. In the modern Cypriote village houses, which in construction are almost identical with their prehistoric prototypes, a common practice is to cover the outside of the brick wall with lime-plaster. The construction of the roof is, of course, to a great extent a matter of conjecture. That beams were employed to form a roof-truss is a p r i o r i most probable, and is supported by the fact that irregular, rather thick (up to 0,10 m.) layers of carbonized matter sporadically occur in the hard clay layer of the crumbled brick walls.[2] These layers of charcoal are to be explained as arising from fallen-in burnt roof-beams. No roof- tiles of baked clay were found. The roof, therefore, most probably was covered with straw and a stopping layer of clay, in the same way as the roofs of the modern Cypriote village houses. Finds of hard lumps of clay with impressions of straw give evidence of this. Further, by inference from the tomb-roofs, which are either flat or beehive-shaped, we may consider it as most probable that the roofs were flat, also in agreement with the modern peasant's house. At the edge of the roof were placed plates of baked clay with a raised edge, to avoid drip from the eaves. A few such plates were

[1] See section fig. 2, p. 23.

[2] See section loc. cit.

Digitized by Google

found at a place a short distance from this house where a shaft was dug being for the purpose of studying the stratification.

The northern room measures 5,60×3,40 m. The entrance is at the right end of the western short side, and measures 0,90 m. in width. A threshold bench of lime-concrete, 0,35 m. wide and 0,25 m. high, occupies 0,72 m. of the opening; the remaining 0,18 m. being taken up by three small stones 0,20 m. below the top of the threshold, forming the base for the pivot. Thus the door, when opened, was turned along the south wall of the room. Over the leveled house-floor is laid a layer of slaked lime about 3 cm. thick, of the same character as that of the threshold.

1,25 m. from the entrance is a conical-shaped hole cut in the rock, 0,60 m. in diam. at the top, and 0,38 m. deep. Close to the edge of the hole was found an oval stone of hard limestone, broken at both ends, with a round shallow cavity cut in the centre. Most probably it is not a corn-rubber and differs considerably from the usual saddle-quern type of these implements. The hole seems to be best explained as an oil reservoir and the stone might have been used for pressing olives. Along the north wall of the room runs a bench of hard clay 1.00 m. wide and 0.45 m. high, from the first floor-level [1] to a point 3,50 m. from the west wall. Since nothing was found on this bench it is not likely that it was used as a depository for household utensils, like the clay bench in the southern room, which was occupied by broken jars and other objects. Most probably it was used as a seat, or perhaps as a bed.

3,50 m. from the western wall of the room the bench becomes narrower, and for the remainder of the distance to the western wall has a width of 0,55 m. This bench is built of the same hard clay, but is covered with lime-plaster of the same kind as used on the inside of the walls, and the edge is bordered by a row of flat stones. Fragments of many domestic vessels were found on this bench, which evidently is a kind of sideboard.

There are two hearths in the room, but they belong to different periods of inhabitation, and have not been used at the same time, as will be shown presently.

The hearth of the first inhabitation is placed 1,40 m. from the southern wall, 1,25 m. from the northern wall, 1,25 m. from the eastern wall, and 3,60 m. from the western wall, and consequently is placed

[1] Cp. below.

Digitized by Google

neither on the longitudinal nor on the medial axis, being much nearer the eastern than the western wall, and a little nearer the northern than the southern. It is roughly round in shape, 0,70 m. in diameter, and rises 0,20 m. above the floor-level. The building-material is slaked lime, and a number of flat stones border the periphery. In the eastern part of the hearth a round cavity is hollowed out, forming the cooking-pit, which was full of charred refuse and ashes. When cooking it was thus necessary to stand on this side of the hearth, where also to ashes had been raked aut as shown by layers of ashes close to the hearth.

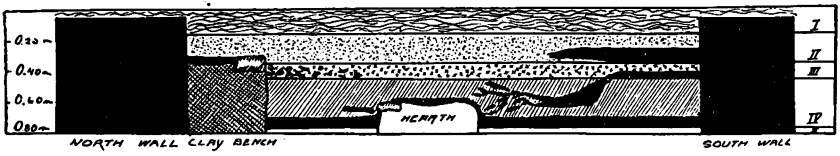

I Cultivated earth. II Soft clay. III Harder clay mixed with lime: 2nd house-floor. IV Tenacions clay-earth. V Layer of lime: 1st house-flour.

Fig. 2. Section of the northern room.

In the second inhabitation the hearth was moved to the south-east corner of the room, and there another cooking-place was built, 0,60 m. from the first house-floor, 0,75 m. long, and 0,75 m. wide and of rounded outline. It is made of hard clay, and like the other hearth has a cooking-pit, where large quantities of charcoal and ashes were found. A large flat stone was placed at the border of the cooking-pit, and at the western side of the hearth a lower shelf, made of a peculiar tough clay was attached, 0.45 m. in length and 0,35 m. in width, partly covered by a large flat stone.

As mentioned, the house was twice inhabited. The first inhabitation ended with the destruction and conflagration of the house. Above the floor, all over the house, is a layer of carbonized matter about 0.10 m. deep. After the destruction the house was rebuilt and again inhabited. Because of this conflagration it is easy to assign the arrangements of the house to their respective periods; all things belonging to the first period apparently being below the burned layer, while those above belong to the second period. Now this burned layer extends under the hearth in the corner and also the sleeping-bench, but not under the round hearth and the sideboard. The round hearth and the sideboard thus belong to the first period and the hearth in the corner and the sleeping-bench to the second. Also the rebuilt house seems to have been damaged at least to some extent by fire,

Digitized by Google

as rather thick burned layers are found here and there in this stratum as well.

The objects found in the room mainly consist of pottery, all broken, which is very natural, in consideration of the violent destruction of the house. On the sideboard fragments of a few jars were found, on and close to the round hearth some pieces of cooking-vessels, at the oil-reservoir an olivepress stone, and between the oil-reservoir and the western wall of the room a mortar of friable stone. In the oil-reservoir itself some pieces of *Red polished III ware*, one piece of *Black polished ware*, and a stone wedge were found. From the arrangements of the room as well as the finds we thus infer that it was used as a combined cooking, eating, sleeping, and working-room.

The southern room measures 5.30 m.×3.00 m. Its entrance is at the middle of the western long side, and is narrower than the entrance of the northern room, measuring only 0.60 m. in width. In the first period the opening of the door went down to the rock, level with the floor; no traces of a threshold remain. In the second period a raised pavement of unwrought rubblestones was laid on the court as a foot-path leading up to the entrance, and at a level with this pavement some rubblestones were placed in the door-opening above the débris of the first house. These stones thus formed a sort of threshold in the second building period.

The house-floor of this room was constructed in the same way as that of the northern room; the strata and levels are the same.

The largest part of the room is occupied by a bench extending along the eastern wall 3.50 m. in length and 1.40 m. in width. Like the benches in the northern room it is built of hard clay, easily distinguished from the débris, and partly bordered by stones. It rises 0.50 m. above the first floor-level and was used in both periods as a storage shelf. Numerous fragments of large store jars were found there together with a trough of limestone, triangular in shape, and measuring 0.55 m. in length and 0.30 m. in width. It had no hole for the outlet of water and thus probably was not a water-basin.

In the north-west corner of the room is another bench of clay, holding nothing, and rising to the same level as the storage bench.

In the south-west corner an area measuring 1.10 m ×1.05 m. is limited by a row of flat stones set in a semi-circular bed of lime, and rising 0.10 m. above the first floor-level. Close by this limited area

Digitized by Google

were found four stone-grinders of the usual saddle-quern type. This is the grinding place, where the women ground the corn, kneeling on the floor and rubbing the corn against the saddle-quern with a stone letting the flour drop down inside the limited area. As a matter of fact, grinding places of exactly the same kind have been found in some of the houses at Tell el Amarna in Egypt and still survive in the modern Arab houses.[1]

Besides the finds already mentioned, a couple of loom-weights, found close to the bench in the north-west corner, are interesting, indicating that weaving also was practised in this room.

Everything — the storage-bench, the grinding-place and the loom-weights — thus indicate that the room has been used as a store and working-room.

East of the house, close to the eastern wall of the northern room, a bake-oven was found. As it was constructed entirely of sun-dried bricks, nothing is left of it except a hard layer of burnt clay and carbonized matter on the ground. As this layer of burnt clay was distinctly limited it was possible to determine the shape and size of the oven. Its ground plan is conical, with a round top, measuring 3.40 m. in length and 2.70 m. in width at the base. The opening has been at the base, to judge from the layer of carbonized matter increasing in depth towards the base, and a heap of raked-out ashes close by.

Some stone found here at the base-line may have been used as the pavement of the door-opening or as door-jambs. This type of bake-oven is quite identical with those used in the modern villages of Cyprus. Like the Alambra oven they are beehive-shaped and always built of sun-dried bricks, usually with a substructure of stone. The baking process is so managed that after the thorough heating of the oven the ashes are raked out and the bread is put in on the floor.

The court, surrounding the house on three sides, measures 35.60 m. in length and 11 m. in width to the south. Towards its northern end it narrows off to 8 m. in width and ends there in a curved outline. Its whole area was not cleared, but its limits were traced by trench-diggings. The court has a pavement of rough rubble-stones and slopes slightly from east to west. As already mentioned, a raised foot-path, also built of rubble-stones, leads to the entrance of the store-room. South of the house the court-level is somewhat raised, and

[1] Peet and Woolley: The City of Akhenaten, E. E. S. XXXVIII, 1923, p. 64; pl. XVII, 5.

Digitized by Google

therefore a step of small rubblestones, 1.25 m. l. and 0.55 m. br., was built to join the different levels. North of the house the court was enclosed by a wall on a stone foundation for a length of 9.05 m., but of all the other enclosure no traces are left, neither of a stone foundation nor of brick walls. Most probably there was only a fence made of some perishable material; e. g., white-thorn which at present is very much used in Cyprus as fence material.

The main entrance, 1.20 m. in length, opens at the eastern limit of the court, south of the house.

In comparison with the rather small-sized house the court is fairly extensive. What may have been its use? Scarcely anything else than to house the animals — the sheep and goats —, i. e., it is identical with what the Cypriotes call a mandra. And in fact it is very much like a mandra, paved with rubble-stones, and enclosed by a white-thorn fence, as the mandres usually are.

The chronology of the house is clear. In Early Cypriote III the first inhabitants lived in the house, leaving on the house-floor potsherds of that period: *Red polished II ware*, plain and with white-filled incisions; *Red polished III ware* (very plentiful); *Black polished ware;* one fragment of *Black slip ware* and two fragments of *White painted II ware*, belonging to the same vessel; all indicating that the first inhabitation took place in the later stage of Early Cypriote III, and lasted just till the very beginning of Middle Cypriote I, from the same period as the tombs 45, 52, 56 bis a, 61, from Lapithos and tomb 27, 39, 60, 82 from Katydhata, where the first specimens of *Black slip* and *White painted ware* appear together with *Red polished II* and especially *Red polished III* ware. The same pottery as on the first floor-level was found in the second stratum, and therefore the second inhabitation must have followed a short time after the first. Not 100 years can have elapsed between the beginning of the first and the end of the second inhabitation.

We thus get a very vivid picture of the domestic and daily life of the shepherds who lived here towards the close of the Early Bronze Age; we see how they ground their corn, baked their bread, pressed their olives, cooked their food, span the wool of their sheep, wove their clothes, and after the day's work slept on the clay bench in their humble cottage; and last but not least we learn to know the type and construction of their house, which after thousands of years still

Digitized by Google

survives in the modern village house, built in the same way, with stone foundations and upper walls of sundried bricks.

II. MIDDLE CYPRIOTE.

At the locality Taoudi Chiftlik between the villages Kalopsida and Kouklia, a house from the Middle Cypriote period, with remains of earlier settlements, was dug out.

The house fits into a more closely organized urban system than the rustic establishment we learnt to know in Alambra. To the east another house joins it and a street runs from east to west along the south outer wall of the house.

It is also of a more complicated character than the Alambra house, forming a building complex of 11 rooms and measuring at a maximum 14.85 m. in length and 11.60 m. in width. West and north of the house is a court, which had to be left unexcavated, and therefore its extent and the boundary of the house are quite uncertain. The rooms are as a rule quadrangular. Exceptions are room 9, which forms an irregular hexagon, and room 2, two corners of which are curved. The walls very seldom meet at right angles, and the deviation is sometimes considerable, varying between 79° and 108°. All rooms join each other so that they together form a ⌐ shaped building, the same feature as in Alambra.

The construction of the walls is the same as in the Alambra house. The stone foundations are made of unwrought stones, usually of limestone, of a rather small size, averaging 0.20 to 0.25 m. in length and 0.10 to 0.15 m. in width. Only the stones serving as binders at the ends of the walls are larger: e. g., 0.40 m. long and 0.30 m. wide at the entrance between rooms 5 and 10; 0.35 m. long, and 0.25 m. wide at the entrance between rooms 8 and 9; and 0.40 m. long and 0.25 m. wide at the entrance to room 7. Here and there single stones of a larger size, taken from the foundations of the earlier inhabitations[1], are placed in the walls. The stones are joined in irregular rows; the interstices being filled with small rubble-stones. The thickness of the walls is nearly constant, averaging 0.45 m. Only the eastern wall of room 4 is somewhat thinner than the others, measuring 0.40 m. in width. The walls are built on the débris of earlier inhabitations, just above an earlier house-floor[2] and had a height

[1] See p. 32, 36.

[2] See section p. 32.

Digitized by Google

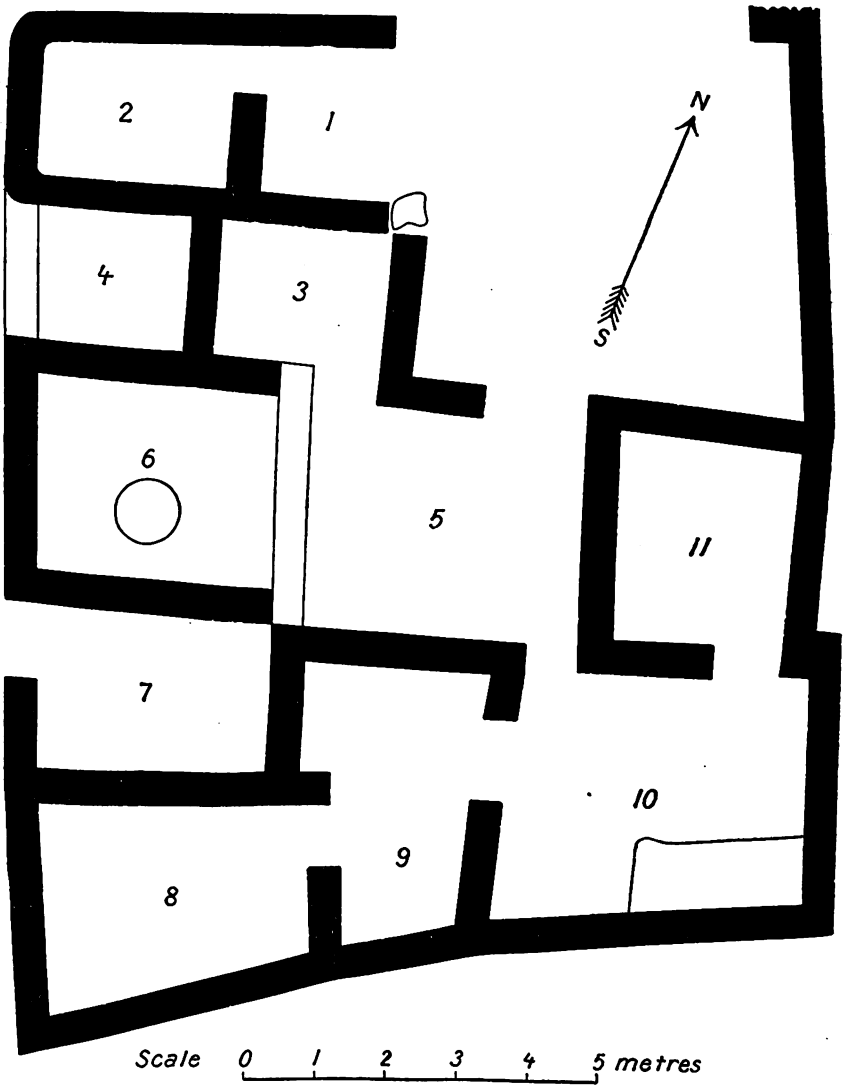

Fig. 3. Plan of the Kalopsida house.

Digitized by Google

of about 1.20 m. Their present height varies between 0.70 m. and 0.90 m., but they must have been at least 0.40 m. higher, as the level of the uppermost house-floor here and there is as much as 0.30 m. above the top of the foundations; this being due to the fact that after the desertion of the settlement the foundations served as a supply of building-stones for other house-builders; just as the builders of these foundations took stone from earlier walls and thus demolished them to some extent. The method of joining the walls is very faulty. They are not tied together by means of binding-stones but simply butted against each other, leaving a "sabre-cut" at the joints, and thus reducing the strength of the walls. The upper walls were built of sun-dried bricks. All that is left of them is a layer of hard clay above the house-floors.[1] The inside walls have been covered with a mud-plaster mixed with fine-grained sand, of which some traces remain here and there on the foundations.

As far as can be seen the roof has been covered in the same way as that of the Alambra house. Some plates of baked clay, of the type used to catch the drip from the eaves, were found. They are of exactly the same shape as those in Alambra.

No threshold constructions were found.

The house floors consist of a substructure of small rubble-stones or rough gravel, and sea-shells, covered with a layer of trodden earth or clay, mixed with lime-gravel. Only in room 6 was the covering layer of lime, 3—4 cm. thick of the same kind as the house-floor in the Alambra house.

The walls of rooms 1 and 2 are very much demolished and as a rule reach only 0.20 m. above the second house-floor. Room 1, measuring 2.10 m. in length and 1.78 m. in width, is a vestibule leading to the inner room 2. On account of a northern divergency of the north wall the length of the vestibule is not constant, measuring 2.15 m. at its eastern and 2.05 m. at its western end. Its front is open to the east. To the west an entrance, 0.68 m. wide, opens into room 2 at the right end of the wall. The southern wall of room 1 does not join the eastern wall of room 3, but the end of the latter is just in flight with that of the former. The small interstice of 0.10 m. between the walls is doubtless due to a sinking of the

[1] The house-floors are counted from the surface, as they appeared during the digging.

Digitized by Google

ground, which moved the east wall of room 3 eastwards 0,10 m. out of its original direction. Taking this sinking of the ground, also conspicious in the sinking of the house-floor of room 6,[1] into account, the east wall of room 3 originally should have touched the southern end-point of the south wall of room 1. Between the end of the two walls a rather flat stone was found measuring about 0.45 m. in length and width. At the corresponding place at the end of the northern wall of room 1 no such stone was found, but that does not testify against its original existence there, as the wall at this point is demolished much below the level of the second house-floor. These stones cannot have been anything else than bases for wooden pillars, supporting a wooden beam. In this way the walls were joined, and at the same time these pillars served as parastades, protecting the wall-end of the open vestibule from rain, and reducing the pressing weight of the roof-beams on the walls at their weakest point.

Considerable amounts of charcoal, found between the north and south walls of room 1, bear evidence to the former presence of such pillars.

Room 2 measures 2.65 m. in length, averaging 1.95 m. in width. According to the northern divergency of the north wall the width varies betwen 1.90 m. at the western end of the room and 2.00 m. at its eastern end. The western corners of the room curved, as already mentioned; but only the corners, not the wall between them. The rooms are a closed unit, communicating with each other but with no other part of the building, and form together the well-known megaron type, in its simplest form consisting of a inner main room and an open vestibule, or ante-room. Usually the main room is quadrangular, but there are some specimens of a horse-shoe type from Greece.[2] As a rule the entrance, leading from the vestibule to the main room, opens in the middle of the cross-wall, though by no means always exactly in the middle; and sometimes, as here, it opens at the end of the cross-wall.[3] Nothing in the room indicated its use. Only fragments of domestic pottery were found.

[1] See section fig. 4, p. 32.

[2] References at Fimmen: Die kret.-myk. Kultur p. 41 sqq; Blegen: Korakou, Boston and Newyork 1921 p. 76 sqq.

[3] E. g. the door-way between the megaron and opisthodomos in a house of Troy II: Dörpfeld: Troja und Ilion, Athens 1902, the door-way I on fig. 23, p. 81.

Digitized by Google

Leaving room 1 and turning to the south, we approach the main entrance of the house, measuring 1.58 m. in width. This considerable width makes it most probable that the door was a double door, with two wings meeting in the middle.

Through the door we enter room 5, measuring 3.85 m. in length and 3.15 m. in width. That it had no roof is proved by the fact that fire-making and cooking were practised along the walls, especially the north and east walls, where a 0.20 m. deep layer of ashes and carbonized matter was found. The smoke has blackened the wall-sides and the heat has baked the underlying clay-floor. Several pieces of cooking vessels, blackened by the smoke, give further evidence of the cooking. Under such circumstances roofing is impossible, as such cooking along the walls could not, on account of the smoke, be practised elsewhere than under the open sky. If the room had been roofed it would have been necessary to concentrate the cooking to one place, from which the smoke was led out into the open air through a hole in the roof. Besides the cooking-pots a great number of other domestic vessels, such as jugs and jars, were found, together with two saddle-querns of the usual type, and a round hard mass (about 0.15 m. in diameter) of red colouring material, found outside one of the broken pots.

We thus see that the room was an open inner court, where the food was prepared and cooked. It could also serve as a source of light for the surrounding rooms.

West of the inner court is room 6, measuring 3.35 m. in length and 2.80 m. in width. The entire front side of this room opens on the court, having no dividing wall. The border between the two rooms is marked by a row of small flat stones, west of which the lime-floor of room 5 is laid out, while the floor of the inner court is made of trodden earth.

The walls do not meet each other at right angles but run approximately parallel, the northern parallel to the southern, and the western parallel to the stone setting, the room thus forming a rhomboid. The southern wall of the room does not join the southern wall of room 9 but ends blindly, only touching its western point, as shown by the map; the same peculiarity as observed at the joint of the south wall of rooms 1—2 and the east wall of room 3. The explanation is the same here: a wooden beam, resting on two wooden parastades at the ends of the southern and northern

Digitized by Google

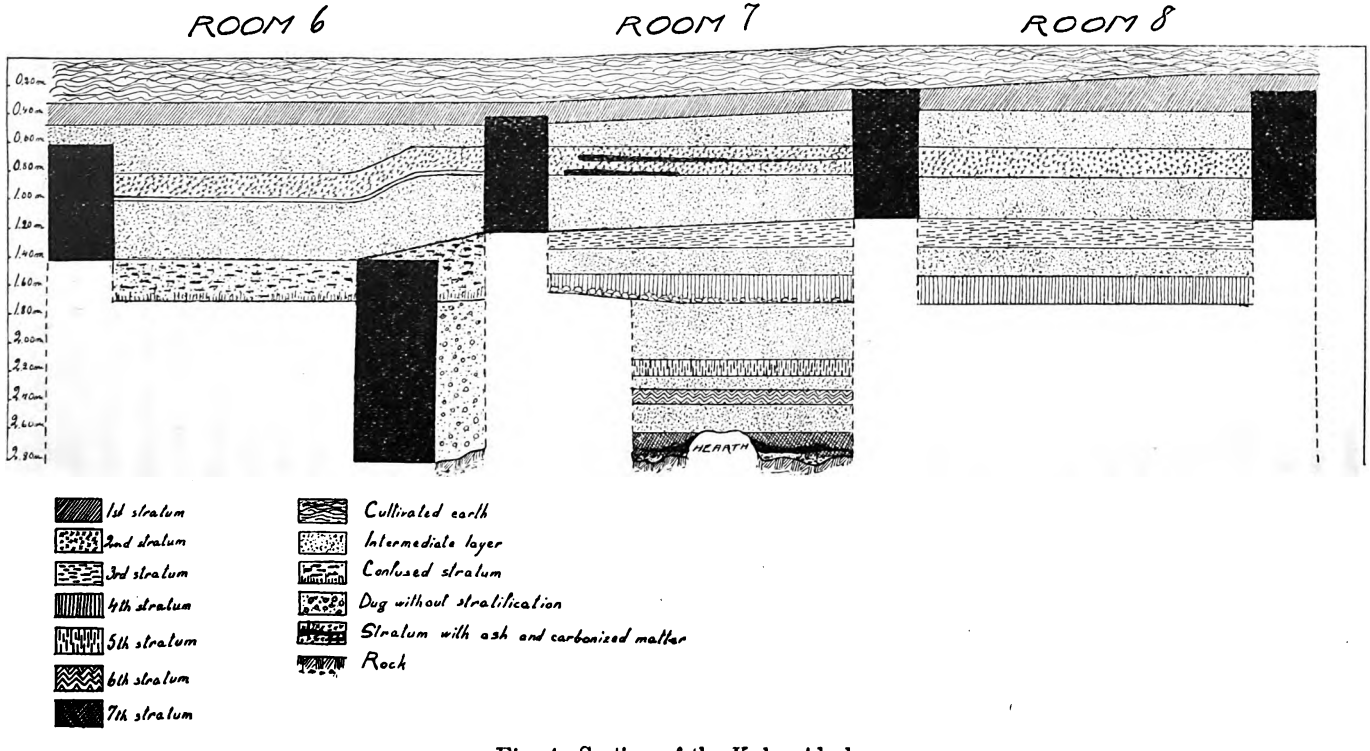

Fig. 4. Section of the Kalopsida house.

Digitized by Google

walls of the room, has formed the continuation of the western wall of the room 9 and thus tied the walls together. The practical use of the stone was therefore to serve as a base for the parastades supporting the cross-beam, at the same time as it marked the limits between the inner court and room 6. It is possible that a wooden pillar was placed in the middle between the parastades to assist in supporting the roof, though it must be admitted that such a pillar was not absolutely necessary, the width to be covered being only 3.80 m.

The hearth forms the natural centre of the room, but it is by no means built in the actual centre; being 1.75 m. from the northern wall, 1.00 m. from the southern wall, 1.55 m. from the western wall, and 1.77 m. from the stone setting. It is built of lime-concrete of the same kind as used in the house-floor and is roughly round in shape, with a diameter of 0.70 m. and a height of 0,20 m. above the floor-level. In the centre of the hearth is a shallow cavity, where some scanty remains of carbonized matter were found; but the hearth certainly was not a cooking-place. As the actual cooking-place the inner court was used. As observed before, the thick burnt layer and the burnt clay floor of the court show, in contrast with the slight traces of fire on the hearth, that fire were made in the court far more often than on the hearth. Under such circumstances the practical use of the hearth, if any, can only have been that of a chimney, where a fire was made on cold and dark evenings, when additional warmth was doubtless necessary, as the front of the room was open to the outside air. It may have been used only as an altar, the religious centre of the house, where the sacrifices and libations to gods and heroes were made.

On the house-floor a large amount of pottery was found. The bulk of the vases were lying within an area limited by a line running from the south wall along the stone setting, then turning to the west, skirting the northern end of the hearth, and then continuing from the west end of the hearth straight on to the south wall. Very few fragments were lying outside the area thus limited. It seems, therefore, that the vases have fallen down from some shelves, either fixed to the wall, or belonging to a cupboard standing along the south wall from the stone setting to a point just opposite the hearth. Among the pieces of pottery were both large storage-jars and other rough domestic vessels, also vases of superior quality: elegant painted wine-jugs of the *White painted IV*

Digitized by Google

or *White painted V* style. The *élite* of the household furniture was gathered in this room, which apparently is the main room of the house, the megaron with the hearth, the centre of the house, the *salle de réception*, the room where the inhabitants ate and drank and practised their domestic cult, and sat in the evenings round the fire burning on the hearth, singing, talking, and discussing the day's happenings.

At the left end of the north wall of the inner court is an entrance 0.85 m. wide leading into a side-chamber, which measures 2.35 m. in length and 1.95 m. in width. The eastern divergency of its east wall has been already mentioned. To the west it is limited by a wall very badly built and thinner than the other walls, averaging 0.40 m. in thickness.[1] Nothing was found in the chamber to furnish information about its use — only a few scattered potsherds. It cannot therefore have been a store-room or a larder, but most likely was a small sleeping-room or guest-room. At the left end of the south wall of the inner court a narrow passage, 0.65 m. in width, forms the entrance to room 10. It is an irregular tetragon with the walls neither meeting at right angles nor running parallel to each other. Therefore the length and width of the room vary considerably, the length along the northern wall being 3.85 m., and along the southern wall 4.30 m.; while the width along the east wall is 3.20 m., and along the west wall 3.55 m. A bench of hard unbaked clay on a substructure of rubble-stones is built along the south wall. It measures 2.30 m. in length, 0.95 m. in width, and reaches a height of 0.40 m. above the house-floor. On this bench fragments of large domestic vessels were found. Also on the floor-level pieces of large milk-bowls, store-jars and jugs, and a bronze needle, were found. The vessels were placed in three different groups — the milk-bowls to the east, the jars and jugs to the north-west and south-west. Some of these vessels found close to the clay bench seemed to have fallen down from this bench. The room consequently has been a store and work-room.

At the right end of the northern wall an entrance measuring 0.88 m. in width opens into room 11. The east wall of the house is offset inwards a distance of 0.40 m. Like room 10 the room is an irregular tetragon. Along the eastern wall the length is 2.75 m.; along the western 2.98 m. The width is 2.30 m. along the southern wall, and 2.45 m. along the northern wall. Some fragments of pottery, 4 large

[1] Cp. p. 27.

Digitized by Google

corn-rubbers, and an olive-pressing stone[1] were the principal finds. The room thus is a second store-room, used for the grain an olive stores.

In the west wall of room 10 an entrance, 1.18 m. wide, leads to room 9. This room is an irregular hexagon, formed by the projection of the north wall of room 8. Along the east wall it is 3.60 m. long and along the west wall 4.00 m. long. The width is 1.58 m. along the south wall, and 2.62 m. along the north wall. On account of its shape the room is divided into two parts: one southern, lying south of a line drawn between the entrances to rooms 8 and 10; and one northern, north of the same line. Both parts, especially the southern, were crowded with large broken storage-vessels, which were placed along the walls. The room is therefore a third store-room.

The entrance to room 8 is 0.85 m. wide. This room is a trapezium in shape, with the east and west walls approximately parallel and the north and south walls diverging. Along the south wall the length is 3.82 m.; along the north wall 3.77 m. The width is 2.10 m. along the east wall, and 3.10 m. along the west wall. Just in the door-opening an oval corn-rubber was found, and a piece of another close to the east wall, 0.50 m. from the entrance. Aside from this only pottery was found, and that in two groups: one within an area limited by a line drawn from the south end of the entrance to the north wall of the room, running along this wall for a length of 1.50 m., then turning to the south and running to a point directly opposite the south end of the entrance. The other group was found in the south-east corner of the room. Most of the pottery was of a small size: jugs, bowls, and cups. Only a few pieces of large pots were found. The position of the pottery along the north wall suggests the former presence of wooden shelves, attached to the wall, from which the vessels have fallen down. The pots in the south-east corner were found in the remains of the demolished brick walls and caved-in roof; so in this case the evidence that they have fallen down from above is complete.

In the other part of the room nothing but a few scattered potsherds was found. The room consequently is not a store-room. Most probably it is the sleeping-room. In fact no other room seems to be suitable for this purpose. There is, however, no trace of clay bench as in the Alambra house, and it is therefore most probable that the bed was made of wood.

[1] Of the same kind as that in Alambra, cp. p. 22.

Digitized by Google

Two of the rooms, 4 and 7, open on the western part of the court.

Room 4 measures 2,05 m. in length and 1,90 m. in width. To the south, east and north it is limited by the walls of rooms 6, 3, and 2, but to the west it is open. Only a row of stones separates the room from the court. The room contained nothing except a few potsherds.

The entrance of room 7 opens to the right of its west wall and is 1.05 m. in width. The room is a trapezium in shape, with the east and west walls parallel and the north and south walls diverging. It measures 3.28 m. in length and 2.10 m. in width along the east wall, and 2.28 m. along the west wall. Just outside the entrance, at the west wall of room 6, was a distinctly marked area of burnt clay and carbonized matter, roughly semicircular in shape, and measuring 0.60 m. at the base. As in room 4, only a few potsherds were found in the room. Probably both were out-houses, sheds, stables, or something of the kind. We thus see that the house consists of an open inner court, a main room with a hearth, a side-chamber, three store and work-rooms, a sleeping-room, and some out-houses.

Two different building systems are brought together in this house: the combined house-type, where the rooms are in direct communication with each other, each room being an integral part of the whole; and the megaron type (rooms 1 and 2) with main room and ante-room — the isolated house-type —, where each room or group of rooms is a completed whole in itself.

The chronology of the house is quite clear. It was inhabited twice. The uppermost house-floor is c. 0.30 m. above the second floor. Below the house-walls remains of earlier settlements were found. By stratigraphic digging down to the rock five more house-floors were laid bare, and the walls of the excavated house, as already mentioned, rest on the uppermost of these house-floors. This floor yielded Middle Cypriote II ware and so we have a terminus post quem for the foundation of the house. In agreement with this, Middle Cypriote III ware was found on the house-floors of the house itself. The pottery of both the first and second house-floors belongs to this class and therefore we may date the house with certainly to Middle Cypriote III.

Among the pieces of pottery were great quantities of Syrian ware, large pithoi with pointed base and vertical shoulder-handles, also jugs and flasks, giving evidence of intimate commercial relations with Syria. If the Alambra house was a shepherd's house the Kalopsida

Digitized by Google

house is a merchant's house; the expression of the economical and cultural modifications of a new and advanced period forming an interesting contrast with the simple pastoral condition of life at Alambra.

III. LATE CYPRIOTE.

At Nikolidhes a small fortress from Late Cypriote I was excavated, with store, commissary, and work-rooms belonging to it. The area in which remains of the ancient settlement are found is quite small, being only about 150 sq. m. in extent. In comparison with this rather small settlement the fortifications are out of proportion in size and strength, especially if one takes into consideration the fortifications on the hill north of the settlement.[1] It therefore seems most probable that we here have to do with a sort of military station and not with a town. The buildings all round the fortress would then be dwelling-houses for the officers and soldiers. It is worth while to mention the establishment of a similar military station 3 km. northeast of Nikolidhes, close to the village Ajios Sozomenos.[2] It is not impossible that these military stations and fortifications bordered and defended the frontier of a state. This theory of course cannot be proved otherwise than by further excavations.

The fortress belongs to two building-periods.

The First Fortress.

The fortress forms a square, 19 m. l. and 8.30 m. br., enclosed on all sides by defensive ramparts. Of these only the foundations are left. They are constructed in the same way as the foundations of the private houses in Alambra and Kalopsida; i. e., of unwrought rubble-stones, averaging 0.35 m. l. and 0.20 m. br. The joining of the ramparts is very crude; they merely butt against each other; sabre-cuts occur in every joint.

In the east rampart two gates — the main gate, 1.75 m. br., to the south; and a narrow gate, 0.70 m. br., to the north — give entrance to the fortress. The east rampart thus is divided into three parts: the south part, south of the main gate, 3.45 m. l. and 1.05 m. br.; the

[1] Cp. p. 5 sq.
[2] Cp. p. 6.

Digitized by Google

middle part between the gates, 9.10 m. l. and 1.00 m. br.; and the north part, north of the smaller gate, 3.05 m. l. and 1.30 m. br. Both the north and south part project a short distance east of the middle part, thus flanking and dominating the gates. Moreover, these gates are reinforced at their foundations by large stone blocks, averaging 1.30 m. l., 0.70 m. br. 0.50 m. th.

The south rampart projects as a bastion 1.15 m. east of the joint with the east rampart, enfilading the ground in front of the fortress. Outside, at its western end, it is reinforced by a buttress 1.50 m. l. and 0.45 m. br. The rampart itself is 13.25 m. l. and 1.30 m. br.; it does not run straight but is slightly bent to the south; which, however, surely is due to a secondary sinking of the earth.

The north rampart is 13.60 m. l. and 1.25 m. br. It runs straight but does not meet the east and west ramparts at right angles, the angles being 100 and 85° resp. Both the east and west end have projecting heads, 0.40 m. and 0.25 m. l. resp.

The west rampart is particularly strong in construction. It consists of a double wall with abreast running ranges at a distance averaging 0.65 m. from each other. The rampart is 19.55 m. l. The eastern wall-range is broadest, 1.20 m. br.; the western somewhat narrower averaging 1.05 m. br. The space between the walls was filled with earth and gravel.

The ramparts are bedded, about 1.00 m. from their upper end, in a conglomerate of sand and gravel, which grows harder towards the base. The upper walls were built of sun-dried bricks, now conspicious as a layer of hard clay, 0.15—0.18 m. deep, above the floor-level. It is probable that the walls were covered with a plaster of lime-concrete, of which considerable amounts were found incised with the weathered bricks.

Inside, the fortress is divided into several sections by means of walls. They are built in the usual way, with a foundation of rubble and upper walls of sun-dried bricks; and were plastered, like the ramparts, with a covering of lime-concrete. These inner walls are very badly grounded, going down only 0.05—0.10 m. below the floor-level, and if the layer of hard clay all over the inner area did not give evidence of the upper brick walls, they might very well be considered as bases for rows of pillars.

Four walls, a, b, d, e, (6.50 m., 6.55 m., 6.40 m., 5.25 m. l. and 0.70 m., 0.75 m., 0.90 m., 1.10 m. br. resp.) run in the latitudinal direction of

Digitized by Google

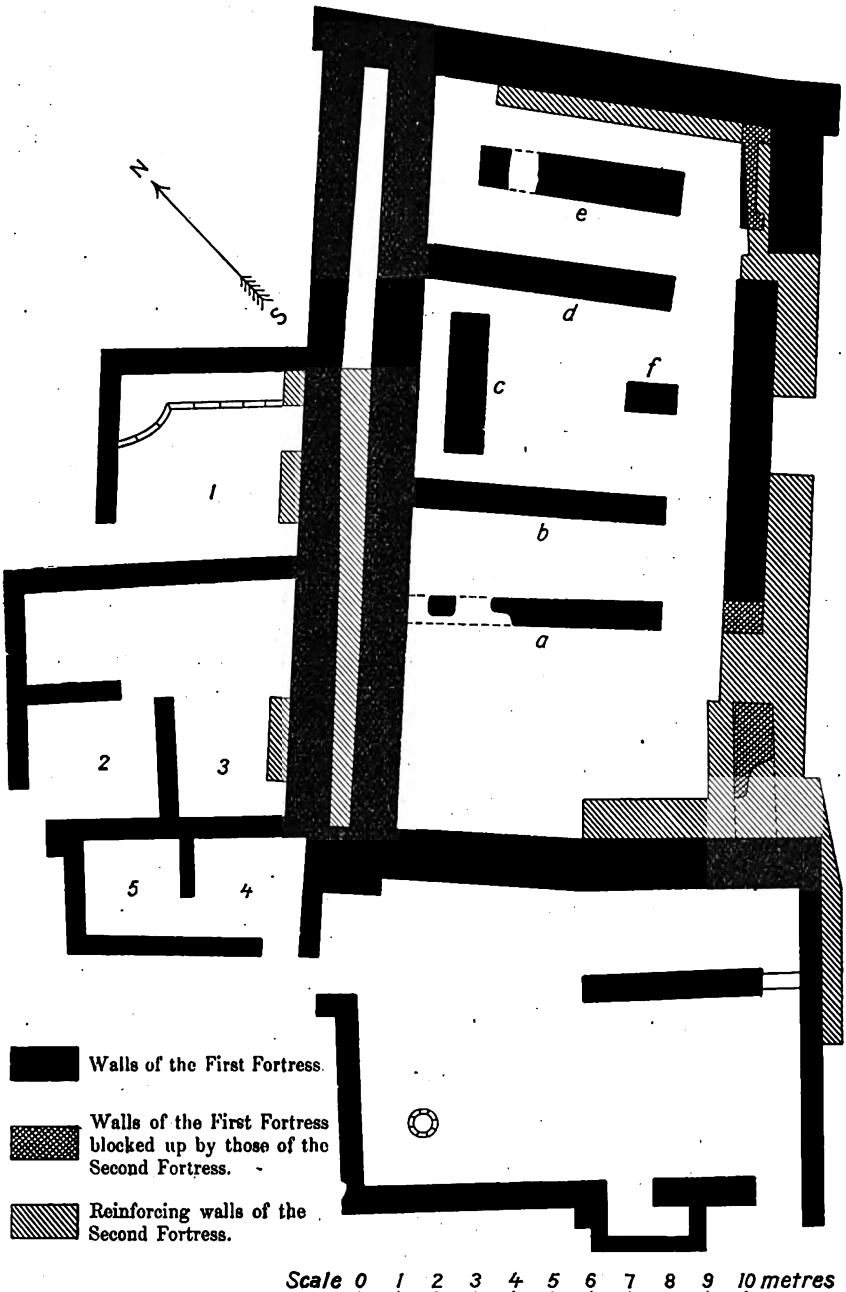

Fig. 5. Plan of the fortress at Nikolidhes.

Digitized by Google

the fortress, approximately parallel with the southern and northern ramparts; walls a, b, d joining the western rampart and ending at an average distance of 1.60 m. from the eastern rampart; thus leaving a free passage along that rampart, wall e ending to the east in flight with the other walls but not joining the western rampart, leaving a passage of 1.25 m. free also there. In the section between the walls b and d is built a cross-wall c, 3.60 m. l. and 1.00 m. br., running parallel with the western rampart at a distance of 0.75 m. and ending 0.70—0.75 m. from the walls b and d. Finally, just in the middle between the eastern end of these walls is a piece of foundation, f., 1.25 m. l. and 0.75 m. br. The intact floor in the direction of its continuation shows that it was never longer, and therefore is not a wall but only a pillar-base.

The practical use of these inner walls was to admit the roofing of the fortress and serve as supports for staircases leading up to the ramparts.

The roof was supported by wooden beams resting on the walls. All that remains of these beams is a rather thick layer of charcoal above the floor-level, giving evidence of their destruction by fire. How the roof was covered cannot with certainty be said, but no doubt the covering was made in the same way as those of the private houses in Alambra and Kalopsida. The distance of about 5 m. between walls b and d was too great to be roofed without a supporting pillar on the base f. In view of this it is almost certain that the still greater distance of 5.40 m. between wall a and the south rampart was unroofed, and that this area formed an inner open fore-court, where the soldiers might have gathered before making a sortie through the main gate. Of course there might have been a roof supported by pillars, but no traces of pillar-bases remain in this part of the fortress.

There must of course have been some communication for the defenders between the inside of the fortress and the top of the rampart, where the warriors met the attack of the agressors. Most probably two staircases furnished this communication: the one built along the northern rampart with the wall e as supporting wall; and the other along the western rampart with the wall c as supporting wall. Both these walls were not necessary for the roofing, and it is impossible to demonstrate that they were used for this purpose, but they may very well have been used as supporting walls for staircases.

Digitized by Google

These must have been built of wood, as no traces of them are left, excepting the charcoal layer already mentioned.

The first staircase was, in my opinion, entered at the western rampart, whence it ran, with a width of about 1.50 m., along the northern rampart straight up to the top of the east rampart; this explains why the wall e does not join the western rampart as do the other innerwalls. In this way a direct communication with the front rampart was supplied by this staircase, while communication with the back rampart was furnished by the other staircase.

This second staircase was much narrower than the first, measuring only 0.75 m. in width. Since the distance of 5.10 m. between the walls b and d seems too short to have admitted a straight staircase (of likely inclination), leading to the top of the rampart, is is therefore possible that the staircase here was a shift staircase, starting along the east side of the wall e, and there on its outside supported only by a wooden scaffold; then turning round the north or south end of the wall c and continuing up to the roof.

The staircases may give us an idea of the approximate height of the ramparts. The base length of the first staircase is given — about 7.40 m. If we assume an inclination 2: 3, which hardly could be exceeded, the approximate height would be not more than about 4.90 m. This is a plausible height. Including the height of the parapet, the total height would exceed 5 m.

Instead of wooden staircases one could possibly conceive of sloping banks of earth leading up to the ramparts; but since the inclination of of such banks cannot exceed 1: 3, the height of the ramparts would consequently have been reduced to about 2.45 m., which is too low a figure.

The floor of the fortress consists of a covering layer of lime-concrete about 0.03 m. thick. In its north part up to the wall d, there is a substructure of flat and rather thin (averaging 0.05 m. thick) stone plates, over which the lime-concrete is plastered. Such a substructure does not appear in the other part of the fortress.

The thresholds of the gates are built of small rubble-stones, embedded in lime-concrete. The doors were made of wood; an extraordinarily thick layer of charcoal at the gates gives evidence of their conflagration. The width of the main gate, 1.80 m. makes it likely that it was a double door.

Between the gates in front of the fortress is a platform built up of lime-concrete, measuring about 0.20 m. in thickness and 4.00 m. in width.

Digitized by Google

In the fortress absolutely nothing was found, except a small quantity of very fragmentary pot-sherds.[1] Besides, in the inner range of the west rampart, about 2 m. south of the north rampart, the bottom and lower part of a pithos (Plain white ware) were found, pressed down in a hole especially made to receive it. This pithos contained some fragments of pottery and a loom-weight of terracotta. It cannot be doubted that these are the remains of a foundation-rite; i. e., the pithos contained ritual articles put in the wall at the foundation of the fortress to propitiate fortune and ward off evil.[2]

In spite of this magic, the fortress was violently destroyed by an enemy's hand: the ramparts and walls were partly demolished and fire was applied; the layer of charcoal covering the whole floor gives full evidence of the conflagration of the wooden fittings. The south part of the eastern rampart was entirely destroyed for a length of 1—2 m., from the south rampart, and also the other ramparts bear marks of attacks. The inner walls are still more demolished than the ramparts. Thus the wall a is nearly destroyed for a length of 2.10 m. from the west rampart; but from what is left of it and from the section of the floor in the direction of its continuation it is evident that it originally joined the west rampart. Also the wall e is entirely destroyed for a length of 0.70—0.80 m. in its west part. As the inner walls are partially demolished below the floor-level of the second fortress[3] their destruction must have been accomplished after complete abandonment, by builders in search of stone or by robbers seeking treasures. In one case — the destruction of the wall f — this is quite evident, as the stones worn

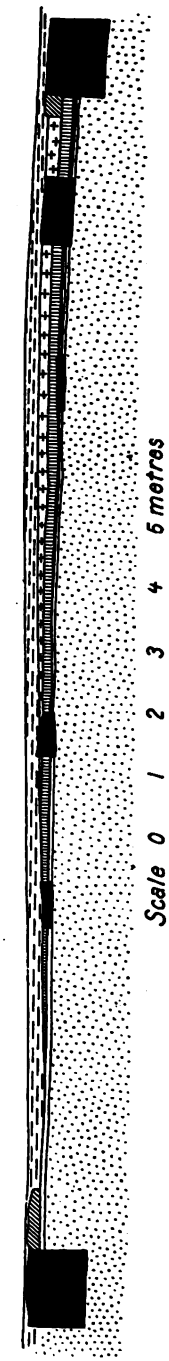

Fig. 6. Section of the fortress.

[1] Cp. below p. 44.

[2] Cp. for foundation rites Hastings: Encyclopaedia of Religion and Ethics, XVI, p. 111 sqq.

[3] Cp. fig. 6.

Digitized by Google

off from the wall were placed on the stone foundation east of the hole. But this could only be done when the upper walls of sun-dried bricks had fallen down.

The walls of the adjoining store and work-rooms are considerably thinner than those of the fortress, averaging 0.50 m. in width. The foundations are as usual built of smaller rubble-stones, with upper walls of sun-dried bricks. The floor is made of lime-concrete. The rooms are five in number, forming a complex with joint walls, but only rooms 2—3 and 4—5 are in communication with each other.

Room 1 is entered from the west through a door 1.10 m. in width. It is roughly quadratic in shape, 4.70 m. l. and 4.65 m. br. Along the north wall there is a platform bordered by flat stones, 0.55 m. in width and 0.20 m. above the first house-floor, ending at the north-west corner in a semicircular projection. This platform served as a stand for large store-vessels, the fragments of which were found in great quantities both on the platform and on the floor. Besides the pottery a round mortar of stone; a corn-rubber of the usual saddle-quern type; and some loom-weights of baked clay, pyramidal in shape, with blunt top, were found in this room.

Room 2 is a sort of vestibule to room 3. It is 3.30 m. l. and 3.05 m. br. In the room some sling-pellets were found.

From this room an entrance, 0.85 m. br., leads to room 2. It is ⌐ shaped, the south-northern branch measuring 6.05 m. in length and 3.00 m. in width; and the west-eastern branch 6.85 m. in length and 2.40 m. in width. On the house floor along the east wall a stemmed bowl of Syrian Red plain was found. Besides this a considerable quantity of fragments of store jars, a round stone basin on four feet, loom-weights, pyramidal with blunt top of terracotta, and a bronze ring, were found along the north wall.

Room 4 is entered through a door opening at the right end of the south wall of the room, and measuring 0.95 m. in width. The room is almost quadratic in shape, measuring 2.75 m. in length and 2.60 m. in width. An entrance 1.05 m. br., at the left end of the west wall, leads into room 5, quadratic in shape; 2.50 l. and 2.50 m. br. In both these rooms nothing was found except a few fragments of pottery.

From the finds it is evident that the rooms were store and work-rooms, where the clothes of the soldiers were made and their food stored up, but they were not used as dwelling-rooms: there is not the slightest trace of fire-making or cooking.

Digitized by Google

Joining the fortress to the south is a court, enclosed by walls and rectangular in shape, measuring 11.40 m. in length and 7.60 m. in width. In the south and west walls there are two recesses, rectangular in shape; the former measuring 2.10 m. in length and 0.80 in width, and the latter 2.60 m. in length and 0.90 m. in width. Two entrances lead to the court; one, 1.20 m. br., opens at the right end of the south wall; and the other, 0.95 m. br., opens in the west wall.

The walls are constructed in the usual way, with foundations of rubble-stones and upper walls of sun-dried bricks. The width of the walls varies: the south wall is 0.70 m. br.; the east and west walls are 0.55 m. br.; and the walls of the recess are 0.40 m. br.

Inside the court a wall, 4.60 m. l. and 0.70 m. br., runs parallel with the southern rampart of the fortress, thus cutting off an area 2.15 m. in width, south of it. To the west it is open to the court, but between the wall and the east wall of the court is a threshold of lime-concrete, 0.95 m. l. and 0.40 m. br., suggesting a door at that point. The floor in this thus limited area is made of lime-concrete, and a number of large broken pithoi were found on it, showing that it was made as a magazine. Evidently it was covered with a roof, while the other part of the court was open to the sky.

In the south-west corner of the court a round well, 0.75 m. in diameter, is dug down in the sand and bordered with unwrought stones, with smaller stones in the interstices down to a depth of 1.00 m. In this well potsherds (one *White painted* and the rest *Black slip ware)*, two corn-rubbers of the saddle-quern type, and animal-bones, were found at a depth of 0.80 m. from the upper end of the well. On account of the sloping ground it was necessary to level the ground in the northern part of the court in order to secure an even floor. The floor of the court therefore is on a lower level than that of the fortress: the southern outer wall of the fortress reaches only 0.10 m. below the floor level of the court, but 0.70 m. below the lower-most floor of the fortress; the difference between the floor levels thus being 0.60 m.

The Second Fortress.

The first fortress ended as already stated — with complete destruction. After the ruin it was rebuilt, and the walls were repaired and strengthened. The western rampart was reinforced by three buttresses: one in room 3, measuring 2.15 m. in length and 0.50 m. in width; and two in room 1, measuring 1.85 m. and 0.90 m. in length

Digitized by Google

resp., and 0.50 m. in width. Besides, the space between the side-walls was filled with stones for a length of 11.80 m. from its south end.

The northern rampart was strengthened at the inside by a reinforcing wall, 0.50 m. br., for a length of 7.10 m. from the eastern rampart. At the outside the holes were stopped up and a compact mass of rubble was thrown down along the wall. This stone-filling has a width of about 1.50 m., and close to the wall a depth of 0.50 m.; gradually decreasing towards the outside.

The same method of repairing was applied at the southern rampart: a reinforcing wall, 1.00 m. br., was attached to the inside of the rampart for a length of 3.90 m. from the eastern rampart. At the outside also a packing of rubble was thrown down, measuring 2—4 m. in width and 0.80 m. in depth close by the wall.

But the eastern rampart was subjected to the most intensive rebuilding activity. The middle part of the wall was leveled to 0.10 m. above the earlier floor level, a new wall was built in front of it, and an entrance 2.00 m. br. was opened in the middle of the wall, flanked by large flat stone blocks, taken from the earlier rampart; both the earlier gates were stopped up; the northern part of the rampart was strengthened by a reinforcing wall, 0.60 m. br., on the inside; the southern part was strengthened both on inside and outside by reinforcing walls, 0.65 m. and 0.80 m. br. resp. The walls of the first fortress thus are embedded in those of the second, and only by driving in trenches here and there, and thus cutting away the later additions, could the earlier walls be reached and their extent determined.

The purpose of this rebuilding was to impart to all the ramparts the massive strength of the western double wall, but the later additions are not so carefully built as the earlier walls. They were rather built up, as it seems, in haste. They are also very badly grounded, and do not go so deep down as the earlier walls. On the outside they reach the level of the platform built of lime-concrete in front of the east rampart; and on the inside they end above the earlier floor-level, at the north part of the fortress up to 0.20 m. above it; except the southern reinforcing-wall, which goes down just to the earlier floor level.

The floor is not, as in the first period made of lime-concrete, but simply of stamped earth. The threshold is built only of a rubble-stone core without a lime-cover. Outside, in front of the entrance, a platform consisting of rather thin stone plates close to the entrance,

Digitized by Google

and rubble-stones further down, is built above the earlier platform of lime-concrete.

This rebuilt fortress has not been destroyed by force; the walls are intact, and there are no traces of a conflagration.

On account of the sloping ground the rains have washed down the upper stratum in the southern part of the fortress, and the plough has disturbed the dèbris down to the earlier house-floor.[1] The pot-sherds found on the floor in this part of the fortress are therefore without significance for the chronology. Below the house-floor however, in a shaft opened at the southwest corner of the fortress, Middle Cypriote III pottery *(White painted III—V* and *Black slip ware)* was found in great quantities, but nothing of a later date. This pottery offers a terminus post quem; i. e., the lower house-floor cannot have been laid earlier than the Middle Cypriote III period, but another find gave a still later date. By digging below the first floor close to the middle part of the eastern outer wall on its inside, a *White slip* fragment was found 0.15 m. below the floor-level, close to the wall. This fragment could not have come here after the lime-floor was built, as this floor is quite intact close to the wall-side. Therefore this *White slip* sherd must have slipped down when the wall was built. Consequently the fortress cannot be earlier than Late Cyphiote I; but on the other hand not later, since on the house-floor in the north part of the fortress, where the strata were undisturbed, nothing was found from a later period: no *Mycenaean*, a very few *White painted*, a rather large quantity of *Black slip*, *Base-ring* and *White slip* sherds. The sherds found on the upper house-floor were the same, but a decrease in quantity of the *Black slip ware* in favour of the *Base-ring* and *White slip ware* could be ascertained. From these facts it is safe to infer that the fortress was built at the beginning of Late Cypriote I, then violently destroyed, and after a short time repaired and rebuilt during the same period.

Summing up the facts relating to the architecture we may state (so far as the present fragmentary material allows) that the house foundations are built of rubble-stones and the upper walls of sun-dried bricks. The floor sometimes has a substructure of gravel or small rubble with a cover of lime; often it consists only of a lime-

[1] Cp. the section fig. 6, p. 42.

Digitized by Google

cover and sometimes of stamped earth. The roof is flat, supported by wooden beams with a cover of straw and clay.

The quadrangular room-type is predominant from the Early to the Late Cypriote period but the rooms are not always regularly shaped. Both short and long fronted rooms are represented, the doors are to the right or left, more seldom in the middle of the wall. Solid thresholds, made of lime-concrete, occur; when they are missing, it is to be supposed that they were made of wood. Doors were probably made of wood, and in one case there is evidence that the door swung on pivots.

In the houses of the poorer peasants there is only one dwelling-room: a combined living-room, work-room, and bed-room. The centre of the room is the hearth, built of lime-concrete, usually round in shape and standing by itself; but sometimes placed in a corner of the room. Benches and beds of clay etc. are attached to the walls round the hearth.

If the inhabitants of the house were more prosperous the main room with the hearth has a whole suite of bed-rooms, work-rooms, and store-rooms joined round it. The Alambra house is the simple and poor type, with one dwelling-room and one store-room, a rustic establishment, and a shepherd's house. The Kalopsida house is the more advanced type, fitting into an urban system, a merchant's house with 11 rooms forming a building-complex around an inner court and the main room with the hearth, and uniting two building systems — the combined house-type and the isolated house-type.

The house is always surrounded by an outer court.

Besides the private houses the military architecture is represented by a fortress, formed by fortificative ramparts, enclosing a square area. The ramparts are built in the same way as the walls of the private houses; i. e., stone foundations and upper walls of sun-dried bricks. The interior of the fortress is divided into several sections by walls supporting the roof; a part of it forms a fore-court, probably open, opposite the main gate, where the soldiers gathered for sallies, and two stair-cases communicated with the defences on the ramparts.

Digitized by Google

III. TOMBS.

A. Location.

I. Earth-tombs.

Some of the tombs are simply cavities dug in the earth. Such tombs are recorded at Ajia Paraskevi [1] in the fields north of the limestone plateau, where the rock-tombs are located. Other earth-tombs have been found at Psemmatismeno, [2] Politiko at the locality Lambertis [3] Alambra at the locality Mauraji, [4] and Enkomi. [5] At Politiko all the tombs excavated were earth-tombs, but at Alambra there are also rock-tombs cut in the hillsides west of and opposite the settlement, [6] and at Enkomi the earth-tombs are exceptions.

II. Rock tombs.

The overwhelming majority of the prehistoric tombs are rock-tombs. Occasionally a natural cave was used as a tomb, but as a rule the tombs are cut in the rock. As a site of such tombs a hillock of soft sandstone, limestone, or conglomerate, is chosen. This rock is so soft that when the tombs, after being excavated, are exposed to rain, the stone at once weathers, the wall-sides flake off, the roof falls in, and after some time only irregular holes remain to mark the sites. Therefore, even with copper and bronze tools it was not a difficult task to cut the tombs.

The tombs are sometimes laid out on the plateau surmounting the hill. [7] But the tombs are more often placed on the hillsides [8], since

[1] K. B. H. p. 464; Dümmler: Ath. Mitt. XI, 1886, p. 212 sq.
[2] K. B. H. p. 464, pl. CLXVIII, 1.
[3] Tamassos und Idalion MS.
[4] K. B. H. p. 464 (there spelled Marragi).
[5] Exc. in Cypr. p. 31.
[6] Cp. p. 6 sq.
[7] E. g. Leondari Vouno, Trypimeni Eridi, Ajia Paraskevi, Dhenia, etc.
[8] E. g. Enkomi, Alambra, Arpera, Ajios Filon, Sira, Lapithos, Episkopi, etc.

Digitized by Google

their construction was facilitated by the fact that the dromos of the tombs so located could be shallower, owing to the rising ground, and so work was saved. For the most part gently sloping descents are preferred, but also steep hillsides are used.[1] At times tombs of the same necropolis are cut on both the plateau and the hillsides.[2] The tombs are placed without regard to the direction in which they face. So, e. g., the necropolis of Enkomi faces the west[3] that of Alambra the east, that of Lapithos the north, and that of Nitovikla the south. Thus it appears that the direction chosen was merely that which was most convenient, and no preference was shown for one or another direction.

The tombs are usually found in rows, one above the other, with three or more together in the same group. Sometimes the tombs are so closely grouped that the tombs stand back to back, separated only by a thin rock-wall, often broken.[4] Usually there is a distance of 4—6 metres between the tombs.[5] A necropolis does not usually contain tombs of different epochs, but if this is the case tombs of the same epoch are mostly grouped together. Such groupings are found, e. g., at Marathovouno, where tombs of the Greek and Hellenistic periods are close to the road leading from the main road between Nicosia and Lefkoniko up to Marathovouno, and also west of it; while the Bronze Age tombs are further down to the east of the road;[6] and at Psilatos, where tombs of the Iron Age and later periods are situated on the hillside east of a cleft[7] but the Bronze Age tombs are on the hillsides west of the cleft. Also tombs of the same period of one epoch are as a rule grouped together, as a natural result of the gradual growth of the necropolis. Thus, e. g., in Arpera, tombs of the Early Cypriote period lie on the south, and tombs of the Late Cypriote period on the north of the same hillside. At Episkopi tombs of the Early Cypriote period are on the south of Bamboula, while Late Cypriote tombs lie on its north and east slopes; and at Nikolidhes tombs of the Early and Middle Cypriote periods are found down the hillsides, while

[1] E. g. Nikolidhes, Eridi.
[2] E. g. Nikolidhes, Eridi, Ajia Paraskevi, etc.
[3] See Exc. in Cypr. the maps facing p. 1 and p. 30.
[4] E. g. Katydhata t. 16, 27.
[5] Cp. the plans of the tombs excavated at Enkomi: Exc. in Cypr. p. 30 and at Episkopi op. cit. p. 61.
[6] Cp. p. 9.
[7] loc. cit.

Digitized by Google

tombs of Late Cypriote are found higher up on the slope and on the plateau. Sometimes, however, not only the tombs of different periods but also those of different epochs are mixed up in the same necropolis. This is the case in Kythrea, where tombs from the Early and Middle Bronze Age are mixed with Hellenistic-Roman tombs; in Ajios Filon, where tombs of the same epochs occur together; and in Katydhata, where tombs from the Early Bronze Age down to the Hellenistic period are found side by side in the same necropolis.

Wherever settlements have been found, the necropoleis always are in their close vicinity; but in no locality have the tombs from the earliest to the latest period of the Bronze Age been found within the settlements. A distinct limit between the living and dead is maintained. This of course does not imply that intramural burials may not be practised in extraordinary cases, but the eventual finds of such burials cannot alter the rule.

Sometimes the cemeteries are enclosed by a surrounding wall; as e. g., the cemeteries at Enkomi and Nikolidhes. At Nikolidhes a wall of rubble-stones crosses the plateau at the end of the cemetery; and at Enkomi a wall built of large roughly-cut blocks encircles the necropolis on the south, west, and north. On the east it is limited by the precipitous rockwall, where a cleft was enlarged and used as entrance, still showing traces of the gate-way and the wheels of the chariot which brought the dead body from the town to the necropolis.

Whether the tombs are placed on a plateau or high up on a slope, their entrance is still quite at the surface or only covered by a thin layer of earth. But further down a slope the layer of washed-down earth now covering the rock-surface can be quite thick; thus e. g., at Lapithos the rock is sometimes reached at more than 2.00 m. from the present surface; and at Enkomi, where the river [1] has silted up a thick layer of earth, a tomb was found at a depth of 4.89 m. (16 f). [2]

With regard to the relative chronology of the earth and rock tombs, it may be stated that, according to the theory of Dümmler, the earth-tombs are earlier than the rock-tombs.[3] This has already

[1] Cp. Exc. in Cypr. the maps on facing p. 1 and 30.
[2] See Exc. in Cypr. p. 44.
[3] Ath. Mitt. XI, 1886, p. 212 sq.

Digitized by Google

been refuted by Ohnefalsch-Richter.[1] It may be added that the earliest tombs of the Bronze Age hitherto recorded are three tombs in Arpera excavated in 1914 by Mr. Markides,[2] and these were rock-tombs. Consequently there is no evidence that in the Bronze Age the earth-tombs are earlier than the rock-tombs, though it might well be possible that the earth-tombs represent a previous stage in the development; but this cannot be proved as no Stone Age tombs have been found thus far.

B. Types.

I. Shaft-tombs.

Shaft-tomb is the name applied to a cavity sunk in the earth or the rock and used for burial. The shaft-tombs are of two main types: pit-shaped and well-shaped. Since most of the material concerning the morphology of the tombs is unpublished, being buried in manuscripts and excavation reports, and since, therefore, our knowledge of this subject is vague and schematic I feel it advisable, before summing up the facts, to publish the material in full, and therefore I set forth in the following a complete descriptive list of all tombs of which there is any record, so far as possible in chronological order, and with all available particulars. Only in this way may the facts be duly verified, and the reader does not need in verba magistri iurare. It is to be hoped that future excavators will be more willing to give an exact detailed account of the tombs, and in this way augment and correct our know-ledge of these important relics of antiquity.

[1] Cp. K. B. H. p. 463.

[2] Tombs 101 and 103 bis belonging to the Early Cypriote I period, cp. p. 265.

Digitized by Google

Earth-tombs.

a) Pit-shaped.

I. Early Cypriote II.

	l.	w.	d.[2]	Notes.
1. A. P.[1] t. 4.	1.30	1.20	0.60	Tomb round; upw. abruptly narrowing to a shaft, 0.90 m. l., 0.80 m. br.[3]

II. Early Cypriote III.

	l.	w.	d.	Notes.
1. Ps.[4] t. 1.	2.10	2.10	0.80	Tomb round; upw. gradually narrowing to 2.00 m. l., 1.80 m. br. At the side of the tomb a stone-slab was found standing upright, originally covering the tomb-opening at the surface.[5]
2. A. P. t. 7.	1.70	1.40	1.35	Tomb oval; upw. gradually narrowing to 1.60 m. l., 0.65 m. br. A shaft, 0.90 m. l., 1.80 m. br., 0.75 m. d., is opened at the top of the tomb.[6]

III. Middle Cypriote.[7]

	l.	w.	d.	Notes.
1. P.[8] t. 1.	1.25	1.05	0.30	Tomb round; with a small recess.
2. P. t. 2.	1.25	1.15	0.35	Tomb round.
3. P. t. 3.	1.25	1.20	0.60	Tomb round.
4. P. Ch.[9] t. 3.	1.60	1.40	1.40	Tomb round; upw. gradually narrowing to 1.40 m. l., 1.20 m. br.
5. P. t. 4.	1.30	1.30	0.85	Tomb round.
6. P. t. 5.	1.25	1.25	1.00	Tomb composed by two congruent parts, forming a ∞ shaped figure.

---

[1] A. P. = Ajia Paraskevi.

[2] l. = length. w. = width. d. = depth. All measurements are given in metres.

[3] K.-B. H. p. 464, pl. CCXVIII, 4.

[4] Ps = Psemmatismeno.

[5] K. B. H. p. 464, pl. CLXVIII, 1.

[6] Op. cit. p. 464, pl. CLXIX, 7.

[7] Whenever the fragmentary or otherwise defective material makes the exact date of some tombs uncertain, they are grouped together under a more general head: Early Cypriote II—III, Middle Cypriote etc. Some of the following Middle Cypriote tombs can, others cannot, be exactly dated, because the content of many tombs, now in the Berlin Museum, is not entire.

[8] P = Politiko. The measurements and particulars concerning the Politiko tombs are based on Ohnefalsch-Richter's plans and drawings in his unpublished work: Tamassos und Idalion (MS. in the Berlin Museum).

[9] P. Ch. = Politiko (locality Chomazoudhia).

Digitized by Google

	l.	w.	d.	Notes.
7. P. t. 6.	2.20	1.80	0.65	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 1.95 m. l., 1.80 m. br.
8. P. t. 7.	2.00	1.80	0.70	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 1.80 m. l., 1.80 m. br.
9. P. t. 9.	3.00	2.55	0.55	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 3.00 m. l., 2.55 m. br.
10. P. t. 10.	2.20	1.70	0.40	Tomb oval.
11. P. t. 11.	2.90	2.30	0.60	Tomb oval.
12. P. t. 12.	3.50	3.00	1.40	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 2.35 m. l., 2.00 br.
13. P. t. 14.	3.15	3.00	0.75	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 3.15 m. l., 2.85 m. br.
14. P. t. 16.	4.30	3.30	0.80	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 4.00 m. l., 3.30 m. br.
15. P. t. 18.	3.50	3.50	0.75	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 3.50 m. l., 3.35 m. br.
16. P. t. 19.	3.45	2.80	0.70	Tomb oval; upw. narrowing to 3.10 m. l., 2.80 m. br.
17. P. t. 20.	3.40	2.70	0.70	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 2.70 m. l., 2.70 m. br.
18. P. t. 21.	2.60	2.10	0.60	Tomb oval.
19. P. t. 22.	2.30	2.00	0.65	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 2.00 m. l., 2.00 m. br.
20. P. t. 23.	2.70	2.50	0.90	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 2.00 m. l., 2.00 m. br.
21. P. t. 24.	3.30	3.10	1.60	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 2.45 m. l., 2.40 m. br.
22. P. t. 26.	2.80	2.25	1.00	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 2.55 m. l., 1.85 m. br.
23. P. t. 27.	2.90	2.00	0.85	Tomb oval; upw. narrowing to 2.60 m. l., 2.00 m. br.
24. P. t. 28.	3.40	3.00	0.80	Tomb oval; with a recess 1.40 m. l., 1.20 m. br., tomb upw. abruptly narrowing to to 3.15 m. l., 3.00 m. br.
25. P. t. 29.	3.40	3.00	1.45	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 3.00 m. l., 2.50 m. br.
26. P. t. 31.	4.30	3.90	1.10	Tomb oval; upw. abruptly narrowing to 3.90 m. l., 3.60 m. br.

Late Cypriote I.

	l.	w.	d.	Notes.
1. P. t. 8.	1.90	1.80	1.10	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 1.30 m. l., 1.30 m. br.
2. P. t. 25.	3.00	2.90	1.30	Tomb round; upw. abruptly narrowing to 2.35 m. l., 2.05 m. br.

Digitized by Google

b) Well-shaped.

Early Cypriote II—III.

	l.	w.	d.	Notes.
1. A. P. t. 2.	2.30	1.50	2.20	Tomb rectilinear, round-cornered; at the middle narrowing to 1.15 m. l., 0.45 m. br.; at the top widening again to 1.55 m. l., 0.90 m. br. A stone slab closing the tomb had been put in near the surface when the tomb was filled in with earth.[1]
2. A. P. t. 3.	2.00	1.20	2.45	Tomb rectilinear, round-cornered; a recess, 1.70 m. br., 1.35 m. h., is hollowed out along the one long side.[2]
3. A. P. t. 5.	2.35	1.50	2.55	Tomb rectilinear, round-cornered; a recess, 1.05 m. l., 1.00 m. br., 1.25 m. h., is hollowed out at the one long side.[3]
4. A. P. t. 8.	1.85	1.10	2.15	Tomb almost quadrangular; upw. narrowing to 1.50 m. l., 1.00 m. br.[4]
5. A. P. t. 11.	2.10	1.85	1.90	Tomb irregularly square with two irregularly absidical recesses; the one, 1.65 m. l., 1.55 m. br., at the one long side; the other 1.45 m. l., 1.20 m. br., at the one short side. Tomb closed with stone slab.[5]

Middle Cypriote.

	l.	w.	d.	Notes.
1. P. t. 30.	3.00	2.50	2.90	Tomb oval, upw. narrowing to a shaft, 1.75 m. l., 1.25 m. br.

Rock-tombs.

a) Pit-shaped.

Early Cypriote II.

	l.	w.	d.	Notes.
1. A.[6] t. 1.	—	—	0.50	
2. A. t. 105.	1.40	1.05	0.20	Tomb oval; a recess. 0.45 m. l., 0.30 m. br., is cut in the rock-wall; só the total length of the tomb is 1.85 m.[7]

[1] K. B. H. p. 464, pl. CLXVIII, 2.
[2] Op. cit. pl. CLXVIII, 3.
[3] Op. cit. pl. CLXVIII, 5.
[4] Op. cit. pl. CLXIX, 8.
[5] K. B. H. p. 464, pl. CLXXI, 2.
[6] A = Arpera.
[7] The measurements and particulars of the Arpera tombs are based on the Excavation Reports (MS.) by M. Markides.

Digitized by Google

Early Cypriote III.

	l.	w.	d.	Notes.
1. A. t. 107.	0.80	0.75	0.35	Tomb irregularly round.
2. K.[1] t. 40.	1.90	1.80	0.55	Tomb oval.[2]
3. K. t. 54.	1.50	1.25	0.50	Tomb oval.

Middle Cypriote I.

	l.	w.	d.	Notes.
1. A. P. t. 9.	2.50	2.00	0.75	Tomb oval; upward gradually narrowing to 1.60 m. l., 1.25 m. br. Pieces of a covering stone were found in the tomb[3].
2. K. t. 55.	2.00	1.55	0.65	Tomb oval.

Late Cypriote II.

	l.	w.	d.	Notes.
K. (O-R.)[4] t. 17.	1.95	1.95	0.60	Tomb round; upwards gradually narrowing to 1.10 m. l. and br.; in the bottom is cut a recess, 1.00 m. l. and 0.60 m. br., 0.40 m. d.[5]

b) Well-Shaped.

Early Cypriote.

	l.	w.	d.	Notes.
1. A. t. 2.	1.50	0.80	1.50	Tomb almost rectangular.

Late Cypriote III.

	l.	w.	d.	Notes.
1. K. (O-R) t. 16.	1.25	1.05	2.75	Tomb conical with rounded top; upwards abruptly widening to 2.00 m. l., 1.50 m. br.[6]

Summing up these facts we see that a pit-tomb is a rather shallow cavity, at least longer and broader than deep, and approximately round or oval in shape. The well-tomb is rather deep, often greater in depth than in length, and is more elongated in shape, being sometimes approximately rectangular, with rounded corners.

The size of the tombs varies considerably: the largest tomb is Politiko tomb 31; 4.30 m. l., 3.90 m. br.; consequently having a tomb-area of 16.77 sq. m., and the smallest is Arpera tomb 107; 0.80 m. l.,

[1] K. = Katydhata.

[2] Excavation Reports by M. Markides for the Katydhata tombs, except those excavated by Ohnefalsch-Richter, marked (O-R.).

[3] K. B. H. p. 464, pl. CLXX, 9.

[4] K. (O-R.) = Katydhata, Ohnefalsch-Richter's excavations.

[5] K. B. H, p. 465, pl. CLXXII, 17.

[6] K.B.H. p. 465, pl. CLXXII, 18.

Digitized by Google

0.75 m. br.; consequently having a tomb-area of 0.60 sq. m. But both these are extremes. Usually the tombs are more than 1 m. and less than 4 m. long, with a corresponding width.

The opening of the tomb, after being filled in with earth, was sometimes closed by a stone slab.[1] Occasionally recesses are cut, either in the bottom of the tomb or in the wall.

The simplest shape and typologically the prototype of all the other tombs is the pit-shaped tomb, which occurs in every country and every period. The well-shaped tomb is a more advanced type; the shallow pit-tomb narrows abruptly near the bottom (e. g., most of the Politiko tombs) so that the upper part of it forms a shaft of uniform width (e. g., A. P. tomb 4); the shaft then elongates, but the wide bottom still remains (P. tomb 30). Finally the widening of the bottom disappears, the rounded outline passes into a square, and we have the well-tomb.

It must, however, be stated that this typological series cannot at present be proved to represent a genetical development, since the chronological priority of the less advanced types cannot yet be ascertained; the well-shaped tombs appear as early (Early Cypriote II) as the pit-shaped tombs. Besides, we have records of chamber-tombs — a still more advanced type — before both the pit-tombs and well-tombs.[2]

This difficulty is due to defective material. Richer material and further researches will doubtless clear up the question.

II. Chamber-tombs.

Chamber-tomb is the name applied to a cavern sunk in the earth or the rock, entered by a shaft leading down from the surface, and used for burial.

The chamber-tombs are of three main types: The cave-shaped, the tholos-shaped and the built tombs.

---

[1] These stone slabs are commoner than the list of the tombs displays: no stone slab, for instance, is actually recorded by Ohnefalsch-Richter as belonging to any special tomb, but at the same time he states that they occur frequently. We are therefore justified in supposing that stone slabs have covered most of the Politiko tombs.

[2] Cp. p. 57.

Digitized by Google

Earth-tombs.

a) Cave-shaped.

Early Cypriote II—III.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Notes.
A. P. t. 6	1.55	0.80	0.90	2.20	1.00	2.05.	Tomb oblong apsidal. Roof rounded. No door. The chamber opens to the dromos with its whole width. Dromos rectangular, vertically sunk.[1]
A. P. t. 13	2.30	2.10	1.50	1.90	0.95	2.40.	Tomb round. Roof rounded. Door 1.50 m. h., of the same width as that of the dromos. Dromos bathshaped, widest at the door-opening, 1.25 m. br. tapering at the other end to 0.65 m.; vertically sunk.[2]

Late Cypriote III.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	h.	Door. br.	h.	Notes.
E.[3] t. 58.	3.66 (12 ft.)	1.72 (14 ft.)	1.83 (6 ft.)	—	—	—	—	—.	Tomb oblong with rounded corners. Limestone door-jambs in position.[4]

Rock-tombs.

a) Cave-shaped.

Early Cypriote I.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Notes.
A. t. 101	—	—	—	—	—	—.	
A. t. 103	1.90	1.80	—	—	—	—.	Door, oval l. 0.75 m., br. 0.60 m. Door-slab l. 1.25 m. br. 1.15 m.
A. t. 103 bis	2.20	2.00	—	—	—	—.	Door oval l. 0.95 m., br. 0.50 m.
A. t. 104	—	—	—	—	—	—.	This tomb was at the backwall of t. 103.

Early Cypriote II.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
A. t. 102	2.00	1.60	—	—	—	—	—	—.	Tomb oval. Roof rounded. Door br. 0.70 m., h. 0.90 m. Door-slab 0.85 × 0.70 m.
K. t. 5 a	—	—	—	—	—	—	—	—.	The tomb reused in L. C.

[1] K. B. H., pl. CLXIX, 6.
[2] K. B. H. CLXX, 13.
[3] E = Enkomi.
[4] Exc. in Cypr. p. 31 (the words: cut in the clay, seem to prove that this tomb is an earth-tomb.)

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	d.	Notes.
K. t. 35	1.85	1.65	—	—	—	—	—	—.	
K. t. 58	2.80	1.80	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval, large stone near the tomb.
K. t. 63	2.45	2.00	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval, large stone near the tomb.
K. t. 66	3.25	2.30	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval.
K. t. 69	1.75	1.75	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb round.
K. t. 70	2.90	2.50	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval.
K. t. 71	1.80	1.70	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb round, large stone near the tomb.
K. t. 75	2.35	2.10	—	—	—	—	—	—.	Fallen in.
L. t. 53	2.50	1.90	—	—	—	—	0.60	0.60.	In the same dromos t. 51 from Middle Cypriote I. This opens from the south short side of the dromos, tomb 53 from the west long side; tomb oval entered at long side; roof curved; door round; dromos elongated, round-cornered.
L. t. 55	2.30	1.70	—	2.40	1.95	—	0.60	0.65.	In the same round tomb 55 a, 55 b, 55 c open t. 55 at the one short side; t. 55 a and b at the one long side and t. 55 c at the other long side of the dromos. Tomb oval entered at long side. Roof curved. Door nearly round, 0.65 m. above the tomb floor. Door-slab 1.00 × 0.70 m. Dromos elongated with round corners.
L. t. 55 a	2.25	2.05	—	2.40	1.95	—	0.58	0.50.	Tomb nearly round. Roof curved; in the back wall two roughly square niches with rounded corners are cut in the rock. Niche 1: l. 1.20 m., br. 0.70 m., h. 0.25 m. Niche 2: l. 1.08 m., br. 0.70 m., h. 0.25 m. Door nearly round, 0.65 above tomb floor. Door-slab 1.10 m. × 0.75 m.
L. t. 55 b	2.45	1.95	—	2.40	1.95	—	0.60	0.60.	Tomb oval, entered at long side. Roof curved. Door round, 0.60 m. above the tomb floor. Door-slab 1.00 × 0.60 m.
L. t. 55 c	1.70	1.30	—	—	—	—	0.50	0.50.	Tomb oval, entered at long side. Roof curved. Door round, 0.60 m. above the tomb floor.
L. t. 56 bis	1.70	1.85	—	2.40	1.80	—	0.70	0.70.	In the same dromos open t. 56 bis a and 56 bis b from Early Cypriote III; t. 56 bis opens on the short side, t. 56 bis a opens on the one and 56 bis b on the other long side. Tomb round. Roof curved; in the right side-wall a niche is cut in the rock: l. 0.95 m., br. 0.55 m., h. 0.20 m. Door round, 0.60 m. above the tomb floor. Dromos elongated, apsidical.
L. 57	3.80	2.30	—	2.95	1.90	2.10	0.50	0.70.	In the length of the tomb the niche at its right side-wall, for which no measurements are given, is included. Tomb oval entered at long side. Roof curved. Door nearly square, 0.30 m. above the tomb-floor. Dromos an elongated apsis.
L. 60	2.60	1,75	—	2.50	1.60	1.50	0.50	0.60.	Tomb roughly square with round corners. Roof curved. Door oval, 0.75 m. above the tomb floor. Door-slab 1.10 m. × 0.90 m. Dromos bath-shaped, quadrangular.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
62	2.90	2.50	—	2.40	1.50	1.50	0.50	0.60.	Tomb oval. Roof curved. In the right side-wall a niche is cut in the rock, l. 1.70 m., br. 0.80 m., h. 0,80 m. Door roughly square, 0.50 above the tomb-floor. Dromos an elongated aspis.
63 b	3.30	2.30	—	3.20	1.70	1.15	0.40	0.50.	The tomb opens in the same dromos as tomb 63, 63 a and 63 c, of which t. 63 was full of earth and not cleared; tombs 63 a and 63 c belong to Early Cypriote III.[1] Tomb 63 opens at the short side, tomb 63 a at the right long side, tombs 63 b and 63 c at the left long side of the dromos. The tomb 63 b is irregularly oval with a curvilinear projection at the right of the door. Roof curved. Door oval, 0.60 m. above the tomb-floor. Dromos roughly rectangular with slightly rounded corners; provided with two cupboards: cupboard a br. 0.35 m., h. 0.23 m. d. 0.30 m. at the right long side. Cupboard b br. 0.32 m., h. 0.30 m., d. 0.40 to the right over the door of tomb.
t. 64	3.70	2.60	—	2.10	1.60	1.25	0.48	0.50.	In the same dromos t. 64 a opens T. 64 is at the short side, t. 64 a, containing nothing, at the left long side. Tomb roughly oval. Roof curved. Door round, 0.50 m. above the tomb-floor. The door of t. 64 a has a cornice to fit in the door-slab. Dromos an elongated apsis with a cupboard over the door of t. 64. Cupboard br. 0.33 m., h. 0.28 m., d. 0.32 m.
?.(M) t.11[2]	1.53 (5 ft)	1.53 (5 ft)	—	—	—	—	—	—.	Tomb square.[3]

Early Cypriote III.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
t. 46	1.70	1.70	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Bottom from surface 1.80 m. Tomb round in plan. Large stone found near the tomb. Dromos rounded, shallow pit.
t. 57	2.30	2.25	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb round.
t. 59	3.20	2.70	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Bottom from surface 1.70 m. Tomb oval in plan. Large stone 10.80 m. × 0.60 m. found inside the tomb. Dromos rounded, shallow pit.
t. 60	2.40	2.35	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Bottom from surface 0.85 m. Tomb round in plan.
t. 61	2.80	2.60	—	1.70	1.25	—	0.75	1.10.	Fallen in. Tomb roughly round in plan. Dromos oval, shallow pit.
t. 62	2.40	2.10	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval, large stone near the tomb.
t. 67	1.70	1.45	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval in plan. Dromos rounded, shallow pit.
t. 72	2.75	2.10	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb oval in plan. Dromos rounded, shallow pit.

[1] Cp p. 61.

[2] A. P. (M) = Aj. Paraskevi, Myres' excavations; without bracket Ohnefalsch-Richter's excavations.

[3] J. H. S., XVII, 1897, p. 187.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 73	2.00	1.75	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb nearly round i plan. Dromos rounded, shallow pit.
K. t. 76	1.85	1.10	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb nearly round i plan. Dromos rounded, shallow pit.
A. t. 106	1.90	1.80	—	—	—	—	—	—.	Fallen in. Tomb round in pla bottom from surface 3.20 m.
L. t. 10	2.50	2.50	—	—	—	—	—	—.	Tomb round.
L. t. 12 a—d	—	—	—	—	—	—	—	—.	Four tombs in one dromos, one each side of the dromos.
L. t. 45	—	—	—	—	—	—	—	—.	The tomb has a raised secti at the right of the door.
L. t. 46 c	—	—	—	—	—	—	—	—.	Door at the end of the long si of the tomb. At the farther end a niche. Three tombs 46 a—c, in one dromos.
L. t. 56	3.40	3.25	—	2.50	1.60	—	1.20	0.80.	Tomb nearly round. Roof rounde Door oval. Dromos nearly rectangular with curved corners. The tomb had one pa of the wall common with tomb 56 bis b.
L. t. 56 bis a	2.55	2.00	—	2.40	1.80	—	0.60	0.60.	Tomb oval. Roof curved. In th right side-wall a niche l. 1.35 m., br. 0.75 m., h. 0.45 m. is cut in the rock. Doo round, 0.60 m. above the tomb-floor. Dromos an elongated apsis.
L. t. 56 bis b	1.45	1.30	—	—	—	—	—	—.	Tomb nearly round. Roof curve The door of tombs 56 bis, 56 bis a and 56 bis b closed by stone slabs.
L. 59	3.40	2.00	—	2.60	2.00	1.50	0.70	0.60.	In the same dromos open tomb 59 a and 59 b; t. 59 at the short side, and t. 59 a and 59 b at fhe long sides of th tomb. Tomb oval; entered at long side. Roof curved. Door oval. Dromos an elonga ted aspis.
L. 59 a	2.00	1.50	—	2.60	2.00	1.50	0.45	0.55.	Tomb oval entered at long side Roof curved. A-section of the tomb from the back-wall to the right side-wall was raise to a niche. Door oval, 0.70 m above the tomb floor.
L. 59 b	2.30	2.25	—	2.60	2.00	1.50	0.53	0.53	Tomb roughly square with roun corners. In the left and right side-walls two niches with rounded outline are cut i the rock. Niche 1. l. 1.50 m., br. 0.50 m., h. 0.30 m. Niche 2. l. 1.05 m., br. 0.75 m h. 0.75 m. Roof curved. Door round, 0.40 m. above the tomb-floor.
L. t. 61	3.50	2.70	—	2.90	1.70	1.85	0.95	0.70.	In the same dromos tomb 61 opens; t. 61 opens at the one short side and t. 61 a at the left long side of the dro mos. Tomb oval. Roof curved. Door oval, 0.40 m. above the tomb floor. Door slab 0.85 m. × 0.65 m. Dromos nearly rectangular with round corners, provided with fou cupboards: a, b, c, d. Cupboard a: br. 0.20 m., h. 0.25 m., d. 0.30 m. to the right o the door of tomb 61. Cupboard b: br. 0.20 m., h. 0.26 m., d. 0.40 m. at the left long side. Cupboard c: br. 0.23 m., h. 0.26 m., d. 0.40 m. at the right long side. Cupboard d br. 0.16 m., h. 0.26 m., d. 0.45 m. at the right long side.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
. 61 a	1.70	1.20	—	2.90	1.70	1.85.	0.50	0.55	Tomb oval. Roof curved. Door apsidical, 0.35 m. above the tomb-floor. A cornice hewn out round the door for the doorslab.
. 63 a	2.50	2.50	—	3.20	1.70	—	—	—	Cp. p. Tomb roughly rounded. Door 0.45 m. above the tomb floor. Doorslab 1.10 m. × 0.90. m.
. 63 c	1.65	1.40	—	3.20	1.70	—	0.45	0.45	Tomb nearly round. Roof rounded. Door round, 0.65 m. above the tomb floor.
. 67 a	3.40	2.00	—	2.30	1.50	—	0.65	0.65	In the same dromos t. 67 opens. This was fallen in and not cleared. — Tomb 67 a oval. Roof rounded. Two niches with rounded outline are cut in the left and right sidewalls. Niche 1 (left) l. 1.35 m., br. 0.60 m. nearly lower than the tomb-floor. Door roughly square with cornice for the door-slab, 0.65 m. above the tomb-floor. Door-slab 0.80 m. × 0.70 m. Dromos an elongated apsis with two cupboards. Cupboard a (over the door of tomb 67): br. 0.30 m., h. 0.15 m., d. 0.40 m. with a cornice, cut out for the covering slab. Cupboard b (at the left long side): br. 0.40 m., h. 0.25 m., d. 0.55 m. with a cornice, cut out for the covering slab.
. 69 a	3.00	1.65	—	2.90	1.60	1.60	0.45	0.52	In the same dromos tombs 69 and 69 b, of which t. 69 was full of earth and not cleared. Tomb 69 at the short side t. 69 a and 69 b at the left and right long sides of the dromos. Tomb oval. Roof rounded. Door oval with cornice cut for the door-slab. Door 0.45 m. above the tomb-floor. Door-slab: 0.90 m. × 0.75 m. Dromos an elongated apsis with 3 cupboards. Cupboard a (at the right long side) br. 0.30 m., h. 0.20 m., d. 0.55 m. Cupboard b br. 0.23 m., h. 0.26 m., d. 0.50 m., (over the door of tomb 69.) Cupboard c (left of the door of tomb 69 b) br. 0.17 m., h. 0.22 m., d. 0.40 m.
. 69 b	1.15	1.90	—	—	—	—	0.50	0.50	Tomb nearly round. Roof rounded. Door apsidical, with cornice cut out for the door slab. Door 0.60 m. above the tomb-floor.
t. 201 a	5.40	3.50	—	—	—	—	1.10	—	Tomb oval with a buttress opposite the door. Two niches to the right of the buttress. Two tombs 201 a—b, in one dromos.
P. t. 22.	1.80	1.15	1.30	1.25	0 80	2.15	0.65	1.10	Tomb oval. Door closed with door-slab. Roof rounded. Dromos vertical sloping shaft with rounded base.[1]

Middle Cypriote I.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
t. 14	—	—	—	—	—	—	—	—.	A niche on the right of the door at the back-wall, a little more than 1 m. l., 0.50 m. br., raises slightly above the tomb-floor. Dromos with two cupboards.
t. 18 a—c.	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb 18 a has a recess opposite the door. Three tombs 18 a—c in one dromos, and three cupboards.[2]

[1] K. B. H. p. 465, pl. CLXXIII, 22.

[2] Tomb 18 a belongs to the beginning of Middle Cypriote II.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
L. t. 21	3.00	3.00	—	—	—	—	—	—.	Tomb trapezoidal with rounde corners. and narrowing towards the backwall. (1.50 m.) At the left side-wall is a smal buttress. Right of the door is a niche, 1 m. l., 0.40 m. br. Left of the door anothe niche, 1.30 m. l.
L. t. 28	—	—	—	—	—	—	—	—.	A niche, sunk in the floor at th backwall.
L. t. 43 b	3.35	1.75	—	—	—	—	—	—.	Tomb with a raised niche, 3.00 m. l 1 m. br. Dromos with two tombs, 43 a—b. Three cupboards above t. 43 a, and on cupboard above t. 43 b. Door of t. 43 b. at the end of the long side.
L. t. 50	4.00	4.00	—	—	—	—	—	—.	Tomb round. On the right of th door is a niche and two others side by side 1 m. further in.
L. t. 54	3 70	2.30	—	2.20	1.45	—	—	—.	In the same dromos opens t. 54 a which contained nothing. T 54 is at the one short side and t. 54 a at the right lon side of the dromos. Tomb ovoid with the left side wall as base. Roof rounded. Th left side wall back to back with tomb 51. Door partly cut off. Two layers of burials both from Middle Cypriote I. Dromos rectangular with roud corners, provided wit three cupboards. Cupboard a (to the left of the door of t. 54) br. 0.40 m., h. 0.30 m d. 0.50 m. Cupboard b (to the left of the door of t. 54 a) br. 0.30 m., h. 0.30 m., d 0.55 m. Cupboard c (to the right of the door of t. 54 a) br. 0.35 m., h. 0.30 m., d. 0.5 m. Cupboards closed by slabs of stone.
L. t. 65	2.75	2.20	—	2.85	1.70	1.20	0.40	0.50.	Tomb oval. Roof rounded. Doo oval. Door-slab 0.80 m. × 0.75 m. Dromos vertical shaft with rounded base, with cupboard over the door br. 0.25, h. 0.20, d. 0.45 m.
L. t. 66	3.90	2.70	—	2.70	1.55	1.10	0.45	0.50	Tomb oval. Roof rounded. In th left side of the wall a niche is cut in the rock: l. 1.50 m., br. 0.80 m., h. 0.15 m. Doo nearly square. Dromos a vertical shaft with rounded base. In the same dromos t. 66 opens. T. 66 opens at the short side, t. 66 a at the right long side. It contained no thing. Tomb 3.50 m. × 3.20 m., nearly round. Roof flat. Door 0.50 m. br., 0.60 m. h. square with a cornice cut out for the door-slab.
L. t. 68 a	4.30	2.00	—	2.30	2.00	—	—	—	Tomb elliptical. Roof rounded. Doo oval, 0.30 m. above the tomb-floor. Dromos a vertical shaft with rounded base. I the same dromos t. 68 opens. Its door was closed with a large stone of conical form The tomb was full of earth and not cleared. T. 68 is at the short side of the dromo and t. 68 a at the right long side.
L. t. 203 a–c	—	—	—	—	—	—	—	—	Two tombs, 203 a and c open i the same dromos; the third, 203 b, broke into the dromos by accident.
L. t. 204	4.15	3.50	—	—	—	—	—	—	Tomb oval. Four niches round th wall. Niche 1: 1.45 m. l., 0.70 m. br., 0.75 m. h. Niche 2: 2.35 m. l., 0.75 m. br., 0.75 m h. Niche 3: 2.15 m. l., 0.75 m. br., 0.65 m. h. Niche 4: 1.75 m. l., 0.70 m. br,, 0.65 m. h
J.[1] t. 20	2.25	1.80	1.85	1.90	1.30	1.80	0.55	1.25	Tomb oval. Roof rounded. Dromo a vertical sloping shaft with rounded base. At the left long side of the dromos is cupboard. br. 0.55 m., d. 0.28 m., h. 0.30 m.[2]

[1] J = Jeri (locality Fenitshes).
[2] K. B. H. p. 465, pl. CLXXIII, 20.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door br.	h.	Notes.
J. t. 21	2.55	2.10	—	1.70	1.25	1.90	0.70	0.80.	Tomb roughly square with rounded corners. Door apsidical. Dromos a vertical sloping shaft with rounded corners. At the long sides of the dromos are two cupboards. Cupboard a (left) br. 0.60 m. d. 0.20 m., h. 0.40 m. Cupboard b (right) br. 0.75 m. 0.35 m., h. 0.40 m.[1]
A. P. t. 10.	2.30	1.35	1.40	1.80	1.50	2.25	0.75	1.25	Tomb oval. Roof rounded. Door apsidical 0.25 m. above the tomb-floor. Dromos a sloping apsidical shaft.[2]
A. P. (M) t. 1.	0.92 (3 ft.)	0.92 (3 ft.)	—	—	—	—	—	—	Tomb round, fallen in.[3]
A. P. (M) t. 5.	—	—	—	—	—	—	—	—	A natural cave. A large part of the roof (12 ft. × 8 ft.) fallen in.[4]
A. P. (M) t. 14.	—	—	—	—	—	—	—	—	A natural cave. The entrance artificially enlarged. Dromos bath-shaped.[5]
L. R. t. 2[6]	1.83 (6 ft)	1.22 (4 ft)	1.22 (6 ft)	—	—	—	—	—	Entrance at the left end of the long side of the tomb.[7]

Late Cypriote I.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos l.	w.	d.	Door br.	h.	Notes.
K. t. 91 a	1.22	0.70	—	—	—	—	—	—	This tomb is only a recess cut out in the left long side of tomb 91 of the Iron Age period.
K. t. 107.	1.85	1.65	—	—	—	—	—	—	Fallen in. Tomb nearly round in plan. At the one short side a niche is cut in the rock, on a higher level than the tomb-floor. The tomb was 0.65 m. br.
A. t. 106 bis.	2.00	2.00	—	—	—	—	0.80	0.67	Tomb round. Roof rounded. Door oval. Dromos shallow.
A. t. 203.	2.80	2.10	—	—	—	—	0.80	—	Tomb oval. Roof rounded. Dromos shallow, rounded pit.
A. t. 204.	3.80	2.80	—	—	—	—	—	—	Fallen in. Tomb oval. Roof rounded. Dromos shallow, rounded pit.
A. t. 214 bis.	3.00	2.50	—	—	—	—	—	—	Tomb oval. Roof rounded. Dromos round, shallow pit.
A. P. t. 14.	3.35	2.70	1.40	2.00	1.75	2.40	0.80	1.20	Tomb roughly square with rounded corners. Roof rounded. At the right side-wall a side-chamber opens, 1.95 m. l.,

[1] Op. cit. p. 465, pl. CLXXIII, 21.
[2] Op. cit. p. 464, pl. CLXX, 10.
[3] J. H. S. XVII, 1897, p. 135.
[4] Op. cit. p. 135 sq.
[5] Op. cit. p. 138.
[6] L. R. = Laksha tou Riou.
[7] J. H. S. XVII, 1897. p. 148.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door br.	h.	Notes.
							1.55	m. br. Door, 0.20 m. above the tombfloor. Dromos a bath-shaped, sloping[1] shaft with round corners.	
A. P. t. 16.	6.25	6.00 / 4.80	1.50	2.00	1.55	2.35	0.60	1.00	Tomb horse-shoe shaped. Roof flat. Two doors from the dromos, one leading from the front, the other from the right long side of the dromos. Doors elongated apsides. Dromos a bath-shaped, sloping shaft with round corners.[2]
A. P. (M) t. 10.	—	—	—	—	—	—	—	—	A natural cave.[3]

Late Cypriote II.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 5.	—	—	—	—	—	—	—	—	The tomb is partly established in the tomb 5 a,[4] though at a higher level, partly cut in the rock beyond the limit of that tomb. Therefore it seems that, when digging the dromos for the new tomb, the workers happened to break through the roof of the previous tomb, and used one part of it as dromos and the other part as chamber; but since on account of this the area of the chamber became too small, it was necessary to widen it by cutting further into the rock.
K. t. 50.	2.20	2.00	—	—	—	—	—	—	Fallen in At bottom a burial of Early Cypriote, (fragments of *Red polished ware*) Above that another burial from Late Cypriote II.
A. t. 202.	3.50	3.00	—	—	—	—	—	—	In the same dromos t. 202 B ope ned, containing nothing. Tomb oval. Roof rounded. Tomb a vertical round shaft.
E. t. 73[5]	1.52 (5 ft.)	1.83 (6 ft.)	—	—	—	—	—	—	
E. t. 89[6]	2.40 (8 ft.)	1.83 (6 ft)	1.22 (4 ft)	—	—	—	—	—	
E. t. 93.	2.24 (7 ft.) (6inch.)	2.39 (7 ft.) (10 inch.)	—	1.98 (6 ft.) (6 inch.)	1.27 (4 ft.) (2inch.)	0.99. (3. ft.) (3 inch.)	—	—	Tomb square with rounded corners. Dromos a square shaft with two rectangular and two rounded corners.[7]

b) Tholos-shaped.

Early Cypriote II.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 74.	2.40	2.30	1.20	—	—	—	—	—	Tomb round. Roof beehive.

[1] K. B. H. p. 34 sq., fig. 34—36, p. 464 sq., pl. CLXXI, 14.
[2] Op. cit, p. 465, pl. CLXXII, 15.
[3] J. H. S., XVII, 1897, p. 186.
[4] Cp. p. 57.
[5] Exc. in Cypr. p. 32.
[6] Op. cit. p. 50.
[7] Op. cit. p. 6, fig. 4.

Digitized by Google

Early Cypriote III.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 28	1.65	1.65	1.75	—	—	—	—	—.	Tomb round. Roof beehive. Door oval. 1.50 m. above the tomb floor and closed by a large diorite stone. Dromos a shallow round pit.
K. t. 29	1.70	1.53	1.45	—	—	—	—	—.	Tomb nearly round. Roof beehive. Dromos a shallow round pit.
K. t. 42^{V}[1]	1.90	1.80	1.65	—	—	—	0.50	0.40.	Tomb round. Roof beehive. Door nearly round, 1.25 m. above tomb-floor. Dromos a shallow round pit. 5 layers of burials.[2]
K. t. 44	2.40	2.20	—	—	—	—	—	—.	Tomb nearly round. Roof beehive. Door 1.00 m. above the tomb-floor. Dromos a shallow round pit.
K. t. 80^{II}	2.60	1.75	—	—	—	—	—	—.	Tomb oval, fallen in. Roof beehive. 0.50 m. above the tomb-floor is a second burial.[3]
K. t. 82^{II-I}	1.65	1.65	—	—	—	—	—	—.	Tomb round, fallen in. Roof beehive. Two layers of burials.

Middle Cypriote.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 85^{II}	2.90	—	2.35	—	—	—	—	—.	Tomb oval, fallen in. Roof beehive. Two layers of burials.
L. R. t. 1.	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb with beehive roof. Series of long shallow niches all round the sides; marks of hewing tool on the sides and the roof.[4]
L. R. t. 5.	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb with beehive roof.[5]

Late Cypriote I.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 11^{V-IV}	1.75	1.70	1.90	—	—	—	0.55	0.48.	Tomb round. Roof beehive. Door oval; at the top of the roof; 5 layers of burials.[6]
K. t. 42,$^{IV-I}$ tomb.	1.90	1.80	1.65	—	—	—	0.50	0.40.	Reused Early Cypriote III

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 77	2.15	1.90	1.90	—	—	—	—	—.	Tomb nearly round. Roof beehive. Door closed by large stone.
K. t. 80^{I}	2.60	1.75	—	—	—	—	—	—.	Reused Early Cypriote III — tomb.

[1] A. Roman number close by a tomb-number means the layer if the tomb contained burials in different layers. [2] Cp. below [3] Cp. p. 66.
[4] J. H. S., XVII, 1897, p. 148.
[5] J. H. S., XVII, 1897, p. 150.
[6] Cp. p. 66 and p. 67.

Digitized by Google

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
A. t. 205 a	3.70	2.30	—	—	2.80	1.90	0.50	0.40.	Tomb oval. Roof beehive. Door oval, 125 m. above the tomb-floor. Door-slab 0.75 × 0.70 m. Dromos a shallow, rounded pit. In the same dromos open tombs 205 b and 205 c. Tomb 205 a is at the one short side, tombs 205 b and 205 c at the long sides. Tomb 205 b with a door, 0.39 m. br., 0.30 m. h., filled wiht small rubblestones and not cleared. Tomb 205 c belongs to Late Cypriote II.

Late Cypriote II.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
A. t. 205 c	4.10	2.50	—	—	—	—	0.50	0.35.	Tomb oval. Roof beehive. Door oval, 1.35 m. above the tomb-floor.
K. t. 11^{III-II}	1.75	1.70	1.90	—	—	—	—	—.	Reused Late Cypriote I — tomb.
K. t. (O—R) 18	1.10	1.10	1.00	0.70	0.70	0.35	—	—.	Tomb round. Roof beehive. Dromos a round shallow pit.
K. t. 26	2.25	2.10	—	—	—	—	0.65	0.50.	Tomb round. Roof beehive, partly fallen in. Door oval, near the top of the roof. In the same dromos opens tomb K. 27 of Early Cypriote III.
K. t. 81	2.50	2.30	1.90	—	—	—	0.60	0.50.	Tomb nearly round. Roof beehive. Door oval. Dromos vertical, rounded pit.
K. t. 83	1.90	1.70	1.25	1.20	1.00	—	0.30	0.35.	Tomb nearly round. Roof beehive. Door nearly round, 1.25 m. above the tomb floor. Dromos vertical, nearly round pit.
K. t. 85[1]	2.90	2.35	—	—	—	—	—	—.	Reused Middle Cypriote I tomb.
K. t. 88	2.00	1.85	1.70	—	—	—	0.50	0.50.	Tomb nearly round. Roof beehive. Door round, 1.25 m. above the tomb-floor. Dromos a vertical pit with rounded base. In the dromos to the left of the door an apsidical cavity, 0.76 m. l., 0.55 m. br., 0.50 m. h. is cut out in the rock, and contained pottery from the Geometrical period.
K. t. 90	1.55	1.50	1.40	—	—	—	0.80	0.60.	Tomb round. Roof beehive. Door oval, 1.20 m. above the tomb-floor and closed with one large and two small stones.
K. t. 100	2.65	2.60	2.10	—	—	—	—	—.	Tomb round. Roof beehive.
K. t. 101	2.20	1.80	1.50	—	—	—	0.60	0.55.	Tomb oval. Roof beehive. Door nearly round. 1.40 m. above the tomb-floor.
K. t. 104	—	—	—	—	—	—	—	—	Tomb of beehive type.
L. R. t. 4	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb of beehive type.[1]

[1] J. H. S., XVII, 1897, p. 150.

Digitized by Google

Late Cypriote III.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
K. t. 11[1]	1.75	1.70	1.90	—	—	—	—	—.	Cp. p. The layer belongs to Late Cypriote III.
K. t. 89	2.80	2.20	1.50	—	—	—	0.65	0.55.	Tomb oval. Roof beehive. Door oval. A segment, 2.15 m. l., 1.00 m. br. at the right side wall has been enclosed by a set of five rather large stones. These stones were not laid on the tomb-floor, but on a layer of earth, averaging 0.30 m. h. The inside of the area thus enclosed was filled with earth to a height of 0.85 m. above the tomb-floor.

c) Built-tombs.

Late Cypriote II.

	Tomb. l.	w.	h.	Dromos. l.	w.	d.	Door. br.	h.	Notes.
E. t. 1	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb rectangular, cased with well-dressed masonry of limestone. Roof flat, formed by two large stones. Dromos entered by three steps.
E. t. 11	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb square, cased with well-dressed masonry. Roof flat, covered with two large stones. Bottom sunk to receive the body in the centre.
E. t. 12	—	—	—	—	—	—	—	—.	Tomb square, cased with well-dressed stones, fallen in.[1]
E. t. 48	1.98 (6 ft. 6 inch.)	1.52 (5 ft.)	1.83 (6 ft.)	—	—	—	—	—.	Tomb cased with masonry of small stones.[2]
E. t. 66	2.92 (9 ft. 7 inch.)	2.31 (7 ft. 7 inch.)	1.73 (5 ft. 8 inch.)	—	—	—	0.61 (2 ft.)	1.12. (3 ft. 8 inch.)	Tomb rectangular, cased with masonry of welldressed stones. Roof flat wiht oblique sides. Door square, 0.65 m. above the tomb-floor. — Entrance at the short side. Tomb-floor sunk along the left long side to receive the body.[3]

The various types of chamber-tombs — the cave-shaped, the tholos-shaped and the built tombs — differ as follows: The cave-shaped and tholos-shaped tombs are simply dug in the earth or cut in the rock, while the built tombs have the floor, walls, and roof, cased with masonry, which usually consists of well-dressed, square stones, carefully joined in horizontal courses. The cave-shaped tombs differ from the tholos-shaped in that the roof is slightly curved or flat, while that of the tholos-tombs is beehive, whence the name. Further, the door of the cave-tombs is on a level

[1] Report of the Enkomi excavations, MS. (in the British Museum).
[2] Exc. in Cypr. p. 47.
[3] Exc. in Cypr. p. 6, fig. 5.

Digitized by Google

with or not far above the tomb-floor, while the door of the tholos-tomb is opened at the top of the beehive roof. These differences are explained by the different typological development of the tombs.[1]

The cave-tombs are represented both in earth-tombs and rock-tombs, but the tholos and built tombs appear only as rock-tombs. The earthen cave-tombs, however, are exceedingly few, in comparison with the numerous rock-tombs — hitherto only four earth-tombs have been recorded. It seems therefore that the chamber-tombs only in exceptional cases were dug in the earth — the earth-tombs are mainly shaft-tombs. This is also quite natural, if one takes into consideration the practical reason for the origin of the chamber-tombs; i. e., the need for repeated use of the tomb, satisfied by the shaft leading up to the surface. But an earth-tomb is not fit for repeated use.

The shape of the cave and tholos-tombs is usually of rounded outline, either approximately circular or oval. A few tombs approach a square or trapezoidal shape, as a rule with round corners. The horse-shoe shape of the Ajia Paraskevi tomb 15 is quite unique. Only the built tombs are exactly rectangular in shape.

The floor of the cut tombs is sometimes approximately level, but usually slopes to the backwall, seldom slightly rising. The floor of the built tomb is quite flat and paved with stone slabs. The roof of the cave-tombs, as already mentioned, is usually curved, more seldom flat; that of the tholos-tombs is beehive-shaped; and that of the built tombs always flat, covered with large stone blocks.

The size of the tombs varies a great deal: the largest tomb hitherto recorded is the Ajia Paraskevi tomb 16, 6.25 m. l. and 6.00 m.—4.80 m. br.; and the smallest the Lapithos-tomb 69 b, 1.15 m. l. and 0.90 m. br. This latter is as to size more like a recess than a chamber, but still it is a real tomb-chamber, with closed door leading from the dromos into the chamber. Both these tombs are, however, exceptions. Next to the largest tomb are Lapithos tomb 68 b, 4.30 m. l. and 2.00 m. br.; and Arpera tomb 205 c, 4.10 m. l. and 2.50 m. br. Next to the smallest tomb are Katydhata tomb 76, 1.35 m. l. and 1.10 m. br.; Ajia Paraskevi tomb 6, 1.55 m. l. and 0.80 m. br.; and Lapithos tomb 56 bis b, 1.45 m. l. and 1.30 m. br. All other tombs are more than 1.50 m. and less than 4.00 m. in length and the width varies between 1.15 m. (Ajia Paraskevi tomb 22) and 3.25 m. (Lapithos tomb 56). The tholos-tombs generally seem to be smaller than the cave-tombs, and the built tombs — so far as recorded — are not among the largest tombs.

[1] Cp. below p. 71 sq.

Digitized by Google

Unfortunately we possess less information about the height of the tombs than about their length and width. The tholos-tombs are generally higher than the cave-tombs; the maximum is 2.10 m. and the minimum 1.00 m. Usually the height of these tombs (1.70 m.—2.00 m.) allows an average tall man just to stand upright. The built tombs are of the same height: Enkomi tomb 48 is 1.83 m. h., and Enkomi tomb 66 is 1.73 m. h. Only occasionally is the height of the cave-tombs recorded, but in all cases where the height is exactly known it never exceeds 1.50 m., with a minimum of 0.90 m. That this low height is universal is confirmed by the general remarks of the excavators: that one cannot stand upright in the tombs. As a rule it may be said that only the tholos-tombs and built tombs reach a height up to or a little above 2.00 m.; but the height of the cave-tombs does not exceed 1.50 m.

The floor of the built tombs is sometimes sunk to receive the dead body, and the cave and tholos-tombs are provided with niches for the same purpose. The length of these niches varies between 2.35 m.[1] and 1.05 m.[2] Usually they are cut in the wall-sides, 0.10 m.—0.75 m. above the tomb-floor; occasionally the niche is sunk below the floor-level. At times they are not cut in the rock but are made in another way, e. g., in Katydhata tomb 89 the niche is made of a bed of earth, 0.30 m. above the floor-level and kept in position by a set of stones. As a rule the niches are placed at the side-walls of the tomb, only occasionally at the back-wall, especially when the side-walls already are occupied by niches,[3] or when for some reason their location there is not possible; e. g., in Lapithos tomb 55 a the niches are cut in the back-wall of the tomb, because the tombs 55 and 56 b are so close to tomb 55 a that niches in its short sides would break holes in the thin rock-walls which separate the tombs. Usually the niches have the shape of a circular segment, but at times they are approximately rectangular, with transitions between the circular and rectangular type.

The doorway of the tombs is for the most part round or oval, more seldom apsidical,[4] approximately or exactly square.[5] The largest doorways are those of Lapithos tomb 56 and Ajia Paraskevi tomb 10,

[1] Lapithos t. 204.
[2] Lapithos t. 59 b.
[3] E. g., Lapithos tomb 204.
[4] Lapithos t. 61, 69 b, Jeri t. 21, Ajia Paraskevi t. 10 and 15.
[5] Lapithos t. 57, 62, 64, 66, 67, Enkomi t. 66.

Digitized by Google

the former being 1.10 m. br. and 0.80 m. h., the latter 0.75 m. br. and 1.25 m. h. The smallest doorway is that of Katydhata tomb 83, 0.30 m. br. and 0.35 h.; a hole hardly wide enough to let a man squeeze in. Between these extremes there is a whole series of transitions, but as a rule the doorways are rather narrow, and this, in connection with the usual round or oval shape, gives the impression more of a loop-hole then of a doorway. The door of the cave-chambers is sometimes on a level with the tomb-floor, or the floor slopes gently down to it.[1] But usually there is an abrupt step, of varying depth, between the door and floor-level; in some tombs the step is only 0.20—0.30 m. deep, in others up to 0.70 m. deep (Lapithos tomb 59 a). In the built tomb Enkomi tomb 66 the distance from the door to the floor-level is 0.70 m., thus reaching the same maximum as the cave-chambers. In the tholos-tombs, on the other hand, the distance is still greater; here the door is placed at the top of the tomb and at a distance varying between 1.40 m. (Katydhata t. 101) and 1.00 m. (Katydhata t. 44) above the tomb-floor. If the tomb is oval or rectangular, the entrance is as a rule at the long side, the tombs are broad-fronted.

In the built tomb Enkomi tomb 66, however, the door is on the short side — the tomb is short-fronted. Often the entrance is not exactly in the middle of the front side but on the left[2] or right.[3]

The door is either blocked up with rubble-stones or closed by a door-slab. The former method is common at the Katydhata tombs; the latter is the rule at the Lapithos tombs, as it seems to be also in Ajia Paraskevi. At Alambra both methods are used side by side.[4] To accomodate the door-slab a cornice sometimes was hewn round the door.[5] Occasionally door-jambs of stone are used in earth-tombs.[6] The door-slabs and stopping stones then were kept in position by the earth with which the dromos was filled in.

The dromos is round, oval, apsidical, or quadrangular. As a rule the round and oval dromos is rather small and shallow:[7] the dromos of the Katydhata tomb (O-R.) 18[8] is 0.70 m. in length 0.70 m. in

[1] K. B. H. pl. CLXVII, 102, 103, 104, pl. CLXXIII, 20.
[2] Most of the Lapithos tombs, A. P. t. 22.
[3] J. t. 21, L. t. 65, 66, 68.
[4] Observed by visiting the necropolis.
[5] L. t. 61, 64, 66, 67, 69.
[6] E. t. 58.
[7] Cp. Cyprus Ann. Rep. by the Curator of Antiquit. 1915, p. 5.
[8] K. B. H. pl. CLXXII 18.

Digitized by Google

width and 0.35 m. in depth. It is thus exactly round and very small. Katydhata tomb 83 is nearly round and somewhat larger: 1.20 m. in l. and 1.00 m. in br. Katydhata tomb 61, finally representing the oval type, is 1.70 m. l. and 1.25 m. br. The apsidical dromos is usually, though not always, both larger and deeper. The largest is the dromos of Lapithos tomb 57, 2.95 m. l., 1.90 m. br. and 2.10 m. d., and the smallest the tombs of Ajia Paraskevi tomb 10, 1.80 m. l., 1.50 m. br. and 2.25 m. d. The quadrangular dromoi are of the same dimensions as the apsidical. They are only approximately quadrangular, with rounded corners. Often they are narrower at one end, assuming a bath-shaped form. The largest of the quadrangular dromos is that of Lapithos t. 63, 63 a, 63 b and 63 c, measuring 3.20 m. in length, 1.70 m. in width and 1.15 m. in depth. This is the largest though not the deepest dromos of all the prehistoric tombs hitherto reported.

Sometimes the dromos is vertically sunk, but often the back-wall slopes obliquely down to the door. Exceptionally the dromos is entered by steps.[1]

Two, three, and even four tombs sometimes open on the same dromos. If there are two tombs, one is placed on one short side of the dromos and the other on one of the long sides. If there are more tombs the third is placed at the other long side, and the fourth also at one of the long sides. In some dromos cupboards are cut in the walls. They are roughly square in shape and of varying size (the largest 0.75 m. br., 0.35 m. d., and 0.40 m. h.; the smallest 0.17 m. br., 0.22 m. d., and 0.40 m. h.) Sometimes they are closed by stone-slabs, and a cornice is hewn round the opening to fit the slab, in the same way as was practised at the door-openings. As many as four cupboards have been found in one dromos.[2] Usually they are placed close by the doors.

Typologically the chamber-tombs represent a further development of the shaft-tombs. The typological series of transitions between the pit-tombs and well-tombs has already been treated. There are also transitory types between the well-tombs and cave-shaped chamber-tombs: some times a small recess is hollowed out in the wall at the bottom of a well-tomb; this recess widens, loses its character of annex to the tomb and becomes a chamber — itself the real tomb-

[1] Enkomi t. 1.
[2] Lapithos t. 61.

Digitized by Google

room — entered by a narrow doorway communicating with the shaft of the former tomb.

In the same way the tholos-tomb is linked up with the pit-tomb by a set of transitory types. The walls of the pit narrow gradually upwards, forming a vault with only a narrow round opening at the top, where a small shaft is hollowed out, which leads up to the surface — when the tomb is sunk below the surface.[1]

A built tomb finally is nothing but a cave-tomb, lined with masonry.

But the same objection as in the typology of the shaft-tombs must here be raised: we cannot as yet prove that this typological series also represents a genetical development, as the chronological evidence is missing: the earliest tombs of which we hitherto have record are the chamber-tombs from Arpera. Here is a problem which only future excavations can solve. At any rate, no period has a typical tomb-type, different from all the others; the original main types continue during the whole Bronze Age, and it is therefore impossible to draw chronological conclusions from the tomb-type: an Early Cypriote tomb may be absolutely identical with a Late Cypriote tomb. It can only be said that the tholos-tombs are not represented as earth-tombs and the built tombs hitherto have been confined to the Late Cypriote period.

Summing up the facts, we consequently get the following classification of the prehistoric tombs:

- Earth-tombs.
  - I. **Shaft-tombs.**
    - a. Pit-tombs.
    - b. Well-tombs.
  - II. **Chamber-tombs.**
    - a. Cave-tombs.
    - b. Tholos-tombs.
    - c. Built tombs.
- Rock-tombs.

and the following typological series:

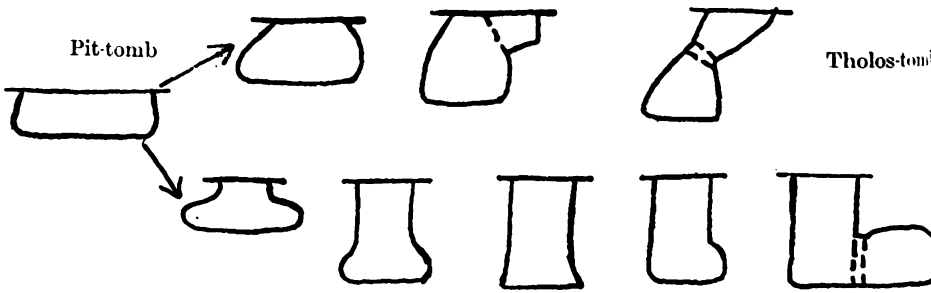

[1] Cp. for the different transitory types: K. B. H. pl. CLXVIII—CLXXIII.

Digitized by Google

C. Burial customs.

Practically all the information concerning the burial customs is supplied by the excavations of Prof. Myres at Lapithos in 1913 and Mr. Markides at Arpera, Katydhata, and Lapithos, during 1914—1917. But this material is unpublished, excepting a summary report by Mr. Markides in the Cyprus Annual Report of the Curator of Antiquities, and it is therefore only by the courtesy of these scholars that I am able to publish the material in a descriptive list of all tombs, which have yielded information concerning the burial customs. The tombs are arranged in chronological order.

Early Cypriote I.

Arpera tomb 101.

No bones or skulls are preserved. Outside the tomb, in the dromos near the door-slab, an amphora of *Red polished I ware* was found.

Early Cypriote II.

Lapithos tomb 1.

Along the one side-wall were remains of a skeleton, along the other side the gifts to the deceased. Only one burial seems to have been made.

Lapithos tomb 53.

One skull, at the right side-wall, is fairly well preserved, the bones are nearly mouldered. Two persons had been buried, one along the right, the other along the left side-wall of the tomb, with their heads towards the doorway. This is evident from the position of the preserved skull and the bone-fragments. A leaf-shaped dagger, 0.26 m. l., was found at the right side-wall, to the right of the bones and at such a distance from the skull that it might safely be supposed that it originally was held by the right hand of the deceased, consequently a man. All the vessels, *Red polished II ware*, 12 in all, were placed behind the skull, between the two skeletons, except one bowl which was placed close to the right side-wall, to the right of the skeleton, at a short distance from the skull.

Digitized by Google

Lapithos tombs 55, 55 a, 55 b, 55 c.

Tomb 55. No skull is preserved. The tomb-gifts, of ***Red polished II*** pottery, are placed along the back-wall; two jugs to the left and one to the right of the door. Along the right side-wall was placed a large pithos, l. 1.10 m., br. 0.65 m. broken lengthways, containing small bowls, an incised jug, and some bones. As the bones are not preserved it cannot be stated wheter or not they were human.

Tomb 55 c. Only from tomb 55 c a skeleton is preserved. The bones are not in good condition. From their position it is obvious that the body was placed along the back-wall of the tomb with the head at the left side-wall, probably in a straight position. Four jugs were placed to the left of the body; between it and the back-wall of the tomb four other vessels — one jug, one bowl and two cooking pots —, were placed to the right of the body, not far from the door.

Lapithos tomb 57.

Three persons seem to have been buried, but the bones are much mouldered and one cannot get any idea of their exact position. Bones were found in the niche, in very bad condition. Below the niche is another body, buried along the niche between the front and back walls of the tomb. A third body extended from the centre of the tomb to its left side-wall. The bulk of the tomb-gifts are placed on and along the niche.

Lapithos tomb 60.

Bones of only one body were found, fairly well preserved, but it seems, to judge from the position and groups of the tomb-gifts, that at least two or three persons were buried. The body of which the bones were preserved was laid along the back-wall of the tomb; a second body seems to have been placed along the right, and a third along the left side-wall, where two distinct groups of tomb-gifts were found.

Lapithos tomb 62.

Bones of two buried persons are reported. One body was placed along the back wall, the other, a man (dagger), on the niche. The bones are, however, in very bad condition, so that nothing can be ascertained as to the exact position of the corpses.

Digitized by Google

Katydhata tomb 69.

The position of the bodies cannot be made out, nor can it be stated how many persons were buried, as the bones are much mouldered. The skeleton of a camel was found here in fairly good condition, with the cranium and cervial vertebra in situ, while the other parts of the skeleton had been moved.

Early Cypriote III.

Ajia Paraskevi tomb 22.[1]

To the left of the door were placed the skulls, and the bones of the extremities extended to the right of the door. According to Ohnefalsch-Richter the middle part of the body had been burnt, and was embedded in a heap of charcoal and ashes.[2]

Lapithos tomb 10.

This tomb contained two — possibly three — burials, one to the left, the other to the right of the door, both against the side-walls; the first in a semi-contracted position on its left side, the second probably in a squatting position. Also some animals' bones are reported.

Lapithos tomb 12 a, b, d.

Tomb 12 a. One skeleton was placed at the back-wall, the other two at the side-walls. The posture of the first indicates quite convincingly the method of burial in a squatting position.

Tomb 12 b contained only one burial. In *tomb 12 d* remains of two burials were found, one opposite the door, the other further in the tomb, against the back-wall. The skeleton near the door lay on its right side, with the knees doubled about half way up the leg. A pin for fastening the clothing and a spindle-whorl close to the other skeletons indicate it to be a woman.

Lapithos tomb 13.

A skull was found 1 m. from the door, with humerus close to it and long bones near by. Three spindle-whorls lay beside these bones Under the skull were a pile of bones and another skull. It seems that the one corpse had fallen on the other.

[1] K. B. H. p. 463 sq.

[2] Cp., however, p. 83.

Digitized by Google

Lapithos tomb 14.

A skeleton lay on the niche right of the door with the head toward the door. On the niche at the back-wall no skeleton was found. The cupboards in the dromos contained vases.

Lapithos tomb 24.

Remains of two skeletons were found, one with the tibiae and femora parallel, and the head close by, indicating a cramped position.

Lapithos tomb 45.

At least three burials were made. A large milkbowl contained fragments of bones, and in the middle of the floor some ox-bones were found.

Lapithos tomb 46 a, b, c.

Tomb 46 a contained two — possibly three — burials, a man just inside the door and opposite that the bones of a young person, probably a female, judging by the objects lying near the bones: two pins and a spindle-whorl close up the femora. The pots were placed in front of the door and along the walls.

In *tomb 46 b* only one burial is reported, a young female, bones very much mouldered.

On the niche of *tomb 46 c* were two burials.

Lapithos tomb 59.

The niche was full of bones but, it seems, not in situ or in good condition, as no sketch has been made. It is, however, evident that the dead body was placed on the niche.

Lapithos tomb 61.

Bones of only two bodies are reported, but it seems, to judge from the grouping of the tomb-gifts, that at least three persons were buried. One body was placed along the back-wall; the second, a woman (spindle-whorl), along the left side-wall; and the third, a man (dagger), along the right side-wall. As the daggers and knives belonging to this deceased have their handles directed towards the door, the head of the corpse must have been placed in the same direction.

Digitized by Google

In the cupboard c in the dromos was found a *Red polished* bowl and a *White painted* jug with hatched triangles painted on the shoulder.

Lapithos tomb 67.

Bones and skulls of four persons are reported. One was placed on the niche at the left side-wall, with the head at the upper end of the niche; i. e., towards the back-wall of the tomb. Two persons, of which one was a man (dagger), one a woman (spindle-whorls), were placed along the back-wall of the tomb, and the fourth, a man (dagger), on the niche at the right side-wall, with the head at its upper end. As the skeletons all are disturbed it is not possible to get an idea of their exact original position.

Lapithos tomb 69.

The tomb-gifts are placed along the side-walls. Only the bones of one interment — along the left side-wall — are reported, but there seems, to judge from the tomb-gifts, to have been another body placed along the right side-wall. That at the left side-wall was a man (daggers), that at the right side-wall a woman (spindle-whorl). Cupboard b in the dromos contained a *White painted* bowl with horizontal handle. Saddle-querns were placed above the door-slabs of all the three tombs 69, 69 a, 69 b.

Lapithos tomb 201 a, b.

In *tomb 201 a* burials are reported on the two niches to the right of the buttress and the left hand corner. Some ox-bones were found to the right of the buttress.

In *tomb 201 b* two skeletons were found in the middle of the tomb; of these one was male and stretched on its back, the other, female, was only crumbled remains.

Lapithos tomb 205 a.

Two persons were buried. To the right of the door was the skeleton of a middle-aged woman, propped up in a squatting position, behind three stones. There was just room for a corpse in this position between the stones and the wall; both the forearms and legs were crossed, as would happen in falling from this position.

Digitized by Google

Katydhata tomb 29.

In the first layer two persons were buried along the side-walls with their heads at the back-wall of the tomb. That at the left side-wall was a man (axe), and that at the right side-wall a woman (pestle). The male skeleton is fairly well preserved; it lies in a stretched position.

Katydhata tomb 42.

This tomb contains interments in four layers, of which the bottom layer belongs to Early Cypriote III, and the three uppermost to Late Cypriote I. The interments are separated by layers of slaked lime, with 0.20 m. between each layer. In the fourth layer one person, a woman (spindle-whorl), was buried.

Katydhata tomb 44.

Only one person, of which the skull and bones are preserved, is buried, but the exact position of the body cannot be determined.

Katydhata tomb 60.

Two persons of which one is a man and the other a woman were buried side by side along the right side-wall of the tomb, with their heads towards the door. The skeletons are in good condition but the corpses have on account of the earth which has fallen in, been moved downwards from its original position. The corpses rest on their backs in a stretched position.

Katydhata tomb 82.

Burials occur in two layers, both from Early Cypriote III. One skull and large quantities of crumbled bones were found in the first layer.

Middle Crypiote I.

Katydhata tomb 85.

Burials occur in two layers, of which the second belongs to Late Cypriote and the first to Middle Cypriote I.

Lapithos tomb 4.

The tomb contained at least six burials. A fairly complete skeleton was lying on its right side in a stretched position, with a long pin along the femur.

Digitized by Google

Lapithos tomb 8.

The tomb cottained at least six burials. Silver-lead rings were found on or under the skulls, a bronze scraper and a pin close to a skull, and a mushroom pin in association with the bones of an arm.

Lapithos tomb 15.

At least six burials were made in the tomb. A pin was found at the top of a head, and quite close to it a knife and a bead; several beads quite close to a crushed skull and two pins close to the crushed bones of an arm. Under the head of a plank-shaped idol was a small knife, a dagger beside the head, and two spindle-whorls further down.

Lapithos tomb 18 a, b.

Close to the door of *tomb 18 a* skulls with infantine bones were found; under one skull were two pins. 1½ m. to the right of the door was a female skeleton, and close by a collection consisting of three knives, a scraper, a celt, three pins, a spindle-whorl, and a figurine. Another fairly complete skeleton had the femora lying on the ossa inominata; a third was curiously twisted, but the vertebra were not disturbed, since the body had decayed and gave the impression of having fallen from a sitting position into that in which it was found. On the niche at the back-wall a body was buried.

In *tomb 18 b* four implements, including a dagger, were lying in the axis of a forearm, suggesting that they had been laid on or along the arm.

Lapithos tomb 21.

On the niche to the left of the door were found remains of a skeleton with both femora parallel, but with their dorsal surfaces uppermost, which gives the impression that the body had fallen forward from a sitting position.

Lapithos tomb 28.

On the niche were found fragments of a female skeleton.

Lapithos tomb 29.

One skeleton was found in a huddled position; one scapula lay almost on the mandible, but the ribs were in order, and this position

Digitized by Google

could probably not have been assumed if the body had been buried in stretched position.

Lapithos tomb 49.

This tomb contained at least three burials.

Lapithos tomb 50.

At least six persons were buried in the tomb.

Lapithos tomb 54.

The tomb contained interments in two layers, both belonging to Middle Cypriote I, separated by slaked lime. There were two bodies in the first, and two in the second layer.

The cupboard c contained a small bottle, two spirals of bronze, and one spiral of silverlead.

Lapithos tomb 56.

Probably three persons were buried, but the skullls and bones of only two are reported. These two bodies were placed along the back-wall of the tomb, with the heads about midway between the side-walls, and the bodies stretched towards the left side-wall. At least one person was a woman (many spindle-whorls). The bones are much mouldered, so one cannot get any idea of their exact position. The third body, a man (dagger and axe), was — to judge from the grouping of the tomb-gifts —, placed along the right side-wall of the tomb. The tomb-gifts formed three distinct groups around each corpse.

Lapithos tomb 66.

Skulls and bones of three persons are reported. One was buried on the niche with the head at its upper end, the second below the niche with the head at the front-wall of the tomb. The position of the third is not clear. The skull was found to the right of the entrance, and as some bones were found higher up at the right side-wall, it is likely that it was placed along this wall, with the head towards the door.

Lapithos tomb 203 a.

This tomb contained at least 4 bodies. At one skeleton the skull lay next to the sacrum and beyond that one of the inominata bones, showing that the corpse must have collapsed.

Digitized by Google

Lapithos tomb 204.

Bodies were placed on the niches and all round the walls. Just right of the door a female skeleton lying on its right side seemed to have fallen over the next skeleton, also female, which lay in a heap with two pins on top; a third, also female, lay in a heap, its bones mingled with those of the next. They both seemed to have collapsed. The fifth, also female, lay in a heap with the head at the thigh and the proximal end of the humerus beside the distal end of the femur. Below niche 4 to the left of the door was finally a sixth female skeleton, a number of sheep bones, and some very long pins, probably used for weaving.

On all the niches were skeletons, on niche 2 a skeleton in stretched position with a gold spiral and bronze pins at the head, and knives farther down; on niche 1 were fragments of bones belonging to a man of low stature, on niche 3 also some bones and on niche 4 a skull with a gold spiral close by.

Politiko (Chomazoudhia) tomb 3.

Bones of one dog and one horse were found in this tomb.

Politiko tomb 18.

12—15 bodies were buried in this tomb. Also a skeleton of a dog was found.

In some Politiko tombs also bones of birds were recognized.

Middle Cypriote.[1]

Kalopsida tomb 9.

This tomb contained several horse-bones.[2]

Kalopsida tomb 28.

This tomb contained a mass-burial with a thick layer of bones.[3]

Late Cypriote I.

Katydhata tomb 11.

This tomb contained interments in five layers, of which the 5th—4th belong to Late Cypriote I, the 4th—2nd to Late Cypriote II and the 1st to Late Cypriote III, separated by layers of lime.

[1] Exact data cannot be given.

[2] J. H. S. XVII, 1897, p. 146.

[3] Op. cit. p. 147.

Digitized by Google

Katydhata tomb 42.

3rd layer: Two persons buried along the back-wall with the heads towards the right side-wall, of which at least one was a man (spearhead).

2nd layer: Five persons were buried, perhaps in squatting position, sometimes with crossed legs, as would happen when falling from a squatting position. Round the walls of the tomb skulls and bones are found in distinct heaps.

1st layer: No skeleton is reported.

Katydhata tomb 80.

Two persons, a man and a woman, were buried side by side along the left side-wall of the tomb with their heads towards the door. The position of the woman is disturbed on account of the earth which has fallen in, the upper part of the body has been removed towards the centre of the tomb. This part of the body bore a necklace of blue paste-beads in long spirals. The man is lying in stretched position with a socketed spearhead in his right hand. Below this layer were interments from Early Cypriote III in two different layers. No skeletons are reported.

Arpera tomb 106 bis.

Two persons were buried, one at the back side-wall of the tomb.

Arpera tomb 204.

Six persons were buried, of which one was a child.

Only one skeleton, a woman (spindle-whorl), is in situ in the front of the tomb at a short distance from the door, with the head towards the left side-wall and the body in stretched position towards the right side-wall. The other skeletons are in great disorder, owing to the fallen-in roof. One, probably a woman with child, was placed to the left, and another woman (glass beads from a necklace) to the right of the first mentioned woman, while two men (daggers and axes) were placed in the back part of the tomb.

Arpera tomb 205 a.

Three persons were buried, of which at least one was a woman (spindle-whorls). Two are still in situ, placed with their heads

Digitized by Google

at either side of the door. The one is lying along the left side-wall, the other towards the interior of the tomb, both in stretched position. The position of the third person, a man (dagger, axe), buried along the back-wall of the tomb, has been disturbed.

Late Cypriote III.

Katydhata tomb 89.

Two persons were buried, one on the niche with the head at its lower end; i. e., towards the front-wall of the tomb, apparently in stretched position on its left side, with the left hand supporting the head; this is shown by the position of the head and the curving of the thorax. The other corpse was placed along the back-wall of the tomb; the skeleton is much mouldered.

Katydhata tomb 11.

1st layer: Two persons were buried along the side-walls of the tomb.

Lapithos tomb 501.

Twenty-two skulls were taken out of the tomb, but nothing is reported about the positions of the skeleton. The interments, however, were not in separate layers.

Inhumation was the predominant burial-custom during the whole Bronze Age. There is no evidence whatsoever that cremation was practised. The firemarks in the Ajia Paraskevi tomb 22 cannot derive from cremation of the body. Only the middle part of the body was "burnt": probably the remains of the fire come from same burnt offering to the dead, in the same way as the burnt-offerings in the shaft-graves at Mycenae, where the dead bodies were placed on the remains of these offerings.[1]

Be that as it may, this unique phenomenon cannot be taken as a proof of cremation of the dead. All other facts testify unqualifiedly for inhumation.

As a rule many persons were buried in one tomb; we must consider the tombs as family-tombs: persons of both sexes together with children were buried in the same tomb. Only a few tombs with pre-

[1] Cp. Rhode: Psyche, Tübingen 1910, I, p. 33.

Digitized by Google

served skeletons are single tombs; i. e., received only one corpse, and some tombs, where no skeleton has been preserved, seem too small to allow more than a single burial. Of these tombs, however, Lapithos tombs 55 c and 69 b open to the same dromos as other tombs of the same period, and as it seems most probable that persons, buried in tombs opening to the same dromos were members of the same family, these tombs properly should be regarded as collective family-tombs, divided into several sections.

This, of course, only holds good when tombs of the same or successive periods open to a common dromos, but occasionally this is the case also with tombs of far different periods; e. g., Katydhata tombs 26 and 27, of which tomb 26 belongs to Late Cypriote II and tomb 27 to Middle Cypriote I; further, Lapithos tombs 51 and 53, of which tomb 51 belongs to Middle Cypriote I and tomb 53 to Early Cypriote II. In these cases, when at least 300 years separate the burials of the two tombs, it is out of the question to maintain that they belong to the same family. The arrangement of two tombs in one dromos is here simply due to chance: when cutting a tomb workers happened to meet with a previous dromos, and therefore took advantage of the opportunity. It is worth while to remark that it seems as if the previous tomb always was left untouched by the new-comers.

Besides the method of cutting two or more chambers in the same dromos there was another way of bringing persons of the same family together in their graves: a covering layer of slaked lime was spread evenly over the previous interment with its tomb-gifts, and the new interment with the tomb-gifts was then placed on this lime cover. Thus, e. g., Katydhata tombs 29 and 82 contain interments from Early Cypriote III in two layers, while Lapithos tomb 54 contains burials in two layers, both from Middle Cypriote I; Katydhata tomb 26 four layers from Late Cypriote II; Katydhata tomb 11 five layers, extending from Late Cypriote I to Late Cypriote III; Lapithos tomb 503 two layers from Late Cypriote III; etc. But in the same way as there are tombs of widely removed periods opening to the same dromos, we sometimes meet with successsive burials from widely removed periods in the same tomb: e. g., Katydhata t. 42, with the fourth layer belonging to Early Cypriote III and the three uppermost to Late Cypriote I; Katydhata tomb 85, where we find two layers, the first from Middle Cypriote I and the second from Late Cypriote II; and Katydhata tomb 80 with three layers, of which the

Digitized by Google

first and second belong to Early Cypriote III and the third to Late Cypriote I; h o c e s t, upon the discovery of a previous tomb it was found more convenient, instead of cutting a new tomb, to employ the easier method of putting a lime cover over the previous interment. A very interesting solution of the situation is seen in the arrangement of Katydhata tombs 5 and 5 a, where in cutting the tomb, instead of finding the dromos of a previous tomb, the workers happened to break through the roof of the tomb; one part of the previous tomb was used as a dromos and the other part was widened to accomodate the new burial.

In view of this phenomenon the question arises, whether or not the tombs were recognizable at the surface. As long as the tomb was used for burials the dromos probably was left unfilled to allow an easy entrance upon renewed use of the tomb; but after the last burial the dromos was filled with earth, and when after some time the earth began to accumulate on the surface, only a tomb-stone or the like served to mark the site of the tomb. The evidence of tomb-stones is not strong, but large stones found near some of the tombs would be best explained as funerary stelae.[1] It is not reported that these stones bore any kind of carvings. It was not customary to bury large numbers of persons together, even in the family-tombs: very often only two, sometimes three or four, are buried in the same tomb; seldom more than six. Mass-burials, as in Politiko tomb 18 and Lapithos tomb 501 with 12—15 and 22 corpses resp., are quite exceptional and due to special circumstances — these tombs are probably warrior-tombs.

The bodies, as a rule, are placed along the side-walls, usually with the head towards the door, and the back-wall of the tomb. Sometimes, especially when the wall-sides already are occupied, they are placed in the middle of the chamber. They rest immediately on the floor. Sarcophagi are never used, nor is there evidence of any kind of portable bed or substructure. But when the tomb is provided with niches the bodies are placed on them, and the niches are nothing other than sleeping-benches, corresponding to the clay-bench which was found in the shepherd house at Alambra.

The position of the bodies is not uniform: there is evidence of stretched position with the body resting on its back or either side;

[1] Cp. p. 58.

Digitized by Google

there is also evidence of a crouched or squeezed position with the body resting on its side; and finally there is evidence of a sitting or squatting position. These different positions are used without at least chronological distinction. The stretched position certainly occurs already in Early Cypriote III and continues up to Late Cypriote III; the squatting and crouched positions also appear in Early Cypriote III, and continue into the Middle Cypriote period. In the Late Cypriote period there is hitherto no certain evidence of a sitting or crouched position, though it is very probable that a squatting position was used in the Katydhata tomb 42 from Late Cypriote I. It is therefore not possible to make chronological distinction of the different burial postures. It seems that the posture is a question of mere convenience; a contracted position being preferred in tombs with many corpses and in cases where the bodies were placed on the niches, which for the most part are too small to allow a stretched position, at least for full-grown persons.

There in no reason to suppose that the dead were wrapped in grave-clothes. Certain things go to show that they were dressed in their usual garb. The feminine dress was fastened with pins, but none were used in the masculine dress. This conclusion is supported by the fact that such pins are always associated with feminine but never with masculine skeletons.

From the very beginning of the Bronze Age until its end it was a custom to supply the dead with gifts of different kinds — food and drink, tools, weapons, and jewellery —, to help and amuse the departed in the life to come. Some of the bones of quadrupeds and birds found in the tombs are plainly only the remains of food-offerings, but sometimes this is not the case: the horse, the camel, and the dog, were killed at the burial, brought into the tomb, and buried together with their master in order that they might serve him even after death. This reveals a belief in a future life essentially similar to that before death, and therefore the tomb equipment of the dead furnishes us with an excellent index to the customs and living conditions of the life on earth. The food and the wine were stored in bowls, jars, and jugs of terra-cotta. The peasant was given his axe, his dagger, his spear-head, and his arrows; the king his golden staff; and the carpenter his saw. The woman retained her spindle-whorls, needles, pestle and corn-rubber, scrapers to scrape the dough from the baking-trough, and the most

Digitized by Google

important pieces of jewellery — necklaces of paste-beads, glass-pearls, gold-pearls, bracelets and rings of gold, silver, and bronze. Also the idols of the great fertilizing goddess seem to be exclusively associated with the women. This may be attributed to the important part which the women played in the rites concerning generation and vegetation in primitive life.

But it did not stop with giving the dead what he needed and could enjoy in the life to come; it was also a custom to make ritual offerings to him; i. e., he was considered as a superhuman, mighty being. Of this cult of the dead there are unmistakable traces. It has already been shown that the alleged example of cremation in the Ajia Paraskevi tomb 22 is nothing but the remains of a burnt offering to the dead, on which he was placed. Further, already in Early Cypriote I amphoras are found in the dromos outside the tomb-door, which to my mind cannot be explained otherwise than as containing offerings to the dead, brought there after the burial; and the cupboards, cut in the dromos and filled with vases and other small objects (rings etc.), point in the same direction. Consequently the belief in a future life and a cult of the dead was developed in Cyprus from the very beginning of the Bronze Age.

Digitized by Google

IV. POTTERY.

The pottery is classified by Myres and Ohnefalsch-Richter in the Catalogue of the Cyprus Museum, and again by Myres in the Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus. On account of the wealth of material that has been brought to light since then, and which is now preserved in the Cyprus Museum, it seems to me possible to attempt to transform the above-mentioned classification into a system of typological series, by means of which both a clearer general view and better continuity may be won in the numerous pottery-types. It will be evident that in that typology of the pottery which is to be given here, I have in the majority of cases retained the nomenclature established by Myres and Ohnefalsch-Richter in the above-mentioned catalogues; partly because these names are excellent in themselves, and partly because nothing is so meaningless and confusing as a continual changing of pottery-names, even if they do not give a clear representation of the characters of the pottery-types in question — especially since such a representation is in many cases impossible. The changes I have made are that I have changed Black glazed ware to Red-on-black ware, since this at least indicates that this ware is painted with red colour, and this is its most important peculiarity. Further, I have included the Red slip ware in the Red polished IV ware, and the Polished White painted ware in the White painted II ware; besides introduced two new vase-classes the Plain White, and the Monochrome. Finally, I have grouped the Black punctured ware, the Wheel-made Red ware, and the White ware with base-ring, under an inclusive head, viz., the Syrian pottery, and differentiated the Mycenaean and Minoan wares, according to our increased knowledge of the prehistoric Aegean pottery. Aside from this I have, as stated above, tried typologically to arrange the material in each vase-class, and have indicated the various types with Roman numerals.

Digitized by Google

RED POLISHED WARE.

Red polished I Ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is gritty, brown in colour, and often, though not always, well-baked. The surface is usually smoothed, especially in the case of the bowls, but the more elaborate shapes, such as the amphorae, have often a rougher surface and are more crudely modelled. They are covered with a slightly lustrous slip, which usually is dark-brown, more seldom light-brown and scarlet, according to the amount and degree of oxidation of the iron in the clay.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base, bent-in rim, a projection or a horizontal or vertical string-hole at the rim.

2. Large, wide bowl with flat base and two ledgehandles each with two vertical string-holes at the rim.

3. Large, wide bowl with flat base, bent-in rim, and two horizontal handles at the belly.

4. Hemispherical bowl with round base, semicircular spout and a horizontal string-hole at the rim.

5. Hemispherical bowl with round base, bent-in rim, tubular spout with flaring, curved rim, and a horizontal string-hole at the rim.

6. Large, wide bowl with flat base, tubular spout with flaring curved rim and a ledge-handle with two string-holes in the rim.

7. Deeper bowl with round base, narrowing rim, tubular spout with flaring curved rim, joined with rim by a vertical loop-handle and another horizontal and up-turned knobbed handle at the shoulder on opposite side.

8. Large, deep bowl of inverted conical shape with flat base, bent-in rim; projecting from the shoulder a tubular spout with flaring curved rim and a horizontal handle attached to the shoulder on opposite side.

9. Deep bowl as above with two tubular spouts joined to the rim by a handle, and another vertical handle from rim to shoulder on opposite side.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

3

4

5

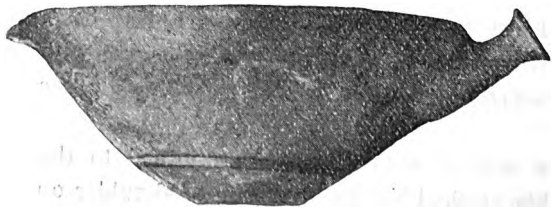

6

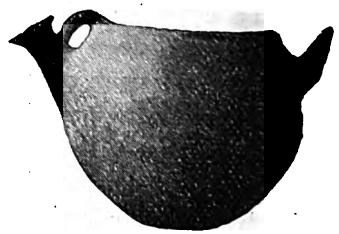

7

Digitized by Google

BOWL.

8

9

JUG.

JAR.

1

1

Digitized by Google

b) *Jar.*

1. Ovoid jar with flat base, flaring rim and two handles from rim to shoulder.

c) *Jug.*

1. Ovoid jug with round base, cylindrical neck, open spout and a handle from spout to shoulder.

d) *Amphora.*

1. Globular amphora with flat base, cylindrical neck without neck-line, flaring curved rim and two horizontal string-holes at the neck.
2. Oval amphora with flat base, upwards-tapering neck, no distinct neck-line, flaring rim and two handles from middle of neck to shoulder.
3. Globular amphora with rounded base, upwards-tapering neck without neckline, widening curved rim and two angular handles from middle of neck to shoulder.

The stock of shapes is very simple and limited: the bowl is the predominant shape, and occurs more frequently than all the other shapes together. The bowls divide into three main groups: the hemispherical bowl, the wide bowl, and the deep bowl. The hemispherical bowl has a round base and a projection or string-hole at the rim, this projection being placed as a rule horizontally, occasio-

AMPHORA.

1 2 3

Digitized by Google

nally vertically. The string-hole projection has a characteristic pointed end. Sometimes the bowl is provided with cylindrical spout. The wide bowl has a flat base and pierced ledge-handles at the rim; more rarely loop-handles at the belly. Like the hemispherical bowl it sometimes has a semicircular or cylindrical spout to facilitate pouring. The deep bowl has a round or flat base, horizontal or vertical handle, and a cylindrical spout, occasionally two, near the rim. The wide and deep bowls are usually very large; the wide bowls measuring on an average 0.50 m. in diameter and the deep bowls 0.35 m. in both diameter and height. The hemispherical bowls, on the other hand, are small, measuring 0.10—0,15 m. in diameter.

Typologically the bowl is the starting-point for every form of pottery,[1] — the simpliest shape of all. Its prototypes in nature are the hollow nut, the gourd cut in half, the mussel, etc. In Cyprus the gourd evidently was the prototype, and gourd-vessels still are used by the present-day peasants.[2] If the gourd is cut in half along the longitudinal axis of the neck we get the prototype of the bowl with semicircular spout, and if it is cut somewhat above the longitudinal axis so that the neck is uncut we get the bowl with cylindrical spout. The flat base of some large bowls is a functional modification of the round form of the prototype. A functional modification is also seen in the string-hole projection at the rim: a still less advanced means of carrying and hanging the pot is simply a pierced hole through which the string runs. Probably the string-hole projection originally imitated the knot which prevented the string from passing through the hole. A string-hole projection may develop into a handle. In the case of the bowls the handle is used only on the large specimens and also on the jars, which typologically are merely deep bowls.

The jug has the shape of the gourd, with an additional handle, which in the case of the gourds was often made of plaited straw.[3] This plait-work is sometimes imitated in clay as decoration.[4]

[1] Franchet: La Céramique primitive, Paris 1911, p. 67 sq.

[2] Ohnefalsch—Richter: Parallellen in den Gebräuchen der Alten und der jetzigen Bevölkerung von Cypern, V. B. A. G., 1891, p. 34 sqq.; K. B. H. p. 369 sq. pl. XXXIV; Myres: H. C. C. p. 11.

[3] Annales du Musée du Congo, Tome II, Fasc. I, La céramique, p. 56 sqq. Schuchhardt: Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst, P. Z. 1909, p. 37 sqq. pl. XII.

[4] Cp. below.

Digitized by Google

Hitherto only the jug with open spout is represented in the Red polished I ware; the only jugs with round mouth found in tombs of the Early Cypriote I period together with Red polished I ware already belong to the Red polished II ware.

The amphora is a functional modification of the jug: the neck is widened and two handles facilitate its transport. The amphorae are usually roughly modelled and without distinct neckline, preserving the round gourd-type. Sometimes an attempt is made to mark the neckline. Both round and flat base occur, as in the case of the bowls.

III. Decoration.

The greater part of the Red polished I ware is undecorated. When decoration is employed it is usually in relief, very seldom incised. The incisions are always unfilled.

The relief-ornaments consist either of vertical and horizontal stripes along the rim or on the upper part of the bowls, or of figures of crescents and bucrania at the rim of the bowls or on the neck of the amphorae. The crescents and bucrania may have a magical significance: later on both the crescent and the bucranium appear on the cylinders as magical-religious symbols.

The incised ornaments are very simple: parallel lines on the handle or zigzag lines on the neck of the jugs. Occasionally the relief and incised technic are combined when a relief-ornament is hatched by incisions. It is probable that these scratchings on the neck and handle of the jugs are of skeuomorphic origin, imitating the fastening of the handle at the neck.[1] The decorative elements are not only simple and crude; they are never incorporated into an ornamental pattern, but appear isolated and no fixed style is yet developed: the decoration, therefore, as well as the technic and the shape, gives evidence of a struggling, simple, somewhat rude and primitive style.

Red polished II ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is different in different vessels. For the larger vessels a rougher clay is used, while that of the smaller vessels is more silted. The baking too is much different. In some vessels the clay is hard-baked and brown in colour through-

[1] Cp. p. 106.

Digitized by Google

out; in others, especially large vessels, the carbon is not burnt out of the clay, so that only the exterior of the pot-wall is brown, while the interior is gray or black. The surface is always well smoothed and covered with a lustrous slip, glazed and polished, which usually is scarlet in colour. A peculiar technic is used in most of the hemispherical bowls, which are black inside and outside at the top round the rim. This was obtained by placing the bowls during the baking in a layer of charcoal with the bottom up.[1]

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base and plain rim.

2. Hemispherical bowl with round base, and a horizontal string-hole at the rim.

3. Hemispherical bowl as above, with a vertical rising handle at the rim.

4. Hemispherical bowl as above with a horizontal plain or knobbed handle at the rim.

5. Wide, deeper bowl with round base and a horizontal or vertical string-hole at the rim.

6. Wide, shallower bowl with round base and one or two vertical string-holes at the rim.

7. Wide bowl with round base, semicircular spout and a vertical or horizontal string-hole at the rim.

8. Hemispherical bowl with round base, cylindrical spout (occasionally two spouts) and a horizontal string-hole at or near the rim.

9. Wide bowl with round base, cylindrical spout and usually two vertical string-holes at the rim.

10. Deep upwards narrowing bowl with round base, flaring rim and a handle from rim to shoulder.

11. Deep, wide bowl with round base, one or two cylindrical spouts, a loop-handle from spout to rim and another handle opposite from rim to shoulder.

12. Deep bowl with round base, narrowing raised rim, cylindrical spout and handle from rim to shoulder.

[1] Cp. J. A. I. XXXIII, 1903, p. 368 sq.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

3

4

5

6

7

8

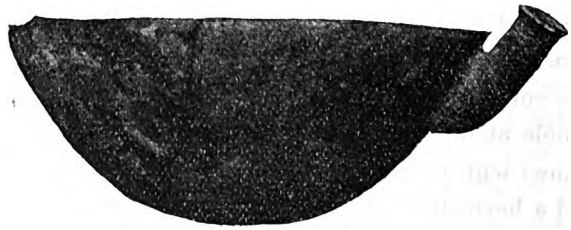

9

10

11

12

Digitized by Google

JUG.

1

2

3

4

5

6

7

7

Digitized by Google

JUG.

8

9

12

10

11

Digitized by Google

JUG.

13.

14

BOTTLE.

1

2

AMPHORA.

1

AMPHORA.

2

Digitized by Google

AMPHORA.

3

4

4

5

Digitized by Google

AMPHORA.

6

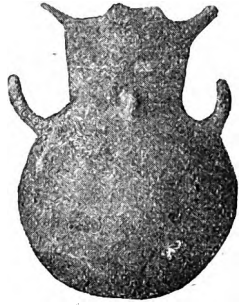

7

JAR.

1

COOKING-POT.

1

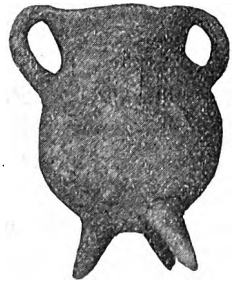

2

FUNNEL.

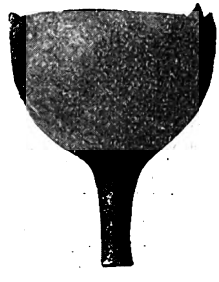

1

Digitized by Google

b) *Jug.*

1. Ovoid jug with pointed, rounded base, long upwards-tapering neck with wide flaring rim and a plain or knobbed handle from middle of neck to shoulder.

2. Ovoid jug with pointed rounded, or round base, long cylindrical neck, wide, flaring rim and a plain or knobbed handle from middle of neck to shoulder, sometimes with a horizontal string-hole in front at the neck-base.

3. Globular jug with round base, very short cylindrical neck, wide, flaring rim and handle from rim to shoulder.

4. Globular or pear-shaped jug with round base, usually upwards-tapering neck with funnel-lip and a handle from lip to shoulder, often with a knob in front at the neck-base or at the shoulder.

5. Globular or pear-shaped jug as above with handle from middle of neck to shoulder.

6. Globular jug as above, tripodal base, handle from rim to shoulder.

7. Globular or ovoid jug with round base, short cylindrical cut-away neck with widening, curved rim, and handle from neck to shoulder.

8. Ovoid jug with rounded base, long, upwards-tapering, cut-away neck with sharp rim, knobbed handle from neck to shoulder, and a projection in front on the shoulder.

9. Ovoid jug with rounded base, short cut-away neck with ring-rim, horizontal string-hole in front at the neck-base and handle from mouth to shoulder.

10. Ovoid jug as above with short cut-away neck and sloping, plain, flaring rim.

11. Globular or ovoid jug with round base, short neck, long, curved open spout and a plain, occasionally twisted handle from spout to shoulder, sometimes with a knob or string-hole in front at the neck-base.

12. Pear-shaped jug with round base, two upwards-tapering necks with funnel-lips and a joint handle from neck to shoulder.

13. Ovoid jug with rounded base, two necks with open spout and a joint handle from spout to shoulder.

14. Globular jug with round base, short, wide, cylindrical neck with sharply profiled rim, horizontal string-hole in front at the neck-base and handle from shoulder to rim.

Digitized by Google

c) *Bottle.*

1. Globular bottle with round base, long, cylindrical neck, widening, curved rim with two pierced holes.

2. Conical bottle with flat base, very short neck, open spout and a horizontal string-hole at the neck-base.

d) *Amphora.*

1. Globular or oval amphora with round base, cylindrical neck with sharply out-turned rim and two horizontal string-holes at the neck-base.

2. Oval, sometimes globular amphora with round base, cylindrical neck with flaring rim and two plain or horned handles from neck to shoulder, sometimes with small additional handles on the neck or between neck and shoulder.

3. Oval amphora with raised flat base, short upwards-widening neck with plain rim and two angular handles from neck to shoulder.

4. Oval amphora with flat sometimes raised base, cylindrical neck, flaring curved rim and two plain or knobbed handles from neck to shoulder.

5. Globular or oval amphora with round base, narrow, cylindrical neck with wide, profiled rim and two horizontal, up-turned handles on the shoulder.

6. Globular or oval amphora with flat base, wide, cylindrical neck with ring-rim and two horizontal up-turned handles on the shoulder.

7. Globular amphora with round base, upwards-widening neck with ring-rim and projections, two horizontal up-turned handles on the shoulder, and sometimes horizontal string-holes at the neckbase.

e) *Jar.*

1. Oval jar with round base, wide raised rim and two handles from rim to shoulder.

f) *Cooking-pot.*

1. Oval pot on three feet, raised rim and a handle rising from shoulder to rim.

2. Oval pot on three feet with wide, short neck, plain rim and two handles from rim to shoulder.

Digitized by Google

g) *Funnel.*

1. Hemispherical funnel with long, cylindrical outlet and string-holes at the rim.

The bowl is represented by the hemispherical, wide, and deep types. The rim of the hemispherical bowl is plain or not so much bent-in as in the Red polished I ware, and the string-holes have a rounded projection. Moreover, handles, vertical and horizontal, appear also on the smaller bowls, and sometimes, as in the Red polished I ware, they are provided with cylindrical spouts.

The wide bowl has a deeper and a shallower variety. Both are much smaller than the wide bowls of the Red polished I ware, have round base, vertical or horizontal string-holes at the rim, and sometimes semicircular or cylindrical spouts. But the semicircular spout is not upturned and curved as in the Red polished I ware.

The deep bowl has not the inverted conical shape as in the Red polished I ware but instead has a rounded outline, more than hemispherical in contour. Sometimes the rim is raised into an embryo neck. Very often the bowls are provided with a cylindrical spout, which occasionally, as in the Red polished I ware, is doubled.

The jugs of the Red polished II ware divide into three main groups: the jug with narrow round mouth, the jug with cut-away neck or open spout, and the jug with wide round mouth.

The jug with narrow round mouth has three varieties: the large jug with upwards-tapering neck and handle from neck to shoulder; the large jug with cylindrical neck and handle from neck to shoulder; and the small jug with narrow neck, funnel-lip, and handle from lip to shoulder, occasionally from neck to shoulder. The placing of the handle depends entirely upon the size of the vessel and the height of the neck: the large jugs with tall neck have handle from neck to shoulder and the small jugs from lip to shoulder. The body of the large jugs is oval with evenly curved bow-shaped outline and the greatest width at the middle of the vessel. Very often the base has a rounded-off, pointed bottom. The body of the smaller jugs is globular or pear-shaped with the centre of gravity of the vessel shifted to the bottom.

The jug with cut-away neck is typologically an intermediate stage between the jug with round mouth and the spout-jugs.

The spout is usually gracefully curved, contrary to that of the

Digitized by Google

Red polished I ware. The body and the base are the same as those of the jugs with round mouth and the handle always extends from mouth to shoulder. Double necks, rather common among the deep bowls of the Red polished I ware, occur occasionally in the jugs with round and spout-mouth of the Red polished II ware.

The jugs with wide cylindrical neck are very rare: they have globular body, round base, and handle from rim to shoulder, or a horizontal handle at the rim. They are developed from the deep bowls with handles, in which the rim gradually rises into a neck.

Besides the handle the jugs are often provided with a string-hole, sometimes reduced to a projection. The string-hole or projection is always placed in front at the neck-base. More than one string-hole is never used.

The bottle is not hitherto represented in the Red polished I ware, though typologically it is a simplier shape than the jug — simply the natural gourd, without an additional handle. Like the jugs the bottles have both round and spout-mouths. The bottle with round mouth has globular body, long cylindrical neck, and two or four pierced string-holes at the rim. The spoutbottle has a conical body with flat base.

The amphorae are similar to those of the Red polished I ware but are more advanced in technic and shape. They divide into amphorae with string-holes, amphorae with vertical handles from neck to shoulder, and amphorae with horizontal handles at the shoulder. The body is globular or oval with symmetrically curved outline and the greatest width at the centre of the vessel. The base is round or flat, sometimes raised. The neck-line is as a rule pronounced and the neck cylindrical, with occasionally plain, more often profiled, out-turned rim. The vertical neck-handles are rounded, angular, or knobbed, i. e., the angle is extended into a projection. The horizontal shoulder-handles are always rounded. In the same way as in the case of the jugs a string-hole occasionally is placed between the neck and shoulder, or instead of the string-hole a small ear-handle, whether between neck and shoulder or at the shoulder.

The jar is a modified Red polished I type: the base is round and broad; the rim sometimes raised into a short wide neck. Common is the tripodal jar or cooking-pot, with wide short neck and two handles from rim to shoulder; rather rare is the funnel with string-holes at the rim.

Digitized by Google

Consequently the shapes of the Red polished II ware group themselves with those of the Red polished I ware, which are gradually modified and developed; but in addition some new types occur. The round outline is predominant and the gourd continues to be the prototype. Although the shapes maintain contact with the natural prototype they give evidence of a grand stylistic taste at the same time: the rudeness of the Red polished I ware has entirely disappeared; the bodies of the large vases are symmetrically built in a beautifully curved, rhythmic outline, with the greatest width at the middle, and the different parts of the vases are composed in a well balanced unity. The types are still rather few but the varieties many; the simplicity is therefore not inferior and the rhythm not monotonous. Both the simplicity and the fresh rhythm give evidence of a ripe and culminating grand style.

III. Decoration.

As decorative technique the relief is still used, but the incision, which in the Red polished I ware was hardly yet defined, now becomes paramount.

In the relief decoration the skeuomorphic origin is very often evident. Very common is the representation of the fastening of the handle to the neck, which in the gourd-jugs was effected by means of bands of straw or leather: in the clay jugs relief-stripes are wound round the neck, handle, and body, in imitation of these straw and leather bands.[1]

Sometimes appears a representation of the net-work which was wound around the vessels to facilitate transport. These skeuomorphic ornaments, however, are not always truly reproduced: e. g., sometimes there appear only the upper part of the plaits that on the gourds go round the vessel to solidify the fastening of the handle; and not infrequently the plaits and bands, contrary to reality, are represented as sinuous, perharps influenced by the snake-ornament.[2] This shows that these skeuomorphs were to the potter merely ornamental. The same is evident in the common "button" or "disc" ornament. From the beginning the "button" represents the knot of

[1] Ann. du Mus. du Congo, loc. cit.; P. Z., 1909, loc. cit.
[2] Cp. below.

Digitized by Google

Decorated Red polished II ware.

the thread in the net-work but very often it is used separately as an independent ornament. Besides these skeumorphs occasionally also theriomorph ornaments occur: quadrupedic animals, as a rule horned, and very abstractly modelled.[1]

As in the Red polished I ware the magic as well as the aesthetic sense appears as a decorative stimulus. Comparatively common is the snake-ornament, placed either along the neck or on the shoulder of the jugs, or round the rim of bowls and amphorae. The bucranium survives: it appears once on the handle of a jug. An innovation is the tree-ornament of the same type as that used on the cylinders, schematically executed and representing a palm-tree.[2] The tree

[1] Cp. K. B. H. pl. CLXXI, 11—12.
[2] Cp. K. B. H. p. 29 sq., fig. 1 sqq.

Digitized by Google

undoubtedly is the holy, fertilizing tree, and the snake is the well-known chtonic animal.[1] These magical figures were most probably intended to ward off evil from the stores in the vessels. But sometimes the snake ornament especially was rendered so schematically that it most probably was only an ornament, without magical significance: it is thus the same triumph of the ornament as observed also in the skeuomorph decoration.

While the relief decoration mainly is confined to the larger vessels, the incised ornaments are used preferably on the smaller pots. The incised ornaments are often combined into decorative patterns, but sometimes appear isolated. As in the Red polished I ware, the isolated incisions consist of scratchings on the handle imitating the plaited straw-handles of the gourds and zig-zag lines down the neck, often with small stamped discs in the angle-vertices. This ornament is a transmutation en creux of the relief-ornament, representing the fastening of the handle: the discs seem to indicate the knots. Also the bands tied round the base from shoulder to shoulder are sometimes reproduced en creux, with the knots in relief. But though the origin of these ornaments seem to be skeuomorphic they very often are obviously treated as a purely decorative scheme, without reference to anything but the potter's aesthetic aim; e. g., the single zig-zag line running down the neck and the body of the jugs or round the rim of the bowls may originally have been a snake ornament or a skeuomorphic ornament; what is sure is that to the potter, as to us, these zig-zag lines were only ornamental.

These isolated ornaments are usually unfilled and more roughly executed: the combined ornaments, on the other hand, are always carefully incised and filled with a white chalky substance. Also in this style all the decorative elements are geometrical: dots, lines, and parallel lines, straight and zig-zag; hatched and crossed bands, straight and zig-zag; triangles and lozenges, unfilled and hatched; arrow-heads; single and concentric circles and semicircles; crosses; wheels; and chequers form the main decorative stock. Sometimes these primary ornaments are joined by secondary "unfilled" ornaments, formed by the composition of the primary ornaments: e. g., triangles formed by zig-zag bands; lozenges enclosed by lines; lozenges and hour-glass ornaments formed by joined

[1] Küster: Die Schlange, Religionsgeschichtl. Vers. und Vorarb., Giessen 1913.

Digitized by Google

triangles, etc. These decorative elements are usually composed in a horizontal or vertical system. Rarely the ornaments, e. g., the chequers cover the surface in an "all-covering" system, with neither the vertical nor the horizontal direction accentuated.

In the case of the bowls the horizontal system is more common than the vertical. Usually a bordering frame, of straight or zig-zag lines, or chains of lozenges and triangles at the rim and another border of parallel lines at the bottom, encloses a free, ornamental area between them — the area-style. But sometimes this frame is missing and the decoration runs in parallel friezes from rim to base — the frieze-style. The bottles, jugs, and amphorae, are ornamented after the same principles, but the vertical system is more common than in the case of the bowls.

Sometimes the skeuomorphic model is rather clear: e. g., the pattern of oblique parallel lines joining concentric circles is derived from the net-work wound round the bottles, and the circles represent the knots. But never was the ornamental strength more effective and dominating than in this style: every ornament employed has its place only on account of its aesthetic value, and a mechanical imitation of the natural model never appears; the artistic aim rules the decorative elements in an independent way. It is true that these elements are few, purely geometrical, and their combinations strictly limited, but within the limits drawn by technique and aesthetic laws the artistic sense is vigourous and suverain, making the Red polished II ware the grand ornamental style that it is.

Red polished III ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is harder and grittier than that of Red polished II ware, especially in the smaller vessels. The baking, on the other hand, is more perfect, and the clay is therefore brown-red all through the pot-wall. The surface is not so smooth as in the Red polished II ware, and is covered with a slip, which sometimes in lustrous and dark-red, but thinner than that of Red polished II and easily flaking off; sometimes it is more dull and dark-brown in colour.

Digitized by Google

BOWL.

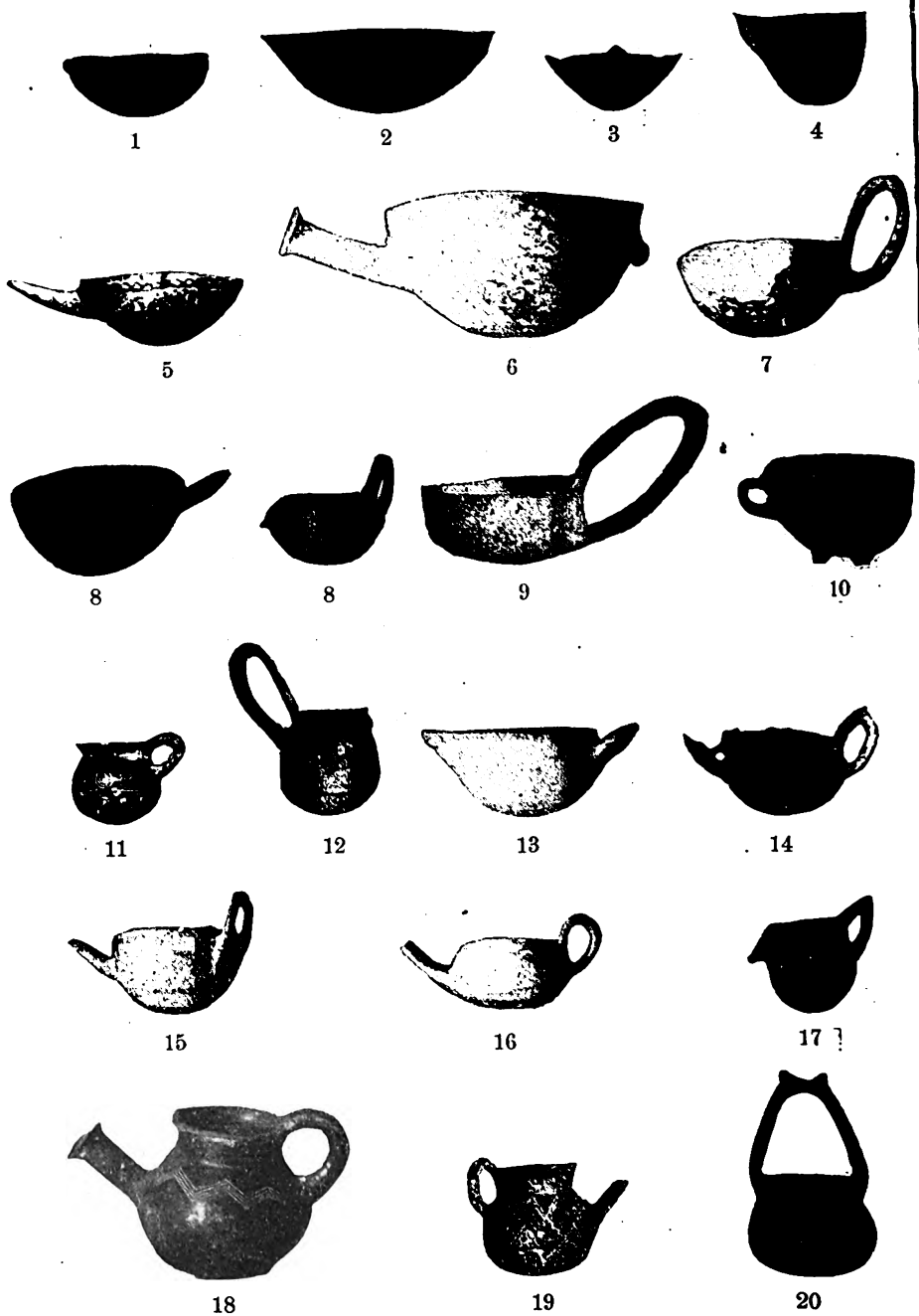

Digitized by Google

LADLE.

1

2

JUG.

2

1

3

4

5

6

10

7

8

9

Digitized by Google

JUG.

11

12

13

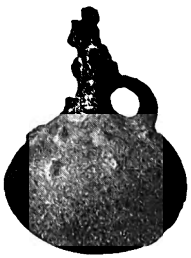

14

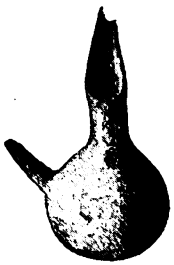

15

16

17

BOTTLE.

1

2

3

Digitized by Google

GOBLET.

1

JAR.

1

AMPHORA.

1

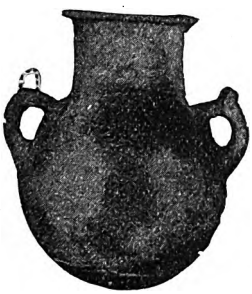

2

3

4

5

6

8

Digitized by Google

FUNNEL.

1

2

ASKOS.

3

1

2

4

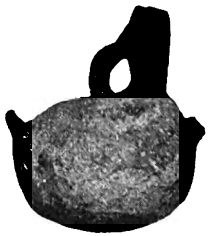

5

6

7

PYXIS.

1

2

3

Digitized by Google

HORN.

1

COMPOSITE VESSELS.

1

1

1

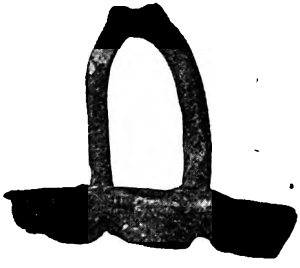

1

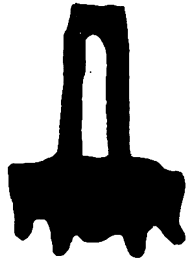

1

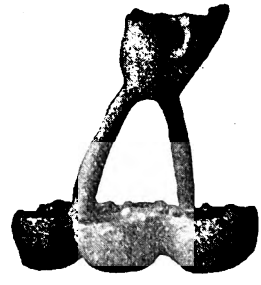

1

2

3

4

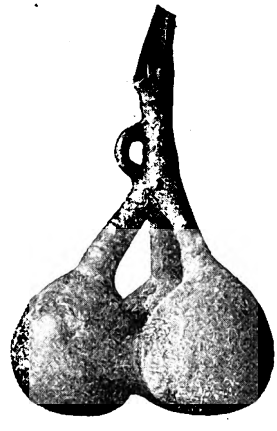

5

CULTIC VESSELS.

2

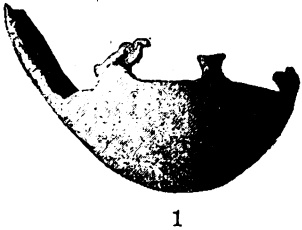

1

3

4

Digitized by Google

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with round base and a horizontal string-hole at the rim.
2. Shallow wider bowl with round base and knob at the rim.
3. Hemispherical bowl with rounded base, wide rim, and knobs and string-holes at the rim.
4. Deep dowl with pointed rounded base, plain rim, and a projection at the rim.
5. Shallow bowl with round base, a semicurcular spout near the rim, and usually a horizontal string-hole at the rim on opposite side.
6. Hemispherical bowl with round base, wide rim, cylindrical spout, and a horizontal string-hole at or near the rim.
7. Hemispherical bowl with round base, wide rim, and a vertical rising handle from the rim.
8. Hemispherical bowl as above, with a horizontal, usually upturned, plain or knobbed handle at or near the rim.
9. Shallow bowl with round or flattened base, straight rim, and a vertical rising handle from the rim.
10. Hemispherical bowl on three feet with a vertical handle near the rim.
11. Small, deep, narrow bowl with round base, sharp profiled rim, and a vertical handle from rim to shoulder.
12. Deep upwards-narrowing bowl with round base, small profiled rim, a projection in front near the rim, and a vertical rising handle from rim to shoulder.
13. Hemispherical bowl with round base, open spout, and a horizontal handle near the rim.
14. Hemispherical bowl as above, with a tubular spout and a vertical rising handle from rim to shoulder.
15. Hemispherical bowl as above, with tubular spout and a horizontal upturned handle near the rim.
16. Shallow bowl with rounded base, tubular spout, and a vertical rising handle from rim to belly.
17. Deep narrow bowl with round base, a cylindrical spout and a rising handle from rim to shoulder.
18. Globular bowl with round base, rim raised into a short neck, a cylindrical spout on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

Digitized by Google

19. Globular bowl as above, with rim raised into a short upwards-widening neck, a tubular spout on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

20. Deep bowl with flattened base, narrowing sharply-marked profiled rim, and a rising basket-handle over the mouth.

b) *Ladle.*

1. Shallow ladle with flat base and a straight shaft-handle.

2. Hemispherical ladle with round base, open rim, and an upwards-curved handle.

c) *Jug.*

1. Oval jug with pointed rounded base, cylindrical or upwards-narrowing neck with profiled rim, and a handle from neck to shoulder, usually with a knob in front at the neck-base.

2. Ovoid jug as above with knob-base, cylindrical neck with flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

3. Ovoid or pear-shaped jug usually with round base, cylindrical neck, sharp down-turned rim, and a handle from neck to shoulder.

4. Globular or somewhat depressed jug with round base, cylindrical or upwards-widening neck with flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

5. Globular jug with round base, narrow upwards-tapering neck with profiled rim, and a handle from rim to shoulder.

6. Globular or pear-shaped jug with round base, cylindrical neck with sharply-profiled or flaring rim, a tubular spout on the shoulder, and a handle from neck to shoulder, sometimes with a knob or string-hole in front at the neck-base.

7. Globular jug as above, very short cylindrical neck, flat rim, and a vertical rising handle on shoulder.

8. Globular or pear-shaped jug as above, with upwards-narrowing neck, flaring rim, and a vertical rising handle on the shoulder.

9. Globular or pearshaped jug as above, with sharply profiled or flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

10. Pear-shaped jug with round base, short cut-away neck with flaring rim, a handle from neck to shoulder, sometimes with a knob and string-hole in front at the neck-base.

11. Globular jug with round base, upwards-widening cut-away neck, with plain rim, and a handle from rim to shoulder.

Digitized by Google

12. Ovoid or pear-shaped jug with round base, short neck with curved open spout, and a horned handle from neck to shoulder, usually with a knob or string-hole in front at the neck-base.

13. Oval jug with round or knob-base, short neck with straight open spout, and a handle from spout to shoulder.

14. Globular depressed jug with rounded base, short neck, straight open spout, a handle from spout to shoulder, and horizontal string-holes all round the neck and shoulder.

15. Globular or pear-shaped jug with round base, short neck, open curved spout, tubular spout on the shoulder, and a handle from spout to shoulder.

16. Globular jug with round base, wide upwards-narrowing neck with sharply-profiled rim, a small handle from neck to shoulder, and a ring-handle from rim to shoulder on opposite side.

17. Globular jug as above, with short wide cylindrical neck, profiled rim, and a horizontal upright handle at the rim.

d) *Bottle.*

1. Pear-shaped bottle with round base, cylindrical neck, and flaring rim, sometimes pierced by string-holes.

2. Pear-shaped bottle as above, with a string-hole at the neck-base.

3. Large oval bottle with flat base, long upwards-tapering neck, flaring rim, and a tubular spout on the shoulder.

e) *Goblet.*

1. Hemispherical goblet with profiled rim, cylindrical stem, and conical foot.

f) *Jar.*

1. Globular jar with round base, upwards narrowing into a wide neck, plain rim, and two handles from rim to shoulder.

g) *Amphora.*

1. Globular amphora with round base, cylindrical neck with flaring rim, and two handles from rim to shoulder.

2. Globular or oval amphora with round base, distinct neck-line, cylindrical neck, flat out-turned rim, and two vertical handles on the shoulder.

3. Globular amphora with round base, no neck-line, concave neck, profiled rim, and two vertical handles on the shoulder.

4. Oval amphora with round base, short cylindrical neck, sharply profiled down-turned rim, and two vertical handles on the shoulder.

Digitized by Google

5. Oval amphora with round base, upwards-widening neck with wide flaring rim, and two horizontal handles on the shoulder.

6. Oval amphora with round base, cylindrical neck, sharply profiled rim, two horned handles from neck to shoulder, and a basket-handle over the mouth.

h) *Funnel.*

1. Hemispherical funnel with a rising vertical handle from rim.

2. Deep funnel with knobs and a horizontal handle at the rim.

i) *Askos.*

1. Globular depressed askos with round base, a tubular spout on the shoulder, horizontal string-holes on body, and a basket-handle on the back.

2. Boat-shaped askos with a cylindrical wide neck and two handles from neck to shoulder.

3. Bow-shaped askos with mouth at both ends and a loop-handle at the back.

4. Oblong askos with mouth at the one end, and a basket-handle from mouth to the other end.

5. Globular depressed askos with open spout at the one end a handle from spout to back.

6. Oblong askos on three feet, with an open spout and handle as above.

7. Oval askos on three feet with open spouts at both ends and handles from the necks to the back.

k) *Pyxis.*

1. Globular pyxis with round base, mouth covered by a lid, and four string-holes near the rim.

2. Oval pyxis with round base and a cover.

3. Oblong squat pyxis with flattened base and two horizontal string-holes at the mouth.

l) *Horn.*

1. Horn-shaped vase.

m) *Composite vessels.*

1. Several bowls joined with each other and surmounted by a rising handle. The bowls are usually of the hemispherical type

Digitized by Google

with rounded base, sometimes on plain or stemmed feet, infrequently the handle is surmounted by a handled cup with a modelled figure attached to it.

2. Two globular jugs with narrow cylindrical neck, profiled rim, and provided with a horizontal upright handle.

3. Two globular jugs as above, with tubular spout on the shoulder, and provided with a horizontal upright handle.

4. Two tripodic cooking-pots with handles from rim to shoulder, and a common horizontal upright handle.

5. Three joined globular jugs with round base, the necks ending in a common neck with open spout, and a vertical handle on the common neck.

n) *Cultic vessels.*

1. Hemispherical bowl with round base, open rim bordered by cup-shaped projections and birds, and a horizontal horned handle at the rim.

2. Hemispherical goblet (stem broken) with open rim bordered by small cups and birds.

3. Ring-vase with three or four stemmed hemispherical bowls attached to the ring.

4. Ring-vase on four tall feet, surmounted by four stemmed hemispherical bowls with trees and birds alternately in the interspaces.

The hemispherical bowl still survives, but the wide rim which sporadically occurs in the Red polished II bowls is now dominant. The tendency of the rim is to be open: the rim of the Red polished II bowls is less bent-in than that of the Red polished I bowls, and in the Red polished III bowls the plain wide rim is predominant. The handle, vertical or horizontal, plain or knobbed, which also at times occurs in the Red polished II ware, now very often replaces the string-hole; on the other hand, sometimes more than one string-hole or projection border the rim in a superfluous way: the string-hole has developed into a mere decoration. Finally the spout, which was met with in the Red polished II bowls and even in the Red polished I — but then as a rule only in the deeper and larger bowls — is now commonly used also in the smaller bowls, and the cylindrical spout with flaring rim is often replaced by the tubular spout with plain rim. The raised rim, already appea

Digitized by Google

ring in the Red polished II ware, has now sometimes developed into a short neck, so that some bowls stand on the limit between bowl and jug.

Characteristic for the Red polished III ware is the shallow bowl with straight upturned rim, resembling a depressed hemispherical bowl.

The wide bowls are shallower and usually smaller than the corresponding Red polished II bowls. Like these they are sometimes provided with a semicircular spout. Frequently the rim is bordered by a set of projections and string-holes, as in the hemispherical bowls.

The jugs with round mouth have a tendency to let the centre of gravity of the body sink to the bottom, rendering them pear-shaped or sack-shaped, in contrast to the even oval outline of the Red polished II jugs, with the greatest width at the middle of the body. The upwards-narrowing neck is rather rare; much commoner is the cylindrical neck. Frequently the rim is down-turned. The small Red polished II jug has lost its funnel-lip, which has shrunk up into a small profiled rim. The jugs with globular or oval body continue, however, also in the Red polished III ware, but are sometimes depressed and sometimes have a knob-base, or the neck is upwards somewhat widening instead of narrowing and has curved bow-shaped rim. A typical feature of the Red polished III jugs is the tubular spout, which often projects from the shoulder. The handles are plain or knobbed and as a rule run from neck to shoulder; more seldom and only in the smaller jugs they are attached at the shoulder or run from rim to shoulder.

Still a string-hole or projection very often is placed in front between neck and shoulder, and sometimes neck and body are overloaded with a superfluity of string-holes and projections. The wide-necked jug has a globular body, upwards-narrowing neck with sharp rim, a handle from rim to shoulder, and a small ear-handle opposite in front, corresponding to the string-hole of the wide-necked jugs of the Red polished II ware.

The round base is still the rule, only exceptionally is a flat base used.

The features characteristic to the jugs with round mouth also mark the jugs with cut-away neck and open spout: the centre of gravity of the body is often towards the bottom, the bottom is

Digitized by Google

sometimes knobbed, frequently a tubular spout (especially in the spout-jugs an entirely superfluous element), projects from the shoulder, and string-holes are not only attached in front between neck and shoulder but sometimes cover neck and body. The spout has not the beautifully curved outline of the Red polished II ware, but is more straight and up-turned or out-turned. As a rule the handle continues to run from rim to shoulder, only exceptionally from neck to shoulder, and the base is always rounded, though sometimes knobbed and pointed.

The bottle with round mouth is similar to that of the Red polished II ware, but the body is pear-shaped and the neck is not so long.

The amphorae share the general tendency of the bodies to lose the forcefully curved outline of the Red polished II ware: they are slacker in formation and rougher made, and the usually vertical handles are attached to the shoulder. Only seldom do, as before, the handles run from neck to shoulder. The base is as a rule round. The jar joins the type of the Red polished II ware, but the rim is raised into a neck; thus it approaches the amphora in type Two handles, of which the one often is smaller than the other, run from rim to shoulder.

Typical of the Red polished III ware is the increasing or rather introduction of the fantastic, composite, and animal-shaped vases; also the first imitations of other prototypes than the gourd: of leather for the askoi and the squat pyxis, of bone for the horn-shaped vase, of wood for some bowls[1] and probably of plait-work for the pyxis with lid.[2] Remarkable are the probably cultic vessels; bowls with small cups and birds (doves) round the rim, with round base or stemmed foot; ring-vessels with three or four small cups attached to a ring; or cups with a bird and a tree alternating in the intervals on a ring, supported by four tall feet.

Consequently the shapes of the Red polished III ware are for the most part gradually developed out of those of the Red polished II ware, but the energetic, sweeping rhythm and grand simplicity of that ware is lost, and is replaced by a laxity in the feeling for form and a tendency towards the superfluous, grotesque, and fantastic; giving evidence of a stylistic degeneration and beginning exhaustion.

[1] Cp. below the decoration.
[2] Cp. below the decoration.

Digitized by Google

III. Decoration.

The relief decoration is still used, but while in the Red polished II ware it was mainly confined to the larger vases, in the Red polished III ware it is common on the smaller pots as well. The magical and figurative relief-decoration is missing, but the modelled figures: birds, men, and trees, which decorate the cultic vessels, most probably have a magical-religious significance. The relief ornaments, on the other hand, are purely skeuomorphic, of the same kind as in the Red polished II ware.

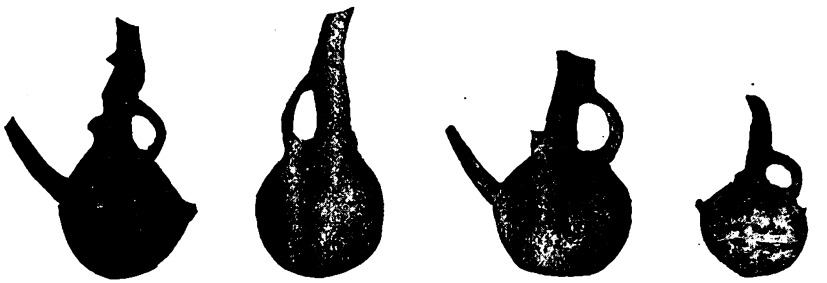

Decorated Red polished III ware.

In the incised decoration the combined, rich, ornamental style more and more disappears: the incisions are often carelessly made, often without the white filling; besides, straight and zigzag lines, and curved and wavy lines prevail, and finally the strict vertical-horizontal decorative system is sometimes abandoned, and the ornaments are incised in a more free and uncontrolled manner. Besides, a new decorative style appears, with narrow unfilled incisions and the decorative elements reduced to a weak and monotonous system of straight and wavy lines. But the most characteristic feature is that the poor isolated style more and more gets the upper hand, and is now common not only on the larger vases, as in the Red polished II ware, but also on the smaller vessels, and if it is true that sometimes, as in the Red polished II ware, the aesthetic sense has transformed and conventionalized the skeuomorph model, it is on the other hand very common that the skeuomorphs are rendered in a quite imitative style; e. g., the wood-technic is faithfully copied by the stamped circles on the upper part of the bowls[1] and the plait-work by the incisions on some of the pyxides.

[1] Cp. K. B. H. pl. XXXV, 10.

Digitized by Google

In general, therefore, the Red polished III ware implies a dissolution and displacement of the rich and vigorous ornamental system of the Red polished II ware and the predominance of a poor technical decoration: degeneration, and dried-up inspiration — the same characteristics as were shown also by the shapes.

Red polished IV ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay usually is well silted and often very calcareous, and therefore very hard.

It is well baked and brown in colour. The surface is usually smoothed and covered with a sometimes lustrous, glazed and polished, sometimes dull or mat slip, which is thin, often flakes off easily, and is red or brown in colour.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with rounded base, widening rim, and a horizontal string-hole at the rim.

2. Shallow bowl with rounded base and a vertical rising loop-handle at the rim.

3. Shallow bowl with rounded base, and a plain or knobbed horizontal handle at the rim.

4. Shallow bowl with round base, narrowing raised rim, and a horizontal knobbed handle near the rim.

5. Shallow bowl with round base, a semicircular spout at the rim, and a horizontal handle near the rim.

6. Deep bowl with round base, globular depressed body, raised rim, a rising handle from rim to shoulder, and occasionally a horizontal handle on the shoulder at the opposite side.

7. Deep bowl with round base, narrowing raised rim, a tubular spout on the shoulder, and a horizontal upright handle, pierced with string-holes on the opposite side.

b) *Jug.*

1. Globular jug with round base, short neck, curved rim, and a horned handle from neck to shoulder.

2. Globular depressed jug with round base, cylindrical long neck, slightly sloping flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

Digitized by Google

BOWL.

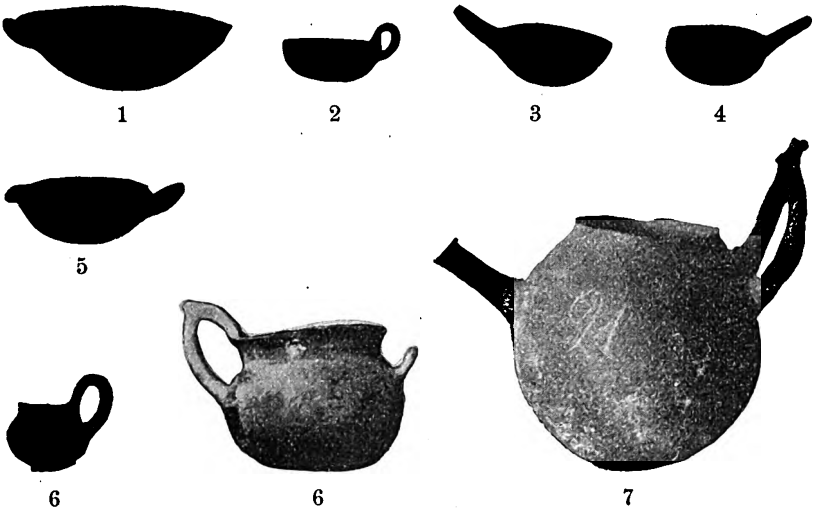

1 2 3 4

5

6 6 7

JUG.

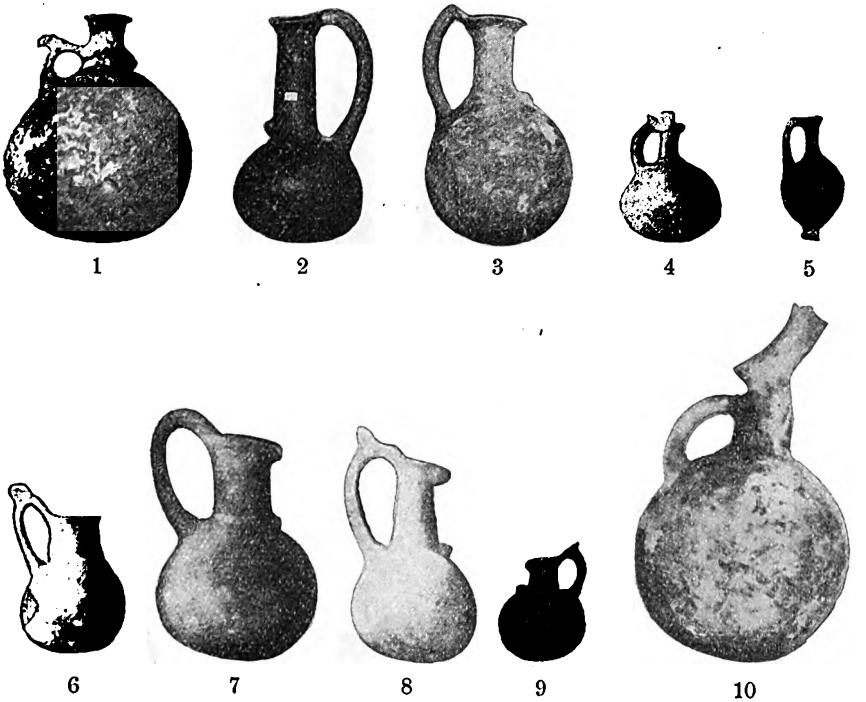

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

Digitized by Google

JUG.

11

12

BOTTLE.

2

1

FLASK.

1

FLASK.

2

3

AMPHORA.

2

1

3

BAG.

1

FUNNEL.

1

2

Digitized by Google

3. Oval jug with round base, concave neck, slightly sloping flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Globular depressed jug with rounded base, narrow neck with sharp profiled rim, and a knobbed handle from rim to shoulder.

5. Oval jug with knobbed base, narrow neck, curved rim, and a handle from rim to shoulder.

6. Oval jug with round base, short upwards-narrowing neck with sharply-marked rim, and a rising knobbed handle from rim to shoulder.

7. Oval or globular jug with round base, cylindrical neck with pinched rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder, usually with a knob in front at the neck-base.

8. Globular or pear-shaped jug with round base, long upwards-tapering neck with pinched rim, and a rising knobbed handle from rim to shoulder, usually with a knob or string-hole at the neck-base.

9. Globular jug as above, with a short neck, pinched rim, and a rising horned handle from rim to shoulder.

10. Oval pear-shaped jug with round base, upwards-narrowing neck with a straight open spout, and a plain or knobbed handle from neck to shoulder, sometimes with a knob in front at neck-base.

11. Globular depressed jug with rounded or flattened base, short wide cylindrical neck with flat profiled rim, and a knobbed handle from rim to shoulder, usually with a knob in front at the neck-base.

12. Ring-shaped jug with flat raised base, (neck broken) a loop-handle from neck-base to shoulder, and string-holes on neck and handle.

c) *Bottle.*

1. Globular bottle with round base, short neck, curved rim, and a horizontal string-hole at the neck-base.

2. Oval bottle with pointed base pierced by a string-hole, short neck, and a mouth in shape of a pomegranate.

d) *Flask.*

1. Long oval lenticular flask with flattened base, cylindrical neck, a horizontal string-hole in front at the neck-base, and a handle from neck to shoulder.

2. Long oval lenticular flask with flattened base, short neck, open spout, horizontal string-holes on neck and body, and a vertical handle on the shoulder.

Digitized by Google

3. Oval flask with flattened base, sharply-marked shoulder-line, narrow neck, open spout, and a loop-handle from neck to shoulder.

e) *Amphora.*

1. Globular or depressed amphora with rounded base, long cylindrical neck, flat profiled rim, and two knobbed handles, often provided with string-holes, from neck to shoulder.

2. Squat amphora with flattened base, short cylindrical neck, flat profiled rim, and two knobbed handles from neck to shoulder.

3. Globular amphora with round base, short wide neck, flat profiled rim, and two horizontal upright handles on the shoulder.

f) *Funnel.*

1. Hemispherical funnel with tubular outlet and a handle from rim to body.

2. Globular ribbed funnel with raised rim, tubular outlet in the bottom, and a loop-handle from rim to shoulder.

g) *Bag.*

1. Leather bag with a string-handle at the top.

The hemispherical bowl has disappeared or rather definitely developed into the shallow variety, which appeared already in Red polished III ware but now becomes the normal type. Occasionally the rim is narrowing and raised, or provided with a small semicircular spout.

The handle is obligatory. It is either vertical or horizontal, plain or knobbed, and sometimes assumes a wish-bone shape. This type of bowl is a standard type of the Black slip II and White painted III wares.

The wide bowl is more splaying than the Red polished III bowl, and has been flattened into a sort of plate. The string-hole is obligatory, and has a characteristic pointed form. This type is also represented in Black slip II and White painted III wares.

The deep bowl also joins the types of these wares. It is almost globular with round base, a narrowing raised rim, and is distinguished from the Red polished III bowl through a vertical handle rising far above the rim, and the tubular spout is missing. The deep bowl with horizontal handle and tubular spout, on the other hand, is more similar to the Red polished III or even Red polished II types as well as the funnel with vertical handle.

Digitized by Google

The jug with round mouth is very rare. It is distinguished from the Red polished II and III jugs in that the handle, as a rule, also of the larger jugs runs from rim to shoulder, which only exceptionally occured in these wares; the mouth is, moreover, often sloping. These features are in common with the Black slip II and White painted III wares.

The small Red polished IV jug, on the other hand, more directly joins the Red polished II and III wares, but has a squat body with a marked shoulder-line — a feature in common with the small double-conical Black slip III jug.

In contrary to the jug with round mouth, the jug with pinched rim is very common. The body is sometimes globular but mostly globular depressed, short or long cylindrical, or upwards-narrowing, and a handle always from rim to shoulder. The handles are as a rule knobbed, and sometimes pierced with a string-hole. A projection or a string-hole is also nearly always applied in front at the neck-base. The jug with pinched rim does not exist in the Red polished type stock, but is taken over from the shapes of Black slip II and White painted III wares.

The jug with wide neck occurs already in Red polished II and III wares. But the tendency of the Red slip IV ware to depart from the gourd prototypes, and like its contemporary wares — the Black slip II and White painted III —, be influenced by the leather and metal vessels, may be observed also here.

The jug with open spout has a typical heel at its back and the handle runs always from neck to shoulder, which only exceptionally occurs in Red polished III ware, but is the rule in the Black slip II and White painted III wares.

The bottle of the Red polished III ware has developed into a diminutive globular vessel with round base, narrow short neck, and a string-hole at the neckbase, the same type as the bottles of Black slip II and White painted III wares.

Besides the bottle a new type appears: the flask, long oval and lenticular in shape, with short neck, and ring-mouth or open spout. A vertical handle runs from neck to shoulder or is attached on the shoulder. This shape is entirely foreign to the Red polished ware, but is common in Black slip II and White painted III wares.

The amphorae preserve the types of Red polished II and III wares, but follow the tendency of the Red polished IV ware to strain

Digitized by Google

the forms imitating the metal vessels; the necklines are very sharply-marked, the rim is thin and flat, and the handles usually horned and sometimes pierced by string-holes — all typical features of the amphorae of Black slip II and White painted III wares.

We thus see that the Red polished IV ware is not an independent class with its own types; but the shapes, though developed out of the previous Red polished types, are identical with those of the Black slip II and White painted III wares, and like these wares show a prevailing tendency to imitate the leather and metal prototypes.

III. Decoration.

The amphorae have relief-ornaments; the bottles incised ornaments and the jugs both relief and incised ornaments. The relief-ornament only consists of neck-slings and plain or grooved bands, either slung round the body or hanging in a curved line from the shoulder to the bottom. The amphorae have straight and wavy bands running round neck and body. Occasionally the jugs are decorated with human features; eyes, nose, and ears being indicated on the neck.

The incisions are unfilled. In the jugs they consist only of a few straight and wavy lines round neck and body. Infrequently a richer developed vertical or horizontal system of parallel lines and wavy lines covers the surface. But the great decorative art introduced by Red polished II ware and degenerating in Red polished III ware is not revived.

The flasks are occasionally somewhat more richly decorated with vertically arranged crossing zig-zag lines and hatchings, enclosed by parallel straight lines; but though poor and monotonous this decoration is in any case an exception.

The Red slip IV ware shows definitely how the incised decoration of the Red polished ware has lost its artistic force.

Red polished ware.

Animal-shaped pottery.

Animal-shaped vases of Red polished ware have not hitherto been found previous to Red polished III ware. But as the shapes do not show the same characteristic typological difference as the pottery,

Digitized by Google

1

2

3

4

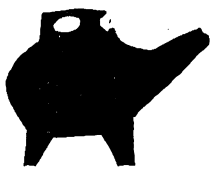

5

they are here preliminarily grouped together. Two characteristic features are the hole in the mouth and the handle or string-hole on the back, and two varieties are to be distinguished: the one being a vessel with an animal's protome, the other losing its character of vase and becoming more a terracotta than a vase.[1]

BLACK POLISHED WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is usually soft, well silted, carboniferous, light to dark grey in colour (owing to smoke from the kiln used in firing) and covered with a fine, black, mechanically polished, lustrous slip.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base and a horizontal string-hole at the rim.
2. Hemispherical bowl as above, with a disc-base.
3. Deep bowl with pointed base, pierced by a hole and two projections at the rim.

b) *Jug.*

1. Globular or pear-shaped jug with round or flat base, short narrow cylindrical neck, wide funnel-lip, and a handle from lip to shoulder.

[1] Cp. p. 176, 187 sq.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

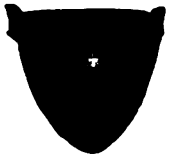

3

JUG.

1

2

3

AMPHORISKOS

1

BOTTLE.

1

2

3

HORN.

1

Digitized by Google

2. Globular jug on three feet, short narrow cylindrical neck, wide funnel-lip, and a handle from lip to shoulder.

3. Globular jug with round base, short wide cylindrical neck with sharp flat lip, handle from lip to shoulder, and a string-hole in front at the neck-base.

c) *Amphoriskos.*

1. Globular amphoriskos with round base, wide upwards-tapering neck, flaring rim, and two string-holes at the neck-base.

d) *Bottle.*

1. Globular bottle with round base, long cylindrical neck, and flaring curved rim with two pierced holes.

2. Globular or pear-shaped bottle with round base, narrow cylindrical neck, and plain rim with a horizontal string-hole at the top of the neck.

3. Cylindrical bottle with flat base, short neck with open spout, and a horizontal string-hole at the neck.

e) *Horn.*

1. Short bent horn with a string-hole at the mouth.

The shapes of the Black polished ware are nearly all identical with those of the Red polished II—III wares. No large vessels exist, on account of the very fragile character of this carboniferous ware.

The bowl is the commonest shape; it is of the hemispherical type with round base and a horizontal string-hole at the rim, occasionally with disc-base; or the bowl is deep with pointed base, which is represented also in the Red polished III ware.

Less common is the small jug with narrow neck, funnel-lip, and handle from lip to shoulder. The base is round as that of the Red polished II jugs; only exceptionally it has a tripodic foot. Also the jug with wide neck, ring-rim, and handle from rim to shoulder, has its counterpart in the Red polished II jug with wide ring-mouth, though the Black polished jug, following the general tendency of size of this ware, is much smaller than the Red polished II jug; likewise is the Black polished amphoriskos a small-sized Red polished amphora.

Digitized by Google

Of the bottles, only the bottle with narrow cylindrical neck and plain rim hitherto has no counterpart in the Red polished ware. The bottle with long cylindrical neck, and the bottle with open spout and horn are on the other hand exactly the same as the Red polished II—III types.

We thus see that the Black polished ware typologically is merely a variety of the Red polished ware.

III. Decoration.

Also as to decoration the Black polished ware is only a variety of the Red polished II—III wares. The decoration consists of white-filled incisions of the same geometrical elements and composed in the same scheme, with only two main differences: the Black polished ware uses very often a festoon-shaped, hatched ornament, and has a pronounced predilection for decorating the bottom of the bowls, which is unknown to the Red polished II—III wares, but is common and the rule in the White painted III ware. As all these bottom-decorated Black polished bowls so far as I know have been found in Middle Cypriote I, together with the White painted III ware, we must here recognize an influence from that ware.

BLACK SLIP WARE.

Black slip I ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is usually gritty and hard-baked, brown in colour, and covered with a lustrous slip, which sometimes degenerates into a mat slip, black in colour, assuming a mottled red nuance only when exposed to the air during firing.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with round base, inwards-bent rim, and horizontal string-hole near the rim.

2. Shallow bowl as above with up-turned sides, plain rim, and a horizontal upright handle at the rim.

Digitized by Google

BOWL.

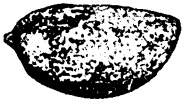

1

2

JUG.

1

2

3

4

5

6

7

AMPHORA.

1

1

Digitized by Google

b) *Jug.*

1. Globular or pear-shaped jug with round base, upward-tapering neck, profiled rim, widening plain or horned handle from neck to shoulder, sometimes a horizontal string-hole in front at the neck-base.

2. Globular jug as above with round base, and short cylindrical neck.

3. Globular jug as above with round base, and convex neck and flaring rim.

4. Pear-shaped large jug as above, with concave neck.

5. Globular jug as above, with flattened base, and long cylindrical neck.

6. Oval jug with round base, short cylindrical neck, and plain or slightly out-turned rim.

7. Globular or oval jug with round base, short neck, open spout, and a handle from spout to shoulder.

c) *Amphora.*

1. Globular amphora with round base, short neck without neck-line, widening curved rim, and two plain or horned handles from neck to shoulder.

2. Oval amphora with round base, short cylindrical neck, profiled rim, and two horned handles from neck to shoulder.

AMPHORA.

2

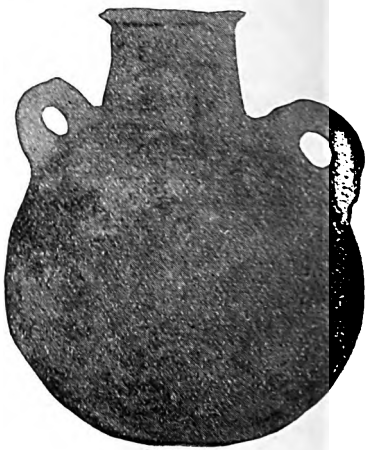

3

Digitized by Google

3. Pear-shaped amphora as above, with short upwards-tapering neck, and two vertical handles on the shoulders.

The bowl is represented by the shallow bowl of Red polished III type, with round base and a horizontal string-hole or handle at the rim.

The jug with round mouth is represented by various types, all going back to Red polished III types: the jug with globular or pear-shaped body and upwards-narrowing neck; the jug with depressed globular body and very short neck; the jug with globular body, cylindrical neck, and widening curved rim; the jug with globular body and convex neck; and the jug with pear-shaped body; short neck, and widening curved rim. The jug with globular body, flat base, and long cylindrical neck is a peculiarly altered form of the same type.

All the jugs with round mouth have the handle from neck to shoulder. The jug with open spout is also of the Red polished III type, with straight, up-turned or out-turned spout and handle from spout to shoulder.

The amphorae have both shoulder-handle and handles from neck to shoulder; but while in the Red polished III ware they are so proportioned that the amphorae with shoulder-handles are in majority, the contrary seems to be the case with the Black slip I amphorae.

Sometimes, as in the Red polished III ware, the string-holes and projections cover neck and body in unnecessary profusion.

Those with neck-handles are either globular with short wide neck without neck-line, or oval with short narrower neck with neck-line.

The amphorae with shoulder-handles are pear-shaped, with the centre of gravity of the body shifted down to the bottom of the vessel.

The shapes of the Black-slip I ware thus are mainly identical with those of Red polished III ware, and like these form a somewhat retrograde and degenerated kind of pottery, of wich the natural prototypes are the gourds. The continuity with the Red polished ware is preserved: the Black slip I ware starts with the form-stock of Red polished ware, which only gradually develop into the typical shapes of the Black slip II ware.

Digitized by Google

III. Decoration.

The decorations consist of incisions, usually unfilled; occasionally, however, filled with a white chalky substance. Sometimes also relief ornaments are used.

The incised ornaments are very simple and poor, and consist only of straight lines, zigzag lines, and wavy lines. They are also composed in a poor ornamental scheme without any aesthetic pretentions: ring-lines round the neck and shoulder, and oblique scratchings on the handle. Sometimes when the decoration is richer it copies more naturalistically the skeuomorphic model; e. g., the network round the body is reproduced by means of vertical and horizontal band-lines.

The relief-ornaments are of the same kind. Buttons are used combined with incisions, probably representing the knots of the network, and sometimes ropes are represented as neck-rings slung round the shoulder.

Black slip II ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is usually better silted than in the Black slip I ware, and often calcareous as in the White painted wares, but sometimes is quite brick-red and extraordinarily hard-baked. The slip is very black and lustrous in the beginning, but later on it becomes more mat.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with rounded base, widening rim, and a horizontal string-hole at the rim.

2. Shallow bowl with rounded base as above, and a horizontal upturned handle at the rim.

3. Shallow bowl with rounded base, upturned rim, and a horizontal handle at the rim.

4. Squat bowl with flattened base, sharp shoulder-line, narrowing rim-ring, and a vertical handle from rim to shoulder.

5. Small globular bowl with round base, narrowing raised rim, and a vertical — usually horned — rising handle from rim to shoulder.

Digitized by Google

BOWL.

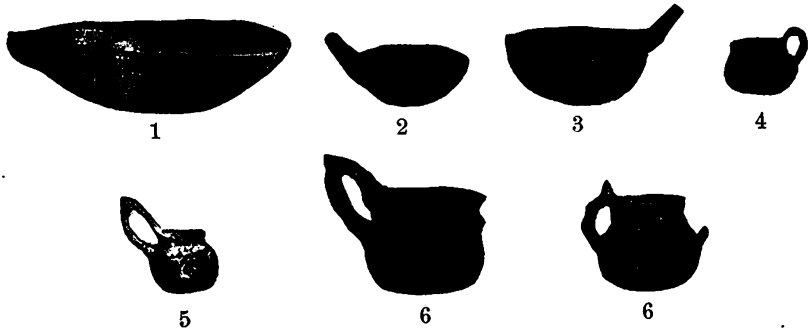

1 2 3 4 5 6 6

JUG.

1 2 3 4 5 6 8 7 7 9 9

Digitized by Google

10

11

12

BOTTLE.

1 2

FLASK.

1

2

3

4

AMPHORA.

1

1

ASKOS.

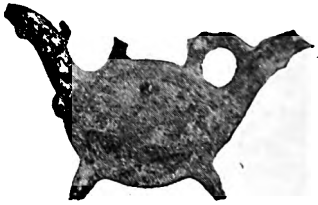

1

Digitized by Google

6. Globular or squat bowl with rounded or flattened base, rim raised into a short neck, vertical horned handle from rim to shoulder sometimes with a knob in front on the neck or the shoulder.

b) *Jug.*

1. Small globular jug with very short neck, flaring curved rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder.

2. Globular jug as above, with rim-ring, and a handle rising from rim to shoulder.

3. Globular jug with round base, long cylindrical neck, sloping round rim, horned handle from rim to shoulder, and a knob in front at the base of the neck.

4. Globular jug as above, with pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

5. Globular jug as above, with concave neck, pinched sloping rim, and a handle from rim to shoulder.

6. Globular depressed jug with flattened base, short upwards-tapering neck, pinched rim, horned handle from rim to shoulder, and usually a knob or string-hole at the base of the neck.

7. Globular or conical jug with round or flattened base, long upwards-tapering neck, pinched rim, plain or horned handle from rim to shoulder, usually a knob or string-hole at the neck-base, sometimes also on the neck.

8. Globular jug with round base, short cut-away neck, and a handle rising from rim to shoulder.

9. Globular jug with round base, short upwards-narrowing neck (occasionally doubled) with open spout, handle from neck to shoulder, and usually a string-hole at the neck-base.

10. Globular depressed or squat jug with round or flattened base, no neck-line, wide cylindrical neck, sharp flat rim, rising handle, and a string-hole at the neck-base.

11. Globular depressed or squat jug as above, with long wide cylindrical neck, and sharply defined neck-line.

12. Squat jug with flat base, sharply defined shoulder-line, wide upwards-tapering neck, flaring rim, and a horned handle from rim to shoulder.

c) *Bottle.*

1. Small globular bottle with round or flat base, short narrow

Digitized by Google

neck, plain or widening rim, and a horizontal string-hole at the neck-base.

2. Small oval bottle as above, with rounded or flattened base.

d) *Flask.*

1. Long oval lenticular flask with rounded base, short cylindrical neck, widening curved rim, horned, pierced handle from neck to shoulder, and string-hole in front at the neck-base.

2. Long tubular flask with flat base, short neck without neck-line, widening curved rim, and a vertical ribbon-handle at the shoulder.

3. Long conical flask with rounded base, short upwards-narrowing neck (sometimes two necks), open spout, plain or horned handle from neck to shoulder, and knobs and string-holes on neck and shoulder.

4. Oval flask on raised base, cylindrical neck, open spout, a human figure sitting on the shoulder, vertical handle on the shoulder, and string-holes round the body.

e) *Amphora.*

1. Globular amphora with round base, longer or shorter wide cylindrical neck with flat rim, and two horned handles from neck to shoulder.

f) *Askos.*

1. Askos-shaped vase on three or four feet, with two necks, open spout, and handles from the neck to the back.

The bowl is represented by the shallow and the deep type.

The shallow bowl has rounded base, splaying rim, and a pointed string-hole at the rim; in these respects differing from the Black slip I type. Or it has a horizontal handle, plain or knobbed, with up-turned or widening rim; but in both cases the form is stiffer and the outline more strained than that of the Black slip I ware.

The deep bowl has also a sharper outline and a flat thin splaying rim, or a contracting ring-rim. Usually the rim is raised, sometimes so much that these bowls form transitional types between the bowl and the jug. The sharp distinction between the parts of the vessels, quite different from the soft gourd-types, the contracting ring-rims, etc., shows influence from the metal-technic. The base is sometimes

Digitized by Google

round, but the flattened base begins to crowd out the round one. The handle is usually knobbed, or string-holes are placed at the front of the bowl.

Some of the jugs with very short neck are properly transitional forms between jugs and bowls, typologically corresponding with the bowls with raised rim, mentioned above. When the mouth is narrower they have been reckoned among the jugs; when it is wider, among the bowls.

The round jug with round mouth and narrow neck has disappeared, or if it exists the rim is sloping and the handle always running from rim to shoulder. The jug with wide cylindrical neck survives, but the shape shows either a metal-imitating tendency with its sharp and distinct outline, flat and thin rim, and strapped handle with a hooked sharp projection; or has a looser, rougher form, without distinct neck-line. The body is depressed, the base usually flattened, and a projection or string-hole is applied in front at the neck-base. The typical Black slip II jugs are the jug with pinched rim and the jug with open spout. The jug with pinched rim is a new form. There are mainly two different types: the jug with cylindrical neck and the jug with upwards-narrowing neck. The jugs with cylindrical neck have preserved more of the Black slip I type than the others: the handle, unlike that of Black slip I jugs, runs from rim to shoulder, but the pinching of the rim is inconsiderable, and the whole form of the vessels has the same soft outline as the Black slip I jugs, and not the metal-imitating character of the jugs with upwards-narrowing neck. With these, on the other hand, the influence from the metal industry is very clear. The rim is thin and much pinched, the handles have sharp edges, and as a rule, pointed, sharp, hooked projections, which differ entirely from the rounded handle projections of the "unmetallic" wares. The base is sometimes round but not infrequently flattened, and the handles always run from rim to shoulder; string-holes or projections generally are applied in front at the neck-base, and sometimes indiscriminately on the neck.

The jug with open spout differs from the Black slip I types in that the spout is pinched, with thin sharp edges, and has a characteristic heel at its back, and the handles run from neck to shoulder. Sometimes the influence of a leather prototype is quite evident.

The bottle is either globular, a diminution of the Red polished III type with a string-hole at the neck-base, or oval in shape,

Digitized by Google

which is a quite new from, influenced by the flask-type first appearing in this ware and the contemporary Red polished IV and White painted painted wares.

This flask is of two main types: the flask with round mouth and the flask with open spout. The leather-prototype of the "Feldflasche" is conspicious: sometimes, in the long conical flask, both with round mouth and open spout it assumes the shape of a leather-bag. Occasionally the flask is double-necked. String-holes and projections are common, in front at the neck-base and on the neck and handle.

The amphora with its sharp distinct form and sharp flat rim gives evidence of the metal influence. The base is round or flattened and the handles always pointed.

Very rare is the askos-shaped vase on three or four feet, with two spouted necks and basket handles on the back. The spout is of the same type as that of the jugs with open spout: pinched, with a heel at its back.

The Black slip II ware thus is quite different from the Black slip I ware, where the gourds is still the chief prototype. The Black slip II ware not only gives evidence of the leather technique but also shows a beginning influence from the metal industry, Still there is no break in the continuity of the shapes; the types are not new, only modified; the round base af the Red polished gourd-ware is still common, and string-holes are still used in the superfluous way introduced by the Red polished III ware. The Black slip II ware therefore stands, for the most part, just between the pure gourd-pottery and that which more closely joins the leather and metal technique.

Nearly all of the shapes are common in the White painted III, Red polished IV, and Red-on-black wares.

III. Decoration.

The decoration consists both of incisions and relief-ornaments. The incisions are for the most part narrow and unfilled, but sometimes they are filled with the same white chalky substance as was used in the Black slip I and Red polished wares.

The ornaments are simple; the usual line- and band-ornaments: straight lines, zigzag lines, wavy lines, the seam-ornament (leather

Digitized by Google

prototype,[1] consisting of rows of dots bordering a straight line, and hatched zigzag bands).

These line and band-ornaments are composed in the same scheme as those of the Black slip I ware, and in the decoration there is not the same difference as in the shape. A certain preference for the horizontal decoration can be observed; often bands, alternating straight, zigzag, and wavy, encircle the body of the vessels from rim to bottom, containing both incised and relief ornaments. If incised, these systems of lines arranged in horizontal friezes appeared already in the Red polished III ware, but the relief-ornaments of the same kind are characteristic of the Red polished IV ware.

The Black slip I and II wares together with the Red polished IV ware give therefore evidence that incised decoration, already degenerating in the Red polished III ware, is forever dead; the rich and living ornamentation is taken over by the painting technic of The White painted wares.

Black slip III ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is well silted, usually calcareous, buff in colour, and covered with a lustrous, sometimes mat slip. The walls of the vessels are rather thin and the surface is always well smoothed.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Squat bowl with flattened base and profiled rim, pierced by string-holes.

2. Deep rounded bowl on three feet, inwards-bent rim, and three vertical string-holes near the rim.

3. Shallow rounded bowl on three feet with widening rim, and a horizontal string-hole near the rim.

b) *Jug.*

1. Globular jug with flattened base, narrow neck with wide funnel lip, and a ribbon-handle from neck to shoulder.

2. Double-conical jug with flat base, as above, and a ribbon-handle from lip to shoulder.

[1] Cp. C. M. C. p. 37.

Digitized by Google

BOWL.

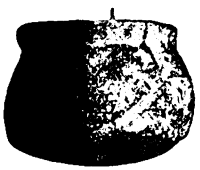

1

2

3

JUG.

1

2

3

4

FLASK.

5

6

7

8

1

ASKOS.

1

2

ANIMAL-SHAPED VASE.

1

Digitized by Google

3. Ovoid jug with rounded base, concave neck with pinched rim, and a ribbon-handle from neck to shoulder.

4. Ovoid jug with base-ring or knobbed cylindrical, narrow neck (mouth broken), and a ribbon-handle from neck to shoulder.

5. Squat conical jug with flat base, profiled out-turned rim, and a handle rising from rim to shoulder.

6. Oval jug with flattened base, wide upwards-narrowing neck, plain rim, and a handle from rim to shoulder.

7. Oval jug with round or flattened base, wide upwards-narrowing neck, ring-rim and a handle from rim to shoulder.

8. Oval jug as above with a short convex neck, profiled rim and a handle from rim to shoulder.

c) *Flask.*

1. Oval lenticular flask with button-base, short cylindrical narrow neck, profiled out-turned rim, a handle from near the rim to shoulder and projections round the body.

d) *Askos.*

1. Lung-shaped askos with narrow neck, pinched rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Askos-shaped vase with flattened base, short neck with open spout at the one end, a projection at the other end, and a basket-handle on the back.

e) *Animal-shaped vases.*

1. Ovoid vase with round base, cylindrical neck with open spout at the one end, an animal's protome at the other, and a loop-handle at the back.

The shapes of the Black slip III ware show a remarkable refinement and advancement over the Black slip II types. The pots are for the most part small, exquisitely and delicately formed, and the old gourd-type with its string-holes disappears, though it may still be seen in the cocking-pot (the bowl on three feet). Espescially evident is the leather prototype of the askos, type 1. The base is seldom round, often flat or provided with base-ring: the Black slip III types are evidently to a great extent influenced by the advanced Late Cypriote types, both native and foreign. Thus the jug with narrow

Digitized by Google

neck, funnel-lip, and ribbon-handle from neck to shoulder, is identical with the corresponding type of the Base-ring ware. On the other hand, the jug with handle from rim to shoulder represents the old tradition from the Red polished II ware, with its modified types in Red polished III and IV wares. It is, however, significant that the handle is attached near the rim and not quite at the rim; this shows in fact the beginning of the wandering of the handle from rim to neck.[1] The jug with wide neck and ring-rim is — but for the sometimes rounded base — a copy of the corresponding Syrian jug, and the jugs with pinched rim and sometimes knobbed base are similar to White painted V types, which also are influenced by Syrian pottery, though the Syrian jugs never seem to have pinched rim. The flask is of the oval lenticular type represented in Black slip II and contemporary wares, but it differs from these in that the base ends in a button or knob and the handle is drawn up to the neck, both features characteristic of the Syrian jugs above mentioned.

III. Decoration.

The ornaments consist of narrow unfilled imitations of lines, cross-lines, and zigzag lines; the latter sometimes arranged in a herring-bone pattern. The vertical scheme of composition is predominant: bands of zigzag lines cover the body from neck to bottom, cut off by a horizontal girdle of herring-bone pattern, or crossed by horizontal parellel lines. Sometimes vertical panels with herring-bone pattern decorate the shoulder, while a horizontal frieze with the same pattern forms a border below the decoration. In the same way as the shapes the ornament show a fine, careful, and delicate execution: the characteristics of a miniature art.

WHITE PAINTED WARE.

White painted I ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is that of the Red polished II—III ware, and the surface is covered with a lustrous slip, buff or blue-white in colour. On this slip the ornaments are painted in a lustrous red paint, of the same composition as the red lustrous slip used in the Red polished ware, and sometimes also covering parts of the vessels, so that they are both slipped and painted.

[1] Cp. p. 190.

Digitized by Google

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base and a horizontal string-hole at the rim.

2. Hemispherical bowl with round base, tubular spout (broken) at the rim, and a horizontal string-hole at the rim on the opposite side.

b) *Jug.*

1. Oval jug with pointed base, long upwards-narrowing neck, flaring curved rim, and a handle from middle of neck to shoulder.

2. Oval jug with round base, very short neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

3. Oval jug with flat base, sharply-marked shoulder, two necks with open spout, and a joint handle from spouts to shoulder.

BOWL.

1

2

JUG.

1

2

3

Digitized by Google

The prevailing type of bowl is the hemispherical bowl with round base and plain rim — the same type as the Red polished III-bowl. At the rim is a horizontal string-hole, which sometimes may develop into a small vertical ear-handle. Now and then a tubular spout projects from the rim.

The jug is represented both by the jug with round mouth, the jug with pinched mouth, and the jug with open spout.

The jug with round mouth is wholly of the Red polished II type of bowl with oval body, pointed base, long upwards-narrowing neck, and a handle from neck to shoulder. The shape of the jug with pinched rim is more similar to the jugs with short neck and pinched sloping rim of the White painted III ware. The jug with open spout, on the other hand, has no exact counterpart in any other ware: the distinct form with the sharply marked shoulder-line, the stiff neck and spout, give evidence of a metal prototype of which this jug hitherto is the only copy.

It is therefore evident that the shapes of the White painted I ware are dependent on the Red polished II and III wares; rarely it introduces a shape which later on is developed in the White painted III ware and occasionally a remarkable imitation of a metal vessel is found.

III. Decoration.

The ornaments are purely geometrical. Some of them are common with the subsequent fabrics of the White painted ware; e. g.; the wavy lines, the wavy line enclosed by straight lines, the circles, the hatched chevron, (which, however, is very rare in these wares) and the latticed lozenges. Of these all are hereditary from the Red polished II and III wares. The painted single circles are only a simplification of the incised concentric circles. The wavy line also, as we have seen, makes its entrance in the Red polished III ware, though the wavy line enclosed by straight lines is in the Red polished ware always a zigzagline enclosed by straight lines. Other elements, on the other hand, do not appear in the later wares: e. g., the concentric circles, the oblique short strokes, the row of crosses; and the crossing lines, do not appear before the White painted IV ware; consequently, since there is certainly 200 years between the appearance of the one and the other ornament, and since all intermediary links are lacking, they have no connection with each

Digitized by Google

other. The concentric circles and the oblique short strokes are very common in the Red polished II and III wares, while the row of crosses is an altogether unique ornament in the Cypriote ceramic art and hardly indigenous. But what distinguishes the White painted I ware from the later painted fabrics is not only a difference in the decorative elements but still more a difference in style. While the other fabrics represent an established style, i. e., the decoration appears in a fixed scheme, this is not the case with the White painted I ware. It is an attempting, still undecided style. Occasionally the composition of the ornaments becomes stabilized in a vertical-horizontal system, but even then the strokes are as a rule broad and rough and the whole ornamentation has a clumsy new-fledged and uncertain character, unknown to the later fabrics. Having decorative elements common with the Red polished wares, and transporting others over to the later fabrics, and lacking a fixed ornamental scheme, it is a typical transitional style, representing the transition from the incised to the painted technic, and showing the first manifestations of the new painting technic; and it is also characteristic that some vessels show the intermediary stage also, in that one part of them is painted, the other part red-slipped.

White painted II ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is brown, hard, not properly silted, but well-baked. The surface is smoother and covered with a lustrous red-yellow slip, which sometimes flakes off, and on which the ornaments are designed in a red lustrous paint.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with round base, and a horizontal up-turned knob-handle at the rim.

b) *Jug.*

1. Globular depressed jug with round base, cylindrical neck, curved flaring rim, and a handle from neck to shoulder, usually with a knob or string-hole in front at the neck-base.

Digitized by Google

BOWL.

1

JUG.

2

3

JUG.

1

5

4

FLASK.

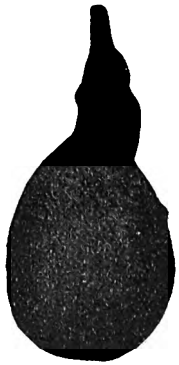

1

AMPHORA.

1

2

3

COUPLED VASES.

1

RING-VASES.

1

Digitized by Google

2. Pear-shaped jug with round base, as above, and a pointed handle from neck to shoulder.

3. Globular jug with round base, as above, and tubular spout in front.

4. Globular jug with round base, short cylindrical neck with open spout, a handle from spout to shoulder, and usually a knob or string-hole at the neck-base.

5. Pear-shaped jug as above, on three feet.

c) *Flask.*

1. Oval flattened flask with rounded base, short cylindrical neck, open mouth with tubular spout, handle from mouth to shoulder, and string-holes at neck.

d) *Amphora.*

1. Oval amphora with round base, short broad neck without neck-line, flaring rim, and two small handles from neck to shoulder.

2. Squat amphora with round, base, short wide neck with plain or sharply-marked flat rim, and two small handles from neck to shoulder.

3. Pear-shaped amphora with round base, rather long cylindrical wide neck, sharply-marked flat rim, and two handles from neck to shoulder.

e) *Coupled vases.*

1. Three deep bowls with raised out-turned rim, each on three feet, coupled together and a common rising basket-handle.

f) *Ring-vase.*

1. Ring-vase on three feet, cylindrical neck rising from the ring, profiled rim, and a basket-handle from the rim to the opposite point of the ring.

The bowl is of the same shape as the Red polished III hemispherical depressed bowl with round base, wide rim, and a horizontal handle at the rim.

The jug is represented by the jug with round mouth and with spout. Both go back to Red polished II and III types. The jug with round mouth has the globular or pear-shaped body, the cylindrical, not infrequently slightly convex neck of the Red polished

Digitized by Google

III jugs, and a handle from neck to shoulder. Sometimes a tubular spout projects in front from the shoulder, as in the Red polished III jugs. A string-hole or projection in front at the neck-base is very common. The spout-jug with its globular, oval, or pear-shaped body, short neck with curved or more stiff open spout, and a handle from spout to shoulder, also links up very well with corresponding types of the Red polished III, rather than Red polished II ware. Occasionally the jug has a tripodic foot. String-holes and projections are used in the same way as on the round-mouth jugs.

The flask is of the oval lenticular type represented both in Black slip II and White painted III wares, and the mouth has a tubular spout, which also occurs in White painted III ware but never in the Black slip ware. String-holes are placed on the neck and round the shoulder.

The amphora is more of the Red polished III than of the Red polished II type. It is true that shoulder-handles, which are very common amongst the Red polished III amphorae, are not used; but the body is usually either depressed and squat, or pear-shaped, with the centre of gravity of the vessels at the bottom — a typical feature of the Red polished III ware. Besides, the base is round; the neck cylindrical, long or short, as a rule with marked neck-line; the rim plain or profiled, flat but thick.

The coupled vases, not rare in Red polished III ware, are also represented in the White painted II ware: three deep bowls with raised, widening rim, tripodic feet, and a common rising basket-handle, first appearing in the Red polished III ware.

It is therefore evident that the White painted II ware, as to the shapes, borrows from the Red polished II and even more the Red polished III wares, and only exceptionally (the flask) has been influenced by later types.

III. Decoration.

The ornaments of this ware are as always purely geometrical, and the decorative elements are rather few: the straight line, the zigzag line, the wavy line, the latticed band, the hatched lozenges, and the oblong chess and arrow-head pattern.

In the case of the bowls the handle is covered with small parallel strokes, and a latticed band is used to border the rim, while the

Digitized by Google

main decoration is reserved for the bottom. On this latticed bands, oblong chess-patterns, and wavy lines are painted in parallel strokes.

The jugs have parallel, horizontal, or zigzag lines painted on neck and handle, and the body is occupied by a strictly vertical or horizontal ornamental system.

The ornaments, if horizontically arranged, run in parallel bands round the body at a short distance from each other; if they are vertically decorated, parallel lines encircle the bottom, while the upper part of the body is left free for vertical latticed panels, with wavy lines, and parallel or zigzag lines in the intermediary spaces, hanging from the neck.

The flasks and amphorae are decorated according to the same principles: the flasks vertically, the amphorae sometimes vertically and more often horizontically.

Both the ornamental elements and their composition are mainly derived from the Red polished ware. The latticed bands are broader than those of the Red polished II ware, and widened into panels. It is true that occasionally also latticed panels appear on Red polished vases, but they seem to be influenced by the White painted ware, since no such vases are found before the White painted ware appears. The wavy line appeared already in the Red polished III ware. The decoration of the bottom of the bowls is unknown to the Red polished ware, where the decorative area downwards always is limited by concentric wide lines round the bottom. In the Black polished ware, on the other hand, the bottom-decoration appears fairly often, as we have seen, and is influenced by the White painted ware.

The composition in strictly vertical-horizontal systems is wholly identical with that of the Red polished II ware.

Consequently in the decoration, as well as in the shapes, the continuity between the incised and painted wares is preserved.

White painted III ware.

I. Technic.

All the vases are hand-made. The clay is buff in colour, usually calcareous, well silted, and hard baked. The surface is covered with a thin white slip, which usually is mat and only occasionally lustrous. On this slip the ornaments are painted in a red, brown, or black

Digitized by Google

colour, which as a rule is lustrous, but later on loses its brillance and becomes quite mat.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with rounded or flattened base and a horizontal string-hole at the rim.

2. Shallow bowl with rounded base, semicircular spout, and a vertical string-hole at the rim.

3. Shallow bowl with rounded base and a horizontal plain or horned handle at the rim.

4. Shallow bowl with rounded base, semicircular spout, and a horizontal handle at the rim.

5. Shallow bowl with rounded base, narrowing profiled rim, and a vertical rising horned handle from rim to shoulder.

6. Shallow bowl with rounded or flattened base, profiled rim, and a horizontal horned handle near the rim.

7. Shallow boat-shaped bowl with rounded base, sharp flat rim with channeled outlet, and a horizontal up-turned handle in shape of a human figure at the rim.

8. Deeper bowl with rounded base and narrowing profiled rim.

9. Deeper narrow bowl with round base, profiled rim, and a vertical rising handle from rim to shoulder.

10. Deep narrow bowl with pointed base, narrowing profiled rim, and a vertical horned rising handle from rim to shoulder.

11. Deeper bowl with rounded base, narrowing raised rim, and a horizontal horned handle near the rim.

12. Deeper bowl with flat base, straight upwards-widening sides with profiled rim, and a vertical rising handle from the rim.

13. Deeper bowl as above with plain rim and a horizontal horned handle at the rim.

14. Deeper bowl with rounded base, narrowing rim, a tubular spout from shoulder, and a vertical handle from rim to shoulder.

15. Deep double-conical bowl with flat base, narrow ring-rim, a tubular spout from shoulder, and a horizontal upturned horned handle.

16. Deeper bowl with rounded base, globular depressed body, raised upwards-widening sharply profiled rim, and a basket-handle above the mouth.

Digitized by Google

BOWL.

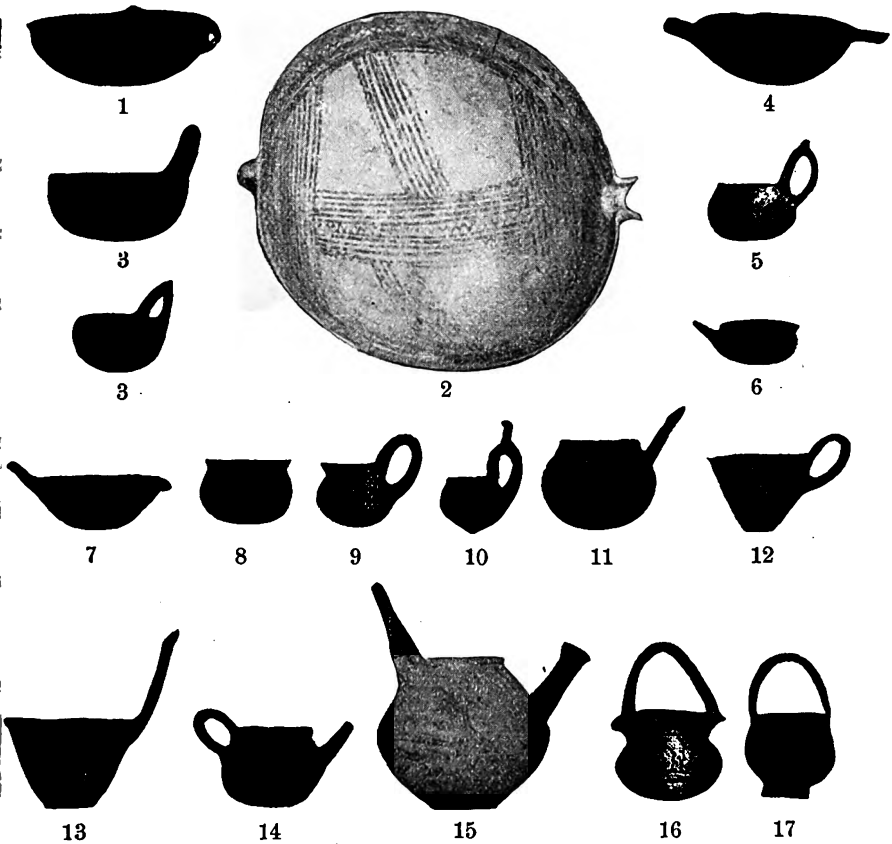

JUG.

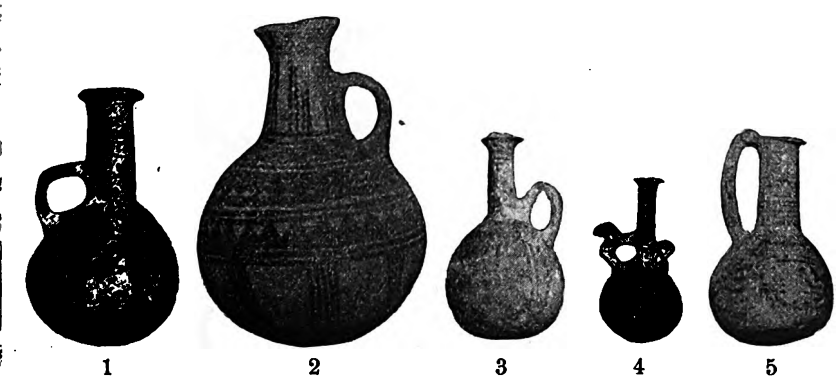

Digitized by Google

JUG.

5 6 7 8 9

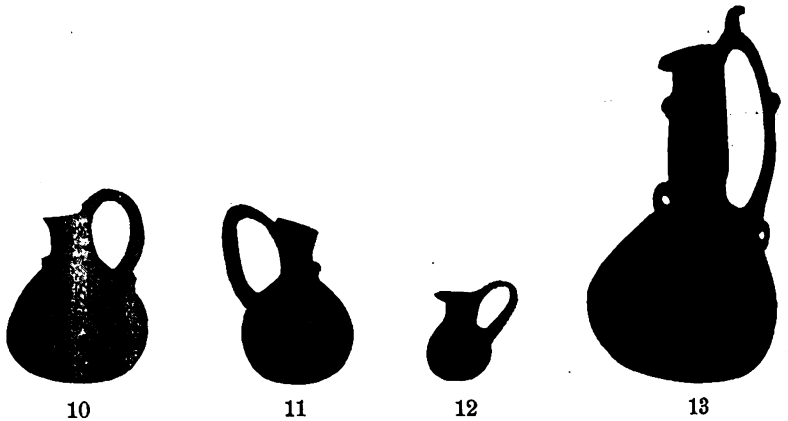

10 11 12 13

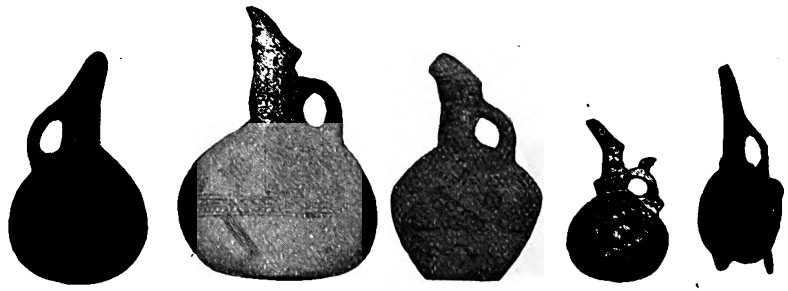

14 15 16 17 18

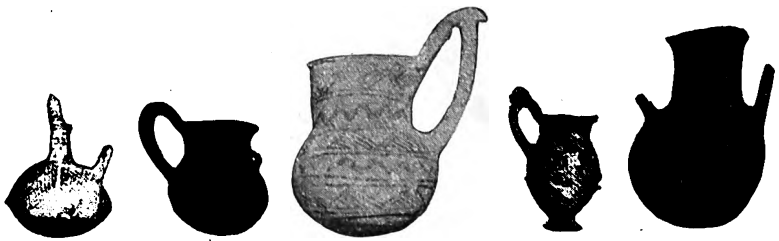

19 20 21 22 23

Digitized by Google

BOTTLE.

1 2 2 2 3

FLASK.

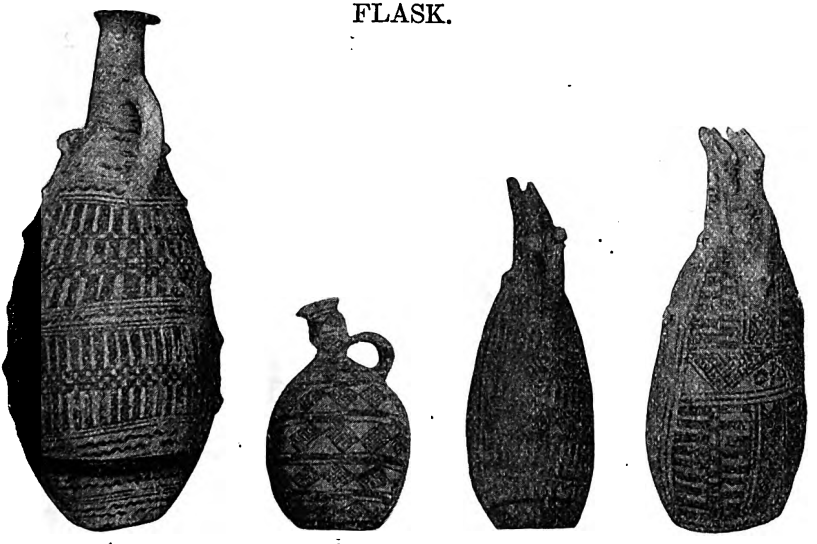

1 2 3 4

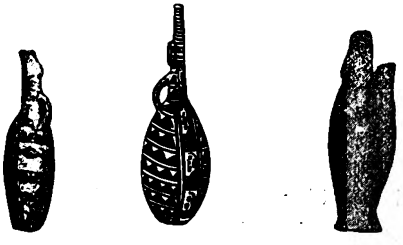

4 5 6

AMPHORA.

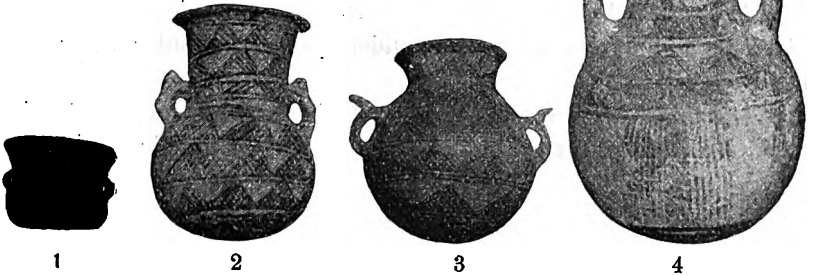

1 2 3 4

Digitized by Google

JAR.

1

RING-VASE.

1

2

COMPOSITE VASES.

1

2

3

4

17. Deeper bowl with disc-base, upwards-narrowing body, plain rim, and a basket-handle above the mouth.

b) *Jug.*

1. Globular or pear-shaped jug with round base, rather long cylindrical neck, sharp down-turned rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Globular jug as above, with wider upwards-tapering neck, flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

3. Pear shaped jug as above, with narrow neck, curved flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

4. Pear-shaped jug as above, sharp down-turned rim, a horned pierced handle from neck to shoulder, and string-holes in front at the neck-base.

5. Globular or pear-shaped jug as above, with long cylindrical neck, sharp down-turned rim, a plain or horned handle from rim to

Digitized by Google

shoulder, sometimes with a knob at the neck-base, occasionally string-holes on the neck used to represent human features — eyes, nose, and ears.

6. Globular or pear-shaped jug as above, with shorter neck, profiled rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder.

7. Globular jug as above, with short neck, profiled rim, a tubular spout on the shoulder in front, and a handle, often with string-holes from neck to shoulder.

8. Globular jug as above, with a horned handle from rim to shoulder.

9. Globular or pear-shaped jug as above, with short widening neck, sliphtly sloping rim, and a handle from rim to shoulder.

10. Pear-shaped jug as above with narrow cylindrical neck, slightly sloping rim, a handle from rim to shoulder and sometimes a string-hole at the neck-base.

11. Pear-shaped jug as above, with cut-away neck, sloping rim, a handle from rim to shoulder, and a knob in front at the neck-base.

12. Small globular jug as above, with short neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

13. Globular pear-shaped jug as above, with long cylindrical neck, pinched rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder, often with a string-hole or knob at the neck-base, and sometimes at random on neck, handle, and body.

14. Oval or pear-shaped jug as above, with short cylindrical neck, open spout, and a handle from spout to shoulder, sometimes with a knob or string-hole in front at the neck-base.

15. Globular or pear-shaped jug with round base, cylindrical neck, open spout with heel, and a plain or horned handle from neck to shoulder, sometimes with a knob or string-hole at the neck-base, and also on neck and handle.

16. Double-conical jug with flat base, cylindrical neck with open spout, and a handle from neck to shoulder.

17. Globular or pear-shaped jug with round base, narrow cylindrical neck, open mouth with tubular spout, and a plain or horned handle from neck to shoulder, often with string-holes in front at the neck-base, on neck and handle.

18. Globular jug on three feet, cylindrical narrow neck, occasionally two necks, open mouth with tubular spout, a handle from mouth to shoulder, and string-holes on neck and body.

Digitized by Google

19. Squat jug with round base, cylindrical narrow neck, open spout, a horizontal up-turned handle at shoulder, and string-holes on neck and body.

20. Globular jug with round base, no neck-line, short wide neck, flaring rim, a handle from rim to shoulder, and a horizontal string-hole between neck and shoulder.

21. Globular or depressed jug with round or flattened base, sharp neck-line, wide cylindrical neck, sharp flat out-turned lip, and a horned handle from lip to shoulder, sometimes with a string-hole at the neck-base and also on the handle.

22. Oval jug on short foot, very short wide neck, profiled down-turned rim, and a horned rising handle from rim to shoulder.

23. Globular jug with round base, wide cylindrical neck, curved flaring rim, a tubular spout at shoulder, and a handle (broken) form rim to shoulder.

c. *Bottle.*

1. Globular bottle with round base, short narrow neck, plain rim, and a horizontal string-hole at the neck-base.

2. Oval lenticular bottle with rounded or flattened base, short cylindrical neck, profiled rim, and one, sometimes two, string-holes at the neck-base, sometimes also on body, occasionally with human arms figured in relief on the shoulder.

3. Oval lenticular bottle on low foot, short cylindrical neck, profiled rim, a string-hole at the neck-base, and knobs on the body.

d. *Flask.*

1. Long oval lenticular flask, with flat base, short cylindrical neck, sharp out-turned or down-turned rim, and a plain or horned handle from neck to shoulder, sometimes with string-holes at the neck-base and all round the body.

2. Oval flask as above, with short bent neck and oval opening at the middle of the neck, profiled rim, and a handle from the opening to the shoulder.

3. Oval flask as above, short neck with open spout, a handle from spout to shoulder, and string-holes at the neck-base.

4. Oval flask as above, occasionally double-necked, with a handle from neck to shoulder, often with string-holes at the neck-base, neck, and all round the body.

Digitized by Google

5. Oval flask as above with open mouth and a tubular spout, a handle from neck to shoulder, sometimes string-holes round the body.

6. Oval flask as above, on wide short foot, with cylindrical neck (broken), the upper part of a female figure, rudely modelled, with the hand on the mouth, and a vertical handle on the shoulder.

e. *Amphora.*

1. Small amphora with squat body, flattened base, short neck, sharp flat rim, and two string-holes at the neck-base.

2. Globular or squat amphora with rounded or flattened base, cylindrical neck, sharp flat rim, and two horned handles from neck to shoulder.

3. Globular amphora with round base, very short upwards-widening neck, sharp flat rim, and two horned handles on the shoulder.

4. Globular amphora with round base, long concave neck, curved flaring rim, and two horned handles from neck to shoulder.

f. *Jar.*

1. Oval jar with narrow flattened base (mouth broken), and two vertical horned handles on the shoulder.

g. *Ring-vase.*

1. Ring-vase on three feet, with a cylindrical cut-away neck projecting from the ring, a horned basket-handle, and string-holes on neck and handle.

2. Ring-vase as above with a cylindrical neck and open mouth ending in a tubular spout.

h. *Composite vases.*

1. Two globular jugs, each on three feet, with short necks, open mouths with tubular spouts, and handles from mouths to shoulders joined by the out-stretched arms and feet of a human figure.

2. Three globular vases with round base and the necks joining in a common cylindrical neck with open spout, and a handle from the neck to the shoulder of one of the vases.

3. Two globular vases with round base and the necks joining another globular vase above the two, cylindrical neck and open spout.

Digitized by Google

4. Vertical series of three globular vases on three feet, with short neck, open spout, and a horned handle from spout to the uppermost vase.

The somewhat shallow bowl with round base, wide rim, and a horizontal string-hole at the ring, is a regular Red polished III type. Also the wide shallow bowl with round base, semicircular spout, and a string-hole or horizontal handle at the rim, belong to the same class; and Red polished III types survive in the deep bowl with round base, raised rim, a tubular spout on the shoulder, and handle from rim to shoulder, while that with horizontal handle is a modified type of a Red polished shape, with raised rim first appearing in the Red polished IV ware but without raised rim already in the Red polished I ware. On the other hand, the shallow bowl with round base and a vertical or horizontal handle at the rim, though only a modification of the corresponding bowls of the Red polished III ware is the characteristic type of Black Slip II ware, and is also represented in Red polished IV and Red-on-black ware. Sometimes the rim is narrowing and sligthly raised and profiled. The handle is very often knobbed and is either horizontal wishbone-shaped, or vertical and gracefully raised above the rim. The small narrow bowl with profiled rim and a vertical rising handle is a modified Red polished III type, but the narrow bowl with pointed base and vertical rising handle is a typical White painted III type, hitherto not found in any other ware. The deep bowl with a basket-handle on the other hand agrees with that of the Red polished III ware.

Also in the jugs different styles are represented. Some of the jugs go back to Red polished III types: jugs with round mouth, globular or pear-shaped body, usually cylindrical or rarely upwards-narrowing neck with profiled, out-turned, or down-turned rim, and a handle from neck to shoulder, sometimes provided with a tubular spout; or jugs with oval or pear-shaped body, short neck, typical Red polished III straight open spout and a handle from spout to shoulder. These shapes therefore are identical also with Black slip I types, and partly with the White painted II types, though typologically they represent a later stage of development — the influence of Red polished II ware, which also was conspicious in White

Digitized by Google

painted II ware, now missing. Of the jugs with round mouth and wide neck there is one, the jug without distinct neckline, short wide neck, and handle from rim to shoulder, which in a most obvious way is linked up with a deep bowl (type 10) of the Red polished II ware while another one is of a Red polished III type, though hitherto it has not been found in this ware: it has a globular body with a tubular spout, a cylindrical neck with profiled rim, and a rather thick, round handle from rim to shoulder. The tubular spout on the shoulder is a characteristic Red polished III ware, and the rim, handle, and the form of the body are still those of the pure gourd. This type of jug is, however, exceptional. The majority of the wide-necked jugs are of the same shape as the Black slip II jugs with depressed body, often flattened base, flat "metal" rim, and a rising handle from rim to shoulder.

Also the jugs with narrow neck are typologically linked up with the Black slip II types, so the jug with cylindrical neck and a handle from rim to shoulder. We have seen how the wide funnel-lip of the Red polished II ware shrinks up in the Red polished III to become the typical profiled rim of the Black slip II and White painted III wares; but this development was accomplished in the White painted and Black slip wares, where it first appears.[1]

In contrary to the Red polished and Black slip I jugs the handle as a rule runs from rim to shoulder also in the case of larger jugs. A very rare type is that with anthropomorphical tendency; human eyes, nose, and ears being represented by "string-holes" on the neck.

Sometimes the rim is sloping, which also appears in Black slip II ware, but the most characteristic type is that with pinched rim, as it is also in the Black slip II ware. Linked up with these types is the spout-jug with pinched spout and heel at its back, and a handle from neck to shoulder. Especially in the small jugs there is a remarkable tendency to provide the vessels with string-holes and projections. A very peculiar variety is the jug with open mouth ending in a tubular spout, which appears only in the White painted III ware. The spout is the result of a gradual contraction of the spout, as transitional shapes show. The handles usually run from neck to shoulder, but sometimes from mouth to shoulder. Occasionally

[1] In Early Cypriote III, where no corresponding Red polished types yet have appeared, some White painted jugs of this type have already been found; e. g., Katydhata tombs 27, 82 etc.

Digitized by Google

the necks and spouts are doubled, and tripodic feet are attached at the base. String-holes are used in abundance in front at the lower neckline or on neck, handle, and all round the body.

The bottle is of the round or oval type already met with in Black slip II and Red polished IV ware. The base is round or flattened, occasionally provided with a foot. String-holes and projections are sometimes used in superfluity. There is also a specimen of a bottle with human arms indicated in relief on the shoulder, the same anthropomorphical phenomenon as was observed.

The flask is a characteristic White painted III type. It is also found in the White painted II and Black slip II wares, but by no means in such quantity as in the White painted III ware. The types are mainly three: the flask with round mouth, the flask with open spout, and the flask with tubular spout. The body is usually oval and lenticular, or sometimes if the flask is larger, there is a tendency towards the conical sack-shaped type, which also appears in the Black slip II ware. The base is sometimes rounded, usually flat, and even raised; but as a rule it is too narrow to allow the flask to stand steadily. Occasionally a tripodic foot is used, and rarely the neck is doubled. Both in the flasks with round mouth and those with open spout the handle usually runs from neck to shoulder, and only occasionally from mouth to shoulder. In these vessels, therefore, the flasks with round mouth are linked up with the type of jug common with those of the Black slip I and Red polised III wares, while the flask with open spout follows the Black slip II style. Stringholes are frequently used in front at the neck-base, on neck, handle, and bordering the body.

The amphorae with the exception of a rare type with globular body, concave neck, and flaring rim, are of the type characteristic to the Black slip II ware. The handles are as a rule horned and usually run from neck to shoulder, although there are also specimens of amphorae with vertical shoulder-handles as in the Black slip I and Red polished III pottery, but the difference in shape is evident: the White painted III amphora is more distinctly shaped and similar to the Plain white amphora with horned shoulder-handles.

Finally, ring-vessels and composite vessels are also represented, keeping up the old tradition from the Red polished III ware.

We thus see that the White painted III ware as to the shapes comprises two styles of which the first, together with the Black slip

Digitized by Google

I ware, is dependent on Red polished III types, while the second style has shapes common with the Black slip II ware. The vases of this second style are by far the most numerous.

III. Decoration.

The ornamental elements consist of straight lines, zigzag lines, wavy lines, bands formed by parallel lines usually with straight lines enclosing wavy or zigzag lines, triangles and lozenges, circles, chequers, oblong and square, cross and spoke ornaments. In the case of the bowls the handles are painted in cross, zigzag, or long strokes, sometimes combined; or else are wholly covered with paint. Along the rim of the shallow bowl is usually a border of hatched triangles, parallel zigzag lines, or hatched lozenges, while the bottom is reserved as the main ornamental area. These bottom ornaments are arranged in two different ways: either bands and lines, straight and zigzag, run in parallel strokes over the bottom or they meet each other in different combinations. Common is the cross-ornament of bands of straight, zigzag, and wavy lines; with circles, wavy lines, or crosses, in the angular interspaces; also common are the N-pattern and the spoke-pattern, both formed by bands of parellel lines. Very seldom the border round the rim is interrupted by the bottom decoration, projecting to the rim. While thus the outside is richly decorated the inside has a somewhat poorer decoration. Sometimes is consists only of two or three concentric wavy lines round the pot-wall, but usually it forms a cross-ornament of parallel lines or rarely wavy lines, with circles, wavy lines, etc. as filling-in ornaments in the angular interspaces; also the spoke-ornament is used. The deep bowls, on account of the different shape and the higher pot-wall, are otherwise decorated; though also in some less deep bowls the same decoration is used as in the shallow bowls. As a rule they are decorated in the usual vertical-horizontal system: horizontal friezes of hatched or latticed chevrons, zigzag-band-lozenges, etc, enclosed by lines encircling the body, usually interrupted in the middle by a vertical line-band system; or vertical panels of latticed chequers, triangles, etc., cover the surface, sometimes bordered at the bottom by concentric circles. The inside has no decoration, only zigzag and wavy lines run inside the rim.

The handles of the jugs are decorated in the same way as those

Digitized by Google

of the bowls. Round the neck are painted concentric lines, zigzags, and wavy lines. The ornaments are composed in the usual vertical or horizontal system. Besides this, occasionally some small jugs are covered all over with hatchings or a chess pattern, often with a longitudinal line dividing the jug into two halves. The horizontal decoration is as usual divided into friezes with chevrons, triangles, lozenges or chequers; with bordering lines and sometimes wavy lines in the interspaces. The vertical decoration usually consists of latticed or hatched triangles, panels with hanging wavy lines, sometimes double zigzag lines, cross-lines, a cross-ornament, and hatched lozenges in the interspaces, and limited at the bottom by concentric lines and wavy lines. The bottom of the jugs is occasionally decorated as the bowls, with spoke and cross ornaments, circles, wavy lines, etc., as filling-in ornaments.

The bottles are always vertically decorated with very simple ornaments: merely lines and wavy lines, sometimes also the whole surface is covered with hatchings.

The flasks are also decorated like the jugs. A typical feature is that the horizontal friezes always are interrupted at both sides by a vertical band. Sometimes both the vertical and horizontal system are used together on the same vase, and sometimes also the over-all system is used, covering the vases with hatchings or chequers.

For the amphora, on the other hand, the horizontal system is preferred. If occasionally the neck is very tall, a vertical decoration is used on the neck while horizontal friezes encircle the body. Sometimes also the vertical line-band system crosses the bottom. Thus the system that was the rule in the bowls and rother rare in the jugs, appears occasionally in the amphorae.

In general both the decorative elements and the composition are in common with the White painted II ware, and consequently also with the Red polished ware. The difference between White painted II and III wares is more a difference in technic and shape than in decoration. What constitutes the difference is that the former, with its predilection for broad latticed bands and chequers, has a certain ornamental dignity, which though it sometimes is represented also in the White painted III ware, is not typical of it. That no hatched or latticed triangles hitherto have been found in the ornamental stock of the White painted II ware might only be accidental, as well as the absence of the characteristic spoke and cross ornaments

Digitized by Google

at the bottom of the bowls. At any rate, the hatched triangles are very common in the Red polished II ware. It is therefore not a break in the continous development of the decoration.

White painted IV ware.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is partly of the same quality as that of the White painted III ware, and is covered with a thin cream or buff slip, sometimes lustrous, but usuallly mat, on which the ornaments are painted in usually slightly lustrous paint, red or black in colour. But besides that there is another kind of clay, gritty and rougher, brown in colour, without slip, and the ornaments are painted in mat black paint.

II. Shape.

a) *Jug.*

1. Globular jug with round base, long concave neck, curved or sharply marked profiled rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder.
2. Globular jug as above, with short concave neck.
3. Globular jug with round base, short wide neck, flaring curved rim, sometimes sloping, and a handle from rim to shoulder.

b) *Bottle.*

1. Globular bottle with round base, short cylindrical neck; widening, curved rim, and two horizontal string-holes on the shoulder.

JUG. BOTTLE.

1 2 3 1

The stock of types consequently seems very limited at present, consisting only of jugs with narrow and wide round mouth, and

Digitized by Google

bottles. This is due to the fact that very few tombs with White painted IV ware have been found, but in my excavations at Kalopsida I found fragments of bowls and jugs with pinched rim and open spout of White painted IV ware. This material will be published later on. It shows, however, that the types are not so few as the descriptive analysis above would lead one to think; but on the other hand it seems also, to judge from the excavations at Kalopsida, that the White painted IV ware does not possess by any means so many various shapes as the White painted III, and not even so many as White painted V ware. It is a pottery class with rather few and thorough-going types.

The jugs with narrow concave neck and handle from rim to shoulder are essentially the same as the corresponding jugs of the Black slip II and White painted III ware, but the bodies of the White painted IV jugs are more regularly globular and symmetrically built up — a feature connecting them still closer with the Red-on-black jugs with flaring rim and handle from rim to shoulder. The jugs with wide neck are a slightly altered form of the wide-necked jugs of the first style of the White painted III ware, and the bottle is of the globular type characteristic to the Black slip II and White painted III wares, but has two string-holes at the neck-base, which so far as I know is unknown in the globular bottles of these wares, though it sometimes occurs on the oval bottles. It is true that some Red polished IV bottles have two string-holes and are quite identical with these White painted IV bottles, but since they are not found before the appearance of the White painted IV ware[1] they must be considered as influenced by this ware.

The White painted IV ware is consequently not distinguished from the previous vase-classes by its shapes. The difference comes in with the decoration.

III. Decoration.

The decorative elements are not only purely geometrical but linear: straight lines, wavy lines, zigzag lines; v o i l à t o u t!

These elements are composed either in a vertical-horizontal or crossing system.

In the case of the bowls crossing lines sweep from the rim over the whole surface.

[1] Found e. g. in Katydhata tomb 11.

Digitized by Google

As for the jugs it is very common to cover the handles with paint or apply a longstroke to them. The necks are ornamented with ring-lines. The horizontal frieze-decoration on the shoulder has shrunk up to a border of straight and wavy lines, from which vertical lines and wavy lines, covering the body in parallel strokes, run down to the bottom, where they meet. Quite as typical is the crossing system, with crossing lines sweeping over the body from neck to bottom. The aesthetic force of the White painted II and III wares is lost, and the ornaments imitate directly the skeuomorphic scheme.[1] In this lies a striking parallel in the development of the decoration from the Red polished II to the Red polished III style, and it is the same "knock-out" of the artistic and psychical incitation by the material model.

White painted V ware.

1. Technic.

All the vases are handmade. The clay is occasionally well silted, rather soft, and buff in colour, but for the most part hard and gritty. The surface is sometimes covered with a white slip, for the most part it is un-slipped; at times it is "shaved" as the White shaved ware. The ornaments are painted in usually mat dark, sometimes red paint.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with rounded base, angular out-line, profiled out-turned rim, and a vertical handle from rim to belly.

2. Shallow bowl as above, with a horizontal horned handle at the belly.

b) *Jug.*

1. Globular jug with flattened base, cylindrical neck, curved in-turned pinched rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Oval jug with low foot, angular shoulder-line, narrow cylindrical neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

3. Globular jug with round base, short neck, open spout, and a handle from neck to shoulder.

4. Globular jug with round or flat base, cylindrical or concave neck, open spout, and a handle from neck to shoulder, occasionally with two necks joining upwards into one.

[1] Schuchardt: P. Z. 1909, pl. XII; Ann. du Mus. du Congo p. 79 sqq. espec. p. 84.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

JUG.

1

2

3

4

JUG.

4

4

5

5

6

7

8

9

FLASK.

1

2

3

4

Digitized by Google

5. Oval jug with flattened base or short foot, short neck, open spout, and a handle to the shoulder, sometimes with an animal's protome on the shoulder or a human figure on the neck.

6. Globular jug with round base, short neck, open mouth with a tubular spout, and a handle from neck to shoulder.

7. Oval jug with narrow flattened base, very short wide neck, pinched rim, and a rising handle from rim to shoulder.

8. Globular depressed jug with round or flattened base, wide short cylindrical neck, a tubular spout in front on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

9. Double-conical jug with flat base, long wide cylindrical neck, thick flat rim, and a horizontal handle from rim to shoulder.

c) *Flask.*

1. Oval lenticular flask with flattened base, short neck, plain rim, and a handle from rim to shoulder.

2. Cylindrical flask with flat base, cylindrical neck, sloping rim, tubular spout on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

3. Cylindrical flask as above, with open spout, and a handle from neck to shoulder.

AMPHORA.

1

2

3

4

RATTLE.

1

Digitized by Google

4. Conical flask with flat base, narrow neck, plain rim, a handle from neck to shoulder, and a string-hole at the neckbase.

d) *Amphora.*

1. Globular amphora with round base, wide cylindrical neck and profiled rim, pierced by string-holes.
2. Oval amphora with short foot, narrower neck, profiled rim, and two animal-shaped handles from neck to shoulder.
3. Globular amphora with round base, narrow neck, flaring curved rim, and two vertical handles on the shoulder.
4. Oval amphora with round base, short narrow neck, down-turned rim, and two vertical handles below the shoulder.

e) *Rattle.*

1. Oval rattle with rounded base, two holes at the top, and a handle from top to shoulder.

The bowls have preserved the round base, but the sharply-marked, metallic outline is characteristic of this ware. The jugs do not differ essentially from the types already developed in the White painted III ware. Peculiar is the jug with in-turned, pinched rim. Most common is the jug with open spout; this has the typical pinched form and the handle runs from neck to shoulder, as introduced in the Black slip II and White painted III ware. The jug with narrow neck, pinched rim, and sharp shoulder-line is, on the other hand, probably influenced by the corresponding Syrian jugs, though these, so far as imported to Cyprus at least, have not the pinched rim. Peculiar is the jug with a human figure on the neck; on flasks of the White painted III ware we noticed the same phenomenon.

The wide-necked jug with tubular spout is a variety of an old acquaintance, met with already in the Red polished III ware. The jug with wide cylindrical neck has a double-conical body, which links it up with the corresponding variety of this type in the Base-ring ware, rather than with the previous types. The flasks have chiefly shapes of their own: typical are the cylindrical and conical flasks; only the oval lenticular flask has some affinity to those of the White painted II ware.

Digitized by Google

The amphora with two pierced holes at the rim is, except for the missing handles, quite of the White painted III type. Those with narrow neck and handles on or below the shoulder have their ancestors still further back in the Red polished III and Black slip I types. Quite unique is the amphora with animal-shaped handles, evidently imitating a metal vessel, perhaps foreign.[1]

The shapes of the White painted V ware consequently display different tendencies: connexion with the previous types, contact with the succeeding types, and influence from the foreign types.

III. Decoration.

In the decoration as well as in the shapes these three different tendencies may be observed. The connexion with the ornamentation of the White painted IV ware is kept up by most of the vases (nearly all White painted V sherds found in Kalopsida were of this kind), but the cross-line system is abandoned: the bowls are decorated with a border of zigzag lines round the rim, and the jugs are decorated in the vertical-horizontal system; further, instead of lines the characteristic ornamental element of the White painted V ware is the broad band, often enclosed by lines, and if merely lines are used there is, in contrary to the "all-covering" system of the White painted IV ware, a remarkable tendency to gather them in distinct groups, usually three and three toghether. Moreover the border round the neck very often consists of a zigzag line, enclosed by lines, instead of merely lines, as in the White painted IV ware. The decoration of broad bands is also much used on the amphorae. The contact with the succeeding painting technic is shown by the appearance of the White slip "ladder-rope" pattern on jugs and amphorae. Finally, there is influence from the foreign ceramic art. This is evident in the ornaments of latticed panels and lozenges enclosed by broad lines with parallel strokes, zigzag lines, circles, and concentric circles, etc., as filling-in ornaments. On the wide-necked jug the chief ornaments are placed on the neck, while the body of the vessel is decorated only with groups of oblique vertical lines or horizontal zigzag lines. On the jugs the shoulder is the main ornamental area, while the lower part of the vessel is divided by groups of oblique lines. Often, however, also the shoulder

[1] Cp. Ohnefalsch-Richter: V. B. A. G., 1899, p. 385.

Digitized by Google

decoration has been reduced to only groups of oblique lines. This ornamental system is most probably due to influence from Syrian art. In Syria pottery has been found decorated in the typical way, with latticed panels enclosed by broad lines, and in Kalopsida I found in a Middle Cypriote II stratum a vase decorated in the same way. As the Cypriote White painted V pottery does not appear before Middle Cypriote III, the Syrian ware is in precedence, and we must consider it as the inspiring model.

The White painted V ware is therefore also as to the decoration a transitional ware, modifying the previous decoration, showing contact with the succeeding and also with the foreign ceramic art.

WHITE PAINTED WARE.

Animal-shaped vases.

The animal-shaped vases of the White painted ware are grouped together like those of the Red polished ware. The types are very numerous, and similar to those met with in the Red polished ware: modelled animals, either with only a hole in the mouth or in addi-

WHITE PAINTED WARE.

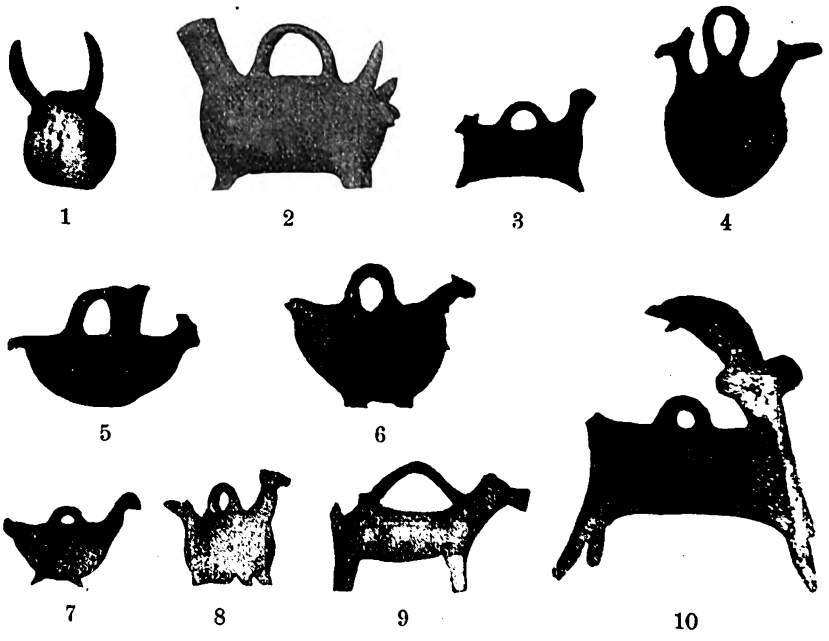

Digitized by Google

tion provided with a necked mouth like the vases proper. Always a string-hole or a handle is placed on the animals neck. The vase usually stands on three or four feet: more seldom the base is rounded or disc-shaped. The animals are of course roughly modelled and it is not always possible to determine what kind of animal is represented. Bulls, sheep, donkeys, and birds may be recognized.

RED-ON-BLACK WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is that used in the Black slip ware, sometimes buff-coloured and softer, sometimes brick-coloured and hard. The surface is covered with a lustrous slip, which sometimes degenerates into a mat slip; it is black in colour, but sometimes partly red through oxidation of the iron. On this the ornaments are painted in a mat red paint.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow round bowl with round base, semicircular spout, and a horizontal string-hole at the rim.
2. Shallow round bowl with round base, inwards-bent rim, and a horizontal handle near the rim.
3. Deep bulging bowl with round base and raised flaring rim.

b) *Jug.*

1. Globular jug with round base, narrow concave neck, flaring curved rim, and a handle from neck to shoulder.
2. Globular jug with round or flattened base as above, with a handle from rim to shoulder.
3. Globular jug with round base, short, wider neck, flaring curved rim, and a rising handle from rim to shoulder.
4. Depressed jug with flat base, long, wide, concave neck, flaring curved rim, and a horned handle from rim to shoulder.
5. Globular jug with round or flat base, upwards-narrowing neck, open spout, and a handle from neck to shoulder.

The shallow bowl with semicircular spout is identical with the White painted III and Black slip II bowls, and the shallow bowl with horizontal handle has counterparts both in White painted II and III and Black slip II wares.

Digitized by Google

BOWL.

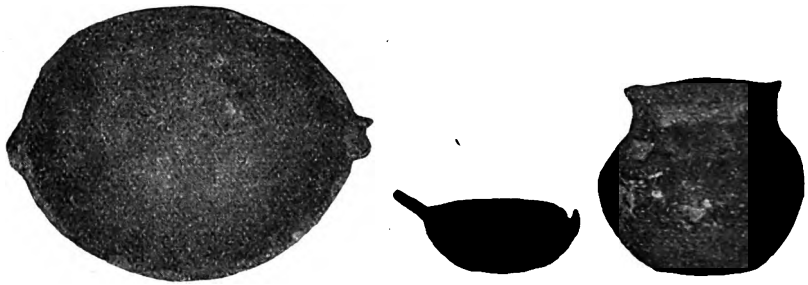

1 2 3

JUG.

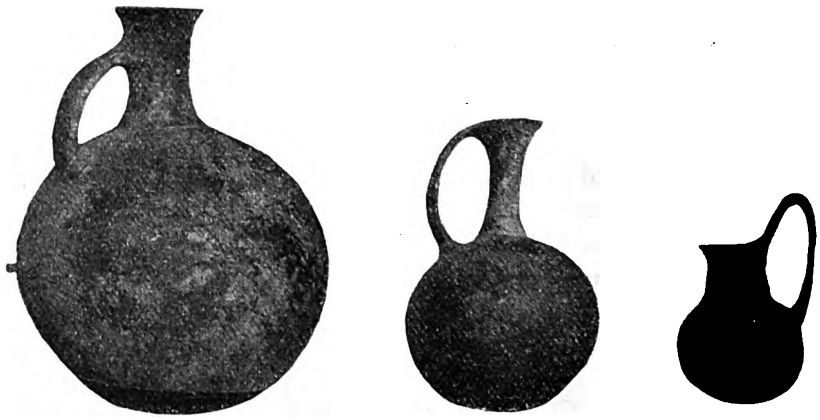

1 2 3

4 5

Digitized by Google

The globular jug with narrow concave neck is represented in Red polished III and Black slip I wares, but in these wares the handle is rounded and not ribbon-shaped as on the Red-on-black jug. The type with handle from rim to shoulder occurs also in White painted IV ware and that with handle from neck to shoulder is further transferred to the Monochrome ware and finally slightly modified in the Base-ring jugs with ribbon-handle. This type of handles is very common in the Base-ring ware, which evidently is influenced by leather and above all metal prototypes. Finally, the jug with wide concave neck and the jug with open spout are similar to those of the Black slip II and White painted III wares, but the neck of the wide-necked jug of these wares is not usually concave. The Red-on-black ware thus has its shapes common with mainly the Black slip II and White painted III and IV wares. In cases where this ware includes shapes derived from the Red polished III and Black slip I wares, its more advanced character is shown by its metal-imitating tendency, often even more conspicious in the corresponding Black slip and White painted types, owing to its very thin walls and extraordinarily fine and exquisite modelling, which imparts to it a special delicacy and gracefulness.

III. Decoration.

The ornaments consist only of lines, often painted with a brush in fine, short parallel strokes, but sometimes also with the heavier strokes familiar in the White painted ware.

The bowls are decorated on the inside with crossing line-bands and short parallel strokes at the rim in angular interspaces.

The jugs have ring-lines and strokes on the neck, while the body usually is decorated with a horizontal line-band round the shoulder and some vertical line-bands from the neck, crossing the shoulder-band and meeting at the bottom. It is thus the same decorative system as that used in the White painted IV ware, with which also the Red-on-black ware is contemporary.

PLAIN WHITE WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is buff or white in colour, and very hard and gritty. The surface is either uncovered or washed over with a white wash.

Digitized by Google

II. Shape.

a) *Jar.*

1. Oval jar with flat base, short concave neck, and stilted rim, sometimes with horizontal handles at the shoulder.

2. Pear-shaped jar with rounded base, stilted rim, and two horned vertical handles on the shoulder.

JAR.

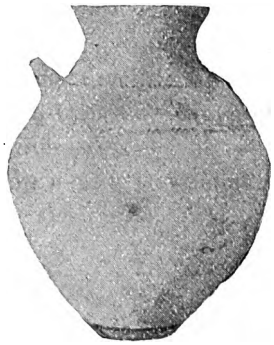

1

1

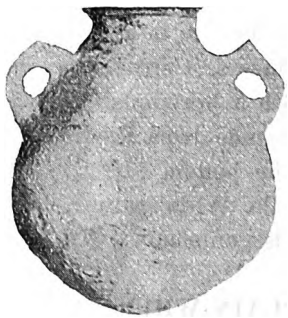

2

The Plain White ware is a vase-class with shapes of its own. Hitherto only a few specimens have been found in the tombs but

Digitized by Google

by digging in the settlements I quite naturally found plenty of it: it is the domestic store-pottery. Of course the stock of types is not exhausted by the jar-types described above. I found also bowls and amphorae of the same ware. At a later date I hope to publish description of some interesting pottery from these excavations, and I then will publish some more types of this ware and treat it in full.

WHITE SHAVED WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is white or pink, sometimes greenish in colour, and hard or soft baked. It seems to have been formed by a knife, cutting the clay into flakes.

II. Shape.

a) *Jug.*

1. Spindle-shaped jug with pointed base, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

JUG.

1

The White shaved jug probably is an imitation of the Syrian jugs with pinched rim and pointed base, which beginning in the Middle Canaanite continue until the Late Canaanite period.[1] Some of the White painted V jugs are made of the same clay as the White shaved ware.

MONOCHROME WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is usually hard and gritty; black-grey if the oxidation of the iron has been prevented, or occasionally red-brown or even brick-red in colour if the oxidation has been allowed to proceed; in some cases it is plain, but more

[1] Cp. p. 201, 208.

Digitized by Google

often covered with a sometimes mat, sometimes slightly lustrous, always very thin slip, which usually is black, sometimes red-brown in colour. The Monochrome ware is consequently partly a black, partly a red ware.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base, contracted rim, and a horizontal horned handle near the rim.
2. Hemispherical bowl with round base and a horizontal handle near the rim.
3. Hemispherical bowl with round base, semicircular spout, and a horizontal upright handle at the rim.
4. Hemispherical bowl with round base, a tubular spout, and a horizontal up-turned handle near the rim.
5. Large deep bowl of rounded outline, with flattened base, raised profiled rim, and a horizontal horned handle on the shoulder.
6. Deep bowl with rounded base, raised rim, a sharp flat out-turned rim, and a handle from rim to shoulder.

b) *Jug.*

1. Globular jug with flattened base, narrow cylindrical neck (mouth broken), a handle from mouth to shoulder, and a small ring-handle in front at the neck-base.
2. Oval depressed jug with flattened base, rather wide concave or cylindrical neck with sharp out-turned or flat rim, and a handle from rim to shoulder.
3. Oval depressed jug with rounded or flat base, wide cylindrical or concave neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.
4. Globular jug with round base, wide upwards-tapering neck without marked neck-line, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.
5. Globular or oval jug with rounded or flattened base, cylindrical or somewhat concave neck, flaring curved rim, and a strapped handle from neck to shoulder.

Crater.

1. Open crater of rounded outline with base-ring, profiled rim, and two vertical handles on the shoulder.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

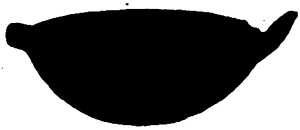

3

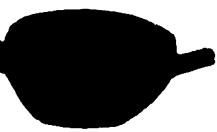

4

5

6

JUG.

1

2

3

3

4

5

CRATER.

1

Digitized by Google

The bowls are of rounded outline, some quite hemispherical, with plain rim.

Sometimes the rim is raised and contracted, and its sharp thin edge and the sharp-edged, often hooked handles show the advanced metal influence, in comparison with the Black slip ware, where the handles always preserve the rounded outline. But the shapes are by no means new. The hemispherical bowl traces its old tradition back to the Red polished ware, and the bowls with raised rim and either a vertical or horizontal handle are only modified, more "metallized" Black slip II shapes.

The same thing is applicable to the jugs. The large jug with round base, cylindrical neck, and handle from neck to shoulder — the standard type of the Red polished II—III and Black slip I ware, also appearing in the Red-on-black ware — is still generally current, and the handle is strapped as in the latter ware, but usually the jugs have handles from rim to shoulder as in the Black slip II ware and its contemporaries. The jug with long, narrow, cylindrical neck, is typologically linked up with the corresponding Black slip II and Red-on-black jugs. Since the handle is represented as tied to the neck, as by a leather-strip, it is probable that a leather jug is the prototype, and the relief-stripes on the body would then imitate the seams. The jugs with wide neck have round mouth or pinched rim. The jug with round mouth is a modified type of the jug, starting already in Red polished II ware and carried on through the Black slip and White painted wares, and further on to the Base-ring and White slip wares. The jug with pinched rim, on the other hand, seems to be an imitation of the corresponding Syrian White plain jug. The metal prototypes of most of these jugs are very clear, because of their sharp and distinct outlines and edges.

The crater, finally, is a quite un-Cypriote type: it is absolutely unique and seems also to be a copy of the Plain white Syrian crater, though, contrary to this it has a round outline.

The contacts with the previous types are therefore kept up, though the forms are more advanced and show influence from the foreign pottery: in these respects the Monochrome ware stands on the same line as the Black slip III ware i. e., between the Black slip II and the Base-ring wares.

Digitized by Google

III. Decoration.

As a rule the vases are undecorated. Occasionally the seams of the leather prototypes are indicated by relief-stripes. Sometimes the jugs are decorated with grooved scrolls. Wheather these are derived from the leather-technic, as Prof. Myres believes, is very uncertain.[1] At any rate this ornament, as well as the seam-ornament, is common with those of the Base-ring ware.

Painted ornaments appear only once: on the crater, and unique though its shape is, equally unique is its decoration, consisting of rows of dots and lines, painted with white colour.

BASE-RING WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is in rare cases buff in colour, soft and well silted, but most of the larger vases are made of a hard, gritty clay; not so rough, however, as that used in the Monochrome ware. The clay of the smaller pots is often well silted and the walls very thin. It is sometimes brown all through, when the oxidation of the iron has not been prevented, and grey all through or grey in the core and brown at the surface when the oxidation has been reduced. The surface is covered with a thin, usually more or less lustrous slip, which like the clay is usually black, but sometimes brown, if oxidized. As usual the vases are first baked, then slipped, and lastly baked once more with the slip on.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow or heimspherical bowl with base-ring and a horizontal string-hole at the rim.
2. Hemispherical bowl with base-ring and a horizontal handle near the rim.
3. Deep upwards-widening bowl with base-ring, straight or slightly convex out-line, raised rim, and a horizontal horned handle on the shoulder.

---

[1] Cp. below p. 191.

Digitized by Google

BOWL.

1 2 2 3

4 4 5

6 6

JUG.

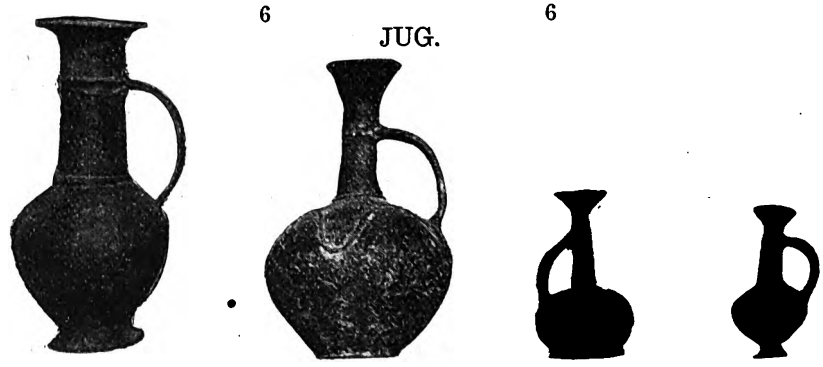

1 2 2 2

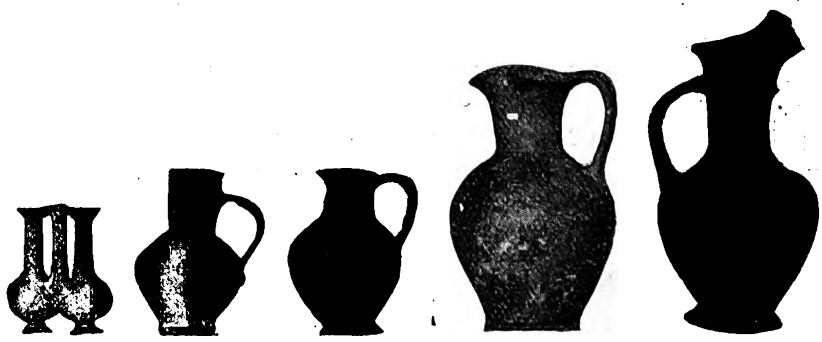

3 4 5 6 7

Digitized by Google

JUG.

8 9 9 10 10

11 12 13

FLASK.

1 2 3

JAR.

1

ANIMAL-SHAPED VASE.

1 2 3

Digitized by Google

4. Deep bowl as above with concave angular out-line, raised rim, and a horizontal, seldom plain, usually horned handle on the shoulder.

5. Basket-shaped bowl with rounded base, profiled rim, and handle over the mouth.

6. Squat bowl with flattened base, narrow mouth with wide profiled rim and two or three horizontal or vertical string-holes on the shoulder.

b) *Jug.*

1. Oval or globular jug with base-ring or a short wide foot, long, cylindrical neck, curved flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Globular, ovoid, or squat jug with base-ring, short and wide or narrow and high foot, usually upwards-tapering neck, sometimes bent back-wards with sharply-marked funnel-lip and a handle from neck to shoulder.

3. Double-jug, consisting of two jugs as above, with a joint handle from rim to shoulder.

4. Oval jug with base-ring, cylindrical neck, ring-rim, and a handle from neck to shoulder.

5. Oval jug with base-ring or a short foot, short upwards-tapering neck, flaring curved rim, and a handle from rim to shoulder.

6. Oval jug with base-ring, short upwards-widening neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

7. Oval jug with base-ring, cylindrical neck with open spout, and a handle from neck to shoulder.

8. Globular jug as above, with long, cylindrical neck, open spout, and a handle from spout to shoulder.

ANIMAL-SHAPED VASE.

4 5 6 6

Digitized by Google

9. Oval or depressed jug with base-ring or short foot, short wide neck, sharply-marked out-turned rim, and a handle from rim to shoulder.

10. Squat rounded or double-conical jug with base-ring or short foot, wide long neck with sharply profiled rim, and a plain or horned handle from rim to shoulder, occasionally from neck to shoulder.

11. Squat rounded jug with base-ring, wide neck with flaring curved rim, a tubular spout (broken) and a horizontal horned handle on the opposite side of the shoulder.

12. Globular depressed jug with base-ring, profiled rim, mouth covered by a strainer, a tubular spout on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

13. Pear-shaped jug with base-ring or a short foot, as above, and a handle from rim to shoulder.

c) *Flask.*

1. Round, lenticular flask with rounded edge, narrow upwards-tapering neck with profiled out-turned rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Round lenticular flask with sharp edge, narrow, usually upwards-tapering neck with usually stilted rim, and a handle from neck to shoulder, sometimes with horizontal string-holes on the shoulder.

3. Spindle-shaped longer or shorter flask with base-ring, usually upwards-tapering neck with stilted rim, and a handle from neck to choulder.

d) *Jar.*

1. Pear-shaped jar with base-ring, very short neck, wide out-turned rim, and three horizontal string-holes on the shoulder.

e) *Animal-shaped vase.*

1. Ovoid vase with base-ring, a cylindrical neck with plain rim, and a bull's head with mouth-hole on the shoulder.

2. Oval vase with base-ring, cylindrical neck with sharply profiled rim, and a bull's head with mouth-hole on a long neck joined with the rim by a handle.

Digitized by Google

3. Squat vase on four feet with a short neck, widening curved rim, a handle from rim to body, and a bull's head with mouth-hole on a long neck on the opposite side.

4. Spindle-shaped vase with base-ring, cylindrical neck with plain rim, a handle from rim to back, and a bull's head with mouth-hole on the back in front.

5. Three bull's heads crowning the top of a (broken) vase, with a handle from neck to shoulder.

6. Bull-shaped vase on four feet, with mouth-hole, a cylindrical mouth and a basket-handle on the back.

The old hemispherical bowl-type has now at last got a base-ring, but is is very rare. The hemispherical bowl is definitely ousted and the deep bowl with either straight or concave sides and base-ring is the predominant type. To the jug with straight outline there is a fore-runner in the White painted III bowl with flat base, straight upwards-widening sides, and a knobbed handle at the rim. The jug with concave angular sides in still commoner than the straight-sided jug. It is the standard type of bowl in the Base-ring ware, where the metal-imitating intentions of this ware are fully realized. Between the simple hemispherical gourd-bowl and this pure metal-imitating bowl of the Base-ring ware there is a wide gap, though filled by many transitional forms.

Very rare are the shallow bowl on low foot, the small pyxis with basket-handle, and the squat bowl with narrow profiled mouth and two or three ear-handles on the shoulder, the latter imitating the Mycenaean pyxis, as well as the pyriform jar imitates the corresponding Mycenaean type.

Also the jugs preserve old types, though refined and advanced. The jug with long cylindrical neck is the final and elegant end-product of the Red polished II jug, which we have seen to be modified and handed down by the Black slip, Red-on black, and Monochrome wares. The jug with the narrow upwards-tapering neck and funnel-lip seems also to have its starting-point in the Red polished II jug with funnel-lip. We have seen how the shape is handed down to the Black slip III ware, where the handle was observed to wander down from the lip to neck, as is the rule in the Base-ring ware. The jug with pinched rim is represented in the Monochrome ware and there linked up with the Syrian White plain jugs.

Digitized by Google

The wide-necked jugs, analysed above, are in the same way as the other main types closely linked up with the whole series of wide-necked jugs from the Red polished to the Black slip and White painted wares. The shapes are essentially the same, only the models have varied. Ohnefalsch-Richter and Myres[1] suggest leather-prototypes for this pottery: the strapped handle and the relief-stripes on the neck imitating the fastening of the handle testify to this. The relief-scrolls, which also Prof. Myres interpretes as imitating leather-seams, are probably to be interpreted otherwise,[2] and besides the leather the metal[3] was the inspiring model: the nails and bosses of the metal vessels are represented, as well as their sharp out-lines and edges. This is applicable also to the jugs with open spout, where the jug with the handle tied from neck to shoulder may be a leather-imitation, and that with the gracefully curved handle from rim to shoulder a metal-copy. The jug with open spout is, however, much rarer than that with round mouth. The "tea-pots" with tubular spout and strainer-mouth are also very rare.

The flask is not developed out of the earlier types, neither the round lenticular nor the spindle-shaped. Both are imitations of the Syrian Red lustrous III flasks.

The animal-shaped vases are of the two kinds met with before: vases with an animals protome and a necked mouth and modelled animals, also these provided with a necked mouth on the neck. The bull is the predominant type. Frankfort[4] has tried to connect these bull-shaped vases with animal-shaped vases found in the Near East, the home of which he considers to be North Syria. But besides the difference in time, two features are characteristic for the Cypriote bull-vases, and as we have seen are old Cypriote: the hole in the animal's mouth and the handle at the back. These features are missing in the foreign animal-vases and the Cypriote bull-vases are therefore not copies of foreign models, but as the main types of the Base-ring ware continue the Cypriote artistic traditions.[5]

---

[1] C. M. C. p. 37; H. C. C. p. 36.

[2] Cp. p. 192.

[3] Cp. H. C. C. p. 36.

[4] Frankfort: Mesopotamia, Syria, and Egypt, and their Earliest Interrelations, Roy. Anthr. Inst. Occas. Pap. no. 6, London 1924, p. 112.

[5] The question of the Theriomorph vases is very interesting. To my mind their occurence in Cyprus, where they attained a local development, is due to the separation of the Cypriote culture in early times from that of the Near East. (Cp. p. 2).

Digitized by Google

In the Base-ring ware the shapes inspired by the advanced leather and metal technic attain an elegance of style hitherto unknown in the Cypriote ceramic art: it is a revival mutatis mutandis of the grand Red polished II style: it is the same perfect taste for shape, appearing in well-balanced and symmetrically-built bodies and beautiful and sweeping out-lines, to which in the Base-ring ware is added technical advancement and skill.

III. Decoration.

The decoration is either in relief or painted, only occasionally incised ornaments are used.

The relief-work is usually purely skeuomorphic, representing the straps or nails for fastening of the handles, and the plain or grooved bands tied round the body as a cover and facilitating the transport. The strapped vases evidently imitate leather-technic and the nailed imitate metal-technic, which also is manifested in the bosses sometimes applied on the vessels.[1]

Rarer than the skeuomorphic decoration is the magical with the snake as the only representative. It is sometimes quite naturalistically designed coiling on the shoulder of the jugs,[2] with the tail towards the handle but often it is conventionalized to a mere wavy line. It seems that the fairly common scroll-ornament is also a conventionalized snake ornament and not skeuomorphic, representing the seams of the leather-prototypes since it appears also on those vessels, that imitate the metal-technic.

The painted decoration is carried out with mat white paint on the dark slip, it is thus a light-on-dark technic, appearing for the first time in the painted decoration.[3] The ornaments are very simple: paralled lines round the neck representing the handle-straps and fascicles of parallel or crossing lines, inspired by the net-work covering the body, in the same way as the dark-on-light ornaments of the White painted IV ware. Quite unique is the dark-on-light paint on the squat bowl, type 6.

The incised ornaments are, as stated above, exceedingly rare: they appear only in the Base-ring ware at its beginning, and are obviously

[1] Cp. above.

[2] Cp. K. B. H. pl. CXXII, 5.

[3] With exception of the unique Monochrome amphora, decorated with white paint.

Digitized by Google

influenced by the contemporary incised Black slip ware. The incisions are narrow and unfilled, and consist of the simple ornaments in lines, zigzags, and points.

The decoration of the Base-ring ware is consequently rather poor. It is on account of its own nature not an ornamental ware, and the poor ornaments stand in great contrast to the beautiful shapes.

BUCCHERO WARE.

I. Technic.

The vases are both hand-made and wheel-made. This difference corresponds to a difference in the clay. The hand-made vases are of the same clay as that used in the Base-ring ware, while the wheel-made vases are for the most part of a hard, calcareous, white-coloured clay. In both cases the vases are covered with a grey or black slip, often lustrous, which, however, especially in the wheel-made vases degenerates into a mat slip, easily flaking off.

II. Shape.

a) *Jug.*

1. Oval jug with base-ring, very short concave neck, ring-rim, and a handle from rim to shoulder.

2. Globular oval jug with base-ring or short foot, longer usually upwards-narrowing neck, with ring-rim, and a handle from rim to shoulder.

JUG. AMPHORA.

1

2

1

2

Digitized by Google

b) *Amphora.*

1. Oval amphora with base-ring, short concave neck, ring-rim, and two horned handles from rim to shoulder.
2. Oval amphora as above, with longer, upwards tapering neck, ring-rim, and two horned handles from neck to shoulder.

The type-stock is consequently very limited, it contains chiefly jugs of two types: that with the short concave neck, and that with the long tapering neck. The amphorae are quite unique; hitherto there exists only one specimen of each: they correspond to the jug-types in that the one has a short concave neck, while the other has a longer and upwards-tapering neck.

The jugs with short concave neck are always hand-made; those with long upwards-tapering neck are both hand-made and wheel-made. The metal-imitating character of this class of ware is quite evident in the ribbed body, the ring rim, and the sharp out-line.

WHITE SLIP WARE.

I. Technic.

All the vases are handmade. The clay is very hard and gritty and grey all through, or grey in core and red at the surface; or, finally, sometimes red all through, according to the baking-process and the oxidation of the iron in the clay. The surface is smoothed and covered with a thick slip, varying from greyish to white and buff in colour. The decorations are painted on this slip in perfectly mat, usually black, but sometimes red colour, as the result of oxidation during the re-baking.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Hemispherical bowl with round base and a horizontal string-hole at the rim.
2. Hemispherical bowl with round base and a horizontal plain or horned handle near the rim.
3. Hemispherical bowl with round or flat base, semicircular spout near the rim, and a horizontal plain handle on the opposite side.
4. Hemispherical bowl as above, with two horizontal plain handles, and a short cylindrical spout projecting near the rim.

Digitized by Google

BOWL.

1

2

2

3

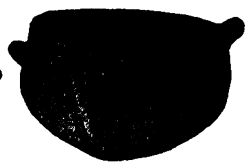

4

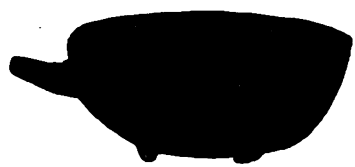

5

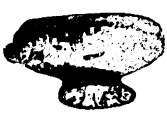

6

7

8

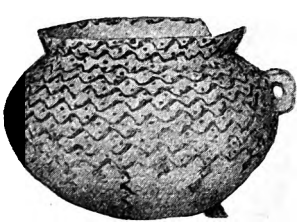

9

9

10

JUG.

1

1

2

3

4

Digitized by Google

JUG.

5 6 7

FLASK.

1 2

ANIMAL-SHAPED VASE.

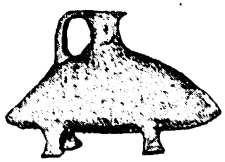

1

5. Hemispherical bowl as above, on three feet, with a horizontal plain handle near the rim.

6. Shallow bowl with low foot and a horizontal string-hole at the rim.

Digitized by Google

7. Shallow wide bowl as above, with two small vertical loop-handles at the rim.

8. Hemispherical bowl with base-ring and a plain horizontal handle near the rim.

9. Deep globular bowl with round base and profiled rim, sometimes with a vertical or horizontal handle on the shoulder.

10. Deep crater with depressed body, flattened base, wide cylindrical neck, down-turned rim, and a horizontal horned handle at the neck-base.

b) *Jug.*

1. Globular jug with base-ring or low foot, upwards-tapering neck, narrow rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Globular jug with flat base or base-ring, narrow upwards-tapering neck, wide lip, and a handle from neck to shoulder.

3. Globular jug with rounded or flat base, concave neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Globular jug with round base short concave neck and handle from rim to shoulder.

5. Jug with hemispherical body, base-ring, short wide cylindrical neck, down-turned rim, and usually a plain handle from rim to shoulder.

6. Jug as above with wide long cylindrical or usually concave neck and a horned handle from rim to shoulder.

7. Jug as above (base-ring lost), with horned handle (projection lost) from rim to shoulder, and a smaller handle from neck to shoulder on the opposite side.

c) *Flask.*

1. Spindle-shaped flask with high-foot, short narrow neck, down-turned rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Long upwards-widening flask with base-ring, concave neck, wide flaring rim, and a handle from neck to shoulder.

d) *Animal-shaped vase.*

1. Animal-shaped vase on four feet, with a short neck, flaring rim, and a handle from rim to back.

Digitized by Google

The hemispherical bowl with round occasionally tripodic base is very common. It has a bent-in or wide open rim and even — though seldom — a string-hole, but the most common type is the hemispherical bowl with horned handle (wish-bone handle): the standard type of bowl in the White slip ware. Both bowls preserve the old hemispherical bowl tradition: the wish-bone handle was introduced by the Black slip II and White painted III wares and transferred further on to the Monochrome and Base-ring wares. Less common are the bowls, shallow or hemispherical, with base-ring, of which the hemispherical bowl is identical with the corresponding type of the Base-ring ware.

The deep bowl with profiled out-turned rim is characteristic to the White slip ware while that with the rim raised into a neck is an advanced form of the deep bowls of the Monochrome ware, but the body is more squat and the rim raised into a neck; it has therefore a closer resemblance to the Base-ring bowl with squat body and wide neck, though this is much smaller.

The jugs are of three kinds: the jugs with funnel-lip, the jugs with pinched rim, and the jugs with wide neck.

The jugs with funnel-lip and a strapped handle from neck to shoulder, are identical with the corresponding Base-ring jugs. The small jug with globular body and concave neck is similar to the corresponding White painted IV type, and that with pinched rim is also found in White painted V ware. (Found at the excavation at Kalopsida not yet published.)

The jug with wide neck is a variety of that represented in the contemporary Monochrome and Base-ring wares. It has a base-ring or short foot, in accordance with the Base-ring but in contrary to the Monochrome ware. But its most characteristic difference from both these wares is the flat down-turned rim.

The long upwards-widening flask is an imitation of the Syrian Red lustrous III flask: the same imitation as was found in the Base-ring ware, and the spindle-shaped flask is a more free copy of the same type.

We thus see that the White slip shapes are for the most part identical with those of the Monochrome and Base-ring wares, though they show some characteristic details and modifications.

Digitized by Google

III. Decoration.

The decoration consists of ornaments in dark colour, painted on the white slip. It is thus, with respect to the decorative method, a continuation of the dark-on-light technic of the White painted ware, but the paint is perfectly mat and the ornamentation is quite different from that of the White painted ware, and exclusively characteristic of the White slip ware.

The ornaments mainly divide into two groups, different only in the decorative elements and not in the ornamental scheme which is the same. In the case of the bowls the first group consists of an upper border of parallel lines round the rim, with intermediary wavy lines, or chains of small lozenges. From this upper border are suspended bands of parallel straight, zigzag or wavy lines often bordered by dots ("the seam-ornament"); sometimes horizontal lines connect with the vertical further down. As for the jugs the decoration is similar, with horizontal and vertical bands, sometimes filled with short strokes, and the neck and shoulder-lines are accentuated by horizontal bands with intermediary wavy lines and chains of small lozenges.

The decoration of the second group consists of bands, either latticed or filled with short strokes; or chains of dotted or latticed lozenges, with intermediary ornaments of chains of plain, dotted or latticed small lozenges, connected squares, or rows of dots, arranged in the same closed vertical-horizontal "band-style" as the first group.

As filling-in ornaments are used single diminutive lozenges, rosettes of dots, and indented crosses etc.

This is the typical ornamentation. Seldom is an influence from another ware evident. Some bowls with latticed chess-pattern and with a frieze of larger latticed lozenges and hanging lines, together with rows of dots from the frieze to the bottom, also some jugs painted with latticed lozenges and chevrons, testify distinctly to an influence from the White painted ware; and as the bowls were found in Politiko tomb 25, just on the limit between the Middle and Late Cypriote periods, this decoration might be an intermediary stage between the White painted and White slip wares. Besides, the base or foot of the bowls is sometimes decorated with crosses of parallel lines, latticed bands, or wavy lines with circles in the angles, which also resemble the decoration of the bases of the White painted

Digitized by Google

bowls. Occasionally Mycenaean influence is conspicious in the scale-pattern.

It is probable that the skeuomorphic model of this very characteristic decoration was the stitchings and seams of a bowl of leather, cut out of a single piece in gores, as Myres suggests.[1] In comparison with the White painted ware the White slip decoration is, on the other hand, richer than the simple skeuomorphic ornamentation of the White painted IV—V wares, but it does not attain to the vigorous and variable life of the White painted III ornaments: it is a minute, admirable, and talented accomplishment, but monotonous—inspiration is lacking.

FOREIGN POTTERY.

A thorough typological system of the foreign pottery found in Cyprus is out of place here. For such a systematic typology, so far as it has been developed, one is referred to the special works dealing with this pottery. Here will be given only a description of the types of this pottery that have been found in Cyprus, with some remarks necessary for the right understanding of its appearance in Cyprus. It will be shown later on that some of the pottery which I have classified as "Syrian" cannot at the present moment be absolutely proved to be Syrian. I have therefore set forth the technical details, as for the native pottery, but for the Aegean pottery this was not considered to be of any value as this pottery is already well known.

SYRIAN WARE.

Red lustrous I ware.

1. A spindle-shaped jug with pointed base (broken mouth), and a handle from mouth to shoulder. The clay is soft and well-silted, red-brown in colour, and covered by a red lustrous slip.

Red lustrous II ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is sometimes rather gritty, sometimes well-silted, well-baked, red-brown or buff in colour, and covered with a red, sometimes dark-brown, lustrous slip.

[1] C. M. C. p. 39.

Digitized by Google

II. Shape.

1. Oval jug with short foot, narrow cylindrical neck, wide stilted rim, and a handle from rim to shoulder.

2. Oval jug with button-base, marked shoulder-line, narrow cylindrical neck, wide stilted rim and a handle from rim to shoulder.

Red lustrous III ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is hard-baked, well silted and brick-red in colour. The surface is covered with a red lustrous slip, sometimes flaked off.

II. Shape.

1. Spindle-shaped flask with base-ring, narrow upwards-narrowing neck with stilted rim, and a handle from neck to shoulder.

2. Round lenticular flask with short cylindrical neck, stilted rim, and two handles from neck to shoulder.

3. Round lenticular flask with narrow cylindrical neck, stilted rim, a handle from neck to shoulder, and sometimes two horizontal string-holes on the shoulder.

4. Arm-shaped vessel terminating in a hand holding a cup.

Black lustrous ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is soft, gritty, carboniferous, and black in colour all through. The surface is covered with a polished slip, which sometimes flakes off.

II. Shape.

1. Shallow bowl with rounded base, plain rim, and a vertical handle from rim to body.

2. Globular jug with round base, narrow cylindrical neck with flaring rim, and a rising handle from rim to shoulder.

3. Conical jug with marked shoulder-line, narrow neck, cylindrical, sharply-profiled rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Ovoid jug with base-ring, short neck, stilted rim, and a handle from rim to shoulder.

Digitized by Google

5. Hexagonal jug with rounded pointed base, short neck, stilted rim, and a handle from rim to shoulder.

6. Fish-shaped vase with neck issuing from mouth of the fish and a loop-handle on the other end.

III. Decoration.

Sometimes the vases are undecorated, but frequently they have a punctured ornament, which has led calling the whole class Black punctured ware.[1] The ornament consists of rows of incised unfilled dots, usually arranged in a arrow-head pattern.

Black slip ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is the same as in the White plain ware, but the surface is covered with a lustrous black slip.

II. Shape.

1. Oval jug with flat base, rather wide short neck (with broken rim), and a handle from rim to shoulder.

White plain ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is gritty, well-baked and usually red-brown, sometimes buff or greenish in colour, at times plain, but most often covered with a cream-white mat slip, which sometimes has a yellow-greenish tint.

II. Shape.

1. Plate with rounded base and upright rim.

2. Shallow wide bowl with base-ring and plain rim.

3. Hemispherical bowl with base-ring, bulging shoulder, wide flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Oval jug with flat base, short cylindrical or upwards widening neck, and a handle from neck to shoulder.

5. Oval jug with flat base, concave neck, stilted rim, and a handle from below the rim to the shoulder.

6. Globular jug with flat base, wide upwards-tapering neck, ring-rim, and a handle from rim to shoulder.

---

[1] Cp. C. M. C. p. 37 sq.

Digitized by Google

RED LUSTROUS I WARE.

1

RED LUSTROUS II WARE.

1

2

RED LUSTROUS III WARE.

1

2

3

3

4

BLACK LUSTROUS WARE.

1

2

3

4

5

6

BLACK SLIP WARE.

1

Digitized by Google

WHITE PLAIN WARE.

1

2

3

4

4

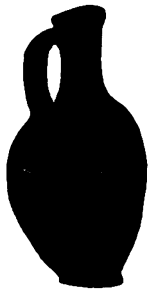

5

6

7

8

RED PLAIN WARE

9

10

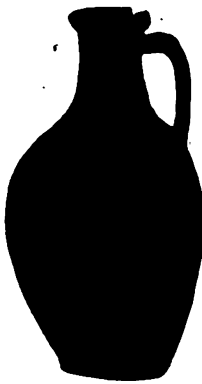

1

Digitized by Google

PAINTED WARE.

2

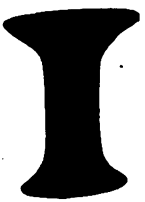

3

1

1

2

3

4

5

6

7

Digitized by Google

7. Oval jug with flat base, wide short neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

8. Oval jug with base-ring, narrow upwards-tapering neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

9. Spindle-shaped jar with base-ring, short narrow neck, and stilted rim.

10. Wide amphora, with base-ring, bulging shoulder-line, wide neck, sharply-marked flat rim, and two handles from neck to shoulder.

PAINTED WARE.

8

9

Red plain ware.

I. **Technic.**

All the vases are wheel-made. The clay is gritty, wellbaked, red-brown in colour, and covered with a slip of clay in the same colour.

II. **Shape.**

1. Oval jug with flat base, concave neck, stilted rim, and a handle from below the rim to the shoulder.

2. Oval jug with flat base, no distinct neck-line, rather wide upwards-tapering neck, ring-rim, and a handle from rim to shoulder.

3. Shallow "fruit-stand" with flat out-turned rim, on a short wide foot with cylindrical stem.

Digitized by Google

Painted ware.

I. Technic.

All the vases are wheel-made, and the clay is either of the Red or White plain quality. The surface is mostly covered by a slip, which sometimes is white, sometimes reddish in colour, usually mat, occasionally lustrous. On this slip the ornaments are painted in a mat paint, sometimes only dark, sometimes the dark paint is alternated with a red paint in a two-coloured ornamental scheme.

II. Shape.

1. Oval jug with flat base, short narrow upwards-widening neck, and a handle from neck to shoulder.
2. Globular jug with rounded base, concave neck, stilted rim, and a handle from rim to shoulder.
3. Oval jug with base-ring, short narrow neck, stilted rim, and a handle from rim to shoulder.
4. Oval jug with flat base, short wide neck, pinched ring-rim, and a handle from rim to shoulder.
5. Double-conical jug with base-ring, sharply-marked shoulder-line, wide cylindrical neck, flat out-turned rim, and a handle from neck to shoulder.
6. Globular depressed jug with base-ring, rounded shoulder-line, wide concave neck, flaring rim, and a handle from rim to shoulder.
7. Round lenticular flask with concave neck, flaring rim, and two handles from neck to shoulder.
8. Round flask as above (neck broken), with two vertical handles on the shoulder.
9. Fish-shaped vase.

III. Decoration.

The decoration consists of geometrical ornaments; lines, wavy lines, crossing lines, hatched bands, hatched triangles concentric circles, the wheel-ornamtnt, connected spirals, the Maltese cross etc. but also of figural representations: birds and men (B. M. C : C 732, 737).

It must first be observed that the names attributed to the different classes of the Syrian pottery are only my own, invented in order to distinguish the various fabrics occurring in Cyprus, and by no means

Digitized by Google

proposed as a baptizing of the Syrian pottery. That I willingly leave to the Syrian archaeologists whether indeed they care for names or prefer to have their pottery nameless. This typological classification was so much the more necessary as some of the pottery which I have preliminarily rubricised as Syrian cannot at present, as already mentioned, be proved to be Syrian.

The Red lustrous I—II and the Black lustrous wares, however are typical Middle Canaanite stuff, found in Palestine[1] and up to Central Syria[2] and also imported into Egypt.[3] A painted variety similar to types 2 and 3 of the painted ware has been found in Tarkhan in Egypt.[4] The Red lustrous III ware is also found frequently imported to Egypt, while occasional specimens turn up in Melos and Crete. Its provenience has been considered by Bissing and Frankfort to be North Syria.[5] The bowls of the White plain ware are represented in Palestine at many places,[6] and some specimens are exhibited in the Museum of the British school at Jerusalem. As regards to the bowl with bulging shoulder and loop-handle from the rim, there is one bowl from Tannuk[7] which seems almost identical with it in shape, but as I have not seen the original I cannot say anything for certain about it. The jugs with round mouth and handle from rim to shoulder, as well as those with pinched rim, have not turned up frequently in South Syria as yet: only one jug with pinched rim from Tell-el-Mutesellim shows similarity in shape: it has the same stilted pinched rim, oval body and flat base.[8] Certainly we have to search their provenience in a country not yet explored, probably Cilicia. To that region I would assign also the spindle-shaped jar with the short narrow neck, which is quite identical with the corresponding type of jar in faience; there is also a remarkable resemblance to some of

---

[1] Macalister: The Excavation of Gezer, London 1912, pl. XL, XLI, LX, LXII.

[2] Syria I, p. 126 sq. fig. 32, 33; pl. XI.

[3] Petrie: Hyksos and Israelite cities E. R. A. XII, 1906, London 1906, p.

[4] Petrie: Tarkhan II, E. R. A., XXVI, 1913, pl. IX.

[5] Frankfort, op. cit. p. 108.

[6] E. g. Exc. of Gezer: pl. LXIII, 64, 71, LXV, 38, 39; LXVI, 41 etc.

[7] Sellin: Tell Ta'annek, Denkschr. d. Akad. d. Wiss. Wien, Phil-Hist. Kl., Bd. 50 pl. I d.

[8] Schumacher: Tell el-Mutesellim, Leipzig 1908, p. 68, fig. 88. Another jug from Palestine is also somewhat similar to this but the body tapers towards the base. (Vincent: Canaan, Paris 1914, pl. X, 8)

Digitized by Google

the jars, found in Charchemish and now exhibited in the British Museum. Also the crater belongs to this group. It is connected with some of the crater-types of the Keftiu-people and when Wainwright places the Keftiu in this region[1] it seems to me that he is quite right in refuting the Cretan theory and turning our eyes towards Anatolia, though on the other hand the Keftiu certainly included more than Cilicia. The Red plain jug with the spindle-shaped body and round mouth is quite similar to some Pre-dynastic jugs found in Egypt and ascertained to come from North Syria.[2] The fruit-stand is identical with one found in Ezaz and now preserved in the Ashmolean Museum. Its North Syrian origin seems therefore to be certain. But on the whole it must be said that it is impossible to localize exactly both the White plain and Red plain wares: I have preliminarity classified them as Syrian pottery because they most probably come from Syria or a region close by in Anatolia, which is unexplored. The Black slip ware and some of the painted pottery are sometimes of the White plain or of the Red lustrous II types. The pilger-bottle is a common Syrian type and the typical wheel-ornament is also represented (Exc. of Gezer, III, pl. CLXXIII, 9). The jugs with wide mouth apparently are copies of the Cypriote White painted and White slip jugs; the ornaments on the other hand are quite un-Cypriote: the bird and the warriors on two of these vases are to be linked up with corresponding ornaments on pot-sherds found in Tell-el-Hesy[3] Askalon[4] and Tell el-Mutesellim.[5] The potsherd from Tell-el-Hesy, moreover, belonged to such a wide-necked jug.

AEGEAN WARE.

Middle Minoan II ware.

1. Fragments of a large jar "with design of a fish with looped and dotted figures in the field". (B. M. C : A 706)

4. Fragment of another jar with ivy-leaf pattern. (B. M. C : C 685)

[1] Wainwright: L. A. A. VI, 1914, p. 24 sqq.

[2] Frankfort: op. cit. p. 107 sq.

[3] Bliss: A Mound of many Cities, London 1898, p. 62, fig. 106. cp. Tell el-Mutesellim, p. 68, fig. 88.

[4] Q. S. P. E. F. 1923, pl. III, 25, 31.

[5] Tell el-Mutesellim, pl. XXIV.

Digitized by Google

Late Minoan II ware.

a) *Bowl.*

1. Fragments of a Late Minoan II bowl with vertical flat handle and decoration of flowers and buds. (B. M. C : A 705, 1—2) 2. Shallow bowl with low raised base, and overhanging rim (C. B. M : C 678)

b) *Jar.*

3. Fragments of large jar "with design of a fish with looped and dotted figures in the field". (B. M. C : A 706) 4. Fragment of another jar with ivy-leaf pattern. (B. M. C : 685)

Late Cycladic I—II ware.

1. Fragment of large vase with naturalistic designs of a stem with painted leaves. (B. M. C : A 390)

Late Helladic I—II ware.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with base-ring, sharp profiled rim, and a handle from rim to belly.

2. Squat bowl with narrow mouth, flaring rim, and three handles on the shoulder.

b) *Goblet.*

1. Hemispherical goblet on high stem, with wide flat base, sharp profiled rim, and two ribbon-handles from rim to shoulder.

c) *Jug.*

1. Pyriform jug with base-ring, short narrow concave cut-away neck, and a ribbon-handle from rim to shoulder.

2. Oval depressed jug with base-ring, short neck, open spout with ring-rim, and a handle from spout to shoulder.

d) *Jar.*

1. Globular depressed jar with flat base, very short narrow neck, and flaring rim.

2. Small pyriform jar with low foot, short broad neck, sharply marked flat rim, and three usually horizontal but sometimes vertical handles on the shoulder.

Digitized by Google

e) *Ring-vase.*

1. Ring-vase with three pyriform fluted jugs standing on the ring, and a bull's head projecting on its outside.

Late Helladic III ware.

a) *Bowl—Cup.*

1. Shallow wide bowl with base-ring.
2. Deep conical bowl with base-ring.
3. Wide bowl with base-ring, bulging or straight outline, profiled rim, and one or two horizontal handles at the rim.
4. Shallow conical bowl with flat base, rounded outline, and a handle from rim to belly.
5. Shallow bowl as above, with basering and a flaring plain rim.
6. Shallow wide bowl as above, with rounded outline and profiled rim.
7. Shallow bowl as above, with bulging outline and a rounded profiled rim.
8. Shallow bowl as above with a flat out-turned rim.
9. Deeper bowl with base-ring, bulging outline, flaring rim, and a handle from rim to belly.
10. Deeper bowl as above with sharp-marked bottom-line, concave outline, and flaring rim.
11. Shallow bowl with base-ring, bulging outline, profiled rim with semicircular spout, and a handle from rim to belly.
12. Deeper wide bowl with flat base, rounded outline, plain rim, and a horizontal horned handle near the rim.
13. Deep bulging bowl with base-ring, raised profiled rim, and a horizontal handle on the shoulder.
14. Deep funnel-shaped bowl with low foot, sharply-marked shoulder-line, profiled rim, and a horizontal handle (broken) near the rim
15. Cylindrical cup with flat base, widening mouth and a vertical handle at the body.

b) *Crater.*

1. Deep rounded or bulging crater with base-ring; profiled, occasionally flat rim; and two horizontal upright handles on the shoulder.
2. Deep pyriform crater with low foot, profiled rim, and two vertical handles from rim to shoulder.

Digitized by Google

Late Helladic I—II ware.

BOWL.

1

2

GOBLET.

1

JUG.

1

2

JAR.

1

2

RING-VASE.

Late Helladic III ware.

BOWL.

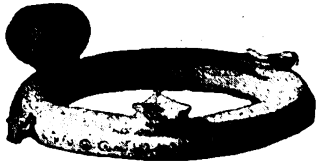

1

1

2

3

3

4

5

6

Digitized by Google

BOWL.

7

8

9

10

11

12

13

BOWL.

14

15

CRATER.

1

CRATER.

1

2

Digitized by Google

GOBLET.

1

2

3

3

4

4

5

PYXIS.

6

1

2

3

JUG.

1

2

3

4

Digitized by Google

JUG.

5

6

7

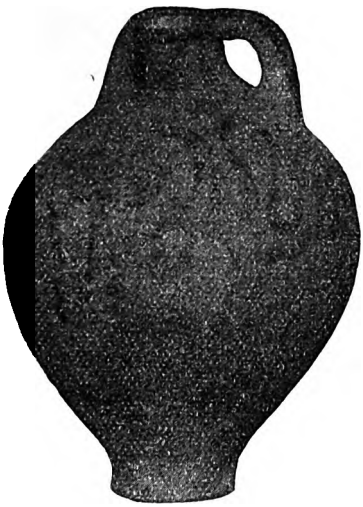

8

9

10

11

11

12

Digitized by Google

FUNNEL.

1

JAR.

1

2

AMPHORA.

1

RHYTON.

1

c) *Goblet.*

1. Hemispherical goblet with two handles from rim to body (stem broken).

2. Deep goblet on rather high stem with wide foot, sharply-profiled rim, and two handles from rim to body.

Digitized by Google

3. Deep goblet with bulging or sharply-marked shoulder-line, high stem, wide foot, profiled rim, and two handles from rim to shoulder.

4. Wide rounded or slightly bulging goblet on rather high stem, with wide foot, flaring or sharply-profiled rim, and two horizontal handles near the rim.

5. Conical goblet on conical foot, with marked shoulder-line, profiled rim, and two horizontal handles near the rim.

6. Wide shallow goblet (stem broken), with bulging shoulder-line, profiled rim, and two horizontal handles at the rim.

d) *Pyxis.*

1. Squat rounded pyxis with flattened bottom, short neck with flaring rim, and three horizontal upright loop-handles on the shoulder.

2. Conical pyxis as above with two loophandles on the shoulder.

3. Straight-sided pyxis with flattened bottom, angular shoulder-line, very short neck, wide down-turned rim, and usually three, sometimes two, horizontal upright loop-handles on the shoulder.

e) *Jug.*

1. Globular or globular depressed jug with base-ring, narrow concave neck with flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

2. Globular or oval jug with base-ring, wide concave neck with flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

3. Pyriform jug with short wide cylindrical neck, profiled rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Straight-sided, upwards-widening jug with flat base, sharply-marked shoulder-line, concave neck, pinched rim, and a handle from rim to shoulder.

5. Pyriform jug with short wide foot, short neck with open spout, and a handle from spout to shoulder.

6. Globular jug with base-ring, cylindrical spout on the shoulder, closed mouth and a stirrup-handle from mouth to shoulder.

7. Depressed jug as above, with a stirrup-handle from mouth to shoulder.

8. Pyriform or pyriform depressed jug as above, with raised base and a stirrup-handle from mouth to shoulder.

Digitized by Google

9. Globular or pyriform jug as above, with raised base, open spout, and a stirrup-handle or occasionally a three-jointed handle from spout to shoulder.

10. Stirrup-vase with base-ring sharply-marked bottom and shoulder-line, concave sides, a cylindrical spout on the shoulder, and three handles from the closed mouth to the shoulder.

11. Globular or oval jug with base-ring or short foot, sharp narrow neck with flaring rim, and two handles from neck to shoulder.

12. Globular depressed jug with base-ring, short wide neck with sharply profiled rim, an open spout at the rim, and a handle from rim to shoulder.

f) *Funnel.*

1. Narrow tall funnel with sharply-marked profiled rim, and a vertical rising loop-handle at the rim.

g) *Jar.*

1. Pyriform jar with short wide foot, short narrow concave neck, flaring rim, and three vertical handles on the shoulder.

2. Pyriform jar with short wide foot, short broad neck with flaring rim, and three horizontal upright handles on the shoulder.

h) *Amphora.*

1. Pyriform amphora with short wide foot, short wide neck with flat out-turned rim, and two handles from rim to shoulder.

i) *Rhyton.*

1. Rhyton in shape of a bull's head.

So far as the present material shows all the Aegean ware found in Cyprus must be considered as imported; so closely the technic, shapes and ornaments agree with those of this ware in the Aegean itself. That the few Late Minoan, Cycladic and Helladic I—II vases found in Cyprus are imported no one can doubt. But as regards to the considerable amount of Late Helladic III pottery it has been thought if it must after all have been made in Cyprus and so the theory of a Mycenaean colonization of Cyprus, from the beginning of the Late Helladic III period, has been put forward. That the supposition is impossible on account of the relation between the

Digitized by Google

native Cypriote and this Mycenaean pottery will be shown later on. Here the only question that will be considered is whether the Mycenaean ware found in Cyprus in itself gives evidence of being imported or made in Cyprus; and it then becomes evident that there is only one reason to suppose that the Mycenaean ware has not been imported from Greece; viz. its frequency in Cyprus — in other words, there is no reason at all. It is true that attempts have been made to vindicate a Cypro-Mycenaean vase-fabric but so far as I can see without success. Ohnefalsch-Richter saw a Cypro-Mycenaean peculiarity in the pyriform amphorae, decorated with spirals and volutes, depressed stirrup-vases, pilgerbottles painted with concentric circles, pyxides and ornaments as the chariotscenes.[1] It is hardly necessary at present to point out that shapes and ornaments of exactly the same character have been found in the Aegean itself,[2] and there is therefore no reason at all to consider them as products of a Cypro-Mycenaean local fabric. But in spite of this, some scholars continue to repeat Ohnefalsch-Richters' theory, speaking as Dussaud does about a "céramique cypro-mycénienne".[3] It is especially the amphorae with chariot-scenes, which have been considered as "Cypro-Mycenaean" peculiarities.[4] But is is a well-known fact, that such pottery has been found in Mycenae,[5] Tiryns,[6] Nauplia[7] and moreover some fragments from Rhodes are preserved in the Museum of that island. Besides it is evident that these chariot-scenes are inspired by the fresco-paintings in the Mycenaean palaces and it is therefore obvious that the potters saw these frescos which they could not have done if they were settled on Cyprus. That these chariot-vases hitherto have been found in greater quantity on Cyprus than in Greece itself is well explained by Furtwängler-Loeschke's words: "Selbst den Geschmack der Abnehmer wird man in Rechnung ziehen müssen, um falsche Schlüsse aus den Fundtatsachen zu vermeiden. Z. B. kauften die Cyprier mit Vorliebe, wie es scheint, grosse Kratere, die mit Wagenscenen bemalt waren — — — — ganz

[1] V. B. A. G. p. 366 sqq.

[2] Cp., e. g., B. M. C : A, pl. XIII; XVI, 1053; 724, 3; Furtwängler-Loeschke: Mykenische Vasen, Berlin 1886, pl. XXXI, 291 etc.

[3] Dussaud: Les civ. préhell. p. 240 sqq.

[4] Dussaud: loc. cit. Lichtenberg: Beiträge, M. V. A. G. XI, 1906, p. 50 sqq.

[5] Furtwängler-Loeschke: Myk. vas. pl. XXXVIII, 389—392; XLI, 429 a-b.

[6] Nat. Mus. Athens.

[7] Furtwängler-Loeschke: Myk. Vas. pl. XV. 97.

Digitized by Google

wie die Bewohner Südrusslands attische Vasen mit Greifen- und Amazonkämpfen liebten und die Bewohner von Caere die Amphoren, die Bewohner von Vulci die Schalen des Nikosthenes bevorzugten."[1] It is of course possible to point out a few shapes appearing in Cyprus to which there is nothing in Greece that exactly corresponds,[2] but no one would accept such an argument as safe: it is a critical rule not to draw conclusions about the difference of two cultures from the absence of some types in the one or the other culture, but on the contrary from the similarities or dissimilarities of those types which already have been found in both cultures. Accepting this rule is is not possible at present to detect any difference between the Mycenaean pottery found in Cyprus and that found in Greece.

In future when the question of the Minoan and Helladic fabrics is definitely settled and tho different fabrics on the mainland itself are localized, it will be possible to trace the relations of the Mycenaean ware in Cyprus to that in Greece in greater detail but at present it is safer not to do so, though some traces seem already to be unmistakable; the vases with bulls and chariot-scenes and the goblets of the "Zygouries-type"[3] evidently indicate the route from Argolis via Rhodes to Cyprus.

SUBMYCENAEAN WARE.

I. Technic.

All the vases are wheel-made. The clay is rather gritty, well-baked, and brown in colour; sometimes without slip, sometimes covered with a white mat slip, occasionally with greenish tint. Some vases are quite plain or covered with a mat black slip. On others are painted ornaments in black, usually mat, seldom slightly lustrous paint.

II. Shape.

a) *Bowl.*

1. Shallow bowl with flattened base, upright sides, and plain rim, sometimes with string-holes pierced near the rim.

[1] Myk. Vas. p. IX.

[2] E. g. the bowl, types 12—14, of which however type 14 is an imitation of the corresponding Base-ring bowl; further on the goblet, types 5—6; and the jug, types 3—4 of which however type 3 is represented in bronze (found at the Swedish excavations of Asine) and type 4 is represented in the Proto-geometric period at Knossos (in the Candia Mus.) The stirrup vase, type 10, is quite unique.

[3] B. S. A. XXV, p. 108.

Digitized by Google

2. Squat bowl with flattened base, concave sides, and plain rim.

3. Deeper bowl with flat base, straight upwards-widening sides, and plain rim.

4. Hemispherical bowl with base-ring and plain rim.

5. Hemispherical bowl with round base and a string-hole at the rim.

6. Shallow bowl with flattened base, upturned sides, plain rim, and a horizontal handle near the rim.

7. Deeper bowl with base-ring, upturned sides, plain rim, and a horizontal upturned handle at the body.

8. Deeper bowl as above with sharply-marked bottom-line, widening sides, and a horizontal upturned handle from the bottom.

9. Deep bulging bowl with base-ring, marked rim, and two horizontal handles at the body.

10. Wide bowl with base-ring, plain rim, and two horizontal handles at the body.

11. Wide bowl with base-ring, marked rim, and two horizontal handles at the rim.

12. Wide bowl with base-ring, sharply-marked shoulder-line, profiled flat rim, and two horizontal handles at the rim.

13. Deep bulging bowl with base-ring, wide flaring rim, a cylindrical spout with funnel-lip on the shoulder, and a horizontal handle on the opposite side.

b) *Crater.*

1. Deep bulging crater with base-ring, stilted rim, and two horizontal upright handles at the shoulder.

c) *Goblet.*

1. Wide bulging goblet on short foot with a handle from rim to belly.

2. Wide bulging goblet on short foot and two horizontal, upright handles on the body.

3. Conical goblet on high ribbed stem and two vertical handles from the rim.

4. Wide shallow goblet on concave stem with wide foot, flat profiled rim and two horizontal string-holes at the rim.

d) *Jug.*

1. Globular jug with short foot, cylindrical neck, sharply-marked out-turned rim, and a handle from neck to shoulder.

Digitized by Google

BOWL.

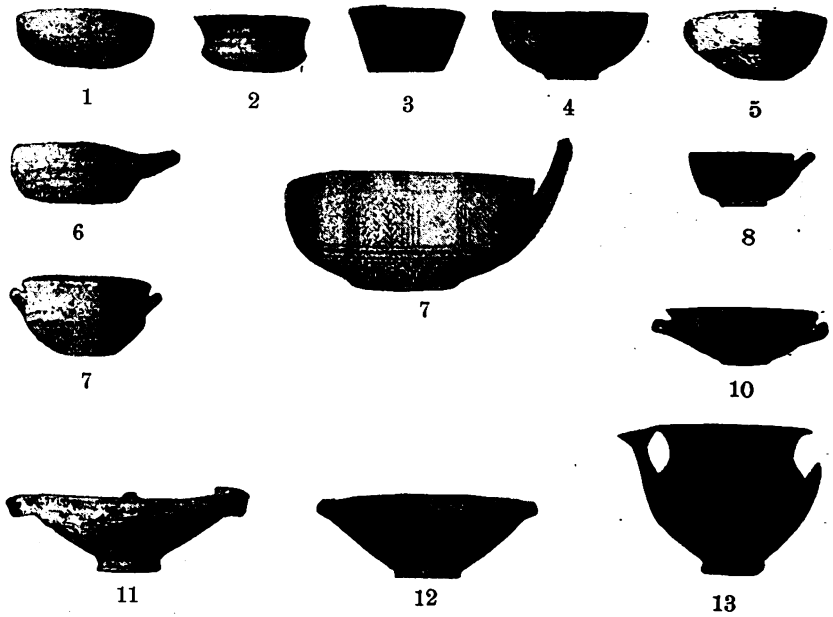

CRATER.

GOBLET.

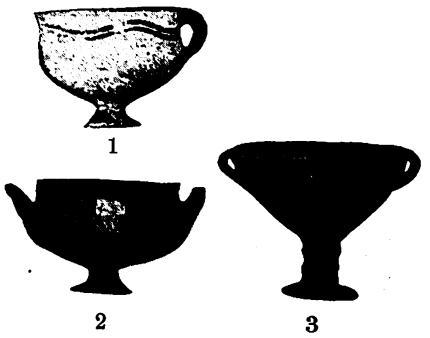

JUG.

Digitized by Google

JUG.

4

5

6

7

8

8

9

9

10

PLATE.

10

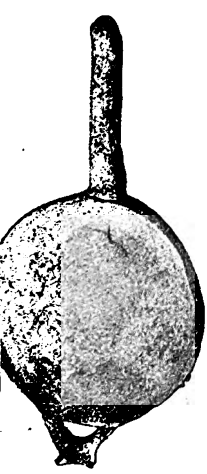

1

FLASK.

JAR.

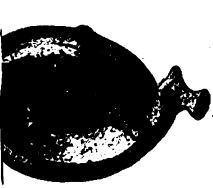

2

1

2

1

Digitized by Google

AMPHORA.

1 2 3

4 5 5

ANIMAL-SHAPED VASES.

1 2 3

2. Globular depressed, often double-conical jug with short foot, narrow neck, flaring rim and a handle from rim to shoulder.

3. Cylindrical jug on short foot with angular bottom and shoulder lines, narrow neck, flaring rim, and a handle from rim to shoulder.

4. Globular depressed jug with short foot, wide short concave neck, stilted rim, and a handle from below the rim to shoulder.

5. Oval jug with base-ring, wide cylindrical neck, ring-rim and a handle from neck to shoulder.

Digitized by Google

6. Oval jug with base-ring, narrow neck, flaring rim, a strained open spout on the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

7. Globular depressed jug with conical foot, upwards-tapering neck, pinched rim and a handle from rim to shoulder.

8. Globular depressed or oval jug with base-ring, short neck with ring-rim, a tubular spout from the shoulder, and a handle from rim to shoulder.

9. Globular depressed or oval jug with base-ring or short foot, a tubular spout on the shoulder, and a basket-handle over the mouth.

10. Globular depressed or oval jug with wide or narrow conical foot, narrow neck, closed mouth, a cylindrical spout on the shoulder, and a stirrup-handle from mouth to shoulder.

e) *Plate.*

1. Shallow plate with long shaft-handle and horizontal horned handle on the opposite side.

2. Shallow plate with a horse-head spout at the rim, a basket-handle, and a frog inside.

f) *Flask.*

1. Conical flask with flat profiled base (neck missing), and two horizontal string-holes on the upper part of the body.

2. Cylindrical flask with flat base, narrow concave neck, flaring rim, and projections at the shoulder-line.

g) *Jar.*

1. Globular depressed jar with base-ring, raised plain rim, and two horizontal upright handles at the body.

h) *Amphora.*

1. Oval amphora with base-ring, short wide neck with plain rim, and upright handles at the body.

2. Oval amphora with short foot, short wide upwards-tapering neck, plain rim, and two vertical handles from shoulder to belly.

3. Oval amphora with base-ring, short neck, flaring rim, and two horizontal upturned handles on the shoulder.

4. Globular or globular depressed amphora with short foot, narrow or wider neck, flaring rim, and two horizontal upturned handles on the shoulder.

5. Globular depressed amphora with short foot, short wide cylindrical neck with flat out-turned rim, and two handles from rim to shoulder.

Digitized by Google

i) *Animal-shaped vase.*

1. Horse-shaped vase on four feet with cylindrical spout, projecting from the horse's back, two handles from the spout to the back, and a basket-handle from spout to back.

2. Pyxis-shaped vase with flattened bottom, a tubular spout on the one end, and a horned animal's head on the other end, joining a basket-handle on the top of the vase.

3. Squat vase on three feet with a cylindrical spout on the one end, a horse-head spout on the other end, and a basket-handle at the top of the vase.

Under the head "Submycenaean ware" I have included the Cypriote painted pottery which in Cyprus appears in the Late Cypriote III period. The name, as will be seen, is not a good one, but as it is in common use I have preferred to keep the old name, since it is indifferent what name is given to a vase-class if only there is a right understanding of what the name implies. Schweitzer, in his treatise on the Protogeometrical style in Greece,[1] has treated the Cypriote Protogeometrical or Submycenaean pottery as a product of a common culture, maintained by its heritage from the Mycenaean civilization and not separating into Eastern and Western cultural divisions before the XIth century.[2] This is not the place to discuss this problem in general and seek to determine to what extent the thesis of Schweitzer is applicable to the facts, as they more and more are revealed to us in Greece itself; only so far as Cyprus is concerned will his treatise, hitherto the only comprehensive study of this subject, be taken into consideration.[3] The main question is consequently this: in what relations does the ware which I continually have called the Submycenaean, stand to that found in Greece; are they identical, as the Late Helladic III ware, found on Cyprus is identical with that in Greece, or do they show local differences, i. e., is it true that the

[1] Schweitzer: Untersuchungen zur Chronologie der geometrischen Stile in Griechenland I, Diss, Karlsruhe, 1917.

[2] Op. cit. p. 78.

[3] I do not want to critizise more than necessary, but to the readers of Schweizers' book, who are not acquainted with the Cypriote Archaeology I must — disregarding the minor errors — call attention to the great error committed by the author in placing the tombs at Aj. Paraskevi, (pictured in K. B. H. pl. CLXVIII sqq.) from the Early Cypriote III and Middle Cypriote I periods, in the Proto-geometrical period (p. 14), entirely ignoring Ohnefalsch-Richters dating of them to the Early and Middle Bronze Age.

Digitized by Google

Submycenaean ware on Cyprus is a product of a culture common and identical with that in Greece, or is it a locally developed Cypriote culture, with characteristics of its own?

Since Schweitzer wrote his book, or rather in the same year, our knowledge of the character of the Submycenaean ware was enlarged by the find by Mr. Markides of some tombs in Lapithos with Submycenaean pottery. These tombs constitute the only *complete* tomb-groups with Submycenaean ware hitherto found in Cyprus, and though in spite of these finds the material is scanty, it seems to me possible to fix the character of this ware.

It is first to be observed that the Submycenaean ware includes many shapes that do not occur in the Submycenaean stock of types in Greece; e. g., the shallow and hemispherical bowl with string-hole and vertical handle, the deep bowl with flat base and straight widening sides, and the deep bulging bowl with cylindrical spout; the jug with cylindrical neck, sharply-outturned rim, and handle from neck to shoulder; the jugs with wide neck, stilted rim, and handle from below the rim or further down the neck to the shoulder; the conical and cylindrical flask; and the amphora with vertical handles on the belly. On the other hand, we have some typical Greek shapes, such as the amphorae with handle from neck to shoulder, and the cantharoi, hitherto unknown in Cyprus. As pointed out before this in itself is no proof for a special Cypro-Mycenaean pottery, but the matter now wears a different aspect since the types that are not represented in Greece are to a certain degree derived from old *Cypriote* shapes; e. g., the bowls with string-hole, the shallow bowl with horizontal handle, (Black slip II — White slip wares), the deep bowl with cylindrical spout, (Red polished II—IV — White painted III wares) and the jug with the cylindrical neck and handle from neck to shoulder (Base-ring ware). As these vases with old-Cypriote traditions, are made of the same clay and with the same technic as the other vases of the Submycenaean ware, they invite therefore the inference that all the Submycenaean ware was manufactured in Cyprus. But the final proof that the Submycenaean ware of Cyprus is a local ware made by potters settled on the island is found in the fact that — in contrast to the Mycenaean ware — some typical shapes which occur both in Greece and Cyprus show a remarkable difference, evidently a result of separate local developments. Thus the jug with narrow mouth and

Digitized by Google

handle from rim to shoulder has not in Greece the double-conical shape, which often is characteristic to the Cypriote jugs[1]; and the stirrup-vase has in Cyprus the typical conical foot, which also is missing in the Greek specimens; further the goblet on stemmed conical foot is in Greece more bell-shaped and has a more gracefully formed body[2] than in Cyprus, where it is heavier and depressed and not so deep as is usual in Greece. The same difference is found here as in the case of the single-handled goblets. The conical goblet on stemmed foot with rings is typical Cypriote and not found outside Cyprus; only at Vrokastro in Crete[3] the stem is slightly swollen, while the Cypriote goblet has developed rings on the stem. The amphora with horizontal shoulder-handles is sometimes of the Greek type, but later on aquires a depressed, heavy body, and sometimes also a very narrow neck — quite in contrary to the wide-necked Greek amphorae. In general there is a rudeness and clumsy, heavy character about the Cypriote ware, that is not to be observed in the Submycenaean ware of Greece, in spite of its poor style. In the decoration the same difference as in the shapes is not perceptible; which in itself is very natural, since the decoration in both cases rapidly degenerates into a very poor and simple scheme: straight oblique and wavy lines, bands, hatchings, triangles, lozenges, latticed or hatched spirals, circles and semicircles form the main stock of ornaments. It is the same exhaustion and gradual geometrizing of the Mycenaean ornaments as in Greece itself.[4] Only towards the beginning of the Iron Age when, as in Greece, the poor Submycenaean decoration passes into the pure, fresh Geometrical style, the difference between Cyprus and Greece becomes evident in the ornamentation of the pottery as well, naturally owing to the fact that then, in contrast to the Submycenaean nullity, the decoration becomes a significant expression of an artistic intention.

On account of the poverty of the decoration it is therefore the difference of the shapes and the technic that proves the Cypriote Submycenaean ware to be a local, indigenous fabric, composed of and assimilating Mycenaean and old-Cypriote elements.

[1] Cp. Ath. Mitt. 1910, p. 17 sqq. pl. V, VI.

[2] E. g. B. S. A. XXV, p. 33, fig. 9; pl. XI; Tiryns I, Athens 1912, pl. XVI. 5, 9; XVIII, 15.

[3] E. H. Hall: Vrokastro, Univ. of Pennsylv. Mus. Anthrop. Publ. III. No 3, fig. 49, I.

[4] Cp. Schweitzer: op. cit. p. 14 sqq.

Digitized by Google

V. MISCELLANEOUS.

The non-ceramic material, will here be given only classified according to the occurring types, but its further treatment in artistic and archaeological respects will, in contrary to the pottery, be postponed to a second part of these Studies, when consideration will be taken of their importance, in comparison with the pottery, as secondary resources upon which to draw in outlining the prehistory of Cyprus. Since, as shown later on, the pottery must be the leading artefact for this purpose, I have in the foregoing sketched the history of the pottery, but as I later on hope to complete this material by further explorations and diggings in Cyprus, it has been considered the best method to treat in full the non-ceramic material afterwards But at the same time I have found it advisable to publish in the present work the non-ceramic material only classified, because even now it is possible, by help of the pottery, to outline the chronology of this material, and this indeed must be done before any positive conclusions can be drawn. This being so I can meanwhile only refer to some works dealing with this material, which for long since have proved more attractive than the pottery to many scholars.

The bronze instruments are naturally of great importance, since Cyprus possesses copper and early times has been considered the copperland *par préferance* of the Near East.[1] Because the same

[1] It is a matter of great interest to fix the limit between the Copper and Bronze Age by chemical analysis of chronologically fixed tools and weapons. Such analyses have already been made (cp. Dussaud: Les civ. préhell. p. 252 sqq.) Long ago both Copper and Bronze was stated but the instruments were not exactly chronologized. Afterwards Prof. Weeren analysed 6 instruments at the request of Ohnefalsch-Richter: four were copper and two, one axe with shaft-hole (type 5) and one ear-ring, consisted of bronze. The axe with shaft-hole belonged to Politiko tomb 3 (Chomazoudhia), which Ohnefalsch-Richter mirabile dictu places in his fifth period (V. B. A. G. 1899, p. 30) i. e. approximately Late Cypriote II, though it belongs to Middle Cypriote I (Cp. p. 52). The

Digitized by Google

bronze-types as those in Cyprus — or, better, similar to those in Cyprus — are found everywhere in the Near East — from Egypt in the south to Mesopotamia, Syria, Anatolia, and still further up in Europe, along the Danube and even down in Italy, etc. — the scholars have constructed far-reaching relations between Cyprus and these countries, on account of the bronze types. Much [1] Naue,[2] Ohnefalsch-Richter,[3] and Myres [4] beside many others all have treated the same subject and derived the bronze types, resembling the Cypriote ones from Cyprus, and recently Petrie has linked up Cyprus with Egypt in the IVth Dyn. by the find of "Cypriote" axe-heads of that period in Egypt.[5] The supposition is that Cypriote bronze-types also *originally* are Cypriote but this is too hasty a supposition. The inferences and speculations on this subject are not therefore reliable and free from objections and the whole question cannot be solved until we know the origin or origins of the copper

---

ear-ring was found in Nikolidhes tomb 6, which according to Ohnefalsch-Richter's information (loc. cit. p. 31.) should belong to Late Cypriote II (some Mycenaean pottery was found in the tomb). The axe with shaft-hole is a non-Cypriote, Babylonian battle-axe, so that the analysis does not prove the existence of bronze weapons at that time in Cyprus. As to the ear-ring I cannot say if it is Cypriote or not because I have never seen it. Aiming to fix the limit between the Copper and Bronze Age in Cyprus, I selected nine bronze weapons and tools found in well-dated tombs from Early Cypriote I to Late Cypriote II, and, thanks to the courtesy of Mr. Markides I was allowed to bring them as a loan to Sweden for analysis. Prof. Petrén at Tekniska Högskolan, Stockholm most kindly undertook this work. The result was that all these Cypriote "bronze" tools and weapons (two axes and seven daggers) were shown to consist of pure copper, without admixture of either tin or any other metal. This result is indeed most interesting: it shows that bronze, at any rate, never was common during the whole prehistoric period in Cyprus; probably most of the instruments were made of pure copper and we should properly call the prehistoric period of Cyprus the Copper Age instead of the Bronze Age. But until still further analyses are made on a larger scale I prefer to retain the old term: the Bronze Age, which I have used in this work.

[1] Much: Die Kupferzeit in Europa, Jena, 1893, p. 136 sqq. cp. Hoernes: Natur- und Urgeschichte des Menschen, Wien und Leipzig, 1909, II, p. 236 sqq.

[2] Naue: Vor-römische Schwerter aus Kupfer und Bronze, München, 1900, p.

[3] V. B. A. G. 1899, p. 313 sqq.

[4] J. A. I., XXVII, 1897, p. 171 sqq.

[5] Petrie: Tools and weapons, E. R. A. XXX, London 1917, p. 5 sqq.

Digitized by Google

casting. I hope after some time to take up this question in connexion with the other non-ceramic material.

For the gold, silver and faience-works we are referred to the article by Dr. Poulsen[1] "Zur Zeitbestimmung der Enkomifunde", and some remarks by Prof. Myres.[2] The gems, especially the cylinders, have been classified by Ohnefalsch-Richter[3] and Myres[4]; orienting and comprehensive studies are given by Mr. Ward[5] and M. Conteneau[6].

Already now I have published the bronze types illustrated (with a few exceptions), on account of their importance. As to the gold, silver, faience etc. works this was not considered to be necessary, since the most part of this material already is illustrated. That which still is unillustrated will be illustrated in the second part of these Studies.

BRONZE (COPPER).

I. Axe.

1. Straight-sided axe with narrowing head. 2. Straight-sided axe with narrowing head with a pierced hole. 3. Straight-sided axe with narrowing head and widening cuttingedge. 4. Straigth-sided axe with narrowing head and widening hooked cuttingedge. 5. Narrow straight-sided upwards-narrowing axe with cylindrical shaft-hole and ribbed head. 6. Narrow straight-sided axe with shaft-hole and ribbed, hooked head. 7. Pick-axe with cylindrical shaft-hole and ring-rim. 8. Adze-shaped double-axe with expanded cutting edge and cylindrical shaft-hole (one end missing). 9. Thick double-axe, bulging at the middle, with a cylindrical shaft-hole. (Exc. in Cypr. p. 15, fig. 25, 1476)

II. Knife.

1. Flat rectangular knife with narrowing top. 2. Flat rectangular knife, flat tang; a. without midrib; b. without midrib and one rivet; c. with midrib; d. with midrib and one rivet. 3. Flat knife with concave sides, flat, broad, or narrow tang and a slight

[1] J. D. A. I. XXVI, 1911, p.
[2] J. H. S. XVII, 1897, p. H. C. C. pp.: 265 sqq., 373 sqq.
[3] V. B. A. G. 1899, p. 301 sqq.
[4] H. C. C. p. 429 sqq.
[5] The Seal Cylinders of Western Asia, Washington, 1910, p. 344 sqq.
[6] La glyptique syro-hittite, Paris 1922.

Digitized by Google

midrib; a. without rivet; b. with one rivet. 4. Leaf-shaped knife with rounded top; a. without midrib; b. with midrib and two rivets; c. with midrib and three rivets. 5. Leaf-shaped knife with narrowing top; a. without midrib; b. with midrib and two rivets; d. with three rivets; e. with four rivets. 6. Leaf-shaped knife with midrib, concave sides, and narrowing top; a. without rivets; b. with two rivets; c. with three rivets; d. with five rivets. 7. Leaf-shaped knife with midrib, straight sides, and flat, broad, or thin tang; a. with no rivet; b. with one rivet; c. with two rivets; d. with three rivets; e. with seven rivets. 8. Leaf-shaped knife with midrib, concave side, and flat tang; a. with one rivet; b. with two rivets; c. with three rivets. 9. Triangular knife with midrib, straight sides, and flat tang; a. without rivet; b. with one rivet. 10. Triangular knife with midrib, concave sides, and flat tang; a. without rivet; b. with one rivet. 11. Leaf-shaped knife with midrib and top-fillet. a. without rivet; b. with one rivet; c. with two rivets; d. with three rivets; e. with four rivets. 12. Curved knife with convex back, flat broad tang with two rivets. 13. Curved knife with concave back, with or without flat tang, widening at the top, with one rivet.

III. Dagger and Sword.

1. Leaf-shaped dagger and sword with midrib and hooked tang. a. with rounded top; b. with heart-shaped top. 2. Triangular dagger or sword with midrib and hooked tang. a. without button at the hook-end; b. with a button at the hook-end. 3. Narrow dagger with strong midrib and hooked tang 4. Flat, parallel-sided sword with triangular-shaped end, semicircular head, and a handle with depressed sides, ending in two hooks.

IV. Spear-head.

1. Conical hollowed spear-head. 2. Leaf-shaped spear-head with socket. 3. Narrow, long spear-head with strong midrib, and socket pierced by two holes at the top. 4. Long spike-shaped, socketed spear-head. (H. C. C. 4714)

V. Arrow-head.

1. Leaf-shaped arrow-head with tapering tang. 2. Hooked arrow-head with tapering tang. 3. Heart-shaped arrow-head with rounded base and tapering tang. 4. Conical, hollow arrow-head.

Digitized by Google

AXE.

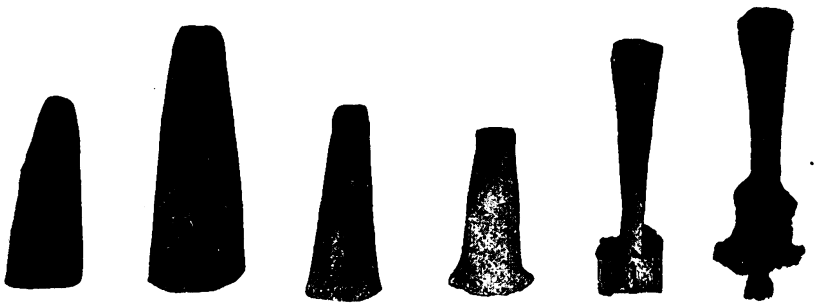

1 2 3 4 5 6

KNIFE.

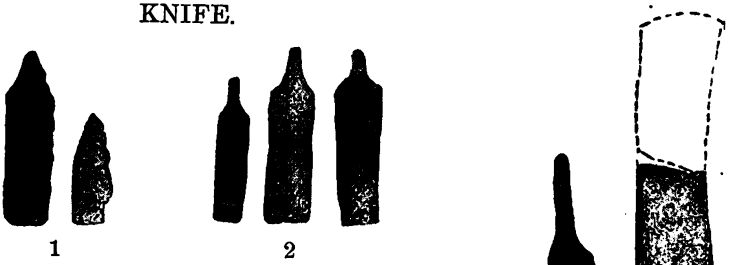

1 2 7 8

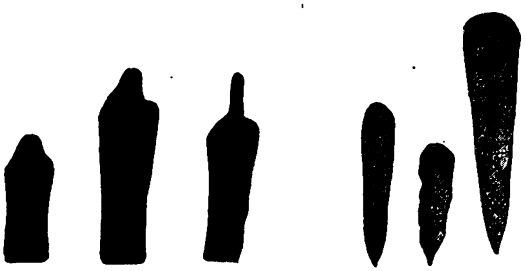

3 4

5 6

Digitized by Google

KNIFE.

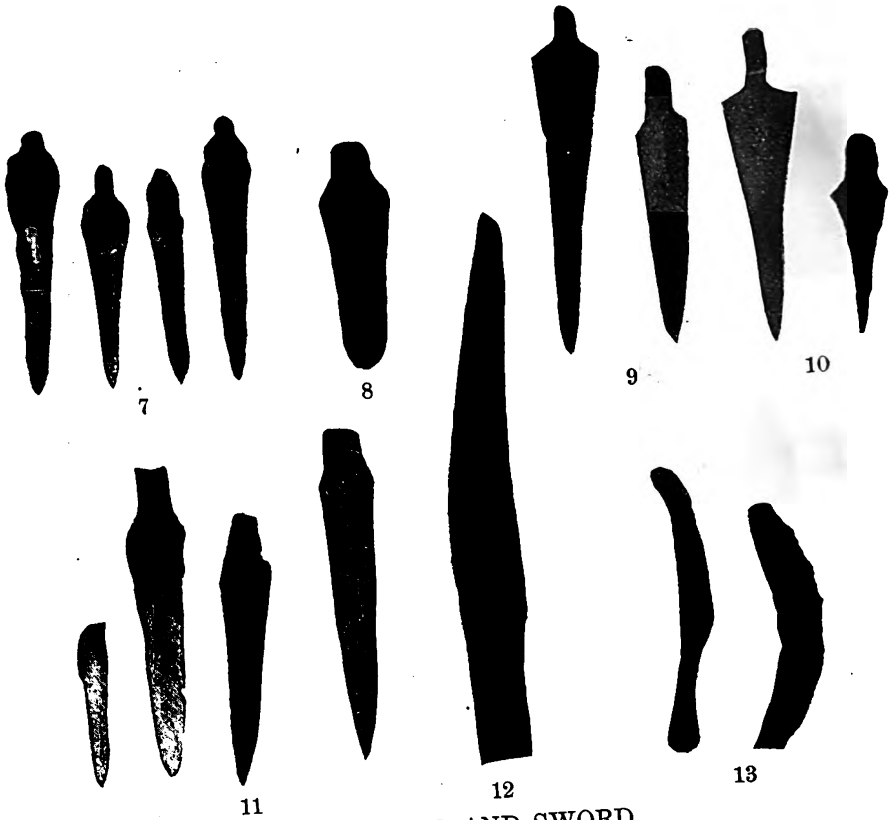

DAGGER AND SWORD.

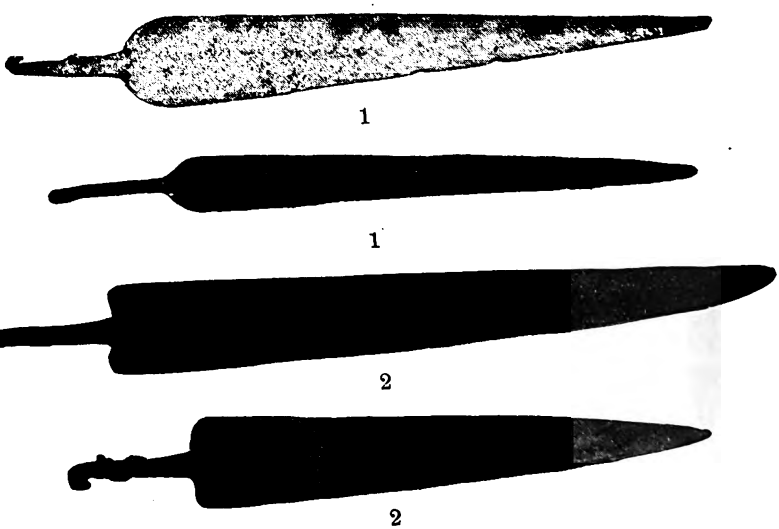

Digitized by Google

DAGGER AND SWORD.

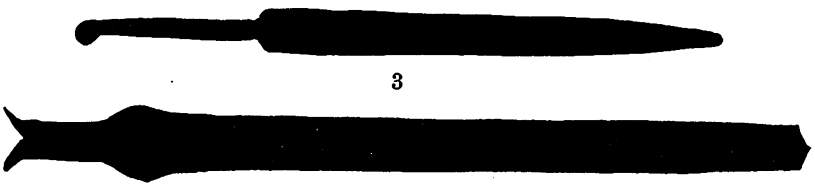

3

4

SPEAR-HEAD.

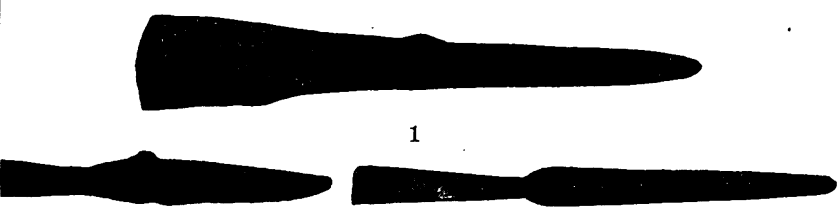

1

2 3

ARROW-HEAD.

1 2 3 3 4

DISTAFF HEAD.

1

PIN.

1 2 3 4 5

Digitized by Google

PIN.

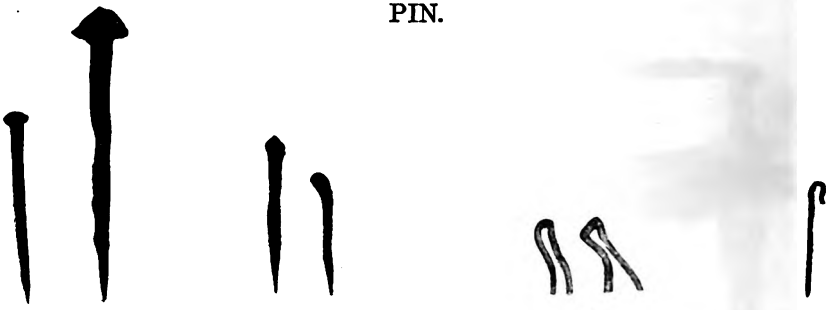

6 7 9 10

FIBULA. BRACELET AND COIL.

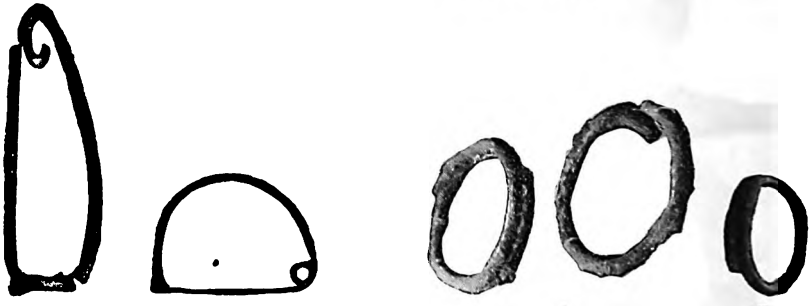

1 2 1 2

RING.

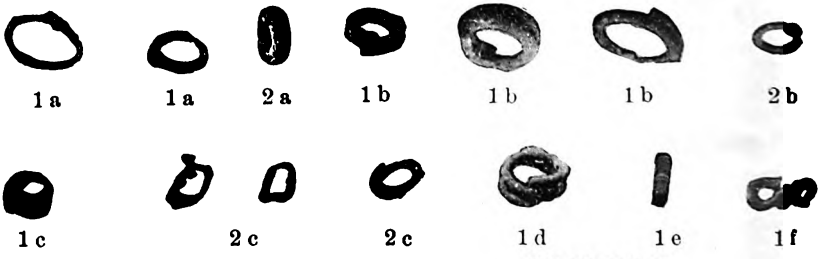

1a 1a 2a 1b 1b 1b 2b

1c 2c 2c 1d 1e 1f

NEEDLE. TWEEZER.

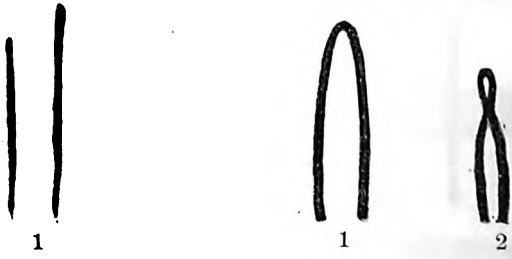

1 1 2

Digitized by Google

FORK.

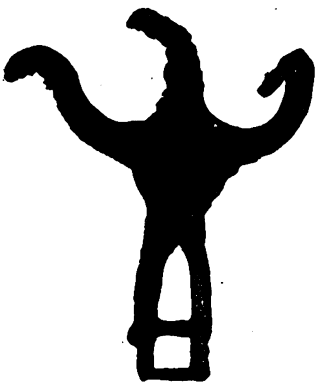

1

SCRAPER.

1

2

SAW.

1

AWL.

1

SHOVEL.

1

CHISEL.

1

SICKLE.

1

SPADE.

1

PLOUGH-SHARE.

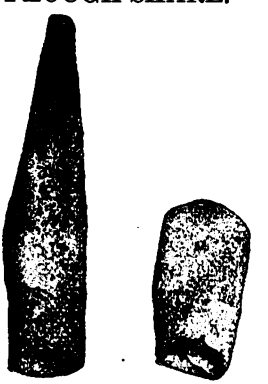

1

Digitized by Google

MIRROR.

1

SCEPTRUM.

1

VASES.

1

2

STAND.

1

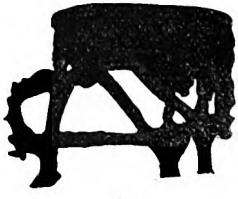

2

3

3

Digitized by Google

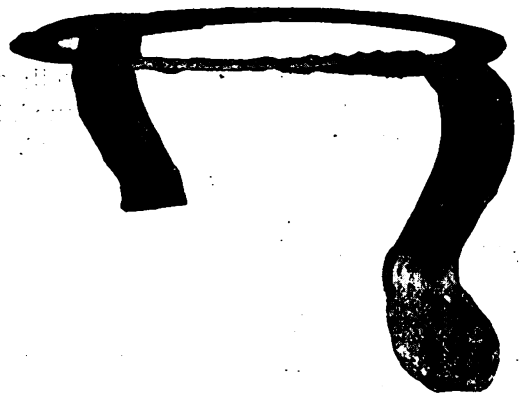

4

VI. Greave.

1. Greave with two ribs bordering the edge and a bronze wire for the fastening. (Exc. in Cypr. p. 16 fig. 26)

VII. Distaff head.

1. Distaff head with cylindrical shaft with an eyelet, and a large head, made of intersecting circular plates.

VIII. Pin.

1. Pin of uniform thickness and without head. a. without eyelet; b. with eyelet. 2. Pin with thickening top, but no distinct head. a. without eyelet; b. with eyelet. 3. Pin with flat disc-head. a. without eyelet; b. with eyelet. 4. Pin with knob-head. a. without eyelet; b with eyelet. 5. Pin with button-head. a. without eyelet; b. with eyelet; c. with shaft flattened out into a circular plate at a short distance from the head. 6. Pin with mushroom-head. a. without eyelet; b. with eyelet. 7. Pin with spiral-head. 8. Pin with double spiral-head. (K. B. H. pl. LXLVI, 1 B) 9. Hooked hairpin. 10. Pin with bent end.

IX. Fibula.

1. Fiddlestick-shaped fibula. 2. Bow-shaped fibula.

X. Bracelet and Coil.

1. Bracelet of rounded coils with overlapping ends. 2. Coil with overlapping ends.

Digitized by Google

XI. Ring.

1. Fingerring, a. flat, thin, or broad; one coil; b. round, overlapping coil; c. flat, spiralcoil; d. round, spiralcoil; e. cylindrical, spiralcoil; f. coupled, round coils. 2. Earring. a. round, leech-shaped; b. oval, with overlapping ends; c. oval, leech-shaped.

XII. Needle.

1. Needle with an eyelet at the top.

XIII. Tweezer.

1. Tweezer with round top. 2. Tweezer with loop-shaped top.

XIV. Fork.

1. Fork with three bent prongs and a semicircular handle.

XV. Scraper.

1. Triangular scraper. 2. Quadrangular scraper with flat, sometimes curved tang.

XVI. Saw.

1. Bow-shaped saw with hooked shaft.

XVII. Awl.

1. Round-shaped awl with depressed head.

XVIII. Chisel.

1. Quadrangular chisel with narrowing top and a handle of bone.

XIX. Sickle.

1. Curved sickle with socketed end.

XX. Hammer.

1. Hammer with flat head on both ends and a cylindrical shafthole in the middle. (Exc. in Cypr. p. 15, fig. 25, 1468, 1472)

XXI. Shovel.

1. Square shovel with upturned sides and back, and a long plain or twisted handle.

Digitized by Google

XXII. Fire-tongs.

1. Fire tongs with looped head. (op. cit. p. 15, fig. 25, 1466)

XXIII. Spatula.

1. Square or triangular spatula with long flat tang, sometimes curved at the end. (loc. cit. 1464, 1465)

XXIV. Spade.

1. Square spade with round cylindrical socket.

XXV. Plough-share.

1. Plough-share, spade-shaped and rounded or elongated, triangular with short cylindrical socket.

XXVI. Mirror.

1. Flat circular mirror with a flat tang (broken).

XXVII. Balance.

1. Circular balance with raised rim and four loops for fastening of the strings. (op. cit. p. 17, fig. 32)

XXVIII. Sceptrum.

1. Sceptrum with socket, pierced by two holes; the upper end bent in zig-zag. 2. Sceptrum with narrow cylindrical shaft surmounted by four birds, a bull's head, and volutes. (V. B. A. G. 1899, p. 337, fig. XXIV a, 13)

XXIX. Stand.

1. Tripodic stand with round rim, ribbed or decorated with wavy lines, spirals, or figural representations: lions pursuing stags (H. C. C. p. 478 sqq., fig. 4704), and horned animals' protomes on the legs. 2. Square stand on four legs, ending in spirals; each side formed as a window with two women looking out of it; enclosed by a frame of spirals. (Exc. in Cypr. p. 10, fig. 18)

XXX. Brazier.

1. Wheels with a pole, probably belonging to a brazier. (op. cit. p. 15, fig. 25, 1456, 1460; cp. fig. 24 A)

Digitized by Google

XXXI. Vase.

1. Hemispherical bowl with round base and plain rim. 2. Squat bowl with flat base and upturned sides. 3. Wide shallow bowl with base-ring, upturned rim, and two horizontal handles at the rim. 4. Oval jug with short foot, upwards-narrowing neck, open spout, and a raising handle from rim to shoulder. (op. cit. p. 16, fig. 29, 1533) 5. Handles and rim of large amphora with representations on the handle of three bulls' heads in relief and demons with lions' head and feet, fish-like back and broad tail, pouring libations out of one-handled spout-jugs; the rim bordered by a row of jugs of the same type.

GOLD.

I. Finger-ring.

A. Finger-ring of uniform width.

a) *Flat hoop.*

1. Narrow flat hoop. (C. M.) 2. Narrow flat hoop with open rounded ends and a raised ridge along the middle. (B. M. C : J 592—593). 3. Narrow flat overlapping hoop, sometimes grooved. (B. M. C : J 597—599). 4. Narrow flat spiral hoop. (C. M.) 5. Broad flat hoop. (B. M. C : J 582—583).

b) *Convex-flat hoop.*

1. Narrow hoop, without convex, within usually flat, occasionally convex. (B. M. C : J 584; Exc. in Cypr. pl. XI: 359) 2. Narrow overlapping hoop, without convex, occasionally angular, within flat, with free or soldered ends. (B. M. C : J 587—591, 602—605). 3. Spiral-coil (3 or 4 turns) of narrow, without convex, within flat, soldered hoop. (B. M. C : F 876—877).

c) *Twisted flat hoop.*

1. Twisted spiral-wire (4 turns), soldered together. (B. M. C : F 880—881).

All the finger-rings of uniform width are undecorated except two broad rings of type 5. (B. M. C : J 582, 583) One has an embossed ornament of bulls' heads with long curling rams' horns, and the other a stamped ornament of lion-masks.

Digitized by Google

B. Finger-ring with expanding top.

1. Narrow flat hoop with expanding flat top. (B. M. C : F 12) 2. Broad flat hoop with expanding flat top. (B. M. C : F 13) 3. Broad hoop, without convex, within flat with expanding convex top. (B. M. C : F 884—887).

Some of the rings are decorated (B. M. C : F 12, 13, 885), some are not. (B. M. C. F.: 884, 886, 887) Ring No 12 bears an engraved design of a quadruped, with head turned back; No 13 an engraved design of a bird with raised wings; and No 885 a rudely engraved design of a quadruped.

C. Finger-ring with spiral bezel.

Thin rounded hoop, the ends of which form a spiral bezel. (B. M. C : F 874)

D. Finger-ring with round bezel.

1. Flat hoop with a round bezel. The hoop can be composed of alternately arranged plain and twisted wires, soldered together (B. M. C : F 682, 683), or a flat band with raised rims and in the space between these a filling soldered to the band, forming either parallel plain and notched wires (B. M. C : F 681), or a plaited band of three interlaced strands of triple wire (B. M. C : F 680). The bezel is either a circular plate with raised setting (B. M. C : F 680), or more often is formed by concentric plain or twisted wires (B. M. C : F 681—683). This setting is filled with a paste (B. M. C : F 680) or glass bead (B. M. C : F 681). 2. Hoop convex without, concave within, with a raised rim on either side. The hoop is as a rule ornamented by incisions (B. M. C : F 684—686), horizontal parallel lines, or cross-hatchings. At the ends of the hoop, which occasionally overlap (B. M. C : F 687), a round bezel is attached, formed by alternately plain and twisted wires on a flat plate with raised setting. It is filled with paste or glass beads. (preserved only in B. M. C : F 686) 3. Wire hoop, with the ends twisted into loops. The bezel, containing a glass or paste bead, is made by alternately arranged circles of plain wires and small globules, soldered to a plate with raised setting. It is movable and is attached to the loop-ends of the hoop by means of two eye-shaped wires soldered beneath the bezel. (B. M. C : F 688)

Digitized by Google

E. Finger-ring with oval bezel.

1. Hoop convex without, flat within, rising into a large oval bezel. (B. M. C : F 1—3, 7, 574) 2. Double hoops convex without, flat within, rising into large oval bezels and soldered together (B. M. C : F 8—10, 689) 3. Rounded hoop, thick below and tapering upwards. The bezel, containing a porcelain-scarab, is movable, and attached to the hoop by means of a wire swivel, which is coiled round each end of the hoop. (B. M. C : F. 4, 278—281)

F. Finger-ring with quadrangular bezel.

1. Hoop cenvex without, flat within, flattened and spread at the shoulder and with a quadrangular bezel (B. M. C : F 1217 (not bronze) cp. B. M. C : J p. 49).

Most of these rings with oval and quadrangular bezels are engraved; very seldom the bezel has a glass or paste bead as setting (B. M. C : F. 689). The engraved rings are designed with a legend, (Exc. in Cypr. pl. IV, 95) or with a figural or religious representation: uraei (B. M. C : F 2), Bes (B. M. C : F 1217, cp. B. M. C : J, p. 49), a king, seating on a throne and receiving offering of a lily from a queen wearing the modious and feathers of Mut (B. M. C : F 3), probably Amenthotep III and Tiy, (cp. B. M. C : S 2660) tress, (Exc. in Cypr. pl. X, 420); bullt with head turned back (loc. cit. pl. IV, 351); human figure, wrapped in a chiton (loc. cit. pl. X, 421); wild goats lying on either side of a palm-tree, and above goats, and flying birds. (loc. cit. pl. IV, 546).

II. Ear-ring.

1. Round ear-ring with overlapping tapering ends, occasionally with a porcelain or gold bead threaded on it (B. M. C : J 197 sqq.) 2. Oblong ear-ring with overlapping ends. (H. C. C. 3062) 3. Round ear-ring with tapering ends twisted round one another. (B. M. C : J 373 sqq) 4. Round ear-ring with tapering overlapping ends with a cluster of four globules soldered below (B. M. C : J 470 sqq) 5. Round ear-ring, thick below, gradually tapering upwards into very thin overlapping ends. (B. M. C : J 292 sqq) 6. Round ear-ring of two twisted grooved bands, thick below, gradually tapering upwards into thin plain overlapping ends. (B. M. C : J 348) 7. Oblong leech-shaped ear-ring, with very thin and long overlapping ends. (B. M. C : J. 323 sqq) 8. Round plain ear-ring with overlapping

Digitized by Google

tapering ends and a pendant consisting af a hollow bucranium-mask. (B. M. C.: J 488 sqq.) 9. Round ear-ring with overlapping tapering ends and a pendant consisting of female figure wearing a long sleeved garment. (B. M. C : J 347).

III. Bead and Pendant.

1. Globular plain bead. (Exc. in Cypr. pl. XI, 166—169; pl. XIII, 33) 2. Squat plain bead. (op. cit. pl. XI, 160—164) 3. Double-conical plain bead. (op. cit. pl. VI, 604) 4. Cylindrical narrow plain bead with ring-rim. (op. cit. pl. XIII, 28, 32) 5. Globular depressed ribbed bead, usually with ring-rim. (op. cit. pl. VIII) 6. Squat ribbed bead usually with ring-rim. (op. cit. pl. VI, 604; pl. IX, 283; pl. XI, 347) 7. Double-conical ribbed bead, usually with ring-rim. (op. cit. pl. VIII; pl. IX, 262; pl. X, 416; pl. XI, 467; pl. XIII, 27) 8. Glandular ribbed bead. (op. cit. pl. VIII) 9. Cylindrical bead of twisted wire. (op. cit. pl. VIII) 10. Circular flat bead with dotted lines on the diameter and periphery, perhaps a cowrie-shell bead, seen from below. (op. cit. pl. VIII) 11. Cowrie-shell bead bordered by dotted lines. (op. cit. XII, 395) 12. Fly-shaped pendant. (op. cit. pl. VIII) 13. Almond-shaped bead. (B. M. C : J 678) 14. Shield-shaped pendant with dotted outline. (Exc. in Cypr. pl. VI, 604; B. M. C : J 678) 15. Ivy-leaf shaped pendant. (Exc. in Cypr. pl. XIII. 30) 16. Circular flat pendant, stamped with a star of four rays with four bosses in the interspaces. (op. cit. pl. XI, 166) 17. Pear-shaped flat pendant with a projection at the top. rolled over to form a ring; stamped with a female head. (op. cit. p. 19, fig. 37) 18. Leaf-shaped pendant. (C. M.) 19. Pomegranate-shaped pendant with a ring for suspension, sometimes covered with triangles of soldered globules. (op. cit. pl. X, 416; p. 18, fig. 35) 20. Crescent-shaped pendant with the upper part projecting and folded into a ring. (B. M. C : J 615) 21. Circular flat pendant with a setting of alternately plain or twisted wires, sometimes knobs in periphery; with inset of a paste-bead and rings at the side for suspension. (Exc. in Cypr. pl. VIII. B. M. C : J 578, 579, 657) 22. Quadrangular plate embossed with volutes and lotus-flower. (Exc. in Cyp. pl. XIII, 31) 23. Pendant consisting of a gold strip with one straight and one rounded end. At the straight end are nine settings, arranged three and three in rows above each other, with insets of mother-of-pearl and rock-crystal. At the rounded end is a ring to which a round pendant with insets

Digitized by Google

of rock-crystal and perhaps paste (missing) is attached. To this another crecent-shaped pendant is attached by means of a ring. (C. M.)

IV. Necklace.

All these beads are not only found separately but they also form, sometimes together with beads of paste and gems, necklaces of different compositions, as shown by Exc. in Cypr. pl. VI sqq. and B. M. C : J 578 sqq.

V. Pectoral.

Pectoral formed by different gold-beads, pendants, and paste-inlays, as illustrated in pl. V of Exc. in Cypr.

VI. Pin and fibula.

A. Pin.

1. Plain pin with flattened hooked end. (B. M. C : J 565) 2. Plain pin with pierced eyelet, sometimes ribbed at the upper part. (Exc. in Cypr. pl. IX, 285—286) 3. Pin with pierced eyelet and the upper part covered with incised or ribbed beads and rings. (B. M. C : J 546, 548, 563) 4. Pin with pierced eyelet, the upper part covered with striated beads and rings and a double-conical striated head. (B. M. C : J 556) 5. Pin with eyelet of spirally twisted wire, the upper part covered with ribbed and grooved beads and rings and a movable head in the form of a seven-petalled flower, sometimes inlaid with a paste pearl. (B. M. C : J 552—553) 6. Pin with eyelet of spirally twisted wire, the upper part covered with plaited work of twisted strands and a plain or ribbed faience bead as head. (B. M. C : J 549, 550) 7. Pin with eyelet of spirally twisted wire, the upper part covered with spirally twisted wire and decorated at intervals with six gold-discs with notched edge and a striated faience bead as head. (B. M. C : J 562)

B. Fibula.

1. Fiddle-shaped fibula. (C. M.) 2. Quadrangular fibula (B. M. C : J 819).

VII. Mounting.

1. Round mounting of cylinders. (K. B. H. CXLVI, 5 B, a). 2. Funnel-shaped mounting probably used as neck of scent-bottles. (H. C. C. 3145 sqq.)

Digitized by Google

VIII. Roundel.

1. Thin circular roundel, for the most part embossed with ornaments of rosettes, lotos-flowers etc. (H. C. C. 3006 sqq.)

IX. Strip.

A. Front-band.

1. Thin narrow front-band of uniform width with holes pierced at the ends. (B. M. C : J 1 sqq.) 2. Thin broader front-band of uniform width with holes pierced at the ends. (B. M. C : J 66 sqq.) 3. Thin front-band, widening at the middle and with narrowing pierced ends. (B. M. C : J 194)

B. Mouthpiece.

1. Thin mouthpiece of uniform width, with pierced ends. (B. M. C : J 137) 2. Thin mouthpiece, widening at the middle and with narrowing pierced ends. (B. M. C : J 156 sqq.) 3. Thin triangular-shaped mouthpiece with pierced ends. (B. M. C : J 151)

The front-bands are sometimes plain but very often they are decorated with pressed ornaments: bordering bands of dots (B. M. C : J 55 sqq.), zigzag and cross-hatching lines (B. M. C : J 62 sqq.), small rings (B. M. C : J 121 sqq.), spirals (B. M. C : J 66 sqq.), double-spirals (B. M. C : J 144), rosettes (B. M. C : J 101 sqq.), striated oblong beads (B. M. C : J 129), chevrons stars (B. M. C : J 130), lotus-flowers (B. M. C : J 134), volutes (B. M. C : J 131), double volutes (B. M. C : J 136), palmettes alone (B. M. C : J 141), and with double volutes (B. M. C : J 138), rams' heads (B. M. C : J 145), bucrania (B. M. C : 147 sqq.), wildgoats (B. M. C : J 144), lion-masks (B. M. C : J 144), sphinxes (B. M. C : J 196), Mycenaean shields. (B. M. C : J 150)

The mouthpieces are decorated in the same way as the front-bands. Very often the lips are marked. (B. M. C : J 151 sqq.)

X. Sceptrum.

1. Sceptrum with cylindrical socket and globular head, with rhomboid-shaped inlays of alternately green and white paste, and the head surmounted by two eagles having the feathers inlaid with green and white paste and the eyes with green paste. (C. M.)

Digitized by Google

SILVER.

A. Genuine silver.

I. Finger-ring.

1. Finger-rings of one-coiled wire (C. M.). 2. Finger-ring of one-coiled, overlapping wire (C. M.). 3. Finger-ring with rounded hoop, upwards sligthly expanding, with convex top (B. M. C : F 998). 4. Fingerring with a rounded without, flat within hoop, rising into an oval bezel (B. M. C : F 997, 999—1001).

The bezels usually have engraved designs: e. g., a seated figure (B. M. C : F 1001), a sacred tree with a seated wild goat, a seated worshipper, a bucranium, or a bird (B. M. C : F 1000). One ring is engraved with the legend: Nefer-Kheperu-Ra, beloved of Ra, of Ra-Heru-khuti and of Ptah, lord of vigour and truth (B. M. C : F 997, cp. B. M. C : S 2678).

II. Ear-ring.

1. Round ear-ring with overlapping, tapering ends (B. M. C : J 487). 2. Round ear-ring, thickening below, tapering into overlapping ends. (B. M. C : J 321) 3. Round ear-ring with overlapping ends and a globule soldered below (B. M. C : J 487).

III. Bracelet.

1. Bracelet of massive round ring with open ends, which are decorated with cross-hatching and arrow-head ornament (B. M. C : J. 607, 607*). 2. Bracelet of round ring with tapering, overlapping ends; twisted round the ring are spiral wires with a prism of gold between the spirals (B. M. C : J. 608).

IV. Pin.

1. Pin with knob-head (C. M.) 2. Pin with eyelet, ribbed upper part, and globular head (B. M. C : J 570). 3. Pin with ribbed top, gold-cased (the lower part missing) (B. M. C : J. 571). 4. Pin with head of many intersecting discs (H. C. C. 3149).

V. Scraper.

1. Broad scraper with curved flat tang (broken) (B. M.).

VI. Mirror.

1. Circular, flat rondelle, probably a mirror (B. M.).

Digitized by Google

VII. Vase.

1. Shallow bowl with round base and splaying rim. 2. Deeper bowl (base missing) with bulging shoulder and raised sharply-profiled rim (Both in B. M.). 3. Hemispherical bowl with rounded base, and a horizontal horned handle at the rim, which is decorated with small incised circles (Exc. in Cypr. p. 17, fig. 33). 4. Deep cup with flat base, upwards-widening concave sides, plain rim, raised ribs round rim, belly, and bottom, and a vertical handle at the rim (Exc. in Cypr. p. 18, fig. 34).

B. Silver-lead.

1. Round, one-coiled finger-ring. 2. Round, spiral-coiled finger-ring (C. M. and B. M.).

GEMS.

I. Amber.

1. Round bead with a hole pierced in the centre. (Exc. Cypr. pl. IX, 301, 304.) 2. Cylindrical bead with a hole pierced lengthwise. Ec. Cypr. pl. IX, 300, 302.)

II. Cornelian.

1. Globular or globular depressed bead with pierced hole. (Exc. Cypr. VI, 604, XI, 363.) 2. Cylindrical bead with pierced hole. B. M. C : J 671) 3. Glandular bead with pierced hole. (Exc. Cypr. XI, 363, XII, 692) 4. Spindle-shaped bead with pierced hole. (Exc. Cypr. VI, 604) 5. Lentoid bead. (H. C. C. 3143) 6. Scarab-shaped bead with pierced hole. (Exc. Cypr. XI, 436) 7. Conical pendant with a hole at the top. (B. M. C : J 639) 8. Pendant in the form of Ptah with legs close together and wearing a closefitting garment with an embroidered band down the middle in front. (B. M. C : J 640).

III. Rock-crystal.

1. Quadratie small beads (C. M.).

IV. Mother-of-pearl.

1. Globular small beads (C. M.).

V. Agate.

1. Bead. (Exc. Cypr. p. 38).

Digitized by Google

VI. Lapis lazuli.

1. Globular bead (B. M.). 2. Bead in shape of a frog. (C. M.)

The gems were used as pendants either separately as the amber-beads, the agate bead, and sometimes the carnelian beads, or combined with the gold jewellery. The rock-crystal and mother-of-pearl beads are used as settings in a gold-pendant.[1]

VII. Seal.

1. Scarab-shaped seal of glazed steatite, faience, ivory and sard: Nearly all scarab-seals are engraved and used as bezels in finger-rings.[2] Those of value for the cronology will be taken into consideration when dealing with the absolute chronology. 2. Cylinder-shaped seal of haematite, steatite, faience, or even bronze, with a hole pierced lengthwise and sometimes mounted in gold.[3] 3. Dome-shaped seal with a hole pierced at the top. These seals are mostly made af steatite as the cylinders, and rarely of haematite.[4] 4. Quadrangular intaglio of lapis lazuli.[5]

FAIENCE AND GLASS.

A. Faience.

I. Bead and pendant.

1. Globular or globular depressed plain bead with pierced hole. 2. Globular or globular depressed ribbed bead with pierced hole. 3. Glandular plain bead with pierced hole. (All in C. M.) 4. Oval ribbed bead with pierced hole. (Exc. in Cypr. pl. IX, 305) 5. Biconical ribbed bead with pierced hole. (Exc. in Cypr. pl. IX, 305) 6. Short or long, plain cylindrical bead with pierced hole. (Exc. in Cypr. pl. IX, 305: X, 427; XI, 160) 7. Cylindrical striated bead, with pierced hole. (B. M. C : J 662) 8. Tubular spiral bead with pierced hole. (Exc. in Cypr. pl. IX, 305) 9. Spindle-shaped ribbed bead. (B. M.) 10. Bead consisting of two or three tubes side by side (B. M. C : J 662) 11. Rosette-shaped bead (O—R: Tamassos und Idalion M S.) 12. Pomegrante-shaped bead (O—R: Tamassos und

[1] Cp. p. 245.

[2] Exc. in Cypr. pl. IV.

[3] Loc. cit, K. B. H. pl. XXVIII—XXXI. LXXIV, LXXIX, LXXXVII, XCIV, CXXVIII, CLI, CXCIV; H. C. C. 4300 sqq.

[4] Exc. in Cypr. pl. IV.

[5] Loc. cit.

Digitized by Google

Idalion M S.) 13. Round and oval settings in rings. (cp. Goldrings) 14. Circular flat bead with diametrically pierced hole. (B. M.) 15. Round convex pendant, with flat base, and a pierced hole in centre. 16. Round convex pendant as above pierced by several holes. 17. Frog-shaped pendant with pierced hole. 18. Negro-head. (All in C. M.)

Sometimes the beads are assembled into a necklace.

II. Vase.

Bowl.

1. Shallow bowl with round or flattened base and plain rim. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1042, 1048—49; H. C. C. 1573) 2. Shallow bowl as above with upturned rim. (H. C. C. 1575) 3. Hemispherical bowl with base-ring and plain rim. (Exc. in Cypr. p. 34. fig. 62, 1215) 4. Bowl with base-ring, bulging bottom, straight narrowing sides, and plain rim. 5. Hemispherical depressed bowl with base-ring, bent-in rim, and a vertical ledge-hande. (Both C. M.) 6. Hemispherical bowl with base-ring, modelled as a lotus-flower. (Exc. in Cypr. p. 34, fig. 62, 1213—1214) 7. Hemispherical bowl on short foot, vertically-ribbed body, turned-in ring-rim, opposite projections at the rim. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1051) 8. Shallow bowl on high foot, with vertically-ribbed body and widening rim. (Exc. in Cypr. p. 50, fig. 76 A).

Plate.

1. Flat cylindrical plate with a loop-handle at the outside. (B. M.) 2. Flat cylindrical plate with horizontally ribbed outside. (H. C. C. 1579) 3. Plate with raised rim, on three feet. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1045)

Jug.

1. Jug with flat base, straight slightly narrowing sides, sharp flat shoulder, short wide neck, and a handle from rim to shoulder. (C. M.) 2. Globular jug on high foot, cylindrical narrow neck, funnel-lip, and a handle from neck to shoulder. (B. M. C : C 175, pl. I.) 3. Globular depressed jug with flattened base, narrow neck, and two handles from rim to shoulder (H. C. C. 1570—1571) 4. Globular depressed jug with base-ring, closed mouth (broken), tubular spout on the shoulder and a stirrup-handle (broken) from mouth to shoulder. (H. C. C. 1572)

Digitized by Google

Flask.

1. Tube-shaped flask with pointed base, concave sides, and plain rim. (Exc. in Cypr. p. 39, fig. 67, 854) 2 Spindle-shaped flask with base-ring or low wide foot, short narrow neck with stilted rim. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1043—44.) 3. Round lenticular flask with short, narrow neck, widening curved rim, and two handles (missing) from neck to shoulder. (Exc. in Cypr. p. 45, fig. 71, 959)

Box.

1. Box with flattened base, straight narrowing sides, and two horizontal string-holes at the rim. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1047)

Rhyton.

1. Rhyton in shape of a ram with forwards curved horns. (Exc. in Cypr. pl. III) 2. Rhyton in shape of a horse. (Exc. in Cypr. pl. III) 3. Rhyton in shape of a female head, wearing a kalathos. (Exc. in Cypr. pl. III) 4. Rhyton in shape of two female heads back to back. (Exc. in Cypr. p. 33, 1210)

III. Figure.

Lion.

1. Modelled lion in lying position. (Exc. in Cypr. p. 34, fig. 62, 1216) 2. Duck head (B. M.).

The faience is either white (soft or hard) or brown (usually hard); more seldom it is blue all through (soft). The surface is covered with a blue, green, yellow white, or dark glaze. The bowls are often decorated with ornaments painted in dark colour; the rim is sometimes painted with short strokes, a border of lines or dotted lozenges often encircles a flower-pattern, (usually lotus or papyrus) figural representations as man in Nile-boat, dancing girl with a guitar, fishes, etc. Also the jugs are decorated: conventionalized flower-patterns, theriomorphic representations as bulls and running goats.

B. Glass.

I. Bead.

1. Globular bead with pierced hole. (B. M.)

Digitized by Google

II. Vase.

1. Globular bottle with round base and pomegranate-shaped mouth. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1052 sq.) 2. Oval bottle with rounded pointed base, narrow neck, plain rim, and two vertical handles below the shoulder. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63. 1054 sq.) 3. Long upwards-tapering, tubular flask, a stilted ring at the upper end, and a pomegranate-shaped mouth. (C. M.)

The glass is variegated: white, yellow, blue, and dark-coloured.

TERRACOTTA.

I. Spindle-whorl.

Round, conical, double-conical, cylindrical, glandular spindle-whorl. (K. B. H. pl. CCXIII, 10, 12—22) Sometimes it consists of three globular beads attached above each other. (K. B. H. pl. CLXII, 15, c — pl. CCXII, 7a) The spindle-whorls are either plain white or belong to Red polished or Black polished ware, and are decorated with incisions as these wares.

II. Loom-weight.

1. Conical loom-weight with hole, pierced at the top. (C. M.)

III. Balance.

1. Balance-beam with string-holes for suspension and scale-strings: Red polished ware with white-filled incisions. (C. M.)

IV. Lamp.

1. Round, triangular, or quadrangular open lamp of plain white ware. (C. M.) 2. Pinched, quadrifoil-shaped lamp. (Exc. in Cypr. p. 42, fig. 70, 1283)

V. Ship.

White painted ware.

1. Ship with curved upturned stern and prow and men sailing in it. (Dussaud: Les civ. préhell. p. 420, fig. 310)

Plain white ware.

1. Ship of the same type. (B. M.)

Digitized by Google

VI. Animal.

Plain white ware.

1. Bull with curved horns. (Dussaud: Les civ. préhell. p. 265, fig. 188, 10) 2. Ram with "gingerbread eyes" and large back-curved horns. (Dussaud: op. cit. p. 265, fig. 188, 9) 3. Pig with incised eyes, upturned snout, and small upright ears. 4. Dog (?) with small ears and short tail. (C. M.)

Mycenaean ware.

1. Quadruped with two rather short upright horns. 2. Horse (?) with four jars on its back. 3. Horse (?) with a rider on its back. (C. and B. M.)

The animals in the other wares have been grouped with the pottery, since they served also as vases.

VII. Figure.

Red polished ware.

1. Oblong plank-shaped figure with eyes and mouth indicated by incisions and the nose by a pinched-up ridge. (H. C. C. p. 332 sqq. fig. 2001) 2. Oblong plank-shaped figure (head missing), representing a mother holding a small child in her arms. 3. Representation of mother and child resting side by side in a bedstead with semicircular ends. (Both C. M.) 4. Plank-shaped representations of the mother with the child, more and more conventionalized. (K. B. H. pl. XXXVI) 5. Oblong figure with human features: ears, eyes, nose, breasts, and arms indicated in relief. (H. C. C. p. 333, fig. 2002; K. B. H. pl. LXXXVI)

Black slip ware.

1. Nude modelled female figure with hands on breast, long neck, large ears pierced by holes, eyes and mouth incised, and nose in relief. (H. C. C. p. 333, fig. 2004)

White painted ware.

1. Oblong plank-shaped figure with pointed head encircled by a wreath, eyes indicated by pierced holes, nose by a pinched-up ridge, and arms (one missing) in relief on the breast. 2. Plank-shaped figure corresponding to the conventionalized Red polished

Digitized by Google

ypes. (Both in C. M.) 3. Figure seated in a high-backed chair, eyes incised, nose in relief. (H. C. C. p. 334, fig. 2005) 4. Female figure with a child on her knee and arms raised in adoration; ears pierced by holes, eyes incised, nose in relief. (H. C. C. 2007)

Red plain ware.

1. Oblong flattened figure with eyes and mouth indicated by incisions; hair, nose, ears, and arms in relief. (C. M.)

Base-ring-ware.

1. Nude female figure with "ginger-bread eyes", pinched-up nose, large ears with holes for ear-rings, long neck, the breasts indicated by pellets and the arms akimbo or resting on the breast, sometimes with a child in her arms. (H. C. C. p. 335, fig. 2009, 2013) 2. Nude female figure with usually flattened head, "ginger-bread" eyes, pinched-up nose, incised mouth, two small ears, shorter neck, breasts indicated by pellets of clay, navel sometimes by a hole, and the arms usually resting on the breast. (H. C. C. p. 336, fig. 2014) 3. Female figure as above, but wearing a skirt, and a kalathos on the head. 4. Nude female figure as above, seated in a chair. 5. Figure represented lying in a bedstead without feet, constructed of four joined planks, with a rectangular end. (All in C. M.)

Mycenaean Ware.

1. Flat female figure with round body, sometimes with uplifted arms at the shoulder, breasts indicated by pellets of clay, lower part of body stem-like, head with "ginger-bread eyes", pinched-up nose, and incised mouth. 2. Flat female figure as above, represented as mother with a child in her arms and a diadem round the head. (Both in C. M.) 3. Female figure enthroned in a three-legged chair. (H. C. C. 337, fig. 2018) 4. Male figure with "ginger-bread eyes", pinched-up nose, moustasches, the imperial and the breasts indicated by pellets of clay. (lower part of body missing). (C. M.)

BONE.

I. Spindle-whorl.

1. Flat conical spindle-whorl. 2. Double-conical spindle-whorl. (Both C. M.)

Digitized by Google

II. Disc.

1. Round flat disc. (Exc. in Cypr. p. 14, fig. 22—23).

The discs are sometimes plain but very often decorated with carvings in different patterns: borders of concentric circles, (Lapithos tomb 501; Exc. in Cyprus p. 14, fig. 22), hatched (Lapithos tomb 501; Exc. in Cypr. p. 14, fig. 22), or plaited bands (Lapithos tomb 501), and the inner part ornamented with volutes, palmettes (Lapithos tomb 501; Exc. in Cypr. p. 14, fig. 22, 23), and rosettes (K. B. H. CXLVII 8 B, a—b; Lapithos tomb 501).

III. Awl.

1. Curved awl, with flat heart-shaped top pierced with a hole and pointed end. (K. B. H. pl. CXLVI, 8 B, e). 2. Straight awl with pointed end and a knob-head. (K. B. H. pl. CXLVI, 8 B, h).

IV. Weight.

1. Short conical weight. (C. M.)

V. Rod.

1. Rod a. with tapering flat end (C. M.) b. with widening flat end, probably used for mixing cosmetics. (B. M.)

VI. Distaff.

1. Distaff with globular head and a hole pierced at the base-end. (K. B. H. p. CXLVI, 8 B, d).

VII. Polisher.

1. Polisher with cylindrical case. (C. M.)

VIII. Pendant.

1. Pomegranate-shaped pendant. (Exc. in Cypr. p. 14, fig. 24). 2. Double-volute shaped pendant. (B. M.)

IX. Handle.

1. Shaft-handles of different implements (knives, awls, scrapers, etc.), occasionally of ivory and formed like a bull's leg. (Exc. in Cypr. pl. II, 995). 2. Mirror-handles, consisting of a long shaft sur-

Digitized by Google

mounted by a tablet with a hole or socket for attaching the bronze mirror. (Exc. in Cypr. pl. II, 1—4).

The shafts are decorated with a snow-drop ornament and the tablets on both sides with figural representations: a lion attacking a bull, from the front, or rear; a man attacking a gryphon; recumbent stags with back-thrown heads.

X. Tube.

1. Cylindrical tube with plain rim, sometimes with string-holes on the sides. (K. B. H. pl. CXLVI 7 B). Exc. in Cypr. p. 39, fig. 67, 851, 852). The tubes are usually decorated with carved parallel lines, hatchings, and cross-hatchings.

XI. Vase and box.

1. Flat open bowl with concave sides, profiled rim, and two vertical loop-handles on the sides. 2. Tubular upwards-widening vase with round base and two projections at the middle. 3. Cylindrical alabastron with narrow neck and two projections on the shoulder. (All in B. M.) 4. Conical narrow alabastron with flat base and very narrow mouth. (Exc. in Cypr. p. 49, fig. 75, 982). 5. Vase in shape of a duck. (B. M.) 6. Vase in shape of a swimmer holding a bowl. (Exc. in Cypr. p. 14, fig. 21). 7. Cylindrical box with a raised fillet at base and rim (only fragments) (Exc. in Cypr. pl. II, 1126, 883; cp. p. 14, fig. 20). 8. Long rectangular drawing-box. (Exc. in Cypr. pl. I).

The cylindrical boxes are all carved with figural representations: a man, slaying a gryphon, a man leading a sphinx, and the fillets are ornamented with scale-patterns.

The lid of the drawing-box is marked off in squares, of which some are decorated with rosettes. The sides of the box are carved with figural representations.

On the one shortside are two recumbent bulls, one with back-turned head, beside an olive tree; and on the other shortside are two stags with back-turned heads, facing a tree. The long sides are decorated with hunting-scenes: a coachman is driving a two-horse chariot with two wheels and a coach-body open behind. The horses are dressed with fringed horse-blankets. In the chariot stands a bareheaded long-bearded man wearing a long scaled dress with short arms and a

Digitized by Google

girdle round the waist. Next to the body he wears a long-armed shirt. With an arrow he is hunting a horde of wild animals, stags, bucks and antelopes, flying before the horses. A bull, wounded in the back of the head by an arrow is about to attack. A dog runs at the side of the horses and above them flies a bird. Behind the chariot walks a long-bearded man, swinging a battle-axe in his left hand, and holding a sword in his right hand. He wears a feathered helmet and a short-armed girt-up dress. Far off in front, amidst the wild animals another man, apparently also with a feathered helmet, is fighting against a lion with a lance.

The other long side is nearly a copy of this, only that the two fighters behind and in front of the chariot, and the bull are omitted. If the dog and the bird also have been omitted cannot be stated, as the ivory is very much worn in their respective places.

STONE.

I. Celt.

1. Thick, rounded celt of diorite with narrowing head. (C. M.)

II. Wedge.

1. Flat and thin wedge with narrowing head. (C. M.)

III. Whetstone.

One type is broad, triangular or quadrangular in shape; the other type is narrow, usually tapering at the one end; both types have as a rule a string-hole bored through one end. (Dussaud: Les civ. préh. p. 236, fig. 182; V. B. A. G. p. 298, fig. XX, 16—19; K. B. H. pl. CXLIV 9 b).

IV. Mace-head.

1. Round, oval or cylindrical mace-head usually of diorite, seldom of limestone with hole bored through lengthwise. (C. M.)

V. Hammer-stone.

1. Hammer-stone usually of diorite, oval or square in shape, occasionally with concave sides, always with a hole transversely bored. (V. B. A. G. 1899, p. 298, fig. XX, 21; Exc. in Cypr. p. 25, fig. 47).

Digitized by Google

VI. Corn-rubber.

1. Oval, narrow corn-rubbers with rounded underside and flat upperside; usually of vulcanic rock but sometimes of hard limestone.. Usually they are worn in the middle so that they form a saddle-shaped type, and therefore usually are called saddle-querns. (K. B. H. pl. CXLVII, 8).

VII. Mortar.

1. Hemispherical mortar on three feet (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 46). 2. Flat plate with more or less distinct rim; a. with base-ring; b. with three feet. (H. C. C. 1521—1537).

VIII. Spindle-whorl.

1. Spindle-whorl of bright-green steatite, with a hole bored through; a. round, squat; b. round, flat. (C. M.) 2. Spindle-whorl of dark steatite, often with white-filled stamped and incised ornaments; circles, semicircles, hatched triangles etc. a. double-conical (C. M. C. pl. III, 709); b. flat, conical (loc. cit pl. III, 732).

IX. Pendant.

Pendants of agalmatolite; some of them probably used as weights; a. comb-like object with bow-shaped, dented edge and a narrow shaft with a string-hole at the top; b. ring with diametrically opposite projections and a string-hole; c. small thick disc with a piece of bronze-cord in the centre: d. round small bead with a string-hole bored through; e. narrow thin lamella with a string-hole at one end (All in C. M.) f. oval or conical pendant, sometimes perforated at the top, sometimes ending in a knob. (H. C. C. 1546—1547)

X. Chain-clasp.

1. Narrow thin chain-clasp pierced by five string-holes. (C. M.)

XI. Shaft.

1. Hollow round shaft (half missing). (C. M.)

XII. Idol.

1. Idol of agalmatolite steatopygous, with outstretched arms, legs usually modelled, a sloping slab-shaped head with no features indi-

Digitized by Google

cated. 2. Idol of dark steatite with squat head, eyes and mouth indicated by incisions and nose in relief, short neck, arms resting on the breast, no legs modelled. (Both in C. M.) 3. Thin steatopygous idol of agalmatolite with legs and features not modelled, the arms bent and pressed to the sides. (K. B. H. pl. CLXXII, 15, b.)

XIII. Vase.

a) *Usually of steatite.*

1. Squat bowl with base-ring, vertically ribbed body and raised rim. (B. M.) 2. 8-shaped trough with flat base and four projections near the rim. (H. C. C. 1544) 3. Shallow cylindrical goblet with stemmed foot and horizontally ribbed body. (H. C. C. 1538) 4. Oval jar with out-turned flat base, ribbed body, enclosed by horizontal shoulder and bottom lines, flat ring-rim, and two small horizontal string-holes on the shoulder. (B. M.) 5. Reversed conical jar with flat base, narrowing raised rim, and two horizontal string-holes on the shoulder. (H. C. C. 1542) 6. Pyriform jar on low foot with flat ring-rim and two handles from rim to shoulder. (B. M.) 7. Oblong reversed conical amphora with base-ring, short cylindrical neck, and two pointed string-holes at the neck-base. (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 44) 8. Oval amphora with low foot, cylindrical neck, plain rim, and two handles from neck to shoulder. (H. C. C. 1540) 9. Oval amphora as above with two handles from rim to shoulder. (B. M.) 10. Pyriform depressed amphora with wide foot, short cylindrical neck, plain rim, and two handles from rim to shoulder. (H. C. C. 1543) 11. Cylindrical tube with flat base and two horizontal string-holes at or above the middle. (B. M.)

b) *Of limestone or alabaster.*

1. Shallow bowl with disc-base and a horizontal string-hole at the rim (C. M.) 2. Wide rounded bowl with flat base and four projections at the rim. (B. M.) 3. Shallow cylindrical goblet on low stem, with wide foot and horizontally ribbed body. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 63, 1041) 4. Globular jug with flat base, cylindrical narrow neck, wide flat rim, and a handle from neck to shoulder. (H. C. C. 1628) 5. Round lenticular flask with short narrow neck with ring-rim and two handles from neck to shoulder. (Exc. in Cypr. p. 40, fig. 68, IIII) 6. Oval lenticular flask with short wider neck, ring-rim, and two earhandles

Digitized by Google

from neck to shoulder. (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 42) 7. Spindle-shaped flask with pointed base and a handle from rim to shoulder. (H. C. C. 1622) 8. Oval jar on low wide foot, with flaring rim and three horizontally pierced ear-shaped projections on the shoulder. (Exc. in Cypr. p. 35, fig. 65, 1040) 9. Ovoid jar on wide, sometimes high-stemmed foot, with cylindrical neck and ring-rim, with or without three small horizontal handles on the shoulder. (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 41) 10. Oval elongated amphora with top-base, short cylindrical neck with ring-rim, and two vertical handles at the belly. (Exc. in Cypr. p. 37, fig. 65, 1090) 11. Reversed conical amphora, wide short cylindrical neck, ring-rim, and two upright horizontal handles on the shoulder. (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 43) 12. Oblong amphora with flat base, no distinct neck-line, cylindrical neck, plain rim, and two handles from rim to shoulder. (Exc. in Cypr. p. 25, fig. 45) 13. Squat pyxis with flattened base, narrowing mouth with ring-rim, and three small horizontal string-holes on the shoulder. 14. Squat pyxis with flattened base, short neck with ring-rim, and three horizontal small handles on the shoulder. 15. Conical pyxis with flat base, very short narrow cylindrical neck with plain rim, and two knobs on the belly. (All in C. M.)

Digitized by Google

VI. RELATIVE CHRONOLOGY.

Sandwith (1871) was the first to distinguish between the Bronze Age and the Iron Age in Cyprus by observation of the different styles of pottery found in the ancient tombs excavated — or rather robbed — at that time.[1] After that the different epochs of the Bronze Age were specially treated and defined by Myres and Ohnefalsch-Richter, and called the Early, Middle and Late Bronze Age.[2] This relative chronology was wholly based on observation of the different classes of pottery found in the tombs. The several general classes of pottery were attributed to these periods, so that the Red polished ware marked the Early Bronze Age, and the Black slip and White painted wares marked the Middle Bronze Age, while the Red polished ware continued also in this period; the Base-ring and White slip wares marked the Late Bronze Age as native products, while the Mycenaean ware came in from abroad.[3] But within the three periods thus defined the material was an undifferentiated mass and the periods stood isolated from each other, and therefore the development of the whole prehistoric period was very obscure. In the last 12 years the material has been considerably increased by the excavations of Prof. Myres in Lapithos (1913), and those of Dr. Markides in Arpera (1914), in Katydhata (1915), and in Lapithos

---

[1] Archaeologia XLV, 1880, p. 127 sqq.

[2] C. M. C. p. 14 sqq.; H. C. C., p. XXVI sqq.

[3] Later on Ohnefalsch-Richter (V. B. A. G., 1899 p. 36 sqq.) tried to divide the prehistoric period into 6 sub-periods, in a most confusing and dilletantish manner. Though his intuition sometimes leads him aright he frequently makes great errors; e. g., putting the White slip ware into the Middle Bronze Age (p. 37) and the White painted II ware into his fifth period, i. e. approximately Late Cypriote II and failing to attribute to his third period: "Die kyprisch-hissarlikische protokykladische Zeit mit phrygisch-hetitischen Einflüssen."(!) anything other than the occasionally-appearing ring-vases (p. 37 sq.) etc. The main fault is that at the time this work appeared the material basis for such a detailed chronology did not exist, so that many of his statements are ungrounded. Neither is this the place for a detailed criticism of his chronological system nor would it be of any avail — it would be a fight against windmills.

Digitized by Google

(1917), the finds of which are all deposited in the Cyprus Museum.[1] But in spite of this increased material many gaps in the development have had to be filled in. The reason for this is that only tombs — as already mentioned — have been excavated, and diggings in settlements have been omitted. Now it is evident that if a complete relative chronology is to be built up on tomb-finds only it is necessary to have excavation data from an unbroken series of tombs from every period of the epoch concerned. But the finding of tombs is more or less subject to hazard, in that tombs of one period may be found in abundance, while those of another may not be found until long afterwards, and therefore a very long time will doubtless elapse before all the tombs of the representative series in question are found, and meanwhile the chronology will be open to many uncertain suggestions. On the other hand, by digging in settlements with successive inhabitations a single stratigraphic excavation is sufficient to make clear the chronology at least of the cultures on the sites excavated. Of course a stratigraphic excavation has its difficulties as well; desertion of the site, the cutting away of strata to level the ground, the presence of later diggings and walls sunk in earlier strata, etc., may render the stratigraphic series fragmentary, but on the whole the carrying out of stratigraphic excavations in settlements is a much quicker and safer method for establishing a relative chronology than tomb digging. Through stratigraphic excavations in settlements I therefore aimed both to control and complete the chronological scheme yielded by the tomb-finds, and in this way it has been possible to trace the development of the Cypriote Bronze age in 9 successive periods, grouped in 3 main periods, Early, Middle, and Late Cypriote, each divided into 3 subperiods numbered I. II. III. It must, however, be claimed that this chronological scheme *is not definitely* fixed — which would be very unscientific! Above all, until more stratified sites are excavated, it is uncertain how far the stratigraphic results on a single site may be representative for the whole island.

Early Cypriote.

As the locality Mauraji at Alambra where I unearthed the Early Bronze Age house had no deep strata, a shaft of 16 sq. m. was

[1] It is only thanks to the great courtesy of Prof. Myres and Dr. Markides that I have been allowed to make use of and publish the very rich and important material from these excavations.

Digitized by Google

opened at the locality Aspraji, where the débris seemed more favourable to a stratigraphic excavation. The area was divided into four squares and dug down to the rock in layers of 0.20 m.

The culture-strata uppeared at a depth of 0.40—0.70 m. below the surface and continued down to the rock, 3.50 m. from the surface. All potsherds and other finds of each layer were kept separate, and every potsherd was afterwards carefully examined. The result of this analysis is shown by the following diagram.

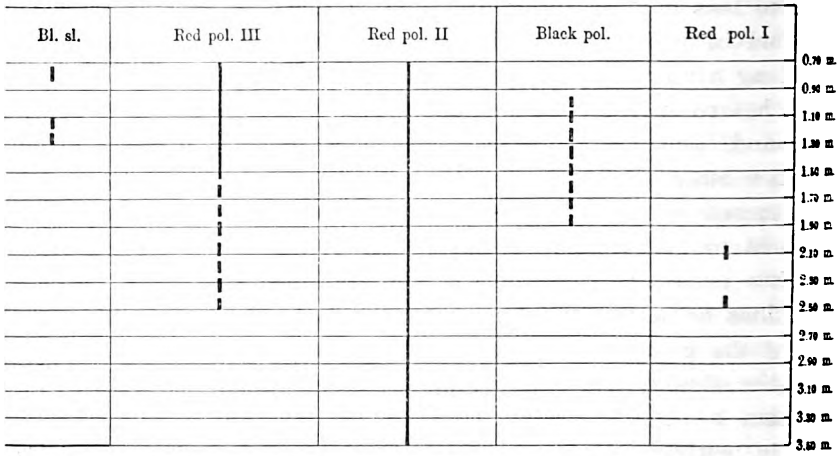

(The unbroken line indicates that the ware is common, the broken line that it is rare; both not absolutely, but relatively).

Consequently we find that the Black slip ware only sporadically appears in the uppermost strata down to 1.30 m.; the Black polished ware goes further down to 1.90 m. That it is missing in the two uppermost layers depends only upon its rareness; we know from the tomb-finds that it continues in the Middle Bronze Age.[1] Owing to the same fact it possibly begins somewhat earlier than the diagram shows. The Red polished III ware is common in the layers down to 1.50 m. It then becomes rarer and fails definitely at 2.30 m. The Red polished II ware is common all through and is the predominant ware from 2.50 m. and down to the rock. Consequently two distinct periods can be distinguished: one earlier, with only Red polished II ware; and another later, with the Red polished II ware appearing together with Red polished III ware and Black polished ware, while the Black slip ware turns up only sporadically at the end of the period.

[1] Cp. p. 274.

Digitized by Google

This is wholly in accordance with the tomb-finds. Some Early Bronze Age tombs contain only Red polished II ware occasionally mixed with Red polished I ware; in other tombs the Red polished II ware appears together with Red polished III and Black polished wares; while Red slip IV, Black slip, and also White painted wares sporadically are represented only in a few tombs standing on the limit to the Middle Cypriote period.

I give here a list of the most representative tombs with a short analysis of the pottery.

	R. p. I	R. p. II	R. p. III	R. p. IV	Bl. p.	Bl. sl.	Wh. p. I	Wh. p. II	Wh. p. III
Arpera tomb 102 ..	1	19	—	—	—	—	—	—	—
Katydhata » 66 ..	—	6	—	—	—	—	—	—	—
» » 70 ..	—	5	—	—	—	—	—	—	—
» » 74 ..	—	10	—	—	—	—	—	—	—
» » 75 ..	—	6	—	—	—	—	—	—	—
» » 84 ..	—	6	—	—	—	—	—	—	—
Lapithos » 53 ..	—	10	—	—	—	—	—	—	—
» » 55 a	—	13	—	—	—	—	—	—	—
» » 55 c	—	6	—	—	—	—	—	—	—
» » 57 ..	—	19	—	—	—	—	—	—	—
Arpera » 107 ..	—	3	8	—	—	—	—	—	—
Katydhata » 27 ..	—	5	11	—	—	—	—	—	1
» » 28 ..	—	16	13	—	—	—	—	—	—
» » 29 ..	—	5	7	—	—	—	—	—	—
» » 39 ..	—	4	1	—	—	1	—	—	—
» » 42 V	—	3	6	2	—	—	—	—	—
» » 54 ..	—	3	2	—	—	—	—	—	—
» » 56 ..	—	3	6	—	—	—	—	—	—
» » 57 ..	—	7	2	—	1	—	—	—	—
» » 60 ..	—	—	3	—	—	1	—	—	—
» » 62 ..	—	18	3	—	1	—	—	—	—
» » 67 ..	—	4	4	—	—	—	—	—	—
» » 72 ..	—	8	2	—	1	—	—	—	—
» » 78 ..	—	—	5	—	1	—	—	—	—
» » 80 III	—	3	10	—	—	—	—	—	—
» » 82 ..	—	2	6	1	—	—	—	—	1
Lapithos » 12 a	—	6	2	1	—	—	—	—	—
» » 12 b	—	2	—	—	—	—	1	—	—
» » 12 d	—	4	3	1	—	—	—	—	—
» » 15 a	—	5	8	—	1	—	—	—	—
» » 45 ..	—	11	2	—	—	—	1	—	—
» » 46 a	—	7	4	—	1	—	—	1	—
» » 46 b	—	5	2	—	—	—	—	—	1
» » 46 c	—	6	3	—	—	—	—	—	—
» » 48 ..	—	8	1	1	—	—	—	—	—
» » 52 ..	—	1	3	—	1	—	1	—	—
» » 56 bis a	—	10	—	—	—	—	1	—	—
» » 59 ..	—	10	3	—	—	—	—	—	—
» » 61 ..	—	4	7	—	—	1	1	1	—
» » 201 a	—	9	2	1	6	—	—	—	—
» » 201 b	—	—	2	—	1	—	—	—	1
» » 205 ..	—	10	3	—	—	—	—	—	—

Digitized by Google

In the stratigraphic section there was nothing earlier than these tombs. But in two tombs from Arpera, tombs 101 and 103 bis[1], a still earlier stage seems to be represented. I give here a list of the pottery they contained.

Arpera tomb 101.

a) Red polished I ware.
1—5: Bowls of type 1.
6—7: Bowls of type 2.
8: Bowl of type 9.
9—10: Amphorae of types 2 and 3.
b) Red polished II ware.
11—12: Amphorae of type 2.

Arpera tomb 103 bis.

a) Red polished I ware.
1—4: Bowls of type 1.
5: Bowl of type 2.
6: Bowl of type 4.
7: Jug of type 1.
8—9: Amphorae of types 1 and 2.
10: Jar of type 1.
b) Red polished II ware.
11: Bowl of type 6.
12: Bowl of type 12.
13—14: Jugs of type 1.
15: Jug of type 7.
16—18: Amphorae of type 2.

The tombs consequently contain a predominance of Red polished I ware mixed up with some Red polished II vases. As we have seen, the Red polished I ware is typologically the oldest of the prehistoric pottery. On the other hand it cannot be a local variety,

[1] Tombs 103 and 104 also belong to the same class but the first has been disturbed by a later inhumation, and the latter was not entirely dug out, so it is best to disregard them.

Digitized by Google

since in Arpera are represented also tombs with Red polished II (tomb 102)[1] and III (tomb 107)[2] wares wholly identical with those found in tombs at other places. Moreover Red polished I vases are recorded from other places than Arpera, e. g. Jeri (locality Fenitshes)[3]. We are therefore justified in considering the tombs Arpera 101 and 103 bis to represent the earliest Bronze-Age strata hitherto found. Consequently we get three different sub-periods in the Early Bronze Age: Early Cypriote I with Red polished I ware, hitherto only found mixed with some Red polished II ware; Early Cypriote II, where the Red polished I ware is crowded out by the Red polished II ware, together with the Black polished ware coming in towards the end of the period; and Early Cypriote III with Red polished II and III wares and a successive increase of Black polished ware, while the Black slip and White painted wares begin to appear towards the end of the period. It must, however, be borne in mind that the Early Cypriote I period hitherto is only poorly represented, and therefore is more vaguely outlined than Early Cypriote II and III.

Bronze implements appear already in Early Cypriote I: an axe-head of type 1 was found in Arpera tomb 101 and a dagger of type 1 a in Arpera tomb 103 bis. In Early Cypriote II they are more frequent and various: needles, pins, knives, awls, tweezers, and scrapers are found; though of course some of these, and certainly the knives, might exist also in Early Cypriote II. The pins are always eyeless and usually headless, of the types 1 a and 2 a; sometimes having knob-heads (type 4 a). The knife-types represented are 3 c, 8 b, 9 b, 11 b. The knives therefore seem as a rule to have tang and not more than one rivet. Of the daggers types 1 a and 4 are represented. In Early Cypriote III the same implements appear but the types are more varying and advanced. The pins often have eyelet and the mushroom disc and occasionally also the spiral-head appear, but the mushroom-head is still rather small. Knives with tang are common, also those with narrowing top; occasionally the top has depressed sides (type 12) and very often the knives have three rivets. The axes have expanded cutting-edges, and as new dagger-types come in the dagger with heart-shaped top (type

[1] Cp. p. 265.
[2] Loc. cit.
[3] B. M. C : C 1.

Digitized by Google

1 b) and that with button at the hook-end (type 3) appear. Besides the implements bronze rings of flat spiral coils (type 1 c) sometimes occur.

It is instructive to draw up a statistical account of the frequency of bronze implements in the different periods. For Early Cypriote I the material is too scanty to allow of any statistics. In Early Cypriote II an average of 1.5 bronze implements are found in each tomb, while in Early Cypriote III the number has increased to 5; i. e., bronze becomes more common in the more advanced period.

Excepting pottery and bronze nothing else hitherto has been found in Early Cypriote I. Celts, mace-heads, and cornbruisers of stone, which we have to assume also in Early Cypriote I, are found in Early Cypriote II; further, corn-bruisers and spindle-whorls of terracotta, usually conical; the double-conical type does not appear before Early Cypriote III. In that period there is a considerable increase in the materials. Mace-heads, hammer-stones, whet-stones, wedges, and other objects of stone are very common; the spindle-whorls are as a rule of terracotta, but also spindle-whorls of stone occur; they are of a double-conical type, both in Red polished and Black polished ware and usually incised, with white filling in the incisions. Further, the plank-shaped idols of terracotta appear and also the first jewellery: besides the bronze rings, already mentioned, the globular and double-conical grooved beads of white paste with originally blue glaze (Katydhata t. 28; Lapithos t. 201).

Middle Cypriote.

For the relative chronology of Middle Cypriote the stratification in Kalopsida is an useful guide. The excavation here was carried out in the same way as that in Alambra. The rooms of the house formed a larger unit and within these the areas first were squared and each square dug down to the rock in layers of O. 20 m.; then when the strata became visible in the section, the house-floors of each room were cut away to different depths in different rooms. Thus only the two uppermost strata were removed in the rooms 1, 2, 3, 4, 6, 10 and 11, while 4 strata were removed in the rooms 5, 7, 8 and 9, and finally in the area limited by room 7 the débris was removed down to the rock, revealing 7 strata. The strata, i. e., the house-floors, are now always horizontal, but sometimes a sett-

Digitized by Google

ling of the earth has reduced one part of them to a lower level. This is the case in room 6. In other cases later building enterprises had disturbed the earlier strata, but with due regard to these facts the stratification was clearly defined. The first stratum appeared on an average of 0.35 m., the second 0.60 m., the third 1.20 m., the fourth 1.70 m., the fifth 2.10 m., the sixth 2.35 m., and the seventh 2.65 m., resting on the rock, 2.80 m. below the surface. The first and second strata belong to the house unearthed. The third stratum goes immediately below the walls of the house; it is therefore anterior in date to its foundation.[1] This third stratum and all the other strata down to the rock belong to another house, the walls of which appear close below those of the upper house, and are built on the rock. They have not the same direction as the walls of the upper house and were partly destroyed when this was built. These walls of the lower house are the same from the seventh to the third house-floor, only from time to time heightened according to the floor-level, which gradually become higher.

All the pottery and other finds from each layer were kept separate in the same way as at Alambra. An examination of all potsherds in the different strata gave the following scheme:

	R. p.	Bl. p.	Bl. sl.	Wh. p. I	Wh. p. II	Wh. p. III	Wh. p. IV	Wh. p. V	R. on bl.	Foreign (Syrian) ware
1st stratum	54	—	210	—	—	6	11	25	4	5
2nd stratum	103	—	172	—	—	30	82	176	5	88
3rd stratum	409	1	385	—	15	164	58	2	22	20
4th stratum	304	4	150	1(?)	26	142	4	—	—	8
5th stratum	180	—	16	1	2	3	—	—	—	—
6th stratum	142	1	3	1	—	—	—	—	—	—
7th stratum	108	—	—	—	—	—	—	—	—	—

The foreign ware, so far as can be seen, is Syrian pottery. It is always wheel-made and for the most part plain domestic ware: large pithoi with pointed base and vertical shoulderhandles of a reddish, gritty clay, or jugs and bowls of a white gritty clay; further, jugs with red or yellow lustrous slip, base-ring or button-base or black all through and punctured; finally painted

[1] Cp. p. 36.

Digitized by Google

ware — jars and handled bowls with chocolate brown mat paint or black and red mat paint.[1] Of these Syrian vases the plain red and white ware — begins in the fourth stratum but is especially common in the first and second stratum, the Red polished and Black punctured wares appear in the second stratum, the painted ware in the third stratum.

As to the Cypriote Red polished and Black slip wares the different classes are not specified, because as very often happens, only the shape distinguishes between for instance Red polished III wares or Black slip I and II wares, and therefore on account of the very fragmentary character of the material it is sometimes difficult to decide whether a potsherd belongs to a vase of Red polished II or III ware, or Black slip I or II ware. Only the general tendency, not exact numbers, can with certainty be stated, and this shows that the Red polished II ware is rare, and definitely fails in the third stratum. The Red polished IV ware appears in the fifth stratum but is comparatively rare, though it seems to increase in the upper strata, but the greater part of the Red polished pottery is comprised by the Red polished III ware. The Black slip II ware also increases in the upper strata, but is represented together with Black slip I ware in the fourth stratum, as well. After these explanatory remarks, upon looking at the diagram we see that the strata are naturally grouped in four distinct periods, of which the first is formed by the fifth to the seventh strata. The seventh stratum contains only Red polished ware; in the sixth and fifth strata the Red polished ware is still predominant, though mixed with some Black slip and White painted I—III sherds. Besides, the Black polished ware is represented by one sherd in the sixth stratum. These strata are identical with the upper strata of the Alambra stratification and tombs from the same period; it is consequently the Early Cypriote III period which is here represented.

The next period is marked by the fourth stratum. The Red polished ware continues but is no longer predominant. The new wares now available are the Black slip and White painted ware. Still, however, the Red polished ware keeps its leading position as mo-

[1] Most of these foreign vases found in Kalopsida are not published in the description of the foreign Syrian pottery but will be treated separately afterwards.

Digitized by Google

nochrome ware: to 304 Red polished sherds there are only 150 Black slip sherds; i. e., there is twice as much Red polished pottery as Black slip pottery. The White painted ware is represented by the White painted II and III wares. Further, the Black polished ware continues and the first Syrian ware appears.

This is the Middle Cypriote I period.

The next period is marked by the third stratum. The Red polished ware continues but the Black slip ware has now increased in such a degree that the two classes are equal. The White painted fabrics — the White painted II and III wares — are still generally current, though the White painted II ware is retrograding; but besides these the White painted IV ware appears, still in the minority as compared with the White painted III ware. A second newcomer is the Red-on-black ware, which though always rather rare is comparatively richly represented in this stratum. The Black polished ware is still represented and the foreign Syrian ware has increased in number.

This is the Middle Cypriote II period.

The second and first strata do not differ very much, but together form one period. In this the Red polished ware very quickly decreases, since the Black slip ware definitively forces it out: a complete change from the relations at the starting-point in the fourth stratum (Middle Cypriote I). At the same time the White painted V ware becomes the most important painted ware, forcing the White painted IV ware and still more the White painted III ware into a position of minority, while the White painted II ware is entirely lacking. The Black polished ware also seems to be at an end, though its rareness makes it difficult to draw any conclusions from its non-appearance in a single stratum. The Red-on-black ware continues and the foreign Syrian ware is remarkably increased. Characteristic to all the native pottery is a certain degree of degeneration which — while the shapes for the most part are carefully modelled — appears in the quality of the slip and paint, e. g., the slip of all the Red polished ware: the most part is quite lustrous in the fourth stratum, while in the third stratum the glaze of some Red polished III and IV pottery becomes dull and in the second and first strata the mat slip predominates. The same thing is to be observed in the Black slip ware and the Red-on-black ware. The paint of the White painted pottery is nearly always quite mat in the second and first strata, while in the third

Digitized by Google

stratum the White painted IV—III wares frequently, and the White painted II ware always, have lustrous paint, and in the fourth stratum the lustrous paint of the White painted III ware is common. Also the painted vases of the second and first strata nearly always have no slip, while those of the third and fourth strata as a rule have a slip, differing in quality in the different classes.[1]

This period thus marked is Middle Cypriote III.

Consequently the stratification starts from Early Cypriote III and then runs through Middle Cypriote in three periods, ending in Middle Cypriote III.

About 500 m. south-east of the site where this stratigraphic excavation was made, there were on the surface among typical Middle Cypriote pottery some pieces of the Base-ring ware, which indicated a somewhat later inhabitation there. A shaft 4 m. square was here opened and in this area the surface-layer 0—0.20 m. below the surface was cut away, then two layers 0.20—0.30 and 0.30—0.40 m. resp. were dug and afterwards the whole shaft was dug in layers of 0.20 m. down to the rock, which appeared at a depth of 1.00 m. from the surface. The result of this sounding is shown by the following scheme:

	R. p.	Bl. sl.	Wh. p. III	Wh. p. IV	Wh. p. V	B-r.	Foreign (Syrian) ware
0.20—0.30 m.	4	13	1	3	7	70	5
0.30—0.40 m.	5	8	1	3	5	15	—
0.40—0.60 m.	8	15	—	—	1	3	—
0.60—0.80 m.	17	20	2	26	52	—	—
0.80—1.00 m.	15	8	7	21	32	—	—

We see that the lower strata up to 0.40 m. are nearly identical with the second and first strata at the other site; the majority of the Red polished ware in the layer 0.80—1.00 m. might be only occasional and the stray sherds of Base-ring ware are insignificant. These layers therefore represent Middle Cypriote III. The upper layers, 0.20—0.40 m., on the other hand, with the Base-ring ware intruding in the Middle Cypriote III pottery, pass the limit of the Middle Cypriote period and give a very instructive view of the gradual tran-

[1] Cp. above the description of the vase-fabrics.

Digitized by Google

sition from Middle to Late Cypriote; in fact the Black slip ware passes gradually into the Base-ring ware: this is the Late Cypriote successor of the Black slip ware as monochrome pottery. A corresponding transition in the painted ware from the White painted to the White slip ware is not yet observable.

From all this it is evident that the ancient settlement for the most part was abandoned in Middle Cypriote III, but a few people remained on the site for some 50—75 years, settling about 500 m. north-east of the abandoned village. Then just in the beginning of Late Cypriote the site was definitively abondoned.

Summing up the chronological evidence given by both these stratifications we get the following diagram:

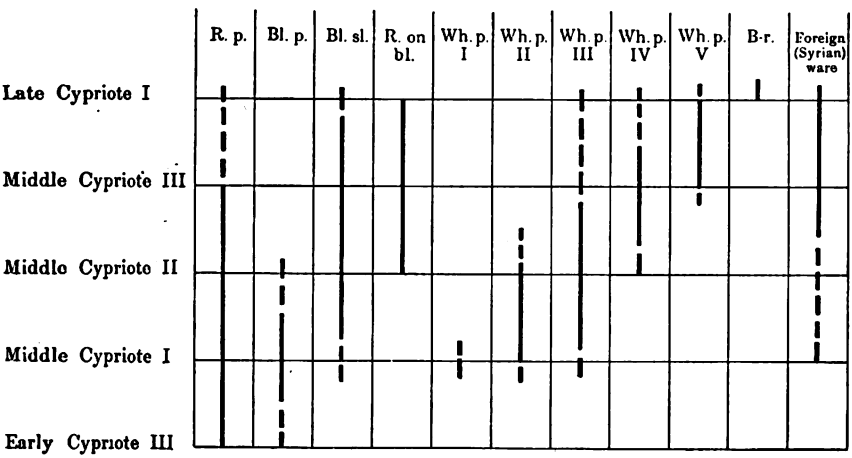

This chronological scheme as given by the stratification is also in full agreement with the tomb-finds. Unfortunately, on account of earlier unsatisfactory or even neglected publications and dispersion of the tomb-groups in the museums we have not so many records of Middle Cypriote II and III tombs as of Middle Cypriote I tombs, of which many were found during the excavations of Prof. Myres at Lapithos in 1913, and are now placed in the Cyprus Museum. Upon my arrival in Cyprus, however, many of the labels indicating to what tomb each pot belonged had been eaten up by insects, so that it was impossible to attribute some of the pottery with certainty to any tomb whatsoever.

Digitized by Google

A list of the representative tombs with a statistical analysis of the pottery, so far as possible is given below:

			R. p. II	R. p. III	R. p. IV	Bl. p.	Bl. sl. I	Bl. sl. II	Wh. p. II	Wh. p. III	Wh. p. IV	Pl. wh.	R. on Bl.	Foreign (Syrian) R. lustr I
Katydhata	tomb	85II	—	7	7	1	—	—	2	6	—	—	—	—
Lapithos	»	4	5	10	2	2	3	2	—	19	—	—	—	—
»	»	8	1	2	1	—	—	4	—	15	—	—	—	—
«	»	14 e . ..	1	5	4	2	1	5	—	8	—	—	—	—
»	»	18 a	4	7	14	—	10	23	4	76	1	—	—	1
»	»	21	1	5	3	3	1	5	5	26	—	—	—	—
»	»	28	6	3	1	1	—	—	—	4	—	—	—	—
»	»	29	1	6	19	—	7	12	4	34	—	—	—	—
»	»	47	3	4	4	2	2	1	3	16	—	—	—	—
»	»	49	1	10	12	4	2	11	3	39	—	2	—	—
»	»	50	3	15	26	5	4	10	10	95	—	6	1	—
»	»	51	2	1	1	1	2	2	2	13	—	—	—	—
»	»	65	5	—	—	2	1	—	1	6	—	—	—	—
»	»	203 a	1	9	2	—	—	—	6	6	—	—	—	—
»	»	203 b	2	2	—	1	—	—	2	5	—	—	—	—
»	»	204	7	13	—	—	1	—	1	2	—	—	—	—

It is evident that all these tombs belong to Middle Cypriote I. Only the tombs 18 and 50 pass into the Middle Cypriote II period, though they chiefly belong to Middle Cypriote I.

Middle Cypriote II tombs, on the other hand, have been found at Politiko [1] Jeri [2] and Kythrea [3], and Middle Cypriote III tombs in Kalopsida [4] and Politiko [5], but these tombs were found long ago and unfortunately the tomb-groups are either incomplete or broken up, so a statistical analysis would be useless and misleading.

While the pottery thus divides Middle Cypriote in three distinct periods, it is on the other hand not possible to observe any difference in the bronze material during these periods. It seems that the types already developed in Middle Cypriote I continued during the whole Middle Cypriote period. The bronze types that appeared in Early Cypriote III are taken over and new types arise, so that with a few

[1] In the Berlin Museum; tombs 6, 21, 40, 46.

[2] Cp. K. B. H. pl. CLXX, 10 g.

[3] In the Cyprus Museum; tomb 1.

[4] All Middle Cypriote tombs in the Cyprus and Ashmolean Museum from Kalopsida belong to M. C. III.

[5] In the Berlin Museum: tombs 25, 38.

Digitized by Google

exceptions all existing types are represented: pins, knives, daggers, axes, awls, chisels, scrapers, tweezers, hooks, shovels, spirals, rings, bracelets, beads, and fragments of vases. Amongst the pins, though the headless types (types 1 and 2) still are frequent, those with head are in absolute majority, and most common are those with mushroom-head, while the hair-pins are less frequent and those with spiral-head, bent end, or depressed end, are most rare. The eyelet is very common, and in the mushroom-headed pins it is the rule. The knives are, after the pins, the most frequent tomb-gifts, and the commonest knife-type seems to be the leaf-shaped knife with straight sides, narrowing top, and three rivets. The most rare knives are those of types 1, 3, 4, 10, 11, 12, which occur only occasionally.

The dagger with heart-shaped stipula seems to be still more common than that with round top.

The straight-sided axe-head is still in generally current, but that with expanded cutting-edge is commoner, while that with hooked edge is rare. A rarity, too, is the axe with shaft-hole (Politiko, Chomazoudia, t. 3).

The fragments of the vases are too small and insignificant to allow of any suggestion as to the shape.

Not only in the typology but also in the frequency of the bronze the Middle Cypriote shows itself as the advanced period: while in Early Cypriote about 5 bronze objects occur in every tomb, the number in Middle Cypriote has risen to somewhat more than 20. Middle Cypriote, therefore, in comparison with Early Cypriote, appears as the first actual Bronze period; i. e., that period in which bronze obtained predominance.

The silver which appeared already in Early Cypriote III is now commoner. Often the silver is mixed with lead, of which mixture the frequent ring-spirals are made. But also genuine silver is used. Pins, spirals, and fragments of vessels have been found (Lapithos t. 50, 204).

Besides the silver the gold now appears for the first time. In Lapithos tomb 204 (Middle Cypriote I) thin twisted bands and spiral bands (4 coils) of gold were found, in Politiko tomb 16 (Middle Cypriote I) some thin gold bands and in Politiko tomb 21 (Middle Cypriote II) two rings with overlapping coil were found. These are the only gold objects of the Middle Cypriote period hitherto recorded.

The paste beads of white paste with usually blue or sometimes

Digitized by Google

green glaze (for the most part effaced), which first appeared in Early Cypriote III, are represented in great numbers. The hemispherical plain bead with pierced hole is the predominant type, but also the fluted,[1] the oblong spiral-shaped,[2] flat,[3] rosette-shaped, cylindrical and pomegranate-shaped type.[4] Rarities are the frog-shaped[5] pendant and the negro-head.[6]

The spindle-whorls at first preserve the terracotta types derived from Early Cypriote: Red polished and Black polished ware with white-filled incisions. The double-conical shape is still commoner than the conical, and besides these the spherical, oval, and occasionally the cylindrical shape[7] appear. The slip and incisions degenerate; sometimes the Black slip variety is used and sometimes they are plain white. In Middle Cypriote II the Early Cypriote types are still extensively current but in Middle Cypriote III they are rare.

Besides, already in Middle Cypriote I the spindle-whorl of green steatite turns up (Lapithos t. 42, 49), while the double-conical steatite whorl appears in the Late Cypriote period, where it is the prevailing type.[8]

Of other terracotta objects the loomweights keep their type fairly constant as it was formed in Early Cypriote and also the plank-shaped idols of Red polished ware at first change very little. Already in Middle Cypriote I the more schematic type intrudes, and also the White painted variety.

Several stone-implements are found in Middle Cypriote: wedges, whet-stones, hammers, mace-heads, corn-bruisers, mortars, pestles, troughs, etc., all preserving the designs adapted to them already in Early Cypriote.

Finally, bone-implements appear for the first time in Middle Cypriote. Hitherto we have only record of two awls found in Politiko tomb 18 and 30,[9] but beside this, bone was sometimes used for the

[1] Lapithos t. 49.
[2] Lapithos t. 50, 203 a.
[3] Lapithos t. 28, 29.
[4] Politiko t. 38.
[5] Lapithos t. 15.
[6] Lap. t. 51.
[7] Lap. t. 50.
[8] Cp. p. 287.
[9] T. 18 belongs to Middle Cypriote I (the finds in the Berlin Museum, Antiquarium), t. 30 cannot be determined as the finds were allotted to the Archbishop of Cyprus, and the description of O.-R. is superficial.

Digitized by Google

handles of bronze instruments, and fragments of such bonehandles still attached to the implement have been found in some Middle Cypriote tombs.[1]

Late Cypriote.

Unfortunately the strata at Nikolidhes, where I unearthed the Late Cypriote fortress, were quite useless for the chronology, because the layers as a consequense of the fortificative character of the building both yielded small quantities of pottery, beside large quantities of plain domestic ware in the store-houses[2] and above all represented only a rather short period of time. Consequently, though we cannot as in Early and Middle Cypriote build up the chronological scheme of Late Cypriote on a stratification in a Cypriote settlement, this needed stratification is by a happy chance found in — Palestine: the stratification at Askalon, which Phytian-Adams through his excavations in 1923 has revealed to us.[3] It might seem rather hazardous to build up a relative chronology of Cypriote antiquities on their sequence in time in another country. To this may be replied first that owing to the very intimate relations between Cyprus and Palestine during the Late Bronze Age Late Cypriote pottery was found in such great quantities at Askalon (in the strata η, ς, ε, 23, 88, 148 and 22, 53, 103 fragments of White slip and Base-ring ware resp.), that the conclusions drawn from this stratification are available also for Cypriote conditions,[4] and secondly that the stratigraphic results completely agree with Cypriote tomb-finds. In all, 8 stages in the stratification were found, from the Arab, Byzantine, and Roman times down to the Canaanite period. Of these the strata marked η—γ concern us here; they represent the Late Bronze Age, which included the transitional period to the Early Iron Age. It goes without saying that I here take only the pottery referring to Cyprus in consideration, setting the native Palestinian pottery aside. The strata $\eta - \varsigma$ form the first period of the Late Canaanite period. Here Cypriote White painted III, IV and V ware was found together with Black slip ware, Red-on-Black ware, White slip, and Basering ware. The stratum ε

[1] Tweezer with bone handle, found in Politiko tomb 30.
[2] Cp. p. 43 sqq.
[3] Q. S. P, E, F., 1293, p. 60 sqq.
[4] Cp. cit. p. 64, fig. 5.

Digitized by Google

forms the second period. White painted, Black slip, and Red-on-black ware fails entirely. The White slip and Base-ring wares, on the other hand, have increased in number[1] and together with these appear for the first time Late Helladic and Minoan II—III ware.[2] The strata ϑ—γ finally form the third period of the Bronze Age, or the transitional period to the Iron Age. White slip and Base-ring ware is rapidly eliminated, together with the latest off-shoots of the Late Helladic III ware, while the "Submycenaean" or "Philistine" pottery becomes predominant. It is evident that only the first and second periods of the Late Bronze Age, when Cypriote pottery was abundantly imported to Askalon, are of direct stratigraphic importance for the relative chronology of the Late Bronze Age in Cyprus, while the third period, when Cypriote pottery nearly disappears beside the native "Philistine" pottery has only indirect importance, illustrating a parallel local development in Palestine and Cyprus. With this stratigraphic result we have now to compare the material as found in Cypriote tombs. It is a matter of course that as before those tombs which still exist as tomb-groups yield the primary material on which the comparison has to be built, while those of which a summary or defective report exists cannot be taken into consideration except as secondary material, supplementing and completing the former.

A statistical analysis of the pottery belonging to these tomb-groups gives the following result:[3] (see the table next page)

Three different periods are to be distinguished: the first, Late Cypriote I, corresponding to the first period at Askalon, is represented by the tombs Arpera 203 — Katydhata 80 and is marked by the continuation of the Middle Cypriote ware surviving among the Late Cypriote pottery: Monochrome, Base-ring, Bucchero, White shaved, and White slip ware. The Mycenaean Late Helladic III ware, is entirely absent, but in some tombs (at Maroni, Hala Sultan

[1] Loc. cit.

[2] That the Mycenaean ware appears first in this stratum is important though not mentioned by Phytian Adams. The stratigraphic series of potsherds from Askalon may now be studied in some drawers of the Museum of the British school of Archaeology in Jerusalem.

[3] It must, however, be remembered that even these tomb-groups, as the Middle Cypriote tombs, analysed above, are not quite complete as some labels indicating the tomb-number, had been eaten up by insects.

Digitized by Google

		R. p. IV	Bl. sl. II	Bl. sl. III	Wh. p. III	Wh. p. IV	Wh. p. V	R. on bl.	Monochr.	B.—r.	Buc.	Wh. sl.	Wh. sh.	Syrian. R. l. II	Syrian. R. l. III	Syrian. Bl. l.	Syrian. Bl. sl.	Syrian. Wh. pl.	Syrian. Paint. ware	Mycenaean L. H. III	Submycenaean	Iron age pottery
Arpera	tomb 203 ..	2	1	1	—	2	1	—	5	5	—	2	—	1	—	—	—	5	—	—	—	—
»	» 204 ..	—	1	—	—	1	5	—	3	11	1	3	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
»	» 205 a	1	1	2	—	3	3	1	4	4	—	3	—	1	—	1	1	1	2	—	—	—
»	» 214 ..	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
»	» 214 b	—	1	3	1	1	—	3	2	—	—	4	1	1	—	—	—	3	—	—	—	—
Katydhata	» 11 IV	—	—	—	—	—	—	—	4	3	—	5	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—
»	» 42 ..	—	—	—	1	—	—	—	3	5	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
»	» 80 ..	—	—	—	1	—	—	—	1	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Arpera	» 205 c	3	—	2	1	—	—	1	4	27	1	11	—	—	4	1	—	7	—	9	—	—
Katydhata	» 5 ..	1	—	—	—	—	—	—	3	5	—	—	—	—	1	—	—	4	—	1	—	—
»	» 11 III-II	—	—	—	—	—	—	—	3	14	—	5	—	—	1	—	—	9	—	3	—	—
»	» 26 ..	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	1	—	—	1	—	—	2	—	1	—	—
»	» 50 ..	—	—	—	—	—	—	—	7	1	1	1	—	—	—	—	—	11	—	3	—	—
»	» 85 ..	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	3	—	1	—	—
»	» 100 ..	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	1	—	—	1	—	4	—	—
Lapithos	» 501 ..	—	—	—	—	—	—	—	—	13	17	1	—	—	—	—	—	13	—	26	34	—
»	» 502 II	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	2	—	—	1	—	—	1	—	8	5	—
»	» 502 I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	29
»	» 503 II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	—
»	» 503 I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	8
Katydhata	» 11 I	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—

Tekké, and Enkomi)[1] without exact excavation reports some Late Helladic and Cycladic and Minoan I—II ware has been found, always however sporadically. The Syrian Middle Canaanite ware, on the other hand, is rather richly represented in some tombs, and the plain Syrian and Red lustrous III pottery begins also in this period, but it is not so easy to determine the time for the painted Syrian ware found in the Late Cypriote period. A painted jug, type 1, found in Arpera tomb 108 (not entirely excavated) most probably belongs to Late Cypriote I and also the nos. B. M. C 732, (found in Maroni tomb 9), 733 (unknown tomb), 734 (Enkomi tomb 10), 802 (Maroni tomb 24), and no. 737 (Enkomi tomb 80) may belong to Late Cypriote I—II, but no. 735, found in Enkomi tomb 45, seems to belong to the latest stage of Late Cypriote II or Late Cypriote III.

It is evident that those tombs in which Middle Cypriote pottery is found in rather great quantities are earlier than those in which it is rare. Thus Arpera tombs 203—214 b, where Middle Cypriote

[1] Cp. p. 282.

Digitized by Google

ware together with Middle Canaanite pottery is found rather richly, belong to the earliest stage of Late Cypriote I. In other tombs, Katydhata tombs 42—80, there is only a scanty appearance of Middle Cypriote ware. These tombs must therefore after all belong to a later stage of Late Cypriote I, so much the more since in some early Late Cypriote II tombs, Arpera tomb 205 c and Katydhata tomb 26, there is also a single off-shoot of the White painted ware represented. In a few tombs, e. g. Katydhata tomb II^{IV} missing Late Helladic III ware, but at the same time without Middle Cypriote ware there must be special doubt as to whether they belong to Late Cypriote I or Late Cypriote II, since no difference in the native pottery — White slip and Base-ring ware — can be discerned as yet. As it is not advisable to draw conclusions from the absence of any particular ware, it must be an open question to what period these tombs belong, until we better know how to distinguish between the Cypriote wares themselves in the Late Cypriote I and II periods. That there is a difference may be admitted, but the material is still too inadequate to allow any decisive answer. It is better to wait and see; through stratigraphic excavations in Cyprus itself the difficulties will be more easily cleared up.

The next period, Late Cypriote II, corresponds to the second period of the stratification at Askalon and is represented by the tombs Arpera 205 c — Katydhata 100. The Middle Cypriote ware has disappeared, the White slip and Base-ring wares continue, but the great difference is effected by the foreign ware; Late Helladic III ware was imported in large quantities from the West, so that it as a rule is represented in pluralis in nearly every tomb; from the East Syrian Late Canaanite ware was imported: the Red lustrous III ware with such typical shapes as the spindle-shaped flask the pilger-bottle, and the White plain and painted varieties. The tomb Arpera 205 c, which contains one White painted III jug, a Red-on-black jug, and one Red polished IV jug, apparently belongs to the upper limit of Late Cypriote II, as well as Katydhata tomb 26. The White shaved ware seems to continue also in this period.

The last period, Late Cypriote III, is illustrated by the tombs Lapithos 501, — Katydhata 11^{1}. This period corresponds in time to the 3rd period of the stratification at Askalon. It begins with the disappearing of the White slip and Base-ring ware, while the Bucchero ware becomes predominant as monochrome ware. It is

Digitized by Google

hand-made in the beginning but later is turned on the wheel. The Late Helladic III also disappears rapidly and is replaced by the "Submycenaean", native ware, which is the painted pottery of Late Cypriote III and corresponds to, though it is not identical with, the "Submycenaean" or "Protogeometric" pottery in Greece.[1] Of foreign pottery genuine "Protogeometric" is imported from Greece; some Palestinian, "Philistine" pottery has also been found,[2] but like the "Protogeometric" Greek ware, in small quantities. A foreign plain white ware, probably imported from Cilicia or North Syria, seems to be more frequently represented.[3] Both the Bucchero ware and the "Submycenaean" ware develop gradually into pure Iron Age pottery: the Late Cypriote III period is a transitional period from the Bronze Age to the Iron Age. The tombs analysed above illustrate excellently the gradual change of the pottery-stock and the transition to the Iron Age. Lapithos tombs 501, 502II and Katydhata tomb 11I are the earliest; the White slip and Base-ring ware decreases rapidly and the Bucchero ware is frequent. Late Helladic III ware is still imported but found side by side with the "Submycenaean" ware. Lapithos tomb 503I–II represents the intermediate stage: in the 2nd stratum two fragments of very much debased Late Helladic III ware represent the latest survivors of the earlier period; in the 1st stratum the "Submycenaean" and Bucchero wares are predominant. Lapithos tomb 502I finally passes into the developed Iron Age.

Besides the tombs already analysed many other tombs from the Late Cypriote period have been excavated, but of these we have only an unsatisfactory find-report or an incomplete or even entirely disordered tomb-content is preserved: at Ajia Paraskevi, Nikolidhes, Dali, Politiko, Laksha tou Riou, Hala Sultan Tekké, Klavia, Dromolaksha, Maroni, Episkopi, Ktima, Larnaka, and Enkomi.[4] Of these the Enkomi-finds are the most important and instructive ever made in Cyprus, because of the complete and rich series of finds from Late Cypriote I to Late Cypriote III covering the whole period, and also on account of the very precious and artistically exquisite objects found; Enkomi is the Mycenae of Cyprus.

[1] Cp. p. 226 sqq.
[2] E. g. in Enkomi tombs 43, 93.
[3] Cp. p. 209.
[4] Cp. the chapter on the topography.

Digitized by Google

It is therefore of course of the utmost importance to construct a reliable chronology of these finds. Poulsen has made a very clever attempt to clear up these matters[1] but he based his chronological schema mainly on examination of the objects of gold, ivory, and faience, and consequently concentrated his investigation to the tombs containing these objects; and they are, as already has been stated, much less valuable in chronological respects than the pottery.

A new analysis of the tombs is therefore now required, and in consequence of our increased knowledge it is now the pottery that must be the chronological criterion, giving to the gems and treasures of prehistoric Cyprus the true chrological significance. It is a well-known fact that the excavations were carried out in a very unsatisfactory way, carelessly and unmethodically. But by help of the find-report, written partly by Murray and partly by Percy Christian, who during the absence of Murray supervised the excavation,[2] it is possible to fit the greater part of the tombs into the chronological scheme.[3]

To Late Cypriote I belong tombs 22, 40, 44, 49, 50, 52, 54, 57, 63, 77, 80, and 99. They contain only White slip, Base-ring ware and survials of Middle Cypriote ware[4] (e. g. tomb 52) together with imported Late Minoan II (Tomb 40, B. M. C : 678) and Late Helladic I—II vases (Tomb 50, B. M. C : 476, 499).

The following tombs may be attributed to Late Cypriote II: Nos

[1] J. D. A. I, XXVI, 1911, p. 215 sqq.

[2] This find-report MS. in the Greek and Roman Department of the British Museum was most courteously placed at my disposition by the Keeper of the Department, Mr. A. H. Smith.

[3] An exhaustive critical analysis of the Enkomi-tombs is out of place here but I hope to take up the subject at a later date. Here I will only include so much as is of absolute need for the purpose indicated above.

[4] This Middle Cypriote White slip and Base-ring ware is in the Report called Premycenaean, and the tombs attributed to Late Cypriote I are often characterized by the words: "many Premycenaean vases", which vases were not considered worth keeping and consequently were probably destroyed or left in the tomb. Only occasionally when some sketches are inserted in the text or the vases are described in more detail is it possible to ascertain what kind of "Premycenaean" pottery was found in each case. As the purpose of the excavation was to find Mycenaean pottery and therefore the Mycenaean pottery always was carefully examined and made due allowance for, it may be rather safe to consider those tombs which are not mentioned as containing Mycenaean ware, as late Cypriote I tombs.

Digitized by Google

1, 4, 5, 7, 10, 11, 12, 14, 18, 19, 20, 27, 32, 34, 35, 36, 37, 42, 47, 48, 51, 53, 55, 56, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 76, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95. It must, however, be noticed that many of the tombs are not homogenous; they have contained different layers of burials but the finds are mixed up.[1] This is different in many cases: e. g., tomb 10 contained White painted IV (B. M. C.: C 292) and V (B. M. C.: C 317) pottery together with advanced Late Helladic III ware (B. M. C.: C 440, 488, 507), and seems therefore to belong either to the transition between Late Cypriote I and II and to have been in use for a rather long time, or to have contained one Late Cypriote I and another Late Cypriote II burial; tomb 19 contained a Black slip III vase (B. M. C.: C 96) together with Late Helladic III ware (cp. Exc. in Cypr. p. 33, fig. 61) and must therefore belong to the same category as tomb 10; tomb 83 had, e. g., one White painted V vase (B. M. C.: C 273) together with one "Submycenaean" (B. M. C.: C 500); the contents of tomb 84 are also inhomogenous: a Black slip III vase (B. M. C.: C 98) together with Late Cypriote II ware, among which were found rather early imported Late Helladic III pottery (cp. Exc. in Cypr.: p. 38, fig. 66) and a Cypriote imitation of a Mycenaean pyriform amphora with white paint (loc. cit. and B. M. C.: C 331) and besides that "Submycenaean" ware (B. M. C.: C 709, 714, 719), the finds consequently covering a space of time from Late Cypriote I or the beginning of Late Cypriote II to Late Cypriote III; in tomb 86 White painted V ware (B. M. C: C 270) and Black punctured ware (B. M. C: C 194), indicating the same upper limit as for tomb 84, are mixed up with ordinary Late Helladic III ware (B. M. C: C 650 and "Submycenaean" pottery (B. M. C : C 418,[2] 625,[3] 711[4]); as to tomb 88 it is stated by the excavators themselves that the finds were found in two layers,[5] and this is also shown by the remaining objects: Black punctured ware (B. M. C: C 102, 193) together with ordinary Late Cypriote II and Submycenaean ware (B. M. C: C

[1] That the objects sometimes were found in different layers is stated by the excavators themselves, cp. below.

[2] In the catalogue incorrectly described as Mycenaean ware; both are Cypriote "Submycenaean" survials of genuine Mycenaean ware, both with the typical Submycenaean clay and mat paint.

[3] Cp. Exc. in Cypr. p. 33, fig. 61.

[4] Exc. in Cypr. p. 33.

[5] Cp. cit. p. 42.

Digitized by Google

715); in tomb 91 according to the excavators there were burials in three layers; the remaining finds[1] are all of ordinary Late Cypriote II type but there might have been at least one Late Cypriote I layer, as the MS. Report remarks that the tomb contained many vases "of ordinary type" ("Premycenaean", Base-ring, White-slip ware, etc.), and one type of jug of the Base-ring ware (No 1282, fig. 70, Exc. in Cypr., p. 42) is hitherto found only in Late Cypriote I strata; finally tomb 93, contains a White painted V vase (B. M. C: C 269) and very late Late Cypriote II or early Late Cypriote III craters with bulls painted in dull colour (B. M. C: C. 419). With these difficulties kept in mind, the tombs above mentioned may generally be attributed to Late Cypriote II, though they as the finds give evidence of, have been in use also in Late Cypriote I and III.

To Late Cypriote III belong the tombs 2, 15, 16, 17, 24, 38, 43, 45, 58, 60, 61, 73, 74, 75, 97, 98. The tomb 2 is dated by a scarab from the time of Rameses III[2]; it contained, according to the Report, two oenochoe of black ribbed ware (Bucchero ware), common in Late Cypriote III; from tomb 15 no pottery is recorded[3] but in contained a gold band with the same volute design as that in tomb 73, surely from Late Cypriote III, and to which Poulsen, on account of this design, has already assigned a late date.[4] Tomb 16 has also no pottery recorded, but it contained leech-shaped ear-rings of gold, which never are found in tombs earlier than Late Cypriote -III; they are only found in tombs 24, 61 and 75, all belonging to Late Cypriote III. Of the pottery in tomb 17 only two Late Helladic III vases (B. M. C: C 442, 573), are preserved. of which no. 442, a pyriform amphora with a wavy-band design on the shoulder, is very late. The tomb may therefore be placed just on the limit between Late Cypriote II and III. Tomb 24 is dated by a scarab from Rameses III;[5] of the pottery only a Syrian Red lustrons flask (B. M. C : C 185) and a Base-ring jug (B. M. C: C 156) are preserved; they give no chronological clue, but both vaseclasses

[1] Loc. cit. fig. 70.

[2] Cp. below p. 290.

[3] Characteristically because the Late Cypriote III pottery was too ugly to be mentioned.

[4] J. D. A. I. XXVI, 1911, p. 246 sq.

[5] Cp. below p. 290.

Digitized by Google

continue in the beginning of Late Cypriote III, though they of course also may belong to an earlier Late Cypriote II burial. From tomb 38, as is often the case, no pottery is reported, but it contained some fragments of iron and a bronze fibula, both of which place it in Late Cypriote III.[1] Tomb 43[2] contained late Late Helladic III and much Late Cypriote III pottery. Tomb 45, with much Late Helladic III pottery and some early "Submycenaean" (Exc. in Cypr. p. 45, fig. 71 Nos. 930—931*, 933 is to be placed just on the limit between Late Cypriote II and III, or contained more than one burial-stratum. Tomb 58 contained much of the Late Cypriote III Bucchero ware, besides an iron knife and two bronze knives,[3] placing the tomb in this period, the transitional period between the Bronze and Iron Age. Tombs 60, 61, 73, 74, 75, yielded much Late Cypriote III Bucchero ware; one jug from tomb 73 is preserved (B. M. C.: C 202); tomb 74 also contained an iron tool. Tomb 97 contained, among other things, three Submycenaean saucers with a spiral painted inside in mat colour.[4] Finally, tomb 98[5] contained both Base-ring and White slip wares, genuine Late Helladic III ware, and Submycenaean pottery, among which some fragments of "Philistine" ware occured.

With help of these chronological data we can now fix the chronology of all the other find-objects, so far as the statements of finds are known.

The bronze types of the Late Cypriote I—II do not differ very

[1] Cp. p. 281, 286.

[2] A part of it preserved in the Cyprus Museum.

[3] Only the iron knife mentioned by Murray on p. 31 of his Exc. in Cypr. There the iron knife has become two iron knives, how it is impossible to say. Murray had only the written MS. Report by P. Christian as a source of information in this case, as the iron knife was not preserved. That the two bronze knives are not mentioned by Murray may be due to the fact that he aimed to date back the end of the Mycenaean Age to the 7th Century B. C. (cp. Exc. in Cypr. p. 6 sqq.), and the ivory box found in this tomb was one of the links in the proof (cp. op. cit. p. 9 sqq.), but for this purpose the find of two bronze knives was highly unsuitable. That bronze knives were found in this tomb is, however, also stated in the notes of Mr. Staurinides, "interpreter at the Government of Cyprus and supervisor of the excavations", which now are kept in the Cyprus Museum. Therefore the find of bronze knives in this tomb cannot be doubted.

[4] Quoted from notes of Mr. H. A. Smith, made on his arrival at Enkomi, where some of the less precious articles were stored in a house.

[5] The part of it taken care of is now preserved in the Cyprus Museum.

Digitized by Google

much from those of the Middle Cypriote period: the knives, daggers, pins etc. are quite identical, but at the same time some new types appear: the curved knife with concave and convex back, the saw, the sword, the conical, leaf-shaped and narrow spear-head with strong midrib, the conical arrow-head the distaff head, the mirror, the sceptrum, and the vases. The curved knife with concave back (E. t. 22), the conical spear-head (K. t. 42, A. t. 204), the narrow spear-head with strong midrib the conical arrow-head (K. t. 80) and the distaff head (A. t. 205 a) are represented already in Late Cypriote I tombs. Hitherto the other types have not appeared before Late Cypriote II, but of course that does not mean that some of them did not exist earlier than Late Cypriote II. Both fragments of vases in Middle Cypriote and the metal-imitating character of the pottery show that bronze-vessels were in use even before Late Cypriote I as well as the unique find of a saw in a Late Cypriote II tomb (K. t. 5) does not imply that saws were unknown before that time. In Late Cypriote III instruments of iron (E. t. 38, 58, 74) occasionally intrude, but the mass of the tools and weapons is still made of bronze and new types also appear: the leaf-shaped and hooked arrow-head (E. t. 61); the fibula, type 1 and 2 (E. t. 38, 74; L. t. 502, 503); the tripod (E. t. 15, 58, 97) and the square stand E. t. 97), the greave (E. t. 15), the spike-shaped spear-head (The Kition tomb, L. A. A. III pl. XXIX, 1—3) and the leech-shaped ear-ring (L. t. 502). Besides the types of Late Cypriote I—II continue: the knife (E. t. 16, 17, 60, 61, 74, 75), the leaf-shaped spear-head (E. t. 16, 43, 60), the mirror (E. t. 43, 61, 73) and the bowl (E. t. 16, 60, 61, 73), while the jug, type 4, (E. t. 15) hitherto is found first in this period. Some of the bronze-types: the double-axe, the hammer, the fire-tongs, the spatulae, etc. cannot be chronologically fixed, since they were found at the "foundry-site" at Enkomi (Exc. in Cypr. p. 15 sqq.) without any dateable finds.

Late Cypriote is the Golden Age of the prehistoric period in the sense that objects of precious material became common — above all gold.

Late Cypriote I tombs have yielded gold-strips with embossed rosettes and rams' heads (E. t. 22), plain finger-rings (E. t. 63), ear-rings with overlapping ends (E. t. 40), with tapering ends (E. t. 22), of twisted grooved bands (E. t. 44, 57), with soldered globules (E. t. 57), with granulated pendants (E. t. 44); ribbed pins with eyelet

Digitized by Google

(E. t. 57), plain or twisted pins (E. t. 44, 54, 63); glandular beads (E. t. 22, 44), circular flat beads E. t. 40) and mountings for cylinders (A. P. t. 14; K. t. 11).

Silver is also common: plain finger-rings and ear-rings of one-coiled and overlapping wire (E. 54, 63; K. t. 11; A. t. 203, 214 b; A. P. (M.) t. 10), plain pins (E. t. 54, 63; A. P. (M.) t. 10) as well as spiral-rings of silver-lead (A. t. 205 a) continuing the Middle Cypriote types.

Gems appear for the first time, both plain and engraved: beads of cornelian (E. t. 22) and lapis lazuli in shape of a frog (E. t. 99), seals and cylinders (E. t. 22, 57; K. t. IIIV; A. t. 204).

Faience is represented by plain and fluted beads and spiral beads K. t. 11^{IV}, 80; A. t. 203, 204, 205 a, 214 b); bone by ivory discs (E. t. 50), double-conical spindle-whorls (E. t. 50; K. t. 80; A. t. 204), rods (A. t. 214 b), shaft-handles (E. t. 40), and weights (A. t. 214 b.).

Stone-implements of the same kind as those from Middle Cypriote are still current: mace-heads, cylindrical and globular (A. t. 203), whet-stones (A. t. 106 bis), and corn-bruisers. The spiral-whorls are now made of steatite (K. t. 11^{IV}; A. t. 203, 204; E. t. 50).

Consequently Late Cypriote I manifests itself as a period much more advanced than Middle Cypriote, but in fact it is only the tiro, with a few and mostly simple types. The overwhelming mass of the preciosa belongs to Late Cypriote II, the prehistoric period of greatness illustrated by the splendid gold and silver smith works, the faience and glass vases, the gems, cylinders and seals, the steatite and alabaster vases, revealed to us above all through the excavation at Enkomi.

Gold is now found nearly in every tomb: fingerrings, flat hoop (E. t. 66, 93, 99), concave-convex hoop (E. t. 67, 93), twisted flat hoop (E. t. 93), with expanded top (E. t. 66), with round bezel (E. t. 19, 65, 66, 69, 93), with oval bezel (E. t. 19, 66, 67, 93), with quadrangular bezel (E. t. 69); earrings with overlapping ends (E. t. 12, 19, 53, 66, 67, 69, 86, 93), with tapering ends (E. t. 19, 69, 86), with twisted ends (E. t. 1, 32), of twisted grooved band (E. t. 19, 66, 67), and with bucranium pendant (E. t. 19, 67, 69, 84). All the different types of pins are represented (E. t. 19, 66, 67)) and front-bands and mouth-pieces are very common (E. t. 19, 47, 53, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 79, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93), as well as beads of all the different

Digitized by Google

types, sometimes composed into the beautiful necklaces found in Enkomi t. 67, 79, 93. (B. M. C : J 578—581).

Silver is also common. Beside the types of Late Cypriote I are found finger-rings with expanding top and oval bezel (E. t. 93), ear-rings with soldered globule (E. t. 93), with tapering ends. (E. t. 86); bracelets (E. t. 97) and pins with eyelet (E. t. 19, 92). Moreover silver-vases: bowls (E. t. 66) and cups (E. t. 92) appear. Fragments of silver-vases, however, have been found already in Middle Cypriote.

Gems of carnelian are rather common; beads of agate (E. t. 95), amber (E. t. 27, 67, 86), and lapis lazuli are more rare. Seals (E. t. 84, 86) and cylinders (K. t. 11, 26; E. t. 12, 66, 67, 84, 93) continue from Late Cypriote I; scarabs appear for the first time.

The faience beads are of the same type as in Late Cypriote I; now also vases appear: bowls, cups, plates, stirrup-jugs, flasks and boxes (E. t. 12, 19, 47, 48, 56, 64, 66, 69, 79, 87, 88, 91). The master-pieces of this faience industry, are the rhyta in shape of a ram, a horse and a female figure (E. t. 19, 86, 88). Noteworthy are also the lion-figure and the duck-head (E. t. 88, 53).

Glass objects occur for the first time in this period: beads (E. t. 88), bottles (E. t. 12, 27, 47, 66, 88) and flasks (A. t. 205 c).

Handles, rods, and discs of bone (E. t. 32, 42, 47, 51, 56, 79; K. t. 26, 50, 81) are represented by the same types as those of Late Cypriote I; besides volute-shaped pendants (E. t. 86) tubes and alabastra (E. t. 51, 85, 86, 91).

The stone-implements of Late Cypriote I continue: mace-heads, whet-stone, spindle-whorls etc. (E. t. 84, 88; K. t. 11, 26, 85, 100, 104, A. t. 205 c) Common is the mortar on three feet. Vases, both of steatite, limestone and alabaster are current (E. t. 35, 53, 59, 67, 91), but many of the stone-vases are unfortunately without statement of find.

The terracottas, both the native and Mycenaean idols and figurines, follow the same chronological scheme as the pottery-fabrics to which they belong.

In Late Cypriote III gold is not so common as in Late Cypriote II but on the other hand occurs more frequently than in Late Cypriote I. The types are mainly those of Late Cypriote II: finger-rings with expanding top (E. t. 24), double-hoop with oval bezel (E. t. 75), convex-flat hoop of spiral-coil (E. t. 76); ear-rings with plain over-

Digitized by Google

lapping ends (E. t. 75), grooved twisted band (E. t. 75) spiral-coils (E. t. 60), and ear-rings with bucranium pendant (E. t. 24, 38, 58, 61, 75). A new type is the leech-shaped ear-ring, characteristic of this period (E. t. 16, 24, 61, 75). Most common of all the gold-works is the strip (E. t. 2, 15, 24, 45, 58, 61, 73, 75). Although gold is rather common, the types however are few and simple as well as the embossed ornaments of the strips: bulls' heads, rams' heads, and rosettes in rows are rendered in a conventionalized and poor style. A quite new and characteristic ornament is the volutes with palmettes (E. t. 45) and bow-spirals arranged as a diamond (E. t. 15, 73), but on the whole the gold industry is retrograding.

Silver is rare, it is represented only by some spirals found in Enkomi t. 98.

Seals and cylinders continue (E. t. 2, 24, 45, 74, 75), but the rich faience industry of Late Cypriote II is retrograding; a ribbed bowl was found in tomb 2, a flask in tomb 45 and a jar in tomb 61. In compensation specimens of a most remarkable ivory industry are found: all the beautiful figured ivory-carvings, culminating in the drawing-box with the hunting-scenes, are found in tombs 16, 17, 24, 58, 73 and 75, and belong therefore to this period or in a certain degree (tomb 17) possibly to the latest stage of Late Cypriote II. If Late Cypriote II is the "gold period" of the Cypriote prehistory Late Cypriote III may be called its "ivory period".

Digitized by Google

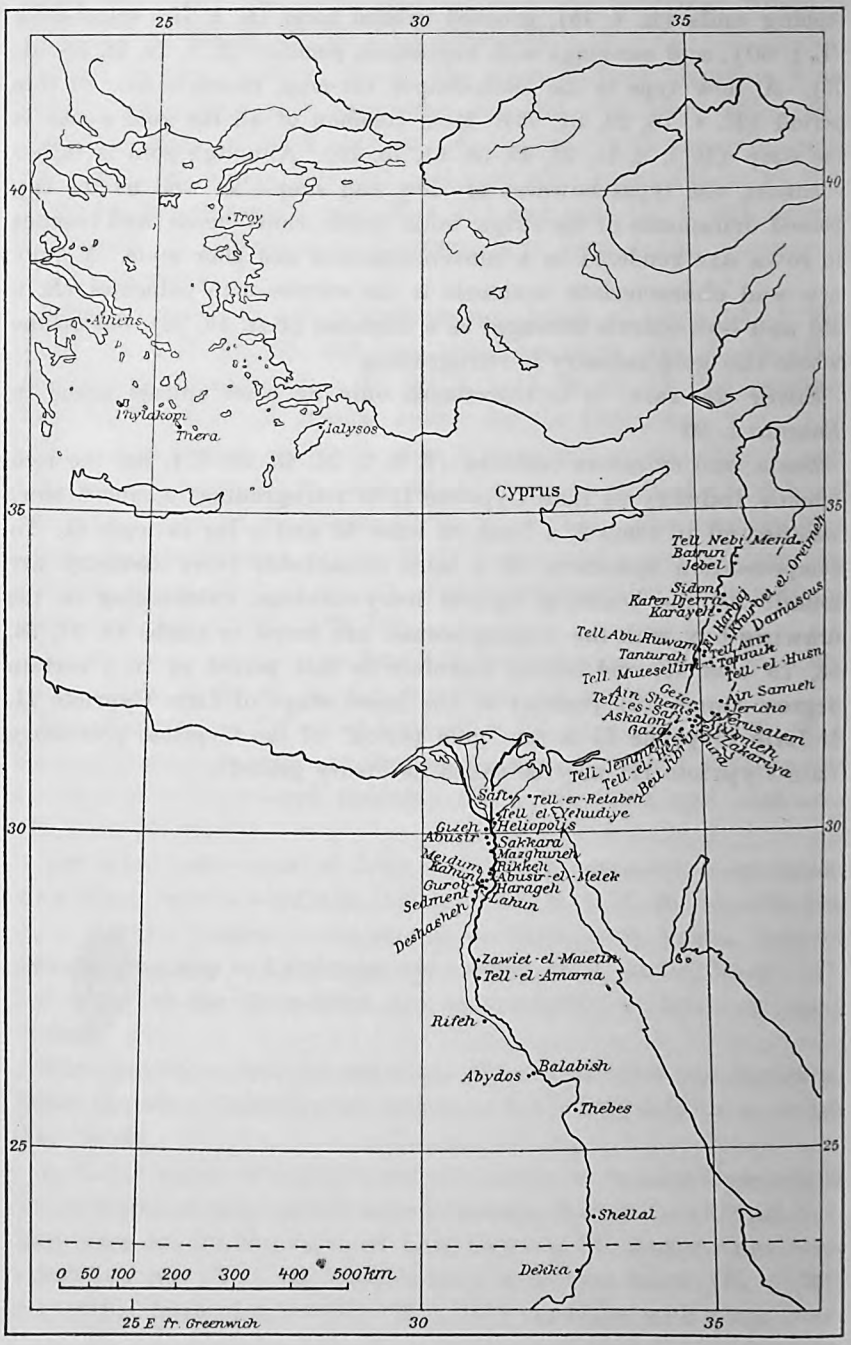

Digitized by Google

VII. FOREIGN RELATIONS.

The question of the relations of the prehistoric cultures one to another, their mutual influence, and the degree and variety of such influences, is one of the most difficult problems of the prehistorian. It is difficult because uncertainty may prevail as to the proper interpretation of the material, since fixed principles are lacking. The material is naturally all that which is found in the graves and settlements of the epoch under investigation. Further, it is natural to compare the material with that of circumjacent cultures. On the basis of similarities or agreements, conclusions are drawn as to their relations and reciprocal influence. Thus far all goes well, but now arises the great difficulty: the material is heterogenous, and by no means of like value for the question concerned.

It is therefore necessary to establish which material furnishes the most positive and clear proof that there exist relations between the cultures in question; moreover, which characteristics of the particular material must be regarded as more decisive than others; or if possibly certain characteristics exist which must be considered useless as proof in this case.

But the problem is critically to differentiate between not only the degrees and varieties of the material's characteristics, but also the degrees and varieties of the relations and the influences arising from them; i. e., it must be made clear how the material in every case should be interpreted; whether it signifies direct or indirect relations, commercial intercourse, immigration or emigration, and the like.

These difficulties have naturally been perceived, and Prof. Martin P:son Nilsson[1] has very aptly said, in referring to the analogous difficulties of religious historians in the question of the

[1] Den grekiska religionens historia, Stockholm 1921, p. 6.

Digitized by Google

Cretan-Mycenaean religion, that it is a picture-book without text. But it has not been equally easy to attain agreement on the principles which should be followed. Writings of a loose and unreliable nature have appeared in this field, and very often an investigator reasons in vague terms over similarities and traces of influences without approaching any closer to the solution of the problem, since he has not properly appraised the principles which in his opinion he should follow, and therefore does not know how much or how little bearing each portion of the material has upon the proof sought.

It is now acknowledged among archaeologists that pottery, above all other things, constitutes the most positive and sensitive gauge of the characteristics and mutual relations of different cultures.[1] The pottery is fragile and of little value; it is therefore unsuitable as an exchange-article and is not carried too far from the place of manufacture: it proves the closest and direct relations. Whole and precious things often pass from hand to hand: in themselves consequently they only give evidence of indirect relations, but on the other hand they may supplement the evidence given by the pottery. Not only for the chronology but also for the determination of the foreign relations the pottery is therefore the decisive factor. As Frankfort points out,[2] however, it is only the shapes and decorations of the pottery that are of value to the comparative prehistorian; since it is in the shapes and decorations that the peculiar nature of each civilisation finds its adequate expression. But even here a further limitation must be placed. The mere simple and less composite the shapes and decorations, the less valuable do they become as proof; the originally similar requirements have called forth the originally similar simple shapes and ornaments. At first locally differentiated requirements have given rise to locally differentiated peculiarities; and only gradually have the culturally limited types been developed. It is thus necessary to distinguish between, and make use of as proof, only those shapes and ornaments which are culturally limited, since only these can show cultural affinity. Such a treatment of the material is admittedly difficult, and can only gradually be carried out in a empirical manner, in which ethnographic parallels may serve as aids.[3] But even with the material in this form it is difficult to draw direct conclusions. One cannot

[1] Myres: The Cambridge Ancient History, Cambridge 1923, p. 69 sqq.
[2] Frankfort: Mesopotamia, Syria, and Egypt, p. 5 sqq.
[3] Op. cit. p. 3.

Digitized by Google

merely wander about in museums and leaf through illustrated catalogues, equipped with a supply of form and decoration elements in themselves reliable and useful as proof, and whenever correspondences appear in varied fields to regard them as an infallible divining-rod for the revelation of hidden streams of culture. Let us take an example: As Frankfort states,[1] the open spout is an individual and decidedly localized solution of the problem of lessening the risks of spilling the contents upon their transfer to other containers. But this in no way infers that one may assume cultural relations between all the countries in which the open spout is represented. It occurs, for example, in both Cyprus, Crete, and the Cyclades during the Early Bronze Age. But it would be drawing too hasty conclusions to assume, from this, direct relations between Cyprus, Crete, and the Cyclades during the period named. The open spout occurs also in Anatolia. Here, as will be shown, it constitutes one of the proofs of relations, between Anatolia and Cyprus, *since also a number of other factors point in the same direction;* but these other factors are lacking in the case of Cyprus, Crete, and the Cyclades. There is, on the other hand, a great deal of proof of relations between Anatolia and the Cyclades, and between the Cyclades and Crete, during the Early Bronze Age.[2] Thus connexions and relations existed between Crete — the Cyclades — Anatolia and also between Anatolia and Cyprus, but not directly between Cyprus, the Cyclades, and Crete. This seems as an obvious and axiomatic fact but nevertheless it is quite often misinterpreted. The reason for this is, to my mind, that the task of critically differentiating the degrees and varieties of relations and atttempting to fix the criterion of each special form of relation has not received the same attention as that of sifting the material and striving to determine its norm-giving elements.

So far as I can see there may arise, in the main, three different stages in the relations of one culture to another; the first, the separation of the cultures; the second, their communications; and the third, their assimilation. When one culture separates from another it retains, in the beginning, much that is characteristic of this culture; until the perhaps different living conditions bring about a change.

[1] Op. cit. p. 14.

[2] Fimmen: Die kret.-myk. Kultur, p. 136 sq.
Evans: The Palace of Minos, London 1921, p. 60 sq.
Woolley: L. A. A. IX, 1922, p. 47 sqq.

Digitized by Google

In the pottery this is shown by the fact that the early series of vase-forms and ornaments are similar throughout, although perhaps not identical with the corresponding forms and ornaments in the place of emanation. The fact that one culture stands in communication with another is shown through the appearance of imported goods. This imported ware comes directly into the native pottery industry and may, to be sure, have an influence upon it, but only incidentally. The native industry retains always the dominancy. When a culture finally is assimilated by another differences between the native and foreign elements are eradicated, the parallel lines merge into one, and an unified culture arises. The first stage seems to arise when a group emigrates to another country; the second, when two countries are in commercial communication with each other; and the third, when a foreign people immigrate and coalesce with the native population. Naturally it may happen that combinations occur between these three.

The ideas sketched in the above constitute a working hypothesis, which in a natural way developed as an unifying principle for the study of the foreign relations of Cyprus. It is not my intention to attempt a proof of its "correctness" by applying it to other cultures. Every person who studies subjects of this kind may make use of the principles which of necessity are revealed by the material. In this way reliable methods of work may eventually be developed for the problem in question.

To sum up: Chiefly with the help of the pottery and through observation of the principles above presented, will an attempt be made to sketch the foreign relations of Cyprus during the Bronze Age.

Early Cypriote.

The pottery of Early Cypriote, consisted, as we have seen, to a large extent of Red polished ware. At first gradually, in lesser quantities, and in form and decoration identical with the Red polished ware, appears a new vase-class: the Black polished ware. The closest correspondence to this pottery is found in Anatolia; where, as in Cyprus, the oldest forms of pottery consisted of a Red polished and a Black polished ware, having noteworthy agreements in form and ornaments with the Cyprian ware. The first condition for the solution of this problem of the connexion be-

Digitized by Google

tween these Cyprian and Anatolian wares, is geographically and stratigraphically to fix the red and black wares in Anatolia, in the same manner as already done in Cyprus; and then, on the basis of comparisons between the wares of the two districts, to draw conclusions with due regard to the relations and their nature. It must be acknowledged that our information about the prehistoric pottery of Anatolia is rather fragmentary. The only place which has been systematically investigated is Troy. The remaining material derives from unmethodical and random excavations, either on the dwelling-places or in the graves; or else from loose finds on the surface, picked up by travelling scientists; or finally from mere purchases, which obviously are the least valuable, since in this case not even the provenience can with certainty be ascertained. Prof. Myres however has made a very praiseworthy and competent attempt to clear up the question of the early pot-fabrics of Asia-Minor.[1] He shows that the black ware is a Western ware, linked up with the pottery of the Balkan and the Danube; the black ware is black all through; the clay is very carbonaceous: "a technique, moreover, which results from a very intelligible attempt to make the best of a bad job, namely, of a sullen, smoky fire—appropriate therefore to northerly rather than to Levantine latitudes". That there existed relations between Anatolia and the Danube via Troy, and that the black ware represents the march from the North-west into Anatolia seems to be certain, but equally certain is the fact that the route and the variety of these relations have not yet been brought to light.[2] The red ware was made through an entirely different technic: its red colour depends upon ferric peroxide in the slip or the clay, the iron oxidizing under high temperature with a good draught. This red ware comes from the East, its technic is born in a region with dry climate. Myres sought, at first, to link up this red ware with that found in Predynastic Egypt. This, however, is impossible, on account of the absolutely different shapes in these two pottery-fabrics.[3] This much is certain: the red ware is an Eastern ware in con-

[1] J. A. I., XXXIII, 1903, p. 367 sqq.

[2] The latest resumée with all the references is that by Ida Carleton Thallon: Some Balkan and Danube connexions of Troy, J. H. S. 1919, p. 185 sqq.

[3] Cp. Frankfort op. cit. p. 102, note 2.

Digitized by Google

trary to the black Western ware, and its penetration into the Balkan and up the Danube seems to be the Eastern equivalent to the descent of the black ware into Anatolia. This geographical distribution corresponds with the stratigraphical conditions. In the West, in Troy I, the black ware is in the majority. In Troy II the red ware streamed in and crowded out the black.[1] Thus the black ware is the older and original ware in the West. On Cyprus, for example, in the East, the red ware is the original ware, older than the black. Ormerod has now shown through his investigations in south-western Asia Minor that besides the black ware mentioned above, there appeared in Anatolia in prehistoric times still another black ware; its clay is identical with that of the Red polished ware, but the ferruginous slip underwent deoxidization during firing, owing to diminution of the supply of air and thus became black.[2] Technically the black carbonaceous ware is the oldest, the red being next in order, and the deoxidized black the youngest; since this latter process required not only an oven, as for the preparation of the red ware, but also skilled and vigilant attention to the firing-process; in order not to allow the slip to assume a red colour, through the admission of a too great quantity of air to the oven. This seems to be confirmed stratigraphically as well, since it seems that this deoxidized black ware is related to that first appearing in Troy II — V.[3]

The Black polished ware has no connexion with the Anatolian black carbonaceous ware. The technic is the same, but that is all. With regard to form and ornament the Cyprian black ware follows entirely the typical Cypriote developed red ware, and shows no connexion with the typical Anatolian forms. Thus is must be regarded as a wholly Cyprian ware, only a special technical variety of the Cyprian red ware. The deoxidized black ware is technically equivalent to the Cyprian Black slip ware, but the same objection as was raised in the question of the relationship between the Black polished ware and the Anatolian ware applies here, as well.

There remains the red ware. Until now no imported Cyprian red ware has been found in Anatolia; nor has any Anatolian ware

[1] Dörpfeld: Troja und Ilion, p. 252 sqq.
[2] B. S. A. XVI, p. 98; A. 3 in Ormerod's classification.
[3] Dörpfeld: op. cit. p. 255.

Digitized by Google

been found on Cyprus. There are, to be sure, two Cypriote Red polished hemispherical bowls in the Berlin Museum (Inv. Nos 3719, 3720), belonging to M. Gaudin's collection. But it is not known whether M. Gaudin found these bowls during his excavations in Jortan, or whether he bought them of some antiquary-shop in Smyrna. Further, a Red polished III bottle, supposedly from Mysia, has been bought by Prof. Geheimrat Wiegand.[1] But the same uncertainty is attached to this find as to the preceding one; it is impossible to say whether these vases actually were found in Anatolia, or whether they were shipped there from Cyprus in modern times. Until Cyprian red ware has been found in Anatolia through carefully conducted excavations, it seems best to disregard the above mentioned finds as proof of relations between Cyprus and Anatolia.

Thus the question is whether, in spite of this, there exist such agreements between the Cyprian and Anatolian red wares that relations between the Cyprian and Anatolian cultures must be presumed. My opinion is, that there exist such agreements. This view, moreover, is not new, but the decisive question is **what kind of relation** must be presumed. About this the opinions of the scholars differ widely. For years archaeologists have, on account of similarities in the pottery (not, however, drawing clear distinctions between the red and black ware), speculated over the connexion between the earliest Cyprian and Anatolian Copper and Bronze Age cultures. In the beginning, when only the material from Troy was known, these finds furnished certain comparisons. Later on finds arrived at the museums from various places in Anatolia: Jortan in Lydia;[2] Mysia;[3] Boz-eyuk in Phrygia;[4] various places in south-west Asia-Minor; Boghaz-köi[5] and Kura-eyuk etc.[6] in Cappadocia and several places in Western Pontus,[7] and since then the asserted connexion between the cultures of Cyprus and Troy has been extended to embrace the whole of Anatolia. But it has not stopped at this

[1] Ath. Mitt. XXIX, 1904, p. 287, fig. 19.

[2] C.-R. de l'Acad. des Inscript. et Belles Lettr. et, 1901, p. 810 sqq.

[3] Cp. above.

[4] Ath. Mitt. XXIV, 1899, p. 1 sqq.

[5] Grothe: Meine Vorderasienexpedition, Leipzig 1911, p. CCLXXXV sq. pl. XIX.

[6] Chantre: op. cit, pl. VI sqq.

[7] J. H. S. XIX p. 38; cp. J. A. I. XXXIII, 1903, p. 374 sq.

Digitized by Google

point. The matter has been further complicated by the fact that the problem of Cyprus and Anatolia has been linked up with the problem of Anatolia — the Balkan — the Danube and the problem of Anatolia and the Aegean, etc. To cite a few examples: Ohnefalsch-Richter regarded Troy as a Cyprian colony.[1] Even since the days of Much the relations between the Danube and Cyprus have been a matter of discussion. Much maintained only that a connexion existed between the incised red ware of Cyprus and the incised ware from, for example, Mondsee and Laibacher Moor.[2] Lichtenberg, on the contrary, considered that he had obtained full evidence for the proof "dass wir es in Kypros, Troia, und Phrygien mit einer gleichartigen Kultur zu tun haben, deren Wurzeln nach der nördlichen Balkaninsel nach Trakien hinweisen und sich wohl bis in das südliche Ungarn hin verfolgen lassen".[3] Myres contented himself with assuming a commercial communication in a north-westerly direction, with Cyprus as the base,[4] but later changed his conception and regarded Cyprus as the best-known and typical example of that Red ware culture whose origin he sought in Egypt.[5] Now he localizes it in the Near East.[6] Dümmler was convinced that the earliest inhabitants of Cyprus were Semitic peoples; at the same time seeing relations between Troy, the Early Cycladic, and Early Cypriote cultures.[7] The last-named hypothesis has since been extended by Lichtenberg[8] and Dussaud.[9] Finally Karge, who is an "all-round" man on the subject of foreign relations, sees relations in all directions, and connects Cyprus with countries lying at all points of the compass.[10] No more need be said.

In my opinion, as already mentioned the reason for this chaos may be sought in the fact that a clear conception is not often obtained of for what kind of relations the material in question constitutes proof. As we have seen the question is not of identity but of a certain

[1] V. B. A. G., 1889, p. 352 sq.
[2] Much: Die Kupferzeit in Europa, Jena 1893, p. 138.
[3] Lichtenberg: op. cit. p. 41 sq.
[4] J. A. I. XXVII, 1897, p. 171 sqq.
[5] J. A. I. XXXIII, 1903, p. 376.
[6] The Cambridge Anc. Hist. p. 89 sqq.
[7] Ath. Mitt. XI, 1886, p. 212 sqq., 226 sqq.
[8] Cp. Lichtenberg op. cit. p. 35 sq.
[9] Dussaud: Les civ. préhell. p. 235.
[10] Karge: Rephaim, Paderborn, 1917, p. 268 sqq.

Digitized by Google

similarity of the material in the countries concerned. But this similarity is as to the Aegean and the Danube of such an insignificant character that no conclusions of direct relations between these cultures and Cyprus can be drawn: between the Cypriote and Cycladic potteries there are no other similarities than that they both are red wares; the simple geometrical ornaments are without significance as means of comparison and as to the form the "Schnabelkanne", the only common shape, exhibits different types in the Aegean and in Cyprus.[1] As to the Balkan and the Danube there are no direct similarities in the shapes of the pottery and the incised decoration — which more and more becomes clear[2] — shows more similarity to the Troyan than to the Cypriote ornaments and are therefore only similar to the Cypriote ornaments so far as these are similar to those of the Troyan pottery. This being so we do best in leaving by side the far-reaching and ungrounded speculations above mentioned and confine ourselves to examine the relations between Cyprus and Anatolia, because only there we find such a thourough similarity in the *early* pot-types, which, as pointed out above, may be assumed to prove a direct relation between the countries concerned, viz., the separation of the one culture from the other. But this thourough similarity does by no means imply all Anatolia; we find that the earliest types of the Cypriote Red polished ware show the most obvious agreement with the Anatolian red ware found in south-western Anatolia, especially the stuff from Tchai-kenar, deposited by Ormerod in the Ashmolean Museum, where I was able to study this most important material. Even the clay itself, granular and porous, buff in colour at the surface and black at the core, also the firing and the scarlet-coloured lustrous slip show such a similarity to the clay and the slip of the Cyprian Red polished ware, that the two can hardly be distinguished. Decisive, however, is the agreement in form, while with regard to the ornament no specimens have yet been obtained from this tract of Asia Minor. Among the forms we encounter the hemispherical bowl with string-holes, the large bowls with pierced ledge-handles, the deep bowl with handle from or near the rim to shoulder, the amphora with handle from neck to shoulder, and the oval jug with narrow neck and both round and spout-mouth.[3] Such con-

[1] Cp. Excavations at Phylakopi, pl. IV, 11.
[2] Cp. p. 295.
[3] Cp. B. S. A. XVI, p. 94 sqq.; XVIII, 83 sqq.

Digitized by Google

vincing likeness to the earliest types are not exhibited by the pottery from the north-west of Asia Minor: Jortan, Boz-eyuk and Troy. This pottery does not include the typical Cypriote bowls, and the amphorae with handle from neck to shoulder are infrequent, as is the jug with narrow round mouth; the "Schnabelkanne" is common, but the usual type is one with short, round neck, which is entirely absent on Cyprus. On the other hand, the forms and form-elements, which long ago were utilized to vindicate the connexion between Cyprus and Troy, for example, the ring-vases, the animal-shaped vases and askoi, the coupled vases, the basket-handles and the tubular spouts of the jugs and bowls, etc., are all late appearances, which on Cyprus appear first in Early Cypriote III. North-western Asia Minor thus lacks, in contrary to the south-western portion, association with the earliest and primitive Cyprian forms. This shows that the north-western Asia Minor came into contact with the sphere of culture to which Cyprus belonged at a later period than south-western Asia Minor; and that the former lies farther away from the centre of emanation than the latter. On the other hand it must be admitted that in the same manner as a portion of the south Anatolian-Cyprian forms sporadically appears in Troy, also the north-west Anatolian pottery is represented in south-west Asia Minor; as can be ascertained from a mere glance at pl. V—VII in B. S. A., XVIII and fig. 4, p. 56 in B. S. A., XIX. South-western Asia Minor is thus not "pure Cypriote" but it represents a culture which, so far as hitherto known, shows the closest connexion with the earliest Bronze Age culture on Cyprus. Thus we may hold to the following facts: on the south coasts of Cyprus and Asia Minor we have the remains of two cultures from the early Bronze Age, which exhibit such mutual and *thorough similarity* that one must have separated from the other. The question thus arises: did Cyprus separate from Asia Minor or Asia Minor from Cyprus? The former alternative seems to me the correct one. Partly because Prof. Myres has shown that the ceramic art was introduced into Cyprus from abroad, quite suddenly;[1] since the oldest types of pottery show such conservative adhesion to the gourd prototype, without developed forms; which hardly would have been the case had the art had a long history on this island. Partly because Cyprus on

[1] J. A. I. XXXIII, 1903, p. 376.

Digitized by Google

account of its geographical location and all the historical evidence which we possess, was more a goal and place for cultural exchange than a centre for cultural emanations. Where then did this centre lie? It is best to acknowledge that for the present this cannot with certainty be determined. Unfortunately our knowledge — in spite of the excavations and expeditions made — is quite minimal with regard to the central and eastern portions of Asia Minor; but what we do know is that "Red ware culture" flourished there at this early period, and that the red ware which forced westward in Troy II must have come from this direction; and it thus is only natural to assign the centre of the "Red ware culture", as Myres calls it, to Asia Minor.[1] But positive proof of this can be furnished only by excavations, especially along the south-east coast of Asia Minor, in Pamphylia-Cilicia. One fact that can be established, even now, is that Cyprus and Asia Minor separated from each other in the Early Bronze Age and once more is shown the fallacy of the speculations concerning the far reaching communications of Cyprus with the Balkan, the Danube region, the Aegean, etc., during the Early Bronze Age. Cyprus had direct connexions with neither the Aegean nor the Balkans. The single and superficial similarities between these and the Cypriote cultures are due to the fact that they were merely influenced by the same cultural centre.

Whether or not Cyprus remained in communication with Asia Minor after the separation cannot with certainly be determined: the specimens of Red polished ware reported to have been found in Asia Minor are, as we have seen, not reliable with respect to the proveniences. It is highly credible that communications existed, and excavations along the coast of Anatolia are highly desirable, since they might entirely alter our view of the matter. Not until Early Cypriote III, however, do we obtain actual archaeological

[1] The expression "Red ware culture" is at the same time dangerous, since it easily lends itself to the obscuration of the borders between the various spheres of culture characterized by red pottery. It is erroneous, or at any rate premature, even if the cultural centre is assigned to eastern Anatolia, to include all its emanations in Troy, Jortan, Caria, Cyprus, the Aegean, Anau, Susa, Syria, etc., (Myres: The Red ware culture of the Near East in Cambr. Anc. Hist., p. 89 sqq.) under the appellation "Red ware culture"; if by this is meant *one* sphere of cultural influence — or even if this is merely implied.

Digitized by Google

proof that Cyprus stood in *communication* with foreign countries. From this period have been found, as previously mentioned, Egyptian faience beads on Cyprus. This does not necessarily signify that Cyprus stood in direct communication with Egypt, especially since Cyprian imported goods from the same period are not found in Egypt. It is very likely that the communication was effected via Syria, where genuine Cyprian imported goods have been found: hitherto represented by a Red polished II hemispherical bowl, found at Batrun by Mr. R. von Heidenstam, and now in his collection at Debayeh outside Beirut;[1] and a Red polished II—III bowl with vertical string-hole, found on the Mount of Ophel in Jerusalem.[2]

Woolley does not class the Batrun bowl as Cyprian, though it is exactly like the Cyprian bowls; but offers it as proof of a Red ware culture in Syria. To this he adds a deep Red polished bowl with cylindrical spout and a horizontal handle on the shoulder from the Bika. This, however, is also Cyprian,[3] but may have been imported in modern times, since it was purchased. Woolley's proof of a Red ware culture in Central Syria can therefore not be accepted at present.

Vincent on the other hand classes the Jerusalem bowl with the Egyptian black-topped pottery, and therefore dates it to about 3000 B. C. It has, however, nothing to do with the Predynastic Egyptian black-topped pottery, as already pointed out by Woolley and Frankfort, who does not consider it Cyprian but classes it together with the Red ware culture.[4] In my opinion this is incorrect. In both technic and form the bowl shows such agreement with the Cyprian black-topped ware that its Cyprian origin cannot be doubted; at least not until there has been found, outside of Cyprus, a Red ware culture wholly identical with the Cyprian. The objection may be raised that the string-hole is vertical on the bowl from the Mount of Ophel in Jerusalem, while that of the Cyprian bowls

[1] Cp. Woolley: Syria II, 1921, p. 179, pl. XVIII, fig. 3.

[2] Vincent: Jerusalem sous terre, London 1911, pl. XI, 1.

[3] Cp. Syria II, pl. XVIII, fig. 2 with the Red polished II bowl type 12. The only difference is that the Bika jug has a horizontal handle while the Cypriote has a vertical one. But the vertical handle is not a distinguishing feature; the horizontal handle is used quite as frequently on the Red polished deep bowls, though it is not yet represented just in this type (cp. Red. pol. I ware, bowl type 7.) Clay and technic are quite Cypriote as I ascertained at my visit in Beirut.

[4] Frankfort: op. cit. p. 102, note 3.

Digitized by Google

of this type, usually is horizontal. The only answer to this is that in this case the string-hole *usually* is horizontal on the Cyprian small hemispherical bowls, but that *exceptions* have been found, and this as early as Early Cypriote I (Arpera tomb 103 bis). To fix the chronology of this find in Jerusalem through this Cyprian Red polished bowl is naturally impossible, since bowls of the type involved existed on Cyprus from Early Cypriote III until Middle Cypriote II; but the absolute date of 3000 B. C. proposed by Vincent is at all events too early; the find cannot be dated earlier than Early Cypriote III, i. e., previous to 2100 B. C. — at any rate, a good many years after 3000 B. C.

The foreign relations of Cyprus during Early Cypriote are thus characterized by separation from the Red ware centre in Anatolia, and by traces of beginning relations with other countries, especially Syria and Palestine, towards the last phase of the epoch.

Middle Cypriote.

The relations begun in Early Cypriote were continued and developed during Middle Cypriote.

A White painted IV jug, found by M. Guigues in a grave of the Bronze Age necropolis at Kafer Djerra near Saida, was inspected by me when on my visit to Beirut I was kindly given permission by M. Virolleaud to look over the contents of the boxes from the most recent French excavations. According to information received afterwards in a letter from M. Guigues, this vase was found, together with the remains of several other vases from different periods, in the dromos of the grave itself. Within the grave were encountered several layers of burials, the oldest seeming to have as terminus post quem a cylinder showing Babylonian influence, which according to M. Guigues cannot belong to a later period than Hammurabi. But even if the find in the dromos originated from the easting out of the contents of earlier burials, it is nevertheless impossible, with the available data, to decide to which of these the White painted IV jug belongs. For the present we therefore must be content without the exact date of this vase, hitherto the only find of Middle Cypriote pottery in Central Syria. A White painted III jug with open spout, which I saw in an Antiquities' shop in Beirut, and which was claimed to have come from Homs, must like all purchase-goods be suspected as to its provenience. Also in Palestine is found imported

Digitized by Google

Middle Cypriote pottery. In Gezer some White painted IV fragments and a Red-on-black sherd were found in the settlement, and belong to Macalisters 2nd Semitic period.[1] This includes the time from the XIIth Egyptian Dynasty to the late XVIIIth Dynasty; or expressed in figures, from 1800—1400 B. C.[2] In comparison with the most recent chronology of Palestinian prehistory, agreed upon and established by representatives of the English, French, and American archaeological schools in Jerusalem,[3] this 2nd Semitic period of Macalister's includes a part of the Middle Canaanite and a part of the Late Canaanite period. That the Cyprian imported goods in question belongs to the upper part of Macalisters 2nd Semitic period, i. e., Middle Canaanite, is made probable by the find of a White painted IV jug in one of the tombs, which belongs to Middle Canaanite and which besides is absolutely dated through an Egyptian scarab from the XIIth Dynasty, found in the same grave.[4] A Base-ring jug, which is said to have been found in the same tomb must, as Macalister himself admits, belong to a secondary interment.[5] In addition a White painted V animal-shaped vase and a Black slip vase of a similar shape were found, but without a detailed statement of the circumstances of the find.[6] It is of course possible that both were found in a Middle Canaanite stratum, but they may also belong to what I should prefer to call Late Canaanite I, corresponding with Late Cypriote I.[7] But the finds at Gezer show that in Palestine these wares appear also in Middle Canaanite. It is symptomatic however, that while the pottery which on Cyprus appears during and after Middle Cypriote II is quite often found here, no pottery has as yet been found which might belong to Middle Cypriote I. It is obvious that during and after Middle Cypriote II the communications began to assume a more lively character.

Continuing the route down to Egypt we find Middle Cypriote wares imported also there. In Kahun a fragment (neck and handle) of a

---

[1] Macalister: The excavations of Gezer, London 1912, II, p. 172 sq. III, pl. CXLV, 2, CXL, 5, 7—9.

[2] Macalister: Op. cit. I, p. XXI.

[3] Cp. Q. S. P. E. F. 1923, p. 54 sq.

[4] Macalister: Op. cit. I, p. 301 sq.; III, pl. LXII, 51.

[5] Macalister: Op. cit. I, p. 302; III, pl. LXIII, 74.

[6] Macalister: Op. cit. III, pl. CXXVI, 22, 25.

[7] Cp. p. 277 sqq.

Digitized by Google

White painted IV jugs was found in a house of the industrial town of Senusret II.[1] It is therefore well dated, and moreover was found together with Egyptian pottery of the XIIth Dynasty, deep down in a chamber of the house. In the same stratum were found the well-known Middle Minoan II Kamares sherds. This find consequently agrees entirely with the find at Gezer. Moreover, further south in the valley of the Nile, in Deshaheh and Abydos, two jugs of White painted V ware were found. In Abydos a vase and jug with open spout and flat base were found in the south chamber of a tomb, X 52, of one of the cemeteries at this site. The tomb is dated by the excavators to the second intermediate period (i. e., XIIIth—XVIth Dyn.)[2] A precisely similar vase was found in tomb 44 of the cemetery of Deshasheh. This tomb, as stated by Flinders Petrie, who excavated it, was made and used in the Vth Dynasty, but the interment to which the White painted V jug belongs, is a secondary burial, dated by Flinders Petrie to the XVIIIth Dynasty on account of a headrest with square stem found in the tomb[3] — and as he kindly informs me in a letter — more accurately to the early XVIIIth Dynasty. In the same grave, however, were found two "hyxos-jugs", and this seems to me to motivate the assigning of an earlier date to the grave; viz., to the second intermediate period.[4]

The complementary proof of mutual relations between Syria-Palestine-Egypt is constituted by the finds in Cyprian soil of productions of art from these countries. No Egyptian pottery was imported to Cyprus and never was imported during the entire Bronze Age; nor has any been imported since then, so far as I have been able to ascertain. From Egypt were continually imported the spherical paste beads that occasionally turned up in Early Cypriote III,

[1] Petrie: Illahun, Kahun and Gurob, London 1891, p. 10, pl. I, 18.

[2] Peet: The Cemeteries of Abydos, II, E. E. F. XXXIV, London 1914, p. 61, 69, pl. XXIX, 2nd vase from the left in the 2nd row from below.

[3] Petrie: Deshasheh, E. E. F., London 1898, p. 36 sq., pl. XXXIII, 25.

[4] Mr. Glanville, whom I questioned about the matter, also states that the positive proof which the hyksos-jugs constitute for an earlier dating of the grave cannot be balanced against the negative proof, viz., that hitherto the head-rest with square stem has not been found previous to the XVIIIth Dynasty; especially since the finds from the second intermediate period are, as known, rather fragmentary. He also says that Prof. Petrie's dating must therefore be regarded as a trifle too dogmatic, and Glanville's dating to the XVth—XVIth Dynasty seems much more acceptable. I wish to express my gratitude to Mr. Glanville for his kindness in giving me this information.

Digitized by Google

now found in masses, also amulets, e. g., in the shape of a frog or a negro-head.[1]

From Syria and Palestine, on the other hand, pottery was imported to Cyprus to the same extent as Cyprian pottery was exported to these countries. The excavation in Kalopsida gave a surprisingly good picture of the successive intensities of these relations. Previous to this Myres had found in Middle Cypriote III graves in Kalopsida some specimens of Syrian Black lustrous ("Hyksos") ware and some other Syrian ("Hyksos") Red lustrous II bottles but nothing more. With the excavations in the dwelling-places the result was quite different. Many new vase-types appeared: large pithoi, with pointed base and vertical handles on the shoulder, and painted jars and cups,[2] together with the Syrian bottles already found in the tombs. The quantity of this imported pottery was literally amazing in its enormity. The importation began slowly in Middle Cypriote I, and increased in Middle Cypriote II, to become an actual invasion in Middle Cypriote III. If the amount of imported goods in Middle Cypriote I is represented by 1, in Middle Cypriote II the figure increases to 2.5, and in Middle Cypriote III to 12. In spite of its great quantities it must be considered that all this Syrian-Palestinian pottery was imported and can no more be considered as proof of Syrian colonies on Cyprus, than the Cyprian pottery found in Syria and Egypt can be considered as proof of Cyprian colonies in these places. The reasons for this are the same as those which occasion me to regard the very large amount of Mycenaean pottery found on Cyprus from Late Cypriote I—II as imported ware;[3] 1. The Syrian ware is wheel-made, while the contemporary Cyprian ware is hand-made. It is inconceiveable, however, that the Syrian colonists on Cyprus turned their pottery on the wheel, while the Cyprian potters made theirs by hand. 2. The Syrian-Palestinian ware found on Cyprus is, as to both its technic, from and its ornament, exactly like that found in Syria, and shows no peculiarities, as the result of Cyprian influence, to distinguish it from the genuine Syrian ware. 3. In spite of its quantity this Syrian-Palestinian ware appears quite without mediation and without connexion with the native Cyprian ware. To be sure, certain Syrian forms had been imitated by the

[1] Cp. p. 251.
[2] Cp. p. 36, 176, 270.
[3] Cp. p. 236 sq.

Digitized by Google

Cyprian potters, but only occasionally,[1] and the question of an assimilation of the two wares never arises; they run parallel, and the Cyprian ware completely retains its independence. A corresponding situation was that of the Cyprian ware in Syria in its relation to the Syrian ware. Thus the import goods prove only relations between the countries, and not colonization. The question now arises: of what nature were these relations, peaceful or warlike, commercial or for purposes of invasion? War may well be the cause of communications between two cultures, but in general communications can be maintained only through cultural influences transferred in commercial relations, and if through repeated raids the relations are sustained, the spoils of such raids consist of preciosa, and not of valueless pottery. We may therefore conceive of the relations between Cyprus on the one side and Syria and Egypt on the other side as chiefly commercial. A further question presents itself: was Cyprus in direct communication with Egypt or was the trade, as in Early Cypriote, managed through intermediaries, presumably Syrian merchants? In Early Cypriote when only the spherical paste beads were imported to Cyprus but Cyprian imported goods were lacking in Egypt, the assumption of Syrian intermediaries is reasonable. But the finding of Middle Cypriote pottery in Egypt gives reason to assume that direct commercial relations were established in Middle Cypriote. That Egyptian pottery is lacking on Cyprus may, on the other hand, not be regarded as direct proof to the contrary; because it is impossible to draw reliable conclusions from the absence of anything. Both Minoan and Mycenaean potteries, for example, have been found in Egypt, but Egyptian pottery is lacking both in Crete and Greece. No one, however, can on this account deny the existence of direct commercial communications between Egypt, Crete, and Greece during the periods in question. Throughout historical time the Egyptian pottery has not been a product of art but merely a common ware, drearily monotonous in its shapes and lack of decoration. First during the New Empire was the pottery decorated, in accordance with foreign patterns.[2] For products of art the Egyptians used more noble materials than clay, and therefore both the Cretan and Cyprian merchants preferred to transport home their purchases in their own vessels, and instead to purchase the

[1] Cp. p. 174 sqq.

[2] Cp. p. 321.

Digitized by Google

products of the Egyptians' artistic handicraft in other and nobler materials.

We thus get a quite clear picture of the successive stages of growth of the Cyprian commercial activity, as shown by the material thus far available. So far as can be judged at present the Syrian ware is found on Cyprus in greater quantity than the Cyprian ware in Syria: the Cyprian ware in Gezer is an ebb in comparison with the flood of Syrian imported ware in Kalopsida. This might suggest that Syria was the stronger commercially, but future excavations both on Cyprus and in Syria, with accurate observation of every potsherd, may considerably alter the present point of view. The general character of the commercial relations and the trend of the trade-routes are, however, already evident: Cyprus stands out in Middle Cypriote as a power directed towards the Orient, especially towards Syria, Palestine, and Egypt, powerfully developing the communication that was introduced in Early Cypriote; her trade-routes running from Central Syria on the north along the coast-land past Gezer in Palestine down to the Nile valley, and from Faiyum on down to Abydos. The relations of Cyprus on the north-Anatolia and the nearest stretches of coast, Cilicia and Pamphylia, cannot yet be made out; the material for this is completely lacking. It is very possible that a portion of the foreign pottery in Kalopsida, which for the present on account of its general similarity to the Syrian pottery has been preliminarily classed as Syrian, will instead prove itself to be Anatolian, Cilician, or Pamphylian, but that which is hitherto known about the Anatolian painted pottery[1] seems to have very little in common with the Cyprian painted pottery of Middle Cypriote, and therefore we must be content with our deficient knowledge of this matter for the present.

The relations with the West, i. e., the Aegean (Minoan, Cycladic, Helladic) cultures, are definite and obvious; so far as can be seen there were practically none. Only one Kamares fragment has been found on Cyprus, M. M. II, in grave 101 at Episkopi,[2] but since nothing aside from purely Late Cypriote II pottery with imported Late Helladic III ware is reported from this tomb, this Kamares sherd must have belonged to an earlier burial. It is greatly to be regretted

[1] J. A. I. XXXIII, 1903, p. 377 sqq.; Grothe: Meine Vorderasienexpedition, p. CCLXXV sqq. pl. XV sqq.

[2] Exc. in Cypr. p. 81.

Digitized by Google

that closer details of the find are lacking. This find, however, is an exception, and within the region of Aegean culture not one Cyprian fragment has hitherto been found, in spite of extensive excavations. The conclusion here cannot be any other than that during Middle Cypriote Cyprus on the whole was isolated from relations with the Aegean. There has, however, been no lack of attempts to link up the Middle Cypriote culture with the Aegean, and especially the Cycladic culture. Thus Ohnefalsch-Richter maintains that between the Cyprian and Cycladic Middle Bronze Age cultures there were so many points of contact that a connexion between them is necessary; and also presumes, that the Cycladic Middle Bronze Age culture was dependent upon the Cyprian, in some way emanating from this culture; he attributes them both, under his period IV: "die Kyprisch-spätkykladische Zeit" — "denn die Übereinstimmung und Identität zwischen handgemachten mykenischen Gefässen mit Matt-Malerei und den cyprischen Vorbildern ist so augenscheinlich, dass jeder Zufall ausgeschlossen ist." [1] This again is a typical example of the thoughtless manipulation of comparative archaeology. The "schnabelkanne" occurs on Cyprus and the Cyclades; the decoration in both cases consists of geometrical patterns[2] — the problem is solved. We need not repeat what already has been said.[3] It may perhaps seem superfluous to criticize such loosely founded assertions, but it is a fact that they now and then occur in the litterature,[4] and therefore it may be well to say what we know and do not know. Besides, the theory just mentioned has recently reappeared in an altered and enlarged form. Since Crete came to the foreground in the Aegean in prehistoric times, relations have been sought between the Cretan dark-on-light painted ware of Early Minoan and a certain early painted ware from Syria and Palestine, which is claimed to have similarities with

---

[1] V. B. A. G., 1899, p. 355.

[2] Ohnefalsch-Richter compares the White painted V jug, K. B. H. pl. CLII, 12, with the "Schnabelkanne" found at Mycenæ (K. B. H. pl. CL, 10). The Cycladian type of "Schnabelkanne" may be seen on pl. IX of Exc. at Phylakopi, London 1904.

[3] Cp. p. 298.

[4] Cp. Dussaud: Les Civ. préhell., p. 235.
Dussaud speaks of local factories, while Ohnefalsch-Richter with his Cyprocentrie attitude towards the question regards the Cycladian culture as dependent upon the Cyprian.

Digitized by Google

the Aegean painted fabrics. There is no reason for here going into this question with regard to Crete and Syria, but since there is a tendency to involve Cyprus[1] I should like for the present to say no to the proposition; this for the same reason as previously advanced against the direct relationship between the Cycladian and the Cyprian painted wares: the Cyprian White painted ware is no more like either the "Aegean-Syrian" or the "Aegean-Cretan" wares than is the Cycladian. The future may decide whether any relationship exists and in what ways it came about. For the present we must, on account of the forms and ornament of the earlist painted ware on Cyprus,[2] assume that it is indigenous: the forms as well as the ornament link up with those of the Red polished ware; the very technic, in its beginning (White painted I ware) with its uncertainty and seeking after a fixed scheme, also indicates that the painting technic was not introduced into Cyprus as a finished product, but instead developed of itself.

Late Cypriote.

The foreign relations of Cyprus during Late Cypriote were varied, far-reaching and important, making the island a veritable place of exchange for different cultures, and leading up to its prehistoric period of greatness.

The relations with the East: Syria, Palestine, and Egypt which especially towards the close of Middle Cypriote became so close and important, as described above, attained an enormous advancement during Late Cypriote I—II, which is excellently illustrated in the pottery of these periods, especially the White slip and Base-ring wares, found in these countries. It must, however, be emphasized, that in the matter of the finds of White slip and Base-ring wares, only such vases or fragments of vases whose stratigraphic or chronological status is known can with certainty be assigned to Late Cypriote I or II; since, as already stated, it has not hitherto been possible — excepting certain isolated types — typologically to distinguish White slip and Base-ring wares during these pe-

[1] Karge: Rephaim p. 242 sq.; Frankfort op. cit. p. 70. The Cypriote painted vases: B. M. C : C 292—293, which by Frankfort are compared with the Syrian and Early Minoan ware are White painted IV vases — consequently belonging to a much later period.

[2] Cp. p. 142 sqq.

Digitized by Google

riods. In the cases where only the provenience is known it is doubtless most certain — so far as Syria and Palestine are concerned — for the present to assign these vases to Late Cypriote II, since the relations during this period — as shown by the finds in places which have been stratigraphically investigated, i. e., Gezer and Askalon — were still more lively and abundant than during Late Cypriote I.

From Central Syria we have numerous finds of Late Cypriote pottery, but thus far only one has been chronologically classified, the find of two White slip fragments which were found together with Late Helladic III ware, and two Egyptian alabaster vases with the name of Rameses II in the tomb of Ahiram at Jebel.[1] Some White slip fragments from Jebel were also seen by me in a vitrine at the Musée francais in Beirut, found during the excavations of Prof. Montet but if from this tomb or not could not be ascertained. In a drawer of the same museum was also a White slip fragment from Tell Nebi Mend (Kadesh) and another fragment is in the Louvre Museum. At Maamrieh and Karayeh near Saida a White slip bowl, and a bowl and small jug of the Base-ring ware have been found in the latest French excavations, still unpublished, but M. Virolleaud most obligingly sent me some photos of the finds, and at Damascus M. de Lorey found a White slip fragment immediately under the pavement of the court of the Mosque of Saladin, in a disturbed stratum together with fragments of Arabian and ancient vases. The provenience of a Base-ring jug, now in the Museum of the American College at Beirut and said to have been found in the Bika, must be considered as doubtful, since the jug was purchased for the Museum.[2] This is all that we at present have to cling to in the estimation of the relations of Cyprus to Central Syria during Late Cypriote I—II. The material may appear somewhat scanty, but several years ago none of this material, except the suspected Bika jug, had been found. Future excavations will without doubt enrich the material to a large extent, and show that Central Syria was as eager a purchaser of Cyprian wares as South Syria or Palestine, where Late Cypriote I—II ware has been found on the following sites: 1. Khurbet-el-Oreimeh, 2. Tell Abu Huwam, 3. El Harbaj, 4. Tell Amr,

[1] Syria, V, 1924, p. 142.

[2] Woolley: Syria II, 1921, pl. XVIII, fig. 14.

Digitized by Google

5. Tanturah, 6. Tell Mutesellim, 7. Tannuk, 8. Tell-el-Husn, 9. Ain Samieh, 10. Jericho, 11. Jerusalem, 12. Kulonieh, 13, Gezer, 14. Ain Shems, 15. Tell Zakariya, 16. Tell-es-Safi, 17. Beit Jibrin, 18. Dura, 19. Tell-el-Hesy, 20. Askalon, 21. Gaza, 22. Tell Jemmeh. At Khurbet-el-Oreimeh at the sea of Galilee, Mr. Guy, in examining the site, found some White slip fragments, as he most kindly informed me. White slip fragments were also found by him at Tell Abu Huwam, on the plain of Acre which probably is the settlement of the necropolis on the slope of Mount of Carmel, 1 km. distant from the tell. In tomb 7 of this necropolis, moreover, fragments of Base-ring ware were found.[1] At El Harbaj[2] and Tell Amr[3] not far off, on the same plain, inland along the river Nahr el-Mukatta, fragments of White slip and Base-ring were found through soundings made by the British school of Archeology in Jerusalem and also at Tanturah along the coast on the other side of Mount Carmel, fragments of Red-on-black ware, White slip and Base-ring ware were found through soundings made by the same school:[4] the Red-on-black sherd, 4 White slip and 5 Base-ring sherds belong to the Late Canaanite stratum, while 1 White slip and 2 Base-ring fragments should belong to the Early Iron Age stratum. The Late Canaanite stratum must, as shown by the Red-on-black ware, embrace the earlier period corresponding with Late Cypriote I.[5] If one follows the course of the river Nahr-el-Mukatta — the Kishon of the Bible —, from the plain of Acre inland, one comes to the plain of Esdralon, with its two most important prehistoric sites: Tell Mutesellim and Tannuk. In the oil-cistern of the "Mittlere Burg" of Tell Mutesellim were found a White painted V jug, another of the White shaved ware, and a Base-ring bowl; and in room k of the same palace some fragments of White slip ware were found, all belonging to Schumachers III stratum. Further on in room q of the building-complex at the northern edge of the tell a Base-ring bowl was found, belonging to Schumachers VI stratum.[6] In Tannuk fragments of White slip and imitations

[1] Bull. of Brit. school of Archaeol. in Jerusalem, No 5, 1924, p. 48.
[2] Bull. No 2, 1922, p. 13; pl. IV, 4, 10, 11, No 4, 1924, p. 46.
[3] Bull. No 2, 1922, p. 15.
[4] Bull. No 4, 1924, p. 40.
[5] Cp. the stratification at Askalon p. 277 sq.
[6] Schumacher: Tell el-Mutesellim, Leipzig, 1908, I, p. 69 sq. p. 137, fig. 90 a, b, g, 204 d.

Digitized by Google

of it together with an idol of the Ear-ring goddess in Base-ring pottery were found in the "zweitunterste Schicht".[1] Unfortunately, however, the stratigraphical conditions are ill defined and the data therefore are uncertain.[2] The White painted V jug which was found in the oil-cistern of the "Mittlere Burg" in Tell Mutesellim seems, however, to assign to the find a period, corresponding with Late Cypriote I. That no Mycenaean fragments hitherto have been found, either in Tell Tannuk or Tell Mutesellim, together with the Cypriote pottery, naturally does not signify, on the other hand, that all this Cyprian imported ware is to be referred to Late Cypriote I; even though the absence of Mycenaean pottery is noteworthy. Passing the valley of Jezreel we reach the site of Beisan (now Tell-el-Husn) in the northern valley of the Jordan. The American excavations here have brought to light a number of Cyprian White slip and Base-ring vases, now preserved at the Archaeological Museum in Jerusalem, but stratigraphical data are still lacking[3]. At the south end of the valley of the Jordan lies Jericho: fragments of White slip and Base-ring wares, and also imitations of these wares, have been found in the city, according to the account of the excavations in the "Israelite" stratum,[4] which in this case is the same as Late Canaanite. Aside from this the upland and coastland of Judea abound in find-sites yielding Late Bronze Age pottery. In Jerusalem there have been found, during the most recent excavations on the Mount of Ophel, fragments of both White slip and Base-ring wares; and at the Pool of Bethesda another White slip fragment turned up during excavations carried on by the Pères Blancs, and is now preserved in the Musée biblique des Pères Blancs, in St. Annes Church.

At Ain Samieh north of Jerusalem towards Samaria a vase of

[1] Sellin: Tell Ta'annek, Denkschrift d. Akad. d. Wiss., Phil-Hist. Kl. Bd. 50, Wien 1904, p. 19, fig. 12; p. 80, fig. 113, p. 90 sq.

[2] Cp. Tell el-Mutesellim, p. 191 sq.

[3] Journal of Pennsylv. Mus., March 1922, p. 32 sqq. Cp. Bull. of the British School of Archaeol. in Jerusalem, No 2, 1922, p. 17 sq.; Revue biblique, 1922, p. 111 sq.

[4] Sellin-Watzinger: Jericho, Wiss. Veröffentl. d. Deutsch. Orient-Gesellsch. No 22, Leipzig 1913, p. 124, fig. 125; p. 125, fig. 129; p. 130; pl. 21, G, 2. The designative "Israelite stratum" has since been changed by Watzinger to "Late Canaanite". (cp. Svenska Orientsällskapets årsbok, 1923, p. 104, note 3). This is typical of the manner in which historical points can confuse archaeological results.

Digitized by Google

the Cypriote Bucchero fabric is reported to have been found. Upon my visit to Jerusalem it belonged to the collection of the American Colony in Jerusalem, and a Base-ring jug in the same collection comes from Beit-Jibrin. Kulonieh west of Jerusalem, and Dura near Hebron, are given as the respective proveniences of two and one Base-ring jugs now preserved in the Museum of the Benedictine Monastery on the Mount of Sion amongst a large number of representatives of Late Cypriote pottery — mostly reported as having come from Gezer. If these proveniences are in any degree uncertain, on account of the vases having been bought from turnip diggers, on the contrary are the proveniences of pottery certain from Tell Zakariya, Tell-es-Safi, Gaza, and Tell Jemmeh, since the pottery from these places originates from excavations or soundings; but chronologically they yield no information. It has only been ascertained that Base-ring and White slip wares were found at Tell Zakariya,[1] and "Phoenician" ware at Tell-es-Safi;[2] the latter ware signifying, in present-day terminology, chiefly Cypriote Base-ring and White slip ware.[3] The finds from Gaza and Tell Jemmeh originate from soundings, undertaken more with the aim of finding out what periods were represented on the sites, than to give a strict and detailed stratigraphical view of them.[4] The place which most thoroughly has been investigated stratigraphically, and which therefore gives the best insight into the development and significance of the successive relations, is Askalon. The stratigraphical material used for the establishment of the chronology has already been mentioned,[5] and nothing more need be added here: we have seen how in Late Cypriote I the relations were given a real impetus shown by the importation of some White painted IV—V, Black slip, and Red-on-black pottery, while the mass of the imported goods consisted of White slip and Base-ring ware; culminating in Late Cypriote II, when a veritable invasion of Base-ring and White slip ware forced itself into Askalon, in quantities widely exceeding those of the contemporary imported Late Helladic III ware. The material from the remaining find-

[1] Q. S. P. E. F., 1899, p. 22; Bliss-Macalister: Excavations in Palestine. London 1902, p. 25, pl. 31: 9 Z; pl. 68: 14 Z.

[2] Q. S. P. E. F., 1899, p. 193, 324; 1900, p. 21.

[3] Cp. Q. S. P. E. F., 1899, p. 22.

[4] Q. S. P. E. F., 1923, p. 11, 28 sq., p. 142.

[5] Cp. p. 277 sq.

Digitized by Google

ites along the coast which have been stratigraphically investiga-
ed coincides with that found in Askalon. In Ain Shems were
ound White slip and Base-ring ware, both in the dwelling-places
nd the necropolis (the East Grotto), as well as imitations of these
ares. The Cyprian ware appears always in the "First Beth She-
nesh period", i. e., the Late Canaanite period.[1] In Gezer the
ame wares appeared in the settlements, beginning in Macalisters
nd Semitic Period, and continued increasing into the 3rd Semitic
Period;[2] the case being the same in the tombs. From the graves
n Gezer comes the most varied and imposing collection of Late
Cypriote I—II ware yet found in Palestine. In the graves 7,[3]
,[4] 30,[5] 31,[6] 58,[7] 59,[8] 84—85,[9] 143[10] and 252[11] were found a number
f pieces of Base-ring and White slip wares, together with imita-
ions of these wares — bowls, bottles, and jugs. These imitations
re always made of Palestine clay, wheel-made, and are plain
rown or painted with dark paint. In some of the tombs Late
Helladic III vases were found together with the Cypriote pottery
tombs 9, 30, 58, 143) and they are thus definitely dated. More-
ver, in tomb 252 scarabs of the XVIII—XXth Dynasty were found.
Tomb 9 with 2 Mycenaean late stirrups-vases and "Philistine" pot-
ery must, if it did not contain more than one burial, belong
o a period just on the border between Late Cypriote II and III.
The contents of tombs 84 and 85 are mixed up, and are not homo-
enous; the tombs contain Early Iron Age material together with
Late Canaanite and even Middle Canaanite stuff. Besides, in a

---

[1] Mackenzie: Excavations at 'Ain Shems, Annual of Pal. Expl. Fund 1912
-1913, p. 9, 12, 15 sq. 22, 35 sq., 46 sqq.; pl. XX, 9, 12, 15, 19.

[2] Exc. of Gezer II, p. 156; III pl. CXL, 12—15; CLVIII, 2; CLIX, 2—4;
CLXVI, 9; CLXIX, 22; cp. pl. CXXVI, 3 (a Base-ring vase without giving
he circumstances of the find.)

[3] Exc. of Gezer: I p. 304 sqq., fig. 161; III, pl. LXV, 26—29, 31—32; pl.
LXVI, 40, 48; pl. LXVII, fig. 1; pl. LXVIII, fig. 1.

[4] Op. cit. I, p. 308 sq.; III, pl. LXX, 3, 5, 10.

[5] Op. cit. I, p. 312 sqq.; III, pl. LXXIV, 2—4, 6, 7.

[6] Op. cit. I, p. 314 sqq.; III, pl. LXXVI, 4.

[7] Op. cit. I, p. 321 sqq.; III, pl. LXXXIII, 4.

[8] Op. cit. I, p. 325 sqq., III, pl. LXXXIV, I.

[9] Op. cit. I, p. 334 sqq., III, pl. LXXXVII, 3, 7, 19; pl. LXXXVIII, 7.

[10] Op. cit. I p. 354.

[11] Op. cit. I p. 389 sqq., III, pl. CXXI, 22; pl. CXXII, 1, 3—6.

Digitized by Google

cistern dug in the cave 15 II[1] a White slip fragment was found, pyxis, and a fragment of a "Philistine" bowl. But unfortunately they are useless in fixing the date of the Cyprian sherd as the objects of course are not necessary contemporary.[2] In another together with an alabaster-vase with the cartouche of Rameses II, a Late Helladic III sherd, an imitation of a Late Helladic III cave, 15 IV, also some White slip and Base-ring fragments were found. They might be contemporary with the Late Helladic III ware ("ordinary Mycenaean" ware) found in the cave[3] and an imitation of a Late Helladic III pyxis[4] while the scarabs of the XIIth Dyn. found in the pit D[5] cannot furnish any date for the finds in the cave itself.[6] Finally the finds of the excavations at Tell-el-Hesy, which inaugurated the prehistoric exploration of Palestine, coincides with the result given by the excavations in Askalon and Gezer. White slip bowls, Base-ring bowls, jugs, flasks and an idol of the type without ear-rings together with a Bucchero jug, and a rattle of White shaved ware were found both in the town and the cemetery belonging to Petrie's[7] Earliest and Latest Phoenician Period and Bliss'[8] II—IV towns, in the towns II and III occurring more rarely, in the town IV more frequently.[9]

To sum up: already in Late Cypriote I the relations to Syria received a great impetus, but they reached their optimum during Late Cypriote II. Cyprian pottery is so common in Syria and Palestine that one cannot sink a spade in a Late Canaanite stratum without finding some of this ware. The relations were still of a commercial nature; all the Cyprian pottery was imported, in spite of its great

---

[1] Op. cit. I p. 93 sqq., III, pl. XXIV, 28.

[2] As Macalister thinks: op. cit. I, p. 94.

[3] Op. cit. I, p. 98; cp. III, pl. XXVI, 21, fragments of a Late Helladic III pilger-bottle.

[4] Op. cit. pl. XXVI, 17.

[5] Op. cit. III, pl. XXV, plan of the cave.

[6] Which again is Macalister's view: op. cit. I, p. 96; who considers the whole find to be of his 2nd Semitic period.

[7] Petrie: Tell el Hesy, London 1891, p. 14 sp., 44 sqq., pl. VII, 115; VIII, 132, 140, 141, 144, 146—148, 150—157.

[8] Bliss: A mound of many cities, London 1894, p. 61, 68, fig. 111; p. 84; pl. 4; 175, 181, 184, 186.

[9] The town III is dated to the late XVIIIth Dyn. (cp. Bliss-Macalister: Exc. in Palestine, p. 72 sq.) The towns II—IV thus cover all the Late Canaanite period.

Digitized by Google

quantity. However, the Base-ring and White slip wares are often regarded, especially by Egyptologists,[1] as Syrian pottery and with ethnographic associations were early called "Phoenician".[2] But both the White slip and Base-ring wares are, as we have seen, foreign to Syria; and what is more, they are Cyprian: we know how they typologically, with the exception of those forms which consciously imitate Syrian imported wares, are directly connected with the earlier Cyprian forms.[3] They flooded into Syria through Cyprian commerce — a typical coast traffic — and did not penetrate far inland. The trading-route skirted Central Syria, with fixed junctions at Byblos and Sidon, the starting-points for caravan-transports over Lebanon and Antilebanon to Damascus — the farthest point inland to which Cyprian pottery attained. Ships from Central Syria landed by the plain of Acre, and over this the wares were transported over the old caravan and war route across the plain of Esdralon, through the valley of Jezreel, to Beisan in the northern valley of the Jordan, the important junction for connexions between the coast and the inland. At the southern end of the valley of the Jordan lies Jericho, fortified with the famous encircling walls which gave rise to the Biblical legend and which excavations have brought to light; these fortifications furnishing defence to the upland and the routes to Jerusalem, against the troublesome invaders of the desert. But the Cyprian ships continued from Galilee, on the other side of Mount Carmel, along the coast past Tanturah and the plain of Saron in Samaria, down to the coast-cities of Judea, where Askalon was an important station. From here the wares subsequently were spread, in different ways, to all the cities of Judea: Gezer, Ain Shems, Tell Zakariya, Tell-es-Safi, Tell-el-Hesy. As we have seen, the traffic was most highly developed and important. We may not assume, however, that Cyprian colonisation took place here, for reasons already stated; but the great quantities of Cyprian pottery found make it not unlikely that Cyprian factories existed along the Syrian coast. It is at any rate not a question of occasional and irregular trading expeditions; but of permanent, frequent, and regular connexions (not, however, assuming time-tables!). But the routes were extended even further, either along the coast past Gaza down to the Delta of the Nile in Egypt or by caravan from Tell

[1] Wainwrigt: Balabish, London 1920, p. 61 sqq.; Frankfort: op. cit. p. 112.
[2] Dümmler: Ath. Mitt. XI, 1886, p. 233 sq. Petrie: Tell-el Hesy, p. 45.
[3] Cp. p. 190 sqq.

Digitized by Google

Jemmeh along the edge of the desert, following the present railway route over the Suez Canal into Egypt. In the débris of the town at Tell-er-Retabeh (Raamses) a fragment of a White slip bowl and a fragment of a white painted Base-ring flask were found [1] and in the cemetery of Saft and Suwa Base-ring jugs and a flask were found in tombs 5, 41 (Saft) 217, 235 (Suwa); all belonging to the XVIIIth—XIXth Dynasty.[2] A third station on the way down to the point of the Delta-land at Cairo is Tell-el-Yehudiye, where some Base-ring jugs were found in a basket, covered by a mat and buried in clean sand in the Gezireh cemetery. Petrie dates the group to the XVIIIth Dynasty: probably the time of Thutmose III. Also in the tombs of the cemetery of the same site specimens of the same ware were found: in the tomb 23, 24 and 64, by Petrie dated to probably the time of Thutmose III, and in the tombs 55 and 414, probably belonging to the time of Amenhotep II. Close by Cairo and on either side of the dividing point of the Nile are Heliopolis and Gizeh. From the excavations at Heliopolis and Gizeh come an ox-shaped vase and a jug of the Base-ring ware now deposited in the Cairo Museum. [3] Leaving definitely the Delta and following up the Nile we soon come to Abusir with its pyramids, on the right bank of the Nile. From the excavations there two Base-ring jugs are deposited in the Cairo Museum.[4] A little to the south is Sakkara, the ancient Memphis. In the Cairo Museum are deposited two Base-ring jugs from the excavations there by M. Loret.[5] The No 35243 (Loret No 121) was found in "*Puit* No 52" with two scarabs, a Syrian Red lustrous long flask, genuine and imitated stone-vases from the end of the XVIIIth Dyn.[6] During the latest excavations by Mr. Firth another Base-ring-jug was found in a tomb which, as Mr. Firth most obligingly writes me, to judge from a very characteristic scarab found in the tomb, must belong to the time of Thutmose III or a generation (30 years) later at most. To the tomb-group as shown by the photo which Mr. Firth also sent me, belongs

[1] Petrie and others: Hyksos and Israelite cities, E. R. A. XII, 1906. London 1906, p. 16, pl. XII B.

[2] Op. cit. p. 37, 51, pl. XXXIX B, 6—8, 10—14.

[3] Journal d'entrée No 35243. No 43213. The Gizeh-jug coming from the excavations by Fisher-Reisner, cp. Ann. du Serv. des antiq. de l'Égypte XIII, 1914, p. 227 sqq.

[4] Cat. gén. des Antiquit. du Musée du Caire, Nos 2801, 2808 (MS.).

[5] Journ. d'entrée: Nos 33195, 35243.

[6] Cp. Bull. de l'Instit. égypt. 1899, p. 96 sq.

Digitized by Google

one characteristic Egyptian Kohl-pot, a Syrian Red lustrous long flask, and 2 Late Minoan II vases, one pyxis and one bowl with loop-handle at the rim. Finally a White slip bowl has been found in Sakkara.[1] Further south Base-ring jugs and flasks and imitations of them have been found in tombs at Mazghuneh,[2] Rikkeh[3] and Meidum.[4] All these tombs belong to the XVIIIth Dyn. and one, tomb 31 at Meidum, is more exactly dated by a scarab of Amenhotep II, which was found in the tomb together with another scarab from the time of Thutmose III. We now approach the district opposite the Faiyum, the famous and great oasis, so important in the history of civilization, about 150 kms. from the dividing point of the Nile. This cultural site is dotted by find-places with Late Cypriote pottery. North of the valley forming the entrance to the Faiyum is Abusir-el-Melek; Harageh, Lahun, Kahun, and Gurob are just on the edge of the oasis and Sedment is south of its entrance. In Abusir-el-Melek a Base-ring jug, now deposited in the Berlin Museum was found during the excavations of the Papyrus commission,[5] and in Harageh Base-ring jugs and flasks were found in tombs of the XVIIIth Dyn; one tomb is definitely dated to the time of Amenhotep II.[6] In Lahun also some Base-ring pottery and imitations were found both at the first diggings by Petrie and the recent excavations;[7] the same material comes from tombs of Gurob, belonging to the XVIIIth—XIXth Dyn.[8] and was also found in the tomb of Maket in Kahun. This tomb was arranged in the celler of a house in the XIIth Dyn. town.[9] Twelve coffins were placed in the tombs, numbered by Petrie in chronological order, as

---

[1] J. H. S. XVII, 1897, p. 74.

[2] Petrie and others: The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh, E. R. A. XVIII 1912, London 1912, p. 37 sqq. pl. LII, 11—14.

[3] Petrie and others: The Labyrinth etc. p. 27 sp. pl. XVII, 30, 31; XXI, 7. pl. XXXVIII, 95, g, j, m.
Engelbach: Riqqeh and Memphis VI, E. R. A. XXV. London 1913, p. 9 sq.; XXXVIII, 95, g, j, m.

[4] Petrie and others: Meydum and Memphis III E. R. A., XVIII, London 1910, p. 34 sq. pl. XXVII, 104.

[5] Mus. Inv. No. 17086.

[6] Engelbach: Harageh, E. R. A., XX, 1914, London 1923, p. 5, pl. XLV, 94. 95.

[7] Petrie: Kahun, Gurob and Hawara, London 1890, pl. XXIV, 14—16, (there by Petrie erraneously dated to XXI—XXV Dyn.)

[8] Loat: Gurob, E. R. A. 1904, London 1905, p. 6, pl. III, 80—96, 100—102.

[9] Cp. p. 305.

Digitized by Google

they, according to his observations, had been put in the tomb. In coffin 8 two Base-ring jugs and one imitation were found. All the other vases, Base-ring pottery in every case, were found in a heap of objects in the S. W. corner of the tomb. They probably belong to interments, preceeding that of the coffin 7, which contained the body of Maket, and were pushed off the coffins when other coffins were brought in.[1] The contents of the tomb, among which one Late Helladic II vase[2], are dated to the time of Thutmose II and Thusmose III.[3] Also in the town of Kahun,[4] which was partly reoccupied in the XVIIIth Dyn., two jugs of Base-ring ware were found, together with a papyrus and a scarab of Amenhotep III.[4] Finally in Sedment, the ancient Herakleopolis, to the south of the Faiyum entrance, a rich and representative series of the same pottery was found in the tombs of the necropolis. All the tombs with Cypriote ware belong to the XVIIIth Dyn. Some tombs (254, 310, 263, 267) are dated to the time of Thutmose III and one, No. 2200, to early XVIIIth or even XVIIth Dyn.[5] South of this central group we find Late Cypriote I—II pottery in the following places up to the 1st Cataract and the frontier of Nubia: Zawiet-el-Maietin, Tell-el-Amarna, Rifeh, Balabish, Abydos and Thebes. At Zawiet-el-Maietin the French excavators found two Base-ring jugs in a tomb from the XVIIIth Dyn.[6] In Tell-el-Amarna some White slip and Base-ring fragments were found in the rubbish-heaps from the palace and houses of this capital town of the haeretic king Ikhnaton. In the same stratum a number of Late Helladic III vases were found. The town was deserted after the death of the king and the finds are therefore well dated.[7] Also in the German

[1] Petrie: Illahun, Kahun and Gurob, London 1891, p. 21 sqq. pl. XXVII, 14—17, 19—20.

[2] Petrie: Illahun etc., pl. XXVI, 44.

[3] For the dating of the tomb of Maket see: Aegypt. Zeitschr. 35, 1897, 94 sqq. Petrie: Methods and Aims in Archaeology, p. 151.

[4] Petrie: Illahun etc. p. 15, pl. XIII, 31.

[5] Petrie and Brunton: Sedment I, E. R. A. 1921, London 1924, p. 13 sq.; pl. V, 91; XLV, 65. Sedment II, p. 24, 26; pl. LXIII, 216 E, 248 A, 256 C, 263 C, 264 A, 267 C, 268 A, 275 B, C.; pl. LV, left top corner, 92 B, 92 R, 94 P, 95 Q; pl. LVII, 32.

[6] Weill, Catalogue, 1913, Nos 248, 249.

[7] Petrie: Tell el Amarna, London 1894, p. 16 sq. [the White slip ware is called Cypriote (cp. p. 17) and the Base-ring ware "Phoenician", of which some fragments from Petrie's excavations are in the Berlin Museum, Inv. Nos 12124, 12126, 12127].

Digitized by Google

excavations Base-ring ware was found[1] and White slip ware at the recent English excavations.[2] In Balabish Base-ring jugs, or possibly a foreign imitation of the same ware, were found, one jug in the tomb B 157 of the necropolis, and dated to the XVIIIth Dyn.,[3] and at Rifeh two Base-ring jugs were found in the tombs 20 and 192 of the necropolis, both dated to the XVIIIth Dyn; tomb 20, probably belonging to the time of Amenhotep III, also yielded a Late Helladic III vase; tomb 192 is dated to the time of Thusmose III.[4] In Abydos an extraordinarily rich set of Base-ring jugs and flasks were found in the tombs of the cemeteries of this cultural seat.[5] Most of the tombs in which the Cypriote ware was found are dated in general to the XVIIIth Dyn.; some are more exactly attributed to the time of Thutmose III or somewhat later (Peet: tomb D 114), or Amenhotep II (Garstang: tomb E 255 E 178) Finally, a Base-ring jug has been found in one of the cemeteries, Drah Abul Neggah, of Thebes, the capital and principal town of the New Empire. Thebes is also the most southerly find-place in Egypt itself. But the Cypriote ware invaded beyond the frontier of Egypt proper into Nubia. Here it is found until yet on two sites: Shellal, near Assuan and the 1st Cataract and Dekka much further south, more than 1300 km. from the Delta. In Shellal a Base-ring jug was found in grave 2 of the cemetery. The graves contained pottery common in the XIX—XXth Dynasty.[6] In Dekka pottery of the same kind was found.[7]

The Late Cypriote ware appears in Egypt from the beginning of the New Empire (probably already in the XVIIth Dynasty) but

[1] Berlin Museum. Inv. No 22122, found in the house O. 48, 15.

[2] Now preserved in the Ashmolean Museum.

[3] Wainwright: Balabish, p. 59 sp. pl. XXV, 79.

[4] Petrie: Gizeh and Rifeh, E. R. A. XIII, 1907, London 1907, p. 23, 25, pl. XXVII; XXVII J. 311.

[5] Peet: The Cemeteries of Abydos, II, E. E. F. XXXIV, London 1914, p. 61, 69, pl. XXIX; Peet and Loat: Abydos III, E. E. F. XXXV, London 1913, p. 30, pl. XII. Garstang: El Arabah, E. R. A. 1900, London 1901, p. 12 sqq. pl. XVII, E 255; pl. XVIII, E. 294, E 143, E 268; pl. XIX; pl. XXI. Cp. Amelineau: Mission Amelineau, Les Novelles fouilles d'Abydos, Paris 1895—98, III, p. 305, pl. II.

[6] Reisner: The archaeological Survey of Nubia. Report for 1907—1908. Ministry of Finance, Egypt. Survey Department. Cairo 1910, p. 61 sqq.

[7] Base-ring pottery found in Dekka is pictured in the Archaeological Survey of Nubia, Report by Mr. Firth. References lost on the journey from England and the book is not obtainable in Sweden.

Digitized by Google

not before. Even in the beginning of the XVIIIth Dynasty it was present in abundance. Thus it began to appear in Egypt at the same time as in Syria; but while in Syria it culminated together with the imported Late Helladic III ware during the period corresponding with Late Cypriote II, it seems to have been most common in Egypt during the early XVIIIth Dynasty; although it was abundant during the entire XVIIIth Dynasty as shown by the finds at Tell-el-Amarna; and it extended even into the XIXth—XXth Dynasty. Another distinction from the finds in Syria is worthy of mention here. While in Syria the White slip ware seems to have been as plentiful in proportion to the imported Base-ring ware as it was in Cyprus; on the contrary the White slip ware was quite rare in Egypt, and the Base-ring ware was very common. In Egypt White slip ware hitherto has been found only at Tell-er-Retabeh, Sakkara, and Tell-el-Amarna. Further the Base-ring types found in Egypt are almost without exception the small jug with funnel-lip or the spindle-shaped flask. This must be for some special reason — it must be due to the fact that the commodity which constituted the contents of this type of vase was transported to Egypt; or that specially the type of vase in which this commodity was kept followed with the contents. The question thus arises, what was kept in these small Base-ring jugs with funnel-lip? According to observations made in Egypt, they contained oinment. This has been denied by Wainwright[1] but it is confirmed later on.[2] Since it is obvious that the vase in question, with its long, narrow neck, was especially made for this purpose, it is only natural that the container accompanied the contents when they were transported.

That all the Cyprian pottery was imported, bearing witness to commercial relations, as in Syria, is obvious. But in the same way as the Cyprian pottery was foreign to Egypt, forcing itself directly into the cultural milieu of the country, we find here, as in Syria, that a noticeable influence followed in the train of the new communications. In Syria the Cyprian clay jar was imitated; in Egypt

[1] Wainwright: Balabish, p. 61.
[2] Ancient Egypt, 1921, II, p. 50.

Digitized by Google

we find the Cyprian models imitated in paste[1] and alabaster[2]; and these imitations were shipped to Grete[3] and Mycenae.[4] Further on, the strange and un-Egyptian decoration consisting of vertical hatched bands[5] corresponds too much to the typical ladder-pattern of the White slip ware to have not been influenced by it. A further proof of this is that a likewise un-Egyptian vase-shape — the jug with wide neck, turned-down lip, and handle usually running from neck to shoulder —, is apparently influenced by the corresponding White slip jug. Aside from this, the Egyptian ladder-pattern is especially common on jugs of the type in question. All this, however, shows that in Egypt, as in Syria, the Cyprian influence was very great and important; and the number of finds seems to motivate the assumption that Cyprian factories and agencies existed in several places in Egypt, with a centre in Faiyum, where the Cyprian wares were packed and distributed; at least during the XVIIIth Dynasty, when the communications seem to have been most lively.

In all Late Cypriote I—II ware has been found in Egypt in 24 places and in Syria-Palestine in 28 places. Future excavations will multiply these numbers but already now we get an imposing picture of the Cypriote commercial activity. The supplementary evidence of these relations to Syria and Egypt is given by finds of Syrian and Egyptian objects in Cyprus.

Syrian pottery was imported in rather great quantities in Late Cypriote I: the Red lustrous II and Black (sometimes punctured) lustrous jugs with knobbed base and White plain ware. In Late Cypriote II the Red lustrous III ware intrudes. As previously indicated,[6] it is not certain which provenience some of this "Syrian" pottery has. It might be North Syrian or Cilician, or at

[1] A jug of green glazed paste, closely imitating the small Base-ring jug with funnel-lip was seen by me in the Antiquities shop of Mr N. Tano in Cairo. It was found at Abydos. Another of blue paste, found in the tomb of Maherphra, is in the Cairo Museum: Cat. gén. du Mus. du Caire, Fouilles de la vallée des Rois, No 24057, pl. IV.

[2] Very common; e. g., Cat. gén. du Mus. du Caire, Die Steingefässe, No 18360.

[3] Evans: Prehistoric Tombs, 1906, pl. 99 from the Isopata-tomb (Late Minoan II).

[4] J. H. S., 1904, pl. XIV; found together with a vase of the Palace-style.

[5] E. g. Peet. The Cemeteries of Abydos, passim.

[6] Cp. p. 208 sq.

Digitized by Google

least from some not yet fully explored region. The relations to Asia Minor, especially the coastland Pamphylia-Cilicia, however important the future may show them to have been, are still, as during Middle Cypriote, incapable of being traced. As in Syria the Cyprian pottery was imitated, likewise was the Syrian influence evinced in Cyprus through the imitation of Syrian pottery: the long spindle-shaped flask, the pilger-bottles, the Red and Black lustrous jugs with knob-base, the White plain jugs with pinched rim[1] etc. No pottery was imported from Egypt, but on the contrary objects of more valuable materials: jars of alabaster and faience, products of gold and glass handwork, and also here the Cyprian craftsman took suggestions from the foreign models, as will be shown in the second part of these studies.

The relations with the East are consequently gradually developed from those in Middle and Early Cypriote, but turning to the West we find that with the Late Cypriote period opens a new epoch in the foreign relations of Cyprus: now opens definitively the closed door to the Aegean culture-world. In Thera a White slip bowl was found by Mamet and Gorceix in a house of the prehistoric settlement at Akrotiri, below the lava.[2] All the vases[3] found together with this White slip bowl seem to belong to the end of the Middle and beginning of the Late Cycladic period, and Renaudin dates the vases, which were deposited at the French school in Athens, to a period, corresponding to Middle Minoan III and Late Minoan I.[4]

In Melos six fragments of the same Cypriote ware, among them a "wishbone" handle, were found in the prehistoric settlement at Phylakopi, in different strata. On four of the six sherds, now preserved in the National Museum in Athens, are written J2 1.40—2.40, J2 1.40—2.40, J2 2—2.50, J2 3—3.50. Of these only the stratum J2 3—3.50 is recorded in the excavation report. It contained one or two Late Helladic III stray sherds; the rest was Melan Red and black and Black and red ware together with imported Mycenaean

---

[1] Cp. p. 175 sq.; 181; 184; 191.

[2] Fouqué: Santorin et ses eruptions, Paris 1879, p. 125, pl. XLII, 6. Dumont: Les céramiques de la Grèce propre, Paris 1888, p. 24, No 37 pl. II, 23; cp. p. 38 sq. Furtwängler-Loeschke: Myken. Vasen, p. 18 pl. XII.

[3] Fouqué: Santorin, pl. XXIX—XLII.

[4] Vases préhelleniques de Thera in B. C. H. 46, 1922, p. 113 sqq., espec. p. 145.

Digitized by Google

pottery "of the shaft-grave type", i. e. Late Helladic I ware.[1] Thus we here have proof of the commercial relations between Cyprus and the Aegean already during Late Cypriote I. The supplementary evidence of Late Helladic resp. Cycladic I—II pottery being found in Cyprus is also there.[2] Also some Minoan pottery is imported. Undoubtedly Cretan are the bowl with ivy-leaves painted inside and a fragment of a large jar in Late Minoan II style,[3] both found at Hala Sultan Tekké, but the majority of the Aegean finds is certainly Helladic already in Late Cypriote I and the relations with Crete are not well testified. No Cyprian vases or fragments have hitherto been found on Crete, in spite of the extensive excavations; and naturally it does not follow that the few Late Minoan II vases found in Cyprus testify to direct communication with Crete; they may very well have come from the Cyclades, which at this time, before the Helladic powers forced out the Minoan competition, stood in active communication with Crete. Now the objection may be raised that no fragments of Cyprian pottery has been found on the mainland or in any of the Late Helladic I—II strata. This is true. Some White slip fragments have, to be sure, been found at the Acropolis in Athens, but the exact circumstances of the find are lacking. In spite of this, much greater significance must be ascribed to the Late Helladic I—II pottery found in Cyprus, than to the Minoan pottery found there. For the importation of enormous quantities of Late Helladic III pottery which began in Late Cypriote II, through which Cyprus was completely drawn into the sphere of influence of the Greek mainland, must have had its beginning in Late Cypriote I, and cannot be understood otherwise. It is therefore my opinion that in spite of the absence hitherto of imported Cyprian ware, whether on Crete or the mainland much more importance must be attributed to the quantitatively predominant Helladic than to the infrequent Minoan ware, as proof of the relations of Cyprus with one or the other cultural centre. On the other hand, totally to deny the existence of relations with Crete is naturally absurd.

Late Cypriote I was thus a period of new orientation, when Cyprus abandoned its exclusively Oriental tendency and began to

[1] Excavations at Phylakopi, p. 159, 163, fig. 148.
[2] Cp. p. 210.
[3] Loc. cit.

Digitized by Google

communicate with the cultures of the West. It is worthy of mention that from the very beginning the Aegean finds on Cyprus seem widely to exceed the Cyprian finds in the Aegean. The Aegean culture therefore must have shown itself even from the beginning to be the stronger, superior, and more fruitful culture. What Cyprus gave in return for the products of the Aegean art was presumably only the raw material — the copper.

The Cyprian ware of Late Cypriote II is equally rare in the Aegean district. We can follow its progress up towards Troy, where some White slip fragments were found in Troy VI, this being mostly contemporary with the Late Helladic III period, although they existed also during Late Helladic II, as shown by some fragments of imported ware. One Base-ring jug, now preserved in the Louvre Museum, originally belonging to the collection of M. Gaudin,[1] who claims that it came from Jortan, should perhaps be regarded as of lesser significance, since it may have been purchased. But in the Aegean Cyprian ware has only been found on Rhodes, where an ox-shaped Base-ring vase was found by Prof. Maiuri in tomb 31 of the necropolis at Ialysos. The tomb for the most part seems to belong to Late Helladic III, but the details of the find are still unpublished; the vase is preserved in the Museum at Rhodes.[2] Aside from this we have only the previously mentioned White slip fragments from the Acropolis at Athens, which may belong to Late Cypriote I or II. But while the Cyprian finds in the Aegean are very scarce, the exact opposite is the case with the Aegean finds on Cyprus. It was at this time, as already seen, that the Mycenaean pottery found itself into Cyprus in unbelievably great quantities. It is entirely Helladic, and not Minoan. As we have seen, the Mycenaean ware was imported, and in spite of its great quantity it therefore does not give reason to assume a Greek colonization of Cyprus. Moreover the native ware is hand-made, and the Mycenaean turned on the wheel. The native ware, always in the majority, runs directly parallel with the Mycenaean, in spite of the chance imitations which naturally appeared.

[1] Cp. p. 297.

[2] Cp. A Maiuri: Lavori della Missione Archeologica Italiana a Rodi 1923—1924 (preliminary, not mentioning the Cypriote find.) in Boll. d'arte del Minist. d. Pubbl. Istruz. Genu. 1925. It is only due to the courtesy of Prof. Maiuri that I am able to make use of this find.

Digitized by Google

To speak, like Ohnefalsch-Richter,[1] of a Cypro-Mycenaean period; or like Dussaud,[2] of "ceramique cypro-mycenienne"; or even of the Mycenaean Age, as some other do, is not advisable. The expression "Cypro-Mycenaean pottery" is patently the worst offender; but even the other two expressions can give rise to false interpretations, in the same way as the "Mycenaean town" in Troy. The Mycenaean ware on Cyprus signifies, not Greek colonization of the island, but a **definite orientation towards the West** and a drawing into the Mycenaean sphere of commercial influence: the so-called "chariot-vases", found in Mycenae, Tiryns, Nauplia, Rhodes and Cyprus show the trade-routes, and the Mycenaean importation makes the assumption of Mycenaean factories along the Cyprian coast very plausible. To these places were shipped the Mycenaean manufactured goods. Cyprus had previously turned her attention towards the Orient; she still maintained intimate and influential relations with the East and South; but now the West came to supersede the Orient. The Late Cypriote II was in reality decisive for the entire cultural development of Cyprus; through contact with the Mycenaean culture the island was elevated to its prehistoric period of greatness. The Mycenaean was the superior and more fruitful of the two cultures. The number of objects of Cyprian manufacture found within the realm of Mycenaean culture during Late Cypriote II amounts to practically nothing; the number of Mycenaean objects found on Cyprus is well in excess of a thousand. Of these not only the pottery, but also most of the gold and silver hand-work and a considerable amount of faience ware, shows Mycenaean influence.[3] Presumably Cyprus continued to send only rawmaterial as trading-goods to Mycenae, i. e., copper-pigs. Cyprus gave copper its name, and it cannot be doubted that Cyprus was drawn into the sphere of Mycenaean influence on account of its copper-deposits; in the same way that it once in the beginning of the Copper Age, was colonized by people from Asia Minor, for the same reason. The struggle over the copper-mines meant, at that time, about the same as the present-day struggles over iron and coal mines. In connexion with this extention of Mycenaean power, Cyprus be-

[1] V. B. A. G., 1899, p. 356.

[2] Cp. above p. 219.

[3] Cp. the second part of these Studies.

Digitized by Google

came the real centre of the commerce and culture of the Levant. The picture which the above gives us, of Cyprian commercial and cultural activity, is nothing less than imposing. Like the spider in its web sits Cyprus; the knots in the meshes consisting of the find-places around Syria, Palestine and through the Nile valley to Nubia, and round about the region of Aegean culture, up to Troy. But the reason for this central position of Cyprus may be traced directly to Mycenae. It is the West that supersedes the Orient.

We get quite another picture during Late Cypriote III. The importation from Greece had practically ceased. Only a very few Protogeometric vases can be identified as of Greek importation. The island also became isolated with respect to the Orient, and lost her place in the sun: only two fragments of "Philistine" pottery and two scarabs[1] from Egypt have been found. We have seen that the pottery, the so-called "Sub-Mycenaean", which characterizes the period, is a native Cyprian ware, and in no way identical with "Sub-Mycenaean" or "Protogeometric" in Greece.[2] It is, to be sure, built upon Mycenaean elements; but it shows decided peculiarities; and besides is influenced by the previous native pottery. We have consequently reached the third stage in the scheme of relations outlined in the beginning of this study; the stage of assimilation. No longer do two cultures run parallel and without intervention, as in the Late Cypriote II; but an unified product has arisen from the combination of the Mycenaean and Cyprian cultures, and it is no longer possible to distinguish them. This combination thus signifies Greek colonization of the island. If one inquires from which direction the colonists came, the highly developed ivory-carving points to Asia Minor; and some foreign vases found in Lapithos tomb 501 seem also to point in the same direction.[3] One is surely tempted here to link this up with the great national movements which shook the world of that day, in Greece, Asia Minor, and down towards Egypt. But for the present we should refrain from this, follow the principles outlined for keeping the archaeological material separate, and draw the conclusions which these in themselves lead to, these conclusions being: that Cyprus, during Late Cypriote III, became cut

[1] Cp. p. 281 and p. 290.
[2] Cp. p. 226 sqq.
[3] Cp. p. 209, 279 and the second part of these Studies.

Digitized by Google

off from the active relations with the Orient and Mycenae; but that during the hard and troublesome epoch of migrations which ushered in the Iron Age of both Cyprus and Greece, the island was colonized by Greek colonists, who probably came over Asia Minor. Through this colonization Cyprus retained the Greek language and culture, which, in spite of all foreign admixtures, have been preserved to the present day.

Digitized by Google

VIII. ABSOLUTE CHRONOLOGY.

When by help of the data supplied by the foreign relations we try to fix the successive periods in absolute chronological terms, it is convenient to start from the later periods where the dating is most certain, and we therefore begin with Late Cypriote III.

The absolute data, as in the Aegean civilization, are in the first line supplied by Egyptian synchronisms, dateable Egyptian objects found in Cyprus, and Cypriote objects found in dateable Egyptian strata. Both evidences complete each other.

As the Egyptian chronology is to a certain extent subject to differences of opinion it must be noted beforehand that I follow the "short reckoning" and the chronological system of Ed. Meyer.

The only direct dating-points in the Late Cypriote III period are supplied by two Egyptian scarabs, one from the time of Rameses III, found in tomb 24 at Enkomi,[1] the other from the time of Rameses III or some of his successors and found in tomb 2 at Enkomi.[2] The XIIth and possibly XIth centuries are thus reserved for the period, and this fits in very well. As we have seen, it forms the period of transition from the Bronze Age to the Iron Age. Its upper limit coincides with the end of the Late Helladic III period, which is assigned to c. 1200 B. C.[3] Further on we saw that in the transitional

[1] B. M. C. J. p. XVII.

[2] Loc. cit.

[3] It is true that the leading scholars of Prehistoric Greece, Mr. Wace and Mr. Blegen, put the end of Late Helladic III down to B. C. 1100, but in doing so they include in that period a series of "Protogeometric" or "Submycenaean" pottery (in Mycenae the s. c. Granary-class, see B. S. A. XXV, passim), which in no way corresponds with the Late Helladic III pottery imported during Late Cypriote II, but has some relations to the Cypriote pottery in Late Cypriote III (cp. p. 226 sqq.). The end of the Late Helladic III pottery of the Late Cypriote II period is continually to be supposed to be that fixed by Fimmen; e. e., B. C. 1200 (cp. Fimmen: Die kret.-myk.

Digitized by Google

period in Palestine, marked by the "Philistine" pottery, the Base-ring ware and White slip ware rapidly disappear, as in Late Cypriote III, while on the other hand some "Philistine" pottery appears in Cyprus just in the beginning of Late Cypriote III. The appearance of this "Philistine" pottery is connected with the settling in Palestine of the Northern invaders, "the people of the sea", among whom were the Philistines. This happened c. 1200 B. C. or shortly afterwards, as the "peoples of the sea" while trying to invade Egypt in the year of 1194 were conquered by Rameses III and forced to settle outside the Egyptian frontier.[1] While the upper limit of Late Cypriote III thus may be fixed to 1200 B. C., its lower limit coincides with the beginning of the developed Iron Age, which in the Eastern Mediterranean basin may be fixed to c. 1000 B. C.[2]

In the Late Cypriote II period the dating material is richer because of the more intimate international relations. In tomb 93 at Enkomi were found one scarab with the name of the royal consort of Tiy (c. 1411—1375 B. C.), and a silver ring with the name of Ikhnaton[3] but with his Amen-name, consequently from the beginning of his reign[4] (c. 1375—1358 B. C.) Tomb 4 at Maroni yielded a scarab from the XVIIIth Dyn.,[5] tombs 79[6] and 84[7] at Enkomi scarabs of the

---

Kultur, p. 209). Whether it is convenient to mix this "Submycenaean" or "Protogeometric" pottery (names are always inadequate) into the Late Helladic III period is another question, not to be discussed here. I would suggest Late Helladic IV for the period marked by the "Granary-class" or "Submycenaean" pottery.

[1] Breastead: Ancient Records IV, no. 403. cp. Champollion: Monuments, III, 220, 220 bis, 222.

[2] Recently Prof. Blinkenberg has taken up the old question of the origin of the iron (Jaernets hjemstavn, in Aarböger for Nordisk Oldkyndighet, 1923 p. 139 sqq.) Referring to a letter from Chattusil II to Rameses II, where the iron-industry and a sword of iron are mentioned as given by Chattusil II to Rameses II, he claims that the iron industry originated in Asia Minor probably during the thirteenth century, but spread very slowly. This is in full coincidence with the finds of iron in Cyprus. It is found first in Late Cypriote III, about 1200 B. C., but only occasionally.

[3] B. M. C.: J, p. XVII.

[4] Poulsen: J. D. A. I. XXVI, 1911, p. 221.

[5] B. M. C.: J p. XVII.

[6] Loc. cit.

[7] Loc. cit.

Digitized by Google

XVIIIth—XIXth Dyn., tomb 42[1] at Enkomi a scarab from the time of Rameses II, tomb 28[2] at Episkopi a scarab from the time of Rameses II, in the "Ochsenkratertomb" at Aj. Paraskevi a scarab from XIX—XXth Dyn.[3], Tomb 19 at Enkomi a gold ring from the XIXth—GXIth Dyn.,[4] tomb 67 at Enkomi a gold ring from the XVIIIth—XIXth Dyn.[5] and a bronze ring from the XIXth—XXIth Dyn.[6]

The complementary evidence — Cypriote objects in dateable Egyptian strata — is there as well, but it must be remembered that a good many of the Cypriote pottery-types of this period, and especially those imported to Egypt are — so far as we now know — nearly identical with those of Late Cypriote I, and therefore it is for the most part impossible to ascertain whether a Base-ring or White slip pot found in Egypt belongs to Late Cypriote I or II. We are only able to state that Cypriote Base-ring and White slip ware — though at least the Base-ring ware occurs earlier — were imported in Egypt contemporary with the Egyption finds in the Late Cypriote II period.[7]

Summing up these facts we may with certainly say that the Late Cypriote II period was flourishing at the end of the XVIIIth Dyn. (from c. 1400 B. C.) and that it lasted into the XIXth Dyn. These data also agree with other facts. The Late Cypriote II period is marked by the importation of Mycenaean pottery of Late Helladic III period, dated to 1400—1200 B. C.,[8] to a certain extent just on the evidence of the Egyptian scarabs and rings found together with Late Helladic III ware in Cypriote tombs. The reciprocal evidence is given by the finding of Base-ring ware both in the Aegean itself and outside of it. Thus Base-ring ware was found in a Mycenaean tomb, in Ialysos, contemporary with the Late Helladic III period.[9] Further on both the Base-ring and White slip wares have been found to-

[1] In the Cyprus Museum, uncatalogued.

[2] Exc. in Cypr. p. 65. cp. Petrie: Transact. of the Soc. of Litt., 1898. p. 73 sq.

[3] As kindly informed by Mr. Glanville. See K. B. H. pl. CLII, 15.

[4] B. M. C.: J, p. XVII.

[5] Loc. cit.

[6] B. M. C.: J, p. 49.

[7] Cp. p. 318 sqq.

[8] Cp. Fimmen: Die kret.-myk. Kultur p. 152 sqq.

[9] Cp. p. 326.

Digitized by Google

gether with Late Helladic III pottery in Egypt;[1] and fragments of White slip ware in VIth town of Troy[2]; and in Palestine, e. g., at Askalon and Gezer,[3] Base-ring, White slip, and White shaved ware have been found side by side with the Late Helladic III pottery.

We are therefore justified in fixing the Late Cypriote II period to 1400—1200 B. C.

Unfortunately, hitherto no Egyptian objects useful for exact dating have turned up in Cyprus from the Late Cypriote I period, but we know that the Base-ring pottery was imported into Egypt before 1400 B. C., during the earlier XVIIIth Dyn. Thus Base-ring ware was found in tomb 2200 at Sedment, which belongs to the very early XVIIIth or even XVIIth Dyn., and in the Maket tomb at Kahun, dated to the time of Thutmose III. Also in other tombs, e. g., Abydos tomb D 114, Rifeh tomb 142, Tell el Yehudiye and Sakkara, which all belong to the time of Thutmose III, many specimens of the Base-ring ware have been found. It is therefore evident that this ware was in use at the time of Thusmose III and still earlier, but previous to the XVIIth Dyn. no Base-ring ware has been found in Egypt. In itself this would not be an evidence of the non-existence of this pottery in Cyprus before that time, but when White painted V pottery, which in Cyprus is typical for the Middle Cypriote III period, is found to have been imported to Egypt in the second intermediate period, the absence of the Base-ring ware before the XVIIth Dyn. cannot be considered as due to chance. In view of this fact we are therefore not far from right, if we synchronize the beginning of the Late Cypriote I period with the beginning of the New Empire in Egypt. This date also fits in very well with other facts. In Thera a White slip bowl was found in a house of the prehistoric settlement at Akrotiri, together with Theran vases contemporary with Middle Minoan III and Late Minoan I. We cannot therefore date the beginning of Late Cypriote I later than that of Late Minoan I. Further on, fragments of the same White slip ware are reported to have been found in Melos in a stratum containing Melan pottery of the Red and black and Black and red fabric, together with imported Mycenaean pottery of the shaft-grave type, i. e., Late Helladic I ware. Also here we arrive at

[1] Cp. p. 318 sqq.

[2] Cp. p. 326 Though Troy VI certainly flourished before the Late Helladic III period Cp. B. M. C : A, p. XIV.

[3] Cp. p. 314 sqq.

Digitized by Google

approximately the same point and therefore we may fix the beginning of the Late Cypriote I period to c. 1600 B. C.

In the Middle Cypriote period the foreign relations were less intimate and the dating points are therefore fewer. The points fixed are the following: Middle Cypriote III pottery was imported into Egypt in the second intermediate period[1] and Middle Cypriote II—III ware has been found in Kahun along with pottery of the XIIth. Dyn. in the labourer's town of Senusret II.[2] For the beginning of the Middle Cypriote I period we get a terminus ante quem through the finds of Egyptian globular, plain, and ribbed paste-beads, in tombs of the Early Cypriote III period.[3] Such beads are in Egypt characteristic of the Middle Kingdom and they appear, as Dr. Fisher kindly informs me, as early as in the XIth. Dyn., but not before.[4] The end of the Early Cypriote III period consequently cannot have been earlier than the beginning of this Dynasty, but at the same time can hardly have ended much later, because otherwise there would have been no time for the Middle Cypriote I period, as the Middle Cypriote II period was flourishing already in the time of Senusret II (c. B. C. 1903—1887). It seems, therefore, most probable that the Middle Cypriote I period commenced just after the beginning of the XIth Dyn. It is therefore evident that the chronological data of the Middle Cypriote period is rather scanty, and only laying stress on the approximacy I would suggest the following dates.

Middle Cypriote I: 2100—1900 B. C.

Middle Cypriote II: 1900—1750 B. C.

Middle Cypriote III: 1750—1600 B. C.

Beside Egypt, Syria and Palestine were in increasing communication with Cyprus during this period, but unfortunately the chronology of the prehistoric cultures in these countries is still too vague and uncertain to allow the use of this material for fixing any exact date. Only the accidental find of a White painted IV jug in a tomb at Gezer, together with a scarab of the XIIth. Dyn. is of chronological importance, and agrees well with the statements of finds in Egypt. As to the rest we only know that White painted IV—V ware and Red-on-black ware were imported to Syria and Palestine in the

[1] Cp. p. 305.

[2] Loc. cit.

[3] Cp. p. 268.

[4] Found, e. g., in masses in American excavations at Dendera.

Digitized by Google

Middle Canaanite period, as well that as Middle Canaanite ware is found in Cyprus, being traced already in Middle Cypriote I, increasing in Middle Cypriote II, and of a remarkable intensity in Middle Cypriote III; which however is of no chronological value until we know the sequence in time of these wares in Syria and Palestine themselves.

The proofs of foreign relations during the Early Cypriote period supply no chronological material, and for the chronology of the Early Cypriote period we have therefore no fixed points at all, except its lower limit. It is to be supposed that its upper limit coincides with the beginning of the Bronze (Copper) Age, but when this took place in Cyprus we do not know. We can only make a guess, and the date of c. 3000 B. C., which may be suggested, must therefore be considered merely as a conjecture, which when the question of the origin of copper-casting in the Near East is finally settled, might be considerably corrected.

Summing up the results we get the following chronological scheme:

Early Cypriote I—III:	3000—2100 B. C.
Middle Cypriote I:	2100—1900 B. C.
Middle Cypriote II:	1900—1750 B. C.
Middle Cypriote III:	1750—1600 B. C.
Late Cypriote I:	1600—1400 B. C.
Late Cypriote II:	1400—1200 B. C.
Late Cypriote III:	1200—1000 B. C.

Digitized by Google

Digitized by Google

ERRATA.

For certain reasons the printing of this book was much forced and therefore the reader will excuse that some misprints happened to slip in. They do not influence the contents or render the meaning difficult. I therefore confine myself to draw attention to the following:

p. 308, note 3: London 1906, p. should be: London 1906, pl. V, VII, VIII.

p. 210, line 5: C. B. M: C 678 should be: B. M. C: C 678.

p. 210, line 9: B. M. C: 685 should be: B. M. C: A 685.

p. 231, note 2: J. H. S. XVII, 1897, p. should be: J. H. S. XVII, 1897, p. 171 sqq.

p. 278, line 5: $\vartheta-\gamma$ should be: $\delta-\gamma$.

p. 279, line 9: B. M. C. 732, should be: B. M. C: C 732. Cp. p. 282, lines 21, 22.

p. 320, line 8: Thusmose III, should be: Thutmose III. Cp. p. 321, line 8, p. 333, line 17.

p. 323, line 2: Grete, should be: Crete.

p. 332, line 5: XIXth—GXIth Dyn., should be: XIXth—XXIst Dyn.

Digitized by Google

Digitized by Google

INDEX.

Abusir p. 318.
Abusir-el-Melek p. 319.
Abydos p. 305, 321.
Achyritou p. 12.
Ain Samieh p. 313 sq.
Ain Shems p. 315.
Aj. Filon p. 11.
Aj. Jakovos p. 9.
Aj. Sozomenos p. 6.
Aj. Thyrsos p. 11.
Akrotiri p. 12.
Alambra p. 6.
Analysis of metal instruments p. 229* sq.
Anatolia, relations with p. 294 sqq; 308, 324, 328.
Anau p. 301*.
Animals of terracotta p. 254.
Animals' bones found in the tombs p. 75, 77, 81.
Animal-shaped vases p. 130 sq; 147, 176 sq; 189, 191, 197, 202, 207, 226.
Anthropomorphic ornaments p. 165 sq; 174.
Arpera p. 14.
Arrow head p. 232.
Askalon p. 209, 277 sq; 314, 333.
Asomatos p. 15.
Assimilation of cultures p. 293 sq; 324, 328.
Athens p. 325.
Awl,
of bone p. 256,
of bronze p. 240.
Axe,
of bronze p. 231,
of stone p. 258.
Bake-oven p. 25.
Balabish p. 321.
Balance,
of bronze p. 241,
of terracotta p. 253.
Balkan, p. 295 sq; 298 sq; 301.
Base-ring ware p. 185 sqq.
Batrun p. 302.
Bead and pendant,
of agate p. 249,
of amber p. 249,
of bone p. 256,
of cornelian p. 249,
of faience p. 250 sq;
of glass p. 252.
of gold p. 245 sq;
of lapis lazuli p. 250,
of mother-of-pearl p. 249,
of rock-crystal p. 249,
of stone p. 259.
Benches of clay p. 22, 24 sq; 34, 43.
Beit Jibrin p. 314.
Black polished ware p. 131 sqq.
Black slip I ware p. 134 sqq.
Black slip II ware p. 138 sqq.
Black slip III ware p. 145 sqq.
Bone, objects of p. 255 sqq.
Bone prototypes of the pottery p. 122.
Boghaz-köi p. 297, 300.
Boz-cyuk p. 297, 300.
Bracelet,
of bronze p. 239,
of silver p. 248.
Brazier p. 241.
Brick walls p. 21, 27, 38, 43.
Bronze, objects of p. 231 sqq.
Bucchero ware p. 191 sq.
Burial-customs p. 73 sqq.
Burials in different layers p. 78, 81 sqq.
Cappadocia p. 297.
Caria p. 301*.
Cemeteries, location of p. 48 sqq.
Chain-clasp p. 259.
Chamber-tombs p. 56 sqq;
cave-shaped p. 57 sqq;
tholos-shaped p. 64 sqq;
built tombs p. 67.
Chisel p. 240.
Chronology of
bone objects p. 276 sq; 287, 288, 289.
bronzes p. 267 sq; 274 sqq; 285 sq;

* means note.

Digitized by Google

faience and glass objects p. 268, 275 sq; 287, 288,
gems p. 287, 288, 289.
gold objects p. 275, 286 sqq;
pottery p. 263 sqq; 268 sqq; 277 sqq;
silver objects p. 245, 287, 288.
stone objects p. 268, 276, 287, 288,
terracottas p. 268, 276, 288.
Cilicia p. 208 sq; 301, 308, 324.
Colonisation of Cyprus by the Greeks p. 328.
Commerce transferring cultural influences p. 307.
Communication of cultures p. 293 sq; 301 sqq; 303 sqq; 319 sqq.
Cornice p. 70.
Corn-rubber p. 259.
Corpses position of,
crouched p. 75 sq; 83,
sitting p. 75, 77, 79 sq;
stretched p. 78, 81 sqq.
Court p. 25 sq; 27, 44.
Crete, relations with p. 308 sqq; 325.
Cupboards in the dromos p. 71.
Cyclades, relations with p. 308 sqq; 324 sq.
Cycladic ware p. 210.
Cylinders p. 250.
Dagger p. 232.
Dali p. 6.
Danube p. 295 sq; 298 sq; 301.
Damascus p. 311.
Dekka p. 321.
Deshasheh p. 305.
Dhenia p. 7 sq.
Dikomo p. 8.
Disc p. 256.
Distaff head,
of bone p. 256,
of bronze p. 239.
Door of the houses p. 22, 31, 41.
Door of the tombs p. 70.
Door-slab p. 56, 70.
Dromolaksha p. 13 sq.
Dromos of the tombs p. 70 sq.
Dura p. 314.
Early Cypriote I—III p. 263 sqq.
Ear-ring,
of bronze p. 240,
of gold p. 244 sq;
of silver p. 248.
Earth-tombs, p. 48, 52 sqq; 57.
Egypt, relations with p. 304 sqq; 318 sqq.
El Harbaj p. 312.
Enkomi p. 12.
Episkopi p. 15.
Erini p. 15.
Ezaz p. 209.
Faience, objects of p. 250 sqq.
Family-tombs p. 83 sq.
Fibula,
of bronze p. 239,
of gold p. 246.
Figure,
of faience p. 252,
of terracotta p. 254 sq.
Finger-ring,
of bronze p. 240,
of gold p. 242 sqq;
of silver p. 248.
Fire in the tombs p. 75.
Fire-tongs p. 341.
Forests in prehistoric time p. 16 sq.
Fork p. 240.
Fortress at Nikolidhes p. 37 sqq.
Foundation rites p. 42.
Foundation walls p. 19 sq; 27 sqq; 37, 43.
Front-band p. 246.
Gallinoporni p. 11.
Gastria p. 12.
Gaza p. 314.
Gems p. 249 sq.
Gezer p. 304, 315 sq; 333.
Gizeh p. 318.
Glass, objects of p. 252 sq.
Gold, objects of p. 242 sqq.
Gourd prototypes of the pottery p. 93, 106, 122, 137.
Grave-clothes, no use of p. 86.
Greave p. 239.
Greece, relations with p. 308 sqq; 324 sqq.
Grinding-place p. 25.
Gurob p. 319 sq.
Hala Sultan Tekké p. 13.
Hammer,
of bronze p. 240,
of stone p. 258.
Handle p. 256.
Harageh p. 319.
Hearth p. 22 sq; 33.
Heliopolis p. 318.
Helladic ware p. 210 sqq.
House at Alambra p. 19 sqq.
House at Kalopsida p. 27 sqq.
House-floor 22, 29, 41, 45.
House-type, isolated and combined p. 36.
Ialysos p. 326.
Idol,
of stone p. 259 sq;
of terracotta p. 204 sq.
Inhumation p. 83.
Iron, origin of p. 331*.
Jalousa p. 11.
Jebel p. 311.

Digitized by Google

Jeri p. 5.
Jericho p. 313.
Jerusalem p. 302 sq; 313.
Joints of the valls p. 29, 30, 31 sq; 37.
Jortan p. 297, 300, 301*.
Kafer Djerra p. 303.
Kahun p. 305.
Kalavaso p. 14.
Kalopsida p. 12.
Kara-eyuk p. 297.
Karayeh p. 311.
Kasafani p. 8 sq.
Katydhata p. 8.
Keftiu p. 209.
Khurbet-el-Oreimeh p. 312.
Klavia p. 14.
Knife p. 231 sq.
Kokkini Trimithia p. 7.
Koma tou Jalou p. 10.
Korovia p. 10.
Kouklia p. 15.
Krini p. 8.
Kulonieh p. 314.
Kythrea p. 7.
Lahun p. 319.
Laibacher Moor p. 298.
Laksha p. 5.
Lamp p. 259.
Lapithos p. 8.
Larnaka p. 13.
Late Cypriote I—III p. 277 sqq.
Leather prototypes of the pottery p. 122, 129, 143 sq; 184 sq; 190 sqq; 199.
Lefka p. 8.
Leonarisso p. 10.
Leondari Vouno p. 4.
Livadhia p. 12.
Localities, distribution of p. 17 sq.
Loom-weight p. 259.
Lymbia p. 6.
Lythrankomi p. 18.
Mace-head p. 258.
Magical ornaments p. 94, 107 sq; 192.
Marathovouno p. 9.
Mari p. 14.
Maroni p. 14.
Mass-burials p. 81, 83.
Mazghuneh p. 319.
Megaron p. 30, 36.
Meidum p. 319.
Melandryna p. 9.
Meniko p. 8.
Metal prototypes of the pottery p. 129 sq; 142 sqq; 150, 175, 179, 184, 190 sqq; 194.
Middle Cypriote I—III p. 268 sqq.
Minoan ware p. 209 sq.
Mirror
  of bronze p. 241,
  of silver p. 248.
Mondsee p. 298.
Moni p. 14.
Monochrome ware p. 181 sqq.
Mortar p. 259.
Mounting p. 246.
Mouth-piece p. 246.
Necklace p. 246.
Needle p. 240.
Neta p. 10.
Niches in the tombs p. 69.
Nicosia p. 4.
Nikolidhes p. 5.
Northern invaders p. 333.
Offerings to the dead p. 87.
Oil-reservoir p. 22.
Paleometochi p. 7.
Palestine, relations with p. 302, 304, 306 sq; 311 sqq.
Pamphylia p. 301, 308, 324.
Parastades p. 30. 31 sq.
Pectoral p. 246.
Pendaskino p. 14.
Pera p. 5.
Philistine pottery p. 228, 281. 328, 331.
Phylakopi p. 324 sq.
Pillar-base p. 30, 40.
Pillars wooden p. 30, 31 sq.
Pin.
  of bronze p. 239,
  of gold p. 246,
  of silver p. 248.
Pivot p. 22.
Plain white ware p. 179 sqq.
Plait-work prototypes of the pottery p. 122.
Plough-share p. 241.
Polisher p. 256.
Potamia p. 6.
Protogeometric pottery p. 228, 281, 328.
Psemmatismeno p. 14.
Psilatos p. 9.
Pyla p. 13.
Ramparts p. 37 sq; 44 sq.
Red-on-black ware p. 177 sqq.
Red polished I ware p. 89 sqq.
Red polished II ware p. 94 sqq.
Red polished III ware p. 109 sqq.
Red polished IV ware p. 124 sqq.
Red ware culture p. 301.
Rhizokarpasso p. 11.
Rifeh p. 321.
Rikkeh p. 319.
Rock-tombs p. 48 sqq; 54 sq; 57 sqq.
Rod p. 256.
Roof of the houses p. 21, 29, 40.
Roof of the tombs p. 68.

Digitized by Google

Room, square and irregular type of p. 20, 28, 39.
Roundel, p. 247.
Saft p. 318.
Sakkara p. 318.
Saw p. 240.
Scarabs p. 250, 330 sqq.
Sceptrum,
of bronze p. 241,
of gold p. 248.
Scraper,
of bronze p. 240,
of silver p. 248.
Seals p. 250.
Sediment p. 320.
Separation of cultures p. 293 sq; 301.
Settlements, location of p. 17 sq.
Shaft-tombs p. 51 sqq;
pit-shaped p. 52 sq; 54 sq;
well-shaped p. 54, 55.
Shellal p. 321.
Ship p. 259.
Shovel p. 240.
Sickle p. 240.
Sidon p. 311.
Silver, objects of p. 248 sq.
Sinda p. 12.
Skeuomorphic ornaments p. 94, 106 sq; 109, 123, 138, 144 sq; 171, 192, 199 sq.
Sotira p. 15.
Spade p. 241.
Spatula p. 241.
Spear-head p. 232.
Spindle-whorl,
of bone p. 255.
of stone p. 259,
of terracotta p. 253.
Staircase p. 41
Stand p. 241.
Stone, objects of p. 258 sqq.
Store-houses p. 24 sq; 34 sq; 43 sq.
Stratification, at Alambra p. 263 sq.
Stratification at Askalon p. 277 sq.
Stratification at Kalopsida p. 268 sqq.
Strip p. 246.
Sybmycenaean ware p. 220 sqq.
Susa p. 301*.
Sword p. 232.
Syria, relations with p. 302, 303, 306 sq; 308, 310 sq.
Syrian ware p. 200 sqq.
Tannuk p. 208.
Tanturah p. 312.
Tarkhan p. 208.
Tchai-kenar p. 299.
Tell Abu Huwam p. 312.
Tell-el-Amarna p. 320 sq.
Tell Amr p. 312.
Tell-el-Hesy p. 209, 316.
Tell-el-Husn p. 313.
Tell Jemmeh p. 314, 318.
Tell Mutusellim p. 209, 312 sq.
Tell Nebi Mend p. 311.
Tell-er-Retabeh p. 318.
Tell-es-Safi p. 314.
Tell-el-Yehudiye p. 318.
Tell Zakariya p. 314.
Terracottas p. 253 sqq.
Thebes p. 321.
Thera p. 324.
Theriomorphic ornaments p. 107.
Thresholds p. 22, 29, 41.
Tomb-gifts p. 86.
Tombs, chronology of p. 56, 72.
Tombs, classification of p. 72.
Tombs, location of p. 49 sq.
Tombs, several opening into the same dromos p. 71.
Tombs, types of see Chamber-tombs and Shaft-tombs.
Tomb-floor p. 68, 69.
Tomb-stones p. 85.
Trade-routes p. 308, 317 sqq; 326 sqq.
Trikomo p. 9.
Troy p. 295 sqq; 326, 333.
Trypimeni p. 9.
Tube p. 257.
Tweezer p. 240.
Vases,
of bone p. 257,
of bronze p. 242,
of faience p. 251 sq;
of glass p. 253,
of pottery p. 89 sqq;
of silver p. 249,
of stone (alabaster, limestone, steatite) p. 260 sq.
Vasili p. 10.
Walls, construction of see Brick walls and Foundation walls.
War as cause of cultural communication p. 307.
Wedge p. 258.
Weight p. 256.
Whetstone p. 258.
Well p. 44.
White painted I ware p. 148 sqq.
White painted II ware p. 151 sqq.
White painted III ware p. 155 sqq.
White painted IV ware p. 169 sqq.
White painted V ware p. 171 sqq.
White shaved ware p. 181.
White slip ware p. 194 sqq.
Wood prototypes of the pottery p. 122.
Xylotymbo p. 13.
Zawiet-el-Maietin p. 320.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [no. 5]
FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORISKA VETENSKAPER. 2.

ENGLISH PLACE-NAMES AND RIVER-NAMES CONTAINING THE PRIMITIVE GERMANIC ROOTS **VIS, *VASK*

AN ESSAY ON COMPARATIVE PLACE-NAME STUDY

BY

R. E. ZACHRISSON

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Digitized by Google

Some Recent Works Consulted.

E. W. Bowcock, Shropshire Place-Names. Shrewsbury 1923.

E. Ekwall, Place-Names of Lancashire 1922. Printed for the Chetham Society.

——, English Place-Names in -ing. Lund 1923. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, VI.

M. Förster, Keltisches Wortgut im Englischen. Halle 1921. F. Liebermann Celebration Volume.

——, Ablaut in Flussnamen. Leipzig 1924. W. Streitberg Celebration Volume (= Förster).

E. V. Gordon and A. H. Smith, The River-Names of Yorkshire. York 1925. Transactions of the Yorkshire Dialect Society. Part XXVI. Volume IV (= Gordon and Smith).

J. E. B. Gover, The Place-Names of Middlesex. London 1922.

G. B. Grundy, The Saxon Land Charters of Wiltshire. First Series. Second Series, 1919 ff. Archæological Journal 76, 77.

——, On Place-Names in General and the Hampshire Place-Names in Particular. Hampshire Field Club and Archæological Society's Papers and Proceedings. Vol. IX, 1922.

——, Berkshire Charters. The Berks, Bucks and Oxon Archæological Journal 1922 ff.

——, The Saxon Land Charters of Hampshire with Notes on Place and Field Names, 1921. Archæological Journal 78.

R. Jordan, Handbuch der mittelenglischen Grammatik. 1. Teil. Lautlehre. Heidelberg 1925.

H. Lindroth, Våra Ortnamn. Stockholm 1923.

A. Mawer, Place-Names of Northumberland and Durham. Cambridge 1920.

——, Chief Elements in English Place-Names. Cambridge 1924. English Place-Name Society, Volume I. Part II (= EPNS).

A. Mawer and F. Stenton, Introduction to the Survey of English Place-Names. Cambridge 1924. English Place-Name Society. Volume I. Part I.

——, Place-Names of Buckinghamshire. Cambridge 1925. English Place-Name Society. Volume II.

R. E. Zachrisson, English Place-Names in *-ing* of Scandinavian Origin. Uppsala 1924. Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar 1922—1924. Uppsala Universitets Årsskrift 1924.

——, Some English Place-Name Etymologies. Uppsala 1924. Studier i Modern Språkvetenskap utg. av Nyfilologiska Sällskapet i Stockholm IX.

——, Some English Place-Names in a French Garb. Gothenburg 1925. J. Vising Celebration Volume.

Digitized by Google

Table of Contents.

Page

Some recent works consulted 3

Introduction 5

I. OE. *Wise, Use, Wuse* in River-names and Place-names 13
1. In River-names 13
2. In Place-names 15

II. OE. *Wisc* in River-names and Place-names 21
1. In River-names 21
2. As a Prefix in Place-names 22
3. As a Terminal in Place-names 24

III. OE. *Wāse, Wæsc(e)* in Place-names and River-names . 31
1. OE. *wāse* as a River-name 31
2. OE. *wāse, wasse* as a Prefix 33
3. OE. *wāse, wasse* as a Terminal 34
4. The River-names Washbourne and Washbrook . . 37
5. OE. *scēapwæsce* 39
6. OE. *wæsce, wæsc* 40
7. OE. *wāse* in *-Ing* names 47

IV. Conclusion 56

V. Appendix: False or Analogical Genitives in Old English Place-Name Compounds 57

Index 61

Digitized by Google

Introduction.

There is hardly any department of English philology in which such rapid progress has been made during the last few years as in the study of place-names. This is due not only to the minute investigations which have been published by individual scholars, but also to the splendid cooperative work which is being done by the English Place-Name Society, which has already published two introductory volumes on the general study of place-names and one volume on the Place-Names of Buckinghamshire.

It has become more and more evident that in the study of place-names definite results can sometimes only be obtained by using comparative methods. Most important works on place-names dealing with general aspects have been written along these lines of research. The comparative method is of particularly great value for settling the meaning of difficult and obscure place-name elements. For this purpose it is necessary to collect the early forms of all names which are likely to contain the elements in need of elucidation. None of the Old English forms should be overlooked, as they are more likely to give the clue to the meaning of a difficult name than the Middle English spellings, which are often worn down by phonetic changes or disguised in an Anglo-French garb. When all the comparative material has been collected, an etymology should be suggested which will account for all the early forms, however conflicting they may appear to be. The so-called »different types» are, as a rule, only phonetic variants of one original Old English form. In difficult cases no other etymologies than those which are based on the combined evidence of all the early spellings of a whole group af names, are likely to be correct. A secondary task is to rule out all the names which only apparently belong to the group in question.

This essay is an attempt to settle, by comparative methods, the etymology of a number of English river-names and place-names containing the name-elements *wise, wāse, wæsc*, and *wæsce*.

Digitized by Google

Before dealing with the subject, it would be well to illustrate the value of the comparative study of place-names by a brief discussion of certain problems concerning *-ing* names which have recently come under my notice.

By grouping and comparing the place-name material in one particular county, it is sometimes possible to throw light upon the very difficult question of the ultimate origin and meaning of certain *-ing* names. Many compound *-ing* names indicate settlements formed by emigration from a neighbouring single homestead. The common home of the early settlers in Jevington and Yeverington was the little hamlet of Ersham in Sussex. Ersham (OE. *gifrecis hammes gemæra* 947 CS. 821) means 'Gifric's enclosure or homestead', and must have been the original settlement. Yeverington and Jevington, 'the farms of Gifric's descendants or people', were founded by emigration from Ersham. In a similar way *Manestuna* 1086 DB. (now Bradfield Manston) and Manhall in Saffron Walden, Ess., were in all probability the early homes of two Saxons named *Manni* and *Manna* by whose descendants the neighbouring villages of Manningtree and Manuden (< OE. **Manninga denn*) were founded. An excellent instance of such nucleus-names is afforded by Adstock (*Edestoche* 1086 DB.) and Addington (*Edintona* 1086 DB.) on either side of an old high-road in Bucks. These two places perpetuate the name of a prehistoric settler bearing the old-fashioned name of *Æddi* (cf. Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns, p. 51 f.). Adstock means 'Æddi's timber hut', Addington, 'the farm of Æddi's descendants or people'.[1]

A very interesting group of *-ing* names are those compounded with *-mynster*, viz:- *Bebingmynster* 872 CS. 535[2], *Lullingmynster* 880×885 CS. 535 (King Alfred's Will), the old name for Lullington,[3] Suss.(?), and *Pipingmynstræ*[4] 938 CS. 729 (Codex Vint.),

[1] Cf. on this question my paper Some English Place-Names in a French Garb, pp. 189—196 (Vising Celebration Volume, Gothenburg, 1925). I have since then collected a considerable number of additional instances of nucleus-names. The whole material will be published and discussed in a separate article.

[2] This charter is a confirmation of the foundation charter of the monastery of St. Peter, Glouc. (671 for 681 CS. 60). To judge by the context (*et adjunxit et Bebingmynster illic*) the place must have been situated in the city of Gloucester or in its immediate neighbourhood. The base is the OE. personal name *Babba*.

[3] Cf. *Lolinministre* 1086 DB.; *Lullintun* Edw. I, Cust. B. Abbey (Roberts); *Lollynton* 1344 Index II. The base is the usual OE. personal name *Lulla*.

[4] The base is OE **Pippa*, evidenced in place-name compounds such as *Pippan leah* and *Pippan slæd* CD. 150, 549.

Digitized by Google

now Pitminster, Som., 4 m. S. of Taunton near the Devonshire boundary. To judge by well-known analogies, the meaning of these names ought to be 'the church of the Babbings, Lullings, and Pippings' respectively. I owe to Professor Stenton the suggestion that such names should be compared with Buckminster[1], Leic., and Offchurch, Warw.[2], which evidently mean 'Bucca's' and 'Offa's church'. According to Prof. Stenton, churches in Old English times were often built and owned by local magnates, who derived a considerable income from them.[3] This is clearly testified by entries in Domesday Book.[4] *Bebingmynster, Lullingmynster,* and *Pipingmynstræ* were consequently churches originally built and owned by one member, or some members, of the Babbing-, Lulling- and Pipping-families. Hence it is evident that place-names compounded with *-ing* continued to be formed after the conversion of the Anglo-Saxons to Christianity. None of the names under discussion can be earlier than the second half of the 7th cent., and they may be considerably later. Compounds with *-ing* denoting heathen temples are *Besingahearh* 688 CS. 72 (Codex Vint.), perhaps Basing in Surrey (Ekwall), and *gumeninga hergæ* 767 CS. 201 (orig. charter) = Harrow-on-the-Hill, Mds. (Gover). OE. *hearh* means a heathen temple. At these places the ancient tribes of the Gumenings and Basings performed their heathen rites. In dealing with Harrowden, Bedf., Prof. Skeat (Bedford Pl.-Ns, p. 15) remarks that such heathen temples were often situated on a hill-top. Weedon in Bucks. and in Northants (OE. *Wēodun*) may have been sites selected for the worship of idols, if the first element contains OE. *wīg, wēoh* in the sense idol or temple.[5]

[1] Early forms of Buckminster: *Bucheminstre* 1086 DB.; *Bukeministr'* 1227 Ch. R. I.; *Bukmynstr'* H. R.; *de Bukemynstre* 1346 F. A.; *Bukmynstre* 1428 F. A.

[2] Early forms of Offchurch: *Offecherche* 1257 Ch. R. I.; *Ofchurch* 1267/1043 Ch. R. II. Cf. also *Cadanmynster* 972 CS. 1282 (orig. charter), Worc.

[3] According to Dugdale, there was a tradition that King Offa of Mercia had a palace at Offchurch, and that the church war founded by him. The village is of very ancient origin and is situated on a British trackway, still known as the Welsh Road (see Duignan, Warw. Pl.-Ns, p. 91).

[4] Cf. also H. Boehmer, Das Eigenkirchentum in England (F. Liebermann Celebration Volume), especially pp. 316 ff., p. 337 f.

[5] Such a sense for *wēo-* in place-name compounds was, as far as I know, first suggested by Dr. Grundy, who construes Wheely Mead (*Weely* 17 c.) in Beauworth, Hants, as OE. **Wēolēah,* 'Lea of the Idol.' On Weedon, cf. Ekwall in Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns p. 85, where other names containing *wēoh* are adduced.

Digitized by Google

In my paper 'Some English Place-Name Etymologies' (Studier i modern språkvetenskap, ed. by Nyfilologiska Sällskapet, Stockholm, vol. IX., p. 29) I suggested that Sodington, Worc., (*Suthintuna* CS. 1007, *Sudtune* DB.) is a patronymic containing the rare OE. personal name **Sūþ* (cf. *Suþeswyrð* in King Alfred's Will), pointing out at the same time that such places may also have obtained their names because they were situated to the south of other more important places, although this notion is generally expressed by prefixing *sūþ* or *sūþerra* to the name.

In the meantime Mr. F. Houghton has actually proved by a close investigation of such names that places called Southington and Northington were often named after their situation in the north or south of the parish, or to the north or south of the parish village in which the church is situated. Mr. Houghton, who will publish the results of his researches in a paper to be published shortly, has pointed out to me that Sodington (*Suthintuna* 957 CS. 1007, *Sudtune* 1086 DB., *Sodintone* 1275 SR.) in Mamble, Worc., is situated $^1/_2$ m. SE. of the church, that Sinton (*Sothinton* c. 1275 Cat. AD.) in Leigh, Worc., is 1 $^3/_4$ m. nearly due south of the church, and that Norton (*Northington* 1275 SR.) in Suckley, Worc., is $^3/_4$ m. nearly due north of the church. Moreover Sinton (*Suthtun* 825 CS. 386, Smith's Beda, *de Suthintuna* c. 1240, *de Sudinton* 1275 SR.) and Northington in Grimley, Worc., are situated respectively in the north and south of this parish. Consequently it is clear that *Norþing-* and *Suþing-* in place-names often indicate geographical situation.[1] They are formed from OE. *norþ* and *sūþ* in an adverbial sense. Close parallels are such names as Uppingham, Rutl. (*Yppingeham* 1067 Index), Uppington, Sal. (*Uppinghæma gemæra* 975 CS. 1315, *Uptone* 1086 DB., *Upetuna* c. 1138, *Optuna* 1187—99 Sal. Chart., cf. Ekwall, OE. Names in *-ing*, p. 144 f., and Bowcock, p. 236), Epping, Ess. (*Eppinges, Eppingam* 1086 DB., cf. Reany MLR. XIV. 469), which all contain the OE. adverb *uppe*, 'up', and mean settlements of people who live high up or on high ground. We consequently have to reckon with a group of OE. *-ing* names formed from adverbs.

In all probability *-ing* names could also be formed from adjectives. In a monograph on OE. compound *-ing* names to appear shortly, Mr. Karlström of Uppsala assumes that *æt Caldingcotan*

[1] Ekwall therefore is undoubtedly correct in his suggestion that Seething, Norf. (< OE. **Sȳþingas*) means the people in the south of Norfolk.

Digitized by Google

a. 984 Add. Ch. 19 794 (Earle p. 208) has been formed from the adjective *cald,* 'cold', and means »the homestead of those who live in a cold or exposed place». This opens up new possibilities of explaining some *-ing* names as geonymics[1] which have hitherto been looked upon as patronymics. In my paper »Some English Place-Name Etymologies», p. 133, I have suggested that Sherringham, Norf., (*Siringham* HR.) may be derived from the OE. adjective *scīr*, referring to the situation of the place in the open country surrounded by wooded hills. To mention only one more instance, it is highly probable that some place-name compounds containing OE. *Scening,* such as Shengay, Camb. (*Sceningei* 12 c. Inq. Com. Cantab., Skeat), may contain the adjective *scēne,* beautiful, rather than the rare OE. personal name **Scēne* (cf. *Scynes weorth* CS. 820).

The early forms of the names we have just discussed seem to bear out my assumption that *-ing* names continued to be formed several centuries after the pagan Saxon settlement in England.[2] Very interesting in this respect is the OE. form *Suthtun* for *Sudinton* (= Sinton, Worc.), where the *-ing* name seems to be the later formation. To judge from the material (cf. the early spellings of Sodington, Sinton and Uppington), it is not probable that *Uptone* and *Sudtone* are mere reductions of *Uppingtun* and *Suþingtun,* but represent alternative forms OE. *Uptun* and *Suþtun,* by the side of *Uppingtun* and *Suþingtun.* Place-names, such as Northington and Southington, must have come into existence later than the towns or villages in whose neighbourhood they are situated.

The names of the Roman roads are contained in certain place-names compounded with *-ing.* An illustration of this is *Waetlingacæstir* (Bede) for the Romano-British *Verulamium,* now St. Albans in Hertfordshire near Watling Street (Bosworth-Toller). As far as I know, it has not been pointed out before that the name of Ermine Street is contained in Arrington and Armingford Hundred in Cambridgeshire. The etymological identity of the first element in these three names is clearly established by the early forms.

---

[1] To judge by the bounds, the place was situated on or near Breedon Hill, and may have been identical with Lower Westmancote and Westmancote, the latter being situated on the southern slope of Breedon Hill.

[2] Cf. English Place-Names in *-ing* of Scandinavian Origin (Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar, 1922–24).

Digitized by Google

Arrington: *Carmigtone* (*C* for *E*) 960 CS. 1008 (late); *Earmingtone*, MS. Bibl. Publ. Cantab. (Thorpe, p. 512); *Erningtune* 1086 DB.; *Erningetone, ærningetune* Inq. El.; *Erlingetona*, *Erningtune* ICC.; *Herlingetone* 1087 Fr. Ch.; *de Eringeton* 22 Henr. III P. F.; *Arington* 1270 IPM.; *Arington* 42 Henr. III, *Aringeston* 46 Henr. III, *Arnyngton* 5 Edw. I PF.; *Arington(e)*, *Arrington* HR.; *Armyngton* TE.; *Arington* 1284 FA.; *Arnington* 1316 Index I.

Armingford Hundred: *Ærningaford* 970 CS. 1265, Brit. Mus. Add. MS. 5819; *Earmingaford* 970 CS. 1266 (orig?); *Earnigaford* 970 CS. 1267 (orig.); *Erningford* 1086 DB.; *Erningeford, Erningaford* Inq. El.; *Erningeford* 1159, 1165, 1170, 1173 Pi. R.; *Armingford* HR.; *Arnyngforde* 1303, 1316 F. A.; *Armyngeforth* 1428 F. A.

Ermine Street: *Earninga stræte*, on the bounds of Connington, Hunt., 1 m. W. of Ermine Street, 955 CS. 909, MS. Soc. Ant.; *earninga stræte*[1], on the bounds of Alwalton, Hunt., near Ermine Street, 957 CS. 1003 (orig.); *Erming(e)stret(e), Er(n)istrete, Ernigestrete, Her-, Erni-, Ernyngestret(e)* 12 c. Laws (ed. Liebermann); *Erningestrete* Henr. Hunt. (ed. Arnold); *Arningstrat* (Camb.) 1251 Ch. R. I.; *Arning* (Street) 14 c., 15 c. (see VCH. IV. 145); *Ermingest strete, erninge stret*, Rob. Glouc. l. 172 (Chron. and Mems, 74).

The village of Arrington is situated on Ermine Street, which also passes right through the Hundred of Armingford.

The common base of all these names is OE. *earn*, 'eagle',[2] used as a personal name (cf. *Eaern*, mon., Cnut, Redin 6), and the meaning is 'the farm, ford, and street of the Earnings'.

OE. *Earn* occurs also in the names of two places called Arncot in Oxfordshire, and, in all probability, in the adjacent Arngrove, Bucks, only a little more than two miles away. Arncot appears in early spellings as *Earnigcotan* 983 CD. 1295 (Abingd. Chart.); *Ernicote* 1086 DB.; *Earnicote* 1087—1190, *Earnecote* 1100—1135 Abingdon Chart. (ed. Stevenson, pp. 25, 132); *Ernycote, Arnicot* 1200 Osney Reg.; *Ermcot* (*m* for *ni*?), *Ernecote(s), Ernecot*, *Arnecot, Arnicote* HR.; *Ernecote* TE.; *Ernycote* 1267 Ch. R. I. For

---

[1] First noted and identified by Mawer, MLR. XIV, p. 238.

[2] The OE. personal name *Earn*, which may be a shortening of *Earnwig, Earnwulf* etc., may also be contained in such OE. entries as *earnesbeorh*, Hants., CS. 731, *earnes hlewe*, Warw., CS. 947, noted by Mawer MLR. XIV, 238. It is difficult to decide whether *Earne* (Yorksh.), *Erne* (Chesh.) DB. i OE. **Earna* or an anglicized form of the Scandinavian personal name *Arni*.

Digitized by Google

Arngrove there are the following early forms on record: *Armegrove* 1348, 1355 CR.; *Arrengrove* 1766 Map (see Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns., p. 115). I do not think the name should be etymologically dissociated from Arncot, and therefore I can hardly subscribe to the etymologies suggested by Mawer (**Eorman grāf*) and Ekwall (**Earna grāf*). I construe the name as **Earninggraf*, 'the grove of the Earnings', perhaps even 'the sacred grove where the Earnings worshipped their heathen gods'.[1] Ekwall's suggestion that *n* was changed to *m* by the influence of *f* ('distant assimilation'), is borne out by the orthographical evidence of similar names. The change of **Earningaford* to *Earmingaford* may be due to the labial effect of *f*. Another name showing this sound change is Armthorp, Yorks: *Ernulfestorp* 1086 DB.; *Arnelthorpe* 1231 Rievaulx Chart.; *Armethorp* 1237 Gray Reg.; *Ernethorpe* 1266—79 Giffard Reg.; *Arnethorpe* 1226—57 CR., *Arenthorp, Arnethorp* 1285—1316 KI. The meaning is 'Earnwulf's or Arnulf's thorp' (see Moorman, p. 11, Goodall, p. 61). It is, however, conceivable that there may have existed an OE. personal name ***Earm(a)* by the side of *Earn*, formed from such usual OE. compounds as *Earnwulf* and *Earnwig*, in which *n* may have become *m* before *w*.[2] Cf. also Simprim, Scotl., from *Sympring, Simpryn* (*v.* Ekwall, Place-Names in *-ing*, p. 98), and Pamington, Glouc, from OE. *Pæuintune* (*u* for *n*) CD. 617 (identified hy Mr. Karlström).

Occasional spellings with *m* in the place-names which do not

---

[1] The same meaning might be attributed to Wingrave, Bucks (OE. **Wiþunggrāf*), in the immediate neighbourhood of Wing (OE. **Wiþungas*). In a forthcoming volume on Huntingdon Place-Names Professor Mawer draws attention to a very interesting passage in Reginald of Durham (Surtees Soc., vol. I, p. 175), pointed out to him by Mr. Bruce Dickinson, in which *lund* is rendered with *nemus paci donatum*, which shows that *lund* could have the sense of 'sacred grove', 'place of refuge' in England as well as in Scandinavia itself. It goes without saying that OE. *grāf* ought sometimes to have had the same meaning. This also bears out Alexander Bugge's suggestion that Wayland Hundred and Wayland Wood (ME. *Wanelund*) in Norfolk originally meant 'the grove sacred to the *Vanir*', a kind of Scandinavian deity.

[2] This conjectural name may be contained in Armley, Yorks. (*Ermelai* 1086 DB.; *Armeslie* 1155 Pontefract Chart.; *Armelay* 1284—85 KI.; *Armelay* 1287 IPM.; *Armelay* 1303 FA.), and in Armston, Nhants (*Mermeston* 1086 DB., *Armeston* Henr. III Index I, HR.; *Armeston* 1428 FA.). The early spellings point to OE. *earm* rather than to *eorm*. (OE. ***Eorm(a)* postulated by Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns, p. 116). Cf. also OE. *Eama* from *Eamberht* for *Eanberht* (Redin, p. 63).

Digitized by Google

contain a labial consonant, e. g. *Earmingtone, Carmigtone,* and *Ermingstrete,* are due, either to ***Earm,* by the side of *Earn,* or to the influence of the early forms of Armingford Hundred. Association with OE. *eormen-*, 'gigantic', may also have helped to give authority to the forms with *m*. To judge by the evidence of the early spellings, *Ermingestret* seems to have been a learned form used by writers who were not familiar with the locality, whereas *Arningstret,* the Middle English equivalent of OE. *Earningastræt,* is the popular form used in local records.

In the light of the comparative evidence which has been adduced, the old derivation of Ermine Street from OE. **eormenstrǽt,* 'the gigantic road', (Grimm, Liebermann and others) cannot be upheld. It is true that *Earmingaford* and *Earnigaford* in charters no. 1266, 1267 (Birch) can be spellings for *Eormingaford* and *Eornigaford, ea* being written for *eo* in *Heartingas, ibid.*, (= Harting, Suss.), but this *ea* is a Mercian or Kentish feature (cf. Bülbring, AE. § 143), not perpetuated in the ME. spellings of Harting, which all exhibit *e* (see Ekwall, Pl.-Ns in *-ing*, p. 58).[1] The persistent occurrence of *a*, in the ME. forms of Arrington, Armingford, and Arncot, from about 1200, most decidedly points to OE. *earn,* not to *eormen*.

It is a moot point to decide whether Ermine Street gave its name to Arrington and Armingford, or if the road was named after the hundred and the village through which it passed; I am inclined to adopt the second of these alternatives.[2]

We will now proceed to a discussion of English river-names and place-names containing *wise, wāse* and *wæsc(e)*. The subject of river-names has been very imperfectly dealt with, and the explanations and etymologies suggested in the early literature are, as a rule, unsatisfactory. The various authors have been only too prone to assign Celtic origin to many river names which undoubtedly are English. Valuable and scholarly contributions to the subject are to be found in the following books and papers: H. Bradley: English Place-Names (in Essays and Studies by Members

[1] On the other hand, where *ær, ar* are written for *ear, eor* (*mærce, Barthulfi*), *eor* for *ear (Feorn-* for *Fearn-*), *ea* for *e* (*Healm* for *Helm-*) etc. in later documents, such as the Abingdon Chartulary (13 c), we have simply to do with advanced ME. forms of pronunciation, or with vain attempts at reconstructing the OE. forms. Many ME. copies of OE. charters exhibit a queer mixture of Old English, Middle English, and falsely normalized forms (cf. below p. 32).

[2] Further details will be discussed in a separate paper: The Roman Roads of Britain and Place-names named after them.

Digitized by Google

of the Englich Association, vol. I, Oxford 1910), Some Prehistoric River-Names (Furnivall Celebration Volume, 1901); E. Ekwall: The Place-Names of Lancashire (the only county monograph where the river-names have been exhaustively dealt with), The Celtic Element in the Introduction to the Survey of English Place-Names, quoted as EPNS., Englische Studien 54; H. Chadwick, Some German River-Names (W. Ridgeway Celebration Volume, 1913); E. V. Gordon and A. H. Smith, The River-Names of Yorkshire, in Transactions of the Yorkshire Dialectal Society, Part XXVI, vol. IV, York 1925 (quoted as Gordon and Smith); Quiggin, Some Celtic River Names (Trans. Phil. Soc. 1911—14, pp. 99 ff.). Max Förster: Ablaut in Flussnamen in the Streitberg Celebration Volume, Leipzig 1924 (quoted as Förster), Keltisches Wortgut im Englischen, Halle 1921, and Englisch-Keltisches in Englische Studien, 56.

The etymologies of the names are more fully discussed in the sections that follow the collections of material. For many of the early forms and valuable local information, I am indebted to numerous English scholars and students of place-names, especially Dr. F. B. Grundy, Mr. F. Salzman, Mr. F. T. S. Houghton, and Mr. O. Schram. The early forms of Devonshire place-names have been kindly communicated by Mr. B. Blomé.

The Ordinance Survey Map (1 inch) has always been consulted, when this has been considered necessary for establishing the etymology of a name. The abbreviations of the records are the same as used in my book, A Contribution to the Study of Anglo-Norman Influence on English Place-Names. Records not mentioned in this book have been quoted more fully.

I.

OE. *Wise, Use, Wuse* in River-names and Place-names.

1. In River-names.

Ouse, Yorkshire, formed by the confluence of the Ure and Swale: *to Use* (for *Usan*) *stæþe* 937 CS. 712, Brit. Mus. Add. MS. 5937 (late transcript, identification uncertain); *andlang Wu-*

Digitized by Google

san[1] 949 CS. 875, Cod. Vint.; *Use* 959 CS. 1052, MS. Soc. Arch. LX; *andlang usun* (for *usan*) 963 CS. 1112, Liber Albus (late MS.); *andlang Usa[n]* a. 1066 AS. Chr., MS. C.; *Vsam* 1175, 1197, 1254, *Use* 1232, 1241, 1280, 1294, 1308 Yorksh. Recs; *Usa* 13 c. Fagrskinna and other Scandinavian Sagas (see Gordon and Smith, p. 15); *Owse, Ouse* c. 1540 Leland, I. 44, 54—56; *Use ibid.* IV. 12 (ed. Toulmin Smith, 1910).

Great Ouse, rises in Northamptonshire, and flows through Bucks, Bedfordshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, and Norfolk in a winding course to the Wash below King's Lynn: *betwuh dicum and Wusan* a. 905 AS. Chr., MS. A.; *andlang Use, inon Use* 979 CD. 621, MS. Soc. Ant. LX; *neah þere ea Usa* c. 1000 Saints of England, p. 13 (ed. Liebermann); *andlang Usan* a. 1010 AS. Chr. MS. E; *Usam* Henr. Hunt. (Mon. Brit., p. 742); *flumen Usam* Flor. Wig. (Mon. Brit., p. 586); *Ousee* 8 Edw. III IPM.; *Use, Huse* c. 1540 Leland, I. 100, 101, II. 35, 37, V. 7, 8 etc.; *Ouse* 1628, Burton, 1653 Walton.

The rivers **Wissey** and **Little Ouse** are generally looked upon as affluents of the Great Ouse, but are in point of fact the two main branches by which the lower course of the Ouse is formed. The first reference Mr. Schram has found to the little Ouse is in Holinshed, who calls it *the Dune,* possible from Downham Market, situated not far from the spot where the little Ouse and the Wissey join. Camden (ed. 1586, p. 261) has the entry *ad Ouse minimum,* and Rye, Musters, Beacons, Shipmoney (1631?) p. 180, mentions *the lesser Ouse.* In the De Banco Rolls (Selby and Rye, Norfolk Records) the Wissey is called *Wise* 7 Edw. II, *Wyse* 8 Edw. II, and *Wysse* 9 Edw. II. Dugdale, History of Imbanking (1662), p. 95, calls it *Wissey,* and adduces the early form *Wisse* 17 Elizabeth. In my opinion *Wise* represents the original nominative, as opposed to the dative *Usan* and *Wusan.* The suffix *-ey* has been added on the analogy of the numerous place-names which end in *-ey,* from OE. *ēg*, ME. *eye.* This word has survived in Norfolk to this day in the sense of a marshy piece of land, near the mouth of a river, as in The Eyes, at Blakeney, which itself means the black river, or river meadow. In a similar way

[1] This charter is assigned by Birch to Overton, Wilts., but Grundy, The Saxon Land Charters of Wiltshire, I, p. 247, thinks it belongs to Overton in the N. Riding of Yorkshire. The land-marks are too vague to admit of any definite identification, but what gives added weight to Grundy's suggestion is that the Archbishop of York or his representative is mentioned among the witnesses.

Digitized by Google

aquâ de Brun 1125, *Brune flumen* c. 1170, *Broune* 1479[1] (a river-name in Durham), was at a late date altered to Browney.

Ismere House, Worc., 3 1/2 m. NE. of Kidderminster, has derived its name from OE. *Usmere* near the river Stour.[2] The place is referred to in early charters as (*in provincia*) *Husmeræ* (with an inorganic *h*) *juxta fluvium Stur* 736 CS. 154 (orig. Mercian charter); *in provincia Usmerorum* 757×775 CS. 220 (Worc. Chart.); *in Usmerum* 781 CS. 241 (*ibid.*); *of usmere* 964 CS. 1134, MS. Harl, 4660. — *Usmere* is an old compound of *Use* and *mere*, 'lake', and its meaning is 'the lake called Ouse'. The loss of the nominative ending *-e* in such very old compounds is regular.[3]

Of **usan mere** 704—709 CS. 125 (MS. Cott. Nero I) in the bounds of *Hellerelege*, probably near Worcester, has the same meaning as *Usmere*, but is a later compound with the first element in its inflected form (cf. OE. *mōnandæg* by the side of *mōndæg*, 'Monday'). *Use* or *wāse* may be contained in Oss Mere, a lake in the North of Shropshire, of which I have not been able to find any early forms. Mr. Bowcock has informed me that near Whixall Moss there is a lane called Ossage Lane (*Hosage* in a Court Leet Record of 1800) which may have the same origin.

2. In Place-names.

Wisbech, Isle of Ely, Cambridgeshire: *Wysebeche* 664 CS. 22 A., MSS. Soc. Ant. LX (late copy); *to Wisebece* 656 AS. Chr., MS. E.; *Wisbece* 1086 DB.; *Wisebech* 1217 PR.; *Wysebech* 1327 Ch. R.; *Wys(e)beche* 1303, *Wisebech* 1346, 1428 FA. — OE. *Wise* (river-name) and *bece*, 'stream', 'brook'.

[1] See Mawer, Pl.-Ns. of Northumberland and Durham, p. 32.

[2] See Duignan, Worcestershire Pl.-Ns., pp. 27, 92.

[3] See Wright, OE. Grammar, § 618. OE. *Byxlea, Bixlea* 814 CS 346 (= Bexley, Kent) is a compound of OE. **byxe* and *leah*. Several place-names, such as Cheriton, Som., Cherrington, Warw., Chirton, Wilts, Cheriton, Hants, Dev. etc. may also have been formed in this way. They appear in early spellings as *Ciretuna, Chiriton, Churiton, Cheryton* (cf. Gevenich, Die englische Palatalisierung, p. 96), and may all be reduced forms of OE. *cyrictun* 'the town with the church' (cf. *Cyricstede* CS 596, 959, *ciricfeld* CS 1129, and *cyricforda* CS 1247, which may be identical with Charford in S. Brent, Dev.). In *Churughton* 1316 FA. etc., (= Chirton, Wilts) *-ught-* may reflect a development of *-uct-*, as in Broughton from *Brōctun* etc. Note also that Churchstoke, Montgom., is in early spellings *Cirestoc, Chirsok* and *Churchstock* (Gevenich, p. 96). I intend to make names of this type the subject of a special investigation.

Digitized by Google

Wiswell, NE. Lancash., 3 m. S. of Clitherhoe: *Wisewell* 1207 PF. In the early forms recorded by Wyld (p. 268), Sephton (p. 199), and Ekwall (p. 77) the first element is always *Wise-*, the second *-well(e)* or *-wall(e).*

The explanations suggested by Ekwall, Lanc. Pl.-Ns. p. 77, are hardly satisfactory. OE. *wīse,* 'a sprout', 'stalk of a plant', especially in compounds, such as *streawberian wisan* (BT.), is not a likely place-name element, and the corresponding Scandinavian word, ON. *vísir,* Norweg. dial. *vise* (Aasen) is, as far as I know, never used in place-names. A pers. name ***Wisa,* 'the wise one', is not on record until ME., where it occurs as a surname in such entries as Elias le Wyse, Henry le Wise HR. (Bardsley, Dict., p. 826). Its adoption may be due to French influence. Lastly it is very doubtful if there were any genuine OE. names corresponding to OG. *Wiso* and its compounds. The only Old English form on record is *Wisheard dux,* mentioned in a Kentish charter (809 CS. 328), which, in Förstemann's opinion, is etymologically identical with OG. *Visichard.* This Bavarian name is more likely to be identical with the usual OG. *Wisigard,* which may have been anglicized to *Wisheard.* The names *Wisgar* and *Wislac* in DB. may also be continental names (cf. *Wisugar, Wisagar,* by the side of *Wisigard,* and *Wisalah,* Förstemann, cols 1623, 1624), or possibly French renderings of OE. *Wihtgar* and *Wihtlac.* It appears from this survey that the name-stem **wīs* was hardly used in OE. personal names. Neither can the base be OE. *wisc* (Sephton, p. 190), as the first element is always spelt *Wise* (with one *s* and medial *e*). Considering the meaning of the terminal (*-well*), Wyld's (p. 268) identification of the prefix with the river-name **Wise* may be correct. This may have been the name of one of the streamlets in the neighbourhood of the place. But Wiseton, Notts, pronounced (wistn), and Wysall, Notts, pronounced (waisə), are most likely to contain the OE. pers. name *Wīg, Wīge,* owing to the absence of a medial *e* in the early spellings (*Wiston, Wysow*). Mutschmann, Pl.-Ns of Notts, pp. 153, 157, in my opinion erroneously derives *Wis-* fram an unrecorded OE. pers. name ***Wīsa. Wīg,* rather than ***Wīsa,* may also be contained in Wisborough Green, Suss., the earliest spellings of which exhibit no medial *e* (*Wisbergh* 33 Hen. III Ss. Ped. Fin.; *Wyberg* 1287 Abbr Plac.).[1]

[1] *Wissingfleet* quoted by Rye, A List of Norfolk Place-Names, from Tanner is, according to Mr. Schram, an error for *Wissingsete* = Whissonsett.

Digitized by Google

Wisewast 1632 Gimingham Manor Court R., according to Mr. Schram the name of a lock on a small river near Mundesley, is a late and doubtful instance. It may contain *Wise* and *wāse* 'marsh', or be a contraction of an earlier and fuller name.

Of ulan wyllan on **osland mære,** *of* **osland mære** *on long mores on ða brodan stret* 709 CS 124 (MS. Cott. Vesp. B. XXIV), on the bounds of Oldbarrow, belonging to a portion of Worcestershire which is situated in Warwickshire (cf. Duignan, Pl.-Ns. of Worc. p. 120, Pl.-Ns. of Warw. p. 115). The name of the river (*ulan wyllan*) is preserved in Oldbarrow (*Ulenbeorge* 709, CS. 124), and in Ullenhall (*Hulehale* 12 c.), an adjoining parish in Warwickshire. According to Kemble, the charter is not earlier than c. 1200, which also appears from the late spelling *brodan* for *bradan*. The name of a witness, *Æilbaldus*, appears in Anglo-French spelling. *Osland* probably represents OE. *Usland* or *Usanlana* (cf. *usmere* and *usan mere* in Worc.) and means a piece of land on the bank of a mere called *Use*. It is also possible that *osland* is an ellipsis of *usmereland* (cf. below, p. 33). The spelling *o* for *u* is usual in documents of post-Conquest date. Such spellings as ME. *Oska* c. 1130, *Osca* c. 1120 etc. for ME. *Uska* 1150 (= River Wysg or Usk in Wales) are adduced by Förster, p. 73. A close parallel is *Ossefleth* 1379 for *Usflet* 1325 (cf. below).[1]

Ouseburn, WR., Yorks, 7 m. ENE. of Knaresborough, on a small tributary of the Ouse: *Useburne* 1086 DB.; *Usebruna* 1165 Pi. R.; *Useburñ* Ric. I Rot. Cur. Reg.; *Useburnum* c. 1190—1203 Yo. Ch., I. 400; *Useburn* 1285 KI., *Ousburn* 1303, *Useburne* 1316, *Usburn* 1428, *Usberne,* after 1410 FA.; *Usburne* 6 Henr. VII. IPM. The place has been named after the small river, OE. **Usan-* or **Useburna,* on which it is situated.

Ousefleet, WR., Yorks, 5 m. SE. of Goole, on the Ouse: *Useflet* 1168 PF.; *Usflete* 1278, *Usflet* 1325, *Ossefleth* 1379 Poll Tax; *Usflet* 1337—47 Fine Rolls. The meaning is the settlement on the river Ouse. OE. *flēot,* 'river'.

Ousegate, the name of a street in York: *Usegate* 1120—35 Yo. Chart. (ed. Farrer), I. 181; *Usegate* 1155—67, 1203—12, *ibid.,*

[1] Middendorff, Altengl. Flurnamenbuch, p. 100, who was evidently under the impression that *osland* occurs in a genuine OE. charter, makes the erroneous assumption that *os* is an OE. variant of *wōs* connected with the German river-name Oos, which, however, according to Cramer, Rheinische Ortsnamen, p. 22, is due to Romano-Celtic *Ausava* (cf. in pago *Auciacensi* 675 Mon. Germ. = Oosgau). Förstemann, Ortsnamen I, i. 271, thinks the base is **aus,* as in the Gothic *auso,* = 'ear'.

Digitized by Google

I. 181, 185; *Usegathe* 1195—1210 *ibid.*, I. 188; *Usagata* (medial *a* for *e*) 1150—61 *ibid.*, I. 185; *Vasagate* (error for *Vsagate*) c. 1180 Whitby Chart.; *Usegate* 1267 Reg. Gray. The meaning is 'the street near the Ouse'. OE. *Use* and O.Da. *gatæ*, 'road'.

The early forms of the Ouse in Norfolk and its tributary Wissey give the clue to the meaning of *Use*, *Wusan*. In my opinion, the Ouse and the Wissey are etymologically identical. *Wise* is the nominative, *Wusan*, *Usan* is the dative of an OE. lake- and river-name **Wise*. In the nominative (*Wise*) *w* was kept, but in the dative (*Wisan*) *wi-* passed into *wu-* by *a-* mutation, as in OE. *wuta*, sb., *tuwa* < **twiwa* (see Bülbring, AE., § 264, Luick, HEG., § 221).[1]

From a somewhat scanty material, chiefly based on spellings recorded in Stratmann—Bradley's ME. Dictionary and in the volumes of the Oxford Dictionary which had appeared before 1910, Marik (*W*-Schwund im Mittel- und Frühneuenglischen, p. 38) draws the conclusion that *u* in the combination *wu* (cf. 'wool') was not lost until about 1350, whereas the loss took place somewhat earlier (c. 1300) when *u* was preceded by a consonant (cf. 'swum'). Such OE. forms as '*uton*', = 'let us' (by the side of *wuton*), *cucu*, and *betuh* (see Sievers, AG., § 172, Bülbring, AE, § 404) show that loss of *w* before *u* could take place as early as in OE. times. Loss of initial *w* before *u* followed by a single consonant, as in *wudu*, *wucu*, would probably have occurred more frequently in OE., if *w* had not been supported by analogy from other forms, such as *wide*, *wice*. Owing to the specialized sense *uton* had developed, its etymological connection with the verb *wiotan* was forgotten, and *w* was lost, being no longer supported by analogy. For the same reason *w* was dropped in *Wusan* (< **Wiusan* < **Wisan*), and to *Usan* was formed a new analogical nominative *Use*, by the side of *Wise*. The original nominative *Wise* has been kept only in Wissey, and in a few compounds, such as Wisbech and perhaps Wiswell. The dative *Usan* and the analogical nominative *Use* had a wider currency, simply because river-names are more often used in the oblique cases than in the nominative.

The etymological identity of *Wise* and Ouse can also be proved by geographical evidence. The ancient outfall of the

[1] The early forms *Wusan*, *Usan* of the river Ouse in Norfolk show that this sound-change was not confined to Northumberland and certain WS. dialects as is assumed by Luick, but could occur also in other dialects.

Digitized by Google

Great Ouse was not a Lynn, but at Wisbech,[1] which in Anglo-Saxon was called *æt Wisan bece*, i. e. 'the homestead on the river Wise or Ouse'.

It appears from our material that OE. *Wise, Use* occurs as a river- and lake-name both in the East and West of England (Yorks, Norf., Worc.). As a first element it occurs in place-name compounds, such as Ouseburn, Ousefleet, Ousegate, Wisbech and Wiswell.[2] The modern spelling Ouse for *Use* is found sporadically as early as the 14th cent., but did not become general until the 16th cent. Ouse, pronounced (u:z), is in all probability a lengthened form of *Use* with *u* short. The late spellings with *U* reflect a general orthographical tendency to preserve archaic forms.

A good many students of English place-names have expressed the opinion that Ouse is a Celtic river-name, containing an Irish word 'os' = 'water'.[3] It is *a priori* not probable that rivers in the East of England should contain a Gaelic name-element. Had Ouse been a Celtic river-name, we should have expected some references to it in early classical sources. It is true that Holder, Alt-Celtischer Sprachschatz, p. 7, identifies Ptolemy's "Αβου ποταμοῦ

[1] See Badeslade, Navigation on King's Lynn (1766), and Dugdale, History of Imbanking (1662), p. 95.

[2] Owsthorpe, ER., Yorksh., does not belong here, but contains OW Sc. *aust-, austr-*, 'east'. See Lindkvist, ME. Pl.-Ns. of Scand. Origin, p. 152. The modern forms of the Ouse in Sussex, Ouse Burn in Northb., and Ouzel in Bucks are late, and due to etymological association with the Ouse in Yorksh. and Norf. Mr. Salzman has informed me that the Ouse in Sussex in medieval records practically always appears as *aqua de Lewes*, having derived its name from one of the chief towns situated on it. *Aqua de Lewes* came to be regarded as *Aqua del Ewes*, from which Ouse was evolved (cf. *pet watre Desse* = R. Exe, Layamon, l., 29913, Förster, p. 76, and similar instances quoted in Anglo-Norman Influence, p. 12). Many other river-names in Sussex are of a late date. Mr. Salzman points out that the Arun (a back-formation from Arundale) was medievally *Tarrant*, a variant of the Celtic river-name *Dærente*, the Adur (a name invented by Drayton in his Polyalbion) was 'the river of Shoreham' or 'of Bramber'. The Ouse Burn, Northb., was formerly *Yese* and *Ewes Burn* (cf. Mawer, Pl.-Ns of Northb., p. 153), perhaps etymologically connected with the river Isborne, Worc., which in OE. times was called *Esi(n)gburn*. According to Prof. Mawer, Ouzel, an affluent of the Ouse, is a recent formation from Ouse, with the diminutive suffix *-el*, and consequently means 'the little Ouse'. Toulmin-Smith is inclined to identify *Undal Water*, mentioned in Leland's Itinerary, V. 8, with *the Ouzel*.

[3] See Goodall, Pl.-Ns of Yorkshire, p. 223, Gordon, p. 15, Ekwall, EPNS, I. 1, p. 24. Skeat, Pl.-Ns of Camb., p. 46, on the other hand, identifies *Wise-* in Wisbech with *Use*, but does not attempt to account for the etymology or the phonetic development of *Wise, Use*.

Digitized by Google

ἐκβολαί ('mouth of the river *Abos*') with the Yorkshire Ouse, but if this identification is correct *Abos* must be a pre-English name for the river. In point of fact, the evidence for O.Ir. *os* ('water') is more than doubtful. In Stokes, Urkeltischer Sprachschatz, p. 268, the IG. root **wed-* **ud* is represented only by Irish *usee*, 'water' (from **uskio*), and by Irish *os-bretha* (Ancient Laws, I. 182), 'law respecting a river mouth'. *Bretha* is Ir. 'breath', OIr. *breth* = 'judgment', 'regulation', but *os* is not a Celtic word, but O. Norw. *óss*, 'river mouth'.[1] There is consequently no satisfactory evidence for the supposed Celtic origin of OE. *Use, Wuse*.

The OE. river-name **Wise, Wuse, Use* has etymological equivalents not only in Germany, but also in Scandinavia, where Celtic names do not occur.

The root **vis* is contained in OSw. *Visulanger* (= Lake Veselången), and in OSw. *Visa*, the old name of the river Viskan, where *n* is the definite article, *a* means river, and *Visk* is a *k*-derivation of *Visa*, as in Lake Visken. OSw. *Viste aa* (1594, a lost river-name) and Lake Vismen (Sweden) are derived from the same root with the suffixes *-t-* and *-m*.[2] German 'Wiese' OHG. *viso* ('meadow') is found in such river-names as Wiesbach, Wiesenbach, and in numerous place-names.[3] Some of the German names to which Cramer, Rheinische Ortsnamen, p. 73 ff., assigns Celtic origin (Altwies, Weis, Wies from earlier *Uissa, Wisse, Wis(e)*, Moselweiss, etc.) are considered by E. Schwarz to contain OHG. **wihs*, 'farm' (Zeitschrift für Ortsnamenforschung I. 53).

We have consequently to do with a well defined group of Teutonic river-names, all containing the root **vis* and its derivatives. Opinions vary as to the original meaning of this root. Thorpe, in Fick's Vergleichendes Wörterbuch, III. 413, connects it with the Sanskrit root, **vis*, 'to be wet'. Hellquist, Sjönamn, p. 702, thinks **vis* means 'to be busy', 'to move quickly', a meaning that would certainly suit river-names, but hardly the numerous lake-names in which **vis* is also contained. In a book on the Place-Names of Bjärka-Säby (Östergötland, Sweden), which will soon be published, Dr. Nathan Lindquist points out that the Scandinavian rivers in which the root **vis* occurs, have some sharp bends in their course, and that the lakes containing this root are

[1] See MacBain, Etymological Dictionary of the Gaelic Language, p. 270.

[2] See Hellquist, Sjönamn, pp. 701, 702, 723, and Lindroth, Våra ortnamn, pp. 70, 97, 98, 100, 146.

[3] See Förstemann, Ortsnamen, II. 1394.

Digitized by Google

winding or zig-zag. From this he draws the conclusion that the root *vis in river- and lake-names means 'winding'. Dr. Lindquist also points out that words denoting a curve or bend are very usual as names of Swedish lakes. Kroksjön, Viren, Vrången, Rängen, Vindelen, Vendel, etc. are instances to the point. As a matter of fact a Swedish lake formerly called Visnan is now called Kroksjön. Lindquist's observation also applies to the rivers Ouse in England, there being a sharp bend in the lower course of these rivers. Near Ismere the Stour has some very sharp bends and is divided into two, or even three, branches, which at an early date may have formed broads or lakes. One of these or this part of the Stour may have been called *Usmere*. The name may also have been used for Broadwaters, an affluent of the Stour, made up of a whole series of lakes. Ismere is situated between the Stour and Broadwaters.

At the same time it does not seem advisable to separate names containing *wise from those which contain *wisc* and *wāse*. So far as I can see, this difficulty can only be overcome by accepting Thorpe's suggestion that *vis originally meant 'to be wet'.

II.

OE. *wisc* in River-names and Place-names.

1. In River-Names.

Wiske, an affluent of the Swale, N. Riding, Yorks. The following early forms are adduced by Gordon and Smith, p. 15: *Wisca* (latinized) 1088 LVD.; *Wisc* 1176—82 Yo. Ch. (ed. Farrer), 1182 Guisborough Ch., e. 13 c. Yo. Deeds (Yorks Arch. Soc.), 1211 Yo. PF.; *Wyx* 1281 Wickwane Reg.; *Wysk* 1285 Kirby's Inq.; *Wyske* 1371 Yo. PF.; *Wysk* 1483 Test. Eborac.; *Whiske* 1665 Herald. Visit. — *Wisk* is a scandinavianized form of OE. *Wisc*, *Wyx* shows metathesis of *sk* to *x*.

Uxbridge, Mds., on the Colne, which is here divided into many small rivers, one of which may have been called **Wisce: Wxsebrȝe, Oxebrig* 1200 Rot. Cur. Regis (ed. Palgrave); *Uxebrigg* 1202 Rot. Canc.; *Woxebruge* 1219 PF.; *Wyxebrigge* 1220 PF.; *Woxebregg* 1291 Tax E.; *Wexebrigge* 1295, *Wooxbryge* 1547 PF.

Digitized by Google

(see Gover, Mds. Pl.-Ns, p. 89). 'The bridge across the river **Wisce*.' OE. **Wixanbrycg*.

Uxendon Farm, Mds., not far from Uxbridge, close to a small river or brook: *Woxindon* 1257 PF.; *Wuxindon* 1310 Publ. of Selden Soc., vol. 19; *Oxendon* 1353 PF.; *Uxendon* 1596 Norden (see Gover, Mds. Pl.-Ns, p. 89). 'The down or farm on or near the river **Wisce*.' OE. **Wixandun* or **Wixantun*.

2. As a Prefix in Place-Names.

Whistley, Berks, in Hurst, to the E. of Reading: *Wisclea, Uuiscelea, Wiscelea, Wissele* 968 CS. 1226 (Abingdon Chart.). I look upon *Wisclea, *Wislea*[1] as the original OE. forms; the meaning is 'the clearing with the damp meadow'. In *Wiscelea e* is either inorganic (usual in post Conquest spellings), or *wisce* represents the dative of *wisc* in an isolated position.[2] In the Abingdon Chartulary (ed. Stevenson, vol II) I have found the following additional spellings: *Wisseleia* 1100—35, p. 95; *Wisselega* 1135—54, p. 182; *Uuisseleam, Wischeleiam* 1154—89 pp. 192, 196; *Wisselegam* 1154—89 p. 213; *Wissele* p. 291; *Wisseleiam* p. 307; *Witteleia* for *Witele* for *Wicele* pp. 308, 322, 323; *Wisschelie* p. 310; *Wischelea* p. 392.

Wisley, Surrey, 2 1/2 m. SW. of Weybridge, low-lying, on a bend of the Wey. Mr. Bonner has kindly communicated the following early forms, which show that the first element is *wisc: Wiselei* 1086 DB.; *Wisseleg* 1201—2 R. Canc.; *Wissele* 1204, *Wishelegh'* 1235, *Wixelegh'* 1235, *Wyslegh'* 1241, *Wysle* 1241 etc., *Wysselegh* 1243, *Wysheleg* 1246, *Whysell* 1258, *Wysley* 1270 etc., *Wyschele* 1273, *Wysheley(e)* 1279 etc., *Wysshele* 1279 etc., *Wyssele* 1283, *Wyssly* 1307, *Wysshelaye* 1317, *Whisshele* 1323, *Wyssle* 1342, *Wyshle* 1344, *Wyshele* 1357, *Wisshele* 1372 etc., *Wishelee* 1375 etc.

[1] On the reduction of *sc* to *s*, cf. below p. 30.

[2] Many place-names compounded with OE. *æsc* and *mersc* exhibit early ME. spellings with a medial *e*. A very typical instance is Ashford, Derby, which is recorded in an OE. charter as *Æscforda* 926 CS 658, but nevertheless exhibits a medial *e* in fifteen out of twenty-three ME. spellings adduced by Walker, Pl.-Ns of Derbyshire, p. 169. Cf. also the ME. spellings recorded by Roberts, Duignan, and Ekblom for Marston, Staff., Warw.; Ashley, Wilts, Ashburnham, Suss., and Ashurst, Suss. The medial *e* has made the respective authors erroneously assume that the first element in some of these place-names is a personal name **Æsca* instead of OE. *æsc*.

Digitized by Google

I have found two other instances of **Wisclea** in OE. charters: *On wisclea geat* 909 CS. 625 (Cod. Vint.), which, according to Dr. Grundy, was situated in the parish of Tadley, and is now represented by Washers Meadow, where formerly a sheepwash existed. — *Ab australi plaga Uuisleag* 759 CS. 187 (orig. charter), concerning a grant of land near *Onnan ford.* There are rivers called Onny in Shropshire and Staffordshire. I take *Uuisleag* to be a variant of *Uuiscleag,* with the reduction of *sc* to *s* which is discussed below p. 30.[1]

Wishanger, Glouc., in Shepscombe, 5 m. from Stroud: *Wishangre* 1221, *Wyshunger, Wishonger* (Baddesley, Glouc. Pl.-Ns, p. 165), and **Wishanger,** Hants, *Wyshangre* 1282, *Wysshangre* 1294 (communicated by Mr. A. Bonner) also belong here. The meaning is 'the hanging wood near a damp meadow'. OE. *wisc* and *hangra,* 'wood on a slope'.

Wishmoor Bottom and **Wishmoor Cross:** *Wysshemorestone, the whiche stone is a bound be twene Barkeshire and Surr'* 1446 Chertsey Abbey Reg. (communicated by Mr. A. Bonner).

The Wysshes, a close in Siddington, Glouc. (Baddesley, Glouc. Pl.-Ns, p. 168), 'the damp meadows'.

Wish is very usual as a field-name in Sussex, especially in the vast marshlands formerly surrounding Pevensey. It has survived in Wish Oak and Battle Wish Tower near Eastbourne (cf. Stevenson, Transactions of the Phil. Soc., 1895–98, p. 542). Mr. Stevenson also adduces such early forms as *Hodisdaliswyssh, Menewyssh* ('the common meadow'), and *Borderswysh* ('the boundary meadow') from the Ledger Book of Battle Abbey 1516—17 (MS.). In the Pedes Finium from the time of King John we find *Brodwisse, Parrocwisse* and *Gorwisse* (in Beverington). In Mr. Salzman's paper on The Inning of Pevensey Levels (p. 15) there is a reference to a meadow called *Castelwisse* (c. 1280) situated to the north of Pevensey Castle.

Moreover Mr. Salzman has supplied me with the following early references: the marsh of *la Sudwisse,* in Bidlington, close to Bramber, 'with permission for digging, ditching and enclosing the

[1] I am inclined to assume that in the entry *Wissan leage gatæ* 909 CS. 624 (Cod. Vint.), *wissan* is an erroneous rendering of *wisc, wisse* with *an* for *e.* Dr. Grundy identifies *wissan leage* with certain woodlands on high ground, to the north of Whitchurch, Hants, possibly in Doiley Forest. Middendorff's (p. 152) derivation of the first element in *wissan leage* and *wisford* from an unrecorded OE. *wisse* corresponding to OHG. *wissi* can hardly be correct.

Digitized by Google

said pasture', 1260 Chart. of Sele Priory; *Landewysshe, Frodwysshe* (e. NE. *'froth'* = *'scum'*) Rental of Henry VIII, *Devenish wish* and *Kyngeswysshe* in Rentals of 1563 and 1659.

3. As a Terminal in Place-Names.

Cranwich[1], Norf., low-lying on River Wissey, locally pronounced (krænis): *Cranewisse* DB.; *Creneuuis, Cranewisse, Craneuuithe* Inq. El. and ICC.; *S. de Cranewissia* c. 1190 Harl. Ch. 57 A. 12.; *Crenewiz* 1201 PF.; *Cranewissegat* (road at Mundford) 1203 *ibid.; Kernewiss* 1202 Abbr. Plac.; *Cernacwĩc* 1206 Fine R; *Kernewic* 1218 PF.; *Kernewich, -wiz* 1284 Norf. Arch. vol. XVII, p. 118; *Kernewiz* 1275 HR.; *Cranewiȝ* 1283 PF.; *Kernewiz* 1288 BM.; *Carynewisse* 1291 VCH. vol. II. 312; *Carynewise* 1291 TE.; *Kerneviz, Kernewich* 1295 Nf. Tax.; *Carnuyz, Cranewyz* 1302 FA.; *Cranewes* 1316 FA.; *Cranewyz* 1346 FA.; *Cranewes* 1313 P. R.; *Cranewish, Cranous* 1325 IPM.; *Cranwiz* 1428 FA.; *Cranwyshe* 1492 IPM.; *Cranewis* 1509 Cat. AD. (B. 820); *Cranewise* 1535 VE.; *Cranehowse* 1637 Camden. The earliest forms decidedly point to OE. *wisc.* Some later spellings (*Kernewich, -wic, -wiz*) are due to scribal confusion with *-wic.* The meaning is 'the crane-meadow'. Several other compounds with 'crane' exhibit early spellings with *e* (cf. Carnforth, Lancs, *Chreneforde* 1086 DB.; *Corneford* 1212 Book of Fees, *Kerneford* 1312 PF. etc.; Cransford, Suff., *Creneford, Cranefort* 1086 DB. (see Ekwall, Lanc. Pl.-Ns, p. 187 f.). The persistency of these spellings renders it probable that they go back to an OE. variant **crenic,* (rather than **crene* < **kranjōn*), by the side of *cranoc,* which in point of fact seems to be evidenced in the form *Cernacwĩc* 1206 Fine R.

Dulwich[2], Surr., 5 m. SE. of Victoria Station, London: *Dilwihs* 967 CS. 1196 (MS. 14 c.); *Dilewis* c. 1103/1330 Ch. R.; *Delewise* 1199 Rot. Cur. Reg.; *Dilewisse* c. 1210 RB.; *Dyluwyz, de Deluwyz* 1276 IPM. M.; *de Dilewyz* 1277 *ibid., de Dilewysshe* 1277 *ibid; Dilwys* Henr. III; *Dylewis* 1241, *Dilewyhs* 1242, *Dillewis* 1259, *Dyllewys* 1259, *Dilwysse* 1261, *Dilewyshe* 1279, *Dylewish* 1310, *Dylewysh* 1314, *Dylewyssh'* 1332, *Dilwysh* 1343, *Delewishe* 1372, *Dylewych'* 1384 etc.; *Dylwysh* 1400, *Dilwich(e)* 1433 (Annals of Bermondsey Priory under an. 1127), *Dolwich* 1538,

[1] The majority of the early forms have been communicated by Mr. Schram.
[2] Many of the early forms have been communicated by Mr. A. Bonner.

Digitized by Google

Dulwiche 1589, etc. — 'The dill- or anise-meadow'. OE. *dile*, (*Anethum* etc.) and *wisc*.

Great and **Little Hautbois**[1], Norf., low-lying, on the river Bure, locally pronounced (hobis): *Hobbesse* 1044—47 CD. 785, MS. Cott. Galba E. II. (late copy); *Hohbowessa* (for *Hobboessa, h* for *b* or an excrescent *h*, both *o* and *w* for *u*), *Obwessa, Hobuisse* 1086 DB.; *Will. de Hobosse* 1134—40 MS. Cott. Galba, E. II. fo. 56[6]; *Hobwis* 1199 Abbr. Plac.; *Hobwise, -wiss* 1200 Rot. Cur. Reg.; *Pet. de Hobois, al. de Alto Bosco* 1211 Norf. Arch., III, p. 83; *Hautboys, Houbeys* 1275 HR.; *de Hauboys* 34 Henr. III PF.; *Magna Hauboys* 29, 30 Edw. I PF.; *Hautboys* 1316 FA.; *Magna Hauboys* 5 Edw. II; *Haubeys* 1 Ed. II.; *Magna Haubesse* 49 Edw. III.; *Magna Hobesse* 5 Ric. II; *Magna Hautbois* 11 Henr. IV PF. It is not likely that Hautbois was originally a French name, for we do not expect to find French place-names in England at a considerable time before the Conquest, and even with a very liberal interpretation, the Domesday Book forms can hardly be an orthographical representation of a French Hautbois, 'the high forest'. Consequently the name must contain native elements. My suggestion is that *Hob-* is due to *hop*, NE. dial. 'hope' = 'marshy enclosed land', 'a small enclosed valley' (EDD), with voicing of *p* to *b* before *w*.[2] From the occurrence in Essex of such names as Stanford le Hope and *Le Hope* (a meadow in Wormingford, c. 1275 Index) we can gather that 'hope' occurred in the place-nomenclature of East Anglia. Hopwas in Staff. is a compound with 'hope' and *wāse*, 'marsh'. If this etymology be correct, the meaning of *Hautbois* is 'the damp meadow in the marshland or valley' which excellently suits the situation of the two places. Now the

[1] Many of the early forms have been communicated by Mr. Schram.

[2] Such assimilated forms are Throgmorton Street, London, for earlier *Throcmorton Street*, Hebden for *Hepden* (cf. below, p. 28)., Begbroke, Oxf., from *Bekebrok* TN. etc., Nutbourne, Suss., generally spelt *Nutburne* but *Nudburn* in HR. etc. Here may also belong some of the places which are called Waltham, from OE. *wealdham(m)*, 'the forest enclosure or homestead', and perhaps Feltham, Mds. (*Feltham* in most early spellings), 'the homestead in the open field'. Note that Upwaltham, Suss., is called *Uualdham* in a late copy of an early charter (683 CS 64). This may be a very old form, but also a French spelling for *Waltham* (957 CS 997). In *eatāryt, altfrith, titfrith* etc. LVD. (cf. Müller, p. 29), *d* has become unvoiced before a voiceless consonant. *Balthard(us)*, *-heardus* and *Balthun(us)* in Textus Roff., the Worc. Chart., MS. Nero E. 1 (c. 1000), MS. Cott. Jul., MS. Trinity Hall Camb., are more likely to be instances of *lþ* or *ld* having passed into *lt* before *h* than mere Continental spellings. *Balthere* in LVD. is explained differently by Müller, p. 30 (*th* for *thh*).

Digitized by Google

French pronunciation of OE. **Hobwisc* as *Obwes* (cf. the DB. spellings) coincided with that of *Hautbois*, as soon as Old French *au* had become *o*, and Old French *oi* had become *oé*. These sound-changes had taken place at least as early as the 13th cent., and from this date the place was associated with the French words 'haut' and 'bois', and accordingly spelt *Hautboys* and *Hobois*. In *Houbeys*, *ou* indicates the French *o*[1], or possibly (u) in pretonic position, and *-eys* may be an inverted spelling for *-es*. The forms *Hobbesse*, *Hobosse* and *Houbeys* show loss of *w* in unstressed post-consonantal position.[2] The folk etymological association of *Hobwis* with *Hautbois* gave origin to the latinized form *de Alto Bosco*. The remarkable vacillation between *-is*, *-iz*, *-ich* in the early spellings of these names, is partly due to French orthography, and partly to the change of suffixes.[3] The local pronunciation of *-ish*

[1] Cf. Zachrisson, Pronunciation of English Vowels, p. 82.

[2] Stenton, EPNS. I., 1., p. 171, n. 5, seems to assume that postconsonantal *w* was regularly kept even in DB., at least in personal names ending in *-wine*, and Marik, *W*- Schwund, p. 38, gives 1300 as the *terminus a quo* for such a loss. But *w* could certainly be lost as soon as the second element was no longer stressed, and the etymological connection with the word in the terminal had been forgotten. Cf. OE. *enitre* for *ānwintre*, *Hrōdulf* for *Hrōdwulf* etc., Sievers, Ags. Gr.[3], p. 173, n. 3. Instances adduced in this paper other than *Hobesse* are *Bowlas* 1284 = Bolas, Shropsh., *Cranous* 1325 = Cranwich, Norf., *Scepestune* 11 th c. = Shipston-on-Stour, Worc.

In the early portion of Liber Vitæ, from the end of the eighth, or the beginning of the ninth century, are recorded such spellings as *aldulf*, *eanulf* for *Aldwulf*, *Eanwulf*, and *hygine* (Sweet OET., p. 166, ll. 478, 481) for *Hygwine*. Lutwyche, Sal., is *Loteis* in DB. *Becketwezell* (cf. Sussex Ped. Fin. I. 138, ed. Dunkin) in Suss. is *Beketwise* and *Bekethisele* in the Pedes Finium from the time of King John. (OE. *twisla*, 'fork'.) ON. *þveit* used as a terminal is written *-theit*, *-thait* in numerous instances from the 12 th. century onwards (*Hailinethait* 1160—80 La PF.; *Goscopetheit* 1207—20 Cockersand Ch.; *Pilethait* 12 c. Newburg Ch., *Wlnethait* c. 1200 *ibid.*; *Volthait* 1208 Yo. PF. etc; cf. Lindkvist, pp. 101 ff.). Bassingthorp, Linc., is spelt *Basewinthorp* in the HR., *Basewynthorp* (1252) in the Final Concords, but *Bas(s)ingthorp*, *Bassinthorp*, *-torp* in the TN. (OG. *Basuin*, Förstemann col. 249). Idstone, Berks., exhibits the variants *Edwineston*, *Edwyneston*, *Edineston* in the Chartulary of St. Frideswide, MS. 13 c. (OE. *Eadwine*). Salden, Bucks, (?) appears as *Scelfdune vel Baldinigcotum* (for **Baldwiningcotum* from OE. *Bealdwine*) in MS. Cott. Nero D. (13 c.) 792 CS. 264 (communicated by Mr. Karlström). From this material it is evident that loss of postconsonantal *w* in unstressed position is well evidenced from the 9th century onwards. It seems possible, at least theoretically, that some of the interesting *n*-formations which are adduced by Ritter, p. 193 n., were originally compounds with *-wine* (*cupenes*, *botnes*, *Lihtenes* < *Cupwines*, *Botwines*. *Lihtwines*?).

[3] Cf. Zachrisson, Anglo-Norman Influence, p. 160.

Digitized by Google

as *-is* in *Hautbois* and *Cranwich* should be accounted for in the same way. The prevalence of the *s*-forms may also be due to the fact that 'wish', does not seem to have survived as an independent word in the Norfolk dialect. The absence of *-ish* in all the spellings of Hautbois is, of course, due to its early association with the French word 'bois'. To assume a base *-wise* instead of *wisc* for Hautbois and Cranwich is hardly permissible, as the early spellings of Cranwich correspond exactly to those of Dulwich, which certainly contains *-wish,* and the local pronunciation of the terminal is (*-is*) not (*-iz*). Cf. also what has been said p. 18 about *wise*.[1]

Sledwick, in Whorlton, Durh., 3 ½ m. SE. of Barnard Castle. Professor Mawer, Pl.-Ns of Northb., p. 181, adduces the following early forms. *Sliddeuesse* c. 1050 Hist. de S. Cuthb., 1104—8 SD.; *Sledwys* 1303, 1316 Reg. Pal. Dunelm.; *Sledewys* 1336 IPM.; *Sledwys, Seldwise* 1487 P. R.; *Sledwish* 1592 Wills. I take the first element to be dial. Engl. 'slade' = 'valley', 'a strip of greensward or boggy land', which appears in OE. both as *slæd* and *sled* (Bosworth-Toller), rather than the OE. pers. name *Sle(dd), Slede,* which is evidenced only once in the East Saxon genealogy (see Redin, Uncompounded Personal Names, p. 108). Moreover, names in *-wisc* do not seem to have a personal name for their first element. OE *sled* is also contained in Sledmere, Yorks (cf. Zachrisson, Some English Place-Name Etymologies, p. 142). The change of *e* to *i* is dealt with below.

In OE. there are the following references to *wisc,* st. f. < **wiskō,* 'damp meadow' etc.: *an (= on) miclan wisce* 898 CS. 576, Chart. Ant. Cantuar. F. 50 (original), in Farleigh, Kent; *on ceab wisce, of ceab wisce* 943 CS. 782, MS. Harl. 436 (c. 1200), in the bounds of South Newton, Wilts; *to stucan wisc* 935 CS. 707, Cod. Vint., in the bounds of Havant, Hants.

The word is not recorded in the nominative, but Stevenson (Transact. Phil. Soc., 1895—98, p. 542), who has collected much illustrative material, seems to look upon it as a neuter *ja*-stem: *wisce* from **wiskja.* The word, however, is well evidenced in

[1] Mawer, EPNS. I. 2. p. 66, derives the terminal in Cranwich, Dulwich and Sledwick from *wisc.* Here may also belong Wiston or Wissington, Suff. (*Wiswypetun* CS. 1289 Brit. Mus. Harley Ch. 43 C. 4) (see Skeat, Sf. Pl.-Ns, p. 110), although Ritter's (Vermischte Beiträge, p. 92) explanation of the name as containing OE. *Wigswīþ* is equally possible.

Digitized by Google

German dialects, where it is a feminine ō-stem[1], and sometimes occurs with a long vowel (< **wiskō* by the side of **wiskō*).[2]

It is *wisc* (*wisclea*, cf. above pp. 22 ff.) in compounds, and therefore likely to be a strong fem. ō-stem in OE. too[3], a *k*-derivation from the root **uis*, which we have just discussed.

OE. *wisc* occurs both as a prefix and as a terminal in numerous place-names all over England. The first element in compounds with *-wisc*, which as a rule denote small and insignificant places, seems always to be a descriptive noun. The word has remained to this day only in Sussex, where it was much used, especially in the vast marshlands around Pevensey. According to Wright's English Dialect Dictionary, 'wish' in Sussex means a 'damp meadow, a marsh, low land in a nook formed by the bend of a stream'. The latter meaning, which is probably the original one, could easily be transferred to a river on whose banks such meadows were situated, as in the case of the river Wiske in Yorkshire. Other instances where such a sense-development has taken place, are Euden Beck, Durham (*Yweden* 1311 'the yew-tree valley', cf. Mawer, Pl.-Ns of Northb., p. 78), Euden, Yorksh., an affluent of the Don (*Udene* 1290, cf. Gordon and Smith, p. 25), Hebden, Yorksh., an affluent of the Calder (*Hepden* 1508, 'the wild rose valley') from OE. *hēope* and *denu* (cf. Gordon and Smith, p. 20).

Wiske has been explained by Ekwall, EPNS. I. 1. 24, and Gordon and Smith, p. 15, as a Celtic river name identical with OE. *Uuisc, Exe, Axe*. In his valuable essay on Ablaut in Flussnamen, Professor Max Förster has shown that the common base of these OE. river-names is IG. **peidskā*[4], which, with loss of the initial *p* and monophthongization of *ei* to *ē*, appears as O. Brit. **ēska*. This root is contained in the South English river-names

---

[1] Cf. Jellinghaus, Anglia XX, p. 329, Förstemann, Ortsnamen, II 1398, and in particular Schiller-Lübben (MLG *wisch, wisk(e)* f., 'meadow'). In some Dutch dialects *wisc* means pasture (Verdam, Middelnederlansch Handwordenboek). The Danish place-names Viskum, Viskinge (see Steenstrup, Inledn., 336) may contain the same word. The common noun ON. *visk*, f., M. Dutch *wisch*, m., may, or may not, be etymologically connected with *wisch* in place-names.

[2] Cf. Woeste, Wb. der westfalischen Mundart; Wb. der Elberfelder Mundart; Schambach, Wb. ndd. Mundart.

[3] In *ja*-stems with a long root-syllable *e* is generally kept in OE. compounds, as in *endelāf, witestōw* etc. See Wright, OEG. § 618.

[4] The root **peid*, which seems to mean 'rushing water', is contained in the Greek words πῑδύω 'rush', 'gush' (about water) and πῖσος, 'meadow' (Boisacq).

Digitized by Google

Exe, Axe, and in *Esk* in the North of England.[1] According to Loth (cf. Förster, p. 80) ē was changed into *ui* in the Cymric of the sixth century[2], and *Uuisc* (now Yr Wysg or Usk, a river in Wales), later on reduced to *Usk*, is consequently a Cymric or Welsh form of the river-name Exe. By writers, such as Asser, who were familiar with Welsh, the English river *Exe* is sometimes called *Uuisc*. From Förster's explanation of the phonetic relation between *Exe* and *Uuisc*, it follows that the Welsh or Cymric sound-change of ē to *ui* is not likely to have operated in a river-name in the NE. of England. Neither is it permissible to derive Wiske from O. Ir. *usce, uisce*, 'water' from IG. **udskios*, Irish *uisce*, New Gaelic 'uisge' (cf. Förster, p. 74, Pedersen II., 19), for as is pointed out by Förster (p. 72) OE. rivers of Celtic origin probably all belong to the early British, not to the late Irish-Scandinavian period.[3]

---

[1] It is to be considered, however, if the river-name Esk cannot be a scandinavianized form of OE. *æsc*, 'ash-tree', which is 'esh' in the North of England (cf. Wright, EDG., p. 132). It is remarkable that all the early spellings of the river Esk in Yorkshire have no final *e*. (*Esch* 1108—14, 1109—14, 1133, 1154—89, 1199, *Esc*, the English variant with [ʃ], 1129, 1199, *Mirchesc* 1230 (Gordon and Smith, p. 13 f.). Eskdale, on the Esk, which always has a medial *e* (*Eschedala* 1086, 1155—65, *Eschadale* 1177—90 etc.), might be a compound of ON. *eski* and *dalr*. The river Ash, which falls into the Lea, Herts, a little below Ware may be a Southern equivalent. A hill called Ashridge Common is situated c. 1/2 m. west of the lower course of the river. Note also *Eskebec* in Lancs. (Ekwall, 252), and the river-name Ashburn in Sussex and Devon (*æscburne* CS. 1323, orig. charter). Asche also occurs as a river-name in Germany (near Cette etc.) (Jellinghaus, Anglia XX., 267, Förstemann Ortsnamen I. 212). Förster points out that OE *æsc*, 'ash-tree', is often contained in compounds, as in Axford in Wilts. As for Ashford, Mds., it would perhaps be possible to look upon *Exeford* 1086 DB. as a contracted form of OE. *Ecclesforde* instead of postulating two name forms, *Ecci* and *Eccel*. Ashford in Kent from earlier *Essetesforde*, a. 1046 Thorpe (cf. *ācscēatesford* CS. 982) does not contain ON. *Æsketil*, but OE. **æscscēat*, 'the ashridge', as in Eshott, Northb. (*Esseta* 1186, *Esschet* c. 1200). Cf. Mawer, Pl.-Ns of Northb., p. 77. As has been pointed out by Dr. Grundy and by Ritter, p. 155, OE. compounds appear in the genitive in conjunction with other nouns (*æscford* but *ācscēates geat* CD. 597).

[2] The dating of the sound-change is hardly correct for England, where ē in **ēsk* must have remained at the time when the West Saxons extended their rule to Devonshire. To judge by archæological and historical evidence Devon can hardly have been conquered until the 7th century. This is also the view generally held by English historians.

[3] Cf. also Ekwall, EPNS. I. 1, pp. 24, 33, Scandinavian and Celts, p. 101 f.

Digitized by Google

An English river-name **Wisce* (from *wisc*) may be contained in Uxbridge and Uxenden, Mds. If this suggestion be correct the OE. base was **Wixanbrycg* and **Wixandun* with *x* for *sc* before *a*[1]. In late OE. or e. ME. *wix-* was rounded to *wüx-*, *wux-* (cf. ME. *wuste* for *wiste* in Layamon, Rob. of Glouc. etc.), whereupon the usual dialectal loss of *w* before *u* took place. Uxbridge is situated on the river Colne, which is here divided into many streams. One of these may have been called **Wisce*. In the immediate neighbourhood is Uxenden Farm on a small river or brook.

Wish has not been kept as a terminal in any modern place-name. Its meaning was forgotten, and it was replaced with the more familiar -wich.

The reduction of *sc* to *s*, as in Whistley, Berks, remains to be elucidated. Here a combinatory sound-change has operated, according to which *sc* passed into *s* before a consonant. Whistley is consequently the phonetic form, spellings with *sh* are due to the influence of the isolated word 'wish'. From the material adduced by Horn (Gutturallaute, p. 24) it is obvious that before *t* a reduction could take place already in OE.[2]. Horn thinks that a similar sound-change could take place before other consonants, although illustrative examples are missing.

Jordan, MEGr. § 18, holds the same opinion, and adduces OE. *flæslic* for *flæsclic* (cf. *flæslecu bearn* Bede, NED.: fleshly). Whistley and Wisley are safe parallels to *flæslic*. OE. *Wisleah*[3] and *Wisford* 854 CS. 475, near Orchard Portman, Devon, are probably best explained in the same way.

---

[1] Cf. Weyhe, Engl. Stud. 39, 166 f., and Jordan, MEGr. § 181.

[2] Additional instances of this sound-change are offered by numerous place-names called Marston, Wilts., Oxf., Staff., etc. (= 'homestead in the marshlands'). In the early spellings, there is a great vacillation between such phonetic forms as *Merston*, *Merstone* and *Mershton*, *Merscheton*, where *sh* has been introduced from the isolated word 'mersh'.

[3] Hence Kemble's emendation of *Wisleah* to *Wiscleah* is doubtless correct, although here, as in so many other instances, it is against the reading of the MS.

Digitized by Google

III.

OE. *Wase*, *Wæsce* in Place-names and River-names.

1. OE. *Wase* as a River-name.

Appleton Brook alias **Osse Ditch**, Berks.: *andlang wasan* 942 CS. 777, 956 CS. 977 (Abingd. Chart.); *east to wasan* 958 for 959 CS. 1047 (*ibid.*); *on wase* (for *wasan*), *of wasan* 968 CS. 1221 (MS. Corp. Chr. Coll.); *þæt on wase* (for *wasan*), *of wæse* (for *wasan*, another reading is *of wase*) 986 CS. 1222 (Abingd. Chart.). In his survey of Berkshire Charters[1] Dr. Grundy has identified this river-name with Appleton Brook, called Osse Ditch in the Tithe Award of Appleton (c. 1700).[2] The name has also survived in the field names Eaton Osse Field in Eaton and Osse Ditch Furlong in Appleton. In an independent position *Wāse* would have become Ouse (cf. below). Osse is due to shortening of the form *oase*, a 16th cent. spelling (see NED.) of Present English 'ooze' from Old English *wāse*. Appleton Brook or Osse Ditch is a mere runlet, and was probably named so because its bed was muddy or oozy.

The variants *wase*, *wæse* have given origin to much futile speculation. F. Langer, Zur Sprache des Abingdon Chartular, p. 28, suggests that they are due to an OE. word *wasu*. Jellinghaus, Anglia XX, p. 326, postulates an OE. word *wæs*, 'water', supposed to be etymologically identical with M. Dutch *wase*, 'mud', Dutch 'waas' = 'dampness', but there is no authority for either of these OE. words.[3] According to Francke, Etym. Woordenboek, p. 770, 'waas', 'dampness' occurs only in Modern Dutch, and is identical

[1] See the Berks, Bucks and Oxon Arch. Journal, vol. 27 ff.

[2] Birch and other writers have erroneously identified *Wase* with the Isis or Thames.

[3] Napier, Old English Glosses, p. 49 n., cannot be right in postulating an OE. strong fem. noun *wasu* (= *wase*, w. f.) from such glosses as warum, *wara*, *uasa* (= *sablonibus*, *sablonum*). In *uasa s* is miswritten for *r*, and *warum wara* is the gen. and dat. plur. of OE. *wār* meaning 'sea-weed' and 'sand' (see Bosworth-Toller). To assume with Napier (*loc. cit.*) and Clark-Hall, A S. Dict., p. 343, that OE. *wāse* 'ooze' had short *a* is inadmissible, considering the ME. and e. NE. spellings (cf. 6 *oase*, NED, *atte Wose* 1316, Ouse Ditch).

Digitized by Google

with M. Dutch *wase,* 'a damp piece of land'.[1] M. Dutch *wase* is usual in place-names, and to judge by such early forms as *Was* 1127, *Uuas* 1110, adduced by Förstemann, Ortsnamen II, p. 1250, there may have existed an early Dutch form *was,* by the side of *wase.*

OE. *wāse* is a late post-Conquest form for *wasan* (cf. *Use* for *Usan,* above p. 13 f.), and *æ* in *wæse* is due to mechanical transference to *wāse* of the interchange between *a* and *æ* for OE. *æ,* as in *Æbbandun* and *Abbendun* etc., which is extremely usual in all OE. texts from the transition period. Exact parallels are *hæran hæsl,* by the side of *haran* (OE. *hār*) *hæsl* CD. 687 (Harl. MS. 436), and *hær graf* CS. 1225 (Ab. Ch.), which Dr. Grundy identifies with *haran grafas* CS. 866 (ibid.). This mixture of OE. and ME. forms is particularly noticeable in the Abingdon Chartulary, as will be seen from the following variants: *abbodes dic, abbedes dic, abbes dic* CS. 906, 924, *Bulan mæd* and *Bulemed* CS. 491, 899, *Hundes hlæwe* and *Hundes Lacywe* CS. 687, a compromise between *lawe* and *laye*[2], *Gafer bæc* and *Gafer bice* CS. 810, 830 (OE. *bece,* with *e* raised to *i* before *c*). In the Harl. MS. I have noted *chealf hylle'* CS. 588, and *chielf hylle* CD. 867 (OE. *cealf* with ME. *ch* for OE. *č* and ME. *ie* for OE. *ea*).

Ouse, Berks: *Ut to wasan* 957 CS. 1005 (Abingd Chart.), at Buckland, Berks, 2 1/2 m. ENE. of Faringdon. Grundy (*op. cit.*) has shown that the *Wase* of this charter is a small stream, which

[1] Francke thinks that MD. *wase,* 'mud' 'damp earth' (from the root **uas-* **uōs*) may be etymologically identical with MD. *wase,* OHG. and OS. *waso,* 'sod', 'lump of earth'. OSW. *vasi,* Dan. and Norw. *vase* (cf. MD. *vase,* Verwijs and Verdam), 'faggot' 'bundle of straw' is supposed to occur in several Danish place-names, such as Vase, Vasegaard, Vasevei etc. (cf. Steenstrup, De danske Stednavne, p. 110), and perhaps in Lake Vasen, Sweden (cf. Hellquist, Sjönamn, p. 692). *Wase* in this sense is also found in Mod. Engl. dialects and in ME. (see NED. and EDD.). Hellquist, Etym. Ordbok, p. 1100, thinks that G. *wase* = 'piece of damp ground', 'sod' and Scand. *vasi,* 'bundle of straw' are not etymologically connected, although they seem to be related as to their meaning. H. connects the Swedish place-name Vasa with OHG. *waso* 'a piece of damp ground', but I suppose this is meant for M. Dutch *wase,* as OHG. *waso* only seems to mean 'a sod', 'a piece of damp earth' (Lat. *gleba, cespes, scrobem*). Cf. Graff I. 1063. But all these three words may have a common origin, on the supposition that the original sense of **uasōn* was 'a piece of damp earth or wet ground with bushes or tufty grass growing on it'.

[2] In DB. and later records *-lai* is often written for *-lau,* owing originally to confusion between *-lēa* and *-hlāwe,* which in an unstressed position came to be pronounced in the same way, i.e. as *-le* or *-la,* whereupon *-lai, -lei* (for *-lēage,* a variant of *-lēa*) was also written for *-hlāwe.*

Digitized by Google

rises at the SE. edge of the village, and falls into a backwater of the Thames not far from Tenfoot Bridge. The river-name has been kept in two field-names called Ouse Ditch. Ouse represents the regular phonetic development of OE. *wāse* exactly as in the common noun 'ooze'.

2. OE. *Wase, Wasse* as a Prefix.

Wassa dic: *From Beoccing mæde on ða gewrincloda dic to wassa dic dune ende,* 1026 CD. 743, Cod. Vint. (late spellings occur such as *witan* for *hwitan*). According to Grundy, *wassan dune* 825 CS. 389, is identical with *wassa dic dune* in CD. 743[1], which was situated on the boundary of King's Worthy and Martyr Worthy, two parishes on high and dry ground about 3 miles N. of Winchester. The *wasse* may have been an artificial water-course, a muddy or clayey ditch at the foot of the down.

Wesenham: *Wesenham,* var. *Wesanham* 961 CS. 1080 (Abingd. Chart). The name belongs here, if *wesan* is a false analogical spelling for *wasan.* Cf. above p. 32 According to Dr. Grundy, the place was on the boundary of Hurstbourne Tarrant, Hants, on high dry land, the 'meres' mentioned in the charter being artificial rain-water ponds, such as are made on these high dry lands where there are no streams. This being so, *wese,* if a spelling for *wase,* may have the same sense as in *Wassan dic,* which has just been discussed. The entry *guttes cumbes heafod* occurs in the bounds, and 'gut' means watercourse.

Wasanhamme: *Wassam* (for *Wassan*) *hamme* 940 CS. 762 (Abingd. Chart.); *Wassanham, Wasanhamme* 1007 CD. 1303 (*ibid.*), near White Waltham (3 m. S.W. of Maidenhead), Berks. The meaning is the enclosure near a muddy rivulet, ditch or meadow. A *wifeles wyll* is mentioned in the bounds.

Washfield, Devon, 2 1/2 m. N.W. of Tiverton, on a hill near

[1] This being so, *wassan dun* is evidently an elliptical formation of the same kind as *hunig weg* for *hunig wielles weg* CS. 179, 624, and other instances dealt with by Ritter, Vermischte Beiträge, 89 ff. Here I may venture the suggestion that *corna wudu* (cf. Cornwood, Devon), *corna lit, corna broc* CS. 1007 etc., is often an ellipsis of *corntreowa wudu, broc* etc. The cornel-tree (*Cornus sanguinea*) favours sloping hills and damp places, and is an adornment to many English river-side places. Ritter draws attention to similar instances of ellipsis, such as *dolh crundel* for *dolgrunan crundel,* OE. *hnutlēah, hnutwille* for *hnutbeama leah, wielle* etc.

Digitized by Google

the Exe. There is a marsh marked on the Ordinance map $^1/_2$ m W. of Washfield. We have to distinguish between Washfield and Little Washfield. Early forms of Washfield are: *Wasfella* 1086 DB.; *Wassefeld* 1242 BF. p. 762; *Wasfeld* 1303 FA.; *Washfelde* 1316 FA.; *Wasfelde* 1346 FA.; *Washefeld(e)* 1428 FA. — Early forms of Little Washfield are: *Wasfelta* 1086 DB.; *Wassefeld* 1242 BF., p. 761. Washfield has a high situation, and as there is no river in the immediate neighbourhood, it has probably been named after the marsh. As the early forms at my disposal show no traces of dialectal *e, ai* (cf. the corresponding forms of Washford), it is most probable that the base is Old English *wāse*, 'marsh', in which case the meaning is 'the open marshland'. At a later date *wash-* was substituted for *was-*.

3. OE. *Wase wasse* as a Terminal.

Alderwasley, Derby, 4 $^1/_2$ m. SW. of Matlock: *Alrewaseleg* 1251 Ch.R.; *Arelewasseleg* 1254 IPM.; *Arlewashale* 1254 *ibid.*; *Allerwale* (assimilation of *sl* to *l*) 1296 *ibid.*; *Allerwasle* 1327 *ibid.* Walker, Pl.-Ns. of Derb., p. 158, adduces four more forms from the 15th cent. and five from the 16th cent., all of which have *-was-*, with the exception of *Alderwashele* 1520 and *Allderwaislee* 1587, where the more usual word *-wash, -wais* has been substituted for *-was*. The meaning is 'the alder-tree marsh'. OE. *alor* and *wāse*.

Alrewas, Staff., pronounced (ɔlrəz), on the Trent, 5 m. NE. of Lichfield: *Alrewasse* 942 CS. 771, Hengwrt MS. (late); *Alrewas* 1086 DB.; *Alrewas* 1284 FA., 1295 IPM.M.; *Alrewas* Edw. I IPM.; *Alderwas* Edw. I Index II; *Alrewys* (*is* for unstressed *as*, or substitution of *-wisc* for *-was*) 17 Edw. I IPM. M.; *Alrewas* 1316, 1346 FA.; *Allerwas* 1325 Coram Rege Rolls; *Alerwas* 1332 Lay SR.; *Alrewas* 1401, 1428 FA. — 'The alder-tree marsh'.

Allerwash (Barth.) or **Allerwas** (FA.), Northb., 6 m. NW. of Hexham: *Alrewas, Allerwas* 1205 Pi.R.; *Allerwas* 57 Henr. III IPM.; *Allerwasse* 1271 Ch. R.; *Allerwasch* 1323 Ch. R.; *Allerwash. Allerways* 12 Edw. I IPM.; *Allerwasshe* 1346 FA.; *Allerwasch* 1347 IPM. M.; *Allerwasse* 1309 IPM.; *Allerwhasse* 1428 FA.; *Allerwash* 1724 Cox. Mawer, Pl.-Ns. of Northb., p. 4, may be correct in deriving the last element from OE. *wæsc* 'watery or flooded land'. I have placed it here, because there are late forms with *s*.

Digitized by Google

and because substitution of *-wash* for *-was* is usual in other cases. Moreover the prefix is the same as in the two preceding names, and I have found no safe instances of OE. *wæsc* as a terminal. — 'The alder-tree marsh'.

Bolas Magna, Shropsh., on river Tern, 6 1/2 m. NW. of Newport: *Bowlewas* 1255 HR.; *Bolewas* 1284 FA.; *Bowlas* 1284 Tenure R.; *Boulwas* 1291 TE. Five more forms adduced by Bowcock, Shropsh. Pl.-Ns., p. 47, have *-was* in the second and *ou, ow* in the first element. Val. Eccl. 1534—35 has *Bollas,* Cox 1724, *Bolas.* The meaning of the first element is uncertain. ME. *bothel-, boul-,* 'building' (cf. Ekwall, Anglia: Beibl. 28, pp. 82 ff., Mawer, Pl.-Ns. of Northb., p. 33) would be a likely base, if we could assume it was compounded with other words than *-tun;* cf. Bolton etc., Lancs. (*Bodeltone* 1086 DB., *Bowelton* 1227, *Boulton* 1304, Wyld, Lancs. Pl.-Ns., p. 72).

Broadwas[1], Worc., on the Teme, 7 m. W. of Worcester: *Bradevvassan* (rubric), *æt, into Bradewassan, Bradeuuesse* (*e* because of weak stress — cf. below p. 39 — or owing to influence from OE. *wesce*) 779 CS. 233, Worc. Chart.; *Bradewesham* 1086 DB.; *Bradewasse* 1148 Ch. (*v.* Thomas, Survey of Cath. Church of Worc, 1737); *Bradewas* 1275 Lay SR., 1291 TE.; *Bradewas* 1304 IPM. M., 1327 Lay SR., 1428 FA.; *Bradwas* 1535 VE. *Bradwas* is the most usual form in 16th cent wills, *Brodwas* in 17th cent. wills. — 'The broad marsh'.

Buildwas, Shropsh., on the Severn, 3 1/4 m. NE. of Much Wenlock: *Beldewas* 1086 DB.; *Buldewas* c. 1135 Dodsworth's MSS., 1175 Chart. (Monasticon), 1221 Eyton's Antiq., 1132 Pi.R., 1316 FA.; *Billewas* c. 1139 Chart. (Monasticon), 1216—22 Salop Chart.; *Bildewas* 1176, 1190 Chart. (Monasticon), c. 1210 Haughmont Chart.; *Byldwas* 1535 VE. Although there is no clear instance of a first element in *-was* names with a possessive sense, Bowcock, Shropsh. Pl.-Ns., p. 5, may be right in deriving *Bilde-, Bulde-* from OE. *bylda,* 'a builder', which however need not have been a personal name. A more likely basis is ME. *büild,* 'house', from OE. **byld,* by the side of *bold,* as has been suggested by Duignan. — 'The marsh with or near the house or houses'.

Hopwas, Staff., pronounced (hɔpəz), 2 m. W. of Tamworth:

[1] Mr. Houghton has communicated numerous early forms of Broadwas and other place-names ending in *-was.*

[2] The local pronunciation of Alrewas and Hopwas has been communicated by Mrs. V. Pelling (Lichfield).

Digitized by Google

Opewas 1086 DB.; *Hopewas* 1165 Pi.R.; *Hopwas* 1285 Coram Rege R., 1293 Ass. R.; *Hopewas, Hoppewas* 1256 IPM. M.; *Hopewas* 1294 Ass. R.; *Hopewas* 6 Edw. II IPM. — 'The low-lying marsh'. OE. *hop,* 'small enclosed field or valley in the midst of fens', and *wāse.*

Pirewasse: *On pirewasse, of pirwasse* (for *wāsan*) in Hanbury, Staff., 951 CS. 890. *Pirewasse* was evidently a small stream falling into *Pirebroke* (in the same charter), or a watery meadow on its banks. *Pirebroke* means 'the pear-tree brook', *Pirewasse,* 'the pear-tree stream or meadow'. OE. *pirige,* 'pear-tree', and *wāse.*

Rotherwas, Heref., on the Wye, 2 m. SE. of Hereford: *Retrowas* 1086 DB.; *Rudrewas* 1243 TN.; *Rotherwas* 1271 Episc. Reg., 1316 FA.; *Rutherwas* 1327 de Banco R.; *Rutherweos* (a compromise between the weakly stressed form *-wes,* and the full form *-wos*) 1378 IPM.; *Retherose* 1645 Civil War Pamphlet (cf. Bannister, Heref. Pl.-Ns., p. 164). — 'The cattle-marsh'. OE. *hrȳðer,* 'cattle', and *wāse.*

Strangeways, Lancs., near Manchester in the tongue between the rivers Irk and Irwell: *Strongways* 1306 (VCH. IV, p. 260); *Strangwas* 1322 Lanc. Inq.; *de Stranways* 1323 *ibid.; de Strangwas* 1326 Abbr. Plac.; *de Strangways* 1326 Lanc. Court. R.; *Strangewayes* 1349 (VCH. IV. 206), *Strangewayes* 1546 PF.; *Strangwyshe* (substitution of *-wish* for *-ways*) 1551 *ibid.* Wyld, Lanc. Pl.-Ns. p. 243, suggests that the name contains OE. *strang,* 'strong' and *wæsc,* 'overflow of water', but OE. *strang* (as in *wind strang*) seems hardly to occur in place-names, and *wæsc* in place-names generally means 'flooded land' etc. not 'rushing water'. Moreover, the terminal is never spelt *-wash,* only *-was* and *-ways,* which has been kept in the modern form, and there is no medial *-e-.* On the other hand, *-ways* can hardly be OE. *wāse,* for, according to Ekwall, Lanc. Pl.-Ns., p. 21, OE. *ā* becomes *ō* S. of the Ribble. *Strangeways* may be due to ON. **Strangveisa,* 'the bleak or unpleasant marsh land'. According to Hellquist, Sjönamn, p. 582, *strang* in this sense is usual in Swedish and Norwegian lake- and river-names, as in Strångbäcken, Strångsjö, Strångvik (Sweden), Strangen (Norway) etc. (cf. *strangr marr*). The etymology I have suggested fits the situation of the place, and will also account for the absence of a medial *e* in the early spellings, in some of which OE. *wāse* has been substituted for ON. *veisa.*

Sugwas, Heref., on the Wye, 3 ½ m. W. of Hereford:

Digitized by Google

Sucwessen (*e* for *a*, cf. p. 35) 1086 DB.; *Sugwas* 1276, 1344 Episc. Reg., 1475 IPM.; *Suggewas* Henr. VII IPM. The meaning of the first element is uncertain. It may be OE. *sucge*, a name for the white throat and other birds, but we should then have expected a medial *e* in some of the early spelling. Goodall, South Yorksh. Pl.-Ns., p. 275, thinks that Sugden, Sugworth, and Sug Marsh, Yorksh., contain dial. Engl. 'sog', 'sug' = 'a swamp, bog, quagmire', not recorded until the 16th cent. (Leland). According to NED., the origin of this word is obscure. Goodall connects is with Welsh 'sug', Gaelic 'sugh', which seems to be recorded only in the sense of suck, juice, sap. If *g* is due to earlier *c* (cf. *Sucwessen* DB.), the base may be an OE. noun **suc* by the side of *soc* (from *sūcan*), as in *soces seaƀ* 932 CS. 691, which may have had the sense of drainage or drained ground (cf. Middendorff, p. 120), and to which there seems to have been a weak correspondent OE. *succe* or *succa*, as in *succan pyt* 969 CS. 1234 (Smith's Beda), *succan scylfe* 961 CS. 1071 (Cod. Vint.). Cf. Middendorff, p. 129. In OE. *soc* is recorded only in the sense of 'suck given to a child', but in modern dialects it means 'wet and moisture collecting in soil' (see NED. and EDD.).

4. The River-Names Washbourne and Washbrook.

Great and Little Washbourne, Worc. and Glouc.[1]; Great Washbourne has always been in Gloucestershire, but Little Washbourne was in Worcestershire until 1844. The Washbournes are situated in low-lying ground on a small brook, a tributary of the river Carrant. The valley could be marshy from its situation: *Viculus qui nominatur æt Uuassanburnan qui habet ab oriente vadum qui dicitur Geolwaford* ('the yellow ford') 780 CS. 236 (Worc. Chart.); *Uuassanburna* 840 CS. 430 (*ibid.*); *Wasseburne* 977 CD. 640 (*ibid.*); *Waseburne* 1086 DB.; *Wasseb.* 1177 Ind. I; *Wasseburne* 1275 Lay SR., 1240 Reg. Prior. Wig., 1295 IPM.; *Wassebourne* 1327 Lay SR., 1347 CR.; *Wassheburn* 1348 CR.; *Wasshebourn* 1340 Inq. Non.; *Knyghtes Wassheborne* 1492 IPM.; *Washborn* 1546 Wills, 1676 PF. The absence of dialectal *e, ai* in all the forms indicates that the first element is OE. *wāse*,

[1] The majority of the early forms have been communicated by Mr. F. Houghton, who has also supplied me with information about the local features of the places.

Digitized by Google

'marsh', not *wæsce* or *wæsc*.[1] The earliest OE. reference ('the hamlet called at Washbourn, which towards the East has a ford called the yellow ford') enables us to conclude that Washbourne was originally the name of the small river on which the village is situated. The name implies either that the river runs through marsh land, or that its bed is muddy or oozy. Compare my previous remarks on Ouse Ditch in Berks. The early forms show that from about 1350 the more usual name-element Wash- was substituted for Was-.

Washbourne, Devon, 4 m. SW. of Totnes: *Wasseburna* 1242 BF. 777, *de Wasshborn* 1303 FA.; *Wasseburn* 1346 FA.; *Waysseburn* 4 Edw. I IPM.; *Weshbourne, Wesshebourne* 1428 FA. — **Lower Washburton,** near Halwell, is called *Waseborna* in DB. (1086).[2] All these places are situated on the river Wash, which must have been called Washbourne at an earlier date.[3] The banks of the river are high and steep. The early forms (*Wasse-, Waysse-, Weshe-*) point rather to OE. *wæsce* than to *wāse*. The meaning is 'the sheep-wash river' or 'the river with a muddy bed', if the spellings with *ai, e,* are due to the analogy of compounds with Wash-.

Washbrook, Suff., 3 m. SW. of Ipswich on Belstead Brook (a small tributary of the Orwell), which must formely have been called Washbrook: *Wassebrok* 10 Edw. II IPM.; *Wassebrock* 1332 Cat. AD. II; *Wasebrok* 3 Edw. III, *Whasshebrok* 4 Edw. III, *Washe-, Waschebrok* 12 Edw. III Cat. AD. II; *Wasshebrouk* 45 Edw. III Cat. AD. III; *Wasshebroke* 48 Edw. III PF.; *Washbrok* 18 Henr. VI PF.; *Waysshbroke* 26 Henr. VI PF.; *Wascebrok* 56 Henr. VI Cat. AD. II; *Washebrook* 1500 Index I. The almost regular spellings with *a,* point to *wāse,* the consistent occurrence of *s(c)h* from about 1300 to *wæsce.* Here, as in the previous case, it is difficult to decide if the meaning is 'the sheep-wash river' or 'the muddy river'. I am inclined to prefer the second of these alternatives, OE. *wāse* being well evidenced as a river-name.

---

[1] Ashborough, Ashley, and Ashridge in Worcestershire, and Ashton in Gloucestershire, all containing OE. *æsc,* 'ash-tree', often have *e, ai* in the early spellings. See Duignan, Worc. Pl.-Ns., p. 6 f., and Baddeley, Glouc. Pl.-Ns., p. 9.

[2] *Aisbertona* 1086 DB. is identified in VCH. with Washburton in Ashprington, but is more likely to be an early form of Ashprington itself (perhaps from the river Ashbourne).

[3] In the neighbourhood are two other rivers called Harbourne (OE. **Heorotburna*), 'the hart-brook', and Ashbourne (OE. **Æscburna*), 'the ash-brook'.

Digitized by Google

5. OE. *Sceapwæsce.*

Sheepwash, Devon, 10 1/2 m. NW. of Okehampton, near a spot where an old road crosses the Torridge: *Sepewas* (?) 1212 BF.; *Sepewesce* (?) 1230 Ch.R.; *Scepwas* 1303 FA.; *Shepwaysh* 1316 FA.; *Shepwaysh* 1428 FA. — 'Place for washing sheep'.

Sheepwash, Northb., 4 1/2 m. E. of Morpeth. Mawer, Pl.-Ns. of Northb., p. 175, adduces the following early forms: *Sepeuas* 1177 Pi.R.; *Schipwas* 1296 SR.; *Shepwash* 1379 Hodgson and Hinde III. 2. 68; *Schipwesshe* 1577 Barnes; *Shipwashe* c. 1750 Wallis. — 'Place for washing sheep'.

Shipston-on-Stour, Worc., 6 m. E. of Chipping Camden: *Juxta fluminem qui dicitur Stur vel vadum nomine Scepesuuasce, Scepvvæisctune* (rubric), *Sceptstoune* (on margin) 764×775 CS. 205, Worc. Chart.; *Scepuæsctun, in ripa Sturæ fluminis* 964 CS. 1135, M. S. Harl 7513 (12th cent. copy); *Scepestun,* 11th cent. charter (Thomas, Survey of Church of Worcester 1737); *Scepwestun* 1086 DB.; *Sepwestun* 1240 Reg. Prior. Wig.; *Sc'pestone* 1275 Lay SR.; *Chepston* 1291 Tax. E.; *Shepeston* 1355 PR.; *Schepewestone* c. 1300 Annales Mon.; *Shipston* 1542 Letters and Papers, Henr. VIII. The 11th cent. spelling *Scepestun* reflects the local pronuncation of that date. The scribe of the Worc. Chartulary likewise wrote first *Scepes* for *Scepwasce,* but on second thoughts added the fuller form *uuasce.* Hence *Scepesuuasce* is a compromise between *Scepes* and *Scepuuasce.* 'The farmstead near the place for washing sheep'.

Sheepwash: *Andlang weges on Bregeswipestan. of þam stane on sceapuæscan. andlang sceapuæscan* 749 CS. 179; *andlang sceapwæscan* 909 CS. 628; *and lang alor burnan oð sceap wæscan upp and lang sceap wæscan to sceap wæscan forda,* 909 CS. 624; *Erest þær sceapwæsce scet on aleburnan - - - of þam wille on sceapwæscan and land sceapwascan oð þ easte on aleburnan* 959 CS. 1051. All the entries are from Codex Vintoniensis, and refer to a grant of land at Whitchurch, Hants.[1]

No. 1051, which is far the worst from a linguistic point of view,[2] gives a most elaborate account of the bounds. The material

---

[1] Grundy, Hampshire Charters p. 92 f., identifies *Alorburnan* with the Enborne river, and *Sceapwæsce* with a brook which flows parallel with, and close to the W. boundary of Highclere.

[2] Here only we find the peculiar form *cofringtreo* for *coferantreow* CS. 179. (= **Ceaferingtreow*?)

Digitized by Google

gives us an excellent idea of the importance of sheep-breeding, one of the corner-stones of England's wealth and prosperity even in remote Anglo-Saxon times. The procedure of washing the early flocks has been commemorated in local names all over England, from Durham to Devon and Hants. We can also form a fairly accurate idea of what a 'sheep-wash' really was like. It could be a small stream (cf.: 'where the Sheepwash falls into the Alderburn'), but was more often situated at the ford of a river, where the sheep could stand comfortably in the shallow waters, while they were being washed. A ford is mentioned in connection with three such places in the Old English charters, and Sheepwash in Devon seems also to be situated near a ford.

6. OE. *wæsce, wæsc.*

Washford: *In wæsceford, of wæsceforda* 958 CS. 1040 (orig. charter), concerning a grant of land at *Stantun in pago Magesætna*, which Birch identifies with Staunton-on-Arrow, Heref. Cf. also Mc Clure, British Pl.-Ns., pp. 166, 288. From the previous discussion it is almost certain that *Wæsceford* means the ford where sheep were washed. *Wæsce* is a shortened form of *sceapwæsce*. In his paper on Hampshire Place-Names (Proc. of Hampshire Arch. Soc., vol. IX., p. 260) Dr. Grundy points out that in Hampshire 'wash' is the word generally used about a sheep-wash.

Washford Pyne, Dev. 8 m. N. of Crediton, highly situated, near the junction of two small streams forming the Datch River. In the records, a distinction is made between Great Washford and Little Washford. The early forms of Great Washford are: *Wasforda, Wafforda* (*ff* for *sf*) 1086 DB.; *Wafford* 1219 PF.; *Wasford'* 1242 BF., pp. 760, 774, 778; *Wasseford* 1242 BF., p. 356, 1262—3 PF.; *Wayshford* 1316 FA.; *Wasseford* 1346 FA.; *Waysford, Waysshefordе* 1428 FA. — The early forms of Little Washford are: *Wesfort, Wesforda* (3 ×) 1086 DB.; *Parva Waysheford* 1316 FA. The high situation of the place makes it improbable that the base is either OE. *wāse*, 'marsh' or OE. *wæsc*, 'place easily flooded'. The terminal 'ford' and the early spellings (*Was(se)-*, dial. *Wes-*, *Waysh-*) makes it obvious that the meaning of the name is 'a ford where sheep are washed'.

River Wash, rises in Leicestershire and flows eastwards through Rutland to the Welland in Lincolnshire: *Aqua quæ*

Digitized by Google

vocatur was de Weland HR.; *Wasch* Leland I, 23; *Wash* Leland I, 99. There being no final *e* in the earliest spelling, the base ist most likely to be OE. *(ʒe)wæsc,* 'flooded land'. Throughout the greater part of its course, the Wash flows through vast stretches of marshland.

Lake Wastwater, Cumb., and **Was(t)dale,** valley of this lake: *Wascedale* 1231 PF., 1298 IPM.; *Wassewater* 1294.; *Waswater* CR. 1322; *Wascedale* 15 Edw. II, 8 Edw. III IPM.; *Wasdale* 26 Henr. VI Cat. AD.; (cf. Sedgefield, Pl.-Ns. of Cumb., p. 121). The few early forms speak in favour of derivation from OE. *wæsce,* in which case the meaning is 'the sheep-wash lake'. The name might also contain the Celtic personal name *Was(s)o* (cf. below, p. 52) confused in the spelling with the continental *Wazo* (cf. below p. 48). The early spellings do not speak in favour of Ekwall's (EPNS I. 1. 63) suggestion that the base is ON. *Vatzdal* (from *Vatnsdalr*), and it is also more plausible that Was(t)dale was named after the lake. Personal names are found in the first element of many names for lakes in this part of England.

OE. *wāse,* 'mud', Mod. Engl. 'ooze', from Prim. Germ. **uaisōn* is generally supposed to represent a different grade of the IG. stem **uis* contained in the German word Wiese. It is etymologically identical with ON. *veisa,* 'pool', 'watery, marshy place', which occurs in numerous Scandinavian river-names and place-names.[1]

In Old English *wāse* means 'mud', especially in the bank of a river or an estuary (Bosworth-Toller). In ME. it also had the sense of 'mud-bank' (NED). There can be little doubt, however, that *wāse* also meant 'a marshy meadow', 'a piece of marshland'. This sense appears in the entry *Wapping atte Wose* 1346 Cat. AD., which means Wapping in the marshland. Wapping, now an East London district, was formerly a village situated on the Thames, where the London Docks are now. In those days, the whole district east of the Tower was a vast stretch of marshland. Wapping itself is hardly a patronymic, as has been suggested by Gover, Pl.-Ns. of Middlesex, p. 91, but etymologically connected with OE. *wapol,* 'froth'. Hence its meaning is 'the marshland' or 'the marshland-dwellers' (cf. Ekwall, Pl.-Ns. in *-ing,* p. 52).

Two small rivers in Berkshire, formerly called Osse or Ouse

[1] See the dictionaries by Fritzner and Jonsson, Hellquist, Sjönamn, p. 701, Steenstrup, De danske Stednavne, p. 110.

Digitized by Google

Ditch, contain OE. *wāse,* and were named so, on account of their muddy beds or from some marshy meadows situated on their banks.

OE. *-wasse, -wassan* in such modern names as Broadwas, Buildwas etc. is considered by Ritter, Vermischte Beiträge p. 72, to be a pre-Saxon word, evidently because of the double *ss* in *wasse,* which apparently cannot be derived from any known Teutonic name-stem.[1] A close scrutiny of the OE. material, however, reveals two important facts. *Wasse* is found only in charters of post-Conquest date, where it never occurs independently but either as a prefix (*wassa dic, wassan dune, Wassanham* by the side of *Wasanhamme*), or as a terminal (*pirewasse, alrewasse, Bradewassan*). In both these positions a long vowel could have been shortened at the time when the charter was written. In my opinion *wassan* is a scribal variant of *wasan* with double *s* after the French fashion[2], or as a device to show that the long vowel had been shortened. It has been repeatedly pointed out that consonants were often doubled in OE. texts from the transition period, and, in opposition to the majority of earlier writers, who hold that such spellings indicate that the consonant was pronounced twice as in Old English and in modern Italian, I am inclined to believe that this doubling indicates shortening of the vowel, which to judge by the material must have taken place, not only when two consonants followed, as in *brŏhte* for *brōhte,* or in trisyllabic words such as *hĕafodes* < *hēafodes* (cf. Luick, HEGr., § 352, 353), but also in unstressed position in general, and in connected speech when a final consonant was immediately followed by a word beginning with another consonant.[3]

---

[1] Identity with Swedish 'vass', = 'reed', O.Sw. *hvas, vas* (cf. Norweg. 'vassa' = 'to wade'), also in place-names, such as Vännevass, Sweden (cf. Hellquist, Etym. Ordbok, p. 1101) is out of the question. The WG. word for O.Sw. *vas* was OE. *hrēod,* OHG. *(h)riot,* OLG. *ried.* Kemble, Saxons in England II. 452, postulates an OE. *Hwessingas* from *Hwessingatun* CS. 1131, MS. Soc. Antiq. Lond. (late). According to Birch, this form is probably an error for Werrington Northants. Other names mentioned in the charter are from Huntingdon and Northants. Mr. Karlström, however, is probably correct in identifying *Hwessingatun* with Whiston, Nhants, *Wicentone* DB., *Wichintone* 13 c. Ramsey Ch., *Wyston* 1284, *s* for *ch* being in all probability due to French influence.

[2] In post-Conquest MSS. no clear orthographical distinction is made between OE. single or double consonants.

[3] For illustrative material, see Morsbach ME.Gr., pp. 67 ff., Bülbring, AE. § 548 f., Hackmann, Kürzung langer Tonvokale, p. 4, Langer, Zur Sprache des Abingdon Chartulars, p. 25, Schlemilch, Beiträge zur Sprache und Orthographie

Digitized by Google

The following spellings from charters are exact parallels to *wassan* for *wasan* as a prefix or a suffix in compounds: *readdan wille* ('the red well') CS. 834, Ab. Chart.; *Boxorran* ('the box-tree bank'), Abingdon Chart. (ed. Stevenson) I. 160; *turdingsceatt* (OE. *scēat*) CD. 673 Cod. Vint.; *ullan crywele* ('the owls' hole'?) CS. 624, Cod. Vint.; *deoppan dælle* ('the deep dale') CS. 621, *ibid.*; *sceatte leage* CS. 620 Brit. Mus. Harley Ch. A close examination will probably reveal that in charters of the transition period the doubling of consonants after a long vowel in place-names is, on the whole, confined to the first and second elements of place-name compounds.

The persistent use of *ss* in *wassan* may also be due to the fact that after *ā* had been shortened, the etymological connection with *wāse* was forgotten, whereupon it became customary to write *wassan* instead of *wasan*.

It will be convenient to discuss here another problem of paramount importance, not only for the interpretation of the forms of *wāse*, but for the whole question of the reliability of OE. forms of place-names which are only evidenced in charters of post-Conquest date. We know that such charters are in most instances copies, often negligently executed, of OE. originals, which, as a rule, are no longer extant. A fact which has not been sufficiently dwelt upon, is that these copies, although written in Anglo-Saxon, often show obvious traces of ME. spelling and pronunciation. This holds good particularly where the forms of place-names are concerned. The scribe, who must often have been familiar with the contemporary spelling and pronuncation of the place-names he had to record, frequently introduced, quite unconsciously, such ME. forms in the copies he had to execute. I have already had occasion to point this out more than once in the previous discussion of the material.

It is moreover certain that in many instances the compilers of ME. chartularies had not any original OE. documents at their disposal, but had to manufacture the evidence necessary to prove that certain grants of land had been bestowed on their monastery by Saxon benefactors. Many monastic land-books or charters were destroyed during the turbulent times of the Viking raids, and at a later date when the rights of the monastery were chal-

etc., p. 65, Williams, Die Vokale im Codex Vint. (Anglia XXV, p. 399). Note in particular such instances as *wissum* (= *sapientibus*), *arissene*, and *rihtwissesta* adduced by Schlemilch.

Digitized by Google

lenged by Norman kings or barons, it became a matter of vital importance for the abbot or the monks to prove in writing that they were the rightful owners of the lands in their possession. In their sad plight, they sometimes had to manufacture or forge documentary evidence of this kind, and such a *pia fraus* was scarcely considered a deadly sin by those who benefited from it.[1]

As regards the demarcation of the boundaries and the Latin text, which is often conspicuous for the horrible maledictions pronounced on anyone who presumed to infringe the right of ownership, the difficulties were overcome by a fair knowledge of Anglo-Saxon,[2] and by comparison with original deeds, but it would often not be possible to ascertain the true OE. forms of localities and place-names mentioned in the grant. Although the uncertainty which prevails in the rendering of place-names can be accounted for in the majority of cases, as reflecting the contemporary pronunciation (this explanation would seem to be more feasible when the copy of the charter was dictated), it is sometimes necessary to assume that the scribe was forced to introduce into a would-be Old English charter, the contemporary forms of a place-name,[3] or at any

[1] Cf. on this Palgrave, Rise and Progress, p. 209 f. Mr. Stevenson (Crawford Charters 90) has been able to trace the details of such a forgery.

[2] Cf. Earle's remarks on the Winchester Cartulary in Land Charters p. CVIII.

[3] A remarkable error has been pointed out to me by Mr. Fägersten, who is investigating the place-names of Dorsetshire. In the MS. Harl 61 a copyist has altered the unfamiliar *Ceatwanberge* (CS. 526), which Mr. Fägersten has identified with Chebbard, 1 m. W. of Dewlish, Dors., to *Scaftesburg* (CS. 525) (= Shaftesbury), one of the principal places in Dorset. Other obvious errors are *Collingtune* CD. 824 for *Sillingtune* Cartæ Antiquæ (C.C. No. 1) = Sullington, Suss. (?) (cf. Stevenson, Crawford Charters, p. 98), *Bilinchon* Thorpe, p. 383, for *Dilingtune* CS. 1311 = Dillington, Hunt., and probably also *Sidemyntone* 939 CS. 738 for *Sidelyng* CS. 739 = Sydling, Dors. Considering this list of erroneous forms, which could be considerably added to, I venture to suggest that *Merelafan* 1015 CD. 722, Cod. Vint. = Great and Little Marlow, Bucks., is a scribal error for *Merelauan*, a late form for OE. **Merehlāwan*. — *Hyldan hlef* (CS. 1051) in Codex Vint. for *Hildan hlewe* (CS. 1051) and *Hildan hlawe* (CS. 624) would be an exact parallel to *f* being written for *u*. Convertedly, Anglo French *u* for OE. *f* is written in *Afintun*, *Auintun* CS. 1068, Cod. Vint. = Avington, Hants. The base may be OE. *Afa*, *Eafa* (an *a*-mutated variant), especially if Avington is etymologically identical with Yavington, *Yabindon* 14 c., in the same parish. The name of the founder is probably contained in the boundary mark *Eafan hling* CS. 488 situated 1 mile W. of Avington; cf. Grundy, Saxon Land Charters of Hampshire, p. 95, Stenton, Berks Pl.-Ns., p. 41, n. 6. If this suggestion be correct, the sense of Marlow is not 'the settlement on what was left by the mere as it retreated' (OE. *lāf*), as has ingeniously been proposed by

Digitized by Google

rate a faked counterfeit of what they considered to be the authentic Old English form. Mistakes are particularly usual in the rendering of the inflexional syllable in compounds. The dative takes the place of the nominative, false genitives are inserted and so on. Consequently a good deal of discrimination is desirable when post-Conquest charters are used as evidence of OE. place-name forms.

By applying what has been said to such spellings as *wassan*, we should notice that there were two other OE. words of frequent occurrence in place-names, viz: — *wæsce* and *(ʒe)wæsc*, which in ME., when French *s* was the usual symbol for OE. *sc*, came to be spelt in the same way, i. e. as *wase*. In later ME. when *s* was written for OE. *s* in *wase*, and *sh* or *sch* for OE. *sc* in *wæsc(e)*, these two words were confused, generally so that the more common *wash* was substituted for *was*. Nevertheless, I hardly think that *wassan* in the OE. charters can be a French spelling for *wæscan, wascan*, the two words being kept orthographically apart in all the different collections of charters that I have used.

In order to distinguish between *wæsce* and *wase* in the ME. spellings, I have adopted the following principles. When the combined orthographical evidence points to *wæsc(e)* I have assumed this to be the base, if the local features of the place allow of such an interpretation. Moreover it seems probable that *-wæsce* occurs as a terminal only in such names as Sheepwash.

OE. *(ge)wæsc*, n., is evidenced only in *wætera gewæsc*, Wright and Wülcker 179[35] = *alluvium aquarum*. It is explained in Bosworth-Toller's AS. Dictionary as 'a washing up or overflow of water', 'land formed by the washing up of earth'. This is the meaning of the Wash, the estuary of the rivers Ouse, Nen, and Welland, between Norfolk and Lincolnshire. Leland, IV. 115, mentions 'the sands of the *Wasche*', and the place is referred to in Holinshed's Chronicle as *the Washes*. In late ME. and early NE. *wash*, sb., had also the meaning of 'a low-lying tract of land, which was often flooded', 'a ford', 'a stream running across a road' (see NED.: wash, sb. 7), and in modern dialects 'a wash' can mean

---

Mawer and Stenton (Bucks Pl.-Ns., p. 186), but 'the hills or barrows by the mere or lake'. All the ME. forms of Great and Little Marlow exhibit *-laue*, *-law* and *-low*. The two places are situated in the close proximity of the Chiltern Hills. Near Great Marlow lies a small place called Hillside, and a name, compounded with -low (Taplow, see Mawer and Stenton, p. 232) is situated three miles SW. of Great Marlow.

Digitized by Google

'a shore or piece of land covered at times by water', 'a mere' (see Wright EDD.). Mawer (EEPN. I. 2, p. 63) is probably right in assuming that *ʒewæsc* could have this sense even in OE. In ME. Wash was the name of a forest in Winchwood, Hants., as shown by the following entries: — *Wesse, Weyse, Wase, Whisse* (*i* for *e*) 1242—47 CR., *in bosco de la Wasche* 1251 CR., *La Wasshe* 1282 CR. It may also be contained in the river Wash, Lincs.

All places called Sheepwash and possibly a few others, such as Washford and Washbourne, Devon, Washbrook, Suff., contain OE. *scēapwæsce*, w. f.[1], or *wæsce*, meaning place for washing sheep.

OE. *wāse* is rare as a prefix (Washfield, Devon, Washbourne, Glouc.), but very usual as a terminal, especially in the West of England. Some scholars have assumed that the terminal in Alrewas, Broadwas etc. is OE. *wæsce*, but this is inadmissible, as long as it has not been proved that OE. *sc* could pass into *s* in these parts of England. Such an assumption is incompatible with our present knowledge of OE. and ME. dialects, and is not supported by the forms of other Western place-names containing the sound-combination *sc*[2]. What speaks against it is also the occurrence of *wasse, wassan* in OE. charters which, on the whole, distinguish orthographically between OE. *sc* and OE. *s*, and also the consistent ME. spellings with *s* in Alderwas etc. Such early forms as *Retherose* and *Rutherwcos* also speak in favour of *-wāse*.

The loss of final *-e* in *-wāse* and *-wasce* (cf. *Alrewas* DB. *Sepeuas* 1177) is not very remarkable, as a final *e* could be dropped in trisyllabic words as early as the 10th and 11th cents. (cf. Luick, HEG. § 456 and n. 1), and the majority of these place-name compounds were originally words of four syllables.

This phonetic tendency, as a rule, is not reflected in the

---

[1] There is no authority for the OE. form *scēap-wæsc* quoted by Mawer, EPNS. I. 2, p. 63. In OE. *wæsc*, f. (corresponding to OHG. *wasca, wesca* s.f.), only means 'the act of washing', and there may have existed a strong fem. **scēap-wæsc* meaning 'the washing of sheep', but the place where such washing was performed is always called *(scēap-)wæsce*.

[2] Thus place-names containing OE. *æsc* in Worc., Staff., Warw., and Salop frequently exhibit *e, ai* in the early spellings, and *sh* has been regularly kept. Dialectal English *s* for *sh*, as in *as* for *ash* (see Wright, EDG. § 343) is, as a rule, due to variants with *sk*, which could be simplified to *s* before a following consonant in compounds, or in connected speech. Horn, Gutturallaute, p. 22 ff., adduces ME. rhymes such as *fish: ywis, wesche: wes* etc., especially from Northern texts, but without a special investigation it cannot be decided whether such rhymes are impure or really indicate that *sc* had been changed to *s*.

Digitized by Google

Domesday Book spellings of compounds, such as *Bagenore*, *Pangeborne* etc., in which the terminal is a word used independently as a place-name, but it is seen in such spellings as *Barcardeslim* = Burslem, Staff. (*-lim* is the river Lyme from OE. *hlimme*, 'torrent'?), and *Holefest* = Holdfast, Worc. (*æt Holanfæstene* CS. 1205). In a few ME. forms, such as *Alrewaseleg*, *Bradewasse*, *Sucwessen*, the final *e* has been kept.

7. OE. *Wase* in -Ing Names.

Washington, Durh., on the Wear, 6 m. SE. of Gateshead, fairly low-lying, there being several streams in the neigbourhood. Mawer, Pl.-Ns., of Northb., p. 208, adduces the following early forms: *Wessinton* 1197 Pi.R.; *Wassinton* 1211 *ibid.*; *Quessington* 1280 Feod. Prior. Dun.; *Wassyngtona, Wessington* Boldon Book; *Wessington* 1311 Reg. Pal. Dunelm.; *Wasshington* 1314 *ibid.*, *Wessington* 1340 *ibid.*; *Weshington* 1507 Hist. Dun. — 'The homestead of the marsh dwellers'. The base is either OE. *wæsc* or *wāse* influenced by the dialectal form 'wesh' (see Mawer, p. 255).

Washingley, Hunts., 12 m. N. of Huntingdon in the midst of the fen-district: *Wasingelei* 1086 DB.; *de Wassingel'* 1235—53 Grosst. Reg. Linc.; *Washingle* 1286 Ass (Mawer); *Wassingle*, *Wassinglee*, *Wassyngle* Ramsey Chart. (MS. e. 14 c.); *R. de Washigle al. de Wassingle* 16 Edw. I IPM.; *Wassingle* 1303 FA.; *Wassingle* 1316 *ibid.*, *Wassyngle* 1428 *ibid.* — 'The clearing of the marsh-dwellers'.

Washingwell: *Wassingwellan*, *Wassinwellan*, *Wasngwelle* 858 CS. 494 (orig. charter), Kent. As a meadow on the Stour (*sturemeda*) is mentioned in the charter, this place cannot be identical with the next. — 'The stream or spring of the marshdwellers' or 'the stream called Wasing'.

Washingmill: *Wasshyngmelle* 1457 Index II, in Milton Regis, Kent., on a stream. Mills are often mentioned in connection with the place. In the time of Henry VII Sir H. Cheney held a watermill in Milton, ten acres of fresh marsh and 500 acres of salt marsh (Hasted, II. p. 629). — 'The mill of the marsh-dwellers or on river *Wasing* or *Wase*'.

Washingborough, Linc., on a slight elevation, which slopes down to Washingborough Fen, on the banks of the Welland: *Wassingburge* 664 CS. 22 (late); *Washingeburg* (3×) 1086 DB.;

Digitized by Google

Wassingburgh c. 1119 Linc. Survey; *Wassingburo* 1258 PF.; *de Wassingburg* 1235—51 Grosst. Reg.; *Walsingburgh* 1241 Ch.R.; *Wassingboug* 1284 FA.; *de Whasseingbur'* 1300—26 Ch.R.; *Wassingburg* 8 Edw. I. IPM.; *Wassingburgh* 1316 FA.; *Whassingburgh* 16 Edw. II. IPM.; *Quassingburg* 8 Edw. III. IPM.; *Quassynburg* 5 Ric. II. Cat. AD.; *Whasshyngburgh* 1412 FA., *Whassyngburgh* 1428 FA. — 'The fortified homestead of the marsh-dwellers'.

Washingford Farm, Norf., low-lying, near Burgh Apton, where a road crosses a small stream, which runs into the Yare. In the immediate neighbourhood are vast marshlands: *Wasingaford* 1086 DB. — 'The ford of the marsh-dwellers' or 'the ford across the *Wasing* or *Wase*'.

Washingham: *Wasincham* 1086 DB., Norf., in the parish of East Carleton, 5 m. SW. of Norwich, in a district of small lakes and rivers. 'The homestead of the marshdwellers'.

Washingham, Surr., opposite to Chelsea, which in early days had the reputation of being a very wet and filthy neighbourhood: *Wátsingaham* 693 CS. 82; *Wassingahā* 1067 (Westm. Abbey Docs. 12 c.); *Wassingeham* e. Henr. III. (Rental Ind.); *Wassingham* 1279 etc.; *Wasdyngham* 1336; *Wassyngham(e)* 1344 etc.; *Wassigham* 1372, *Wasshyngham* 1481, *Washyngham* 1604, *Washingham Lane* 1718, *Walsingham Lane* 1817 (now lost). Ekwall's, Pl.-Ns. in *-ing*, p. 130, attempt at an etymology (a derivative of OE. *wāþ*, 'wandering', 'hunting') is not very satisfactory, no OE. pers. names containing *wāþ* being on record. If W. is a patronymic *-ing* name, it might contain OG. *Wazo*, which is recorded in DB. for Surrey and Berks. I am inclined, however, to look upon *ts* as an inverted spelling for *ss*. If the charter[1] was drawn up by a Continental or a Norman scribe, *ts* may be due to the interchange of *c, ts, s,* which is usual in Domesday Book and documents of post-Conquest date. An instance to the point is *Hetsecoma* 1086 DB. = Ashcombe, Som.[2] Cf. also Zachrisson, Anglo-Norman Influence, p. 38. If this interpretation of the spelling with *ts* is correct, *Wassingham* means the 'home' or more probably 'the enclosure of the marsh-dwellers'.

---

[1] Although it is supposed to be an original charter, it must have been written at a comparatively late date to judge by the orthographical evidence. Mr. Bonner, who has communicated the early forms, thinks the MS. is of the 11th or 12th cent.

[2] The scribe may also have had in mind the Continental name *Waso, Watso.*

Digitized by Google

Washingate: *Wasingate* 1086 DB., in Bathurst (Battle Abbey), Suss., (V. C. H. I., p. 394), low-lying near the source of a small river. — 'The gap, gate or passage of the marsh-dwellers or near the *Wasing* or *Wase*'.

Washington, Suss., 4 m. WNW. of Steyning, lies above a valley in which three streams unite, where the ground may have been marshy: *Wasingetune* (rubric), *æt Wassingatune, mete de Wasingetune, to wasinga tune* 947 CS. 834 (Abingd. Chart.)[1]; *de Wasingetune* (rubric), *gemæra to Wasingatuna* 963 CS. 1125 (Abingd. Chart.), *æt Wessingatune* (prob. ident.) 946–955 CS. 819, Cod. Vint.; *Wassengatune in Sudsexon* 973 CS. 1297; *Wasingetune* 1086 DB.; *Wassingatune ante* 1080 Fr. Ch.; *Gasingetune* (*Ga-* for *Wa-*) 1146, 1157, *Wassingetone* 1073, *Gassingona* (a typical French form!) 1186, *Gausinguetun* 1128—1155 *ibid.; Wassington* 1280 Cal. Rot. Ch.; *Wassington* 1316 FA.; *Wassington* 1325 IPM.; *Wassyngton* 1448, *Wasshyngton* 1472 Ind.; *Waysshington* 1487 IPM. In the Feet of Fines for Sussex (ed. Salzman) the place appears as *Wassington, Wassyngton(e)* in an uninterrupted series of forms from 25 Henry III to 20 Edward IV. The first reference to the modern spelling is *Wasshyngton* 14 Henr. VII. The place was called *Wasingatun* either from some marshland at the foot of the hill on which it is situated, or from one of the streams which may have been called *Wase* or *Wasing* in OE. times.[2]

W(h)ashton, Yorksh., NR., 4 m. NW. of Richmond, low-lying. W. Green and W. Springs are stretches of marshland to the south of Whashton: *Wassingtun* 1208 PF.; *Qwassyngton* 1284 FA.; *Wassington* 1316 FA.; *Quassington* 1346 FA.; *Whassyngton* 1428 FA.; *Quasshyngton* 3 Henr. VII. IPM. — 'The homestead of the marshdwellers'.[3]

[1] Birch thinks *Wassingetune* in CS. 834 and 1125 is Wasing, Berks., but by identifying some of the bounds, Mr. Salzman has proved that *Wassingetune* must be identical with Washington in Sussex. Mr. Salzman informs me that Ramsdean at the southernmost point of the parish is probably *hremnes dune,* that Biggenholt may be *bidan holte,* that *heregrafe* and *stanbeorwe* were in the adjacent parish of Findon, that *crochyrst* was in or close to Horsham (*horsham*) and that *gatawic* is presumably Gatewick near Steyning.

[2] In the bounds of the charter are mentioned a red well or stream (*readdan wille*), a black pool (*blacan pole*), and a stream called *geoc burnan.*

[3] The initial *Qw* in this name and others of the same kind is an inverted spelling for *W.* In Northern and some Eastern counties OE. *wh,* as in 'what', is often orthographically represented with *qu, qw.* When *wh* had become *w, qw* was written also for *w.*

Digitized by Google

Here may also belong **Wasing**, Berks, 5 m. NE. of Kingsclere on the Emborne, in the centre of a marshland district: *Walsince* 1086 DB.; *Wawesing* 1185 Pi.R.; *Waghesing* 1220 Book of Fees, p. 293; *Wasinges, Wawesing* 1236 Book of Fees, p. 459; *Wauesing* 1224—5 Ass.; *Wakesing, de Wausing* 1241 Ass.; *Wahesinge, Wasinge* 1242—3 Book of Fees; *Waghesing* 12— Ass.; *Waysingg', Waysing* 1284 Ass.; *Wasing* 1263 IPM.; *Wasinges* 1297 CR., PR.; *Wausynge* 1316 FA.; *Wawesyng* 1336, Knights Hospitallers in England; *Wansyng* (*n* for *u*) 1341 Non. Inq.; *Wanesyng* (*n* for *u*) 1401—02 FA. (vol. VI); *Wasynge* 1428 FA. Some of the early forms have been communicated by Major J. de C. Laffan.

Were it only for the early forms *Walsince, Wasinges, Wausing, Wawesing*[1] we might safely derive the name from OE. **Wāsingas*, 'the marsh-dwellers'.

In my book Anglo-Norman Influence, pp. 146 ff., p. 150, I have shown that *l* before a consonant was often lost or added in the Anglo-French spellings of English place-names. The following additional instances may serve to illustrate the orthographical interchange between *als, as, aus: Wassingham, de Wasing', Wausingham* 1201 Rot. Cur. Reg. = Walsingham Norf. (OE. *Wælsingaham* 1046 Thorpe); *Walsingburgh* 1241 Ch. R. = Washingborough, Linc. (OE. *Wassingburge* 664 CS. 22); *Gausinguetun* 1128—1155 Fr. Ch. = Washington, Suss. (OE. *Wasingetune*); *Alsemuda, Alsemude* (OE. *x* was reduced to *s* in Anglo-French) 1086 DB., *Alsemuda* c. 1080 Geld Inq. = Axmouth, Devon (OE. *Axamuþa* AS. Chron); *Alseministra* 1086 DB. = Exminster Dev.; *Alscchefort*, de *Alesccheford* c. 1200 RB. = Ashford, Kent (OE. *Essetesford* 1046 Thorpe, from *æscscēat*); *Aleston* 1303, 1346, *Ayston* 1316, *Alleston* 1428, *Assheton* 1431 FA. = Ashton, Hants.

The early forms of Alice Holt Forest in Binstead, Hants, present a very remarkable case of orthographic confusion. I have noted the following early forms: *Alsisholte, Asshiolt, Axisholt, Halsisholte* 13 c. CR.; *Axesholt, Axiesholt, Axisholt* 1216—25 PR.; *Axiholt* 1225—32 PR.; *Acsele, Alsisholt, Assisholt, Axeholt, Axiholt, Aysholt, Axiholte* 1279—88 CR.; *Axesholte, Axiesholt* 1288—96 CR.; *Alicesholte* 1341—43 CR.; *Alsisolt* 1343—45 PR.; *Alsiesholt* 1346—49 CR.; *Assheholte* 1399—1401 PR.; *Alisholt, Halnesholt* 1461—67 PR. I take the base to be OE. **Alcsigesholt* (cf. the variants *Alxxi*, **Alsi*). At a later date the usual French name

[1] As for *we*, cf. *Alessch-* and *Ales-* for *Assh-* in the instances quoted below.

Digitized by Google

Alice was substituted for *Alsies*. Such early forms as *Assisholt, Axisholt, Axeholt, Assheholte* etc. are due partly to the interchange between *ls, s, x,* which has been previously discussed, and partly to etymological association with OE. *æsc*, g. pl. *axa* ('ash-tree'). Anglo-French instances of *aus* for *as* (*pausmer, bauston, chaustel* etc.) are adduced by Stimming, Boeve, p. 173. They are considered by him to be inverted spellings.

The persistency of *au* in the early spellings of Wasing may be due to the fact that one part of the village was held by scholars of *Vau(u)s* in Salisbury (cf. Feudal Aids, vol. I, pp. 49, 69). *Waghesing, Wahesing, Wakesing, Waysing,* confined to some 13th cent. records (Ass., Book of Fees) may be false etymological spellings for *Wawesing* (*-aghes-* for *-awes-*, and *-ays-* for *-aghes-*). Such erroneous reconstructive spellings are not uncommon in the early records. If *gh* is original, the etymology must of course be sought elsewhere. But it is very difficult to find an OE. base that would reconcile such ME. spellings as *Walsince, Wausinge, Wasinge, Waghesing* and *Waysing*.

Although as far as the meaning is concerned, all these *-ing* names might be derived from OE. *wæsc,* 'flooded land', as well as from OE. *wāse,* 'watery, marshy land' or *wāse, *wāsing,* 'muddy river', I am inclined to prefer the second alternative, because all OE. forms on record are spelt with *s, ss,* never with *sc.* With the exception of Washington, Durh., where *e* may be due to the analogy of 'wesh', all the early ME. forms exhibit *as,* not *ais* or *es,* in the spelling, as is the case with some original compounds with *-wash,* such as Sheepwash, Shipston and Washford Pyne, and *sh,* which undoubtedly is due to the substitution of *-wash* for *was* (cf. above, p. 45), does not, as a rule, become general until the 15th cent. (cf. the early forms of Washingley, Hunts, Washingborough[1], Linc., and Washington[2], Suss.), i. e. a considerable time after the date when French *s, ss* was replaced by English *sh* in the spelling.

The base of all these names is in all probability OE. *Was(s)-ing(a)tun* etc., where the doubling of *s* may sometimes reflect

[1] In the DB. spellings of Washingborough, Linc., *h* is inorganic, as in *Conehude* for *Corneude* (= Cornwood, Dev.), *Cameshing* for *Kamesing* (= Kemsing, Kent) etc. See Zachrisson, Anglo-Norman Influence, p. 100 n.

[2] *Washington,* quoted by Roberts, Ss. Pl.-Ns., p. 169, from French Charters, p. 403, is an error for *Gasingetuna*.

Digitized by Google

French orthographical habits, but may also indicate that *ā* had been shortened to *ă* (cf. above p. 42), possibly after the reduction of *-ing* to a syllabic *n*.[1]

Whereas *-was* as a terminal is mainly confined to the West of England, it seems to have been the habit in the Eastern parts, where on the whole *-ing* names are most usual, to call people who lived in or near a marshland or in the midst of fens *Wasingas*, from which various place-name compounds were subsequently formed. In accounting for some of these names we should also keep in mind that at the early date (6th and 7th cents) when the majority of them were formed, there were much larger stretches of marsh- and woodland in England than at the present time. What is now a damp river-valley may then have been a vast expanse of bogs and fenland.

The following passage on Washingborough, Linc., from Streatfeild's Lincolnshire and the Danes, p. 207, reads like a commentary on the meaning of the *Wasing*-names: 'It is easy to see that, in former times, this spot was almost, if not quite, an island, rising conspicuously from the midst of lake and swamp, stretching far and wide on both sides of the Witham'.

In a paper in the Vising Celebration Volume, p. 183, I have tried to show that *Dicingas* was similarly used about people who lived in a spot conspicuous for its ditches.[2]

All previous writers have assigned a patronymic origin to English place-names compounded with Wash-.[3] The only OE. references to a personal name *Waso, Wasso* occur in a manumission (CD. 981) together with purely Celtic names, such as *Osian, Morhaðo* etc. In Domesday Book *Waso* is evidenced only

[1] This may account for such spellings as *Wassinwellan, Wasngwelle*, by the side of *Wassingwellan* (cf. above p. 47). We know that *-ing* could be dropped in the DB. spellings, and this process must have begun in OE. times. See Zachrisson in the Vising Celebration Volume, p. 198 n. 4. From the material collected by Mr. Karlström, it appears that loss of *-ing* is particularly usual before such terminals as *-tun* and *-cot(e)*, but it is also found before liquids *(l, m)* and *w*. Many of the names which exhibit loss of *-ing*, are compounded with dithematic personal names.

[2] I take this opportunity of supplementing the remark I made then about ditching by referring to a recent paper on The Inning of Pevensey Levels (Collection of Sussex Arch. Soc., vol. LIII), p. 6, where Mr. Salzman points out that ditches for draining the marshes around Pevensey are mentioned in a Bexhill Charter dated 772 (Lambeth MS. 112 f. 387). The charter is generally considered to be a forgery, but it is undoubtedly based on a genuine grant.

[3] Cf. Skeat, Hunt. Pl.-Ns., p. 325, Roberts, Sussex Pl.-Ns. p. 169.

Digitized by Google

in Cornwall and Devon. The name is considered to be Celtic by Förstemann col. 1547, Redin, OE. Pers. Names, p. 112, and Förster, Keltisches Wortgut, p. 191. The ME. name *Waze, Wace, Wasce, Wasse* goes back partly to Celtic *Waso,* and partly to OG. *Wazo,*[1] Frisian *Watso, Watse* (cf. Forssner, p. 249). Names of this provenience can hardly have played any important part in the formation of Eastern English place-names.

While writing this paper I have become more and more convinced that minute topographical knowledge and a vast comparative material are necessary in many cases to arrive at any safe conclusions as to the meaning of certain groups of place-names. The essence of place-name study is collaboration, and if I have been able to solve any problems in this paper, this is largely due to the generous assistance extended to me by numerous English fellow-workers in the same field.

Topographical knowledge above all is required for the settling of the meaning of *-ing* names, which ever since the days of Mr. Kemble have been too freely interpreted as patronymics. Only to mention a few instances, such names as Cressing, Ess., Cressingham, Norf., Steyning, Suss., Barking, Suff., Ess., Vining and Fyning, Sussex, are more likely to contain the common nouns 'cress' (OE. *cers*) 'stone', 'birch' (OE. *beorc,* by the side of *birce*), and 'fen' than such conjectural or rare OE. personal names as **Cressa, *Stān, *Berica,* and *Fin,* (recorded only in Beowulf and the OE. genealogies, cf. Björkman, Personennamen, p. 90).

Steyning is situated in a hilly part of Sussex.

East Bergholt (*Bercolt* 1086 DB., *Berkholt* HR.), situated 11 miles S. of Barking in Suffolk, means 'birch-copse' (cf. Skeat, p. 70, who likewise derives Barking from *beorc*). If Barking was a patronymic, it would be more likely to contain the East Anglian personal name *Berric* 1045 CD. 931 from *Beornric* or *Beorhtric* than **Berica.*

The early forms which I have found of Vining near Lodsworth and Fyning near Rogate (which all seem to refer to the latter place) are: *Fininges* 1230 PF., *de Fynyngg'* 5 Edw. II PF.; *de Vynynge* 1327, *Fynyng* (pers. name) 1332 Ss. Subs. R., *Fenyng* 1412 FA., *Fynyng wood* 1631 (Hartwig) (cf. also Ekwall, Place-Names in *-ing*, p. 63). **Feningas* may have denoted settlers in the marshlands (Trotton Marsh and Ipping Marsh) situated to

[1] I take ON. *Wazi* (Lind), the name of a sorcerer in the Saga of *Gangr Hrolf,* to be this continental name.

Digitized by Google

the NE. of Fyning, between Fyning and Vining. The assumption that people living in this whole district were called **Feningas*, would account for the etymological identity of two names for places which are six miles apart. It is advisable, however, not to draw too far-reaching conclusions from material which is so late and so scanty. It is barely possible that Fyning is a singular word, a formation with *-ing* from OE. *fen*. In the Sussex Subsidy Roll for 1296 (ed. Salzman, p. 76) a certain *Rob. atte Finnyng* is mentioned in the villages of Burton and Bognor. Here *atte Finnyng* is apparently synonymous with *atte Fen*, and the same origin may be ascribed to the little hamlets of Fyning and Vining.

It deserves being pointed out that combinative change of *e* to *i* before dentals and palatals could take place as early as in Domesday Book (1086), and is quite usual in records of a somewhat later date. The following early instances may serve to illustrate this sound-change: *Finemere* DB., *Finemera* c. 1121 (otherwise: *Fenny-*) = Fennymere, Shropsh. (OE. **Fennigmere*); *Inglefella* DB. (OE. *Englafeld*) = Englefield, Berks; *Misevorde* DB. (OE. *Mæssanwyrð*) = Marsworth, Bucks (cf. Mawer and Stenton, p. 98); *Escringham, Screngham* DB. = Scrayingham, Yorksh.; *Sigelai* DB. (otherwise: *Seg(g)elawe*) = Seckloe Hundred, Bucks (cf. Mawer and Stenton, p. 16); *Slidemare* DB. (OE. *sled*, a variant of *slæd*) = Sledmere, Yorks; *Chinit'* 1149 Index I = Kennington, Wilts, from OE. *Cenigtuna* 956 CS. 183; *Eschichilinga* 12 c. Yo. Ch. = Skeckling, Yorks; *Bikermet* 1194 Pi. R. (O. W. Sc. *bekkiar-*) = Beckermet, Cumb.; *Drynghouses, Dringgenhus* 1285—1316 Kirb. Inq. (O. W. Sc. *drengr*) = Dringhouses, Yo. (Moorman, 62); *Grissebrok, Grysebrok* 1285—1316 Kirb. Inq. (ME. *gres*) = Greaseborough, Yorks (Moorman, 292); *dring*, Lay., and *gris*, CM., also occur in ME. (Björkman, Scand. Loan-words, II. 292); *Iselbergh* 1199 Cur. (OE. *esol*) = Ellesborough, Bucks; *Hilpestorpe* 1223 Well R. (OE. **Helphere*) = Helsthorpe Farm, Bucks (Mawer and Stenton, pp. 89, 149). The following forms occur in copies of OE. charters: *Gafer bice* (OE. *bece*) 945 CS. 810, Cod. Vint. (cf. *gafær bæce* CS. 830 *ibid.*); *bynsinctune* (var: *Bisinctune*) 880 CS. 547, Worc. Chart. = Bensington, Oxf. (*Benesingtun* AS. Chron.); *Bynnyncgwyrðe* (OE. **Benna*, as in *Bennan ham* 960 CS., 1055) 980, CD. 625, Worc. Chart. = Bengeworth Worc. A genuine OE. instance is *monasterio quid nominatur riculfi* a. 770 Kent. Charters (Sweet, OET., p. 429) = Reculver, Kent, but *i* may here be due to false association with personal names containing *Ric-*. It is obvious from the material

Digitized by Google

that this sound-change is not confined to certain dialects, as is assumed by Luick (HEG., S. 379), but occurs sporadically in all parts of England. It dates back to the 11th century.

Many years of close study of phonetic spellings have confirmed me in the belief that certain combinative vowel changes caused by the assimilatory influence of neighbouring consonants, such as the raising of *e* to *i* before front consonants, or the labialisation of *a* to *o* or *i* to (y) (u),[1] do not necessarily take place with the same regularity as isolative sound-changes, but are often more or less occasional and sporadical both with regard to the time and the place of their occurrence. There are at least two kinds of sound-changes which do not always operate according to fixed rules, the kind here referred to (assimilatory combinative sound-change), and the changes which I have described elsewhere as due to inner sound-substitution.[2]

In the light of the previous discussion the assertion that ON. *eng*, 'pasture, grassland' cannot be contained in English place-names, unless the early forms show *eng* rather than *ing* (Mawer, EPNS. I. 1, 24, and Ekwall, Place-Names in *-ing* p. 28) cannot be upheld. In view of the many instances of *i* for *e* which have just been adduced, and the fact that *eng* also may become *ing* early under weak stress, and owing to analogical influence from names in *-ing*, it seems probable that several of the names, which in Ekwall's opinion contain OE. *-ing* or *-ingas*, may actually be compounds with ON. *eng*. Lindkvist's (pp. 5, 36) construction of Beckering in Lincs., which is situated between two streams, as Scand. **bekkiar-eng* and of Eakring, Notts., as Scand. **eikar-eng*, seem to me more plausible than Ekwall's (pp. 31, 83) explanation of the names as due to OE. *Becca*, *Beocca*, *Bēac* and Scand. **eikhringr*, respectively. Deeping in Lincolnshire, which Ekwall (p. 16) takes to be an OE. *-ing* formation, meant, according to Ingulphus[3], 'the deep meadow', which proves that at the time

[1] For some illustrative instances, see Zachrisson, Pronunciation of English Vowels, p. 62 (*Voluntyne*, *borell*, as well as *reword* and *Wolsyngham*), Change of *ts* to *ch*, p. 130, Some English Place-Name Etymologies, p. 140 and references (*u* for *i* after [ʃ] and *ch*).

[2] Zachrisson, Change of *ts* to *ch* etc., and in Bulletin of the Modern Humanities Research Association, March, 1921.

[3] *Unde Depyng id est profundum pratum villa illa antiquitus vocatur est*, Ingulphus' Chronicle I. 78.

Digitized by Google

when Ingulphus' Chronicle was compiled[1], some place-names ending in *-ing* were considered to contain the Scandinavian word *eng*. The problems involved in this discussion can only be definitely settled by a special investigation, it being of particular importance to ascertain how old the Scandinavian place-names are which contain *eng*.

Writers of county-monographs will do well to consider in every special case whether an *-ing* name should be derived from a personal name or a common noun.

Conclusion.

At the time when the Saxons left their Continental homes and settled in England, the following words containing the PG. roots **uis* and **uask* were used to form river-names and place-names.

OE. *wise*, w. f., (LG. *wise*) was used only as a river-name.

OE. *wisc*, s. f. (LG. *wĭsc*), 'a damp meadow', was used both as a prefix and a suffix in place-names all over England, and apparently also as a river-name.

OE. *wāse* (ON. *veisa*), 'a muddy meadow', was used as a name for small rivers, to form *-ing* names in the East of England, and as a place-name suffix chiefly in the West of England.

OE. *wæsce*, 'place for washing sheep', and *wæsc* 'flooded land', were used as river-names, and as prefixes in place-names and river-names; *wæsce* as a suffix apparently only in OE. *sċēapwæsċe*.

OE. *wisc*, *wāse*, *wæsc* originally meant 'a damp, flooded, or muddy meadow', which meaning was subsequently transferred to rivers on the banks of which such meadows were to be found.

The prefix in place-names compounded with these words seems always to have been a descriptive, not a possessive, word, the question of ownership being of little importance for such pieces of land at the early date when the names were formed.

The fact that there are German equivalents to all these names, with the exception of *wāse*, which is only recorded in Scandinavian and Frisian, is an interesting illustration of the intermediate position Anglo-Saxon, in many respects, held between the Scandinavian and German languages.

[1] According to Liebermann, the original MS. dates from about the middle of the 14th cent. See Lindkvist, p. 225.

Digitized by Google

Appendix.

False or Analogical Genitives in OE. Place-Name Compounds.

In this paper I have often had occasion to dwell upon the fact that the forms of place-names in post-Conquest charters written in what appears to be good Anglo-Saxon often show traces of Middle English spelling and pronunciation. The orthographical evidence of place-names found in Codex Vintoniensis, the Abingdon Chartulary, MS. Cott. Vesp. B. and many other similar records cannot be looked upon as always reflecting the true OE. forms. For a discussion of these problems, see pp. 12 n. 1, 17 and n., 32, 43 f.

A special kind of linguistic corruption is the occurrence of false genitives in place-name compounds. In Domesday Book and other ME. records, an inorganic *s* is often inserted.[1] The only instance I have found, so far, of an inorganic *s* in OE. charters is *dyranstreowe* for *dyran treowe* (var.) 937 CS. 722, Charter in the Salt Library at Stafford (12th cent. copy). In some instances the weak genitive *-an* appears to have been written for *-es*. Thus *Hyþwaldan hlaw* 796 CS. 282 (Abingd. Chart.) is in all probability an error for *Hygwaldes hlaw*, and *Afocan lea* 909 CS. 624 (Cod. Vint.) for *Hafoces lea*[2] (or a personal name **Afoca*?). In the same charter we find *wissan leage* for *wisse leage* (?), cf. above p. 23 n. *Sundran edisce* 975 CS. 1002 (Ab. Chart.) for *sunder edisce* may also belong here.

On the other hand *sŭlan-*, as in *sulan forda*, *sulan broc* 972 CS. 1282 (orig.), is probably a true OE. analogical weak genitive of *sulh*, st. f. It also appears in *sulan graf* 932 CS. 691 (late). According to Bosworth-Toller, the regular genitive of *sulh* is *sŭle*, but B.-T. also notes a strong genitive *sules* and a weak genitive *sylan*, where *y* must be due to the dative *syl*.[3]

---

[1] Cf. Zachrisson, Anglo-Norman Influence, p. 118.

[2] Cf. Zachrisson, Place-Names in *-ing*, p. 109, and Grundy, Land Charters of Hampshire, p. 94.

[3] Ekwall (Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns., p. 146) thinks that *Byrhfunt* CS. 1161 (Cod. Vint.) = Boarhunt, Hants, is an OE. compound containing the gen. sg. of *burh*. This may be correct, but it is also possible to look upon *y*

Digitized by Google

In topographical use OE. *sulh* may mean 'gully', 'sunken road' (Sweet, H. S. Stevenson, B.-T.). In Souldrop, Bedf., it certainly means a gully or narrow valley, for as will be shown by Prof. Mawer in a forthcoming volume of the EPNS., Souldrop lies on the edge of a well marked depression, through which a tributary of the Ouse runs. The exact sense of *sulh* in the names discussed below can only be settled by topographical investigations.

In OE. charters *sulh* is recorded in such compounds as *sulhford, sulgeat* (Middendorff). *Sulig-* in *sulig cumb* CS. 1282 (orig.), and *suliggraf* CS. 1108, I take to be a nominative with *-ig*[1] instead of *-uh, -uc* (*sulig* for *suluh, suluc*). Cf. OHG. *sulag* 'miry pool' (Mutschmann).

OE. *sulh,* or gen. *sŭlan,* is in my opinion contained in the following names.

Souldrop, Bucks: *Sultrop* 1196 Pi.R.; 1202, 1227 Ass.; *Sultorp* 1196 PF. etc. 'The thorp in the gully or narrow valley'. An inflexional *-e-* never appears in the early forms, which have kindly been communicated by Prof. Mawer.

Sowlkholme or **Sookholme** (sʌkm), Notts: *Sulcholm* 1189 Pi. R.; *Sulholm* 1272—1307 IPM. I agree with Mutschmann (p. 127) that the first element is *sulh,* but to judge by the early forms the terminal is Scand. *holmr*, 'piece of low-lying ground' etc., not OE. *cumb,* which does not seem to occur in this part of England (cf. Mawer, EPNS. I. 2, 19). The meaning is 'the low-lying valley'. As for the development of *lh* to *lk*, we may compare *Ealc-* for *Ealh*, as in *Alkmund* from *Ealhmund* etc.

Souldern, Oxf.: *Sulethorhna* 1155—61 Eynsh. Ch.; *Sulthorn* 1271—72 Frid. Chart.; *Solphorn* TN. etc. An inflexional *e* is rare in the early spellings 'The thorn-bush in the gully' (cf. Alexander, p. 189 f.).

Soulton (su:tn), Shropsh: *Suletune* 1086 DB.; *Suleton* 1199 (Eyton); *de Sulton* 1285 Tenure R. (cf. Bowcock 219). OE. **Sulhtun* or **Sulantun.* 'The farm in the gully'.

---

as due to the dative (cf. above, p. 22) or as an inverted spelling for *u* (cf. *fyrh* [acc.!], *byrigweg, hul* for *hill* etc., *cymbes, cymbe* for *cumbes, cumbe* in Cod. Vint., Williams, Anglia XXV, 448, 454). The modern form of Bierton, Bucks., and such early spellings as *Beerton, Bierton, Byerton* makes derivation from an OE. **Byrhtun* highly improbable. The base is more likely to be OE. *bȳr(e)tun* 'the cattle-stall farm'.

[1] This form is contained in Solihull, Warw., *Solyhull, Sulihull* 13 c. (cf. Duignan 105).

Digitized by Google

Soulbury Bucks: *Soleberie* 1086 DB.; *Sulheberi* 1151—54 Fr. Ch.; *Sulebire* 1198 PF. etc. (cf. Mawer and Stenton 82). OE. **Sulanbyrig*, 'the homestead in the gully'.

Sulham, Berks: *Soleham* 1086 DB., TE.; *de Suleham* RB., Abingd. Chron.; *Soulham* IPM. vol. I (cf. Skeat 58). OE. **Sulanhamm,* 'the enclosure in the gully'.

Sulgrave, Nhants: *Sulgrave* 1086 DB.; *Sulgrava* 1155/1322 Ch. R.; *Solegreue* Henr. III Index I; *Suleg've* T.N.; *Selegrave* 1248 FA.; *Sulgrave* 1316, 1428 FA. As the majority of the early forms exhibit *Sul-, Sule-,* the base is most likely to be OE. **Sulhgraf* or **Sulangraf* (cf. above), not OE. *syle,* 'a miry place', as is suggested by Mawer, EPNS. I. 1, 58. 'The grove in the gully'. Occasional spellings with *e* may be due to orthographic confusion between *o* and *e,* which is very usual, especially in 13 cent. records.

OE. *sylu, syle,* 'a miry place', is likely to be contained in the following names:

Syleham, Suff.: *Seilham* (*ei* a French spelling for *e,* or a hybrid between *Sel-* and *Sil-*) 1086 DB.; *Silham* HR.; *Seleham, Sulham, Sylam* (n. d.), Copinger. 'The miry enclosure'.

Selham[1], Sussex, on the river Rother: *Suleham* 10 John, *Seleham* 14 Henr. III, *Selham* 14 Henry III PF.; *Suleham* 1296, 1327, 1332 Suss. SR.; *Sul(e)ham, Sylham* 1428 FA. 'The miry enclosure'.

Sulhampstead, Berks: *Silhamsted* John (?) Index I; *Sylhamsted* TN.; *Silhamsted* TE., 1428 FA.; *Syllamstede Abbots* 1396 Index I; *Sulhampsted* Henr. VIII, VE. (cf. Skeat 88). 'The miry homestead'.

Sullington, Suss., situated near three small lakes and some stretches of marshland: *Sillinctune* 957 CS. 1050 (late 11th cent. MS.)[2]; *Sille(n)tone* 1086 DB.; *de Selinton* 6 Henr. III, *Selington*

[1] Selham and Sulhampstead have been explained by Mawer (EPNS. I. 1, 58) as containing *syle.*

[2] Stevenson, Crawford Charters, p. 98, suggests that *Sillinctune* (the name also occurs in a charter of Edward the Confessor — 12 c. copy in Index I — and in a later copy of the same charter — CD. 824 — where it is written *Collingtune*) is identical with Sullington, Suss. If the identification is correct, which is not quite certain, (in DB. *Sillentone* is not held by Westminster Abbey) *i* is a late WS. development of *y* (cf. *gefillan, agiltan,* quoted by Bülbring, AE. § 161, n. 2). In a charter of the year 998 (Thorpe, p. 298) *Sillingtune* is stated to have been given to Westminster Abbey by *Ælfwine,* one of the king's prefects in Kent.

Digitized by Google

14 Henr. III PF.; *Sullington* 1297 IPM.; *Sillington* TN.; *Sullington* 3 Edw. III PF.; *Sullington* 1296 Suss. SR.; *Sillington* 10 Edw. III PF.; *Sullington* 1361, IPM.; *Sullyngton* 1364 Index I, 1489 IPM.; *Sillington* 1633—4 Ss. Vis. 'The farm of those who live in a miry place'. OE. *syle* is contained in Selham, Suss., and it is a topographical term which we do not expect to be rare in Sussex with its many small rivers and innumerable sunken lanes.

There is no evidence for an OE. personal name ***Sūla*, which has been postulated by Skeat, Berks. Pl.-Ns., p. 58, and Mawer and Stenton, Bucks Pl.-Ns., p. 82. ON. *Súla* is not likely to be contained in names in the Southern parts of England. OG. *Sula, Sulo*, Förstemann 1368, is very rare and does not occur in Low German territory. OE. *sulan, sulig* in compounds are mere variants of *sulh*. Note the parallelism between *sulan ford* and *sulhford, sulig graf* and *sulan graf*. That *sulh* could be prefixed to habitative terminals is proved by Souldrop.

OE. ***Sylla*, postulated by Roberts, Sussex Place-Names, p. 152, is another personal name that we can well dispense with. Its shadowy existence is not supported by ME. *Syla* (one of the Domesday Book jurors for Flendish Hundred, Camb.) from Inquis. Eliensis (1180). This name does not contain OE. *y*, as is maintained by Redin (p. 79), but is merely an erroneous spelling for OE. *Sigelac, Silac* (cf. Ellis' Introduction to Domesday Book, I. p. 24, where the MS. variant *Silac* is duly noted).

Digitized by Google

Additional Notes.

P. 19. — On the meaning of 'Αβος, see Zeitschrift für Ortsnamenforschung I, p. 15.

I have just had brought under my notice Professor Hoops' valuable paper 'Werder, Rasen und Wiese' (Alois Brandl Celebration Volume, Palæstra No. 147—48, pp. 67—79), which throws additional light on the etymological relation between several of the words I have dealt with. Hoops (p. 77) also assumes that the original meaning of the Indo Germanic root *u̯eis, u̯ois, u̯is* was 'to be wet' or more exactly 'zähe, modrige Flüssigkeit' and adduces a great number of words containing this root. Hoops seems to be of the opinion that OG. *waso* 'sod' and OM. Dutch *wase,* OSw. *vasi,* 'bundle of straw', are etymologically identical (s. 75), and gives additional proofs that *a* in OE. and OFris. *wāse,* 'mud' is long (p. 75 f.). He identifies OE. *wara* in Napier's Old English Glosses (cf. above p. 31 n. 3) with ON. *vǫr,* 'eingedämmter Landungsplatz', 'Stein- oder Kiesdamm eines Landungsplatzes' (p. 70). — Hoops (p. 76) quotes a remarkable passage from Robert Mannyng of Brunne's Chronicle according to which William the Conqueror, when first setting foot on English soil, 'stombled at a nayle and tombled top ouer tayle into the waise'. It is a curious coincidence that a place called *Wasingate* (cf. above p. 49) was formerly situated in the immediate neighbourhood of Battle Abbey where Harold was defeated by William.

Digitized by Google

Index to Names and Place-Names.

Abingdon Oxf. 32.
'Αβος river 19 f.
Abbodesdic 32.
Acsceatesford 29 n. 1.
Acsceates geat 29 n. 1.
Addington Bucks. 6.
Adstock Bucks. 6.
Adur river Suss. 19 n. 2.
Afa 44 n. 3.
Afocan lea 57.
Alderwasley Derb. 34.
Aldulf 26 n. 2.
Alice Holt, forest in Binstead Hants. 50.
Allerwash or Allerwas Northb. 34.
Alorburnan river Hants. 39 n. 1.
Alrewas Staff. 34.
Altfrith 25 n. 2.
Altwies Germany 20.
Appleton Brook river Berks. 31.
**Æsca* 22 n. 2.
Armingford Hundred Camb. 10 f.
Armley Yorks. 11 n. 2.
Armston Nhants 11 n. 2.
Armthorp Yorks. 11.
Arncot Oxf. 10 f.
Arngrove Bucks. 10 f.
Arrington Camb. 10 f.
Arun river Suss. 19 n. 2.
Asche river in Germany 29 n. 1.
Ash river Herts. 29 n. 1.
Ashborough Worc. 38 n. 1.
Ashbourne river Dev. 38 n. 2.
Ashb(o)urne river Devon, Suss. 29 n. 1.
Ashburnham Suss. 22 n. 2.
Ashcombe Som. 48.
Ashford Derb. 22 n. 2.
Ashford Kent, Mds. 29 n. 1, 50.
Ashley Wilts 22 n. 2.
Ashley Worc. 38 n. 1.
Ashprington Dev. 38 n. 2.
Ashridge Worc. 38 n. 1.
Ashton Glouc. 38 n. 1.
Ashton Hants. 50.
Ashurst Suss. 22 n. 2.
Avington Hants. 44 n. 3.
Axe river 28.
Axford Wilts. 29 n. 1.
Axmouth Dev. 50.

Balthardus 25 n. 2.
Balthere 25 n. 2.
Balthun(us) 25 n. 2.
Barking Ess., Suff. 53.
Bassingthorp Lincs. 26 n. 2.
Battle Wish Tower in Eastbourne Suss. 23.
Beac 55.
Beckering Lincs. 55.
Beckermet Cumb. 54.
Becketwezell Suss. 26 n. 2.
Bebingmynster Glouc. 6.
Begbroke Oxf. 25 n. 2.
**Benna* 54.
Bennan ham 54.
Bengeworth Worc. 54.
Be(o)cca 55.
Bensington Oxf. 54.
Bergholt East Suff. 53.
***Berica* (doubtful) 53.
Berric 53.
Besingahearh Suss.? 7.
Bexley Kent. 15 n. 3.
Bierton Bucks. 58 n.
Biggenholt in Washington Suss. 49 n. 1.
Boarhunt Hants. 57 n. 3.
Bolas Magna Sal. 35.

Digitized by Google

Bolton Lancs. 35.
Borderswysh in Battle Abbey Suss. 23.
Botn 26 n. 2.
Bradfield Manston Ess. 6.
Broadwas Worc. 35.
Broadwaters Worc. 21.
Brodwisse in Beverington Suss. 23.
Browney river Durh. 15.
Buckminster Leic. 7.
Buildwas Sal. 35.
Bulan mæd 32.
Burslem Staff. 47.
büild (ME.) 35.
byrh for *burh* 57 n. 3.

Cadanmynster Worc. 7 n. 2.
Caldincgcotan Worc. 8.
Carnforth Lancs. 24.
Castelwisse near Pevensey Castle Suss. 23.
Ceab wisce in South Newton Wilts 27.
Charford in S. Brent Dev. 15 n. 3.
Chebbard Dors. 44 n. 3.
Cheriton Dev., Som., Hants. 15 n. 3.
Cherrington Warw. 15 n. 3.
chielf (chealf) hylle 32.
Chirton Wilts 15 n. 3.
Churchstoke Montgom. 15 n. 3.
ciric(e) in place-names 15 n. 3.
corn- 33 n. 1.
Corna wudu (lit, broc) 33 n. 1.
Cransford Sf. 24.
Cranwick Norf. 24.
**Cressa* (doubtful) 53.
Cressing Ess. 53.
Cressingham Norf. 53.
Cornwood Dev. 51.
Crochyrst near Horsham Suss. 49 n. 1.
Cuþen 26 n. 2.
Cyricstede etc. 15 n. 3.

Deeping Lincs. 55.
Devenish wish Sussex. 24.
Dicingas 52.
Dillington Hunts. 44 n. 3.
Dringhouses Yorksh. 54.
Dulwich Surr. 24.
Dune river Norf. 14.
Dyranstreowe 57.

Eafa 44 n. 3.
Eafan hling near Avington Hants. 44 n. 3.
Eakring Notts. 55.
Ealhsige 50.
Eatdryt 25 n. 2.
Eama 11 n. 2.
Eambert 11 n. 2.
Eanulf 26 n. 2.
**Earm(a)*? 11.
Earn 10.
E(a)rne (OE. or Scand.) 10 n. 2.
Earnes hlewe Worc. 10 n. 2.
Earnes beorh Hants. 10 n. 2.
Eccel 29 n. 1.
Ellesborough Bucks. 54.
Emborne river Hants. 39 n. 1.
eng (Scand.) 55.
Englefield Berks. 54.
**Eormen strēt* (OE. bogus form) 12.
Epping Ess. 8.
Ermine Street 10 f.
Ersham Suss. 6.
Esk river Yorks. 29 n. 1.
Eskdale Yorks. 29 n. 1.
Esshott Northb. 29 n. 1.
Euden river Yorks. 28.
Euden Beck river Durham. 28.
Exe river Dev. 19 n. 2, 28.
Exminster Dev. 50.
Eyes Norf. 14.

Feltham Mds. 25 n. 2.
Fennymere Sal. 54.
(atte) Finnyng Suss. 54.
Frodwysshe Sussex. 24.
Fyning Suss. 53 f.

Gafer bæc (bice) 32, 54.
Gatewick near Steyning Suss. 49 n. 7.
Gorwisse in Beverington Suss. 23.
Greaseborough Yorksh. 54.

Harbourne river Dev. 38 n. 2.
Harrow Mds. 7.
Harting Suss. 12.
Hautbois Great and Little Norf. 25.
hær(an) for *haran* 32.
Hebden river Yorks. 25, 28.

Digitized by Google

Helsthorpe Farm Bucks. 54.
Heregrafe in Findon Suss. 49 n. 1.
Hildan hlawe (hleve, hlef) 44 n. 3.
Hillside near Marlow Bucks. 45 n.
Hodisdaliswyssh in Battle Abbey Suss. 23.
Holdfast Worc. 47.
Le Hope in Wormingford Ess. 25.
Hopwas Staff. 35.
Horsham Suss. 49 n. 1.
Hundes Laeywe (hlæwe) 32.
Hunig (wielles) weg 33 n. 1.
Hygine 26 n. 2.
Hypwaldan hlaw 57.

Idstone Berks. 26 n. 2.
Isborne river Worc. 19 n. 2.
Ismere House Worc. 15, 21.

Jevington Suss. 6.

Kemsing Kent. 51.
Kennington Wilts. 54.
Krene for *crane* 24.
Kroksjön lake in Sweden 21.
Kyngeswysshe Sussex. 24.

Landewysshe Sussex. 24.
Lihten 26 n. 2.
-lund 11 n. 1.
Lullington Suss. 6.
Lutwyche Sal. 26 n. 2.

Manhall Ess. 6.
Manningtree Ess. 6.
Manuden Ess. 6.
Marlow Great and Little Bucks. 44 n. 3.
Marston Oxf., Staff., Wilts. 30 n. 2.
Marston Staff., Warw. 22 n. 2.
Marsworth Bucks. 54.
Menewyssh in Battle Abbey Suss. 23.
mere 33.
Miclan wisce in Farleigh Kent. 27.
Morhaðo (Celtic) 52.
Moselweiss Germany 20.

Northington in Grimley Worc. 8.
Norton in Suckley Worc. 8.
Nutbourne Suss. 25 n. 2.

Offchurch Warw. 7.
Oldbarrow Worc. 17.
Oos river in Germany 17 n.
Oosgau, Germany 17 n.
os-bretha (Irish) 20.
Osian (Celtic) 52.
Osland mære Worc. 17.
Ossage Lane near Whixall Moss Sal. 15.
Osse Ditch river Berks. 31.
Osse Ditch Furlong in Appleton Berks. 31.
Osse Field in Eaton Berks. 31.
Oss Mere lake Sal. 15.
Ouse river Berks. 32 f.
Ouse river Suss. 19 n. 2.
Ouse Great river Norf. etc. 14 f., 18 f.
Ouse Little river Norf. 14, 18 f.
Ouse river Yorksh. 13 f., 18 f.
Ouse Burn river Northb. 19 n. 2.
Ouse Ditch Berks. 33.
Ouseburn W. R. Yorks 17.
Ousefleet W. R. Yorks 17.
Ousegate, street in York 17.
Ouzel river Bucks. 19 n. 2.
Owsthorpe E. R. Yorks. 19 n. 2.

Pamington Glouc. 11.
Parrocwisse in Beverington Suss. 23.
Pevensey Marsh 52 n. 2.
**Pippa* 6.
pirebroke in Hanbury Staff. 36.
pirewasse in Hanbury Staff. 36.
Pitminster Som. 7.

Ramsdean in Washington Suss. 49 n. 1.
Reculver Kent. 54.
Rotherwas Heref. 36.
Rängen lake in Sweden 21.

Salden Bucks 26 n. 2.
St. Albans Herts 9.
Sceapweasce river Hants 39.
scēapwæsce 46.
**Scene* 9.
Scrayingham Yorks. 54.
Scynes weorth 9.
Seckloe Hundred Bucks. 54.
Seething Norf. 8 n.
Selham Suss. 59.

Digitized by Google

Shaftesbury Dors. 44 n. 3.
Sheepwash Dev., Northb. 39.
sheep-washes 40.
Shengay Camb. 9.
Sherringham Norf. 9.
Shipston-on-Stour Worc. 39.
Sigelac 60.
Silac 60.
Simprim Scotl. 11.
Sinton in Leigh Worc. 8.
Sinton in Grimley Worc. 8, 9.
Skeckling Yorks. 54.
Sle(dd), Slede 27.
Sledmere Yorks. 27, 54.
Sledwick in Whorton Durh. 27.
soc 37.
Socesseat 37.
sog, sug (dial. Engl.) 37.
Sodington Worc. 8.
Solihull Warw. 58 n. 1.
Soulbury Bucks 59.
Souldern Oxf. 58.
Souldrop Beds. 58.
Soulton Sal. 58.
Sowlkholme or Sookholme Notts. 58.
**Stan* 53.
Stanbeorwe in Findon Suss. 49 n. 1.
Stanford-le-Hope Ess. 25.
Steyning Suss. 53.
Strangen river in Norway 36.
Strangeways Lancs. 36.
Strångbäcken river in Sweden 36.
Strångsjö Sweden 36.
Strångvik Sweden 36.
Stucan wisc in Havant Hants. 27.
**suc* 37.
Succan pyt 37.
Succan scylfe 37.
sucge 37.
(la) Sudwisse in Bidlington Suss. 23.
Sug Marsh Yorks. 37.
Sugden Yorks. 37.
Sugwas Heref. 36.
Sugworth Yorks. 37.
Sula Sulo (OG.) 60.
Súla (ON.) 60.
***Sūla* (doubtful) 60.
sulan for *sule* 57.
Sulan broc 57.
Sulan forda 57.
Sulan graf 57.
Sulgeat 58.
Sulgrave Nhants. 59.
sulh 58.
Sulham Berks. 59.
Sulhampstead Berks. 59.
Sulhford 58.
Sulig graf 58.
Sulig cumb 58.
Sullington Suss. 44 n. 3, 59.
Sundran edisce 57.
**Suþ* 8.
Sydling Dors. 44 n. 3.
syle, sylu 59.
Syleham Suff. 59.
Syl(l)a (OE. bogus form) 60.

Tarrant river Suss. 19 n. 2.
Taplow Bucks. 45 n.
-theit for *-thweit* 26 n. 2.
Throgmorton Street London 25 n. 2.
Titfrith 25 n. 2.

Ullenhall War. 17.
Undal Water river 19 n. 2.
Uppingham Rutl. 8.
Uppington Sal. 8, 9.
Upwaltham Suss. 25 n. 2.
Usan mere Worc. 15.
Usk or Yr Wysg river Wales 29.
Uuisc river 28.
Uuisleag near *Onnan ford* 23.
Uxbridge Mds. 21, 30.
Uxendon Farm Mds. 22, 30.

Vanir (Scand.) 11 n. 1.
Vasa Sweden 32 n. 1.
Vase Denmark 32 n. 1.
vasi, vase (Scand.) 32 n. 1.
Vasegaard Denmark 32 n. 1.
Vasen lake in Sweden 32 n. 1.
Vasevei Denmark 32 n. 1.
Vau(u)s in Salisbury 51.
veisa (Scand.) 41.
Vendel lake in Sweden 21.
Verulamium Herts 9.
Veselången lake in Sweden 20.
Vindelen lake in Sweden 21.

Digitized by Google

Vining Suss. 53 f.
Viren lake in Sweden 21.
**vis* (IG.) meaning of 20, 61.
Visa river in Sweden 20.
Visichard (OG.) 16.
Viskan river in Sweden 20.
Viskinge Denmark 28 n. 1.
Visken lake in Sweden 20.
Viskum Denmark 28 n. 1.
Vismen lake in Sweden 20.
Viste aa river in Sweden 20.
Vrången lake in Sweden 21.
Vännevass Sweden 42 n. 1.

Wa(a)s (Dutch) 31 f.
Wace (ME.) 53.
(ge)wæsc 45 f.
wæsce 46, 56.
Wæsceford in Stanton-on-Arrow Heref. 40.
wæse for *wasan* 31.
Wætlingcæstir Herts 9.
Walsingham Norf. 50.
Waltham Ess. etc. 25 n. 2.
Wapping London 41.
wara, warum 31 n. 3, 61.
Wasanhamme near White Waltham Berks 33.
Wasce (ME.) 43.
wāse 41, 46, 56, 61.
wase (M. Dutch) 31, 32 n. 1.
wase for *wasan* 31.
The Wash Lincs 45.
Wash forest in Winchwood Hants 46.
Wash river Leic. 41.
Washbourne Devon 38.
Washbourne Great and Little Glouc. and Worc. 37.
Washbrook Suff. 38.
Washburton Lower Devon 38.
Washburton in Ashprington Devon 38 n. 2.
Washfield Great and Little Devon 33 f.
Washford Pyne Devon 40.
Washingborough Lincs. 47 f., 52.
Washingford Farm near Burgh Apton Norf. 48.
Washingham Surr. 48.
Washingley Hunts 47.
Washington Durh. 47.
Washington Suss. 49.
Wasing Berks 50.
Wasingate near Battle Abbey Suss. 49, 60.
Wasse (ME.) 53.
Wasshyngmelle in Milton Regis Kent 47.
Wasincham in East Carleton Norf. 48.
waso (OHG. and OS.) 32 n. 1.
Wassa dic (dune) near King's Worthy Hants 33.
wasse 42.
Wassinga- 51.
Wassingwellan Kent. 47, 52.
Was(s)o (Celtic) 41, 52 f.
Was(t)dale Cumb. 41.
Wastwater lake Cumb. 41.
Watling Street 9.
Watso, Watse (Fris.) 53.
Wayland Hundred Norf. 11 n. 1.
Wayland Wood Norf. 11 n. 1.
Waze (ME.) 53.
Wazi (ON.) 53 n.
Wazo, Watso (OG.) 48 n. 2, 53.
Weedon Bucks and Nhants 7.
Weis Germany 20.
Wesenham near Hurstbourne Tarrant Hants 33.
Westmancote Worc. 9 n. 1.
Westmancote Lower Worc. 9 n. 1.
W(h)ashton Yorksh. 49.
Wheely Mead Hants 7 n. 5.
Whissonsett Norf. 16 n.
Whistley Berks 22.
Whiston Hunts 42 n. 1.
Wies Germany 20.
Wies(en)bach rivers in Germany 20.
Wig, Wige 16.
Wigswiþ 27 n.
Wing Bucks 11 n. 1.
Wingrave Bucks 11 n. 1.
***Wisa* (doubtful) 16.
Wisalah (OG.) 16.
Wisbech Camb. 15, 19.
Wisborough Green Suss. 16.
wisc 27, 56.
wisch (MLG.) 28.
**Wisce* river Mds. 21.

Digitized by Google

Wisclea geat in Tadley Hants 23.
Wise (ME.) 16.
Wiseton Notts 16.
Wisewast Norf. 17.
Wisford near Orchard Portman Devon 30.
Wisgar, -lac (OE. or OG.) 16.
Wish Oak near Eastbourne Suss. 23.
Wishanger Glouc. and Hants 23.
Wisheard (OG.?) 16.
Wishmoor Bottom Berks 23.
Wishmoor Cross Berks 23.
Wisigard (OG.) 16.
Wiske river Yorks. 21.
Wisley Surr. 22.
Wiso (OG.) 16.
Wissan leage gatæ in Whitchurch Hants 23 n. 57.
Wissey river Norf. 14, 18 f.
Wissingfleet (ME. bogus form) 16 n.
Wissington Suff. 27 n.
Wisugar (OG.) 16.
Wiswell Lancs. 16.
Wysall Notts 16.
Wysg or Usk river in Wales 17.
The Wyshes in Siddington Glouc. 23.

Yavington Hants 44 n. 3.
Yeverington Suss. 6.

Index to Subjects.

Churches 7.
Dative for nominative in place-name compounds 22 n. 2, 57 n. 3.
Doubling of consonants in post-Conquest charters 43.
Draining of marsh-land 52 n. 2.
Forgery of charters 43 f.
Inflexional syllable in place-name compounds 45.
ing for *eng* 54 f.
Ing names containing adjectives and adverbs 8 f.
Inner sound-substitution 55.
Inorganic *-an-* 57.
Inorganic *-es-* 57.
-lai for *-lawe (hlawe)* 32 n. 1.
ME. spellings in copies of OE. charters 12 n. 1, 17 and n., 32, 43 f.
Nucleus-names 6.
Roman roads 9 f.
Sacral names 6 f., 11.
Shortening of long vowels in late OE. and e. ME. 42, 52.
Sound-changes: *a* becomes *o* by rounding 55; OF. *au* becomes *o* 26; e. ME. *e* becomes *i* 54; *i* becomes (*y*)(*u*) by rounding 55; *lh* becomes *lk* 58; *n* becomes *m* by distant assimilation 11 f.; OF. *oi* becomes *oé* 26; OE. *sc* becomes *s* 30, 46 n. 2; *sk* for *sc* 21; ME. *wi* becomes (*wy*), (*wu*) 30; OE. *wi* becomes *wu* by *a*-mutation 18; WS. (*y*) becomes *i* 59 n. 2; loss of final *e* in e. ME. 46; loss of *-ing-* in l. OE. and e. ME. 52 n. 1; loss of post-consonantal *w* in OE. and ME. 26 n. 2; loss of *w* before *u* in OE. and ME. 18.
Sound-changes not regulated by fixed rules 55.
Spellings: *an* for *e* in place-name compounds 23 n.; OF. *au* for *a* 51; OE. *ea* for *eo* 22; *f* for *u* in post-Conquest charters 44 n. 3; *h* added in DB. 51; *l* lost or added 50; *ls* for *x*, *s*, *sc* 50; *o* for *u* 17; *qw* for *w* 49 n. 3; *s* for *sh* 46 n. 2; *ts* for *s(sh)* 48; *u* for *f* in post-Conquest charters 44 n. 3.

Digitized by Google

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [no. 6]
FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORISKA VETENSKAPER. 3.

STUDIA TERTULLIANEA

IV.

DE TERTULLIANI APOLOGETICO BIS EDITO

SCRIPSIT

G. THÖRNELL

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Digitized by Google

Praefatio.

Apologetici recensiones sunt duae, permultis inter se discrepantiis divisae. Quarum altera nititur consensu librorum ms. fere omnium, qui nunc extant, unde nomen illi inditum est Vulgata; altera tradita erat codice Fuldensi nunc deperdito, quem saeculo XVI exeunte cum editione operum Tertulliani ab L. DE LA BARRE a. 1580 Parisiis publicata comparavit FR. MODIUS, indiculumque lectionum confecit variarum; cuius indiculi duo ad nos exemplaria pervenerunt, e quibus unum editioni FR. IUNII, Franekerae 1597 prolatae, adnexum est, alterum, quod sola cap. 1—15,8 complectitur, codice Bremensi C. 48, nuper ab HOPPIO invento, continetur; denique eiusdem recensionis fragmentum, cap. 38—40,2 exhibens, codice Rheinaugiensi, qui et ipse non ante multos annos a SOUTERO in lucem est protractus, servatur.

De harum recensionum origine ac fide multimodis inter viros doctos disceptatum est.

Ac fuere iam pridem, qui suspicarentur utriusque, et Fuldensis et Vulgatae, traditionis textum ab ipso Tertulliano esse profectum, qui illum quidem prius edidisset, hunc vero posterius. Quam sententiam cum primus HAVERCAMP, deinde illum secutus OEHLER pluribus locis protulissent neque tamen ullis argumentis fulcire conati essent, nostris demum temporibus H. SCHRÖRS hanc argumentationem suscepit in commentatione, quae inscribitur »Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologeticum», Leipzig 1914 (HARNACK: Texte u. Untersuchungen 40,4), ubi comparatis lectionibus variis probare studet et recensionem Vulgatam multo meliorem esse recensione Fuldensi et neminem nisi Tertullianum ipsum ex textu Fuldensi textum Vulgatum efficere potuisse. Sed parum feliciter ei res provenit. Nam etsi non nulla consideratione digna protulit, tamen, ut erat nec sermonis Tertullianei neque omnino linguae Latinae satis peritus, id, quod

Digitized by Google

Digitized by Google

Praefatio.

Apologetici recensiones sunt duae, permultis inter se discrepantiis divisae. Quarum altera nititur consensu librorum ms. fere omnium, qui nunc extant, unde nomen illi inditum est Vulgata; altera tradita erat codice Fuldensi nunc deperdito, quem saeculo XVI exeunte cum editione operum Tertulliani ab L. DE LA BARRE a. 1580 Parisiis publicata comparavit FR. MODIUS, indiculumque lectionum confecit variarum; cuius indiculi duo ad nos exemplaria pervenerunt, e quibus unum editioni FR. IUNII, Franekerae 1597 prolatae, adnexum est, alterum, quod sola cap. 1—15,8 complectitur, codice Bremensi C. 48, nuper ab HOPPIO invento, continetur; denique eiusdem recensionis fragmentum, cap. 38—40,2 exhibens, codice Rheinaugiensi, qui et ipse non ante multos annos a SOUTERO in lucem est protractus, servatur.

De harum recensionum origine ac fide multimodis inter viros doctos disceptatum est.

Ac fuere iam pridem, qui suspicarentur utriusque, et Fuldensis et Vulgatae, traditionis textum ab ipso Tertulliano esse profectum, qui illum quidem prius edidisset, hunc vero posterius. Quam sententiam cum primus HAVERCAMP, deinde illum secutus OEHLER pluribus locis protulissent neque tamen ullis argumentis fulcire conati essent, nostris demum temporibus H. SCHRÖRS hanc argumentationem suscepit in commentatione, quae inscribitur »Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologeticum», Leipzig 1914 (HARNACK: Texte u. Untersuchungen 40,4), ubi comparatis lectionibus variis probare studet et recensionem Vulgatam multo meliorem esse recensione Fuldensi et neminem nisi Tertullianum ipsum ex textu Fuldensi textum Vulgatum efficere potuisse. Sed parum feliciter ei res provenit. Nam etsi non nulla consideratione digna protulit, tamen, ut erat nec sermonis Tertullianei neque omnino linguae Latinae satis peritus, id, quod

Digitized by Google

ingenii sagacitate senserat, rationibus certioribus demonstrare non valuit, praveque multa interpretans viros doctos deterruit potius a sua opinione quam allexit.

Manebat igitur sententia illa vetustior usuque recepta, Apologeticum semel a Tertulliano editum esse. Quod qui consentiunt, tamen de fide recensionum illarum valde dissentiunt. Nam aut alteram genuinam existimant, alteram interpolatam aut utramque partim genuinam, partim interpolatam. Ac re quidem edd. fere vetustiores Vulgatae fidem habuerunt, ut qui illam in edendo secuti sint, excepto RIGALTIO, qui paucis, et HAVERCAMPIO, qui multis locis scripturas Fuldenses in textum reciperent. HARTEL vero, cum Vulgatam magni faceret, Fuldensem paene contempsisse videtur, cum diceret, Patr. Stud. II, p. 21: »Wie seine Lesarten unzweifelhaft zeigen, stellt derselbe eine Recension dar, welche hie und da nach den Büchern ad Nationes hergerichtet wurde».

Sed hoc quidem saeculo maior traditioni Fuldensi auctoritas accrevit. Extitere enim, qui illa sola genuinum et authenticum textum Apologetici ad nos pervenisse contenderent; textum vero Vulgatum interpolatam veri textus esse recensionem postero tempore confectam, et quidem manu satis imperita, eo potissimum consilio, ut stilus difficilis et singularis Tertulliani vulgarior, dilucidior, planior fieret. Hanc sententiam, primo a CALLEWAERTIO prolatam atque cum aliis, tum HARNACKIO[1] probatam, uberius defendit LÖFSTEDT in libro, qui inscribitur: »Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht», Lunds Univ. Årsskr. 1915, ubi lectionibus aliquot diversarum recensionum examinatis interque se comparatis haec dicit (p. 56):

»Wir haben gesehen, wie der Redaktor derselben (h. e. recensionis Vulgatae) den ursprünglichen Text in unnötiger und kleinlicher Weise normalisiert hat, wie er die eigentümliche Prägnanz des tertullianeischen Stils häufig verwischt hat, und wie ihm dabei in einzelnen Fällen sogar direkte Missverständnisse passiert sind. Schon durch diese allgemeinen Erwägungen wird die von SCHRÖRS vertretene Auffassung, jene Redaktion wäre als eine von Tertullian selbst stammende zweite Bearbeitung des Textes zu betrachten, völlig ausgeschlossen. Dazu kommen aber noch zwei speziellere Gründe . . .: die Klauseltechnik und die indirekte Überlieferung. Auf Schritt und Tritt begegnen uns im Apologeticum

[1] Chronologie der altchristl. Literatur II, p. 266, n. 2.

Digitized by Google

Stellen, an denen die vortrefflichen rhythmischen Satzschlüsse der ursprünglichen Fassung durch die spätere Bearbeitung zerstört oder verschlechtert worden sind, ein sicherer Beweis dafür, dass diese spätere Bearbeitung weder von Tertullian selbst noch von irgend einem anderen Vertreter der rhythmisch gegliederten Kunstprosa stammt. Und was die indirekte Überlieferung angeht, so haben wir gesehen, dass sie . . . ebenso entschieden zu Gunsten der vom Fuldensis gegebenen Textgestaltung spricht.» Quamquam monet in codice etiam Fuldensi utendo cautione opus esse; nam non solum solita menda librarii in eo multa occurrere, sed etiam, raro tamen, doctas interpolationes.

Cui sententiae postremo astipulatus est RAUSCHEN (in Florilegio patristico, fasc. XII, Bonnae 1919); qui antea (in libello: »Prof. Heinrich Schrörs und meine Ausgabe von Tertullians Apologeticum», Bonn 1914) opinionem fere mediam propugnaverat et in Apologetico edendo secutus erat, cum utramque recensionem multis locis interpolatam (Fuldensem vero minus) putaret ob eamque rem singulis locis utriusque scriptura examinata melius eligendum existimaret.

Ego vero in libello: »Kritiska studier till Tertullianus' Apologeticum» (Eran. XVI, 1916 pp. 82—160) et LÖFSTEDTII et RAUSCHENII opera recensens negavi satis demonstratum esse, Fuldensem recensionem esse meliorem, nedum sola vel fere sola fide digna haberetur. Nam et ipsam multis ac veris vitiis et corruptelis foedatam esse, et quidem eiusdem saepe generis atque illis, quorum causa Vulgata deterior iudicaretur, id est locutionibus maxime frigidioribus clausulisque deterioribus, nonnullos vero locos, quibus Fuldensis praestantiam vindicari illi putassent, re diligentius examinata in Vulgata melius et sermoni Tertullianeo congruentius traditos inveniri. Rursus ne Vulgatam quidem temere praeferendam esse Fuldensi ex illorum argumentis concludi posse concessi. Itaque utramque recensionem ex aequo adhibere opus esse singulisque locis illam eligere scripturam, quae et contextui et sermoni Tertullianeo magis congrueret. Nam quae criteria propria LÖFSTEDT aliique adhibuissent, clausulas scilicet locosque gemellos operis Tertullianei ad Nationes librorumve posteriorum scriptorum, vel saepius deficere vel non sola per se sufficere ad rem diiudicandam. Sententiam vero SCHRÖRSII omittendam interim putavi,

Digitized by Google

ut parum rationibus firmatam, quamquam ne refutatam quidem omnino ab illis iudicavi, cum afferrem unum atque alterum locum, ubi utriusque recensionis scriptura consuetudine Tertullianea commendari videretur.

Quo libello meo nondum in lucem prolato L. WOHLEB in Berl. Phil. Woch. 36 (1916) (nris 17; 19; 20; 26/27; 49—52) et ipse LÖFSTEDTII sententiam, ex alia quoque parte, aggressus est, cum moneret nonnullas Vulgatae recensionis scripturas, quas impugnaverat ille, in libro illo Cypriani sive Pseudocypriani 'Quod idola dii non sint' adhibitas esse.

Quibus argumentationibus nostris LÖFSTEDT ad sententiam suam corrigendam vel saltem temperandam motus est. Dicit enim in opusculo altero: »Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum», Lund 1918, p. 12 sq., haec: »Wir werden also nicht mehr behaupten dürfen, dass uns der Fuldensis 'im grossen und ganzen den einzig echten und richtigen Text bietet'; die Sache liegt wohl — wenigstens was den grösseren Teil des Apologeticum betrifft — ungefähr so, wie HEINZE nach Prüfung der neuesten Untersuchungen angedeutet hat (D. Ltztg. 1917, S. 612): 'wenn auch die Entscheidung, soviel ich sehe, überwiegend zugunsten des Fuldensis ausfallen wird, so wird er (d. h. der künftige Herausgeber des Apologeticum) doch die von LÖFSTEDT selbst anempfohlene Vorsicht in der Bewertung dieser immerhin besten Textquelle weit treiben müssen.' . . . Überhaupt werden wir also, wie es bei einem so schwierigen Problem natürlich ist, von vornherein darauf verzichten müssen, eine für das Verhältnis zwischen der Vulgata und dem Fuldensis durchweg massgebende Formel zu finden. Was uns vor allen Dingen not tut, ist . . . eine möglichst scharfe und auf wirklicher Sprachkenntnis ruhende Kritik und Interpretation der einzelnen Stellen.» De sententia autem SCHRÖRSII idem p. 9: »Dieser Versuch», inquit, »wird wohl jetzt ziemlich allgemein als 'mit durchaus unzulänglichen Mitteln unternommen' betrachtet (HEINZE, D. Ltztg. 1917, S. 611); in der Tat handelt es sich in den allermeisten Fällen, in denen eine Entscheidung überhaupt möglich ist, entweder in der ersten oder in der zweiten von SCHRÖRS angenommenen Bearbeitung nur um zweifelhafte Varianten, Interpolationen oder reine Verschlechterungen in sachlicher, sprachlicher oder rhythmischer Hinsicht. Auch diejenigen, die der von SCHRÖRS aufgestellten Theorie verhältnismässig günstig

Digitized by Google

gegenüberstehen, haben einräumen müssen, dass sie 'nicht mit genügenden Gründen gestützt worden ist' (THÖRNELL in seiner ... Arbeit S. 88). So lange nicht neue Argumente von ganz anderer Beweiskraft zu ihrer Beglaubigung angeführt worden sind, können wir sie daher vorläufig ausser Acht lassen.»

Sententiam magna cura perpensam, inter diversas LÖFSTEDTII opiniones fere mediam, protulit WALTZING[1] in opere copiosissimo: »Étude sur le codex Fuldensis de l'Apologétique de Tertullien», Liège—Paris 1914—1917, ubi secretis primum illis vitiis, quae fortuitis librariorum erroribus orta putat, deinde discrepantiis reliquis, quas consultae operae correctoris attribuit, magna ex parte accurate examinatis hoc concludere posse sibi videtur (p. 130): »Tertullien n'a donné qu'une seule édition de l'Apologétique. De bonne heure, il s'est formé deux traditions du texte de cet ouvrage tant lu et tant admiré. Ces deux traditions n'ont plus eu de rapports entre elles, c'est-à-dire que jamais personne ne s'est efforcé de les mettre d'accord, n'a corrigé l'une d'après l'autre. Mais chacune a subi, de son côté, la revision, souvent maladroite, d'un ou de plusiers remanieurs qui, pour rendre le texte plus clair, plus facile à comprendre, ont méconnu souvent le style et la pensée de l'auteur. Cependant ce travail de revision a été beaucoup moins fatal à F qu'à P (= Vulgata). C'est F qui nous a conservé le texte le plus pur et c'est sur F que devra être fondée l'édition définitive; mais il faut se servir de F lui-même avec précaution.»

Has secutus rationes publicavit biennio post editionem Apologetici, apparatu critico plenissimo atque interpretatione praeditam; ubi cum omnino recensione Fuldensi pro fundamento uteretur, tamen non paucis locis scripturas recensionis Vulgatae ut potiores in textum recepit. Cui eodem anno addidit commentarium satis utilem.

Interea equidem et paulo post in libellis meis Stud. Tert. I et II locos aliquot Apologetici pertractans diversarumque recensionum scripturas comparans, cum alibi Fuldensem, alibi Vulgatam memoriam meliorem iudicarem, prout notam manus Tertullianeae

[1] Antea hic quoque duas editiones Apologetici fuisse suspicatus erat, Fuldensem autem posteriorem (Musée Belge 16, 1912, p. 186).

Digitized by Google

aut haec aut illa manifestiorem praeferret, tum nonnullis locis utriusque recensionis lectionem consuetudine illius muniri inveni. Quoque magis postea hanc persecutus sum inquisitionem, eo magis huiusmodi locorum numerum crescere vidi, ut iam non dubitem, id quod iam diu suspicabar, utrumque textum a Tertulliano ipso confectum esse, et quidem Fuldensem prius, Vulgatum vero posterius.

Nam re vera hoc fere inter illas recensiones interesse videtur, ut Fuldensis quidem lectiones habeat rudiores, duriores, obscuriores, Vulgata vero perpolitiores, elegantiores, dilucidiores. Unde saepe factum est, ut illi viri docti, qui vel superficiem dumtaxat sermonis Tertullianei attigissent vel qui eligendum utique aut hoc aut illud putarent, lectionem Fuldensem, ut difficiliorem, arriperent, Vulgatam statim respuerent nec diligentius inquirerent, num illa quoque aliqua Tertulliani consuetudine, etsi minus fortasse insigni et quasi ante oculos posita, confirmaretur. Quod si illos locos Apologetici, ubi recensiones consentiunt, cum locis gemellis librorum ad Nationes comparaveris, eiusdem generis vel similem discrepantiam inter eos invenias atque inter diversas Apologetici recensiones; scilicet in opere ad Nationes, ut prius confecto, rudiorem esse orationis formam, in Apologetico vero, ut posterius elaborato, expolitiorem.

Rursus si eos Apologetici locos, ubi discrepant recensiones, comparaveris cum locis operis ad Nationes gemellis, reperias Fuldensem saepius cum his facere quam Vulgatam. Atque hoc quidem unitarii illi ad Fuldensis praestantiam ostendendam pertinere putant, ego vero illud nostrae opinioni bene concinere contenderim; consentaneum est enim Tertullianum in altera Apologetici editione saepius ab eo, quod bis antea scripserat, paulum discessisse, quam ad id, quod iam mutaverat, revertisse; quamquam hoc quoque illum interdum minus constanter fecisse nihil est cur miremur.

Nonnullis vero locis gemellis omnes textus illi, et ad Nat. et Fuld. et Vulg., paulum inter se discrepant, et ita quidem, ut progressus quidam in corrigendo scriptoris, magis magisque opus suum limantis, cerni possit.

Sunt autem in Apologetico permulti loci, ubi recensionum discrepantium vel altera vel utraque tam communem tamque tritam exhibeat vocem vel locutionem, ut nullo usu Tertulliani proprio

Digitized by Google

defendi possit. Sunt discrepantiae tam minutulae tamque nullius, ut videtur, momenti, ut, cur scriptor variaverit, nulla causa inveniri possit. Itaque in huiusmodi locis vel haerent viri docti vel librariorum incusant neglegentiam vel interpolatoris seduli manum se putant agnoscere. Quod si ad hanc quoque speciem locos gemellos librorum ad Nationes atque Apologetici diligentius comparaveris, hunc ipsius Tertulliani morem corrigendi fuisse invenias. Nam et vocabula singula et vocabulorum formas et casus numerosque et particulas et verborum collocationem ita saepius in opere posteriore mutavit, ut paene ludendi cuidam studio indulsisse videatur. Itaque illum in Apologetico recensendo idem facere potuisse nihil est, cur negemus. Quod si recte disputavi, sequitur, ut in utraque recensione illud tantum reiici oporteat, quod mori eius plane repugnet; quam porro rationem si secuti erimus, non multum, quantum video, relinquetur, quod spurium sit librariorumque errori, nedum interpolatoris operae, attribuendum. Erit igitur utriusque recensionis memoria multo fide dignior, quam antea fere putabant.

Hactenus quae attuli pertinent ad illam dumtaxat sententiam firmandam, quam ab HAVERCAMPIO prolatam atque deinde OEHLERO probatam parum feliciter defendit SCHRÖRS, reliqui vero omnes respuerunt, h. e. Apologeticum a Tertulliano bis editum esse. Sed quaerat aliquis, quanam causa ipse ad alteram editionem curandam motus sit, praesertim cum correctiones illae, ut satis multae, ita maxima ex parte non magni sint momenti magisque fere ad formam quam ad sensum pertinentes. At vero, inquam, sunt etiam scripturae aliquot Fuldensis recensionis, et quidem in postrema maxime libri parte, quae tam duram atque impolitam habeant orationis formam, ut etiam a propugnatoribus illius recensionis sint reiectae, ut quae intellegi vel ferri non posse viderentur. Attamen equidem, re diligentius considerata, in illis quoque vestigia quaedam agnovi Tertullianei sermonis, rudioris tamen et magis quasi immaturi quam quo alias fere idem utitur. Unde adductus sum, ut a sententia illorum paulum discedens suspicarer, textum Fuldensem rudem quandam atque inchoatam exhibere operis formam neque ab ipso auctore, sed ignaro eo vel invito editum esse; eamque ipsam fuisse causam, cur postea ipse alteram editionem emitteret emendatam, in qua non solum

Digitized by Google

duriora illa sublata vel quasi mollita erant, sed etiam alia multa secundum illum eius variandi vel corrigendi morem, quem ex locis gemellis Nat. et Apol. cernimus, mutata, limata, ad amussim elaborata.

Quod ita factum esse eo magis adducor ut credam, quod ita facilius intellegitur, quomodo Fragmentum illud Fuldense, quod vocant, in recensione Fuldensi capiti XIX insertum sit. Cuius fragmenti textum ut ab ipso Tertulliano scriptum esse ex eo, quod docuit WALTZING, Étude p. 470 sqq., et ego infra amplius docebo, dubitari nequit, ita editus ab eodem esse non potest, quia et orationis turbat cohaerentiam et eadem fere continet, quae vel in reliqua parte illius capitis vel aliis locis Apologetici dicuntur. Facile autem fieri potuit, ut aut in prima Apologetici conscriptione ab ipso Tertulliano, adhuc, quid quoque loco diceret, incerto, insereretur, aut ab illo, qui hoc opus invito eo edidit, ex alio eiusdem commentariolo, quod simul in manus illius venisset, libro immisceretur. Eo autem facilius est intellectu, cur postea auctor ipse iterum Apologeticum ediderit parte illa superflua recisa.

Quod si cui hoc audacius quam veri similius excogitatum esse videtur, opus Tertulliani nondum limatum ab altero aliquo subreptum atque in lucem prolatum esse, adeo non exemplo caret haec res, ut in opere eiusdem adversus Marcionem simile accidisse ipse confiteatur, cum dicit in praefatione libri primi (Kr. 290,5):

Si quid retro gestum est nobis adversus Marcionem, iam hinc viderit. Novam rem adgredimur ex vetere. Primum opusculum quasi properatum pleniore postea compositione rescideram. Hanc quoque nondum exemplariis suffectam fraude tunc fratris, dehinc apostatae, amisi, qui forte descripserat quaedam mendosissime et exhibuit frequentiae. Emendationis necessitas facta est innovationis. Eius occasio aliquid adicere persuasit. Ita stilus iste nunc de secundo tertius et de tertio iam hinc primus hunc opusculi sui exitum necessario praefatur, ne quem varietas eius in disperso reperta confundat.[1]

---

[1] Hunc locum ad suam sententiam firmandam advocavit SCHRÖRS p. 84. WALTZING quoque eius rationem habuit, cum diceret, Étude p. 2: »Disons, en passant, qu'une revision complète de l'Apologétique par Tertullien n'aurait rien de bien étonnant en elle-même. Nous savons qu'il donna une édition grecque de ses traités *De spectaculis, De baptismo, De virginibus velandis*, et qu'il remit jusque trois fois sur le métier son traité *Adversus Marcionem*».

Digitized by Google

Ac facere non possum, quin suspicer eundem illum 'fratrem' fraudulentum utrumque scriptum, et adversus Marcionem et Apologeticum, simul subripuisse. Quod autem Tertullianus non in altera illa editione Apologetici similiter de fato operis praefatus est, id non difficile est intellectu. Primum enim opus illud adv. Marcionem solis Christianis erat destinatum, Apologeticum ethnicis; nec decebat defensionem Christianismi a fraude fratris Christiani incipere. Deinde recensiones Apologetici non tantum inter se differunt, ut illi timendum esset, ne quem illa varietas gravius confunderet.

Digitized by Google

CAP. I.

Comparantur discrepantiae recensionum Fuldensis et Vulgatae cum illis, quibus loci gemelli librorum ad Nationes et Apologetici inter se differunt.

Dixit LÖFSTEDT Tert. Apol. I, p. 56 de Vulgata recensione: »Wir haben gesehen, wie der Redaktor derselben den ursprünglichen Text in unnötiger und kleinlicher Weise normalisiert hat», idemque ibid. p. 50 ad cap. 41,3 *Aequalis est interim* (sc. Deus) *super omne hominum genus et indulgens et incessens* (sic Fuld. *increpans* Vulg.): »Diese und ähnliche Stellen . . . sind auch gerade durch die Geringfügigkeit der Änderung besonders gut geeignet, die von SCHRÖRS vertretene Theorie zu widerlegen; an solchen Stellen würde ja Tertullian, wenn diese Theorie richtig wäre, bei seiner zweiten Bearbeitung eine Reihe von sprachlich und sachlich belanglosen Änderungen gemacht haben, die keinen anderen wirklichen Effekt gehabt hätten, als den in der ersten Abfassung vortrefflichen Rhythmus zu zerstören».[1]

[1] De rhythmo cfr. quae contra LÖFSTEDTIUM disputavi Krit. Stud. p. 88 sqq., ubi docui et hoc loco, quem supra posui (de quo p. 29 et in cap. V amplius videro), et nonnullis aliis, quos idem exempli gratia attulit, in Vulgata clausulam, ut paulo minus usitatam, ita vel plane legitimam esse vel certe huic scriptori non abiudicandam, ut qui in eo genere multo liberius egisset nec tam angustis regulis circumscriptus fuisset, quam illi videretur. Cautius et consideratius rhythmum pro criterio adhibuit WALTZING, qui tamen et ipse interdum scripturam clausula insolentiore praeditam aut praepropere reiecisse videtur aut iniuria suspectam habuisse. Revera autem, quantum video, Tertullianus, sicut aliis orationis ornamentis, ita rhythmo quoque satis studiose operam dedit, ut saepe melioris clausulae causa postea se correxerit; sed rursus idem non adeo rhythmo indulsit, ut vereretur eius rationi interdum rationem aliam, seu usus seu perspicuitatis seu brevitatis seu figurae alicuius, potiorem habere. Atque haec quidem infra in locis singulis tractandis ex parte aliqua monstrabo.

Digitized by Google

Itaque operae pretium erit facta comparatione ostendere, discrepantias locorum gemellorum operis ad Nationes et Apologetici[1], eorum maxime, ubi huius operis recensiones consentiunt vel consentire videntur (nam de Fuldensi saepius ex silentio concludendum), saepe eiusdem generis esse atque illas, quae inter Apologetici recensiones intercedunt, unde concludere licet, ab hac parte nihil obstare, quominus utraque recensio a Tertulliano orta sit.

I. Coniunctiones et particulae aliae pro aliis substituuntur, et quidem interdum utrisque locis eaedem pro iisdem. Permutantur igitur in recensionibus Apologetici:

a. *etiam — et.*

Fuld.	Vulg.
50,6. *O virum fortem etiam in captivitate victorem!*	50,6. *O virum fortem et in captivitate victorem!*
32,1. *Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus et ita universo orbe et statu imperii rebusque Romanis . . .*[2]	32,1. *Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis . . .*[2]

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 13 (RW 8$\dot{3}$,23) *Non plerique, affectatione adorandi aliquando etiam caelestia, ad solis initium labra vibratis?*	16,10. *Sed et plerique vestrum, affectatione aliquando et* (+ *certa* Fuld.) *caelestia adorandi, ad solis ortum labia vibratis?*

[1] Hos locos collegit et aliquatenus comparavit HARTEL in Patr. Stud. II. De quorum inter se ratione deque Tertulliani more se ipsum vel describendi vel corrigendi haec dicit p. 16: »er trägt kein Bedenken sich abzuschreiben, aber doch auf Schritt und Tritt mit dem sichtlichen Streben, den Ausdruck im einzelnen zu verändern, zu feilen, zu runden, Gedanken zu modificieren und zu berichtigen». Item p. 17: »Für den mehrdeutigen oder ungewöhnlichen Ausdruck . . . setzt er den klaren und gewöhnlichen». Item p. 18: »Zahllos sind die Variationen ganzer Phrasen und einzelner Wörter . . ., denen keine stilistische oder andere Absicht, sondern nur das Bestreben zu Grunde liegt, den einmal gebrauchten Ausdruck nicht wieder zu gebrauchen . . ., woraus sich für die Kritik die nicht immer beachtete Regel ergibt, Abweichungen zu erhalten und ohne zwingende Gründe nicht auszugleichen». — Fugit autem virum doctissimum aliosque (cfr. tamen WOHLEB, p. 1537 sqq. et Krit. Stud. mea p. 120 al.) idem fere etiam de ratione duarum recensionum Apologetici verum esse, nisi quod, ut res fert, in Apologetico, ut novo opere, conficiendo multo liberius Tert. id quod ante ad Nationes scripserat, mutavit, quam idem in curanda altera Apologetici editione id correxit, quod erat in operis eiusdem editione priore.

[2] De hoc loco agam infra in cap. VI.

Digitized by Google

II, 2 (RW 96,5) *ut de qualitate eius et de natura, etiam de sede disceptent.*	47,5. *ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptent.*

b. *ne-quidem — nec.*

Fuld.	Vulg.
37,2. *ne mortuis quidem parcunt Christianis.*	37,2. *nec mortuis parcunt Christianis.*

ne-quidem Fuld. a correctore posteriore substitutum putant et LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 74 sq., et WALTZING, Étude p. 329. Sed eodem modo ipse Tertullianus variavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 3 (RW 63,5) *nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis.*	3,5. *nam nec nominis certa est notitia penes vos.*

c. *sed — autem.*

Fuld.	Vulg.
28,1. *Sed quoniam facile iniquum videretur . . .*	28,1. *Quoniam autem facile iniquum videretur . . .*

Quoniam autem respuit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 68, quia alias in Apologetico (4 locis) Tertullianus scripsit: *Sed quoniam.* Certe particulas *sed* et *autem* idem commutavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 67,25) *Sed bene quod omnia tempus revelat . . .*	7,13. *Bene autem quod omnia tempus revelat . . .*

d. *igitur — itaque.*

Fuld.	Vulg.
1,4. *Hanc igitur primam causam apud vos collocamus . . .*	1,4. *Hanc itaque primam causam apud vos collocamus . . .*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 3 (RW 62,25) *Itaque de nominis merito si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum . . .*	3,5. *Igitur* (*Nunc igitur* Vulg.) *si nominis odium est, quis nominum reatus, quae accusatio vocabulorum . . .*

Digitized by Google

et paulo infra:

Nat.	Apol.
I, 3 (RW 63,7) *Detinetis igitur in hominibus innoxiis etiam nomen innoxium nostrum.*	3,5. *Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum* (Fuld. deest *ergo* DE LA BARRE).

e. *cum — quod.*

Fuld.	Vulg.
14,2. *Venerem humana sagitta sauciatam, cum filium suum Aeneam . . . rapere voluisset.*[1]	14,2. *Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Aeneam . . . rapere vellet.*[1]

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 67,10) *Quid, quod ea condicio illi, ut non, nisi quod*[2] *mentitur, perseveret?*	7,9. *Quid, quod ea illi condicio est, ut non, nisi cum mentitur, perseveret?*
I, 10 (RW 78,14) *Non dico, quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis.*	14,1. *Non dico, quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa quaeque mactatis.*

f. Relativum et coniunctio:

Fuld.	Vulg.
1,11. *Nolunt enim suum esse, quod malum agnoscunt.*	1,11. *Nolunt enim suum esse, quia malum agnoscunt.*

quia Vulg. in textum recepit WALTZING, advocans locum gemellum Nat. I, 1 (RW 60,10) *adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt.*

Fuld.	Vulg.
46,5. *Idem et qui aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine mandabat.*	46,5. *Idem et cum aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat.*

[1] Alias huius loci discrepantias tractabo infra in cap. V.

[2] *quoad* substituit REIFFERSCHEID, sed traditam scripturam recte defendit HARTEL, Patr. Stud. II, p. 35. De commutatis particulis *quod — cum* egit idem ibid. p. 17.

Digitized by Google

qui Fuld. ut difficilius et proprie Tertullianeum amplexi sunt et WALTZING, Étude p. 365 sq., et LÖFSTEDT, Tert. Apol. II p. 69, *cum* Vulg. interpolatori attribuentes.

Cfr. autem locos gemellos, ubi similiter ipse Tertullianus variavit:

Nat.	Apol.
I, 1 (RW 59,14) *Amatis ignorare, quod alii gaudeant invenisse.*	1,8. *Amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse.*

g. Asyndeton bimembre et coniunctio variant:

Fuld.	Vulg.
22,6. *ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis curet simulacris et imaginibus.*	22,6. *ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis procuret simulacris imaginibus*[1] *oblata.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
II, 17 (RW 132,16) *Nisi fallor enim, omne regnum imperium bellis quaeritur et bellis ampliatur.*	25,14. *Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur.*

h. In altera recensione simplex est vocabulorum copulatio, in altera anaphorae figura:

Fuld.	Vulg.
23,11. *ut fides et disciplina disposita est Christianorum.*	23,11. *ut fides, ut disciplina disposita est Christianorum*[2].

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 71,3) *dinumera loca, ubi mater aut soror torum presserit.*	8,3. *dinumera loca, ubi mater, ubi soror.*

i. In adiungenda sententia asyndeton et coniunctio variant:

Fuld.	Vulg.
48,6. *Qui non eras, factus es; et iterum, cum non eris, fies.*	48,6. *Qui non eras, factus es, cum iterum non eris, fies.*

[1] De asyndeto bimembri v. Stud. Tert. II, p. 19 sq. De reliquis in hoc loco recensionum variationibus infra p. 43 sq. agam.

[2] Cfr. Stud. Tert. II, p. 13, n. 1, ubi figura anaphorae scripturam veriorem mihi videbar agnoscere.

Digitized by Google

7,9. (fama) *quasi officio nuntiandi functa rem tradit: exinde res tenetur, res nominatur.*	7,9. (fama) *quasi officio nuntiandi functa rem tradit, et exinde res tenetur, res nominatur.*

In loco posteriore asyndeton munitur loco gemello Nat. I, 7 (RW 67,12) *quasi officio nuntiandi functa decedit: exinde res tenetur, res nominatur.* Itaque LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 44, *et* Vulg. ab interpolatore insertum iudicat. Similiter autem in Apologetico, et quidem in utraque recensione, *et* additur, cum in loco gemello desit:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 80,3) *Luget Sol filium . . . laetantibus vobis, Cybela pastorem suspirat . . non erubescentibus vobis.*	15,2. *Luget Sol filium . . . laetantibus vobis, et Cybele pastorem suspirat . . non erubescentibus vobis.*

l. In novo enuntiato incipiendo variant asyndeton et coniunctio adversativa:

Fuld.	Vulg.
5,3. *reperietis primum Neronem in hanc sectam . . . gladio ferocisse. Tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur.*	5,3. *reperietis primum Neronem in hanc sectam . . . gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur.*
35,7. *cuius* (sc. ethnicorum) *non praecordia insculpta parerent novum ac novum Caesarem . . ., etiam illa hora, qua reclamant: de nostris annis augeat tibi Iuppiter annos! Sed* (sc. haec[1]) *Christianus tam pronuntiare non novit quam novum Caesarem optare.*	35,7. *cuius* (sc. ethnicorum) *non praecordia insculpta adparerent novi ac novi Caesaris scaenam . . ., etiam illa hora, qua adclamant: de nostris annis tibi Iuppiter augeat annos! Haec Christianus tam enuntiare non novit quam de novo Caesare optare.*
41,3. *communia voluit esse* (Deus) *et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem eius et severitatem experiremur. 4. Qui autem ita discimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem.*	41,3. *communia voluit esse* (Deus) *et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem eius et severitatem experiremur. 4. Qui haec ita didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem.*

[1] Saepe Tertullianus notionem e superioribus intelligendam relinquit, id quod facilius et durius fieri potuit in opere raptim confecto necdum ad amussim perducto. Sed tamen h. l. forsitan in Fuldensi vocula *haec* exciderit. Cfr. WALTZING, Étude p. 42: »*Haec* est nécessaire et *sed* est utile pour marquer l'opposition. Il faut donc lire: *Haec* ou *Sed haec.*» Ceterum de toto hoc loco agam in cap. V.

Digitized by Google

In loco illo, quem primum posui, LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 78, *Sed* Vulg. ab interpolatore additum existimat ad sententias melius coniungendas. Quam voculam equidem potius secundum WALTZINGIUM, Étude p. 72, per dittographiam insertam putem, si sit omnino damnanda. Sed potest hic quoque, quemadmodum in locis reliquis, utriusque recensionis scriptura vera esse. Nam similiter Tertullianus variavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 11 (RW 81,17) *Sane vos totos asinos colitis . . . et omnia iumenta et pecora et bestias, quae perinde cum suis praesepibus consecratis. ⟨S⟩ed[1] hoc forsitan crimini datis, quod inter cultores omnium tantum asinarii sumus.*	16,5. *Vos tamen non negabitis et iumenta omnia et totos cantherios . . . coli a vobis. Hoc forsitan improbamur, quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinarii tantum sumus.*
I 12 (RW 83,15) *Castrensis religio signa adorat, signa deierat, signa ipsi Iovi praefert. Sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt.*[2]	16,8. *Religio tota castrensis signa veneratur, signa adorat, signa iurat, signa omnibus deis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucum sunt.*
I 14 in. (RW 84,10) *Nova iam de Deo nostro fama suggessit . . .*	16,12. *Sed nova iam Dei nostri . . . editio publicata est.*

Similis est variatio:

Fuld.	Vulg.
9,5. *Remitto fabulas Tauricas theatris suis. Sed et*[3] *in illa religiosissma urbe Aeneadarum piorum est Iuppiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt.*	9,5. *Remitto fabulas Tauricas theatris suis. Ecce*[3] *in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Iuppiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt.*

[1] Ita facillimo supplemento necessario restituendum videtur. In codice REIFFERSCHEID invenit haec: *con*******s et.* Princeps vero editor, GOTHOFREDUS, in textu habet: *consecratis et,* quod eius temporibus saltem vestigiis tenus in eodem libro extitisse verisimile videtur. Sed non quadrat *et* hoc loco, ubi suspicio quaedam superioribus contraria ironice infertur. Est enim orationis contextus hic fere: 'Iniuria nos accusatis, quod caput colamus asininum. Ipsi enim vos non solum asinos eosque totos, sed etiam alia omnia iumenta et pecora consecratis. Sed hoc forsitan crimini datis nobis, quod tantum asinos, non alia quoque animalia colimus.'

[2] De hoc loco cfr. infra p. 39.

[3] V. infra in cap. V.

Digitized by Google

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 75,1) *cum ea, quae probatis, recusetis. Sed et ipsum quod videmini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere ... perinde a vobis destrui ac despici ostendam.*	6,9 sq. *cum quae debuistis, non custodistis. Ipsum* (om. Vulg.) *adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum ... ostendam proinde despici et neglegi et destrui a vobis.*

m. Variantur item asyndeton et coniunctio conclusiva:

Fuld.	Vulg.
2,17. *Praevaricaris in leges. Vis ut neget se nocentem, ut eum facias innocentem.*	2,17. *Praevaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem.*
25,15. *Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de deis, quot de gentibus triumphi, tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum.* 16. *Et ab hostibus suis sustinent adorari ...*	25,15. *Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de deis, quot de gentibus triumphi, tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum.* 16. *Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari ...*

Discrepant similiter loci gemelli in sententia, quae haec antecedit:

Nat.	Apol.
II, 17 (RW 132,19) *eaedem rapinae profanorum et sacrorum. Tot sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot dein de deis, quot de gentibus triumphi.*	25,15. *nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de deis, quot de gentibus triumphi ...*

II. Commutantur etiam praepositiones, velut:

Fuld.	Vulg.
2,5. *quod de falso iactatur.*	2,5. *quod cum falso iactatur.*
16,7. *Diximus originem deorum vestrorum a plastis in cruce induci.*	16,7. *Diximus originem deorum vestrorum a plastis de cruce induci.*
21,7. *ut erubescat de filii nomine aut de patris semine.*	21,7. *ut erubescat in filii nomine aut de patris semine.*
30,5. *qui pro disciplina eius occidor.*	30,5. *qui propter disciplinam eius occidor.*

Digitized by Google

46,3. *adaequamur de licentia (diligentia* inciculus*) et immunitate disciplinae.*	46,3. *adaequamur ad licentiam impunitatemque disciplinae.*
47,12. *Pyriphlegeton ad mortuos amnis est.*	47,12. *Pyriphlegeton apud mortuos amnis est.*

Similiter in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 9 (RW 73,26) *non alias enim superfuissent ad hodiernum . . .*	40,6. *Neque enim alias in*[1] *hodiernum manerent . . .*
I, 14 (RW 84,14) *picturam in nos proposuit sub ista proscriptione.*	16,12. *picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione.*
II, 12 (RW 119,11) *Nec fideliora vestigia eius quam in ipsa Italia signata sunt.*	10,7. *si quantum rerum argumenta, nusquam invenio fideliora quam apud ipsam Italiam.*

Attendas etiam, quaeso, hos locos gemellos, ubi pro *de*, quod ad Nat. scriptum erat, vel in utraque vel in altera recensione Apologetici substitutum est *ex (e)*:

Nat.	Apol.
II, 16 (RW 129,9) *Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiae provolgavit.*	11,8. *Lucullo . . ., qui primus cerasia Romanis ex Ponto Italiae promulgavit.*
II, 12 (RW 119,24) *an de consuetudine humana, qua ignoti . . . de caelo advenisse dicuntur.*	10,9. *vel ex consuetudine humana, qua ignoti . . . e* (sic Fuld., *de* Vulg.) *caelo supervenisse dicuntur.*
II, 12 (RW 119,19) *Ita si homo Saturnus, procul dubio d⟨e homine⟩, immo, quia homo, non utique de Caelo atque Terra.*	10,9. *Tamen, si homo Saturnus, utique ex homine; et quia ab homine, non utique e* (sic Fuld., *de* Vulg.) *Caelo et Terra.*

Denique *a* et *e (ex)* praepositiones in recensionibus Apologetici commutantur:

Fuld.	Vulg.
22,7. *ut hominem a recogitatu*[2] *verae divinitatis avertant . . .*	22,7. *ut hominem e cogitatu*[2] *verae divinitatis avertat . . .*

[1] In libris rec. Vulgatae pluribus et melioribus praepositio deest. Utraque autem iunctura, et *ad hodiernum* (saepius) et *in hodiernum* (post verbum *manendi* sim.), uti Tertullianum docuit WALTZING, Étude p. 119 sq.

[2] De discrepantia illa *recogitatu—cogitatu* cfr. infra c. II.

Digitized by Google

Item in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 80,9) *Attin deum a Pessinunte.*	15,5. *Attin, illum deum vestrum e* (sic Fuld., *ex* Vulg.) *Pessinunte.*

Omnibus his quattuor locis Apologetici, quos postremos citavi, LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, pp. 50 sq. et 61, illud *e* damnavit ut sedulitate correctoris pro *de* vel *ex* suppositum, quia Tertullianus, sicut etiam alii posteriores, hac praepositionis forma rarissime usus esset praeterquam in quibusdam formulis, velut *e contrario.* Attamen idem ex opere ad Nat. quattuor locis, ubi sine formula *e* ponitur, adnotavit (RW 71,21 *e partu;* 80,14 *e cauterio;* 93,7 *e pauculis;* 112,22 *e proelio*) neque in dubium vocavit. Quare per se nihil est, quod dubitemus, quin Tertullianus etiam in Apologetico totidem locis eandem formam adhibuerit sive in prima sive in altera editione.

III. Numerus mutatur:

Fuld.	Vulg.
2,6. *nihil aliud se de sacramento eorum comperisse.*	2,6. *nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse.*
19,1. *fidem de tempore adserere.*	19,1. *fidem de temporibus adserere.*
21,1. *sectam . . . Tiberianis temporibus ortam.*[1]	21,1. *sectam . . . Tiberiani temporis.*[1]
23,4. *Edatur hic ibidem sub tribunali vestro, quem daemone agi constet.*	23,4. *Edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 1 (RW 60,11) *Christiani vero quid tale consequuntur?*	1,12. *Christianus vero quid simile?*
I, 7 (RW 67,22) *ne primum illud os mendacia seminaverit.*	7,12. *ne primum illud os mendacium seminaverit.*

[1] V. infra in cap. V.

Digitized by Google

II, 16 (RW 129,9) *Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiae provolgavit.*	11,8. *male cum Lucullo actum est, qui primus cerasia Romanis ex Ponto Italiae promulgavit.*

In altera recensione numerus variatur, in altera aequatur:

Fuld.	Vulg.
22,10. *quo ingenio ambiguitates temperent in eventum, sciunt Croesi...*	22,10. *quo ingenio ambiguitates temperent in eventus, sciunt Croesi...*
23,8. *nec utique divinitas deputanda est, quae subdita est homini et, si quid ad dedecus facit, aemulo suo.*[1]	23,8. *nec divinitas deputanda est, quae subdita est homini et, si quia ad dedecus facit, aemulis suis.*[1]

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 4 (RW 64,20) *cum sit humanius occulta manifestis adiudicare quam manifesta de occulto praeiudicare.*	3,2. *cum sit iustius occulta de manifestis praeiudicare quam manifesta de occultis praedamnare.*

IV. Casus et structurae nominum diversis modis variantur:

a. Altera recensio praebet genetivum substantivo adiunctum, altera dativum ad verbum relatum.[2]

Fuld.	Vulg.
1,9. *nihil odio detrahatur.*	1,9. *nihil odii detrahatur.*
5,6. *adiecta etiam accusatorum damnatione.*	5,6. *adiecta etiam accusatoribus damnatione.*
7,6. *cum vel ex forma omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*	7,6. *cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
II, 12 (RW 119,21) *Sed cui parentes ignoti* (sc. erant), . . .	10,9. *Sed cuius parentes ignoti erant, . . .*

[1] Cfr. Stud. Tert. I, p. 12, ubi cum *aemulis* Vulg. recte defenderem, nimia fiducia *aemulo* Fuld. a librario ortum iudicavi. In contrarium errorem incidit WALTZING, Étude p. 265.

[2] De his tribus locis, qui sequuntur, agam infra in cap. V.

Digitized by Google

b. In altera recensione genetivus neutri adiectivi adiungitur, in altera adiectivum substantivo.

Fuld.	Vulg.
50,9. *Laconum flagella ... tantum honoris tolerantiae domui conferunt, quantum sanguinis fuderint.*	50,9. *Laconum flagella ... tantum honorem tolerantiae domui conferunt, quantum sanguinis fuderint.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 11 (RW 81,7) *Cornelius Tacitus ... refert Pompeium Magnum ... nihil simulacri repperisse.*[1]	16,3. *Cornelius Tacitus ... refert Gnaeum Pompeium ... nullum illic repperisse simulacrum.*[1]

c. In altera recensione genetivus, in altera adiectivum locum attributi implet.

Fuld.	Vulg.
26,2. *Regnaverant ... Amazones ante virgines Vestae.*	26,2. *Regnaverant ... Amazones ante virgines Vestales.*
48,12. *Tunc restituetur omnium hominum genus ...*	48,12. *Tunc restituetur omne humanum genus ...*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 79,28) *Sed et histrionicas litteras ...*	15,2. *Sed et histrionum litterae ...*

d. Ablativi qualitatis et limitationis commutantur.

Fuld.	Vulg.
8,5. *Alii nos, opinor, natura.*	8,5. *Alia nos, opinor, natura.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 14 (RW 84,15) *Is erat ... altero pede ungulato.*	16,12. *Is erat ... altero pede ungulatus.*

e. In altera recensione verbo subicitur accusativus, in altera *de* cum ablativo.

Fuld.	Vulg.
35,7. *novum Caesarem optare.*	35,7. *de novo Caesare optare.*

[1] De ratione variandi cfr. HARTEL, Patr. Stud. II, p. 17.

Digitized by Google

Vulgatam praetulit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 73, quia et lectio esset difficilior et aliis locis Tertullianeis commendaretur. Sed haud dissimilis variatio est in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 1 (RW 59,18) *sin vero causa constiterit, nihil odio detrahetur.*	1,9. *si vero de merito constet, .. nihil odio detrahatur.*

V. Verborum formae commutantur:

a. tempora:

Fuld.	Vulg.
6,10. *in quo principaliter reos transgressionis Christianos destinatis.*	6,10. *in quo principaliter reos transgressionis Christianos destinastis.*
7,2. *Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruitis.*	7,2. *Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis.*
48,14. *fideliora sunt nostra* (sacramenta) *magisque credenda, quorum imagines quoque fidem invenerunt.*	47,14. *fideliora sunt nostra* (sacramenta) *magisque credenda, quorum imagines quoque fidem inveniunt.*
16,13. *Sed illi debuerant adorare statim biforme numen . . .*	16,13. *Sed illi debebant adorare statim biforme numen . . .*

Similiter in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 79,13) *Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur.*	14,6. *Ne tragici quidem aut comici parcunt, ut non aerumnas vel errores domus alicuius dei praefarentur* (sic Fuld., ut videtur[1]; *praefentur* Vulg.).
I, 10 (RW 79,22) *Sed et Diogenes nescio quid in Herculem lusit.*[2]	14,9. *Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit.*
II, 2 (RW 96,4) *Invento enim solummodo eo non, ut invenerunt, exposuerunt.*	47,5. *Inventum enim solummodo Deum non, ut invenerant, disputaverunt.*

[1] In indiculo quidem est *praeferantur*; cfr. autem WALTZING, Étude p. 205; 436. Notanda est h. l. progressus quidam in corrigendo scriptoris, qui, cum primo in sententia primaria praesens pro perfecto substituisset, deinde in altera Apologetici editione tempus quoque sententiae secundariae illi accommodavit. Cfr. infra p. 38 sqq.

[2] V. HARTEL, Patr. Stud. II, p. 5.

Digitized by Google

b. Modi.

Fuld.	Vulg.
49,5. *Cum vero, quod in me potes, nisi velim, non posses*[1], *iam meae voluntatis est, quod potes, non tuae potestatis.*	49,5. *Cum vero, quod in me potes, nisi velim, non potes*[1], *iam meae voluntatis est, quod potes, non tuae potestatis.*

Simile quiddam habent hi loci gemelli, quamquam in iis non modi, sed tempora coniunctivi in oratione obliqua variantur:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 71,8) *Etiamsi credideris, nego te velle, etiamsi velles, nego te posse.*	8,4. *Etiamsi credideris, nego te velle, etiamsi volueris, nego te posse.*

c. Activum et passivum.

Fuld.	Vulg.
34,4. *Male traditum ante apotheosin deum Caesarem nuncupare.*[2]	34,4. *Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupari.*[2]

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 6 (RW 66,27) *Ceterum suspecta lex est, si probare*[3] *se non vult.*	4,13. *Ceterum suspecta lex est, si probari*[3] *se non vult.*

Item:

Fuld.	Vulg.
23,3. *Locorum differentia distinguit, opinor, ut in templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis.*	23,3. *Locorum differentia distinguitur*[4], *opinor, ut a templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis.*

[1] De hac discrepantia et similibus cfr. Krit. Stud. p. 113 sqq.

[2] De hoc loco v. etiam infra in cap. VI.

[3] Etsi litterae *e* et *i* facile confundi potuerunt, nescio an utroque loco vere traditum sit; cfr. locos gemellos, quos p. 26 annotavi, Nat. I, 7 (RW 67,11) et Apol. 7,9.

[4] Sive enarres: 'loci differentes distinguuntur' sive 'locorum differentia statuitur, haec quoque scriptura et sensui congruit et mori Tertulliani, qui et amat loco adiectivi substantivum ponere cum genetivo (teste HOPPIO p. 85 sqq.) et figuram quandam etymologicam admisit etiam alias, velut: Marc. IV, 6 (Kr. 433,3) *Inter hos magnam et omnem differentiam scindit;* Res. 25 (Kr. 61,12) *ut . . . resurrectionis censura de libris iudicetur.* Fieri autem potest, ut h. l. mutando rhythmum quaesierit melliorem. Nam hoc *distinguit opinor* Fuld. clausulam habet heroicam; scriptura vero Vulgata *distinguitur opinor* creticum solutum et trochaeum.

Digitized by Google

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 67,11) *Tamdiu enim vivit* (fama), *quamdiu non probat quicquam; siquidem approbata cadit* . . .	7,9. *tamdiu vivit* (fama), *quamdiu non probat; siquidem, ubi probavit, cessat esse* . . .
I, 7 (RW 67,25) *Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et proverbiis vestris ipsaque natura, quae ita ordinata est, ut nihil lateat* . . .	7,13. *Bene autem, quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiis atque sententiis, ex dispositione divinae* (om Vulg.) *naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat* . . .

VI. Eiusdem stirpis diversae formae commutantur, velut:

a. Fuld.	Vulg.
2,1. *cum eiusdem noxietatis eadem tractatio deberet intervenire.*	2,1. *cum eiusdem noxae eadem tractatio deberet intervenire.*

noxae Vulg., ut vulgatius, spurium iudicaverunt et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 17, et WALTZING, Étude p. 147. Sed cum omnino hic Tertulliano mos est corrigendi (cfr. infra p. 28 sqq.), tum idem alia ex eadem hac stirpe derivata verba commutavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 3 (RW 63,7) *Detinetis igitur in hominibus innoxiis etiam nomen innoxium nostrum.*	3,5. *Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.*
I 10 (RW 80,7) *saltant dei vestri argumenta et historias nocentibus erogandis* . . .	15,4. *saltant dei vestri argumenta et historias noxiis ministrantes* . . .

b. Fuld.	Vulg.
25,2. *illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito religionis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos et impositos.*	25,2. *illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito religiositatis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos.*

Elegit WALTZING (Étude p. 278) assentiente LÖFSTEDTIO (Tert. Apol. II, p. 65 sq.) *religionis* Fuld., cum diceret: »L'interpolateur de P (= Vulg.) paraît n'avoir pas compris ce sens de *religio* (i. e. 'religiositas'). Sed paulo ante idem: »Tert. dit», inquit, »en

Digitized by Google

ce sens *religio* ou *religiositas*». Itaque, opinor, ex hac saltem parte nihil obstat, quominus h. l. Tertullianus utrumque scripserit, alterum in altera editione. Accedit vero, quod in loco gemello, Nat. II, 17 (RW 130,4), scriptum est: *praesumptio . . . proptcrea scilicet Romanos totius orbis domin⟨os atque arbitros factos fuis⟩se, quod officiis religionum meruerint dominare,* unde h. l. progressus quidam scriptoris in corrigendo cerni possit: *religionum—religionis —religiositatis* (cfr. infra p. 38 sqq.); infra autem in iisdem capitibus prorsus eadem atque h. l. variatio reperitur in locis gemellis (ubi recensiones Apologetici consentiunt):

Nat.	Apol.
II, 17 (RW 135,5) *Itaque quorum fastigium ⟨per victorias⟩ adultum est, non possunt videri religionis meritis excrevisse.*	25,12. *Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare . . .!*

c. Fuld.	Vulg.
22,10. *cum carnibus pecoris.*	22,10. *cum carnibus pecudis.*

Eadem vocabula variantur in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 11 (RW 81,18) *pecora et bestias.*	16,5. *pecudum bestiarumque.*

d. Ex eodem genere hae sunt discrepantiae:

Fuld.	Vulg.
21,28. *vobis torquentibus lacerati et cruentati vociferamur.*	21,28. *vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur.*
30,4. *manibus expansis, quia innocuis, capite nudato, quia non erubescimus, . . . precantes sumus.*	30,4. *manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, . . . precantes sumus.*
47,6. *Epicurei* (deum asseverant) *otiosum et inexercitatum*[1] *et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis.*	47,6. *Epicurei* (deum asseverant) *otiosum et inexercitum*[1] *et, ut ita dixerim, neminem humanis rebus.*

[1] In loco gemello, Nat. II, 2 (RW 96,8) est: *Epicurei otiosum et inexercitum et, ut ita dixerim, neminem.* Quod equidem cum monuissem, Krit. Stud. p. 154, LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 99, *inexercitum* Vulg. sine dubio verum declaravit, cum antea idem, Tert. Apol. I, p. 119, *inexercitatum* Fuld. propter clausulam meliorem sine dubio genuinum iudicasset. Iam nescio an utrumque vere dixerit.

Digitized by Google

35,2. *catervatim cursitare ad iniurias, ad impudicitias, ad libidinum ludibria.*	35,2. *catervatim cursitare ad iniurias, ad impudentias, ad libidinis inlecebras.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 78,15) *quod enecta et tabida quaeque mactatis.*	14,1. *cum enecta et tabidosa* (+*et scabiosa* Vulg.) *quaeque mactatis.*
I, 7 (RW 70,9) *ignaris et dapes et nuptiae subiciuntur.*	8,6. *ignorantibus subicitur et imponitur.*
II, 17 (RW 132,10) *Frugi religio et paupertina superstitio . . .*	25,13. *Frugi religio et pauperes ritus.*
II 12 (RW 116,11) *veteres an et novicios? Mares an et feminas?*	10,5. *novos veteres, . . . masculos feminas.*

Formae quoque nominum propriorum variantur:

Fuld.	Vulg.
47,2. *a Thebaeis dico et ab Spartanis et Argaeis.*[1]	47,2. *a Thebaeis dico et a Spartiatis et Argivis.*[1]
39,15. *ad fumum cenae Serapiae.*	39,15. *ad fumum cenae Serapiacae.*

Cfr. locos gemellos:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 76,2) *Serapem et Isidem et Arpocraten . . . prohibitos Capitolio . . .* (infra l. 7) *quia nihil de Serape et Iside constituisset.*	6,8. *Serapidem et Isidem et Arpocraten . . . Capitolio prohibitos . . .* (infra § 10) *licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis.*

VII. In altera recensione vox vel vocum complexio est insolentior, in altera vulgatior. Atque in Vulgata quidem forma orationis ad communem usum accommodatior substituta est:

Vulg.	Fuld.
4,3. *de legibus prius consistam vobiscum.*[2]	4,3. *de legibus prius concurram vobiscum.*[2]

[1] In editione WALTZING ex utraque recensione quod inusitatius videbatur eligens scripsit: *ab Spartiatis et Argeis.*

[2] V infra in cap. V.

Digitized by Google

4,7. *totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus ruspatis*[1] *et caeditis.*

15,3. *Nonne violatur maiestas et divinitas constupratur plaudentibus vobis?*

25,4. *Viderit Cybele, . . . si ad ultores transferre*[2] *prospexit.*

41,3. *Aequalis est interim* (Deus) *super omne hominum genus et indulgens et incessens.*[3]

46,4. *Quis enim philosophum . . . lucernas meridie vanas prostituere compellit?*

40,2. *Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in rura, . . .*

2,15. *si confessione praeveniantur* (tormenta), *vacabunt: sententiae ceditur.*

4,7. *totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis*[1] *et caeditis.*

15,3. *Nonne violatur maiestas et divinitas constupratur laudantibus vobis?*

25,4. *Viderit Cybele, . . . si ad ultores transire*[2] *prospexit.*

41,3. *Aequalis est interim* (Deus) *super omne hominum genus et indulgens et increpans.*[3]

46,4. *Quis enim philosophum . . . lucernas meridie vanas proferre compellit?*

40,2. *Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva*[4], . . .

2,15. *si confessione praeveniantur* (tormenta), *vacabunt: sententia opus est.*

---

[1] »*Truncatis* semble venir d'un scribe (ou d'un remanieur), qui ne comprenait pas le vieux mot *ruspatis.*« Sic WALTZING, Étude p. 172. In eandem sententiam LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 42 sq. Satis scite SCHRÖRS, p. 35 sq., cur illud pro hoc ab ipso Tertulliano in ed. altera substitutum esset, docuit, cum diceret: »Die Bemerkung, dass aus dem Korpus der alten Gesetzgebung später einzelnes entfernt wird, ist in P (= Vulg.) deutlicher ausgedrückt, wie auch das *truncare* besser dem Bilde *(silvam, securibus)* entspricht als *ruspare* (= peinlich durchsuchen, auseinander kratzen)». Cfr. etiam quae PERSSON (Beitr. z. indogerm. Wortforschung, Upsala 1912, p. 305 sqq.) de significatione verbi *ruspandi* exposuit; qui de hoc quidem loco ait (p. 306, n. 1): »Tertull. Apol. c. 4 ist die Lesart *ruspatis* kaum richtig». Quod si, ut nostra fert opinio, recensio Fuldensis incohatam ac rudem operis formam exhibet, iam facilius intellegitur, cur quid in illa et minus aptum esse possit et tamen vere Tertullianeum. Ceterum amat ille vocum siguificationes innovare; HOPPE p. 114, sqq.

[2] *transferre,* ut difficilius, Tertulliano, *transire* correctori posteriori attribuerunt LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 40 sq., WALTZING, Étude p. 281.

[3] V. supra p. 12 et infra in cap. V.

[4] *arva* Vulg. propter clausulam heroicam respuerunt et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 48 et WALTZING, Étude p. 348. Nec tamen omnino Tertullianus ab hac clausula abhorruit; cfr. Krit. Stud. p. 90.

Digitized by Google

Similiter in locis gemellis Apologeticum vocem vel locutionem exhibet usitatiorem magisque communem quam opus ad Nationes:

Nat.	Apol.
I, 2 (RW 60,29) *cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis agimur?*	2,1. *cur a vobis ipsis aliter tractamur quam . . . ceteri nocentes?*
I, 6 (RW 66,26) *eis, a quibus captat obsequium.*	4,13. *eis, a quibus obsequium expectat.*
I, 10 (RW 80,5) *et sustinetis Iovis elogia modulari.*	15,2. *et sustinetis Iovis elogia cantari.*
I, 10 (RW 80,10) *et qui vivus cremabatur, Herculem induerat.*	15,5. *et qui vivus ardebat, Herculem induerat.*
I, 13 (RW 83,21) *Alii plane humanius solem Christianum deum aestimant.*	16,9. *Alii plane humanius et verisimilius solem credunt deum nostrum.*
II, 12 (RW 120,1) *Proinde *** repentino ubique inolevitc aelitem dici.*	10,10. *Proinde Saturno repentino ubique caelitem contigit dici.*
I, 13 (RW 83,24) *ad solis initium labra vibratis.*	16,10. *ad solis ortum labia vibratis.*
I, 7 (RW 67,8) *quae* (sc. fama) *ne tum quidem, cum vera defert, a libidine mendacii cessat.*	7,8. *quae* (sc. fama) *ne tunc quidem, cum aliquid veri defert, sine mendacii vitio est.*

Rursus pro voce vel locutione tritiore vel frigidiore in Vulgata substitutam invenimus exquisitiorem et elegantiorem:

Fuld.	Vulg.
21,18. *quod ingens ad eum multitudo conflueret.*	21,18. *quod ingens ad eum multitudo deflecteret.*[1]
21,30. *rudes et adhuc feros homines.*[2]	21,30. *rupices et adhuc feros homines.*[2]
35,5. *non celebrando vobiscum sollemnia Caesarum, quo modo celebranda occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit.*	35,5. *non celebrando vobiscum sollemnia Caesarum, quo more celebrari . . . occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit.*

[1] Cfr. Krit. Stud. p. 101; LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 30.
[2] V. infra in cap. V.

Digitized by Google

43,2. *qui pro vobis qũoque vero Deo preces fundant.*	43,2. *qui pro vobis quoque vero Deo preces sternant.*[1]
35,2. *civitatem in tabernae habitum demutare, vinulentiam facere.*[2]	35,2. *civitatem tabernae habitu abolefacere, vino lutum cogere.*

Studium homoioteleuti in causa fuit mutationis:

Fuld.	Vulg.
45,1. *Innocentiam a Deo edocti et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili Deo doctore praeceptam.* 2. *Vobis autem humana doctrina innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit.*[3]	45,1. *Innocentiam a Deo edocti et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam.* 2. *Vobis autem humana aestimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit.*[3]

Similiter in Apologetico Tertullianus vocem vel locutionem posuit electiorem vel insigniorem quam in loco gemello operis ad Nationes:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 75,2) *a maioribus traditum.*	6,10. *a patribus traditum.*

[1] Cfr. Krit. Stud. p. 105.

[2] Fuldensis scripturam h. l. sprevit WALTZING, Étude p. 321 sq., ut multo rigidiorem quam Vulgatam. Sed ut haec, sicut optime ille docet, notam praefert Tertullianeam, ita illa quoque eiusdem sermoni bene concinit. Nam etiam alias verbum *faciendi* usurpat ad notionem simplicem circumscribendam; v. infra in c. III ad 39,2. Vocem autem *vinulentiae* tuetur locus, quem WALTZING ipse adnotavit, An. 40 (RW 368,3) *in operatione libidinis, gulae, vinulentiae;* addo Ux. I, 8 (O. I, 682,2) *per vinulentiam quidvis mali insinuant;* Pall. 5 (O. I, 954) *Dabo catharticum vinulentiae Antonii.* Verbum denique *demutandi*, quod in membro antecedenti est, saepissime Tert. ponit pro simplici verbo *mutandi*, velut in Apologetico praeter hunc locum bis, 13,4 *demutando aliquando in caccabulum de Saturno;* 7,8 *detrahens, adiciens, demutans de veritate*, ubi in loco gemello, Nat. I, 7 (RW 67,9), paulo aliter dixit: *adiciens, detrahens, varietate confundens;* item Res. 57 (Kr. 116,19) *Si demutamur in gloriam, quanto magis in incolumitatem?* — Carn. Chr. 9 (O. II, 443) *etsi demutetur in novam proprietatem;* Marc. III, 24 (Kr. 420,10) *demutati . . . in angelicam substantiam.*

[3] De hoc loco agam infra in cap. V.

Digitized by Google

I, 11 (RW 81,17) *Sane vos totos asinos colitis ... et omnia iumenta et pecora et bestias.*	16,5. *Vos tamen non negabitis et iumenta omnia et totos cantherios ... coli a vobis.*
I, 12 (RW 83,17) *Sic etiam in cantabris atque vexillis ... siphara illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere.*	16,8. *Siphara illa vexillorum et cantabrorum stolae crucum sunt ... noluistis incultas et nudas cruces consecrare.*
II 12 (RW 119,14) *exceptus ab Iano, sive Iane, ut Salii vocant.*	10,7. *exceptus ab Iano, vel Iane, ut Salii volunt.*
II, 17 (RW 132,11) *vasa sordida.*	25,13. *vasa adhuc Samia.*
I, 7 (RW 70,3) *panis aliquantum, qui in sanguine infringatur.*	8,7. *panis, quo sanguinis iurulentiam conligas.*

Homoioteleuton in causa fuit mutationis:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 80,2) *Famosum et diminutum caput imago cuiuslibet dei vestit.*	15,3. *imago dei vestri ignominiosum caput et famosum vestit.*
I, 7 (RW 67,28) *quia, quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroboravit, usque adhuc probare non potuit.*	7,14. *quae, quod aliquando iactavit tantoque temporis* (om. Vulg.) *spatio in opinionem corroboravit, adhuc probare non valuit.*

VIII. In altera recensione nomen abstractum est, in altera concretum.

Fuld.	Vulg.
21,21. *nihil in sepulchro repertum est praeter exuvias sepulturae.*	21,21. *nihil in sepulchro repertum est praeterquam exuviae sepulti.*

Ait Waltzing (Étude p. 248), Löfstedtium (Tert. Apol. I, p. 95) secutus[1]: »*Sepulturae* est l'abstrait, que Tert. met souvent pour le concret. Le remanieur de P (= Vulg.) l'aura trouvé obscur.

[1] Auctore uterque utitur Sjögrenio, qui (Eran. XIII, p. 140 sq.) in loco simili Ps.-Cic. Epist. ad Octavianum 9 defendit codicum meliorum scripturam: *maiorum nostrorum sepulturae,* pro qua antea ex testimonio codicum deteriorum vulgo legebatur: *maiorum nostrorum sepultae reliquiae.*

Digitized by Google

S'il avait trouvé le concret dans le texte de Tert., il ne l'aurait pas remplacé par l'abstrait.»

Sed enim ipsum Tertullianum simillime pro nomine abstracto postea concretum substituisse invenias collatis locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 80,11) *Iovis frater gladiatorum exsequias cum malleo deducit.*	15,5. *vidimus et Iovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo deducentem.*

Rursus Vulgata abstractum exhibet pro concreto, quod in Fuldensi est:

Fuld.	Vulg.
6,9. *Laudatis semper antiquos, sed nove de die vivitis.*	6,9. *Laudatis semper antiquitatem, et nove de die vivitis.*

Ubi Vulgatam manifestiorem Tertulliani notam praeferre contendi Krit. Stud., p. 106.[1] Sed similiter ipse variavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
II, 2 (RW 96,15) *Thales Milesius Croeso sciscitanti, quid de deis arbitraretur, post aliquot deliberandi commeatus nihil renuntiavit.*	46,8. *Quid enim Thales, ille princeps physicorum, sciscitanti Croeso de divinitate certum renuntiavit, commeatus deliberandi saepe frustratus?*

Aliter comparata res est (quia scilicet concretum exquisitius) hoc loco:

Fuld.	Vulg.
23,12. *Dicent ibidem et quis ille Christus cum sua fabula, si homo communis condicionis, si magus, si post crucem de sepulchro a discipulis subreptus* e. q. s.[2]	23,12. *Dicent ibidem et quis ille Christus cum sua fabula, si homo communis condicionis, si magus, si post mortem de sepulchro a discipulis subreptus* e. q. s.[2]

Dicit WALTZING, Étude p. 265: »*Post crucem* = 'post crucis mortem'. C'est la lectio difficilior, l'expression choisie, remplacée dans P par l'expression ordinaire.» Neque aliter LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 36: »Natürlich ist *post crucem* überhaupt der gewählte

[1] Cfr. etiam SCHRÖRS, p. 36.

[2] Quomodo interpungendus sit hic locus, docuit WALTZING, Étude p. 266.

Digitized by Google

und originellere Ausdruck, von dem die Wendung der Vulgata nur eine unnötige und ziemlich banale Normalisierung darstellt. Attamen haud praeter ipsius morem commutatum esse elucet ex locis gemellis:

Nat.	Apol.
II, 12 (RW 119,12) *Nam post plurimas terras et Attica hospitia* (Saturnus) *Italiae . . . consedit.*	10,7. *Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones postque Attica hospitia consedit.*

IX. In altera recensione vocabulum unum, in altera duo synonyma ponuntur:

Fuld.	Vulg.
21,27. *Eo enim, quod aliud a se coli dicit, quam colit, negat, quod colit, et honorem in alterum transfert et transferendo iam non colit, quod negavit.*	21,27. *Ex eo enim, quod aliud a se coli dicit, quam colit, negat, quod colit, et culturam et honorem in alterum transfert, et transferendo iam non colit, quod negavit.*

Ait WALTZING, Étude p. 249: »*Et culturam* semble être une glose de *et honorem*, amenée par le verbe *coli* et *colit* répété quatre fois». Sed et vox *culturae* Tertulliano est usitata[1] et h. l. propter verbum *colendi* repetitum aptissime ponitur morique ipsius congruenter[2], nec minus idem synonymorum delectatur figura[3] quam alias brevem affectat orationis simplicitatem; denique fere eodem modo variavit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
II, 12 (RW 119,22). *Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem venerationis gratia appellet?*	10,9. *Quis enim non caelum ac terram matrem ac patrem venerationis et honoris gratia appellet?*

[1] Cfr. Apol. 16,4 *vana cultura*; Nat. I, 10 (RW 75,5) *deorum dico culturam;* Scorp. 2 (RW 150,16) *cultura idolorum;* Carn. Chr. 4 (O. II, 432) *culturam veri Dei;* denique Idol. 15 (RW 47,14) *sine dubio idoli honor idololatria est . . . Recogitemus omnem idololatrian in homines esse culturam . . .*

[2] Cfr. Stud. Tert. I, p. 71: II, p. 3 sq.

[3] V. Krit. Stud. p. 96.

Digitized by Google

Rursus in Fuldensi duo sunt vocabula, in Vulgata unum:

Fuld.	Vulg.
50,5. *o praeconium castitatis et pudicitiae!*[1]	50,5. *o praeconium castitatis!*
27,7. *vice repugnantium vel rebellantium*[2] *ergastulorum.*	27,7. *vice rebellantium ergastulorum.*
25,2. *illa praesumptio dicentium Romanos . . . in tantum sublimitatis elatos et impositos*[3]*, ut orbem occuparint.*	25,2. *illa praesumptio dicentium Romanos . . . in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint.*
46,18. *quid simile philosophus et Christianus, Graeciae discipulus et caeli, famae negotiator et salutis vitae*[4]*, verborum et factorum operator . . .?*	46,18. *quid simile philosophus et Christianus, Graeciae discipulus et caeli, famae negotiator et vitae, verborum et factorum operator . . .?*

Neque alia ratio est locorum gemellorum:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 68,21) *cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*	7,6. *cum vel ex forma omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*
I, 7 (RW 69,29) *initiari volentibus mos est prius ad magistrum sacrorum vel patrem adire.*	8,7. *volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire.*
I, 10 (RW 75,1) *Sed et ipsum quod videmini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere . . .*	6,10. *Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum . . .*
I 10 (RW 76,26) *nam hae sunt captivitatis notae poenae.*[5]	13,6. *nam hae sunt notae captivitatis.*

[1] V. Krit. Stud. p. 95 sq.; LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 55; II, p. 105; WALTZING, Étude p. 395 sq.

[2] Cfr. WALTZING, Étude p. 290 sq.; LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 106 sq.

[3] V. infra in cap. V.

[4] Vocabulum *salutis* pro glossa damnavere et WALTZING, Étude p. 67, et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 65 sq. Sed nescio an h. l. asyndeton sit bimembre agnoscendum, qua figura etiam alias non raro Tert. usus est (v. Stud. Tert. II, p. 19); nisi si ideo quasi temptabundus utrumque vocabulum posuit in prima operis conscriptione, quia incertus erat, utrum eligeret. — Cfr. Gell. Noct. Att. V, 6,11 *vitae salutisque.*

[5] Asyndeton bimembre agnovit HARTEL, Patr. Stud. II, p. 48.

Digitized by Google

X. Ordo verborum variatur.

Duo verba copulata locum inter se permutant:

Fuld.	Vulg.
10,9. *Quis enim non caelum aut terram patrem aut matrem venerationis et honoris gratia appellet . . .?*[1]	10,9. *Quis enim non caelum ac terram matrem ac patrem venerationis et honoris gratia appellet . . .?*[1]
20,2. *quod interna et externa bella dilaniant.*	20,2. *quod externa atque interna bella dilaniant.*

Idem fit in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 67,25) *Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et proverbiis vestris ipsaque natura, quae* e. q. s.	7,13. *Bene autem, quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiis atque sententiis, ex dispositione divinae* (om. Vulg.) *naturae, quae* e. q. s.
I, 10 (RW 79,27) *utrum mimos an deos vestros in strophis et iocis rideatis.*	15,1. *utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis rideatis.*
I, 10 (RW 76,14) *Privatos enim deos . . . domestica et licentia inculcatis venditando, pignerando.*	13,4. *Domesticos deos . . . domestica potestate tractatis pignerando, venditando . . .*

Praeterea haec exempli causa ascripserim:

a. Ex recensionibus Apologetici:

Fuld.	Vulg.
9,8. *Nobis vero homicidio semel interdicto etiam conceptum utero . . . dissolvere non licet.*	9,8. *Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero . . . dissolvere non licet.*

[1] Scriptura Fuldensis munitur loco gemello Nat. II, 12 (RW 119,22) *Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem venerationis gratia appellet?* ubi eadem verborum est collocatio. Rursus Vulgatam tuetur chiasmi figura, cuius efficiendae causa, si quid video, scriptor in altera editione verba transposuit (agitur autem h. l. de Saturno, cuius patrem Caelum putabant, Terram matrem); tuetur praeterea idem locus gemellus, particulas exhibens easdem: *ac — ac.* Itaque h. l., si recte traditum est, utrique recensioni est aliquid cum loco gemello commune. Ceterum de commutatis particulis cfr. supra p. 13 sqq.

Digitized by Google

2,13. *de nobis solis mendacium audire laboratis.*	2,13. *de nobis solis mendacium elaboratis audire.*
30,7. *ubi veritas est Dei et devotio.*	30,7. *ubi veritas et Dei devotio est.*
21,17. *cum ille daemonia de hominibus excuteret verbo, . . .*	21,17. *cum ille verbo daemonia de hominibus excuteret, . . .*
15,2. *Luget Sol filium detractum de caelo laetantibus vobis.*	15,2. *Luget Sol filium de caelo iactatum laetantibus vobis.*
39,6. *Quippe non epulis inde . . . dispensatur.*	39,6. *Nam inde non epulis . . . dispensatur.*
10,2. *si eos non colerent, quia putarent non esse, quos constaret esse.*	10,2. *si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos esse.*
41,4. *sequitur, ut omnes saeculi plagae nobis, si forte, in admonitionem a Deo obveniant, vobis in castigationem.*	41,4. *sequitur, ut omnes saeculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a Deo obveniant.*[1]

b. Ex locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 67,10) *Quid, quod ea condicio illi, ut non, nisi quod mentitur, perseveret?*	7,9. *Quid, quod ea illi condicio est, ut non, nisi cum mentitur, perseveret?*
I, 2 (RW 60,22) *Praesides extorquendae veritatis, de solis nobis mendacium exquiritis.*	2.13. *Veritatis extorquendae praesides, de nobis solis mendacium audire laboratis.*
I, 13 (RW 83,23) *Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam caelestia ad solis initium labra vibratis?*	16,10. *Sed et plerique vestrum affectatione aliquando et caelestia adorandi ad solis ortum labia vibratis.*
I, 3 (RW 63,4) *Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur, . . .*	3,5. *Sed et cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis, . . .*
I, 6 (RW 66,25) *Nulla sibi lex debet conscientiam iustitiae suae, sed eis, a quibus captat obsequium.*	4,13. *Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiae suae debet, sed eis, a quibus obsequium expectat.*

[1] Nescio an h. l. ad homoioteleuton membrorum efficiendum ordinem mutaverit. De qua figura v. HOPPE p. 162 sqq.; cfr. etiam p. 38, n. 1.

Digitized by Google

I, 9 (RW 73,26) *Non alias enim superfuissent ad hodiernum, nisi . . .*	40,6. *Neque enim alias* (*illae* Fuld.) *in hodiernum manerent, nisi . . .*
I, 10 (RW 75,13) *eos, quos non colitis, utique contemnitis.*	13,2. *utique, quos non colitis, offenditis.*
I, 7 (RW 67,23) *quod saepe fit aut aemulationis ingenio aut suspicionis arbitrio aut . . . mentiendi voluptate.*	7,12. *quod saepe fit aut ingenio aemulationis aut arbitrio suspicionis aut . . . mentiendi voluptate.*[1]

XI. Progressus quidam in corrigendo scriptoris, per tres textus, et ad Nat. et Fuld. et Vulg., quasi gradatim orationem mutantis vel limantis, cernitur his locis:

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 7 (RW 67,28) *quod semel detulit* (fama) *tantoque tempore ad fidem corroboravit, usque adhuc probare non potuit.*	7,14. *quod aliquando iactavit* (fama) *tantoque temporis spatio in opinionem corroboravit, adhuc probare non valuit.*	7,14. *quod aliquando iactavit* (fama) *tantoque spatio in opinionem corroboravit, adhuc probare non valuit.*
I, 10 (RW 75,1) *Sed et ipsum quod videmini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere, . . . perinde a vobis destrui ac despici ostendam.*	6,10. *Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, . . . ostendam proinde despici et neglegi et destrui a vobis . . .*	6,10. *Adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, . . . ostendam proinde despici et neglegi et destrui a vobis . . .*
II, 12 (RW 120,3) *Nam et volgo generis incertos terrae filios iactitamus.*	10,10. *Nam et terrae filios vulgus vocat, quorum genus in incerto est.*	10,10. *Nam et terrae filios vulgus vocat, quorum genus incertum est.*

Item:

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 10 (RW 78,15) *quod enecta et tabida quaeque mactatis.*	14,1. *cum enecta et tabidosa quaeque mactatis.*	14,1. *cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis.*

[1] Transpositis vocabulis homoioteleuton melius reddere voluit et clausularum concentum pleniorem.

Digitized by Google

Cum pro hoc *tabida*, quod ad Nat. scripsit, in Apologetico ex illo more, quem supra, p. 26 sqq. exemplis illustravi, supposuisset *tabidosa,* postea in ed. altera addidit *et scabiosa*, quemadmodum in exemplo illo, quod supra secundo loco attuli, ad haec *destrui ac despici* (Nat.) in utraque Apologetici recensione addidit *et neglegi;* nisi quod h. l. etiam homoioteleuti studio adductus est. Cfr. HOPPE p. 162 sq. et Krit. Stud. p. 126 sq., ubi additamentum hoc adversus LÖFSTEDTIUM (Tert. Apol. I, p. 87) defendi, quamquam illic quidem, ubi hanc de duabus editionibus quaestionem adhuc in medio relinquebam, vocabula *et scabiosa* e Fuldensi lapsu librarii excidisse putabam, id quod per se facile fieri potuit, sed nunc, considerato Tertulliani more (de quo cfr. etiam supra p. 34 sq.), minus verisimile videtur.

Denique compares, quaeso, etiam haec:

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 12 (RW 83,11)[1] *Victorias ut numina ... veneramini constructione* ⟨*tropaeorum*⟩. *Quid melius extollat?* ⟨*At*⟩ *cruces erunt intestina quodammodo tropaeorum. Itaque in Victoriis et cruces colit*⟨*is*⟩. *Castrensis religio signa adorat, signa deierat, signa ipsi Iovi praefert.*	16,8. *Sed et Victorias adoratis, cum tropaeis* ⟨*cruces*⟩ *intestina sint.*[2] *Religio tota castrensis signa veneratur, signa adorat, signa iurat, signa omnibus deis praeponit.*	16,8. *Sed et Victorias adoratis in tropaeis, cum cruces intestina sint tropaeorum.*[3] *Religio tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit.*

Cum ad Nat. posuisset: *Victorias ... veneramini — signa adorat,* in Apologetico verbis transpositis scripsit: *Victorias adoratis — signa veneratur,* sed tamen primo neglegenter retinuit etiam hoc: *signa adorat;* quod deinde in opere perpoliendo sustulit, repetitionem vitans eodem more, quem infra, cap. V ad 4,3, et in locis gemellis et in diversis recensionibus monstrabo.

[1] Cfr. libellum meum, qui inscribitur Patristica (Upsala Univ. Årsskrift 1923), p. 23 sq., ubi adhibito HARTELIO, Patr. stud. II, p. 59, n. 3, hunc locum ita restitui et distinxi.

[2] Ita corruptam huius recensionis scripturam restituendam putavit WALTZING, Étude p. 40 sq.

[3] Ita hanc sententiam vocabulis transpositis esse restituendam et ego, Krit. Stud. p. 129, et WALTZING, Étude p. 89 sq., contendimus.

Digitized by Google

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 10 (RW 79,26) *Dispicite apud vos Lentulorum et Hostiorum sacrilegas venustates, utrum mimos an deos vestros in strophis et iocis rideatis. Sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis, quae omnem foeditatem designant deorum.*	15,1. *Dispicite Lentulorum et Hostiliorum venustates, utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis rideatis: »moechum Anubin» et »masculum Lunam» et »Dianam flagellatam». 2. Sed et histrionum litterae omnem foeditatem eorum designant.*	15,1. *Dispicite Lentulorum et Hostiliorum venustates, utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis rideatis: »moechum Anubin» et »masculum Lunam» et »Dianam flagellatam» et »Iovis mortui testamentum recitatum» et »tres Hercules famelicos inrisos». 2. Sed et histrionum litterae omnem foeditatem eorum designant.*

Post hoc: *mimos . . . rideatis* in prima Apologetici editione tria mimorum exempla inserta sunt, deinde in altera adhuc duo superaddita.

Praeterea addi possunt etiam illa eiusdem generis exempla, de quibus egi supra, p. 24 cum n. 1 (Nat. I, 10, RW 79,13 — Apol. 14,6) et p. 26 sq. (Nat. II, 17, RW 130,4 — Apol. 25,2). Cfr. etiam quae exposui p. 36, n. 1 (ad locos gemellos Nat. II, 12, RW 119,22 — Apol. 10,9).

Digitized by Google

CAP. II.

De verbis simplicibus et compositis permutatis.

LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 46, nonnullos locos Apologetici tractans, ubi recensio altera verbum simplex exhibet, altera compositum, formam simplicem Tertulliano adiudicavit, vel ratione clausulae nisus, quae ita melior puriorve fieret, vel ea causa adductus, quod noverat illum, quemadmodum alios poetici vel rhetorici coloris scriptores, saepe verbo simplici uti pro composito. Sed ut concedam in simplici verbi forma notam manus Tertullianeae esse, non tamen sequitur, ut non idem compositum scripserit, in altera scilicet editione, praesertim cum in locis gemellis operum ad Nationes et Apologetici similiter variaverit, ut:

Nat.	Apol.
I, 12 (RW 83,15) *Castrensis religio signa adorat, signa deierat, signa ipsi Iovi praefert.*	16,8. *Religio tota castrensis signa veneratur, signa adorat, signa iurat, signa omnibus deis praeponit.*
I, 10 (RW 79,17) *Socrates ... quercum et canem et hircum iurat.*	14,7. *Socrate, qui ... quercum et hircum et canem deierabat.*
I, 7 (RW 67,11) *Tamdiu enim vivit* (fama), *quamdiu non probat quicquam, siquidem approbata cadit ...*	7,9. *tamdiu vivit* (fama), *quamdiu non probat, siquidem, ubi probavit, cessat esse ...*
I, 9 (RW 73,17) *cum Hiera, Anaphe et Delos et Rhodos et Cea insulae multis cum milibus hominum pessum ierunt.*	40,3. *Legimus Hieran, Anaphen et Delon et Rhodon et Co insulas multis cum milibus hominum pessum abisse.*
II, 12 (RW 119,15) *Mons, quem coluerat, Saturnius dictus.*	10,8. *Mons, quem incoluerat, Saturnius dictus.*

Digitized by Google

His exemplis instructi accedamus iam ad eandem varietatem recensionum Apologetici inspiciendam. Atque ubi in Fuldensi verbum compositum est, in Vulgata simplex, si modo utrumque ferri potest, in promptu est explicatio, cur in editione altera scriptor correxerit: nimirum formam simplicem supposuit ut elegantiorem.

Fuld.	Vulg.
6,5. *oscula propinquis offerre etiam necessitas erat* (mulieribus), *ut spiritu diiudicarentur* (sc. utrum vinum bibissent necne).	6,5. *oscula propinquis offerre etiam necessitas erat* (mulieribus), *ut spiritu iudicarentur* (sc. num vinum bibissent).
11,11. *Volo igitur meritâ recensere, an eiusmodi sint, ut illos in caelum extulerint et non potius in imum Tartarum demerserint.*[1]	11,11. *Volo igitur meritâ recensere, an eiusmodi sint, ut illos in caelum extulerint et non potius in imum Tartarum merserint.*[1]
9,6. *Quot vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem inhiantibus, ex ipsis etiam vobis . . . praesidibus apud conscientias pulsem . . .?*	9,6. *Quot vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis . . . praesidibus apud conscientias pulsem . . .?*
10,3. *illa nos iudicet, illa condemnet.*	10,3. *illa nos iudicet, illa nos damnet.*[2]
47,9. *de una via obliquos multos et inexplicabiles tramites exciderunt.*	47,9. *de una via obliquos multos et inexplicabiles tramites sciderunt.*[3]

Rursus ubi in Fuldensi simplex est, in Vulgata compositum, interdum re diligentius inquisita invenias hoc quoque usu Tertullianeo vel figura illi adamata niti, unde veri simile fiat ab ipso in altera editione pro forma simplici substitutum:

[1] *demerserint* Fuld. bene opponitur ei, quod antecedit, *extulerint;* quare nihil est, quod dubitemus hoc quoque ab ipso Tertulliano, ut qui figurae antithesis multum indulgeat, profectum esse. Sed postea praetulisse videtur *merserint* etiam propter clausulam usitatiorem.

[2] Monet LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 49, in Vulgata parallelismum sententiarum esse pleniorem. Nec negaverim illam quoque causam Tertulliano fuisse, cur ita in ed. altera corrigeret.

[3] De *exciderunt* Fuld. cfr. WALTZING, Étude p. 375. *sciderunt* Vulg. est 'scindendo effecerunt'; cfr. de figura Marc. IV, 6 (Kr. 433,3) *Inter hos magnam et omnem differentiam scindit.*

Digitized by Google

Fuld.	Vulg.
9,6. *quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio patretur, ...*	9,6. *quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio perpetretur, ...*

Hoc *arbitrio perpetretur*, si in secunda syllaba positionem admittas, clausulam habet pleniorem et puriorem (– ⏑ – | – ⏑ – ⏑).

Fuld.	Vulg.
9,7. *utique crudelius in aqua spiritum torquetis aut frigori aut fami aut canibus exponentes.*	9,7. *utique crudelius in aqua spiritum extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis.*

torquetis Fuld. recte Tertulliano vindicat LÖFSTEDT l. l. propter simplicem verbi formam et hunc locum Isidori (qui Apologeticum adhibuit), Etym. V, 27,35 *in aqua spiritum torquentes extingui.* Quod vero addit: »Das von der Vulgata gegebene *extorquetis* ist also wahrscheinlich nur eine gewöhnliche Normalisierung; zur Vertauschung vgl. De carn. res. 39 (S. 82,21 Kr.), wo das am besten bezeugte *torquere* in einer Hs. durch *extorquere* ersetzt worden ist», non attendit, totius enuntiati formam in Vulgata magis esse elaboratam, et prorsus ex Tertulliani more elaboratam; qui cum *exponitis* scribendo pro *exponentes* membrorum effecisset concinnitatem, hanc concinnitatem amplius ornavit allitteratione verborum: *extorquetis—exponitis.* Cfr. 5,6 *Sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit,* et v. HOPPE p. 148 sqq. Cfr. etiam 30,7 *extorquete animam Deo supplicantem pro imperatore.*

Fuld.	Vulg.
22,6. *adspiratio daemonum et angelorum ... deos istos captis et circumscriptis mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis curet simulacris et imaginibus.*[1]	22,6. *adspiratio daemonum et angelorum ... deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis procuret, simulacris imaginibus*[1] *oblata.*

Verbum simplex *curandi,* quod sine dubio verum iudicavit LÖFSTEDT l. l., sic positum inveni etiam Res. 7 (Kr. 35,22) *uti... unguentis pretiosissimis quibusque vasculorum prius congruentiam*

[1] De copulatione et asyndeto bimembri variatis cfr. supra p. 16.

Digitized by Google

cures. Utrumque vero, et *procurare* et *curare,* alternis occurrit Marc. I, 11 (Kr. 305,9) *Qui ergo tantopere notitiam sui procuravit* . . . (l. 16) *Nam et quale est ut creator . . . tantis operibus notitiam sui armaverit, quam potuerat non ita curasse . . .?* Omnino autem *procurare* multo frequentius Tertullianus adhibuit, et quidem in simillimo contextu Cor. 7 (O. I, 434 sq.) *Porro si, quae alii idolis faciunt, ad daemones pertinent, quanto magis, quod ipsa sibi idola fecerunt, cum adviverent! Ipsi scilicet sibi procuraverant daemones per eos, in quibus esurierant ante, quod procuraverant.* — Spect. 10 (RW 13,14) *neque enim ab aliis* (sc. quam daemonibus) *procuratum fuisset, quod ad illos perventurum esset.* — Idol. 11 (RW 42,14) *Scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum.* Itaque facere non possum, quin existimem ipsum, cum primo *curet* scripsisset, deinde in altera editione *procuret* substituisse, ut usitatius et sensui exprimendo aptius; nisi quod potuit etiam h. l., ut saepius, studio tantum variandi duci.[1] Est autem sensus secundum Vulgatam hic fere: 'Die Einflüsterung der Dämonen und Engel empfiehlt den eingenommenen und bestrickten Menschenseelen jene Götter, um auch sich die ihnen eigentümliche, in Fett und Blut bestehende Nahrung, welche den Götterstatuen und Bildern dargebracht wird, (im voraus) zu besorgen'. In editione vero priore, quae recensione Fuldensi nobis tradita est, paulo aliter dixerat: 'Die Einflüsterung der Dämonen und Engel . . . empfiehlt den eingenommenen und bestrickten Seelen jene Götter, um auch sich die ihnen eigentümliche, in Fett und Blut bestehende Nahrung durch die (ihnen anzufertigenden) Götterstatuen und Bilder zu besorgen'. Putarim enim haec: *simulacris et imaginibus,* pro ablativis instrumenti accipi posse, nec necesse esse (ut WALTZINGIO, Étude p. 42, videtur) ex Vulgata addere *oblata.* Quod autem LÖFSTEDT illud *curet* Fuld. meliore clausula commendari existimat, nescio an h. l., si traditionem integram servamus, clausula sit nulla.

Fit etiam, ut verba varie composita commutentur; quod haud praeter morem Tertulliani fieri patet ex locis gemellis:

[1] Cfr. supra p. 13 n. 1.

Digitized by Google

Nat.	Apol.
I, 12 (RW 82,2) *Pars crucis, et quidem maior, est omne robur, quod derecta statione defigitur.*	16,7. *Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur.*
II, 12 (RW 119,24) *ignoti ... de caelo advenisse dicuntur.*	10,9. *ignoti ... de caelo supervenisse dicuntur.*
I, 14 (RW 84,14) *picturam in nos proposuit sub ista proscriptione: Onochoites.*	16,12. *picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: Deus Christianorum Onochoites.*

Ex Apologetico hos locos eius generis exempli gratia adnotaverim:

Fuld.	Vulg.
1,11. *Denique malefici gestiunt latere, devitant apparere, trepidant adprehensi, negant accusati ...*	1,11. *Denique malefici gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati ...*

adprehensi Fuld. vocabulum est rarius; ponitur autem sic a Tertulliano in Apologetico etiam 15,7 *Certe sacrilegi de vestris semper adprehenduntur;* 27,6 *Et tamen adprehensi subiciuntur* (daemones); item Fug. 6 (O. I, 472) *Etiam si adprehendamur, ... Romanis utique ... tribunalibus obiciemur;* Bapt. 20,2 (RW 217,26) *ut adprehensum dominum destituerint.*

Rursus *deprehensi* Vulg. munitur loco gemello Nat. I, 1 (RW 60,6) *Denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati ...*

Fuld.	Vulg.
12,4. *Ungulis eraditis latera Christianorum.*	12,4. *Ungulis deraditis latera Christianorum.*

Cfr. eandem variationem supra adnotatam ex locis gemellis: Nat. I, 12 (RW 82,2) *derecta* — Apol. 16,7 *erecta.*

Fuld.	Vulg.
21,27. *Interim hic est ordo nostrae institutionis ... Nemo iam infamiam concutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas est ulli de sua religione mentiri.*	21,27. *Interim hic est ordo nostrae institutionis ... Nemo iam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas est ulli de sua religione mentiri.*

incutiat ex Vulgata edunt omnes, etiam qui alias in Fuldensem sunt propensiores. Explicat WALTZING in commentario: »*Infamiam,*

Digitized by Google

une accusation infamante . . . *Incutiat,* plus fort que *inferat.* Cicéron dit: *crimina inferre.*» Addo ex Tert. Fug. 2 (O. I, 465) *cui diabolus nullam potuit incutere temptationem.*

Rursus infamiam *concutiat* Fuld. ipsa lege scripturae difficilioris defenditur. Explicandum est autem: 'infamiam commoveat', sc. 'nobis' seu 'in nos'. Cfr. Cassiod. Hist. trip. 4,13 *urbi damna concussit;* cod. Iust. 11,43 (42),1 *cuius neglegentia perniciem formae concusserit* (v. l. *concesserit;* cod. Theod. 15,2,1 *congesserit*). Nec dubitandum est, iam Tertullianum, qua erat audacia atque innovandi studio, eadem significatione verbum illud ponere potuisse, praesertim cum etiam alibi liberius nec prorsus dissimiliter adhibuerit: adv. omn. haereses[1] 1 (Kr. 215,8) *seditiones frequenter et bella concutere;* Marc. V, 3 (Kr. 574,16) *iam incipit ostendere solam circumcisionis quaestionem . . . concussam* (= motam) *ab eis.* Sed facile intellegitur, eundem postea substituisse *infamiam incutiat,* ut quod usui communi accommodatius esset.

Similiter iudicandum est in aliis eiusdem verbi compositis variatis:

Fuld.	Vulg.
43,2. *non dico iam qui de vobis daemonia discutiant, non dico* e. q. s.	43,2. *non dico iam qui de vobis daemonia excutiant, non dico* e. q. s.

excutiant Vulg. tuetur locus simillimus 21,17 *cum ille daemonia de hominibus excuteret verbo;* rursus *discuteret* Fuld. usus verbi insolentior. Est autem apud Iuvencum 3,193 *discusso daemone:* eodemque verbo Tertullianus cum alias satis libere, tum interdum significatione haud absimili usus est, velut Apol. 5,6 *illam Germanicam sitim Christianorum . . . precationibus impetrato imbri discussam contestatur.* — Fem. II, 13 (O. I, 733) *Discutiendae sunt etiam deliciae, quarum mollitia . . . virtus effeminari potest.* — Res. 61 (Kr. 122,20) *quo sanguinis onera secedant, quem pigrior sexus discutere non sufficit.* — Marc. IV, 10 (Kr. 448,16) *scandalo isto discusso.*

[1] Hunc librum nonnulli Tertulliano abiudicant, mea quidem sententia non recte. id quod alias, si tempus suppetet, fortasse docebo.

Digitized by Google

Addo hunc locum, ubi certe nihil obstat, quominus ipsi Tertulliano variationem tribuamus:

Fuld.	Vulg.
50,9. *Zeno Eleates ... flagellis tyranni subiectus sententiam suam ad mortem usque signabat.*	50,9. *Zeno Eleates ... flagellis tyranni obiectus sententiam suam ad mortem usque signabat.*

Eadem verba ipse alternis posuit Marc. II, 27 (Kr. 373,4) *Si enim deus, et quidem sublimior, tanta humilitate fastigium maiestatis suae stravit, ut etiam morti subiceretur, et morti crucis, cur non putetis nostro quoque deo aliquas pusillitates congruisse, tolerabiliores tamen Iudaicis contumeliis et patibulis et sepulchris? An hae sunt pusillitates, quae iam hinc praeiudicare debebunt Christum, humanis passionibus obiectum, eius dei esse, cui humanitates exprobrantur a vobis?*

Praeterea v. infra in cap. V ad 35,7.

Digitized by Google

CAP. III.

De forma orationis in altera recensione breviore, in altera pleniore.

A. De verbo in altera recensione posito, in altera omisso.

Cum constet Tertullianum ellipsi verborum (*esse, dicere, facere,* sim.) valde delectari (v. HOPPE, p. 143 sqq.), nostrorum temporum critici in textu constituendo hanc potissimum rationem secuti sunt, ut, si in altera recensione verbum positum, in altera omissum invenirent, hanc scripturam pro vera ac Tertullianea reciperent, illam vero pro interpolata damnarent. Sed praepropere iudicasse illos vel illud indicio est, quod, si locos quosdam Apologetici, et quidem eos maxime, qui in utraque recensione aequaliter traditi sint, cum locis gemellis librorum ad Nationes comparaveris, reperias similiter in altero opere verbum positum, in altero omissum, cum tamen, quin utraque scriptura, et plenior et brevior, a Tertulliano profecta sit, dubitari vix possit.

Atque hos locos inveni, ubi in opere quidem ad Nat. verbum ponitur, cum in Apologetico intelligendum sit:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 71,3) *dinumera loca, ubi mater aut soror torum presserit.*	8,3. *dinumera loca, ubi mater, ubi soror.*
I, 7 (RW 71,7) *Cupio respondeas, si tanti facis aeternitatem.*	8,4. *Cupio respondeas, si tanti aeternitas.*
I, 1 (RW 60,11) *Christiani vero quid tale consequuntur?*	1,12. *Christianus vero quid simile?* (sic Vulg. *nihil simile.* Fuld.)
I, 7 (RW 70,1) *Tum ille dicet: »Infans tibi, qui adhuc vagit, necessarius».*	8,7. *Tum ille: »Infans tibi necessarius, adhuc tener».*

Digitized by Google

Rursus his locis verbum, quod in opere ad Nat. erat omissum, in Apologetico additum repperi:

Nat.	Apol.
I, 1 (RW 59,16) *Atquin si nullum ⟨m⟩erit⟨um⟩ odii reperietur, optimum utique ab iniustitia priore discedere.*[1]	1,9. *quando, si nullum odii meritum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse.*
I, 7 (RW 67,10) *Quid, quod ea condicio illi, ut non, nisi quod mentitur, perseveret?*	7,9. *Quid, quod ea illi condicio est, ut non, nisi cum mentitur, perseveret?*
II, 12 (RW 119,21) *Sed cui parentes ignoti*[2]*, quibusdam facile fuit illum eorum filium dici . . .*	10,9. *Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici . . .*
I, 10 (RW 79,11) *Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis sui in deos insolens aut vera prodendo aut falsa fingendo?*	14,4. *Exinde quis non poeta ex auctoritate principis sui dedecorator invenitur deorum?*

In utramque partem vicissim variatum est his locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 9 (RW 73,7) *si caelum stetit, si terra mo⟨vit, si pes⟩tis vastavit, si famis afflixit, statim omnium vox: »Christi⟨anis le⟩tum!«*[3]	40,2. *si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim: »Christianos ad leonem!« inclamant* (sic Fuld.[4] *adclamatur* Vulg.). *Tantos ad unum?*

[1] Ita legendum esse docuerunt KROYMANN, Quaestiones Tertullianeae, Oeniponte 1894, p. 32; LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 39 sq.

[2] Ita GOTHOFREDUS, ed. princeps, qui primus librum ms. Agobardinum contulit, in textu. Nunc vocabulum illud *ignoti* in eodem codice evanuit.

[3] De lacunis explendis cfr. HARTEL, Patr. Stud. II, p. 44 n. 1, meumque libellum: Lectiones Tertullianeae (Eran. VII, 1908, p. 83 sqq.).

[4] Hoc quidem testatur indiculus MODII. In codice autem Rheinaugiensi sine verbo legitur: *statim: »Christianos ad leonem!«* quod et LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 14, et WALTZING, Étude p. 348, verum esse putant vel saltem suspicantur. Neque id mirum; re vera enim huiusmodi ellipsis mori Tertullianeo optime congruit. At tamen cum variatio quoque verborum compositorum eidem sit adamata, sicut in capite antecedente docui, nescio an potius sit statuendum, verbum in codice illo lapsu librarii excidisse, quam et in codice Fuldensi et in Vulgatae recensionis archetypo varia forma a correctoribus additum esse. Eo autem facilius inter *leonem* et *tantos* excidere potuit *inclamant*, quod et *in* scriptura nihil fere differt ab *m*, et *clamant* a librariis interdum scribitur *clant (ctant)*. Nunc si quis dicat, per eandem fortasse scripturarum rationem et similitudinem fieri potuisse, ut verbum illud in codicem

Digitized by Google

Quae cum ita sint, ubi in Apologetico similiter in altera recensione verbum extat, in altera deest, magnopere cavendum est, ne hanc solam scripturam veram iudices, illam temere respuas; nam fieri potest, ut utraque ab ipso sit Tertulliano profecta, in altera editione plenius, in altera brevius scribente.

Ac maxime quidem verbum *esse* in alterutra recensione sola positum invenias, et quidem interdum sine manifesta ratione. Velut in Fuldensi sola ponitur his locis:

Fuld.	Vulg.
28,3. *Quis enim ex viventibus quilibet non omni mortuo potior est?*	28,3. *Quis enim ex viventibus quilibet non mortuo potior?*
2,5. *O quanta illius praesidis gloria fuisset, si eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset!*	2,5. *O quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset!*
16,4. *Solis enim sacerdotibus adire licitum erat.*[1]	16,4. *Solis enim sacerdotibus adire licitum.*

---

dumtaxat Fuldensem falso irreperet, id quidem non tam fidenter negaverim, quamquam minus credo. Verbum vero illud *adclamandi,* quod in Vulgata codicum consensu traditur (quamquam in quibusdam veteribus editionibus, nescio an per coniecturam, omissum est), a Tertulliano in simili contextu ponitur Scap. 3 (O. I, 543,2) *cum de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: »Areae non sint!«* atque in plane eodem: Cast. 12 (O. I, 754) *ne non sint, qui acclament: »Christianis leonem!«* Sic codex solus fide dignus Agobardinus; testes autem quidam deteriores habent *exclament,* quod ideo adnotatum velim, ne quis me putet ignorare, etiam librarios interdum composita (et quidem in peius!) variasse. Idem vero Tertullianus de eodem populi clamore alio eiusdem verbi composito usus est Res. 22 (Kr. 56,11) *omni adhuc populorum coetu reclamante: »Christianos ad leonem!«* Ad verbum autem *inclamandi* cfr. Marc. IV, 41 (Kr. 561,8) *»Vae«, ait, »per quem traditur filius hominis!« Ergo iam 'vae' constat imprecationis et comminationis inclamationem intellegendam.* Denique dixit Val. 14 (Kr. 193,16) *si non idem Horos ... nunc tam importune filiae occurrisset, ut etiam inclamaverit in eam »Iao!« quasi »Porro Quirites!« aut »Fidem Caesaris!«* In eodem autem libro editur, c. 8 (Kr. 186,10) *Et scholastici statim familiae Phosphori »φεῦ» acclamant. ... Acclama familiae Ptolomaei »φεῦ».* Ubi in sententia priore, quae huic, de qua agimus, simillima est, *acclamant* in solo P legitur, in MF vero deest. Quamquam illic quidem facilius potuit verbum a librario (ex sequenti scil. sententia) suppleri.

[1] Cfr. Praescr. 32,4 (O. II, 30) *Quid enim illis post blasphemiam inlicitum est?*

Digitized by Google

Rursus in Vulgata sola idem verbum positum invenias, in Fuldensi vero omissum:

Fuld.	Vulg.
34,4. *Male traditum ante apotheosin deum Caesarem nuncupare.*[1]	34,4. *Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupari.*[1]
38,4. *cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur* (spectacula), *praetersumus. Nihil enim nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri . . .*[2]	38,4. *cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur* (spectacula), *praetersumus. Nihil est nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri . . .*[2]
42,6. *quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? Puto gratius* (sc. esse) *liberis et solutis et undique vagis* (sc. uti).	42,6. *quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? Puto gratius esse liberis et solutis et undique vagis* (sc. uti).

Nec negaverim in huiusmodi locis nonnumquam formam verbi *esse* a librariis addi (interdum fortasse etiam omitti) potuisse.[3] Hoc tantum monitum velim, id genus variationem a more Tertulliani haud abhorrere.

Propria autem quaedam ratio est huius loci, de quo viri docti parum recte videntur iudicasse:

Fuld.	Vulg.
9,14. *quale est, ut, quos sanguinem pecudis horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte suaviorem eum experti estis?*	9,14. *quale est, ut, quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte suaviorem eum experti?*

Secundum Vulgatam edidit WALTZING, qui in commentario ad *experti* mente supplendum censet *estis;* quod nescio an existimaverit etiam LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 67, etsi de hoc loco non plane pro certo iudicare ausus est. Et sane huiusmodi ellipsis verbi *esse,* in persona secunda perfecti passivi omissi, si omnino apud Tertullianum reperiri potest, certe rarissimi est exempli. Re vera autem *experti* Vulg. est appositum eius generis, cuius multa exempla attulerunt et HARTEL, Patr. Stud. III, p. 70 sq., et HOPPE, pp. 59 et 142 sq., velut: Cor. 4 (O. I, 424) *Rea venerat . . . abs-*

[1] De hoc loco v. infra in cap. VI.

[2] Cfr. 28,1 *Quid tibi mecum est?* Saepius autem dixit: *quid (nihil) mihi cum . . .*, sine verbo. Ceterum vulgatam asyndeton aliquatenus tuetur. De variatione cfr. supra p. 17 sqq.

[3] Cfr. LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 83 n.; Tert. III, p. 57 sqq.

Digitized by Google

condens decorem, vel quia timens iam placere. — Carn. Chr. 6 in. (O. II, 436) *Habuerit carnem, dum omnino non natam.* — Test. 4 (RW 138,25) *misellum vocas eum, non utique quod de bono vitae ereptum, sed ut poenae et iudicio iam adscriptum.* — An. 44 (RW 373,13) *Neronem . . . negant umquam somniasse, nisi vix Neronem* (sc. ὄντα) *in ultimo exitu post pavores suos.* Addo: Fem. II, 3 (O. I, 719) *Sanctae feminae, si naturaliter speciosae, non adeo sit occasio.* Nec vero aliter h. l. in Vulgata appositum illud substitutum est pro plena sententia, quam Fuldensis exhibet, quam in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 10 (RW 79,24) *trecentos Ioves, seu Iuppiteres dicendum est, sine capitibus inducit.*	14,9. *trecentos Ioves, sive Iuppiteros dicendos* (sic Vulg., *dicendum* Fuld. fort.[1]), *sine capitibus inducit.*

hoc: *Ioves, sive Iuppiteros dicendos,* Apol. (Vulg.), pro illo, quod ad Nat. scriptum erat: *Ioves, seu Iuppiteres dicendum est,* suppositum invenimus; quem locum Apologetici idem HARTEL l. l. inter exempla huiusmodi appositi attulit.

Verbum vero *dicendi* in Fuldensi traditum suspectum habuit LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 69, hoc loco:

Fuld.	Vulg.
21,3. *Necesse est igitur pauca dicamus de Christo ut deo.*	21,3. *Necesse est igitur pauca de Christo ut deo.*

Sed prorsus similiter Tertullianus variavit in locis gemellis, quos supra adnotavi, Nat. I, 7 (RW 70,1) *Tum ille dicet: Infans* e. q. s. et Apol. 8,7 *Tum ille: Infans* e. q. s.

Rursus in Vulgata idem verbum additum invenias in fine capitis:

Fuld.	Vulg.
9,20. *Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestis!*	9,20. *Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestioribus dicam.*

[1] Indiculus quidem MODII tacet; in editione autem DE LA BARRE, ad quem indiculus factus, sicut etiam in reliquis edd. vett., est *dicendum*, quod nescio an editores illi (qui ipsum codicem Fuldensem non inspexerant) ex coniectura reposuerint pro *dicendos* Vulg., quod depravatum putarent, ut qui morem illum Tertullianeum apposita cum coniunctione ponendi parum novissent.

Digitized by Google

Fuldensem scripturam praeferre videtur WALTZING, Étude p. 84, ob ellipsin proprie Tertullianeam. Sed eadem, sicut ipse adnotat p. 417, clausulam exhibet heroicam, Vulgata vero usitatissimam (creticum et trochaeum), et quae, id quod equidem additum velim, clausulae sententiae antecedentis respondeat: *omnia ostendam — manifestioribus dicam.* Accedit, quod in parte operis finienda quadrat plenior orationis forma. Patet igitur, opinor, cur hoc pro illo in opere limando Tertullianus substituerit.

Nec levioribus indiciis utraque scriptura Tertulliano vindicatur his locis:

Fuld.	Vulg.
1,10. *Sed non ideo, inquit, bonum praeiudicatur, quia multos convertit.*	1,10. *Sed non ideo, inquit, bonum* (sc. est), *quia multos convertit.*

Vulgatam tuetur ellipsis, Fuldensem locus gemellus, Nat. I, 1 (RW 59,22) *non utique eo bonum praeiudicari, quia plerosque convertat* . . .

Fuld.	Vulg.
39,6. *et si qui in metallis et si qui in insulis vel in custodiis, dumtaxat ex causa Dei sectae, conflicta(n)tur*[1], *alumni confessionis suae fiunt.*	39,6. *et si qui in metallis et si qui in insulis vel in custodiis, dumtaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae fiunt.*

Scripturam Fuldensem damnavit RAUSCHEN, Antikrit. p. 83, cui astipulatus est LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 65, dicens: »Mit ihm halte ich . . . *conflictatur* für einen müssigen Zusatz (der sich übrigens auch durch den zerstörten Rhythmus als unecht verrät)». WALTZING vero verbum illud in textum recepit; dixit autem, Étude p. 339: »*Conflictatur* manque dans P (= Vulg.), où il suffit de sous-entendre *est* ou *sunt* . . . *Conflictari* (= adflictari, vexari), employé absolument, appartient à la langue de Tertullien. De spect. 28, p. 27,4: *nunc illi laetantur, nos conflictamur* . . . De orat. 5, p. 184,17: *propter quod conflictamur.* Adv. Marc. 4,37, p. 548,7: *dimittens conflictatos in laxamentum.*»

Itaque, si haec vox ita a Tertulliano usurpatur, veri similius videtur illam ab ipso h. l. positam esse quam ab interpolatore.

[1] In hoc vocabulo paulum discrepant testes; nam indiculus MODII habet *conflictatur*, cod. Rheinaugiensis *conflictantur*.

Digitized by Google

Quia vero eadem, sicut monuerunt illi, in hoc contextu minus est necessaria, facile intellegitur, cur eam ipse, et brevitati scilicet et clausulae consulens, postea deleverit.

Alios locos eodem pertinentes, sed ubi verbum additum figura quaedam concinnitatis Tertulliano adamata tueatur, in parte sequente tractabimus.

B. De locis nonnullis, ubi altera scriptura ellipsi vel brevitate commendatur, altera vero concinnitate.

Omnino Tertullianum saepe paulo plenius vel abundantius dixisse, ut concinne diceret, multis exemplis allatis docui Stud. Tert. II, p. 15 sqq. Quod si locos gemellos librorum ad Nationes atque Apologetici inter se comparaveris, invenias eum interdum in posteriore opere addidisse aliquid, ut duo membra concinnius inter se respondentia evaderent[1], velut:

Nat.	Apol.
I, 9 (RW 73,5) *qui omnis cladis publicae vel iniuriae nos causas esse vultis.*	40,1. *quod existiment omnis publicae cladis, omnis popularis incommodi... Christianos esse in causa.*
I, 16 (RW 87,9) *Inprimis cum infantes vestros alienae misericordiae exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliviscimini* e. q. s.	9,17. *Inprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua praeterea nte misericordia extranea, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis.*
I, 10 (RW 78,14) *Non dico, quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis, de opimis autem et integris supervacua esui capitula et ungulas et plumarum setarumque praevulsa et si quid domi quoque abiecturi fuissetis.*	14,1. *Non dico, quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa quaeque mactatis, cum de opimis et integris supervacua quaeque truncatis, capitula et ungulas, quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis.*
I, 7 (RW 71,6) *Piaculum feceris, nisi incestum.*	8,3. *Piaculum enim feceris* (sic Fuld. *admiseris* Vulg.), *nisi incestum feceris.*

[1] Valuit aliquantum etiam perspicuitatis et communis usus ratio, sicut monuit HARTEL, qui duo illa locorum paria, quae supra medio loco posui (ubi in textu operis ad Nat. verbum ponitur ἀπὸ κοινοῦ), attulit ad discrepantiam horum operum illustrandam, Patr. Stud. II, p. 17 sq.

Digitized by Google

Dubitavit in loco, quem postremum attuli, LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 46, an in Apologetico ex loco gemello legendum esset: *Piaculum enim feceris, nisi incestum,* cum non videret, Tertullianum in opere posteriore verbum supplevisse, et quidem, ut nostra fert opinio, ita, ut primo scriberet *feceris — feceris*, deinde in altera editione *admiseris — feceris,* utrumque ex suo more, ut qui vel verbo iterando vel variando membrorum aequalitatem soleret assectari.[1]

Simili errore decepti aliquot locis Apologetici viri docti alterius recensionis scripturam propter ellipsin vel brevitatem amplexi sunt, alteram temere reiecerunt, cum fugeret illos, hanc non minus commendari concinnitate. Cuius generis sunt haec:

Fuld.	Vulg.
31,3. *Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius, utique et nos, licet extranei a turbis, in aliquo loco casus invenimur.*	31,3. *Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius, utique et nos, licet extranei a turbis aestimemur, in aliquo loco casus invenimur.*

Fuldensem satis tuetur breviloquentia illa appositi cum coniunctione nominis (participii), qua Tertullianum delectari iam supra, p. 51 sq., monui, nisus exemplis ab HARTELIO maxime et HOPPIO collectis. Praeterea cfr. Marc. IV, 30 (Kr. 525,1) *Quis in persona hominis intellegendus? Utique Christus, quia, licet Marcionis*

[1] Cfr. Stud. Tert. II, p. 6, ubi illud *feceris — feceris* Fuld. satis vindicasse videor; quod vero dixi ibidem hoc *admiseris* Vulg. »redolere correctorem orationem inepte variare cupientem», minus considerate iudicavi. Nam de huiusmodi variatione cfr. locum similiter comparatum Fem. II, 10 (O. I, 730) *Quanto facilius inlicita timebit, qui licita verebitur?* Item hos locos gemellos:

Nat.	Apol.
II, 17 (RW 132,16) *Omne regnum imperium bellis quaeritur et bellis ampliatur.*	25,14 *omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur.*
I, 4 (RW 64,15) *laudant quae sciunt, vituperant quae nesciunt...*	3,2. *Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant...*
I, 10 (80,14) *Singula ista ... de contemptu utique censentur quam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, qui ista suscipiunt.*	15,6. *Singula ista ... de contemptu utique censentur tam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, quibus factitant.*

Digitized by Google

(sc. ὤν), *filius hominis est dictus.* — An. 50 (RW 380,26) *Nunc ad originem huius excessus, id est ad ordinem mortis, quia nec ipsam sine quaestionibus, licet finem omnium quaestionum* (sc. οὖσαν); v. HARTEL, Patr. Stud. III, p. 70. Minus igitur recte h. l. WALTZING in commentario ad haec: *licet extranei a turbis,* mente suppleri vult: 'sumus'.[1] Ceterum sensum scripturae huius bene enarravit idem, Étude p. 315: »Quand l'Empire tout entier est ébranlé *(cum concutitur imperium),* dit Tert., les chrétiens ont leur part de la castastrophe, bien qu'ils se tiennent à l'écart des troubles», addens paulo infra: »Les malheurs qui ébranlent l'Empire ne peuvent être que les guerres civiles, et Tert. pense sans doute à la lutte de Septime Sévère contre ses rivaux, qui venait de se terminer. Les mots *licet extranei a turbis* sont expliqués par le ch. 35,9: *Unde Cassii et Nigri et Albini? . . . De Romanis, nisi fallor, id est de non-Christianis.* Les chrétiens étaient restés étrangers à ces troubles.»

Pergit vero: »C'est ce que n'a pas compris celui qui a ajouté *aestimemur* dans P (= Vulg.). Le texte de P signifierait: 'quoique les foules nous regardent comme étrangers (à l'Empire)', ou bien: 'quoiqu'on nous regarde comme étrangers aux foules'; mais ce ne sont pas les foules plutôt que les gouverneurs, qui regardent les chrétiens comme hostes publici, et on ne regarde pas les chrétiens comme étrangers aux foules, mais comme étrangers à l'Empire Romain». Itaque concludit: »C'est évidemment la lecture de F qu'il faut adopter».

At mihi quidem ex Vulgata sensus, ut paulo exquisitior, ita haud intolerabilis videtur elici posse: »Denn wenn das Reich erschüttert wird, so werden mit der Erschütterung seiner übrigen Glieder natürlich auch wir, wenn gleich als den Unruhen fern stehend gehalten[2] (und daher nicht als Urheber derselben gestraft), einigermassen der Katastrophe teilhaft gefunden». Opponuntur igitur inter se *aestimemur* et *invenimur.* Nescio autem an formae potius orationis ac sono quam sensui consulens Tertullianus in opere li-

[1] Potius diceret, verbum illud *invenimur* ἀπὸ κοινοῦ ad utramque sententiam pertinere; neque enim negaverim sic accipi posse. Cfr. exempla ex locis gemellis supra allata.

[2] Populi autem de Christianis iudicium commemorat etiam 46,14 *Christianus et extra fidelis vocatur.*

Digitized by Google

mando *aestimemur* addiderit, quo adiecto summa oritur concinnitas ac numerosa aequalitas membrorum:

licet extranei a turbis aestimemur,
in aliquo loco casus invenimur,

quorum membrorum utrumque in cretico tribusque trochaeis desinit.

Accedit, quod *aestimandi* verbum hac significatione (i. e. existimandi), alias paulo insolentiore, a Tertulliano nonnumquam ponitur, velut: Apol. 16,2 (= Nat. I, 11, RW 81,3) *onagris, qui . . . potum petituri aestimabantur,* ad quem locum cfr. OEHLERI adnotationem (I, 176); Nat. I, 13 in. (RW 83,21) *Alii . . . solem Christianum deum aestimant.*

In uno capite 45 (ubi leges humanae et divinae comparantur) tribus locis, nisi me fallit opinio, Tertullianus id, quod prius scripsit, postea vel addendo aliquid vel detrahendo in maiorem correxit concinnitatem:

Fuld.	Vulg.
45,2. *Quanta prudentia hominis ad demonstrandum, quid vere bonum, tanta auctoritas ad exigendum; tam illa falli facilis, quam ista contemni.*	45,2. *Tanta est prudentia hominis ad demonstrandum bonum, quanta auctoritas ad exigendum; tam illa falli facilis, quam ista contemni.*

Quod in Fuldensi traditur, ad sensum quidem plenius est; cfr. 1,10 *Tamen quod vere malum est, ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent.* — 23,11 *etiam illud in continenti cognoscetis, qui sit vere Deus.* — Spect. 21 (RW 21,26) *Non potest aliud esse, quod vere quidem est bonum seu malum.* In sententia autem illa interrogativa eadem recensio ellipsin habet prorsus Tertullianeam.

Omnino vero orationis formam in Vulgata et astrictiorem esse et concinniorem, nemo non videt.

Pergit 45,3:

Fuld.	Vulg.
Atque adeo quid plenius dictum est: 'Non occides', an vero: 'Ne irascaris quidem'?	*Atque adeo quid plenius, dicere: 'Non occides', an docere: 'Ne irascaris quidem'?*

Digitized by Google

Sequitur in utraque recensione: *Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an et de maleloquio interdicere? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriae sinere?*

In Fuldensi, cuius scripturam postremo recepit RAUSCHEN, Florileg. patrist. XII, p. 47, cum ante et ipse, quemadmodum vetustiores, edidisset secundum Vulgatam, primae illius sententiae structura sequentibus infinitivis minus respondet. Neque id mirum in opere nondum ad limam adducto. In recensione vero altera, sive, ut nos dicimus, editione, adeo aequalitati consuluit scriptor, ut non solum *dicere* substitueret pro *dictum est,* copula illa, ut minus necessaria, omissa, sed etiam in membro posteriore reponeret *docere,* quod frigere forsitan dixerit aliquis, qui parum noverit, quantum concinnitatis causa ille sibi permiserit, id quod exemplis l. s. l., Stud. Tert. II, p. 15 sqq., a me collectis satis patet. Nec dissimili abundantia dicitur in sententia illarum, quae sequuntur, postrema: *permittere — sinere.* Accedit vero h. l. etiam figura paronomasiae, huic scriptori adamata; v. HOPPE, p. 168 sqq. Attamen ne sensu quidem plane friget *docere*, si quidem *docere* est eius, qui sciat, *dicere* interdum etiam eius, qui non sciat, unde fit, ut haec verba etiam alibi inter se opposita invenias, ubi divina et humana praecepta comparantur, velut An. 2 (RW 300,26) *Hunc* (i. e. sensum, quo Deus animam dotare dignatus est) *nacta philosophia ad gloriam propriae artis inflavit prae studio ... eloqui quidvis struere atque destruere eruditi magisque dicendo persuadentis quam docendo.*

Tertius locus est hic:

Fuld.	Vulg.
45,5. *Sed quanta auctoritas legum humanarum, cum illas et evadere homini contingat plerumque in admissis delitescenti et aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate?*	45,5. *Sed quanta auctoritas legum humanarum, cum illas et evadere homini contingat [et] plerumque in admissis delitescenti (delitescendi* fere libri*) et aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate delinquenti (delinquendi* libri*)?*

delinquenti Vulg. (quod recte, nisi fallor, restitutum est ex *delinquendi*, quemadmodum *delitescenti* sine dubio recte ex *delite-*

Digitized by Google

scendi) salvo et sensu, sed paululum mutato, et usu Tertulliani, aut brevius aut concinnius scribentis, vel abesse potest vel adesse. Consentaneum est autem illud in altera editione aequalitatis et homoioteleuti causa additum esse. Cfr. HOPPE, p. 164 sqq.

Addo duos locos, ubi iam l. s. l., Stud. Tert. II. p. 16 sq., utriusque recensionis scripturam more Tertullianeo commendari ostendi:

Fuld.	Vulg.
2,2. *Quodcumque dicimur cum alii dicuntur, et proprio et mercenario ore utuntur ad innocentiae suae commendationem.*	2,2. *Quodcumque dicimur cum alii dicuntur, et proprio ore et mercennaria advocatione utuntur ad innocentiae suae commendationem.*
17,5. *Deum nominat, hoc solo nomine, quia proprio Dei veri.*	17,5. *Deum nominat, hoc solo, quia proprie verus hic unus.*

Rursus quemadmodum est, ubi pro forma orationis concinniore, qua in libris ad Nationes usus erat, in Apologetico substituerit breviorem et simpliciorem, id quod factum est hoc loco:

Nat. I, 3 (RW 62,26) *si qua accusatio vocabulorum, ego arbitror nullam esse vocabulo aut nomini querellam, nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit vel impudicum vel aliter quam enuntiantem deceat aut audientem delectet.*	Apol. 3,5 *quae accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis aut infaustum aut maledicum aut impudicum?*

ta interdum in altera Apologetici editione concinnitati fortasse minus lepidae praetulit brevitatem vel aliam orationis structuram:

Fuld.	Vulg.
21,4. *unde illis* (h. e. Iudaeis) *t generis magnitudo et regni sublimitas floruit et tanta felicitas de lei vocibus affuit, quibus et docebantur promerendo Deo et non offendendo praemonebantur.*	21,4. *unde illis* (h. e. Iudaeis) *et generis magnitudo et regni sublimitas floruit et tanta felicitas, ut de Dei vocibus, quibus edocebantur, de promerendo Deo et non offendendo praemonerentur.*

Ait WALTZING, Étude, p. 233: »P n'a pas *adfuit*, mot général, qui paraît avoir été ajouté dans F, parce que le verbe *floruit* précède le troisième sujet, de sorte que ce troisième sujet pouvait paraître manquer de verbe. *Adfuit* trouble du reste la clausule *de*

Digitized by Google

Dei vocibus (double crétique).» Similiter LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 68.

At vero hoc *affuit* Fuld., cum antecedenti illi *floruit* respondeat, non solum membrorum aequalitate, sed etiam homoioteleuto defenditur; denique clausulam eandem etiam alibi, quamquam rarius, Tertullianus admisit; cfr. Krit. Stud. p. 90, n. 2. Rursus Vulgata et rhythmo melior et cum sensu non deterior, tum orationis forma facilior et volubilior. Unde satis probabile videtur et illud prius scriptum et hoc postea ab eodem levi correctione substitutum esse.[1]

Fuld.	Vulg.
39,2. *Coimus in coetu⟨m⟩ et congregationem facimus, ut ad Deum quasi manu facta precationibus ambiamus.*	39,2. *Coimus in coetum et congregationem, ut ad Deum quasi manu facta precationibus ambiamus orantes.*

Scripturam Fuldensem et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 69, et WALTZING, Étude p. 338, damnavere, ut clausula deteriorem. Tuetur vero illam et membrorum aequalitas et chiasmi figura. Accedit, quod saepius hic scriptor *facere* cum substantivo posuit pro simplici verbo.[2] Cfr. locos gemellos:

[1] Nunc nescio an similis sit ratio eius loci, unde l. s. l., Stud Tert. II, p. 15, egressus sum:

Fuld.	Vulg.
19,5. *Haec quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quam enorme, nec arduum, sed interim longum dinumerare.*	19,5 *Haec quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quam enorme, nec arduum, sed interim longum.*

Reieci illic Vulgatam, quod otiosam haberet repetitionem eorum, quae antecedunt: *non tam difficile ... quam enorme,* quam nulla figura concinnitatis tueretur. Non attendi autem, figuram quoque huiusmodi ἀπὸ κοινοῦ, cuius supra exempla dedi, ab illius more non esse alienam, eundemque, ut synonyma, ita tota membra idem fere significantia pluribus modis posse coniungere, velut similem quendam in modum, sed minus dure Scorp. 2 (RW 147,3) *Sed nondum de bono martyri, nisi de debito primum, nec ante de utilitate eius quam de necessitate discendum.* Plura ac meliora exempla, qui quaeret, puto, inveniet. Accedit clausula in Vulgata melior, propter quam LÖFSTEDT hanc scripturam veram iudicavit, alteram vero spuriam (Tert. Apol. I, p. 69).

[2] De eodem usu apud alios egit LÖFSTEDT, Philol. Komment. z. Peregrinatio Aetheriae, Upsala 1911, p. 162 sqq.

Digitized by Google

Nat. I, 13 (RW 83,22) *quod innotuerit, ad orientis partem facere nos precationem.*	Apol. 16,10. *quod innotuerit, nos ad orientis regionem precari.*

Item: Cast. 4 (O. I, 744) *cum veniam facit, hominis prudentis consilium allegat, cum continentiam indicit, spiritus sancti consilium affirmat,* ubi similis quaedam aequalitatis ratio subest. — Ibid. 9 (O. I, 750) *Leges videntur matrimonii et stupri differentiam facere.* — Virg. 1 in. (O. I, 883) *ostendam virgines nostras velari oportere, ex quo transitum aetatis suae fecerint.* — Spect. 29 (RW 27,25) *quod daemonia expellis, quod medicinas facis.* — Idol. 21 (RW 55,16) *eodem Iovis honorem facis, quo et ille.* — Test. An. 4 (RW 139,6) *cuius memoriam cum alicuius offensae morsu facis.*

Itaque haec quidem scriptura prorsus mori congruit Tertullianeo. Sed brevitatis causa et, si forte, purioris clausulae eundem postea *facimus* delesse nihil est quod dubitemus, praesertim cum et synonymorum paribus delectetur[1] et allitterationis figura[2], quae omisso illo verbo magis eminet.

Denique eodem pertinent etiam loci nonnulli, ubi verbum *esse* in altera recensione ponitur, in altera omittitur:

Fuld.	Vulg.
40,12. *Cuius bonis utebatur* (humana gens) *ante editis, quam sibi deos fingeret, cur non ab eo etiam mala intellegat evenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius bonis ingrata est.*	40,12. *Cuius bonis utebatur* (humana gens) *ante editis, quam sibi deos fingeret, cur non ab eo etiam mala intellegat evenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius et ingrata.*

Scripturam Vulgatam a Tertulliano ortam ostendit et ellipsis et particula *et* correlationem significans, denique genetivus liberius adiectivo subiectus et antecedenti eiusdem generis genetivo respondens. Hoc quidem egregie docuit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 92 sqq. De Fuldensi vero idem: »Es enthält», inquit, »wie ich Tert. Apol. S. 68 bemerkt habe, sicher zwei falsche Zusätze: erstens *bonis,* das man natürlich nach dem vorhergehenden *cuius*

[1] V. Krit. Stud. p. 96; supra p. 34 sq.
[2] V. HOPPE, p. 148 sqq.

Digitized by Google

bonis und *cuius bona* eingesetzt hat . . .; zweitens *est,* das hier . . . unnötigerweise hinzugefügt worden ist.»

At vero si hanc scripturam per se inspexeris, seposita interim Vulgata, nihil habet offensionis. Nam illud *bonis*, ut minus necessario repetitur, attamen non inepte nec contra huius scriptoris morem, ut qui in argumentando saepe eandem notionem iterum iterumque soleat inculcare; *est* autem in fine sententiarum inter se relatarum vel respondentium iteratum vim habet concinnitatis, qua idem non fere minus delectatur quam ellipseos figura. Cfr.

34,2 *Quomodo qui pater patriae est, dominus est?* Sic Fuld. In Vulgata elegantior est ordo verborum, sed voculae *est* repetitio eadem: *Qui pater patriae est, quomodo dominus est?* — 2,9 *iam non ideo meruit poenam, quia nocens est, sed quia non requirendus inventus est.* — Carn. Chr. 5 (O. II, 434) *Et mortuus est Dei filius: prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile est.* — Res. 28 (Kr. 66,5) *si occidere carni animam eripere est, vivificare, contrarium eius, animam referre est, caro resurgat necesse est.* — Monog. 10 fin. (O. I, 777) *Honoratior maritus est, quanto mundior factus est.* — Fug. 12 (O. I, 482) *Sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est.* — Virg. 2 (O. I, 885) *Ita nostrum est, quodcumque nostrorum est.* — Marc. I, 5 (Kr. 296,26) *Una enim res est, quae eadem in duobus est.* Denique Cast. 8 (O. I, 748) *Si licita sunt et quae non pro salute* (sc. sunt), *ergo et quae non bona sunt, licita sunt*, ubi alternatim utrique figurae indulsit, et ellipsi et concinnitati. — Cfr. praeterea quae de omni hoc genere vocabuli ad antithesin vel aequalitatem insigniendam repetiti uberius dixi Stud. Tert. II, p. 4 sqq.

Itaque hoc loco, de quo agimus, ipse, nisi fallor, Tertullianus, in utraque recensione operis diversis modis concinnitatem sectatus est, in altera vero etiam brevitatem.

Similiter idem alio loco, 23,11, prius in opere componendo concinnitati consulens scripsit: *Iam deos quaerite: quos enim praesumpseratis deos esse, iam daemonas esse cognoscitis.* Sic Fuld.

Postea vero in recensendo potiorem habuit brevitatem sic corrigens: *quos enim praesumpseratis* (sc. deos), *daemonas esse cognoscitis.* Sic Vulg.

Digitized by Google

Rursus in Fuldensi forma verbi substantivi omissa est (si id ex indiculo MODII recte concluditur[1]), in Vulgata vero posita 39,7: *Vide', inquiunt, 'ut invicem se diligant'; ipsi enim invicem oderunt; et ut pro alterutro mori sint parati'; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt* (om. Fuld.).

Damnavit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 82, *erunt* Vulg. ut interpolatum. Sed et interpolator facilius *sunt* addidisset, quam *erunt*, et huiusmodi futurum, potentiale scilicet, Tertulliano est adamatum; v. HOPPE, p. 64 sq. Additum autem videtur vel sensus temperandi causa — ne scilicet in adversariis criminandis nimius ideoque nullus esse videretur — vel ad concinnitatem et homoioteleuton, qualecumque est *(invicem oderunt — paratiores erunt)*, efficiendum.

17,2. *Invisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per fratiam repraesentetur, inaestimabilis, etsi humanis sensibus aestimetur; ideo verus et tantus est.* Sic Vulg.; *est* in fine enuntiati om. Fuld.

Quod hic quoque LÖFSTEDT l. s. l. scripturam Fuldensem Tertulliano adiudicat, facile illi assentior; non assentior spernenti consensum editorum, qui *est* ex Vulgata receperunt. Posita enim hac vocula plenius et quasi rotundius concluditur haec sententiarum complexio oriturque quaedam initii finisque concinnitas: *Invisibilis est — verus et tantus est.* Itaque non dubito, quin *est* ab ipso Tertulliano postea additum sit.

[1] Est autem in indiculo hoc tantum: »*Erunt. Sed et quod fratres nos vocamus]* is. *erunt* abest. *Sed et quod fratrum appellatione censemus*». In codice vero Rheinugiensi hoc traditum est: *ipsi enim sunt ad occidendum alterutro* (f. legendum *alrutrum*) *paratiores,* id quod ad verbum respondet sententiae illi antecedenti: *ut pro lterutro mori sint parati.* Itaque fieri potest, ut hoc quidem in Fuldensi codice erit, MODIUS autem h. l., quemadmodum interdum etiam alias, neglegentius egerit.

Digitized by Google

CAP IV.

De locis nonnullis, ubi alterius recensionis scriptura aut loco gemello operis Tertullianei ad Nationes aut testimonio scriptoris alicuius posterioris munitur vel muniri falso creditur.

Quod loci gemelli operis ad Nationes, ubi discrepant recensiones Apologetici, saepius cum Fuldensi faciunt, id minime refragari nostrae opinioni iam in praefatione (p. 8) docui, quia scilicet priorem Apologetici recensionem ab opere illo ante publicato minus recessisse quam posteriorem par et consentaneum esset. Porro, cum ex iisdem locis gemellis comparatis iam pateat, quantum studium huic scriptori fuerit, id quod ante scripserat, postea corrigendi, nemo est, quin videat, si alterius recensionis scriptura loco aliquo gemello muniatur, non ex hoc pro certo concludi posse, hanc solam scripturam ab ipso esse profectam, alteram vero spuriam; fieri enim potest, immo veri simile est, eundem ex suo more in altera operis editione saepe aliter scripsisse. Quod quo minus dubitemus, accedit etiam illud, quod sunt loci nonnulli, ubi, cum altera recensio loco nitatur gemello, rursus altera non minus firmetur usu aliquo sermonis proprie Tertullianeo. Ac de uno et altero huiusmodi loco iam supra vel alibi egimus, alios infra tractabimus; quos h. l. in unum collectos adnotare utile erit, locis quoque gemellis ascriptis.

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 1 (RW 59,16) *Atquin si nullum meritum odii reperietur, optimum utique ab iniustitia priore discedere; sin vero causa consti-*	1,9. *quando, si nullum odii meritum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse; si vero de merito constet, non modo*	1,9. *quando, si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse; si vero de merito constet, non modo*

Digitized by Google

terit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius iustitiae conscientia cumulabitur.	*nihil odio detrahatur, sed amplius adquiratur ad perseverantiam etiam iustitiae ipsius gloria.*[1]	*nihil odii detrahatur, sed amplius adquiratur ad perseverantiam etiam iustitiae ipsius auctoritate.*[1]
I, 1 (RW 59,22) *non utique eo bonum praeiudicari, quia plerosque convertat ..., inquitis.*	1,10. *non ideo, inquit, bonum praeiudicatur, quia multos convertit.*[2]	1,10 *non ideo, inquit, bonum* (sc. est), *quia multos convertit.*[2]
I, 1 (RW 60,7) *trepidant deprehensi, negant accusati.*	1,11. *trepidant adprehensi, negant accusati.*[3]	1,11. *trepidant deprehensi, negant accusati.*[3]
I, 10 (RW 80,16) *si maiestatis fastigium adsolant.*	15,6. *si maiestatis fastigium adsolant.*[4]	15,6. *si maiestatis vestigia obsoletant.*[4]
II, 2 (RW 96,18) *Idem Aesculapio gallinaceum secari quasi certus iubebat.*	46,5. *Idem ... Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine mandabat.*[5]	46,5. *Idem ... Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat.*[5]

Sunt vero etiam loci aliquot in libris scriptorum posteriorum, qui Apologeticum adhibuerunt, inventi, quibus ad rationem et fidem recensionum illarum indagandam usi sunt viri docti. Ac nonnullos huiusmodi locorum, quibus alterius recensionis scriptura munitur vel muniri putatur, nunc inspiciam, ut similiter doceam, ab hac quoque parte nostram sententiam non infirmari, sed potius confirmari, moneam vero etiam, quanta cautione in talibus locis adhibendis opus sit.

Fuld.	Vulg.
39,8. *Sed et quod fratrum appellatione censemur, non alias, opinor, insaniunt, quam cum apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est.*	39,8. *Sed et quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, insaniunt, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est.*

[1] V. infra p. 74 sqq.
[2] V. supra p. 53.
[3] V. supra p. 45.
[4] V. infra p. 91 sq.
[5] Cfr. Krit. Stud. p. 102 sq.; LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 22, n. 2; WALTZING, Étude p. 366.

Digitized by Google

Scripturam Fuldensem manifesto usu Tertullianeo muniri, ut qui pluribus locis *censeri* posuerit pro *vocari,* satis ostendit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 84; item WALTZING, Étude p. 339 sq. Rursus Vulgatam aliquatenus firmavit WOHLEB, p. 1608, advocato hoc loco Minuciano ex capite, quod sine dubio Apologetico adhibito confectum est, Oct. 31,8 *sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei coheredes.* Quem huius loci cum recensione Vulgata concentum LÖFSTEDT forte putat accidisse. Certe, si Apologeticum bis editum esse statuimus, ad nullam h. l. 'fortem' confugere opus est. Quod vero dicit idem, variandi studio, ut fere, ductum Minucium pro hoc *censemur,* quod in Apologetico legisset, supposuisse vulgatius illud *vocare,* in eodem studio eodemque more variandi ipsum deprehendimus Tertullianum in locis gemellis supra p. 30 comparatis.

Fuld.	Vulg.
18,5. *Ptolemaeus, quem Philadelphum supernominant, eruditissimus rex et omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum ... ex suggestu Demetrii Phalerei, grammaticorum probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a Iudaeis quoque postulavit.*	18,5. *Ptolomaeorum eruditissimus, quem Philadelphum supernominant, et omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum ... ex suggestu Demetrii Phalerei, grammaticorum tunc probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a Iudaeis quoque postulavit.*

Scripturam Fuldensem monente CALLEWAERTIO, p. 350, amplexi sunt et RAUSCHEN in editione et WALTZING, Étude, p. 222, propter hunc locum Etymologiarum Isidori, VI, 3,5: *maxime Ptolemaeus, cognomento Philadelphus, omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum aemularetur, non solum gentium scripturas, sed etiam et divinas litteras in bibliothecam suam contulit.* Alia potius de causa LÖFSTEDT (Tert. Apol. I, p. 92 sq.) in hac sola recensione verum esse sibi persuasit: »darüber», inquit, »lässt die ganze Art der in der Vulgata gemachten Änderungen gar keinen Zweifel übrig. Der Bearbeiter wollte den Ptolemaeus nicht ohne weiteres als *eruditissimus rex* gelten lassen; daher änderte er den überlieferten Wortlaut in das vorsichtigere *Ptolemaeorum eruditissimus;* ebensowenig wollte er den Demetrius ohne weiteres als *grammaticorum probatissimus* gelten lassen: daher schob

Digitized by Google

er vorsichtigerweise das beschränkende *tunc* ein. Mir scheinen diese Änderungen für die kleinlich pedantische Art des Interpolators geradezu typisch zu sein; dagegen lässt sich nicht absehen, wie jemand auf den Gedanken hätte verfallen können, aus der Vulgata, wenn diese die ursprüngliche wäre, die Fassung des Fuldensis herzustellen.»

Quis vero viro doctissimo credat, pro illa tam recta tamque simplici orationis forma, quae in Fuldensi est, a correctore nescio quo posteriore, praesertim qui, ut alibi LÖFSTEDT opinatur, omnia planiora atque vulgatiora facere studeret, suppositam esse hanc multo exquisitiorem et audaciorem: *Ptolomaeorum eruditissimus, quem Philadelphum supernominant, et omnis litteraturae sagacissimus,* ubi sententia illa relativa duobus adiectivis copulatis interiecta est? At vero ipse Tertullianus simili, ut videtur, verborum collocatione scripsit Praescr. 30,6 (O. II, 27 sq.) *in alteram feminam impegit, illam virginem Philumenen, quam supra edidimus, postea vero inmane prostibulum* ...; cfr. etiam Hermog. 26 (Kr. 154, 20) *eius rei, cuius nullam praemiserat mentionem, id est materiae, ne ipsum quidem nomen* ... Itaque non dubito, quin ipse haec pro illis, ut quae nimis frigida sibi viderentur, substituerit, praesertim cum etiam alias interdum eundem in secundis curis locutionem tritiorem elegantiore mutasse in comparandis locis gemellis vidimus supra p. 30 sq.

De *tunc* vero particula, quam abundanter et usque ad taedium Tertullianus usurpat — id quod nunc exemplis probare longum est —, sufficit comparare hos locos Apologetici, ubi ipse (si recensionum consensui credimus) non minus »caute» illam posuit: 2,6 *Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam de gradu pulsis, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem.* — 21,18 *Ad doctrinam vero eius ... magistri primoresque Iudaeorum ita exasperabantur, ... ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, ... in crucem dedi sibi extorserint.* — 21,24 *Ea omnia super Christo Pilatus ... Caesari tunc Tiberio nuntiavit.*

Quamquam autem in Fuldensi *tunc* post *grammaticorum* facile per incuriam librarii omitti potuisse WALTZINGIO (Étude p. 41) concesserim, tamen non minus facile ab ipso Tertulliano in opere recensendo addi potuisse nemo negabit, qui morem eius vel addendi

Digitized by Google

vel detrahendi singulas voculas ex comparatione locorum gemellorum perspexerit.

Fuld.	Vulg.
21,4. *Iudaeis erat apud Deum praerogativa ob insignem iustitiam et fidem originalium auctorum.*	21,4. *Iudaeis erat apud Deum gratia, ubi et insignis iustitia et fides originalium auctorum.*

Monuit WOHLEB, p. 605, in libello illo Cyprianeo vel, ut quidam putant, pseudocyprianeo: 'Quod idola dii non sint', qui nonnulla ex Apologetico ascita habet, c. 10 (Cyprian. I, 27,8 Hartel) scriptum esse: *Iudaeis erat apud Deum gratia.* Qua re considerata LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 28: »damit», inquit, »ist wohl die Wahl zu Gunsten der Vulgata entschieden». Attamen subinde idem nota addita subdubitare se confitetur, cum ait: »Die vom Fuld. gegebene Fassung *Iudaeis erat apud deum praerogativa* würde nämlich so gut wie nur möglich zum Sprachgebrauch des Tertullian stimmen; vgl. De carn. res. 8 (S. 36,25 Kr.) *quanta huic substantiae ... apud Deum praerogativa sit;* Adv. Marc. IV, 31 (S. 527,3 Kr.) *ergo creatoris est invitasse, ad quem pertinebant qui invitabantur, et per Adam, qua homines, et per patres, qua Iudaici, non eius, ad quem neque natura pertinebant neque praerogativa.* Liesse es sich nicht denken, dass das Apol. 21,4 von der Vulg. gegebene *gratia* ein Glossem wäre, und zwar von so hohem Alter, dass es schon dem Autor der Schrift Quod idola hätte vorliegen können?» e. q. s.[1]

Patet in angustum illum detrusum esse; nec tamen utramque scripturam a Tertulliano profectam esse ne suspicari quidem ausus est. Qui vocabulum *gratiae* in simili contextu posuit supra 18,6 *Ex ipsis enim* (Iudaeis) *et ad ipsos semper prophetae peroraverant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia.* Item Marc. III, 23 (Kr. 417,7) *Nam exinde apud illos* (i. e. Iudaeos) *destitit Dei gratia.*

In eodem autem hoc capite paulo infra, § 6, scriptum est: *Cum haec illis sanctae voces praeminarentur, eadem semper omnes ingerebant fore, uti sub extimis curriculis saeculi ex omni iam gente*

[1] WALTZING, Étude p. 233, *praerogativa* Fuld., ut vocem difficiliorem et Tertulliano adamatam, praeferre videtur, loci illius Cyprianei nullam faciens mentionem; quem tamen in editione sub textu adnotavit. Ceterum de iisdem vocabulis in alio loco Apologetici variatis v. infra p. 108 sq.

Digitized by Google

et populo et loco cultores sibi allegeret Deus multo fideliores, in quos gratiam transferret, pleniorem quidem (om. Fuld.) *ob disciplinae auctioris capacitatem,* ubi nescio an ideo Tertullianus in altera editione addiderit *quidem,* quod distinguendi quandam habet vim, quia iam ante in eadem editione de Iudaeorum apud Deum *gratia* locutus erat.

Mox haec, quae in Vulgata sequuntur: *ubi et insignis iustitia* e. q. s., quibus corrumpi orationis structuram WALTZING (Étude, p. 233) queritur, equidem ab ipso supposita crediderim ad antithesin quandam efficiendam, homoioteleuto ornatam: *gratia — iustitia.*

Reliquos locos, in quibus liber ille Quod idola cum Vulgata facit, omitto, ut ad eam rem, quam tractamus, minoris momenti. Sunt autem etiam loci nonnulli, in quibus scripturam Fuldensem inde muniri quidam existiment; quod si vere putent, mirum sane sit, eundem scriptorem in eodem opere utramque Apologetici editionem adhibuisse. Revera autem in illis locis aut similitudo est nulla aut tam minuta, ut pro certo nihil concludi possit. Sunt autem hi:

Fuld.	Vulg.
21,17. *Quem igitur hominem solummodo praesumpserant de humilitate, sequebatur uti magum existimarent de potestate.*	21,17. *Quem igitur hominem solummodo praesumpserant de humilitate, sequebatur uti magum aestimarent de potestate.*

Quod idola 13 (Hartel 29,16) legitur: *existimabant magum de licentia potestatis.* Qua causa adductus LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 30, *existimarent* Fuld. verum iudicat, *aestimarent* vero falso ex Vulgata ab editoribus receptum. Addit autem: »im Hinblick auf die häufige Verwechslung von *aestimare* und *existimare* in den meisten Handschriften kann man aber diesem Falle allerdings kein grösseres Gewicht beilegen»; item in nota: »In der Tat hat an unserer Stelle eine der jüngsten und schlechtesten Vulgatahss. gegen die übrigen *existimarent*».

Quae cum ita sint, equidem ex loco illo Cyprianeo nihil concludi posse censeo, sed usum sermonis potius inquirendum. Quoniam autem Tertullianus et verbum *existimandi* et formam simpli-

Digitized by Google

cem et insolentiorem *aestimandi* ex aequo adhibet[1], eundemque huiusmodi verborum simplicium et compositorum commutatione delectari supra (cap. II) collatis locis gemellis invenimus, tutius h. l. utriusque recensionis scripturam pro Tertullianea retinebimus.

21,18 sq. De crucifixione Christi agitur.

Fuld.	Vulg.
Praedixerat et ipse ita facturos (sc. Iudaeos); ***parum hoc, si non et prophetae retro. Et tamen suffixus spiritum cum verbo sponte dimisit praevento carnificis officio. Eodem momento dies media orbem signante sole subducta est.***	*Praedixerat et ipse ita facturos* (sc. Iudaeos); *parum hoc, si non et prophetae retro. Et tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit praevento carnificis officio. Eodem momento dies medium orbem signante sole subducta est.*

In loco, qui huic respondet, Quod idola 14 (Hartel 30,6), haec sunt: *Hoc facturos et ipse praedixerat et prophetarum omnium testimonium sic ante praecesserat, oportere illum pati, non ut sentiret mortem, sed ut vinceret, et cum passus esset, ad superos denuo regredi, ut vim divinae maiestatis ostenderet. Fidem itaque rerum cursus implevit. Nam et crucifixus praevento carnificis officio spiritum sponte dimisit et die tertio rursus a mortuis sponte surrexit.*

Ex hoc loco diligentius considerato elucere existimat WOHLEB, p. 637, »dass Cyprian sicher jene im Fuldensis ausgelassenen Worte in seinem Tertulliantext gelesen hat; denn der Satz *fidem itaque rerum cursus implevit* ist im Grunde genommen eine verdeutlichende Umschreibung für Tertullians *et tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia* und eine willkommene Erklärung des Sinnes dieses nicht leicht verständlichen Gedankens». Plane e contrario LÖFSTEDT (Tert. Apol. II, p. 31): »Man sieht», inquit, »es fehlen hier genau dieselben Worte wie im Fuldensis, was natürlich

[1] V. supra p. 57. In una eademque sententia utrumque alternis posuit Marc. IV, 7 (Kr. 437,14) *si quasi ex parte mentitum* (sc. increpuit), *quod eum Iesum quidem et sanctum dei, sed creatoris, existimasset, iniustissime increpuit hoc sentientem, quod sciebat sentiendum, et hoc non aestimantem, quod ignorabat aestimandum: alium Iesum et alterius dei sanctum.*

Digitized by Google

so stark gegen ihre Echtheit spricht, wie es in Fällen dieser Art überhaupt möglich ist».[1]

Haec illi, frustra, nisi fallor, uterque. Nam Cyprianus quidem, vel quisquis erat ille, qui librum Quod idola scripsit, sive in Apologetico legerat verba illa in Vulgata addita, sive non legerat, certe ipse illis salvo contextu uti non poterat, quia iam in sententia superiore in aliam orationis formam deflexerat, cum de suo adderet haec: *oportere illum pati, non ut sentiret mortem, sed ut vinceret, et cum passus esset, ad superos denuo regredi* e. q. s. Quibus verbis suis necessario accommodavit sequentia: *Fidem itaque rerum cursus implevit. Nam et crucifixus . . . spiritum sponte dimisit et , . . a mortuis sponte surrexit.* Patet in hoc quidem contextu, ubi duplici praesagio prophetico duplex opponitur eventus, nullum esse locum verbis illis: *Et tamen multa mortis illius propria ostendit insignia.* At vero in textu Apologetici eadem optime quadrant; quare non dubito, quin ab ipso Tertulliano sint addita, praesertim cum non vulgarem praeferant speciem sed satis, ut ita dicam, insignem. Cfr. autem Marc. III, 7 (Kr. 388,3) *Alter autem eorum* (hircorum) *circumdatus coccino, maledictus et consputatus et convulsus et compunctus, a populo extra civitatem abiciebatur in perditionem, manifestis notatus insignibus dominicae passionis, alter vero pro delictis oblatus et sacerdotibus templi in pabulum datus secundae repraesentationis argumenta signabat.* — Ux. II, 5 (O. I, 689) *'Nolite', inquit, 'margaritas vestras porcis iactare' . . . . Margaritae vestrae sunt etiam quotidianae conversationis insignia.* Quae dicat *insignia,* infra explicat, dicens (p. 690,1): *Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum aliquid immundum flatu explodis, cum etiam per noctem exsurgis oratum* e. q. s. His igitur locis haud fere aliter *insignia* (= Kennzeichen, Besonderheiten) Tertullianus posuit quam in eo, quem tractamus. Cfr. etiam Res. 20 (Kr. 52,15) *Adeo autem non omnia* (sc. in prophetis) *imagines, sed et veritates . . ., ut in ipsum dominum insigniora quaeque luce clarius praedicarentur.*

21,23. *Cum discipulis . . . ad quadraginta dies egit, docens eos, quae docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium praedicandi per orbem, circumfusa nube in caelum est receptus , . . .* 24. *Ea omnia*

[1] Contra WALTZING, Étude p. 38, eadem verba contextui orationis necessaria existimat lapsuque librarii e Fuldensi excidisse.

Digitized by Google

super Christo Pilatus, et ipse iam pro sua conscientia Christianus, Caesari tunc Tiberio nuntiavit. Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent necessarii saeculo, aut si et Christiani potuissent esse Caesares.

Fuld.	Vulg.
25. *Discipuli vero diffusi per orbem ex praecepto magistri Dei paruerunt, qui et ipsi a Iudaeis persequentibus multa perpessi . . . Romae postremo per Neronis saevitiam sanguinem Christianum seminaverunt.*	25. *Discipuli quoque diffusi per orbem ex praecepto magistri Dei paruerunt, qui et ipsi a Iudaeis insequentibus multa perpessi . . . Romae postremo per Neronis saevitiam sanguinem Christianum seminaverunt.*

In libro Quod idola 14 (Hartel 30,12) respondent haec: *Apparuit discipulis suis talis, ut fuerat, . . . et . . . ad dies quadraginta remoratus est, ut de eo ad praecepta vitalia instrui possent et discerent, quae docerent. Tunc in caelum circumfusa nube sublatus est, ut hominem . . . ad patrem victor imponeret, iam venturus e caelo ad poenam diaboli et ad censuram generis humani ultoris vigore et iudicis potestate: per orbem vero discipuli magistro et Deo monente diffusi praecepta in salutem dare, ab errore tenebrarum ad viam lucis adducere, caecos et ignaros ad agnitionem veritatis oculare.*

In vocula igitur illa *vero*, sicut recte monet LÖFSTEDT l. l. p. 30, Fuldensis et liber Cyprianeus consentiunt contra Vulgatam, quae *quoque* exhibet. Attendendum est autem, in loco Apologetici, ubi post Pilati super Christo nuntium testimonium infertur discipulorum, seu *vero* seu *quoque* apte poni posse, nihilque per se obstare[1], quominus ipse Tertullianus hoc pro illo in altera editione substituerit; in libello vero Quod idola coniunctionem adversativam flagitat contextus, quia manifesto inter se opponuntur haec: *in caelum sublatus est* (Christus) et: *Per orbem discipuli . . . diffusi.* Potuit igitur h. l. Cyprianus per se ponere *vero*, etiamsi editionem Fuldensem non adhibuit, quemadmodum in loco illo, de quo supra egimus, Quod idola 14 (H. 30,10), scribere potuit: *Nam et . . . spiritum sponte dimisit*, etiamsi textum Vulgatum Apol. 21,19 *Nam spiritum cum verbo sponte dimisit* ante oculos non habuisset.

[1] Neque enim plane negaverim uno vel altero loco alterutram recensionem errore librarii vel correctione depravari potuisse.

Digitized by Google

Reliqua autem fere scripta posteriorum, quae aliquid ex Apologetico habent, ubi omnino iudicare licet, cum Fuldensi concinere videntur[1]; atque hoc quidem aliquanti momenti est ad nostrum propositum, scriptores illos, qui Apologeticum adhibuerunt, constanter aut hoc aut illo textu usos esse, non utroque promiscue. Hoc igitur monuisse contentus singula eius generis nunc persequi supersedeo, praesertim cum haec aliorum testimonia plerumque sint incertiora atque interdum in utramque partem trahi possint. Quid sit Tertullianeum, ex ipso potius Tertulliano cognoscendum est.

[1] Videtur igitur prior haec et minus perfecta Apologetici editio diu in usu communi remansisse seroque demum illi alteri atque emendatae locum cessisse. Quod vero textus hic posterior in libello illo Quod idola potissimum videtur adhibitus esse, id facile intellegitur, si eius libelli auctor erat ipse Cyprianus. Fuit enim hic Tertulliani popularis atque aetate paulo illo minor, praeterea summus eiusdem admirator scriptorumque eius peritissimus; quem teste Hieronymo (de vir. ill. 53) magistrum appellare solebat; cfr. SCHANZ, Gesch. d. Röm. Litt. III², p. 348 sq. Ceterum Minucium quoque Africanum atque eiusdem fere aetatis fuisse veri haud dissimile videtur; cfr. MONCEAUX, Hist. litt. de l'Afrique chrétienne, Paris 1901, p. 465 sqq.

Digitized by Google

CAP. V.

De locis aliquot singulis, qui ad fidem et veritatem utriusque recensionis, et Fuldensis et Vulgatae, pertinent demonstrandam.

Tractatis supra quibusdam variandi speciebus, quae et in recensionibus Apologetici et in locis gemellis latius patent (capp. I—III), perstrictoque genere locorum, ad quos examinandos criterium proprium traditionis indirectae, quam vocant, adhibitum est (cap. IV), iam singulos aliquot locos diligentius inspiciamus, ubi aut utriusque recensionis scriptura manifestiore consuetudine Tertullianea munitur aut altera sine causa a viris doctis in suspicionem vocatur.

Fuld.	Vulg.
1,9. *quando, si nullum odii meritum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odio detrahatur, sed amplius adquiratur ad perseverantiam etiam iustitiae ipsius gloria[e].*	1,9. *quando, si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur, sed amplius adquiratur ad perseverantiam etiam iustitiae ipsius auctoritate.*

In loco gemello, Nat. I, 1 (RW 59,16), legimus: *Atquin si nullum meritum odii reperietur, optimum utique ab iniustitia priore discedere; sin vero causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius iustitiae conscientia cumulabitur.* Sic enim huius loci textum restituendum et distinguendum esse antecedente KROYMANNO docuit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 39 sq.[1] Quo nisus idem in loco

[1] Cfr. supra p. 49 n. 1.

Digitized by Google

Apologetici, de quo agimus, *meritum* Fuld. verum censet, et recte quidem, nisi quod ea de causa *debitum* Vulg. pro falso spernere videtur. Quod vocabulum electius esse, quam quod temere damnaretur, iam vidit WOHLEB, p. 853 sqq., quamquam ceteroquin sententiam huius loci perperam interpretatus est. Accedit, quod idem vocabulum apud hunc potissimum scriptorem et usu et significatione latius patet[1]; cfr.

Apol. 2,15 *debito poenae nocens expungendus est, non eximendus.* — Marc. IV, 17 (Kr. 474,27) *creator, qui . . . facilius idolis quam sibi debitum gratiae referentes homines usque adhuc sustinet.*

Monog. 9 (O. I, 774) *Separabit autem* (quos coniunxit Deus) *non per duritiam repudii . . ., sed per debitum mortis.* — Ibid. 10 (O. I, 776) *mortem vero ex lege Dei, non ex hominis offensa evenire, idque omnium esse debitum, etiam non maritorum.* — Scorp. 8 (RW 160,15) *honorata est apud illum* (h. e. Deum) *mors religiosorum ipsius . . ., non, opinor, ista communis et omnium debitum — atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis —, sed illa, quae in ipso aditur* e. q. s. Cfr. Fem. I, 1 (O. I, 702) *Propter tuum meritum, id est mortem, etiam filius Dei mori habuit.*

Marc. I, 26 (Kr. 327,8) *Aut si offenditur* (Deus), *debet irasci; si irascitur, debet ulcisci. Nam et ultio fructus est irae et ira debitum offensae et offensa . . . comes frustratae voluntatis.* — Ibid. II, 16 (Kr. 356,3) *Debita enim omnia haec sunt severitati, sicut severitas debitum est iustitiae.*

Marc. I, 23 (Kr. 321,1) *hanc esse principalem et perfectam bonitatem, cum sine ullo debito* (= 'Verpflichtung') *familiaritatis in extraneos voluntaria et libera effunditur.* — Scorp. 2 (RW 147,3) *Sed nondum de bono martyri, nisi de debito primum, nec ante de utilitate eius quam de necessitate discendum.* Vertit KELLNER: »Wir dürfen uns jedoch nicht zuerst über die Vorzüge des Märtyrertums belehren und dann über dessen Pflichtmässigkeit, und nicht zuvor über seinen Nutzen und hinterher über seine Notwendigkeit».

Hoc autem loco, quem tractamus, *debitum* est fere 'causa', sicut in Thes. L. Lat. enarratur — cfr. locum gemellum, ubi *me-*

[1] Praeter exempla infra allata v. etiam quae ad usum participii *debitus* illustrandum collegi Stud. Tert. II, p. 32. Cfr. etiam Thes. L. Lat.

Digitized by Google

ritum et *causa* alternantur —, seu potius 'iusta causa'; cfr. id quod sequitur: *iniuste odisse*, et notiones *iustitiae* et *meriti* alternis positas Spect. 16 (RW 18,6) *Inde maledicta, convicia sine iustitia odii, etiam suffragia sine merito amoris.*

Itaque facere non possum, quin existimem hoc *debitum*, vocabulum proprie Tertullianeum, ab ipso in altera editione substitutum esse pro *meritum* ad similem variationem efficiendam: *debitum odii* — *merito* (sc. odii).

Mox de discrepantia illa vocabulorum *gloria* Fuld. — *auctoritate* Vulg. LÖFSTEDT quidem dicit l. s. l.: »Die Wahl zwischen *gloria* und *auctoritate* ist nicht ganz leicht; doch ist wohl das erstere in Verbindung mit *iustitiae* als der gewähltere und originellere Ausdruck vorzuziehen». WALTZING autem ait, Étude p. 146: »On voit que . . . *iustitiae conscientia* (in loco gemello) a été remplacé par *iustitiae gloria*, qui exprime la même idée avec plus de force: 'on a la conscience d'être juste dans sa haine', et 'on se fait gloire d'être juste dans sa haine'. — La leçon de P (= Vulg.), *auctoritate*, introduit une idée différente: on peut alléguer l'autorité de la justice. C'est probablement un remaniement.»

Neque equidem negaverim *gloria* h. l. fortasse et insignius esse et, id quod ad meam valet sententiam firmandam, ad sensum loci gemelli propius accedere. Cfr. etiam Nat. I, 10 (RW 78,9) *Sed contemptus honestior est, habens quandam superbiae gloriam.* Rursus *auctoritas* cum contextui orationis optime concinit, tum vox est Tertulliano maxime adamata, sicut ad alium locum, 25,2 (de quo amplius infra), recte monuit ipse LÖFSTEDT l. l. p. 64. Accedit, quod eadem vox ipso sono ponderosior ob eamque rem in finienda sententia totaque parte capitis aptior videri poterat.

Relinquitur diversitas illa casuum: *nihil odio detrahatur* Fuld. — *nihil odii detrahatur* Vulg.

Ac scripturam Fuldensem recte defendit WALTZING, Étude p. 146, ex loco gemello s. l.: *sin vero causa constiterit, nihil odio detrahetur.* Rursus Vulgata bene concinit illi Tertulliani consuetudini, qua saepe genetivum ponit, ubi dativum potius expectes; cuius generis multa exempla attuli Stud. Tert. I, p. 31 sqq. Quin solet etiam genetivum et dativum in membris inter se respondentibus alternis ponere; v. ibid. p. 9 sq. Itaque haud mirum est illum, ut qui hos casus promiscue ponere in iisque ludere consuevisset, in Apologetico recognoscendo interdum ita orationis formam

Digitized by Google

mutasse, ut aut genetivum supponeret pro dativo[1] aut contra dativum pro genetivo, et quidem hoc maxime secutus, τὸ ἀπροσδόκητον. Atque dativum in locum genetivi supposuit:

Fuld.	Vulg.
5,6. *Sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit, adiecta etiam accusatorum damnatione, et quidem taetriore.*	5,6. *Sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit, adiecta etiam accusatoribus damnatione, et quidem taetriore.*

Fuldensem tuetur LÖFSTEDT, Tert. III, p. 9 n. 2, cum ait: »Auch abgesehen von Tertullians oben bezeugter Vorliebe für den Genetiv statt des Dativs, scheint mir der objektive Genetiv hier entschieden die bessere Konstruktion zu geben .... Die Fassung des Fuld. gibt übrigens auch einen sorgfältiger durchgeführten Rhythmus (Kl. 3 in vollständigster Form, genau dieselbe, die unmittelbar darauf in den Schlussworten wiederholt wird).» Cui facile equidem concesserim hanc scripturam a Tertulliano esse profectam, ut quae et formam habeat optimam et sensum aptissimum: 'indem er auch eine Verurteilung der Ankläger hinzufügte'. Fugit autem virum doctissimum, Vulgatam, cum sit paulo difficilior, tum manifestiore nota stili Tertullianei praeditam esse. Qui eodem modo vel simili verbum *adiciendi* iunxit cum dativo Marc. II, 14 (Kr. 354,25) *Indurat cor Pharaonis, sed meruerat in exitium subministrari, qui iam negaverat Deum, qui iam legatos eius totiens superbus excusserat, qui iam populo laborem operis adiecerat* (»da er bereits ... dem Volke Frondienste auferlegt hatte», KELLNER). Cfr. etiam Ux. I, 5 in. (O. I, 676) *Adiciunt quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis* (»Ausserdem suchen sich die Leute noch Motive zum Heiraten in der Sorge um Nachkommenschaft», idem).

Itaque nihil est quod dubitemus, quin Tertullianus in altera editione dativum substituerit ut insigniorem, scribens: *adiecta etiam accusatoribus damnatione,* h. e. »indem er auch den Anklägern eine Verurteilung zufügte» vel, ut vertit KELLNER: »indem er auch für die Angeber eine Strafe hinzufügte».

[1] Cfr. similem variationem in locis gemellis, supra p. 22.

Digitized by Google

Ex eodem genere est hoc:

Fuld.	Vulg.
7,6. *Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*	7,6. *Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur.*

In loco gemello, Nat. I, 7 (RW 68,21) est: *cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur.* Propter quem et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 26 sq., et WALTZING, Étude p. 177, Fuldensem recepere scripturam, Vulgatam vero pro vitiosa reiecerunt. Quam equidem satis iam defendisse videor, Krit. Stud. p. 118 sqq. Meam sententiam LÖFSTEDT impugnavit ille quidem Tert. Apol. II, p. 23 sq., 111 sq., sed non refutavit.

2,10 *ceteris negantibus tormenta adhibetis ad confitendum, solis Christianis ad negandum, cum, si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis.*

Fuld.	Vulg.
Neque enim ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem exquiritis admissi.	*Neque enim ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi.*

Elegit WALTZING (Étude p. 415) *extorquetis* Vulg. cum propter clausulam multo meliorem, tum quia: »dans tout ce passage (2,10—15)», inquit, »il s'agit de l'emploi légal de la torture judiciaire pour arracher un aveu à l'accusé *(extorquere)* et pas seulment de l'enquête *(exquirere)*».

Sed enim in capite, quod huic respondet, Nat. I, 2 (RW 60,22), ex aequo *exquirere* et *extorquere* ponuntur: *Praesides extorquendae veritatis de solis nobis mendacium exquiritis.* Atque etiam apud alios est, ubi *exquirere* similiter ponatur, licet, si lexicis credimus, rarius, quod et ipsum valet ad hanc scripturam firmandam. GEORGESIUS quidem duos locos adnotavit: Ter. Hec. 773 *Ancillas dedo: quolibet cruciatu per me exquire;* Suet. Cal. 33 *iactabat exquisiturum se vel fidiculis de Caesonia sua, cur* e. q. s.

Digitized by Google

Quod denique clausula minus est legitima, eadem vel similis libertas etiam alibi in Apologetico invenitur[1]; nescio autem an rhythmo quoque consulens Tertullianus in altera editione substituerit *extorquetis*.

Fuld.	Vulg.
4,3. *de legibus prius consistam vobiscum, ut*[2] *cum tutoribus legum.*	4,3. *de legibus prius concurram vobiscum, ut cum tutoribus legum.*

consistere hac significatione ('iudicio congredi') iuris consultis potissimum est usitatum ipsique Tertulliano familiare; in Apologetico quidem praeter hunc locum ter occurrit (4,1; 46,1; 15). *concurrere* et usu vulgatius et sensu est communius. Itaque h. l. et WALTZING (Étude p. 170) et LÖFSTEDT (Tert. Apol. I, p. 21) *consistam* Fuld. a Tertulliano positum, *concurram* Vulg. a correctore posteriore substitutum censent. Atque hic quidem dicit:

»Es handelt sich also um einen gewöhnlichen Terminus technicus, den Tertullian sowohl in anderen Schriften wie besonders in dieser juristisch gedachten und stilisierten Verteidigungsrede sonst gerne gebraucht hat; warum sollte er ihn dann hier (wie man nach der von SCHRÖRS vertretenen Auffassung annehmen müsste) nachträglich gegen das mehr nichtssagende *concurram* vertauscht haben? Dafür lässt sich, soviel ich sehen kann, gar kein Grund ausfindig machen«.

Videtur vir ille doctissimus esse oblitus, paulo supra in huius iusdem capitis initio: *Atque adeo . . . iam de causa innocentiae consistam,* quem locum ipse exempli gratia adnotavit, idem verum eodem modo positum esse. Num difficile est intellectu, quam ipse scriptor (praeterquam quod omnino valde erat corrigendi cupidus[3]), si opus suum limandi ac perpoliendi causa iterum pertractaret, in altero illo loco verbum aliud, sensu eodem, etsi minus nito, praeditum substituerit?

[1] Cfr. Krit. Stud. p. 94.

[2] In indiculo est *et;* sed saepius hae voculae confunduntur; v. WALTZING, tude p. 101.

[3] Cfr. supra p. 28 sqq., ubi huiusmodi variationum exempla collegi.

Digitized by Google

Similiter iudicandum est 22,7:

Fuld.	Vulg.
Et quae illis (sc. daemonibus) *accuratior pascua est, nisi ut*[1] *hominem a recogitatu*[2] *verae divinitatis avertant praestigiis falsae divinationis?*	*Et quae illi* (sc. adspirationi daemonum) *accuratior pascua est, quam* ⟨*ut*⟩[1] *hominem e cogitatu*[2] *verae divinitatis avertat praestigiis falsis?*

Ait LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 61[3]: »Meines Erachtens ist der vom Fuld. gebotene Gegensatz zwischen *verae divinitatis* und *falsae divinationis* beabsichtigt und zweifellos echt; vgl. was im folgenden, 22,9, von den Dämonen gesagt wird: *ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes aemulantur divinitatem, dum furantur divinationem;* ferner 20,3 *idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas divinationis.* In der Vulgata ist wohl *divinationis* wegen seiner Ähnlichkeit mit *divinitatis* absichtlich oder versehentlich weggelassen worden, worauf sich *falsae* dem vorhergehenden Substantiv angeglichen hat.«

Haec ille. Cui hactenus equidem assentior, antithesin illam lusumque verborum *verae divinitatis — falsae divinationis* ab ipso Tertulliano confectum esse. Quod vero in iisdem vocabulis luditur paulo infra, in loco illo § 9, *aemulantur divinitatem — furantur divinationem*, nescio an hoc satis causae fuerit, cur idem in opere recensendo locum hunc, de quo agimus, figura privaret atque in simpliciorem formam redigeret, ne scilicet iisdem facetiis repetendis legentibus fastidium moveret. Accedit, quod ita aptior fit haec sententia ad totam huius capitis partem extremam inducendam, in cuius fine (§ 11—12) alia quoque praestigiarum genera attinguntur quam divinationis.

---

[1] De variatis particulis cfr. supra p. 13 sqq.

[2] De praepositionum variatione v. supra p. 20 sq.; de commutatis vocabulis *cogitatu — recogitatu* cfr. cap. II. Quod ait LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 61, non alias, quantum sciat, substantivum *cogitatus* apud Tertullianum cum genetivo obiectivo coniunctum inveniri, ne ego quidem sic positum repperi; nec tamen hoc satis esse causae putaverim, cur illa scriptura damnetur. Certe haec forma vocabuli, alias rarior, apud illum pluries occurrit; v. Thes. L. Lat. s. v.

[3] Cfr. etiam WALTZING, Étude p. 412.

Digitized by Google

Neque alia de causa ipse se correxisse videtur 9,3:

Vulg.	Fuld.
Sed et nunc in occulto perseveratur hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt Christiani, nec ullum facinus in perpetuum eradicatur e. q. s.	*Sed et nunc in occulto perseveratur hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt Christiani, nec ullum scelus in perpetuum eradicatur* e. q. s.

Cum in prima operis conceptione vocem *facinoris* iterasset, postea altero loco *scelus* substituit, eodem modo varians atque An. 33 (RW 356,23) *Sed et si anima* (sicarii) *praefugerit ultimo gladio ...*, *nihilominus iugulo uteroque confossis ... compensatio proprii facinoris exigitur ....* (357,8) *Si ceterorum quoque scelerum mercedem cogitemus* e. q. s.

Similiter, cum in opere ad Nationes idem verbum repetisset, postea in loco gemello Apologetici variavit:

Nat.	Apol.
I, 11 (RW 81,2) *Iudaeos refert... vastis in locis aquae inopia laborantes onagris, qui de pastu aquam petituri aestimabantur, indicibus fontis usos evasisse.*	16,2. *Iudaeos refert ... vastis Arabiae in locis et aquarum egentissimis cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petituri*[1] *aestimabantur, indicibus fontis usos .... consecrasse.*
I, 12 (RW 82,1) *quae sine forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repraesentatur.*	16,6. *quae sine effigie rudi palo et informi ligno prostant.*
I, 10 (RW 74,28) *Qua perversitate tanta ⟨instituta⟩ maiorum apud vos permanere, probari debuerunt, cum ea, quae probatis, recusetis? Sed et ipsum, quod videmini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere ...*	6,9. *Per quod ostenditur, dum a bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire, quae non debuistis, cum quae debuistis non custodistis. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum ...*

Cfr. etiam supra p. 39 (ad locos gemellos Nat. I, 12, RW 83,11 — Apol. 16,8).

[1] Animadvertas velim allitterationem!

Digitized by Google

Fuld.	Vulg.
7,1. *Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum, in libidinum impiarum verecundiam procurent.*	7,1 *Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum, libidinum impiarum inverecundiam procurent.*

Scripturam Fuldensem solam veram, Vulgatam plane spuriam censuit WALTZING, cum diceret, Étude p. 176: »*Quod . . . procurent* a pour antécédent *convivio incesto*[1]: ce sont les chiens qui procurent, qui organisent le banquet incestueux: ces renverseurs de candélabres, ces entremetteurs des ténèbres font la nuit 'pour la pudeur de ces débauches impies', pour que les assistants n'aient pas à rougir de ces débauches impies. Telle est bien l'idée de Tertullien, qui dit dans Ad nat., I, 16, p. 86,5: *Verum iam laudate consilium incesti verecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus*».

»L'antithèse hardie *libidinum impiarum verecundia* est dans le goût de Tertullien, mais elle a échappé au remanieur de P (= Vulg.). Il l'a remplacée par 'l'impudeur de ces débauches impies', et il a fait boiter la phrase en prenant *quod* dans le sens de 'parce que' et clocher le sens en disant que les chiens renversent les lumières et font la nuit pour procurer l'impudeur de ces débauches impies».

Similiter iudicaverunt et CALLEWAERT, p. 344, et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 79, qui hunc locum putaverunt pertinere ad designandam propriam naturam Vulgatae recensionis, quam a correctore posteriore minus perito liberius confectam existimabant. Ego quidem eundem ideo potius duxi advocandum, ut in eo monerem, quanta ubique cautione opus esset, ne alterutrius recensionis scripturam temere damnaremus.

Veri enim similius mihi videtur, id quod iam OEHLER vidit, hoc *inverecundiam* neglegentia vel errore librarii conflatum esse ex *in verecundiam;* qua emendatione recepta si legimus *quod . . . libidinum impiarum in verecundiam procurent,* plane idem manet

[1] Oblitus est h. l. vir doctissimus, traditum esse non *post convivio incesto,* sed *post convivium incesto,* quemadmodum et ipse postea edidit, vertens: »de l'inceste commis après un banquet». Sed nihil hoc ad rem, de qua nunc agimus.

Digitized by Google

sensus, quem exhibet Fuldensis scriptura: *quod . . . in libidinum impiarum verecundiam procurent.* Quodsi verborum collocatio ita fit insolentior[1], at tamen, ut mihi quidem videtur, ad antithesin insigniendam aptior; neque aliter Tertullianus scripsit Pall. 3 (O. I, 931,2 ab i.) *idem Cato iuridicinae suae in tempore humerum exertus haud minus palliato habitu Graecis favit* (ubi eodem vitio in quibusdam libris traditur: *intemporeum verum exertus*). Eundem autem in locis gemellis verborum ordinem saepe variasse docui supra p. 36 sqq.

Itaque certe nihil obstat, quominus ipsum in opere recensendo substituisse hoc pro illo putemus.

Alterius recensionis fidem ob praepositionem paulo insolentius positam non minus temere vulgo spreverunt hoc loco:

Fuld.	Vulg.
21,8. *Non de sororis incesto nec de stupro filiae aut de coniugis alienae Deum patrem passus est* (Christus).	21,8. *Non de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae Deum patrem passus est* (Christus).

Neque enim quisquam dubitasse videtur, quin h. l. sola Vulgata verum habeat.[2] Et sane haec scriptura magis concinit usui vulgato, etiam Tertullianeo, qui praepositionem in altero membro saepius omittit, et quidem nonnumquam etiam durius; v. LÖFSTEDT, Tert. III, p. 61 sqq. Sed non minus dure idem interdum praepositionem repetivit, velut: Prax. 13 (Kr. 248,24) *merito Christus non esset admissus ad nomen dei et ad domini.* — Cor. 8 (O. I, 435) *Iam enim audio dici et alia multa . . . et in nostris hodie usibus et in pristinorum sanctorum* (sc. usibus) *et in Dei rebus et in ipso Christo deprehendi.* — Carn. Chr. 19 (O. II, 456) *Sic enim scriptum esse contendunt: 'Non ex sanguine nec ex carnis voluntate nec ex viri, sed ex Deo nati sunt'.* — Marc. II, 10 (Kr. 349,7) *et cetera, quae ad suggillationem angeli, non ad illius principis, proprie pertinere manifestum est.* — V, 20 (Kr. 647,10) *Ad fidem enim praedicationis rettulit mentionem veritatis, non ad regulae ipsius.* — Fug. 13 in. (O. I, 488) *Sed et omni petenti*

[1] Cfr. KÜHN-STEGM. I, p. 587.
[2] Cfr. WALTZING, Étude p. 64.

Digitized by Google

me dabo in causa eleemosynae, non in concussurae. — Prax. 12 (Kr. 246,2) *Erat autem, ad cuius imaginem faciebat, ad filii scilicet.* — Cfr. etiam: Res. 53 (Kr. 111,7) *hinc eum recognosce ad carnis, non ad animae, resurrectionem . . . operatum.* — Fem. I, 1 (O. I, 701) *ex quo . . . de sua, id est de feminae, conditione didicisset.* Denique Apol. 47,14 *Unde haec . . philosophis aut poetis tam consimilia? Non nisi de nostris sacramentis. Si de nostris sacramentis, ut de prioribus, ergo fideliora sunt nostra.*

Quae cum ita sint, hoc quoque: *de stupro filiae aut de coniugis alienae*, Tertullianeum existimo, rarioris tamen exempli. Itaque illum in editione posteriore et limatiore usui communi indulgentem praepositionem altero loco erasisse verisimile est.

9,5. Non solum infantes, sed etiam adultos homines apud diversas ethnicorum gentes dis immolari docet.

Fuld.	Vulg.
Maior aetas apud Gallos Mercurio prosecabatur. Remitto fabulas Tauricas theatris suis. Sed et in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Iuppiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt.	*Maior aetas apud Gallos Mercurio prosecatur. Remitto fabulas Tauricas theatris suis. Ecce in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Iuppiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt.*

Sed et ex Fuldensi recepit WALTZING, ea scilicet causa adductus, quod illa particularum iunctura frequentissime Tertullianus utitur in nova re vel ratione adiungenda[1]; quam in Apologetico quidem praeter hunc locum semel et vicies in initio enuntiati occurrere docet HENENI index p. 139. V. praeterea quae exx. equidem collegi Stud. Tert. II, p. 92 sq.

Sed etiam hoc *ecce* Vulg. ab eodem scriptum esse, et quidem in opere recensendo pro illo substitutum[2], non nulla sunt argumento. Per hanc enim particulam res maximi momenti — exemplum scilicet ex ipsa Roma sumptum — maiore vi inducitur, ipsaque abrupta adiungendi forma eiusdem mori bene congruit. Denique voculam *ecce* illi esse maxime adamatam enumeratis locis aliquot coniectari queas. Velut ponitur *ecce* solum:

---

[1] Cfr. eiusdem commentarium ad l.

[2] De genere variandi v. supra p. 18 sq.

Digitized by Google

Apol. 8,1; 46,12; 13; Idol. 11 (RW 42,10); An. 26 (RW 343,25 sq.) bis; 56 (RW 390,8); 57 (RW 392,25); Prax. 11 (Kr. 243,5); Marc. V, 7 (Kr. 435,5 sqq.) ter; 9 (Kr. 444,6); 31 (Kr. 527,19 sqq.) bis; Cor. 12 (O. I, 447 i.).

Item saepe cum coniunctione:

Ecce enim Apol. 50,7[1]; Nat. I, 10 (RW 74,19); An. 16 (RW 322,13); Res. 26 (Kr. 62,4); Prax. 9 (Kr. 239,15); 15 (Kr. 253,10); Cast. 7 (O. I, 747,3).

Ecce autem Marc. IV, 42 (Kr. 564,10).

Sed ecce Bapt. 11,1 (RW 210,7); Hermog. 36 (Kr. 165,10); Marc. III, 23 (Kr. 418,8); IV, 34 (Kr. 533,24); Cast. 4 (O. I, 744,2).

Atque haec quidem iunctura, quam postremam adnotavi, *sed ecce* dico, occurrit etiam hoc loco Apologetici, in altera quidem recensione:

Fuld.	Vulg.
21,20. *Tunc Iudaei detractum* (Iesum) *et sepulchro conditum magna etiam militaris custodiae diligentia circumsederunt, ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos.* 21. *Sed ad tertium diem concussa repente terra et mole revoluta, quae obstruxerat sepulchrum, et custodia pavore disiecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulchro repertum est praeter exuvias sepulturae*[2].	21,20. *Tunc Iudaei detractum* (Iesum) *et sepulchro conditum magna etiam militari manu custodiae diligentia circumsederunt, ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos.* 21. *Sed ecce tertia die concussa repente terra et mole revoluta, quae obstruxerat sepulchrum, et custodia pavore disiecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulchro repertum est praeterquam exuviae sepulti*[2].

Hoc, quod in Fuldensi traditur: *Sed ad tertium diem*, Tertulliano adiudicandum censent et LÖFSTEDT (Tert. Apol. I, p. 95) et WALTZING (Étude, p. 248), quia et lectio sit difficilior et aliis locis huius scriptoris similiter *ad* loco ablativi temporis ponatur. Et recte hoc quidem illi; quod vero ideo scripturam Vulgatam damnant pro spuria, rem non probaverunt, nec probare potuerunt,

[1] Hoc loco, sicut in eo, de quo agimus, antecedit praeteritio: *Omitto eos, qui cum gladio proprio vel alio genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis.*

[2] De commutatione vocabulorum *sepulturae* Fuld. — *sepulti* Vulg. v. supra p. 32 sq.

Digitized by Google

quia re vera ipsa quoque et sensu et usu scriptoris commendatur. Primum enim, ut iam docui, et *ecce* et *sed ecce* frequentissime adhibuit ille; atque hoc quidem loco, ubi res praeter expectationem cecidisse narratur, aptissime ponitur *ecce*. Deinde post illud, quod antecedit: *quia praedixerat tertia die resurrecturum se*, hoc *tertia die* eodem casu atque genere repetitum maiorem certe habet vim aequalitatis quam illud *ad tertium diem*.[1] Quod si amat Tertullianus varietatem, idem non minus delectatur stricta verborum repetitione, et quidem maxime in antithesi. Itaque satis veri simile est, illum in altera editione limatiore magisque elaborata pro illo: *Sed ad tertium diem*, substituisse hoc: *Sed ecce tertia die*.

Particularum alia est variatio 9,17:

Fuld.	Vulg.
Age iam recogitate, quantum liceat erroribus vestris ad incesta miscenda, suppeditante materia passivitate luxuriae.	*Iam nunc recogitate, quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materias passivitate luxuriae.*

Editorum alii e Fuldensi *age iam*, alii *iam nunc* e Vulgata receperunt, prout quisque praecepta opinione aut hanc aut illam recensionem fide putavit digniorem. Quod si ipsius in hac re consuetudinem, quae sola certa norma est, examinaverimus, utramque illi particularum iuncturam usitatissimam fuisse inveniemus.

Namque *age iam* in incipienda ponitur sententia: Apol. 48,1 *Age iam, si qui philosophus affirmet, hominem fieri ex mulo ... nonne consensum movebit . . .?* — Nat. II, 6 (RW 105,10) *Age iam, conceditisne* e. q. s. — Monog. 12 (O. I, 782) *Age iam, qui putas . . ., recede* e. q. s. — Praescr. 36,1 *Age iam, qui voles ... percurre* e. q. s. — Pud. 14,26 (RW 249,28) *Age iam, si . . ., nonne* e. q. s. — Res. 47 (Kr. 98,8) *Age iam, quod ad Thessalonicenses ipsius solis radio putem scriptum, . . . qualiter accipient* e. q. s. — Ibid. 8 (Kr. 37,10) *Age iam, quid de ea sentis . . .?* — Pud. 16,3 (252,22) *Age iam, quis omnino . . . redintegravit?*

Item *age nunc* Apol. 8,9 *Age nunc, timeant.* — Nat. I, 8 (RW 72,8) *Age nunc, perseveraverit.* — Praescr. 28,1 *Age nunc, omnes erraverint.* — Hermog. 12 (Kr. 138,22) *Age nunc, malam*

[1] Ceterum alias hoc vocabulo vel pro masculino vel pro feminino usus est. v. HENEN.

Digitized by Google

ac pessimam credamus esse materiam. — Marc. III, 19 (Kr. 408,1) *Age nunc, si legisti . . ., expecto, quid intellegas.* — Fem. I, 1 (O. I, 702,12); Marc. V, 15 (Kr. 629,7); An. 33 (RW 357,24).

Post unum vocabulum vel plures vel post totam sententiam eaedem particulae ponuntur Apol. 25,12 *Auctis, age iam, rebus religio profecerit,* Fuld. — Marc. I, 18 (Kr. 313,4) *Processerit, age iam, in notitiam, quando voluit.* — Marc. IV, 39 (Kr. 558,7) *Transeat, age nunc, caelum et terra.* — Carn. Chr. IV (O. II, 430) *Ab ipsa quidem exorsus nativitate perora, age iam, spurcitias genitalium in utero elementorum.* — Pud. 12,1 (RW 241,18) *Itaque isti, qui alium paracletum in apostolis et per apostolos receperunt, quem nec in prophetis propriis agnitum iam nec in apostolis possident, age nunc, vel de apostolico instrumento doceant* e. q. s.

Rursus a particulis *iam nunc* sententia incipit:

Spect. 10 (RW 13,2) *Iam nunc volumus suggerere de artibus.* — 29 in. (RW 27,17) *Iam nunc putas delectamentis indigere spatium hoc?* — Test. an. 4 in. (RW 138,10) *Iam nunc . . . adfirmamus te manere post vitae dispunctionem.* — An. 31 (RW 352,2) *Iam nunc de tanto Graeciae censu quatuor solae animae recensentur;* ibid. 25 in. (RW 340,11). — Hermog. 19 (Kr. 147,7) *Iam nunc si principalia Dei opera caelum et terra sunt . . ., merito sic praefatur scriptura.* — Marc. I, 5 (Kr. 296,23) *Iam nunc duo summa magna . . . cui emolumento deputarentur?* — 15 (Kr. 309,21) *Iam nunc de loco quaestio est.* — II, 25 in. (Kr. 369,24); 27 in. (Kr. 372,21); III, 8 (Kr. 389,12); IV, 8 (Kr. 439,10); V, 7 (Kr. 594,4). — Fug. 5 (O. I, 470,4 ab i.)

Uni vocabulo eaedem particulae postponuntur Apol. 39,1 *Edam iam nunc ego ipse negotia Christianae factionis.* — Res. 52 (Kr. 107,3) *Videamus iam nunc, quo corpore venturos mortuos disputet.*

Quae cum ita sint, veri similius videtur, alteram particularum iuncturam ab ipso Tertulliano pro altera suppositam esse, quam ab interpolatore, praesertim cum illum huiusmodi leviculis mutationibus delectari iam supra, cap. I, monstratum sit.

Ex eodem genere est haec discrepantia:

Fuld.	Vulg.
13,1. »*Sed nobis dei sunt*», *inquis. Et quomodo vos e contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga*	13,1. »*Sed nobis dei sunt*» *inquis. Et quomodo vos e contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga*

Digitized by Google

deos illos deprehendimini, ut, quos praesumitis esse, neglegatis, quos timetis, destruatis . . .?	*deos vestros deprehendimini, qui, quos praesumitis esse, neglegitis, quos timetis, destruitis . . .?*

Scripturam Vulgatam LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 69, Tertulliano adiudicavit, cum doceret illum ita pronominis relativi usu delectari, ut interdum etiam ibi poneret, ubi perspicuitatis ratio coniunctionem causalem vel concessivam vel aliam flagitare videretur. Quem usum cum equidem Stud. Tert. II, p. 67 sqq. uberius tractassem multisque exemplis allatis, quam late pateret, docuissem, in hoc tamen ipso loco monui (p. 72), lectionem Fuldensem et difficiliorem esse et alio genere loquendi eiusdem huius scriptoris proprio muniri; quem interdum etiam alias *ut* ita posuisse docui, sensu quodam explicativo, ubi *quia* vel relativum causale potius expectares.

Itaque non sine causa concludere iam posse videmur, ipsum h. l. in priore Apologetici recensione coniunctionem posuisse, in altera relativum substituisse, quemadmodum etiam in locis gemellis haud fere aliter variavit; v. supra p. 15 sq.

Simile quiddam factum est in iis, quae subsequuntur:

Fuld.	Vulg.
13,2. *Recognoscite, si mentior. Primo quidem, cum alii alios colitis, utique quos non colitis, offenditis: praelatio alterius sine alterius contumelia non potest esse*[2]*, quia nec*	13,2. *Recognoscite, si mentior. Primo qui*[1]*, cum alii alios colitis, utique quos non colitis, offenditis: praelatio alterius sine alterius contumelia non potest procedere*[2]*, quia*

[1] In codice optimo, Parisino 1623, m. sec. correxit *quidem*, puto, per coniecturam.

[2] Quod LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 89 sqq., propter locum gemellum, Nat. I, 10 (RW 75,14) *Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest, nec ulla electio non reprobatione componitur,* aliaque exempla verbi *posse* sic absolute positi suspicatus est, h. l. in utraque Apologetici recensione infinitivum esse interpolatum, id veri simile non esse ex iis, quae de ratione locorum gemellorum ante exposui (et quidem inprimis p. 54 sq. ad Nat. I, 7 (RW 71,6 — Apol. 8,3), elucere putaverim, praesertim cum hoc ipso loco in sententia sequente contraria variandi ratione in opere ad Nat. verbum ponatur, in Apol. vero intellegatur. Itaque nescio an h. l. et *esse* Fuld. (quod antea LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 28, propter clausulam amplexus est) et *procedere* Vulg. (quod hoc sensu, i. e. 'stattfinden', ex iurisconsultis potissimum adnotatur, quorum consuetudine loquendi Tert. delectatur; v. etiam Krit. Stud. p. 93) ab ipso Tertulliano addita sint.

Digitized by Google

electio sine reprobatione. 3. *Iam*[1] *contemnitis, quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis.*

nec electio sine reprobatione. 3. *Iam ergo*[1] *contemnitis, quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis.*

Primo quidem Fuld., quod h. l. vulgo editur, etiam ab OEHLERO, qui alias constanter sequitur Vulgatam, et per se nihil habet offensionis et usitata Tertulliano iunctura est. Adnotavi Apol. 40,10; 11,2 *(Inprimis quidem);* An. 24 in. (RW 337,1); Res. 5 (Kr. 32,3); Prax. 8 (Kr. 237,21); 12 (Kr. 246,6); Marc. V, 5 (Kr. 584,24); Carn. Chr. 7 (O. II, 439,5); Fem. II, 3 (O. I, 718,6 ab i.); 9 (O. I, 726,4 ab i.); Fug. 7 in. (O. I, 474,9 ab i.).

Primo qui Vulg., quod tacite editores respuerunt, WALTZING vero, Étude p. 114, inter vitia enumerat, re vera et elegantius est et plane Tertullianeum. Nam hic quoque relativum munus sustinet coniunctionis, et quidem *siquidem* vel *enim*. Refertur autem ad subiectum verbi *recognoscite* et, sensu quidem, etiam ad illa, quae antecedunt in § 1: *quomodo vos . . . irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, qui, quos praesumitis esse, neglegitis* e. q. s. Vertendum est igitur: 'Sehet nach, ob ich lüge: Ihr, die Ihr erstens, da die einen unter Euch diese, die andern jene verehren, somit jedenfalls diejenigen unter ihnen beleidigt, welche Ihr nicht verehrt'. Tum sententiis nonnullis explicandi gratia interiectis membrum alterum libera sententia inducitur § 4: *Domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis* e. q. s. Prorsus autem similiter *primum* relativo causali anteponitur Idol. 10 (RW 39,22) *Quaerendum autem est etiam de ludimagistris, sed et ceteris professoribus litterarum. Immo non dubitandum affines illos esse multimodae idololatriae. Primum quibus necesse est deos nationum praedicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quaeque eorum enuntiare, tum sollemnia festaque eorundem observare, ut quibus vectigalia sua supputent;* quod ita, correcto KELLNERO, reddiderim: 'Auch hinsichtlich der Schullehrer, sowie der übrigen Professoren der Wissenschaften, ist eine Untersuchung anzustellen. Oder nein, es ist gar kein Zweifel, dass diese vielfach mit der Idololatrie in Berührung kommen: die, welche zuerst die Kenntnis der heidnischen Götter verbreiten müssen . . . . ., sodann auch Ihre Feste und Feiertage

[1] De variatione cfr. supra p. 19 et v. WALTZING, Étude p. 196 sq., ubi utrumque, et *iam ergo* et *iam* solum, congruere mori Tertullianeo docet.

Digitized by Google

beobachten müssen, weil sie nämlich an denselben ihre Honorare zusammenrechnen'. — Item Nat. I, 10 (RW 76,18) *Sed aliquo solacio privatorum et domesticorum deorum querellae iuvantur, quod publice* (sic A, *publicos* edd.) *turpius contumeliosiusque* (sc. deos) *tractetis. Iam primum quos in hastarium regessistis, publicanis subdidistis, omni quinquennio inter vectigalia vestra proscriptos addicitis*, cui loco respondet Apol. 13,5 *Publicos aeque publico iure foedatis, quos in hastario vectigales habetis.*

Cfr. etiam Prax. 13 (Kr. 248,1) *maxime quae;* Pud. 9,18 (RW 238,12) *plane quos.* Simile aliquid habet etiam illud *Quidni, qui,* de quo egi Stud. Tert. III, p. 31 sq. Ceterum de liberiore usu relativi cfr. quae exempla collegi l. s. l., Stud. Tert. II, p. 67 sqq.

Nat.	Fuld.	Vulg.
I, 10 (RW 79,5) *qui de illis* (sc. dis)..*gladiatoria quodammodo paria composuit, Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse periturum, eadem Iovem paene perpessum a caelitum plebe traducit.*	14,2. *Deos* (sc. invenio) . . . *ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, cum filium suum Aeneam, ne interimeretur, rapere voluisset; Martem tredecim mensibus in vinculis paene consumptum, Iovem, ne eandem vim a ceteris caelitibus experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum.*	14,2. *Deos* (sc. invenio) . . . *ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Aenean, paene interfectum ab eodem Diomede, rapere vellet; Martem tredecim mensibus in vinculis paene consumptum; Iovem, ne eandem vim a ceteris caelitibus experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum.*

Scripturam Fuldensem amplexi sunt et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 87 sq., et WALTZING, Étude p. 201; Vulgatam manifesta Tertulliani consuetudine muniri docui equidem Stud. Tert. II, p. 10 sqq.[1];

[1] Nam quod in hoc: *ab eodem Diomede,* offenderant, quia ante Diomedis mentio facta non esset, pluribus exemplis allatis monui pronomen illud *idem* vel solum vel adiecto nomine proprio interdum a Tertulliano ita poni, ut referretur ad id, quod in superioribus esset involutum vel alioquin legentibus notum. Nunc ex eodem genere additum velim Pall. 5 (O. I, 952) *Adigo cauterem ambitioni, qua M. Tullius quingentis milibus numum orbem citri emit, qua bis tantum Asinius Gallus pro mensa eiusdem Mauritaniae numerat.* Minus simile, sed tamen aliquatenus comparandum est hoc

Digitized by Google

quam etiam praeferendam illi putavi. Nunc quo magis intellegas, hanc pro illa ex more Tertulliani esse substitutam, locum illum gemellum apposui. Quemadmodum enim pro illo, quod ad Nationes Tertullianus scripserat: *eadem Iovem paene perpessum,* in utraque Apologetici recensione posuit: *Iovem, ne eandem vim experiretur,* ita rursus pro hoc, quod in Fuldensi extat: *Aeneam, ne interimeretur,* in Vulgata scriptum est: *Aenean, paene interfectum.*

Ceterum de variatis coniunctionibus *cum — quod* cfr. supra p. 15; de tempore mutato: *voluisset — vellet,* p. 24 sq.

15,6. *Singula ista, quaeque adhuc investigare quis posset, si honorem inquietant divinitatis, si maiestatis fastigium adsolant, de contemptu utique censentur tam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, quibus factitant.*

15,6. *Singula ista, quaeque adhuc investigare quis posset, si honorem inquietant divinitatis, si maiestatis vestigia obsoletant, de contemptu utique censentur tam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, quibus factitant.*

Fuldensem scripturam tuetur locus gemellus Nat. I, 10 (RW 80,16), in quo eadem prorsus sunt vocabula: *si maiestatis fastigium adsolant.* Itaque hanc quidem et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 88 sq., et WALTZING, Étude p. 212, a Tertulliano profectam iudicant, Vulgatam vero interpolatori adscribunt, de ortu tantummodo vitii dissentientes. Nam LÖFSTEDT quidem ait: »Nun ist *adsolare* (= solo aequare) ein äusserst seltenes Wort (nach den Angaben des Thes. L. Lat. II, 905 scheint es überhaupt nur noch an einer einzigen Stelle des Tertullian vorzukommen), und die Sache liegt folglich hier wie öfter so, dass der interpolierende Bearbeiter statt eines ihm nicht geläufigen Ausdrucks einen normaleren eingesetzt hat». Putat autem illum h. l. non tam libere mutasse quam textum iam in archetypo corruptum corrigere voluisse: »vielleicht war also schon hier (sc. in archetypo) *fastigium,* etwa durch den Einfluss des nahestehenden *investigare,* zu *vestigium* oder *vestigia* geworden, und der Interpolator glaubte wenigstens in diesem Falle durch seine Änderung nur den ursprünglichen Text wiederherzustellen». WALTZING vero dicit: »Le Thes. l. l. ne cite aucun exemple d'un

---

quod legitur ibid. 3 (O. I, 931), *Atque adeo ipse, qui Graecos praeter urbem censebat, litteras eorum vocemque senex iam eruditus, idem Cato ... haud minus palliato habito Graecis favit.*

Digitized by Google

autre auteur. L'expression *fastigium maiestatis sternere* ou *adsolare* et le verbe *adsolare* lui-même sont donc propres à Tertullien. Le remanieur de P (= Vulg.) ne les a pas compris et a remplacé *adsolant* par un verbe ordinaire, ce qui l'a amené a changer *fastigium* en *vestigia*.»

Fugisse autem illos videtur verbum illud *obsoletare*, ut fortasse facilius intellegitur, ita haud fere minus rarum esse quam *adsolare*. Nam praeter hunc locum uno altero Tertullianeo invenitur, et quidem significatione 'inquinandi', Scorp. 6 (RW 158,6) *qui vestitum obsoletassent nuptialem*, apud alios scriptores, quod quidem sciamus, duobus: Nicet. de vigiliis 3 (p. 58,19 Burn) *mundanis actibus obsoletamur;* Greg. Turon. Mart. II, 3 (p. 610,16 Krusch) *Vereor, ne ... obsoletet paginam sermo rustitior*, eodem sensu, denique apud quosdam glossographos — unde autem apud glossographos, nisi rarius? — ubi enarratur 'obtero' vel 'inquino'.[1]

Si igitur h. l. pro verbo rarissimo, sed Tertullianeo, substitutum est alterum verbum rarissimum et Tertullianeum, licet sensu paulo alio, sed satis propinquo, 'obscurandi' vel 'delendi', utrum verisimilius est, ab interpolatore illud esse substitutum an ab ipso Tertulliano? Quod si ab ipso, quaeritur, cur substituerit. Fortasse hoc *fastigium adsolant* audacius et durius quam elegantius vel ad intelligendum aptius visum est. Potius autem crediderim *obsoletant* (quod clausulam etiam habet puriorem et usitatiorem) propter similem exitum verbi *inquietant* superioris membri — attendas, quaeso, chiasmum! — repositum esse itemque fortasse *vestigia* propter antecedens illud *investigare* substitutum ad antithesin quandam efficiendam: 'wenn was noch aufgespürt werden kann, die Spuren der Erhabenheit verwischt'.[2]

Fuld.	Vulg.
21,1. *Sed quoniam edidimus, antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam, quam [scient] aliquanto novellam, ut Tiberianis temporibus ortam, plerique sciunt* e. q. s.	21,1. *Sed quoniam edidimus, antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam, quam aliquanto novellam, ut Tiberiani temporis, plerique sciunt* e. q. s.

[1] V. MAYOR-SOUTER, Q. Sept. Florent. Tertulliani Apologeticus, Cambridge 1917, p. 247.

[2] Cfr. HARTEL, Patr. Stud. II, p. 55 n. 2 ad l.: »'Die Spuren göttlicher Hoheit austilgen' ist den letzten Rest derselben vernichten».

Digitized by Google

Vulgatam scripturam *ut Tiberiani temporis* (sc. οὐσαν) defendi equidem Krit. Stud. p. 132, cum docerem id genus appositionis, ubi participium verbi *esse* quodammodo auditur, coniunctione vel posita vel omissa, a Tertulliano frequentari, nisus exemplis et a me collectis et antea ab HOPPIO p. 144 sq. et ab HARTELIO, Patr. Stud. III, p. 70, allatis; conferens praeterea de genetivo Marc. I, 19 (Kr. 314,17) *praeiudicant tempora, quod sub Antonino primum processit, sub Tiberio non processisse, id est deum Antoniniani imperii Tiberiani non fuisse,* et de singulari numero vocabuli *temporis* Apol. 5,2 *Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum intravit.* Itaque Tertullianum ita scripsisse LÖFSTEDTIO (Tert. Apol. II, p. 11 sq.) persuasi, qui ante (Tert. Apol. I, p. 63) Fuldensem lectionem amplexus esset. Nunc vero hanc quoque usu eiusdem muniri inveni repertis locis similibus Marc. IV, 6 (Kr. 432,25) *Constituit Marcion alium esse Christum, qui Tiberianis temporibus a deo quondam ignoto revelatus sit;* ibid. 4 (Kr. 429,26) *Emendator sane evangelii a Tiberianis usque ad Antoniniana tempora eversi Marcion solus et primus obvenit.* Ceterum de commutato numero cfr. supra p. 21.

Fuld.	Vulg.
21,23. (Christus) *in caelum est ereptus.*	21,23. (Christus) *in caelum est receptus.*

Utrumque, et *in caelum ereptus* et *in caelum receptus,* Tertullianeum esse docuit WALTZING, Étude p. 249.

Fuld.	Vulg.
21,28. *Dicimus et palam dicimus et vobis torquentibus lacerati et cruentati*[1] *vociferamur: 'Deum colimus*	21,28. *Dicimus et palam dicimus et vobis torquentibus lacerati et cruenti*[1] *vociferamur: 'Deum colimus per*

[1] De specie variandi v. supra p. 27 sq. Eaedem autem vocabuli formae, etsi in contextu immutato, variantur in locis gemellis:

Nat.	Apol.
I, 7 (RW 69,18) *Quis umquam tamen semeso cadaveri supervenit? Quis in cruentato pane vestigia dentium deprehendit?*	7,5. *Quis umquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis cruenta, ut invenerat, Cyclopum et Sirenum ora iudici reservavit?*

Digitized by Google

per Christum. Illum hominem putate: per eum se cognosci et coli Deus voluit'. 29. Ut Iudaeis respondeam, et ipsi Deum per Moysen colere didicerunt; ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt; ut ad vos quoque, dominatores gentium, convertar, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. 30. Licuerit et Christo commentari divinitatem, non qua rudes et adhuc feros homines . . . ad humanitatem temperaret, quod Numa, sed qua iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos ad agnitionem veritatis ocularet.

Christum. Illum hominem putate: per eum et in eo se cognosci et coli Deus vult'. 29. Ut Iudaeis respondeam[1]*, et ipsi Deum per hominem Moysen colere didicerunt; ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt; ut ad vos quoque, dominatores gentium, aspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. 30. Licuerit et Christo commentari divinitatem, rem propriam, non qua rupices et adhuc feros homines . . . ad humanitatem temperaret, quod Numa, sed qua iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos ad agnitionem veritatis ocularet.*

Iam primum in § 28 voculas *et in eo* Vulg. pro additamento correctoris damnant et WALTZING (Étude p. 250) et LÖFSTEDT (Tert. Apol. I, p. 97), ille quidem dicens: »*per eum* exprime l'idée, que Tert. a développée dans tout ce chapitre et qu'il vient de formuler: *Deum colimus per Christum* . . . C'est sur *per eum* et non sur *in eo*, qu'il va raisonner au § 29 *et ipsi Deum per Moysen colere didicerunt.* Cf. 23,18: *per Christum et (= etiam) in Deum credimus*, où P (= Vulg.) porte faussement: *in Christo domino credimus* . . . *in eo* exprime une autre idée: c'est une addition malencontreuse. Cf. 23,15: *Christum timentes in Deo et Deum in Christo, subiciuntur (daemones) servis Dei et Christi.*« — Hic vero ait: »Nur *per eum*, nicht *per eum et in eo* ist aller Wahrscheinlichkeit nach das Richtige, denn an allen anderen Stellen des Apologeticum, wo von der Verehrung Gottes oder vom Glauben an Gott in christlichem Sinne die Rede ist, steht in solchen Ausdrücken wie hier *per*, nicht *in*«.

Attulit autem hic quidem non alios ex Apologetico locos quam WALTZING, neque afferre potuit. Sed ex illis locis hic 23,18, ubi in Fuldensi legitur: *per Christum et in Deum credimus*, in Vulgata,

[1] In codicibus quidem est *respondeamus;* nescio autem an haec verbi forma non ab ipso Tertulliano posita sit, sed a librario, qui propter ea, quae proxime antecedunt, pluralem expectaret; qui error eo facilius nasci potuit, quia in libris ms. saepe scriptura pluralis *respondeamus (respondeam')* non multum distat a singulari.

Digitized by Google

sicut infra uberius docebo, non interpolatoris vitio, sed librarii, corruptus est ex hoc: *in Christo Deum credimus,* id quod et Tertullianeum est et additamento illi, de quo agimus, *in eo,* optime congruit. Neque vero repugnat sententia illa, quae proxime huic antecedit: *Deum colimus per Christum,* cui, sive secundum Fuldensem legimus: *per eum se cognosci et coli Deus voluit,* additur explicatio, sive secundum Vulgatam: *per eum et in eo . . . vult,* etiam exaggeratio. Quod autem in sententia subsequenti dixit: *ut Iudaeis respondeam, et ipsi Deum per hominem Moysen colere didicerunt,* illic praepositio *in* poni non potuit, quia Moysen Iudaei hominem dumtaxat, non etiam Deum credebant. Christum vero Tertullianus in hoc eodem capite dixit hominem Deo mixtum in illoque Deum esse: cfr. § 11 sqq. *Hunc ex Deo prolatum dicimus . . . et idcirco filium Dei et Deum dictum . . . Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius . . . Ita de spiritu spiritus et de Deo Deus;* item 14 *Iste igitur Dei radius . . . nascitur homo Deo mixtus.* Nihil igitur novi inducitur additis his *in eo,* quae plane illis congruunt, quae antea ipse exposuit. Neque aliter iudicandum est de vocabulis illis, quae in Vulgata adiecta inveniuntur § 30: *Licuerit et Christo commentari divinitatem, rem propriam,* quae quidem eodem spectant. Est autem argumentatio huiusmodi: 'Si licuit hominibus, ut Moysi, Orpheo, cet., commentari divinitatem, etiam homini Christo licuerit, et quidem eo magis huic, quia ipse divinitatis est particeps'.

Quodsi eodem spectant additamenta illa *in eo* et *rem propriam,* veri simile est ab eodem inserta esse, et quidem, nisi omnia me fallunt, ab ipso Tertulliano in altera Apologetici editione, ubi etiam locum illum 23,18 similem in modum mutasse videtur. Neque multo aliter idem adv. Praxean in eadem fere re aut simplicius scripsit c. 23 (Kr. 272,20) *quia per filium in patrem creditur,* aut plenius c. 24 (Kr. 275,1) *Secundum haec enim vicarium se patris ostenderat* (Christus), *per quem pater et videretur in factis et audiretur in verbis et cognosceretur in filio facta et verba patris administrante.*

Accedit vero illa vel maxime causa, cur hoc *per eum et in eo* ab ipso scriptum putemus, quod huiusmodi praepositionum acervatione valde delectatur. Cfr. Iud. 7 (O. II, 713) *testamentum novum in ipso et per ipsum* (Christum) *nobis dispositum.* — Res. 2 (Kr. 26,7) *Christo enim servabatur . . . mortuorum resurrectionem non modo per semetipsum, verum etiam in semet-*

Digitized by Google

ipso probare; ibid. 15 (Kr. 44,16). — Pud. 12,1 (RW 241,18) *qui alium paracletum in apostolis et per apostolos receperunt.* — Hermog. 3 (Kr. 128,19) *Dei nomen dicimus semper fuisse apud ipsum et in ipso.* — 18 (Kr. 145,27) *quod ex ipso et in ipso fuit.* — Val. 7 (Kr. 184,14) *dant ei secundam in ipso et cum ipso personam.* — Cor. 7 (O. I, 434) *quodque iam tunc idololatriae initiabatur ab idolis et in idolis adhuc vivis.* — Virg. 2 (O. I, 886,2) *ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta.* — An. 12 (RW 317,17) *quia per illum et cum illo transigitur.* — 36 (RW 362,6) *Constitueramus animam in ipso et ex ipso seri homine.* — 53 (RW 385,15) *Tota autem in corpore et ex corpore est ratio.* — Prax. 5 (Kr. 233,20) *cum ipsa et in ipsa ratione.* — Carn. Chr. 21 (O. II, 460) *per florem et ex flore.* — Marc. IV, 1 (Kr. 423,8); V, 19 (Kr. 643,23).

In Apologetico quidem duos praeter hunc locos inveni: 30,1 *ante omnes et super omnes deos.* — 42,3 *negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus.*

Attendas, quaeso, denique hoc: An. 1 (RW 299,24) *etsi post deos et cum deis daemonia deputantur penes poetas et philosophos*[1], comparans locum gemellum Apol. 46,5, ubi simplicius scripsit: *cum secundum deos philosophi daemonas deputent.*

Sed etiam alterum illud additamentum, *rem propriam* (§ 30), consuetudine sermonis Tertullianei munitur. Omnino enim voculae *rei* usus apud illum latissime patet; quae saepius circumloquendi quodam modo ponitur adiuncto vel genetivo seu pronomine possessivo (cuius locum hic implet vox *proprius*) vel adiectivo, velut:

Paen. 1,2 (O. I, 644) *Quippe res Dei ratio, quia Deus . . . nihil non ratione providit.* — Apol. 39,5 *honorem istum non pretio, sed testimonio adepti; neque enim pretio ulla res Dei constat.* — Marc. 32 (Kr. 529,12) *Si igitur homo non alterius est res quam creatoris.* — Cor. 7 (O. I, 433) *prima Isis repertas spicas capite*

[1] Itaque sine dubio sic scripsit etiam Marc. IV, 2 (Kr. 426,6): *Constituimus inprimis evangelicum instrumentum apostolos auctores habere, quibus hoc munus evangelii promulgandi ab ipso domino sit impositum. Si et apostolicos, non tamen solos, sed cum apostolis et post apostolos, quoniam praedicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloriae studio, si non adsistat illi auctoritas magistrorum.* Ita post ed. RHENANI III edidere reliqui veteres. In libris ms. autem est: *cum apostolis et post-apostolicos,* quod violentius quam scitius emendare conati sunt recentiores, scribentes aut: *cum apostolis et [post]apostolicos* (ENGELBRECHT), aut: *cum apostolis [et postapostolicos]* (KROYMANN).

Digitized by Google

ircumtulit, rem magis ventris. — Scorp. 9 (RW 164,23) *si diem lixeris, lucis rem ostendisti.*

Marc. IV, 12 (Kr. 455,20) *dominus sabbati dictus* (Christus), *uia sabbatum, ut rem suam, tuebatur.* — Cor. 15 in. (O. I, 455) *Serva Deo rem suam* (i. e. caput tuum) *intaminatam.* — Apol. 29,4 *Ideo enim committimus in maiestatem imperatoris, quia illos non ommittimus rebus suis* (i. e. idolis).

An. 11 (RW 316,5) *Nam et malus spiritus accidens res st.* — Ibid. 19 (RW 330,10) *quae* (sc. substantia animalis) *apud nos in homine privata res est.* — Virg. 1 (O. I, 883) *Si semper Christus et prior omnibus, aeque veritas sempiterna et antiqua res.* Praeterea cfr. indices OEHLERI atque HENENI et HARTEL, Patr. Stud. III, 21.

Vocem quoque *proprius* idem habet in deliciis; v. infra p. 127. Quae similiter posita est Marc. IV, 35 (Kr. 539,28) *cum aliter utique dominus per semetipsum operetur sive per filium, aliter ⟨per⟩ prophetas, famulos suos, maxime documenta virtutis et potestatis, quae ut clariora et validiora, qua propria, distare a vicariis fas est.*

Iam alias huius loci varias scripturas breviter inspiciamus. Ac primum in discrepantia illa § 28:

Fuld.	Vulg.
Illum hominem putate: per eum se cognosci et coli Deus voluit.	*Illum hominem putate: per eum et in eo se cognosci et coli Deus vult.*

WALTZING et LÖFSTEDT, cum praeferat uterque scripturam Fuldensem, de causa praeferendi dissentiunt; nam ille quidem, cum clausulas pari ordine collocet (Étude p. 412), *voluit* sensu existimat melius, cum dicit (l. l. p. 250): »Le parfait *voluit* (double crétique) vise les desseins de Dieu réalisés historiquement. *Vult* exprime une volonté qui dure toujours. Ici, Tertullien envisage la manière dont Dieu s'est fait connaître aux hommes, par le Christ, comme il s'est fait connaître aux Juifs par Moïse, comme les Grecs ont connu leurs dieux par Orphée, etc.» Hic vero ait (Tert. Apol. I, p. 98): »Was sodann den Schluss betrifft, so scheint *voluit* zwar auf den ersten Blick etwas eigentümlich, wird aber durch die Klausel zur Evidenz bestätigt; das Perfektum ist eben dem Rhythmus zuliebe gewählt. Dieser wird durch das von der Vulgata gebotene

Digitized by Google

vult zerstört, welche Lesart sich somit als eine spätere, ungeschickte Änderung verrät.»

Mihi quidem, hanc virorum doctorum dissensionem consideranti, eo magis in arbitrio positum videtur, utrum sit praeferendum eoque minus dubitandum, quin utrumque diverso tempore scribere Tertullianus potuerit, praesertim cum idem in locis gemellis librorum ad Nationes et Apologetici verborum formas saepe variaverit; v. supra p. 24. Nam quod *vult* illud, ut monosyllabum, in fine clausulae LÖFSTEDTIO minus probatur (l. l. n. 2), conferas velim:

Cast. II, 2 (O. I, 739) *cum malum volumus adversus Dei voluntatem, qui bonum vult.* Test. 6 (RW 142,19) *Cur verba habet Christianorum, quos nec auditos visosque vult?* — Scorp. 6 (RW 157,1) *Pyctes ipse non queritur dolere se, nam vult.*

Fem. II, 13 (O. I, 733) *Timeo cervicem, ne . . . locum spathae non det.* — Prax. 28 (Kr. 283,4) *Itaque Christus accidens nomini res.* — An. 25 (RW 342,27) *cum substantia enim et vis.* — Spect. 29 in. (RW 27,17) *Iam nunc putas delectamentis indigere spatium hoc?*

Accedit, quod hoc *Deus vult*, nisi fallor, usitata erat Christianis iunctura, ut fere pro uno vocabulo esset. Nescio autem an ea potissimum de causa *vult* ab ipso sit substitutum, quia ad vim concitatae orationis et ad pondus confessionis haec Dei quasi praesentis appellatio aliquantum afferre videbatur.

Deinde in hoc (§ 29): *Ut Iudaeis respondeam, et ipsi Deum per hominem* (sic Vulg., om. Fuld.) *Moysen colere didicerunt,* nemo non videt vocabulo illo *hominem* adiecto vim addi antithesi illi, qua haec sententia opponitur superiori: *Illum* (i. e. Christum) *hominem putate: per eum et in eo se cognosci et coli Deus vult.* Quippe in notione *hominis* momentum vertitur orationis. Itaque vocem illam ab ipso Tertulliano, tanto antithesis sectatore, additam esse, nihil est quod dubitemus.

Tum in illa exemplorum similium enumeratione: *Ut Iudaeis respondeam . . ., ut Graecis occurram . . ., ut ad vos quoque, dominatores gentium, convertar* (sic Fuld. *aspiciam* Vulg.), illud *convertar* et optime quadrat ad antecedentium membrorum verba et aliis locis Tertullianeis, ubi similem in modum ponitur, firmatur, velut Apol. 9,6 *Sed quoniam de infanticidio nihil interest . . ., convertar ad populum.* — Ibid. 14,2 *Sed conversus ad litteras vestras . . . quanta invenio ludibria!* — Spect. 3 in. (RW 4,18) *Hac conscientia instructi*

Digitized by Google

adversus opinionem ethnicorum convertamur magis ad nostrorum detractatus. — Mart. 6 (O. I, 14) *Sed haec exempla constantiae omittamus . . . Convertamur ad ipsam condicionis humanae contemplationem* e. q. s. — Virg. 16 (O. I, 907,16); An. 1 (RW 298,5); 18 in. (RW 326,17); Res. 37 (Kr. 79,19).

Rursus *aspiciam,* quod nescio an lectio sit difficilior[1], quia a sensu verborum illorum *respondeam* et *occurram* paulo plus discedit, a Tertulliano saepius adhibetur in exemplis inducendis, velut: Ieiun. 13 (RW 292,1 sqq.) *quomodo in nobis ipsam quoque unitatem ieiunationum . . . denotatis? . . . Aspice ad Iudaicos fastos, et invenies nihil novum . . . Aguntur praeterea per Graecias illa certis in locis concilia* e. q. s. — Pall. 2 (O. I, 922) *Patitur et continens de caelo aut de suo. Aspice ad Palaestinam.* — Res. 12 (Kr. 40,23) *Aspice nunc ad ipsa quoque exempla divinae potestatis.* Item cum solo accusativo: Ieiun. 7 (RW 283,8) *Aspice Danielis exemplum.* — Pud. 17,1 (RW 256,3); An. 26 (RW 343,23); ibid. (RW 344,11); Fug. 12 (O. I, 486,14).

Utrumque vero verbum in eodem capite legitur Pall. 4 (O. I, 941) *Converte et ad feminas;* ibid. (O. I, 942) *Aspice lupas;* in eadem denique sententia fere ex aequo ponitur Marc. II, 17 (Kr. 358,20) *Non solum igitur iudicem aspiciens convertere et ad optimi exempla,* quod sic vertit KELLNER: »Sieh also nicht bloss auf seine Tätigkeit als Richter, sondern schaue auch hin auf die Beweise seiner grossen Güte». Ex quo loco, praesertim si cum illo, quem ex Res. 12 supra adnotavi: *Aspice nunc ad ipsa quoque exempla divinae potestatis,* comparaveris, satis perspicere possis, quam facile alterum verbum pro altero ipse substituere potuerit.

Denique in hoc (§ 30): *rudes* (sic Fuld. *rupices* Vulg.) *et adhuc feros homines,* et LÖFSTEDT (Tert. Apol. I, p. 70) et WALTZING (Étude, p. 251), alias Fuldensis propugnatores, *rupices,* ut quod et insolentius sit et alibi quoque a Tertulliano positum inveniatur, verum iudicant, unde concludunt *rudes* illud falsum esse. Atqui nihil obstat, quominus in editione priore idem *rudes* scripserit. Namque *rudes homines* dixit etiam Apol. 10,10 (= Nat. II, 12 (RW 120,4) *Taceo, quod ita rudes tunc* (*adhuc* Vulg.) *homines agebant, ut* e. q. s. Atque comparatis locis gemellis operum ad Nationes et Apologetici affatim iam demonstravimus illum in scripto posteriore saepius singula verba mutasse et quidem ita, ut aut pro

[1] Cfr. Krit. Stud. p. 104.

Digitized by Google

vocabulo vulgatiore aliquod exquisitius supponeret aut pro insolentiore vulgatius aut nulla, quam quidem cernere possimus, ratione, nisi variandi studio adductus aliud pro alio. Cfr. supra in cap. 1 et maxime quidem p. 30 sq.

Fuld.	Vulg.
23,4. *Edatur hic ibidem sub tribunali vestro, quem daemone agi constet: iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur, ⟨quod⟩[1] in vero est, quam alibi deum, quod in falso est.*	23,4. *Edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet: iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi deum[2] de falso.*

Hoc *quod in vero est — quod in falso est* Fuld. recte pro Tertullianeo defenderunt et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 99 sq., et WALTZING, Étude p. 264. Sive enim, ut ille, intellegas: 'quod verum est — quod falsum est', sive, ut hic: 'quod vere est — quod falso est (sc. spiritus ille)', mori scriptoris congruenter dictum est, ut qui *in* cum neutro adiectivi loco aut simplicis adiectivi aut adverbii amet ponere. V. HOPPE, p. 100 sqq., et cfr. inprimis cum WALTZINGIO locum similem An. 57 (RW 392,14) *et tamen ille daemon, postquam circumstantes circumvenire temptavit, instantia divinae gratiae victus id quod in vero est invitus confitetur.* Vertit autem hunc textum, de quo agimus, idem in editione: »si un chrétien quelconque ordonne à cet esprit de parler, celui-ci confessera, qu'il est un démon, ce qu'il est en réalité, comme ailleurs il se pose faussement en dieu.»

Vulgatae vero recensionis scripturam: *de vero — de falso* LÖFSTEDT quidem breviter respuit, cum dicit: »Die Fassung der Vulgata, die diese typisch tertullianeische Ausdrucksweise verwischt und ausserdem den Rhythmus schlechter macht, ist lediglich eine der vielen misslungenen Normalisierungen, die für jene Textrezension überhaupt charakteristisch sind».

[1] In indiculo legitur: »*De vero quam alibi*] ms. *in vero est, quam alibi Deum. quod in falso est*». Itaque recte WALTZING ad l.: »JUNIUS ne donne pas le premier *quod;* il semble que MODIUS ait oublié de le copier ou que JUNIUS ait oublié de l'imprimer».

[2] In codice optimo scriptum est *dominum,* vitio librarii frequentissimo; v. WALTZING ad l. et cfr. infra p. 103.

Digitized by Google

Consideratius WALTZING: »la lecture de P (= Vulg.)», inquit, »est correcte, mais fournit une clausule assez défectueuse». Vidit enim ex parte, quamquam non satis attendit, quanta ad hanc quoque scripturam vindicandam pertinerent.

Neque enim *in* solum, sed etiam alias praepositiones ita neutri adiectivi Tertullianus adiunxit; v. HOPPE l. l. et Thes. L. Lat. sub vocula *de* (V, p. 79), ubi magnam partem huiusmodi exemplorum ex ipso sumptam invenias. Quod si idem illud totius Latinitatis lexicon sub voce, quae est *falsus* (VI, p. 197 sq.), inspicias, reperias in illa voce hunc adverbialem usum ex solo fere Tertulliano adnotari. Atque hoc quidem *de falso* ex uno loco praeter hunc, de quo agimus, adfertur, qui locus est ipsius huius libri 2,5 *quod de falso iactatur;* sed ne hoc quidem loco *de falso* utraque recensione traditum est, sed in altera, non tamen in Vulgata, sed in Fuldensi; in Vulgata est: *cum falso,* quod illic quidem ab editoribus respuitur, sed ipsa insolentia vindicatur.[1] Scripsit autem Tertullianus etiam *ex falso* An. 28 (RW 347,21) *quidni falsum, cuius testimonium quoque ex falso est?* (quem locum WALTZING l. l. attulit); item *per falsum* Marc. IV, 5 (Kr. 431,21) *Ideo et pseudapostoli, quod per falsum apostolos imitarentur.*

Dico itaque: cum duobus locis Apologetici, et quidem altero loco in altera recensione, traditum sit *de falso,* quod ex nullo alio scriptore adnotatur, ipse autem Tertullianus alibi scripserit *ex falso* et *per falsum* et secundum alteram recensionem *cum falso,* quae iuncturae et ipsae eiusdem sunt propriae, denique cum idem omnino praepositiones cum neutro adiectivi loco vel simplicis adiectivi vel adverbi ponere amet, *de* autem praepositioni vel maxime indulgeat[2], variare vero in locis gemellis huiusmodi voculas soleat, quomodo hoc *de vero* — *de falso* non Tertullianeum?

Omnino quid sibi velit illud LÖFSTEDTII: »eine misslungene Normalisierung», plane non intellego. An sensus lectionis huius deterior vel contextui minus aptus quam eius, quod in Fuldensi traditur? Vertit quidem KELLNER: »Auf eines beliebigen Christen Befehl zu reden wird jener Geist — und zwar der Wahrheit entsprechend — so sicher ein Dämon zu sein bekennen, wie er sich anderswo fälschlich für einen Gott ausgibt». Nescio tamen an potius sit sic interpretandum: 'Auf eines beliebigen Christen Befehl

[1] De variatis praepositionibus cfr. supra p. 19 sq.

[2] V. HOPPE, p. 38.

Digitized by Google

zu reden wird jener Geist so sicher bekennen, dass er der Wahrheit nach ein Dämon sei, wie dass er anderswo dem falschen Anschein nach ein Gott sei (h. e. dass er sich anderswo fälschlich für einen Gott ausgebe)'. Haec enim melius concinunt illis, quae sequuntur infra § 9: *Si altera parte daemones sunt vel angeli, cur se alibi pro deis agere respondent?* h. e. »Wenn sie aber auf der andern Seite Dämonen oder Engel sind, warum sagen sie uns, dass sie sich anderwärts als Götter benehmen?» (KELLNER). Ita eodem fere modo h. l. *de vero — de falso* ponuntur ac *vere — falso* Nat. II, 1 (RW 93,14) *provocans ipsam conscientiam vestram ad censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis.*

Si igitur sensus lectionis huius illa vel non deterior est vel etiam melior (nam nescio an difficilius ex scriptura Fuldensi eliciatur illa sententia, quam enuntiato illi § 9 melius congruere diximus), quomodo mutatio infelix? Certe brevius dicitur *de vero — de falso* quam *quod in vero est — quod in falso est*, et fortasse ipsum brevitatis studium Tertulliano in causa erat mutandi.

»Sed clausula», inquiunt, »fit deterior.» Quaeritur autem, num in clausula tantum Tertullianus posuerit, ut illius rationem brevitati praetulerit. Ego non opinor. Certe et aliis multis locis huiusmodi vel simili clausula usus est et hoc loco in ipso capitis fine: Mart. 4 (O. I, 13) *Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare, quantum alii pro falso?*

Ceterum de discrepantia illa *sub tribunali vestro* Fuld. — *sub tribunalibus vestris* Vulg. cfr. supra p. 21 sq., ubi similiter Tertullianum in locis gemellis librorum ad Nat. et Apol. numerum variasse ostendi.

Fuld.	Vulg.
23,18. *Haec denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere consuerunt: quam plurimum illis credendo per Christum et in Deum credimus.*	23,18. *Haec denique testimonia deorum vestrorum Christianos faciunt consuerunt: quam plurimum illis credendo in Christo domino credimus.*

Scripturam Fuldensem bene defendit atque explicavit WALTZING[1], Étude p. 274: »Tertullien veut dire», inquit, »que très souvent, grâce aux témoignages des démons, nous devenons chrétiens, et,

[1] Cfr. etiam HEINZE, p. 403; LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 37 sq.

Digitized by Google

en croyant au Christ (dont les démons attestent la divinité), nous croyons aussi *(et)* en Dieu. C'est la formule qui résume le ch. 21,28: *Deum colimus per Christum,* confirmée par les aveux forcés des démons . . .» Cfr. etiam sis Prax. 23 (Kr. 272,20) *quia per filium in patrem creditur.*

De Vulgata idem: »La lecture de P», inquit, »n'exprime plus cette idée. Elle contient de plus une faute de copie: *domino* pour *Deo* . . . et la construction *credere in* avec l'abl. paraît etrangère à l'usage de Tert. Voy. Thes. l. l. IV, 1149,28. HOPPE, Syntax p. 40.[1] Quant à la clausule, elle sera la même dans F et dans P après correction: *et in Deum credimus* et *in Christo Deo credimus* (double crétique).»

Ac multum sane vir ille doctissimus etiam ad hanc lectionem expediendam attulisse videtur coniciendo *domino* errore librarii substitutum esse pro *deo;* quas voces, *dominus* scilicet ac *deus,* ob similitudinem siglorum pluribus locis in huius recensionis codicibus confusas docuit p. 115. In omnibus autem his locis confusio in nominativo *(dṡ — dn̄s)* vel accusativo *(dm̄ — dn̄m)* accidit. Indicavit vero etiam locum ex alio libro: Spect. 1 (RW 2,2) *propter deum mori.* Sic B. *propter dn̄o* A. Edit REIFFERSCHEID *propter dominum;* potest autem dubitari, utrum illic *dominum* an *deum* Tert. scripserit. Certe hoc loco, de quo agimus, facillime fieri potuit, ut ex forma accusativi *deum* lapsu librarii nasceretur *domino,* accommodato scilicet exitu vocabuli ad vocem antecedentem *Christo.*

Quod si ita emendamus, legentes scilicet: *in Christo Deum credimus,* lectio Vulgata non minus contextui apta est, nec minus mori Tertullianeo congruit quam Fuldensis. Vertas: »Diese Zeugnisse Eurer Götter pflegen Christen zu schaffen: eben dadurch, dass wir ihnen glauben, glauben wir öfters, dass Gott in Christo ist', seu: 'glauben wir in Christo an Gott'.

Hoc optime concinit loco illi 21,28 *Deum colimus per Christum. Illum hominem putate: per eum et in eo se cognosci et coli Deus vult.* Ubi voculas illas *et in eo,* quae in sola Vulgata traduntur,

[1] Cfr. tamen Prax. 21 (Kr. 265,9) *qui credit in filium, habet vitam aeternam; qui non credit in filio Dei, non videbit Deum* (= Ev. Joh. 3,36 ὁ πιστεύων εἰς τὸν υἱὸν ἔχει ζωὴν αἰώνιον, ὁ δὲ ἀπειθῶν τῷ υἱῷ οὐκ ὄψεται ζωήν). — Carn. Chr. 19 (O. II, 456) *cum omnes, qui credunt in nomine Domini . . . et ex carnis et ex viri voluntate nascantur* (= ibid. 1, 12 sq. τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ, οἱ ... οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρός . . . ἐγεννήθησαν).

Digitized by Google

ab ipso Tertulliano esse additas, rationibus, spero, non spernendis supra ostendimus. Unde eo fit veri similius haec quoque verba satis similia: *in Christo Deum credimus,* ab eodem in opere recensendo supposita esse. Nec multo aliter in hoc ipso capite paulo supra (§ 15) dixit de daemonibus: *Christum timentes in Deo et Deum in Christo subiciuntur servis Dei et Christi.* Praeterea cfr. Marc. IV, 20 (Kr. 487,10) *Deum, quem in Christo confidebat.* — I, 21 (Kr. 317,21) *cum idem Deus legis in Christo praedicaretur.* — V, 2 (Kr. 574,6) *cum divinitatem in Christo creatoris adnuntiant.* — Res. 39 (Kr. 81,19) *apostolis nullum aliud negotium fuit ... quam . . . Dei in Christo contionandi.* — Or. 2 (RW 182,4) *in patre filius invocatur.*

Quemadmodum autem dixit *credere in Deum,* sic etiam *credere Deum,* velut: Fug. 1 (O. I, 463) *Sed quando Deus magis creditur, nisi cum magis timetur?* — Prax. 22 (Kr. 269,13) *'Tu', inquit, 'credis in filium Dei?' Et interroganti, quis esset iste, ipse se demonstrans utique filium demonstravit, quem credendum esse dixerat.* — Marc. IV, 20 (Kr. 487,18) *Hanc fidem probans Christus eius feminae, quae solum credebat creatorem, eius fidei se Deum respondit, quam probavit.* Praeterea v. Thes. L. Lat. IV, p. 1148.

Ceterum dixit etiam *credere Deo,* sed sensu paulo alio, ut Marc. IV, 16 (Kr. 469,18) *Utrumque autem constituendum fuit pro natura et fide hominum, ut qui Deo crederet, ultionem a Deo expectaret, qui minus fideret, legis taliones timeret.* — III, 23 (Kr. 418,27) *Erubesce, qui victo Deo credis! Quid sperabis ab eo, qui se protegere non valuit?* Itaque possit quidem h. l. etiam legi: *in Christo Deo credimus,* si *Deo* pro dativo accipiamus, sic interpretantes: 'vertrauen wir in Christo an Gott'; cfr. quae sequuntur: *Ipsi* (daemones) *litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae fidentiam aedificant.* Sed tamen accusativus et sensu melior videtur et ad restituendum certe non difficilior.

Fuld.	Vulg.
25,2. *Quoniam tamen Romani nominis proprie intercedit auctoritas, non omitto congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito religionis*	25,2. *Quoniam tamen Romani nominis proprie mentio occurrit, non omittam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito reli-*

Digitized by Google

diligentissimae in tantum sublimitatis elatos et impositos, ut orbem occuparint e. q. s.

giositatis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint e. q. s.

LÖFSTEDT, qui hunc locum tractavit Tert. Apol. II, p. 63 sqq., de prima recensionum discrepantia haec dicit: »Sowohl *intercedit auctoritas* wie *mentio occurrit* ist natürlich an und für sich möglich; indessen scheint mir das erstere doch origineller und besser; *auctoritas* ist kräftiger und besagt mehr als *mentio*, und ferner hat Tertullian eine ganz besondere Vorliebe für *auctoritas* (abgesehen von unserer Stelle begegnet dies noch zehnmal im Apolog., *mentio* dagegen nirgends). Völlige Sicherheit wird sich allerdings hier kaum erreichen lassen.«

At tamen, opinor, ad summam verisimilitudinem perveniri potest. Si enim vox aliqua vel locutio, de qua disceptatur, scriptori praecipuum in modum usitata esse ostenditur, haud immerito concludi licet, illam vocem vel locutionem in eo loco, ubi hoc vel illo teste tradita est, ab ipso scriptore positam esse. Qua ipsa ratione adducor ut credam, h. l. utramque scripturam a Tertulliano profectam esse. Ac de voce quidem *auctoritatis* in iis, quae monuit LÖFSTEDT, acquiescam neque ex ceteris Tertulliani scriptis exempla alia enumerabo, quae fere sunt innumerabilia, nisi quod unum locum, huic sensu similem, advocatum velim: Nat. II, 9 (RW 110,22) *Sed quoniam omnis superstitio non iam philosophorum nec poetarum nec populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, a quibus occupata est, a quibus auctoritatem sibi extruxit, alia iam nobis ineunda est humani erroris latitudo* e. q. s.

Rursus *mentionis* quoque vocabulo eundem libentius et varie, licet non in Apologetico, usum esse ex his exemplis elucebit:

Marc. III, 1 (Kr. 377,14) *ut nulla mentio alterius dei . . . agitata sit.* — IV, 11 (Kr. 451,9) *eleganter Libani . . . mentione iniecta.* — Res. 44 (Kr. 90,1) *Si . . . ad superiora respectes, unde mentio hominis exterioris inducta est.* — Hermog. 26 (Kr. 154,20) *rei, cuius nullam praemiserat mentionem.* — Spect. 20 (RW 21,5) *optendunt, nullam eius abstinentiae mentionem . . . in scripturis determinari.* — Monog. 4 in. (O. I, 765) *Secedat nunc mentio paracleti.* — Ux. II, 6 (O. I, 692) *De Gehenna quae Dei mentio?*

Marc. IV, 33 (Kr. 531,11) *si . . . per creatoris mentionem distinctione se fecisset dei alterius.* — 34 (Kr. 535,18) *quia nec subito interposita est* (propositio repudii), *habens radicem ex eadem Iohannis*

Digitized by Google

mentione. — Res. 33 (Kr. 73,12) *uti corporalitatem carnalem proprie demonstremus a domino significari in omni resurrectionis mentione*. — Ux. II, 1 (O. I, 683) *ne . . . nunc mentione nuptiarum proclivium tibi labendi oblationem faciam*. — Virg. 17 (O. I, 909) *illae, quae . . . in quacumque Dei mentione retectae perseverant*. — Ibid. (O. I, 910) *paratas et instructas ad omnem Dei mentionem*.

Prax. 26 (Kr. 278,1) *Sicut enim Iohanne dicente: 'sermo caro factus est', spiritum quoque intellegimus in mentione sermonis, ita et hic sermonem quoque agnoscimus in nomine spiritus*. — An. 13 (RW 318,3) *animae . . .. cuius nomine totius hominis mentio tibulata est*. — 35 (RW 360,24) *si in diabolum transfertur adversarii mentio*. — Marc. V, 19 (Kr. 644,21) *mentionem corporis transferens a substantia carnis*. — Res. 27 (Kr. 64,9) *Habemus etiam vestimentorum in scripturis mentionem ad spem carnis allegorizare*. — Marc. V, 20 (Kr. 647,10) *ad fidem enim praedicationis rettulit mentionem veritatis*. — 18 (Kr. 639,24) *quia et captivitatis huius mentionem de prophetis apostolus sumpsit*. — IV, 40 (Kr. 560,13) *in calicis mentione testamentum constituens sanguine suo obsignatum*.

Quod vero in Apologetico quidem nullo alio loco *mentio* invenitur, *auctoritas* autem decies, eo firmatur potius nostra opinio, scripturas recensionis Vulgatae, quae dicitur, postea ab ipso Tertulliano substitutas esse. Nam quod ex quibusdam locis ad res gestas spectantibus concluditur, Apologeticum fere anno 197 confectum esse interque primos Tertulliani libros locum obtinere, id de priore sola editione eius libri ratum est. Quando enim, postquam primo, ut videtur, invito eo in lucem prolatus erat, deinde ab ipso sit recensus iterumque editus, scire non possumus; nisi quod fortasse, si Vulgatae recensionis propria verba cum aliis Tertulliani scriptis diligentius aliquando collata erunt, hoc quoque cum aliqua verisimilitudine coniectari licebit.

In fine sententiae vocabula illa *et impositos*, quae in solo Fuldensi tradita erant, LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 103, ut brevitati Tertullianeae minus convenientia reiecerat. Contra quem ego cum docuissem, Krit. Stud. p. 95 sq., non semper illum brevitati studuisse, sed interdum abundanter scribere et synonymis coniungendis etiam delectari, concessit, Tert. Apol. II, p. 66, fieri posse,

Digitized by Google

ut verba illa ipsius essent, neque tamen plane certam rem esse.[1] Itaque, quo certiorem reddam, advocarim locum, ubi verba *sublevandi (= efferendi)* atque *imponendi* ex aequo ponuntur, Scorp. 10 (RW 167,8) *Quae porro fides rerum, ut post excessum ad superna sublevatus illic probarer, quo non nisi iam probatus imponerer?* Cfr. etiam Marc. II, 10 (Kr. 349,11) *impositus in monte sancto Dei, id est in sublimitate caelesti.* Notabilius vero est hoc: Fug. 1 (O. I, 463) *Totum, quod agitur in persecutione, gloria Dei est, probantis et reprobantis, imponentis et deponentis,* h. e. 'Das Ganze, um was es in der Verfolgung sich handelt, ist die Ehre Gottes, der prüft und verwirft, der (einsetzt und absetzt =) erhöht und erniedrigt'[2]; ipsa enim antithesi *imponere* ad sensum *elevandi* propius accedit; cfr. quae paulo supra dixit: *haec* (sc. persecutio) *etiam scalae, quas somniat Iacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad inferiora demonstrantes;* item de sensu verbi *deponendi* Spect. 22 (RW 23,1) *quadrigarios, scaenicos . . . ex eadem parte, qua magnifaciunt, deponunt et deminuunt.* Nec fere aliter *imponendi* vocabulum ponitur in loco libri illius Cyprianei 'Quod idola' (de quo cfr. supra pp. 68 et 72), 14 (p. 31,2 Hartel) *Tunc in caelum . . sublatus est* (Christus), *ut hominem . . . ad patrem victor imponeret.*

Itaque, si et verbum *imponendi* alibi sensu simili satisque insolito a Tertulliano et a scriptore, qui eius sermone imbutus erat — si ipse quidem erat Cyprianus —, adhibitum est[3] et synonymorum acervatio eidem est adamata, pro certo affirmare posse iam videmur, h. l. illud *elatos et impositos* ab ipso scriptum esse. Quod vero in altera recensione hoc *et impositos* omissum est, id eiusdem mori variandi congruere docuimus supra p. 35.

Denique de commutatis formis *omitto* Fuld.[4] — *omittam* Vulg. cfr. p. 24; de discrepantia illa *religionis* Fuld. — *religiositatis* Vulg. v. p. 26 sq.

---

[1] Ne WALTZING quidem (Étude p. 278) certam protulit sententiam; quamquam magis inclinare videtur ad verba illa *et impositos* tenenda. Interpretatur autem: »Les Romains ont été élevés et solidement établis au faîte de la grandeur».

[2] Perperam, nisi fallor, KELLNER vertit: »der auflegt und wegnimmt».

[3] De alio eiusdem verbi insolentiore usu egi Stud. Tert. I, p. 10.

[4] De hoc usu temporis praesentis copiose egit LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 64 sq.

Digitized by Google

Pergit:

25,3. *Scilicet ista merces Romano nomini a deis praerogativa*[1] *expensa est. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti potius quam suae maluisse nec patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt, transfretaneis dedisse.*

25,3. *Scilicet ista merces a Romanis deis pro gratia*[1] *expensa est. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis factum*[2] *voluisse quam suae et patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt, transfretanis dedisse.*

In hoc summa consistit argumentationis: 'ut constet illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito religiositatis in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint, necesse est Romanos proprie deos, ut Sterculum, cet., fuisse, qui imperium proveherent, non Iovem illosque omnes, qui nunc in tanto honore a Romanis habentur, re vera autem sunt peregrini'.

Cui sensui utriusque recensionis scriptura satisfacere videtur. Ac Fuldensem quidem ut difficiliorem et plane Tertullianeam defendit WALTZING, Étude p. 279, sic explicans: »Tert. dit ironiquement: 'Eh oui! sans doute, cette récompense (l'empire du monde) a été accordée au nom Romain par les dieux comme un privilège'. Et aussitôt il conclut ironiquement: 'Cest un Sterculus, un Mutunus et une Larentina (divinités considérées comme ridicules ou peu recommendables par Tertullien) qui ont étendu au loin son empire! (Je cite ces dieux Romains), car les dieux étrangers n'ont pas voulu, je suppose, favoriser une nation étrangère plutôt que la leur . . .'» — Vulgatam vero ita reddit KELLNER: »Es versteht sich, dieser Lohn ist nur von den römischen Göttern als eine Erkenntlichkeit verliehen worden. Sterculus, Mutunus und Larentina haben das Reich gemehrt. Denn ich glaube nicht, dass ausländische Götter ein fremdes Volk mehr begünstigt wissen wollten als das eigene» e. q. s.

Quis autem non videt, ut prima illa enuntiatio in Fuldensi comparata est, obscuriorem esse sententiarum cohaerentiam quam in Vulgata, ubi haec: *Romanis deis*, in quibus omnia vertuntur, in ipso capite ponuntur argumentationis? Quod si *praerogativa* vox

[1] De iisdem vocabulis in alio loco commutatis egi supra p. 68.

[2] In libris ms. est *fatum* (nisi quod in solo D *fautum*). De mendo cfr. 12,2 *materias . . . fatum consecratione mutantes*. Sic Vulg. *factum* Fuld.

Digitized by Google

est plane Tertullianea, attamen h. l. durius minusque feliciter posita videtur, cum potius inversam formam orationis expectes: *ista praerogativa merces* (seu pro *mercede*) *expensa est.* Itaque nescio an satis causae scriptori fuerit, cur hoc, quod prius scripserat, postea in formam dilucidiorem et elegantiorem immutaret.

Quod autem monet LÖFSTEDT (Tert. Apol. II, p. 28 n. 1), qui et ipse Fuldensem, dubitans tamen, praetulit, scriptura simillima esse haec: *praerogativa (p̄rogativa)* et *pro gratia*, unde fortasse fieri potuisse, ut alterum pro altero a librario substitueretur, hoc quidem non spernendum. Sed rursus cavendum erit, ne huiusmodi similitudinibus inducti errori librarii vel correctoris cuiusdam coniecturae nimium tribuamus, praesertim cum etiam in locis gemellis vocabula scriptura simillima interdum variata inveniamus, velut:

Nat.	Apol.
II, 16 (RW 129,9) *Cerasium Cn. Pompeius . . . primus Italiae provolgavit.*	11,8. *Lucullo . . ., qui primus cerasia . . . Italiae promulgavit.*
II, 17 (RW 131,9) *Nec tamen tantum honoris Romani fatis decreverunt.*	25,9. *Nec tantum tamen honoris fatis Romani dicaverunt.*

Nec semper huiusmodi variationes casui tribuendas existimo, sed ludendi cuidam studio scriptoris atque illi etiam humani ingenii naturae, qua saepe videntibus nobis aliquid vel legentibus aliud, sed specie simile, in mentem veniat.

Mox de discrepantia illa: *extraneae genti potius quam suae maluisse* Fuld. et *extraneae genti magis factum voluisse quam suae* Vulg., quarum locutionum illa est Tertulliani propria, haec apud alios quoque posterioris Latinitatis auctores invenitur, unde hanc, ut usitatiorem et ad intelligendum paulo faciliorem, ab ipso in altera editione substitutam esse eo magis par est, cfr. LÖFSTEDT, Tert. Apol. I. p. 39 sq.; WALTZING, Étude p. 280; mea Stud. Tert. II, p. 42.

Denique minutula illa variatio: *transfretaneis* Fuld. — *transfretanis* Vulg.[1] et ipsa concinit mori illi Tertullianeo, quem supra, p. 26 sqq., exemplis illustravi; praeterea cfr. hos locos gemellos:

[1] Fortasse studium plenioris clausulae (cret. + 2 troch.) in causa erat mutandi.

Digitized by Google

Nat.	Apol.
I, 4 (RW 64,20) *quos . . . improbos norant.*	3,3 *quos . . . improbos noverant.*
I, 10 (RW 80,4) *Cybela pastorem suspirat.*	15,2. *Cybele pastorem suspirat.*
I, 13 (RW 83,24) *ad solis initium labra vibratis.*	16,10. *ad solis ortum labia vibratis.*

Fuld.	Vulg.
32,3. *Ceterum daemonas . . . adiurare consuevimus, ut illos de hominibus expellamus.*	32,3. *Ceterum daemonas . . . adiurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus.*

Dixit Tertullianus Spect. 29 (RW 27,25) *quod daemonia expellis;* Scap. 2 (O. I, 542) *Daemones . . . de hominibus expellimus.*

Rursus Test. an. 3 (RW 137,20) *Enimvero cum daemonia affirmamus esse, sane, quasi non et probemus, qui ea soli de corporibus exigimus,* e. q. s.

Hoc quidem loco, de quo agimus, nescio an ideo in altera editione substituerit *exigamus*, ut clausula purior evaderet.

In eadem re alia verba variantur 43,2:

Fuld.	Vulg.
qui de vobis daemonia discutiant.	*qui de vobis daemonia excutiant.*

de quo loco v. supra, p. 46.

Fuld.	Vulg.
35,7. *Iam si pectoribus humanis ad translucendum quandam*[1] *specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta parere⟨n⟩t novum ac novum Caesarem ⟨in⟩ scaena congiario divi-*	35,7. *Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta adpare⟨re⟩nt novi ac novi Caesaris scaenam congiario dividundo prae-*

[1] In indiculo est: *ad transducendum quoddam,* quod num totum vel ex parte vere traditum sit, iudicare nondum audeo. Cfr. WALTZING, Étude p. 322 sq.

Digitized by Google

dundo praesidentem, etiam illa hora, qua reclamant: De nostris annis augeat tibi Iuppiter annos! Sed Christianus tam pronuntiare non novit quam novum Caesarem optare.

sidentis, etiam illa hora, qua adclamant: De nostris annis tibi Iuppiter augeat annos! Haec Christianus tam enuntiare non novit quam de novo Caesare optare.

Inserta vocula *in,* quae post *Caesarem* facillime excidere potuit, haec pars scripturae Fuldensis, quam manifeste corruptam censuerunt et LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 107, et WALTZING, Étude p. 323 sq., in sensum optimum restituetur: 'in wessen Herzen würde dann nicht eingegraben erscheinen ein neuer und immer wieder ein neuer Kaiser, der auf der Bühne dasitzend das congiarium austeilen lässt' . . .? Scilicet ludis saepe congiaria vel eius modi dona imperatoria populo distribuebantur, velut de Nerone narrat Suetonius, c. 11,2 *Ludis, quos pro aeternitate imperii susceptos appellari maximos voluit, ex utroque ordine et sexu plerique ludicras partes sustinuerunt . . . .; sparsa et populo missilia omnium rerum per omnes dies: singula cotidie milia avium cuiusque generis, multiplex penus, tesserae frumentariae, vestis, aurum . . . . Hos ludos spectavit e proscaeni fastigio.* Cfr. etiam Iul. Capitolin. de M. Ant. Philos. 27,5 *Commodum deinde sibi collegam in tribuniciam potestatem iunxit, congiarium populo dedit et spectacula mirifica.*[1] Nimirum etiam alibi princeps congiario dividendo poterat praesidere; cfr. Ael. Lamprid., Commod. 2,1 *Adhuc in praetexta puerili congiarium dedit atque ipse in basilica Traiani praesedit.* Sed h. l. dicendo *in scaena* perstrinxit duo illa vota famosissima gentilium Romanorum, panem ac ludos[2] usquequaque a Caesaribus optantium; argute sane ac Tertulliano dignius quam interpolatore. Sed tamen in editione altera mutavit, et quidem, ut mihi videtur, formae potius consulens quam sensui. Nam comptius et elegantius dicitur: *cuius non praecordia insculpta apparerent novi ac novi Caesaris scaenam congiario dividundo praesidentis,* h. e. 'in wessen Herzen würde dann nicht eingegraben erscheinen die Scene, wie immer ein neuer und wieder ein neuer Kaiser dasitzt um seine Spenden auszuteilen?' Sic vertit KELL-

[1] Cfr. etiam Friedländer, Sittengeschichte[9], II p. 16 sq.

[2] Cfr. Iuvenal. X, 80 (Populus) *duas tantum res anxius optat, panem et circenses;* item VIII, 117 *messoribus illis, qui saturant urbem scaenae circoque vacantem.*

Digitized by Google

NERUS, fortasse recte. Varie autem ac libere Tertullianus, quemadmodum etiam alter Africanus, Apuleius, vocabulo *scaenae* sensu translato usus est. Cfr. Marc. III, 11 (Kr. 394,8) *debuerat phantasmatis scaenam decucurrisse, ne originem carnis non desaltasset, qui personam substantiae ipsius egisset.* — An. 46 (RW 377,21) *de oraculis . . . quid aliud pronuntiabimus quam daemonicam esse rationem eorum spirituum, qui iam tunc in ipsis hominibus habitaverint vel memorias eorum affectaverint ad omnem malitiae suae scaenam . . .?* — Ibid. 51 (RW 382,28) *cum totam corporis scaenam tempus aboleverit.* Item Apul. Met. IV, 20 *Scaenam denique, quam sponte sumpserat* (Thrasyleon), e. q. s.; v. Hildebrand ad l. Itaque quin hoc ab Africano nostro scriptum sit, dubitari non potest.

Mox de variis illis verborum formis: *parerent, reclamant, pronuntiare* Fuld. — *adparerent, adclamant, enuntiare* Vulg. breviter monitum velim, id quod supra, in cap. II, exemplis monstravi, etiam in locis gemellis librorum ad Nat. et Apol. nonnumquam similiter Tertullianum variasse, ut aut pro simplici verbo in opere posteriore substitueret compositum aut pro composito simplex aut denique verba varie composita inter se commutaret.

Discrepantias quoque illas: *Sed* (sc. haec) *Christianus tam pronuntiare non novit quam novum Caesarem optare* Fuld., et: *Haec Christianus tam enuntiare non novit quam de novo Caesare optare* Vulg., similibus locorum gemellorum variationibus muniri invenias, si conferas exempla pp. 17 et 23 sq. adnotata.

Fuld.	Vulg.
41,3. *Aequalis est interim* (Deus) *super omne hominum genus et indulgens et incessens.*	41,3. *Aequalis est interim* (Deus) *super omne hominum genus et indulgens et increpans.*

Ait WALTZING, Étude p. 354: »P. (= Vulg.) semble avoir remplacé un mot choisi *(incessens)* par un mot plus vulgaire. F donne d'ailleurs une clausule très fréquente (crétique et trochée); celle de P (trochée et crétique) est rare, mais elle est régulière«.

Patet igitur in clausula parum momenti esse ad rem diiudicandam; cfr. supra p. 12. Quod si usum et sermonem inquirimus, utraque scriptura suum habet veritatis indicium. Sicut enim *incessens* electius est, ita *increpans* Tertulliano multo usitatius; qui cum alias saepissime posuit, tum in simili contextu Marc. II, 17

Digitized by Google

(Kr. 358,16) *illam dico misericordiam* (Dei), *quae . . . ipsum Israel totiens restituit, quotiens iudicavit, totiens refovit, quotiens et increpuit;* simili autem clausula Res. 36 (Kr. 78,7) *dominus . . . scripturarum ignaros increpans* (sc. Saducaeos), *earum scilicet, quae resurrectionem praedicassent.* In eadem denique sententia utrumque fere vocabulum videtur adhibuisse Marc. V, 13 (Kr. 620,15) *Adeo autem Iudaeos incesserat* (sic R^3, vulgo, *ingesserat* MR^1), *ut ingesserit propheticam increpationem.*

Praeterea cfr. quae de hac et simili locorum gemellorum variatione exposui supra p. 29 sq.

41,5. Dicit Christianos aequo animo ferre saeculi plagas, ut a se alienas:

Fuld.	Vulg.
Sed et si aliqua nos quoque praestringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum praedicationum; confirmamur, ut scilicet fiduciam et fidem spei nostrae agnoscentes.	*Sed et si aliqua nos quoque praestringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum praedicationum, confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae.*

Vulgatam editores ad unum omnes secuti sunt, vertitque KELLNER: »Aber selbst dann, wenn auch wir von Dingen der Art berührt werden, da wir ja mit Euch zusammenhängen, so sind wir vielmehr erfreut, darin die göttlichen Weissagungen wieder zu erkennen. Dieselben befestigen nämlich unser Vertrauen und den Glauben an unsere Hoffnungen.« Ad sensum WALTZING (Étude p. 67) confert 39,3 *certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus.* Advocari possunt etiam haec: 23,18 *Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae fidentiam aedificant;* fragm. Fuld. 8 *Unde et spes nostra . . . animatur, et fiducia . . . corroboratur. Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum.*

Fuldensem scripturam idem WALTZING solus diligentius examinare dignatus est; iudicat autem sic:

»*Confirmare aliquem* = *confirmare animum alicuius* (classique). *Ut agnoscentes,* comme *ut vobis cohaerentes*, est conforme à l'usage de Tertullien. HOPPE, Syntax, 58. Pour maintenir le texte de F, il faudrait ajouter *et* devant *confirmamur.* Mais», inquit, »1) *ag-*

Digitized by Google

noscere fiduciam et spem ne paraît guère latin; 2) *scilicet* avec *ut* et le participe paraît une superfétation; 3) *confirmantium scilicet* convient pour expliquer *laetamur* . . . et 4) *fidem spei nostrae* forme la clausule fréquente d'un crétique et d'un trochée.» Concludit igitur: »Après que *confirmantium* fut devenu *confirmamur ut*, on a ajouté *agnoscentes*».

Eodem prorsus lapsu et interpolatione hanc scripturam ortam putat LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 62 cum n. 1.

Contra dixerim:

1. Si *agnoscentes* a correctore additum est, certe non praeter Tertulliani morem, cui id verbum usitatissimum est; quod in Apologetico secundum indicem HENENI (qui hunc locum non adnotavit) septies, *agnitio* autem bis occurrit, in ceteris eiusdem operibus passim, velut: Cor. 7 in. (O. I, 430) *Proinde coronarii isti agnoscant interim naturae auctoritatem . . . et propriae religionis pignora.* — Fug. 5 (O. I, 471,1) *Si vero in Deo totum est, cur non totum relinquimus arbitrio eius, agnoscentes virtutem et potestatem?* — Ux. II, 6 (O. I, 692) *non hinc praeiudicium damnationis suae agnoscet?* — Virg. 3 (O. I, 887) *agnoscant malum suum, quae de tali bono scandalizantur.* — Idol. 21 (RW 54,30) *Cur non agnoscamus versutias Satanae?* — Nat. I, 17 (RW 89,6) *Agnoscimus sane Romanam in Caesares fidem.* — Res. 25 (Kr. 61,27) *qui plenitudinem eius* (i. e. resurrectionis) *agnoscimus in exitu saeculi.* — 35 (Kr. 76,26) *inde aeternitatem occisionis agnoscat.*

Porro *fiduciam et fidem spei agnoscentes* et latine et eleganter dicitur, modo recte interpretemur: 'Wir werden befestigt (sc. im Glauben), indem wir ein Unterpfand und einen Beweis für unsere Hoffnungen erkennen'. Est autem *fiducia* sensu 'pignoris' vox propria iurisconsultorum ob eamque rem a sermone Tertullianeo minime aliena; translate vero sic ponitur etiam apud alios, velut Ovid. Met. VIII, 10 *Nisus . . . cui splendidus ostro . . . crinis inhaerebat, magni fiducia regni.* — Paneg. III (XI), 26,1 *Quae perpetuae et constantis benivolentiae prima fiducia est . . . veritas;* v. Thes. L. Lat. VI, p. 701; HEUMANN, p. 215.

2. *ut scilicet* eadem abundantia plane Tertullianea dicitur atque Carn. Chr. 10 (O. II, 446,2) *Sed nec liberanda erat* (anima), *quae non erat nostra, ut scilicet carnea.* Ibid. 5 (O. II, 433) *Nonne vere mortuus est, ut vere crucifixus? Nonne vere resuscitatus, ut vere scilicet mortuus?* — An. 24 (RW 338,15) *perseverabit sola*

Digitized by Google

scientia naturalium, ut sola scilicet naturalis. — Ux. I, 3 (O. I, 672,1) *Denique prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut bonum scilicet.* — Fem. I, 8 (O. I, 711 i.) *ut Deo extraneum, ut reum scilicet gloriae saecularis.*

Itaque nihil est, quod dubitemus, hanc scripturam a Tertulliano profectam esse. Neque opus erit particula *et* anteposita, quia amat abrupte sententias adiungere, quod illum eo magis in prima operis conceptione fecisse consentaneum est. Cur autem in editione secunda alteram (quae in Vulgata est) orationis formam praetulerit, causa in aperto est: brevitas scilicet; fortasse etiam verborum ad usum quotidianum accommodatior significatio, denique rhythmus purior.

Fuld.	Vulg.
44,3. *Nemo illic Christianus, nisi hoc tantum; aut si et aliud, iam non Christianus.*	44,3. *Nemo illic Christianus, nisi plane tantum Christianus, aut si et aliud, iam non Christianus.*

Scripturam Fuldensem *nisi hoc tantum* bene tutatus est WALTZING, Étude p. 362, cum moneret Tertullianum saepius notionem ante expressam pronomine *hoc* revocare; item LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 63, n. 3, conferens locum similem Val. 2 (Kr. 178,13) *Ideoque simplices notamur apud illos, ut hoc tantum, non etiam sapientes.*

Rursus in Vulgata triplicem illam vocabuli *Christianus* repetitionem prorsus eiusdem mori congruere docui equidem Stud. Tert. II, p. 9; item voculam *plane* illi in deliciis esse, *nisi plane* autem ita poni etiam 1,12 *Neminem pudet, neminem paenitet, nisi plane retro non fuisse;* Id. 9 (RW 39,12) *Post evangelium nusquam invenias aut Chaldaeos aut incantatores, . . . nisi plane punitos.* Addo Praescr. 12,2 (O. II, 14) *Quis miles ab infoederatis . . . stipendium captat, nisi plane desertor et transfuga et rebellis?* Ibid. 16,3 (O. II, 17,7); Or. 23 (RW 197,6).

Fuld.	Vulg.
45,1. *Innocentiam a Deo edocti* (*doctore* indiculus) *et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro re-*	45,1. *Innocentiam a Deo edocti et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter*

Digitized by Google

velatam, et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili (intemtibili ind.) *Deo doctore praeceptam.* 2. *Vobis autem humana doctrina innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit; inde nec plenae nec adeo timendae estis disciplinae ad innocentiae veritatem.*

custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam. 2. *Vobis autem humana aestimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit; inde nec plenae nec adeo timendae estis disciplinae ad innocentiae veritatem.*

Quod de hoc loco disputat WALTZING (Étude p. 362), operae pretium erit totum exprimere:

»L'innocence, dit Tert., nous l'avons apprise de Dieu même: d'une part, nous la connaissons parfaitement, révélée qu'elle est par un Maître parfait, et, d'autre part, nous la gardons fidèlement, ordonnée qu'elle est par un Juge que nul ne peut braver. Cf. De spect. 21, p. 21,27: *Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus.* — F a été maltraité, comme le prouvent déjà *intemtibili* et l'insertion de la glose *Deo.* Mais il paraît avoir subi des remaniements intentionnels; en effet, *doctor* ne s'oppose pas bien à *magister,* dont il est synonyme. *Dispector,* mot plus rare, convient mieux pour désigner Dieu comme Juge. De an. 51, p. 320,17: *si enim scrutatorem et dispectorem cordis Deum legimus.* De test. an. 2, p. 136,23: *sunt qui, etsi Deum non negent, dispectorem plane et arbitrum et iudicem non putent.* Ad uxor., 2,8: *quasi revera dispectores divinarum sententiarum.* De même, *mandatam* exprime mieux que *praeceptam* que la doctrine est imposée. Voy. au § 2: *imperavit.* Enfin, au § 2, dans P (= Vulg.) *humana aestimatio (= opinio, iudicium)* est un terme plus rare et plus choisi que *humana doctrina* (F).«

Haec qui legerit, dubitare, opinor, non potest, hoc, quod in Vulgata est, a Tertulliano profectum esse et quidem summa cura elaboratum. Attendas enim, quaeso, etiam homoioteleuta illa: *revelatam — mandatam; aestimatio — dominatio.*[1] Attamen in Fuldensi quoque opus stili eiusdem agnosco, quamquam magis rude necdum ad limam adductum.

Primum enim hoc *Deo doctore* tuetur ipse ille locus, quem advocavit WALTZING, Spect. 21: *doctor veritatis Deus.* Cfr. etiam Apol. 21,25 *Discipuli vero diffusi per orbem ex praecepto magistri Dei paruerunt.* Quod vero dicit idem non bene opponi

[1] Cfr. Krit. Stud. p. 103 et 105.

Digitized by Google

inter se vocabula *magister* et *doctor,* ut quae idem significent, non in his consistit antithesis, sed huic *perfecto magistro* respondet in altero membro *incontemptibili Deo doctore.* Atque in vocabulo *Deo* ex initio sententiae repetito vis quaedam inest ad inculcandum, cur *doctor* ille contemni non possit. Amat autem Tertullianus huiusmodi de causa verba iterare atque inprimis conclusione facta rationem eadem vel paulum immutata orationis forma repetere; v. Stud. Tert. I, p. 73 sqq. Dicit igitur: 'Da uns die Sittlichkeit von Gott gelehrt worden ist, so kennen wir sie vollständig als von einem vollkommenen Lehrmeister geoffenbart, und bewahren sie getreulich als von einem nicht zu verachtenden Lehrer, Gott, vorgeschrieben', vel paulo aliter: 'als von einem Gott, den man nicht verachten kann, als Lehrer vorgeschrieben'. Ethnicorum enim deos contemptos etiam ab suis esse plurifariam dixit; cfr. c. 13 sqq. Utcumque autem interpreteris, duri aliquid et molesti remanet, quod tamen ipsi, praesertim neglegentius scribenti et opus adumbranti potius quam performanti, attribui posse crediderim.

Mox verbum illud *praeceptam,* ut minus elegans est quam *mandatam,* ita et voci *doctori* optime congruit et usu Tertullianeo frequentissimo munitur, qui interdum etiam utrumque verbum alternis vel promiscue posuit, unde eo facilius fieri potuit, ut h. l. ipse alterum pro altero substitueret. Cfr. Praescr. 8,13 (O. II, 11) qui locus plura habet cum nostro communia: *Nondum canibus iactarat* (Christus) *panem filiorum, nondum in viam nationum ire mandabat. Si quidem in fine praecipit, vaderent ad docendas et tinguendas nationes, consecuturi mox spiritum sanctum paracletum . . . Quodsi nationibus destinati doctores apostoli ipsi quoque doctorem consecuturi erant paracletum, multo magis vacabat erga nos 'quaerite et invenietis', quibus ultro erat obventura doctrina per apostolos, et ipsis apostolis per spiritum sanctum.* Item: Marc. IV, 31 (Kr. 528,2) *mandat de plateis et vicis civitatis facere sublectionem . . .* (l. 8) *Dehinc loco abundante praecepit etiam de viis et sepibus colligi.* — Scorp. 2 (RW 147,4) *Auctoritas divina praecedit, an tale quid voluerit atque mandaverit Deus . . .* (l. 8) *Et utique satis optimum praeiudicabitur, quod probabitur a Deo constitutum atque praeceptum.* — Simul utrumque verbum in eadem sententia posuit Hermog. 11 (Kr. 138,9) *Tum et Deus frustra hoc mandat et praecipit.* — Denique dixit Fug. 6 (O. I, 474) *poterant et priorem domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat,*

Digitized by Google

idemque ibid. c. 8 (O. I, 475) *Refugit et ipse vim interdum, sed eadem ratione, qua apostolis fugere praeceperat.* Item Marc. IV, 16 (Kr. 471,20) *merito in solos fratres misericordiam mandabat,* sed ibid. 17 (Kr. 475,6) *Misericordiam quoque praecipiens* et paulo infra, l. 13: *si alius nunc misericordiam praecepit.*

In sequente autem sententia *humana doctrina* apte opponitur huic, quod in eadem recensione antecedit: *Deo doctore.* Cfr. An. 3 (RW 303,2) *Proinde enim et animae ratio per philosophatas doctrinas hominum* (sc. concussa est) et quae paulo infra sequuntur (l. 9): *Deliquit, opinor, divina doctrina ex Iudaea potius quam ex Graecia oriens.* Item fragm. Fuld. 5 *Adeo respici potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepisse.*

Patet igitur utriusque recensionis verba propria et inter se cohaerere et esse Tertullianea. Patet vero etiam Fuldensem multo minus esse perfectam quam Vulgatam. Itaque non dubito hanc ex illa ipsius opera natam esse, praesertim cum ipsam rationem corrigendi mori eius congruere iam supra, p. 31 sq., viderimus.

Fuld.	Vulg.
47,11. *Ab his* (i. e. spiritibus erroris) *adulteria huiusmodi salutaris disciplinae subornata, ab his quaedam etiam fabulae inmissae, quae de similitudine fidem infirmarent veritatis, vel ea⟨n⟩dem[1] sibi potius fidem raperent, ut quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poetis nec philosophis, vel ideo magis poetis et philosophis existimet credendum, quia non Christianis.*	47,11. *Ab his* (i. e. spiritibus erroris) *adulteria huiusmodi salutaris disciplinae subornata, ab his quaedam etiam fabulae inmissae, quae de similitudine fidem infirmarent veritatis vel eam sibi potius evincerent, ut quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poetis nec philosophis, vel ideo magis poetis et philosophis existimet credendum, quia non Christianis.*

Scripturam Fuldensem recepit WALTZING, Vulgatam edd. ante illum omnes, nisi quod RAUSCHEN postea[2] mutata sententia et ipse Fuldensem amplexus est. In qua verbum illud *rapiendi* ipsa notionis violentia consuetudini scriptoris huius, magna et gravia verba

[1] Ita ex Vulgata corrigendum videtur.

[2] Florileg. patrist. XII, p. 52.

Digitized by Google

mantis, optime congruit. Nec vero aliter ponitur Nat. I, 1 (RW 59,22) *non utique eo bonum praeiudicari, quia plerosque convertat et sibi rapiat, inquitis.* — Marc. III, 8 (Kr. 388,28) *Marcion sibi eam rapuit praesumptionem.* — An. 25 (RW 341,16) *ille quidem* (i. e. fetus) . . . *rapiens sibi iniurias matris,* h. e. 'indem sie (sc. die Leibesfrucht) den Schaden, der der Mutter geschieht, sich annimmt' (KELLNER). — Idol. 15 (RW 48,9) *et utique scimus, licet nomina* (idolorum) *inania atque conficta sint, cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se daemonia et omnem spiritum inmundum per consecrationis obligamentum.* — Bapt. 4,1 (RW 204,2) *subiecta quaeque materia eius, quae desuper imminet, qualitatem rapiat necesse est.* — An. 25 (RW 340,21) *eam* (substantiam carnis) *editam et de uteri fornace fumantem . . . et vim animalem rapere et vocalem sonum reddere.*

Erit autem h. l. scriptura Fuldensis sic interpretanda: 'Von ihnen (d. h. den Geistern des Irrtums) sind derartige Verfälschungen der heilbringenden Lehre angestiftet worden, von ihnen auch gewisse Fabeln eingegeben, welche vermöge ihrer Ähnlichkeit mit der Wahrheit den Glauben an diese schwächen oder vielmehr denselben Glauben sich aneignen sollten'.

evincere Vulg. uno praeter hunc loco Tertullianeo inveni, Scorp. 3 (RW 151,1) *Sequitur enim, ut has definitiones Dei adversus superstitiones tam evictas* ('unumstösslich dargetan') *quam etiam vindicatas probem;* hoc vero loco proxime accedit ad significationem iurisconsultorum propriam: '(jemandem etwas) im Prozesswege entziehen', 'gerichtlich erlangen'; cfr. Gai. Inst. III, 37 *quia evinci hereditas a suo herede potest;* Dig. 5,4, § 1, l. 6 *qui patroni iure portionem evicerit,* et v. HEUMANN, p. 177. Dicitur autem hoc: *eam* (h. e. seu *fidem* seu *veritatem;* utramvis enim notionem ex superioribus intellegi licet) *sibi potius evincerent* haud fere aliter ac si scriptum esset *eam sibi defenderent* vel *vindicarent,* quas locutiones, ex eodem genere sermonis desumptas, saepius Tert. adhibuit, velut in simili contextu Praescr. 18,3 (O. II, 18) *necesse est enim et illos* (i. e. haereticos) *dicere a nobis potius adulteria scripturarum et expositionum mendacia inferri, qui proinde sibi defendant veritatem.* — 31,4 (O. II, 29) *posteriores quasque haereses, quibus nulla constantia de conscientia competit ad defendendam sibi veritatem.* Item: Marc. III, 2 (Kr. 378,7) *nemo veniens ex alterius auctoritate ipse eam sibi ex sua adfirmatione defendit.* — I, 16

Digitized by Google

(Kr. 310,28) *ut . . . suo deo invisibilia defendant.* — Cor. 10 (O. I, 441) *proprietatem istius habitus et ex originis censu et ex superstitionis usu idolis vindicamus.*

Itaque non dubito, quin utrumque verbum, et *rapere* et *evincere,* diversis temporibus ab ipso Tertulliano h. l. scripta sint. Quorum illud quidem ingenio illius violenti et rapido, hoc vero eruditioni eiusdem et colori libri huius (quippe et ipse iurisconsultus est et ad iuris peritos loquitur) magis convenit.

Digitized by Google

CAP. VI.

De locis nonnullis, ubi textum Fuldensem magis rudem esse minusque perfectum clarius apparet.

Textum Fuldensem minus esse elaboratum iam supra in locis singulis tractandis aliquatenus ostendimus. In hoc vero capite nonnulla eius generis exempla colligam eminentiora, quae tam duram vel tam abundantem exhibeant orationis formam, ut omnibus fere vel plerisque viris doctis aperte corrupta visa sit. Nos tamen, re diligentius inspecta, illic quoque quaedam indicia manum Tertulliani arguentia agnoscimus, sed adeo raptim vel incuriose scribentis, ut interdum facere non possimus, quin suspicemur, id quod ita in prima operis compositione scripserat, non ab ipso, sed invito eo in lucem prolatum esse.

Fuld.	Vulg.
32,1. *Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus et ita universo orbe et statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.*	32,1. *Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.*

Ait LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 63: »Statt *etiam pro omni statu* hat der Fuld. *et ita universo orbe et statu;* dass dieser Fehler durch das folgende *universo orbi* veranlasst worden ist, liegt auf der Hand». WALTZING autem, Étude p. 65: »Le texte de F», inquit, »est incorrect, car la préposition *pro* devrait être répétée. En outre, les mots *ita universo orbe* ne sont pas à leur place: c'est une glose marginale insérée dans le texte» e. q. s.

Digitized by Google

Cuinam strictim textum aspicienti non haec scite dicta videntur? Et tamen ego quidem facere non possum, quin in his quoque verbis quasdam manus Tertullianeae notas agnoscam. Primum enim ipsam illam praepositionis in altero membro omissionem prorsus ex more illius esse discas ex LÖFSTEDTIO, Tert. III, p. 61 sqq., ubi multos eius generis locos attulit, hunc vero, quo de agimus, non attigit. Deinde iuncturam illam *et ita (atque ita)* idem saepius ac multimodis adhibuit, velut:

Virg. 6 fin. (O. I, 892) *post vocabuli huius proprietatem secundum primordii formam virgini et ita universo mulierum generi defensam.* — Nat. I, 7 (RW 68,18) *utique iustitia poscebat dispicere, a quibus potuisset fama in vulgus et ita in totum orbem dari.* — Hermog. 29 (Kr. 158,10) *ut sic quoque eam* (sc. terram Deus) *non in vacuum fecisset faciendo visibilem et ita habitabilem.* — Carn. Chr. 3 (O. II, 429) *natura convertibilium ea lege est, ne permaneant in eo, quod convertitur in eis, et ita non permanendo pereant.* — Prax. 16 (Kr. 258,14) *ipsum credunt patrem et visum et congressum et operatum et sitim et esuriem passum . . . et ita unum Deum semper egisse, id est patrem, quae per filium gesta sunt.* — Ibid. 15 (Kr. 255,20) *Si haec ita sunt, constat eum semper visum ab initio, qui visus fuerit in fine, et cum nec in fine visum, qui nec ab initio fuit visus, et ita duos esse visum et invisum.* Marc. I, 16 (Kr. 310,27) *consequens est, ut duas species rerum, visibilia et invisibilia, duobus auctoribus deis dividant et ita suo deo invisibilia defendant.*

Marc. I, 28 (Kr. 329,25) *O deum usquequaque perversum, ubique inrationalem, in omnibus vanum atque ita neminem!* — III, 1 (Kr. 377,14) *ut nulla mentio alterius dei atque ita nec alterius Christi agitata sit ante scandalum Marcionis.* — Ibid. 5 (Kr. 382,6) *divinationi propheticae magis familiare est id, quod prospiciat, . . . iam visum atque ita iam expunctum . . . demonstrare.* — V, 4 (Kr. 579,23) *Ceterum deus ille otiosus nec operationis nec praedicationis ullius atque ita nec temporis alicuius quid omnino egit, quod efficeret tempus impleri . . .?* — An. 11 (RW 316,14) *si solam* (animam constat), *et simplicem et uniformem substantiae nomine atque ita non aliunde spirantem quam ex substantiae suae sorte.*

In Apologetico inveniuntur haec: 30,2 *Recogitant* (imperatores), *quousque vires imperii sui valeant, et ita Deum intellegunt.* — 34,3 *Desine alium deum credere atque ita et hunc deum dicere, cui Deo opus est.* Item 21,9; 29,1.

Digitized by Google

Accedit etiam hoc:

Fuld.	Vulg.
3,7. *Plane, si qui probet malum auctorem et malam sectam, is probabit et nomen malum, dignum odio de reatu sectae et auctoris.*	3,7. *Plane, si qui probabit malam sectam et ita malum et auctorem, is probabit et nomen malum, dignum odio de reatu sectae et auctoris.*

Hic quidem eadem illa iunctura particularum occurrit in sola Vulgata. Tuetur autem hanc scripturam *et ita malum et auctorem*, quam spreverunt recentiores[1], etiam voculae *et* abundantia, mori huius scriptoris congruens. Cfr. Stud. Tert. II, p. 80 sqq.; item, praeter exempla supra allata, Apol. 19,2 *in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti et inde iam et nostri.*

Denique, ut ad hunc locum, unde paulum digressi sumus, revertamur, in his quidem: *Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus et ita universo orbe . . ., qui vim maximam universo orbi imminentem . . . Romani imperii commeatu scimus retardari,* illa eorundem vocabulorum repetitio vim quandam habet inculcandi, a more Tertulliani non alienam, quem saepissime in sententiis vel membris inter se relatis aliquid iterare solere ad antithesin vel aequalitatem insigniendam multis exemplis docui Stud. Tert. II, p. 4 sqq. Quod si haec sola tradita essent, nemini, puto, offensioni fuissent. Nunc vero post vocabula *universo orbe* additis verbis *et statu imperii rebusque Romanis* antithesis quidem efficitur plenior — nam his quidem respondent sequentia illa *Romani imperii commeatu* —, sed ipsa haec *et ita universo orbe* in situm rediguntur alienum. Puto autem hoc in prima operis conceptione facile accidere potuisse, sententiis scilicet invicem se urgentibus aliaque super aliam menti auctoris obvenientibus. Itaque in libro perpoliendo ipse medelam adhibuit secludendis vocabulis illis iam molestis, cum scriberet, sicut in Vulgata est: *Est et alia*

[1] WALTZING quidem ait, Étude p. 415: »Si *l'auteur* d'une secte est mauvais, la *secte* est mauvaise et son *nom* est mauvais. L'interpolateur part de la secte». Sed utrumvis ordinem accipi posse patet et ex fine huius sententiae: *de reatu sectae et auctoris,* et ex ea, quae sequitur: *ideoque ante odium nominis competebat prius de auctore sectam recognoscere vel auctorem de secta.* Poterant autem illorum temporum ethnici facilius de secta Christiana auctorem — unde nomen illa accepit — recognoscere quam contra. Quod vero in Vulgata clausula est rarior — attamen non illegitima —, in hac re sola parum momenti esse ad iudicandum ipse vir doctissimus concessit pp. 406 et 409.

Digitized by Google

maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis e. q. s. De *etiam* particula dissolute membrum alterum adiungente v. Stud. Tert. III, p. 15 sqq. Cfr. etiam supra p. 13.

Simili quadam Fuldensis laborat duritia:

Fuld.	Vulg.
46,12. *Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia decalcat: Christianus contumeliosus nec in pauperem superbit.*	46,12. *Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat: Christianus nec in pauperem superbit.*

Defendit WALTZING *contumeliosus* Fuld., cum dicit, Étude p. 368: »Avec *superbit,* cet adjectif remplace un adverbe 'insolemment'. En effet, *contumeliosus* veut dire 'qui outrage, qui injurie, insolent'. Ad nat., I, 10, p. 75,25, et p. 76,18 et 20. De pat. 3, p. 3,12: *contumeliosus insuper sibi est.* Ibid. p. 4,4: *tam contumelioso oppido.*»

Poterat addere Fem. I, 2 (O. I, 704) *Anne sordidi et per gratuitum usum contumeliosi amatores viderentur, si nihil feminis . . . contulissent?* — 7 (O. 2,709) *Semper abundantia contumeliosa in semetipsam est* et, nisi fallor, alia multa. Itaque equidem non dubito hanc vocem esse Tertullianeam. Sed hoc quidem loco abundat, et foede abundat. Neque enim suo loco ponitur.[1] Constaret autem, si scriptum esset: *Christianus contumeliosus nec in pauperem* (sc. est). Ac nescio, an initio Tertullianus ita scribere in animo habuerit. Sed mutata in scribendo sententia addidit *superbit;* neglexit autem illud *contumeliosus* eradere. Ita mixtam hanc orationis formam, quae Fuldensi traditur, ortam putaverim.

Fuld.	Vulg.
42,7. *Spectaculis non convenimus: quae tamen apud illos coetus venditantur; quod ego si desideravero, liberius de suis, de propriis locis sumam.*	42,7. *Spectaculis non convenimus: quae tamen apud illos coetus venditantur, si desideravero, liberius de propriis locis sumam.*

[1] Cfr. LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 70: »Im Fuldensis ist nach *Christianus* noch das Wort *contumeliosus* überliefert, wie es scheint, ein wenig angemessener Zusatz, den die Editoren mit Recht verworfen haben».

Digitized by Google

In scriptura Fuldensi vocabula illa *quod ego,* quae editores tacite omiserunt, LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 95, vitio in textum irrepsisse putat, WALTZING autem dixit (Étude p. 67): »*Quod* (qui répète *quae*) est de trop; *ego* peut être conservé». Non viderunt enim, quomodo salvo utroque verbo sententia constare posset. Dicitur autem hoc: '*Spectaculis non convenimus, quae tamen apud illos coetus venditantur* (sc. convenimus); *quod ego si desideravero* e. q. s., h. e. »Bei den Schauspielen finden wir uns nicht ein, die Gegenstände aber, welche bei jenem Zusammenfluss von Menschen feil gehalten werden, finden (h. e. erlangen) wir nichtdestoweniger: wenn ich nämlich dies (h. e. 'diese Gegenstände' vel 'diese Gegenstände zu erlangen') wünsche, werde ich dieselben bequemer an ihren gewöhnlichen Kaufplätzen entnehmen».

Luditur igitur h. l. in duplici significatione verbi *conveniendi,* quod apud Tertullianum interdum ponitur fere pro 'invenire', 'deprehendere', 'nancisci', velut: Nat. I, 12 (RW 83,7) *quantoque genus censetur origine, tanto origo convenitur in genere.* — Hermog. 45 (Kr. 175,10) *Atquin magis apparere coepit et ubique conveniri Deus, ex quo factus est mundus.* — Marc. II, 17 (Kr. 358,22) *repende austeritati lenitatem. Cum utrumque conveneris in creatore, invenies in eo et illud, propter quod alterum deum credis.* — Cor. 10 (O. I, 441 sq.) *proprietatem istius habitus . . . idolis vindicamus, . . . quod, dum in rebus Dei non refertur, magis magisque illorum deputatur, in quorum et antiquitatibus et sollemnitatibus et officiis convenitur.* — Res. 12 (Kr. 41,16) *Universa conditio recidiva est. Quodcumque conveneris, fuit, quodcumque amiseris,* ⟨*erit*⟩. *Nihil non iterum est,* h. e.: 'Die Ganze Schöpfung ist auf Wechsel eingerichtet: alles, was du antriffst (erlangst), ist schon dagewesen; alles, was du verlierest, wird (wieder) sein. Es gibt nichts, was nicht wiederkommt.' Patet igitur hanc significationem verbi *conveniendi* proprie Tertullianeam esse.

Amare eundem in ambiguo sensu vocabulorum ludere docuit HOPPE, p. 171, afferens exempla cum alia tum Idol. 6 (RW 36,3) *Immo tu* (sc. fabricator idolorum, idola) *colis, qui facis, ut coli possint. Colis autem non spiritu* (= 'Dampf') *vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio* (sc. spiritu = 'Geist'). Ex eodem genere est locus capitis sequentis (RW 36,16), quem servata codicis memoria sic explicavit HARTEL, Patr. Stud. I, p. 42: »Es wird geklagt, dass die Christen, welche den Heiden ihre Bilder arbeiten, wenn sie vor

Digitized by Google

ihren Gott treten, *attollere ad Deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare, quae foris adversus Deum adorantur* (*adornantur* Junius, *operantur* Wissowa), d. h. dass sie ihre Hände, welche die Götzen gebildet, erheben, mit den Händen zu Gott dem Vater beten, deren Werk draussen (von den Heiden) gegen Gott verehrt wird. Die unbedenkliche Annahme der doppelten Bedeutung von *manus* überhebt der Notwendigkeit, die Überlieferung zu verlassen, und erhält uns die wirkungsvolle Wiederholung desselben Verbums.» — Praeterea cfr. Paen. 6,16 (O. I, 655) *Lavacrum illud obsignatio est fidei, quae fides a paenitentiae fide* (= veritate) *incipitur et commendatur.*[1] — Praescr. 6,6 (O. II, 8) *cuius* (angeli) *signis et praestigiis Apelles inductus novam haeresin induxit.*

In his autem: *quod ego si desideravero,* dubium est, utrum *quod* ad totum illud: *quae apud illos coetus venditantur* (sc. convenimus), spectet an ad solum pronomen *quae* mutato numero, id quod durius est, sed non plane contra huius aliorumve morem[2]; cfr. An. 58 (RW 395,16) *Ergo vel propter haec congruentissimum est animam, licet non expectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit,* quod tamen minus certum est. — Spect. 22 (RW 23,7) *Immo quanta confessio est malae rei! quarum auctores, cum acceptissimi sint, sine nota non sunt.* Sic B. *malar**** quarum* A. — Res. 50 (Kr. 104,3) *Adhuc dicam: 'caro et sanguis regnum Dei hereditati possidere non possunt', — merito sola et per semetipsa, ut ostenderet adhuc spiritum illi necessarium.*

Certe scriptura Fuldensis, ut notam stili Tertullianei praefert manifestam, ita sensum habet parum dilucidum et structuram orationis minus perfectam. Itaque erat sane, cur ipse in altera editione se corrigeret, ita scribens, sicut in Vulgata est: *quae tamen apud illos coetus venditantur, si desideravero, liberius* e. q. s.

In extrema enuntiati parte illam in Fuldensi abundantiam: *de suis, de propriis* omnes respuerunt. Ac veteres quidem Vulgatam

[1] Vertas correcto KELLNERO: 'Jenes Bad ist nur eine Besiegelung des Glaubens, welcher Glaube von (Wahrhaftigkeit der Reue =) einer wahrhaften Reue seinen Anfang und seine Empfehlung erhält'. Cfr. supra in eodem capite § 9 (O. I, 654) *Quis enim tibi, tam infidae paenitentiae viro, asperginem unam cuiuslibet aquae commodabit?* — § 6 (ibid.) *Sed differamus tantisper paenitentiae veritatem!*

[2] Cfr. KÜHN.-STEGM. I, p. 61 sqq.

Digitized by Google

secuti scribunt: *de propriis locis sumam,* excepto HAVERCAMPIO, qui dubitans adnotavit: »Forte recte *de suis,* ut *de propriis* sit glossa». Cuius sententiam amplexus est LÖFSTEDT, Tert. Apol. II, p. 95, cum dicit: »Offenbar ist *de suis* der seltnere und eigentümlichere Ausdruck; ferner bemerkt HOPPE S. 103, dass *suus* besonders in der Rechtssprache = *proprius* ist (vgl. dazu SCHMALZ S. 619) und führt vier Beispiele des Tertullian an, zu denen noch sehr viele hinzugefügt werden können»; et addit exempla cum alia duo, tum ex Apologetico tria. Idem censuit WALTZING, Étude p. 67, testem citans HARTELIUM, qui Patr. Stud. I, p. 36—37 huius usus fecit mentionem; addit tamen dubitans, fortasse legendum h. l. esse *de suis propriis locis,* cum confert An. 45 (RW 375,1) *de suo proprio;* Nat. I, 12 (RW 81,25) *sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum sua propria.* Addiderim equidem Test. an. 1 (RW 134,7) *ut aemuli persecutoresque eius de suo proprio instrumento . . . revincantur.*

Atque hoc quidem viris doctis assentior, illud *de suis* a Tertulliano scriptum esse. Illud non assentior, hoc *de propriis* ideo interpretatori tribuendum. Primum enim haec vox sola recensionum munitur consensu. Deinde et ipsa Tertulliano est usitatissima et valde adamata. Ex Apologetico quidem praeter hunc 15 locos indicat HENEN, ubi utraque recensione tradita est, quo accedunt 3 adverbium *proprie* exhibentes; in reliquis quoque libris Tertullianeis passim occurrit; alternatim *suus* et *proprius* ponuntur An. 38 (RW 366,11) *habenti sua firmamenta et propriae condicionis alimenta;* accedunt exempla supra allata, ubi iuncta eadem ponuntur. Omnino autem synonymorum iunctura delectari hunc scriptorem docui Krit. Stud. p. 96. Porro idem delectatur etiam anaphora (v. HOPPE, p. 146 sq.) et nonnunquam sic quoque synonyma coniunxit, velut:

Apol. 37,5 *Cui bello non idonei, non prompti fuissemus . . .?* — Cor. 5 (O I, 427) *Hoc sint tibi flores et inserti et innexi . . ., quod liberi, quod soluti.*

Apol. 37,9 (daemonia) *quae de vobis sine praemio, sine mercede depellimus.* — An. 32 (RW 354,9) *Ipsius animae humanae quisquis modus, quaecumque mensura, quid faciet in amplioribus longe vel minutioribus animalibus?* — Marc. I, 5 (Kr. 296,23) *Iam nunc duo summa magna, duo paria, cui operae pretio, cui emolumento deputarentur?*

Digitized by Google

Marc. III, 8 (Kr. 389,3) *ne mentiretur, ne falleret.*

Denique animadvertendum est hoc: Res. 57 (Kr. 118,6) *manebit quidem caro etiam post resurrectionem catenus passibilis, qua ipsa, qua eadem.* Cfr. supra in eodem capite (Kr. 116,8) *si, inquiunt, ipsa eademque substantia revocatur.* Item Apol. 48,4 *idem ipse, qui fuerat, exhibebitur.* — Marc. III, 22 (Kr. 414,24) *vel maxime, inquit, ut alterius dei praedicatores. Atquin ipsius eiusdem, cuius scripturam cum maxime implebant.* Quod si alibi dicere potuit *ipsius eiusdem* vel *idem ipse* vel *ipsa eademque,* alibi idem per anaphoram *qua ipsa, qua eadem,* potuit etiam, nisi fallor, alibi dicere *suus proprius,* alibi *de suis, de propriis.*

Itaque non dubito, quin Tertullianus primo sic scripserit, quamquam facile concesserim, anaphoran h. l. subputidam videri posse, quia oratio minus habet contentionis. Et forsitan haec ipsi fuerit causa, cur in opere recensendo alterum membrum solum retineret, et quidem *de propriis,* ut quod ipso sono ponderosius esset quam *de suis.* Ceterum similiter illum interdum cum prius in opere ad Nationes duo synonyma posuisset, postea in loco gemello Apologetici alterum omisisse vel contra, nonnullis exemplis docui supra p. 34 sq. Notavi autem ibidem ex eadem hac recensione exemplum iuncturae synonymorum durioris, quod h. l. in memoriam revocatum velim, 46,18 *famae negotiator et salutis vitae.*

Accedamus nunc ad locos aliquos, ubi Fuldensis plura verba habet supervacua, quae in Vulgata sublata sunt.

Fuld.	Vulg.
21,15. *Duobus enim adventibus eius* (sc. Christi) *significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate condicionis humanae, secundo, qui concludendo saeculo imminet in sublimitate paternae potestatis acceptae divinitatis exsertae, primum non intellegendo secundum, quem manifestius praedicatum sperabant, unum existimaverunt.*	21,15. *Duobus enim adventibus eius* (sc. Christi) *significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate condicionis humanae, secundo, qui concludendo saeculo imminet in sublimitate divinitatis exsertae, primum non intellegendo secundum, quem manifestius praedicatum sperant, unum existimaverunt.*

Digitized by Google

Legit WALTZING ex Fuldensi suppleta *et* vocula: *in sublimitate paternae potestatis acceptae ⟨et⟩ divinitatis exsertae,* cum dicit, Étude p. 42: »Havercamp regarde *paternae potestatis acceptae* comme une glose. Cependant ces mots paraissent être bien à leur place ici, et l'omission d'un mot court tel que *et* est fréquente. Sur l'idée, voy. Psalm. 2,8. Ioann. 5,22. Act. Apost. 10,32. Ad Rom. 1,4. Ad Hebr. 1,5; 5,5. Apoc. 2,27 *dabo illi potestatem super gentes.*«

Equidem ex ipso Tertulliano haec addiderim comparanda: Fug. 2 (O. I, 465) *cum filius Dei protectionem fidei habet in sua potestate, quam a patre postulat, a quo omnem accipit potestatem.* — Prax. 4 (Kr. 232,1) *filium . . . omnem a patre consecutum potestatem.* — Carn. Chr. 16 (O. II, 452) *cum illam* (sc. Christi carnem) *et ad dexteram patris in caelis praesidere memineri mus et venturam inde suggestu paternae claritatis praedicemus.*

Itaque mihi quoque haec verba Tertulliano videntur attribuenda, praesertim cum satis eleganter sint structa ac proinde allitteratione ornentur, quemadmodum in membro superiore illa: *humilitate condicionis humanae.* Additis vero his: *(et) divinitatis exsertae,* quae per se et aptissima sunt et Tertullianea[1], nimia oritur abundantia et membrorum inaequalitas, qualem tamen sibi permittere potuit scriptor in prima operis compositione, cum scilicet liberius et quasi temptabundus poneret nonnulla, quae postea in limando circumcideret. Potest autem etiam fieri, ut illas verborum complexiones numquam Tertullianus coniunxerit, sed cum illa: *paternae potestatis acceptae,* prius posuisset, statim ipse se corrigens haec *divinitatis exsertae* addiderit, prioribus tamen illis vocabulis non deletis. Nam sicut illud: *in sublimitate paternae potestatis acceptae,* per se positum aliqua formae aequabilitate respondet membro antecedenti: *in humilitate condicionis humanae,* ita hoc: *in sublimitate divinitatis exsertae,* multo perfectiorem habet et sensus et formae antithesin. Unde facile intellegitur, cur in editione secunda (=Vulgata) hoc solum auctor retinuerit.

---

[1] De vocabulo *exsertus (exserte)* ab hoc scriptore frequentato v. Stud. Tert. III, p. 13.

Digitized by Google

Similis quaedam ratio est hoc loco:

Fuld.	Vulg.
47,6. *Alii incorporalem asseverant* (Deum), *⟨alii corporalem⟩, qua Platonici et Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras; alius igni, qua Heraclito visum*[1]*; et Platonici quidem curantem rerum, factorem et actorem rerum; contra Epicurei otiosum et inexercitatum*[2] *et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis.*	47,6. *Alii incorporalem asseverant* (Deum), *alii corporalem, ut tam Platonici quam Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras; alius ex igni, qua Heraclito visum est*[1]*; et Platonici quidem curantem rerum; contra Epicurei otiosum et inexercitum*[2] *et, ut ita dixerim, neminem humanis rebus.*

Verba illa *factorem et actorem rerum* Fuld., quae pro glossemate damnavit LÖFSTEDT, Tert. Apol. I, p. 119, ego in Stud. Tert. II, p. 7 defendi, cum et advocarem locum gemellum, Nat. II, 2 (RW 96,6) *Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem, Epicurei otiosum et inexercitum et, ut ita dixerim, neminem,* monens illic quoque notioni illi *curantem rerum* alias adiectas esse, et consonantiam vocum *factorem et actorem* mori eius congruere monstrarem, denique ipsa vocabula *factorem et actorem* vel ex usu ipsius vel exemplis aliunde sumptis tuerer. Dixi autem facile fieri potuisse, ut illa verba in Vulgata exciderent, librario in voce *rerum* bis posita aberrante; nisi si de duabus editionibus cogitandum esset. Atque huc quidem nunc magis inclino; nam repetitio illa vocis *rerum,* ut sine dubio a Tertulliano admitti potuit, quippe qui multimoda verborum iteratione mirifice delectaretur (cfr. quae exempla l. s. l. p. 5 attuli), ita non sine aliqua molestia est; quare satis probabile videtur, illum in opere iterum recensendo alterum hoc membrum plane delesse.[3]

[1] De verbo *esse* posito vel omisso cfr. supra p. 49 sqq.

[2] V. supra p. 27 cum n. 1.

[3] De reliquis huius loci variis lectionibus cfr. quae LÖFSTEDT, Tert. Apol. l. p. 64 n. 2 et p. 119, ad textum Fuldensem, et ego, Krit. Stud. p. 153 sqq., ad textum Vulgatum tuendum attulimus, quorum textuum utrumque a b ipso Tertulliano profectum esse iam veri simillimum mihi videtur aliasque fortasse amplius docebo.

Digitized by Google

In fine capitis 40 docet Christianorum precibus clades publicas levari, cum ethnicorum sacrificia nihil valeant:

Fuld.	Vulg.
40,15. *Nos vero . . . in sacco et cinere volutantes invidia caelum tundimus, Deum tangimus et, cum misericordiam extorserimus, Iuppiter honoratur a vobis, Deus neglegitur.*	40,15. *Nos vero . . . in sacco et cinere volutantes invidia caelum tundimus, Deum tangimus et, cum misericordiam extorserimus, — Iuppiter honoratur.*

Ait WALTZING, Étude p. 352: »Les mots *Deus neglegitur* . . . ont l'air d'une glose explicative de l'antithèse qui précède. Ils ne sont pas exigés par le sens, car l'antithèse entre *Deum tangimus* et *Iuppiter honoratur* se comprend facilement: nous désarmons Dieu et c'est . . . Iupiter qu'on honore. En outre, ils donnent une clausule irrégulière à la fin du chapitre (double crétique avec la dernière longue résolue).»

In editione tamen Apologetici idem scripturam Fuldensem, dubitans tamen, recepit, nec sine causa; nam sunt in hac quoque, quae manum Tertulliani arguant, sed minus presse atque eleganter scribentis. Nam et usque adeo amat antithesin, ut contrarium contrario oppositum non facile illi abiudicare liceat, et in iis, quae continuo sequuntur, eadem fere antithesi eodemque verbo *neglegendi* usus est: 41,1 *Vos igitur importuni rebus humanis, vos publicorum incommodorum inlices semper, apud quos Deus spernitur, statuae adorantur. Utique enim credibilius haberi debet eum irasci, qui neglegatur, quam qui coluntur.* Praeterea cfr. 24,2 *vos . . ., qui . . veram religionem veri Dei non modo neglegendo, quin insuper expugnando in verum committitis crimen verae irreligiositatis.* — 13,1 *vos . . . irreligiosi erga deos illos deprehendimini, ut, quos praesumitis esse, neglegatis.* — Nat. I, 10 (RW 76,9) *Habetis igitur in maioribus vestris . . . sectam Christianam, quae deos neglegit.*

Rursus in Vulgata, ubi contrarium hoc intelligendum relinquitur, ipsa brevitate multo maior fit orationis contentio multoque efficacius — in fine praesertim capitis — ἀπροσδόκητον illud: *Deum tangimus et, cum misericordiam extorserimus — Iuppiter honoratur.* Itaque, nisi fallor, ipse artifex ille id, quod prius fusius scripserat,

Digitized by Google

postea in hanc elegantiam limavit. Accedit, quod etiam alias idem in altera editione ideo correxisse se videtur, ne vel eodem verbo vel eadem figura repetita molestior fieret.

Toto enuntiato Fuldensis exsuperat in fine capitis 34, ubi contendit imperatorem non deum esse dicendum: 3. *Esto religiosus in Deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium deum credere atque ita et hunc deum dicere, cui Deo opus est.* 4. *Si non de mendacio erubescit adulatio eiusmodi, hominem deum appellans, timeat saltem de infausto.*

Fuld.	Vulg.
Male traditum ante apotheosin deum Caesarem nuncupare.[1] *Sci⟨t⟩o te isto nomine male velle et male abominari, ut, vivente adhuc imperatore, deum appelles, quod nomen illi mortuo accedit (mortuum accidit* inidculus*).*	*Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupari.*[1]

In pressa illa brevitate, qua in Vulgata caput finitur, plerique unguem Tertulliani agnoverunt; ob eamque rem additam illam in Fuldensi sententiam interpretatori vel interpolatori tribuerunt; cfr. HEINZE p. 386; RAUSCHEN, Antikrit. p. 80. At vero iam HAVERCAMP, qua erat sermonis Tertullianei peritia, in commentario: »Quovis pignore affirmare ausim», inquit, »non alium quam ipsum Tertullianum haec protulisse, nec tamen superioribus adnectenda duco. Scilicet plus semel Apologeticum hoc suum vulgavit Tertullianus. Itaque ultima haec ex primis; vulgata pressiora, cogitatiora, acutiora, ex secundis eius curis fuerunt.» Cuius sententia, id quod miror, etiam LÖFSTEDTIO arridere videtur; dicit enim, Tert. Apol. I, p. 72, n. 2: »Es würde also eine Doppelfassung vorliegen, was an und für sich recht plausibel klingt», minus sibi constans, opinor. Addit tamen: »nur scheint es mir sehr zweifelhaft, ob die Konstruktion *isto nomine, ut ... appelles* wirklich tertullianeisch sein kann». Quem scrupulum equidem mihi videor sustulisse Stud. Tert. II, p. 72 sq., ubi allatis aliquot exemplis

[1] V. supra p. 25.

Digitized by Google

docui, Tertullianum interdum *ut* sensu quodam explicativo adhibuisse.[1] Aliis rationibus additamentum illud defendit WALTZING, Étude p. 319 sq.; quo explicari dicit sententiam antecedentem: *Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupare.* Nam illud *male traditum,* quod in Fuldensi est, et hic et reliqui omnes respuerunt, ut errore correctoris substitutum: »der Redaktor von F verstand nämlich das *male dictum* nicht und ersetzte es durch *male traditum*». Ita RAUSCHEN l. s. l., cui astipulatur LÖFSTEDT l. l. At enim mihi quidem *male traditum* magis proprie dictum videtur, quam ut interpolatori cuilibet tribuatur. Est autem sic interpretandum: 'Es ist ein übles Herkommen, den Kaiser vor seiner Apotheose Gott zu nennen'. Cfr. Curt. III, 3,8 *Patrio more Persarum traditum est orto sole demum procedere.* Praeterea *tradere* cum simplici infinitivo neque in lexicis inveni neque apud Tertullianum. Sed sensu simili neque admodum usitato, 'praecipere' vel 'instituere', hic quidem illud pluries posuit cum substantivo, velut Apol. 45,2 *Vobis autem humana doctrina* (sic Fuld. *aestimatio* Vulg.) *innocentiam tradidit.* — Fem. II, 5 (O. I, 721) *quibus alieni abstinentia traditur.* — Cor. 3 (O. I, 420) *consuetudo, . . . quae sine dubio de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est?* Accusativus cum infinitivo gerundii sequitur Praescr. 7,10 (O. II, 10) *Nostra institutio de porticu Solomonis est, qui et ipse tradiderat dominum in simplicitate cordis esse quaerendum.*

Significatione magis communi, sed cum adverbio iudicantis ponitur Nat. I, 19 (RW 91,16) *Vobis autem quanto vanius traditum est, hominis spiritum in cane . . . rediturum?*

Dixit autem h. l. fortasse *male traditum* Romanos increpans, qui tantum in tradito more ponerent. Cfr. 6,1 *Nunc religiosissimi legum et paternorum institutorum protectores et ultores respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga maiorum consulta, si a nullo desciverunt* e. q. s. — Ibid. § 10 *Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, in quo principaliter reos transgressionis Christianos destinatis, studium dico deorum colendorum, . . . ostendam proinde despici et neglegi et destrui a vobis adversus maiorum auctoritatem.*

[1] Cfr. supra p. 88.

Digitized by Google

Itaque hoc *male traditum* pro vili correctura reiicere non ausim, praesertim cum ellipsi quoque plane Tertullianea muniatur. Attamen omnino haec, quae in Fuldensi traduntur, iusto laxius et fusius dicta esse peritus nemo negabit. Quare, ut mea fert sententia, ipse auctor in curis secundis limam adhibens sententiam illam explicandi gratia adiectam removit, sed ipsum sensum aliquatenus servavit substituendo in sententia priore *maledictum*, quod bene concinit illi, quod praecedit, *infausto*.[1] Simul *est* addidit, fortasse quia ellipsis in sententia brevissima, qua caput finitur, minus apta videbatur. Cfr. supra p. 51.

Addo plenam utriusque scripturae interpretationem:

Fuld.	Vulg.
Wenn diese Art Schmeichelei, die einen Menschen zum Gott macht, nicht über ihre innere Unwahrheit errötet, so möge sie wenigstens besorgt sein wegen der darin liegenden üblen Vorbedeutung. Es ist ein übles Herkommen, den Kaiser vor seiner Apotheose Gott zu nennen. Weiss, dass du durch diesen Namen böses willst und böses wünschest, indem du, während der Kaiser noch lebt, ihn Gott nennst, welcher Name ihm erst nach dem Tode zukommt.	Wenn diese Art Schmeichelei, die einen Menschen zum Gott macht, nicht über ihre innere Unwahrheit errötet, so möge sie wenigstens besorgt sein wegen der darin liegenden üblen Vorbedeutung. Es ist eine Verwünschung, den Kaiser vor seiner Apotheose Gott zu nennen (KELLNER).

Denique tractandus est locus, ubi vel maxime differunt recensiones, nec solum amplitudine orationis, quae in Fuldensi multo fusior est, sed etiam forma atque structura:

48,1. *Age iam, si qui philosophus affirmet . . ., hominem fieri ex mulo, . . . nonne consensum movebit . . .? At enim Christianus si de homine hominem . . . reducem repromittat, statim . . . a populo exigetur.*

[1] Revocavit igitur in altera Apologetici editione notionem, qua iam, licet paulo aliter, usus erat in loco gemello, Nat. I, 17 (RW 89,20) *Immo qui deum Caesarem dicitis, et deridetis dicendo quod non est, et maledicitis, quia non vult esse quod dicitis. Mavult enim vivere quam deus fieri.*

Digitized by Google

In sequentibus sic discrepant recensiones:

Fuld.	Vulg.
48,2. *Quasi non, quaecumque ratio praeest animarum humanarum in corpora reciprocandarum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari, quia hoc sit revocari, id [est] esse, quod fuerant. Nam si non id sunt, quod fuerant, id est humanum et id ipsum corpus indutae, iam non ipsae erunt, quae fuerant. Porro quae iam non erunt ipsae, quomodo redisse dicentur? Aut aliud factae non erunt ipsae, aut manentes ipsae non erunt aliunde* (f. legendum *aliud*).	48,2. *Si quaecumque ratio praeest animarum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant, cum hoc sit restitui, id esse, quod fuerat? Iam non ipsae sunt, quae fuerant, quia non potuerunt esse, quod non erant, nisi desinant esse, quod fuerant.*

Scripturam Fuldensem, quam ob molestam argumentationis longitudinem et HEINZE, p. 386, et RAUSCHEN, Antikrit. p. 11 sqq., Tertulliano abiudicarunt, ego Krit. Stud. p. 156 sqq. defendi, cum docerem illum non raro in argumentando esse longiorem atque eadem eademque repetere, velut in loco aliquatenus simili An. 32 (RW 354,15) *Si nulla ratione capax est* (sc. anima) *huiusmodi translationis in animalia nec modulis corporum nec ceteris naturae suae legibus adaequantia, numquid ergo demutabitur secundum qualitates generum et vitam eorum contrariam humanae vitae, facta et ipsa contraria humanae per demutationem? Enimvero si demutationem capit amittens, quod fuit, non erit, quae fuit, et si quae fuit non erit, soluta est metensomatosis, non ascribenda scilicet ei animae, quae, si demutabitur, non erit ⟨quae fuit⟩. Illius enim metensomatosis dicetur, quaecumque eam in suo statu permanendo pateretur. Igitur, si nec mutari potest, ne non sit ipsa, nec permanere in statu, quia*

[1] Potuit *est* (ẽ) ante *esse* facile irrepere errore librarii. Itaque et SCHRÖRS, p. 26, et WALTZING, Étude p. 68, secludendum iudicarunt. Quod non necesse esse putavit RAUSCHEN, Antikrit. p. 12, qui sic vertit: »Derselbe Grund verlangt, dass sie in dieselben Körper zurückkehren, weil das zurückkehren heisst, nämlich (*id est*) sein, was sie gewesen waren». Addidi equidem Krit. Stud. p. 158, eiusmodi abundantiam plane esse Tertullianeam, advocans Fem. II, 13 (O. I, 733) *Haec sunt, quae nos luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra;* Marc. IV, 14 (Kr. 459,8) *Hic erit sermo optimus, benedictionis scilicet.* Attamen nunc quidem haud pro certo diiudicare ausim, utrum haec vocula ipsi debeatur an librario.

Digitized by Google

contraria non capit, quaero adhuc causam aliquam fide dignam huiusmodi translationis. — Item ibid. 7 (RW 308,10—23); Pud. 3 (RW 224,21—26); Hermog. 4 (Kr. 130,15—131,2).

Vertit autem huius recensionis textum WALTZING (Étude p. 382) sic: »Comme si, quel que soit la raison de faire retourner les âmes humaines dans des corps, cette même raison n'exigeait pas que les âmes soient rappelées dans les mêmes corps! En effet, être rappelées, c'est être ce qu'elles ont été. Car, si elles ne sont pas ce qu'elles ont été, à savoir, si elles ne sont pas revêtues d'un corps humain et du même corps, elles ne seront pas les mêmes qu'elles ont été. Et les âmes qui ne seront pas les mêmes, comment pourra-t-on dire qu'elles sont revenues? De deux choses l'une: ou devenues autres, elles ne seront plus elles-mêmes, ou restant les mêmes, elles ne viendront pas d'ailleurs.«

Iam singulas voces ac locutiones eiusdem recensionis proprias inspiciamus:

Quasi non] »Tert. commence souvent une réfutation par *Quasi* ou *Quasi non,* placé au début de la phrase. De spect. 14, p. 16,9. De idol. 24, p. 57,20.« WALTZING, Étude p. 382.

ratio . . . exigat illas . . . revocari] Verbum *exigendi* sensu 'flagitandi' sim. praeter hunc locum in Apologetico quater occurrit (v. HENEN), et quidem in contextu simili 11,1 *causas, quae hoc exegerint, retractemus;* cfr. etiam Monog. 5 (O. I, 768) *id a te exigit et dispositionis et spei tuae ratio;* Virg. 11 (O. I, 883) *hoc exigere veritatem;* Marc. IV, 14 (Kr. 459,3) *sic enim exigit interpretatio vocabuli.* Sequitur accusativus cum infinitivo (cuius structurae ex aliis haud plus duo exempla, Suet. Calig. 43; Paul. dig. 29,7, 8, § 2, adnotat GEORGES in lex.[1]) apud hunc quidem saepius, velut in loco simillimo Hermog. 15 (Kr. 142,26) *si qua alia ratio exegit illud induci, cur non ex nihilo potuerit induci?* Praeterea ibid. 20 (Kr. 149,10) *nonne et, unde omnia facta essent a Deo per sermonem, exegisset ordo profiteri . . .?* — Marc. III, 3 (Kr. 380,9; O. II, 125) *Hoc est ergo, quod exigit nec Deum nec Christum tuum credi, quia et Deus ignotus esse non debuit et Christus agnosci per Deum debuit.*[2] — V, 9 (Kr. 601,19) *Nam et*

[1] Cfr. KÜHN.-STEGM. II, p. 232.

[2] Errasse Kroymannum, cum contra testes ederet: *Hoc est ergo, quod exigis: nec deum nec Christum tuum credi, quia* e. q. s., vix est, quod moneam.

Digitized by Google

ipsum, quod 'mortuorum resurrectio' dicitur, exigit defendi proprietates vocabulorum. — Prax. 27 (Kr. 281,7) *quia et cetera sic accipi exigunt* (»weil alles übrige diese Auffassung fordert«, KELLNER).

in eadem corpora revocari] An. 57 (RW 394,1) *etsi quasdam* (animas) *revocavit in corpora Dei virtus.* — Res. 15 (Kr. 44,11) *Sola anima revocetur, si sola decedit.* — 57 (Kr. 116,8) *si, inquiunt, ipsa eademque substantia revocatur.* — Nat. I, 19 (RW 91,15) *Attamen quanto acceptabilior nostra praesumptio est, quae in eadem corpora redituras* (animas) *defendit!*

humanum et id ipsum corpus indutae] Pro simplici neutro *ipsum* (= idem) interdum Tertullianus, ut qui omnino saepe graecisset, posuit *id ipsum* (= gr. τὸ αὐτό), nec solum ubi citat Scripturam, velut Praescr. 26,11 (O. II, 24) *cum ipsi* (apostoli) *obsecrarent in epistulis suis, ut id ipsum et unum loquerentur omnes* (= I Cor. 1,10 ἵνα τὸ αὐτὸ λέγητε πάντες), sed etiam alias, velut in hoc ipso opere 16,6 *Sed et qui crucis nos religiosos putat, consecraneus erit noster. Cum lignum aliquod propitiatur, viderit habitus, quando materiae qualitas eadem est; viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit;* cfr. locum gemellum, Nat. I, 12 (RW 81,26) *Viderint nunc liniamenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit dei corpus.* — Res. 52 (Kr. 107,12) *Numquam enim frumento seminato . . . ordeum erupit et non id ipsum genus grani eademque natura et qualitas et forma. Denique unde, si non id ipsum?* Item paulo infra l. 21 *Quomodo autem salvum est* (granum), *si nusquam est, si non resurgit, si non id ipsum resurgit?* Ibid. 55 (Kr. 113,26 sqq.), qui locus habet etiam alia nonnulla huic similia: *Aliud enim demutatio, aliud perditio. Porro non aliud, si ita demutabitur caro, ut pereat. Peribit autem demutata, si non ipsa permanserit* (cfr. h. l. *manentes ipsae*) *in demutatione, quae exhibita fuerit in resurrectione . . .* (Kr. 114,10) *Perisse enim est in totum non esse, quad fuerit; mutatum esse aliter esse est. Porro dum aliter est, id ipsum potest esse . . . Atque adeo potest et demutari quid et ipsum esse nihilominus, ut* e. q. s. — Scorp. 11 (RW 171,4); Marc. V,14 (Kr. 625,24).

De verbo *induendi* sic posito cfr. Res. 62 (Kr. 123,18) *humanam enim induerant* (angeli) *superficiem, salva intus substantia propria.* — Prax. 27 (Kr. 280,24) *De hoc quaerendum, quomodo*

Digitized by Google

sermo caro sit factus, utrumne quasi transfiguratus in carnem an indutus carnem. Immo indutus. — Carn. Chr. 3 (O. II, 430) *quasi non valuerit Christus vere hominem indutus deus perseverare.* — 6 (O. II, 438) *eam carnem oportebat indueret, cuius et mors.* — 10 (O. II, 445) *non video, cur eam carnem fecerit animalem induendo carnem.* — 16 (O. II, 452) *idcirco Christum . . . induisse carnem.*

Aut aliud factae non erunt ipsae, aut manentes ipsae non erunt aliud (*aliunde* indiculus).] Hanc sententiam, quam ita levi medela correxi[1], notam stili Tertullianei habere manifestam, ut qui ita sententias convertere amaret, docui Krit. Stud. p. 158, exempli gratia adferens ex Apologetico 8,4 *Cur ergo alii possint, si vos non potestis? Cur non possitis, si alii possint?* — 13,6 *Dei vero qui magis tributarii, magis sancti; immo qui magis sancti, magis tributarii.* Addo 3,1 *Nemo retractat, ne ideo bonus Gaius et prudens Lucius, quia Christianus, aut ideo Christianus, quia prudens et bonus.* Item: Carn. Chr. 22 (O. II, 461) *aut ex carne est Mariae, quod ex semine est David, aut ex David semine est, quod ex carne est Mariae.* Ibid. 1 (O. II, 425 i.). — Hermog. 42 (Kr. 172,4) *Desiderat formationem, quae sectatur informitatem? Aut sectatur informitatem, quae desiderat formationem?* — Fug. 7 (O. I, 474) *Aut pati enim nos voluit persecutionem aut fugere. Si fugere, quomodo pati? Si pati, quomodo fugere?* Ibid. paulo infra: *Quomodo confitebitur fugiens? Quomodo fugiet confitens?* — Scorp. 10 (RW 169,9) *Igitur si cetera hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cetera hic.* Ibid. 7 (RW 159,10); 11 (RW 171,13). — Monog. 12 (O. I, 781) *Numquid ergo et quod omnibus praecipit, solis episcopis non praescribit, si quod episcopis praescribit, non et omnibus praecipit? An ideo omnibus, quia et episcopis, et ideo episcopis, quia et omnibus?*

---

[1] Si *aliunde* retinebimus, antithesis erit paulo deterior et sensus multo obscurior. Quem WALTZING ita reddidit, ut supra rettuli, explicavit autem in commentario sic: »*Aut aliud factae.* Dilemme qui résume le raisonnement: Ou elles sont devenues autres (par la migration dans un autre corps) et elles ne sont plus elles-mêmes; ou elles sont elles-mêmes et elles ne peuvent venir d'un autre corps (*aliunde*) que le leur (quand elles ressuscitent). Tert. aime à présenter une idée sous toutes ses faces: c'est un signe distinctif de sa manière.» — Conferri forsitan possit locus ille et ipse subdifficilis, quem supra attuli, Res. 52 (Kr. 107,12) *Numquam enim frumento seminato . . . ordeum erupit et non id ipsum genus grani eademque natura et qualitas et forma. Denique unde* (*aliud* add. KROYMANN), *si non id ipsum?*

Digitized by Google

— Spect. 2 (RW 3,18) *Sed cum offendit, Dei esse desiit, et cum desiit, offendit.* — Ibid. 21 (RW 22,2) *alibi bonum, quod alibi malum, et alibi malum, quod alibi bonum.* — Prax. 11 (Kr. 243,17) *scio illum non aliter, quam disposuit, pronuntiasse, nec aliter disposuisse, quam pronuntiavit.* — Praescr. 2,2 (O. II, 4) *quae dum sunt, habent posse, et dum possunt, habent esse.* — An. 57 (RW 393,12) *Et ideo per quem visurum se credidit, vidit, quia per quem vidit, et credidit.* Ibid. 28 (RW 347,22).

Itaque cum in textu Fuldensi mori Tertullianeo omnia congruant, repugnet nihil, facere non possum, quin concludam, illum a Tertulliano profectum esse. Quamquam haud sine causa dicat aliquis, quemadmodum mihi Krit. Stud. p. 158 visum est, illam argumentationis amplitudinem magis tractatui ecclesiastico convenire quam apologetico adversus gentes. Sed enim in prima operis conceptione facile intellegitur illum interdum latius evagatum esse ac nonnulla scripsisse superflua. Quibus in libro recensendo circumcisis effecit brevem illam ac pressam orationis formam, quae recensione Vulgata tradita est.

Hunc textum, Vulgatum dico, quem ut intellectu difficilem, ita vere Tertullianeum iudicavit HEINZE l. s. l., sic vertit KELLNER: »Wenn es überhaupt irgend einen Vernunftgrund gibt, weshalb die menschlichen Seelen wieder in Körper zurückzuversetzen sind, warum sollten sie nicht in eben dieselbe Substanz zurückkehren, da Wiederhergestelltwerden nichts anderes ist als sein, was man gewesen ist? Sie sind (sc. secundum vestram sententiam) schon nicht mehr dieselben, welche sie gewesen sind, weil sie nicht werden konnten, was sie nicht waren, ohne dass sie aufhörten zu sein, was sie gewesen.«

Paulo quidem abruptius altera sententia inducitur, sed haud praeter Tertulliani morem. Similem quendam in modum in textu Fuldensi *iam* sententiam incipit 13,2 *cum alii alios* (deos) *colitis, utique quos non colitis offenditis: praelatio alterius sine alterius contumelia non potest esse, quia nec electio sine reprobatione. 3. Iam (iam ergo* Vulg.*) contemnitis, quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis.* Cfr. supra p. 89 cum n.

Digitized by Google

De reliquis satis habeo haec adnotare:

Si quaecumque ratio] ***quicumque*** = 'quivis' occurrit in Apologetico etiam 9,18 *Tunc deinde quocumque in loco . . . comes* ***est*** *libido;* in ceteris Tertulliani scriptis passim.

substantiam . . . restitui] Cfr. infra § 13 *superinduti substantia propria aeternitatis* (et v. HENEN s. v. *substantia*); item § 4 *quia ratio restitutionis destinatio iudicii est;* 23,13 *negent Christum omnem ab aevo animam restituto corpore iudicaturum;* praeterea Res. 18 (Kr. 49,6) *quia incredibile habeatur restitui substantiam interitu subductam;* 34 (Kr. 73,24) *ex utraque utique substantia restituendi hominis exemplum;* 36 (Kr. 78,22) *si non eius* ***vel*** *maxime substantiae restitutio in dubium vocaretur.*

quia non potuerunt esse, quod non erant, nisi desinant esse, quod fuerant.] Notanda est altera sententiarum conversio pro illa, quam supra, p. 138, in textu Fuldensi animadvertimus, substituta — a quonam, quaeso, nisi ab ipso Tertulliano? Qui idem paene ad verbum dixit Prax. 27 (Kr. 281,1) *Omne enim, quodcumque transfiguratur in aliud, desinit esse, quod fuerat,* ***et*** *incipit esse, quod non erat.* Sufficit, opinor.

Digitized by Google

CAP. VII.

Fragmentum Fuldense.

Hoc nomine significatur locus, qui in sola recensione Fuldensi capiti Apologetici XIX sic insertus invenitur:

XIX. *Primam igitur instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas vindicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem de tempore adserere.*

Auctoritatem litteris praestat antiquitas summa. Primus enim prophetes, Moyses, qui mundi conditionem et generis humani pullulationem et mox ultricem iniquitatis illius aevi vim cataclysmi[1] de praeterito exorsus est per vaticinationem usque ad suam aetatem et deinceps per res suas futurorum imagines edidit[2], penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem saeculi praestitit[3], superior invenitur annis circiter quadringentis, quam ille antiquissimus penes vos Danaus in Argos transvenisset. Troiano denique proelio ad mille annos ante est; unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli, qua relatum est Belum Assyriorum et Saturnum Titanorum reges cum Iove dimicasse, ostenditur Belum CCCXX et duobus annis Iliacum exitum[4] antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Iudaeis a Deo missa est. Deinceps multa et alii prophetae, vetustiores litteris vestris; nam et qui

[1] Cfr. Fem. I,3 (O. I, 705) *abolefactam eam* (scripturam) *violentia cataclysmi.*

[2] Cfr. An. 47 (RW 378,8) *Nec mirum, si eorum sunt imagines, quorum et res.*

[3] V. WALTZING, Étude p. 475 ad l.; praeterea cfr. Res. 22 (Kr. 55,5) *Interrogatus a discipulis* (sc. dominus) *ordinem temporum . . . usque ad conclusionem saeculi dirigit* (sic libri ms., *digerit* Gel.). Item de vocabulo *supputationis* 19,5 (in communi textu) *Multis instrumentis cum digitorum supputatoriis gesticulis adsidendum* (*adserendum* Fuld.) *est.* — An. 24 (RW 339,4) *quae erit temporis nondum supputandi multitudo?* — 38 (RW 365,7) *Asclepiades inde* (h. e. a quarto decimo aetatis anno) *sapientiam supputat.* — Marc. I, 10 (Kr. 303,1) *Nec enim . . . idcirco a Pentateucho natales agnitionis supputabuntur.*

[4] Cfr. Scap. 3 (O. I, 545,2) *in illo exitu Byzantino,* quaeque alia exempla adiectivi vice genetivi positi collegi Stud. Tert. II, p. 35 sq.

Digitized by Google

ultimo cecinit[1], aut aliquantulo praecucurrit aut certe concurrit[2] aetate sapientiae auctoribus, etiam[3] latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales, physicorum princeps, sciscitanti Croeso nihil certum de divinitate respondit, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon eidem regi finem longae vitae intuendum praedicavit, non aliter quam prophetae. Adeo respici potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina[4] concepisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est. Inde quaedam nobiscum[5] vel prope nos habetis. De sophia amor eius philosophia vocitatus[6] est; de prophetia affectatio eius poeticam vaticinationem deputavit. Gloriae homines, si quid invenerant, ut proprium facerent, adulteraverunt. Etiam fructibus a semine degenerare contigit. Multis adhuc de vetustate modis consisterem divinarum litterarum, si non maior auctoritas[7] illis ad fidem de veritatis suae viribus quam de aetatis annalibus[8] suppetisset. Quid enim potentius patrocinabitur testimonio earum, nisi dispunctio cotidiana saeculi totius, cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium[9], cum status temporum ita

[1] V. WALTZING ad l. (Étude p. 477); praeterea cfr. Marc. III, 7 (Kr. 388,11) *quoniam primus adventus* (Christi) . . . *omni inhonestate prostratus canebatur.* — IV, 29 (Kr. 523,23) *Hoc proelium inter parentes si in ipsis verbis tuba cecinit prophetae, vereor, ne Micheas Christo Marcionis praedicarit.*

[2] De hoc sensu verbi *concurrere* ('aequari', sim.), et iurisconsultis et Tertulliano usitato, cfr. HARTEL, Patr. Stud. IV, p. 35 sq.; item: Res. 41 (Kr. 86,1) *qui ab adventu domini deprehendentur in carne et propter duritias temporum Antichristi merebuntur compendio mortis per demutationem expunctae concurrere cum resurgentibus.* — Nat. 1,15 (RW 85,3) *si in deis aequalitate concurrimus, sequitur, ut sacrificii vel sacri quoque inter nos diversitas nulla sit.* — Apol. 9,20 *caecitatis duae species facile concurrunt.*

[3] De *etiam* particula dissolute membrum alterum adiungente v. Stud. Tert. III. p. 15 sqq.

[4] Cfr. 45,1 sq., ubi in hac ipsa recensione Fuldensi legitur: *Deo doctore . . . humana doctrina.* V. supra p. 118.

[5] De significatione particulae *cum* pleniore (= pariter cum) v. Stud. Tert. I. p. 58 sq.

[6] Cfr. Hermog. 25 (Kr. 153,3) *quia verisimilius sit ab origine sobolem potius quam originem a sobole vocitari.*

[7] De voce *auctoritatis* Tertulliano adamata v. supra p. 105.

[8] Attendas velim concinnitatem membrorum, quam affectari a Tertulliano docui Stud. Tert. II, p. 15 sqq. Accedit h. l. etiam allitteratio duplex: *veritatis viribus — aetatis annalibus.*

[9] Cfr. Res. 20 (Kr. 53,15) *cum exitus gentium et urbium resonant* (voces prophetarum).

Digitized by Google

omnibus respondent, quemadmodum ante milia annorum praenuntiabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur[1], et fiducia, quam praesumptionem vocatis, corroboratur.[2] Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum: eaedem voces praedicaverunt utramque partem, eaedem literae notaverunt. Unum est tempus apud illas, quod apud nos separari videtur. Ita omnia, quae supersunt, iam probata sunt nobis, quia cum illis, quae probata sunt, tunc futuris, praedicabantur. Habetis, quod sciam, et vos Sibyllam, quatinus appellatio ista verae vatis Dei veri passim super ceteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est; sunt vestrae Sibyllae nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei vestri.

2. *Omnes itaque substantias omnesque materias, origines, ordines, venas veterani cuiusque stili vestri, gentes etiam plerasque et urbes, insignes historiarum et arcana memoriarum, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum, et (puto adhuc minus dicimus) ipsos, inquam, deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium saeculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti et inde iam et nostri. 3. Si quem audistis interim Moysen, Argivo Inacho pariter aetate est; quadringentis paene annis (nam septem minus) Danaum, et ipsum apud vos vetustissimum, praevenit; mille circiter cladem Priami antecedit; possum dicere etiam quingentis amplius et Homerum, habens quos sequar. 4. Ceteri quoque prophetae etsi Moysi postumant, extremissimi tamen eorum non retrossiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus et legiferis et historicis* e. q. s.

Post alteram igitur capitis sententiam revocato subito initio inducitur expositio aetatis divinarum litterarum. Qua partim eadem

---

[1] Cfr. Res. 63 (Kr. 125,2) *fidem laborantem resurrectionis carnalis animavit* (Deus). — Nat. I, 10 (RW 75,4) *de quo totum odium Christiani nominis animatur, deorum dico culturam.* — Scorp. 12 (RW 173,3) *Quam dilectionem perfectam adfirmat, nisi fugatricem timoris et animatricem confessionis?* Sensu magis proprio idem verbum ponitur Apol. 37,3 *animatis ad mortem usque.* — 48,7 *corpus mundi . . . animatum spiritu, omnium animarum* (om. Fuld.) *animatore.*

[2] Vox est Tertulliano usitatissima. Cfr. Res. 39 (Kr. 82,22) *apostolus . . . fidem huius spei corroborare curavit.* — Mart. 3 (O. I, 10 sq.) *ut vires corroborarentur in vobis.* — Nat. II, 13 (RW 123,15) *libidine ab incesto corroborata.* — Apol. 7,14 (= Nat. 7, RW 68,1) *quod aliquando iactavit tantoque spatio in opinionem corroboravit.*

Digitized by Google

continentur, quae aliis diversis locis et Apologetici (in communi textu vel huius capitis, § 3 sq., vel sequentis vel aliorum posteriorum) et operis ad Nationes reperiuntur (quos locos indicavit WALTZING, Étude p. 471 sq.), partim nonnulla etiam alia. Sermonem vero fragmenti usui Tertullianeo congruere et WALTZING multis vocabulis eius locutionibusque examinatis docuit l. l. p. 474 sqq. et ego in notis textui supra expresso subiectis amplius demonstravi. Itaque dubitari iam non potest, hunc textum ab ipso Tertulliano scriptum esse. Nec tamen potest ab eodem sic esse editus, ut nunc invenitur capiti XIX immixtus, quia et initio cohaerentiam turbat orationis, et nimis multa habet cum illis, quae sequuntur, communia. Considerandum denique etiam hoc, quod ait idem WALTZING, p. 473:

»Si nous reconnaissons dans le fragment de Fulda la langue et les idées de Tertullien, nous y retrouvons moins son *style:* il manque la flamme, la verve, la vigueur, l'originalité. C'est pourquoi, nous ne croyons pas qu'il vienne d'une première édition de l'*Apologétique*. Si F représentait une première édition, le fragment de Fulda y détonnerait par la faiblesse du style.«

»Voici ce qu'on peut conjecturer. Quand Tertullien a rédigé ce fragment d'après les sources qu'il a consultées pour préparer son traité *Ad nationes* et puis son *Apologétique,* le plan des chap. 19—20 n'était pas entièrement fixé dans son esprit. Il avait pris des notes et il leur avait donné une *rédaction provisoire*. Le moment venu, il en a tiré ce qui lui a paru utile à son sujet et il a laissé tomber le reste ou il l'a réservé pour une autre partie de son ouvrage . . .«

»Comment cette esquisse provisoire s'est-elle introduite dans la tradition de Fulda, et comment fut-elle conservée à côté de la rédaction définitive? C'est ce que l'on ne saura sans doute jamais.«

At vero si omnino recensionem Fuldensem inchoatam necdum perfectam operis huius formam exhibere statuimus, haec quoque quaestio facilius solvitur. Nimirum ipse scriptor cum in hoc capite incipiendo dubitaret, utrum brevius an fusius, utrum postea locis diversis an statim uno tenore materiam illam aetatis divinarum litterarum tractaret, post alteram enuntiationem a via instituta se revocans hanc expositionem quasi temptandi gratia interim inseruit, deinde vero mutato seu stabilito consilio ita per-

Digitized by Google

rexit, quasi non inseruisset, sententias tantummodo quasdam ex ea decerptas illic ponens, ubi progrediente argumentatione aptum illi videbatur. Cum vero partem illam insertam non delesset, haec quoque ab illo, qui invito eo Apologeticum edidit, una cum reliquo textu in lucem prolata est. — Aut vero fragmentum hoc commentariolum erat separatum, in Apologetico praeparando ab ipso confectum, quod commentariolum, cum una cum ipso libro, composito iam, sed nondum elaborato, in manus fratris illius fraudulenti venisset, ab illo illic insertus est, ubi quadrare maxime videbatur. Eo magis autem Tertulliano opus erat postea alteram editionem curare emendatam.

Addenda et corrigenda.

P. 17, l. 7 sq. scripsi: »Similiter autem in Apologetico, et quidem in utraque recensione, *et* additur» e. q. s. Cautius erat dicere: »in utraque, ut videtur, recensione», nam hic quoque de scriptura Fuldensi ex silentio indiculi concluditur. Quamquam autem omnino accurate egisse MODIUS videtur (cfr. WALTZING, Étude p. 27 sq.), fieri tamen potuit, ut h. l., quemadmodum interdum etiam alias, dormitaret. Sed ut singulis huiusmodi locis, in tam parvulis saltem voculis, id fieri potuisse concedendum est, ita universi plures sunt, quam ut dubitari possit cum alias saepissime tum in particulis utramque recensionem Apologetici a locis gemellis operis ad Nationes discrepare.

P. 20 locos gemellos, qui re vera sic traduntur:

Nat.	Apol.
II, 12 (RW 119,24). *an de consuetudine humana, qua ignoti . . . de caelo advenisse dicuntur.*	10,9. *vel ex consuetudine humana, qua ignoti . . . de caelo supervenisse dicuntur.*

perperam ita attuli, quasi in textu Fuldensi Apologetici scriptum esset *e caelo,* hunc locum cum altero eiusdem paragraphi confundens. Itaque in pagina quoque sequente LÖFSTEDTIO plus crimini

Digitized by Google

dedi, quam commisit. Ergo p. 21 l. 5 ita corrigendum: »Omnibus his tribus locis Apologetici . . . LÖFSTEDT . . . illud *e* damnavit»; item paulo infra l. 12 sqq. sic legendum: »Quare per se nihil est, quod dubitemus, quin Tertullianus in Apologetico tribus locis eandem formam adhibuerit» e. q. s.

P. 22, l. 9 in loco Apol. 23,8 Vulg. lege: *si quid ad dedecus facit.*

P. 24, l. 15 sub V, a, Fuld. in exemplo tertio lege: 47,14.
Ibid. in n. 1, l. 2 lege: Notandus est h. l. progressus quidam.

P. 27, l. 12 sub Nat. lege: II, 17 (RW 133,5).
Ibid. paulo infra sub littera c. addas locum Apologetici alterum, ubi in iisdem vocibus, sed contrarium in modum variant recensiones:

Fuld.	Vulg.
9,14. *quos sanguinem pecudis horrere confiditis.*	9,14. *quos sanguinem pecoris horrere confiditis.*

Digitized by Google

Index nominum et auctorum.

CALLEWAERT = C. CALLEWAERT, Le codex Fuldensis le meilleur manuscrit de l'Apologeticum de Tertullien (Rev. d'hist. et de litt. relig., VII, 1902, p. 322 sqq.).

HARTEL = W. v. HARTEL, Patristische Studien, I—IV (Sitzungsber. der Kais. Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Cl., Bd. 120—121, 1890).

HAVERCAMP = SIG. HAVERCAMP, Q. Sept. Florent. Tertulliani Apologeticus, Lugd. Batav. 1718.

HEINZE = R. HEINZE, Tertullians Apologeticum, Leipzig 1910 (Ber. über die Verhandl. der Königl. Sächs. Ges. der Wiss. zu Leipzig, phil.-hist. Kl., Bd. 62, p. 279 sqq.).

HENEN = P. HENEN, Index verborum, quae Tertulliani Apologetico continentur (Publ. du Musée Belge, 5).

HEUMANN = HEUMANNS Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts, 9te Aufl. von E. SECKEL, Jena 1907.

HOPPE = H. HOPPE, Syntax und Stil des Tertullian, Leipzig 1903.

KELLNER = K. A. H. KELLNER, Tertullians sämtliche Schriften, aus dem Lateinischen übersetzt, Köln 1882.

Krit. Stud. = G. THÖRNELL, Kritiska Studier till Tertullianus' Apologeticum (Eranos 16, Upsaliae 1916, p. 82 sqq.).

KROYMANN (KR.) = AE. KROYMANN, Q. Sept. Florent. Tertulliani opera, p. III (Corp. script. eccles. lat., vol. 47), 1906.

KÜHN.-STEGM. = KÜHNER-STEGMANN, Ausf. Grammatik der Lat. Sprache, Bd. II: Satzlehre, 2. Aufl., Hannover 1912—14.

LÖFSTEDT, Tert. Apol. I = E. LÖFSTEDT, Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht (Lunds Univ. Årsskrift 1915).

LÖFSTEDT, Tert. Apol. II = E. LÖFSTEDT, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Lunds Univ. Årsskrift 1918).

LÖFSTEDT, Tert. III = E. LÖFSTEDT, Zur Sprache Tertullians (Lunds Univ. Årsskrift 1920).

OEHLER (O.) = FR. OEHLER, Quint. Sept. Florent. Tertulliani quae supersunt omnia, I—II, Lipsiae 1853—54.

RAUSCHEN = G. RAUSCHEN, Florilegium patristicum, Bonnae (recensio Apologetici, fasc. VI², 1912; emendationes et adnotationes ad Tert. Apol., fasc. XII, 1919; item recensiones librorum Tertulliani De praescriptione haereticorum, fasc. IV, 1906; De paenitentia et de pudicitia, fasc. X, 1915; De baptismo, fasc. XI, 1916).

Digitized by Google

RAUSCHEN Antikrit.=G. RAUSCHEN, Prof. Heinrich Schrörs und meine Ausgabe von Tertullians Apologetikum, Bonn 1914.

REIFFERSCHEID (RW)=A. REIFFERSCHEID et G. WISSOWA, Q. Sept. Florent. Tertulliani opera, p. I (Corp. script. eccles. lat. vol. 20), 1890.

SCHRÖRS=H. SCHRÖRS, Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologetikum, Leipzig 1914 (Texte und Untersuchungen 40,4).

Stud. Tert. I=G. THÖRNELL, Studia Tertullianea (Upsala Univ. Årsskrift 1917).

Stud. Tert. II=G. THÖRNELL, Studia Tertullianea II (Upsala Univ. Årsskrift 1921).

Stud. Tert. III=G. THÖRNELL, Studia Tertullianea III (Upsala Univ. Årsskrift 1922).

WALTZING=J. P. WALTZING, Tertullien, Apologétique, texte établi d'après la double tradition manuscrite, Liège—Paris 1919. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. XXIII).

WALTZING, Comment.=J. P. WALTZING, Tertullien, Apologetique, II. Commentaire analytique, grammatical et historique, Liège—Paris 1919 (ibid. fasc. XXIV).

WALTZING, Étude=J. P. WALTZING, Étude sur le Codex Fuldensis de l'Apologétique de Tertullien, Liège—Paris 1914—17 (ibid. fasc. XXI).

WOHLEB=L. WOHLEB, Tertullians Apologeticum, in Berl. Phil. Wochenschrift 36, 1916 (nris 17; 19; 20; 26/27; 49—52).

Digitized by Google

Index capitum.

Praefatio . . . . . p. 3

Cap. I. Comparantur discrepantiae recensionum Fuldensis et Vulgatae cum illis, quibus loci gemelli librorum ad Nationes et Apologetici inter se differunt 12

Cap. II. De verbis simplicibus et compositis permutatis 41

Cap. III. De forma orationis in altera recensione breviore, in altera pleniore.

A. De verbo in altera recensione posito, in altera omisso 48

B. De locis nonnullis, ubi altera scriptura ellipsi vel brevitate commendatur, altera vero concinnitate . . 54

Cap. IV. De locis nonnullis, ubi alterius recensionis scriptura aut loco gemello operis Tertullianei ad Nationes aut testimonio scriptoris alicuius posterioris munitur vel muniri falso creditur 64

Cap. V. De locis aliquot singulis, qui ad fidem et veritatem utriusque recensionis, et Fuldensis et Vulgatae, pertinent demonstrandam 74

Cap. VI. De locis nonnullis, ubi textum Fuldensem magis rudem esse minusque perfectum clarius apparet 121

Cap. VII. Fragmentum Fuldense 141

Addenda et corrigenda 145

Digitized by Google

Index locorum.

Apol. 1,4 . . . . . p. 14
1,9 . . . . . 22; 64; 74
1,10 . . . . . 53; 65
1,11 . . . . . 15; 45; 65
2,1 26
2,2 59
2,5 . . . . . 19; 50; 101
2,6 21
2,10 78
2,13 37
2,15 29
2,17 19
3,7 123
4,3 . . . . . 28; 79
4,7 29
5,3 17
5,6 . . . . . 22; 77
6,5 42
6,9 33
6,10 . . . . . 24; 38
7,1 82
7,2 24
7,6 . . . . . 22; 78
7,9 17
7,14 38
8,3 54
8,5 23
9,3 81
9,5 . . . . . 18; 84
9,6 . . . . . 42; 43
9,7 43
9,8 36
9,14 . . . . . 51; 146
9,17 86
9,20 52
Apol. 10,2 . . . . . p. 37
10,3 . . . . . 42 et n. 2
10,9 . . . 20; 36 et n.; 145
10,10 38
11,11 . . . . . 42 et n. 1
12,4 45
13,1 87
13,2 88
13,3 . . . . . 89; 139
14,1 38
14,2 . . . . . 15; 90
14,6 24
14,9 52
15,1 40
15,2 37
15,3 29
15,5 21
15,6 . . . . . 65; 91
16,4 50
16,7 19
16,8 . . . . . 39; 81
16,13 24
17,2 63
17,5 59
18,5 66
19,1 . . . . . 21; 141
19,5 . . . . . 60 n. 1
20,2 36
21,1 . . . . . 21; 92
21,3 52
21,4 . . . . . 59; 68
21,7 19
21,8 83
21,15 128
21,17 . . . . . 37; 69

Digitized by Google

Apol. 21,18 30
21,19 70
21,21 . . . . . 32; 85
21,23 93
21,25 72
21,27 . . . . . 34; 45
21,28 27
21,28–30 93
21,30 30
22,6 . . . . . 16; 43
22,7 . . . . . 20; 80
22,10 . . . . . 22; 27
23,3 25
23,4 . . . . . 21; 100
23,8 . . . . . 22 et n. 1
23,11 . . . . . 16; 62
23,12 33
23,18 102
25,2 . . . . . 26; 35; 104
25,3 108
25,4 29
25,16 19
26,2 23
27,7 35
28,1 14
28,3 50
30,4 27
30,5 19
30,7 37
31,3 55
32,1 . . . . . 13; 121
32,3 110
34,4 . . . . . 25; 51; 132
35,2 . . . . . 28; 31
35,7 . . . . 17 et n.; 23; 110
37,2 14
38,4 51
39,2 60
39,6 . . . . . 37; 53
39,7 63
Apol. 39,8 . . . . . p. 65
39,15 28
40,2 . . . . . 29; 49
40,12 61
40,15 131
41,3 . . . . 12 et n.; 29; 112
41,4 . . . . . 17; 37 et n.
41,5 113
42,6 51
42,7 124
43,2 . . . . . 31; 46; 110
44,3 115
45,1–2 . . . . . 31; 115
45,2 57
45,3 57
45,5 58
46,3 20
46,4 29
46,5 . . . . . 15; 65
46,18 . . . . . 35 et n. 4; 128
47,2 28
47,6 . . . . . 27 et n.; 130
47,9 . . . . . 42 et n. 3
47,11 118
47,12 20
47,14 24
48,2 135
48,6 16
48,12 23
49,5 25
50,5 35
50,6 13
50,9 . . . . . 23; 47

Nat. I, 10 (RW 76,18) 90
I, 11 (RW 81,17) . . . 18 et n. 1

Paen. 6,16 (O. I, 655) . . . 126 et n. 1

Marc. III, 3 (Kr. 380,9) . . 136 et n. 2
IV, 2 (Kr. 426,6) . . . . 96 n.

Digitized by Google

Index rerum et verborum.

Abundantia . . . . . p. 114 sq.; 124; 126 sqq.
Abrupte sententias adiungit . . . . . 84; 115; 139.
adicere . . . . . 77.
adprehendere . . . . . 45.
aestimare=existimare . . . . . 57; 70.
age iam; age nunc . . . . . 86 sq.
agnoscere . . . . . 114.
Allitteratio . . . . . 43; 61; 81 n.; 129; 142 n. 8.
animare . . . . . 143 n. 1.
Antithesis . . . . . 42 n. 1; 69; 98; 117; 123; 129; 131.
ἀπὸ κοινοῦ . . . . . 54 n.; 56 n. 1; 60 n. 1.
ἀπροσδόκητον . . . . . 77; 131.
Appositum cum coniunctione participium vel nomen . . . . . 51 sq.; 55 sq.; 93.
aspicere (ad) . . . . . 99.
Asyndeton bimembre . . . . . 16; 35 cum n. 4; 128.
auctoritas . . . . . 76; 105; 142 n. 7.

canere=praedicare . . . . . 142 n. 1.
Chiasmus . . . . . 36 n.; 60; 92.
Clausula . . . . . 12 n.; 25 n. 4; 38 n.; 42 n. 1; 43; 44; 53; 57; 60 et n. 1; 61; 79; 92; 98; 102; 112 sq.; 115; 123 n.
Concinnitas . . . . . 42 n. 2; 43; 54 sqq.; 142 n. 8.
concurrere=aequari sim. . . . . 142 n. 2.
concutere . . . . . 46.
Conversio sententiarum . . . . . 138; 140.
convenire=invenire . . . . . 125.
converti ad . . . . . 98 sq.
corroborare . . . . . 143 n. 2.
credere Deum, Deo; in Deum, in Deo . . . . . 103 sq.
cultura dei sim. . . . . 34 n. 1.
curare . . . . . 43 sq.

Digitized by Google

daemonia discutere, excutere, exigere, expellere . . . p. 46; 110.
debitum . . . . . 75.
discutere . . . . . 46.

e et *ex* . . . . . 21.
ecce . . . . . 84 sq.
et abundat . . . . . 123.
et (atque) ita . . . . . 122 sq.
etiam membrum alterum adiungit . . . . . 124; 142 n. 3.
evincere (sibi) sim. . . . . 119.
exigere cum acc. c. inf. . . . . 136 sq.

facere cum substantivo notionem verbi circumscribit 31 n. 2; 61.
fiducia=pignus . . . . . 114.
Figura quaedam etymologica . . . . . 25 n. 4; 42 n. 3.

Genetivus, ubi dativum expectes et contra . . . . 76 sqq.

Homoioteleuton . . . . . 31 sq.; 37 n. 38 n. 1; 39; 59; 60; 63; 69; 92; 116.

iam nunc . . . . . 87.
idem spectat ad id, quod in superioribus erat involutum . . . . . 90 n.
id ipsum=idem . . . . . 137.
imponere . . . . . 106 sq.
in Christo Deum cognoscere, colere, credere sim. . . 95; 103 sq.
Inaequalitas membrorum . . . . . 129.
insignia . . . . . 71.
Iurisconsultorum verba vel locutiones . . . . . 79; 88 n. 2; 114; 119; 142 n. 2.
Lusus verborum . . . . . 80; 125 sq.

mentio . . . . . 105 sq.
Mixta orationis forma . . . . . 123 sq.

nec et *ne quidem* . . . . . 14.
nisi plane . . . . . 115.
Novae vocabulorum significationes . . . . . 29 n. 1; 46.
Numerus immutatur . . . . . 126.

obsoletare . . . . . 92.
Ordo verborum . . . . . 36 sqq.; 67; 83; 89 sq.; 109; 123; 124.

Paronomasia . . . . . 58; 130.
Plenior in fine sententiae vel capitis orationis forma 53; 63; 76; 134.
Praepositio neutri adiectivi vice adiectivi vel adverbii adiuncta . . . . . 100 sq.
Praepositio insolentius posita . . . . . 83 sq.

Digitized by Google

Praepositio in altero membro omissa . . . . . p. 122.
Praepositionum acervatio . . . . . 95 sq.
primo quidem . . . . . 89.
procurare . . . . . 44.
proprius . . . . . 97; 127.

rapere (sibi) . . . . . 118 sq.
Relativum, ubi coniunctionem expectes . . . . . 88 sqq.
Repetitio . . . . . 34; 62; 86; 115; 117; 123; 130.
Repetitio vitatur . . . . . 39; 79 sqq.; 132.
res circumloquendi quodam modo ponitur . . . . . 96 sq.

scaena . . . . . 112.
supputare, supputatio . . . . . 141 n. 3.
Synonyma . . . . . 34 sq.; 61; 106 sq.
Synonyma per anaphoram iuncta . . . . . 127 sq.

tradere . . . . . 133.

ut scilicet . . . . . 114 sq.

vinulentia . . . . . 31 et n. 2.

Digitized by Google

UPPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1926 [no. 7]
FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORISKA VETENSKAPER. 4.

DE EPITOMA IUSTINI QUAESTIONES CRITICAE

COMMENTATIO ACADEMICA

SCRIPSIT

AXEL PETERSSON

UPPSALA 1926
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Digitized by Google

Praefatio.

Maximam laudem FRANCISCO RÜHL eam ob rem tribuendam esse inter omnes constat, quod codices antiquiores, qui Iustini Epitomam Historiarum Philippicarum Pompei Trogi continent, commentatione, quae inscribitur 'Die Textesquellen des Justinus' (Jahrb. f. class. Philol. 6. Suppl. pp. 1—160. Leipzig 1872—73), et praef. editionis a. 1886 emissae diligenter digessit. Quorum codicum duo genera esse demonstravit.

Ad alterum solus pertinet cod. Laurentianus 66, 21, olim Casinas (C), saec. XI.

Alterius autem generis codices in tres classes dividere licet. Quarum primam RÜHL Italicam (I), secundam Transalpinam (T) nominavit, tertiam autem, cuius libros manu scriptos ipse investigaverat (cfr praef. editionis p. IX), littera II designavit. Atque codicibus haud paucis huius secundi generis usus est. Quorum fuere

classis Italicae:

cod. Eusebianus (E), saec. X;
cod. Laurentianus 66, 20 (F), saec. XI;
cod. Sessorianus 17 (S), saec. XI;
cod. Vossianus L. Q. 101 (L), saec. XI;

classis Transalpinae:

cod. Parisinus 4950, olim Puteaneus (A), saec. IX;
cod. Sancti Galli (H), saec. IX;
cod. Gissensis, olim Weingartensis (G), saec. IX;
cod. Monacensis 601 (M et K), saec. X;
cod. Vossianus L. Q. 32 (V), saec. IX;
cod. Ashburnhamensis L. 29 (Q), saec. IX;
cod. Franequeranus 24 (R), saec. X vel XI;

Digitized by Google

classis II:
cod. Petropolitanus 422 (Y), saec. IX;
cod. Palatino-Vaticanus 927 (O), scr. a. 1181;
cod. Musei Britannici Additional 19, 906 (P), saec. XIV;
cod. Harleianus 4822 (Z), saec. XIV.

In libris, quos C habet (XVI—XXVI 1, 8 et XXX 2, 8—XLIV 4, 3), edendis RÜHL (praef. p. XIII) id se egisse ait, ut eas lectiones in contextum reciperet, in quibus aut CI aut CT aut CII inter se consentirent; quando autem C contra ITII staret, suum iudicium se secutum. Cum libros, qui in C non extant, recognosceret, in archetypo generis ITII lectiones classium IT vel III fuisse existimavit (v. praef. p. XV), cum, quid archetypus ille habuisset, ubi TII ab I discreparent, ex solis codicibus diiudicari nequiret. Quam difficultatem saepenumero tolli monuit comparato Orosio, quem interdum orationem Iustini imitatum notum est; 'sed cum Orosius quoque', ut verbis ipsius RÜHLII utar, 'haud raro nobis desit, in talibus locis rationem meam secutus sum, ubi ratio nulla erat, classem I'.

Sequitur, ut editio eius ab ea plurimum differat, quam I. IEEP a. 1859 emiserat. Qui plerumque codices A et G classis T secutus erat (cfr praef. eius, p. XIX), cum praesertim ei omnino pauci admodum codices praesto essent.

Sed fuerunt, qui rationem, quam RÜHL inierat, improbarent. Quorum M. PETSCHENIG (Z. f. ö. G. 38 p. 440 sqq., Wien 1887, et BURSIANS Jahresb. 72 p. 51 sqq., Berlin 1893) RÜHLIUM codicem C pluris quam aequum esset fecisse sibi persuaserat, praeterquam quod quae ab ipso RÜHLIO vel ab aliis coniecta essent eum nonnumquam iniuria recepisse iudicavit. Atque A. BRÜNING, qui codicibus Iustini perscrutandis operam dedit (De M. Iuniani Iustini codicibus, Monast. Guestf. 1890), quamquam sententiae RÜHLII hactenus accessit, quod codicem C plurimi aestimavit, tamen iis locis, ubi C deest, ea, quae tantum classium TII communia sunt, defendit. Qua de re monuit (p. 54): 'Id certissimum, testimonium I solius non maioris, ut fecit Ruehlius, putandum quam consensum TII familiarum'. Quem recte disputavisse ratus PETSCHENIG (BURSIANS Jahresb. ibid. p. 61): 'Es steht nunmehr fest', inquit, 'dass I nicht gleich mit TII oder gar höher steht, sondern dass jede der drei Familien ungefähr denselben Wert besitzt'.

Sed in rationem codicum diligentius, credo, inquisivit J. ŠORN. Qui cum ad verba Iustini in integrum restituenda opus esse perspexisset consuetudinem sermonis et huius scriptoris et aliorum posterio-

Digitized by Google

rum considerare, tribus opusculis (Bemerkungen zum Texte des M. Iunianus Iustinus, Laibach 1909; Zur Textkritik des M. Iunianus Iustinus, Marburg a/D. 1910; Weitere Beiträge zur Textkritik des M. Iunianus Iustinus, ibid. 1912) breviter ille quidem fere unumquemque locum perstrinxit, sed usum in primis ipsius Iustini cognoscere studuit. Ac dubium non esse putavit, quin pro fundamento editionis classis T habenda esset. 'Die Lesarten der I- und Π-Klasse sind', ut ait (Bem. p. 1), 'genauer besehen, meistenteils Korrekturen aus der T-Klasse ad instar latinitatis classicae; vollends C ist fast schulmässig nach den genannten Handschriften durchgebessert. Unter solchen Umständen gehen wir am besten so vor, dass wir die durch die Übereinstimmung von IT, TII, TC, ITII und CITII gewonnenen Lesarten für richtige halten' (cfr ibid. p. 12, Textkritik 1910 p. 3). Postremo autem opusculo (Beitr. Textkr. p. 17) sententiam aliquantum mutavit, hoc concludens: 'Einen absoluten Wert der einen oder der anderen Handschriftenklasse zuzuerkennen, geht nicht an ... Daher empfiehlt es sich, den weitgehendsten Eklektizismus der Hs. bei der Textesrezension anzuraten.' Quod ita esse etsi concedo, tamen satis apparere arbitror, codices T saepissime veras lectiones habere.

Atque monitum velim editionem Ieepii, ut quae maiore ex parte his codicibus nitatur, dignam esse, quam summa laude ornemus.

Recentissimus M. Galdi epitomam Iustini edidit (a. 1923). Qui quamquam codici C mea sententia nimium tribuit (cfr praef. editionis, p. XIX), magnopere laudandus est, quod multa, quae Rühl sine iusta causa scripserat, correxit.

Priusquam vero effici potest, ut Iustino quasi omnia sua reddantur, pertractandae sine dubio sunt quaestiones quam plurimae, quae ad usum huius scriptoris pertinent. Quarum nonnullas selegi, de quibus hac commentatione dissererem. Quod si ad veram scripturam uno et altero loco inveniendam non nihil adiuvare mihi contigerit, operam non perdidisse mihi videbor.

Commentationem editurus iis, qui de studiis meis bene meriti sunt, gratias agere velim maximas. Praeceptores enim mei, P. Persson, H. Sjögren, G. Thörnell, qui me omnino doctrina egregia ac singulari benevolentia obstrinxerunt, mihi in hoc opere conscribendo multa optimaque consilia dederunt. Amici quoque, A. Gagnér, J. Svennung, qui mihi in plagulis corrigendis strenue profuerunt, me obligarunt plurimum.

Digitized by Google

SUMMARIUM.

Praefatio III
Summarium VI
Editiones VII
Index librorum VIII
Cap. I. De anacoluthis 1
Cap. II. De concinnitate sermonis 13
Cap. III. De abundantia orationis similibusque rebus 36
1. De sententiis, quarum altera ad alteram abundanter vel explicandi causa additur 36
2. De membris, quorum alterum cum altero abundanter vel explicandi causa iungitur 43
3. De genere quodam epexegeseos 63
4. De alia abundantia varii generis 72
Cap. IV. De collocatione verborum 81
Cap. V. Ad varios locos adnotationes 94
Index rerum et verborum 110
Index locorum 113

Digitized by Google

Editiones.

BONGARSIUS = Iustinus. Trogi Pompeii Historiarum Philippicarum epitoma:. . . emendatior; et prologis auctior. Parisiis . . . 1581.

GRONOVIUS = Iustini Historiae Philippicae Cum integris Commentariis IAC. BONGARSII, FRANC. MODII, MATTH. BERNECCERI, M. Z. BOXHORNII, Is. VOSSII, I. FR. GRONOVII, I. G. GRAEVII, T. FABRI, I. VORSTII, I. SCHEFFERI, . . . Curante ABRAHAMO GRONOVIO. Ed. II. Lugduni Batavorum . . . 1760.

WETZEL-LEMAIRE = Justini Historiarum Philippicarum . . . libri XLIV. Textum Wetzelianum . . . ill. N. E. LEMAIRE. Parisiis . . . 1823.

BENECKE = Iustini Historiae Philippicae. Mit Anm. v. C. BENECKE. Lipsiae . . . 1830.

DÜBNER = Iustini Historiae Philippicae. . . . recognovit . . . FRIDERICUS DUEBNER. Lipsiae . . . 1831.

IEEP = Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma. Recensuit IUSTUS IEEP. Lipsiae . . . 1859.

RÜHL = M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi ex recensione FRANCISCI RUEHL. Accedunt prologi in Pompeium Trogum ab ALFREDO DE GUTSCHMID recensiti. Lipsiae . . . 1886 (1915).

GALDI = M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Recognovit, praefatus est, appendicem criticam adiecit MARCUS GALDI. — Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum moderante CAROLO PASCAL. N. 43. Augustae Taur. 1923.

Digitized by Google

Index librorum.

Act. Erlang. = Acta seminarii philologici Erlangensis. Ediderunt I. Müller et A. Luchs. I—V. Erlangae 1878—1891.

Ahlberg = A. W. Ahlberg, Prolegomena in Sallustium (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles handlingar. Fjärde följden, XIII: 2). Göteborg 1911.

Allgayer = J. Ph. Krebs, Antibarbarus der lateinischen Sprache. Anhang: Zusätze und Berichtigungen von F. X. Allgayer. Frankfurt a. M. 1862.

Antibarb. = J. Ph. Krebs, Antibarbarus der lateinischen Sprache. 7. Aufl. von J. H. Schmalz. I—II. Basel 1905—1907.

Arch. = Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik, hrsg. von E. Wölfflin. I—XV. Leipzig 1884—1908.

Ax = J. Ax, De anacoluthis Plautinis Terentianisque. Diss. Monasterii 1903.

Baehrens, W. A. = W. A. Baehrens, Beiträge zur lateinischen Syntax. Philol. Suppl. XII (1912) p. 233—556.

Benesch = I. Benesch, De casuum obliquorum apud M. Iunianum Iustinum usu. Diss. Vindobonae 1889.

Brüning = A. Brüning, De M. Iuniani Iustini codicibus. Diss. Monasterii Guestfalorum 1890.

Bursians Jahresb. = Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, begründet von C. Bursian. Leipzig 1875 —.

Castiglioni 1923—1925 = L. Castiglioni, Studi intorno alle 'Storie Filippiche' di Giustino. ΜΟΥΣΕΙΟΝ, Rivista di Antichità, dir. da N. Terzaghi e M. Di Martino Fusco. Anno I. Fasc. II p. 99—114. Fasc. III p. 223—236. Fasc. IV p. 272—298. Napoli 1923. — Anno II. Fasc. I p. 50—58. Napoli 1924. — Anno II. Fasc. II p. 103—114. Fasc. III p. 138—154. Fasc. IV p. 205—226. Napoli 1925.

Draeger, Synt. u. Stil = A. Draeger, Über Syntax und Stil des Tacitus. 3. Aufl. Leipzig 1882.

Dressler = F. Dressler, Constructionswechsel und Inconcinnität bei den römischen Historikern. Progr. Wien 1897.

Eichert = O. Eichert, Vollständiges Wörterbuch zur Philippischen Geschichte des Justinus. Hannover 1882.

Eranos = Eranos. Acta philologica Suecana. Upsaliae-Gotoburgi 1896—.

Digitized by Google

FISCHER = F. FISCHER, De elocutione Iustini. Diss. Halis Saxonum 1868.
FORCELLINI = Lexicon totius latinitatis J. FACCIOLATI, ÆG. FORCELLINI et J. FURLANETTI cura ... lucubratum, nunc demum ... auctius emendatius melioremque in formam redactum, curante Doct. FR. CORRADINI. I—IV. Patauii 1864—1887.
FRIGELL, Proleg. XXIII = A. FRIGELL, Prolegomena in T. Livii librum XXIII. Gothae 1885.
GALDI, Abund. = M. GALDI, De usu abundantiae seu pleonasmi apud Iustinum. Alma Roma, a. IV fasc. VIII. Romae 1917.
——, Vind. = M. GALDI, Vindiciae Epitomae Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Rivista Indo-Greco-Italica ... Periodico trimestrale ... diretto da F. RIBEZZO. Anno IV. Fascicolo III e IV, p. 27—40. Napoli 1920.
GEORGES = Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch ... ausgearb. von K. E. GEORGES. 8. Aufl. von H. GEORGES. I—II. Hannover u. Leipzig 1913—1918.
GERBER-GREEF = Lexicon Taciteum. Ediderunt A. GERBER et A. GREEF. Lipsiae 1903.
Glotta = Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen.
HAGENDAHL, Abund. = H. HAGENDAHL, De abundantia sermonis Ammianei. Eranos, vol. XXII p. 161—216.
HAMMELRATH = J. HAMMELRATH, Grammatisch-stilistische Beiträge zu den prosaischen Schriften des L. Annaeus Seneca. Progr. Emmerich 1895.
HELLWIG = P. HELLWIG, Über den Pleonasmus bei Cäsar. Progr. Berlin 1889.
HORN = F. HORN, Zur Geschichte der absoluten Partizipialkonstruktionen im Lateinischen. Diss. Lund 1918.
Hum. Vet. = Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 1890—.
Jahrb. f. class. Philol. = Jahrbücher für classische Philologie. Herausgegeben von A. FLECKEISEN. Leipzig.
KÖHLER = U. KÖHLER, Kritisches zu Justinus. Jahrb. f. class. Philol. XI (1865) p. 427—430.
KOZIOL = H. KOZIOL, Der Stil des L. Apuleius. Wien 1872.
KRAH = E. KRAH, Beiträge zur Syntax des Curtius. I—II. Progr. Insterburg 1886—1887.
K.-ST. II 1, 2 = Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache von R. KÜHNER. Zweiter Band: Satzlehre. Zweite Auflage in zwei Teilen neubearbeitet von C. STEGMANN. Hannover 1912—1914.
KÜHNAST = L. KÜHNAST, Die Hauptpunkte der livianischen Syntax. 2. Aufl. Berlin 1872.
LANDGRAF, Komm. = G. LANDGRAF, Kommentar zu Ciceros Rede pro Sex. Roscio Amerino. 2. Aufl. Berlin 1914.
LEBRETON, Études = J. LEBRETON, Études sur la langue et la grammaire de Cicéron. Paris 1901.

Digitized by Google

Leo, Anal. Plaut. I—III = F. Leo, Analecta Plautina de figuris sermonis. I—III. Progr. Gottingae 1896, 1898, 1906.

Lessing = Scriptorum historiae Augustae Lexicon, confecit C. Lessing. Lipsiae 1901—1906.

Lindsay = W. M. Lindsay, An introduction to latin textual emendation based on the text of Plautus. London 1896.

Löfstedt, Per. Aeth. = E. Löfstedt, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache. Uppsala 1911.

——, Tert. Apol. 1915 = E. Löfstedt, Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht (Lunds Universitets Årsskrift. Ny följd. Afd. 1. Bd 11 Nr 6). Lund 1915.

Lupus = B. Lupus, Der Sprachgebrauch des Cornelius Nepos. Berlin 1876.

Madvig, Adv. crit. I—II = I. N. Madvigii Adversaria critica ad scriptores graecos et latinos. Vol. I. De arte coniecturali. Emendationes graecae. Hauniae 1871. — Vol. II. Emendationes latinae. Hauniae 1873.

Merguet, Lex. Red. Cic. = H. Merguet, Lexikon zu den Reden des Cicero. I—IV. Jena 1877 — 1884.

Meusel, Beitr. Krit. = Caesar. Beiträge zur Kritik des Bellum Gallicum von H. Meusel. Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin. 20. Jahrg. p. 214—391. Berlin 1894.

——, Lex Caes. = H. Meusel, Lexicon Caesarianum. I—II (1—2). Berolini 1887—1893.

Mnem. = Mnemosyne. Tijdschrift voor Classieke Litteratuur, onder Redactie van Dr. E. J. Kiehl, Dr. E. Mehler, Dr. S. A. Naber. Leyden 1852—.

Müller = J. Müller, Der Stil des aelteren Plinius. Innsbruck 1883.

Müllers Handbuch = Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft in systematischer Darstellung . . . herausgegeben von Dr. Iwan von Müller. München.

Näg.-Müll. = K. F. von Nägelsbach's Lateinische Stilistik. 9. Aufl. von I. Müller. Nürnberg 1905.

Neue-Wagener = Formenlehre der lateinischen Sprache von F. Neue. 3. Aufl. von C. Wagener. I—IV. Leipzig 1892—1905.

Norden, Kunstprosa = E. Norden, Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. I. Dritter Abdruck. Leipzig-Berlin 1915. II. Zweiter Abdruck. Leipzig-Berlin 1909.

——, Min. Fel. = E. Norden, De Minucii Felicis aetate et genere dicendi. Progr. Greifswald 1897.

——, Verg. Aen. = P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI erklärt von E. Norden. 2. Aufl. Leipzig, Berlin 1916.

Paucker = C. v. Paucker, Über justinische Syntax. Z. f. ö. G. XXXIV p. 321—341. Wien 1883.

Pauly-Wissowa = Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertums-

Digitized by Google

wissenschaft. Neue Bearbeitung, hrsg. von G. Wissowa. Stuttgart 1894 —.
Philol. = Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum. Göttingen, Leipzig.
Preuss = S. Preuss, De bimembris dissoluti apud scriptores Romanos usu sollemni. Edenkoben 1881.
Rhein. Mus. = Rheinisches Museum für Philologie. Bonn.
Rühl, Textesqu. = F. Rühl, Die Textesquellen des Justinus. Jahrb. f. class. Philol. 6. Supplementband p. 1—160. Leipzig 1872—1873.
Ruhnken = D. Ruhnkenii in Iustini Historias Philippicas emendationes ineditae. Mnem. II (1853) p. 252—256.
Schanz = M. Schanz, Geschichte der römischen Litteratur. I—IV. München 1907 sqq. (Müllers Handbuch VIII).
Schmalz = J. H. Schmalz. Syntax und Stilistik. 4. Aufl.. München 1910 (Müllers Handbuch II: 2 p. 303 sqq.).
Seck = F. Seck, De Pompei Trogi sermone. I—II. Progr. Constantiae 1881—1882.
Sjögren, Comm. Tull. = H. Sjögren, Commentationes Tullianae. De Ciceronis epistulis ad Brutum, ad Quintum fratrem, ad Atticum quaestiones. Upsaliae 1910.
——, Fut. = H. Sjögren, Zum Gebrauch des Futurums im Altlateinischen (Hum. Vet. 9: 5). Uppsala 1906.
——, Part. cop. = H. Sjögren, De particulis copulativis apud Plautum et Terentium quaestiones selectae. Diss. Upsaliae 1900.
——, Tull. IV = H. Sjögren, Tulliana IV. Eranos, vol. XVI p. 1—50. Upsaliae—Gotoburgi 1916.
Sommer = F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. 2. und 3. Aufl. Heidelberg 1914.
——, Krit. Erl. = F. Sommer, Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1914.
Šorn, Beitr. Synt. = J. Šorn, Weitere Beiträge zur Syntax des M. Iunianus Iustinus. Progr. Laibach 1902.
——, Beitr. Textkr. = J. Šorn, Weitere Beiträge zur Textkritik des M. Iunianus Iustinus. Progr. Marburg a/D. 1912.
——, Bem. = J. Šorn, Bemerkungen zum Texte des M. Iunianus Iustinus. Progr. Laibach 1909.
——, Präp. = J. Šorn, Über den Gebrauch der Präpositionen bei M. Iunianus Iustinus. Progr. Laibach 1894.
——, Textkr. = J. Šorn, Zur Textkritik des M. Iunianus Iustinus. Progr. Marburg a/D. 1910.
Steele = R. B. Steele, Chiasmus in Sallust, Caesar, Tacitus and Justinus. Diss. Northfield, Minn. 1891.
Strena phil. Ups. = Strena philologica Upsaliensis. Festskrift tillägnad Professor Per Persson på hans 65-årsdag nyårsafton 1922. Uppsala 1922.
Svennung = J. Svennung, Orosiana. Syntaktische, semasiologische und kritische Studien zu Orosius. Diss. Uppsala. (UUÅ 1922: 5).

Digitized by Google

TEUFFEL = W. S. TEUFFELS Geschichte der römischen Literatur. Neu bearb. von W. KROLL und F. SKUTSCH. Leipzig, Berlin. I. 6. Aufl. 1916. — II. 7. Aufl. 1920. — III. 6. Aufl. 1913.

Thes. = Thesaurus linguae Latinae editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis. Lipsiae 1900—.

THÖRNELL, Stud. Paneg. = G. THÖRNELL, Studia Panegyrica. Diss. Upsaliae (UUÅ) 1905.

——, Stud. Tert. I = G. THÖRNELL, Studia Tertullianea (UUÅ 1917: 3). Uppsala 1918.

——, Stud. Tert. II = G. THÖRNELL, Studia Tertullianea II (UUÅ 1921: 1). Uppsala 1920.

——, Stud. Tert. III = G. THÖRNELL, Studia Tertullianea III (UUÅ 1922: 6). Uppsala 1922.

TIDNER = E. TIDNER, De particulis copulativis apud Scriptores Historiae Augustae quaestiones selectae. Diss. Uppsala (UUÅ 1922: 3).

UUÅ = Uppsala Universitets Årsskrift. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper.

VAHLEN, Opusc. = I. VAHLENI Opuscula Academica. I—II. Lipsiae 1907—1908.

WALDE = A. WALDE, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. Heidelberg 1910.

WENTZEL = H. WENTZEL, De infinitivi apud Iustinum usu. Diss. Rostoch. Berolini 1893.

W. kl. Ph. = Wochenschrift für klassische Philologie. Berlin.

VOGEL-WEINHOLD, Sprachgebrauch = Kurze Übersicht über den Sprachgebrauch des Q. Curtius. Q. Curti Rufi Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt . . . erkl. von TH. VOGEL 1. Bändchen: Buch III—V. 4. Aufl. von A. WEINHOLD. P. 171—217. Leipzig 1903.

WOPKENS = THOMAE WOPKENSII in Iustini Historias Philippicas animadversiones criticae. Miscellaneae observationes criticae novae in auctores veteres et recentiores. Tomi X—XII. Amstelaedami 1751.

ZANDER = C. ZANDER, Eurythmia vel compositio rythmica prosae antiquae. I—III. Lund 1910—1914.

Z. f. ö. G. = Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien.

Digitized by Google

Cap. I.

De anacoluthis.

In anacoluthis, quae haud pauca apud Iustinum inveniuntur, editores (et praecipue quidem RÜHL) interdum sine iusta causa offenderunt. Quae eo minus necesse est aspernari, quod optimos quoque scriptores eandem incuriam nonnumquam admisisse inter omnes constat.[1] Anacoluthorum autem varia genera, quae apud hunc scriptorem exstant, iam perstrinxit FISCHER (p. 57 sqq.), qui tamen varios locos non satis explicavit nec memoriae codicum, ut qui nondum digesti essent, rationem habuit. Quod cum ita sit, nonnulla addenda esse mihi persuasi.

Atque ab hoc loco exordiri velim: 12, 14, 1 sqq. *Auctor insidiarum Antipater fuit, qui cum carissimos amicos eius interfectos videret, ... se ... non tam gratum apud regem quam invidiosum esse, a matre quoque eius Olympiade variis se criminationibus vexatum. Huc accedebant ante paucos dies supplicia in praefectos devictarum nationum crudeliter habita. Ex quibus rebus se quoque a Macedonia ... ad poenam vocatum arbitrabatur. Igitur ad occupandum regem Cassandrum filium ... subornat* e. q. s.

Sic codices. Quod sententia primaria, ad quam pertineat enuntiatio secundaria quae est *cum ... videret*, desideratur, recte FISCHER (p. 58) monuit hunc locum eiusdem generis esse atque 43, 4, 3, de quo infra p. 4 sq. disputabo. IEEP *qui cum*, quod in codicibus legitur, merito servaverat. Qua scriptura reiecta cum RÜHL *quippe cum* scripsisset[2], GALDI auctoritatem librorum sequi ausus est.

[1] Cfr SCHMALZ p. 658 sq., K.-ST. II 2 p. 584 sq.

[2] His particulis Iustinum alibi usum esse concedo (2, 1, 3; 19, 3, 5; 41, 1, 12). Quae veteres quidam editores coniecissent, RÜHL praef. (ad l.) commemoravit.

Digitized by Google

Contextum autem verborum BENECKE *huc accedebant . . . arbitrabatur* lineolis interponens ita explicavit[1]: '*qui* gehört zu dem nachher folgenden Satz mit *igitur* § 6, welche Partikel nach dem langen Zwischensatz, der die Construction gestört hat, dazu dient, in die ordentliche Construction wieder einzulenken'. Sed quamquam voculam *igitur* interdum ad id adhiberi negandum non est[2], tamen quis non videt scriptorem verbis *ex quibus rebus* omnes causas complecti, de quibus Antipater se ad poenam vocatum arbitrabatur? Sequitur, ut Iustinus anacoluthon evitaturus fuerit, si haec fere scripsisset: *Auctor insidiarum Antipater fuit, qui, cum . . . videret . . . se . . . vexatum, etiam supplicia ante paucos dies in praefectos . . . habita, se quoque . . . ad poenam vocatum arbitrabatur.*

Dubito autem, an alius locus ad hoc anacoluthon firmandum nonnihil valeat, ubi pronomen relativum quid sibi velit, haud dissimiliter quaerere possis: 3, 5, 8 sq. *Sed reges Lacedaemoniorum, ne contra fortunam pugnando maiora detrimenta civitati infunderent, reducere exercitum voluerunt, cui interveniens Tyrtaeus, qui composita carmina exercitui pro contione recitavit, in quibus hortamenta virtutis, damnorum solacia, belli consilia conscripserat. Itaque tantum ardorem militibus iniecit, ut* e. q. s.

Quem locum quo saepius mecum considero, eo certius habeo hanc scripturam, quae in VQR exstat, veram esse.[3] Sed editores libris I (et II) confisi *nisi intervenisset* scripserunt.[4] Quod si in archetypo inventum esset, neminem credo mutaturum fuisse. Ellipsis enim illa (*reducere exercitum voluerunt*, sc. *et reduxissent, nisi intervenisset*) librario Latinae linguae perito mira videri vix poterat.[5] Neque erat, cur *cui interveniens* substituendum esset. Sed satis apparet hoc, si ab ipso scriptore profectum esset, a librariis pro falso haberi potuisse. Quae cum ita sint, locum, de quo supra egi (12, 14, 1), intuens, ubi pronomen *qui* velut oblivioni datur, adducor, ut suspicer scriptorem haec fere dicere in animo habuisse: *Sed reges Lacedaemoniorum . . . reducere exercitum voluerunt, cui interveniens Tyrtaeus, qui . . . recitavit, in quibus . . . conscripserat, tantum ardorem iniecit, ut* e. q. s., sed, cum uberius disserens ad *cui interveniens Tyrtaeus* duo enun-

[1] IEEP (comm. crit. p. 74) idem sentiebat.
[2] Cfr similem usum voculae *itaque* (p. 3).
[3] *Intervens*, quod Q^1 habet, ex *interveniens* esse ortum nemo non videt.
[4] Cod. II a libris I paulum differunt (v. adn. crit. RÜHLII).
[5] Cfr K.-ST. II 2 p. 404.

Digitized by Google

tiata relativa adiunxisset, pronominis quod est *cui* oblitum esse. Iam veri simile fit librarium archetypi codicum I (et II) *nisi intervenisset* supponendo verba scriptoris corrigere iniuria instituisse. Quod autem A^1HG^1 *nisi qui intervenisset* habent, haud scio an ex confusione quadam utriusque lectionis (*qui* pro *cui* posito[1]) natum sit.

Sed fortasse putaverit aliquis voculam *itaque* prohibere, quominus scripturam librorum VQR pro vera accipiamus, cum STEGMANNIO[2] dubitans, scriptoresne latini hac particula usi sint, cum longius evagati ad propositum reverti vellent. Monere autem velim hunc locum Livianum similiter se habere[3]: 2, 12, 2 *expugnaturum se urbem spem Porsinna habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui indignum videbatur populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum saepe exercitus fuderit, itaque magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra constituit.* Quem locum quod STEGMANN 'anakolutisch und vielleicht verdorben' iudicat, codicum testimonio *itaque* comprobatur, quam particulam MADVIG (in ed.), ut mea fert opinio, sine iusta causa delevit.[4] Atque *cum* illud post *habebat* positum 'inversum' q. v. est et indicativum (*constituit*) flagitat. Nullam igitur offensionem movens Livius scribere potuit *cum C. Marius ... fuderit, magno ... ratus, primo ... constituit*, sed *itaque* ad orationem, quae velut ultra terminos evagata erat, revocandam adhibuit.[5]

Nec MADVIGIO assentior Cic. fin. 1, 6, 19, ubi legitur *Deinde ibidem homo acutus, cum illud occurreret, si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore, ut atomus altera alteram posset attingere, itaque attulit rem commenticiam* e. q. s., fortasse verbum aliquod praetermissum esse, cuius subiectum esset *homo acutus*.[6] Quod

---

[1] Cfr LINDSAY p. 74.

[2] K.-ST. II 2 p. 132.

[3] Nisi quod apud Iustinum, etsi *cui*, sc. exercitui, sufficit, perspicuitatis causa additur *militibus*. Iterationem variationemque huiusmodi attigerunt K.-ST. II 2 p. 588 sq.

[4] De scriptura codicum OD v. adn. crit. editionis, quam emiserunt CONWAY et WALTERS, Oxonii 1914.

[5] Cfr M. MÜLLER-W. HERAEUS (ad. l.).

[6] De hoc loco copiose disputavit F. GUSTAFSSON, De Ciceronis primo de finibus bonorum et malorum libro quaestiones, Helsingforsiae 1878, p. 45 sqq. Cfr etiam E. I. G. SCHUPPE, De anacoluthis Ciceronianis, Berolini 1860, p. 79 sqq.

Digitized by Google

Contextum autem verborum BENECKE *huc accedebant ... arbitrabatur* lineolis interponens ita explicavit[1]: '*qui* gehört zu dem nachher folgenden Satz mit *igitur* § 6, welche Partikel nach dem langen Zwischensatz, der die Construction gestört hat, dazu dient, in die ordentliche Construction wieder einzulenken'. Sed quamquam voculam *igitur* interdum ad id adhiberi negandum non est[2], tamen quis non videt scriptorem verbis *ex quibus rebus* omnes causas complecti, de quibus Antipater se ad poenam vocatum arbitrabatur? Sequitur, ut Iustinus anacoluthon evitaturus fuerit, si haec fere scripsisset: *Auctor insidiarum Antipater fuit, qui, cum ... videret ... se ... vexatum, etiam supplicia ante paucos dies in praefectos ... habita, se quoque ... ad poenam vocatum arbitrabatur.*

Dubito autem, an alius locus ad hoc anacoluthon firmandum nonnihil valeat, ubi pronomen relativum quid sibi velit, haud dissimiliter quaerere possis: 3, 5, 8 sq. *Sed reges Lacedaemoniorum, ne contra fortunam pugnando maiora detrimenta civitati infunderent, reducere exercitum voluerunt, cui interveniens Tyrtaeus, qui composita carmina exercitui pro contione recitavit, in quibus hortamenta virtutis, damnorum solacia, belli consilia conscripserat. Itaque tantum ardorem militibus iniecit, ut* e. q. s.

Quem locum quo saepius mecum considero, eo certius habeo hanc scripturam, quae in VQR exstat, veram esse.[3] Sed editores libris I (et II) confisi *nisi intervenisset* scripserunt.[4] Quod si in archetypo inventum esset, neminem credo mutaturum fuisse. Ellipsis enim illa (*reducere exercitum voluerunt*, sc. *et reduxissent, nisi intervenisset*) librario Latinae linguae perito mira videri vix poterat.[5] Neque erat, cur *cui interveniens* substituendum esset. Sed satis apparet hoc, si ab ipso scriptore profectum esset, a librariis pro falso haberi potuisse. Quae cum ita sint, locum, de quo supra egi (12, 14, 1), intuens, ubi pronomen *qui* velut oblivioni datur, adducor, ut suspicer scriptorem haec fere dicere in animo habuisse: *Sed reges Lacedaemoniorum ... reducere exercitum voluerunt, cui interveniens Tyrtaeus, qui ... recitavit, in quibus ... conscripserat, tantum ardorem iniecit, ut* e. q. s., sed, cum uberius disserens ad *cui interveniens Tyrtaeus* duo enun-

[1] IEEP (comm. crit. p. 74) idem sentiebat.
[2] Cfr similem usum voculae *itaque* (p. 3).
[3] *Intervens*, quod Q^1 habet, ex *interveniens* esse ortum nemo non videt.
[4] Cod. II a libris I paulum differunt (v. adn. crit. RÜHLII).
[5] Cfr K.-ST. II 2 p. 404.

Digitized by Google

tiata relativa adiunxisset, pronominis quod est *cui* oblitum esse. Iam veri simile fit librarium archetypi codicum I (et II) *nisi intervenisset* supponendo verba scriptoris corrigere iniuria instituisse. Quod autem A^1HG^1 *nisi qui intervenisset* habent, haud scio an ex confusione quadam utriusque lectionis (*qui* pro *cui* posito[1]) natum sit.

Sed fortasse putaverit aliquis voculam *itaque* prohibere, quominus scripturam librorum VQR pro vera accipiamus, cum STEGMANNIO[2] dubitans, scriptoresne latini hac particula usi sint, cum longius evagati ad propositum reverti vellent. Monere autem velim hunc locum Livianum similiter se habere[3]: 2, 12, 2 *expugnaturum se urbem spem Porsinna habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui indignum videbatur populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum saepe exercitus fuderit, itaque magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra constituit.* Quem locum quod STEGMANN 'anakolutisch und vielleicht verdorben' iudicat, codicum testimonio *itaque* comprobatur, quam particulam MADVIG (in ed.), ut mea fert opinio, sine iusta causa delevit.[4] Atque *cum* illud post *habebat* positum 'inversum' q. v. est et indicativum (*constituit*) flagitat. Nullam igitur offensionem movens Livius scribere potuit *cum C. Marius ... fuderit, magno ... ratus, primo ... constituit,* sed *itaque* ad orationem, quae velut ultra terminos evagata erat, revocandam adhibuit.[5]

Nec MADVIGIO assentior Cic. fin. 1, 6, 19, ubi legitur *Deinde ibidem homo acutus, cum illud occurreret, si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore, ut atomus altera alteram posset attingere, itaque attulit rem commenticiam* e. q. s., fortasse verbum aliquod praetermissum esse, cuius subiectum esset *homo acutus.*[6] Quod

[1] Cfr LINDSAY p. 74.

[2] K.-St. II 2 p. 132.

[3] Nisi quod apud Iustinum, etsi *cui*, sc. exercitui, sufficit, perspicuitatis causa additur *militibus*. Iterationem variationemque huiusmodi attigerunt K.-St. II 2 p. 588 sq.

[4] De scriptura codicum OD v. adn. crit. editionis, quam emiserunt CONWAY et WALTERS, Oxonii 1914.

[5] Cfr M. MÜLLER-W. HERAEUS (ad. l.).

[6] De hoc loco copiose disputavit F. GUSTAFSSON, De Ciceronis primo de finibus bonorum et malorum libro quaestiones, Helsingforsiae 1878, p. 45 sqq. Cfr etiam E. I. G. SCHUPPE, De anacoluthis Ciceronianis, Berolini 1860, p. 79 sqq.

Digitized by Google

autem (in ed.) de hoc loco docuit: 'nulla omnino hic est periodi talis inflexio, ut in viam revocanda fuerit; protasi brevi subicitur apodosis, ne minima quidem sententia interposita', facere non possum, quin mirer virum doctissimum fefellisse re vera satis multa esse interposita, haec dico: *si omnia . . . attingere.* Nec mihi persuadet USENER[1], quocum facit SCHICHE (in ed.), vocabulum unum et alterum, quod post *itaque* positum fuisset, excidisse. Sed potius VAHLENIO assentior Ciceronem *itaque* usurpando perperam orationem continuavisse, 'quasi' ut ait, 'non praemisisset *homo acutus, cum occurreret*, sed illa potius *deinde ibidem homini acuto occurrit*'.[2] Omnia autem recte se habent, modo *itaque* similiter atque *igitur* et *ergo*[3] post anacoluthon ad sermonem revocandam adhiberi concedamus.

Conferamus velim etiam Iust. 3, 4, 3 sqq. *Itaque cum . . . revocarentur, veriti ne . . . nocerent (quippe . . . nullam esse), itaque legunt* e. q. s., ubi *itaque* non multo aliter usurpatur, quamquam haud scio an eadem particula, quae in initio periodi posita est, ante sententiam primariam perspicuitatis causa repetatur.[4]

Enuntiatio primaria, ut videtur, deest 43, 4, 3 sqq.: *Mortuo rege Nanno Segobrigiorum, a quo locus acceptus condendae urbis* (sc. Massiliae) *fuerat, cum regno filius eius Comanus successisset, adfirmante quodam regulo quandoque Massiliam exitio finitimis populis futuram, opprimendamque in ipso ortu, ne mox validior ipsum obrueret. Subnectit et illam fabulam: canem aliquando . . . vindicasse. Non aliter Massilienses, qui nunc inquilini videantur, dominos quandoque regionum futuros. His incitatus rex insidias Massiliensibus struit.*

Sic traditur. Anacoluthon iam DÜBNER animadvertit; v. etiam FISCHER p. 59 (et supra p. 1).[5] Sed RÜHL et GALDI, etsi sine dubio nihil omissum est, lacunam post *successisset* indicant. Contextus autem sermonis fabula illa inserenda interrumpitur. Quod fabula docet (§ 5 *Non aliter Massilienses . . . dominos quandoque regionum futuros*), idem est, quod paulo ante accusativo cum infinitivo exprimitur (§ 3 *quandoque Massiliam exitio finitimis populis futuram*); enuntiatio vero pri-

[1] Cfr librum eius, qui inscribitur Epicurea, Lps. 1887, p. 199.
[2] De hoc loco Opusc. II p. 344 sqq. copiose egit.
[3] Cfr K.-ST. II 2 p. 137 (*igitur*) et 144 (*ergo*).
[4] Cfr BENECKE (ad l.), FISCHER p. 59.
[5] Hoc genus anacoluthorum K.-ST. II 2 p. 587 (5) commemorarunt.

Digitized by Google

maria, quae desideratur, sequitur § 6: *His incitatus rex insidias Massiliensibus struit.*[1]

Mihi quidem non alienum videtur, si mollire quodam modo velis anacoluthon, *subnectit . . . futuros* uncis intercludere: *Mortuo rege Nanno . . . cum . . . Comanus successisset, adfirmante quodam regulo, quandoque . . . obrueret (subnectit et illam fabulam: canem . . . liceret, ad postremum . . . vindicasse; non aliter . . . futuros) his incitatus rex . . . struit.* Sic forsitan distinguere liceat.

Est enim, ubi apud hunc scriptorem sententias vel membra interponi editores non viderint. Velut interpositionem his locis esse crediderim: 2, 2, 10 sqq. *Haec continentia illis* (i. e. Scythis) *morum quoque iustitiam edidit nihil alienum concupiscentibus (quippe ibidem divitiarum cupido est, ubi et usus; atque utinam reliquis mortalibus similis moderatio abstinentiaque alieni foret: profecto non tantum bellorum per omnia saecula . . . continuaretur, neque plus hominum ferrum et arma quam naturalis fatorum condicio raperet), prorsus ut admirabile videatur hoc illis naturam dare, quod Graeci longa sapientium doctrina . . . consequi nequeunt.*[2] — 8, 1, 4 sqq. *Causa et origo huius mali Thebani fuere, qui, cum rerum potirentur, . . . victos armis Lacedaemonios et Phocenses, quasi parva supplicia caedibus et rapinis luissent, apud commune Graeciae concilium superbe accusaverunt (Lacedaemoniis crimini datum, quod arcem Thebanam indutiarum tempore occupassent, Phocensibus, quod Boeotiam depopulati essent), prorsus quasi post arma et bellum locum legibus reliquissent* (sc. Thebani). — Atque 8, 2, 8 sqq. TII veram scripturam habere probabile est: *Sed Athenienses audito belli eventu, ne in Graeciam Philippus transiret, angustias Thermopylarum pari ratione sicuti antea advenientibus Persis occupavere, sed nequaquam*

[1] De hoc loco perperam iudicat W. A. BAEHRENS (Glotta IV p. 267 adn. 2) ablativum absolutum qui est *adfirmante quodam regulo*, ubi participium coniunctum exspectes, usurpari existimans et *adfirmante quodam regulo quandoque Massiliam exitio finitimis populis futuram . . . subnectit et illam fabulam* scribens. Neque enim in verbis *subnectit* e. q. s. primaria, quae requiritur, sententia inest, sed haec addens Iustinus a proposito aberrat, ad quod § 6 (*His incitatus* e. q. s.) revertitur.

[2] De consecutione temporum (*edidit — videatur*) cfr K.-ST. II 2 p. 187 et hos locos: 2, 1, 2 sqq. *nec virorum magis quam feminarum virtutibus claruere, . . . prorsus ut . . . incertum sit;* 41, 1, 6 *Postremum Macedonibus . . . servierunt, ut cuivis mirum videatur.* Durior autem est consecutio 9, 7, 14 *Quae omnia ita palam facta sunt, ut timuisse videatur* e. q. s.

Quod interpositio a particula *quippe* incipit, v. p. 6 adn. 2.

Digitized by Google

simili aut virtute aut causa (*siquidem tunc pro libertate Graeciae, nunc pro sacrilegio publico, tunc a rapina hostium templa vindicaturi, nunc adversus vindices templorum raptores defensuri*), *aguntque propugnatores sceleris, cuius turpe erat alios vindices fuisse.* Ubi IEEP et GALDI ex ΠΙ *aguntque* scripserunt, RÜHL autem, quod in I legitur, *agunt* sine iusta causa recepit. Quod si *siquidem ... defensuri* uncis interponitur, haec sententia velut artius cum illa conectitur.[1] — Ac forsitan 14, 3, 5, praesertim ubi *et ... et* inter se respondeant, *quippe ... caesa* recte et iure intercludamus: *Nam et virtute eos superiores fuisse adfirmabat* (*quippe ab his V milia hostium caesa*), *et si in bello perstent, ultro hostes pacem petituros.*[2]

---

[1] Prior sententia posteriore explicatur, cuius rei exempla non pauca p. 42 afferam. — Iustinum interdum tempora variasse (ut hoc loco *occupavere — agunt*) FISCHER (p. 45 sq.), PETSCHENIG (BURSIANS Jahresb. 72 p. 51, Berlin 1893), CASTIGLIONI (1923 p. 100 sq.) ostenderunt. Cfr ŠORN, Beitr. Synt. p. 6.

[2] Usum interpositionum, qui apud varios scriptores exstat, SCHMALZ p. 658 perstrinxit. Qui p. 493 monuit varias particulas ad interpositionem adiungendam adhiberi. Atque apud Iustinum usurpantur *nam* praef. 4; 3, 1, 2; 5, 9, 4; 7, 1, 11; 16, 4, 17; 18, 3, 4; 20, 3, 4; 24, 4, 3; 37, 1, 5; *enim* 3, 4, 8; 6, 6, 10; 18, 3, 9; *quippe* 2, 2, 10 (v. p. 5); 3, 4, 4; 14, 3, 5 (v. supra); *siquidem* 8, 2, 9 (v. supra). Dissolute interpositio adicitur 8, 1, 5 (v. p. 5).

Quo usu perspecto fortasse inutile non erit de loco Curtiano mentionem facere, ubi periodum, quae a *quippe* incipit, interpositam esse puto. Quem locum paulo uberius exscribo, quo facilius contextus orationis percipiatur: 3, 1, 15 sqq. *Notabile erat iugum adstrictum compluribus nodis in semetipsos inplicatis et celantibus nexus. Incolis deinde adfirmantibus editam esse oraculo sortem, Asiae potiturum, qui inexplicabile vinculum solvisset, cupido incessit animo sortis eius explendae. Circa regem erat et Phrygum turba et Macedonum, illa expectatione suspensa, haec sollicita ex temeraria regis fiducia* (*quippe series vinculorum ita adstricta, ut, unde nexus inciperet quove se conderet, nec ratione nec visu perspici posset*); *solvere adgressus iniecerat curam ei, ne in omen verteretur irritum inceptum.*

Ita, nisi fallor, est distinguendum. Nodis illis et inexplicabili vinculo iam commemoratis scriptor eandem fere rem per interpositionem ad causam sollicitudinis, qua Macedones affecti sint, afferendam repetit. W. A. BAEHRENS (Glotta IV p. 266) *series adstricta* nominativum absolutum esse existimat, quod dubitans HORN (p. 95): 'Am besten', inquit, 'ist wohl an dieser Stelle fortwährend bei Cellarius' Konjektur *serie* zu bleiben'. Editores CELLARIUM secuti *serie* scripserunt, quamquam de nominativo *series* codices consentiunt.

Usus autem interpositionum apud Curtium latissime patet (cfr VOGEL-WEINHOLD, Sprachgebrauch p. 214: 'Parenthesen hat C. fast auf jeder Seite'; SCHMALZ p. 658). Ac saepissime interpositiones vocula *quippe* adiunguntur; hos enim locos congessi: 3, 2, 10; 3, 8, 25; 3, 12, 2; 3, 13, 7; 4, 4, 15; 4, 5, 8; 4, 7, 1; 4, 8, 8;

Digitized by Google

Interdum anacoluthon eo efficitur, quod nominativus (vel accusativus) participii vel adiectivi, ubi non exspectes, ponitur, id quod fit 11, 10, 13: *Augebat enim Tyriis animos Didonis exemplum, quae Karthagine condita tertiam partem orbis quaesisset, turpe ducentes, si feminis suis plus animi fuisset in imperio quaerendo quam sibi in tuenda libertate.*

Fuerunt, quibus nominativus vel accusativus (v. infra) *ducentes*, qui in TII traditur (in I lacuna exstat), ad dativum *Tyriis* pertinens displiceret. Iam I. F. GRONOVIUS *ducentibus* substituit: 'Scribe', inquit, '*ducentibus*, ut referatur ad praecedens *Tyriis*, non ad *animos*'. Quem secutus est RÜHL, nisi quod *ducentibus* pro ablativo accepit.[1] Scripturam autem librorum IEEP servavit, cui assentiuntur BRÜNING (p. 54) et GALDI (Vind. p. 31), quorum hic ita codices defendit: 'Nonnulla insunt in Iustini dicendi genere, quae longe a puro sermone abhorrent et praecipuis constructionis regulis. Qui autem eius Epitomam edat, necesse est eius dicendi genus integrum servet, non corrigat: aliter Iustinus erit alter.' Ac *ducentes* verum esse ex aliis locis eiusmodi, quos infra commemorabo, satis intellegitur.

Sed praecipue monere velim id genus anacoluthon ex confusione quadam duarum constructionum esse natum. *Ducentes* enim ponitur, quasi in hunc fere modum sententia inceperit: *Animosiores enim Tyrii facti sunt Didonis exemplo*, si *ducentes* pro nominativo accipimus, vel: *Animosiores enim Tyrios fecit Didonis exemplum*, si *ducentes* est accusativus (cfr § 12 *non minus animosis Tyriis fiducia Karthaginiensium*).[2]

4, 15, 31; 4, 16, 20; 5, 4, 22; 6, 4, 6; 7, 2, 21; 7, 2, 37; 7, 6, 4; 8, 11, 19; 9, 8, 27; 10, 1, 31; 10, 8, 7; 10, 9, 14. De eodem usu apud Tacitum cfr MENDELL, Sentence connection in Tacitus, New Haven 1911, p. 152.

Quod post *adstricta* auditur *erat*, G. DOSTLER (Das Klauselgesetz bei Curtius, Kempten 1907, p. 23 sq.) praeter Curt. 5, 1, 17 *Gratus adventus eius regi fuit: quippe magni operis obsidio futura tam munitae urbis* — fuerunt autem, qui hoc loco praeter necessitatem *futura erat* vel *urbis videbatur* scriberent — nonnulla exempla huiusmodi, quae apud alios scriptores inveniuntur, attulit (similiter se habet Iust. 14, 3, 5, de quo loco supra dixi, ubi post *caesa* intellegitur *erat* vel *esse*). Cfr KRAH II p. 13.

[1] Cfr praef. editionis (ad l.). Item FISCHER (p. 58) hoc loco ablativum absolutum pro participio coniuncto poni arbitratus est.

[2] Quod BENECKE (ad l.) de Liv. 33, 1, 2 mentionem fecit: *pergit ire ad urbem iussis legionis hastatis — ea duo milia militum erant — sequi se mille passuum intervallo distantis* (ita cod. Bamberg.), non prorsus eadem est ratio huius loci, ubi *distantis* potius ad infinitivum *sequi* quam ad *iussis* accommodetur. Cfr praeterea WEISSENBORN (ad l.).

Digitized by Google

Iure autem PETSCHENIG (Z. f. ö. G. 38 p. 442, Wien 1887) hunc locum eiusdem generis esse putavit atque Gell. Noct. Att. 6, 3, 11 . . . *lubitum forte nobis est reprehensiones eius* (sc. Tironis) *quasdam attingere, . . . reprehensuri Tironem* e. q. s., quod idem fere esse atque *voluimus forte reprehensiones . . . attingere, . . . reprehensuri* apparet; ubi STEPHANUS praeter necessitatem *reprehensuris* scribendum esse censuerat. Cfr etiam Flav. Vopisc. Prob. 22, 1 *conferenti mihi . . . intelligo*, de quo loco LÖFSTEDT (Glotta IV p. 254) disputavit.

Fieri tamen potest, ut *ducentes* ad *animos* pertineat (cfr GRONOVIUS, supra), quippe quod substantivum circumlocutionis causa ad personam significandam saepius adhibeatur.[1] EICHERT de hoc vocabulo annotavit: 'häufig zur blossen Umschreibung der Person', cum exemplis aliis tum his allatis: 12, 3, 4 *Hac oratione . . . incitatis militum animis* (i. e. militibus) *Hyrcaniam Mardosque subegit.* — 25, 1, 7 *quibus ostentatione virium metum se inicere existimabat, eorum animos ut ad opimam praedam sollicitabat.* Addere velim 18, 1, 1 sq. *Pyrrus . . . spe invadendi Italiae imperii inductus venturum se cum exercitu pollicetur. In quam rem inclinatum semel animum praecipitem agere coeperant exempla maiorum, ne aut inferior patruo suo Alexandro videretur* (sc. *animus Pyrri* vel *ipse Pyrrus*) e. q. s. — 11, 11, 12 *Hinc illi aucta insolentia mirusque animo increvit tumor.* Cfr etiam 12, 6, 5 (p. 9). Eo autem, de quo agimus, loco *Tyriis animos*, h. e. *Tyriorum animos*[2], a solo *Tyrios* eo minus distare videtur, quod participium *auctus* idem valens atque 'ermutigt' nonnumquam de persona dicitur, ut fit Tac. ann. 2, 14

[1] Cfr FR. FÜGNER, Lexicon Livianum, Lps. 1907, I 1132. Similia NÄG.-MÜLL. p. 207, Antibarb. I p. 168 attigerunt.

Hanc consuetudinem loquendi considerans adducor, ut credam Caes. b. Gall. 7, 80, 2 ita legendum esse: *Erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus atque omnium militum intenti animi pugnae proventum exspectabant.* Haec enim in β exstant. Sed MEUSEL, quod libri α habent, *omnes milites intenti pugnae proventum exspectabant*, recepit, cuius facti hanc rationem attulit (Krit. Anh., ad l.): 'Diejenigen, welche erwarten, sind naturgemäss die *milites*, nicht *militum intenti animi*, und Subjekt zu *exspectare* sind denn auch bei C. überall Menschen, nicht *animi*'. Qua de re perperam iudicat. cum bell. civ. 2, 34, 6 hoc dicatur: *Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque iam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur.* (De numero singulari *animus* cfr comm. MEUSELII.) Nam *cogitare* ad similitudinem verbi *exspectandi* proxime accedere apparet.

[2] Cfr BENESCH p. 58.

Digitized by Google

auctus omine, i. e. *somnio*[1], cui contrarium est participium *minutus*, si quidem eandem vim habet atque 'entmutigt'.[2]

Atque lectio codicum TII, *ducentes* dico, paribus locis satis firmatur. Velut similiter mea sententia se habet 12, 6, 5 *Postquam satiatus caede animus* (sc. Alexandri) *conquievit et in irae locum successit aestimatio, modo personam occisi, modo causam occidendi considerans, pigere eum facti coepit.*

Sic enim codices et editores. WOPKENS autem *pigere* personaliter dici ratus *eum* delendum esse credidit, id quod eum 'non sine causa' putasse FISCHER (p. 57) affirmavit. Sed comparandum est, quod de verbi *pigendi* apud Iustinum usu BENESCH (p. 41) monuit. Qui nihil id a norma latinitatis optimae recedere docuit.[3] Nec recte sentiunt, cum *modo personam ... considerans* ex enuntiatione primaria pendere sibi persuaserunt. Immo ad id, quod antecedit, pertinet[4], quasi haec dicantur: *Postquam satiatus caede conquievit* (sc. Alexander) *et aestimare incepit, modo personam occisi, modo causam occidendi considerans, pigere eum facti coepit.* Vocabula enim *animus* et *aestimatio* tamquam ipsius personae (sc. Alexandri) instar sunt.[5]

Inspiciamus velim etiam 12, 6, 17 *Multum profuere Callisthenis philosophi preces, condiscipulatu apud Aristotelen familiaris illi et tunc ab ipso rege ad prodenda memoriae acta eius accitus.*

De lectione codicum T RÜHL (praef., ad l.) tacet; quod si IEEPIO, qui semper fere libris huius classis nisus est, credimus, quoniam *accitus* scripsit, haec forma participii in T invenitur. Ceteri codices haec habent: *acciti*∗E[1], *accitus* FL[2]II, *accitis* L[1]E[4]. RÜHL autem *acciti*,

[1] DRAEGER-HERAEUS (ad l.): '*augeri* von Personen gesagt, bezeichnet bei Tacitus zuweilen die Steigerung des Mutes, des Ansehens, der Sicherheit'.

[2] Cfr Liv. 21, 52, 2 *consul alter equestri proelio uno et vulnere suo minutus*, quod GEORGES ita interpretatur: 'kleinlaut geworden, herabgestimmt, entmutigt' (ubi tamen de vera scriptura non satis constat).

[3] NEUE-WAGENER (III p. 653) unum certum ex. afferunt, in quo *pigere* personaliter dicatur: Symm. Ep. 9, 64 *prolixus in hac conquestione esse non pigeo.*

[4] MADVIG (Adv. crit. II p. 623 adn. 1): 'quis non videt *considerans* pertinere ad *aestimatio*?'

[5] Nominativus participii Oros. Comm. 154, 12 (SCHEPSS) similiter fere ideo ponitur, quod persona, ad quam accommodetur, e contextu intellegitur: *in quo etiam libro de principe humidorum ... plurima dicta sunt, volens intellegi arte ... bona agi*; v. SVENNUNG p. 108. Atque similia apud Tertullianum inveniri THÖRNELL Stud. Tert. I p. 38 monuit. De eadem re cfr HORN p. 69.

Digitized by Google

quod FABER coniecerat, recepit. Sed GALDI *accitus* defendi posse merito ratus (Vind. p. 32), 'si Iustini dicendi generis', ut ait, 'ratio habeatur, qui ... saepe rationem logicam, quae dicitur, grammaticae praefert', nominativum restituit.

Adiectivum *familiaris* FISCHER (p. 58) 'sine ullo dubio casu secundo prolatum' iudicavit addens scripturam *accitus* 'nihil nisi foedum librariorum mendum' esse. Nominativus vero *accitus* testimonio codicum satis comprobatur, utpote qui, nisi fallor, in omnibus classibus librorum reperiatur, neque a consuetudine loquendi scriptoris recedit.[1] Nec video, quid obstet, quominus etiam *familiaris* nominativus sit. Quod si quis contextum orationis attentius perpenderit, certe non negabit Iustinum haec fere dicere voluisse: *Multum profuit* (ad Alexandrum exorandum) *philosophus Callisthenes* (precibus suis) ... *familiaris illi et ... accitus.* Quae si scriptor cogitavit, non est quod eum nominativum *accitus* adhibuisse miremur.[2] De ratione huius loci CASTIGLIONIUM (1923 p. 105 sq.), quamquam nihil simile apud Iustinum se invenisse confitetur, mihi consentire laetor.

Eadem fere, quomodo mihi persuadeo, ratio est huius loci: 12, 16, 6 *Eadem quoque die nuntium pater eius duarum victoriarum accepit, altera belli Illyrici, altera certaminis Olympici, in quod quadrigarum currus miserat.*

Ubi nominativos *altera ... altera*, qui in T exstant, reiciendos non esse censeo. Quos IEEP, illustrissimus ille denfensor Iustini, recipere ausus est, cum vestustiores quidam BONGARSIO auctore praeter necessitatem *alterius ... alterius* supposuissent. RÜHL autem I. F. GRONOVIUM secutus *alterum ... alterum* (sc. nuntium) scripsit. Quod III *alterae ... alterae* habent, quamquam SCHEFFERO probatum est, Iustinum hac forma genetivi rarissima usum esse non credo.[3] Neque fortasse necesse est moneam aliis locis *alterius* usurpari: 13, 3, 7; 13, 6, 4; 15, 2, 15; 29, 3, 3. Quod si qui librarius in *altera* offenderat, mirum non

[1] 'Anacoluthon est', recte DÜBNER.

[2] Ab hoc usu participii non multum differt ablativus absolutus, ubi genetivum participii exspectes, positus (cfr p. 11), qui invenitur 18, 1, 1 *cum iterata Tarentinorum legatione additis Samnitium et Lucanorum precibus, et ipsis auxilio adversus Romanos indigentibus fatigaretur.* Sed eodem fere loco, quem supra tractamus, haec sunt: 12, 6, 15 ... *donec exercitus universi precibus exoratus est, precantis, ne* e. q. s.

[3] Cfr NEUE-WAGENER II p. 539 et Thes. I 1730, ubi dicitur genetivum *alterae* tantum Ps. Ter. Andr. alt. ex. 2 inventum esse.

Digitized by Google

videtur eum *alterae* scribendo quam cautissime, quod mendum esse sibi persuaserat, corrigere conatum esse.

Nominativos autem *altera — altera* haud scio an scriptor neglegenter ponere potuerit, velut si haec antecederent: *Eadem quoque die patri eius duae victoriae nuntiatae sunt* e. q. s. (locutio quae est *victoriam nuntiare* invenitur etiam 20, 3, 9). Ac dignus, nisi fallor, est hic locus, quem conferamus, praeter eos, de quibus iam mentionem feci: 9, 2, 10 sq. *Philippus soluta obsidione Byzantii Scythica bella adgreditur, praemissis legatis, quo securiores faceret, qui nuntient Atheae: dum Byzantium obsidet, vovisse se statuam Herculi, ad quam in ostio Histri ponendam se venire, pacatum accessum ad religionem dei petens, amicus ipse Scythis venturus.* Ubi fortasse haec animo scriptoris obversabantur: ... *vovisse se statuam Herculi, ad quam ... ponendam veniat* e. q. s. Cfr Plaut. Epid. 77 sq. *Quia perire solus nolo, te cupio perire mecum, benevolens cum benevolente* (i. e. *cupio, ut pereas*).[1] Sed fieri etiam potest, ut hoc *petens, amicus ipse ... venturus* ad sententiam primariam quae est *Philippus ... adgreditur* accommodatum sit, id quod non exspectares.

C. F. W. MÜLLERUM (Rhein. Mus., N. F., XX, 1865, p. 158), cum commendaret *altera erat belli Illyrici* e. q. s., ipsum scriptorem correxisse vix opus est monere. Neque necessarium esse existimo cum GALDIO (Vind. p. 33) *erat* post *altera* intellegere.

Ad anacoluthon proxime accedit illa consuetudo loquendi, qua ablativus absolutus, ubi exspectatur participium coniunctum, ponitur.[2] De quo usu huius scriptoris FISCHER exemplis non paucis collectis p. 58 disputavit.[3] Unus tamen locus nobis est tractandus: 38, 1, 8 sq. *Mithridates ... consilia ad insidias transfert sollicitatoque iuvene* (sc. Ariarathe) *ad conloquium, cum ferrum occultatum inter fascias gereret, scrutatore ab Ariarathe regio more misso, curiosius imum ventrem pertractanti ait* e. q. s.

[1] V. Ax p. 30. Similia e posterioribus scriptoribus HORN p. 70 congessit, velut Lucif. Cal. de Athan. 1, 11 (p. 84, 22 HARTEL) *rogamus te inter haec gerere factorum tuorum poenitentiam considerans saltem quae filiis Heli exhonorantibus deum acciderint.*

[2] De hoc usu, qui apud latinos scriptores latissime patet, cfr SCHMALZ p. 390, K.-St. II 1 p. 786 sqq., LANDGRAF Komm. p. 24, qui alios viros doctissimos, qui de eadem re disputarunt, commemorant.

[3] Cfr CASTIGLIONI 1923 p. 284 sq.

Digitized by Google

Scrutatore, quae forma plurimorum codicum (ΠΙΙC) auctoritate firmatur, GALDIUM, qui cum IEEPIO *scrutatori* scribente fecit, reiecisse miror, cum praesertim RÜHL ablativum integrum servans a libris I, quos saepius secutus est, in quibus *scrutatori* legitur, recedendum esse censuerit.

Ablativus enim hoc loco non fere aliter ponitur pro dativo atque 30, 3, 10 *petente eo indutiae duorum mensium datae.* — 23, 2, 8 *nec invitam periculo spiritus sui empturam, ut extremos viri spiritus exciperet, ut exequiarum officium, in quod profecta se nemo sit successurus, ... impleret.* Ac similiter ablativus ponitur pro nominativo: 11, 7, 11; 30, 3, 2, quos locos FISCHER attulit; 13, 2, 1 *Ceterum occiso Alexandro non ut laeti ita et securi fuere omnibus unum locum competentibus;* pro genetivo: 2, 3, 16; 6, 2, 11; 8, 5, 10; 10, 2, 2; 13, 5, 4; 18, 1, 1 (cfr FISCHER); 31, 8, 1 *mutua gratulatio Iliensium ac Romanorum fuit, Iliensibus Aenean ceterosque cum eo duces a se profectos, Romanis se ab his procreatos referentibus, tantaque laetitia omnium fuit* e. q. s.[1]; 39, 1, 6 *Quae res illi magnum favorem popularium conciliavit omnibus non fictas in eo, sed veras lacrimas existimantibus;* pro accusativo: 7, 6, 6; 23, 2, 5 (cfr FISCHER); 2, 4, 24 *Sed Theseus obtenta in praemium captiva eandem in matrimonium adsumpsit;* 32, 2, 7 *apud patrem nota absolutionis causa offensae fuit, indignante Philippo plus momenti ... personam filii quam auctoritatem patris ... habuisse;* 38, 5, 9 *populo Cappadocum ... Gordium regem orante ... non obtinuisse.* Addere velim 43, 1, 10, ubi, etsi participium coniunctum sufficere potest, ablativus absolutus ad orationem variandam abundanter usurpatur: *Aeneas ab Ilio Troia a Graecis expugnata in Italiam venit.*

[1] De hoc loco perperam iudicavit KÖHLER (p. 428), qui vocabulis *Iliensium ac Romanorum fuit* uncis inclusis: 'die eingeklammerten worte', inquit, 'sind zusatz neuerer hand und der deutlichkeit wegen hinzugefügt, wie sich auch an der lästigen wiederholung der eigennamen erkennen läszt'. Neque, quamquam variatio 33, 2, 7 (*patrem ... Philippo;* v. supra) agnoscitur, repetitio nominum a consuetudine scriptoris recedit (cfr p. 40 sq.).

Digitized by Google

Cap. II.

De concinnitate sermonis.

Concinnitatem quandam et aequalitatem membrorum et sententiarum, quae inter se respondent, sermonis Iustini propriam esse certe non negabit, quicumque eius consuetudini loquendi perscrutandae operam dederit. Quae congruentia in primis in collocatione verborum consistit. Saepissime enim scriptor figuris parallelismi et chiasmi usus est, quarum exempla plurima CASTIGLIONI (1925 p. 107 sqq.) attulit.[1] Accedit aliud genus concinnitatis, quod in oratione bimembri vel trimembri positum est (cfr p. 33 sqq.). Sed praemonitum velim hanc rem, ut mea fert opinio, ad veras lectiones hic illic restituendas aliquantum valere. Concinnitatem enim sermonis, quam ipse scriptor interdum sine dubio consectatus erat, librarii vel editores haud raro ab eo abiudicarunt. Quae cum ita sint, non alienum esse crediderim scriptori suum reddere.

Velut concinnitatem membrorum agnoscere mihi videor 23, 4, 10 sq.: *Adulescenti quoque* (sc. Hieroni) *prima bella ineunti aquila in clipeo, noctua in hasta consedit. Quod ostentum et consilio cautum et manu promptum regemque futurum significabat.*

Sic codices TIIIC, quos veteres editores et IEEP secuti sunt. RÜHL autem scripturam librorum quorundam deteriorum, in quibus legitur *Quod ostentum in consilio cautum* e. q. s., considerans *et in consilio* supposuit, quod etiam GALDI recepit. Sed aut me omnia fallunt aut nihil

[1] De chiasmo cfr etiam SECK II p. 24, STEELE p. 52 sqq. Omnino usum apud scriptores latinos harum figurarum attigerunt SCHMALZ p. 642 sq., NÄG.-MÜLL. p. 677 sqq., ZANDER III p. 228 sqq. (qui concinnitatem a Cicerone affectatam tractavit). Quod parallelismum vocabulo anaphorae minus apte significant, v. K.-ST. II 2 p. 621, ZANDER III p. 256 adn. 1.

Digitized by Google

opus est praepositione. Quin etiam concinnitati, quam veram esse puto, addita praepositio est detrimento.[1] Ac similiter se habet Curt. 7, 2, 33 *acer consilio, manu strenuus, carus principibus, vulgo militum acceptior*, in quo loco concinnitatem et chiasmum inesse nemo non videt. Nec dispicio, cur ablativus praepositione omissa eo, qui agitur, loco magis offendat quam verbi causa 9, 8, 13 *Prudentior ille consilio, hic animo magnificentior.* — Sall. Iug. 7, 5 *et proelio strenuus erat et bonus consilio* (sim. Sen. ep. 120, 10).[2]

Atque apud Iustinum alia exempla, credo, inveniuntur, in quibus praepositio concinnitatis causa omittitur. Neque enim a scriptura, quam codices plurimi habent, (in C lacuna exstat) recedendum esse duco 43, 4, 6 *Itaque ... multos fortes ac strenuos viros hospitii iure in urbem misit, plures sirpeis latentes frondibusque supertectos induci vehiculis iubet.* RÜHL autem I. F. GRONOVIO assentiens sine iusta causa *in* addidit. Nam quod alibi scriptor verbo *latendi* usus ante ablativum *in* ponere solet (velut 11, 7, 16 *latentia in nodis capita;* 2, 13, 10 *in exiguo latentem ... navigio;* 40, 2, 3 *qui ... in angulo Ciliciae latuerit*), haud scio an, quo concinnior oratio fiat, consuetudinem poetarum hoc loco imitetur. Ac *sirpeis* eam ob causam paulo magis offendit, quod attributo caret[3]; sed cfr Hor. Epod. 9, 19 *hostiliumque navium portu*

[1] Cfr quod de hoc loco monuit CASTIGLIONI (1923 p. 231 adn. 2): 'L'aggugliamento dei costrutti non deve assolutamente essere turbato da nessun supplemento'. ŠORN (Bem. p. 9, ad 23, 3, 2) contra inconcinnitatem sibi visus est invenire hoc loco, quem valde errans, cum falsam lectionem defenderet, attulit. Nam 23, 3, 2, ubi legitur *Eodem tempore et Pyrrus adversus Romanos bellum gerebat, qui inploratus a Sicilia in auxilium, ... cum Syracusas venisset, rex Siciliae sicut Epiri appellatur*, pro hoc *Siciliae* substituendum esse putabat *Sicilia*, quam scripturam in T exstare credebat ('bietet T *Sicilia* als präpositionslosen Ablativ, daneben *Epiri*'); sed virum doctissimum prorsus fugit T paulo ante *Sicilia* pro *Siculis*, quod in ceteris est codicibus, (non pro *Siciliae*) habere (de hoc ipso loco p. 99 sq. uberius disputabo). Sequitur, ut nullam omnino inconcinnitatem hic locus (23, 3, 2) habeat; in illo autem, de quo supra disputamus (23, 4, 10 sq.), concinnitas sermonis optimorum codicum testimonio firmatur.

[2] In Thes. (III 642) exempla, pauca illa quidem et ei, de quo disputamus, minus consentanea, in quibus adiectivum *cautus* cum ablativo sine praep. iungitur, commemorantur. Ibidem hic locus affertur annotato *'in* addunt'.

[3] Cfr SCHMALZ p. 387, qui hunc usum etiam apud scriptores posteriores prosae orationis inveniri monet. Atque cum ab aliis tum a Tacito interdum, etsi attributum deest, ablativus huius generis usurpatur (v. DRAEGER Synt. u. Stil p. 27, NIPPERDEY-ANDRESEN ad Ann. 3, 61).

Digitized by Google

latent puppes. — Mart. Cap. 5, 458 *quidam ... hominem delitescentem retibus interemit.* — Verg. Aen. 7, 570 *vorago pestiferas aperit fauces, quis condita Erinys ... terras caelumque levabat.* — Ov. art. amat. 2, 609 *Condita si non sunt Veneris mysteria cistis* e. q. s.

Exempla autem nonnulla huiusmodi ablativi, in quibus attributa exstant, ex opere Iustini congesserunt FISCHER (p. 41), BENESCH (p. 74), qui usum illius interdum ad poetarum dicendi consuetudinem accedere monuit[1], CASTIGLIONI (1923 p. 227), qui in hoc, de quo agitur, loco tractando, ad 31, 2, 4 *occulto sinu litoris absconditam* delegavit, ubi tamen attributa sunt. Velut commemorarunt 8, 4, 7 *Graeciam ... alienis excubare sedibus.* — 18, 3, 12 *Ubi vero dies adventare coepit editissimisque culminibus urbis oriens splendere* e. q. s.

Nec dubium est, quin 11, 10, 11 codices (ITII) veram scripturam habeant: *Cum legati* (sc. Tyriorum) *rectius id eum* (sc. Alexandrum) *Tyro Vetere et antiquiore templo facturum dicerent, ... ita exarsit, ut urbi excidium minaretur.* Quam lectionem IEEP recte servavit, cum RÜHL *in* pro *et* substitueret, GALDI autem GUTSCHMIDIO auctore *et in* scriberet. Neque ŠORN (Präp. p. 19) satis rationis attulit, cur, quamquam exemplis, quae similiter se habent, repertis, his dico: Sall. b. Iug. 28, 6 *Rhegium atque inde Siciliam;* 33, 4 *Romae Numidiaeque,* concinnitatem agnovit, tamen Ampel. 8, 13 *Samo in templo Iuonis* intuens ad sententiam RÜHLII accederet. Quod enim de hoc *in templo* dicit: 'Es war also diese Construction in jener Zeit nicht unbekannt', quis omnino id dubitet? Nihilo minus scriptor concinnitatis causa praepositionem omisit[2]; aequalitatem autem membrorum eum affectavisse ex eo quoque efficitur, quod figura chiasmi adhibetur.

---

[1] BENESCHIUM de 44, 4, 4, ubi haec leguntur: *Deinde relatum domum tramite angusto, per quem armenta commeare consueverant, proici iubet, crudelis prorsus, qui proculcari nepotem quam simplici morte interfici maluit,* praeter necessitatem dubitasse crediderim, utpote quo loco ablativo *tramite* adiectivum *angusto* attribueretur. Atque omnes, quod sciam, veteres editores *tramite angusto,* quod in plurimis codicibus, in ELT dico, exstat, scripserunt. Quibuscum IEEP merito fecit. Sed RÜHL et GALDI ceteris libris (F et C desunt) confisi *in* addiderunt. Quam scripturam CASTIGLIONI (vide supra) 'lezione meno probabile' iudicavit Verg. Aen. 12, 256 *praedamque ... proiecit fluvio* considerans. Cfr etiam ŠORN Bem. p. 12.

[2] Apud Curtium hoc exemplum invenitur, ubi concinnitatem vitandam non esse puto: 4, 14, 7 *Tot terrarum spatia emensis, tot amnibus montibusque post tergum obiectis iter in patriam et penates manu esse faciendum.* Ita codices.

Digitized by Google

Etiam hoc monitum velim ab exemplis, de quibus ŠORN mentionem fecit, haud longe distare Ter. Phorm. 66 *evenit senibus ambobus simul iter illi in Lemnum ut esset, nostro in Ciliciam*, ubi *in Lemnum* ad alterum membrum accommodatur, et Cic. imp. Pomp. 34 *Siciliam adiit, Africam exploravit, inde Sardiniam cum classe venit.*[1] Quae exempla praeter alia eiusdem generis SCHMALZ p. 678 protulit.

Neque est, quod in eo offendamus, quod coniunctione *et* notio specialis ad generalem additur. Cfr enim 7, 5, 3 ... *prima pueritiae rudimenta in urbe severitatis antiquae et in domo Epaminondae ... deposuit* (sc. Philippus). Ac similia apud alios scriptores inveniri (velut Cic. Verr. 2, 1, 58 *urbi foroque;* bell. Alex. 33, 1 *Aegypto atque Alexandria*) inter omnes constat.[2]

Atque aequalitas perfecta sententiarum, quae hoc loco inter se opponuntur, sine dubio ab ipso scriptore originem trahit: 18, 2, 2 *Ob quam causam missum se, ut, quoniam externo hoste oppugnarentur, externis auxiliis iuvarentur.*

Externo hoste, quod in libris traditur, ab editoribus plurimis merito integrum relinquitur. FABER autem, cui RÜHL assentitur, *ab externo hoste* scripsit. Quam lectionem improbans BENESCH (p. 63)[3]: 'neque debebat', inquit, 'RUEHLIUS futtilem sane FABRI coniecturam *ab externo hoste* e tenebris in lucem protrahere. nam ablativus solus h. l. eo facilius ferri potest, quod verba *externis auxiliis* opposita sunt illis *externo hoste.*' Et recte ille quidem, cum praesertim non modo apud poetas, sed etiam nonnumquam apud prosae orationis scriptores ablativum praepositione omissa ad personam, quae agit, significandam adhiberi notum sit.[4] Quod interdum concinnitatis causa fieri ex his exem-

Praepositio *in* et ad *patriam* et ad *penates* pertinet, etsi *in patriam ad penates* potius exspectes, quod HEDICKE sine iusta causa scripsit.

[1] Codices *inde Sardiniam;* edd. *inde Sardiniam* aut *in Sardiniam.*

[2] Cfr K.-ST. II 2 p. 24 sq., ubi cum alia ex. tum hoc profertur: Iust. 29, 3, 7 *tametsi Poeni et Hannibal in cervicibus erant.* Eundem usum apud Script. Hist. Aug. TIDNER p. 7 sqq. tractavit. Qui alios viros doctos, qui de hac re disputarunt, commemoravit.

[3] Cfr CASTIGLIONI 1923 p. 227.

[4] Cfr TILLMANN, Act. Erlang. II p. 111 sqq., K.-ST. II 1 p. 378, SCHMALZ p. 383 adn. 5 (qui in concinnitate aliquando hunc ablativum niti monuit), DRAEGER Synt. u. Stil p. 28.

Id quod similitudinem quandam huius rei habet, dativum agentis interdum concinnitatis causa praeter gerundivum ceteris quoque verbi passivi formis adnecti. TILLMANN p. 76 exemplis nonnullis demonstravit. Cfr SCHMALZ p. 375.

Digitized by Google

plis efficitur: Cic. pro Mil. 20, 54 *quid minus promptum ad pugnam, cum paenula inretitus, raeda impeditus, uxore paene constrictus esset?* — Tac. ann. 6, 44 *Tiridates simul fama atque ipso Artabano perculsus.*[1] — De Liv. 23, 42, 6 *nullo externo adiuti nec duce nec exercitu* BENESCH (v. supra) mentionem fecit, ubi *duce* magis offendit quam *exercitu;* ac similiter se habet Liv. 9, 15, 1 ... *consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli ... temptarentur.*

Sed praecipue attendi velim Liv. 21, 33, 11 *et quia nec montanis primo perculsis nec loco magno opere impediebantur, aliquantum ... viae confecit.* Ubi concinnitatis causa praepositionem abesse et hanc scripturam, de qua codices CM consentiunt (in P lacuna exstat), servari posse KÜHNASTIO (p. 328) assentior, cum WEISSENBORN-MÜLLER (etiam W.-M.-ROSSBACH, Berlin 1921) BAUERUM secuti *a* addiderint.[2]

Ac dubito an etiam hoc loco concinnitas inveniatur: Caes. b. Gall. 6, 43, 3 *frumenta non solum tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant.* Sic enim libri α. Editores codicibus β confisi *a tanta multitudine* scribunt. Quam scripturam defendens MEUSEL (Beitr. Krit. p. 298 sq.)[3]: 'denn hier', inquit, 'lässt sich der Ablativ weder instrumental noch kausal fassen'. Sed idem, credo, et de *externo hoste oppugnarentur,* quod apud Iustinum legitur, et de *montanis ... impediebantur,* quod Livius scripsit, dici potest. Nihilo minus cum apud hos scriptores tum, nisi fallor, apud Caesarem constructio insolita usurpatur, quae consectationi concinnitatis tribuenda est.[4] Quod alio loco eiusdem

[1] Cfr DRAEGER-BECHER (in ed., ad l.).

[2] In eodem capite operis Liviani WÖLFFLIN concinnitatem merito sibi visus est agnoscere, haec, quae in libris sunt, scribens: § 5 *tum vero simul ab hostibus simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur* (cfr quod in comm. de hoc loco annotavit). Sed WEISSENBORNIO-MÜLLERO coniectura LUCHSII probata est: praepositionem ante *iniquitate* praetermiserunt. A quibus dissentiens ROSSBACH in postrema editione *ab iniquitate locorum* et integrum reliquit et ita explicavit: 'ab ist wegen der Symmetrie mit dem vorhergehenden *ab hostibus* gesetzt'.

[3] Cfr quod in ed. (Krit. Anh.) de hoc loco annotavit.

[4] Caes. b. Gall. 5, 35, 4 haec in β traduntur: ... *sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine coniecta tela a confertis vitari poterant,* quae ipsius concinnitatis causa satius est integra relinguere. MEUSEL autem lectionem librorum α, hanc dico: *tela conferti vitare,* recipiens: 'Die Lesart', inquit, 'von β ist sehr wohl möglich, ja vielleicht der Concinnität wegen vorzuziehen'. Ac monere velim concinnitate hoc loco servata

Digitized by Google

operis in β nudus ablativus reperitur: 7, 50, 4 *M. Petronius ... cum portas excidere conatus esset, multitudine oppressus ac sibi desperans ... manipularibus suis ... inquit* e. q. s., MEUSELIUM (v. ibid.) de scriptura ***multitudine*** recte iudicare non crediderim (etsi hic de concinnitate non agitur). Cui in ed. (Krit. Anh.) haec monenti: 'Wenn Caesar das Passivum mit einem Collectivbegriff verbindet, pflegt er *a* zum Ablativ zuzusetzen' quamquam assentior, tamen haec ex., quae Beitr. Krit. p. 298 commemorat: 5, 37, 5 *cum magna multitudine hostium premeretur* et 7, 80, 4 *Cum suos pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent* e. q. s. ad veram lectionem restituendam nonnihil valere puto. Accedit, quod *multitudine oppressus* 'lectio difficilior' est.

Quod autem BENESCH (p. 63) hoc ex. attingens: Iust. 13, 1, 14 *Quis igitur miretur talibus ministris orbem terrarum victum, cum exercitus Macedonum tot non ducibus, sed regibus regeretur?* dubitat, utrum ***ducibus*** et ***regibus*** ablativi an dativi sint, satius existimo has formas ablativos intellegere, ad vocabulum *ministris*, quod in sententia primaria est, cuique illae voces opponuntur, accommodatos, cum praesertim apud Iustinum dativus agentis ceteris locis usitato more — si a gerundivo discedimus — nisi participio perfecti vel iis formis passivis, quae e part. perf. et verbo *esse* constant, non adiungatur.[1]

Sed usus analogiae apud Iustinum latius patet, id quod his exemplis ostenditur: 41, 3, 10 *In libidinem proiecti, in cibum parci*, quod, ut est inusitatum, a K.-ST. (II 1 p. 443) commemoratur. — 31, 3, 8. ***Ad hoc sibi centum naves*** *et decem milia peditum, mille equitum poscebat.*[2] — Genetivus circumlocutionis causa adhibetur 9, 8, 21, quo magis sententiae inter se congruant: *Quibus artibus orbis imperii fundamenta pater iecit, **operis totius** gloriam filius consummavit.*[3] — Hoc autem

similiter atque apud Iust. (... *ut quoniam externo hoste oppugnarentur, externis auxiliis iuvarentur*) contraria quodam modo melius insigniri.

[1] Cfr BENESCH p. 43.

[2] Cfr SECK I p. 15, SCHMALZ p. 365 adn. 7, NEUE-WAGENER II p. 301 sq., K.-ST. II 1 p. 658 adn. 1. De simili usu apud Livium v. KÜHNAST p. 328.

[3] Exempla locutionis quae est *opus consummare* Thes. IV 601 afferuntur. De usu apud Iustinum genetivi huiusmodi in Strena phil. Ups. (p. 146 sqq.) pauca disputavi.

Alia est ratio huius loci: 21, 2, 1 ... *in segnitiam lapsus saginam corporis ... **oculorumque valetudinem** contraxit*, ubi *corporis* praeter necessitatem dicitur (cfr 34, 2, 7 *ut ... sensu hominis nimia sagina careret*).

Digitized by Google

loco inusitata constructio ad similem, quae in iis, quae antecedunt, sententiis exstat, ex analogia accommodatur: 35, 1, 1 sqq. *Demetrius ... ampliare fines regni et opes augere finitimorum bellis statuit. Itaque Ariarathi ... infestus ... Orophernen ... regno pulsum supplicem recepit datumque sibi honestum belli titulum gratulatus restituere eum in regnum statuit. Sed Orophernes ingrato animo ... pellere ipsum regno, a quo restituebatur, consilium cepit.* De locutione quae est *consilium capere* cum genetivo gerundii aut infinitivo coniuncta KREBS-SCHMALZ (Antibarb. I p. 339) haec docent: 'So weit unsere Beobachtungen reichen, steht bei *consilium capere* u. *consilium inire* bei Klassikern und Nachklassikern die Konstruktion mit dem Gerundium oder Gerundiv immer, wenn *consilium capere* oder *inire* am Ende des Satzes oder Satzteiles erscheint. ... Hingegen die späte Latinität bindet sich nicht mehr an diese Regel: *pellere ipsum regem consilium ceperat,* Just. 35, 1, 3.' Sed commemorandum fuit haec apud Iustinum nisi concinnitatis causa non adhiberi.[1] — Analogiam vel concinnitatem inveni etiam 44, 4, 5 *Ibi quoque cum inviolatus esset nec alimentis egeret, canibus primo ieiunis ..., mox etiam suibus obiecit. Itaque cum non solum non noceretur, verum etiam quarundam uberibus aleretur, ad ultimum in Oceanum abici iussit.*[2] Similiter ad verbum *nocendi* accusativus, quo concinnior oratio fiat, adplicatur Sen. ep. 103, 4 *non te ne noceant, sed ne fallant,* de quo loco HENSE (in ed.) hoc annotavit: *'te ne noceant* ... dicere vix ausus esset, nisi perrexisset *sed ne fallant* .... si per se ponit, *nocere* semper dativo struit'.[3]

Concinnitatem membrorum scriptorem hoc quoque loco consectatum esse satis apparet: 43, 4, 2 *Tunc et legibus, non armis vivere, tunc et vitem putare, tunc olivam serere consuerunt* (sc. Galli), *adeoque magnus et hominibus et rebus inpositus est nitor, ut non Graecia in Galliam emigrasse, sed Gallia in Graeciam translata videretur.*

Hanc scripturam, quam ITΠ habent[4], RÜHL reiecit, cum auctoritatem codicis C secutus *Graeci* pro *Graecia* supposuit. Sed ut lectio plurimorum librorum integra servetur, admonet ipsa antithesis; quae

[1] De hoc loco cfr WENTZEL p. 24 sqq., CASTIGLIONI 1923 p. 282, K.-ST. II 1 p. 743.

[2] Cfr BENESCH p. 7, K.-ST. II 1 p. 102 sq.

[3] Cfr NORDEN Min. Fel. p. 26.

[4] Sed cfr adn. crit. RÜHLII (ad l.).

Digitized by Google

ne depravetur, cavendum est (cfr p. 17 adn. 4). Accedit, quod apud Iustinum haud secus atque apud alios quosdam terra nonnumquam, ubi populum exspectes, nominatur (cfr p. 99 sq.).

13, 8, 2 *Sed Perdiccae plus odium arrogantiae quam vires hostium nocebat, quam exosi etiam socii ad Antipatrum gregatim profugiebant.*

Sic TII et veteres edd., quibuscum IEEP et GALDI faciunt. RÜHL autem lectiones, quae in libris I inveniuntur (v. adn. crit. eius, ad l.), considerans *ex arrogantia* pro *arrogantiae* substituit. Sed genetivum ŠORN (Bem. p. 7) tutatus est hos locos similiter se habere ratus[1]: 1, 5, 6 *in ultionem servati nepotis;* 6, 5, 9 *praedarum fructu* (traditur *sumptu*); 10, 2, 5 *poenas parricidii.* Nec prorsus negaverim hos genetivos causam alicuius rei significantes ad lectionem *odium arrogantiae* vindicandam nonnihil valere. Sed in primis conferas velim Tac. Germ. 33, 4 *pulsis Bructeris ac penitus excisis vicinarum consensu nationum, seu superbiae odio, seu praedae dulcedine,* ubi *seu superbiae odio* idem declarat quod *odio ex superbia* (sc. Bructerorum).

Concinnitatem quoque verborum ŠORN animadvertit (Textkritik p. 5): 'Auch der Parallelismus', inquit, 'der Ausdrücke *odium arrogantiae* und *vires hostium* spricht für die Lesart in TII' — ut mea quoque fert opinio.[2] Accedit, quod dicitur *odium arrogantiae ... nocebat, quam exosi etiam socii* e. q. s., ubi hoc *quam exosi* locutioni *odium arrogantiae* plane respondet genetivumque obiectivum commendare videtur.

Scriptura, quae in ITII exstat, ad concinnitatem sermonis efficiendam pertinet 24, 6, 8: *Quae res maiorem maiestatis terrorem ignaris rei et admirationem stupentibus plerumque adfert.*

Ubi RÜHL et GALDI *admiratione,* quod in C legitur quodque FABER coniecerat et veteres plerique editores scripserant, verum iudicarunt.[3] Sed IEEP accusativum recte recepit. Ac fieri potuit, ut librarius codicis C ablativum e § 6, ubi in hoc libro *admiratione maiestatis* traditur, sumeret. Rem autem ipsam, quae narratur, ŠORN Bem. p. 9 breviter

[1] Etiam BRÜNINGIO (p. 53) scriptura *arrogantiae* probata est.

[2] Nec tamen nego inconcinnitatem repugnare, quae 36, 1, 1 invenitur: *Demetrius ... in segnitiam labitur tantumque contemptum apud omnes inertiae, quantum odium ex superbia pater habuerat, contraxit.*

[3] Ablativo posito cur concinnior oratio fiat — id quod DÜBNER affirmavit — non dispicio.

Digitized by Google

perstrinxit.[1] Addere velim vocabula *admirationem* et *terrorem* sive *metum* inter se opponi 4, 1, 16 sq. — id quod fortasse indignum non est, quod comparetur —: *iam promuntoriorum altitudo ipsa ita similis est, ut quantum nunc admirationis, tantum antiquis terroris dederit ... Neque hoc ab antiquis in dulcedinem fabulae compositum, sed metu et admiratione transeuntium* (cfr etiam 12, 8, 16).

Similitudinem quandam huius loci, ut mihi videtur, habet 1, 3, 2 sq.: *Ad hunc* (i. e. Sardanapallum) *videndum ... praefectus ... cum admitti ... obtinuisset, invenit eum ... purpuras colo nentem et ... pensa inter virgines partientem. Quibus visis indignatus tali feminae tantum virorum subiectum tractantique lanam ferrum et arma habentes parere, progressus ad socios quid viderit refert.*

Haec enim scriptura, quam III habent, si servatur, non multo secus atque eo, quem tractavi, loco parallelismus duorum membrorum, quorum utrumque e dativo et accusativo constat (nisi quod acc. c. inf. hic est), exoritur.[2] Quod autem in T vocabulo *lanam* omisso *tractantes ferrum et arma habentes* legitur (ubi chiasmus cernitur), haud scio an librarius archetypi horum librorum, cum paulo ante haec repperisset: *invenit eum ... purpuras colo nentem* (§ 2, v. supra), quod etiam posteriore loco *purpuras* (pro *lanam*) exspectaret, *lanam* praeter necessitatem pro falso habitum deleverit.[3] Quod si ita est, haud mirum videtur *tractantique* postea in *tractantesque* mutatum esse.[4]

Editorum unus, quod sciam, IEEP memoriam librorum T amplexus est. Sed recte RÜHL (Textesqu. p. 117) monuit: 'Nimmt man mit IEEP den Text der Transalpinen als den richtigen an, so wird alle Feinheit

[1] Ibid. ŠORN vocabulum *maiestatis*, quod § 6 invenitur, deleri iussit. Quo loco legitur: *Templum autem Apollinis Delphis positum est in monte Parnaso, in rupe undique inpendente; ibi civitatem frequentia hominum fecit, qui admiratione maiestatis undique concurrentes in eo saxo consedere* (voces *undique ... maiestatis* in IT praetermissae sunt). Sed ŠORN *maiestatis* e § 8 sumptum esse ratus: 'Aus dem Weiteren', inquit, 'ergibt sich aber, dass die Leute aus Bewunderung für die Gegend dort zusammenströmten (*admiratione*), um sich dieselbe anzuschen'. Quidni vero *admiratione* ipsius *maiestatis* (sc. regionis)? Neque est, quod in repetitione earundem vocum offendamus (cfr p. 37 sq.).

[2] Qualis chiasmus in *tractantique lanam ferrum et arma habentes* insit, p. 26 sq. exponam.

[3] Scribas codicum VQR similiter interdum vocem, de qua dubitabant, praeterisse spero me p. 62 et adn. 1 ostendere posse.

[4] Vocabula *ferrum* et *arma*, quae idem significant, inter se iunguntur etiam 2, 2, 13 (cfr p. 53).

Digitized by Google

der Construction zerstört und die Antithese vernichtet'.[1] Quod Šorn (Bem. p. 3) mirum in modum negavit alteram lectionem 'viel energischer' iudicans addensque: '*Lanam tractans* ist eine Spinnerin ex professo, was man doch von Sardanapallus wird nicht behaupten wollen'. Sed sane scriptor praefectum hoc aegre ferentem facit: Sardanapallum nihil nisi feminam esse, et quidem lanam tractantem.

4, 1, 10 *Undarum porro in se concurrentium tanta pugna est, ut alias veluti terga dantes in imum desidere, alias quasi victrices in sublime ferri videas; nunc hic fremitum ferventis aestus, nunc illic gemitum in voraginem desidentis exaudias.*

Sic veteres editores et Ieep, ut ego mihi persuasi, recte. A quibus Rühl et Galdi dissenserunt, ut qui libris IP confisi vocabulo *verticibus* addito haec scriberent: ... *ut alias veluti terga dantes verticibus in imum desidere* e. q. s.[2] Codices autem classis T variant: *vergilius* AHG, *vergilius scribat* s. l. V^2, *virgilius* (sed eras.) Q, om. R (de ratione manus V^1 Rühl tacet).[3]

Laus tribuenda est Bongarsio, sospitatori illi, quem vocant, Iustini vetustissimo, qui *verticibus* (sive *vorticibus*) glossema esse viderit haec, quae etiamnunc digna sunt, quae in medium proferantur, annotans: 'Error inde manavit, quod quis forte ad oram libri Virgilii nomen notaverat, quod in contextum assumptum transiit in *vorticibus;* alii ut sententia constaret, ad τὸ *Virgilius* addiderunt *scribat.* Certe videtur in hac Siciliae descriptione auctor noster ex 3. Aeneid. imitatus pleraque, observatu facillima.' Hoc enim vocabulum si omittitur, membra illa quae sunt *alias ... desidere* et *alias ..... ferri* paene ad verbum inter se congruere quis non videt? Neque alienum videtur sententiam, quae antecedit, inspicere, ubi, quamquam non prorsus similiter se habet, congruentiam tamen aequalitatemque membrorum facile est agnoscere: ... (fretum) *nec solum citato impetu, verum etiam saevo, neque experientibus modo terribile, verum etiam procul visentibus* (de hoc loco v. p. 81 sq.).

Scripturam autem *vergilius* in archetypo classis T fuisse apparet; nec facere possum, quin existimem hanc vocem iam in archetypo om-

[1] Antithesin autem iam inde antiquitus in utroque membro fuisse verisimile est.

[2] Cfr Rühl, Textesqu. p. 118.

[3] Etiam in libro Z classis II id vocabulum videtur praetermissum esse.

Digitized by Google

nium codicum ascriptam esse.[1] Quod si ita est, haud scio an librarius archetypi librorum IP pro nomine Vergilii id quod sequitur § 13: ... *navigantes magnis verticibus pelagi desidentis exterriti,* considerans *verticibus* substituerit. Scribae autem codicum (V^1?)QR vocabulum, in quo offenderant, suo more omiserunt (cfr p. 62 et adn.1).

5, 5, 3 sq. ... *Alcibiaden ... oppressere* (sc. Lacedaemonii); *tantaque caedes palantium fuit, ut plus vulneris eo proelio Athenienses acciperent, quam superioribus dederant, et tanta desperatio apud Athenienses erat, ut ex continenti Alcibiaden ducem Conone mutarent.*

Ad lectionem *erat,* quae in T invenitur, GALDI iure ac merito quodam modo rediit — veteres enim editores et IEEP *erat* scripserant —, cum RÜHL auctoritatem codicum III secutus coniunctivum *esset* supposuisset. Nam librarium aliquem, qui desperationem Atheniensium a caede natam esse cogitaret, *esset* scribendo hunc locum emendare voluisse veri simile est. Sed ut desperatio eorum caedem consecuta esset, tamen scriptor, cum haec narraret, sententiam quae est *et tanta desperatio ... erat* primariam reddens, ut cum priore (*tantaque caedes ... fuit*) copularetur, concinnitatis causa leges logices paulum neglexit. Quas eum nonnumquam variis de causis violasse constat (cfr pp. 40 et 49 sq.). Praeterea conferre velim 24, 4, 6 *alii Graeciam, alii Macedoniam omnia ferro prosternentes petivere, tantusque terror Gallici nominis erat, ut* e. q. s., ubi forsitan exspectes *ut tantus terror ... esset.*

Quod in priore sententia *fuit,* in posteriore autem *erat* ponitur, imperfectum hoc loco ad id quod permanet significandum usitato more adhiberi apparet. Accedit, quod variatione temporum scriptor interdum delectatur: 9, 5, 6 *Summa auxiliorum CC milia peditum fuere et equitum XV milia. Extra hanc summam et Macedoniae exercitus erant et confinis ... barbaria.* — 13, 1, 10 sq. *Nam eius virtutis ... erant, ut singulos reges putares; quippe ea formae pulchritudo ... in omnibus fuit, ut* e. q. s. — 15, 3, 1 *Erat hic Lysimachus illustri quidem ... loco natus, sed virtutis experimentis omni nobilitate clarior, quae tanta in illo fuit, ut* e. q. s. (cfr 15, 4, 15 *Fuit hic humili quidem genere natus*). — 23, 4, 4 *Quippe genitus erat patre Hieroclito, ... sed maternum illi genus*

[1] Interpolatori occurrisse non negaverim Iustinum idem fere ac Vergilium Aen. III 420—423 dicere aut hunc locum Vergilii cogitavisse vel imitatum esse (cfr WETZEL ad l., IEEP comm. crit. p. 27 sq.). Propter verborum similitudinem licet conferre etiam Aen. III 564 sq. *Tollimur in caelum curvato gurgite et idem subducta ad manes imos desedimus unda.*

Digitized by Google

sordidum .... fuit.[1] — 2, 10, 15 *Lacedaemone quaestioni res diu fuit ... tantoque rem maiorem, quanto esset occultior, putabant.*

Locum, de quo disputamus, Šorn (Bem. p. 6) suo more breviter perstrinxit: 'Hier ist', inquit, 'in der nachlässigen Modusfolge der Spätlateiner der Indikativ gar nicht auffällig. Vgl. IV 1, 18.' Qui quamquam *erat* legendum esse censet, tamen sententiam, in qua hoc verbum exstat, pro secundaria (scilicet consecutiva) accipit, indicativum socordia quadam usurpari ratus. Sed hanc neglegentiam ne Iustino iniuria exprobret, timeo. Neque enim mihi persuasit hunc scriptorem, qui non totus posterioris erat Latinitatis, indicativum in sententia consecutiva adhibuisse. Cuius usus ipse Šorn, si ex silentio concludere licet, nullum exemplum novit.[2] Nam quod profert 4, 1, 18 *Ea est enim procul inspicientibus natura loci, ut sinum maris, non transitum putes,*

[1] Aliae formae verbi *esse* hic illic orationis variandae causa alternis usurpantur: 4, 5, 2 *cum ... victi essent, tunc Demosthenes censere coepit, ut abirent Sicilia, dum res quamvis adflictae nondum tamen perditae forent.* — 41, 2, 8 *ceterum intolerandi forent, si quantus his est impetus vis, tanta et perseverantia esset.* — 12, 4, 3 sq. *existimans minorem ... reditus cupiditatem futuram ...; simul et laborem militiae molliorem fore.* — 22, 5, 11 sq. *omnem Africam Siciliamque praemium victorum fore. Gloriam ... tantam ... futuram.* Atque *exsistere* variationis causa his locis adhibetur: 9, 7, 1 *Creditum est etiam immissum ab Olympiade ... fuisse nec ipsum Alexandrum ignarum paternae caedis extitisse.* — 16, 1, 12 sq. *Patrem enim suum et Philippo regi et Alexandro Magno socium ... fuisse; liberorum deinde Alexandri ministrum ... extitisse. Contra Antipatrum ... amariorem semper ministrum regni quam ipsos reges fuisse* (cfr Castiglioni 1925 p. 112). — 25, 5, 4 sq. *scientiam certe rei militaris in illo viro tantam fuisse, ut ... invictus semper fuerit, ... plerumque etiam victor extiterit.*

[2] V. Beitr. Synt. p. 9 sq. Cfr Schmalz p. 573.

Duos locos inveni, ubi in parte librorum indicativus traditur. Quem ab ipso Iustino usurpatum esse equidem affirmare non ausim.

43, 3, 13 *Sed Ligures incrementis urbis invidentes Graecos adsiduis bellis fatigabant, qui pericula propulsando in tantum enituerunt, ut ... in captivis agris multas colonias constituerint.* Legitur enim in $AG^1V^1Q^1R$ *constituerunt*, quod fortasse errore scribae alicuius, cuius animo, quod praecedit, *enituerunt* obversabatur, ortum est. Paulo autem post coniunctivus in sententia consecutiva invenitur: 43, 4, 2 *adeoque magnus et hominibus et rebus inpositus est nitor, ut ... Gallia in Graeciam translata videretur,* id quod non multum interesse concedo. Rühl ex IIIC *constituerint* mea sententia recte recepit; cfr enim, quod ad consecutionem temporum attinet, Šorn, qui (eo quem dixi loco) cum exempla alia tum haec attulit: 3, 4, 1 *ita brevi civitas convaluit, ut ... gravissima se execratione obstrinxerint.* — 12, 8, 6 *victum se adeo doluit, ut ... neque cibum sumere voluerit neque vulnera curari passus sit.* Ceteri autem editores codices $HG^2MV^2Q^2$, et quidem magna ex parte minoris pretii duces, secuti *constituerent* scripserunt.

12, 14, 7 *cuius veneni tanta vis fuit, ut non aere, non ferro, non testa continere-*

Digitized by Google

quo cum accesseris, discedere ac seiungi promuntoria, quae antea iuncta fuerant (sic TΠ; *fuerint* I et RÜHL), *arbitrere*, quis non videt aliam rationem esse huius exempli, quippe ubi in sententia relativa indicativus pro coniunctivo obliquo, quem exspectes, ponatur?[1]

Figuram chiasmi huic loco inesse editores quosdam fefellit: 38, 6, 8 *atque ut ipsi* (sc. Romani) *ferunt conditores suos lupae uberibus alitos, sic omnem illum populum luporum animos inexplebiles sanguinis, atque imperii divitiarumque avidos ac ieiunos, habere.*[2]

Sic, quo planius chiasmus cernatur, distinguere velim. RÜHL autem post *inexplebiles*, ut *sanguinis* ad *avidos ac ieiunos* pertineret,

tur, nec aliter ferri nisi in ungula equi potuerit. Hanc scripturam, quam Π habent, cum plurimi editores tum RÜHL et GALDI pro vera acceperunt. Sed in AQ^1V *poterat* legitur (e correctione tamen haec forma in V nata esse videtur). Quam lectionem IEEP recepit Curt. 10, 10, 16 similiter se habere ratus (v. comm. crit., ad l.): *Vim autem veneni, quod in Macedonia gignitur, talem esse constat, ut ferrum quoque exurat: ungulam iumenti dumtaxat patientem esse constat suci.* Ubi si *constat* posteriore loco servatur — fuerunt enim, qui hoc verbum delerent, atque a IEEPIO, cum hunc locum afferret, per errorem praetermissum est —, sententiam quae est *ungulam ... suci* primariam esse apparet. Atque apud Iustinum *nec aliter ... poterat* sententiam primariam intellegere licet: *Igitur ... Cassandrum filium dato veneno subornat, qui ... solebat — cuius veneni ... contineretur; nec aliter ... poterat — praemonito filio, ne ... crederet* (de usu interpositionum cfr p. 5 sq). Interdum enim apud Romanos scriptores parataxis, ubi hypotaxin exspectes, reperitur (id quod DRESSLER p. XX commemoravit; cfr Iust. 5, 5, 4, quem locum supra p. 23 sq. tractavi, et 2, 6, 1, de quo p. 39 sq. disputabo).

Nec vero facere possum, quin credam, quoniam in $HGMQ^2R^1$ *poterit* legitur, *potuerit* iam inde antiquitus traditum esse. Quod in archetypo classis T in *poterit* facile abiit. Sed pro hac scriptura, nisi fallor, in AQ^1V *poterat* a librariis suppositum est, quippe qui variationem temporum (*contineretur — potuerit*) non perspicerent. Cuius variationis ŠORN (ibidem) hoc ex. protulit: 2, 1, 7 ... *Aegyptum ita temperatam semper fuisse, ut neque hiberna frigora nec aestivi solis ardores incolas eius premerent, solum ita fecundum, ut ... nulla terra feracior fuerit.* A quo loco paulum differt 37, 1, 7 sq. *cuius* (sc. Mithridatis) *ea postea magnitudo fuit, ut ... omnes reges ... superaverit bellaque cum Romanis ... varia victoria gesserit, cum eum ... Cn. Pompeius ita vicerit, ut maior clariorque ... resurgeret damnisque suis terribilior redderetur.* Cfr Liv. 24, 40, 12 sq. *inde tantus terror ... omnis occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet aut castris pellere hostem conaretur, sed etiam ipse rex ... ad flumen navisque perfugerit* (de aliis exemplis, quae apud Livium reperiuntur, WEISSENBORN-MÜLLER in comm. mentionem fecerunt). V. K.-ST. II 2 p. 188 sq.

[1] De hoc usu indicativi cfr ŠORN Beitr. Synt. p. 12 ('schon in der klassischen Zeit'), K.-St. II 2 p. 542 sq., SCHMALZ p. 523.

[2] Quod codices inter se nonnihil differunt, vide p. 54.

Digitized by Google

perperam interpunxit, et veteres nonnulli post *imperii*, quod adiectivo *inexplebiles* applicarunt. Sed ita ratio huius chiasmi comparata est, ut singula vocabula prioris membri binis membri posterioris respondeant, id quod STEELE (p. 52) non perspexit.

Nec dubito, quin scriptor chiasmum consectatus sit 7, 6, 3 sqq.: *Principio rerum cum hinc caedes fratrum indigne peremptorum, inde hostium multitudo, hinc insidiarum metus, inde inopia continui belli et exhausti regni inmaturam aetatem tironis urgerent: bella, quae ... confluebant, ... dispensanda ratus* (sc. Philippus) *alia ... conponit, alia redimit* e. q. s.

In codicibus (ITII) *inopia continui belli et exhausti regni* legitur, quod DÜBNER et IEEP optimo iure integrum servarunt.[1] BONGARSIUS autem, quamquam idem scripserat, *inopia continuis bellis exhausti regni* fortasse legendum esse cogitaverat. Cuius coniecturam praeter vetustiorum plurimos RÜHL et GALDI probabilem iudicarunt: *continuis bellis* pro *continui belli et* subiecerunt.

Sed in *inopia continui belli et exhausti regni* figuram, quam vocant ἓν διὰ δυοῖν, inesse quis non videt? Quod autem *continui belli* causam significat, quamobrem regnum exhaustum sit, consideremus velim hunc locum, ubi duobus membris coniunctione *et* compositis eadem figura exoritur similisque ratio alteri membro cum altero intercedit: 24, 6, 10 *Multa igitur ibi et opulenta regum ac populorum visuntur munera quaeque magnificentia sui reddentium vota gratam voluntatem et deorum responsa manifestant.*[2] In libris enim *et* exstat (etiam in C, ubi tamen *et divina rei responsa* traditur). Pro qua particula RÜHL auctore GUTSCHMIDIO sine iusta causa *ob* substituit. Cfr etiam verbi causa Tac. Hist. 1, 79, 2 sqq. *Rhoxolani Sarmatica gens, priore hieme caesis duabus cohortibus, magna spe Moesiam inruperant, ad novem milia equitum ex ferocia et successu praedae magis quam pugnae intenta* (i. e. 'voll Übermut infolge des errungenen Erfolges', ut recte interpretatur HERAEUS).

Chiasmus autem qualis sit, satis apparet. Vocabulo enim *insidiarum*, quod in priore est membro, duae notiones, quae in posteriore continentur, has dico: *continui belli* et *exhausti regni*, respondent. Ac similiter fere haec se exempla habent: 8, 5, 9 *non tumultus armorum, non bonorum atque hominum rapina.* — 13, 1, 8 *illi successionem*

[1] Cfr quod de hoc loco DÜBNER monuit.

[2] De variis lectionibus, quas codices habent, p. 103 sqq. disputabo.

Digitized by Google

regni, hi opum ac divitiarum hereditatem cogitantes. — 13, 1, 11 *formae pulchritudo et proceritas corporis et virium ac sapientiae magnitudo.* — 3,.4, 2 *initium dissensionis Graeciae et intestini belli causa et origo.* — 14, 4, 17 *omnia auspicia regis Alexandri et tot bellorum palmas laureasque.* — 1, 3, 3 *tractantique lanam ferrum et arma habentes parere* (cfr p. 21). — 2, 11, 1 *Cuius introitus in Graeciam quam terribilis, tam turpis ac foedus discessus fuit.* — 21, 4, 7 *effossis oculis et manibus cruribusque fractis.* — 26, 3, 5 *Quae res suspecta primo virgini, dein popularibus militibusque invisa fuit.* — 9, 8, 19 *Verbis atque oratione Philippus, hic rebus moderatior.*

Neque facere possum, quin putem chiasmi etiam hoc loco rationem habendam esse: 25, 2, 8 sq. *Quamquam Gallorum ea tempestate tantae fecunditatis iuventus fuit, ut Asiam omnem velut examine aliquo inplerent. Denique neque reges Orientis sine mercennario Gallorum exercitu ulla bella gesserunt, neque pulsi regno ad alios quam ad Gallos confugerunt. Tantus terror Gallici nominis et armorum invicta felicitas erat, ut aliter neque maiestatem suam tutam neque amissam recuperare se posse sine Gallica virtute arbitrarentur.*

Ubi RÜHL ex I *invictae felicitatis* recepit; qui de hoc loco disputans (Textesqu. p. 124) nihil rationis attulit, quamobrem *invicta felicitas*, quod in ceteris codicibus legitur (etiam in C, quem librum pluris quam I aestimabat), sperneret. Re autem vera haec scriptura, quae cum ceteris editoribus tum GALDIO probata est, in consuetudinem scriptoris cadit. Figura enim chiasmi adhibita iidem casus aptissime inter se respondent (cfr p. 29 sq.).[1]

[1] Cfr STEELE p. 53, qui tamen nulla exempla huius generis attulit ('In forty-seven passages the genitives are placed together'); nec desunt similia: 1, 3, 2 *cum mollitia corporis et oculorum lascivia omnes feminas anteiret.* — 1, 10, 20 *vulnera corporis et iniuriae notas.* — 2, 3, 15 *magis in titulum imperii quam in victoriae praemium.* — 2, 6, 1 *non modo ultra spem gerendi, verum etiam ultra gesti fidem.* — 3, 2, 4 *institutis Solonis et Lycurgi legibus.* — 5, 5, 7 *vigor ingenii et morum luxuria.* — 7, 4, 7 *paelicatum matris et sceleris consilia.* — 7, 6, 3 *hinc caedes fratrum . . ., inde hostium multitudo.* — 9, 2, 2 *metu belli et auxiliorum necessitate.* — 9, 2, 6 *ne sumptum quidem viae, non modo officii pretia.* — 9, 2, 7 *inclementiam caeli et terrae sterilitatem.* — 13, 7, 5 *et propter amoenitatem loci et propter fontis ubertatem.* — 14, 2, 9 *solos, qui militiam Liberi patris, qui Herculis monumenta superarint.* — 26, 2, 12 *Tanta vel mobilitas militum vel fortunae varietas erat.* — 29, 3, 3 *et viribus copiarum et ducum artibus.* — 36, 4, 1 *caedibus amicorum et*

Digitized by Google

Sed facile, credo, est intellegere, unde altera lectio, *invictae felicitatis* dico, orta sit. Narratur enim et 24, 8 Gallos a Delphis caede stratos et initio huius ipsius capitis, de quo disputamus, (25, 2, 1—7) eos a Macedonibus victos esse. Haec, quomodo mihi persuadeo, intuens librarius archetypi classis I, ut qui nequaquam dici posse putaret armorum Gallicorum felicitatem invictam fuisse, genetivum pro nominativo supposuit. Dubito vero, an hoc loco Iustinus res a Gallis, qui in Asia versabantur, gestas cladi in Macedonia acceptae quodam modo opponat, id quod vocula *quamquam* (§ 8) ostenditur. Quos Gallos cum semper vincentes tum (§ 11) regnum cum rege Bithyniae parta victoria dividentes facit.

Iam ad sententiam consecutivam animum attendamus. Ubi Rühl et Galdi auctoritatem codicis C secuti haec scripserunt: *ut neque hi maiestatem suam tutam neque illi amissam* (ita C et Rühl; Galdi: *amissam illi*) *recuperare se posse ... arbitrarentur*, alii autem editores lectionem, quam ITΠ habent quamque supra exscripsi, integram reliquerunt. Qua in re Rühl, ut semper fere, codici C nimium tribuit. Si enim ea, quae in hoc codice leguntur, ipse Iustinus scripsisset, non dispicio, cur librarii in pronominibus *hi* et *illi* offensuri fuerint. Quae pronomina ad *reges Orientis* et *pulsi regno* (§ 9) spectare apparet.

Quod autem Rühl (eo quem dixi loco) opinatur in ITΠ adverbium *aliter*, quod § 3 invenitur (ubi legitur: *Neque aliter servata castra quam quod deserta sunt*), huc transpositum esse, exquirere oportet, nonne recte contra se habeat. Neque, credo, id adverbium ab usitata consuetudine scriptoris abhorret. Quem haud raro duo membra ita componere constat, ut, quod priore membro paulo obscurius dicitur, posteriore uberius explicetur.[1] Atque hoc loco *aliter* eo planius fit, quod *sine Gallica virtute* sequitur. Praeterea conferamus velim Caes. b. Gall. 5, 29, 2 ... *Titurius ... clamitabat ... Caesarem arbitrari profectum in Italiam; neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos neque Eburones, si ille adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos esse.* Ubi *aliter*, quod per se fortasse minus clare dicitur, sententia quae est *si ille adesset* explanatur.

Accedit, quod idem fere § 9 dicitur: solos Gallos regibus Orientis vel bella gerentibus vel pulsis regno auxilio fuisse. Neque equidem

cognatorum suppliciis. — 41, 1, 11 *praerupta collium montiumque ardua.* V. etiam 8, 5, 9; 13, 1, 8 et 11; 3, 4, 2; 14, 4, 7, quae ex. supra p. 26 sq. protuli.

[1] Cfr similia, quae ad 33, 1, 7 (p. 70) afferam. — *Aliter* tantum ad prius membrum (ad *neque maiestatem suam tutam*) pertinere crediderim (v. p. 29 sq.).

Digitized by Google

negaverim *aliter* ipso contextu satis planum effici, cum praesertim eadem fere res et ante et post commemoretur. Similiter autem se habet 4, 1, 11: *Accedunt vicini et perpetui Aetnae montis ignes et insularum Aeolidum, velut ipsis in undis alatur incendium; neque enim in tam angustis terminis aliter durare tot saeculis tantus ignis potuisset, nisi humoris nutrimentis aleretur*, ubi haud secus atque eo, quem tractamus, loco *aliter* abesse potest.[1]

Sed *aliter* librarius codicis C, qui persaepe, quae vera erant, praeter necessitatem emendare instituebat, ut falsum delevit. Pronomina autem *hi* et *illi* eadem de causa addidisse videtur, quam RÜHL (ibidem) attulit: 'Denn die *reges* und die *regno pulsi* sind keineswegs identische Persönlichkeiten, welche sich nur in verschiedenen äusseren Umständen befinden; wenn das der Fall wäre, müsste es heissen: *Denique reges orientis neque sine mercennario Gallorum.* Die *reges* werden vielmehr den *regno pulsi*, den Kronprätendenten, gegenüber gestellt und das Gewicht der Gallier dadurch gekennzeichnet, dass weder Könige noch Kronprätendenten ihrer entbehren konnten. Wenn dem aber so ist, so wird im folgenden Paragraphen ein doppeltes Subject erfordert.' Qui cum, nisi ita res se habuisset, Iustino scribendum fuisse *Denique reges Orientis neque* e. q. s. affirmet, vereor, ne a scriptore nimium postulet. Velut conferre velim Cic. ad fam. 4, 7, 2 *sed idem etiam illa vidi, neque te consilium civilis belli ita gerendi nec copias Cn. Pompei nec genus exercitus probare*[2], quamquam hoc loco pronomen (non substantivum) membrorum commune est. Ac mea quidem sententia Iustinus regibus Orientis idem accidisse narrat quod Antigono et Alexandro (vide 26, 2, 12): '*Tanta ... fortunae varietas erat, ut vicissim reges nunc exules, nunc reges viderentur*'.

Chiasmum autem et in enuntiatione primaria et in secundaria agnoscere mihi videor, si quidem *sine Gallica virtute*, quod in posteriore

[1] Sequitur, ut adverbium *aliter* spernendum non sit Caes. b. Gall. 6, 16, 2 sq., ubi haec in β leguntur: ... *qui sunt adfecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant* (sc. Galli) *aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur.* Fuerunt autem, qui libros α secuti propter abundantiam *aliter* damnarent. De qua voce MEUSEL (Krit. Anh.): '*Aliter* ist wohl der Rest einer erklärenden Randbemerkung'; atque idem fere scribam archetypi classis α sine iusta causa putasse perspicuum est. Cfr Caes. b. Gall. 5, 29, 2 (p. 28).

[2] Cfr SJÖGREN Comm. Tull. p. 138.

Digitized by Google

membro sententiae consecutivae positum est, adverbio *aliter*, quod ad prius membrum pertinet, respondet. Collocationem enim verborum, quam SJÖGREN Comm. Tull. p. 135 sqq. et Tull. IV p. 31 sq. tractavit, qualis invenitur Cic. ad Qu. fr. 2, 14, 2: *Plane aut tranquillum nobis aut certe munitissimum*, Iustinus quoque interdum consectatus est, id quod ex his exemplis efficitur: 28, 3, 12 ... *dare haec eos alteri iubet, qui aut imperare illis nesciat aut cui parere ipsi sciant.* — 38, 7, 1 *Se autem, seu nobilitate illis comparetur, clariorem ... esse ..., seu populus illorum conferatur suo, earum se gentium esse, quae* e. q. s. — 41, 5, 3 *Ita enim et praeruptis rupibus undique cingitur, ut tutela loci nullis defensoribus egeat, et soli circumiacentis tanta ubertas, ut propriis opibus expleatur, et fontium ac silvarum ea copia est, ut* e. q. s. — 34, 2, 2 *Sed Achaei veluti nihil negotii Romano bello suscepissent, ita apud eos neglecta et soluta omnia fuere.*

Addere velim vetustiores quosdam editores et IEEPIUM pro *sine* particulam *nisi*, quae in libris deterioribus exstat, subiecisse. Quam particulam librarius videtur supposuisse, qui et *aliter* et *sine Gallica virtute* quasi sui iuris esse neque hoc ad illud pertinere non perspexerat.[1]

Neque alienum esse arbitror collocationem verborum attingere, quae invenitur 12, 4, 10: *Itaque a parvula aetate laboribus periculisque indurati invictus exercitus fuere, neque aliter castra quam patriam neque pugnam aliud umquam quam victoriam duxere.*

Sic TII et IEEP; ceteri editores, in quorum numero sunt RÜHL et GALDI, *castra aliter* scripserunt. Quid autem in codicibus I sit, nescio, quia RÜHL (Textesqu. p. 23), cum vocabula *neque ... quam* praetermissa esse commemoret, tum, utra agantur, celat. Sed quamquam in *castra aliter* e. q. s. parallelismus absolutus prope et perfectus inest, tamen mihi quidem altera scriptura ideo valde arridet, quod scriptor interdum vocabula ita collocat, ut parallelismus et chiasmus quodam modo confundantur.[2] Velut similiter hi loci se habent: 6, 9, 4

[1] Cfr DÜBNER (ad l.). Id quod IEEP (comm. crit., ad l.) suspicatur, librarios, cum *sine* scriberent, ad § 3 et 4 *neque aliter ... nec sine* respexisse, veri simile non est.

[2] De hac collocatione verborum NÄG.-MÜLL. p. 690 mentionem fecerunt. Cfr SCHMALZ p. 642 ('Ganz besonders von Wirkung'). Usum apud Iustinum eiusdem positus STEELE p. 56 attigit. Exempla nonnulla CASTIGLIONI 1925 p. 107 sqq. commemoravit.

Digitized by Google

frequentius scenam quam castra visentes versificatoresque meliores quam duces laudantes (ubi adverbium *frequentius* et adiectivum *meliores* perinde atque eo, de quo disputamus, loco *aliter* et *aliud* inter se respondent; cfr 7, 3, 5 *cultius ornaturus gratioresque reducturus*). — 11, 2, 4 *multas gentes rebellantes conpescuit, orientes nonnullas seditiones extinxit.* — 22, 5, 13 ... *possit aut praemium victoribus uberius aut victis monumentum illustrius dare.* — 22, 8, 12 *rex exercitus sui desertor filiorumque pater proditor.* — 2, 3, 11 *quod belli certamen anceps, praemia victoriae nulla, damna manifesta sint.*

Restat, ut de hoc loco agam, cuius alia est ratio: 44, 1, 5 sq. *Hinc enim non frumenti tantum magna copia est, verum et vini, mellis oleique; nec ferri solum materia praecipua, sed et equorum pernices greges. Sed nec summae tantum terrae laudanda bona, verum et abstrusorum metallorum felices divitiae. Iam lini spartique vis ingens; minii certe nulla feracior terra.*

Haec, quae codices quasi uno consensu commendant, mirum quantum editores posteriores corruperunt. Ex quibus IEEP verba *nec ferri ... praecipua, sed,* quod ex 44, 3, 8, ubi legitur *Praecipua his quidem ferri materia, sed,* huc translata essent, pro falsis damnavit. 'Nam ferrum', inquit, 'in *summae terrae bonis* reponi non potest, sed in *abstrusis metallis*, de quibus deinceps agitur, numerandum est.'[1] Cui RÜHL assensus est, nisi quod (praef., ad l.) dubitavit, an illae voces § 6 post *divitiae* (i. e. post metalla commemorata) signo lacunae post *sed* posito inserendae essent. Qui § 5 ordinem membrorum haec scribendo immutavit: ... *oleique. Iam lini spartique vis ingens, et equorum pernices greges. Sed nec summae tantum terrae laudanda bona* e. q. s., quo linum spartumque in summae terrae bonis numerarentur.[2] GALDI denique GUTSCHMIDIO auctore verba *nec ferri solum materia praecipua,*

[1] SILLIGIUM secutus (cfr RÜHL, Textesqu. p. 152) auctoritate Plinii nisus est, quem recte et ordine enumerare existimavit opes Hispanorum Nat. Hist. 37, 13, 203: *Ab ea* (sc. Italia) ... *proximam equidem duxerim Hispaniam ... feracem frugum, olei, vini, equorum metallorumque omnium generum.* Sed hic locus ab eo, quem tractamus, aliquantum differt. Ac *metallorumque*, quod apud Plinium exstare putabat, si quidem codici illi optimo Bambergensi (qui solus hunc locum Plinianum continet), in quo *aliorumque* est, fidem habemus, non multum valet ad scripturam, quae IEEPIO arridebat, firmandam.

[2] Cfr Jahrb. f. class. Philol. 32 (1886) p. 368.

Digitized by Google

sed et equorum pernices greges improbata uncis inclusit (signo lacunae post *sed* posito).

Sed praeter necessitatem, credo, viri doctissimi, quae in codicibus sunt, depravarunt. Nam apud hunc scriptorem in iunctura illa *sed nec* saepius nulla vis adversativa inest, cum ad novam rem adiungendam adhibetur. Cfr K.-St. II 2 p. 76 sq., qui hoc exemplum commemorant: Iust. 17, 2, 9 sqq. *Fratris quoque ... concordiam ... deprecatur ... Sed nec Pyrrus ... omissus, ingens momentum futurus, utri parti socius accessisset.*[1] Itaque *ferri materia* et *metallorum divitiae* non prorsus inter se opponuntur. Neque, etiamsi ordo membrorum, qui in libris exstat, servatur, ferri materia in summae terrae bonis habetur. Quod autem ferrum simul cum equis commemoratur, conferamus velim 44, 2, 5 *plurimis militares equi et arma sanguine ipsorum cariora.* Si enim gens Hispanorum militares equos et arma tanti fecit, nihil causae video, cur miremur scriptorem, priusquam de metallorum divitiis loquitur, de ferri, id est gladii, materia separatim mentionem facere, et quidem de ferro et equis simul dicentem. Atque Romanos gladium Hispanum magni aestimavisse, immo inde a bello Punico secundo ipsos in usu habuisse inter omnes constat.[2]

Accedit, quod collocatio verborum, quae in libris invenitur, ab ea, quam supra p. 30 sq. attigi, non multum differt. Nam et parallelismum et chiasmum facile est agnoscere in his membris, quae editores delenda vel transponenda esse censent: *nec ferri solum materia praecipua, sed et equorum pernices greges* et *iam lini spartique vis ingens; minii certe nulla feracior terra.* Qui positus quamquam ordine membrorum a Rühlio immutato (v. p. 31) permanet, tamen, quae in codicibus sunt, etiam hac re comprobantur.

---

[1] Iuncturam *sed nec* apud Iustinum frequentissimam esse Castiglioni 1923 p. 290 sqq. demonstravit. Quae saepissime ad sententias iungendas adhibetur, praeterquam quod nonnumquam membra his particulis copulantur (v. p. 62). Atque his locis (praeter 17, 2, 11; v. supra) sententiam, quae sequitur, priori, ad quam iunctura *sed nec* applicatur, non multum contrariam esse puto: 5, 2, 8 sqq. *Igitur persuadet* (sc. Alcibiades) *Tisapherni, ne tanta stipendia classi Lacedaemoniorum praeberet ... Sed nec auxiliis nimis enixe Lacedaemonios iuvandos.* — 7, 4, 1 sq. ... *Alexandro cognatio Bubaris ... Xerxen adeo conciliavit, ut ... totius regionis eum imperio donaverit. Sed nec virtute minus quam Persarum liberalitate regnum ampliavit.* Sim. 8, 6, 4; 9, 4, 2; 9, 6, 3; 11, 5, 2 et 8; 11, 13, 6; 13, 1, 2; 13, 3, 6; 23, 3, 11; 24, 8, 13; 31, 3, 10 (acc. c. inf.); 42, 5, 1.

[2] Cfr Pauly-Wissowa VII, 1373; E. Meyer, Das römische Manipularheer, seine Entwicklung und seine Vorstufen (Abhandlungen der preuss. Akademie d. Wissenschaften 1923. Philos.-Hist. Klasse, 3), p. 5.

Digitized by Google

Addere velim rem, quae, si verba ipsius scriptoris integra relinquere cupimus, omittenda non esse videtur. Nescio enim an aliud genus concinnitatis hoc loco reperiatur. Quod quale sit, facile perspiciemus, si hoc caput (44, 1) a principio legerimus. Ubi iterum et saepius binae sententiae vel membra inter se componuntur more Iustini, quo orationem quam vocant bimembrem affectare solet[1]: *Hispania sicuti Europae terminos claudit, ita et huius operis finis futura est. Hanc veteres ab Hibero amne primum Hiberiam, postea ab Hispano Hispaniam cognominaverunt. Haec inter Africam et Galliam posita Oceani freto et Pyrenaeis montibus clauditur. Sicut minor utraque terra, ita utraque fertilior. Nam neque ut Africa violento sole torretur, neque ut Gallia adsiduis ventis fatigatur, sed media inter utramque hinc temperato calore, inde felicibus et tempestivis imbribus in omnia frugum genera fecunda est, adeo ut non ipsis tantum incolis, verum etiam Italiae urbique Romanae cunctarum rerum abundantia sufficiat. Hinc enim non frumenti tantum magna copia est, verum et vini, mellis oleique; nec ferri solum materia praecipua, sed et equorum pernices greges. Sed nec summae tantum terrae laudanda bona, verum et abstrusorum metallorum felices divitiae. Iam lini spartique vis ingens; minii certe nulla feracior terra. In hac cursus amnium non torrentes rapidique, ut noceant, sed lenes et vineis campisque inrigui, aestuariis quoque Oceani adfatim piscosi, plerique etiam divites auro, quod in paludibus vehunt.*

Quam consuetudinem loquendi etiam hoc loco agnoscere mihi videor: II, 13, 8 sqq. *Alexander Macedonas monebat, ne multitudine hostium, ne*[2] *corporis magnitudine vel coloris novitate moverentur; tantum*

[1] Hunc usum, qui apud scriptores Romanos latius patet, NÄG.-MÜLL. p. 701 sqq. perstrinxerunt (cfr in primis p. 708 sq.). Quem a consuetudine sermonis Sallustiani non recedere AHLBERG p. 173 sqq., ubi de asyndeto disputavit, ostendit.

[2] Codices TII *ne* habent, quam particulam IEEP et GALDI cum BONGARSIO et DÜBNERO, ut mea fert opinio, iure receperunt. Sed in LQ[2] *nec* legitur, quae lectio, quamquam (praeter Q[2]) nisi in uno libro classis I non invenitur (de scriptura codicis E non satis constat, in F autem lacuna est), RÜHLIO probatur. Quam 'difficiliorem' non iudico, cum praesertim hac particula non sententiae, sed partes enuntiationis inter se iungantur; cfr Cic. Verr. II 4, 60 *sed tantum vos certiores, iudices, facio, quid iste in provincia praetor egerit, ne cui forte neglegens nimium fuisse videatur neque se satis, cum potestatem habuerit, instruxisse et ornasse* et K.-St. II 2 p. 211. ASULANUS autem praeter necessitatem *neve* scripsit.

Particula *nec* a librario codicis L utrum per errorem (voces enim *ne* et *nec* facile inter se permutantur, id quod LINDSAY p. 76 monuit, praeterquam quod vocabulum, quod sequitur, a *c* littera incipit) an consulto supposita sit, diiudicari

Digitized by Google

meminisse iubet[1] *cum isdem se tertio pugnare; nec meliores factos putarent fuga, cum in aciem secum tam tristem memoriam caedium suarum et tantum sanguinis duobus proeliis fusi ferrent*[2]*; et quemadmodum Dareo maiorem turbam hominum esse, sic virorum sibi. Hortatur, spernant illam aciem auro et argento fulgentem, in qua plus praedae quam periculi sit*[3]*, cum victoria non ornamentorum decore, sed ferri virtute quaeratur.*

Nec desunt exempla orationis trimembris, ubi tertium membrum nonnumquam a ceteris paulum differt, quippe in quo verbi causa bina membra vel vocabula inter se iuncta appareant.[4] Velut oratio bimembris hoc loco invenitur, membra autem, quae ab *nunc* incipiunt, orationem trimembrem indicare videntur: 14, 2, 8 sqq. *Itaque Eumenes blandimentis agere, suppliciter singulos adloqui, nunc commilitones suos, nunc patronos appellans, ... nunc refugia salutis suae et unica praesidia, commemorans solos esse, quorum virtute Oriens sit domitus, solos, qui militiam Liberi patris, qui Herculis monumenta superarint; per hos Alexandrum magnum factum, per hos divinos honores et immortalem gloriam consecutum. Orat, ut non tam ducem se quam commilitonem recipiant*[3] *unumque ex corpore suo esse velint. Receptus hac lege*

---

non potest. Sed *ne* voculam ideo veram esse puto, quod orationi bimembri optime convenit. Nam et propter anaphoram et propter chiasmum membra, quae sunt *ne multitudine hostium* et *ne corporis magnitudine vel coloris novitate*, inter se respondent, quorum in posteriore parallelismus cernitur.

Anaphora autem similiter se habet atque ea, quae his locis reperitur: 12, 15, 9 *Tanta illi magnitudo animi fuit, ut cum Herculem filium, cum fratrem Arridaeum, cum Roxanen uxorem praegnantem relinqueret, ... dignissimum nuncuparit heredem.* — 12, 6, 12 *Reputabat deinde, quantum in exercitu suo, quantum apud devictas gentes fabularum atque invidiae, quantum apud ceteros amicos metum et odium sui fecerit* (in quo exemplo oratio bimembris digna est, quam intueamur). — 14, 2, 9 *solos, qui militiam Liberi patris, qui Herculis monumenta superarint* (v. supra). His enim locis per anaphoram sententia velut denuo incipit. Exempla nonnulla Tertullianea eiusdem generis THÖRNELL (Stud. Tert. II 13 adn. 1) congessit.

Usum apud Iustinum anaphorae CASTIGLIONI 1925 p. 109 sq. tractavit.

[1] *Meminisse iubet*, id est *meminissent*, enuntiationi, quae sequitur, *nec ... putarent*, quodam modo respondet.

[2] Cfr p. 49.

[3] In figura contrarii duo membra agnoscere mihi videor.

[4] Cfr NÄG.-MÜLL. p. 709 sqq., AHLBERG p. 174, LEO, Anal. Plaut. III. De usu Iustini NORDEN, Kunstprosa I p. 301 adn. 1: 'Besonders beliebt ist Parallelismus und Dreiteilung mit Anapher'.

Digitized by Google

paulatim imperium, primum monendo singulos, mox quae perperam facta erant blande corrigendo usurpat; nihil in castris sine illo agi, nihil administrari sine sollertia illius poterat.

Adicere velim haec ex.: 8, 3, 2 sqq. ... *civitates, quarum paulo ante dux fuerat, quae sub auspiciis eius militaverant, quae gratulatae illi sibique victoriam fuerant, hostiliter occupatas diripuit, ... non deorum immortalium templis, non aedibus sacris, non diis penatibus publicis privatisque ... pepercit.* — 41, 3, 4 *Equis omni tempore vectantur: illis bella, illis convivia, illis publica ac privata officia obeunt; super illos ire, consistere, mercari, colloqui* (ubi duo paria infinitivorum cernuntur). — 1, 2, 2 *Nam et statura utrique mediocris et vox pariter gracilis et liniamentorum qualitas matri ac filio similis.*

Digitized by Google

Cap. III.

De abundantia orationis similibusque rebus.

Sermonem Iustini librarii vel editores in eo maxime depravarunt, quod quae abundanter dici sibi persuaserant deleverunt sive alio modo correxerunt. Quae in primis digna sunt, quae in integrum restituere conemur. Nec vero de toto usu abundantiae mihi in animo est disserere, cum praesertim a viris doctissimis haud pauca, quae huc pertinent, in medium prolata sint.[1] Sed unam et alteram rem, quae variis locis ad veram scripturam investigandam nonnihil valet, tractare non alienum esse videtur. Ac locos, de quibus disputabo, quo melius hic usus cognoscatur, quantum fieri poterit, in varia genera dividam.

1. De sententiis, quarum altera ad alteram abundanter vel explicandi causa additur.

1, 1, 7 *Sed longinqua, non finitima bella gerebant, nec imperium sibi, sed populis suis gloriam quaerebant, contentique victoria imperio abstinebant.*

Haec, quae in TII leguntur, cum editores plerique tum IEEP et GALDI receperunt. A quibus RÜHL dissensit; scripsit enim testimonio

[1] Abundantiae varia genera, quae apud Romanos scriptores sunt, K.-ST. II 2 p. 567 sqq. tractaverunt. Pleonasmum apud Iustinum inveniri ostenderunt FISCHER p. 55 sq., qui de particulis abundanter adhibitis genetivoque q. d. identitatis disputans exempla nonnulla congessit SECK II p. 24, qui substantiva et adiectiva synonyma, quae inter se copulantur, aliaque exempla pleonasmi attulit, PAUCKER p. 339, qui de simili usu particularum breviter egit. De genetivo identitatis similibusque rebus BENESCH p. 25 sqq. disseruit (locos autem nonnullos Strenae Phil. Ups. p. 144 sq. adieci). GALDI (Abund.) exempla non pauca varii generis addidit. Ac nuperrime CASTIGLIONI (1925 p. 145 sqq.) eandem consuetudinem loquendi perstrinxit.

Digitized by Google

librorum I confisus *Sed longinqua, non finitima gerebant bella contentique victoria non imperium sibi, sed populis suis gloriam quaerebant.* Cuius emendationis Textesqu. p. 144 hanc rationem attulit: 'Man wird zugeben, dass die Worte *imperio abstinebant* eine wenig elegante Wiederholung des eben Gesagten sind und dass I den richtigen Text des Justin bewahrt hat ... Hier ist also nicht nur ein Glossem zu den Worten *non imperium sibi ... quaerebant* in den Text gedrungen, sondern es hat auch zu einer Umstellung und einer Interpolation Veranlassung geboten.' Šornio autem (Bem. p. 2) memoria codicum TII probata est, nisi quod *non* pro *nec* substituit et sententiam quae est *contentique victoria imperio abstinebant*, quam 'eine Erklärung der früheren Worte' iudicavit, delendam esse censuit. Legendum igitur arbitratus est: *sed longinqua, non finitima bella gerebant, non sibi, sed populis suis gloriam quaerebant.*[1]

Sed scriptura, quae in TII exstat, tota sine dubio ab ipso scriptore profecta est. Apud quem cum saepissime sententiae vel membra, quae idem fere significant, inter se componuntur, tum — similiter atque eo, de quo disputamus, loco, ubi in omnibus enuntiationibus antithesis cernitur, quae tamen in postrema sententia per subordinationem quam vocant exprimitur — hoc loco quattuor membra, quae non multum inter se differunt et in quibus antithesis inest, inter se iunguntur: 2, 5, 4 *admonentur Scythae mutare genus pugnae, memores non cum hostibus, sed cum servis proeliandum, nec armorum, sed dominorum iure vincendos, verbera in aciem, non arma adferenda, omissoque ferro virgas et flagella ceteraque servilis metus paranda instrumenta.*

Brüning (p. 32 sq.), qui scripturam, quam TII habent, pro vera accepisse videtur, ordinem verborum in I fortuito immutatum esse suspicatus est. Sed veri similius arbitror librarium codicum I in repetitione eiusdem rei (*nec imperium sibi ... quaerebant ... imperio abstinebant*) eiusdemque vocabuli (*imperium ... imperio*) offendisse eaque de causa hunc locum emendavisse. Nec tamen, id quod spero me posse demonstrare, abundantia a consuetudine scriptoris recedit. Quem persaepe variationem in usu verborum consectatum esse concedo. Sed nonnumquam in uno eodemque ambitu vel intra breve spatium idem vocabulum iteravit, quod ex his exemplis, opinor, satis efficitur[2]: 2, 3, 1 *Imperium Asiae ter quaesivere; ipsi perpetuo ab alieno imperio*

[1] *Imperium* utrum consulto omitteret necne, non commemoravit.

[2] Castiglioni (1924 p. 54 sq.) exempla non pauca repetitionis huiusmodi congessit.

Digitized by Google

aut intacti aut invicti mansere. Ubi verbi causa *ab aliena dominatione* dici potuit. Similiter enim post eam periodum, de qua agimus, legitur variationis causa *Ninus magnitudinem quaesitae dominationis ... firmavit;* cfr etiam 16, 4, 16 ... *plebs summum ad eum imperium defert et ... in servitutem se tyrannicae dominationis ... tradit.* — 25, 4, 2 *Neque illi maior ex imperio quam ex bello voluptas erat, nec quisquam Pyrrum, qua tulisset imperium, sustinere valuit.* — 7, 6, 12 *Nam dum regni incrementa adfinitate Philippi adquisiturum sperat, proprio regno ab eodem privatus in exilio consenuit* (cfr 25, 3, 2 *denuntians ... redire se in regnum necesse habere, incrementa rerum, quae de Romanis voluerit, de ipso quaesiturum*). — 13, 1, 8 ... *regnum et imperia ... successionem regni ...* (v. p. 41). — 28, 4, 4 *Nemo quippe in acie saluti pepercit, nulla amissum coniugem flevit, filiorum mortem senes laudabant, patribus in acie caesis filii gratulabantur.* — 9, 8, 9 *Gratiam fingere in odio, instruere inter concordantes odia, apud utrumque gratiam quaerere sollemnis illi consuetudo* (cfr 17, 2, 6 *Igitur Ptolemeus cum et in gratiam memoriae Magni Ptolemei patris et in favorem ultionis Lysimachi ambitiosus ... esset* e. q. s.). Ac dubito, an scriptor repetitionem evitare potuerit his quoque locis, quorum tamen eandem rationem non esse apparet: 12, 7, 12 ... *cum ad saxum mirae asperitatis et altitudinis, in quod multi populi confugerant, pervenisset, cognoscit Herculem ab expugnatione eiusdem saxi ... prohibitum* (cfr 24, 6, 6 *Templum autem Apollinis Delphis positum est in monte Parnaso, in rupe undique inpendente; ibi civitatem frequentia hominum fecit, qui ... in eo saxo consedere*[1]). — 13, 2, 14 *tutores Leonatum et Perdiccam et Crateron et Antipatrum constituunt confestimque in tutorum obsequia iurant* (ubi verbi causa *eorum* scribi potuit). — 27, 3, 9 *ad Ptolemeum hostem, cuius fidem tutiorem quam fratris existimabat, decurrit, memor vel quae facturus fratri esset vel quae meruisset a fratre.* — 31, 6, 9 *Sed neque Asiani milites Romanis neque naves eorum pares rostratis navibus fuere.* — 8, 5, 13 *miserantes nunc vicem suam, quod in eam diem vixissent, nunc filiorum, quod non post eam diem nati essent.* — 9, 5, 2 ... *consiliumque omnium veluti unum senatum ex omnibus legit;* similiter 36, 2, 5 ... *colique memoriam eius ab omnibus iussit, cuius portio omnibus accesserat* (cfr 14, 1, 5 *Qua voce adeo cunctos in studium partium suarum induxit, ut ultra bellum omnes hortarentur*).

[1] Invenitur paulo post (24, 6, 8) genetivus identitatis *Media saxi rupes*; cfr quae de hac re in Strena phil. Ups. (p. 145) monui.

Digitized by Google

Atque de duobus locis, priusquam alios eiusdem generis enumero, mentionem facere velim, ubi abundantia similis reperitur, quae praeter necessitatem falsa iudicata est. Nec dubito, quin abundantia ipsi scriptori tribuenda sit 2, 6, 4: *quippe non advenae neque passim collecta populi conluvies originem urbi* (sc. Athenis) *dedit, sed eodem innati solo, quod incoluntet quae illis sedes, eadem origo est.* Sic enim codices editoresque. RUHNKEN (p. 253) autem verba *eodem . . . incoluntet* delenda esse censuit.[1]

Ad quem locum re vera propius accedit 2, 6, 1: *Nunc quoniam ad bella Atheniensium ventum est, quae non modo ultra spem gerendi, verum etiam ultra gesti fidem peracta sunt, operaque Atheniensium effectu maiora quam voto fuere, paucis urbis origo repetenda est, et quia non, ut ceterae gentes, a sordidis initiis ad summa crevere.*

Quae sic verto: 'Da ich nun zu den Kriegen der Athener gekommen bin, die nicht nur über jede Hoffnung hinaus, die man betreffs ihres Führens gehegt hatte, durchgeführt wurden, sondern sogar in dieser Hinsicht alles übertrafen, was man hinterher von ihnen glauben wollte, und da die Taten der Athener in der Wirklichkeit grösser waren als man zu wünschen gewagt hatte, muss ich auf die Entstehung der Stadt mit wenigen Worten zurückkommen', e. q. s.

Totidem autem verba, quot supra exscripsi, in omnibus fere codicibus sunt; unus enim R *operaque Atheniensium, quae effectu* e. q. s. habet. Quam scripturam solus, quod sciam, IEEP recepit. Cuius sententiae GALDI accessit, nisi quod *operaque Atheniensium, quae effectu maiora quam voto fuere* uncis inclusit. Etiam RÜHL sententiam quae est *operaque . . . fuere* (pronomine *quae* omisso) uncis interpositam falsam iudicavit. Qui Textesqu. p. 151 haec docuit: '. . . der Satz *operaque — fuere* stört in mancher Hinsicht. FITTBOGEN bemerkt bereits sehr richtig: »Jedoch muss man zugeben, dass Justin nicht eben zierlich so geschrieben hat, indem er *opera* von *bella* trennt, und *Atheniensium* wiederholt». Das ist aber nicht der einzige Fehler der Phrase, sie ist ausserdem noch eine blosse Wiederholung des eben Gesagten, denn Kriege, die *ultra spem gerendi* zum Ziel geführt sind, müssen nothwendig Thaten *effectu maiora quam voto* sein. Der Sinn wird um nichts erträglicher, wenn man *opera* als Ablativ auffasst, und wir müssen daher den Satz streichen, wenn wir einigermassen einem Schriftsteller gerecht werden wollen, dessen Composition zwar sehr mangel-

[1] AEM. BAEHRENS idem sensit, qui tamen RÜHLIO persuadere non potuit, ut haec vocabula respueret (cfr RÜHL, praef. editionis p. XVI).

Digitized by Google

haft, dessen einzelne Perioden aber immer streng rhetorisch bemessen sind.'

Nec tamen satis causae esse crediderim, cur in repetitione illa eiusdem rei offendamus, cum praesertim consuetudine scriptoris perspecta hac in abundantia quasi stilum eius agnoscamus. Accedit, quod similiter duae illae sententiae, quae sequuntur, se habent: *et quia non, ut ceterae gentes, a sordidis initiis ad summa crevere. Soli enim praeterquam incremento etiam origine gloriantur.* Quas sententias inter se non multum distare apparet. Atque hoc loco iterum et saepius contraria inter se opponuntur, id quod huic scriptori valde arrisit (cfr p. 37): *non modo ultra spem gerendi, verum etiam ultra gesti fidem — effectu maiora quam voto — a sordidis initiis ad summa — praeterquam incremento etiam origine.*

Quod autem prius illud *ad bella Atheniensium . . .*, *quae* e. q. s. et hoc posterius *operaque Atheniensium* e. q. s. hactenus inter se minus apte respondent, quod Iustino, si legibus logicae usus esset, scribendum fuit verbi causa *quoniam ad bella . . . ventum est . . . operaque Atheniensium, quae effectu* e. q. s., quod in R legitur, monitum velim scriptorem nonnumquam variis de causis leges logicae neglexisse (cfr pp. 23 et 49 sq.). Nec dubium est, quin in R pronomen *quae* a librario additum sit. Breviloquentia enim, quae in plurimis codicibus exstat quaeque Iustino merito tribuitur, unde orta sit, facile est intellegere. Nam *quoniam ad bella Atheniensium ventum est* ideo tantum dicitur, quo scriptor se ad novam rem transire significet. Cuius rationis incipiendi enuntiati statim velut obliviscitur orationemque continuat, quasi haec antecedant: *Quoniam bella Atheniensium (ad quae nunc ventum est) non modo ultra spem gerendi, verum etiam ultra gesti fidem peracta sunt, operaque Atheniensium* e. q. s.

Ac dignum esse arbitror, quod comparetur, hoc exemplum Tullianum, de quo SJÖGREN Comm. Tull. p. 112 sqq. disputavit: ad Brut. 1, 2, 1 *Scripta et obsignata iam epistula litterae mihi redditae sunt a te plenae rerum novarum,' maximeque mirabile, Dolabellam quinque cohortes misisse in Chersonesum.* Ubi, nisi fallor, *maximeque mirabile* dicitur, velut si ab his verbis ambitus inceperit: *Scripta et obsignata iam epistula per litteras tuas multa mihi nova nuntiata sunt, maximeque mirabile* e. q. s.

Praeter necessitatem autem FITTBOGEN (v. p. 39) quae in codicibus sunt ideo improbavit, quod *Atheniensium* repeteretur. Similiter enim se habet 5, 5, 3 sq., quem locum p. 23 commemoravi. Praeterea

Digitized by Google

afferre velim 2, 8, 1 *Interea Megarenses memores inlati Atheniensibus belli et deserti, ne frustra arma movisse viderentur, matronas Atheniensium ... noctu oppressuri naves conscendunt.* — 6, 2, 4 *Itaque postulantibus sociis Agesilaum, regem tunc Lacedaemoniorum, propter responsa oraculi Delphici diu Lacedaemonii an eum summae rei praeponerent deliberaverunt.* — 6, 5, 10 *Fatum illud Athenarum fuit, ut ante a Persis crematae manibus eorum, et nunc a Lacedaemoniis dirutae ex spoliis Lacedaemoniorum restituerentur* (sed variat oratio 6, 5, 6 sq. *Conon ... ad depopulandos Lacedaemoniorum agros revertitur, atque ita undique belli formidine circumstrepente clausi Spartani ad summam desperationem rediguntur*). — 18, 2, 1 *Karthaginiensium — Karthaginienses;* 22, 7, 7 *Poenis — Poenorum;* 31, 4, 1 *Karthaginem — Karthaginiensium* (sed cfr 19, 1, 1 *Karthaginiensium — Poenorum;* 20, 5, 11 sq. *Karthaginiensis — Poenorum — Karthaginiensis;* 19, 1, 10 *Karthaginem — Poeni*). — 43, 5, 7 *Massiliensibus — cum Massiliensibus.* — 31, 4, 10 *Asiae — Asiam.*

Iam haec exempla consideremus, quaeso, ubi sententiae componuntur, quae idem valent vel inter quas dissimilitudo est exigua: 8, 3, 2 *civitates, quarum paulo ante dux fuerat, quae sub auspiciis eius militaverant.* — 9, 8, 12 *Hic aperta, ille artibus bella tractabat; deceptis ille gaudere hostibus, hic palam fusis.* — 11, 6, 7 *Itaque nemo in proelio fugam, sed victoriam cogitavit; nec in pedibus cuiquam spes, sed in lacertis fuit.* — 11, 11, 12 *Hinc illi aucta insolentia mirusque animo increvit tumor.* — 12, 1, 7 *et pacem ... spreverant et leges respuerant.* — 12, 15, 6 *se ... videre dixit, quantum sit in hoc certamine sanguinis fusura Macedonia, quantis caedibus, quo cruore mortuo sibi parentatura.* — 13, 6, 17 *Sic Macedonia ... in sua viscera armatur, ferrumque ... in civilem sanguinem vertit, ... manus ac membra sua ipsa caesura.* — 17, 1, 5 *Haec illi prima mali labes, hoc initium inpendentis ruinae fuit.* — 18, 1, 6 *Sed Romanos vincentes iam inusitata ante elephantorum forma stupere primo, mox cedere proelio coëgit, victoresque iam nova Macedonum repente monstra viceruni.* — 22, 3, 1 *militem legit exercitumque conscribit.* — 28, 2, 10 *qui denique urbem ipsam parricidio condiderint murorumque fundamenta fraterno sanguine adsperserint.* .Addere velim 13, 1, 8 ... *principes regnum et imperia, vulgus militum thesauros et grande pondus auri ... spectabant, illi successionem regni, hi opum ac divitiarum hereditatem cogitantes,* ubi in membro quod est *illi ... cogitantes* eadem fere vis atque in sententia illa, ad quam pertinet, inest.

Digitized by Google

Ac similis ubertas verborum his locis reperitur, ubi accusativus cum infinitivo exstat: 2, 12, 14 *patriam municipes esse, non moenia, civitatemque non in aedificiis, sed in civibus positam.* — 6, 1, 6 *bella non perfici, sed redimi, hostem pretio, non armis submoveri.* — 6, 2, 14 *qui exercitum parem hostibus habeat, pecunia vinci, qua praestet, inferioremque eum ea parte virium inveniri, qua longe superior sit.* — 13, 3, 9 *non illos Persas, sed Macedonas, non hostes, sed cives esse.* — 41, 5, 10 *plus regio quam patrio deberi nomini ratus potiusque patriae quam liberis consulendum.*

In exemplis, quae attuli, prior sententia (vel acc. c. inf.) interdum posteriore explicatur. Quem usum, de quo K.-St. II 2 p. 25 sq. mentionem fecerunt, a consuetudine huius scriptoris non abhorrere haud scio an his locis melius cognoscamus: 1, 6, 9 (Harpagus) *exercitum acceptum statim Cyro per deditionem tradidit regisque crudelitatem perfidia defectionis ulciscitur.* — 1, 9, 8 *in femur graviter vulneratus occubuit poenasque luit* (similiter 8, 1, 13 et 35, 2, 4). — 1, 10, 8 *Darei equus ... hinnitum statim edidit et ... felix auspicium domino primus emisit.* — 2, 2, 14 *hoc illis naturam dare, quod Graeci longa sapientium doctrina praeceptisque philosophorum consequi nequeunt, cultosque mores incultae barbariae conlatione superari.* — 2, 12, 11 *Post haec Thespias et Plataeas et Athenas vacuas hominibus incendit, et quoniam ferro in homines non poterat, in aedificia igne grassatur.* — 5, 4, 12 *Enimvero tantum in uno viro fuisse momenti, ut maximi imperii subversi et rursum recepti auctor esset, et unde stetisset, eo se victoria transferret, fieretque cum eo mira quaedam fortunae inclinatio.* — 7, 3, 9 *omisso bello nuptias facit depositisque hostilibus animis in adfinitatis iura succedit.* — 8, 2, 1 *Thebani Thessalique ... Philippum, Macedoniae regem, ducem eligunt et externae dominationi ... sponte sua cedunt.* — 16, 4, 18 *Laetari plebs, quod a duce potissimum senatorum senatus deleretur, versaque vice auxilium eorum in exitium conversum esse.* — 22, 3, 7 *Sed haec callida commenta Poenorum et sententias inauditas mors Hamilcaris praevenit, liberatusque est fati munere, quem per iniuriam cives inauditum damnaverant.* — 22, 4, 2 *mira prorsus audacia, ut quibus in solo urbis suae par non erat, eorum urbi bellum inferret, qui sua tueri non poterat, impugnaret aliena victusque victoribus insultaret.* — 28, 2, 7 *Prius igitur Gallos Italia pellendos quam minentur Aetolis, priusque sua defendenda quam aliena appetenda.* — 31, 2, 1 *senatus ... in Africam Cn. Servilium mittit eique ... praecipit, ut ... eum* (i. e. Hannibalem) *... interficeret metuque invisi nominis tandem populum Romanum liberaret.*

Digitized by Google

— 38, 10, 3 *aurique tantum, ut ... milites auro caligas figerent proculcarentque materiam, cuius amore populi ferro dimicant.* — 39, 4, 5 (Cleopatra) *occupata ab eodem* (i. e. Alexandro filio) *interficitur spiritumque non fato, sed parricidio dedit.*

2. De membris, quorum alterum cum altero abundanter vel explicandi causa iungitur.

9, 8, 10 (Agitur hoc loco de virtutibus Philippi, regis Macedonum) *Inter haec eloquentia et insignis oratio, acuminis et sollertiae plena, ut nec ornatui facilitas nec facilitati inventionum deesset ornatus.*

Sic codices. Vetustiores plurimi editores ASULANO auctore *et* coniunctionem reiecerunt ita distinguentes: *eloquentia insignis, oratio acuminis et sollertiae plena.* Nec RÜHLIO particula probata est, qui tamen *eloquentia* pro ablativo accepit; scripsit enim *eloquentia* [*et*] *insignis oratio, acuminis et sollertiae plena* e. q. s. Sed IEEP et GALDI memoriam librorum integram servarunt.

A qua discedendum non esse censeo. Neque CASTIGLIONIO, qui de hoc loco nuper (1923 p. 232 adn. 5) disputavit, assentior *eloquentiae insignis oratio* legendum esse. Nam apud Iustinum frequentius membra quoque, quae idem fere valent, inter se nectuntur.[1] Velut ad hoc

[1] W. A. BAEHRENS (p. 277; cfr K.-St. II 2 p. 559, 5 a et adn. 1) *insignis* figura q. d. ἀπὸ κοινοῦ recepta etiam ad *eloquentia* pertinere mihi non persuasit. Neque enim ullum certum exemplum, ubi adiectivum, quod ante posterius substantivum positum erat, ad prius audiretur, apud Iustinum inveni. De qua collocatione verborum K.-St. II 1 p. 54 sq.: 'Diese kühne Stellung lässt sich klassisch nicht belegen'. Qua in re sermo Iustini cum consuetudine loquendi optimorum scriptorum congruere videtur. Sed *insignis* substantivo *oratio* attribui necesse est, quo utrumque membrum idem fere significet ('Beredsamkeit und ausgezeichnete Rednergabe'). Legitur autem paulo post (§ 19): *Verbis atque oratione Philippus, hic rebus moderatior,* ubi, cum inter *verbis* et *oratione* dissimilitudo exigua sit, adiectivum non requiritur (cfr p. 53).

Figuram tamen ἀπὸ κοινοῦ a sermone Iustini non prorsus alienam esse concedo. Quam agnoscere licet in exemplis quale est 2, 10, 2 sq. *Ex his Ariamenes maximus natu aetatis privilegio regnum sibi vindicabat, quod ius et ordo nascendi et natura ipsa gentibus dedit. Porro Xerxes controversiam non de ordine, sed de nascendi felicitate referebat.* Ubi *nascendi* post *de ordine* potius e sententia, quae antecedit, quam e posteriore membro intellegitur. Ac similiter fere hi loci se habent: 1, 1, 6, ubi, si a § 1 incipimus, legitur *Principio rerum gentium nationumque imperium penes reges erat ... Fines imperii tueri magis quam proferre mos erat ... Primus omnium Ninus, rex Assyriorum, veterem ... morem nova imperii cupidi-*

Digitized by Google

eloquentia et insignis oratio propius accedunt haec exempla, in quibus alterum membrum ex una voce constat: 13, 1, 8 *thesauros et grande pondus auri.* — 22, 1, 3 *forma et corporis pulchritudine.* — 12, 16, 9 *terrarum omnium ac mundi.* Similiter adiectiva copulantur 11, 5, 7 *longa iam satis et matura.* Ac nonnumquam posterius membrum ad prius explicandum sine dubio adhibetur[1]: 4, 5, 10 *gladio et voluntaria morte.* — 18, 6, 3 *barbaros et ferarum more viventes.* — 21, 4, 3 *secretius ... et sine arbitris.* — 21, 2, 7 *incautis ... nec quicquam hostile metuentibus.* — 35, 2, 2 *securum ac nihil hostile metuentem.* — 44, 4, 5 *ieiunis et multorum dierum abstinentia cruciatis.*

Abundantia autem huiusmodi latius patet, id quod his exemplis ostenditur[2] (locos non paucos, ubi vocabula similis significationis inter se iunguntur, p. 52 sqq. commemorabo): 5, 2, 5 *officii comitate et obsequendi gratia.* — 12, 16, 12 *insidiis suorum et fraude civili.* —

---

tate mutavit ... Fuere quidem temporibus antiquiores Vezosis Aegyptius et Scythiae rex Tanaus, quo loco *rex* ad *Aegyptius,* cum de regibus omnino agatur, facile auditur (quod in QRHG *aegypti* legitur, cfr praeter 2, 3, 8 *Vezosis, rex Aegyptius* hunc locum: 42, 5, 11 *ex Crassiano sive Antoni exercitu*). — 20, 1, 4 sq. *omnesque Graeci nominis Italiam possidentes hostes sibi destinat, quae gentes non partem* (sc. Italiae), *sed universam ferme Italiam ea tempestate occupaverant.* — 22, 6, 5 sq. *obvius ei* (i. e. Agathocli, duci Siculorum) *fuit cum XXX milibus paganorum dux Poenorum Hanno, sed proelio commisso duo de Siculis, tria milia de Poenis ... cecidere.*

Eadem de causa credo scripturam, quam Liv. 5, 33, 7 codices habent (Veronensi excepto, in quo lacuna exstat), integram servandam esse, hanc dico: *Tuscorum ante Romanum imperium late terra marique opes patuere. Mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Hadriaticum mare ab Hatria ... vocavere Italicae gentes.* Ubi *mare* in posteriore membro positum eo minus offendit, quod in priore id substantivum ex *mari supero inferoque,* quod paulo ante legitur, auditur. Sed Conway-Walters (in ed.) *mare* uncis incluserunt, non quo figura ἀπὸ κοινοῦ displiceret, sed quod auctoritatem libri Veronensis sequi maluerunt. De hoc enim loco monuerunt (in adn. crit.): '*mare ab Hatria* in Ver. deletum est, sed duas saltem plures litteras habet ... quam spatium capit: in promptu est *mare* expellere; etiam sic linea in Ver. 18 litteras (qui numerus raro exceditur) habebit'. Qui de hac re mihi quidem non persuaserunt.

Praeterea afferre velim Iust. 31, 6, 9 *Sed neque Asiani milites Romanis neque naves eorum pares rostratis navibus fuere.* Quod exemplum ab iis, de quibus mentionem feci, differre apparet. Nec tamen, opinor, satis momenti facit ad figuram ἀπὸ κοινοῦ eo loco, unde exorsi sumus (9, 8, 10), defendendam.

[1] Cfr Tidner p. 26.

[2] Ex his locis nonnullos Castiglioni (1925 p. 150 sqq.) commemoravit.

Digitized by Google

14, 2, 10 *divinos honores et immortalem gloriam.* — 14, 3, 9 *a laribus iam quodam modo suis et ab ipso limine patriae.* — 14, 4, 17 *omnia auspicia* ('errungener Sieg', EICHERT 'et GEORGES) . . . *et tot bellorum palmas laureasque.* — 18, 6, 5 *cum multis lacrimis et lamentatione flebili.* — 19, 3, 3 *tanta belli decora et tot ornamenta victoriarum.* — 20, 5, 7 *intestina discordia et adsiduae domi dissensiones.* — 31, 8, 4 *avitos lares et incunabula maiorum.* — 3, 4, 13 *ossa sua postremasque reliquias.* — 11, 3, 2 *vectigalia omnia reditusque suos.* — 20, 3, 1 *victoriae facultatem bellique prosperos eventus.* — 5, 11, 5 *non occulte . . ., sed palam, nec per dissimulationem, sed aperta professione.* — 11, 6, 4 *non iuvenes robustos nec primum florem aetatis.* Huc accedunt duo loci: 2, 2, 14 *sapientium doctrina praeceptisque philosophorum.* Ubi RUHNKEN (p. 253) *praeceptisque philosophorum* iniuria aspernatus est. — 11, 1, 5 sq. *Amicos quoque* (sc. Philippi) . . . *haud mediocris metus ceperat, reputantes nunc provocatam Asiam . . ., nunc . . . barbaras gentes fidei dubiae et mentis infidae.* Haec enim, quae in codicibus sunt, editores merito servarunt. Sed pro *infidae* subiciendum sine iusta causa censuit RUHNKEN (p. 254) *infestae,* IEEP (in comm. crit.) *invidae* vel *insidiosae,* KÖHLER (p. 430) *inquietae.* — Membra dissolute (vel per anaphoram) componuntur 16, 5, 7 *Accedit saevitiae insolentia, crudelitati adrogantia.* — 24, 6, 5 *praedam religioni, aurum offensae deorum immortalium praeferens.* — 8, 3, 4 *non deorum immortalium templis, non aedibus sacris.* — 12, 8, 12 *Ostendere alius canitiem, alius vulnera, alius aetate consumpta corpora, alius cicatricibus exhausta.* — 12, 15, 6 *quantis caedibus, quo cruore.* — 20, 4, 1 *nulla virtutis exercitatio, nulla armorum cura.*

Quibus in exemplis posterius membrum interdum, quo prius explanetur, poni licet arbitrari. Vis autem explicativa mea sententia his locis clarius apparet (cfr p. 42): 1, 10, 20 *vulnera corporis et iniuriae notas.* — 32, 3, 1 *Occiso Demetrio sublatoque aemulo.* — 24, 6, 7 *non muri, sed praecipitia, nec manu facta, sed naturalia praesidia.* — 1, 2, 1 *simulat se pro uxore Nini filium, pro femina puerum.* — 27, 2, 10 *sed pax ab hoste data interpellatur a fratre, qui . . . pro auxilio bellum, pro fratre hostem inploratus exhibuit.*

Quo usu considerato ad hunc locum animum attendamus velim: 37, 4, 1 *Hieme deinde adpetente non in convivio, sed in campo, nec in avocationibus, sed in exercitationibus, nec inter sodales, sed inter coaequales aut equo aut cursu aut viribus contendebat* (sc. Mithridates).

Digitized by Google

Vocabula *sed in exercitationibus* libris TII absunt, siquidem BRÜNINGIO (p. 37) credimus (de hac autem re RÜHL tacuit). Quae facile praetermitti potuisse apparet, quia *avocationibus* et *exercitationibus* iisdem litteris finiuntur. Sed de vocibus illis KÖHLER (p. 427) haec monuit: 'die herausgeber haben dieselben offenbar aufgenommen, weil sie zu *nec in avocationibus* das entsprechende glied vermiszten, indem sie nicht bemerkten dasz dasselbe in den folgenden worten enthalten ist. diese nemlich hätten regelrecht und dem anfange des satzes entsprechend etwa so lauten sollen: *nec in avocationibus nec inter sodales sed inter coaequales aut equo aut cursu aut viribus contendens agebat*, wobei sich *inter sodales* und *inter coaequales*, *in avocationibus* und *aut equo ... contendens* in chiastischer weise gegenüber gestellt sein würden'. Membrum vero *sed in exercitationibus* exemplis eiusdem generis, quae attuli, satis firmatur: an dubium est, quin loci, quales sunt 5, 11, 5 et 24, 6, 7 (v. p. 45), ad similitudinem huius, quem tractamus, proxime accedant? Neque chiasmus, quem KÖHLER sibi visus est agnoscere, huic enuntiato inest, sed parallelismus membrorum absolutus et perfectus. Hac autem figura non minus quam illa scriptorem delectatum spero me cap. II satis ostendisse. Accedit, quod, si membrum illud integrum relinquitur, iterum ac tertio contraria inter se opponuntur.

Neque abundantiam sermonis, quae 44, 4, 7 in libris manu scriptis invenitur, a more scriptoris recedere crediderim: *Tum plane manifesto quodam numine inter furentes aestus ac reciprocantes undas, velut nave, non fluctu veheretur, leni salo in litore exponitur.*

RUHNKEN (p. 256) consensui codicum diffisus *reciprocantes undas* pro glossemate damnavit. Ad cuius sententiam accedens RÜHL haec vocabula uncis inclusit. Quae IEEP et GALDI vera recte iudicarunt. Neque enim dispicio, cur *furentes aestus*, quod nihil habet miri, librarius aliquis explanandum esse putaverit. GALDI autem (Vind. p. 40) *reciprocantes undas* ideo defendit, quod 'haec verba', ut ait, 'una cum aliis plurimis, apte poëticum quendam colorem Iustini sermonis adumbrant'.[1]

[1] In hoc capite, ubi de periculis agitur, quae infanti Habidi pater, rex Gargoris, intulit, scriptor si uberius, quam necessarium est, disserit atque forsitan poetarum consuetudinem imitetur, equidem non miror. Velut § 5, ubi in codicibus legitur *Ibi quoque* (h. e. in tramite) *cum inviolatus esset nec alimentis egeret, canibus primo ieiunis et multorum dierum abstinentia cruciatis, mox etiam suibus obiecit*, praeter necessitatem *nec alimentis egeret* dici ideoque delendum esse RÜHLIO eo minus assentior, quod similitudo sententiae, quae sequitur (§ 6): *Itaque cum non solum non noceretur, verum etiam quarundam uberibus aleretur, ad*

Digitized by Google

Membra autem iam inde antiquitus utrum particula *ac*, quam TP habent, an dissolute — sic I — iuncta sint, non satis constat.[1]

Addo PETSCHENIGIUM (Z. f. ö. G. 38, a. 1887, p. 444) *inter furentis aestus reciprocantes undas* scribendum esse mihi quidem non persuasisse.

Memoriam librorum etiam hoc loco sine iusta causa spretam arbitror: 5, 1, 1 *Dum Athenienses in Sicilia bellum ... gerunt, interim ... Alcibiades absens insimulatur mysteria Cereris, initiorum sacra, nullo magis quam silentio sollemnia, enuntiavisse.*

Sic distinguo. Sed IEEP *initiorum* ad *mysteria* pertinere ratus *sollemni* pro *sollemnia* substituto ad *mysteria ... initiorum* tuendum locos, quales sunt 1, 9, 13 *indulgentiae largitionibus*, 31, 6, 3 *adsentationum adulationibus*,[2] aliquantum valere existimabat. Cui assensus est BENESCH (p. 27), qui, praeterquam quod usum apud Iustinum genetivi q. d. identitatis diligenter perscrutatus est, etiam Arnob. adv. nat. 5, 39 (p. 208, 20 REIFF.) *ex sollemnibus scilicet sacris atque initiorum mysteriis* et Vict. Vit. 2, 68 (p. 29, 20 HALM) *secreti arcanum* huic loco quasi praesidio esse putavit. Nec vero RÜHLIO *mysteria initiorum* probatum est. Qui, cum saepius ab hoc scriptore pleonasmum abiudicavit, tum *initiorum sacra* reiciendum esse sibi persuaserat.[3] Sed recte, nisi fallor, GALDI (Vind. p. 29) abundantiam considerans scripturam librorum defendit. Neque, etsi genetivus identitatis a consuetudine Iustini non abhorret, facere possum, quin credam *mysteria Cereris, initiorum sacra* duo membra, quae ex binis vocabulis constent, optimo iure intellegi. Chiasmum enim, quam collocationem verborum scriptor persaepe consectatus est (v. cap. II), hoc loco agnoscere mihi videor. Accedit, quod coacervationem genetivorum nonnumquam evitasse videtur (cfr p. 50). Membrum autem posterius fortasse ad vocabulum Graecum explicandum pertinet.[4]

Quamquam fieri potest, ut *initiorum sacra* pro appositione, quae

---

ultimum in Oceanum abici iussit, vocabula illa comprobare videtur. De concinnitate autem harum sententiarum p. 19 aliam ob rem mentionem feci.

[1] Nullum exemplum prorsus simile apud Instinum inveni (cfr p. 101 sq.).

[2] Alios eiusdem generis comm. crit. p. 8 (ad 1, 9, 13) commemoravit. — Iam I. F. GRONOVIUS idem senserat.

[3] Cfr Textesqu. p. 148. BERNECKER et FABER *mysteria* vel *mysteria Cereris* (quibuscum fecit KÖHLER p. 429), MADVIG (Adv. crit. I p. 63) *mysteria* delendum putaverant.

[4] De simili usu Apulei v. KOZIOL p. 8—9, 32.

Digitized by Google

vocatur, accipiendum sit, tamen membra quasi ex aequo componi non negaverim. Nam bimembre dissolutum, quod hactenus similiter se habet, quod utrumque substantivum cum genetivo iungitur, in codicibus optimis exstat 30, 2, 8: *Morte regis, supplicio meretricum velut expiata regni infamia legatos Alexandrini ad Romanos misere* e. q. s. Ubi RÜHL libris quibusdam deterioribus confisus *et* inseruit, CASTIGLIONI autem (1924 p. 58 adn. 1) *supplicioque* scribendum esse putavit. Neque absunt epistulis Ciceronis similia[1] (ubi ad utrumque substantivum genetivus vel pronomen possessivum applicatur): ad Att. 5, 18, 1 *Nobis enim hac infirmitate exercitus, inopia sociorum, praesertim fidelium, certissimum subsidium est hiems.* — ad Att. 3, 13, 1 *non erit, quod putes me causae meae, voluntati meorum defuisse.* — ad Qu. fr. 1, 4, 1 *Ita mihi nihil misero praeter fidem amicorum, cautum meum consilium defuit.* — ad fam. 12, 10, 3 *Tua virtute, magnitudine animi nihil est nobilius* (ubi quod *tua* ad utrumque membrum pertinet, eadem fere est ratio genetivi *Cereris*, quippe quod vocabulum in posteriore membro intellegatur). — ad fam. 3, 13, 1 *Quis enim ad me non perscripsit te non solum auctoritate orationis, sententia tua, ... sed etiam opera, consilio, domum veniendo, conveniendis meis nullum onus officii cuiquam reliquum fecisse?* Cfr etiam Liv. 21, 29, 6 *Hannibalem ... avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum, socios periculi fore adfirmantes ... Italiam adgrediendam censent.*

11, 13, 8 sq. *Alexander Macedonas monebat, ne multitudine hostium, ne corporis magnitudine vel coloris novitate moverentur; tantum meminisse iubet cum isdem se tertio pugnare; nec meliores factos putarent fuga, cum in aciem secum tam tristem memoriam caedium suarum et tantum sanguinis duobus proeliis fusi ferrent.*

In lectione quae est *et tantum ... fusi*, de qua codices consentiunt, posteriores editores offenderunt. Quorum IEEP vocem *tantum*, qua forma damnata iam VORSTIUS *tanti* coniecerat,[2] ideo delevit, quod ex 11, 14, 2, ubi haec sunt: *Raro in ullo proelio tantum sanguinis fusum est*, huc translata esset. RÜHL vero et GALDI totum illud membrum uncis inclusum respuerunt. Quod utrum spernendum esset necne, dubitans GALDI (Vind. p. 31): 'fortasse', inquit, 'verba retinenda sunt

[1] V. SJÖGREN, Tull. IV p. 32 sqq.

[2] 'Non enim', inquit, 'ipsum sanguinem duobus proeliis fusum secum in aciem ferre potuerunt; sed sanguinis eius memoriam.' Cfr tamen p. 50.

Digitized by Google

illius repetitionis causa, quae valde placet Iustino'; tum de 11, 14, 2 mentionem fecit, quem locum supra posui.

Ac repetitionem intra breve spatium eorundem vocabulorum in consuetudinem scriptoris cadere libenter concedo (cfr p. 37 sq.). Sed in eo, ut mea fert opinio, in primis mos eius agnoscitur, quod duo membra, quae sensu inter se non multum differunt, componuntur.[1] Accedit, quod hoc loco sine dubio est oratio illa bimembris, qua Iustinus delectari solet (cfr p. 33 sq.). *Tantum* autem ab usu eius adeo non abhorret, ut eum contra, quomodo hic *tam tristem memoriam ... et tantum sanguinis* dicitur, duas vel plures voces demonstrativas saepius ponere videamus. Cfr enim 19, 3, 2 sq. *Ipse ... nunc sortem suam, nunc publicam fortuñam deflet; nunc deos accusat, qui tanta belli decora et tot ornamenta victoriarum*[2], *quae ipsi dederint, abstulerint; qui captis tot urbibus totiensque hostibus terrestri navalique proelio victis exercitum victorem non bello, sed peste deleverint* (ubi digna est, quam attendamus, oratio bimembris). — 6, 7, 5 *Tantum animorum viriumque patriae et penatium conspectus subministrat, tantoque praesentia quam recordatione sui maiores spiritus largiuntur* (inter quas sententias, quod ad significationem attinet, non multum interest). — 20, 5, 3 *Tantum virtutis paupertas adversus insolentes divitias habet, tantoque insperata interdum sperata victoria certior est.* — 8, 2, 11 *immemores prorsus, quod ... illo deo etiam consiliorum auctore usi fuerant, quod illo duce tot bella victores inierant, tot urbes auspicato condiderant, tantum imperium terra marique quaesierant.* — 2, 1, 20 *Aegyptum autem, quae tot regum, saeculorum cura inpensaque munita sit et ... tantis structa molibus, tot fossis concisa* e. q. s.[3] — 2, 14, 9 *Tantam famae velocitatem fuisse, ut ... per tot maria et tantum spatii tam brevi horarum momento de victoria nuntiatum sit.* — 4, 1, 12 *neque enim in tam angustis terminis aliter durare tot saeculis tantus ignis potuisset, nisi humoris nutrimentis aleretur.* — 1, 3, 3 *indignatus tali feminae tantum virorum subiectum.* — 5, 5, 3 sq. *tantaque caedes palantium fuit ... et tanta desperatio apud Athenienses erat* (v. p. 23).

Quod autem VORSTIUS monuit (v. p. 48 et adn. 2) Iustinum, si

---

[1] Vocabula *sanguis* et *caedes* inter se iunguntur 8, 2, 4 (v. p. 53), quam abundantiam ad scripturam codicum comprobandam nonnihil valere puto.

[2] Cfr. p. 45.

[3] Codices variant: *tot regum, saeculorum* T, *tot regum, tot saeculorum* I et II (praeter Y, qui uno aut duobus vocabulis praetermissis *tot saeculorum* habet). Utrum verum sit, non satis constat.

Digitized by Google

legibus logicae uti voluisset, *memoriam ... tanti sanguinis* scripturum fuisse, praecipue quaerendum esse apparet, num id, quod in codicibus exstat, consuetudine scriptoris considerata liceat integrum relinquere. Rectius igitur hunc eundem VORSTIUM de hoc loco iudicasse credo, cum, postquam genetivum *tanti* commendavit, haec adderet: 'Quod si *tantum sanguinis* retinendum hic videatur, oportebit tamen idem per metonymiam quandam intelligi de memoria tanti sanguinis'.[1] Cui de hac re eo potius assentior, quod scriptor interdum brevius loquitur, ut notionem audire sit necesse. Velut breviloquentiam, quae 11, 11, 6 reperitur, intueamur, quaeso: (*Ad Iovem deinde Hammonem pergit consulturus ... de origine sua ...*) *Igitur Alexander cupiens originem divinitatis adquirere ... per praemissos subornat antistites, quid sibi responderi vellet.* Sic enim codices ITΠ (deest C); RÜHL autem WOPKENSIO auctore *opinionem divinitatis* scripsit — sed praeter necessitatem ille quidem, cum *opinionem* (*originis divinitatis*) facile intellegatur.[2] Ubi genetivorum coacervatio evitari videtur. Eadem est ratio horum locorum: 16, 3, 11 *Heracleenses honestiorem beneficii quam ultionis occasionem rati* (i. e. occasionis usum, cfr 38, 5, 1 *Utendum igitur occasione*) et 18, 7, 11 *Nullus locus aptior quam sordes patris et exilii infelicis aerumnae fuerunt* (ubi comparatio, quae vocatur, compendiaria agnoscitur; cfr p. 108 sq.).[3]

Offendit autem in eo quoque VORSTIUS, quod *tantum sanguinis ... fusi* diceretur. Qui haud secus atque 11, 14, 2 (v. p. 48) *tantum sanguinis ... fusum* Iustino scribendum fuisse putabat. Sed aut me omnia fallunt aut parallelismum quendam hoc loco scriptor suo more (v. cap. II) consectatus est. Cernitur enim in utroque membro vocabulum cum genetivo iunctum. Quod si haec figura affectata est, Iustinus, quo magis membra inter se congruerent, et legibus logicae neglectis *tantum* scripsit et participium ad substantivum *sanguinis* accommodavit. Ac *tantum*, quod in altero membro exstat, substantivo (*tam tristem*) *memoriam*, quod in altero positum est, respondet; cfr hunc chiasmum: 6, 7, 5 *Tantum animorum virium*que *patriae et penatium conspectus subministrat.*

[1] Conferre velim quod translatione recepta dicitur 30, 4, 15: ... *milites proelio concurrunt, alteri Orientis, alteri Occidentis imperio gloriantes, ferentesque in bellum alii maiorum suorum ... gloriam, alii virentem recentibus experimentis virtutis florem.*

[2] Cfr GALDI Vind. p. 31, qui tamen *divinitatis*, non *originem*, explicavit.

[3] De alio genere breviloquentiae, quod 12, 2, 3 invenitur, ubi post *praedixerat* intellegitur *insidiosa* vel simile, p. 71 mentionem faciam.

Digitized by Google

Iam ad hunc locum transeamus, ubi duo vocabula propinquae significationis inter se nectuntur: 9, 2, 14 *Cum virtute et animo praestarent Scythae, astu Philippi vincuntur.*

Editorum alii, et quidem novissime GALDI, hoc *animo*, quod in TΠ traditur, merito receperunt, alii iam inde ab ASULANO *numero* scripserunt. Quam lectionem auctoritate codicum I, in quibus *virtute et numero animo* exstat, firmatam RÜHL quoque comprobavit. Testimonio enim Orosii fidem habuit[1], apud quem eadem res ita narratur: 3, 13, 6 . . . *cum Scythae et numero et virtute praestarent, Philippi fraude vincuntur.*

Qua in re Orosio ne nimium tribuerit, vereor. Nam animadvertas velim ne RÜHLIUM quidem ipsum dubitare, quin glossemata, quae in codicibus sunt, Orosio vetustiora esse possint; cfr quod de hoc loco aliisque Textesqu. p. 142 monuit: 'Es ergiebt sich nämlich, dass diese Glosseme nur zum kleinsten Theil mittelalterlichen Ursprungs sind, dass sie vielmehr dem Zustande des Urcodex ihren Ursprung verdanken müssen, vielfach sogar älter sind, als dieser'. Atque praef. editionis p. XVI: 'Quantopere autem', inquit, 'tibi cavendum sit, ne temerius quae Orosius aliter ac codices Iustini tradit pro verioribus accipias, satis ex eis perspicias quae in libro »Textesquellen etc.» de indole patris illius sanctissimi monui'. Quo in libro hoc quoque (p. 139) dicitur: 'möge man bedenken, dass auch Orosius schon eine ganze Reihe von den Fehlern unserer jetzigen Justinhandschriften in seinem Exemplar vorfand'.[2] Quod ita esse neminem credo mirari, cum inter Iustini et Orosii aetatem forsitan plus ducenti anni interfuerint. Ac similiter fere commentarii Caesaris se habent. Codices enim Caesarianos iam eo tempore, quo vixit Orosius, in duo genera discessisse inter omnes constat.[3] Quin etiam Quintilianus opus Ciceronis, quod Orator ad M. Brutum inscribitur, aliqua ex parte corruptum videtur legisse.[4] — Orosium autem codicem classis I legisse RÜHL Textesqu. p. 32 sqq. demonstravit.

Quod si utramque lectionem ex aequo aestimare studemus, quaeritur, num satis causae sit, cur librarius ad *virtute*, vocabulum usitatissimum, quo dilucidior oratio fieret, *animo* addendum esse putaverit. Nec veri simile est scribam archetypi TΠ codicum, si *virtute et numero animo*

[1] Cfr Textesqu. pp. 97 et 142. BRÜNING p. 42 adn. 1 RÜHLIO assensus est.

[2] Cfr EUSSNER, BURSIANS Jahresb. 22 (1880) p. 107.

[3] Cfr TEUFFEL I p. 448 quaeque de hac re KLOTZ in praef. editionis (p. IV sq.) exposuit.

[4] KROLL hanc rem in editione illius operis Tulliani (Einl. p. 18) perstrinxit.

Digitized by Google

invenisset, *numero* omisso *virtute et animo* scripturum fuisse. Sed *virtute et animo* propter pleonasmum in offensionem alicuius facile cadere potuisse satis patet. Quod si factum est, haud scio an in archetypo classis I ex eo, quod paulo post legitur: 9, 3, 9 *Cum Athenienses . . . numero praestarent, . . . vincuntur*, ubi similitudo quaedam cernitur, *numero*, quod pro *animo* supponeretur, sumptum supra hoc vocabulum scriptum sit. Posteriores tamen librarii huius classis *numero* una cum *animo* receperunt.

Quod BENECKE *virtute et animo* hoc loco Tulliano firmari opinatur: ad fam. 5, 2, 8 *Huius ego temeritati si virtute atque animo non restitissem*, similia reperiuntur Caes. bell. Gall. 7, 36, 4 *neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio . . ., quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur*, et bell. Alex. 16, 2 *Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare; quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum*, ubi pro *aut* — *aut* potius *et* — *et* exspectes (cfr SJÖGREN, Fut. p. 163 adn., LÖFSTEDT, Per. Aeth. p. 197 sq.).[1]

Vocabula autem, quae eundem fere sensum habent, apud Iustinum saepius componuntur.[2] Velut substantiva, quae synonyma sunt vel simile aliquid significant, his locis inter se copulantur: 1, 7, 3 *Croesus, cuius opes divitiaeque insignes ea tempestate erant* (similiter 11, 9, 4 *Illyrios et Thracas opum ac divitiarum ostentatione . . . accendebat* et 13, 1, 8, quem locum p. 41 commemoravi). — 2, 2, 3 . . . *nec domus*

[1] Variationem duarum constructionum BENECKE eo, de quo agimus, loco iure optimo sibi visus est agnoscere. Legitur enim paulo ante (9, 2, 9): *Scythas autem virtute animi et duritia corporis, non opibus censeri.* Neque *virtute et animo* aliud quam *virtute animi* valet. Cfr praeterea quod de Scythis 38, 7, 4 dicitur: *Scythae praeter arma virtutemque animi locorum . . . frigoribus instructi.* Similiter nonnumquam duae voces particula copulantur, etsi genetivus alterius aliis locis ad alteram applicatur: 22, 1, 3 *forma et corporis pulchritudine egregius*, cfr 11, 10, 2 *propter formae pulchritudinem* (sim. 13, 1, 11 et 36, 2, 11). — 12, 16, 12 *insidiis suorum et fraude civili*, cfr 1, 8, 9 et 7, 5, 6 *pari insidiarum fraude.* — 3, 3, 4 *divitiae vel luxuria*, cfr 2, 14, 6 *divitiarum luxuria.* — 15, 1, 8 *siquidem et amicos Demetrii . . . dimisit et ipsius Demetrii privatum omne instrumentum ac familiam reddidit* (sc. Ptolemeus), cfr 15, 2, 7 *Demetrius filium Ptolemei . . . amicosque eius cum privati instrumenti ministerio, pari provocatus antea munere, Aegyptum remittit.* Cfr NORDEN, Verg. Aen. p. 128.

[2] De hac consuetudine loquendi, quae apud scriptores Romanos frequens est, cfr K.-ST. II 2 p. 577 sq., SCHMALZ p. 669 sq., TIDNER p. 11 sqq., HAGENDAHL Abund. p. 162 sqq. Eundem usum huius scriptoris SECK, GALDI, CASTIGLIONI iis, quos p. 36 adn. 1 dixi, locis attigerunt.

Digitized by Google

illis ulla aut tectum aut sedes est, armenta et pecora semper pascentibus (ibid. § 6 *pecora et armenta*). — 2, 2, 13 *neque plus hominum ferrum et arma quam naturalis fatorum condicio raperet* (similiter 8, 1, 6 *post arma et bellum*; de 1, 2, 3 *tractantique lanam ferrum et arma habentes parere* v. p. 21). — 2, 9, 21 *Hippias, ... auctor et concitor eius belli.* — 3, 3, 6 *Pueros ... in agrum deduci praecepit, ut primos annos ... in opere et in laboribus agerent.* — 3, 6, 4 *Athenienses ... pecuniam ... a Delo Athenas transferunt, ne ... Lacedaemoniis praedae ac rapinae esset.* — 8, 2, 4 *Phocenses ... fugam capessunt, poenasque violatae religionis sanguine et caedibus suis pendunt* (cfr 10, 3, 1 *cognatorum caede et strage principum*). — 8, 3, 8 ... *Philippum ... locare et muros ... et fana ac templa facienda.* — 8, 3, 15 *Philippus ... inopinantibus fratribus ... supervenit regnoque utrumque ... fraude latronis ac scelere spoliavit.* — 8, 5, 9 sq. *Non quidem pavor ille hostilis ... erat, ... sed tacitus maeror et luctus.* — 9, 8, 19 *Verbis atque oratione Philippus, hic rebus moderatior.* — 11, 15, 1 *Dareus ... a cognatis suis aureis conpedibus catenisque ... vincitur.* — 13, 4, 18 *Stipatoribus regis satellitibusque Cassander ... praeficitur.* — 13, 6, 11 *Quibusdam placebat bellum in Macedoniam transferri, ad ipsum fontem et caput regni.* — 13, 6, 17 *Macedonia ... exemplo furentium manus ac membra sua ipsa caesura.* — 15, 2, 8 *donis muneribusque inter ipsa bella contendebant.* — 16, 2, 2 *His comitem se et belli socium iungit Pyrrus.* — 38, 6, 7 ... *quia ipsi tales reges habuerint, quorum etiam nominibus erubescant, aut pastores Aboriginum, ... aut servos vernasque Tuscorum.* — 41, 4, 7 *solitus latrociniis et rapto vivere* (cfr tamen p. 61). — Anaphora cernitur 38, 5, 4: (Paphlagonia) *quae non vi, non armis, sed adoptione testamenti ... patri suo obvenisset.*

Adiectiva vel participia, quae idem fere declarant, iuncta inveniuntur: 5, 6, 5 *perditis et desperatis rebus.* — 6, 9, 6 *sordidum et obscurum antea Macedonum nomen.* — 18, 7, 10 *maesta ac lugentia castra.* — 25, 4, 8 *strenuum et manu fortem.* — 29, 3, 3 *cruenta et sanguinaria ... bella.* — 29, 3, 8 *promptum ... industriumque.* — 38, 4, 15 *ferorum atque immitium populorum.* — 39, 3, 9 *propitiis ac faventibus* (sc. dis). — 39, 4, 3 *securam ac tutam vitam.* — Vox prior posteriore explicatur 41, 2, 4: *Armorum patrius ac Scythicus mos.* — Adiectivum *ieiunus* cum altero, in quo similis vis inest, duobus locis iungitur, ubi tamen de vera scriptura non satis constat. Legitur enim in codicibus (ITII) 12, 3, 11 *His rebus ingentes epularum apparatus adicit, ne ieiuna et*

Digitized by Google

destructa luxuria videretur. Ubi *destructa* paulum offendit; quo vocabulo damnato coniecerunt HEINSIUS *adstricta*, quod RÜHL recepit, GRAEVIUS *restricta*, quod GALDIO probatum est, AEM. BAEHRENS *distracta*, PETSCHENIG (Z. f. ö. G. 38, a. 1887, p. 444) *despecta*, SPRENGER (W. kl. Ph. III, a. 1886, 1387 sq.) *destituta* (ita P^2 in marg.), THÖRNELL (Erani vol. XXI, a. 1923, p. 151), quem veram lectionem repperisse crediderim, *destricta*. Variant autem codices 38, 6, 8: *atque ut ipsi ferunt conditores suos lupae uberibus alitos, sic omnem illum populum luporum animos inexplebiles sanguinis, atque imperii divitiarumque avidos ac ieiunos, habere.* In IIC *avidos* exstat, quam scripturam editores receperunt. Sed *altos*, quod IT habent, fortasse a mendo librarii alicuius, quoniam *alitos* antecedit, natum est.

Verba, quae idem significant, copulantur: 2, 11, 16 *caedunt sternuntque omnia.* — 4, 1, 16 *solida intercipi absumique navigia.* — 4, 1, 18 *discedere ac seiungi promuntoria.* Huc accedit 20, 1, 8, ubi ablativus absolutus invenitur: *capta et expugnata Troia.*

Cuius generis abundantia cum apud Iustinum late pateat, non dubito, quin de hoc loco codicibus assentiendum sit: 11, 3, 5 sqq. *Missis itaque legatis bellum deprecantur* (sc. Athenienses), *quibus auditis et graviter increpitis Alexander bellum remisit. Inde Thebas exercitum convertit, eadem indulgentia usurus, si parem paenitentiam invenisset. Sed Thebani armis, non precibus nec deprecatione usi sunt. Itaque victi gravissima quaeque supplica ... experti sunt.*

Fuerunt enim, qui HEARNIO auctore *nec deprecatione*, quod in libris traditur, propter pleonasmum damnarent; quorum sententiae GALDI accessit. Sed hanc lectionem praeter abundantiam ideo quoque veram iudico, quod (quamquam non plane eadem res est) interdum apud hunc scriptorem intra breve spatium voces quasi stirpis eiusdem ponuntur, velut 12, 6, 15 *Ob haec illi quadriduo perseverata inedia est, donec exercitus universi precibus exoratus est, precantis, ne* e. q. s., 7, 1, 12 (cfr p. 73) *crescentique regno valida incrementorum fundamenta constituit*, 5, 8, 1 (cfr p. 75) *obsidione circumdata obsessos fame urgent* (quibus locis abundantiam inesse nemo non videt). De 18, 5, 4 *quaesituras in quaestum* p. 73 agendum est.[1] Cfr etiam 33, 1, 7 *portentum ... portendi*

[1] Ab hac consuetudine loquendi non longe absunt figura etymologica et agnominatio, quas nonnumquam apud Iustinum usurpari SECK (II p. 23) et GALDI (De usu agnominationis apud Iustinum, Almae Romae vol. II, Romae 1915) ostenderunt. Cfr BENESCH p. 70.

Digitized by Google

(v. p. 70). Sed propius ad eum, de quo disputamus, locum accedunt exempla, qualia sunt Script. Hist. Aug. Trig. tyr. 6, 3 *militum et militarium*, Suet. Claud. 38, 1 *irae et iracundiae*.[1]

Quod si ea, quae paulo ante dicuntur, consideramus, apparet *nec deprecatione* locutioni quae est *bellum deprecantur* apte respondere.

RÜHL autem lacunam indicans haec scripsit: *Sed Thebani armis, non precibus nec deprecatione, sed * usi sunt.* Qui mihi non persuasit voces ullas praetermissas esse. Nam monere velim asyndeton adversativum, quale fit, cum pro *non precibus, sed armis* ordine membrorum inverso *armis, non precibus* dicitur, apud Iustinum saepissime reperiri.[2]

[1] V. TIDNER p. 22 adn. 1.

[2] K.-ST. II 2 p. 157 exempla nonnulla huius generis, quae apud alios scriptores inveniuntur, attulerunt. Locos Taciteos GERBER-GREEF (p. 966 sq.) collegerunt. Scriptores Historiae Augustae ab ea consuetudine non recessisse e LESSINGIO (p. 388) cognoscere licet.

Exempla autem, quae apud hunc scriptorem sunt, non alienum videtur enumerare (alia chiasmi causa separatim p. 56 profero): 1, 8, 6 ... *adulescens, veluti ad epulas, non ad proelium venisset, omissis hostibus insuetos barbaros vino se onerare patitur.* — 2, 3, 5 *Romanorum audivere, non sensere arma.* — 2, 4, 5 *Nubendi quoque finitimis animum omisere, servitutem, non matrimonium appellantes.* — 2, 8, 6 *Pisistratus, quasi sibi, non patriae vicisset, tyrannidem ... occupat.* — 2, 10, 5 *Fratres ... privatum patrimonium, ... non regnum vindicare sibi posse.* — 2, 10, 21 *si regem spectes, divitias, non ducem laudes.* — 4, 1, 18 *Ea est ... natura loci, ut sinum maris, non transitum putes.* — 5, 6, 9 *... neque ea scientia militaris* (sc. erat) *in his, quos vincula, non castra continuerant.* — 8, 2, 3 ... *quasi sacrilegii, non Thebanorum ultor esset.* — 9, 2, 9 *Scythas autem virtute animi et duritia corporis, non opibus censeri.* — 9, 8, 9 *Amicitias utilitate, non fide colebat.* — 11, 1, 10 ... *tantum sibi favorem omnium conciliavit, ut corpus hominis, non virtutem regis mutasse se dicerent.* — 11, 4, 2 *quicquid in eo sit admissum, credulitatis, non perfidiae culpam esse.* — 11, 11, 11 *Comitibus ... responsum, ut Alexandrum pro deo, non pro rege colerent.* — 11, 12, 2 *Alexander pretium captivarum regnum omne, non pecuniam petit.* — 11, 12, 13 ... *animi magnitudine, qua didicerit adversus vires hostium, non adversus calamitates contendere.* — 12, 1, 10 ... *ut Alexandro felicitate, non virtute inferior videretur.* — 13, 4, 25 ... *quasi regna, non praefecturas divisissent.* — 14, 5, 6 *Spartani urbem, quam semper armis, non muris defenderant, ... murorum praesidio includunt.* — 15, 2, 15 ... *duces, cum carpi se ... viderent, dum privatum singulorum, non commune universorum bellum ducunt ..., quasi victoria unius, non omnium foret, ... tempus, locum coëundi condicunt.* — 19, 1, 4 ... *bellumque ... solutione pecuniae, non armis finitum.* — 20, 4, 12 ... *vera ornamenta matronarum pudicitiam, non vestes esse.* — 21, 4, 4 *scelus declinatum, non vindicatum est.* — 21, 4, 5 ... *idque observari ... ab universis iubent, ne persona designata, non vitia correcta viderentur.* — 21, 5, 9 ... *simulatio haec vitiorum, non natura erat* (sic FREINSHEIM, codd. *naturae;*

Digitized by Google

Sed RÜHL chiasmum, nisi fallor, hoc loco fuisse ratus coniunctionem *sed* et substantivum, quod idem fere atque *armis* significet et voci *deprecatione*, quae antecedit, opponatur, deesse putat. Quem priusquam rem penitus perspexisse concedamus, considerare oportet, num in consuetudinem scriptoris chiasmus ille cadat. Quod etsi non plane nego, chiasmum tamen admodum similem (quo recepto quattuor vocabula inter se copulantur, ex quibus singula posteriora singulis prioribus respondent) apud Iustinum non inveni. Sed interdum, ubi membra inter se opponuntur, chiasmus aliter comparatus cernitur; qui ut agnoscatur, contextum nonnumquam paulo diligentius perpendere necesse est. Haec mihi exempla praesto sunt: 1, 1, 7 *longinqua, non finitima bella gerebant, nec imperium sibi, sed populis suis gloriam quaerebant.* — 2, 12, 14 *patriam municipes esse, non moenia, civitatemque non in aedificiis, sed in civibus positam.* — 5, 10, 2 *Civium illam meminerint aciem, non hostium esse; nec se ideo arma cepisse, ut aliqua victis adimat, sed ut adempta restituat; XXX se dominis, non civitati bellum inferre.* — — 6, 1, 6 *Indignum ait bella non perfici, sed redimi, hostem pretio, non armis submoveri.* — 9, 5, 3 *Soli Lacedaemonii et regem et leges contempserunt, servitutem, non pacem rati, quae non ipsis civitatibus convenirent, sed a victore ferretur.* — 19, 3, 3 sq. *nunc deos accusat, . . . qui . . . exerci-*

---

cfr BENECKE, ad l.). — 28, 4, 13 . . . *praefatus bellum se cum Cleomene, non cum Spartanis habuisse.* — 31, 4, 7 *Has enim publicas inter populos, non privatas inter duces bellandi causas esse.* — 31, 6, 2 . . . *ne gloria victoriae Hannibalis, non sua esset.* — 31, 7, 9 *belliquе ea inritamenta, non pacis blandimenta esse.* — 34, 2, 3 *Itaque praedam, non proelium cogitantes et vehicula . . . adduxerunt et coniuges liberosque . . . in montibus posuerunt.* — 38, 10, 4 . . . *prorsus quasi ad epulas, non ad bellum pergerent.* — 41, 3, 9 *Principibus metu, non pudore parent.* — 44, 4, 7 . . . *velut nave, non fluctu veheretur.*

Similiter se habent hi loci, ubi vocabulum, quod ad utrumque membrum pertinet, post prius ponitur (de hac autem collocatione verborum cap. IV uberius disputabo): 2, 2, 5 *Iustitia gentis ingeniis culta, non legibus.* — 2, 5, 4 *verbera in aciem, non arma adferenda.* — 3, 3, 8 . . . *ut uxores eligerentur, non pecuniae.* — 3, 4, 16 *Perpetuitatem enim urbis, non amissionem . . . promiserat.* — 5, 2, 10 *alienam se victoriam, non suam instruere.* — 7, 2, 12 . . . *priore bello regem Macedonibus, non virtutem defuisse.* — 11, 10, 9 . . . *Abdalonymus, . . . quem Alexander . . . regem fecerat spretis nobilibus, ne generis id, non dantis beneficium putarent.* — 11, 12, 14 . . . *praestaturum se ea Dareo, si secundus sibi, non par haberi velit.* — 11, 14, 5 . . . *periculaque sua esse, non militis volebat.* — 11, 15, 7 . . . *regium eius, non hostilem animum expertus.* — 12, 3, 12 . . . *tantas opes amitti his moribus, non quaeri solere.* — 24, 1, 7 *Reparantibus deinde Spartanis bellum auxilium multae civitates negaverunt, existimantes dominationem eos, non libertatem quaerere* (ita codices, nisi quod in T *eos dominationem* legitur; utrum verum sit, diiudicari vix potest).

Digitized by Google

tum victorem non bello, sed peste deleverint. Deferre se tamen civibus suis non modica solacia, quod malis eorum hostes gaudere, non gloriari possent. Quae exempla, in quibus membra inter se contraria sunt, quamquam chiasmum a consuetudine scriptoris non abborrere indicant, tamen scripturam, qualem veram esse RÜHL sibi persuasit, non satis comprobant.

Quod si codicibus quasi suum tribuere volumus, cognoscendum est, num quo modo quod in libris legitur nullo vocabulo addito sufficiat. Atque intueamur, quaeso, hos locos: 2, 4, 10 *non otio neque lanificio, sed armis, equis, venationibus.* — 11, 6, 4 *non iuvenes robustos nec primum florem aetatis, sed veteranos.* — 30, 4, 11 *quia non cum Alexandro Magno . . . nec cum exercitu eius . . . bellum gerant, sed cum Philippo . . . et cum his Macedonibus,* ubi haud dissimiliter atque in loco, quem tractamus, membra, quae particula *neque* (*nec*) iunguntur, idem fere significant vel quasi cognata sunt. Eiusdem generis exempla apud Tacitum frequentius inveniuntur[1], velut Agr. 33, 12 *non fama nec rumore, sed castris et armis.* — Hist. 1, 43, 7 *non religione nec caerimoniis, sed latebra.* — Ann. 1, 9, 16 *non regno tamen neque dictatura, sed principis nomine.* — Germ. 7, 6 *ne verberare quidem nisi sacerdotibus permissum, non quasi in poenam nec ducis iussu, sed velut deo imperante.* Persaepe autem Iustinum ordinem membrorum, quae inter se opponuntur, invertisse (velut 5, 6, 9 *vincula, non castra*) ostendimus. Quae cum ita sint, etsi exemplum plane simile deest, quid prohibeat, quominus ad *armis, non precibus* hoc solum *nec deprecatione* eodem modo adiciatur, quo verbi causa *non precibus nec deprecatione, sed armis* dicere licet, non dispicio.

Neque abundantiam reiciendam esse censeo, etiamsi vocabula dissolute iunguntur, 41, 2, 8, ubi TC^2 haec habent: *Nec pugnare diu possunt* (sc. Parthi); *ceterum intolerandi forent, si, quantus his est impetus, vis, tanta et perseverantia esset.* In I autem *quanta his est in impetu vis* legitur, quod ex coniectura natum esse puto. Quae scriptura digna non erat, quae a GALDIO reciperetur. Atque in lectione manus C^1: *quantus his est impetu vis* mendum inesse neque aliter, quae in P exstant: *quanto his est impetus vis,* se habere satis apparet.

Vetustiores editores ita distinxerunt: *si quantus his est impetus* (vel *impetus est*), *vis tanta et perseverantia esset.* Sed recte IEEP monuit (in

[1] Cfr locos, quos GERBER-GREEF p. 965 attulerunt.

Digitized by Google

comm. crit., ad l.): 'Vocem *vis* cum sequentibus coniungi nec collocatio verborum nec loci sententia sinit'. Re enim vera et impetus et vis perseverantiae opponuntur. Ac propinqua inter se substantiva *vis* et *impetus* esse ex Iul. Paull. Sent. 1, 7, 7 cognoscas: '*vis est maior rei impetus, qui repelli non potest*'. Quae vocabula interdum inter se copulantur: ad Liv. 25, 30, 9 *ad vim et impetum Romanorum arcendum*, quem locum IEEP attulit, addere velim Caes. b. Gall. 4, 17, 5 *contra vim atque impetum fluminis* et Cic. orat. 68, 229, ubi translatio reperitur, *tantumque abest, ut . . . enervetur oratio compositione verborum, ut aliter in ea nec impetus ullus nec vis esse possit.*

Iniuria igitur vetustiores coniunctione *et* voces *vis* et *perseverantia* inter se componi putarunt. Sed haec particula post *tanta* abundanter ponitur, qui usus cernitur 1, 7, 6: *Sed quanto bellum minoris periculi, tanto et mitior victoria* (sim. 6, 3, 10; 17, 3, 11). Eodem fere modo post *ita* usurpatur *et* 12, 15, 4: *adeo sicuti in hostem, ita et in mortem invictus animus fuit* (sim. 13, 2, 1; 19, 1, 2 et 4; 28, 2, 11; 29, 1, 9; 31, 1, 6; 44, 1, 1), post *tum* 33, 1, 1: *quippe cum gloria Orientis domiti, tum et auxilio omnium regum iuvabantur* (sim. 44, 3, 4). — Post pronomen relativum eadem particula invenitur 22, 3, 10: *Sed secundi certaminis eadem fortuna quae et prioris fuit*, et 23, 1, 7: *Namque Lucani isdem legibus liberos suos quibus et Spartani instituere soliti erant*, item post adverbium relativum 2, 2, 10: *quippe ibidem divitiarum cupido est ubi et usus.*[1] — De hoc usu particulae *et* v. VAHLEN Opusc. II p. 120, K.-ST. II 2 p. 450, LÖFSTEDT Per. Aeth. p. 43, THÖRNELL Stud. Tert. II p. 74 sqq. (cfr SJÖGREN de Cic. ad fam. 13, 23, 2).

MADVIG (Adv. crit. II p. 629) *impetus* pro genetivo accipiendum scribendumque *quanta iis est impetus vis* mihi quidem non persuasit.[2] Nec KÖHLERO, qui *vis* damnavit (p. 429 sq.), assentior hoc vocabulum inde natum esse, quod ultima syllaba vocis *impetus* lapsu librarii haud

[1] Adverbium *ibidem*, quod in AVQRO legitur et in *idem*, quod HGMY habent, facile abire potuit, hoc loco servandum esse exemplis, quae supra commemoravi, ubi similis usus pronominis *idem* agnoscitur, consideratis mihi persuasi. Atque *ibidem* editores integrum reliquerunt RÜHLIO excepto, qui ceteris codicibus (IPZ dico) confisus *ibi* (quod tamen in PZ post *divitiarum cupido* positum est) scripsit. *Ibidem* certe lectionem difficiliorem esse nemo, credo, infitiabitur. Quod adverbium etiam BRÜNINGIO (p. 53), quamquam nullam rationem attulit, probatum est.

[2] Ad MADVIGII sententiam ŠORN (Bem. p. 12) accessisse videtur, quamquam, utrum *quanta* an *quantus* legendum esse putaret, non indicavit. Exempla autem, quae protulit: Eutrop. 9, 18, 1 *vi divini fulminis periit* et Fest. Brev. 16, 1 *vis veneni*, ad hunc locum restituendum non multum valent.

Digitized by Google

insolito repeteretur. Ab interprete autem *vis* additum esse, id quod RÜHL (v. Textesqu. p. 147) hanc vocem omittens suspicatus est, vix crediderim; neque enim *impetus* tam est inusitatum, ut interpretatione indiguerit.

Apparet autem ob id maxime *impetus, vis* in offensionem librariorum, editorum, criticorum cecidisse, quod vocabula dissolute iunguntur. Qua de causa IEEP auctore WOPKENSIO *impetus* ⟨*et*⟩ *vis* scripsit — mea sententia iniuria ille quidem. Neque enim veri simile est a Iustino asyndeton illud bimembre, quod prosae orationis scriptores haud paucos nonnumquam adhibuisse inter omnes constat, penitus abiudicandum esse.[1] Dissolutio autem huiusmodi, nisi fallor, etiam 13, 1, 9 reperitur, de quo loco mox disputabo, praeterquam quod duo membra, quae ex binis vel pluribus verbis constant, nonnumquam dissolute componuntur (v. pp. 48 et 101 sqq.). Nec satis causae est, cur dissolutionem ideo respuamus, quod apud alios particula haec vocabula iunguntur (v. p. 58). Cfr enim, quod de Flav. Vop. Tac. 16, 6 *domi, foris* TIDNER (p. 35) Ael. Spart. Pesc. 6, 10 *domi forisque* simul considerans monuit.

Sed *vis* substantivum apud alios nonnumquam cum voce, quae simile aliquid significat, dissolute iungitur[2]: Plaut. Rud. 839 *vi, violentia*[3], Amph. 414, Asin. 555, Men. 1054 *vi, pugnando*[4], Paneg. 4, 21, 2 *vi, manu*[5], 4, 17, 3 *vi, virtute*[6], id quod ad *impetus, vis* comprobandum nonnihil adiuvat, quamquam *vi, violentia* et *vi, virtute* eo facilius dici posse apparet, quod vocabula ab iisdem litteris incipiunt.

Accedit alia res, quam librarii quidam et viri docti non satis perspexerunt. *Quantus* enim utrique substantivo attribuitur, etsi forma huius vocis ad *impetus*, id est ad propius substantivum, usitato more accommodatur.[7] Quem usum etiam ubi duo substantiva dissolute

[1] TIDNER p. 29 sqq. de hoc usu apud Script. Hist. Aug. disputavit, p. 46 adn. 2 alios viros doctos nominans, qui exempla eiusdem rei, quae apud alios scriptores inveniuntur, collegerant.

PREUSS (p. 15), quamquam nulla exempla protulit: 'Iustinus', inquit, 'asyndeto bimembri omnino rarissime usus est'. Cui libenti animo assentior. Sed CASTIGLIONI (1924 p. 57) hoc asyndeton Iustino plane abesse, ut mea fert opinio, sine iusta causa affirmat.

[2] Cfr PREUSS p. 85.

[3] Cfr SJÖGREN, Part. cop. p. 11.

[4] Cfr PREUSS p. 71, SJÖGREN, Part. cop. p. 15, K.-ST. II 2 p. 150.

[5] Cfr THÖRNELL, Stud. Paneg. p. 56.

[6] Cfr TIDNER p. 48 adn.

[7] Cfr K.-ST. II 1 p. 54.

Digitized by Google

nectuntur inveniri ex his exemplis efficitur: Cic. ad Att. 2, 23, 3 *Credibile non est, quantum ego in consiliis, prudentia tua, . . . quantum in amore et fide ponam.* — ad fam. 12, 15, 6 *daboque operam, ut meum studium, diligentiam vobis, p. c., reique p. praestem.*[1] — Neque TIDNERO (p. 50) assentior tantum cum altero substantivo hoc loco attributum iungi: Flav. Vop. Tac. 6, 8 *libere pro communi patria, legibus deposcens, ne* e. q. s.

Etiam hoc loco, nisi me omnia fallunt, bimembre dissolutum restituendum est: 13, 1, 8 sq. *Huc accedebat, quod principes regnum et imperia, vulgus militum thesauros et grande pondus auri velut inopinatam praedam spectabant, illi successionem regni, hi opum ac divitiarum hereditatem cogitantes. Erant enim in thesauris L milia talentum et in annuo vectigali, tributo tricena milia.*

Sic enim codices ad unum omnes, qui hunc locum continent. RÜHL autem WOPKENSIUM secutus *ac* inseruit.[2] Sed *tributo* ŠORN (Bem. p. 7) pro glossemate accepit. Cui assensus est GALDI (Vind. p. 33), qui in ed. hanc vocem uncis inclusit.[3] Quod autem monuit: 'Iustinus enim modo adhibet *vectigal*, modo *tributum*, numquam vero *vectigal* et *tributum* coniuncta', similiter alia abundantia huius scriptoris se habet, ut 9, 2, 14 (cfr p. 51) *virtute et animo*, alias tum *virtus*, tum *animus* legitur, 8, 5, 10 *maeror et luctus* (p. 53), alibi alterum horum vocabulorum invenitur, 3, 6, 4 *praedae ac rapinae* (v. ibid.), alibi aut hoc aut illud substantivum exstat (cfr EICHERT), cuius rei exempla haud pauca afferri possunt.

Hoc autem loco, ubi dicitur imperium opesque Alexandri Magni successores et milites exspectavisse, summa orationis abundantia affectata est, id quod ad pleonasmum, quem codices habent, firmandum maximo est momento. Legitur enim (§ 8) *regnum et imperia, thesauros et grande pondus auri, opum ac divitiarum hereditatem;* ac sententiam quae est *principes . . . spectabant* et membrum *illi . . . cogitantes* idem fere valere p. 41 sq. commemoravi.

FORCELLINI, EICHERT, GEORGES *vectigali* adiectivum esse huius fere significationis: 'zu den Abgaben gehörig' (sic EICHERT), quod

[1] De bimembribus dissolutis, quae his locis sunt, v. SJÖGREN Tull. IV p. 32 sq.

[2] MADVIG (Adv. crit. II p. 623) *vectigali et tributo* scribendum putavit ('nam *vectigal tributum* nihil est; utrumque nominari debet').

[3] Iam vetustiores editores nonnulli *tributo* deleverant.

Digitized by Google

abundanter ad substantivum *tributo* applicetur, existimant. Sed is usus huius adiectivi quia rarissimus est (noverunt tantum Cic. Verr. act. sec. 1, 35, 89 *decem enim naves ... populus Milesius ex pecunia vectigali populo Romano fecerat,* ubi tamen abundantia non exstat), non dubito, quin *vectigali* optimo iure pro substantivo accipiatur, id quod, ut demonstravi, ipso contextu firmari videtur, quippe ubi iterum ac tertium membra synonyma inter se copulentur.

Quod fieri potest, ut inter *vectigali* et *tributo* aliquid intersit, id quod difficilius, credo, erit ad probandum, hoc solum effecisse velim, scripturam codicum, etiamsi voces illae idem significant, veram iudicari posse.

Denique hunc locum animadvertamus velim, quem RÜHLIUM corrupisse nemo, credo, infitiabitur: 14, 6, 10 sq. *Qua* (sc. Olympiade) *visa percussores adloniti ... substiterunt, donec a Cassandro missi sunt, qui eam confoderent, non refugientem gladium, sed nec vulnera, aut muliebriter vociferantem, sed virorum fortium more ... morti succumbentem* e. q. s.

In codicibus autem haec sunt: *sed nec vulnera* IA^2, *nec uulnera* Q^2RZ, *sed ne uulnera* A^1GP, *sed neu uulnera* H, *uulnera* V^1, *sed uulnera* V^2Q^1. Editores *nec vulnera* scripserunt excepto RÜHLIO, qui *sed nec vulnera* uncis inclusum propter abundantiam damnavit. Quae abundantia exemplis similibus satis confirmatur: Tac. Ann. 12, 34, 9 *non telis, non vulneribus cessuros*; 1, 17, 15 *verbera et vulnera ... sempiterna*; Script. Hist. Aug. Did. Iul. 4, 6 *ferro et vulneribus ... summotus atque depulsus est* (similiter Max. Balb. 8, 7 *et vulnera et ferrum*).[1] — Atque apud Iustinum nonnumquam duo membra componuntur, quorum prius causam, posterius id, quod efficitur, declarat; velut 13, 7, 10 *et apium et mellis usum;* 28, 3, 7 *sterilitatem famemque passi;* 41, 4, 7 *latrociniis et rapto vivere;* 6, 3, 8 *contendebatque, ne a rebus gestis eius et gloriae splendore decederet.*

Sequitur, ut videamus, qua ratione voces illae ab initio copulatae sint. Ac particulam *nec*, si sola a Iustino adhibita esset, cur librarii in *sed nec* mutaturi fuerint, non satis causae video. De bimembri autem dissoluto, si codici V^1 fides habeatur, cogitare possis. Sed veri similius arbitror Iustinum *sed nec* scripsisse, id quod praeter I

[1] V. TIDNER p. 15 sq.

Digitized by Google

etiam tres codices classis T (AGH) et liber P classis II indicare videntur. Atque in archetypo classis T, nisi fallor, scriptura *sed ne* erat, quam A^1G habent (in H litteram *u* mendose bis scriptam esse apparet), in qua leve mendum est. Quae cum ferri non posset, librarium codicis V^1, quid substituendum esset, incertum particulas illas plane omisisse puto. Similiter enim scribae librorum VQR (vel eorum aliquis) interdum vocabula archetypi (vel partem vocabuli), quae dubia esse illis videbantur, ideo praeterierunt, quod, quem ad modum corrigerent, nesciebant.[1] Librarii autem codicum Q et R alter alteram emendationem hoc loco temptaverunt: Q^1 *sed* habet (quod etiam V^2 recepit), in R (accedunt Q^2 et Z) *nec* legitur.

Sed nec, quod omnino ab hoc scriptore frequentatur, et ad membra et ad sententias iungendas adhibetur.[2] Membra his particulis copulantur 22, 5, 11: *Nusquam igitur alibi facilius bellum, sed nec praedam uberiorem inveniri posse*, ubi in illa iunctura vis quaedam adversativa inest. Eo autem, de quo agimus, loco quasi ascensum agnoscere mihi videor; verto enim: 'die sich nicht nur vor dem Schwerte (i. e. vor dem Anblicke des Schwertes) nicht fürchtete, sondern nicht einmal vor Wunden'. Quem sensum eo minus par est in offensionem nostram cadere, quod *nec* apud Iustinum, quippe qui posterioris sit Latinitatis, nonnumquam idem atque *ne — quidem* significat[3]; velut 5, 8, 10 *tria milia sibi satellitum statuunt* (sc. tyranni), *quantum ex tot cladibus prope nec civium superfuerat.* — 12, 6, 6 *paternas laudes tam iracunde accepisse se quam nec convicia debuisset.* — 23, 1, 6 *Tanta feritas animorum erat, ut nec origini suae parcerent.* Atque exemplum simile, quod in Hist. Apoll. regis Tyri inveni, conferamus velim: p. 84, 8 sqq. (Riese) *Ego vero valde afflictus sum meis calamitatibus, ut non solum epulari, sed nec vivere desiderarim*, ubi tamen *non solum* antecedit.

---

[1] Lacunae, quas inde natas esse crediderim, his locis inveniuntur: 1, 2, 3 *calciamentis* AHG, *mentis* V^1QR. — 22, 5, 9 *sentient* AHGIC, *sentiunt* V, deest in Q^1 (*sentirent* deteriores, sed cfr Šorn Beitr. Synt. p. 13). — 36, 3, 6 *latus lacus* AHGIP, *lacus* C, lacuna in VQ^1R. — 38, 4, 10 *quod* AHGIP *quo* C, omittitur in VQR. V. etiam 4, 1, 10 (p. 22 sq.).

[2] Cfr p. 32 (et adn. 1). — Locos nonnullos Tertullianeos, ubi *sed nec* reperitur, Thörnell Stud. Tert. II p. 93 enumeravit.

Similiter usurpatur *sed et* Iust. 12, 13, 1 *revertenti* (sc. Alexandro) *nuntiatur legationes Karthaginiensium ceterarumque Africae civitatium, sed et Hispaniarum, Siciliae, Galliae, Sardinae, nonnullas quoque ex Italia adventum eius Babylone opperiri.* Cfr Thörnell ibid. p. 92 sq.

[3] Cfr K.-St. II 2 p. 44 sq., Schmalz p. 637, Eichert (ad v.).

Digitized by Google

3. De genere quodam epexegeseos.

Iam ad aliam rem transeamus, quae ad abundantiam sermonis proxime accedit. Nonnumquam enim duo membra inter se iunguntur, quorum posterius ad id, quod priore exprimitur, uberius explicandum vel quodam modo corrigendum adhibetur. Quam loquendi consuetudinem pro mendo tollendam librarii vel editores haud raro iniuria existimarunt.

Atque ita comparatus est hic locus: 16, 4, 12 sqq. *Igitur populo ad contionem vocato neque adfuturum se amplius grassanti in populum senatui ait* (sc. Clearchus); *intercessurum etiam, si in pristina saevitia perseveret; quod si pares se crudelitati senatorum arbitrarentur, abiturum cum militibus suis neque civilibus discordiis interfuturum; sin vero diffidant viribus propriis, vindictae se civium non defuturum. Proinde consulant sibi ipsi, iubeant abire se, an sibi malint — vel causae populari — socium remanere.*

Sic cum T scribendum esse ratus *vel causae populari*, quo membro *sibi* copiosius explicatur, perspicuitatis causa lineolis intercludo. Ac postremum verborum ambitum, de quo nunc agendum est, ita interpretor: 'Daher möchten sie zu ihrem eigenen Gunsten überlegen, ob sie ihm abzuziehen befehlen wollten, oder ob sie vorzögen, dass er ihnen selbst, d. h. der Sache des Volkes, als Bundesgenosse noch weiter bleibe'.

De hoc loco cum libri manu scripti valde inter se discrepant, tum inter editores non parva dissensio fuit. Primum igitur, quo facilius cognoscatur, quae in codicibus exstent, haec totidem verbis, quot quoque in libro sunt, exscribo. Atque legitur in T: *iubeant abire se, an sibi malint vel causae populari socium remanere.* — in I: *iubeant abire se, si malint, vel causae popularis socium se manere.* — in C: *iubeant abire se, si malint, vel causae popularis socium remanere.* — in Π: *iubeant abire sibi malint vel causae popularis socium remanere.*

Quas lectiones si percensemus, I et C artius inter se cohaerere, classi autem librorum Π et cum his et cum T similitudinem quandam esse apparet. Quae scriptura autem vera sit, ipsos codices puto satis ostendere. Nam libri I, ut ab iis incipiamus, quid habeant miri, non dispicio; in quibus nihil est, quod in offensionem librariorum cadere potuerit. Nec dubito, quin in archetypo horum codicum *se manere* pro *remanere* a scriba ideo substitutum sit, quod subiectum ad hunc infinitivum pertinens desideraretur. Atque RÜHL lectionem

Digitized by Google

codicis C recipiens *se manere* falsum esse concessit. Quod si Iustinus id quod in C legitur scripsisset, qua de causa librarium illam, quae in T invenitur, scripturam praeoptaturum fuisse putamus? Quae sine dubio 'lectio difficilior' est. Atque si diligentius considerata erit, certe vera iudicabitur.

Causam autem, cur in C et I mutata sit, unam et alteram difficile non est invenire. Velut haud scio an hoc *sibi ... vel causae populari*, in quo ubertas quaedam inesset, scribae alicui (si unus correxit) displicuerit. Nec mirum, cum alterum membrum (aut *sibi* aut *causae populari*) sufficiat. Accedit, quod librarius enuntiata quae sunt *iubeant ... remanere* non velut sui iuris esse, sed a sententia, quae antecedit: *Proinde consulant sibi ipsi*, pendere non satis perspexit. Neque enim, etsi *sibi* falsum esse putabat, *an* ei spernendum fuit, cum *vel* haud minus facile repudiare liceret.[1] Sed etiam in *malint* haesitasse videtur. Dubito enim an eam ob causam *abire se, si malint, vel* scripserit, quod utrumque infinitivum (et *abire* et *remanere*) ad *iubeant* adiungendum et *si malint* quodam modo interponendum esse arbitrabatur. Quod in CIII *causae popularis* legitur, non est, cur miremur a librario, qui omnia fere emendare instituisset, genetivum a *socium* pendentem pro dativo substitutum esse.[2]

In lectione autem codicum II mendum inesse apparet; nec dubium est, quin velut ab utroque fonte (et a T et a CI) hausta sit.

Iam ut ad illud *sibi ... vel causae populari* revertamur[3], similiter fere *vel* particula membrum explicativum adiungitur 23, 3, 6: *Anxius* (sc. Pyrrus) *tam ambiguo periculo incertusque quid ageret vel quibus* (sc. utrum Italicis sociis an Syracusanis) *primum subveniret, in utrumque pronus consultabat;* cfr etiam Cic. Tusc. 4, 12 *Voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae autem ratione adversante incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis invenitur.* Quae autem eo, de quo disputamus, loco invenitur

[1] Scribere poterat *vel* coniunctione spreta aut (si, id quod CI indicare videntur, in T *sibi* mendo scribae alicuius pro *si* suppositum esse existimabat) *iubeant abire se, an, si malint, causae popularis socium remanere* aut, totum hoc *sibi* reiciens, *iubeant abire se, an malint causae popularis socium remanere.*

[2] Genetivum *causae popularis* a dittographia, quam vocant, natum esse Šorn Beitr. Textkr. p. 8 (v. p. 68) putavit — et fortasse recte ille quidem. Nec tamen negandum est librarium dativum consulto evitare potuisse. — Eandem rem Šorn Bem. p. 7 sq. attigit.

[3] De pronominibus reflexivis (*se — sibi*) cfr K.-St. II 1 p. 609, Ieep comm. crit. p. 93.

Digitized by Google

abundantia ita comparata est, ut in posteriore membro quod est *causae populari* circumlocutio agnoscatur eiusdem fere generis, de quo in Strena Phil. Ups. (p. 146 sqq.) egi. Neque alienum est cum hoc loco, in quo vox una et circumlocutio inter se iunctae apparent, quae paulo ante leguntur comparare: 16, 4, 10 *ex defensore senatoriae causae repente patronus plebis evasit*, ubi inconcinnitatem quandam haud dissimilem esse opinor.[1] Atque eadem circumlocutio exstat 9, 3, 5 *diu dissimulatum bellum Atheniensibus infert, quorum causae* (i. e. quibus) *Thebani se iunxere* (post autem § 8: *Motae quaedam civitates Atheniensibus se iunguni*). Attendamus, quaeso, collocationem quoque verborum apud hunc scriptorem frequentem, qua tamen forsitan contextus difficilior ad intellegendum reddatur. Verbum enim *malint* utrique membro commune post prius (*sibi*) ita ponitur ut fit: 38, 4, 1 *consulere, bellumne sit cum Romanis an pax habenda.* — 38, 7, 2 *Cappadociam velint an Paphlagoniam recensere.* — Cic. Phil. II 65 *tantus igitur te stupor oppressit vel . . . tantus furor* e. q. s. — Cic. Tusc. 4, 12 *est*, v. p. 64. — Cic. leg. agr. 3, 8 *sit*, v. p. 69. Cuius collocationis exempla haud pauca p. 85 afferam.

Quae cum ita sint, dativum *causae populari*, quem soli libri T habent, verum esse liquet. Accedit, quod idem casus similiter fere usurpatur 16, 1, 12 *Patrem enim suum et Philippo regi et Alexandro Magno socium in omni militia fuisse.* — Cic. de domo 20, 52 *Cyprius rex, cuius maiores huic populo socii atque amici semper fuerunt.* — Cic. Quinct. 24, 76 *emisti bona Sex. Alfeni . . .; socium tibi in his bonis edidisti Quinctium.*

Locutionem q. e. *sibi consulere* EICHERT hoc loco i. q. 'mit sich zu Rate gehen' valere docet. Cui assentiar, si dativum commodi *sibi* intellegat.[2] Nam quod *sibi consulere:* 'für sich sorgen', sed *consulere*

[1] Post *plebis* audiri *causae* ('genetivum pendentem', ut aiunt, VAHLEN Opusc. II p. 333 sq. tractavit; cfr K.-ST. II 1 p. 417) haec exempla inconcinnitatis, quae in Strena phil. Ups. (p. 148) attuli, considerans non crediderim: 2, 10, 6 *matre privatae adhuc fortunae, avo quoque materno privato.* — 18, 3, 10 *ceteris in orientem spectantibus solus occidentis regionem intuebatur.* — 5, 4, 7 *prisca navali gloria vindicata, adiecta etiam laude terrestris belli.*

[2] Sunt autem, qui iudicent *consulere alicui* idem quod 'einem raten' valere posse. Velut inspiciamus Caes. b. Gall. 7, 38, 6: *Conclamant Haedui et Litaviccum obsecrant, ut sibi consulat. 'Quasi vero', inquit ille, 'consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet coniungere'.*

De quo loco, cum DITTENBERGER *consulere* idem atque *suadere* significare negasset, MEUSEL in comm. haec docuit: 'Ob *consulere alicui* nie bedeutet »jem.

Digitized by Google

quid faciendum sit: 'beratschlagen, was geschehen soll' vertere solemus, hae locutiones, ut mea fert opinio, eo, de quo agitur, loco haud secus in unum confunduntur atque *alicui timere* et *timere, quid fiat* Ter. Andr. 419 *Nunc nostrae timeo parti, quid hic respondeat.* De quo loco SPENGEL (in ed.) monuit: 'Die beiden Konstruktionen *nostrae timeo parti* und *timeo, quid respondeat* sind hier zusammengeflossen'.

---

raten», ist sehr zweifelhaft, da es Stellen gibt, wo *consulere* mit Dativ, namentlich mit *sibi*, gefasst werden kann als »sich (selber) raten» oder »für sich sorgen». Litaviccus hat es jedenfalls so aufgefasst, wie seine Antwort zeigt, d. h. Caesar hat es hier gemeint als »raten», »einen Rat geben», sonst wäre seine Antwort — mindestens sehr sonderbar'. Quam sententiam etiam in lex. Caes. (I 701) sub hoc verbum subiecerat.

Quod si Antibarbaro (I p. 347) credimus, serissime demum (a. p. Chr. n. circ. DC) *alicui consulere* i. q. 'einem raten, einen Rat geben' valebat. Atque in Thes. (IV 580) afferuntur exempla e Corippo, qui sexto saeculo vixit, sumpta, ubi *consulere* i. q. *suadere* valens interrogatio obliqua sequatur. Cui usui apud vetustiores scriptores nihil simile vidi, quod certum esse auderem affirmare. Nam quod Liv. 22, 29, 8 haec sunt: *Minucius convocatis militibus 'saepe ego', inquit, 'audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti oboediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus!'* ubi WEISSENBORN-MÜLLER *qui ipse consulat, quid* ita interpretantur: 'der raten, angeben könne, was', non dubito, quin *consulat* idem sit atque *constituat* vel, id quod ex eo, quod sequitur, elucet, *imperet* (cfr FORCELLINI I 823).

Sed fieri potest, ut *alicui consulere* his locis 'einem raten' valeat: Plaut. Aul. 127 sqq. *Verum hoc, frater, unum tamen cogitato,*

Tibi proxumam me mihique esse item te:
Ita aequomst quod in rem esse utrique arbitremur
Et mihi te et tibi me consulere et monere
Neque occultum id haberi neque per metum mussari,
Quin participem pariter ego te et tu me ut facias.

— Cic. div. 1, 27 *Cuius quidem* (sc. Deiotari) *hoc praeclarissimum est, quod ... negat se ... eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, paenitere; senatus enim auctoritatem ... suis armis esse defensam, sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse,* licet nihil obstet, quominus usitatam significationem ('für einen sorgen') utroque loco amplectamur.

Loco autem Caesariano, unde profecti sumus, forsitan recte *sibi consulant* reddant DITTENBERGER ('er solle sich ihrer annehmen, ihnen helfen') et GOELZER ('de veiller sur eux, d'assurer leur salut'). Atque in eo, quod Litaviccus respondit, quasi lusum verborum inesse DINTERO ('Wortverdrehung' inquit) assentior. Nec multo aliter iisdem vocabulis nonnumquam ludunt scriptores, velut Cic. Att. 15, 1, 5 *Quid enim illi adferre consilii possum, cum ipse egeam consilio, et cum*

Digitized by Google

Fortasse putet aliquis *an* pro *aut* poni; de quo usu cfr SCHMALZ p. 503 ('Nach Tac. wird der Gebrauch vereinzelt noch gefunden'). Quod fieri posse quamquam non nego, tamen, cum nullum exemplum prorsus simile apud Iustinum invenerim, *an* nihil aliud nisi particulam interrogativam esse arbitror.[1] Ac similiter a verbo *consulendi* pendet sententia interrogativa, et quidem bimembris, 38, 4, 1, quem locum p. 65 commemoravi.[2]

Sed fieri potuit (id quod p. 64 attigi), ut librarius archetypi codicum IC, qui hoc loco maxima ex parte consentiunt, cum scripturam codicum T legisset, *malint* praeter necessitatem dici ratus in eo offenderet, quod non uterque infinitivus, sed solum *abire* ad *iubeant* applicaretur. Quod si hac de causa ea, quae in C leguntur (v. p. 63), scripsit, non alienum esse videtur considerare Cic. ad fam. 5, 12, 2 *deesse mihi nolui, quin te admonerem, ut cogitares, coniunctene malles cum reliquis rebus nostra contexere an ... civilem coniurationem ab hostilibus ... bellis seiungeres*, ubi aut *coniunctene malles ... contexere an ... seiungere* aut *coniunctene ... contexeres an ... seiungeres* exspectes.[3]

Reliquum est, ut de pronomine *se* omisso mentionem faciamus, quod in TC(II) solo infinitivo *remanere* posito ex illo, quod antecedit, membro (*iubeant abire se*) intellegitur. Quam rem ŠORN (Beitr. Textkr. p. 8) perstrinxit, de tota quaestione, quae ad hunc locum pertinet, ita disputans: 'Wie ich meine, hat der Schreiber die Verwirrung in die

---

ille suae immortalitati melius quam nostro otio consuluerit. — Iust. 21, 3, 6 *Probato consilio, quo et superstitioni et pudicitiae virginum consulebatur.* — Aug. serm. 389, 2 *Consilium qui vult accipere, hoc vult accipere, quod sibi prosit; et consilium qui dat, consulit. Si consulit, ei prodest, cui consulit.* Duplici autem significatione verbi *consulendi* luditur Cic. ad fam. 7, 11, 2 *Consuli quidem te a Caesare scribis; sed ego tibi ab illo consuli mallem.*

[1] Sed *an* usurpatur, ubi *sive* (*vel*) exspectes, 38, 7, 2: (Mithridates apud milites contionatur) *Nullam subiectarum sibi gentium expertam peregrina imperia; nullis umquam nisi domesticis regibus paruisse, Cappadociam velint an Paphlagoniam recensere, rursus Pontum an Bithyniam, itemque Armeniam maiorem minoremque* (qui locus Thes. II 6 sq. afferendus fuit).

Neque alienum, credo, erit animadvertere contra *aut — aut*, ubi potius *an* et sententiam interrogativam desideres, exstare 34, 3, 3: ... *ibi Popilius virga ... amplo circulo inclusum . . consulere eos iubet nec prius inde exire, quam responsum senatui daret, aut pacem aut bellum cum Romanis habiturum.*

[2] In Thes. (IV 580) hoc ex. (38, 4, 1), quod unum apud Iust. sit, affertur. Accedit autem praeter id, de quo disputamus, 38, 4, 3 *consulendum, qua ratione ac spe coepta bella sustineant.*

[3] V. HOFMANN-STERNKOPF (in ed., ad l.).

Digitized by Google

Stelle gebracht. Er verlas einmal *se* und *re* in *remanere*, setzte *se an* an die unrichtige Stelle und schrieb endlich das *s* aus dem folgenden Worte *socium* zu *populari*. . . . Die Stelle ist zu lesen: *proinde consulant sibi ipsi: iubeant abire se an malint causae populari se remanere.* Überhaupt ist die Weglassung kurzer Wörter, wie *se, ob, a* u. ä. in den Hs. Iustins eine sehr häufige.' Sed haec omnia quid sibi velint, me non dispicere fateor. Vocem autem *socium* in lectione, quam proponit, non consilio, sed casu omissam apparet. Quod etiam ex eo cognoscitur, quod Bern. p. 7 sq. dativum *causae populari* a *socium* pendere affirmat. Legendum igitur censere videtur: *proinde . . . causae populari socium se remanere.* Nec satis constat, in quem librarium causam perturbationis istius conferat, quam huic loco inesse putet. Nam dittographia illa licet scribae archetypi librorum CI, qui hoc loco non multum variant, attribui possit (cfr p. 64 adn. 2), quod eum *se an* loco non posuisse Šorn insimulat, sane miror, praesertim cum in CI(II) particula *an* omnino non exstet. Atque eidem Šornio significandum fuit, quidnam esset causae, cur vocabula *sibi* et *vel*, quorum hoc omnes codices, illud TII haberent, delenda esse putaret. Quod autem monet et librarium syllabam *re* pronomine *se* per errorem commutasse et voculas in libris Iustini manu scriptis saepius esse omissas, quamquam obscurius dicit, opinatur, credo, *se* in archetypo omnium librorum ante *remanere* praetermissum esse, deinde in archetypo codicum I scribam *se* pro *re* substituisse. In hoc vero vehementer errat, nisi quod in I *se* pro *re* suppositum esse recte arbitratur. Quam emendationem non perspicit eadem de causa temptatam esse, de qua ipse *se* ante *remanere* legi iubet.

Sed hoc pronomen in plurimis codicibus iure optimo omittitur; neque enim dubium est, quin accusativus pronominis similiter cum apud alios scriptores tum apud Iustinum saepissime audiatur. Accedit, quod hoc loco ex *se*, quod in priore enuntiato interrogativo positum est, facillime intellegitur.[1] Huius autem ellipsis plura exempla p. 94 sqq. afferre mihi in animo est. Iam id monere velim, in oratione Clearchi, quam §§ 12—15 Iustinus exponit, semel iterumque pronomen audiri (v. p. 63): . . . (*adfuturum se*) . . . *intercessurum etiam* . . . *abiturum* . . . *interfuturum* . . . (*se* . . . *defuturum*). Quae ellipsis nonnumquam alio vocabulo, quod ad vocem omissam pertinet, mollitur (v. p. 95);

[1] Cfr 43, 5, 6 *exclamat* (sc. Catumarandus) *illam* (sc. Minervam) *esse, quae se nocte exterruisset, illam, quae recedere* (sc. *se*) *ab obsidione iussisset*, ubi *se* eo facilius auditur, quod idem pronomen antecedit.

Digitized by Google

ut h. l. in posteriore sententia *socium* exstat (*iubeant abire se, an sibi malint . . . socium remanere*).

Re, ut spero, iam satis tractata de variis lectionibus, quas editores receperunt, pauca addam. RÜHL igitur DÜBNERUM secutus scripturam codicis C (v. p. 63) dignam, quae integra servaretur, duxit. Ceteri omnes fere particulam *an*, quae in T exstat, approbarunt. Vetustiores enim plerique haec scripserunt: *iubeant abire se, an malint causae popularis socium remanere.* Sed IEEP etiam pronomen *sibi* optimo iure verum habuit; cui quae in T sunt arridebant, nisi quod *velut* pro *vel* et genetivum *causae popularis* pro dativo subiecit. Quocum GALDI facit, nisi quod *velut* (*vel*) aspernatur. Nec vero facere possum, quin mirer neminem lectionem codicum T totam pro vera accepisse.

Similitudinem quandam huius, de quo disputavimus, loci, ubi *vel* ad membrum explicativum adiungendum adhibetur, prae se fert alius, in quo duo vocabula, quorum alterum eligendum ei, qui legit, scriptor quodam modo tradit, coniunctione *sive* inter se componuntur, hunc dico: 38, 3, 10 *Tunc ad contionem milites vocat* (sc. Mithridates) *eosque variis exhortationibus ad Romana bella sive Asiana incitat.* Sic codices et plerique editores; sed RÜHL et GALDI auctore SCHRADERO *sive Asiana* ut glossema uncis incluserunt. Hic vero usus particulae *sive* ab eo, quem K.-ST. II 2 p. 439 perstrinxerunt, non multum distat. Bellum enim, ad quod Mithridates milites incitabat, vel Romanum vel Asianum dici potuisse ex eo cognoscimus, quod paulo ante (§ 8) commemoratur legatos Romanos Aquilium et Malthinum Asiano exercitu instructos fuisse. Sequitur, ut non magis offendat haec abundantia quam ea, quae verbi gratia reperitur Cic. leg. agr. 3, 8 *Ut meliore iure tui soceri fundus Hirpinus sit sive ager Hirpinus (totum enim possidet) quam meus paternus avitusque fundus Arpinas?* ubi *sive* corrigendi causa poni K.-ST. II 2 p. 438 monuerunt, vel Script. hist. Aug. (Flav. Vop.) Aurel. 22, 2 *Gothorum quin etiam ducem Cannaban sive Cannabaudem cum quinque milibus hominum . . . interemit.*[1] — Praeterea ad lectionem codicum firmandam nonnihil valet ipsa collocatio verborum, de qua p. 83 disputabo.

Quod autem RÜHL Textesqu. p. 149 hanc causam, quamobrem voces illae praetermittendae essent, attulit: 'da die sogenannten mithradatischen Kriege nur vom römischen Standpunkte aus als *Asiana* bezeichnet werden können', si a scriptore res ita narrantur, ut Romanis visae sunt, non est, quod miremur.

[1] Similia ex. protulit LESSING p. 619.

Digitized by Google

Duo membra nonnumquam particula copulativa (vel per anaphoram) ita inter se iunguntur, ut prius posteriore uberius explicetur, id quod fit 33, 1, 7 *Pridie quam proelium consereretur, luna nocte defecit, id portentum Persae omnibus praesagientibus finemque Macedonici regni portendi vaticinantibus.*

Ubi *id portentum*, quod in IT legitur, quamquam sine dubio iam inde a principio traditum erat, quia minus plane diceretur, emendator aliqui adiectivum *triste*, quod in PC est (*triste id portentum* P, *triste id ostentum* C), addendo correxit. Sed iniuria ille quidem, cum similia exempla (ubi coniunctio copulativa aut anaphora est) apud Iustinum non desint: 8, 4, 5 (Thessali Boeotiique) *tanto odio Phocensium ardentes, ut obliti cladium suarum perire ipsi quam non perdere eos praeoptarent expertamque Philippi crudelitatem pati quam parcere hostibus suis mallent.* — 11, 6, 1 *Inde ... militem a populatione Asiae prohibuit* (sc. Alexander), *parcendum suis rebus praefatus, nec perdenda ea, quae possessuri venerint.* — 44, 2, 7 *Quem ipsum* (sc. Viriatum) *non iudicio populi electum, sed ut cavendi scientem declinandorumque periculorum peritum secuti sunt* (sc. Hispani). — 5, 4, 10 *in hunc* (sc. Alcibiaden) *oculos civitas universa, in hunc suspensa ora convertit, hunc quasi de caelo missum et ut ipsam Victoriam contuentur.* — 14, 2, 12 *nihil in castris sine illo* (sc. Eumene) *agi, nihil administrari sine sollertia illius poterat.* De 25, 2, 10 *aliter ... sine Gallica virtute* p. 27 sqq. egi.[1] Haud dissimiliter se habet 19, 2, 11, quo loco asyndeton invenitur: *Ut vero dubia antea spe et suspenso metu, incerta orbitatis expectatione, casus suorum miseris eluxit, tunc toto litore ... querelae audiebantur.* Ubi *spe et metu* vocabulis *orbitatis expectatione* explanari apparet.

Vetustiores editores iam inde a Bongarsio *triste id ostentum*, quod in C legitur, scripserunt. Dubito tamen an *ostentum* pro *portentum* eam ob rem suppositum sit, ut repetitio durior vocum cognatarum (*portentum — portendi*) evitaretur. In qua ne quis offendat, conferre velim 17, 1, 3 *Quod portentum dira Lysimacho ... portendebat*[2] quaeque de iteratione eiusmodi p. 54 disputavi (cfr etiam p. 37 sq.).

---

[1] Cfr etiam Dict. abb. Prim. 16 (C. P. Caspari, Kirchenhist. Anecdota, Christiania 1883, p. 164): *Quod ergo sterelis est* (uxor), *si deformis, si etate vetula ...: tenenda erit istiusmodi, vellis, nollis, et qualiscumque accepta habenda.*

[2] Scriptorem contra interdum variatione verborum delectatum vix necesse est commemorare. Velut hoc eodem loco (17, 1, 3) sequitur *Nec ostentis fides defuit* atque 22, 6, 1 legitur *portenti ... prodigium ... portendere* (v. p. 71).

Digitized by Google

Ex recentioribus autem RÜHL et GALDI scripturam codicum P (*triste id portentum*) receperunt.[1] Sed IEEP adiectivo *triste* opus non esse ratus id quod in plurimis codicibus (IT) exstat et in editione scripsit et in comm. crit. his exemplis usus defendit: 22, 6, 1 sq. ... *terrebat eos* (sc. milites) *portenti religio, quod navigantibus sol defecerat. Cuius rei rationem non minore cura rex* (i. e. Agathocles) *quam belli reddebat adfirmans, si prius quam proficiscerentur factum esset, creditурum adversum profecturos prodigium esse; nunc quia egressis acciderit, illis, ad quos eatur, portendere.* — Liv. 44, 37, 5 sq. *C. Sulpicius Gallus ... pronuntiavit nocte proxima, ne quis id pro portento acciperet, ... lunam defecturam esse.* Atque ex ipso contextu interdum facile intellegitur, utrum *portentum* (vel *portendere*) pro fausto accipiendum sit necne.[2]

In usu huius vocabuli cum breviloquentia quaedam nonnumquam inesse videatur, id quod fit eo, de quo agimus, loco, digna est quae comparetur vis verbi *praedicendi*, quam 12, 2, 3 exstare codices indicant: *Huc accedebat, quod, sicut Alexandro Magno Delphica oracula insidias in Macedonia, ita huic* (i. e. Alexandro) *responsum Dodonaei Iovis urbem Pandosiam amnemque Acherusium praedixerat.* Fuerunt enim, qui re non satis diligenter cognita ad *urbem Pandosiam amnemque Acherusium* vocem adderent: *cavendum* vetustiores nonnulli, qui Liv. 8, 24, 2 intuebantur; *fatalem* (post *praedixerat* positum) IEEP, qui considerandum censuit id quod paulo post (§ 14) legitur: *Ibi rex iuxta urbem Pandosiam et flumen Acheronta, non prius fatalis loci cognito nomine quam occideret, interficitur* (et similem locum, 12, 13, 3); *fatales* RÜHL. Nec vero quidquam adiciendum esse opinor, cum e contextu *insidiosa* vel simile audiatur[3] (si quid omnino cogitandum sit, pluralis neutrius generis aptius, credo, intellegitur, quoniam *Quae utraque cum in Epiro essent* sequitur; cfr praeterea Tac. Hist. 4, 24

[1] Sed in adn. crit. (ad l.) RÜHL: 'Fortasse IT sequendum'. — BRÜNING (p. 39), quid de hoc loco sentiret, non plane dixit.

[2] Festus de significatione huius vocabuli haec docuit: '*Portenta existimarunt quidam gravia esse, ostenta bona: alii portenta quaedam bona, ostenta quaedam tristia appellari*' (p. 284, 4 editionis, quam LINDSAY Lps. a. 1913 emisit).

[3] Cfr GALDI, Vind. p. 32.

Non prorsus dissimilis locutioni q. e. *urbem P. amnemque A. praedixerat* videtur breviloquentia, quae invenitur Tac. Hist. 5, 13, 7 sqq.: *pluribus persuasio inerat antiquis sacerdotum litteris contineri, eo ipso tempore fore, ut valesceret Oriens profectique Iudaea rerum potirentur. quae ambages Vespasianum ac Titum praedixerat* (i. e. Vespasiani ac Titi imperia, cfr Tac. Ann. 6, 22, 19 *praedictum Neronis imperium*).

Digitized by Google

fraudem et dolum obscura eoque inevitabilia, sc. esse, et K.-St. II 1 p. 51 sq.).

Editores nonnulli hoc loco (12, 2, 3) a librorum memoria ideo recedendum esse putabant, quod obiecta quae sunt *insidias* et *urbem P. amnemque A.* minus apte inter se responderent. Qua de causa Faber aliique *Iovis circa urbem* scripserunt[1], Galdi autem, quod § 14 (v. p. 71) dicitur, intuens *iuxta* inculcavit. Sed breviloquentia haud dissimili usus scriptor 11, 13, 9 logice neglecta membra inter se disparia (*tam tristem memoriam* et *tantum sanguinis*) composuit (v. p. 48 sqq.).

4. De alia abundantia varii generis.

4, 4, 1 *Interiecto deinde tempore ... denuo legatos Athenas mittunt* (sc. Catinienses), *qui sordida veste, capillo barbaque promissis et omni squaloris habitu ad misericordiam commovendam adquisito contionem deformes adeunt.*

Vox *deformes*, quae consensu codicum nititur, nihil habere videtur, in quo quis offendat. Cum vero Aem. Baehrens, id quod Rühl in adn. crit. (ad l.) commemorat, hoc vocabulum pro glossemate damnaverit, non alienum puto attendere morem scriptoris, quo ea quae membris vel sententiis iam uberius exposuit (ut hic *sordida veste ... adquisito*) post uno vocabulo vel omnino brevius complectitur.

Cuius usus haec exempla congessi: 2, 9, 19 *Tantam in eo* (sc. Cynegiro) *virtutem fuisse, ut ... non duabus manibus amissis victus, truncus ad postremum ... dentibus dimicaverit.* — 38, 5, 4 *Paphlagonia ... quae ... adoptione testamenti et regum domesticorum interitu hereditaria patri suo* (sc. Mithridati) *obvenisset.* — 19, 3, 6 (*praedam ...*) *quam possessione vacua fortuitis dominorum mortibus sicuti caduca occuparint.* Eiusdem fere generis sunt: 37, 2, 2 *Nam et eo, quo genitus est* (sc. Mithridates), *anno et eo, quo regnare primum coepit, stella cometes per utrumque tempus LXX diebus ... luxit.* — 3, 5, 2 *Dein cum per annos octoginta gravia servitutis verbera, plerumque et vincula ceteraque captae civitatis mala perpessi essent, post longam poenarum patientiam bellum restaurant.* — 18, 5, 6 sq. *Pygmalion cognita sororis* (sc. Elissae) *fuga, cum ... fugientem persequi pararet, aegre precibus matris deorumque minis victus quievit; cui cum inspirati vates canerent non*

[1] Scheffer: 'Placet', inquit, 'quoniam illud *circa* respondet praecedenti *in*'.

Digitized by Google

impune laturum, si incrementa urbis toto orbe auspicatissimae interpellasset, hoc modo spatium respirandi fugientibus datum.

Quae exempla si consideraverimus, veri simillimum videbitur, quod 18, 5, 4 est in codicibus recte se habere: *Mos erat Cypriis virgines ante nuptias statutis diebus dotalem pecuniam quaesituras in quaestum ad litus maris mittere, pro reliqua pudicitia libamenta Veneri soluturas.* Ubi ROHDE[1] *in quaestum*, quod supervacaneum, credo, esset, improbato vocabulum inusitatum (v. lexica), *incestu*, scribendum sine iusta causa censebat. Neque a consuetudine scriptoris recedunt voces quasi eiusdem stirpis[2] altera alteram secutae, id quod exemplis, quae p. 54 protuli, ostenditur (velut 7, 1, 12 *crescentique regno valida incrementorum fundamenta constituit*). Atque *in quaestum* fortasse non plane abundanter dicitur, quippe quod 'Gewinn durch Buhlschaft' significet.[3]

Huc pertinent, nisi fallor, exempla figurae, quam vocant, epiploces similiaque. Quae prolaturus ab hoc incipere velim: 5, 9, 14 *Quod* (sc. Thrasybulum corrumpere) *cum non contigisset, auxilia a Lacedaemoniis petivere* (sc. tyranni), *quibus accitis iterato proeliantur.*

Sic codices. Quod iam SEBISIUS coniecerat, *acceptis*, RÜHL recepit. Qui cum in praef. (ad l.) hoc annotasset: 'fortasse scribendum *arcessitis*', GALDI (Vind. p. 29) comparato hoc loco: 11, 10, 14 *arcessitis mox auxiliis non magno post tempore per proditionem capiuntur*, in editione *accersitis* ut verum scripsit. Sed *accitis* a viris doctissimis idcirco repudiatum esse videtur, quod hoc verbum eundem haberet sensum atque id quod antecedit, *petivere*, nec, si *accitis* legeretur, auxilia re vera a tyrannis accepta esse dicerentur. Nec vero quidquam obstare, quominus in *accitis* praeter vim participii *petitis* etiam significatio part. *acceptis* insit, ex his exemplis concludere licet[4]: 12, 6, 17 *Multum profuere Callisthenis philosophi preces, condiscipulatu apud Aristotelen familiaris illi et tunc ab ipso rege ad prodenda memoriae acta*

[1] RÜHL (praef. editionis p. XVI) pretiosas emendationes, quas sibi E. ROHDE misisset, serius se accepisse ait, quam ut eas in textum recipere posset.

[2] Cfr SOMMER p. 597 (Krit. Erl. p. 175), WALDE p. 628.

[3] V. EICHERT (ad v.). — Ad locos, de quibus GEORGES (II 2128) mentionem fecit, ubi in vocabulo *quaestus* ea vis inest, hunc additum velim.

[4] Exempla haud pauca, ubi verbum *acciendi* i. q. μεταπέμπομαι declaret, in Thes. (I 300) proferuntur. — Iam ŠORN (Bem. p. 6) *accitis* nulla ratione allata defendit.

Digitized by Google

eius accitus (Callisthenen venisse apparet).[1] — 40, 1, 4 *Igitur accitus in regnum Syriae per X et VII annos tranquillissimo regno potitus est* (sc. Tigranes). — Curt. 5, 2, 10 *Dromades cameli inter dona* (sc. Alexandro ab Abulite data) *erant ...*, *XII elephanti a Dareo ex India acciti, iam non terror, ut speraverat, Macedonum, sed auxilium.* — Suet. Galba 10, 1 *astante nobili puero, quem exulantem e proxima Baliari insula ... acciverat.*

Recte igitur de hoc loco WOPKENS (p. 69) ita iudicavit: 'Non offenderet verbum *accitis*, si hoc modo legeremus, *auxiliis a Lacedaemoniis accitis iterato p.* ut Orosius 2, 17, 11 *Quod ubi frustra speratum est, arcessitis a Lacedaemona auxiliis rursus in bellum ruunt.*' Sed in illa abundantia nihil aliud nisi figuram epiploces agnosco, et quidem qualis invenitur Cic. Rosc. Am. 32 *Patrem meum ... iugulastis, occisum in proscriptorum numerum rettulistis*, ubi varia verba usurpantur.[2] Atque eadem fere permutatio q. v. his locis cernitur[3]: 6, 6, 6 *Sed Lacedaemonii ... absentiam Arcadum speculati castellum eorum expugnant occupatoque praesidium imponunt.* — 22, 2, 12 *populum obsidet* (sc. Agathocles), *senatum trucidat, cuius peracta caede ex plebe quoque locupletissimos ... interficit.* — De 25, 3, 8 codices variant: *Rursus ab Ptolemeo, Pyrri filio, funditur* (sc. Antigonus); *victus cum septem comitibus fugiens ... salutis latebras ... captat.* Hoc enim *funditur*, quod RÜHLIO probatum est, in IC legitur, cum TII adverbium *funditus* habeant, qua scriptura ceteri editores usi sunt. Sed utra lectio vera sit, cum altera in alteram facile abire potuerit, equidem pro certo affirmare non ausim.

Accedunt exempla nonnulla, quae similitudinem quandam huius figurae habent, licet paulo aliter comparata sint: 44, 2, 8 *Cuius* (sc. Viriati) *ea virtus ... fuit, ut, cum consulares exercitus frequenter vicerit, tantis rebus gestis non armorum ... cultum ... mutaverit.* — 8, 1, 8 *Igitur Phocenses cum agris, liberis coniugibusque privarentur, desperatis rebus ... templum Apollinis Delphis occupavere* (similiter 23, 2, 6 se habet). — 11, 10, 9 *Abdalonymus, ... quem Alexander, cum operam oblocare ad puteos exhauriendos hortosque irrigandos solitus esset,*

[1] Cfr PETSCHENIG, Z. f. ö. G. 38 (a. 1887) p. 442.

[2] De hac figura egerunt LANDGRAF Komm. (ad locum Tullianum, quem supra commemoro), WÖLFFLIN Arch. VIII p. 141, K.-ST. II 1 p. 782 (3), SCHMALZ p. 672, alii, qui ab his viris doctis nominantur.

[3] Idem verbum repetitur 5, 9, 11 *tyranni vincuntur; victi in urbem refugerunt.* — 16, 4, 9 *ipsum cum amicis suis cepit, captum* (sic TII, *captumque* IC) *accepta ingenti pecunia dimisit.*

Digitized by Google

misere vitam exhibentem regem fecerat. — 3, 3, 3 *Fundos omnium aequaliter inter omnes divisit* (sc. Lycurgus), *ut aequata patrimonia neminem potentiorem altero redderent.* — 4, 4, 5 *munitionibus deinde circumdatis hostes etiam marinis commeatibus in urbe clausos intercludunt.* — 5, 8, 1 *obsidione circumdata obsessos fame urgent.* — 43, 1, 10 *tantam admirationem sui Latino praebuit* (sc. Aeneas), *ut et in societatem regni reciperetur et Lavinia in matrimonium ei data gener adscisceretur.*

Gradus comparativus nonnullis locis abundanter ponitur, et quidem ita ut contaminatio, quam vocant, efficiatur, cum duae locutiones confundantur. Cuius rei hoc exemplum primum velim animadvertamus: 32, 1, 3 (*Aetoli ... libertatem ... amiserunt.*) *Quae condicio tanto amarior illis, quanto serior fuit, reputantibus tempora illa, quibus tantis Persarum opibus ... restiterint ...; quae gloriosa recordatio maius desiderium libertatis augebat.*

Plurimi codices, ITP, *maius ... augebat* habent, quod sine dubio ipse Iustinus scripsit. Sed iam vetustiores nonnulli editores abundantia improbata alius aliud, quod pro *maius* substituendum esset, coniecerunt.[1] In codice autem C Rühl *faciebat* (pro *augebat*) invenit. Quam scripturam ne is quidem, qui hunc librum plurimi aestimaret, recipiendam esse censebat; libros enim ITP secutus est, nisi quod *maius* uncis inclusit.[2] A quo dissentiens Galdi lectionem codicis C et in ed. recepit et Vind. p. 37 his exemplis tuebatur: 5, 5, 7 *Omnia ... credibilia in Alcibiade vigor ... faciebat.* — 32, 2, 10 *funestam omnem regiam facit.*

Quod si Iustinus *maius ... faciebat* scripsisset, non est verisimile librarium archetypi codicum ITP *faciebat* in *augebat* mutaturum fuisse. Accedit, quod in *maius ... augebat* prolepsis inest, id quod Ieep (in comm. crit., ad l.) recte monuit. Qui ad Bell. Hisp. 1,4 *maiores augebantur copiae* cum Wopkensio iure delegavit.[3] Ac prolepsin ab usu Iustini non alienam esse haec exx. satis indicant: 20, 3, 4 *in destinatam mortem conspirant.* — 36, 4, 1 *regni mutatio inter novos reges alternabatur.* —

[1] V. adn. crit. Rühlii (ad l.).

[2] Šorn (Bem. p. 10) lectionem codicum ITP totam veram esse putabat.

[3] De hoc loco in Thes. (II 1345) 'vix recte' annotari necesse non erat. Firmatur enim praeter locum, de quo agimus, similibus quoque exemplis Orosianis, quae protulit Svennung p. 145. — Omnino de prolepsi egerunt K.-St. II 1 p. 239 (cfr II 2 p. 571).

Digitized by Google

36, 4, 10 *festinata velocitate contendit.*[1] — 8, 1, 9 *conducto mercennario milite* (similiter 25, 3, 7 et 27, 2, 10; cfr 38, 8, 11 *contracto mercennario exercitu*). — 32, 3, 6 *Galli ... pars in Asiam, pars in Thraciam extorres fugerant.*

Lectionem autem, quae in ITP exstat, eo minus par est spernere, quod omnino abundantiam scriptor amat. Qui aliis locis — ubi gradus comparativus, quem non exspectes, invenitur — pleonasmum admittit, qui ad similitudinem huius, de quo egimus, propius accedit.

Ita enim se habet Praef. 5: *Quod* (sc. breve veluti florum corpusculum) *ad te non tam cognoscendi magis quam emendandi causa transmisi.*

Haec scriptura, quam abundantiam habere apparet, cum in TΠ integra servetur, iam in offensionem librarii, qui archetypum codicum I scripsit, videtur cecidisse; particulam enim *tam* subtraxit. Atque omnes fere editores pleonasmum improbarunt, quorum alii *non cognoscendi magis quam* (sic etiam Rühl et Galdi), alii *non tam cognoscendi quam* (ita Ieep *magis* uncis incluso) scripserunt.[2]

Sed ad *non tam ... magis* comprobandum, ut mea fert opinio, multum valent exempla, de quibus Schmalz p. 546 mentionem fecit, ubi *non tam* cum gradu comparativo confusum esse docuit, haec dico: Cic. Deiot. 3, 8 *per dexteram istam te* (i. e. Caesarem) *oro, quam regi Deiotaro ... porrexisti, istam inquam dexteram non tam in bellis neque in proeliis quam in promissis et fide firmiorem*, et Cassian. praef. conl. 3 *non tam suis adinventionibus quam illorum* (sc. anachoretarum) *traditionibus maluit* (sc. frater Helladius) *erudiri.* Locum autem illum Tullianum Klotz in ed. ita explicavit: 'est quaedam mixtio constructionum, quam editores apud Liv. quoque 28, 39, 12 iniuria removerunt'. Et recte ille quidem; apud Liv. enim sine dubio legendum est *vectigal ex agro eorum* (sc. Turdetanorum) *capimus, quod nobis non tam fructu iucundius est quam ultione.* Quae scriptura in P ('Der Hauptzeuge dieser Dekade', ut ait Schanz II 1 p. 423) exstat, cum editores *tam* omiserint.

Iuncturae quae sunt *non tam ... quam* et *non magis* (vel sim.)

[1] Cfr Seck II p. 24.

[2] Lectiones, quas Lachmann et Gutschmid excogitaverunt, non multum interest commemorare; v. Rühl, adn. crit. (ad l.) et Textesqu. p. 144. — Seibt (v. Šorn, Textkritik p. 3) post *ad te* vocabulum aliquod, velut *attinet* sive *pertinet*, praetermissum esse putabat, id quod minus verisimile videtur.

Digitized by Google

. . . *quam* etsi idem non significant[1], hactenus inter se congruunt, quod posterius membrum plus habet momenti.[2] Ab exemplis autem abundantiae et confusionis, quae supra commemoravi, paulum differt Liv. 22, 15, 1 *Fabius pariter in suos haud minus quam in hostis intentus prius ab illis invictum animum praestat*, siquidem illud *in suos* maioris est ponderis. De quo loco WEISSENBORN-MÜLLER (in comm.) hoc monuerunt: '*pariter* kann bedeuten »in gleicher Weise» . . . oder »zu gleicher Zeit» . . . ; in beiden Fällen entsteht ein lästiger Pleonasmus'. MÜLLER autem *pariter* sine iusta causa pro glossemate accepit (v. comm. crit.).

Laus haud immerita tribuenda est IEEPIO, utpote qui, quamquam in ed. *magis* uncis inclusit, tamen (comm. crit. p. 2) dubitaverit, an haec vocula a Iustino profecta esset; similia enim ait apud hunc scriptorem inveniri, velut 3, 2, 7 *non inventione earum magis quam exemplo clarior.* — 12, 11, 2 *nec a debitoribus magis quam creditoribus gratius excepta.* — 29, 2, 6 *gratius habiturus, si in possessione imperii sui socium potius quam hostes videret.* Quae exempla, etsi pleonasmum

---

[1] Plautum confusione duarum constructionum, inter quas est non nulla dissimilitudo, delectatum esse ex his exemplis cognoscas:
Capt. 698 sqq. . . . *meus sodalis Philocrates*
In libertatest ad patrem in patria domo.
Benest: nec quisquamst mi, aeque melius quoi velim.
— ibid. 827 sq. *Sed ego cesso hunc Hegionem onerare laetitia senem,*
Quo mihi homine adaeque nemo vivit fortunatior.
— Merc. 335 *Homo me miserior nullus est aeque.*
Cuius confusionis BRIX-NIEMEYER (ad Plaut. Capt. 700) hanc causam afferunt: 'Statt *nemo*', inquiunt, '*aeque miser* oder *nemo miserior* stellt die Volkssprache in dem Streben nach Gewichtigkeit und Nachdruck *aeque* und den Komparativ zusammen'.

[2] Quod ŠORN (Textkritik p. 3) *non tam magis* idem atque *non ita magis* valere docuit, neque exemplum ullum, in quo *ita* ante gradum comparativum poneretur, attulit et, quid omnino de hoc loco sentiret, non plane dixit.

Alia autem est ratio huius loci: Cass. conl. 24, 21, 1 *qui* (sc. philosophus quidam) *miratus quod vir tantae opinionis ac famae ad tam parva et humilia se oblectamenta submitteret, tune es, inquit, ille Iohannes, cuius fama insignis atque celeberrima me quoque summo desiderio tuae agnitionis inlexit? cur ergo oblectamentis tam vilioribus occuparis?* quod exemplum PETSCHENIG in ind. ('comparatio aucta') commemoravit (cfr SCHMALZ p. 614). Ubi comparativum q. v. absolutum exstare et *tam vilioribus* eandem fere vim habere atque *tam vilibus* (ita Oβv) ex eo intellegitur, quod *tam parva et humilia* antecedit.

ŠORNIO (ibid.) ad *non tam magis* firmandum 38, 5, 9 *ideo tamen tantum* adiuvare non assentior; qui locus aliter se habet (v. p. 107).

Digitized by Google

haud inusitatum habent, digna tamen fuerunt, de quibus mentio fieret.[1] Ad quae addere velim 3, 7, 15 *quippe quasi minus periurii contraherent, si ferentes sociis auxilia potius quam si aperto proelio dimicassent*, quo loco *potius* abundanter dici manifestum est.[2]

Iam de alio loco, qui ab eo, de quo egimus, non multum distat, pauca dicamus: 6, 3, 9 *Eadem militum et omnium remigum cura erat, quos maior sollicitudo cruciabat, non tam ne ipsi quaesitas opes amitterent, quam ne pristinas Athenienses reciperent.*[3]

Ubi *non tam ne*, quod in TΠ legitur, omnes fere editores iure receperunt (in EF vocula *ne* praetermissa *non tam*, in L *ne tam* mendose scriptum invenitur). Sed abundantiam servari posse BERNECKER negavit: 'Scribendum', inquit, 'vel *quos maior sollicitudo cruciabat, ne ipsi* vel potius *quos sollicitudo cruciabat, non tam ne ipsi* etc. aut

---

[1] Cfr K.-ST. II 2 p. 464; SCHMALZ p. 615. — Loquendi consuetudinem Iustini CASTIGLIONI 1923 p. 297 sq. perstrinxit. — Liv. 25, 40, 8, quod ex. IEEP attulit, huc non pertinet.

[2] LÖFSTEDT, Per. Aeth. p. 63 adn. 1, protulit Amm. Marc. 17, 13, 11 *minus criminis aestimabant alienis viribus potius quam conscientiae suae iudicio vinci.*

[3] Satius existimo collocationem verborum quae est *Eadem militum et omnium remigum cura erat* servare, utpote quae in codicibus III inveniatur. Legitur enim in his libris *Eadem militum et omnium regum* (pro *remigum*) *cura erat*. Idem autem in T exstat, ubi tamen vox *militum* praetermissa est. Sed RÜHL *Eadem omnium militum et remigum cura erat* temere scripsit. — Fieri posse non nego, ut *omnium* figura ἀπὸ κοινοῦ adhibita ad *militum* audiatur, quamquam exemplum huiusmodi, de quo non dubitarem, apud hunc scriptorem me non repperisse fateor (cfr p. 43 adn. 1).

Hunc locum Orosianum considerans: 3, 1, 14 *milites, remiges ipsique ductores uno pariter in mutuam caedem ardore rapiuntur*, non dubito, quin vocabula *militum* et *remigum* vera sint (cfr RÜHL Textesqu. p. 126, BRÜNING p. 47). Sed ŠORN (Bem. p. 6) *regum*, quod in codicibus est, scribendum esse et, quod FITTBOGEN crediderat, *omnium* idem quod *amborum* significare ratus scripturam librorum T amplexus est: 'Die Politik', inquit, 'der beiden Könige der Spartaner (eigentlich aller) war eine solche, dass sie die erworbene Macht zu erhalten bestrebt waren'. Quem vehementer erravisse ex eo quoque intellegitur, quod § 3 dicitur *Summa igitur non ducum tantum in eo proelio, quam* (ita codices, *aequa* GUTSCHMID et RÜHL; v. ŠORN ibid. et SCHMALZ p. 546) *vulgi aemulatio fuit*. Hoc enim scriptor §§ 4—9 explicat, atque ducibus §§ 4—8 commemoratis (§§ 4—7 *Nam et ipse dux Conon* etc., § 8 *Porro Pisander* e. q. s.) § 9 de vulgo, id est de militibus remigibusque, mentionem facit. Neque est quod miremur eum, postquam de Pisandro locutus est, de vulgo tantum Lacedaemoniorum (non de Atheniensium) cogitare. Accedit, quod a Iustino *omnium*, ubi *amborum* exspectes, usurpari veri simile non est.

Digitized by Google

male cohaerebit oratio'. Cuius auctoritate permotus RÜHL *non tam* uncis inclusit. GALDI autem memoriam codicum TII in integrum restituit.

Atque iniuria, opinor, RÜHL *non tam* aspernatus est. Quas particulas fide librorum satis comprobari equidem infitiari non ausim. Fugit autem virum doctissimum voculis illis deletis necesse esse, quo idem quod antea diceretur, enuntiatis finalibus transmutatis scribere: *quos maior sollicitudo cruciabat, ne pristinas opes Athenienses reciperent, quam ne ipsi quaesitas amitterent.* Nam scriptor sine dubio id egit, ut diceret milites et remiges Lacedaemoniorum magis timuisse, ne opes Athenienses reciperent, quam ne eas ipsi amitterent. Sed in codd. (TII) post *maior sollicitudo cruciabat* anacoluthon quoddam est, cum *non tam* addito fieri non possit, quin sententiae finales transmutentur. Usum autem anacoluthorum Iustini proprium esse me cap. I satis ostendisse spero.

Nec tamen prorsus negaverim *maior* comparativum quem vocant absolutum esse, id quod VORSTIUS putabat. Cui CASTIGLIONI (1923 p. 298) assentiri videtur ita hoc vocabulum explicans: 'Il comparativo »maior« è tutto racchiuso in sè, a denotare soltanto il grado della qualità, senza effetto sulla continuazione del periodo'. Sed satis habeo monere, etiamsi *maior* pro vera comparatione accipiatur, hoc *maior ... non tam* a consuetudine scriptoris non recedere.

Reliquum est, ut abundantiam breviter perstringam, qualis invenitur 12, 16, 5: *Nam ea die, qua natus est* (sc. Alexander), *duae aquilae tota die perpetes supra culmen domus patris eius sederunt, omen duplicis imperii, Europae Asiaeque, praeferentes. Eadem quoque die* e. q. s.[1]

Sic codices et editores RÜHLIO excepto, cui RUHNKEN (p. 254) persuasit *tota die* pro glossemate damnandum esse. Qui viri doctissimi non perspexerunt Romanos scriptores interdum, ubi dicere vellent aliquid assidue mansisse, abundanter locutos, quo maiore verborum pondere uterentur. Velut legitur 31, 2, 3 *Igitur cum toto die in oculis principum legatique Romani in foro Karthaginiensium obversatus in supremum fuisset, adpropinquante vespere equum conscendit.* — 31, 4, 6 *Dum responsum expectant, omnibus diebus adsidui circa Hanni-*

[1] Non est, quod in repetitione intra breve spatium eiusdem vocabuli (*ea die ... tota die ... Eadem quoque die*) offendamus: v. p. 37 sq. (velut 8, 5, 13 *in eam diem ... post eam diem*). De hoc autem loco cfr GALDI Vind. p. 33.

Digitized by Google

balem fuere.[1] — 38, 4, 11 *Iam ipsam Italiam audire se numquam, ut Roma condita sit, satis illi pacatam, sed adsidue per omnes annos pro libertate alios, quosdam etiam pro vice imperii bellis continuis perseverasse.* — 1, 8, 14 *Cyrus regnavit annis XXX, non initio tantum regni, sed continuo totius temporis successu admirabiliter insignis.* — Plaut. Poen. 228 *Quae noctes diesque omni in aetate semper ornantur, lavantur, tergentur, poliuntur* (quod exemplum P. PERSSON, praeceptor meus egregius, in seminario latino commemoravit). — Plaut. mil. glor. 1079 *Quin mille annorum perpetuo vivont ab saeclo ad saeclum.* — Cat. 45, 3 *ni te perdite amo atque amare porro omnes sum adsidue paratus annos.*

[1] Cfr CASTIGLIONI 1925 p. 147.

Digitized by Google

Cap. IV.

De collocatione verborum.

De ratione quadam verba collocandi, quae apud hunc scriptorem frequens est, pauca acturus ab hoc loco exordiri velim: 4, 1, 8 sq. *Nec mirum, si fabulosa est loci huius* (i. e. Siciliae et freti Siciliensis) *antiquitas, in quem res tot coiere mirae. Primum quod nusquam alias torrens fretum nec solum citato impetu, verum etiam saevo, neque experientibus modo terribile, verum etiam procul visentibus.*

Ita scribendum esse puto.[1] Posteriorem autem sententiam, quae

[1] In TII *nusquam alias* exstat, quam lectionem difficiliorem esse apparet, cum codices I *numquam alias* habeant. Adverbium autem *alias* idem quod *alibi* significare posse cum exemplis aliis, quae in Thes. (I 1549) allata sunt, tum his ostenditur: Apul. Plat. 1, 13 *totum vero hominem in capite vultuque esse; nam prudentiam sensusque omnis non alias quam illa parte corporis contineri* (de quo exemplo Benecke in ed. mentionem fecit), ubi praeter necessitatem Colvius *alia* legendum esse censuit. — Arnob. nat. 2, 65 (p. 101, 11 Reiff.) *hanc ... esse ... salutis viam, hanc vitae ... ianuam, per hanc solum est ingressus ad lucem neque alias datum est ... inrepere.* Quam vim apud Iustinum in *alias* inesse negans Ieep *nusquam latius torrens* scripsit. Ceteri quoque editores adverbium, quod ad *torrens* pertineret, hoc loco desiderarunt. Plurimi enim, quorum in numero est Galdi, *nusquam alias* servantes *tam* ante *torrens* inculcarunt. Ac Rühl, quod Aem. Baehrens coniecerat, *quod nusquam alibi est terribilius torrens fretum* recepit. Quam scripturam a memoria codicum nimium differre nemo non videt.

Quominus autem *est* omittatur, nihil, credo, prohibet. Quod verbum nonnumquam etiam in sententia secundaria apud hunc scriptorem audiri spero me p. 100 sq. (ad 23, 3, 2) satis demonstraturum. Atque id verbum, ubi idem quod 'vorhanden sein' valet, omitti posse ex his exemplis cognoscas (cfr Schmalz, p. 334): Tac. Hist. 1, 76, 6 *nusquam fides aut amor: metu ac necessitate huc illuc mutabantur.* — Script. hist. Aug. (Iul. Capit.) Gord. III 32, 3 *in qua* (sc. villa) *... thermae, quales ... nusquam in orbe terrarum,* ubi *sunt* etiam in sententia secundaria auditur.

Fieri tamen potuisse, ut inter *alias* et *torrens* facile *est* praetermitteretur, satis patet.

Digitized by Google

iam agitur, sic verto: 'Zuerst weil es nirgends sonst eine Meerenge gibt, deren Wasser sich strudelnd bewegt, und zwar nicht nur mit schnellem, sondern auch mit wütendem Andrängen, und die nicht nur denen, die sie aus Erfahrung kennen lernen, furchtbar ist, sondern auch denen, die sie aus der Ferne sehen.'[1]

De lectione *saevo* libri T et Π consentiunt. Quam recte se habere ratus facere non possum, quin mirer RÜHLIUM, quamquam Textesqu. p. 154 hanc scripturam videtur veram iudicasse, cum *vorax* (ita L) et *saevo rex* (quod in EF legitur) pro glossemate damnaret ('entstanden', ut ait, 'aus der Glosse *vorax* zu *saevo*'), in editione *se vortens*, quod GUTSCHMID commendaverat, scripsisse. Sed ceteri editores *saevo* merito integrum reliquerunt.[2] Lectiones enim, quas RÜHL in adn. crit. commemoravit, quae a scriptura codicum TΠ differunt[3], ad unam omnes spernendas esse ex eo concludere licet, quod cum parallelismum quendam membrorum quae sunt *nec solum citato impetu, verum etiam saevo* et *neque experientibus modo terribile, verum etiam procul visentibus* facile est agnoscere tum collocationem verborum, quam K.-ST. II 2 p. 620 perstrinxerunt.[4] Ac saepissime apud Iustinum similiter vocabulum, quod ad duo membra pertinet, post prius ponitur.[5] Quae collocatio frequentius in eodem capite invenitur: § 2 *cavernis quibusdam fistulisque*, § 10 *nunc hic fremitum ferventis aestus, nunc illic gemitum in voraginem desidentis exaudias*, § 11 *Aetnae montis ignes et insularum Aeolidum* (v. p. 83), § 16 *coëuntibus in se promuntoriis ac rursum discedentibus*, § 17 *Neque hoc ab antiquis in dulcedinem fabulae compositum, sed metu et admiratione transeuntium.*

Substantivum autem duorum adiectivorum vel participiorum vel

---

[1] *Nec solum* hoc loco 'und zwar nicht nur' significat. Velut cfr bell. Alex. 58, 4 *Frequens legionibus conventus obviam prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum, deprecaturque, ne ... Cordubam diriperent* (v. K.-St. II 2 p. 39).

[2] ŠORN Bem. p. 5 hoc vocabulum nulla ratione allata defendit.

[3] Has dico: *nec solum citatū* (sed *ū* ex *o* natum) *impetu, verum etiam vorax* L; (... *nusquam audias ... fretum,*) *nec solum citatus* (nonne tamen de *citatum* cogitavit?) *impetu, verum etiam se vortens* GUTSCHMID; *nec solum citato impetu, verum etiam saevo vortice* AEM. BAEHRENS; *nec solum citato impetu, verum etiam saevo voragine* L. IEEP.

[4] Cfr NÄG.-MÜLL. p. 683. LUPUS (p. 191 sq.) exempla varia huius collocationis ex opere Cornelii Nepotis congessit. Eundem usum apud Senecam philosophum HAMMELRATH (p. 14 sqq.) copiose tractavit. Exempla Pliniana MÜLLER (p. 8) enumeravit.

[5] Exempla nonnulla huius rei CASTIGLIONI (1924 p. 104) protulit.

Digitized by Google

pronominum commune post prius his locis collocatur[1]: 1, 5, 3 *arcessito puero et interrogato.* — 1, 7, 7 *etsi non regiam vitam, proximam tamen maiestati regiae.* — 2, 10, 8 *materno ... iure et avito.* — 5, 11, 4 *arcessitum ad se fratrem et innocentiam ... simulantem.* — 22, 5, 4 *deficientibus sociis et ... externa auxilia circumspicientibus.* — 25, 1, 9 *referta auro et argento castra, sed neque vallo fossave munita.* — 28, 2, 5 *non solum nullis externis viribus, sed ne domesticis quidem totis adiutos.* — 36, 2, 8 *divini iuris humanique.* — 37, 2, 2 *et eo quo genitus est anno et eo quo regnare primum coepit.* — 39, 4, 1 *arcessito minore filio Alexandro et rege ... constituto.* — 40, 2, 3 *ne volenti quidem Syriae, nedum recusanti.* — 41, 2, 7 *aut procurrentibus equis aut terga dantibus.* Atque eandem rationem esse huius loci apparet: 38, 3, 10 *ad Romana bella sive Asiana* (cfr p. 69).

Nec dubium est, quin 4, 1, 11 ipsa collocatio vocabulorum ad hanc scripturam firmandam aliquantum valeat (cfr p. 82): *Accedunt vicini et perpetui Aetnae montis ignes et insularum Aeolidum, velut ipsis in undis alatur incendium; neque enim in tam angustis terminis aliter durare tot saeculis tantus ignis potuisset, nisi humoris nutrimentis aleretur.*

Ubi, quamquam *perpetui Aetnae montis ignes et insularum Aeolidum* in omnibus codicibus legitur, RÜHL (qui omnino saepius quae in libris praeter necessitatem scripta esse arbitrabatur delevit) vocibus *Aetnae montis* cum coniunctione illa *et* omissis *perpetui ignes insularum Aeolidum* scribendum putavit. Cuius sententiae GALDI accessit. De hac autem re RÜHL monuit id quod sequitur: *velut ipsis ... aleretur* tantum ad ignes insularum Aeolidum (non ad Aetnae montis) spectare ideoque *Aetnae montis* delendum esse.[2] Equidem tamen existimo posterius membrum uberius explicari posse.[3] Atque vir ille doctissimus in eo quoque offendit, quod paulo post (§ 14) perpetui ignes Aetnae

[1] Curtium interdum hanc collocationem usitatae praetulisse e locis, quos MÜTZELL in ed. (ad 3, 4, 7) attulit, efficitur (cfr KRAH II p. 17 sq.). Exempla nonnulla eiusdem usus HAMMELRATH (p. 18 sq.) ex operibus Senecae congessit. De ordine verborum Ammianeo HAGENDAHL (Abund. p. 187 sq.) similibus locis haud paucis inventis disputavit.

[2] V. Jahrb. f. class. Philol. 133 (1886) p. 365.

[3] Velut cfr 1, 9, 16, quem locum p. 87 afferam, ubi posterius membrum quod est *nec ex alia posse cognoscere* sententia causali, quae sequitur, uberius explicatur. Atque 38, 4, 8 ad posterius membrum explanandum additur sententia consecutiva; v. p. 85 adn. 2. Ubi locos similes commemorabo, quae de eadem fere re HAMMELRATH exposuerit, monens.

Digitized by Google

montis denuo commemorarentur, praeterquam quod iam § 5 de Aetnae montis incendio mentio facta esset.[1] Sed §§ 9 sqq. res mirae enumerantur, quae in fretum Siciliense vel in eam vicinitatem coiere (cfr § 8). Quibus in rebus Aetnae montis ignes haud minus quam insularum Aeolidum habendos esse nemo, credo, infitiabitur. Causa autem, quamobrem ignes Aetnae montis perpetuo permaneant, §§ 14—15 explicatur. Sed omnino de hac re scriptorem brevius agere potuisse concedo.

Ac similiter substantivum, ad quod duo (vel plures) genetivi pertinent, post priorem his locis ponitur[2]: 2, 2, 9 *Lanae his usus ac vestium ignotus.* — 11, 9, 4 *veterum bellorum memoria internecivique cum Persis odii.* — 13, 7, 10 *eumque primum et apium et mellis usum et lactis ad coagula hominibus tradidisse.* — 15, 1, 7 *maior Ptolemei moderationis gloria quam ipsius victoriae fuit.* — 22, 6, 10 *deleti Poenorum exercitus fama occupatarumque urbium.* — 44, 1, 5 etiam verbum *est* interponitur: *Hinc enim non frumenti tantum magna copia est, verum et vini, mellis oleique.*

Verbum autem apud Iustinum inter duo membra saepissime interiectum est.[3] Velut 2, 7, 9 in plurimis codicibus haec sunt: *Sollicitus igitur Solon, ne aut tacendo parum rei publicae consuleret aut censendo sibi, subitam dementiam simulat, cuius venia non dicturus modo prohibita, sed et facturus erat.*

Ubi Ieep *aut censendo offenderet sibi,* quod in A H G M legitur, recepit dė hoc loco in comm. crit. monens: 'Aequabilis membrorum

[1] Hac re adductus Šorn (v. Bem. p. 5) verba quae sunt *Accedunt . . . ignes* et *velut ipsis . . . incendium* falsa iudicavit et ordine sententiarum penitus immutato post § 10 haec legenda esse censuit: *Nam aquarum ille concursus raptim secum spiritum in imum fundum trahit atque ibi suffocatum tam diu tenet, donec per spiramenta terrae diffusus nutrimenta ignis incendat. Neque enim in tam angustis terminis aliter durare tot saeculis tantus ignis potuisset, nisi humoris nutrimentis aleretur. Eadem causa etiam Aetnae montis et insularum Aeolidum perpetuos ignes facit. Hinc igitur fabulae* e. q. s. Quem in corrigendo nimia licentia usum esse apparet.

[2] Krah II p. 18 hanc collocationem verborum apud Curtium inveniri negat. Legitur vero 3, 1, 17 *Circa regem erat et Phrygum turba et Macedonum.* — Quod Hammelrath (p. 14 sqq.), si ex silentio concludere licet, nullum exemplum huius generis apud Senecam repperit, sane miror.

[3] Exempla plurima huius collocationis Hammelrath (p. 14 sqq.) apud Senecam invenit. — Lupus (p. 191) de eodem usu Corneli Nepotis disputans: 'Am häufigsten', inquit, 'ist wieder die Anticipation des gemeinsamen Verbums beim ersten Glied Grund der Unregelmässigkeit und des Nachschleppens vom zweiten'.

Digitized by Google

conformatio tollitur omisso verbo *offenderet*, quod librariis sine causa idonea offensioni fuit'. Sed veri similius est librarium aliquem verbum membro posteriori deesse opinantem *offenderet* inculcavisse.[1] Nec RÜHLIO assentior *offenderet* tantum ad *parum sibi consuleret* explicandum ascriptum esse (v. Textesqu. p. 153). Praeterea inutile, credo, non erit collocationem similem, quae in eodem ambitu verborum exstat, intueri: *non dicturus modo prohibita, sed et facturus* (cfr p. 89 adn. 1).

Atque exempla verbi duobus membris interiecti cum alia annotavi tum haec (4, 1, 17 p. 82 attuli): 6, 6, 2 sq. *Quod non Graeciae laboribus ... consulens fecit, sed ne ... exercitus sui ... detinerentur.* — 8, 3, 7 *per regna mittit et opulentissimas civitates, qui opinionem sererent ...* — 8, 6, 8 *... eum ... inpudicum fecit ante quam regem.* — 11, 4, 4 *nec iam pro civibus se, qui tam pauci remanserint, orare, sed pro innoxio patriae solo et pro urbe.* — 12, 12, 6 *orant, suppliciis suis potius saturaret se quam contumeliis.* — 14, 3, 6 *Damna, ... quae melius vincendo possint reparare quam deserendo victoriam.* — 22, 7, 10 *... obiectans illis ... in Hamilcarem ... tacita suffragia, quod Agathoclem socium illis facere quam hostem maluerit.* — 22, 8, 5 *stipendia illis non a se flagitanda esse, sed ab hoste quaerenda.* — 23, 1, 3 *Primi igitur hostes illi Bruttii fuere, quia et fortissimi tum et opulentissimi videbantur, simul et ad iniurias vicinorum prompti* (ubi similiter adverbium *tum* post primum adiectivum positum est). — 25, 4, 7 *non fortius victus quam verecundius.* — 38, 7, 2 *Cappadociam velint an Paphlagoniam recensere, rursus Pontum an Bithyniam, itemque Armeniam maiorem minoremque* (cfr p. 65). Addere velim § 7 eiusdem capitis: *si modo aut proximas regni Attalici opes aut veteres Lydiae Ioniaeque audierint, quas non expugnatum eant, sed possessum* (quo loco etiam *opes* inter duo illa membra, quae ad hoc substantivum pertinent, interpositum esse apparet).[2]

Ad quos locos proxime accedit 30, 2, 5: *Agathocles regis lateri iunctus civitatem regebat ... nec quisquam in regno suo minus poterat*

[1] Vetustissimos nonnullos editores *aut censendo periculum sibi afferret* scripsisse BONGARSIUS auctor est. Quam scripturam VORSTIUS iniuria defendit.

[2] Pompeium Trogum hac collocatione verborum delectatum esse ex eo intellegitur, quod 38, 4—7, ubi oratio Mithridatis exponitur, qua milites ad Romana bella incitavit quamque Iustinus 38, 3, 11 dignam se duxisse ait, cuius exemplum operi suo insereret, haud raro invenitur. Velut variis vocabulis similiter interpositis legitur: 4, 1 *... consulere, bellumne sit cum Romanis an pax habenda.* — 4, 6 *... quin ipsam caperet urbem* (sc. Hannibal), *non Romanorum illi vires restitisse, sed domesticae aemulationis atque invidiae studium* (ita ITP; *obstitisse*

Digitized by Google

quam rex ipse. Hunc enim ordinem verborum, qui in T est, IEEP et GALDI merito conservarunt.[1] Sed in ceteris codicibus *minus quam rex ipse poterat* legitur, quod RÜHL in ed. scripsit.[2] Qui Textesqu. p. 98 de collocatione ipsa vocabulorum dubitaverat. Quod si quis in eo offendat, quod vocabula, quae subiecta sunt, verbo quod est *poterat* interiecto alterum ab altero nimium separentur, monitum velim non

C, quem librum sequuntur RÜHL et GALDI). — 4, 8 *Nec victam solum dici sibi Romam a Gallis, sed etiam captam, ita ut unius illis montis tantum cacumen relinqueretur; nec bello hostem, sed pretio remotum.* — 4, 10 *. . . tantoque his acriora esse quam illis ingenia* e. q. s. — 4, 12 *a multis civitatibus Italiae deletos Romanorum exercitus ferri, a quibusdam . . . sub iugum missos* (accedunt exempla, 38, 7, 2 et 7 dico, quae supra commemoravi).

Quibus exemplis consideratis adducor, ut credam Trogum et Iustinum 38, 4 7 vocabula ita collocasse: *Audire populos transalpinae Galliae Italiam ingressos maximis eam plurimisque urbibus possidere et latius aliquanto solum finium, quam in Asia, quae dicatur inbellis, idem Galli occupavissent.* Quo loco editores *possidere et*, quod in ITP exstat, receperunt RÜHLIO excepto, qui post *urbibus* lacuna duarum vocum indicata codicem C secutus *et possidere* scripsit. Cui critici nonnulli assensi sunt vocabulum unum aut alterum praetermissum esse. Legendum enim esse censebat GUTSCHMID . . . *maximis munitam eam* e. q. s. (coniunctione *et* omissa); BRÜNING (p. 16) . . . *urbibus florentem expugnasse, et possidere* e. q. s. vel . . . *urbibus deletis vastasse, et possidere* e. q. s. vel simile aliquid, affirmans 'collocationem', ut ait, 'verborum *et possidere* idcirco in archetypo codicum secundae stirpis immutatam esse, ut id, quod est *eam*, habeat, quo pendeat', qui tamen coniecturam suam ipse vix satis probabilem iudicavit; SORN (Bem. p. 11) . . . *urbibus ⟨exornatam⟩ et possidere* e. q. s. Sed GALDIO (Vind. p. 39) lacunam huic loco inesse neganti collocatio verborum *possidere et* probata est. Quae etsi mihi quoque, ut est apud Iustinum frequentissima, arridet, tamen participium, quod cum ablativo *maximis . . . plurimisque urbibus* iungatur, desiderari non prorsus negaverim. Haec vero, quae SECK (I p. 26) legenda censuit: *maximas in ea plurimasque urbes possidere*, a tradita scriptura nimium recedere patet.

Accusativum autem *eam* ad *(et) possidere* per figuram q. v. ἀπὸ κοινοῦ pertinere mihi eo minus simile veri videtur, quod nullum exemplum huius figurae prorsus ita comparatum apud hunc scriptorem inveni (cfr p. 43 adn. 1).

Praeterea scriptorem collocationem illam, quam veram iudico, eam ob causam consectatum esse crediderim, quod uberius disserens ad posteriorem accusativum qui est *latius aliquanto solum finium* sententiam comparativam adiunxit. Nam Iustinus quoque consuetudinem loquendi ascivit, de qua HAMMELRATH p. 20 disputavit. Qui exempla huius generis, quae apud Senecam sunt, explicans: 'Fälle', inquit, 'in denen das zwei Satzgliedern gemeinsame Verbum deshalb in die Mitte gesetzt zu sein scheint, weil das zweite Glied durch nähere Bestimmungen erweitert ist'. Velut apud Iustinum eadem fere ratio est horum locorum: 31, 7, 5; 1, 9, 16; 31, 5, 3; 44, 4, 16; 3, 3, 10; 3, 3, 5; 15, 2, 3; 34, 3, 3 (v. p. 87 sq.; cfr p. 83 adn. 3).

[1] Cfr praef. editionis, quam IEEP a. 1859 emisit, p. XII sq.

[2] Vetustiores editores idem fere: *minus quam ipse rex poterat.*

Digitized by Google

multo aliter se habere exempla qualia sunt 5, 4, 17 *Non Siciliae illis adversa pugna in ore est, sed Graeciae victoria; non classes per illum amissae, sed adquisitae.* — 38, 9, 10 *Sed hanc Parthorum tam mitem in Demetrium clementiam non misericordia gentis faciebat nec respectus cognationis, sed quod* e. q. s. Cfr etiam 38, 4, 1, quem locum p. 85 adn. 2 protuli. Praeterea ad ordinem vocum qui est *minus poterat quam rex ipse* probandum aliquantum adiuvant haec exempla: 12, 12, 6; 14, 3, 6 (de quibus p. 85 mentionem feci); 38, 4, 10 (v. p. 85 adn. 2). Ubi verbum ante particulam *quam* similiter positum est.

Nec silentio praeterire oportet locos, qui plurimi apud hunc scriptorem inveniuntur, ubi infinitivi vel accusativi cum infinitivis a verbo interiecto pendent. Velut digni sunt, quos intueamur (interdum autem infinitivum audiri perspicuum est) : 31, 7, 5 *Sed Africanus privata beneficia a rebus publicis secreta dixit, aliaque esse patris officia, alia patriae iura, quae non liberis tantum, verum etiam vitae ipsi praeponantur.*[1] — 42, 5, 8 *Caesar ... neque Tiridaten deditурum se Parthis dixit, neque adversus Parthos Tiridati auxilia daturum* (verbum *dicendi* cum aliis vocabulis post prius membrum 38, 4, 8 collocatum est, quem locum p. 85 adn. 2 attuli). — 1, 9, 16 *Illa nec se ipsam scire ait nec ex alia posse cognoscere, quia singulae separatim recludantur.* — 31, 5, 3 *... nihil se ... coeptorum praesentium probare ait, neque sedem belli Graecium sibi placere, cum Italia uberior materia sit.* — 44, 4, 16 *Porro Geryonem ipsum non triplicis naturae ... fuisse ferunt, sed tres fratres tantae concordiae extitisse, ut* e. q. s. — 24, 8, 4 *Advenisse deum clamant, eumque se vidisse desilientem in templum* e. q. s. — 16, 1, 10 *... se petitum ab Alexandro adlegat, nec fecisse se, sed occupasse insidias.* — 3, 3, 10 *Haec quoniam ... dura videbat esse, auctorem eorum Apollinem Delphicum fingit, et inde se ea ex praecepto numinis detulisse, ut consuescendi taedium metus religionis vincat.* — 41, 5, 10 *... plus regio quam patrio*

[1] IEEPIUM recte fecisse arbitror, cum omisso post *secreta* participium (vel adiectivum) *esse* infinitivo haec, quae in T sunt, scriberet. Ceteri autem editores *secreta esse*, quod in CP traditum est, legendum putarunt. Quae scriptura mihi quidem non probatur, exempla huiusmodi consideranti: 43, 5, 5 *Qui* (sc. Catumarandus) *cum ... urbem hostium obsideret, per quietem specie torvae mulieris, quae se deam dicebat, exterritus ultro pacem cum Massiliensibus fecit.* — 16, 5, 8 *Interdum ... obliviscitur se hominem, interdum Iovis filium dicit*, de quo loco p. 96 similem ellipsin 5, 2, 3 inveniri monens disputabo.

Addere velim *privata esse*, quod codices I habent, sine dubio a mendo librarii esse natum, cuius animo *privata*, quod in eadem sententia paulo ante legitur, obversabatur.

Digitized by Google

deberi nomini ratus, potiusque patriae quam liberis consulendum. — 31, 4, 10 *Quibus* (sc. mandatis) *spretis non accipiendum bellum statuit, sed inferendum.* — 3, 3, 5 *Iuvenibus non amplius una veste uti toto anno permissum, nec quemquam cultius quam alterum progredi, nec epulari opulentius, ne imitatio in luxuriam verteretur.*[1] — 15, 1, 3 ... *divulgat se Olympiadis mortem ... ulcisci velle et Alexandri ... filium ... liberare.* — 39, 5, 1 ... *quod neque cum matre bellum gerere voluisset, neque a fratre armis repetere, quod prior possedisset.*

Saepissime autem verbum *iubendi* medium locum obtinet[2]: 5, 9, 12 ... *demigrare eos ex urbe iubent et in bracchiis muri ... habitare.* — 15, 2, 3 *occidi eum tacite cum matre Barsine iubet corporaque eorum terra obrui, ne caedes sepultura proderetur.* — 31, 8, 6 ... *M. Aemilius ... armare se milites suos et extra vallum progredi iubet strictisque gladiis fugientibus minari.* — 34, 3, 3 ... *ibi Popilius virga ... amplo circulo inclusum, ut amicos caperet, consulere eos iubet nec prius inde exire, quam responsum senatui daret.* — 42, 2, 10 ... *in Colchos abire* (sc. Armenium Pelias rex) *iubet pellemque arietis ... reportare.*[3] — 25, 1, 6 *Quibus et elephantos ad terrorem ... rex ostendi iusserat et naves onustas copiis demonstrari.*

Sequitur, ut 24, 3, 4 similiter scribendum sit: *Praegressa igitur virum diem festum urbi in adventum eius indicit, domos, templa ceteraque omnia exornari iubet, aras ubique hostiasque disponi.*[4] Pro hoc autem *disponi* — sic ITΠ — a librario codicis C *disponit* substitutum est, quam scripturam Rühl unus ex editoribus recepit.[5] Qui in eo fortasse offendit, quod membra quae sunt *domos ... exornari* et *aras ... disponi* dissolute inter se iunguntur. Nec tamen credo dissolutionem eiusmodi a Iustino abiudicari posse, qua alios scriptores interdum delectatos esse constat.[6] Velut in eodem capite paulo post (§ 7)

---

[1] Ita TΠ; *permisit* I.

[2] Verborum collocationem huiusmodi Curtium frequentius consectatum Krah II p. 16 monuit.

[3] Ita ITP; *iussit* C.

[4] In membro quod est *aras ubique hostiasque disponi* eadem collocatio verborum agnoscitur, quippe ubi adverbium *ubique* inter *aras* et *hostias* interpositum sit (v. p. 92).

[5] Scripsit tamen eodem libro C confisus *templa itineraque*; sed ceteri codices haec habent: *templa ceteraque* IT, *templaque cetera* Π.

Scripturam *disponit* Brüning quoque (p. 19) iniuria amplexus est.

[6] Apud Sallustium simile Ahlberg invenit. Qui (p. 132 sq.) Iug. 54, 6 legendum esse merito iudicavit: *Itaque in loca Numidiae opulentissuma pergit*

Digitized by Google

legitur: *Ubi ad portam ventum est, occupari arcem iubet, pueros interfici.* Atque attendamus velim hos locos (ubi plura vocabula inter membra illa, quae dissolute componuntur, interiecta sunt): 38, 4, 12 *et a multis civitatibus Italiae deletos Romanorum exercitus ferri, a quibusdam novo contumeliae more sub iugum missos.* — 18, 5, 4 *Mos erat Cypriis virgines ante nuptias statutis diebus dotalem pecuniam quaesituras in quaestum ad litus maris mittere, pro reliqua pudicitia libamenta Veneri soluturas.* Accedit, quod, eo, quem tractamus, loco parallelismus quidam membrorum facilis est ad agnoscendum (cfr p. 101 sq.).

Latius autem collocatio, de qua disputare institui, apud hunc scriptorem patet. Nam contra, atque iis locis, quos adhuc protuli, res se habet, nonnumquam vocabulum, quod inter duo membra interponitur, ex his ipsis membris pendet.[1] Velut 36, 3, 6 in IT legitur: *In ea*

(sc. Metellus), *agros vastat, multa castella et oppida temere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse.* Nec dubium est, quin codici P^1, qui *interfici* habet, fides habenda sit. In ceteris autem libris *interficit* (vel *interfecit*) legitur. Quae scriptura si recipitur, post *interficit* (non post *iubet*) distinguendum esse apparet, ut solum membrum quod est *alia ... esse* ad *iubet* pertineat. Sed *interfici*, praeterquam quod 'lectio difficilior' est, id quod AHLBERG monuit, duobus, puto, locis eiusdem fere generis, qui in eodem sunt opere, nonnihil comprobatur: 91, 2 ... *milites cibum capere atque... paratos esse iubet, omnibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare,* quem locum librarius codicis n, cum *iumenta iubet onerare* scripsit, praeter necessitatem correxit (*parato iubet esse*, quod in H exstat, recte se habere verisimile non est). — 99, 1 *Marius ... quam maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem ... canere,* ubi *canerent*, quod in H legitur, satius est reicere.

Atque conferre licet Tac. Agr. 26, 6 ... *Agricola ... velocissimos equitum peditumque adsultare tergis pugnantium iubet, mox ab universis adici clamorem.*

Exempla nonnulla, quae apud Scriptores Historiae Augustae reperiuntur, TIDNER (p. 50 sq.) protulit. Quorum hoc in primis animadvertas, quaeso: Did. Iul. 5, 9 *ipse autem Iulianus praetorianos in campum deduci iubet, muniri turres,* ubi coniunctionem *et* PETSCHENIGIUM iniuria inculcasse TIDNER demonstravit.

Senecam hoc usu non abstinuisse HAMMELRATH (p. 17) locis similibus afferendis planum fecit.

[1] Praeter eos, quorum supra mentionem facturus sum, locos, ubi genetivus medium locum obtinet, varia exempla, quae huc pertinent, afferri possunt. Velut vocabulum a membris, inter quae interiectum est, pendet his locis: 6, 7, 6 *aut vincendum sibi aut moriendum censuerunt.* — 21, 2, 3 *non contemptior omnibus quam invisior fuit.* — 2, 7, 9 *non dicturus modo prohibita, sed et facturus erat.* — 8, 4, 7 *aut rogantem bellum aut deprecantem.* — 9, 2, 7 (*terrae sterilitatem*) ... *quae non patrimoniis ditet Scythas, sed vix alimentis exhibeat.* — 12, 5, 8 *aut consumpturus eos aut in ultimis terris in colonias distributurus.* — 12, 3, 12 *tantas*

Digitized by Google

regione latus lacus est, qui propter magnitudinem aquae et inmobilitatem Mortuum Mare dicitur.[1]

Quo loco vetustiores editores *magnitudinem et aquae inmobilitatem* scripserunt, quos RÜHL et GALDI, cum praesertim in codice C haec collocatio verborum esset, secuti sunt. IEEP autem utramque lectionem repudians et *magnitudinem atque inmobilitatem* scribendum ratus: 'Vocabulum', inquit, '*aquae* molestum aut superfluum est, praesertim cum *quo aqua omnis stagnatur* subiciatur'.[2] Sed *aquae* verum equidem existimo. Nam idem vocabulum apud Iustinum haud raro repetitur (cfr p. 37 sq.). Nec facere possum, quin mirer ordinem vocabulorum, qui in IT est, neminem integrum reliquisse. Quem librarius codicis C eam ob causam, nisi fallor, immutavit, quod aquam Mortui Maris magnam fuisse minus apte dici sibi persuaserat. Sed apud Livium non multo aliter de 'aquis magnis' (vel 'ingentibus') vel de 'aquarum magnitudine' interdum mentionem fieri inter omnes constat, ubi tamen de inundationibus fluminum agitur: 30, 26, 5 *Annus insignis . . . aquarum magnitudine . . . fuit.* — 30, 38, 10 . . . *aquarum insolita magnitudo in religionem versa; nam ita abundavit Tiberis, ut* e. q. s. — 24, 9, 6 *aquae* (*atque* P) *magnae bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inundavit* e. q. s.[3] Quod si quis in lectione quae est *magnitudinem et aquae inmobilitatem* figuram ἀπὸ κοινοῦ inesse putet, haud facile me adducit, ut credam Iustinum illam figuram hoc loco recepisse, praesertim cum

opes amitti his moribus, non quaeri solere. — 8, 5, 5 *caeduntur passim rapiunturque.* — 4, 1, 2 *cavernis quibusdam fistulisque.* — 11, 3, 2 *vectigalia omnia reditusque suos ei tradiderant.* — 18, 7, 13 *Quid porro tu in purpura ista coronisque aliud quam victoriarum mearum titulos geris?*

Neque, quamquam exemplum prorsus simile deest, satis causae esse puto, cur 14, 3, 3 hunc ordinem verborum, qui in codicibus ad unum omnibus exstat, cum RÜHLIO immutemus: *In eo proelio non gloriam tantum tot bellorum cum coniugibus et liberis, sed et praemia longa militia parta perdiderunt.* Ubi RÜHL *cum coniugibus et liberis* verba post *parta* transposuit. De vetustissimis autem editoribus quosdam, cum *non gloriam tantum tot bellorum, verum etiam cum coniugibus et liberis praemia* e. q. s. scriberent, quod eos fecisse BONGARSIUS commemorat, sine iusta causa collocationem mutasse et pro *sed et* particulis *verum etiam* subiecisse apparet. Nec mihi CASTIGLIONI (1925 p. 222 sq.) persuadet *non gloriam tantum tot bellorum, sed et cum coniugibus et liberis praemia* e. q. s. vel *non gloriam tantum tot bellorum, sed cum coniugibus et liberis et praemia* e. q. s. scribendum esse.

[1] De lectione *latus lacus* codices variant (cfr p. 62 adn. 1).

[2] In P *atque* exstare videtur; cfr adn. crit. RÜHLII. Sed idem mendum Liv. 24, 9, 6 in Puteaneo (P) est; v. supra.

[3] V. Thes. II 349.

Digitized by Google

nullum exemplum ita comparatum apud hunc scriptorem invenerim (cfr p. 43 adn. 1).

Est autem, ubi genetivus ad duo substantiva pertinens post prius ponatur[1]: 1, 10, 20 *Nota nobilitas viri pariter et virtus omnibus erat.* — 2, 11, 8 ... *aut regi Spartanorum aut urbi cadendum.* — 3, 5, 7 ... *ut non numero tantum amissorum civium, sed et dignitati succederent.* — 5, 7, 10 *iam ruinam urbis et incendia ... recordantes.* — 6, 3, 8 ... *ne a rebus gestis eius et gloriae splendore decederet.* — 7, 4, 7 ... *ni filia paelicatum matris et sceleris consilia prodidisset.* — 8, 3, 15 ... *regnoque utrumque non iudicis more, sed fraude latronis ac scelere spoliavit.* — 9, 4, 2 *Sed nec regem se Graeciae, sed ducem appellari iussit.* — 9, 8, 14 *hic ubi exarsisset, nec dilatio ultionis nec modus erat.* — 16, 5, 2 ... *uxores eorum filiasque nubere servis suis ... compellit.* — 18, 1, 7 ... *maioremque gloriam eius victoriae quam laetitiam habuit.* — 25, 2, 4 ... *non fugam hostium, sed dolum arbitrantes ...* — 28, 4, 1 ... *bellum Spartanis infert, qui ... imperium Macedonum et omnibus metuenda arma contempserant.* — 38, 7, 2 ... *quarum gentium nullam neque Alexander ille ... nec quisquam successorum eius aut posterorum attigisset.* — 38, 8, 12 *Tunc populus statuas eius et imagines detrahit.*

Reliquum est, ut moneam inter duo membra inter se iuncta aliquando unam vel plures voces interponi, quae non ad haec ipsa membra, sed ad aliud vocabulum, et quidem saepissime ad verbum, quod 'praedicatum' vocant, pertinent. Ea enim ratio est huius loci: 6, 8, 5 *Nam et imperium non sibi semper, sea patriae quaesivit, et pecuniae adeo parcus fuit, ut sumptus funeri defuerit.*

Ubi in codicibus (ITΠ) adverbium *semper* post *sibi* positum invenitur. Editorum autem plerique hoc ordine verborum immutato GIUNTA auctore *imperium non sibi, sed patriae semper quaesivit* scripserunt. Quorum sententiae GALDI iniuria, credo, accessit. Nec RÜHLIO assentior SEBISIUM recte fecisse, cum *semper* ante *non sibi* locaret.[2] Collocatio enim illa vocabulorum, de qua codices consentiunt, nihil habet, quod offendat, modo ne *non* ad *semper* pertinere putemus.[3]

---

[1] De simili usu Curtii MÜTZELL in ed. (ad 4, 5, 11) egit (cfr KRAH II p. 18). HAMMELRATH (p. 19) locos nonnullos, quos apud Senecam invenerat, enumeravit.

[2] AEM. BAEHRENSIUM (cfr praef. editionis RÜHLII p. XVI), cum adverbium illud prorsus deleret, in corrigendo nimia severitate usum nemo non videt.

[3] IEEP codices merito secutus conferri iussit (v. comm. crit.) 28, 2, 12 *qui Macedonas imperio terrarum semper florentes contempserint* et 18, 1, 6 *nova Mace-*

Digitized by Google

Quae his locis eiusdem fere generis firmatur[1]: 1, 2, 6 ... *quod mulier non feminas modo virtute, sed etiam viros anteiret.* — 2, 15, 3 *Mittunt ergo legatos, qui monerent, ne munimenta hostibus et receptacula futuri belli extruant.* — 6, 3, 3 *Summa igitur non ducum tantum in eo proelio quam vulgi aemulatio fuit* (cfr p. 78 adn. 3). — 8, 2, 11 ... *nihil ... aut privatae umquam aut publicae rei gesserant.* — 8, 3, 7 sq. *per regna mittit et opulentissimas civitates, qui opinionem sererent regem Philippum magna pecunia locare et muros per civitates et fana ac templa facienda* (ubi etiam *mittit* duobus membris inter se compositis interiectum esse p. 85 monui). — 10, 3, 3 ... *hoste caeso victoriam suis pariter et prope amissam gloriam restituit.* — 13, 1, 3 ... *recordantes, ... quam saepe ... se non sospitem tantum suis, verum etiam victorem obtulisset.* — 18, 7, 3 ... *legatos Karthaginem mittunt, qui reditum primo veniamque infelicis militiae petant.* — 18, 7, 5 ... *non virtutem sibi priore bello, sed fortunam defuisse.* — 24, 3, 4 ... *omnia exornari iubet, aras ubique hostiasque disponi* (cfr p. 88). — 24, 6, 10 *Multa igitur ibi et opulenta ... visuntur munera.* — 28, 2, 1 *Sed Aetoli legationem Romanorum superbe audivere, Poenos illis et Gallos ... exprobrantes.* — 23, 1, 3 adverbium *tum* similiter inculcatum est (v. p. 85). Huc accedunt 2, 5, 4 ... *memores ... verbera in aciem, non arma adferenda* et 7, 2, 12 ... *regem Macedonibus, non virtutem defuisse,* ubi asyndeton adversativum invenitur (v. p. 55 adn. 2).

Sequitur, ut 38, 3, 9 collocatio verborum ab usitata consuetudine scriptoris non recedat: *Multum ibi auri argentique studio veterum regum magnumque belli apparatum invenit* (sc. Mithridates) e. q. s. Ita enim codices. RÜHL autem, cum lacunam post *regum* indicaret, si forte participium (velut *comparatum*), ad quod *studio* applicaretur, excidisse sibi persuaserat, hactenus, credo, erravit, quod cum apud alios scriptores tum apud Iustinum interdum solus ablativus eam,

---

donum repente monstra vicerunt. Quae exempla ad ordinem verborum, de quo disputamus, defendendum non multum valent.

[1] Exempla nonnulla eiusdem collocationis verborum ex operibus Ciceronis sumpta VAHLEN Opusc. II p. 402 sq. commemoravit. Velut huc pertinent hi loci: Or. Phil. 2, 21, 52 *quid cupide a senatu, quid temere fiebat.* — ibid. 6, 4, 9 *malet me sapientem a vobis quam se modestum existimari.* — De domo 15, 40 *tu M. Bibulum in contionem, tu augures produxisti.*

LUPUS (p. 191 adn. 2) similibus congestis *ac*, quod Corn. Nep. Them. 2, 8 in codicibus legitur, merito defendit: *arcem sacerdotibus paucisque maioribus natu ac sacra procuranda tradunt.* Cfr ea, quae de hoc loco NIPPERDEY-WITTE (in comm.) monuerunt. Sunt autem, qui *ad* pro *ac* subiciant.

Digitized by Google

cur quid fiat, causam significat, quae non ipsi subiecto (id est hoc loco Mithridati), sed alii personae vel rei attribuatur.[1] De quo usu huius scriptoris BENESCH (p. 60) uberius disputavit. De exemplis autem, quae congessit, duo in primis attendas velim: 13, 1, 5 *Mater quoque Darei regis, quae ... in captivitatem redacta indulgentia victoris in eam diem vitae non paenituerat, audita morte Alexandri mortem sibi ipsa conscivit.* — 44, 4, 2 ... *per omnes casus fortuna quadam servatus ad postremum ad regnum tot periculorum miseratione pervenit.* Sed ad locum, quem tractamus, paulo propius accedunt haec exempla, quae optimi scriptores prosae orationis praebent: Caes. b. Gall. 7, 41, 5 *Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.* — Cic. Or. Phil. 5, 36 *cum D. Brutus ... exercitum tantum tam brevi tempore summo studio municipiorum coloniarumque provinciae Galliae ... conscripserit* e. q. s.

[1] Cfr SCHMALZ p. 379, K.-ST. II 1 p. 395 sq.

Digitized by Google

Cap. V.

Ad varios locos adnotationes.

2, 11, 5 sq. ... *tum hortatur* (sc. Leonidas) *socios, recedant et se ... reservent. Sibi cum Spartanis fortunam experiendam: plura patriae quam vitae debere; ceteros ad praesidia Graeciae servandos.*

Sic distinguere velim (cfr ed. RÜHLII). Quod autem omnes fere editores, cum libris I fidem haberent, *plura se patriae ... debere* scripserunt (in TII pronomen omissum est), non alienum esse existimo usum perstringere, qui huic scriptori cum aliis est communis. Nam interdum apud Romanos scriptores accusativus pronominis, ubi cum infinitivo coniunctus est, auditur, id quod viri docti satis ostenderunt.[1] Atque hoc loco *se* eo facilius omittitur, quod *sibi* antecedit.[2]

Ellipsin autem illam a Iustino abiudicandam non esse ex his exemplis concludere licet[3]: 9, 2, 7 sq. *Atheas ... respondit nullas sibi opes esse ... et turpius* (sc. se) *putare parvo defungi quam totum abnuere.* — 13, 2, 11 sq. *Ptolemeus recusabat regem Arridaeum ..., ne ille nomen regis, alius imperium teneret; melius esse* (sc. eum) *ex his legi, qui ... regi suo proximi fuerint.* — 31, 5, 6 sq. *siquis eos* (sc. Romanos) *in Italia lacesseret, suis eos opibus ... posse vincere ... Sin vero quis*

[1] Cfr K.-St. II 1 p. 700 sq., SCHMALZ p. 437, LEBRETON Études p. 376 sqq.

[2] BRÜNING (p. 42). Orosium eandem rem narrantem pronomen adhibere monuit: 2, 9, 6 *sibi vero cum Spartanis suis aliam sortem esse subeundam: plus se patriae debere quam vitae.* Quod ad scripturam codicum I defendendam non multum valere puto; cfr p. 51.

[3] Exempla nonnulla CASTIGLIONI 1925 p. 140 congessit. — De 16, 4, 12 sqq. p. 68 disputavi.

Etiam hunc locum consideremus velim: 14, 3, 1 (ubi scriptor, postquam narravit Eumenen victum ad Argyraspidas decurrisse eosque militare gravatos, hunc in modum pergit:) *Ad postremum cum Antigonum venire cum exercitu nuntiatum esset, conpellit* (sc. eos) *in aciem descendere.* Quo loco, quamquam constructio q. v. acc. c. inf. non exstat, ellipsis tamen pronominis digna est, quam animadvertamus.

Digitized by Google

illis Italia ... cesserit, proinde falli ac si e. q. s., quo loco ex enuntiatis condicionalibus pronomen intellegitur. — 38, 6, 4 ... *quod cum ipso* (sc. Eumene) *deforme sibi putaverant* (sc. Romani), *cum filio eius Aristonico bellum* (sc. eos) *gessisse.* — 38, 7, 2 *Nullam subiectarum sibi gentium expertam peregrina imperia; nullis umquam nisi domesticis regibus* (sc. eas) *paruisse.* Saepius autem, ubi a verbo *iubendi* acc. c. inf. pendet, acc. auditur. Cuius rei WENTZEL (pp. 29 et 49) cum alia exempla attulit tum haec: 1, 9, 17 *Tum* (sc. eam, i. e. filiam) *pertractare caput dormienti iubet.* — 13, 3, 1 ... *nomine Philippi patris* (sc. eum, i. e. Arridaeum) *vocari iubent.* — 43, 5, 6, quod ex. p. 68 adn. 1 attuli.

Eadem est ratio huius loci: 34, 3, 3 ... *Popilius virga ... amplo circulo inclusum* (sc. eum, i. e. Antiochum), *ut et amicos caperet, consulere eos iubet,* nisi quod detractio pronominis eo mollitur, quod participium *inclusum* accedit. Ac similiter ad vocem, quae auditur, participium vel adiectivum vel substantivum frequentius spectat[1]: 5, 2, 8 sqq. *Igitur persuadet* (sc. Alcibiades) *Tisapherni, ne tanta stipendia ... praeberet ... Sed nec auxiliis nimis enixe Lacedaemonios iuvandos; quippe memorem* (sc. illum) *esse debere* e. q. s. — 7, 5, 4 sq. *Alexander insidiis Eurydices matris adpetitus occumbit, cui Amyntas ... ignarus ... exitiosam* (sc. eam) *fore pepercerat.* — 9, 7, 1 *Creditum est etiam inmissum* (sc. eum, i. e. Pausaniam) *ab Olympiade ... fuisse.* — 11, 11, 4 *Denique Philippus ... filium suum* (sc. eum, i. e. Alexandrum) *non esse palam praedicaverat.* — 22, 3, 5 *Denuntiare igitur se* (sc. socios Poenorum) ... *propediem sensuros* (sc. illos, i. e. Poenos), *quantum mali ... adtulerint.* — 22, 6, 2 *rationem ... rex ... reddebat, adfirmans ... creditum* (sc. se) e. q. s. — 24, 5, 4 ... *risere Galli, undique adclamantes brevi sensurum* e. q. s. — 31, 8, 6 *M. Aemilius ... armare se milites suos ... iubet strictisque gladiis fugientibus minari, morituros dicens.* — 32, 4, 11 ... *pudicitiamque eum tantam ... habuisse, ut in Africa natum quivis negaret.* — 37, 4, 7 *Nicomedes, quoniam se tueri iure non poterat, iusto regi* (sc. se regnum; cfr § 8) *redditurum respondit.* — 38, 7, 6 (Mithridates apud milites suos ita contionatus est:) ... *magnamque temporis partem ... ut festum diem* (sc. illos, i. e. milites) *acturos.* — 40, 2, 4 *ut habenti* (sc. Antiocho, Cyziceni filio) *regnum non ademerit* (sc. Pompeius), *ita, quo cesserit Tigrani,* (sc. se) *non daturum.*

Iam locos nonnullos attendamus, ubi librarii vel editores vel critici in hoc usu sine iusta causa offenderunt (praeter 2, 11, 5 sq., a quo loco

[1] Cfr FRIGELL Proleg. XXIII p. 49. Eandem rem p. 68 perstrinxi.

Digitized by Google

exorsi sumus). Sic enim se habet 5, 11, 6: *Lacedaemonii memores Atheniensi bello enixa eius opera adiutos ... decernunt auxilia Cyro mittenda.* Sed pro *enixa*, quod in T est, librarius aliquis *enixa se* — ita EF — subiecit, quam lectionem RÜHL amplexus est. Ac librarius archetypi codicum Π, cum *enixa se* invenisset, participium (vel adiectivum) falsum iudicans *enixe se* scripsit (quod etiam in L exstat; v. adn. crit. RÜHLII). Quod ceteri editores ad unum omnes receperunt. Nec tamen pronomine *se* ipse scriptor usus est, et *enixa eius opera* his exemplis nonnihil firmatur: Sen. benef. 6, 17, 1 ... *institoribus ... aliquid adiecimus, si nobis illorum opera enixior visa est.* — Plin. nat. hist. 9, 8, 32 *enixioris operae quam in unius diei praemium conscii sibi opperiuntur in posterum* (quod ex. I. F. GRONOVIUS attulit).

7, 6, 12 *dum regni incrementa adfinitate Philippi adquisiturum sperat* (sc. Arrybas, rex Molossorum), *proprio regno ab eodem privatus in exilio consenuit.* Ubi BONGARSIUS et IEEP haec, quae classis librorum T habet, scripserunt.[1] Ceteri autem editores post *adquisiturum* pronomen *se* praeter necessitatem inculcarunt (sic Π).[2]

16, 5, 8 *Interdum ex successu continuae felicitatis obliviscitur* (sc. Clearchus, tyrannus Heracleensium) *se hominem, interdum Iovis filium dicit.* Quo loco RÜHLIO et GALDIO *Iovis se filium* — ita Q^2 — cum vetustioribus editoribus scribere necesse non fuit. Velut cfr 11, 11, 4 (p. 95). Etiam ŠORN (Beitr. Textkr. p. 8 sq.) *se* praetermissum esse iniuria putavit. Sed recte IEEP *Iovis filium dicit*, quod in TIC legitur, integrum reliquit. Nec facere possum, quin *Iovis filium se dicit*, quod in Π est, falsum iudicem.[3] Quod autem *se esse* intellegitur, conferre satis est 5, 2, 3 *Sciebant enim domi clarum* (sc. eum esse).

---

[1] IEEP (in comm. crit.) eandem esse rationem horum locorum merito monuit: 8, 4, 11 ... *iure iurando adactis responsum nemini proditurus* (cfr Liv. 31, 17, 9 *id se facinus perpetraturos ... iureiurando adacti*) et 38, 9, 3 ... *regnumque Syriae ... restituturum promittit.*

[2] Quod BRÜNING (p. 47) commemoravit ad similitudinem huius loci propius accedere Oros. 3, 12, 8: *Aruba cum per hoc, quod societatem Macedonum adfinitate regis paciscebatur, imperium suum se dilataturum putaret, per hoc deceptus amisit privatusque in exilio consenuit,* Orosium verba Iustini aliquantum mutasse nemo non videt. Cfr praeterea p. 51.

[3] BRÜNING (p. 39) *se* in Π a coniectura nasci potuisse merito cogitavit. — Sed haec, quae AEM. BAEHRENS (v. adn. crit. RÜHLII) anaphora repudiata coniecit: *Dum ex successu continuae felicitatis obliviscitur hominem, se interdum Iovis filium dicit,* prava sunt. Neque enim satis causae erat, cur in eo offenderet, quod *interdum — interdum* poneretur, etsi sententiae idem fere significarent; cfr 8, 5, 12 *Nunc sepulcra maiorum, nunc veteres penates, nunc tecta, in quibus*

Digitized by Google

18, 5, 7 *cui* (sc. Pygmalioni) *cum inspirati vates canerent non inpune laturum, si incrementa urbis* (sc. Karthaginis) ... *interpellasset, ... spatium ... fugientibus datum.* Ita codices editoresque. Sed ROHDE (cfr RÜHL, praef. editonis p. XVI) *laturum* in *latum iri* mutandum censuit, credo, quo ellipsis tolleretur.[1]

28, 3, 14 sq. *Commemorat* (sc. Antigonus) *deinde beneficia sua: ut defectionem sociorum vindicaverit, ut Dardanos ... conpescuerit, ut denique dignitatem Macedonum ... auxerit. Quorum si illos* (sc. Macedonas) *paeniteat, deponere imperium* e. q. s. Haec libri manu scripti. Quos BONGARSIUS, DÜBNER, IEEP, GALDI iure optimo secuti sunt.[2] Sed GIUNTA auctore vetustiores plurimi, quibuscum RÜHL fecit, *deponere se* substituerunt (AEM. BAEHRENS *se ponere* scribendum censuit). Quod si quis exempla, quae p. 94 sq. attuli, consideraverit, certe non dubitabit, quin idem usus hoc loco exstet.

Atque detractionem pronominis similem invenias 28, 4, 13 sqq.: *Antigonus* (rex Macedoniae) ... *praefatus bellum se ... non cum Spartanis habuisse ... nec minori sibi gloriae fore, si ab eo servata Lacedaemon, a quo solo capta sit, proderetur. Parcere igitur solo urbis* e. q. s. Quam scripturam, quae in T est, veram esse IEEPIO et GALDIO assentior, cum alii editores *Parcere igitur se solo* e. q. s. Iustinum scripsisse putaverint.

42, 4, 3 sq. *Mithridates* (Parthico regno pulsus) ... *ultro se in potestatem Orodis* (fratris, qui regnum occupaverat) *tradit. Sed Orodes plus hostem quam fratrem cogitans in conspectu suo trucidari iussit.* Ubi lectionem *trucidari eum* ex codicibus deterioribus editores sumpserunt (IEEP autem pronomen uncis inclusit). Atque idem fere in L legitur: *eum trucidari.* Sed mihi quidem eo magis placet pronomen detrahi, quod in omnibus classibus codicum ellipsis invenitur. Ita enim TEPC. Etiam hoc animadvertas velim, a verbo *iubendi* infinitivum pendere (cfr p. 95).

Rursus pronomen paulo insolentius repeti videtur 12, 14, 1 sqq.:

---

geniti erant quibusque genuerant, considerabant. Accedit, quod a lectionibus codicum coniectura BAEHRENSII nimium differt. Etiam RÜHLIUM *Inter haec dum ex* pro *Interdum ex* substituendum esse cogitantem vehementer erravisse apparet.

[1] Coniecturam eius ideo quoque minus probabilem iudico, quod fut. inf. pass. apud Iustinum nisi hoc loco non reperitur: 24, 7, 3 *obstructum iri.* V. CASTIGLIONI 1923 p. 103; cfr SCHMALZ p. 465.

[2] De hoc loco DÜBNER annotavit: 'Obversatur auditoribus subiectum e frequenti repetitione in iis, quae modo praecesserant'.

Digitized by Google

Auctor insidiarum Antipater fuit, qui cum carissimos amicos eius interfectos videret, . . . se magnis rebus in Graecia gestis non tam gratum apud regem quam invidiosum esse, a matre quoque eius Olympiade variis se criminationibus vexatum (cfr p. 1 sq.). Neque enim satis causae esse arbitror, cur de hoc loco codicibus diffidamus. Ubi RÜHL et GALDI hoc posterius *se*, quod omnes codices habent, SCHEFFERO auctore ut falsum uncis incluserunt.[1] Sed cfr (si quod exemplum omnino desideratur) 2, 10, 7 *se vero* (sc. Xerxen) *et matre regina natum et patrem non nisi regem vidisse, avum quoque maternum Cyrum se regem habuisse*, ubi similiter *se* repetitur.[2]

3, 7, 14 sq. *Nam indutias, quas proprio nomine condixerant* (sc. Lacedaemonii), *ex sociorum persona rumpebant* (*rupere* I), *quippe quasi minus periurii contraherent, si ferentes sociis auxilia potius quam si* (*si ipsi* HGV²R) *aperto proelio dimicassent.*

Editores participium *ferentes*, quod codices plurimi (VQRIII) habent, hoc loco receperunt, excepto IEEPIO, cui *ferrent*, quod in AHG legitur, probatum est. De qua re WETZEL (in ed.) haec monuerat: 'Constructio non constat: *si ferentes potius quam si dimicassent.* Arridet igitur . . . lectio *ferrent*'. Neque tamen *dimicassent* participio *ferentes* (*sociis auxilia*) opponitur; sed posterius membrum est *aperto proelio.* Scriptor enim — quem congruentiam membrorum inter se respondentium, qualem cap. II exposui, saepius affectavisse constat — hoc loco praeter consuetudinem inconcinnitatem admisit.[3]

Ad quem locum proxime accedit 9, 8, 12: *Hic* (sc. Alexander) *aperta, ille* (sc. Philippus) *artibus bella tractabat.* Ubi scripturam *aperta*, de qua T et I consentiunt, improbandam non esse puto. Quam neminem, quod sciam, recipere ausum esse sane miror. Quod enim in II *aperta vi* exstat, dubium non est, quin librarius archetypi horum librorum *aperta* ad *bella* non pertinere ratus ad illud adiectivum eam ob rem substantivum *vi* addiderit, quo magis prius membrum cum posteriore

---

[1] SCHEFFER de hac voce docuit: 'Illud *se* factum ex littera finali praecedentis ac initiali sequentis vocabuli, ac delendum. Praecedit enim: *se magnis rebus* etc.'

[2] Etiam de hoc loco cogitare licet: 24, 2, 8 sq. *Ptolemeus . . . adiurat, se . . . sororis matrimonium petere nuncupaturumque se eam reginam, neque . . . se aliam uxorem . . . habiturum*, quamquam forsitan ipsum iusiurandum perspicuitatem quandam flagitet.

[3] De inaequalitate huiusmodi DRESSLER p. XII disputavit.

Digitized by Google

congrueret.[1] IEEP autem, quamquam *aperta vi* scripsit, tamen, utrum haec scriptura vera esset necne, dubitans: 'Vix opus est', inquit, 'addita voce *vi*. Cf. III 7, 15 *si ipsi aperto proelio dimicassent*'.[2] Quem, quae ratio esset huius rei, non satis perspexisse apparet. Neque enim illud *aperto proelio* per se ad *aperta . . . bella* comprobandum valet. Sed ut eo loco, de quo mentionem fecit quemque supra attigi, et *ferentes sociis auxilia* et *aperto proelio* ad *dimicassent* (sc. Lacedaemonii) pertinet, ita et *aperta* et *artibus* ad *bella tractabat* applicari potest. Sequitur, ut BONGARSIUS, cum *aperte* scripserit, quod verum esset, correxerit; quae scriptura RÜHLIO et GALDIO recipienda non fuit (vetustiores editores aut *aperta vi* aut *aperte* amplexi sunt).

23, 3, 1 sq. *Eo tempore et Pyrrus adversus Romanos bellum gerebat, qui inploratus a Sicilia in auxilium, sicut dictum, cum Syracusas venisset, rex Siciliae sicut Epiri appellatur.*

Hoc loco in T *a Sicilia* legitur. Quam scripturam IEEPIUM lectione *a Siculis*, quae in ceteris codicibus est, reiecta optimo iure recepisse eam ob causam mihi persuasi, quod Iustinus alia exempla praebet, ubi nomen terrae pro nomine populi ponitur[3], praeterquam quod apud alios idem usus invenitur.[4] Qui agnoscitur 13, 5, 10: *Qui* (sc. Demosthenes), *ut missum ab Atheniensibus Hyperidem legatum cognovit, qui Peloponneson in societatem armorum sollicitaret, secutus eum Sicyona* e. q. s. Ita enim, si libris AHGV^{1}Q^1 credimus, scribendum est.[5] Quibuscum de hac re codices I consentiunt: *Peloponnensum* habent.[6] Sed praeter RÜHLIUM, qui hos posteriores secutus est, omnes editores *Peloponnenses* scripserunt (IEEPIUM quoque hoc loco nomen terrae improbasse miror), quod, si a V^3 et Q^2 discesseris, nisi in R non exstat. Huc accedit 43, 4, 2, quem locum p. 19 sq. tractavi. Afferri possunt alia similia, quae quidem tam dura non sunt, in quibus quis offendat: 38, 4, 13 . . . *universam Italiam . . . consurrexisse.* —

[1] DÜBNER perperam iudicavit vocem *vi* excidisse ('quae', ut ait, 'voc. seq. *ille* absorpta esse videtur'). Nec BRÜNINGIO (p. 39 adn. 2) assentior *aperta vi* scribendum esse.

[2] ŠORN (Bem. p. 6) idem existimavit.

[3] ŠORNIUM (Bem. p. 9) de hoc loco disputantem vehementer errasse p. 14 adn. 1 ostendi.

[4] Cfr DRESSLER p. VIII.

[5] De variis scripturis cfr adn. crit. RÜHLII (ad l.).

[6] Graeca forma huius vocabuli etiam Varr. R. R. 2, 5, 4; Pomp. Melae de Chorogr. 2, 38, 48, 109 reperitur. Cfr GEORGES ad v.; NEUE-WAGENER I p. 105.

Digitized by Google

38, 7, 8 *tantumque* se (sc. Mithridaten) *avida expectat* (*expectet* C) *Asia, ut etiam vocibus vocet* (cfr quod sequitur: *adeo illis odium Romanorum incussit rapacitas proconsulum* e. q. s.). Ac recte IEEP (ad locum, unde exorsi sumus) conferri iussit: 8, 4, 7 *Foedum ... spectaculum, Graeciam ... alienis excubare sedibus aut rogantem bellum aut deprecantem.* — 9, 3, 6 ... *legationibus Graeciam fatigant.*

Nec repetitio eiusdem vocabuli (*a Sicilia ... rex Siciliae*) ab usu scriptoris abhorret: cfr p. 40 sq.

Quod in ITII *sicut dictum* (omisso *est*) exstat, haud scio an ipsi scriptori haec ellipsis attribuenda sit. Sed editores ad unum, quod sciam, omnes *est* addiderunt; quae scriptura codice C nititur, quippe ubi legatur *sicut supra dictum est* (ita enim RÜHL). Nec tamen satis causae esse puto, cur in sententia secundaria detractio formae verbi *esse* funditus repudietur, cum praesertim in enuntiato primario apud Iustinum hoc verbum saepissime audiatur.[1]

Quamquam autem tribus locis (2, 5, 9; 38, 9, 2; 41, 5, 8) *sicut supra dictum est* legitur, mihi quidem ellipsis illa eo magis probatur, quod Curt. 4, 16, 1 omnes codices haec habent: *At in laevo Macedonum cornu — Parmenio, sicut ante dictum, tuebatur — longe alia fortuna utriusque partis res gerebatur.* Ubi iniuria, credo, HEDICKE, cum *sicut ante est dictum* scripsit, *est* inculcavit, etsi ceteris locis, de quibus ALLGAYER (p. 43) mentionem fecit, Curtium ellipsin evitasse constat.[2] Nec tamen affirmare ausim eandem rationem esse huius loci Liviani: 8, 9, 2 *Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem.* Quod enim lectio quae est *sicut ante dictum* in cod. Mediceo exstat, monere velim librarium, cui hanc ipsam partem huius codicis debemus, mendose interdum scripsisse.[3] Accedit, quod, si KÜHNASTIO (p. 276) credimus, apud Livium ellipsis formae verbi *esse* in enuntiato secundario perraro invenitur.

Sed cavendum erit, ne a Iustino aliis locis sine iusta causa ellipsin huiusmodi abiudices. Qua scriptores quosdam prosae orationis ne in sententiis quidem secundariis abstinuisse viri docti satis ostenderunt.[4]

[1] Cfr CASTIGLIONI 1923 p. 108. — Si omnino exempla desiderantur, vide 1, 2, 2; 1, 5, 2 et 10; 1, 7, 12; 2, 1, 5 et 21; 2, 3, 7; 2, 4, 23; 2, 5, 5; 2, 6, 17; 2, 7, 2; 2, 11, 4 et 17; 2, 12, 17; 2, 14, 6.

[2] Alii editores codices secuti sunt; cfr VOGEL-WEINHOLD (ad l.), KRAH II p. 13.

[3] Cfr praef. editionis, quam WALTERS et CONWAY (Oxon. a. 1919) emiserunt, § 37.

[4] Cfr SCHMALZ p. 334.

Digitized by Google

Neque equidem negaverim 4, 1, 9 in enuntiatione causali *est* audiri (v. p. 81 adn. 1). Ac dubito, an duobus locis in sententia relativa idem verbum ab ipso Iustino praetermissum sit: 4, 5, 6 . . . *sed inscitia ducum, qui inter angustias maris tuentes se Syracusanos adgressi, facile vincuntur.* Sic codices; sed editores *fuerant*, quod BONGARSIUS adiecerat, receperunt, nisi quod DÜBNER et IEEP pronomen *qui* ut glossema uncis incluserunt (IEEP autem in comm. crit., num *qui* in *quippe* mutandum esset, incertus erat).[1] — 1, 8, 9 *Amisso tanto exercitu et, quod gravius dolendum, unico filio Tamyris orbitatis dolorem non in lacrimas effudit* e. q. s. Quo loco BONGARSIUM, IEEPIUM, GALDIUM *dolendum*, quod in TII legitur, recte et iure scripsisse existimo, cum ceteri editores (vetustioribus nonnullis, qui *dolet* substituerunt, exceptis) scripturam librorum I quae est *doleret* amplecterentur. Quam veram esse RÜHL (v. Textesqu. p. 118) mihi non persuasit. Neque enim dispicio, quamobrem librarius, si Iustinus *doleret* scripsisset, pro hac scriptura *dolendum* subiecturus fuerit. Sed fieri potuisse crediderim, ut scriba, quippe cui non placuisset formam verbi *esse* (velut *erat*) simul audiendam, lectionem *dolendum* corrigere institueret.

24, 6, 2 *Cum agros villasque popularetur* (sc. Brennus, dux Gallorum), *occurrit ei cum instructo exercitu Macedonum Sosthenes; sed pauci a pluribus, trepidi a valentibus facile vincuntur.*

Recte, credo, IEEP et GALDI vetustiores editores secuti fecerunt, cum haec, quae in TII sunt, scripserunt. Sed RÜHL libris IC confisus inter membra quae sunt *pauci a pluribus* et *trepidi a valentibus* coniunctionem *et* interposuit.[2] Nec tamen opus est particula. Nam apud Iustinum dissolutio huiusmodi frequentissima est, ubi parallelismus duorum

[1] Addere velim haudquaquam opus esse *adgressi* plusquamperfectum intellegere; interdum enim, ubi hoc tempus exspectes, perfectum usurpatur: 9, 7, 13 . . . *gladium illum, quo rex percussus est, Apollini . . . consecravit; hoc enim nomen ante Olympiadis parvulae fuit.* Cfr K.-ST. II 1 p. 129 sq., qui cum alia ex. tum hoc protulerunt: Cic. or. Phil. 4, 15 . . . *exercitum, quem accepit, amisit* (v. etiam LEBRETON Études p. 220). Accedit, quod *adgressus* pro perfecto habere licet eam ob causam, quam K.-ST. ita explicant: 'Weniger auffallend ist das Perfekt, wenn es neben einem historischen Präsens im Anschluss an die Form des übergeordneten Verbums im Sinne eines Plusquamperfekts die Vorzeitigkeit bezeichnet'. Velut hunc locum considerandum esse merito iudicarunt: Caes. bell. civ. 1, 3, 2 . . . *multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, arcessuntur.*

[2] Quod in C *et trepidi a valentioribus* legitur, nescio, an librarius huius codicis *pluribus* intuens *valentioribus* pro *valentibus* subiecerit. Editores autem omnes *valentibus* scripserunt.

Digitized by Google

membrorum (vel chiasmus, si quidem ita se habet 5, 1, 1; v. p. 47 sq.), quae ex binis vel pluribus vocabulis constant, simul invenitur. Velut similiter hi loci se habent: 1, 2, 3 *bracchia et crura velamentis, caput tiara tegit.* — 21, 4, 3 *plebi epulas in publicis porticibus, senatui in domo sua parat.* — 23, 4, 10 *Adulescenti ... bella ineunti aquila in clipeo, noctua in hasta consedit.* — 30, 1, 8 ... *noctes in stupris, dies in conviviis consumit.* — 32, 3, 10 *Fuere autem argenti pondo centum decem milia, auri pondo quinquies decies centum milia.* — 42, 4, 11 ... *vastatam Syriam, occupatam Asiam ... audierat.* — 43, 1, 7 .. *templum Lycaeo, quem Graeci Pana, Romani Lupercum appellant, constituit.* — 44, 2, 1 *Corpora hominum ad inediam laboremque, animi ad mortem parati.* Huc accedunt 13, 1, 8 (v. p. 41); 16, 5, 7 (v. p. 45); 22, 6, 6 (v. p. 43 adn. 1); 24, 6, 5 (v. p. 45).

Quibus exemplis consideratis non dubito, quin a scriba archetypi codicum T coniunctio *et* inculcata sit 41, 1, 12: ... *fit, ut Parthiae pleraque finium aut aestus aut frigoris magnitudo possideat, quippe cum montes nix, campos aestus infestet;* in T enim ... *montes nix et campos aestus* legitur. Ubi RÜHL solus ex editoribus asyndeton, quod in ceteris libris est, merito verum iudicavit. Quod autem membra illa, quae dissolute nectuntur, inter se contraria sunt, eadem est ratio horum locorum: 30, 4, 13 *Illos maiorum decora, se suorum militum commemorare.* — 31, 5, 8 ... *eosque* (sc. Romanos) *foris invictos, domi fragiles esse.* — 41, 3, 4 ... *servi pedibus, liberi non nisi equis incedunt.* — 41, 3, 7 ... *violentiam viris, mansuetudinem mulieribus adsignant.*

Interdum in utroque membro nomina hominum posita sunt: 13, 4, 13 *Pitho Illyrius Mediae maiori, Atropatos minori ... praeponitur.* — 15, 4, 24 *Seleucus Demetrio, Ptolemeus Lysimacho iunguntur.* A quibus locis paulum differunt 24, 3, 5 *filios quoque suos, Lysimachum sedecim annos natum, Philippum triennio minorem, ... coronatos occurrere iubet* (sc. Ptolemeus). — 17, 2, 9 sq. *Fratris quoque, regis Aegypti, concordiam per epistulas deprecatur, ... omnique arte adulatur eum, ne Antigono, Demetrii filio, Antiocho, filio Seleuci, cum quibus bellum habiturus erat, tertius sibi hostis accederet.* Quem locum librarius archetypi codicum ITΠ mirum quantum corrupit: postquam *eumeni* (pro *eum, ne*) per errorem scripsit, quod sequitur sibi mutandum ratus *demetrii filiis* pro *demetrii filio* substituit[1] et *ne* ante *tertius* inculcavit (de variis lectionibus horum codicum v. praeterea adn. crit. RÜHL II). Veteres igitur editores hos libros secuti

[1] In Π tamen est *filio.*

Digitized by Google

... adulatur Eumeni et Antigono, Demetrii filiis, Antiocho, filio Seleuci, ... ne tertius sibi hostis accederet scripserunt. Sed DÜBNER (ad l.) monuit Demetrium Poliorceten filium, cui nomen Eumeni esset, non habuisse.[1] Hoc autem loco nisi de Antigono non agi ex ipso contextu satis cognoscere licet (cfr § 13 et 24, 1, 8). Accedit, quod in C *adulaturū ne antigono* est. Cuius libri auctoritate permoti RÜHL et GALDI hanc scripturam amplexi sunt: *adulatur eum, ne Antigono, Demetrii filio, Antiochoque, filio Seleuci, ... tertius sibi hostis accederet.*[2] Et iure illi quidem, nisi quod coniunctio *-que* ex eodem codice recipienda non fuit. Atque monere velim verbum *adulandi* apud Iustinum et cum accusativo et cum dativo iungi: 8, 4, 8 ... *ut adulentur ... sordidam ... clientelae suae partem.* — 12, 13, 2 ... *ut ... gentes ... regi adularentur.*[3] Vocabulo autem *tertius* scriptor quae antea dixit (*Antigono, Demetrii filio, Antiocho, filio Seleuci*) quodam modo complectitur; de quo usu v. p. 72 sq. Nec vero IEEPIO assentior scribendum esse *adulatur eum, ne cum Antigono Demetrii filio, Antiocho filio Seleuci, ... et tertius sibi hostis accederet.* Dissolutionem enim ille quidem merito integram reliquit, sed praeter necessitatem particulas *cum* atque *et* addidit. Ac sine iusta causa GUTSCHMID *ille tertius* coniecit; nam subiectum ad verbum *accederet* pertinens simul auditur. Denique hoc animadvertas velim, in membris illis dissolute inter se compositis et parallelismum et chiasmum inesse (cfr p. 32).

24, 6, 10 *Multa igitur ibi et opulenta regum ac populorum visuntur munera, quaeque magnificentia sui reddentium vota gratam voluntatem et deorum responsa manifestant.*

Haec ex editoribus unus, quod sciam, IEEP ad verbum scripsit. Quem recte fecisse equidem mihi persuasi. Sunt autem in codicibus maioris pretii hae lectiones: *ac populorum* IT, *populorumque* IIC — *quaeque* ITII, q; C — *et deorum* ITII, *et divina rei* C. Codicem quendam recentiorem *et divina dei* habere WOPKENS ad l. monuit.

Coniunctionem *et* (post *voluntatem* positam), de qua codices consentiunt, servandam esse spero me p. 26 satis ostendisse. Qua reiecta RÜHL auctore GUTSCHMIDIO *ob deorum responsa* iniuria scripsit.

---

[1] Cfr K. J. BELOCH, Griechische Geschichte. 2. Aufl. IV 1 p. 248. Berlin u. Leipzig 1925.

[2] A. GRONOVIUS *adulatur eum, ne Antigono Demetrii, Antiochoque filio Seleuci, ... tertius sibi hostis accederet* commendaverat.

[3] Cfr PAUCKER p. 325, K.-St. II 1 p. 258 sq., Antibarb. I p. 103, Thes. I 878 sq.

Digitized by Google

Nec dubito, quin *quaeque* ipsi scriptori attribuendum sit. Adhibetur enim *-que* ad sententiam relativam cum *multa* et *opulenta* adiectivis iungendam. De quo usu particulae copulativae (vel adversativae) K.-St. II 2 p. 296 sq., Schmalz p. 536 sq. egerunt. Qui exemplis nonnullis congestis apud posteriores scriptores nonnumquam indicativum in sententia relativa huiusmodi inveniri docuerunt; velut Tac. Ann. 14, 53 *studia . . . in umbra educata, et quibus claritudo venit.* — Petron. 63, 5 *Habebamus tunc hominem Cappadocem, longum, valde audaculum et qui valebat.* — Eutrop. 9, 26 *Diligentissimus tamen et sollertissimus princeps et qui imperio Romano primus regiae consuetudinis formam . . . invexit adorarique se iussit.*[1] Cfr exempla eiusdem generis ex Scr. hist. Aug. sumpta, quae Lessing p. 519 attulit. Nec dispicio, quid impediat, quominus antecedente particula *-que* indicativus ponatur, quamquam nullum locum prorsus ita comparatum inveni. Qua particula adiectivum et enuntiatum relativum, in quo coniunctivus usurpatur, cum apud alios tum apud Tacitum coniunguntur (v. Gerber-Greef p. 1267): Germ. 32, 1 sq. *Proximi Chattis certum iam alveo Rhenum quique terminus esse sufficiat Usipi ac Tencteri accolunt.* — ibid. 35, 6 sqq. . . . *Chauci, . . . populus inter Germanos nobilissimus quique magnitudinem suam malit iustitia tueri.*[2] Praeter necessitatem igitur Rühl et Galdi coniunctionem *-que* aspernati sunt. Sed satis apparet W. A. Baehrensium (p. 402) hactenus de hoc loco perperam iudicasse, quod coniunctionem illam, quam quidem servandam merito putabat, ad pronomen relativum plane abundanter adiunctam esse affirmavit.

Quod in IT *ac populorum* legitur, quam scripturam Ieep recepit, cum IIC *populorumque* habeant (ita ceteri editores), haud scio an particula *ac* ideo pro vera accipienda sit, quod scriptor nonnumquam variationem particularum consectatur. Nam variatio similis, quae, si codicibus IT credimus, huic loco inest (*et . . . ac . . . que . . . et*), agnoscitur 11, 9, 4 *Illyrios et Thracas opum ac divitiarum ostentatione, Graecos veterum bellorum memoria internecivique cum Persis odii accendebat.* — 15, 1, 1 *Perdicca et fratre eius, Eumene ac Polyperconte ceterisque ducibus diversae partis occisis finitum certamen . . . videbatur.* Item

[1] *Inuexit* B, *inuexerat* $G^1C\pi\Delta^1$, *inuexerit* Δ^2. — *Iussit* codices plurimi, *iusserit* Δ^2.

[2] *Malit* YE, *maluit* B et b (tamen corr. in *malint* et *malit*).

Digitized by Google

4, 1, 2 *ac ... et ... que.* — 6, 3, 8 *que ... et ... ac.* — 31, 8, 4 *et ... que ac.*[1]

Scripturam *deorum*, quae in ITΠ exstat, defendere forsitan putet aliquis parvi referre, quoniam *divina dei* nisi in codice recentiore non legatur (v. p. 103) et lectioni *divina rei*, quam C habet, mendum inesse appareat. Sed GALDI, editor ille novissimus, scripturam plurimorum codicum spernens *divina dei* scripsit. Quod eum sine iusta causa fecisse puto. Voces enim *divina* et *dei* pro *deorum* crediderim suppositas ab (uno vel duobus) emendatoribus, qui unum deum, Apollinem dico, non plures consulentibus respondisse cogitaverunt; atque paulo ante de hoc uno deo mentio fit: § 9 *frigidus spiritus ... mentes vatum in vecordiam vertit inpletasque deo responsa consulentibus dare cogit.* Quod si ita est, postquam illae voces una receptae sunt, in codice C, quem foede interpolatum esse constat[2], *divina dei* in *divina rei* facile abire potuit.[3] Nam quia *divina* non solum in codice, quem WOPKENS commemoravit, recentiore sed etiam in C invenitur, satis liquet iam librarium codicis C vel eum, qui archetypum huius codicis scripsit, *deorum* corrigere instituisse. Quae autem vox quam *dei* (sc. Apollinis) aptior erat, quae ab emendatore pro *deorum* substitueretur? Fieri igitur potuisse ratus, ut iam in archetypo codicis C *dei* una cum *divina* exstaret, non adducor, ut CASTIGLIONIO (1925, p. 226) assentiar *rei* in C syllaba *re*, a qua *responsa* incipit, repetita ortum esse, quamquam iteratio huiusmodi usitatissima est. Neque mihi persuadet vir doctissimus ante *responsa* adiectivum *certa* esse inculcandum, nec simile veri mihi quidem videtur *divina* a *dencerta* — quid hoc sibi velit, intellegi vix potest — natum esse.

Quin vero *dei* in archetypo codicis C fuerit, nemo, credo, dubitabit, cum locum similiter comparatum attulero: 20, 2, 5 sqq. ... *Crotonienses Delphicum oraculum adierunt. Responsum his est finem mali fore, si violatum Minervae numen et interfectorum manes placassent. Itaque cum statuas iuvenibus ... et in primis Minervae fabricare coepissent, et Metapontini oraculo cognito deorum ... iuvenibus ... simulacra ponunt et deam panificiis placant.* Ubi pro hoc *deorum*, quod in IT legitur, in C *dei* substitutum est, quod RÜHL et GALDI receperunt (in

---

[1] Eandem rem DRESSLER p. VII attigit. Locos aliquot Taciteos enumeravit DRAEGER, Synt. u. Stil p. 47.

[2] V. RÜHL, praef. editionis p. XIII.

[3] In codicibus Suetonii interdum litteras d et r alteram pro altera permutatas esse IHM monuit: v. praef. editionis, quam Lps. a. 1907 emisit (p. XLVI).

Digitized by Google

II hoc vocabulum omittitur).[1] Sed iniuria illi quidem; nam a Iustino usum abiudicarunt, qui apud Romanos pervulgatissimus erat, cuius etiam eo, de quo supra disputavimus, loco (24, 6, 10) exemplum est. De quo usu SJÖGREN (Comm. Tull. p. 142 sqq.) exemplis haud paucis allatis aliisque, qui eandem rem tractarunt, commemoratis haec docuit: 'pluraliter enim singularia efferre solebant, si universam rei alicuius notionem potius quam ipsum numerum spectabant'.[2] Cfr K.-ST. II 1 p. 86 sq., qui similia nonnulla et e poetis et e scriptoribus prosae orationis congesserunt; velut hos locos consideremus velim: Verg. Aen. 4, 281 sq. *Ardet* (sc. Aeneas) *abire fuga dulcesque relinquere terras, attonitus tanto monitu imperioque deorum* (id est Iovis, cfr v. 238 *ille* — sc. Mercurius — *patris magni parere parabat imperio*). — — ibid. 11, 784 *superos Arruns sic voce precatur: 'summe deum, sancti custos Soractis Apollo, quem'* e. q. s.

Ac dubito, an alia eiusmodi apud Iustinum sint; ad locos enim, quos supra dixi, hi proxime accedunt: 2, 12, 8 sq. *miserat Xerxes IV milia armatorum Delphos ad templum Apollinis diripiendum, prorsus quasi ... cum diis inmortalibus bellum gereret; quae manus tota ... deleta est, ut intellegeret, quam nullae essent hominum adversum deos vires.* — 11, 4, 4 sq. *Privata etiam regem* (sc. Alexandrum) *superstitione deprecatur* (sc. Cleadas) *geniti apud ipsos* (sc. Thebanos) *Herculis, unde originem gens Aeacidarum trahat, actaeque Thebis a patre eius Philippo pueritiae; rogat urbi parcat, quae maiores eius partim apud se genitos deos adoret, partim educatos summae maiestatis reges viderit.* — 43, 5, 7 (Catumarandus regulus, cum Massiliam obsideret, per quietem specie Minervae exterritus ultro pacem cum Massiliensibus fecit.) *Gratulatusque Massiliensibus, quod animadverteret eos ad curam deorum inmortalium pertinere.*

Atque pluralis ad universam notionem designandam adhibetur 13, 2, 5 sq. *Perdicca censet Roxanes exspectari partum, ... et si puerum peperisset, hunc dari successorem patri. Meleager negat ... expectandum, dum reges nascerentur.* — 14, 1, 7 sq. *Inde Sardis profectus ad Cleopatram, sororem Alexandri Magni, ut eius voce centuriones principesque confirmarentur ... Tanta veneratio magnitudinis Alexandri erat, ut*

[1] BRÜNING (p. 19) rem non perscrutatus suo more scripturam codicis C amplexus est.

[2] Iure igitur ac merito CASTIGLIONI (eo loco, quem p. 105 dixi) monuit *deorum*, quod 24, 6, 10 in ITII legitur, hac de causa servandum esse.

Digitized by Google

etiam per vestigia mulierum favor . . . eius nominis quaereretur. — 16, 5, 11 *filium quoque suum Ceraunon vocat, ut deos . . . nominibus inludat.*

38, 5, 9 *Libertatem . . . a senatu ultro delatam Cappadociae . . .; dein populo Cappadocum pro libertate oblata Gordium regem orante ideo tamen tantum, quoniam amicus suus* (sc. Mithridatis) *esset, non obtinuisse.*

Sic T. Quod in ceteris libris *tamen* non exstat, nisi hoc vocabulum fortuito praetermissum est (id quod eo facilius fieri potuit, quia vox, quae sequitur, ab iisdem litteris incipit), librarius aliquis fortasse eam ob causam id adverbium sprevit, quod in ablativo absoluto qui est *populo . . . orante* nihil aliud nisi temporalem vim inesse sibi persuaserat. Sed quae scriptor Mithridaten dicentem facit, ita enarrare velim: populum Cappadocum, cui antea senatus ultro libertatem detulisset, tum, quamquam Gordium regem oraret, tamen ideo tantum non obtinuisse, quoniam amicus suus esset. — Inter se enim, ut mea fert opinio, contrariae sunt *ultro* et *oraret* voces. Atque IEEP iure, credo, *tamen* recepit.

Nam antecedente ablativo absoluto vel alia parte enuntiati, quae sententiae concessivae vicem obtinet, *tamen* interdum usurpatur. Velut cfr Caes. b. Gall. 5, 11, 2, de quo loco K.-St. II 2 p. 98 mentionem fecerunt, . . . *ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen refici posse . . . viderentur.* — Cic. Verr. act. sec. II 160 *qua* (sc. statua) *abiecta basim tamen in foro manere voluerunt.*

Idem fere usus Iust. 38, 5, 5 (in eadem oratione Mithridatis, quam supra attigi) agnoscitur: *Cum inter hanc decretorum amaritudinem parendo non tamen eos mitigaret, quin acerbius se in dies gerant, non obtinuisse.* Ubi *non tamen* in codicibus ad unum omnibus traditur. Quod editores servarunt, nisi quod RÜHL crucem post *non* posuit. Fuerunt autem, qui contextus ratione habita scripturam librorum mutandam censerent.[1] Quae si vera sit, DÜBNERUM hunc locum recte explicasse credo: 'Neque ταυτολόγος', inquit, 'est enunciationis sententia: Cum placandis Romanis omnem frustra adhibuisset operam, ne id quidem obtinuisse, ut non maiores ipsi hostes fierent, quam fuerant ante; eos non in eodem adversus se animo permansisse, quod exspectari etiam a non placatis poterat, cum omnia ipsis concessisset, sed acerbiores in eum factos esse'. Sed delendum putavit BENECKE *non tamen*, MADVIG (Adv. crit. II p. 628) *non*, quamquam non prorsus negandum

[1] Quae emendatores coniecissent, RÜHL (in adn. crit.) commemoravit.

Digitized by Google

est Mithridaten hoc militibus affirmasse, se ne mitigare quidem Romanos potuisse.

Quae res quoquo modo se habet, adverbium *tamen* reiciendum non esse satis erit monuisse. Nam si MADVIGIO auctore scripturam quae est *Cum inter hanc decretorum amaritudinem parendo tamen eos mitigaret* (omisso *non*) amplecti velimus, non esse, quod de ea voce dubitemus, ex hoc loco intellegitur: Cic. ad fam. 16, 11, 3 *Nobis inter has turbas senatus tamen frequens flagitavit triumphum.* Sin codices secuti *non* integrum relinquamus, id quod equidem satius existimo, lectio quae est *Cum ... parendo non tamen eos mitigaret* hoc exemplo comprobatur: Script. hist. Aug. (Iul. Capit.) Gord. 1, 4 ... *ne cogereris plurimos codices volvendo unam tamen paene historiam lectitare.*

Eundem locum ŠORN nuper (Beitr. Textkr. p. 14) tractavit. Nec vero dubium est, quin quae ipse Iustinus scripsisset correxerit, cum toto illo ambitu in fine eiusdem capitis (post § 10) posito haec legenda esse censeret: *Cum ergo inter has decretorum amaritudines parendo eos mitigaret, tamen, ne acerbius in dies se gerant, non obtinuisse.* Atque ordine sententiarum, qui in codicibus est, immutato adducor, ut quaeram, quorsum spectet coniunctio *enim*, quae § 6 legitur. Cum vero Mithridates dixerit se Romanis paruisse, non miror hoc interrogari: *Quod enim a se non praebitum illis obsequium?* (cfr § 8 *Non regem Bithyniae Chreston ... a se in gratiam illorum occisum?*)

39, 3, 1 *Inter has regni Syriae parricidales discordias moritur rex Aegypti Ptolemeus, regno Aegypti uxori et alteri ex filiis, quem illa legisset, relicto: videlicet quasi quietior Aegypti status quam Syriae regnum esset, cum mater altero ex filiis electo alterum hostem esset habitura.*

De hoc loco codices mirum quantum variant (v. adn. crit. RÜHLII); sed iam unam rem breviter perstringere mihi propositum est. Scripturam enim *Syriae regnum*, quam codices plurimi, ITP dico, habent, quamque vetustiores editores integram reliquerunt, veram iudico. Qua reiecta RÜHL codicem C secutus *Syriae regni* scripsit, GALDI autem I. F. GRONOVIO auctore *regnum* ut falsum uncis inclusit.[1] Sed in usu nominativi *regnum* comparationem q. v. compendiariam agnoscere mihi videor.[2] Quam ad coacervationem genetivorum evitandam adiu-

[1] Cfr quod de hac re Vind. p. 39 monuit.

[2] Non est, quod in repetitione eiusdem vocabuli (*regni ... regnum*) offendamus: v. p. 38.

Digitized by Google

vare apparet (cfr p. 50). Atque id genus breviloquentiam a Iustino non alienam esse haec exemplа satis indicant (18, 7, 11 ibid. protuli)[1]: 2, 14, 10 *Atheniensium virtus ceteris praelata.* — 18, 1, 11 ... *par fortuna priori bello fuit.* — 44, 2, 7 ... *feris propiora ... ingenia gerunt.*

Sed interdum persona, quae agitur, cum re ita comparatur, ut fit 39, 3, 4: *Par igitur iam viribus fratris Cyzicenus proelium committit.* Ubi genetivus *fratris*, qui in TP est, recte se habet (in I *fratrum* mendose scriptum est). Quem editores amplexi sunt excepto RÜHLIO, cui dativus *fratri* arrisit.[2] Ita enim C. Eadem autem est ratio horum locorum: 14, 2, 4 (Antipater) *qui solus par Antigoni viribus videbatur.* — 16, 4, 13 *quodsi pares se* (sc. Clearchum) *crudelitati senatorum arbitrarentur* (sc. Heracleenses). — 37, 4, 5 (Mithridates) *cum se iam parem magnitudini Romanorum crederet.* Cfr etiam 1, 7, 14 *nullus* (sc. rex) *tamen fortunae Candauli conparandus.*

[1] De eodem usu apud alios cfr K.-St. II 2 p. 566, SCHMALZ p. 683. Quod SCHMALZ Oros. 2, 14, 5 *ausi facinus nullo tyranno comparandum* attulit, SVENNUNG (p. 107) monuit hunc locum ex opere Iustini sumptum esse (v. Iust. 4, 3, 2).

[2] BRÜNINGIO quoque (p. 20) *fratri* placebat.

Digitized by Google

Index rerum et verborum.

ab concinnitatis causa positum . . . . . p. 17 adn. 2
Ablativus absolutus, ubi partic. coni. exspectes . . . . 11 sq.
» auctoris . . . . . 16 sqq.
» causae . . . . . 92 sq.
» loci . . . . . 14 sq.
accire . . . . . 73 sq.
Adiectivi forma ad propius substantivum accommodata 59 sq.
adulari 103
alias = *alibi* . . . . . 81 adn. 1
aliter . . . . . 28 sq.
Analogia . . . . . 18 sq.
Anaphora . . . . . 33 adn. 2; 96 adn. 3
animus personam significat 8
Antithesis . . . . . 16; 17 adn. 4; 19 sq.; 22 et adn. 1; 34 adn. 3; 37; 40; 46
an, ubi *sive* (*vel*) exspectes . . . . . 67 adn. 1
Asyndeton bimembre . . . . . 45; 47 sq.; 55 et adn. 2; 59 sq.; 88 sq.; 101 sqq.
aut, ubi *an* desideres . . . . . 67 adn. 1

Breviloquentia . . . . . 40; 50; 71 sq.

cautus cum abl. lim. iunctum . . . . . 13 sq.
Chiasmus . . . . . 13; 15; 25 sqq.; 47; 56 sq.
Circumlocutio 18; 65
Collocatio verborum: *neque reges ... neque* 29
» » *qui aut ... aut cui* 30
Comparatio compendiaria . . . . . 50; 108 sq.
Comparativus abundanter ponitur . . . . . 75 sqq.
Complectitur scriptor una voce vel brevius quae uberius exposuit . . . . . 72 sq.; 103.
Confusio constructionum . . . . . 7 sqq.; 65 sq.; 75 sqq.
Consecutio temporum . . . . . 5 adn. 2; 24 adn. 2
consilium capere cum inf. iunctum 19
consulere . . . . . 65 sq.

Demonstrativae voces (*tam ... tantum*) altera alteram secutae 49

Digitized by Google

Ellipsis: acc. pronominis cum inf. iunctus auditur . . . 68; 94 sqq.
» verbi *esse* . . . . . 6 adn. 2; 81 adn. 1; 87 adn. 2; 100 sq.
enixus 96
Epiploce . . . . . 73 sq.
et abundanter positum (*quanto ... tanto et*) 58
Explicatur prior sententia posteriore . . . . . 6 adn. 1; 42 sq.
» prius membrum posteriore . . . . . 28; 44; 45; 47; 63 sqq.

Figura ἀπὸ κοινοῦ . . . . . 43 adn. 1; 78 adn. 3; 85 adn. 2; 90 sq.
» ἓν διὰ δυοῖν 26

Genetivorum coacervatio evitatur 50
Genetivus causam significat 20
» circumlocutionis causa adhibitus 18
Genus et species copulantur 16
Gladius Hispanus 32

Inconcinnitas orationis . . . . . 20 adn. 2; 43 adn. 1; 65 adn. 1; 98 sq.
Inf. fut. pass. . . . . 97 adn. 1
Interpositiones . . . . . 5 sq.; 24 adn. 2
itaque post anacoluthon ad orationem revocandam adhibitum . . . . . 3 sq.

latere cum abl. loci iunctum . . . . . 14 sq.
Logicae leges neglectae . . . . . 23; 40; 49 sq.; 72
Lusus verborum . . . . . 65 adn. 2

magis abundanter usurpatur . . . . . 76 sq.
magnitudo aquae 90
mille cum gen. part. iunctum 18
Modus indicativus pro coniunctivo obliquo 25
» in sententia consecutiva . . . . . 24 et adn. 2

nec = *ne—quidem* 62
nec solum = 'und zwar nicht nur' . . . . . 82 adn. 1
nocere transitive adhibitum 19
Nominativus participii vel adiectivi, ubi non exspectes . 7 sqq.
non tam ... magis quam (et sim.) . . . . . 76 sqq.
non tantum ... quam . . . . . 78 adn. 3

Oratio bimembris . . . . . 13; 33 sqq.; 49
» trimembris . . . . . 13; 34 sq.
Orosius textum interpolatum legisse videtur 51

Parallelismus . . . . . 13 sqq.; 46; 50; 82; 101 sq.
» et chiasmus confunduntur . . . . . 30 sq.; 32; 103
Parataxis et hypotaxis eorundem vocabulorum . . . . 52 adn. 1

Digitized by Google

Parataxis, ubi hypotaxin exspectes . . . . . 23; 24 adn. 2
parcus in aliquam rem 18
Particulae ad interpositionem adiungendam adhibitae . 6 adn. 2
Pluralis in universa notione designanda . . . . . 106 sq.
Pompeius Trogus collocatione quadam verborum delectatus . . . . . 85 adn. 2
portentum 71
potius abundanter usurpatur . . . . . 77 sq.
praedicere 71
Prolepsis . . . . . 75 sq.
Pronomine relativo posito sermo abrumpitur 2

quaestus 73

Relativa sententia cum adiectivo copulatur 104
Repetitio eiusdem vocabuli vel nominis . . . . . 12 adn. 1; 21 adn. 1; 37 sq.; 40 sq.; 49; 74 adn. 3; 100; 108 adn. 2

sed et . . . . . 62 adn. 2
sed nec . . . . . 32 et adn. 1; 61 sq.
Sententia primaria, ad quam pertineat secundaria, desideratur 1; 4
sicut dictum 100
socium remanere alicui 65
Stirpis eiusdem voces altera alteram secutae . . . . . 54 sq.; 70; 73
Synonyma inter se nectuntur . . . . . 51 sqq.

tam ad comparativum absolutum pertinens . . . . . 77 adn. 2
tamen . . . . . 107 sq.
Tempora: perfectum, ubi plusquamperfectum exspectes . 101 adn. 1
Terra, ubi populum exspectes . . . . . 19 sq.; 99 sq.

Variatio coniunctionum (*et ... ac ... que ... et*) . . . 104 sq.
» formarum verbi *esse* . . . . . 24 adn. 1
» temporum . . . . . 6 adn. 1; 23; 24 adn. 2
Vergilii nomen in marg. ascriptum 22

Digitized by Google

Index locorum.

Iust. praef. 5 ..... p. 76
1, 1, 6 ..... 43 adn. 1
1, 1, 7 36
1, 2, 3 ..... 62 adn. 1
1, 3, 3 21
1, 8, 9 101
2, 2, 10 ..... 58 et adn. 1
2, 2, 10—13 5
2, 2, 14 45
2, 6, 1 39
2, 6, 4 39
2, 7, 9 84
2, 11, 6 94
3, 5, 9 2
3, 7, 15 98
4, 1, 9 81
4, 1, 10 22
4, 1, 11 83
4, 1, 18 24
4, 4, 1 72
4, 5, 6 101
5, 1, 1 47
5, 5, 4 23
5, 9, 14 73
5, 11, 6 96
6, 3, 3 ..... 78 adn. 3
6, 3, 9 78
6, 8, 5 91
7, 6, 3 26
7, 6, 12 96
8, 1, 5 5
8, 2, 9—10 5
9, 2, 14 51
9, 8, 10 43
9, 8, 12 98
11, 1, 6 45
Iust. 11, 3, 7 ..... p. 54
11, 10, 11 15
11, 10, 13 7
11, 11, 6 50
11, 13, 8 ..... 33 adn. 2
11, 13, 9 48
12, 2, 3 71
12, 3, 11 53
12, 4, 10 30
12, 6, 5 9
12, 6, 17 9
12, 14, 1 1
12, 14, 3 98
12, 14, 7 ..... 24 adn. 2
12, 16, 5 79
12, 16, 6 10
13, 1, 9 60
13, 5, 10 99
13, 8, 2 20
14, 3, 3 ..... 89 adn. 1
14, 3, 5 6
14, 6, 11 61
16, 4, 9 ..... 74 adn. 3
16, 4, 15 63
16, 5, 8 96
17, 2, 10 102
18, 2, 2 16
18, 5, 4 73
18, 5, 7 97
20, 2, 7 105
21, 5, 9 ..... 55 adn. 2
22, 5, 9 ..... 62 » 1
23, 3, 2 ..... 14 » 1; 99
23, 4, 11 13
24, 1, 7 ..... 55 adn. 2
24, 3, 4 88

Digitized by Google

Iust. 24, 6, 2 ..... p. 101
24, 6, 6 ..... 21 adn. 1
24, 6, 8 20
24, 6, 10 ..... 26; 103
25, 2, 10 27
25, 3, 8 74
28, 3, 15 97
28, 4, 15 97
30, 2, 5 85
30, 2, 8 48
31, 7, 5 ..... 87 adn. 1
31, 8, 1 ..... 12 » 1
32, 1, 3 75
33, 1, 7 70
36, 3, 6 ..... 62 adn. 1; 89
37, 4, 1 45
38, 1, 9 11
38, 3, 9 92
38, 3, 10 69
38, 4, 7 ..... 85 adn. 2
38, 4, 10 ..... 62 » 1
38, 5, 5 107
38, 5, 9 107
38, 6, 8 ..... 25; 54
39, 3, 1 108
39, 3, 4 109
41, 1, 12 102
41, 2, 8 57
42, 4, 4 97
Iust. 43, 3, 13 ..... p. 24 adn. 2
43, 4, 2 19
43, 4, 3 4
43, 4, 6 14
44, 1, 5—6 31
44, 4, 4 ..... 15 adn. 1
44, 4, 5 ..... 46 » 1
44, 4, 7 46

Apul. Plat. 1, 13 ..... p. 81 adn. 1
Caes. b. Gall. 5, 35, 4 .. 17 » 4
6, 16, 3 .. 29 » 1
6, 43, 3 .. 17
7, 50, 4 .. 18
7, 81, 2 .. 8 adn. 1
Cic. fin. 1, 6, 19 3
Curt. 3, 1, 17..... 6 adn. 2
4, 16, 1..... 100
4, 14, 7..... 15 adn. 2
Liv. 2, 12, 2 3
5, 33, 7 ..... 43 adn. 1
8, 9, 2 100
21, 33, 5 ..... 17 adn. 2
21, 33, 11 17
22, 15, 1 77
28, 39, 12 76
Sall. Iug. 54, 6 ..... 88 adn. 6
91, 2 ..... 88 » 6
99, 1 ..... 88 » 6

XA

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
Los Angeles
This book is DUE on the last date stamped below.

REC'D LD-URL
OCT 29 1973
OCT 16 1973
REC'D LD-URL

FEB 04 1991

MAY 06 1991

JAN 14 2008

Form L9—Series 444

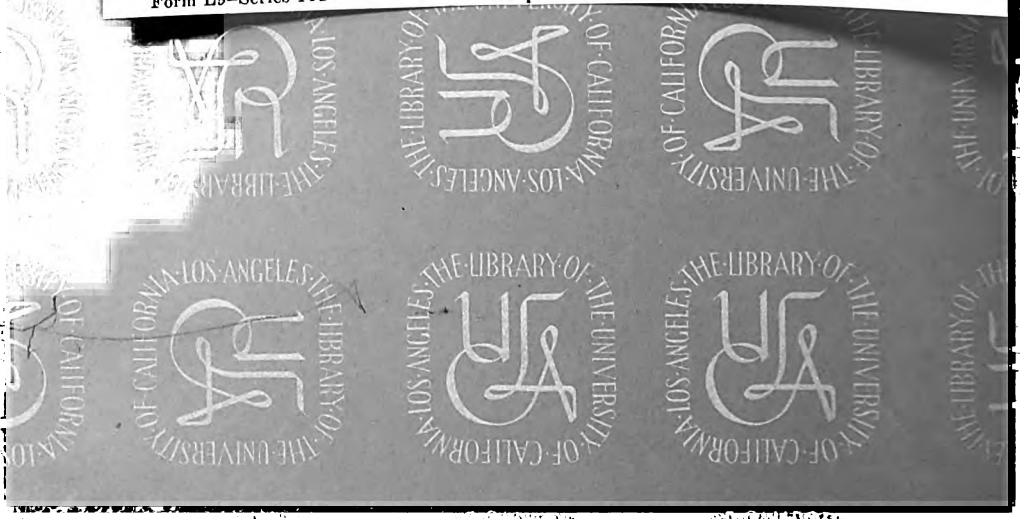

Digitized by Google

University of California, Los Angeles
L 006 335 926 9

Digitized by Google